

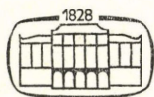
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

LXXXIV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1988

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSÉBET: Eső után köpönyeg 212. — Szótörténeti tallózás XVI. századi nyelvmeléinkben 252. — A <i>tészén</i> : <i>tőn</i> típusú igékről és a <i>vára/kéré, várja/kéri</i> -féle igealakokról	401
BAKOS FERENC: Ion Coteanu—Marius Sala, Etimologia și limba română. Principii — probleme	494
BALÁZS GÉZA: Takács Lajos, Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon 365. — Tetovált szövegek Magyarországon	460
BALÁZS JÁNOS: Lakó György, Szinnyi József	484
P. BALÁZS JÁNOS: Magyar kódexszövegek latin forrásai	122
BALOGH LÁSZLÓ: A <i>Jenő</i> törzsnév eredetéről	477
†BANÓ ISTVÁN: Népdalszövegeink költői mondattanához	198
BENKŐ LORÁND: A magyar birtokos jelzős szerkezet jelölésének történetéből 24. — Imre Samu köszöntése születésének hetvenedik évfordulóján	378
BUDAI LÁSZLÓ: Partitivusi és holisztikus iránytárgy	433
BÜKY BÉLA: Balázs János, A szöveg	88
CSEH ZSOLT: A szép örökség	7
DÉCSY GYULA: A XVI. nemzetközi névtudományi kongresszus Quebecben	370
DEME LÁSZLÓ: Nyelviség, funkcionális, mikrotársadalmiság	385
DÉSI EDIT: J. D. Apreszján—Páll Erna, Orosz ige—magyar ige. Vonatok és kapcsolódások	106
DÖMÖTÖR ADRIENNE: A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben	283, 415
ÉDER ZOLTÁN: Hány kiadásban jelent meg az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötete?	324
ELEKFI LÁSZLÓ—ZAJCZ GÁBOR: A második finnugor fonológiai tanácskozás néhány tanulsága	95
FÁBIÁN PÁL: Molnár József	248
FAZEKAS TIBORC: Mutatvány a bukovinai székely tájszótár anyagából	339
FODOR ISTVÁN: Véghangsúly az ómagyarban? Egy még kísértő elmélet cáfolata	425
FORGÁCS TAMÁS: Észrevételek a huszita biblia <i>szellet</i> szavának és a fordítás patarán jellegének kérdéséhez	178
FUTAKY ISTVÁN: Megjegyzések a wolffenbütteli magyar—német szójegyzékhez	470
GERGELY JÁNOS: Pais Dezső és párizsi hívei	110
B. GERGELY PIROSKA: Búcsú mesterünkől	11
GUNDA BÉLA: A moldvai magyarok eredete	12
HAJDÚ PÉTER: Nyíri Antal köszöntése 80. születésnapján	116
HERCZEG GYULA: A prózaíró Kosztolányi mondatszerkezetei	296
HERMAN JÓZSEF: Tájékoztató az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatervéről	393
HONTI LÁSZLÓ: Szabálytalan-e a magyar <i>öt</i> és <i>hat t</i> -je?	173
HORVÁTH LÁSZLÓ: Bernáth Béla, A szerelem titkos nyelvén	235
HORVÁTH MÁRIA: Újabb adalékok Zrínyi német forrásaihoz 44. — Gabriella Schubert, Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen	496
IVÁNY ZOLTÁN: Adalékok Dévai Bíró Mátyás diftongusrendszerének hangértékvizsgálataihoz	198
JAGUSZTINNÉ ÚJVÁRI KLÁRA: A „Magyar verbális asszociációk 1.” és a „Magyar verbális asszociációk 2.” néhány eredményének összehasonlítása	203
JAKÓ ZSIGMOND: Szabó T. Attila koporsójánál	9
JUHÁSZ DEZSŐ—OSZKÓ BEATRIX—REMÉNYI ANDREA: Nyelvjárási szöveg Dercenből	221

KÁLMÁN BÉLA: Szabó T. Attila (1906—1987.) 3. — Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban 232. — Az ALE (Európai Nyelvatlasz) munkálatai és eddig megjelent füzetei.....	503
KÁVÁSSY SÁNDOR: Vajda 480. — Kávássy Sándor írja.....	512
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	119
KIRÁLY LAJOS: Térképtípusok a Somogy—zalai nyelvatlaszban.....	75
KISS JENŐ: Wolfgang Schlachter nyolevanéves 114. — Mai nyelvjárásaink és változataik	443
KISS LAJOS: Az anonymusi <i>tulbou</i> és a <i>tömlő</i> 67. — Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban 129. — Földrajzinév-magyarázatok.....	453
KONTRA MIKLÓS: Névtani megjegyzések a South Bend-i (Indiana, USA) magyarokról 58. — Dictionary of American Regional English.....	490
KOVÁCS FERENC: Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában.....	155, 270
KULCSÁR PÉTER: Szótörténeti adatok	127, 250
LEBOVICS VIKTÓRIA: Contrastive Studies. Hungarian—Russian	238
LENGYEL ZSOLT: Gósy Mária, Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében	244
LÉVAI BÉLA: Látus	215
MARTINKÓ ANDRÁS: Büky Béla, A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban	362
D. MÁTAI MÁRIA: A határozószók helye a szófaji rendszerben.....	31
MAY ISTVÁN: Egy népetimológia nyomon követése a XVI—XVIII. században...	327
MÉSZÁROS ISTVÁN: Cserkésző, cserkész	481
MIZSER LAJOS: Tamara 70. — Bükkábrány	482
MOKÁNY SÁNDOR: Fülvásár	334
MOLLAY KÁROLY: A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXIII. közgyűlése	507
MOLNÁR ZOLTÁN: II. dialektológiai szimpozion	368
NAGY JENŐ: Szabó T. Attila ravatálánál	10
M. NAGY ILONA: Tarnai Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.....	90
NYOMÁRKAY ISTVÁN: A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása	487
PAPP ZSUZSANNA: A <i>különb-különb</i> és társai	65
PÉTER MIHÁLY: Király Péter köszöntése hetvenedik születésnapján	382
†REUTER CAMILLO: Gyalomtól—Gyalmárig	70
ROT SÁNDOR: Alkalmazott szociolingvisztika	492
SCHÜTZ ÖDÖN: Ligeti Lajos	382
SZABÓ JÓZSEF: Székely nyelvföldrajzi szótár	355
SZABÓ T. ATTILA vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvtudományról	257
SZAMOSI KÁROLA: Köpeczi Béla, Une enquête linguistique et folklorique chez les Roumaines de Transylvanie du Nord. 1942—1943.....	102
SZATHMÁRI ISTVÁN: Nyelvművelő megjegyzések 73. — <i>Koncertez vagy koncertoz?</i> 220. — Szathmári István írja 255. — Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába 359. — Weöres Sándor: „A dal madárrá avat”, — Gémmadár ...	483
SZILÁGYI FERENC: Ernyő, árnyék 217. — <i>Csendes, csend(ül), csitt!, csillapodik, csülog, csügg, csen</i> — s ami mögöttük lehet.....	336
TÖRÖK GÁBOR: Gyanús határozószók	187
UDVARI ISTVÁN: A magyar nyelv középső nyelvállású hosszú labiális hangjainak megfelelői a jugoszláviai ruszinok nyelvében	227
G. VARGA GYÖRGY: Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgaról.....	167
H. VARGA GYULA: Egy ritkán tárgyalt morfémafajtánkról	473
VÉGH JÓZSEF: Köszöntjük a 70 éves Penavin Olgát	245
M. VELENYÁK ZSÓFIA: Egy tudománytörténeti gyanúsítás eloszlátása	313
VÉRTES O. ANDRÁS: Az ómagyar <i>á</i> > <i>a</i> hangváltozás akusztikumáról	63
Élő nyelv	75, 221, 339
Kisebb közlemények	63, 198, 324, 470
Különfélék	110, 368, 503
Levélszekrény	512
Nyelvművelés	73, 220, 483
Nyelvtörténeti adatok.....	122, 250
Szemle	88, 232, 355, 484
Szó- és szólásmagyarázatok	67, 212, 324, 477
Társasági ügyek	114, 245, 382, 507

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- ALE (Európai Nyelvatlasz) 503—7
 alkalmazott szociolingvisztika 492—4
 amerikai magyarok személynevei 58—63
 amerikai regionalizmusok szótára (DARE) 490—2
 Árpád-kori Magyarország földrajza és társadalma 129—55
- Balázs János, A szöveg 88—90
 birtokos jelzős szerkezet jelölése 24—31
 Budenz József 313—24
 bukovinai székelyek nyelve 339—42
 bukovinai székely tájszótár 342—55
 Burók-völgy 453
 Bükkábrány 482—3
- cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása 487—9
 csendes, csend(ül), csitt! csillapodik, csilog, csügg, csen 336—9
 cserkésző, cserkész 481
- derceni (Дричина) nyelvjárási szöveg 221—7
 Dévai Bíró Mátyás diftongusrendszere 207—12
- egyes idézés 285—95
 egyszerű szószervezetek szószervezetbontókaként való összeszerkeszthetősége 433—43
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötete 324—7
 ernyő (árnyék) 217—20
 erotika a nyelvben 235—7
 Eső után köpönyeg 212—4
- franciaországi finnugrisztika 112—4
 funkcionális nyelv szemlélet 385—93
 függő idézés 415—22
 fülvászár 334—6
- gémmadár 483—4
 Gombocz funkcionálisfogalma 388—92
 Gyalnár, gyalom 70—3
 gyenge 479
 gyermeknyelv 244—5
 Györffy György, Az Árpád-kori Magyarországnak történeti földrajza 129—55
- hangutánzó szavak 336—9
 háromévesek nyelvének hangtani és szótani vizsgálata 244—5
 határozószó 31—44
 határozószók szófaji minősítése, helyesírása 187—98
 hely- és időhatározók szerepe népdalszövegeinkben 198—203
- idézés 283—95, 415—25
 Imre Samu 378—82
 iránytárgy 433—43
- Jenő 477—9
 jugoszláviai ruszinok nyelve 227—32
- IX—XV. századi magyar—török kapcsolatok 232—4
 Király Péter 382—4
 Kolopfürdő, Haláp, haláp 453—7
 koncertez ~ koncertoz 220
 Kosztolányi prózájának mondat szerkeze-
 tei 296—313
 kölesönszők 496—502
 középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógia 359—62
 középkori írásbeliségünk 90—5
- Ligeti Lajos 373—8
- magyar é-féle hangok ruszin megfelelői 227—32
 magyar és finn személynévadás 255—6
 magyar hatás a környező kelet-, délkelet-európai nyelvekben 496—502
 magyar hatás román nyelvjárásokban 102—6
 magyar kódexszövegek latin forrásai 122—7
- Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülései 119—22
 Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXIII. közgyűlése 507—11
 magyar—orosz összehasonlító nyelvészeti tanulmányok 238—43
 II. dialektológiai szimpozium 368—9
 második finnugor fonológiai tanácskozás (1979, Mátrafüred) 95—101
 moldvai magyarok (csángók) 12—24
 MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatérve 393—400
 Molnár József 248—50
- népdalszövegek mondattani vizsgálata 198—203
 nyelv, nyelviség 386—90
 nyelvi kölcsönhatás 102—6
 nyelvjárásaink változatai 443—52
 nyelvjárások 443—52
 nyelvművelő megjegyzések 73—5
 nyelvtani szám és személy 167—72
 Nyíri Antal 116—9
- ómagyar á > a hangváltozás 63—5
 orosz—magyar ígevonatzótár 106—10
- önik 479
- Pais Dezső 110—1
 Penavin Olga 245—8
 prefixum 473—6
 pszichikumra vonatkozó korai szókinés a Huszita Biblia alapján 362—5

román folklórszövegek 102—6
román nyelvjárások magyar jövevényszavai 496
román szókincs eredete 494—6
ruszin nyelv hungarizmusai 227—32

Somogy—zalai nyelvatlasz térképtípusai 75—88
Sylvester nyelvtanának előzményei 162—5
Sylvester Grammatikája 161—7, 270—82
Sylvester János 155—67, 270
Sylvester nyelvészeti műszóalkotásai 158—67, 271—81

szabad függő beszéd 306—13
Szabó T. Attila 3—12, 257—70
szedsz-vedsz 215
székelyek 16—24
Székely nyelvföldrajzi szótár 355—8
szellet 178—87
személynévadás 255—6
Szinyei József 484—6
szóismétléses szerkezetek 65—7
szótörténeti adatok 127—8, 250—5
sz-szel bővülő *v*-tővű igék 401—15

Takács Lajos, Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon 365—8
talpalatnyi föld 215

Tamara 70
teszen : *tőn* típusú igék 401—15
tetovált szövegek 460—70
XVI. nemzetközi névtudományi kongresszus (Quebec) 370—5
XVI. századi szótörténeti adatok 252—5
tőn, *lőn* típusú múlt idők 404—7
Törökbálint 457—60
török jövevényszavaink 233—4
trák—*rác* népnév 327—33
tulbou (An.) 67—8; tömlő 68—9

újjörög nevek magyar helyesírása 489

ünő 479

vajda 480
vára, *kéré*, *várja*, *kéri*-féle tárgyas igealakok 407—13
véghangsúly 425—33
verbális asszociációk 203—7
Weöres Sándor: „A dal madárrá avat” 483
wolfenbütteli magyar—német szójegyzék 470—2
Wolfgang Schlachter 114—6

Zrínyi német forrása 44—57

KISS GABRIELLA

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIV.

ÉVFOLYAM

1988.
1.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kálmán Béla</i> : Szabó T. Attila (1906–1987.)	3
<i>Cseh Zsolt</i> : A szép örökség	7
<i>Jakó Zsigmond</i> : Szabó T. Attila koporsójánál	9
<i>Nagy Jenő</i> : Szabó T. Attila ravatalánál	10
<i>B. Gergely Piroska</i> : Búcsú mesterüinktől	11
<i>Gunda Béla</i> : A moldvai magyarok eredete	12
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar hirtokos jelzős szerkezet jelölésének történetéből	24
<i>D. Mátyai Mária</i> : A határozószók helye a szófaji rendszerben	31
<i>Horváth Mária</i> : Újabb adalékok Zrínyi német forrásaihoz	44
<i>Kontra Miklós</i> : Névtani megjegyzések a South Bend-i (Indiana, USA) magyarokról	58
Kisebbségi közlemények. <i>Vértes O. András</i> : Az ómagyar <i>ā</i> > <i>a</i> hangváltozás akusztikumáról. — <i>Papp Zsuzsanna</i> : A különb-különb és társai	63
Szókészlet és szóhasználat magyarázatok. <i>Kiss Lajos</i> : Az anonymusi <i>tulbou</i> és a <i>tömlő</i> . — <i>Mizser Lajos</i> : Tamara. — <i>f. Reuter Camillo</i> : Gyalomtól — Gyalmárig	67
Nyelvművelés. <i>Szathmári István</i> : Nyelvművelő megjegyzések	73
Élő nyelv. <i>Király Lajos</i> : Térképtípusok a Somogy–zalai nyelvatlaszban	75
Szemle. <i>Büky Béla</i> : Balázs János, A szöveg. — <i>M. Nagy Ilona</i> : Tarnai Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. — <i>Elekfi László–Zaicz Gábor</i> : A második finnugor fonológiai tanácskozás néhány tanulsága. — <i>Szamosi Karola</i> : Béla Köpeczi, Une enquête linguistique et folklorique chez les Roumains de Transylvanie du Nord. 1942–1943. — <i>Dési Edit</i> : J. D. Apreszjan–Páll Erna, Orosz ige–magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások	88
Különb-félék. <i>Gergely János</i> : Pais Dezső és párizsi hívei	110
Társasági ügyek. <i>Kiss Jenő</i> : Wolfgang Schlachter nyelvetanúsága. — <i>Hajdú Péter</i> : Nyíri Antal köszöntése 80. születésnapján. — <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	114
Nyelvtörténeti adatok. <i>P. Balázs János</i> : Magyar kódexszövegek latin forrásai. — <i>Kulcsár Péter</i> : Szótörténeti adatok	122

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

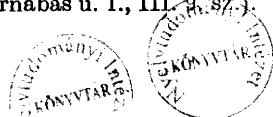
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó Stúdium (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104, — Ft. Egy szám ára: 26, — Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. á. sz.).

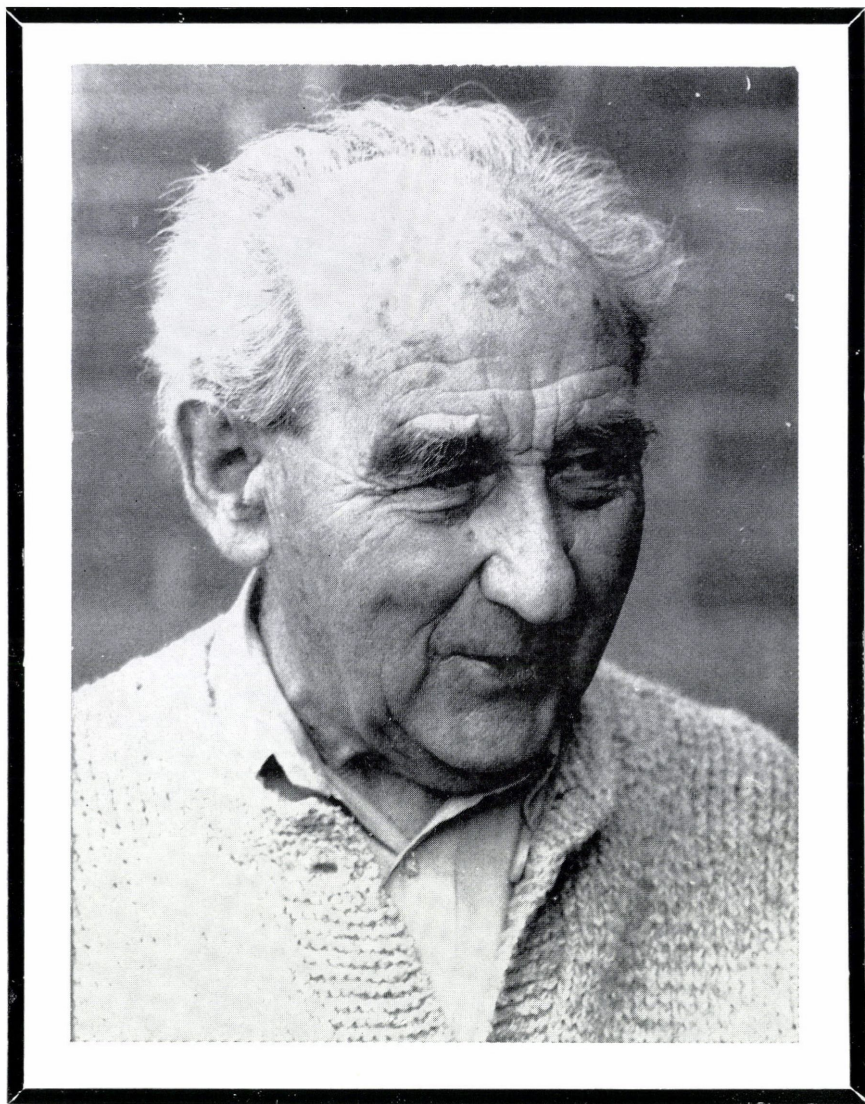
Imre Samu
(1917–1990)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság mélységes fájdalommal jelenti, hogy

Szabó T. Attila

a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, nyugalmazott egyetemi tanár életének 81. évében, 1987. március 3-án elhunyt.

A magyar nyelvtudomány munkásai örökké emlékezni fognak nemes személyiségére, tudományos eredményeire.

MAGYAR NYELV

LXXXIV. ÉVF.

1988. MÁRCIUS

1. SZÁM

1987. március 3-án súlyos veszteség érte a magyar nyelvtudományt. 81 éves korában elhunyt Szabó T. Attila, a kolozsvári egyetem nyugalmazott professzora, szadunk kiemelkedő tudósa, társaságunk tagja, aki folyóiratunknak is egész élete során hűséges munkatársa, jeles tanulmányírója volt. Alább közöljük Kálmán Béla akadémikus megemlékezését, majd a kolozsvári Farkas utcai református templomban és a Házsongárdi temetőben március 7-én elhangzott búcsúztató beszédeket.

Szabó T. Attila (1906–1987.)

A magyar tudományos világ — határainkon innen és túl — nemrég ünnepelte nagy tudósnak születésének 80. évfordulóját. 1986 őszén vette át a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen díszdoktori oklevelét. Nem sokkal 81. születésnapja után jutott el hozzánk a szomorú hír, hogy éppen munkatársai körébe sietett, mikor elragadta a halál. Az, akivel a múlt év végén hosszú sétákat tettünk, aki korát meghazudtoló frissességgel járt-kelt, aki állva tartotta előadásait, aki mindenre emlékezett, minden iránt érdeklődött, az teljes testi és szellemi erejében ilyen hirtelen távozott körünkől. Élete folyamán érték súlyos méltánytalanságok, de a sors mégis kegyes volt hozzá. Megkímélte a lassú testi-lelki leromlástól, a hosszú haláltusától. 1987. március 3-án hunyt el. Földi maradványait a kolozsvári Farkas utcai református templomban ravatalozták fel. Onnan kísérté beláthatatlan tömeg a házsongárdi temetőbe. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár legutóbbi (1984.) IV. kötetének utolsó címszava éppen a *házsongárdi*. A tudós elhunytáról szinte minden magyar bel- és külföldi napilap, irodalmi és nyelvészeti folyóirat megemlékezett.

Szabó T. Attila Fehéregyházán született 1906. január 12-én. Édesapját másfél éves korában elvesztette, tanítónő édesanyja egyedül nevelte Désen. Iskoláit Désen, Kolozsvárt, Debrecenben és Edinburghben végezte. Debrecenben doktorált irodalomból. Tanárkodott Nagyenyeden, Zilahon, majd Kolozsvárt. 1925 óta már segédkezett a levéltárban. Kezdetben Kelemen Lajos hatására a levéltári munka, a történelem érdekelte. Kristóf György előadásai az irodalom felé vonzották, de Csűry Bálint végérvényesen a nyelvtudomány művelőjévé avatta. Nem hagyta azonban abba a nyelv történeti tanulmányozását, a levéltári kutatásokat, továbbra is érdekelte a magyar irodalom, de még inkább a népköltészet, a kéziratos népi énekeskönyvek, élő népdalok, virágénekek, balladák. Tudományos munkássága elismeréseként a helsinki Finnugor Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjukká választották, a Kossuth Lajos Tudományegyetem pedig díszdoktorává avatta.

Jól tudta, hogy az élet megbonthatatlan egység, hogy éppen ezért minden mindennel összefügg. A társadalomtudományokban a nyelv, irodalom, név-

tan, történelem, néprajz és népköltészet szinte elválaszthatatlan egymástól. A nyelv egyik jellemzője a bizonyos állandóság mellett is az örök változás. Mivel azonban a nyelvet társadalom alkotja, másrészt nyelv nélkül nem szerveződhet társadalom, így léte és változása szorosan összefügg a történelemmel, a művelődéstörténettel, néprajzzal, népköltéssel, majd egy bizonyos idő után az írásbeliséggel és irodalommal is.

Szabó T. Attila széles körű munkásságát két elv határozza meg: a tények tisztelete és ragaszkodása szűkebb hazájához, Erdélyhez. Bár kisebb írásainak mintegy fele magyarországi folyóiratokban, a Magyar Nyelvben, a Magyar Nyelvjárásokban, az Ethnographiában stb. jelent meg, könyveinek nagy többsége Erdélyben vagy Bukarestben került nyomdába. Írásainak tárgya azonban majdnem mindig valamiképpen Erdélyhez kötődik.

Módszeréről így vall: „mindig arra törekedtem és arra törekszem, hogy a történeti és a jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, és ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamló csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út” (Válogatott tanulmányok, cikkek [= VTC.] I [1970.], 11). „... mindennemű értetlenség — csak konok elszántságot váltott és vált ki bennem: haladtam és haladok tovább a mások meg magam kezdette-törte csapáson a helyesnek vélt, távolin ígézetes-ígéretes cél felé...”

A nyelvi valóság gúzsában, nyűgében élve, érthető munkásságomnak egy másik, folyamatosan jellemző vonása is. Az tudniillik, hogy engem kora-kezdettől tudatos... határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebből a mindenkori közvetlen földrajzi társadalmi környezet jelenségei érdekeltek és érdekelnek szenvedélyesen ma is” (i. m. 12). A vizsgált terület: Dés, Kolozsvár, Zilah és Nagyenyed környéke, valamint Közép-Erdély, a székelység és a moldvai csángóság.

Egy másik jelenségre is Szabó T. Attila szavaival mutatok rá. A ma beszélt nyelvből is elsősorban a nyelvjárásokra, a hely- és személynevekre volt kíváncsi. Társakkal vagy egyedül bejárta — nagyrészt gyalog — Erdély magyarlakta részeit. Hiszen csak a terepen lehet „tisztá forrás”-ból meríteni, a nyelvjárási atlaszokhoz anyagot gyűjteni, valamint az élő helynévi és személynévi anyagot följegyezni.

Másik munkahelye, „otthona” a levéltár: „Nyelvjáráskutatás közben volt éppen elég részem a terepmunka izgalmas meglepetésekkel elegyes sok-sok fáradságában, nélkülözésében, volt részem a forrongó, eleven népi-emberi élet színes mozgalmasságában... Életem java része azonban a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el. A levéltárakban a múlt népi-emberi életével és belőle... éppen a nyelv történeti változásaival foglalkozva naponta érintkeztem és érintkezem ma is szellemi síkon a letűnt korok nemzedékeinek végtelen sorával. Mint szeszélyes gyorsasággal keringő forgószínpad fel- és elvillanó jelenségeinek egyetlen személyből álló, tetszésnyilvánításra nem kényszerülő, néma közönsége, a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékeztető merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába lesekedik bele úgy, hogy körülötte eltűnik a ma és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélete közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámító veretes nyelv-gazdagságában suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha — van füle a hallásra” (uo. 14—5).

Szinte sajnálom abbahagyni az idézést, mert saját szavaim fakó, lapos közhelynek hatnak az imént idézett színes, zamatos, áradó, megkapó, tudományos, de amellett művészi próza magasan szárnyaló kifejezési módja mellett.

Ha mégis durván, de szükségszerűen szétszabdaljuk a valóság egységét, akkor a most elsíratandó tudós munkásságát a következő fő csoportokba lehetne rendezni: névtan, nyelvjárások, szótörténet, tudománytörténet, valamint népköltésszettel, művelődéstörténettel fogalkozó művek.

Kevés kutatónak adatott meg az a lehetőség, hogy a különféle folyóiratokban, évkönyvekben megjelent kisebb cikkei egy — a szerzőtől kiválogatottak — könyvsorozatban megjelenjenek. Szabó T. Attila legfontosabb — kisebb terjedelmű — művei egy hat kötetes sorozatban láttak napvilágot. A könyvek címe más-más, de alcímük azonos.

A hat kötet 3750 lapon 447 tanulmányát, cikkét tartalmazza. A cikkekhez minden kötetben rövidítésjegyzék és jegyzetanyag csatlakozik, a III. kötetben az I–III. kötet, a VI-ban pedig a IV–VI. kötet cikkeinek tárgy- és szómutatója is. A köteteket számos kép és térkép egészíti ki. Mindez azonban a szerző kisebb műveinek is csak egy részét teszi ki. A teljes bibliográfia Sz. CSÁTI ÉVA összeállításában található a III. kötetben (547–62) 1929–1969 közt, az V-ben 1970–79 közt, a VI-ban 1980–84 közt. A kötetek tárgykörök szerint ciklusokra vannak osztva.

Ha most csak a könyvalakban vagy terjedelmesebb különnyomatként megjelent műveit csoportosítom, akkor a névtannal kezdem több szempontból is. Már 1864-ben Pesty Frigyes történész minden akkor Magyarországhoz tartozó község helyneveit a helyi hatóságokkal összeíratta. Ez a hatalmas anyag jórészt most is kéziratban pihen a levéltárban. Magyar nyelvészeti folyóiratok már a XIX. sz. utolsó harmadától fogva közöltek ugyan helyneveket, de akkor a névtan még nem számított külön tudományágnak, hanem a nyelvtudomány, a néprajz és a történettudomány között lebegett. A gyűjtésnek nem volt kidolgozott módszertana és gazdája, irányítója.

Szabó T. Attila szervezte önálló tudományággá a névtant a magyar nyelvterületen. Nemcsak történetét írta meg (A magyar helynévkutatás a XIX. században. Kolozsvár, 1943.), hanem kidolgozta módszertanát is (A magyar helynévgyűjtés jelentősége és módszere: MNy. XXX [1943.], 160–80). De nemcsak buzdított, hanem saját maga járt az élen, és egymaga — vagy egy-két társsal együtt — több vidék, város helyneveit tette közzé, mint korának más gyűjtői együtvéve. Csak nagyobb gyűjtéseit sorolom fel: A Közép-Szamos vidéke (MNy. XXVIII. [1932.], Zilah helytörténeti adatai, Erdélyi Tudományos Füzetek [= ETF.] 86. sz. [1936.], Dés helynevei (uo. 101. sz.), egy hatalmas kötet Közép-Erdély egy nagy tájának, Kalotaszeg valamennyi helynevét közli. GERGELY BÉLÁVAL együtt felgyűjtötte a Borsavölgy, a Dobokavölgy, Kolozsvár helyneveit, kiadta Pesti Frigyes 1864-es anyagából Gyergyó vidékét. Mivel a gyűjtő a történelmi adatokat is kijegyezte a fontosabb forrásokból, így számos — csakis a mai adatból megfejthetetlen — helynevet meg is tud magyarázni.

Szabó T. Attila nemcsak maga gyűjtött hatalmas mennyiségű értékes névanyagot, hanem kinevelt egy olyan kitűnő gárdát, hogy a magyar névtan századunkban megállja helyét nemzetközi összehasonlításban is. Írásai alapján még olyanok is tanítványának vallják magukat, akik személyesen nem is ismerték.

Számos helynévi etimológiát tett közzé, foglalkozott víz- és utcanevekkel is.

A névtudomány másik nagy ága, a személynévkutatás sem maradt ki életművéből. Részletesen foglalkozott a csángó kicsinyítő-becező képzőkkel, amelyek elsősorban személynemekhez járulnak (VTC. IV, 102–65). Személynévi etimológiák, családtörténetek a VTC. több kötetében olvashatók „A név és az ember” részben (I, 269–345; IV, 64–165, V, 92–129). Gazdag anyag és értékes módszertani elvek találhatók még következő műveiben: „A személynemek helyneveinkben” (Magyar Néprajz II [1940.], 81–123.) „A kolozsvári becenevek” (NyttudÉrt. 59. sz.).

Nyelvtörténeti munkássága szorosan kapcsolódik levéltári munkájához. Érdeklődése elsősorban a szótörténethez kapcsolódik. Hatalmas levéltári anyaga alapján szinte évtizedről-évtizedre tudja nyomon követni egy-egy szó helyi előfordulásait, alak- és jelentéstani változásait, esetleges kihalását, így szinte már a szóalakok maguk vallanak történetükről. Szótörténetben számos etimológiák mellett külön érdemei vannak a magyar–román és magyar–szász kölcsönös — elsősorban a jövevényszavakban megnyilvánuló — hatás vizsgálataiban.

Szótörténeti munkásságának betetőzése a magyar szótárirodalom páratlan alkotása, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, amelyet itt csak röviden említek, mert külön tanulmányt érdemel. Köteteivel részletesen foglalkoztam ismertetéseimben (MNYj. XXII [1979.], 149–53 és XXVI–XXVII [1984–5.], 227–30). Ez lesz a magyar nyelv legnagyobb szótára, világviszonylatban is páratlanul gazdag és nagyrészt a beszélt nyelvet tükröző anyagával. Nem fordított szövegekből, nem nyomtatott forrásokból merít — mint az eddigi nyelvtörténeti szótárak —, hanem periratokból, levelekből és egyéb kézíratos forrásokból. Bő példatára nemcsak a XVI–XIX. sz. szókincset mutatja be, hanem jelentések, szövegösszefüggések, nyelvtani alakok keletkezését, elburjánzását, viaszosorulását, kihalását, és mindezt folyamatosan, évtizedekre követhetően, helyhez kötve. A jövőben minden nyelvtörténeti munka hiányos és ingatag lesz, ha nem használja fel ezt a kimeríthetetlenül gazdag kincsesbányát. Eddig négy kötete jelent meg (1976., 1978., 1982., 1984.) majdnem 5000 lapon. A négy kötetben a gyűjtött adatok száma 180 000, a címszóké 6501, az utalószóké 165, a jelentéseké 10 747, a jelentést szemléltető adatoké 25 852, a személynemeké 644, a helyneveké 1791, az állatneveké 14, a szókapcsolatoké 10 006, a szólásoké 310, a hang- és alaktani formáké 1725. Az időrendi megoszlás, XIII. sz. 2, XIV. sz. 22, XV. sz. 25, XVI. sz. 5921, XVII. sz. 10 006, XVIII. sz. 15 061, XIX. sz. 9062 (a Tár IV. kötete alapján).

Tanára, a későbbi debreceni egyetemi tanár, Csúry Bálint megtanította a néprajz és a nyelvjárások tiszteletére. Mikor fölmerült a magyar nyelvjárások atlaszának elkészítése, ennek erdélyi részét a kolozsvári magyar tanszék akkori vezetője, Szabó T. Attila vállalta el. Munkatársaival együtt elkészítette Erdély és Moldva magyar lakta vidékeinek nyelvi térképeit. A Magyar Nyelvjárások Atlaszána munkatársai (1968–76.) az országhatáron túl nem végezheték el megfelelő sűrűségben a gyűjtést, Moldvába pedig nem is jutottak el. Sajnos, a gazdag romániai magyar nyelvátlaszgyűjtések eddig többségükben nem kaptak lehetőséget a megjelenésre. Az első magyar nyelvjárásai tájatlász (Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke” néprajzi térképéből — GÁLFY MÓZESSzal és MÁRTON GYULÁVAL: TF. 181. sz. 1944.) Kolozsvárt jelent meg az ottani egyetem magyar nyelvi tanszékének oktatóitól.

Szabó T. Attila munkásságának további ágait csak érintem. Mikor a Kriterion kiadó vezetősége fölkérte a szerzőt válogatott kisebb műveinek sorozatban való kiadására, azt javasolta neki, hogy minden kötetet olyan tanulmányokkal kezdjen, amelyek a nagyközönség számára is könnyen olvashatók. Így a VTC. kötetei ilyen ciklusokkal kezdődnek, mint: A nyelv művelés elvi kérdései, A nyelv művelés gyakorlatában, Népszerű nyelvészet, A tudomány népszerűsítés ösvényein.

A nyelv művelés különösen fontos, jelentős egy olyan országban, ahol nem magyar a hivatalos nyelv, a felsőfokú oktatásban van ugyan magyar nyelvi és irodalmi tanszék, de a többi tárgy oktatása nem magyarul folyik. Szabó T. Attila megmutatta, hogy tudomány népszerűsítő cikket is lehet közérthetően és élvezetesen megírni anélkül, hogy a tudomány talajáról letérnénk. De még a legszigorúbban tudományos szakembereknek szóló írásaiban is nagyon érdekes — archaizmusokkal és regionális köznyelvi elemekkel színezett — egyéni nyelven ír, amelyet bármelyik magyar prózaíró megirigyelhetne. Ő bizonyítja be igazán, hogy egy tudományos írásnak nem kell szükségszerűen lapos, szürke, ízetlen nyelven megírva lennie.

A nagy tudós, az emberség példaképe nem fejezhette be életművének legnagyobb vállalkozását. Ha a kiadás az eredeti ütemterv szerint folyt volna, akkor már hat kötetben gyönyörködhetnénk, a Tár már az *M* betűnél tartana. Szabó T. Attila kinevelt egy kitűnő csoportot, amely be tudná fejezni a több mint egyharmadáig eljutott sorozatot, amelynek további két kötete már nyomdára készen áll.

Művei fönntartják nevét a tudományban, de akik személyesen ismerték őt, sohasem felejtetik el igaz emberségét, példamutató magatartását. Századunk egyik legkiválóbb egyéniségét sirathatjuk el benne.

KÁLMÁN BÉLA

A szép örökség

„Az Úr az én osztályos részem” — hangzik a felolvasott ige bevezető mondata. Ki mondja ezt? Ki mondhatja ezt? Ez a nagyszerű kiváltság a mi vigasztalódásunk alapja. Ahogy hitvallásunkban mondjuk, illetve valljuk: „... akár élek, akár halok, nem önmagamé, hanem az én hűséges Uramnak és Megváltómnak, a Jézus Krisztusnak tulajdona vagyok...” Ősi református keresztyén templomunkban csakis ebből indulhatunk ki. Minden alkalommal s így most e temetés alkalmával is. Most pedig azzal a különös hangsúllyal, hogy tartozunk ezzel annak, aki most távozott közülünk, s nagy úrt hagyott maga után. Tartozunk nektek, hozzátartozók, akik ezt az úrt és hiányt legkövetlenebbül érzitek. Végül tartozunk ezzel a nagy és kis közösségnek, akiknek az anyanyelv művelésében, korunkban és körünkben a legnagyobb maradandó értéket hagyta örökségül.

Tartozunk elsősorban nem azzal, hogy a veszteséget mérjük fel, hanem inkább azzal, hogy azt a nyereséget vegyük számba, ami éppen ezen keresztül, drága magyar anyanyelvünk művelése révén lett éltetőnk és megtartatásunk forrása.

Figyeljétek csak meg, hogy milyen közel kerülünk ahhoz az ígéhez, amelyik évezredek távlatából közeledik hozzánk, hogy éppen most és éppen itt

szólaljon meg és beszéltesen. Megszólít azzal és úgy, ahogy azt Károlyi Gáspár közvetítte hozzánk. Beszélget az ige természete szerint nem akármiről és nem akárhogyan, hanem magának az életnek az értelméről. Valósággal poharat ad a kezünkbe, hogy igyuk belőle az élet borát, az élet igazát. Így legyen közünk ahhoz, aki életünknek tulajdonképpen értelme és megtartója. Magához az Úr Jézus Krisztushoz, aki az egész világ és az egész emberiség nagyszerű reménye.

Hiszen a közülünk most távozott testvérünk élete is, akár a legtöbbünké, innen bontakozott ki. Megszületik Fehéregyházán, az ismert kis faluban. Megkeresztelik, s ezzel már benne van a közösségben. Rövidesen következik az újabb állomás, Dés, az akkori vidéki város. Itt a család, most már özvegy édesanya s az öt árva. Közöttük ő is. Naponta tapasztalja azt, amit az ige így mond: „te támogatsz az én sorsomat”. Elsősorban támogatja az édesanyját, hogy gondoskodhasson a többiek között az ő élete alakulásáról is. Ennek szép bizonyosságai azok a később írásban megjelent vallomásai, melyekben elmondja, hogy a nyelv igazi tisztaságát az édesanyjától tanulta. A tisztán beszélt nyelvet, mely senkit sem bánt, melyben nincs helye a trágárságnak. Ez volt annak meghatározója, hogy a tisztán és szépen beszélt anyanyelv a nyelv igazi szépségeit hozza napvilágra. Így jelentett sorsa további alakulásában valóban élményt ennek a Farkas utcai templomunknak a tövében levő, a hajdan Apáczai Csere Jánost is magáénak mondható kollégium. Az igében jelzett támogatás továbbviszi, újabb magaslatoz felé. Jőnek sorra a Teológiai Intézet, annak tanárai s köztük különösen egyikük bölcs útmutatásai, majd a külföldi tanulmányút, az enyedi és zilahi kollégiumi évek, a Múzeum Egylet levéltára, az egyetemi katedra, az ifjúság nevelése.

Azután a szavak, a magyar szókincs felkutatása, tudományos felmérése, azoknak százezrekre menő rendszerezése. Közben újabb és újabb művek megjelenése. Igazán és joggal mondhatjuk vele kapcsolatosan az ige szavával élve: „... az én részem kies helyre esett. . .” Ez nem valami önző megállapítás. Ebben ott lüktet maga az élet, az ő élete s a családjáé. A hajdani és a mai család. Ott a közösség élete, legyen az Kolozsvártot vagy a Kalotaszegen, a Székelyföldön vagy pedig a Szilágyságban. Íme mennyi gazdagság! Újra csak az ige szavával élve: „nyilván szép örökség jutott nékem”. Ez volt az ő öröksége, amit nem tartott meg magáénak, mert nem is tarthatta meg önző egyéni érdekek céljára. Az övé volt, mert ő fedezte fel. Olyan gazdagon kapta, hogy két évtizeddel ezelőtt azon elmélkedik, vajon lesz-e elég ideje ahhoz, hogy azt mind feldolgozhassa. Nyilván szép örökség minden velejárójával. Áldott legyen az Úr Isten neve, hogy ezt így kaphattuk. Szép örökség a családja, a feleség, a fiak, a menyek, az unokák. Szép örökség a baráti megnyilvánulásai, a munkaközösség, igazi embersége, a természet szeretete, melyek mind ide-sorolhatók.

Igen, ezek olyan valóságok, amelyeknek felülről való megvilágítása tovább utal. Mi nem állhatunk meg itt azzal, hogy így teljesedett ki egy lezárt élet. Az ige utalása odamutat arra, aki nyitva tartja számunkra az örök élet útját. Ezt még a halálon keresztül is. Nem sokat beszélt erről, de bizonyosan hitte, s utolsó kívánsága, hogy temetése templomunkból történjen, ennek igen szép bizonyossága. S még valami, amit nem lehet szó nélkül hagyni. Első műve, disszertációja „Kéziratok énekeskönyveink számbavétele”. Itt különösen nagy szerep jut a zsolnároknak. Utoljára pedig íróasztalán egy félbehagyott levél, melyben egyik kollégáját egy régi magyar imakönyv kezébe kerüléséről

értesíti. Sőt továbbmenve, telefonon egy másik kollégájával is szót váltott erről. A levél félbemaradt, s íme a kiteljesedett, de le nem zárult élet földi maradványait idehoztátok. Itt veszitek körül koporsóját, hozzátartozói. S mindezt azért, hogy abban vegyétek a vigasztalást, aki a legszebb örökséget szerezte nekünk a Golgota keresztnél. Valahogy úgy érzem magam, mint Péter és János apostol, amikor elmentek a jeruzsálemi templom ékes kapujába helyezett béna ember mellett. A béna tőlük is várt valamit. De mit adhattak, s mit adhatunk mi? Ők akkor azt mondták, hogy aranyuk s ezüstjük nincsen. Én is csak azt mondhatom, nincsen nekünk földi kincsünk, különösebb filozófiánk sincsen. De amink van, azt adjuk szívünk teljességéből. Adjuk az evangéliumot, vagyis azt, aminek mindenkor s most különösen ez a lényege: A Názáreti Úr Jézus nevében kelj fel és járj! Keljtek fel és járjatok! Ragyogja utatokat be a feltámadás és az örök élet fényessége!

Így hajtsunk fejet együtt az előtt, aki sok szép s még e világban való örökség mellett és felett a legszebb örökséget adta és adja! Hitünknek koronáját nyújtja fel az új ég és új föld teljességében.

CSEH ZSOLT

Szabó T. Attila koporsójánál

Országunk magyar tudománynevelői, a pályatársak és a barátok nevében megrendülten búcsúszom Szabó T. Attilától. Sok évtizedes közös munka után mindnyájan elárvultan állunk koporsója mellett.

A villámcsapásszerű halál azonban csak töretlen szálfalakját dönthette le, csak az igaz barátot és nemzedékek tanítómesterét ragadhatta el körünkől, de a tudós életművén és az ember példáján az elmúlásnak sem lehetett hatalma. Ez már elidegeníthetetlen, közös kincse a magyar tudománynak és mindenkori művelőinek.

Szabó T. Attila, hirtelen távozása ellenére, lezárt életművet, kacskaringós kitérők nélküli nyílegyenes, példás életutat hagyott reánk. Tudományos munkáit legmagasabb szakmai igényesség és szilárd erkölcsi tartás avatja a nyelvészet, a történelem és a néprajz megbízható maradandó értékeivé. Eredményeivel megörökítette nevét e tudományszakok történetében. Életének és munkásságának azonban számunkra külön üzenete is van, és ezt mostani búcsúzásunkkor jól emlékezetünkbe kell vésnünk.

Amikor monumentális főművének, a Szótörténeti Tárnak nekivágott csak önmaga erejére hagyatkozva, ugyanúgy a kishitűség és a kilátástalanság köde ült meg a lelkeket, mint manapság. Akkor is legtöbbször előtt a nehézségek előli megfutamodás látszott az egyetlen járható útnak. Szabó T. Attila azonban azt vallotta és hirdette, hogy tudományosságunk hagyományai minden valamirevaló kutatót helytállásra köteleznek. Személyes példájával visszaadta az önerőnkben való hitet, és ezzel új fellendülés elindítója lett kutatásunkban, mert kézzelfoghatóan bebizonyította: mostoha körülmények között is születhetnek nagyszabású tudományos teljesítmények, minthogy ezeknek minden időben maga a kutató ember a legfontosabb tényezője.

És itt kell elárulnunk, közhasznú tanulságként, Szabó T. Attila rendkívüli pályájának nagy titkait: hivatását nem magányosan és nem tartalékok nélkül kellett teljesítenie, mert a terhek hordozásában mindig mellette állott felesége és családja, de hasonlóan segítette őt a természettel mindvégig meg-

őrzött bensőséges kapcsolata is. A harmonikus családi élet melege és védelme, a havasok férfit acélozó zordsága, a sziklát is megőrlő hegyi patakok ereje és kristálytisztasága, a szelíd nyíresek és a virágos rétek költészete, az erdélyi tájak testet-lelket állandóan megújító sok-sok szépsége, a szülőföld megtartó ereje mind-mind benne munkált abban, amit Szabó T. Attilának köszönhetünk.

Szabó T. Attila emberi és tudósi példája a számunkra járható egyetlen utat világítja meg. Bizonyos vagyok felőle, hogy a mély és igaz humánus, a sajátunk féltő szeretetével társuló megbecsülése a másinak, hűség a szolgálatban, a helytállás, a kötelesség teljesítése mindhaláláig, és mindaz, amit Szabó T. Attila munkás, tiszta élete még jelképez, olyan emberi értékek, melyek halála után is fellobbantják a lángot fiataljaink szívében, és követésre sarkallnak.

Kiemelkedő, igaz emberi élet, nagy tudóspálya és tudománytörténetünk felemelő fejezete zárul le Szabó T. Attila koporsójánál. De ezzel egyidejűleg országunk magyar tudománynevelői számára ugyaninnen új erőforrás is fakad. És ebből mindenki meríthet magának, aki vállalja Szabó T. Attila útját, aki folytatni kívánja munkáját.

Megszomorodott lélekkel búcsúzunk Tőled, kedves barátunk, de nem végérvényesen, mert tudjuk, hogy példádon keresztül továbbra is velünk maradsz rögzös utakon, melyen járnunk rendeltetett.

Nyugodj békében! Isten veled!

JAKÓ ZSIGMOND

Szabó T. Attila ravatalánál

Végtisztességet tevő gyülekezet! Az Erdélyi Magyar Szótártörténeti Tár szerkesztői munkaközössége nevében megrendült lélekkel búcsúzom szeretett professzorunktól, a Szótörténeti Tár megteremtőjétől, a munkaközösség vezetőjétől és irányítójától.

Mint minden kedden, az utolsón is a szokásos úton indult el, hogy részt vegyen a szerkesztői munkaülésen, hóna alatt az elmaradhatatlan táskájával, melyben a megbeszélésre elkészített kéziratok zsúfolódtak. Őt vártuk, hogy mint máskor, most is megtegye észrevételeit, megjegyzéseit a Neki átadott kéziratokkal, szerkesztményekkel kapcsolatban. Ezek az észrevételek olyan általános, mindnyájunk munkájára vonatkozó megjegyzések voltak, amelyek a szótárszerkesztés elvi szempontjait tartalmazták, mint például nyelvünk mélyrétegeiből napvilágra hozott szavak jelentésárnyalatainak, korabeli használati körének, a mögöttük kibontakozó anyagi világ, társadalom jelenségeinek tisztázása.

A tár ügye vezette minden megnyilatkozásában, akkor is, amikor esetleg vitatható nyelvi, szerkesztésbeli kérdésekben nem egymaga döntött, hanem közösségünkre bízta egy-egy nyelvi jelenség vagy jelentés, esetleg éppen szerkesztésbeli eljárás elfogadását vagy elvetését. Irányított, de mindig a cél érdekében nagy és széles körű ismereteknek birtokában és kétségtelen személyi súlyával. Ahogy felkarolta a tár ügyét, úgy támogatott bennünket is minden tudományos, de egyéb emberi törekvéseinkben. A megbeszéléseinkről mindig tömött táskával, sokszor nem is eggyel indult haza, hogy elhalmozza magát otthon annyi munkával, amennyi talán három embernek is sok lett volna.

Így vártuk most kedden is, hogy közénk jöjjön, és arról beszélgettünk, hogy tudnánk Őt sok munkájában segíteni. Elindult otthonról, de közénk már nem érkezett meg. Döbbenetes váratlansággal ment el közülünk, akik halálhíre vételekor elnémulva és megrendülten néztünk egymásra, üresen maradt széke. Ő nem volt ott, de jelen volt életművével, az erdélyi magyar nyelv évszázados múltját feltáró milliónyi adalékával.

S most a „házsongárdi csendben” a zsoltárfordító és szótáríró Szenczi Molnár Albert, a betűmetsző és könyvnyomtató Misztótfalusi Kis Miklós, a magyar tudományos nyelv formálójá, az enciklopédikus tudású Apáczai Csere János, az összehasonlító finnugor nyelvtudomány kimagasló képviselője, Gyarmati Sámuel, a múzeumalapító Mikó Imre, a történész és levéltárigazgató, Őt a levéltári kutatómunkába bevezető Kelemen Lajos közelében megpihen a jelenkori magyar nyelvtudomány legjelesebb képviselője, Szabó T. Attila.

Nyugodj csendesen, Attila, drága atyai barátom, befogad a házsongárdi föld, de emléked örökké élni fog. Isten veled!

NAGY JENŐ

Búcsú mesterüinktől

Mesterüinktől, egy életen át tanítónktól búcsúzom kimondhatatlan fájdalommal mindazokkal együtt, akik Szabó T. Attila tanítványainak vallják magukat, ha az idő munkatársakká öregítette-érlelte is őket. Mert tanítványai vagyunk mindnyájan, akik mellette, vele dolgozhattunk, s akiket ha tanári egyénisége, tudósi nagysága megérintett, ellenállhatatlanul vonzáskörébe is kerített. Mivel? Nem verbális neveléssel — e tekintetben nagyon is fukarul bánt a szóval — de a hivatástudatnak, a szakmaszeretetnek és a kutatószenvédelemnek olyan kisugárzásával, amely párfját ritkító a szellem munkásai legjobbjainak sorában is. Azt is az ő példája tanította meg nekünk, hogy a hivatásbeli elkötelezettség képes megsokszorozni az erőt, és egy ember olyan eltökéltséggel és kitartással, mint az övé volt, sokak munkájával felérőt végezhet. Hatalmas életmű ránk hagyásával tett hitet e mellett, melyet a nyelv és a nyelvet beszélő ember kapcsolatára irányuló egyetemes érdeklődése alakított sokrétűvé.

Közvetlen és közvetett tanítványaira mindig mély benyomást tett az az életteli, emberközpontú nyelvszemlélet, a nyelv eseményeinek és a nyelvet beszélők sorsának egybefonódó vizsgálata, amely Szabó T. Attila professzort egész tudományos pályáján irányította. Erre tanította mint a magyar nyelvtörténet egyetemi tanára a diáknemzedéket, ez vált céltudatosan vallott tudományos ars poetikájává, ez teszi valamennyi művét a tömör szómagyarázatok százaitól terjedelmes köteteiig félreismerhetetlenül sajátjává, egyénivé, Szabó Attila-ivá. Nem véletlen, hogy egyik tanulmánykötetének ezt a címet adta: „A szó és az ember.”

A szó és az ember — ez a két fogalom nemcsak kutatói koncepciójában, hanem tanári egyéniségében is egybeforrt. Sokat, nagyon sokat lehetett tanulni Tőle a szóról, a nyelvről, de nem kevesebbet az emberről, az embertől is. Volt diákjainak százai emlékezhetnek rá: ha valaki kitűnően vizsgázott nála, a jó jegyet megtetézte egy meleg kézszorítással is. Apró gesztus, de kifejezi feledhetetlen egyéniségének egyik igen jellemző vonását: a munkának és kiküzdött

eredményének méltánylását, megbecsülését. Ezt a csalhatatlan értékmérőt is örökségül adta nekünk.

De bármily gazdag és betetőzött életművet hagyott maga után, bármennyi emberi és tudományos értékkel ajándékozott is meg hosszú élete során, hirtelen elvesztésével most mégis kifosztottnak érezzük magunkat, és igazságtalanul rövidnek a számára kiszabott időt. Alkotó erejéből ugyanis még sokra tellett volna, munkabírása és kedve sem merült ki, csak döbbenetes váratlansággal félbeszakadt.

Folytatást már csak tanári és tudósi példaképének továbbításától, emlékének a tanítványok hivatástudatába való beépülésétől remélhetjük. Úgy legyen.

B. GERGELY PIROSKA

A moldvai magyarok eredete*

A Moldvában élő magyarokat¹ általában *csángó* néven tartja nyilván a tudomány és a köztudat. Ez az elnevezés a nyelvészeti, néprajzi és történeti irodalomban igen gyakran vonatkozik a Moldvában letelepült székelyekre, valamint a nem székely eredetű magyar népcsoportra is. *Csángó*-nak nevezett két magyar etnikai közösség él Erdélyben is: az egyik Brassó közelében Hétfaluban, a másik a Gyimes-szorosban. Gyakran *csángó*-nak nevezik a XVIII. század végén a Bukovinába kivándorolt székelyeket. Ezek kisebb csoportjait a múlt században és századunk elején visszatelepítették Erdélybe, a Bánátba, majd a Bukovinában maradtakat 1941-ben a Bácskába, onnan — keserves körülmények között — a Dunántúlra (Baranya, Tolna, Budapest környéke) telepítették le (SÁNTHA ALAJOS, A bukovinai magyarok története. Kolozsvár, 1942.). Egy újabb román tanulmány szerint a Brassó melletti csángók főleg a XV. században telepedtek le. A román oklevelek székelyeknek nevezik őket, s a mai Kovászna és Hargita megyékből jöttek. Lásd PAVEL BINDER, TITUS HASDEU, CAIUS TEODORESCU közös tanulmányát a „Țara Birsei” (Red. NICOLAE DUNĂRE. Vol. 1. București, 1972.) c. kötetben. Moldvában a székelyek és nem székelyek ritkán nevezik magukat *csángó*-nak. Gyakran el is utasítják ezt az elnevezést, mert gúnynévnek tartják. A *csángó* név mint egy magyar etnikai csoport neve csak későn, 1781-ben tűnik fel. A korábbi elnevezés személynév (1400: „Georgium *Chango* dictum”). Kétséges, hogy ez a személynév a csángó népcsoporthoz való tartozást jelenti-e. A TESz. kérdőjelet tesz a feltételezés elé. A TESz. szerint a *csángó* szó eredeti jelentése ’kóborló’: „A szónak a népcsoport nevévé válása összefügghet a csángók Erdélyből való, a középkor végén kezdődő kiköltözésével, elkóborlásával.” A román *ceangău* ’csángó’ a magyar *csángó* ’que suena mal’ átvétele (CIORANESCU, DicțEtRum.). A SzT. is csak 1782-ből közli a *csángó* ’moldvai magyar’ elnevezést. SZABÓ T. ÁTILÁ számára szintén eldönthetetlen, hogy a személynév (1556: *Andreas Chango*, 1560: *Michael*

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban, Budapesten 1985. december 10-én elhangzott előadás.

¹ Az e cikkben idézett irodalomban a moldvai magyarok történetére, néprajzára, nyelvjárására vonatkozó további kutatások eredményei megtalálhatók. Az újabb kutatások összefoglalására l. GUNDA BÉLA, A moldvai magyarok néprajzi kutatása: SZABÓ MÁRIA (Szerk.), A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások. Bp., 1985. 66—112.

Chango) összefüggenek-e az etnikai csoport nevével. BINDER, HASDEU és TEODORESCU szerint a Brassó mellé települt székelyek is az *elcsángálni* 'útnak indulni, vándorolni' igéből kapták *csángó* nevüket (l. DUNĂRE i. m. 49). Feltűnő, hogy más magyar etnikai csoportok elnevezése is későn bukkan fel: *barkó* 'gömöri magyar' (1833), *matyó* 'mezőkövesdi magyar' (1810), *brencó* 'szlavóniai, baranyai magyar' (a XIX. sz. vége; l. ezekhez TESz., ÚMTsz.).

Tanulmányomban a *csángó* elnevezést nem használom, hanem — hasonlóan, mint LÜKŐ GÁBOR — moldvai magyarokról és moldvai székelyekről beszélek. Az utóbbiak természetesen szintén a magyaroknak a Kárpátoktól keletre letelepült csoportja.

A moldvai magyarok falvait két területen találjuk. Románvásártól (Roman) északra a Szeret és a Moldva folyók között a jelentősebb magyar vagy vegyes lakosságú falvak Szabófalva (Săbăoani), Jugán (Iugan, korábbi magyar neve Kozmafalva), Kelgyeszt (Pildești), Újfalu (Traian) stb. A Bákótól (Bacău) délre fekvő jellegzetes falvak közé sorolható Bogdánfalva (Valea-Seacă), Nagypatak (Valea-Mare), Újfalu (Bălcescu), Trunk (Galbeni), Szekatura (Secătură) stb. Valószínű, hogy korábban a két csoport települési területe egymással összefüggött, de a Románvásár és Bákó között fekvő falvak elszékelyesedtek vagy elrománosodtak. A két területen kívül is számon tartunk magyar falvakat. Ilyen például Ploszkucény (Ploscuțeni) a Szeret bal partján a Tatros torkolatánál, amelynek magyar lakossága Szabófalváról települt. Magyar falu részben ma is Jázuporkuluj (Iazul-Porcului) a Miletin völgyében, amelynek lakói a XIX–XX. század fordulóján Jugánról és Kelgyesztről települtek. Az északi és déli magyarokat (Románvásár, ill. Bákó környékieket) — írja SZABÓ T. (Nyelv és múlt. Bukarest, 1972. 126) — „nyelvüknek ama sajátosága alapján, hogy a magyar *s* hang helyén *sz*-féle hangot ejtenek *sz-elő csángó*-knak [értsd: magyaroknak — G. B.] is szoktuk nevezni”. A székely jellegű magyar településeket a Szeret, a Tázló, a Beszterce, a Tatros mentén, e folyók közötti vidéken találjuk meg. Természetesen több falu hovatartozását (magyar vagy székely) megállapítani nagyon problematikus, már csak azért is, mert sok falu a teljes elrománosodás állapotában van. A magyar és székely falvak elhelyezkedéséről részletesen tájékoztatnak LÜKŐ (A moldvai csángók I. Bp., 1936.), MÁRTON GYULA (A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972.), SZABÓ T. (Nyelv és múlt 122–31), KÓS KÁROLY—SZENTIMREI JUDIT—NAGY JENŐ (Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981.) és mások munkái, illetve a munkákban közölt térképek.

Nem beszélek itt most más, korábbi — akár a Szeret forrásvidékéig, akár a Dnyeszterig terjedő — magyar településekről. Magyar falvak voltak a Dnyeszter mellett Cetatea Albă és Tighina között, Mohilev, Hotin, Huși városok közelében. Magyar lakossága volt Orheinek (ezekről helynevek és történeti feljegyzések alapján l. LÜKŐ i. m. 28–9, 176–83; MIKECS LÁSZLÓ, Csángók. Bp., 1941. 53–110). Meg kell azonban mondanom, hogy Moldvának ma is van lapangó, számon nem tartott magyar lakossága. Így Jászvásártól (Iași) délnyugatra Horlest (Horlești) faluban 3–4 család ott létemkor, 1957-ben még értett magyarul, s asszonyaik egymás között beszéltek is régi anyanyelvükön. Horlestet 1790-ben telepítették Szabófalváról és környékéről, valamint Kotnárról (Cotnar). Kotnárnak a múltban jelentős magyar lakossága volt (LÜKŐ i. m. 178–9). 1579-ben Kotnárnak egy „scola di gramatica”-ban magyarul és latinul tanítottak (MIKECS, A Kárpátokon túli magyarság: Magyarok és románok. [Szerk. DEÉR JÓZSEF—GÁLDI LÁSZLÓ] I. Bp., 1943. 489). Úgyancsak 1957-ben

néhány 70 éven felüli öreg férfi és nő törve még szintén beszélt magyarul sz-ező nyelvjárásban. A kotnáriak szerint a régi kádármesterek magyarok voltak, s a falu Balhoj (Bahlui) felé eső részében laktak. 1968-ban Jászvásár piacán egymás között magyarul beszélő asszonyokra lettem figyelmes. Amikor szóba igyekeztem velük állni, azonnal románra fordították a szót. Szinte az volt a benyomásom, hogy a magyar a jászvásári piac „titkos” nyelve lett.

Az archaikus nyelvi, néprajzi sajátságokat őrző Románvásár és Bákó környéki magyarok korán felkeltették a történeti érdeklődésű kutatók, de főleg a nyelvészek figyelmét. JERNEY JÁNOS utalt arra, hogy a „moldován” nyelvben előforduló magyar szavak a „hajdan időktől” ott lakott tömérdek magyar népességtől származnak. Fejtegetéséből világosan kiderül, hogy a székely és magyar beköltözőkön kívül szerinte egy ősbibb magyar réteg is van vagy volt Moldvában (JERNEY JÁNOS' keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845. I. Pest, 1851. 136—7, lásd még MIKECS, Csángók 37). A moldvai magyarok eredetére vonatkozó különböző véleményeket itt nem követhetem nyomon, mert nem tudománytörténeti összefoglalás a célom. Csupán néhány újabb és régibb véleményre hívom fel a figyelmet. Utalok elsősorban WEIGAND GUSTAVRA (Jahresberichte 1902. 131—7), aki elkülönítette egymástól a moldvai magyarokat és székelyeket, s lehetségesnek tartotta, hogy az előbbieket a kunok utódai. Az ő nyomán a kérdéshez MUNKÁCSI BERNÁT szőlt hozzá, aki a csángókat (magyarokat) elszékelyesedett kunoknak vélte. Nyelvváltozásukat azzal magyarázta, hogy katolikus hitre tértek, és a Kárpátokon átszivárgó, kivándorló székelyek révén elmagyarosodtak. A hittérítés Moldvában a XIII. században indult meg, azt magyarok végezték. Róbert esztergomi érsek 1227-ben egy kun fejedelmet s 15 000 főnyi népét keresztelte meg, sőt püspökséget is alapított közöttük (MUNKÁCSI: Ethn. XIII, 439—40, KelSz. III, 245—53). WEIGAND és MUNKÁCSI kun elméletét MELICH JÁNOS (Ethn. XIV, 52—4), majd a finn YRJÖ WICHMANN (NyK. XXXVII, 149—63) ingatta meg, de később a magyar—román kapcsolatok kitűnő ismerője, VERESS ENDRE is hangoztatja a kun elméletet (ErdMúz. XXIX, 29—64). VERESSnek különben nagy érdeme van abban, hogy rámutatott arra: a XIV—XV. században Moldvában magyar és székely birtokosok is voltak, a vajdák udvarában magyar tisztségviselők dolgoztak (i. m. 46—7, 49, 51), akiknek nyilvánvalóan magyar jobbágyaik is voltak. MIKECS (Csángók 166—8, Magyarok és románok 480—95) ugyancsak részletesen ír erről. A kun elmélet mellett — ami egészen természetes is — újabbak keletkeztek. A népek, etnikai csoportok eredetét mindig sűrű homály fedi, s egyik elmélet váltja a másikat. Gondoljunk csak az uráli vagy az indoeurópai ősnép eredetére vonatkozó elméletekre.

LOSONCZI ZOLTÁN — vizsgálatait summázva — azon a véleményen van, hogy a nyelvi tényeket figyelembe véve nem valószínű, hogy a moldvai magyarok legrégebbi elemei Szlavóniából származnak, s a legelső moldvai magyarok a huszita üldözések miatt költöztek a Kárpátoktól keletre (Nyr. XLIV, 13—20, 60—6). Több szempontból szól a kérdéshez HORGER ANTAL (Nyj. 26—7), aki csatlakozik KARÁCSONYI JÁNOS (Száz. XLVIII, 545—61) magyarázatához, amely szerint a moldvai magyarok a Szerémségből származnak, kabar utódok, s 1412 után a huszita üldözések miatt menekültek Moldvába. Ezt megerősíti a moldvai magyar és a szlavóniai nyelvjárások hasonlósága, elsősorban a sziszegő mássalhangzók képzése. Hozzáteszi még ehhez HORGER azt, hogy az eltérő nyelvi sajátságok ellenére „nincsen elegendő okunk arra, hogy nyelvjárásukat elválasszuk a székely nyelvjárástól és külön tárgyaljuk” (i. m. 26—7).

Az egyezésnek főképpen az az oka, hogy „a tulajdonképpeni moldvai csángóság évszázadokon át mindig gyarapodott újabb és újabb székely kivándorlókkal, akiknek legnagyobb része a Tatrosnak és mellékfolyóinak völgyeiben telepedett le” (i. m. 27). HORGER felfogása szerint tehát a szlávóniai rétegre rárétegződött egy székely nyelvi, népi réteg.

A problémák, az egymástól eltérő vélemények csak sokasodnak, ha tekintetbe vesszük az erdélyi kutatók véleményeit. SZABÓ T. az 1598-as *Zekel vidék* kifejezés magyarázata során kifejti, hogy nemcsak az Aranyos-Beszterce mellékén, a Szeret két partján, a Tatros, a Tázló és mellékvizeik táján lakó magyarok székely eredetűek, „hanem minden más nézettel ellentétben j ó r é s z t (a kiemelés tőlem — G. B.) ilyen eredetű lehet a legrégebben kitelepültnek tartható — a régi erdélyi nevén — románvásári, illetőleg Bákó környéki északi-meg déli-csángó (értsd: magyar, de nem székely — G. B.) csoport is” (Nyelv és múlt 121). Ebből persze nem következik, hogy a magyar és székely népcsoportok nyelvi sajátosságai azonosak. KÁLMÁN BÉLA (Nyelvjárásaink 89) sem választja el egymástól Moldva magyar és székely nyelvjárásait, noha néhány eltérő nyelvi sajátosságukra felhívja a figyelmet. Például az egész székelység a régi palatális *l'* (*ly*) helyett a köznyelvhez hasonlóan *j* hangot ejt. Viszont a csángók (magyarok) egyes csoportjainál megmaradt a *ly*-fonéma. Csak a csángó nyelvjárásban fordulnak elő rövid mássalhangzók a köznyelvi és székely hosszúak helyén. A csángó nyelvjárásra jellemzőek a szibilánsok, valamint az affrikáták: a *c* és *cs*, a *dz* és *dzs* egy-egy közbülső hangban olvadnak össze. Erdélyben felerősült olyan nézet, hogy a Moldvában élő magyarok régibb, nem székely rétege XIII. századi várőrök, gyepűőrök származéka, akik kipszak török elemeket is felszívtak (FERENCZI: A Hét X, 18. sz. 11). Írtak a régi, nem székely réteg kazár származásáról is. A *csángó* név a kóborlót, elfutót, nomádot jelentő kazár népnév tükörfordítása (SZILÁGYI: A Hét X, 24. sz. 10). Egy másik újabb vélemény szerint a *csángó* népnév nem bolyongást, kóborlást jelent, hanem hangadásra, beszédmódra vonatkozik (SZŐCS: A Hét X, 27. sz. 10).

BAKÓ GÉZA feltételezi, hogy a csángók nyelvében a sziszegő hangok pannon-szláv hatás visszatükröződései abból az időből (XI—XIII. sz.), amikor őseik a Rába és Répce vidékén laktak. A XIII. században ezeket a magyarokat katonai célból áttelepítették a magyar királyság keleti részére, Délkelet-Erdélybe, ahonnan idővel Moldvába vándoroltak át. Ezeknek a keleti magyaroknak a leszármazottai a csángók (Studii și articole de istorie IV, 37—44). Legújabban MĂRTINAȘ DUMITRU arra az eredményre jut, hogy a moldvai csángók a XVII—XVIII. században Erdélyből vándoroltak ki Moldvába. Mint szintisza románok kétnyelvűek voltak, de a magyar nyelvet elfelejtették. A kivándorlás körülményeiről, helyéről és közelebbi idejéről MĂRTINAȘ egyáltalán nem beszél. A könyv bővelkedik hiányos részletekben, ellentmondásokban, s így a néprajz, a nyelvtudomány és történelem romantikus korszakába tartozó elméletet nyomon követni lehetetlen. A szerző módszerére jellemző, hogy csak azokat a családneveket említi, amelyek román hangzásúak. A csángók román nyelve szerinte a legértékesebb kulturális örökség, amelyet erdélyi román őseiktől örökölték (Originea ceangailor din Moldova. București, 1985. 94). RĂMNEANȚU PETRU a csángók származását antropológiai szempontból vizsgálja. Szerinte a csángó nép a XIII. század első negyedében keletkezett, miután a római katolikus vallást Moldvába bevezették (Die Abstammung der Tschangos. Sibiu, 1944. 55). Tehát korai időre teszi a csángók megjelenését. Őket azonban legnagyobb részben románoknak tartja, akiknek vércsoportjuk,

morfológiai ismertetőjegyeik (az arc, a koponya, az orr formája, a bőr pigmentációja stb.) hasonló a közöttük és mellettük élő románokéhoz (uo. 57).

A moldvai magyarok és székelyek etnikai jellegének meghatározásával eddig kétségtől Lükő foglalkozott a legelmélyültebben. A nyelvi és néprajzi sajátosságokat éppen úgy tekintetbe vette, mint a történeti tényeket. A helynevek és a történeti feljegyzések számbavételével megállapítja, hogy a XIV—XVI. században Észak- és Közép-Moldvában, így Karácsonykő (Piatra Neamț), Moldvabánya (Baia), Románvásár, Bákó vidékén, a Beszterce folyó mentén, a Tatros felső völgyében jelentős számú magyar lakosság élt. Különösen Moldvabánya, Karácsonykő vidékén volt jelentékeny a számuk, s ott első települőnek tekinthetők, mert „a legnagyobb földrajzi egységeket” a magyarok nevezték el, s kisebb-nagyobb térbeli megszakításokkal a moldvai magyarok a Nagy-Szamos és a Tisza völgyében megtelepült magyarsággal is kapcsolatban voltak. (Lükő i. m. 33—8; l. még MAKKAI LÁSZLÓ, A milkói [kun] püspökség és népei. Debrecen, 1936. 22—31; VERESS i. m. 35, 37, 46, 50 stb. A földrajzi nevek felsorolását l. e munkákban.)

LÜKŐ és KNEZSA ISTVÁN (Magyarország népei a XI. században: SztIstván-Eml. II, 390—2, Erdély víznevei: ErdTudIntÉvk. 1942. 27—71) inspirálták MIKECSET (Magyarok és románok 462), amikor azt mondja, hogy a magyarok a Szamos völgyén át vándoroltak ki Moldvába. Megállapításai így foglalhatók össze: a magyarok a Borgói- és Radnai-hágón teleptülhettek ki Moldvába. A magyarok már a XII. század elején elérték a Nagy-Szamosba ömlő erdélyi Beszterce torkolata körüli vidéket, majd a XII. század folyamán a Nagy-Szamos forrásvidékét, ahol gyepűt állítottak. Ennek az emléke a *Leses* patak és a *Les* helység (rom. *părău Leșului* és *Leșu*). MIKECS ezekkel a földrajzi nevekkal kapcsolatban KNEZSÁRA hivatkozik, aki e neveket a korai gyepűrendszer maradványának tartja. A vélemény azonban ingatag, mert régi adatunk e nevekről nincsen. A magyarok az előrenyomulást a XIII. század folyamán s talán a XIV. század elején tovább folytatták Moldvába a Beszterce és a Moldva folyók völgyébe (MIKECS: Magyarok és románok 462).

A Moldvába való előrenyomulás védelmi, gazdasági okok következtében történt, s később a Szeret folyó volt településük éles határvonala (MIKECS, Csángók 82). Lényegében ez utóbbit mondta már korábban GHEORGHE ION NASTASE is (Arhivele Basarabiei VI, 4. sz. 397—414, VII, 1. sz. 74—88).

Korai időre teszi a moldvai magyarok megjelenését DOMOKOS PÁL PÉTER (... édes Hazámnak akartam szolgálni. Bp., 1979. 76) is, aki szerint 1225-től éltek római katolikus egyházi életüket. Közismert és már többször rögzített történeti tényeket nem kívánok megismételni, amelyek mind azt bizonyítják, hogy a magyaroknak, a magyar püspökségeknek, szerzeteseknek, a magyar bojároknak, a román vajdák magyar származású feleségeinek, a vajdák udvarában tevékenykedő magyar tisztségviselőknek nagy szerepe volt Moldva történetében, gazdasági, társadalmi életében és kultúrájában (erre l. pl. MAKKAI, MIKECS, DOMOKOS idézett műveit). Csupán azt említem meg, hogy Moldvában, Tatros városában másolta le az egyik legrégebb magyar nyelvemléket, a Müncheni-kódexet 1466-ban Németi György (l. pl. MOLNÁR—SIMON, Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976. 79).

Lükő és MIKECS kitelepülési elméletét tette óvatosan magáévá BENKŐ LORÁND, amikor a moldvai magyar nyelvjárásról úgy vélekedik, hogy „a XIV. században alakul meg Erdélyből, főként a Szamos völgyéből kiköltöző magyar csoportokból a moldvai csángó nyelvjárássziget. Bár a következő századokban

állandó népi és nyelvi utánpótlást kap a székelységtől és a keleti magyarságtól, területi elszakadottsága, román környezete folytán nyelvi sziget jellege magában a nyelvi képben is egyre jobban kiütkezik” (Nyjtört. 72). Feltűnő viszont, hogy MIKECS elméletét SZÉKELY GYÖRGY (Mályusz-Eml. 311—39) figyelmen kívül hagyja, amikor a XII. századi magyar nyelvhatárról s a székelyek előre nyomulásáról ír, amely a XIII. század első felében éri el a Kárpátokat. Akkorra alakult ki a székelyek földje (1222: *terra Siculorum*).

Részletesen ki kell térnem LÜKŐ elméletére. Szerinte a moldvai magyarok és székelyek „néprajzi szempontból két különböző kultúrkörbe tartoznak.” Ő a moldvai magyarokat a Szamos-völgyi magyarsággal azonosítja, s szerinte kultúrájuk egy része a Felső-Tisza vidékéről a Borsai- és Borgói-szoroson jutott ki Moldvába (i. m. 39, 150).

LÜKŐ nyelvészeti vizsgálatainak a summája, hogy a moldvai magyarok székely kultúrkörbe való tartozását a nyelvi vizsgálatok nem bizonyítják. A székely nyelvjárástól eltérő sajátságai egy része (nyílt *e* használata, *o* helyett *a* hang ejtése) viszont összefügg a Szamos-völgy és a Felső-Tisza nyelvjárásaival. Nem vagyok illetékes ebben a kérdésben állást foglalni. Az említett sajátságok különböző úton elkerülhettek Moldvába. Viszont szóföldrajzi vizsgálatai lezáratlanok. LÜKŐ például azt mondja, hogy a moldvai magyaroknál a 'Bohne' elnevezése *bab*, míg a székelyeknél *fuszujka* (i. m. 71—2). Újabban azonban néhány nem székely faluban is feljegyezték a *fuszujka* elnevezést (MÁRTON i. m. 283). LÜKŐ (i. m. 75) szerint a magyaroknál a létra neve a román eredetű *szkára*, a székelyeknél viszont *lajtorja*. A *szkára* azonban átment a moldvai székely nyelvjárásba is (MÁRTON i. m. 532). A szóföldrajzi egyezések az északi és déli moldvai magyarban sincsenek meg minden esetben. Románvásár környékén egy keskeny szórtarisnyát *szütkü* néven ismernek (LÜKŐ i. m. 75), ugyanez Bogdánfalván *gatykócska* (KÓS—SZENTIMREI—NAGY i. m. 237).

A magyar és székely csoportok elkülönítésénél hasonló problémákat okoznak a néprajzi jelenségek. Ezek során mindenekelőtt emlékeztetni szeretnék a kiemelkedő indogermanista, MERINGER RUDOLF szavaira, aki 1906-ban azt írta, hogy „Noch vor kurzer Zeit hoffte man, viele nationale Kulturen in Europa finden zu können. Dieser Traum hat sich keineswegs erfüllt. Das heutige Europa zeigt uns wenige, aber grosse Kulturkreise, und zwar solche, die von den Sprachen vollkommen unabhängig wird (Wörter und Sachen IX, 18). Elmélyülten részletezi ezt a problémát újabban VILKUNA KUSTAA, aki bennünket közelebbről érintő példákkal is fejtegeti, hogy a népi kultúra jelenségeinek határai nem a nyelvi, etnikai határokkal, hanem inkább a természeti viszonyokkal, a hosszabb időn át fennmaradó felekezeti és közigazgatási-állami határokkal, a kulturális innováció területeivel esnek össze. A nyelvi határ mindig szembe-tűnőbb, mint a kulturális jelenségek határa. A kulturális jelleg egy-egy területen megmaradhat még akkor is, ha a nyelv vagy a nép megváltozik (MTud. LXXXVI, új foly. XX, 752—5, 758).

Ezekből a szempontokból kell látnunk a moldvai magyarok és székelyek kultúráját is. A két csoport hagyományos műveltsége között kétségtől van-
nak különbségek, de ezek részben a nagyobb táji különbségekkel s a moldvai székelyeknek az utóbbi évszázadokban magukkal hozott kultúrjával magyarázhatók. A kettős udvar Moldvában nemcsak az északi és déli magyar csoportoknál ismert, hanem a Székelyföldön is, valamint a Mezőségen, a Lápos völgyében és Szatmárban. Gazdag változatait ezeken a vidékeken a románok körében is megtaláljuk (GUNDA in: LÁSZLÓ FÖLDES—MÁRTA BELÉNYESI—BÉLA GUNDA

[Red.], Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp., 1961. 243—81). Lükő a kettős udvarokat kun vagy besenyő gazdasági rendszer maradványának tartja (i. m. 144).

Bizonyos jelenségek mégis utalnak a moldvai magyar és székely kultúra kettősségére. A magyaroknál az ágas talpú, kétszarvú kerülő ekét használták, amely „a Tisza, Szamos és Szeret völgyein kívül sehol sem ismeretes. Valószínűleg a Tiszántúl alakult ki s innen jutott el Moldvába” (Lükő i. m. 136, 139, 47. kép). Az ekét Szabófalváról és más moldvai vidékekről, de Erdély nagy területéről (Mezőség, Kővár vidéke) közli Kós KÁROLY is (Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1979. 168). Az újabb ekeirodalomból kitűnik, hogy Román- és Szovjet-Moldvában is használatos ez a típus, s állítólag már a kijevi fejedelemség idejében szántottak ilyen ekével (DEMTSCHENKO in: I. BALASSA (Red.), Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Bp., 1972. 252.; BALASSA IVÁN, Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp., 1972. 243—77). Lükő a Székelyföldről egyszarvú kerülő- és váltóekéket mutat be (i. m. 137). Ezek azonban Moldvában is használatosak. A kitámasztott kormánydeszkájú egyszarvú kerülőekét a múlt században Háromszékből Moldvába szekérszámba hozták, vagy onnan elmentek érte Erdélybe. Ezeket az ekéket Bogdánfalván, Klézsén (Cleja) *magyar ekének* nevezik (Kós, Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976. 111). Ilyen kerülő- és váltóekéket a Románvásár környéki magyaroktól nem ismerünk, de nem lehetetlen, hogy az ágas talpú, kétszarvú kerülőeke mellett ők is használták. Ezt gyaníthatjuk a Iași Múzeum egyik váltóekéje nyomán (Kós, Eszköz, munka . . . 153). Az ágas talpú, kétszarvú kerülőeke úgy tűnik, hogy mégis jellemző mezőgazdasági eszköze a Románvásár környékén lakó magyaroknak, és a Székelyföldről bekerült ekékkel szemben északi forma, de nem valószínű, hogy Moldvába a Nagy-Szamos völgyéből került át. Észak-Erdélyből, a Szamos völgyéből különben ismertek az egyszarvú váltóekék is (Dés vidéke, Lápos völgye, Naszód, Máramaros stb.; Kós, Eszköz, munka . . . 144, 149, 150). Ne felejtjük el, hogy az ekeformák elterjedését, használatát jelentősen befolyásolják a felszíni, a talajviszonyok, s a XVIII—XIX. században egy-egy nagybirtokon, bojárgazdaságban használt ekét szinte napjainkig megtaláljuk a környék zárt, hegyi falvaiban gazdálkodó parasztok kezén.

Székely vándor cséplőkkel jutott el Moldvába a cséphadaró használata Románvásár vidékéig (Lükő i. m. 145). Ezt a véleményt alátámasztja az is, hogy a *hadaró* 'Teil des Dreschflegels; das Holz, das auf das Korn schlägt', valamint a nyelet a hadaróval összekötő *kőzsi* 'Verbindungsriemen am Dreschflegel' román elnevezése (*hădărag*, ill. *chiuz*) Moldvában és Bukovinában is magyar jövevényszó (TAMÁS, UngElRum.). A moldvai magyarok és székelyek többirányú kultúrkapcsolatát jól jellemzi a nyomtatás. DOMOKOS egyik fényképén Jugánból oszlopos szérű tűnik fel (A moldvai magyarság. Kolozsvár, 1941. 226). Ez a nyomtatási mód gyűjtésem szerint ismeretes volt Lujzi Kalagorban (Luizi Călugăra), ahol a szérű közepére oszlopot vertek, s a lovak az oszlopon lévő vaskarikához kötött kötél révén körbe járhattak. Így nyomtattak még 1932—1935-ben Gajcsánában (Găiceana), de ott is és Lujzi Kalagorban ismerték még a két világháború között a hengerrel való nyomtatást és a cséphadaró használatát. A cséplőhenger és az oszlopos szérű kétségtől déli kultúrelem Moldva népi mezőgazdaságában. (A kérdéshez l.: PAMFILE TUDOR, Agricultura la Români. București, 1913. 198—213; ZELENNIN DMITRIJ, Russische [Ostslavische] Volkskunde. Berlin—Leipzig, 1927. 48; OBRĘBSKI JÓZEF: Lud Słowiański II, 19—27; DEMTSCHENKO i. m. 270.) Természetesen a cséphadaró

használatát megtaláljuk Ukrajnában is (ZELENIN i. m. 52). A különböző cséplő-eljárások elterjedéséhez Moldvában hozzájárultak a lippován (egy orosz nyelvű szekta) vándor cséplők is, akik a magyar és román gazdáknál munkát vállaltak, s oszlopos szérűn lóval, cséplőszánnal és cséplőhengerrel egyaránt csépeltek. Ha tekintetbe vesszük, hogy a cséphadaró használata a moldvai magyaroknál a székelyek révén lett ismeretes, valószínű Lükőnek az a feltevése is, hogy a csűrök Erdély felől terjedtek el Moldvába, de az ottani magyarok csűrjei mégis különböznek az Erdélyben épített csűröktől, mert gyakran a lakóházhoz épített *szaprun*-ok, vagy ún. „félcsűrök” (i. m. 145—6; Kós, Tájak, falvak . . . 185). A csűr *grázd* elnevezése nemcsak a moldvai magyaroknál ismert, hanem a székelyeknél is: *grázd*, *grázs*d (MÁRTON i. m. 307).

Lükőnek a kemenceformákról írt fejtegetése problémákban gazdag, de eléggé körülményes és nem egészen világos. Nem mindig derül ki, hogy szobai vagy konyhai kemencéről beszél-e (i. m. 119—127). Úgy tűnik azonban, hogy Románvásár környékén a magyarok a lapos szobai kemencét használják, amelynek a tüzelőnyílása a szobában van, és felette füstfogót (*góg*) helyeznek el (Lükő i. m. 126; MÁRTON i. m. 327; Kós—SZENTIMREI—NAGY i. m. 81, 90, 92, 94). Ez a kemenceforma ukrán területek felé követhető, amire Kós is utal (Kós—SZENTIMREI—NAGY i. m. 84), de megtaláljuk Erdélyben a Szamos völgyétől északra (VUIA, La Transylvanie 1937: 59—62). Feltűnő, hogy az ismeretlen eredetű *góg* terminológia viszont jellegzetesen székely. Az sem világos, hogy az északi magyar falvakban az említett lapos kemencét megelőzték-e a kupola formájúak. A déli magyar falvakban (Bogdánfalva környéke) már a székely kandalló formájú tűzhelyek tűnnek fel.

Nagyon valószínű, hogy a moldvai magyarok és székelyek eredetileg teknőbölcseket (*tekenő*, *tekenyő*) használtak. Erre a kezdetleges bölcsoformára északon (Jugán, Pusztina—Pustiana) rárétegződött a vászon függőbölcsök különböző formája. A székelyeknél pedig a talpas és függesztett ládabölcsök (*böcsü*, *hintó*, *rengűő*, *lyágen* stb.) valamelyik formája tűnik fel. Ezt a következtetést vonhatjuk le az idevonatkozó közlésekből (SZABÓ—GÁLFFY—MÁRTON: NyIrK. VII, 214—28, 6. térkép; Kós—SZENTIMREI—NAGY i. m. 129). Feltételezhető, hogy a vászon függőbölcsök ukrán, a talpas és ládabölcsök pedig erdélyi hatás eredményei.

Szabófalva vidékén „magyar” és délen (Bogdánfalva) „román” szövőszéket használnak, amely a moldvai székelyeknél is ismert (Kós—SZENTIMREI—NAGY i. m. 208—9). Nyilvánvaló, hogy a magyarok kezén a „magyar” szövőszék a régibb. Már WEIGAND figyelmeztet a székely és magyar (csángó) viselet — ideértve a hajviseletet is — közötti különbségekre (Jahresberichte 1902. 133, 143), de nem foglalkozik elmélyültebben a kérdéssel (Lükő i. m. 105). Szembetűnően eltér egymástól a magyar és székely asszonyok fejviselete. Az előbbieket turbán módra a fej köré csavart csíkos vagy kockás fehér kendőt (*kerpa*) hordanak. A moldvai székely asszonyok fejviseletére a *csepesz* a jellemző, amely hosszú zacskóforma, fekete csipkével szegélyezett főkötő. A *kerpa* terjed a székelyek között is (Lükő i. m. 105—6; MÁRTON i. m. 355; Kós—SZENTIMREI—NAGY i. m. 370—2). Különbségek tűnnek fel a férfiak kalapviseletében is: a székelyek széles, a magyarok keskeny karimájú, felfelé keskenyedő kalapot hordanak. Ez utóbbi azonban hasonlít Udvarhely férfi kalapjaihoz. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a moldvai vásárokon székely kalaposmesterek is árulták készítményeiket (Lükő i. m. 107; Kós—SZENTIMREI—NAGY i. m. 400—1; GYÖRFFY: FöldrKözl. LXIV, 15).

A moldvai magyarok Nagy-Szamos völgyén át való kivándorlásának két etnográfiai bizonyítéka tűnhet fel: az ágas talpú kétszarvú eke és a lapos, füstfogós szobai kemence. A két objektum földrajzi elterjedése azonban igen széles körű; etnikumokkal nem hozhatók kapcsolatba, s inkább azt bizonyítják, hogy Észak-Moldva népi kultúrája Ukrajna, Bukovina, az Északkeleti-Kárpátok területével tart kapcsolatot.

A moldvai magyarok eredete nem oldható meg mai népi kultúrájuk analízálásával. Az természetesen más kérdés, hogy a moldvai magyarok műveltségében a különböző elemek miképpen integrálódnak magyarrá. Azt mégis látjuk, hogy a moldvai magyarok és székelyek kultúrája között létezik valamiféle kettősség. Ezt támasztja alá az is, hogy Románvásár és Bogdánfalva vidékén a betlehemezés ismeretlen. A Tatros völgyi székelyek viszont betlehemeznek. Trunk részben székely eredetű lakossága szintén ismeri a betlehemezést (LÜKŐ i. m. 90—1; FARAGÓ: Igaz Szó XX, 1. sz. 109—14). Ez arra utal, hogy az erősen hitbuzgó moldvai magyarok már akkor letelepedtek mai lakóhelyükön, amikor a betlehemezés Erdélyben és másutt még ismeretlen volt, s azt nem hozhatták magukkal. Későbbi kultúrhullámok sem sodorták el hozzájuk. A két moldvai magyar etnikai csoport közötti kettősség vagy legalábbis a kettősségre utaló egyes elemek azonban mindenképpen arra figyelmeztetnek, hogy korai történelmük is eltérő egymástól.

A Moldvában lakó székelyek és magyarok etnikai különállására utal egy fontos társadalomnéprajzi jelenség: az endogámia. Mindkét etnikai csoportunk — az elrománosodástól eltekintve — magyarul beszél, római katolikus vallású, települési területük egybeolvad, egymással érintkeznek, de a múlt század közepéig mégis endogám viszonyban voltak egymással. PETRÁS INCE 1841-ben azt írja, hogy a népesség Moldvában kétféle: magyar és székely. A *székely* elnevezésért a magyarok (csángók) megilletődve érzik magukat, az elnevezést nem tartják sajátjuknak. A bevándorolt székelyekkel barátságban élnek, őket mindenkor *székely*-eknek nevezik, de rokoni kapcsolatba velük igen nehezen vagy semmiképpen sem lépnek. A csángó (magyar) leány nem megy férjhez székely legényhez, hiába biztatják őt ilyen házasságra. Még nehezebben vesz el a magyar legény székely leányt feleségül. Inkább látni akarja őszülő bajuszát, mint a székely feleségét (DOMOKOS, . . . édes Hazámnak akartam szolgálni 1329). Az endogámiának valláson, nyelven és lokalitáson túlmutató formája ez. Joggal írta erről Petrás, hogy „E’ tárgyban a’ meghatározó itilet bizatik a’ magyar történetek régiségeiben jártasok bölcsességére (uo.). LÜKŐ is beszél az északi csángók endogámiájáról, ami azonban csak falusi (helyi) endogámia volt, s természetesen a románokkal sem házasodtak (i. m. 15). GYÖRFFY is írja, hogy Moldvában a magyarok és székelyek nem tartanak össze. Kölcsönösen lenézik egymást (i. m. 23).

A lehetőségeim szerint az exogámia-endogámia kérdésének magam is utánanéztem. A székely jellegű Somoska (Șomuşca) faluban 1948-ban — ahol akkor Bíró Mihály volt a lelkész — betekintheettem a házassági nyilvántartásba, amely szerint az I. világháború előtti időben csak a faluból házasodtak. Az I. világháború idején három-négy székely asszonyt Klézseről hoztak. Felsőrekecsinben (Fundu-Răcăciuni) és Lujzi-Kalagorban elmondták, hogy csak székely menyecske került be a faluba. Utalva az *sz-ezés*re azt mondták, hogy nem is értették volna meg a „csángó” menyecskét a családban, s „azok *málét* (puliszkát) nem tudnak készíteni, csak *mamaligát*” (a puliszka másik neve). Lujzi-Kalagorban az északi magyaroknak, a Szabófalva környékieknek *mamaligás* a neve.

Mindehhez még azt az általános megjegyzést fűzöm, hogy valamely közösség endogám rendszere igen ősi tulajdonság, s az önálló etnikum egyik jellemzője (S. M. SHIROKOGOROFF, *Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural-Altai Hypothesis*. Peiping, 1931. 14). A moldvai magyarok, illetve székelyek endogámiája is jelzi, vagy szerényebben mondvá sejteti, hogy két egymástól eltérő eredetű magyar népcsoport él Moldvában. A székelyek lassú kivándorlását jórészt ismerjük, s a huszita betelepülők és egyéb maradványok vizsgálata most nem tartozik ide. A moldvai magyaroknak nincsen valami jellegzetes eredettudatuk, de ősinek tartják magukat azon a földön, ahol élnek. Mindenesetre a Nagy-Szamos völgyéből való kivándorlásuknak nincs történeti bizonyítéka, ideértve a néprajzi jelenségeket is. Egy szám szerint sem csekély népcsoport kivándorlásáról (XIII–XIV. század) bizonyára okleveles adatok is fennmaradtak volna.

Társadalomnéprajzi szempontból is sok tanulságot nyújtanak MIKECSnek (A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Kolozsvár, 1941.) és HAJDÚ MIHÁLYNAK (Az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái. Bp., 1980.) a tanulmányai, amelyekben az 1646–47. évi Bandinus-összeírás adatait elemzik. Mindketten jelentős számú magyar lakosságra hívják fel a figyelmet. MIKECS megállapítja, hogy a magyar falvakban a családnevek sorában gyakrabban a kicsinyítő képzős keresztnév vagy rövidüléssel becealakok (pl. *Lőrinc* helyett *Lőre*). A székelyeknél inkább teljes alakjukban használják a keresztnévet vezetéknévül.

Mindezek után úgy gondolom, hogy egészen más úton kell keresnünk a moldvai magyarok (*csángók*) eredetét. Figyelembe kell vennünk a régészeti kutatások eredményeit. A honfoglalás korának kitűnő régésze, FODOR ISTVÁN azt írja, hogy már korábban Przemyslben (Lengyelország) a régészek honfoglaló magyar temetőt tártak fel, s ez a temető a Kárpátok külső oldalán nem áll egyedül, hanem „a Lvov melletti Sudova Višnia-i leleteken át Iașiig a hasonló korú magyar leletek egész láncolata követi.” (FODOR: Forrás XVII, 3. sz. 66–7). FODOR azután egy másik tanulmányára hivatkozva azt mondja, „hogy a keleti–északkeleti magyar gyepű külső védelmi vonala a X. században s a XI. század első felében a Kárpátokon kívül húzódott, amelyet valószínűleg csak a XI. század második felében számoltak fel a kunok” (uo. 70). FODORNAK ez a hivatkozott tanulmánya 1984-ben Nyitrán jelent meg. Ennek az a Moldvát érintő lényege, hogy a magyarság X–XI. századi keleti településterületéről korábban sem írásos, sem archeológiai források nem állottak rendelkezésünkre. „In der letzten Zeit kam aber in Przemysl ein zweifellos ungarisches Gräberfeld zutage und davon etwa 20 km südöstlich entfernt bei Sudova Višnia ein ungarisches Frauengrab. Dieser letztere Fundort ist auf halbem Wege zwischen Przemysl und Krylos, wo ein ungarisches Grab . . . erschlossen wurde” (Zur Problematik der Ankunft der Ungarn in Karpatenbecken und ihrer fortlaufenden Besiedlung. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Symposium. Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983. Nitra, 1984. 100). FODOR természetesen körültekintően hivatkozik forrásaira (lengyel archeológusok publikációira), amelyeket nem tartok szükségesnek megismételni, mert számunkra FODOR közlései és következtetései a fontosak. A fenti leletekhez csatlakozik Szovjet-Moldvában Frumușika mellett feltárt sírlelet (két ívjég, a tegez nyílásához tartozó három csontlap, nyolc nyílhegy stb.), amelyeket a feltáró GROSU V. I. a XIII–XIV. századra datál, de Fodor szerint korábbi (talán X–XI. századi), s nincs kizárva, hogy a magyar

etnikumhoz tartozik. Az is figyelmet érdemel, hogy ugyanebből az időből Moldvából előkerült trepanált koponyák a magyar, illetve a bolgár-török etnikum szokásaival egyeznek. Végül FODOR arra az eredményre jut, „dass die äussere Grenze der ungarischen gyepű-Linie auch südlich von der Przemyśl-Krylos-Linie, östlich von den Karpaten verlief und zu dieser Grenzverteidigungszone dürfte im X. bis XI. Jh. ein bedeutender Teil der Moldau und der Walachei gehört haben. Diese Linie konnte natürlich nicht stabil gewesen sein und ganz gewiss wurden die ungarischen Garnisonen in der Moldau in der zweiten Hälfte des XI. Jh. vom Vordringen der Kumanen liquidiert” (FODOR: uo. 102).

A Kárpátoktól keletre megtelepült magyarságról tanúskodik SCORPAN C. kutatása, amelyre korábban már SZÉKELY ZOLTÁN és FODOR is felhívták a figyelmet. Ugyanis Moldvában Piatra Neamț (Karácsonykő) mellett a Bitca Doamnei-i ásatások során magyar leletek kerültek felszínre. Az itt talált lőszerszámrészek, eszközök, fegyverek III. Béla (1172–1196) pénzével együtt korai középkori (XII. századi) magyarságról tanúskodnak (SCORPAN: Dacia IX, 441–54). Az említett *Bitka* helynév a magyar *Bátka* megfelelője (SZÉKELY: Korunk évkönyve 1973: 226), amiről azonban még a nyelvészeknek is nyilatkozni kellene.

FODORNak van egy korábbi, még 1975-ben megjelent tanulmánya, amelyben a Kárpát-medence cserépüstjeivel foglalkozik. Ennek a lényege, hogy az Árpád-kori Magyarországon ezek a cserépüstök nem besenyő emlékek, hanem a X–XIII. századi magyar fazekasság talán legjellemzőbb edényei. A cserépüstök megtalálhatók Moldvában is, s a román archeológusok legkorábbi a XI. századra datálják a leleteket, amelyek déli, dobрудzai mintára készültek. FODOR gondos elemzés után megállapítja, hogy ezeknek a jellegzetes Árpád-kori edényeknek a lelőhelyei Jászvásár és Románvásár között sűrűsödnek, a Bákó és Románvásár környéki magyar települések közvetlen szomszédságában vannak, ahol magyar eredetű helynevek tűnnek fel. FODOR feltételezi, hogy ezek a cserépüstök a Kárpát-medencéből kerültek Moldvába, ahonnan a XII. században már bizonyosan megindult a magyarság kitelepedése (FODOR: ArchÉrt. CII, 250–65, ActArch. XXIX, 323–49). FODOR ezekben a tanulmányaiban azonban még a korábbi LÜKÖ—MIKECS-elméletet teszi magáévá. Nyilvánvaló azonban, hogy a Kárpátoktól keletre előkerülő magyar régészeti leletekről FODORNak még lesz igen jelentős mondanivalója.

A fentiek nyomán úgy vélem, hogy a régészeti feltárásokkal igazolható magyar népesség Moldvában nem pusztult ki. A történelem viharaiiban (beolvadással is) folyton összebb zsugorodva megmaradt, s mint Románvásár és Bákó környéki magyarok élnek tovább. Egyes falunevek is a moldvai magyarok XIV–XV. század előtti jelenlétét bizonyítják, ha az elnevezésekről ilyen korai időből feljegyzések nem maradtak is fenn. Moldvában igen gyakori a *-falva* utótaggal ellátott falunév (*Bogdánfalva*, *Domafalva*, *Dománfalva*, *Forrófalva*, *Gorzafalva*, *Kickófalva*, *Lukácsfalva*, *Miklósfalva*, *Szabófalva*, *Tamásfalva* stb.). Ez a névadási forma a magyarságnál a XIII. század elejére (esetleg a XII. század végére) megy vissza, s magyar népterületen szinte általánosan ismert. KÁZMÉR MIKLÓS szerint Moldvában az ilyen magyar helységnév megléte néhány esetben a XV. századra már feltételezhető (A „falu” a magyar helynevekben. Bp., 1970. 10, 20, 56, 59, 159–79, 267–74). Lehetséges, hogy ez a névadási forma részben székely hatásra vezethető vissza, de Románvásártól északra a nem jelentéktelen számuk utalhat régiségükre is, azokra az első korai megtelepülőkre, akikről a régészeti leletek tanúskodnak (vö. BARNÁ: Forrás XV, 10. sz. 92–4).

Egyetlen mondatban összefoglalva: a Bákó és Románvásár környékén élő magyarok a honfoglalás előtt a Kárpátokon kívül maradt magyarok utódai, akik a honfoglalás ideje óta megszakítatlanul élnek Moldva földjén. Erre már — bizonyítékok nélkül — történt utalás a magyar szakirodalomban. Idézem az óvatos Új Magyar Lexikont (I. 1960. 481), amelyben az olvasható, hogy a kb. 110 000 csángó legvalószínűbben a honfoglaló magyarok visszamaradt töredékének a kunokkal keveredett utóda. Az idevonatkozó korábbi véleményeket röviden ismerteti MIKECS (Csángók 363—5).

Minden nép eredetére, ősi településére, lakóhelyén való megjelenésére vonatkozó történeti feljegyzések sokkal későbbiek, mint a népre vonatkozó régészeti leletek. A népek története nem a rájuk vonatkozó írásos dokumentumokkal kezdődik. A nyelvészeti, néprajzi kutatásokból levonható következtetések is távolabbi múltba vezethetnek, mint az írásos dokumentumok kora. A Kárpát-medence településtörténetének, XI. századi lakosságának rekonstrukciójánál tekintetbe vesszük a magyar és szláv régészeti leleteket (l. KNEZSA: SztIstván-Eml.). Módszertanilag is helytelen lenne, ha figyelmen kívül hagynánk a Kárpátoktól keletre és északra keletre előkerült magyar archeológiai leleteket, hiszen ezeket még 100—150 kilométer sem választja el a Latorca völgyi, a székelyföldi leletektől. A moldvai magyarok emlékeit őrző régészeti leletek kora szinte egybeolvad az ottani magyarokra vonatkozó első történeti emlékekkel. Gondoljunk csak arra, hogy Câmpulung (Hosszúmező) városa még XIII. századi magyar-szász alapítás. A kun püspökség területén (Moldvában, Havasalföldön) már a XIII. század elején éltek magyarok (MAKKAI i. m. 21, 34). R. ROSETTI (Analele Academiei Române, Memoriile Secției Istorice, ser. 2. vol. 27. București, 1905. 282—4) és GH. I. NASTASE (i. m. 77—84) is elismerik a magyarok XII—XIV. századi jelenlétét Moldvában, de ők betelepített magyarokról, határőrökről beszélnek. Korai időre teszi — mint már említettem — a magyarok Moldvában való megjelenését DOMOKOS, aki szerint 1225-től éltek egyházi életüket (... édes Hazámnak 76). Az 1227-ben alapított milkói (Milkov) kun püspökség népei (egy 1234-ben kiadott pápai bulla szerint) magyarok, németek, románok és kunok voltak, a papok pedig magyar domonkosok. Szeretvásáron (Siret) 1371-ben, Moldvabányán (Baia) 1413 körül magyar püspökség alakul, amely a XV. század elején Bákóba költözött (MIKECS, Csángók 172—3). Mindezeknek nem jelentéktelen népi előzményeinek kellett lenni.

Közelebbről nem tudjuk, hogy az első magyar letelepülők Moldvában mikor és miképpen tértek a római katolikus vallásra. Talán a térítésben székely papok is részt vettek. Nagyon valószínűtlen azonban az, hogy a Kárpát-medencében letelepedett magyarsággal a kapcsolatuk valaha is megszakadt volna. Ennek bizonyítéka, hogy erősen él közöttük Szent István és Szent László kultusza (LÜKŐ i. m. 83—4; MIKECS: Magyarok és románok. I, 476—80; BOSNYÁK SÁNDOR, A moldvai magyarok hitvilága. Bp., 1980. 53—7). Eddig feljegyzett eredetmondáikból nem lehet közelebbi következtetést levonni. Székely és magyar falvakban (Pokolpatak -Valea rea, Bogdánfalva) feljegyzett mondatöredék szerint a magyarok régebben települtek le Moldvában, mint a románok (BOSNYÁK i. m. 54). Erdélyi székely hatásnak vagy könyvekből merített hagyománynak tartom azt a mondát, hogy Moldvába a magyarok Attilával jöttek be (CSÜRY, Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. Kolozsvár, 1930. 24). Erdellyel, Magyarországgal való kapcsolatukat erősíthette az egyház, a huszita magyarok megjelenése, különböző későbbi magyar betelepülés, a székelyek be-

vándorlása. Erősíthették magyarságukat a moldvai magyar bojárok stb. Természetesen magukba olvaszthattak kunokat, románokat, lengyeleket, ukránokat is, de maguk is beolvadtak olyan népekbe, akikkel évszázadok óta érintkeztek. Jelentős részük el is székelyesedett.

Az elszékelyesedés fennmaradásukhoz is hozzájárult. Ne felejtjük el, hogy az újabb kutatások szerint Délkelet-Erdélyben a magyarság korábban megjelent, mint eddig számon tartottuk. Csíkot és Háromszéket Kniezsa szerint a XIII. század folyamán foglalta el a magyarság (SztIstvánEml. 373—4). Újabban SZÉKELY ZOLTÁN körütekintően, régészeti leletekre támaszkodva bizonyítja, hogy Erdély délkeleti része már a XI. század folyamán a magyar feudális állam fennhatósága alatt állott, s a XII. században jelentős magyar népesség lakott ott (Korunk Évkönyve 1973. 219—28). Így például az Eresztvényben talált kengyel és vaslándzsa, a Kézdivásárhelyen felszínre került vaszabla a X—XI. századi magyarok hagyatéka. A XI. századba tartoznak Székelyderzs és Köpecz lovassírai. Petőfalva, Zabola temetői, a sírok mellékletei a XI. század végére, a XII. századra datálhatók, s a hordozói magyarok-székelyek voltak. A zabolai temetőbe (XII. század) székelyeket megelőző magyarok temetkeztek. (SZÉKELY: Aluta 1971: 156—65, Korunk Évkönyve 1973: 219—28.)

Tudom, hogy a Moldvában élő magyarok eredetéről kifejtett elméletemnek, feltevésemnek még vannak megvilágításra, továbbkutatásra váró pontjai. Tudnunk kell azt is, hogy vannak homályos pontjai a palócok, a matyók, a göcsejiek, az ormánságiak, a kalotaszegiek, a székelyek, sőt az egész magyarság eredetének is. Minden nép tudósai törekednek arra, hogy népük legkorábbi történetét megvilágítsák. Ez a történeti jellegű tudományok egyik legnehezebb, de örök értékű feladata. Amelyik nép nem keresi a múltját, elvesztette a jövőjét.

GUNDA BÉLA

A magyar birtokos jelzős szerkezet jelölésének történetéből*

1. A főnév + főnév kapcsolatú birtokos szerkezeteknek a mai magyarban három típusa él: *házatető*, *ház teteje*, *háznak (a) teteje*. E három szerkesztésmód — mint ismeretes — három történeti fejlődési fokozat képviselője. Az egyes fokozatok kialakulását valószínűleg évezredes távolságok választják el egymástól. A legősibb a jelöletlen *házatető* típus, de a birtokos személyjellel egyszerűen jelölt *ház teteje* típus is még a magyar nyelv előtörténetének, a rokon nyelvekkel való együttélésének idejéből való. A kétszeres jelölésű, tehát *-nak/-nek* birtokosjelzői raggal is ellátott *háznak (a) teteje* szerkesztésmód már jóval későbbi, belső magyar fejlődmény.

A magyar nyelvtörténeti irodalom már meglehetősen régen tisztázta, hogy a birtokos jelző *-nak/-nek* ragja a részeshatározói *-nak/-nek* ragból (pl. *háznak* 'ház felé, ház számára stb.') keletkezett, s az átmenet lehetővé tevője

* Rövidebb formában megjelent a Schlachter-Emlékkönyvben (Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Wiesbaden, 1979. 57—64.) Mivel a német nyelvű változat nálunk alig hozzáférhető, talán nem lesz haszontalan jelentékenyen kibővített megfelelőjének magyar nyelven való közzététele.

az volt, hogy a részeshatározós szerkezetek logikailag birtokviszonyt is kifejezhettek. A ráértés főként ilyesféle szerkezetekben következett be: *add a könyvet barátodnak kezébe; küldd el fiadnak, pénzét*; stb. Ez a jelenség más nyelvekben is fellelhető; pl. német *dem Vater sein Sohn* 'az apának a fia', tkp. 'a fiú az apa számára'; olasz *infrazione alla disciplina* 'a fegyelemnek a megsértése', tkp. 'megsértés a fegyelem számára'; stb. A magyar fejlődést a létige részeshatározói vonzata (dativus possessivus) is nagyban elősegítette: *A háznak teteje van* stb. (A birtokos szerkezetek történetére l. pl.: SIMONYI, A jelzők mondattana 153 kk.; KLEMM, Magyar történeti mondattan 345 kk.; BERRÁR, Magyar történeti mondattan 43, 129; HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba 62—4, 118—9). Azon a helyes megállapításon kívül azonban, hogy a magyar birtokos jelző ragjának a részeshatározói rag az előzménye, e kétszeres jelölés kialakulása körülményeinek a megvilágítására nyelvtörténeti irodalmunkban viszonylag igen hézagos és jórészt nem is elfogadható utalásokat találunk.

Nyelvtörténészeink különösen azt a kérdést kerülték meg, hogy a két régi szerkesztésmód mellé miért, milyen okból és célból, milyen közlési tényezők hatására fejlődött ki a kétszeres jelölésű harmadik is. SIMONYI (i. m. 153—4) a magyar birtokos jelző ragos jelölésének kialakulása mögött szláv nyelvi hatást keres. KLEMM (i. m. 346—7) a jelölést ugyan belső magyar fejleménynek tartja, de a dativus-előzmény tárgyalásán kívül más körülményre nem utal. Csupán BÁRCZI (A Tihanyi Alapítólevél mint nyelvi emlék 186) tesz egy futó megjegyzést arról, hogy „talán” a birtokos jelzőnek és a birtokszónak a többféleképpen variálандó mondatbeli helyzete adott okot a jelölésre, bár szerinte ez nemcsak ok, hanem következmény is lehetett. BERRÁR (i. m. 43, 127—32) is csak a dativusból való kialakulás tényét említi.

Nem sokkal több, és főként nem meggyőzőbb, amit a jelenség kialakulásának kronológiájáról mondanak. SIMONYI (i. m. 153—4) a *-nak/-nek* ragos jelölés kezdeteit a honfoglalás utáni időkre teszi, a szláv eredet feltevésén kívül azzal a megokolással, hogy a Tihanyi Alapítólevélben és a többi régi oklevélben a birtokos szerkezetek jelzője mindig jelöletlen. BÁRCZI (i. m. 186) lényegében átveszi ezt az érvelést, kiegészítve azzal, hogy csak a Tihanyi Alapítólevelet másfél—két évszázaddal követő szövegemlékekben jelennek meg és szaporodnak a *-nak/-nek*-es jelölések. KLEMM (i. h.) és BERRÁR (i. h.) lényegében nem kronologizál, csupán közöl a korai szövegemlékekből.

2. Az a kétségtelen tény, hogy a magyar birtokos jelző ragja a részeshatározói *-nak/-nek*-ből lett, önmagában még nem világítja meg a birtokos szerkezet kétszeres, tehát látszólag fölösleges jelölésének kialakulását, különösen nem az oksági tényezők vonalán. A fejlődés indulásának lényege másutt keresendő. Az új jelöléstípus megjelenésének kimondottan funkcionális okai voltak. A nyelvi fejlődés bizonyos fokán, a terjedelmesebb és szövevényesebb mondat szerkezetek fokozatos kialakulásával, valamint a szövegszerkesztés magasabb rendű kívánalmainak erősödésével a korábbi egyszerűbb és igénytelenebb szerkesztésmódok már nem tudták eléggé biztosítani a kifejezés pontosságát, egyértelmű érthetőségét, emocionális tartalmát stb., következésképpen számos alább részletezendő ponton gátját szabták a további grammatikai, szemantikai és stílusai fejlődésnek.

3. Az ősi jelöletlen szerkezet (*háztető* típus) korán elszigetelődött a mondatalkotásban, illetőleg ki is szorult a mozgékony, kreatív szerkesztésből, csu-

pán a közvetlen, szoros kapcsolatú összetételekben maradt meg. A jelöletlen szerkesztésmódnak az összetételekre való visszahúzódása talán már az ósmagyar korban, de legkésőbb a korai ómagyarban befejeződhetett, hiszen legkorábbi, XII–XIII. századi szövegeinkben kétségtelenül köznévi példáiként már csak összetételei formái jelentkeznek: HB.: *birfagnop* 'a végítélet napja'; ÓMS.: *buthuruth* 'a bánat tördöfését'; esetleg, mivel nem földrajzi közneveket tartalmazó helymegjelölések: TA.: *lean fyher, ruuoz licu*; 1193: *Seýr kev* (ÓmOlv. 58); stb. A jelöletlen szerkesztésmódnak a köznévi összetételeken kívül szintagmatikus kapcsolatokban való ómagyar továbbélését alkalmassint csak látszólag gyengítik efféle példák: TA.: *zibu kut, kert hel, ziget zadu, munorau kereku, far feu, hodu utu* stb. Egyfelől ugyanis az ilyen „ellenpéldák” kivétel nélkül földrajzi közneveket tartalmazó helymegjelölések, amelyek legalábbis erősen útban vannak a tulajdonnévvé válás felé, a tulajdonnévség, azon belül is a földrajzinévség pedig az összetétel egyik legerősebb korai létrehozója (l. már Konst.: *ᾠτελοῦξον*). Másrészt ezek a kapcsolatok nem csupán birtokos jelzős, hanem tulajdonságjelzős, azon belül magyarázó szerepű főnévi jelzős viszonyúaknak is fölfoghatók (l. pl.: SIMONYI, Tüzetes magyar nyelvtan 362; BÁRCZI i. m. 182–6), tehát csupán ál-birtokosjelzősök, és kivételőségük ezen a körülményen is nyugodhat. — Köznévi összetételben, ahol a kapcsolat jelöltségének lényegében nincs funkciója, a *háztető* típus a ökonomia jegyében természetesen mindmáig él.

Az összetétellel nem sűrűsödött, lazább birtokos kapcsolatok kifejezésére a szintén nagyon régi egyszeresen, mégpedig a birtokszón birtokos személyjellel jelölt szerkezet (*ház teteje*) a közlési tartalmat pontosan meghatározónak, következésképpen elegendőnek is bizonyult minden olyan esetben, ahol a birtokos szerkezet két tagja a mondatban nem került az alábbiakban tárgyalt komplikáltabb helyzetbe. Amikor a birtokos jelző és a birtokszó közvetlenül egymás mellett áll, már a korai ómagyar korban ez a szerkesztésmód a birtokos szerkezet alaptípusa. A TA.-ben helymegjelölésekben is sokszor: *oku zarma, keurif tue, seku ueieze, uluuef megaia, fizeg azaa, gnir uuege, azah fehe, aruk tue* stb. (ezek már valódi birtokos jelzős szerkezetek is). „Tiszta” köznévi kapcsolatokban pedig e szerkesztésmód a korai ómagyarban rendkívül gyakori: HB.: *fa gimilcetvl, urdung intetvinec, iften kegilmet, uromc scine, pucul kinzotviatvl* stb.; ÓMS.: *werud hullothya, iuhum olelothya, Vylag uilaga, halal kynaal*; stb. — Ez az egyszeresen jelölt, *ház teteje* típus fenn is maradt a későbbi fejlődés folyamán is mindmáig, eléggé széles használati körben.

4. A *-nak/-nek* ragos birtokos jelzőnek, azaz a birtokos szerkezet kettős jelölésének szükségessége a következő okokból vált részben lehetővé, részben kényszerűvé.

A) A legfontosabb kiváltó tényezők kétségkívül a mondat szórendi alakulásával voltak összefüggésben. A komplikáltabb nyelvi kifejezésformák szaporodása, a mondat szerkezeti variálódása, melyet a viszonylag szabad magyar szórend bőven és sokrétűen lehetővé tett, fokozatosan és egyre bővülő mértékben olyan közlési helyzeteket teremtett, amelyekben a mondat különböző helyein álló, a birtokszótól nemegyszer elszakadt birtokos jelző ragtalan használata kétértelműséget eredményezett volna, elsősorban a ragtalan alannal való azonosítás lehetősége miatt. Következésképpen a korábbi jelöletlen, de még az egyszeresen, csak a birtokszón jelölt szerkezetek is egyre kevésbé tudták kielégíteni a pontos, világosan érthető közlés igényeit. Magától értetődőnek

látszik tehát, hogy a közlésnek viszonylag magas stiláris szintjén, mint amilyent már első szövegméleink képviselnek, egész sor példáját találjuk az olyan variáltabb szerkesztésmódoknak, amelyekben a birtokos szerkezet tagjai összetartozásának kifejezése érdekében és ezzel összefüggően a közlés egyértelművé tétele céljából szükség volt a birtokos jelző külön jellel való megjelölésére.

Íme legkorábbi típusai: 1. Ha a birtokos szerkezet tagjai közé más mondatrész ékelődik: HB.: *ef oz gimilfnec vl keferuv uola vize*; HBK.: *kinec ez nopun testet tumetivc*; GyS.: *bbodug ascunnac scemehel la[tatia]*; stb. — 2. Többszörös birtokos szerkesztés esetén: KTSz.: *keralucnoc kýralanoc scnt aron [o]ltara*; GyS.: *Jrlem uaraľanac tiľteľ fugadatia*, uo.: *Iľten ľianach artotlonľaga*; JókK. 50: *zent ferencz eletynek nemľ ýdeľben* stb.; sőt JókK. 39: *ýľtennec newe gyczerettľre*; stb. — 3. Több birtokos esetén: HB.: *ef levn halalnec ef puculnec feze*; JókK. 29: *madaraknak halakna[k] es lelkeľeknek embernek fanakes gewkereknek es kewueknec es vľzեknec ýzogagýtt*; uo.: *testenec es farkanec es fyleynec. es feľynek haytaľauľ*; stb. — 4. Több birtok esetén: KTSz.: *ľceuz ľeannoc lacadalma: [ke]rali mogzotbelvľ tamadatia: d[ic]hev arun agbeľe ľvľ aradatia*; JókK. 9: *Frater Bernaldnak alazatofľagarol es engedelmefľegerevľ*; BécsiK. 51: *nemberricknc ľeľedelmě z grizpiz*; stb.

Nagyon fontos már itt megjegyezni, hogy legkorábbi, kis szövegméleink mind a négy említett típusban — itt fel nem sorolt további példákat is tekintve — feltűnő rendszerességgel *-nak/-nek* ragos birtokos jelzőt tartalmaznak, vagyis e szabályszerűség alól alig van kivétel, az is csupán a 3. típusra korlátozódik; 1.: HBK.: *abraam. yľaac. iacob kebeleben*; uo.: *ľzentii ef unuttei cuzicun*. E két nagyon korai kivételtől eltekintve tehát minden olyan szerkezetben, ahol az egyszerű, közvetlenül egymás mellett álló főnév + főnév kapcsolatnál variáltabb a felépítés, Árpád-kori szövegméleinkben megjelenik a ragos jelző.

A mondat felépítésében, illetőleg a birtokos jelzős szerkezetnek a mondatba való beépítésében elsőrendű szerepet játszó négy előbbi típushoz 5.-ként csatlakozik a hátravetett birtokos jelző jelölése (*teteje (a) háznak* típus). Szükségszerűen *-nak/-nek* raggal való ellátásának az előbbihez hasonlóan a közlést egyértelművé tevő funkcionális oka van; a korábbi négy típustól való bizonyos mértékű elválasztását mégis megokolhatják a következők: Az értelmi veszély e szórendiség esetén volna a legsúlyosabb, ezért a magyarban az ilyen szerkesztésmódú birtokos szerkezet máig kivétel nélkül mindig kettős jelölésű, tehát a rag a szerkezet birtokos jelzőjén is föltétlenül kötelező. Továbbá ez a szerkezet típus nem tűnik föl legkorábbi kis nyelvemlékeinkben (a HB. *ef mend w nemenec* szövegrészében a *nemének* minden bizonnyal csak részeshatározónak értelmezhető), e formák csak kódexeinkben jelennek meg; JókK. 31: *vegezettýtt gent leleknek*; BécsiK. 215: *elottľ a ľold indolaľnac*; SándK. 2: *myndon iauath iľtennek*; stb. Végezetül a kódexekben való fokozatos elterjedése nagy valószínűséggel a megfelelő latin szerkezet típus (*templum domini*) sorrendisége hű követésének a számlájára írható. — Meg kell azonban jegyezni, hogy a latin mintha kétségtelen hatása ellenére aligha kell e típusban csupán a latin szolgai áttételét látnunk, mint amire KLEMM (i. m. 352—3) kizárólagossággal gondol. Az ilyen szórendű magyar birtokos szerkezet kialakulásában ugyanis belső hatások is közrejátszhattak: jelzős szerkezeteink eredeti jelző + jelzett szó sorrendje ugyanis a mondat tartalmi tágulásával és szerkezeti variálódásával más jelzős szerkezet típusokban is megfordult, az értelmező jelző ismert kategóriáját létrehozva. Az értelmező pedig más jelzői típusokban is mindig — szükség-

szerűen — jelölt: *szegény ember*, de *embert*, (*a*) *szegényt*; *két házat*, de *házat*, *ket-tőt*; stb.

A felsorolt típusokban minden esetben a pontos, szabatos kifejezésre törekvés igénye, sőt igen gyakran a kétértelműség elkerülésének kifejezett kényszere hozta létre a birtokos jelző jelölését, melyre a magyar ragtartományban — a logikai kapcsolat révén és a nyelvi ökonómia jegyében — a részeshatározói rag adaptációja kínálkozott a legjobb, legkézenfekvőbb eszköznek. Az a tény tehát, hogy a részeshatározó ragja átment a birtokos jelző jelölésére is, nem kiváltképpen ok, legföljebb csak lehetővé tevője, illetőleg következménye volt az egyértelmű közlést biztosító szerkezeti formára való törekvésnek. Természetesen még kevésbé lehetett e fejlődésben indukáló tényező idegen nyelvi dativus genitivalisok átvétele.

B) Nem közvetlenül a szórend alakulásával, hanem elsősorban a birtokos jelző szófaji jellegének, következőképpen a jelzős szerkezet minőségének kérdésével függ össze a kétszeres jelölésű birtokos szerkezet egy másik fajtájának a kialakulása. A mondatban előfordulnak olyan jelzős szerkezetek, amelyekben a jelzőnek lexikailag kettős szófajúsága a jelzős szerkezet minőségének kétféleségét és ennek folyományaképpen a szerkezet kétértelműségét eredményezheti. Ilyenkor a birtokos jelzői minőség külön jellel való feltüntetése jobbára elkerülhetetlenné válik.

Ez a helyzet szokott előfordulni például akkor, amikor a jelzői pozícióban levő szó főnévi és melléknévi szófajú egyaránt lehet, aminek következményeként a kérdéses szerkezet a jelző jelöletlensége esetén tulajdonságjelzősként is, birtokos jelzősként is értelmezhető volna, aminek természetesen szemantikai következményei is vannak. Ezt a helyzetet csak a birtokos jelző *-nak/-nek* ragos jelölése oldhatja föl. Íme néhány példa: BécsiK. 107: *ožuègnèc fiait* (tulajdonságjelzőként: *özvegy fiait*), uo. 123: *vafnac fundamentomabol* (vas *fundamentumából*); MünchK. 17ra: *igaznac nèuèbè* (igaz *nevébe*), uo. 75rb: *kazdagnac aztalarol* (gazdag *asztaláról*); DebrK. 318: *ziznec teste* (szűz *teste*); stb. A jelzős szerkezeteknek a szemantikai tartalma, valamint szöveggörnyezete számos esetben persze akkor is eligazíthat a szerkezet jellege tekintetében, ha a jelző nem jelölése elvileg kétféle értelmezést is megengedne; pl. DomK. 4: „*o kychyn gyermeklegeben ýmmar veen zyve* es ertelme, tyzeteletevs veenleg evzleg lappag vala ez gyenge orcha alat”. De ha ez a körülmény — mint igen gyakran meg-esik — nem áll fönn, a jelző *-nak/-nek* ragos volta világossá teszi annak minőségét; pl. VirgK. 115: „*ez neuo tudos melter ki irta es magiarazta bolcznek kognuet*” (itt a *bölcs könyvét* megoldás föltétlenül kétértelműsége vezetne). Hasonlóan a *-nak/-nek*-es jelölés teszi teljesen egyértelművé a birtokos jelzői szerkezetet ilyenekben: *gonosz beszéde* : *gonosznak beszéde*, *ifjú élete* : *ifjúnak élete*, *ezüst fénye* : *ezüstnek fénye*, *igaz mondása* : *igaznak mondása*, *vad futása* : *vadnak futása* stb.

Hasonló funkcionális zavart okozhat a távolra mutató névmásnak és a határozott névelőnek jelzős szerkezetben való szereplése. Az *a(z) háza*, *a(z) királya*, az *ereje*, az *elmélkedése* stb. szókapcsolatok eredetileg kijelölő jelzős és birtokos jelzős kapcsolatok egyaránt lehettek, legalábbis elvileg, mivel a birtokos jelző helyén korábban általában birtokos névmásként funkcionáló személyes névmás is állhatott (HB.: *w bunet*; JóK. 82: *ew peldajauat*; BécsiK. 165: *o kèzet*; stb.). A mutató névmás további fentmaradása mellett a belőle kivált határozott névelő fokozatos megjelenése azonban a szóban levő szerkezet teljes hasadását eredményezte: az *a(z) háza*, az *ereje* stb. kapcsolatok csak

határozott névelősként, az *annak háza, annak ereje* stb.-félék meg csak birtokos jelzősként szerepelhettek.

Mindezen szófaji kettősségek jelölési kényszere — mint a kettős értelműség elkerülésének eszköze — megint nem csupán kísérő jelensége, lehetővé tevője volt a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző kialakulásának, hanem a jelenség kiváltó oka, s a változás éppen a funkcionális zavar elhárítása céljából született meg.

C) A birtokos jelző jelölésének történetében még egy olyan tényezőt számításba kell vennünk, amely már nem is annyira a közlés értelmi, mint inkább érzelmi szférájába tartozik. Kétségtelen ugyanis, hogy az ünnepélyes, hatáskeltő igényű szövegformálásban a jelölt birtokos jelzőnek fontos kiemelő, fokozó, stílusélénkítő szerepe volt. Aligha lehet véletlen, hogy korai, vallásos tárgyú és célú szövegemlékeinkben kétszeres jelölésű birtokos szerkezeteket találunk szinte minden olyan esetben, amikor a szokványos, nem érzelemkeltő szerepű közlésben a birtokos jelző + birtokszó közvetlen, általános, egyszerű kapcsolata ezt egyébként egyáltalán nem kívánta volna meg, a szerkezet tartalma azonban adott szövegösszefüggésben, pozícióban kiemelést, nyomósítást igényelt.

Legjobb példái ennek alkalmasint a figura etimológicák, melyek maguk is a hatáskeltő kifejezésmód célzói és termékei. Természetesen több a véletlennél, hogy ezek már legrégibb szövegeinkben legtöbbszörre *-nak/-nek* ragos birtokos jelzővel szerepelnek: HB.: *halalnec halalál*; KTSz.: *keralucnoc keralatul*; ÓMS.: *viragnac uiraga*; WinklK. 236: *ewnek ew vadaban*; stb. Az ÓMS. *Vylag uilaga*-ban is valószínűleg csak ritmikai okokból maradt el a birtokos szerkezet kettős jelölése.

A szoros, főnév + főnév kapcsolatú birtokos szerkezetben a birtokos jelzőnek *-nak/-nek* raggal való kiemelésére, hangsúlyozására viszonylag koránról vannak példáink, bár az említett figura etimológikakon kívül sem a HB. és K.-ben, sem az ÓMS.-ban nem fordulnak elő ilyenek. De a KT.-ben és még inkább a KTSz.-ban, valamint a GyS.-ban már sorra-rendre fölbukannak: KT.: *scuz segnec tukere*; KTSz.: *angol[u]cnoc corat, I[ten]fe[g]nec aniahuiz, [a]ngolucnoc afun[a]huiz, Josefnece igufe[h]v[z], mihudnec gumulche* stb.; GyS.: *eleeknek vruksege, miu[n] ielenetuiben, igen tonofagaban, tonohuananac arulatia, nepnec vadulatia* stb. Természetesen ezekben sem kizárólagosan; pl.: KTSz.: *nazaret [v]arafat, dichev[seg] corof[n]aia*; GyS.: *kuner kepeben*; stb. A kódexek stílusában a jelölt birtokos jelzők már teljesen közönségesek, sőt egyes kódexekben (FestK., JordK. stb.) majdnemhogy kizárólagosak. Jellemző, hogy a KT. eredeti *wylag kezdetuitul* kapcsolata — nyilván a nyomatékosítás kedvéért — későbbi kéz *wylag, 'noc kezdetuitul*-re javította.

Mindezek alapján világos tehát, hogy a funkcionális szempont a nyelv érzelmi, esztétikai céljainak oldaláról nem elhanyagolható a birtokos jelző jelölése kialakulásának megítélésében, még akkor sem, ha itt talán nem is elsőrendűen a jelenség kiváltó okáról, mint inkább erősítőjéről, támogatójáról, terjedésének elősegítőjéről lehet is szó.

A *-nak/-nek* ragos birtokos jelző használatának analógiás kiterjeszkedése — mint az utóbbi megjegyzésekből is látható — az egyszerű szerkezetekben is meglehetősen erős ütemű volt: XV–XVI. századi kódexeinkben már túlnyomó többségre is jutott az egyszeres, csupán birtokos személyjeles jelöléssel szemben. Az analógia erejét mutatja, hogy még a jelöletlen birtokos szerkezetekből lett névutós szerkezetekben is sokszor érvényesült (vö.: KLEMM i. m. 221–2; BERRÁR i. m. 129; SEBESTYÉN, A magyar nyelv névutórendszere 225).

Már a JókK.-ben egész sereg példája van: 25: *bezedeknec vtanna*, 34: *annac felette*, 42: *ejeknekmyatta*, 146: *zerenczenek myatta*, 152: *nepnek elewtte* stb. Korai, kis nyelvemlékeinkben ennek a jelenségnek még nincs nyoma; vö.: HB.: *scine eleut, uimadfaducmia*; HBK.: *iov felevl*; KTSz.: . . . . *elevl, [ne]we mia, [q]ui mia*; ÓMS.: *buabeleul*. Teljesen nyilvánvaló, hogy a szoros, főnév + főnév kapcsolatú birtokos szerkezetek analógiás hatása mellett a *népnek előtte*-féle névutós szerkezetekben is ugyanazon okok váltották ki a birtokos jelző jelölését: a vallásos szövegeknek ünnepélyes, hatáskeltő, nyomósító jellegű stílusformálása volt az alapjuk.

A szoros, főnév + főnév kapcsolatú birtokos szerkezetek jelölésében a nyelvtörténet későbbi szakaszaiban azonban lassanként helyreállt az egyensúly az egyszerűen és a kétszeresen jelölt birtokos szerkezetek aránya között: a nyelvi ökonómia eléggé nagy mértékben visszahozta a használatba a ragtalan birtokos jelzőt minden olyan esetben, amikor az az egyszerűbb szerkesztési formákban, jelentékenyebb értelmi zavar nélkül szerepeltethető. A főnév + névutó kapcsolatokban a *-nak/-nek* ragos jelölés ugyan a kódexek utáni időkben is sokáig élt, ma már azonban csak kivételes stíuselemként bukkan föl.

5. A kronológiai kérdésekkel viszonylag röviden végezhetünk. A magyar mondat szerkesztésnek az a komplikáltabb formákat gyarapító fejlődése, amely a birtokos jelző jelölését elsősorban szükségszerűvé tette, már az ősmagyarban megteremtette a feltételeit a tárgyalt jelenség kezdeti formái kialakulásának. Ha talán a beszélt nyelv szintjén nem is jelentkeztek mindig olyan határozottan azok az értelmi és érzelmi tényezők, melyek a későbbi írott nyelvben a jelölés megvalósulását oly frappánsul előidézték, az ősmagyar beszélt nyelv stílus szintje sem igen lehetett annyira alacsony, hogy benne a komplikáltabb szerkezeti típusokkal és velük a jelző ragos voltával ne számolhatnánk. A *-nak/-nek*-kel, pontosabban annak még nem illeszkedett, palatális változatával jelölt birtokos jelző honfoglalás előtti meglétét vagy legalábbis a jelenség megindulását a részeshatározói előzmény ekkori állapota is bőven lehetővé tette, hiszen a részeshatározó jelölője nem agglutinálódott, tehát még névutós formájában bizonyosan korai ősmagyar produktum, sőt — most nem részletezhető okokból — agglutinált, ragos formája is minden bizonnyal megelőzte a honfoglalás idejét. A viszonylag korai agglutinációnak nem mond ellent az a tény sem, hogy a ragos részeshatározó legkorábbi, XII. század közepi adatai nem illeszkedettek (l. Anonymus: *uofadunec, oundunec* stb.; l. még HB.: *muga nec, foianec* stb.), hiszen nyelvjárásainkban még ma is élnek ilyen illeszkedetlen alakok.

A birtokos jelző jelölésének kialakulási idejére nézve fontos számításba venni azt a körülményt is, hogy — mint láttuk — legkorábbi nyelvemlékeinkben a jelenség már teljes kifejlődését, több típusban is széles elterjedését mutatja: a komplikált formákban a jelölés szinte k i v é t e l n é l k ü l i, sőt analógiásan már néhány egyszerű formába is behatolt. Mindez azt jelzi, hogy a birtokos jelző jelölésének megindulása a legszigorúbb következtetéssel is legalább az ősmagyar kor utolsó századaira tehető.

Az a SIMONYITÓL és BÁRCZITÓL fölhozott ellenérv, hogy a Tihanyi Alapítólevélben és más korai oklevelekben csak jelöletlen birtokos jelzős szerkezeteket találunk, s ezért a jelenség még az ómagyar kor kezdetén sem lehetett meg, egyáltalán nem meggyőző. Mindkét nyelvészünk megfigyelték ugyanis arról a már említett nagyon fontos tényezőről, hogy okleveleink birtokos szerkezetei tulajdonnevek vagy legalábbis tulajdonnévféle megjelölések, melyeknek szer-

kesztésmódja több okból is sajátos jellegű: birtokviszonyuk a lehető legszorosabb kapcsolatú, legtöbbször egyszerű, birtokos + birtok szerkezetűek, s az oklevelekben nem is állnak magyar mondatokban. Semmi ok nem volt tehát arra, hogy a pontosabb jelölés érdekében birtokos jelzőjük ragot kapjon, bőveire elegendő volt kifejezésükre a birtokszón való személyjeles, egyszeri jelölés (TA.: *uluues megaia* stb.), sőt — mint adataink mutatták — akár a teljes jelölhetlenség is (TA.: *far feu* stb.). E szoros, tulajdonnévi típusú egybetartozás még a kettős birtokos szerkesztésben (!) is fölöslegessé tette a jelző külön jelölését: TA.: *mortif uuafra kuta, gnir uuege holmodia* stb. — Az ilyen típusú földrajzi neveknél, helymegjelöléseknek a birtokos szerkezeteiben a jelzők legtöbbször egészen a p j a i n k i g r a g t a l a n o k. Nincs tehát okunk rajtuk a jelölés hiányát számon kérni, s e hiányból nem szabad a köznévi szerkesztés eseteire — főként egészen más jellegű eseteire — kronológiai következtetést levonni.

BENKŐ LORÁND

A határozószók helye a szófaji rendszerben

I. A határozószó-kategória körülhatárolása, jellemzése

I. Az adverbium legkorábbi nyelvtanaink óta szerepel a magyar nyelv szóosztályai, szófajai között (vö. SZATHMÁRI, RNyelvt.). A különböző nyelvi-nyelvtani leírások sokféle névvel illették (vö.: ZSINKA: MNyTK. 49. 17—9; SEBESTYÉN: CIFU 4. Pars III. 170—3), amíg a mai *határozószó* terminus általánossá vált. A sokféle elnevezés mögötti tartalom is változatos volt, vagyis a nyelvtanok a szavaknak nem azonos osztályát, csoportját, ill. csoportjait vonták be ebbe a kategóriába.

A határozószó-felfogás, -értelmezés változásának (a régebbi és újabb nyelvtanok alapján való) nyomon követése és a felfogások értékelése önálló feldolgozást kíván. Olyan típusút, amilyent legutóbb JAKAB ISTVÁN végzett az igeikötőkkel kapcsolatban (NytudÉrt. 112. sz. 1982.). Mivel az igeikötő és a határozószó a szófaji felosztás történeti alakulása során (és nyelvtörténetileg is) erősen összefonódik, JAKAB munkájából sok mindent megtudhatunk a nyelvtanok határozószó-koncepciójáról is (vö. még: J. SOLTÉSZ, Igekö. 7—16). Hasonló okokból forgathatjuk haszonnal SEBESTYÉN ÁRPÁDNak azokat az írásait, melyekben a névutók helyét keresi nyelvtanainkban (MNy. LVI, 98—101, Névut. 7—9, NyelvtTan. 89—92). Még századunk grammatikái, nyelvtan-írássai is nagyon eltérő álláspontokat, felfogásokat képviselnek abban a tekintetben, hogy milyen típusú lexémák alkotják a határozószók osztályát.

Milyen összetevőkből adódik e szófaj problematikussága? Elsősorban talán abból, hogy általános szófajelméleti szempontból nehéz az adverbium körének és funkciójának tisztázása. Ebből következően nemcsak a magyar, hanem más nyelvek határozószóival kapcsolatban is jelentkeznek problémák (vö.: PAPP, A finn szófaji kutatás fő irányai: NyelvtTan. 49—67; AHLMAN, Über Adverbien: Studia Fennica III, 19—44; KARCEVSKIJ, Az adverbium természetéről. Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I. Szerk. ANTAL LÁSZLÓ, Bp., 1981. 163—7; Серебренников, Историческая морфология пермских языков.

Москва, 1963. 347—54; Лыткин, Современный коми язык. Сыктывкар, 1955. 124—9, 250—61; Ромбандеева, Мансийский язык. Москва, 1973. 186—92; Домбровский, Историческая грамматика русского языка II. 1977⁴. 18, 68—9; Виноградов, Русский язык. Москва, 1972. 272—3).

Abban a kérdésben, hogy milyen szempontok, kritériumok alapján lehet, ill. kell az egyes nyelvek szóosztályait felismerni, elkülöníteni, lényegében van egységes álláspont: ez a mondattani, a morfológiai és a jelentéstani szempont együttes érvényesítésére való törekvés (bár a szófaji csoportosítások során az egyik kritérium általában primátussal bír). A megvalósítás azonban — nyelvenként, az egyes nyelveken belül szófajonként — változó nehézségű. Az ige és a főnév például mindhárom szempont alapján egységesen viselkedik (mondatrész értékű, azaz önálló szintagmatag, toldalékolható, lexikailag tartalmas jelentésű), így e szófajoknak a többitől való elkülönítése a legkönnyebb. A másik póluson van például a (valódi) kötőszó (amennyiben nem mondatrész értékű, nem toldalékolható, lexikailag tartalmatlan jelentésű), következésképp ez a szófaj is világosan körülírható, meghatározható. Bonyolultabb a névutó, az igekötő, a módosítószó kérdése; ezek jellemzését, a problémák tisztázását lényegében már elvégezte a magyar nyelvstudomány (vö.: SEBESTYÉN, Névut.; J. SOLTÉSZ, Igeköt.; Jakab: NytudÉrt. 91. sz., 112. sz.; H. MOLNÁR: NytudÉrt. 60. sz.).

A határozószóról is sok mindent tudunk, de vele kapcsolatban nem kevés még a megoldásra váró feladat.

A *határozószó* terminust a szakirodalom kétféle értelemben használja: van egy szűkebb jelentése, eszerint csak az ún. „valódi határozószókra” vonatkozik, és egy tágabb, amely szerint több szófajt magába foglaló kategória. A valódi határozószók társaságában a különböző nyelvtanokban megjelenik a határozói igenév, az igekötő és a módosítószó (pl.: MMNy., MMNyR.), vagy a határozói igenév, az igekötő és a névutó (vö.: TOMPA, Magyar nyelvismeret. Bp., 1948. 81). SZABÓ DÉNES nyelvtanában már szűkül e csoport: a valódi határozószókon kívül csak a „határozószói igenevek” tartoznak bele (MMNyelv. I, 145; ugyanígy: MMNyKk. 169—72). „A határozószók szófajából vált ki két másik szófaj: a névutók és az igekötők szófaja. A leíró szempontú nyelvtanban azonban tanácsos külön-külön szófaji kategóriának felvenni mindkettőt, mivel segédszók lévén nyelvi szerepük több pontban különbözik a határozószókéktól” (SZABÓ i. m. 145). Ha viszont a határozói (vagy SZABÓ DÉNES szerint: „határozószói”) igeneveket a főnévi és melléknévi igenevekkel vonjuk össze (vö. KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz.) — melyek átmeneti kategóriát alkotnak az igék és a névszók között —, eljutunk végre a „határozószó” terminus szűkebb, egyértelmű használatához. Így tárgyalja pl. BERRÁR (MNyT. 205, NytudDolg. 33. sz. 22), DEME (NyFeln. 52, ÁltNyAl. 146—8), RÁCZ ENDRE és TAKÁCS ETEL (Kis magyar nyelvtan 86), KÁROLY (SzókJelTan. 125) stb. A továbbiakban ebben a szűkebb értelemben használok, vagyis a régi „valódi határozószó” értelmében.

Ez az állásfoglalás egyúttal azt is magában foglalja, hogy a határozószót nem sorolom a névszók közé, hanem a névszók és a viszonyozók közötti, önálló szófaji kategóriának tekintem. Olyan szófajnak, amely egyesíti magában a névszóknak és a viszonyozóknak bizonyos szófaji jellemzőit (ugyanakkor különbözik is mindegyiktől). Szemantikailag olyan értelemben egyesíti, hogy „a határozószók jelentésében lexikai és szintaktikai mozzanatok kombinálódnak” (SEBESTYÉN: CTIFU Pars I. 686; vö. PAIS: MNy. LV, 183), a tárgyi jelen-

téstartalom és a mondatbeli funkció igen szoros kapcsolatban van (vö. KELEMEN: I. OK. VI, 157), ill. a tartalmi és a viszonyjelentés együttesen található meg bennük. De szintaktikai és morfológiai szempontból is ez a helyzet. Míg a névszók (és a névmások) csak viszonyító eszköz segítségével tudnak határozóként beépülni a mondatba (az ún. ragtalan határozóktól most eltekintve), a határozószó azzal a sajátossággal rendelkezik, hogy külön viszonyító elem nélkül, önmagában, szótári szó formájában képes betölteni a határozó szerepét (és csak azt a szerepet). Ezt az teszi lehetővé, hogy tipikusan ragot vagy névutót tartalmaz, ez a szerkesztettség, motiváltság azonban többé vagy kevésbé elhomályosult (vagy elhomályosulóban van). BERRÁR JOLÁN kifejezésével élve — a szabadon ragozható alapszófajokhoz képest — a határozószót morfológiailag a „szubtagoltság” jellemzi, vagyis az, hogy „a grammatikai jelentést hordozó elem nem [mindig] különíthető el világosan a szóalakban; a szóalak többé-kevésbé tagolatlan” (NytudDolg. 33. sz. 28). — A határozószóknak tehát — határozói szerepük betöltéséhez — nincs szükségük további viszonyító eszközök felvételére, ezért (a névszókkal ellentétben) viszonyragozásuk sincs, bár egyes határozószók bizonyos esetekben kaphatnak újabb határozóragokat (ezt a kérdést most nem részletezem; vö. KELEMEN: I. OK. VI, 165; SZABÓ, MMNyelv. I, 130; MMNyR. I, 213, 252). Azt mondhatjuk tehát, hogy a határozószó „sajátos átmeneti szófaj a fogalom- és viszonyjelölő lexémák között” (DEME, Ált-NyAl. 148), valahogy úgy, ahogy az igenevek az igék és a névszók között (vö. TEMESI: NyelvtTan. 88); azaz: „jellegzetesen átmeneti, kétarcú kategória: fogalmi tartalma mondatrésztértékét biztosítja, s a hozzáforrt viszonyhordozó toldalék [inkább »eszköz«, ebbe a névutó is belefér] a mondatbeli kapcsolatokba ágyazódást is elvégzi, minden újabb viszonyító eszköz nélkül” (SEBESTYÉN: NyelvtTan. 93). KELEMEN megfogalmazásában: „a határozószó olyan szófaji kategória, amelyben a tárgyi jelentéstartalom bizonyos fokú háttérbe szorulása figyelhető meg a mondattani funkció előtérbe jutásával párhuzamosan” (I. OK. VI, 158; vö.: BÁRCZI, Szótöv. 4; NAGY J. BÉLA: MNy. LVI, 232). — A határozószó tehát elkülönül a névszóktól, „s a mondatból kiemelve is viszonyított fogalmat fejez ki, vagyis közbülső helyet foglal el a tárgy-, tulajdonság és számfogalmat jelentő névszók és a csak viszonyfogalmat kifejező viszonzyszók között” (TEMESI: Pais-Eml. 244, NyelvtTan. 87; vö.: DEME, NyFeln. 59–60; SEBESTYÉN: NyelvtTan. 93: itt SEBESTYÉN egy [?!]-jellel jelzi azt, hogy TEMESI-szel szemben KLEMM megállapításával ért egyet, miszerint egyes viszonzyszókban, pl. a névutókban is van lexikális jelentésmozzanat, tehát a viszonzyszók nem „csak” viszonyjelentéssel bírnak; vö. KLEMM, MondtElm. 88).

Úgy látszik, hogy a határozószók (és egyes viszonzyszók) szófaji helyének megtalálását, a többi szófajtól való elkülönítését éppen az a tulajdonságuk nehezítette, hogy lexikális és szintaktikai jelentéssel egyaránt rendelkeznek. Nehéz volt az ilyen „komplex” jelentésű szócsoportok között „rendet csinálni”. E jelentésmozzanatok aránya azonban szófajonként eltérő. A viszonzyszókat részben ennek alapján lehet elhatárolni a határozószóktól, ti. a lexikai jelentéshez képest sokkal erősebb (sokszor kizárólagos) bennük a viszonyjelentés, másrészt a viszonzyszók nem lehetnek önálló mondatrészek, míg a határozószók azok.

A lexikális és a szintaktikai jelentésmozzanatok aránya azonban a határozószók közé tartozó elemekben sem egyforma. Ez a határozószó-kategória belső rendezését eléggé megnehezíti (I. a II. pontban). Jelentéstani szempontból tehát rendkívül heterogén ez a szófajcsoport.

De nagyon változatos a morfológiai tagolódás szempontjából is: a tő és a toldalék, az előtag és az utótag egymáshoz kapcsolódásának szilárdságát, a szóalak megmerevedettségének mértékét illetően is. A morfológiai megszilárdultság, a „kövület” jelleg a régi és az újabb határozószó-definícióknak is az egyik legfontosabb eleme. (A „kövületek” mellett emlegetett „képzett határozószókról” a II. pontban lesz szó.) (Vö.: SIMONYI: *Hat.* II, 328; KLEMM, *Mondt-Elm.* 87–88; BERRÁR: *MNyT.* 205, 341–2; ÁGOSTON: *Tanulmányok. Újvidék*, 1971. 15; KÁROLY: *SzókJelTan.* 136.)

A megszilárdultság mértéke a határozószóvá válás problematikájával függ össze. A határozószók keletkezése viszont az egész magyar nyelvtörténet folyamán állandóan érvényesülő változás, így minden szinkroniában jelen vannak — a már régi, biztosan megkövesedett alakok mellett — a megszilárdulóban levő, azaz határozószóvá válóban levő alakok. Vagyis: a morfológiai megszilárdultságnak igen különböző fokozatait mutatják fel minden nyelvtörténeti kor határozószói, a ragos névszótól (névmástól, igenévtől), ill. a különféle szókapcsolatoktól az elemezhetetlen (morfológiai szempontból egyszerű vagy összetett) „kövületekig”.

A megszilárdultság fokának egy adott nyelvállapotban való érzékelése és ennek szótárban vagy nyelvtanban való rögzítése rendkívül nehéz feladat, ami egy újabb magyarázata a határozószók értékelése körül tapasztalható bizonytalanságnak. — A nyelvtanok az összetett határozószókkal kevesebbet foglalkoznak, pedig a mai adverbiumkészletnek mintegy a fele két vagy annál több tőmorfémát tartalmaz (vö. SEBESTYÉN: *CTIFU Pars I.* 686). Ez az összetétellel válás általános problémájának része (vö.: SIMONYI: *Nyr.* IV, 102–11; BERRÁR: *MNy.* LVI, 80–3; KÁROLY: *MNy.* LVI, 335; B. LŐRINCZY: *NyelvtTan.* 117–42; KÁROLY: *ÁNyT.* IV, 91–104, VI, 271–328; BERRÁR–KÁROLY: *MNy.* LXIII, 265–7, 271–4; SZABÓ T., *SzótTár.* 12–3; stb.). Az összetett határozószókkal kapcsolatos álláspontomat más alkalommal fejtem ki.

A nyelvtanok és egyéb munkák tehát elsősorban az egyszerű határozószókra gondolva tesznek megállapításokat „a” határozószókra vonatkozóan. Ebből származik a határozószók keletkezésével, megszilárdulásával kapcsolatban az ilyen megállapítás: „Mind a tartalmas [azaz: főnév, melléknév, számnév, igenév], mind a tartalmatlan [azaz: névmás] névszók közül némelyek kiváltak s bizonyos alakban megmerevedve elszigetelődtek szócsaládjuktól” (KLEMM, *MondtElm.* 87), vagy: „A ragszilárdulás a határozószók tipikus keletkezési módja” (*MNyT.* 341). Ez a szemlélet és megközelítés is tápot adott a határozószók névszóként való felfogásának (vö. SIMONYI: *Budenz-Eml.* 69, *MNyelv*². 321). Persze mindaz, amit a szakirodalom a ragszilárdulásról, a határozószóknak a névszói vagy névmási, ill. igenévi alapszavától való elszigetelődéséről mond, helyénvaló és érthető is, hogy ezt a keletkezési módot helyezi előtérbe, hiszen történetileg régebbiek az egyszerű szerkezetű határozószók (és amikor megjelennek, ill. megszaporodnak az összetettek, akkor is túlsúlyban vannak az egyszerűek), így a figyelem természetesen elsősorban azokra irányul. Az viszont, amit HORGER mond a határozószók elszigetelődéséről, az egész kategóriára érvényes (az összetételekre is): „*Elszigetelődés* . . . nem egyéb, mint teljes megszűnése azon képzettársulási kapcsolatoknak, melyek egy szót vagy szerkezetet korábban a maga etimológiai vagy nyelvtani csoportjához fűztek” (*NytAl.*² 72; vö.: H. PAUL, *Prinzipien* 189; KÁROLY: *SzókJelTan.* 135). Az „elszigetelődés”, a „tömbösödés”, a tagolatlaná, ill. motiválatlaná válás tehát nemcsak morfológiailag, hanem jelentésbelileg is bekövetkezik: míg a ragos főnevek

esetében szemantikailag „elégge világos a szokásos tőjelentés és az őt szintaktikailag kiegészítő ragjelentés pulzusa. . . , a határozószók körében ez a tagolás rendesen már nem ilyen világos: az egykori tő és a toldalék jelentéspulzusa legalábbis tömbösödően van: *hanyatt, szerfelett*” (TOMPA: MNy. LXXI, 310, 1. jegyzet; vö.: H. MOLNÁR: NytudÉrt. 60. sz. 66; DEME, ÁltNyAl. 154).

2. A határozószó és a ragos névszók (ill. egyéb előzményszerkezetek) elhatárolása. — A fenti TOMPA-idézet „rendesen” szava éppen arra a nehézségre utal, amellyel a határozószóknak a ragos névszóktól (névmásoktól, igenevektől) való elkülönítésekor szemben találjuk magunkat. A határozószóknak a különféle előzményszerkezetektől való elhatárolása során a legfontosabb alapelvnek azt kell tekintenünk, hogy az egyes szóalakokat mindig a korabeli rendszer többi tagjához (az adott szóalakkal szorosabb vagy lazább rendszerkapcsolatban levő részrendszerekhez, ill. azoknak egyes elemeihez) viszonyítva minősítsük (vö.: KÁROLY, Jelt. 271; DEME: NyK. LIV, 10–36, I. OK. XIII, 309–27). A szinkrón rendszerben meglevő „különféle rendszerkapcsolatok azonban nemcsak egy adott állapotban határozzák meg valamely nyelvelem értékét, hanem változására is kihatnak. A változást indukáló (nyelven belüli) hatásmechanizmusok éppen e bonyolult rendszerkapcsolatok pályáin mozognak. E hatások feltárása jó eligazodási lehetőséget nyújt a határozószóvá válás, a lexikalizálódás megállapításához is. Segítséget nyújt ahhoz, hogy megállapítsuk, vagy legalábbis valószínűsítsük valamely morfémaszerkezet megszilárdulásának elindulását, ill. jelezzük e folyamat kezdetének nyelvi körülményeit” (MÁTAI: Benkő-Eml. 40).

Valamely ragos, jeles szóalak határozószóvá válását (a rendszerszerűség elvének és a funkcionális szemléletnek az érvényesítése mellett) a következő kritériumok segítségével állapíthatjuk meg: a kérdéses alakulat már határozószó vagy útban van a határozószóvá válás felé, ha pl. azáltal szűnt meg (vagy van megszűnőben) morfológiai tagolódása, hogy önállóan nem használatos, ill. elavulóban van a tő (pl.: *rögtön, reggel*) vagy a rag (pl. *megint, oldalt*), vagy mindkét elem elhomályosult (pl. *hanyatt, tüstént*), vagy a morféma-kapcsolata nem szokásos (pl. *haza, jól, addig*), ill. a tő és a rag összekapcsolódása veszti el mozgékonyágát stb. Korlátozottan használható (de használható!) az a kritérium, hogy a határozószóban a rag nem cserélhető fel: van ugyanis egy szűkebb csoportja a határozószóknak, melyben a ragszilárdulás többféle raggal is végbement, aminek eredményeképpen olyan morfológiai változatok keletkeztek, mint az ómagyar kori *jelesen* : *jelesül* 'különösen', *bizonyában* : *bizonyával* stb. Vannak esetek, amikor alakilag ugyan világosan tagolódik a szó, de ehhez nem társul megfelelő jelentéstagolódás, azaz a szóalak jelentésanalízis (többé-kevésbé) elszigetelődött alkotóelemeitől (pl. *hátra, újonnan* 'ismét'); (vö.: KELEMEN: I. OK. VI, 157–8; SEBESTYÉN, Névut. 7–16; BERRÁR: MNyT. 205–6; S. HÁMORI: NytudÉrt. 89. sz. 117–9). A határozószónak minősítés során figyelembe kell venni az illető szó toldalékolhatóságát (pl. a *nyilván* határozószóságát támogatja — egyebek mellett — a fokozott *nyilvánban* alak ómagyar kori léte, hiszen igenévként nem lenne fokozható; vagy: a szóalak határozószó voltát igazolja, ha újabb viszonyrag [*ellenben*] vagy képző járul hozzá [*ellenez*]). Figyelembe veendő a kérdéses szó gyakorisága is, mivel ez kedvez az elhomályosulásnak, a szóalak szótári szóként való felfogásának. Azt is szem előtt kell tartani, hogy a kérdéses alakulat hogyan vesz részt (az adott korban) a szófajváltásban: ha pl. már kimutatható igekötői, kötőszói, névutói

vagy módosítószói használata, akkor a mondatrész értékben szereplő ragos alakot nagy valószínűséggel határozószónak tekinthetjük. — Mivel a határozószó a mondatban mindig határozó, ettől könnyű elválasztani azokat az előfordulásokat, melyekben az illető szó alany (akkor ugyanis a kettős szófajú szó főnévi értékben van jelen) vagy jelző (akkor ugyanis melléknév). A szintaktikai kritériumok közül — az adott vonatkozásban — jól felhasználható még a minőség-, ill. birtokos jelző vagy a névelő jelenléte (kitehetősége), ill. hiánya: a határozószó előtt ugyanis nem állhat jelző (csak fokhatározó) és általában névelő sem (az „általában” itt e kritérium korlátozott alkalmazhatóságára utal, vö.: SZENCZI MA.: CorpGramm. 255; SZATHMÁRI, RNyelvt. 194; ENDREI: Nyr. XXII, 423—4; G. VARGA: SzófAlTan. 69—70).

E kritériumoknak az alkalmazása mai nyelvünkben sem könnyű, régebbi nyelvtörténeti korokra vonatkozóan pedig még nehezebb feladat. Mivel az egyes alakulatok a határozószóvá válásnak különböző stádiumaiban vannak, nemcsak nem lehet, de nem is szabad éles határral, mereven elválasztani a határozószók osztályát a különféle előzmény-kategóriáktól (és a következő-műny-kategóriáktól sem; ezt l. a következő pontban). A különféle határozószó-típusokon belül megállapíthatók a fokozatok a biztos „kövületektől” a kevésbé megszilárdult elemeken, a határozószóvá válóban levő alakulatokon, a határozószó-kezdemenyeken át az olyan elemekig, amelyek csak „határozószószerűen” viselkednek, ill. csak magukban hordják a határozószóvá válás lehetőségét stb. (vö.: BÁRCZI: I. OK. XX, 370; KÁROLY: NytudÉrt. 40. sz. 169).

A határozószók és a ragos névszók elhatárolásának egyik generális problémája az *-n ~ -an/-en*, *-l ~ -ul/-ül*, *-lag/-leg*, *-szor/-szér/-ször* stb. ragos mellékevek és számnevek szófaji megítélése. A régi nyelvtanokban is van hagyománya, előzménye annak az újabban megint fölerősödő felfogásnak, miszerint ezek az alakulatok egységesen határozószók, toldalékuk pedig képző (vö.: MAJTINSZKAJA, VengJaz. I, 272, II, 139—46, VopJaz. 1962. 4. sz. 142; ANTAL: NytudÉrt. 29. sz. 48, 130; SIMON: SzófAlTan. 54). ÁGOSTON MIHÁLY szigorú logikával, következetességgel írt terjedelmes tanulmányban bizonyítja az *-n ~ -an/-en* ragos modális mellékevekeknek és számneveknek a superessivusi *-n ~ -on/-ön/-ön* ragos mellékevektől, számnevektől való alaki elkülönülését (nemcsak a toldalék hangalakjában, hanem a fő hangalakjában is), amiből azt a — az egész esetrendszer elemzésén alapuló — következtetést vonja le, hogy a modális alakok határozószók, toldalékuk pedig képző (a kérdésre vonatkozó szakirodalmat is megadja: Tanulmányok 3. füzet. Újvidék, 1971. 7—57). KELEMEN azt mondja, hogy míg a ragos főnevekről mindig egyenként kell eldönteni, hogy eljutottak-e már a határozószóvá válás megfelelő fokára, a *szépen*, *rosszul*, *gyárilag* stb. ragos mellékeveket „vagy egészükben kell határozószóknak, azok átmeneti alcsoportjának tartanunk, . . . vagy a jelentés-viszonyok alapján egyenként kell döntenünk határozószóvá minősítésüket illetően” (I. OK. VI, 159; vö.: BALÁZS: HagyNytModNyszet. 53). E bonyolult kérdést legújabban („Mellékeveink *-ul/-ül* toldalékos alakja a mai szinkroniában” címmel) TOMPA JÓZSEF tárgyalta átfogóan, ugyanakkor finom részelemzésekkel, a témához kapcsolódó szakirodalom széles körű bemutatásával (vö. MNy. LXXI, 132—42, 308—18). Az ő következtetéseiére támaszkodva — látva és elismerve a kérdés problematikusságát, vitathatóságát — nem tekintem határozószónak az egész szócsoporthat, hanem — a határozóragos felfogás jegyében — csak az eredeti kategóriájukból többé vagy kevésbé kiszakadt egyedi

eseteket (a mérlegelés szempontjai ezúttal is a korábban felsoroltak lehetnek); (vö.: KÁROLY: ÁNyT. III, 96, BK. 232; DEME, ÁltNyAl. 151; SEBESTYÉN: NytudÉrt. 40. sz. 318—9; LOTZ: NytudÉrt. 83. sz. 347, Szonettk. 116). Így minősítettem a kérdéses elemeket a magyar határozószó-rendszer ősmagyar és ómagyar kori történetének leírásakor a készülő Magyar Történeti Nyelvtanban. Ez az eljárás egy olyan munkában, amely a magyar nyelv történetének legkorábbi szakaszaival foglalkozik, azt hiszem, még inkább helyénvaló, hiszen jobban megfelel a korabeli nyelvi valóságnak. A primer határozóragok „határozószóképzőnek” tekintése pedig egy történeti nyelvtanban számomra teljes lehetetlenség (vö. MAJTINSZKAJA: NytudÉrt. 58. sz. 142—7). — Természetesen bármilyen tőhöz járuló bármilyen rag, amely az adott tövön képes megszilárdulni, új szótári szót hoz létre, olyant, melynek szófaja is új (melléknév stb. helyett határozószó). A ragszilárdulás tehát funkcionálisan olyan, mint a képzés, azaz szóalkotási módnak tekinthető az alapnyelv kora óta napjainkig (vö. BERRÁR: MNyT. 341—2).

A nagy okos és nagy néha-féle szerkezetek fokhatározóit nem határozószónak, hanem ragtalan melléknévnek tekintem (szemben pl. az ÉrtSz.-ral), így ezek feldolgozásomban nem szerepelnek (vö. TOMPA: MNy. LXXI, 141—2, 313).

A határozószó és előzményei elhatárolásának kérdései közül igen fontos még a névmás-kategóriától, ill. a ragos névmásoktól való megkülönböztetés. Mivel azonban ez a határozószó-kategória belső tagolásának lényeges kérdése is, részleteiről a II. pontban lesz szó.

3. A határozószó és a viszonyyszók elhatárolása. — E viszonylatokban a határozószó az előzmény, amely meghatározott mondatbeli körülmények között elveszti mondatrész értékét, és viszonyyszóvá (névutóvá, igekötővé, módosítószóvá, kötőszóvá) válik. (Ami természetesen nem jelenti azt, hogy az utódszófajok minden egyes eleme határozószóból keletkezett volna.) Ez tehát a határozószóból való kilépés folyamata. A szófaji elhatárolást (a határozószóvá válás megítéléséhez képest) ezúttal az könnyíti meg (bár könnyűvé azért nem teszi), hogy a határozószó önálló mondatrész értékű, a viszonyyszó pedig nem az. A már említett lexikális és szintaktikai jelentésmozzanatok aránya is más: a viszonyyszók körében a nyelvtani jelentés erősebb, jobban háttérbe szorítja a tartalmi mozzanatot (vö.: SEBESTYÉN, Névut. 12); ennek legszélső esete a kötőszók kategóriája (bár ez a méricskélés veszélyes játék, hiszen a határozószók között is van olyan, melynek szinte kizárólag csak viszonyjelenése van stb.; következésképp csak kiegészítő kritériumként használható). A határozószó, valamint a névutó és kötőszó között még az is lényeges különbség, s így elhatárolási kritérium, hogy a határozószó csak egyoldali, a névutó és a kötőszó pedig „kétoldali kiegészítésre szorul” (vö.: PAPP: NyelvtTan. 53; S. HÁMORI: NytudÉrt. 58. sz. 91—4). Ez azt jelenti, hogy a határozószó csak szintaktikailag fölérendelt tagjától függ, míg a névutó névszójától is, mellyel együtt határozót alkot, és az igétől is, mely az egész névutós szerkezetnek az alaptagja. A kötőszó is — funkciójából fakadóan — „kettős kötöttségű”: két mondatrész vagy két tagmondat fogja körül.

A határozószónak a névutótól való elhatárolását az ún. ragvonzó névutóknak egy csoportja nehezíti meg (vö.: SEBESTYÉN, Névut. 14; SZABÓ, MMNyelv. 166; BÁRCZI, MNyÉletr. 148). A *valamin kívül*, *valamin becül*, *valamihez közel*-féle névutós szerkezetekben a *kívül*, *belül*,

közel szó névutó, ha pedig önállóan fordul elő, akkor határozószó (tehát kettős szófajúság áll fenn). Az ómagyar kori nyelvallapotban azonban még nem ilyen világos a helyzet (vö. KLEMM, TörtMondt. 176). Gyakoriak az olyan szerkezetek, mint „vmi kívül/belül vagyon a kelyhen”: ezekben a *kívül*, *belül* szó rekonstruálhatólag hangsúlyos helyzetben van, szórendileg szabad, az állítmányhoz kapcsolódik, következésképpen inkább határozószónak értékelhető. Némiképp hasonló a helyzet a *vmivel együtt*, *vmivel egyetemben*, *vmivel össze*-féle névutós szerkezetekkel. Az ómagyar korban az *együtt*, *egyetemben*, *össze* határozószó még értelmezői szerepben követte a *-val/-vel* ragos mondatrészt, azzal azonos szerepben: a két szó (a ragos főnév és a határozószó) egyenrangú mondatrészként (társ-, ill. állapothatározóként) kapcsolódott a közös igei alaptaghoz (vö. KTSz.: „fyal u/ve lele”).

A határozószónak az igekötőtől való elhatárolására szolgáló kritériumok (pl. az igekötő számos igével kapcsolódhat, az ígét irányjelentés hozzáadása nélkül perfektiválja, vagy az igének egyéb jelentésmódosulását idézi elő stb.; vö.: PAIS: MNy. LV, 181–4; KOVALOVSKY, NyfejlNyhely. 170–1; J. SOLTÉSZ, Igeköt. 15; JAKAB: NytudÉrt. 91. sz. 4–6) régi nyelvi anyagon is jól alkalmazhatók. Az eredmény természetesen az, hogy sok határozószó szerepel már „igekötőszerűen”.

A módosítószótól való elhatárolás történeti anyagon – nyelvi kompetencia híján – nehezebb, bár a H. MOLNÁR ILONA által kidolgozott kritériumok, ill. módszerek (pl. szintaktikai transzformáció, a szórend vizsgálata, a mondat szerkezetbe való beépülés elemzése stb.) sokat segítenek (l.: H. MOLNÁR: MNy. LV, 357–61, NytudÉrt. 60. sz. 55–8, 65–8; vö. még: KÁROLY: Pais-Eml. 175; DEME, NyFeln. 61; SIMON: SzófAlTan. 56; VELCSOVNÉ: NéprNytud. XXVI, 146–9). Az átmeneteknek széles skálája jelentkezik ezen a téren is.

A határozószónak a kötőszótól való elválasztásához a szintaktikai szerepnek, a szórendi és hangsúlyviszonyoknak a vizsgálata ad fogódzót (vö.: SIMONYI, Köt.; JUHÁSZ: TörtNytan. próbafejzet, kézirat). A régi nyelvben főleg azok a határozószó-előfordulások okoznak gondot, melyekben a szó a gyakori használat következtében többé-kevésbé elveszti eredeti jelentését (pl. a *tahát* az ’akkor’ jelentést, vö. RÁcz: NytudÉrt. 40. sz. 307–10); ez leginkább akkor következik be, ha a határozószó összetett mondat második tagmondatának elejére (tehát tipikusan kötőszói helyzetbe) vagy a mondat elejére kerül, ahol csak az elbeszélés továbbfűzésére szolgál stb. A szófajváltás ezúttal is gyakran eredményez kettősszófajúságot. A vonatkozó névmási határozószók, melyek a mondatban mindig kötőszók, kereszteződő szófajúak, tehát nem szófaji átmenetiség vagy kettősszófajúság jellemzi őket, hanem minden egyes előfordulásuk határozószó és kötőszó is egyszerre. Mivel a többi névmási határozószó rendszerébe beletartoznak, a Történeti Nyelvtanban tárgyalom őket. (Vö. KELEMEN: I. OK. VI, 163, IX, 354).

Mi a határozószó? — Sokféle és többfajta szempontból megközelített definíciója van ennek a problematikus és számos vonatkozásban (pl. toldalékolhatóság, jelentés) átmeneti szófajnak a szakirodalomban. A leíró természetű meghatározások általában a jelentést, ill. a mondatbeli szerepet helyezik a középpontba, a történetiek főleg a morfológiai megszilárdultságot, vagy mindegyik többféle szempontot is érvényesít. Pl.: SIMONYI: a határozószó „olyan szó, mely rendszerint határozóul szolgál a mondatban” (a „rendszerint” megszorítás a főnévvé, melléknévvé vált határozószók miatt került be, amire való-

jában nincs is szükség, mert ha a határozószó főnévvé vált, akkor már nem határozószó). E szóosztály további jellemzésére SIMONYINÁL a következő bekezdésben kerül sor: „eredetileg ragos főnevek és melléknevek voltak, de ez a mivoltuk lassanként elhomályosodott, s így váltak külön szó kategóriává, külön beszédrésszé” (Hat. II, 328); — SZABÓ DÉNES: „A határozószó valamely ige vagy névszó jelentésének közelebbi körülményét kifejező olyan szó, amelynek más névszóhoz való tartozását nem — vagy legalább is alig — érezzük. A határozószó tehát már szótári alapalakjában is határozóviszonyt . . . fejez ki” (MMNyelv. 144). Ezután beszél eredetéről, elhomályosultságáról stb. (uo. 144—5). — „A Mai Magyar Nyelv Rendszeré”-nek meghatározása: „A valóságos határozószó (adverbium) a cselekvés, történés, létezés helyét, idejét, vmely módozatát vagy vkinek, vminek az állapotát kifejező szófaj” (MMNyR. I, 253—4). — Lényegében hasonló a MMNy. definíciója (58). — A MNyT. természetesen keletkezéstörténeti aspektusból közelít: „Határozószónak . . . olyan ragos névszókat nevezünk, amelyekben a rag megmerevedett, megszilárdult vagy éppen elhomályosult” (205). — Így tekint a határozószóra GERGELY PIROSKA is (Magyar történeti mondatlan. Cluj-Napoca, 1978. 31) stb. — Feltétlenül meg kell említenünk még MAJTINSZKAJA meghatározását, aki szigorúan szinkronikus megközelítéssel, a grammatikai jellemzők felsorolásával definiálja e szóosztályt: „Наречиями в венгерском языке называются слова, не изменяемые по падежам, числам и лицам, примыкающие к прилагательным, глаголам и другим наречиям и выполняющие в предложении функцию качественного определения и обстоятельства” (VengJaz. I, 271).

Ezek alapján — és a saját kutatásaimból fakadó tanulságok felhasználásával — a következő határozószó-definíciót tartom (bizonyos mértékű elnagyoltsága ellenére is) elfogadhatónak: A határozószó olyan — korlátozottan toldalékolható — ragos vagy ragtalan (esetenként jellel ellátott) névszó, névmás, igenév, ill. névszók, névmások és egyéb szabad morfémák kapcsolata, amely lexikalizálódott (azaz: amelynek morfológiai felépítettsége többé-kevésbé elhomályosodott vagy jelentése „tömbösült”), és ebben az alakjában, egyéb viszonyító elem nélkül tölt be határozói funkciót a mondatban. — E meghatározás tehát morfológiai és szintaktikai tulajdonságok alapján jellemzi a határozószók kategóriáját. — Néhány megjegyzés szükséges ehhez a meghatározáshoz: az „esetenként jellel ellátott” kitétel elsősorban a *hamarabb*, *beljebb*-féle fokjeles, de határozórag nélküli határozószók miatt szükséges, másodsorban a birtokos személyjelet is, ill. fokjelet is tartalmazó határozószók bevonásához (pl.: *hejában*, *általjában*; *alább*, *többé*, *legutol*; persze ezek ragosak is). A „névszók, névmások és egyéb szabad morfémák kapcsolata” meghatározásrészlet az összetett határozószókat vonja be az adverbiumok körébe; „az egyéb szabad morféma” az *azután*-féle összetételekben szereplő névutókra, az *idestova*-félékben szereplő kötőszókra, valamint egyes összetételekben előforduló módosítószókra, határozatlan névelőre utal.

II. A határozószó-kategória belső tagolódása, rendszerezése

1. A határozószó-osztály belső tagolódásának kérdését sem lehet a többi szófajhoz való viszony figyelembe vétele nélkül vizsgálni. Ez a névszók (főnév, melléknév, számnév) mellett főleg a névmásokkal való érintkezés problémáját veti fel.

A különféle nyelvtanok a határozószókat két szempont szerint osztályozták: egyrészt annak alapján, hogy a „benne kifejezett viszonyított fogalom határozott-e” — eszerint vannak „határozott, színes fogalmi tartalmú határozószók” —, „vagy csak alkalmi utalással, vissza- vagy rámutatással van-e megjelölve” — eszerint vannak „névmási határozószók”. A másik csoportosítási szempont a határozószók mondatbeli szerepe, vagyis az, hogy milyen határozói körülményt fejeznek ki — eszerint vannak hely-, idő- és egyéb elvont körülményt jelölő határozószók (vö.: MMNyR. I, 254; MMNy. 58—61).

Úgy látom, hogy az első osztályozási szempont problematikus, nem lehet következetesen érvényesíteni. Erre egyrészt a csoportelnevezések sokfélesége utal, pl.: a „határozott fogalmi tartalmú határozószó” megnevezés mellett, ill. helyett olyanok is vannak, mint: „megnevező (értelmű) határozószók” (KELEMEN, Magyar nyelvkönyv a líceum. . . I—II. osztálya számára. Bp., 1939. 62), „tartalmas határozószók” (DEME, ÁltNyAl. 148), „világos tartalmú határozószók” (TEMESI—RÓNAI, A leíró magyar nyelvtan alapjai 156), „valódi határozószók” (BERRÁR, TörtMondt. 93), „valóságos határozószók” (MMNyKk. 160), „valóságos fogalmi tartalmú határozószók” (SIMON: SzófAlTan. 53), „határozottabb fogalmi tartalmú határozószók” (SZABÓ GÉZA kand. dissz. kézirat) stb. A „névmási határozószó” elnevezés mellett (pl. MMNyR. I, 255) kevesebb az ekvivalens, pl.: „dektikus határozószók” (DEME, ÁltNyAl. 148), „névmási jellegű, névmási tartalmú határozószók” (MMNy. 58, 49), „névmási eredetű határozószók” (MMNy. 170) stb.

A fogalmi tartalom jellege alapján való csoportosítás problematikusságát az is jelzi, hogy a „határozott fogalmi tartalmú határozószók” között olyanokat is felsorolnak a nyelvtanok, amelyek egyértelműen anaforikusak; majdnem mindenütt szerepel pl. a *most*, pedig ez „jelentéstartalma alapján” nem más, mint az *itt* helyhatározószó időhatározószói megfelelője, tehát névmási határozószó. De a többi „határozott fogalmi tartalmú határozószó” fogalmi tartalma sem határozott! Ennek felismerése tükröződik a SZABÓ GÉZA-féle „határozott a b b fogalmi tartalmú határozószó” elnevezésben: a középfokos alak éppen a megnevezett tulajdonság kisebb fokára utal. A fogalmi tartalom határozottsága csak a ragos és a névutós névszóval kifejezett határozókra jellemző. A határozószók (még a leghatározottabb fogalmi tartalmúak is) — ezekhez képest — törvényszerűen általánosabb jelentésűek: kevésbé konkrétan utalnak a helyre vagy egyéb határozói körülményekre (vö. MMNy. 58). A *házban* ragos alakhoz képest kevésbé határozott fogalmi tartalmú a *belül* határozószó, ennél is gyengébb fogalmi tartalmú a *benn*, még gyengébb a névmási előtaggal is megoldott *idebenn*. A névszótövé *jelen* pedig az ómagyar korban tisztán deiktikus szerepű, amennyiben 'itt, ott' jelentésben használatos. — Az összetett határozószók körében még bizonytalanabb a fogalmi tartalom határozottságának a megállapítása, annál is inkább, mert sokszor nem névszói, hanem névmási tövé az előtag vagy az utótag vagy mindkettő (a *mindvégig* pl. határozott fogalmi tartalmú?; a *mindeddig* névmási határozószó?; hova tartozik a *néha*, ha 'egykor, régen' a jelentése?; hová a 'mindig' jelentésű *minden*ha? vagy a 'rögtön, azonnal' jelentésű *legottan*? stb.).

A fogalmi tartalom meglétének vagy hiányának, megléte esetén határozottságának a méríckélése csak osztályozási zavart és következtelenséget szül. A kilábalás lehetőségét abban látom, ha objektíven eldönthető tulajdonság alapján végezzük a csoportosítást. Ez pedig (az egyszerű határozószók esetében) leginkább az alapszó (a *tő*) szófaja lehet: névszó (ill. igenév) vagy

névadás. Ez a csoportosítás tehát független a jelentéstartalom határozottságától. Így próbált osztályozni pl. a MMNyKk., mégis elég nagy keveredést sikerült produkálnia: elkülöníti a „névszóból keletkezett valóságos határozószókat” a „névmási eredetűektől”, de az első csoportba sok olyan határozószót besorol, amely névmási eredetű (pl.: *távol, most, ma, azonnal, hajdan, majd*), tehát a két csoport nem zárja ki egymást (i. m. 170). A következetlenség persze érthető: fogalmi tartalmat ez a csoportosítás ugyan nem emleget, de azt észreveszi, hogy a *távol, ma*-féle határozószók a *belül, tegnap*-félékkel rokon jelentésűek, nem pedig az *itt, úgy, mindenütt*-félékkel. Viszont névmástövék, tehát semmiképpen nincs helyük a „névszóból keletkezett valóságos határozószók” között.

A megoldást tehát a következőképpen látom: a határozószóknak (itt csak az egyszerűekről szólva) két csoportját célszerű elkülöníteni: a névszói (és igenévi), valamint a névmási alapszavúakét. A névmási alapszavúak között pedig meg kell különböztetni azokat, amelyek anaforikus (deiktikus), azaz helyettesítő szerepűek (ez a többség, ez a névmási határozószók tipikus feladata a mondatban), azoktól a határozószóktól, amelyek nem rendelkeznek ezzel a helyettesítő funkcióval (mint pl. a *távol, ma, hajdan*). A névmási alapszavú határozószóknak ez az együtt tartása azért is célszerű, mert a magyar nyelv története folyamán megfigyelhető egy olyan folyamat, melynek során eredetileg helyettesítő (anaforikus) szerepű határozószó elveszti ezt a funkcióját, és a névszói alapszavú határozószók többségéhez hasonló szerepűvé válik (azaz: „határozott[abb] fogalmi tartalmúvá”). Ez a változás a *távol, tavaly* esetében pl. már az ősmagyar korban bekövetkezhetett, de olyan adataink is vannak, amelyek éppen ezt a változást, a „változóban levést” illusztrálják (a kései ősmagyar korban pl. a *ma* 'most' és 'a mai napon' jelentésű is, az *azonnal* 'akkor' és 'rögtön' jelentésű is stb.). Az összetett határozószók körében még szövevényesebb a probléma. (Ezt a kérdést — konkrét adatok alapján — kissé részletesebben l. D. MÁTAR: Nyr. CXI, 113.)

2. Szólni kell még arról a felfogásról, mely szerint a névmási határozószók (ezúttal csak az anaforikus, helyettesítő szerepűek értendők ide) nem is határozószók, hanem névmások, mégpedig a főnévi, melléknévi és számnévi névmások mellett egy negyedik csoportot alkotnak, az ún. határozószói névmások csoportját (vö.: LOTZ, UngSprachs. 106—15; SZABÓ, MMNy. 147, 152—6; BERRÁR, TörtMondt. 93; SIMON: SzófAlTan. 41; PETE: MNy. LXXVII, 331—2). — Ez lényegében igaz. Hiszen névmástövék, a többi (mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános) névmáshoz hasonló funkciót töltenek be a mondatban, ill. a szövegben („más, tárgyi tartalommal bíró szókat helyettesítenek vagy azokra kérdeznek, utalnak stb.”: SZABÓ, MMNy. 147), összetett elemeik alaki rendszere is hasonló (*valaki, valahol; sehány, sehol*); ugyanolyan jelentéstani tagolódást mutatnak (kérdő, mutató) stb. ÁGOSTON hozzáteszi: „Valószínű. . . , hogy nyelvtanainkban a névmások osztályából azért hiányoznak a határozószóiak, mert grammatikánk régebb óta foglalkozik a névszókkal, mint a határozószófélék osztályozásával” (NytudÉrt. 58. sz. 216). SIMON GYÖRGYI azt is megjegyzi, hogy e szócsoporthoz a névmások közé sorolásával „a határozószók főosztályának bonyolult rendszerét egyszerűsíthetjük és az átfedéseket is megszüntethetjük” (SzófAlTan. 41). Ez is igaz, csak hogy amit nyerünk a réven, elveszítjük a vámon: az igazi probléma ugyanis megmarad. Nevezetesen az (ami a ragos névszó és a határozószó elkülönítésekor is fennáll,

hogy mely ragos névmások tekintendők (szabadon ragozható) főnévi, melléknévi, számnévi névmásoknak, és melyek a megszilárdultak, vagyis a határozószói névmások (amelyek persze nemcsak határozószókat helyettesítenek, hanem ragos és névtűs névszókat is). A probléma tehát nem tűnik el, csak más nevet kapnak az elhatárolandó szócsoporthok. Amennyire egyszerűsödne így a határozószók „belügye”, legalább annyira vagy még jobban bonyolódna a névmások amúgy is szövevényes kategóriájának belső viszonyai.

Mert hiszen az *itt, itten, úgy, úgyan, mióta, néha*-féle alakok a nem névmási határozószókkal is minden releváns jegyben megegyeznek; „kívülről”, azaz a mondat felől nézve: ezek is ugyanúgy kész határozói glosszémák (azaz külön toldalék nélkül töltenek be határozói szerepet); „belülről”, a szóalak felől nézve: ugyanúgy szerkesztettek, de egységes lexémává kövültek, a mondatból kivéve sem esnek szét, vagyis az alaki és a jelentésbeli tömbösödés, elszigetelődés ezekre ugyanúgy jellemző, mint a ragos névszóból keletkezett határozószókra. Megkövülésük, megszilárdulásuk is ugyanolyan fokozatosságot, átmeneti állapotokat mutat fel, mint amazoké a ragos névmásokhoz közel álló alakoktól a teljes „kövületekig”. Keletkezésük tehát a többi, a névszói és igenévi alapszavú határozószókéval párhuzamos, problematikájuk hasonló. Ez határozószóságukra mutat.

Azt hiszem, az elmondottakból következik a megoldás. Mégpedig az, hogy e szócsoporth elemei egyszerre névmások is és határozószók is, vagyis kereszteződő szófajúak (nem átmeneti vagy kettős szófajúak, ahogy pl. a MMNyR. 257-en olvashatjuk). Ebben SIMONYIHOZ csatlakozhatunk: „*Mikor, hogyan, itt, oda* stb., ezek névmások és egyszersmind határozószók. Ebből fontos tanulságot vonhatunk: hogy a beszédrészeket nem lehet egymástól mindig határozottan elkülöníteni” (MNYelv.² 322). — Ebből a felfogásból fakadhat a MNyT.-nek az az eljárása, hogy e szavakat a határozószókról szólva „névmási határozószóknak” nevezi (205), a névmásokról szólva pedig „határozószói névmásoknak” (209–10). — Az persze nem célszerű, hogy egy nyelvtan e szócsoporth kérdéseit két helyen is részletesen tárgyalja. Ezért a Történeti Nyelvtan egyetemi munkaközösségének kollektív döntése alapján csak egy helyen, mégpedig a határozószók szófaji kategóriáján belül kap helyet e kereszteződő szófajú csoport (a névmásfejezet pedig szükség esetén utal rá). Én is ezt az álláspontot támogattam, hiszen nélkülük csonka lenne a határozószó-rendszer. Annál is inkább, mivel ezek a névmástöví elemek (a primer ragosak) a határozószó-kategória legősi rétegébe tartoznak. A határozószó-fejezetben való tárgyalásukat támogatja az a tény is, hogy a nekik megfelelő elemeket a többi finnugor nyelv (leíró és történeti) grammatikái is a határozószók közé vonják.

A névmási határozószókon belül van egy — pontosan körülhatárolható — csoport, a *velem, utánam*-féle ún. „személyragos határozószóké”, amely a többi-től több szempontból különbözik (ez mindenképpen rossz elnevezés, mivel nem a határozószó kap személyragot, hanem a személyragos alak szilárdult határozószóvá; a személyrag tehát a határozószóban benne van; ezért jobb a „személynévmási határozószó” elnevezés, vö.: MMNy. 45; ez a „kérdő névmási, vonatkozó névmási stb. határozószó” terminussal összhangban van). Kialakulásukat, morfológiai felépítésüket tekintve ezek is határozószók: ragos főnevek személyraggal megszilárdult alakjai. Ha viszont a nyelvi rendszerben elfoglalt helyüket tekintjük, azt látjuk, hogy a személyes névmás paradigmáját alkotják, annak kiegészült alakjai, tehát egyúttal személyes névmások is. Tehát ez is kereszteződő szófaji csoport (a határozószó és a személyes névmás között), de

úgy tűnik, ezúttal a funkcionális szempontok, a névmásrendszer szempontjai az erősebbek, ezért tárgyalásukra a személyes névmások között kerül sor (vö.: KLEMM, *TörtMondt.* 252—3; LOTZ, *UngSprachs.* 106—7; TEMESI: *NytudÉrt.* 58.sz. 319—23; MMNy. 44; SIMON: *SzófAlTan.* 42; D. MÁTAI: *Nyr.* CXI, 109—14).

3. A határozószók rendszerezésében tehát — az eddig elmondottak alapján — nem érvényesítem „a fogalmi tartalom határozottságának” kritériumát, hanem egzaktabb osztályozási alapot választottam, olyant, amely mind az egyszerű, mind az összetett határozószók esetében, tehát az egész kategóriára egységesen alkalmazható: ez pedig a határozószók morfémaszerkezeti felépítése. A határozószók alaktani rendszerezése, morfeumatikai tipizálása eddig jórészt kimerült abban, hogy ragos vagy névutós névszóból, névmásból keletkezett-e a határozószó. Egyéb morfémaszerkezeti kérdések elszórtan, esetlegesen, rendszertelenül jelentkeznek a különböző nyelvészeti munkákban (vö. mégis: KOVÁCS: *Nyr.* XLI, 324—7; BEKE: *Nyr.* IL, 73—6; SIMONYI: *BUDENZ-Eml.* 48—80; SEBESTYÉN: *CTIFU Pars I.* 685—8 stb.). A finnugor nyelvek nyelvtanai, nyelvleírásai is általában úgy osztályozzák az adverbiumokat, hogy hely-, idő- stb. -határozószók, de jónéhányuk bemutatja morfémaszerkezeti jellemzőiket is; pl.: Современный коми язык. Ред. Лыткин. Сыктывкар 1955. 250—61; Серебряников, Историческая морфология пермских языков. Москва, 1963. 347—54; Евсеев, Основы мордовской грамматики. Избранные труды том IV. Саранск, 1963. 294—6; Ромбандеева, Мансийский язык. Москва, 1973. 186—92; HAJDÚ, *Chrestomathia Samoiedica. Bp.*, 1968. 54—6; BERECSKI, *Cseremis nyelv-könyv. Bp.*, 1971. 47—51; JANURIK: *NéprNytud.* 1978—1979. 154—7; stb.

Úgy látom, hogy egy történeti nyelvtanban — főleg a morfeumatika szempontjából — a határozószók morfémaszerkezet szerinti csoportosítása lehet az átfogó keret, és ezen belül célszerű érvényesíteni egyéb szempontokat, és feltárni azokat a jellemzőket, amelyek a történeti folyamatra vonatkoznak: pl. milyen a határozószó megszilárdultságának foka, mértéke, ill. ez hogyan változik, melyik morfémaszerkezeti típus erős, gyenge, erősödő, gyengülő, milyen fontosabb szófaji, ill. jelentéstani változások zajlanak a rendszeren belül, ezek hogyan befolyásolják az egyes határozószók és ezen keresztül az egyes határozószó-típusok állapotát stb. — Ilyen elemzés során válnak szét az egyszerű és az összetett határozószók, az egyszerűeken belül a névszó (és igenév), valamint a névmás tövű határozószók, ezeken belül a tő + primer rag, tő + valamilyen jel + szekunder rag stb. szerkezetű határozószók csoportjai. — Az ilyen rendszerezés történetileg annál inkább hasznosnak mutatkozik, mert így tudjuk legjobban kimutatni, hogy az ősi tő + primer rag szerkezetű határozószó-réteg mellé a későbbi korszakokban hogyan és mikor keletkeztek az egyre bonyolultabb morfémaszerkezetű határozószók (vö. BENKŐ: *NyK.* LXIV, 115—36). Ez a leírási módszer lehetővé teszi (ill. megkönnyíti) a határozószókeletkezési okok, körülmények, főleg a nyelven belüli (elsősorban alaki, de emellett jelentésbeli) rendszerkapcsolatok hatásának észrevételét és leírását is. A határozószó-rendszer fejlődésének, gazdagodásának leglényegesebb jellemzője, mutatója éppen a morfémaszerkezet változatosabbá válása.

Ez a rendszerezés bármely nyelvtörténeti kor (beleértve a mai magyar nyelvet is) határozószó-rendszerének a leírására alkalmas, így lehetővé válik az egyformán leírt állapotok, a különféle korokra vonatkozó „metszetek” összevetése (a mennyiségi mutató-

kat is beleértve), a változási tendenciák, összefüggések, szabályszerűségek felismerése és leírása.

Mivel azonban a határozószó lexéma természetű nyelvi jel, morfémaszerkezetének vizsgálatakor is állandóan igyekeztem szem előtt tartani jelentéstani, funkcionális viszonyait, pl. az irányhármasság érvényesülését (megkülönböztetve az alaki és a funkcionális háromirányúságot), és ennek a határozószórendszer fejlődésére gyakorolt rendszerbeli hatását, a szinonimikus és antonimikus viszonyokból fakadó következményeket stb., és az azokból eredő (szófajon belüli és azon kívüli) szűkebb és tágabb rendszerkapcsolatok hatása által indukált változásokat.

Ezt a — funkcionális szemléletű — morfémaszerkezeti leírást a Történeti Nyelvtanban a határozószók *s z e m a n t i k a i - s z i n t a k t i k a i c s o p o r t o s í t á s a* és *j e l l e m z é s e* követi. Az eddigi határozószó-rendszerezéseknek ez szokott a fő vagy az egyik fő osztályozási szempontja lenni. SIMONYI is ezt a tárgyalási rendet követi (Hat. II, 328—76). Ez természetesen fontos vizsgálati szempont, hiszen a határozószók nyelvi szerepe éppen az, hogy hely-, idő- stb. -határozói szerepet töltsenek be a mondatban. Az adatok azt mutatják, hogy a határozószók életében lényeges változások zajlottak le funkcionális téren is: egyrészt új határozói viszonyok kifejezésére lettek alkalmasak a határozószóvá váló morfémakomplexumok, másrészt lényeges arányeltolódások figyelhetők meg az egyes határozói viszonyjelentések között.

Tehát az alaki-morfémaszerkezeti és a szemantikai-szintaktikai elemzés együttesen tudja feltárni e problematikus szóosztály állapotának és változásainak sajátosságait. Ez a vizsgálati mód fontos szempontokkal és felismerésekkel gazdagíthatja eddigi ismereteinket.

D. MÁTAI MÁRIA

Újabb adalékok Zrínyi német forrásaihoz

I. A két *Extractus*. — Annakidején, a XVII. századi német jövevényszók gyűjtése során a katonai szaknyelvet is vizsgáltam: a Hadtörténeti Közleményekben olvastam MAJLÁTH BÉLÁNAK az elárverezett csáktornyai Zrínyi-könyvtár anyagáról írott ismertetését (HK. 1891: 265 kk.). Ő említette először azt a két — német munkákból készült — extraktust, amelyeket néhány évvel később SZÉCHY KÁROLY tett közzé Zrínyi-monográfiájában (Gróf Zrínyi Miklós. 1896. II, 249—66, 369—89).

MAJLÁTH könyvészeti leírása szerint a 33 írott negyedréteg alakú lapból álló kézirat: „Az militiaról irt tracta[t]us-ból” két részből áll. Az első 14 lap címe: „Eötödik Károly császár idejében a militiarul irt tractatusból való extractus, minden rendekre nézve” (pontosabban: „Eötödik Karoly Czaßar ideiben, az militiarul irt tractatusbul valo extractus, minden rendekre nezve”); ennek forrását sem MAJLÁTH, sem SZÉCHY nem jelölte meg. A második, 19 levélből álló rész a következő címet viseli: „Svendy Lázár militiárul irt tractatusnak extractatussa, minden rendekre nézve” (az eredeti kézirat szerint: „Svendy Lazar militiarul irt tractatusnac Extractussa, minden rendekre nezve”). A munka ma a zágrábi egyetem könyvtárában található.

Előbb SZÉCHY közlése nyomán, majd a róluk készült mikrofilm alapján tanulmányoztam az *Extractusok* szóállományát. A Pais-Emlékkönyvben közölt

cikkemben 19, nagyjából XVII. századnak tekinthető német vagy német közvetítésű, jobbára katonai szakszót soroltam fel: *eizenbeiszer*, *federhanz*, *spieszknecht*, *feldwebel*, *furir*, *furmányos*, *kommandó*, *kommisz*, *kompánia*, *kurir*, *kvártély*, *lajtnant*, *lárma*, *marketanter*, *obester* (+ *rittero*), *officér*, *regiment*, *rittmeiszter*, *rumormeiszter* (A német „*landsknecht*” nyelv magyar irodalmi emlékeiből: Pais-Eml. 306–10).

A későbbi vizsgálódásokat értékes adalékokkal támogatta az *eisenbeisser*, *spieszknecht*, *federhanz* és a *feldwebel* etimológiájához gyűjtött német szótári anyag: GRIMM, SCHMELLER — és más német szótárak is — az I. Extractushoz hasonló szövegkörnyezetben mutatják be az említett szavakat.

A magyar szakirodalom (SZÉCHY, MÉRAI-HORVÁTH, MARKÓ, KLANICZAY Zrínyi-monográfiája) nem tulajdonított nagyobb fontosságot a két kis írásnak. Abban egyetértettek, hogy anyaguk — főként a Schwendy művéből készült II. Extractus — a Tábori Kis Trakta forrásául szolgálhatott; azt a művet, amelyből az I. Extractus eredhetett, nem kutatták.

A korábbi vélekedéseket KLANICZAY TIBOR összegezte, hozzáfűzve saját állásfoglalását: „Ezek a kivonatok kiegészítik a Tábori Kis Trakta anyagát, de még csak nyersanyagnak tekinthetők, nem is Zrínyi saját munkái, mint SZÉCHY és MARKÓ gondolták. A kézirat nem Zrínyi írása, a kivonatok stílusa pedig élesen elüt mind a Trakta, mind a korabeli levelek stílusától: száraz, erőtlén. A kivonatok német nyelvű szabályzatokból készültek, ez szintén valószínűtlenné teszi Zrínyi szerzőségét, mivel olvasmányai, forrásai között sohasem találunk német nyelvűeket. Magukat a kivonatok Zrínyi nem is szánhatta tervezett nagyobb kézikönyve részének (az első nyíltan protestáns vonatkozásokat is tartalmaz), hanem csak egy további fejezet nyersanyagának, s ebből a célból készítette őket valamelyik íródeákjával” (KLANICZAY TIBOR, Zrínyi Miklós². Bp., 1964. 323–4).

Vizsgálódásaimat két irányban folytattam: tanulmányoztam a két Extractus szövegét — általában — és külön a katonai kifejezéseket is. Az I. Extractus forrását nem jelölte meg közelebbről a kivonat készítője, csupán így: „Eötödik Karoly Czaszar ideiben”, azaz uralkodása idejében (1516–1556 között); míg a II. Extractus Schwendy Lázár — Lazarus von Schwendy művére, a „*Kriegs Discurs von Bestellung des gantzen Kriegswesens . . .*” (Frankfurt, 1593.) címűre utalt. E munkát s vele összefüggésben a II. Extractust ezúttal nem tárgyalom.

Korábbi stílusvizsgálatom eredményeit a II. Nemzetközi Magyar Nyelvészkongresszuson tartott előadásomban ismertettem: „Stílustörténeti vizsgálódások Zrínyi két Extractusa körül” (NytudÉrt. 83. sz. 202–6), s úgy vélekedtem, hogy „az extractusok stílusa beleilleszkedik a korabeli katonai szabályzatok körébe, azoknál nem szárazabb és erőtlenebb, és nem tetszik magyartalannak — fordítás volta ellenére sem —, sőt — bizonyos részleteikben — a művészi stílus jegyeivel is rendelkeznek. Ilyenek például a bennük fellelhető stilisztikai-retorikai alakzatok, mint a fokozás, fokozásszerű felsorolás, szólások stb.” (i. m. 204).

2. A z I. Extractus forrása. — A német eredetű vagy közvetítésű katonai szakszók etimológiájához használt német szótárak nyelvtörténeti adatai között többször felbukkant — forrásként — Leonhard Fronsperger neve. Így: az I. Extractusban: „Ha valaki az eő gonosz volta miat az Profosz előtt bé vádoltatik, tartozik az *feldwebel* eő erette szolny” (9). SCHMELLER „*Bayerisches Wörterbuch*”-jában: „Außerdem gab es beyhm Kriegsvolk auch einen Ge-

richtswaibel; welcher unter dem Schulthaiß stand" (idézve Fronspurger Kriegsreg. című művéből; 1555.). A *marketander* német szótörténeti adatai között ugyancsak szerepel FRONSPERGER neve, *Kriegsbuch* című munkájának 1571-es (o: 1573-as?) kiadására hivatkozva (vö.: SCHULZ—BASLER, *DtFremdWb.*, KLUGE²⁰). — AUGUST LANGEN szerint a [XVI. századi] háborús korszakban a katonai nyelv az idegen szók legfőbb forrása. A *landsknechtek* szervezete eredetileg a polgári iparos céhekéhez volt hasonló, s nyelvük — néhány idegen szó ellenére — gyökerében német volt. A barokk küszöbén Fronspurger *Kriegsbuchja* lajstroma az idegen szavaknak. („Eine der stärksten Fremdwortquellen des kriegerischen Zeitalters ist die Heeressprache. Ursprünglich waren die Landsknechtaufgebote bürgerlichzunftsmäßig organisiert und ihre Sprache trotz manchen ausländischen Fachausdrücken in der Hauptsache Deutsch. Auf der Schwelle zum Barock verzeichnet Leonhard Fronspurgers *Kriegsbuch* (1596!) an Fremdgut: *Regiment, kommiß, Munition, Armada, General, Kapitän, Marketander, Schwadron, Quartier, Mörser, Visier, Artillerie, Karttaune, Falkaune, Alarm, Profoß, Furier, ranzonen, Arkebuse, Muskete, Rapier, Lazarett und so weiter*" (in: WOLFGANG STAMMLER, *Deutsche Philologie in Abriß*. 2. überarbeitete Auflage, Bd. I., *Dt. Sprachgeschichte von Barock bis zur Gegenwart*, Sp. 934). A kiemelt szavak az *Extractus*okban is előfordulnak.

1971 őszén a lipcsei egyetemi könyvtárban tanulmányozhattam Fronspurger többször említett művének 1573-as kiadását, s felismerhettem benne a GRIMM, SCHMELLER, SCHULZ—BASLER-szótárak gyakori hivatkozásai nyomán az I. *Extractus* közvetlen forrását. Később a bécsi Nationalbibliothekban újra, tüzetesen átvizsgálhattam e munka több kiadását is (1565., 1573., 1596.); majd korábbi jegyzeteim segítségével fejezetről fejezetre egybevetettem az I. *Extractus* szövegét immár azonosított forrásával: Fronspurger *Kriegsbuchjával*. Kutatásaimat „Über die Quelle des I. Zrinyi-Extrakt" címen az ELTE *Annales*-ében tettem közzé (1973: 37–46).

Leonhard Fronspurger német katonai szakíró (1520–1575.); több éven át V. Károly császár biztosa volt Ulmban — olvashatjuk róla a Pallas Lexikonban. Munkája 1565. évi kiadásának címe: „Von Kayserlichem Kriegßrechten Malefitz vnd Schuldhändlen Ordnung vnd Regiment / sampt derselbigen vnd andern hoch oder niderigen Befelch / Bestallung / Staht vñ ämpter / zu Roß / vnd Fuß / an Geschütz vnd Munition / in Zug vnd Schlachtordnung / zu Feld / Berg / Thal / Wasser vnd Land / vor oder in Besatzungen / gegen oder von Feinden fürzunemmen / welcher art / sitten / herkommen vnd gebrauch / vnder vnd bey regierung deß Allerdurchleuchtigsten / Großmächtigsten / vnüberwindtlichsten vnd Kriegßerfahrnen berühmptesten Römischen Keyzers Caroli deß fünfften / hochlößlichster vñ seligster gedechtniß / geübt vñ gebraucht / in zehen Bücher abgetheilt / dergleichen nie ist gesehen worden / von neuwen beschrieben vnd an tag geben / durch Leonhart Fronspurger. Getruckt zu Francktfurt am Mayn / M. D. LXV. (Azaz: A császári hadi törvényekről; kár- és gonosztettek; rendtartás és kormányzás; ezeknek és másoknak: az alsóbb- és felsőbbrendűeknek szóló parancs, szolgálat és hivatal; lovasoknak, gyalogoknak; a lövészerszám és muníció (Széchy: 'lövőkészlet') a vonulásban és hadrendben; földön, hegyen, völgyben és mezőn; megszállás előtt vagy az ellenséggel szemben; mit kell foganatosítani; milyen mód, erkölcs, hagyomány és szokás volt a legfőlségesebb, leghatalmasabb, felülmúlhatatlan és hadi jártasságban leghíresebb római császár, V. Károly alatt; nagy jelességű és boldog emlékezetét ápolta és

hasznosította; tíz könyvre felosztva; amelyekhez hasonló sohasem volt látható; újból leírva, napvilágra hozva L. Fronspergertől.)

Az effajta címekkel kapcsolatban HEINRICH PLETT LAUSBERG nyomán *percursorio*-ról beszél: egy sor téma átfutása részletes tárgyalás nélkül; egy szöveg minimális információtartalomra való redukciója. Tipikus példája ennek a barokk könyvcím: az elbeszélendő témák katalógusa (HEINRICH PLETT, *Einführung in die rhetorische Textanalyse*. 1979. 59).

Az 1573-as kiadás címlapja némiképp módosult: „Jetzt von neuem mit sonderm Fleiß vbersehen / vnd an vielen örtern gemehrt vnnnd gebessert — Mit. Röm. Kayser Maie. Freyheit gedruckt zu Franckfurt am Mayn / Im Jar nach Christi Geburt 1573.” — A szerző neve az előszó után: L. Fronsperger — Burger zu Ulm. — Azaz: a címlapon s az előszó után egyaránt felbukkan; nem „névtelen” mű tehát a *Kriegsbuch*. Az „vbersehen”, „gemehrt vnd gebessert” ’átnézve, bővítve és javítva’ megjelölések a terjedelem növelésén kívül a díszítések, illusztrációk, térképek és egyéb mellékletek szaporítását is jelentették. Az egyes fejezetek élére pompás, színezett rézkarcok kerültek; gyarapodtak a kiegészítések is.

Fronsperger *Kriegsbuch*-ja a XVI. századi hadtudomány és hadviselés enciklopédiája. Tíz részre, „könyv”-re tagolódik, s ezekből kibontakozik a kor egész hadiszervezete: gondos, aprólékos, német alaposságú rendszerezéssel, pontos leírásokkal, amelyek naiv (vagy álinaiv) híresztelésekkel, mendemondákkal, ijesztő rémtörténetekkel, középkori jóvendölésekkel, antik példázatokkal, bibliai idézetekkel keverednek és vegyülnek. Nem egyszerű hadi szabályzat tehát, hanem nagyalakú, „levelekben” számozott, terjedelmes, illetőleg a későbbi kiadásokban növekvő terjedelmű mű.

Felépítése az 1565-ös kiadás „kurtzer Innhalt vnd begriff dieses Buchs” összefoglalása alapján a következő:

I. A hadi törvények, a hadi törvényszék, a hadbírószági tisztviselők (Schultheiß, Schreiber, Weybel) jogai és kötelességei, a hadi törvénykezés, ítéllethozatal.

II. A harci cselekmények kibontakozása: erőszakos követelések, a támadók elűzése, haladék, hírnök, dobos; a lovasok és gyalogok ezredese, az egyes főtisztek, a tábor, a szállás, hadi rend, fegyverzet, szükségletek.

III. A hadsereg szervezete a háború kezdetén, az egyes tisztségviselők hatásköre, kötelességeik, a hadi tanács.

IV. A tüzérség: lövészerszámok és muníció, a hadi szertár, szükségletek (golyó, puskapor, takarmány, lovak és szekerek, hajóhidak; szerszám-, fizető-, fegyvermesterek, írnokok. Fegyverek a hadjárathoz és a megszálláshoz, sáncárkok, a puskapor őrzői, fuvarosok.

V. A lovasság; ezredes, tábornagy, lovaskapitány, őrmester, prófuntmester, zászlós, káplán, írnok, trombitás, zsoldok.

VI. A *Fußknechtek* (BALLAGI: ’talpasok’) ezredes, hadnagy, zászlós; furírok, írnok, káplán, felcser, sípos és dobos, a „hurenwaibel”, csőcselék, a *landsknechtek*, „Wolf”, „Federhansen”, „Eisenbeißer”, futár tiszte és hivatalja.

VII. A megszállás és erődítés körülményei, a markotányosok, a megszálló sereg kötelességei, az őrség, fegyverek, muníció, szertár, ostrom, prófunt (marha, kenyér, bor, sör, hús, hal, egyéb élelem, takarmány: széna, szalma).

VIII. Lőszerszámok, tűzfegyverek készítése, használata; a hadianyag: golyók, puskapor, sörét, kanóc, buzogány, ék, hajító eszközök, rakéták, sáncosarak.

IX. A tengeri harcokról; tisztségviselők, felszerelések, rendelkezések.

X. A hadvezetés; az ezredes és a tisztségviselők tulajdonságai; szemle, zsold, behódolás, árulás, kikémlelés stb.

Ez a váz a későbbi kiadásokban bővült, kiegészült. A szerző — ahogy ezt az 1573-as kiadás előszavában írja —, elejétől végig átnézte, javította, még újabb öt könyvvel gyarapította, s hogy ne legyen túlságosan hosszú és unalmas, más részeket — bár azok is sok munkával és fáradsággal készültek —, elhagyott a műből. Bár olyanok is akadnak, akik úgy vélekednek, hogy vajon könyvből vagy könyvvel kell harcolni, vívni, verekedni, ütni és sok más dolgot tanulni . . . („Vorrede an den gutwilligen Läser”; az 1573-as kiadás előszavából). Az átdolgozáson, bővítésen kívül táborrajzokkal (a tábor beosztását, a csapategységek elhelyezkedését jelző vázlatokkal), a fegyverek és más eszközök rajzaival is kiegészítette munkáját. A fejezetek élére a tisztségviselőket — teljes díszben és felszereléssel — bemutató (néhány változatban színes) rézkarcok kerültek, buzditó versekkel együtt: „Folgen allerley Beuelch vnnd ämpter / von dem höchsten biß zu dem nidersten verzeichnet / was jedes Ampts thun vnnd lassen / mit kurtzen worten deren fürnemsten Artickel oder Puncten in 20 Reimen / sampt seien zugehörigen Figuren verfast / vnd erklärt worden . . . ” („Következnek az összes rendelkezések és hivatalok a legmagasabbtól a legalacsonyabbig; feljegyezve minden tisztség joga és kötelessége, néhány szóval a legfőbb szabályok vagy pontok 20 rímbe [= verssorba] foglalva, a hozzá tartozó ábrával együtt szerkesztve és magyarázva . . .”).

Így, gyermeteg rímekbe szedve kezdi a császár hadi tanácsát:

„Ihr liebn getreuewen rathet nun/
Was im Kriegssachen ist zuthun/
Ob ich dißmal soll führen Krieg/
Wie man erhalten köndt den Sieg/ . . . ”

(Kedves híveim, tanácsoljátok, mi a teendő hadi ügyekben, ha nekem most, ezúttal háborút kell kezdenem: hogy szerezhető meg a győzelem . . . Így „gördül” tovább a versezet húsz soron keresztül; sajnos, a nyersfordítás nem tükrözi az eredeti klapanciák naiv báját.)

A továbbiakban csupán két tisztségviselőt bemutató rímes sorok közlésére szorítkozom; ezek: a tábor főorvosa és a káplán.

„Oberster Feldtartzet:
Ich bin ein Oberster Feldtartzet/
Wo sich in schimpff vnd auch ernst hett/
Verletzte Kriegsleut gegeben/
Beschädiget tödlichs leben/
Auch was gehauwen vnd gestochn
Geschossen oder Bein zerbrochn/
Oder fürfallend Kranckheit wer
So einriß vnderm Hauffen sehr/
Als Bräune / Rhur / Febern / vnd stechn
Oder ander dergleich gebrechn/
Stand ich ihn mit meinr Artzney vor/
Hab sie als gut als ein Doctor/
Bin mit Instrumenten bereit/

Nach jeder Kranckheit glegenheit/
 Denen kan ich durch Gotts genadn/
 In oder außer deß Leibs schadn
 Heilen / darob erwirb ich danck
 Das mir lob vnd preiß sagt der Kranck
 Andre Feldscherer ich regier/
 Damit sie handlen nach gebür.”

(„Én vagyok a tábor fő orvosa; ahol csúfot tettek és valóban sebesült harcosok adódnak: halálosan megsérültek és megvagdalt és megszárt, meglőtt és lábátörött vagy betegségbe esettek; vagy járványok törtek be, mint: torokgyík, vérhas, láz, vagy más hasonlóban szűkölködnek; azokat orvosságaimmal talpra állítom; vagyok olyan jó, mint egy doktor. Isten kegyelméből kész vagyok esz-
 közeimmel minden betegséget, a test belső és külső bajait gyógyítani. Ezért azt a köszönetet kapom, hogy áld és dicsér a beteg. Más felcsereket is irányítok, ők a jutalék szerint járnak el.”) — Ez a versezet bepillantást enged a XVI. század tábori életébe: a katonákat betegségek, járványok éppúgy pusztították, mint a csatározások.

A káplánt ábrázoló rézkarc: palástot viselő, fodros gallérú, barettes férfi; a kép háttérében kis szószék („Kantzley”), azon is ő prédikál, néhány harcos hallgatja.

„Ein Caplan bin ich der Landtßknecht/
 Wo ein Knecht handelt wider Recht/
 Wirt vor dem Malefitz gericht/
 Damit sein vbeltat geschlicht
 Verurtheilt zum todt / welchem ich/
 In todsnóten tröstlich zusprich/
 Daß er nicht wie das Vieh absterb/
 Vnd sein Seel ewiglich verderb/
 Ein Predig ich alltag verkündt/
 Bey meines Hauptmans Losament/
 Damit sich jederman bekehr/
 Das Gottes Wort vnd reinet/
 Lieb haben vnd auch fürchten Gott/
 Die Haut tragen sie nach dem Todt/
 Wissen nicht wann er die wirt holn/
 Meim Hauptmañ bin ich auch
 In auffrichtig erbaren Werckn/
 Tráuwlichen thu ich jhms verfahren/
 Halt mich Christlich in meinem Stand
 Getráwlich mit Hertz Mundt.”

(A landsknechtek káplánja vagyok; ahol egy szolga a jog ellen cselekszik, a büntető bíróság előtt alattomos gonosztettéért halálra ítélik, én a végső szükségben vigasztalom, bátorítom őt, hogy ne úgy pusztuljon el, mint a barom, és lelke ne kárhozzon el örökre. Naponta hirdetem az igét, prédikálok kapitányom szállásán, hogy mindenki megtérjen, kövesse Isten szavát és tiszta szeretetét, és félje Istent. Porhüvelyét [’bőrét’] elviszik a halál után; nem tudni, mikor jön el annak az ideje [mikor viszik el]. Kapitányommal vagyok nyílt, tisztessé-

ges, emberséges dolgokban. Hűségesen eljárók, szolgálom őt. Maradjak meg keresztényként: álljak helyt, bízva szívvel és ajakkal.”)

Hasonló módon mutatkozik be a „Markadenter vnd Kråmer”, azaz a kereskedők és szatócsok képviselője is:

„Wir Markadenter vnd Kauffleut
Ziehen dem Låger nach allzeit/
Wann wir bringen Bier / oder Wein

Und allen Essendtspeiß hinein . . . ” („Mi, markotányosok és kereskedők mindenkor a tábor után vonulunk, ha sört vagy bort és más ennivalót viszünk be . . . ”)

Az ismertetettek alapján is megállapítható: az I. Extractus írója Fronsperger munkájának törzssanyagát használta, azaz — feltehetően — annak 1565-ös kiadását; illetőleg az I. rész (Theyl) egyes „könyveit”. Ezek a fejezetek — nagyjából — azonosak az általam tanulmányozott 1565-ös és 1573-as kiadásban. Az is leszögezhető, nagyon tudatosan dolgozott: csupán azokat a részeket ültette át, amelyeket hazai vonatkozásban alkalmazhatónak vélt. Fejezetcímei „minden rendekre nevezve”: „Az gyalogok Feő Capitánya, Tiszte, hivatalya és esküvése felől” (Esküvés); „Az Zaszlo Tartok” (Esküvés); „Copia az Fő Capitanynak adando conventios Levélnek”; „Az Capitany Leütenantya vagy viceje felől”; (Esküvés); „Az Articulusokról, mellyekkel assignaltatnak az Vice-Hadnagyok”; „Egy gyalogh Vice Hadnagy, es annak tiszte felől”; „Az Zaszlo Tarto felől, és annak Tisztirül és esküvésérül”; (Esküvés); „Az Feldwäbel felől”; „Az Elő járo felő”; „Az Iro Deák, tiszte és hivatalya felől”; „Az Esküvése ollyan”; „Az Mezei Borbély felől”; „Az Caplan allapottya felől”; „Az Drabantok felől”; „Az Trombitas* és Dobos tisztí felől” (* jav.: Sipos); „Az Tizedes felől”; „Az K . . . és Latrok felől”; „Az vitézek allapattya és tiszte felől”; „Nota”; „Az Federhanzok, Eysenbeiszerek és Spieszknecht, parancsolatyok és tisztek felől”; „Az futo avagy nyargalo vitézek felől”; „Az Marketanterek, és Kereskedők felől”. — Itt ér véget az I. Extractus.

A kivonat készítője nem fordította le azokat a fejezeteket, amelyek magyar vonatkozásban nem látszottak szükségesnek; ezek a következők: VII. (Das Sibend Buch): „Von Besatzung vnd Bebauw der wehrlichen Befestungen” (a megszállásról és az erődítések építéséről); — VIII. (Das Acht Buch): „Von Geschütz vnd Feuerwerck” (ágyúkról és tűzi fegyverekről); — IX. (Das Neund Buch): „Von den Meer / See / Schiff vder Wasser Kriegen” (a tengerről, vízről, hajókról és vízi harcokról stb.); — X. (Das Zehend Buch): „Notwendige Ordnung / Artickel / lehr vnd betrachtung mancherley renck / list / geschwindt oder behendigkeit der Krießgebreuche” (fortély, ravaszság, csalás, árulás).

Fronsperger szövegének ismeretében nyomon kísérhetjük az átültetés műveletét: a gondos szóválasztást, az egyes fogalmaknak a magyar viszonyokhoz való igazítását vagy alkalmazását stb. A párhuzamokat, megfeleléseket részletesen bemutattam egy korábbi, már idézett cikkemben és előadásomban.

A kivonat a bizonyosság arra, hogy készítője — maga Zrínyi vagy íródeákja —, ismerte Fronsperger munkáját. Ez a kapcsolat vagy hatás azonban Zrínyi műveiből közvetlenül, azaz szó szerinti idézetek formájában nem mutatható ki, rejtettebb, de szorosabb annál.

3. Magyarok és törökök Fronsperger művében. — A Kriegsbuchnak számos — közvetlen vagy közvetett — magyar vonatkozása is van. Sűrűn foglalkozik a törökökkel; sajátos szerkesztésmódjának megfele-

lően többször is visszatérve, „cirkulálva” ugyanabban a témakörben. Ismerteti közeli és távoli — mondai ködbe vesző — történetüket; beszél szokásaikról, katonai szervezetükről, a harcosok neveléséről; mindezt gyakran mendemondákkal, híresztelésekkel is átszővi. Hangjából méltánylás, csodálkozás, sőt ámulat csendül ki; ez olykor magasztalássá fokozódik, főként ha a törökök elsöprő győzelmeiről szól (hiszen a XVI. század derekán írta művét).

Így: „Welcher massen das Türkisch Reich geschaffen vnd bestehen soll” (CLXXIII.: „hogyan jött létre a török birodalom és hogyan áll fenn”); „Prophecey von Türcken; Anthony Torquaci Prophecey Anno 1480” (CLXXVII.); „An die Christlichen Kriegsleut zu bedencken welcher massen der Türck sie biss her verfolget hat” (CXXVIII.: „A keresztény harcosok megfontolására: milyen módon üldözhette őket eddig a török”); „Was die Christen für ein fleißiges auffsehen haben sollen / wann sie mit den Türcken kriegten vnd den Sieg erhalten wöllen” (CXXVIII.: „Mire kell a keresztényeknek szorgalmatosan ügyelniük, ha a törökkel harcolni akarnak és győzni akarnak”); „Kriegßrathschlag wider den Türcken / Daß es nicht gut vnd von nöten mit den Türcken viel scharmützelv vnd außer der Ordnung treffen / sonder / daß man als bald mit ihnen schlage” (CLXXIX.: „Hadi tanács a török ellen: nem jó és haszontalan dolog a törökkel sokat csatározni [csetepatézni] és rendszertelenül összezsapni, ehelyett majd időben [kell] háborúzni vele”); „Ein schreiben oder Sendtbrieff / darinn die Christen wider den Türcken zu ziehen vermahnt werden / an den Durchleuchtigsten Fürsten vnd Herren Maximilian / Ertzhertzen zu Osterreich / etz. gestelt vnd geschrieben worden” (CLXXXVII.: „Írás vagy körlevél, amelyben a keresztényeket óvják attól, hogy a török ellen vonuljanak; a legfölségesebb Fejedelemnek és Úrnak, Miksának, Ausztria Főhercegének stb. írva és elküldve”). Ezt követi a „Vermahnung wider den Türcken” című fejezet (CLXXXIII.: „Intelem a török ellen”); ennek ismertetésére később kerítik sort. — „Von den gefangnen Christen. Wie die gefangene Christen vnd andere Völeker auff dem Straß, Weg / vnd Raiß gehalten werden. Wie die gefangene zu vnd auf den Marckt gefahret / gehalten / gestelt / gekauft / vnd wider verkaufft werden” (CLXXXVII.: „Az elfogott keresztényekről. Hogyan tartják az elfogott keresztényeket és más népeket az utakon, országutakon, a hadak vonulásán. Hogyan viszik az elfogottakat a vásárra [piacra], hogyan bocsátják áruba, hogy eladják és megvásárolják őket”). Von den flüchtigen gefangnen / so etwan wider entrinnen. Wie es mit den gefangnen Christen / bei den Türcken gehalten / vnd wie sie gebraucht werden etc.” (CLXXXVIII.: „A menekülő foglyokról, ha néha újra kiszabadulnak [megszöknek]. Mi történik az elfogott keresztényekkel, hogyan tartják őket a törökök”); „Wie die Christen / den verleugneten Christen oder Mamelucken in der Türckey / Ehr vnn Reuerenz entbieten / vnd sich gegen jhnen halten müssen” (CLXXXIX.: „Hogyan üzennek a keresztények a törökországi mamelukoknak [hitehagyott keresztényeknek] és hogyan viselkednek velük szemben”); „Ein Klagredt vnd kurtzes bedencken / der armen Christen vnd anderer / welche in der Türckey gefangen / allen Potentaten zu bedencken” (CXC.: „A Törökországban fogoly szegény keresztények és mások panasza és rövid vélekedése a hatalmasságok meggondolására”); „Wie die Legaten / Gesandten / oder Ambastatory / der Christen / oder ander Völeker von Türkischen Keyser gehalten / angenommen vnd entpfangen werden” / „Ampt vnd Befelch des Türkischen Keysers Hoffdiener / welche Kriegsrüstung / laden vnd nachführen etc.” (CXCI.: „Hogy fogadja a török császár a keresztények vagy más népek küldötteit, követeit, nagyköve-

teit”; „a török császár udvaroncainak tiszte, hivatala, milyen hadi felszerelést kapnak”).

A törökök hadviselésével összefüggésben részletesen ír Fronsperger a magyarországi harcokról: „Kriegsordnung vnd gehorsam der Türcken Anno 1541 vor Ofen in den Feldtlager gehalten” (CXCI: „A törökök hadirendje és fegyelme 1541-ben Budánál a táborban”). Ezt egészíti ki a következő: „Krießordnung vnd Herzug / so die Christen in Hungern wider die Türcken Anno 1542 für genomen gehalten vnd begangen” (CXCI: „A keresztények hadrendje és felvonulása a törökök ellen 1542-ben — ahogy tervezték, s ahogy történt”). — Ezek a kivonatossan ismertetett címek természetesen csak jelzik a szerző vélekedéseit, fejtegetéseit a hadi eseményekről. Mint már utaltam rá, munkájának különböző változatai vannak az 1565-ös kiadáshoz képest. Így: az egyes fejezetek sorrendje eltérő, a betoldások, kiegészítések is más-más helyre vannak beiktatva. A tényszerű ismereteket a rómaiakra, germánokra utaló példázatok követik: Nagy Károly, Nagy Sándor, az antik Róma hajóhada, a Landsknechtek szabályzata stb. (itt az összefoglaló szempont: a jeles hadvezérektől alkalmazott hadrendek és hadi szabályzatok bemutatása). — A CCXVI. levélén olvasható egy példázat: „Cyrus / der Perser Kõnig / da er Kõnig Crosum zu Sardis gesperrt hatte . . . ” nem az Áfiumból ismert, megszólaló néma fiú története következik, hanem a perzsa király festett képeket felmutató hadicselének leírása, de a bevezető mondat egészében megegyezik: „Cyrus király, mikor Cresusra Sardis városát vitatta volna . . . ” (Zrínyi: Áfium, MARKÓ ÁRPÁD, Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái 273).

A CCXCII. levél a szultán „herrliches Bancket”-jéről, pompás fogadásáról tudósít: „ . . . welches der Soldan seinen Capitanien / Obersten vnd Hauptleuten zugericht / vnd wie es so ordentlich zugehen / was für herrlich Credentzen von Gold vnd Silber vorhanden gewesen.” — „Allhie sollte man gesehen haben / herrliche Kõnigliche Tappecerey / wunderbarlich von Seidenwerck gearbeitet / allenthalben auff den Tafeln vnd vmbher außgebreitet / welche von Goldt vnd Silber gleich wie die Sonne glantzten / geschinnen vnd geglissen. In die Tappeten waren gewirckt alle Victorien / Sieg / Triumph vnd Schlachten / welche die vorige Soldan[e] / so lang sie regiert vnd gekriegt / erhalten / gethan vnd geführt hatten / sindt also kunstreich ab conterfreit vnd gewirckt gewesen / daß sich alle dies vrrhin nie gesehen / darüber verwundert haben” („ . . . amelyet a szultán kapitányainak, ezredeseinek és főembereinek tartott; hogyan folyt ez le, micsoda pompás felszolgálat volt arannyal és ezüsttel. Mindenütt csodálatos selyemből szőtt királyi kárpitok voltak kiterítve az asztalokra, amelyek napként ragyogtak, csillogtak és világítottak. A fali kárpitokon az összes győzelem, diadal és csata meg volt örökítve, amelyet a korábbi szultánok arattak uralkodásuk idején; mindegyik művészien és a valóságoshoz hasonlóan volt megszöve, hogy olyant még soha azelőtt sehol nem lehetett látni, csodálni lehetett mindezt”). — „Dreißig Schritt von dieser Tafeln vnd Tappecerey stunden von beiden seiten auffgericht herrliche Credentztisch — vnnd andern Credentzen von Cristall — viel Kõrb mit Silbern gezogem Troth gearbeit vnd geflochten in form vñ gestalt wie man bey vns die Kõrb von Holtz flichtet. — von klarem lauterm getriebnen vnd gegossenen Silber. — Die Flaschen waren all voll Juleps / vnd zubereites Wassers / dann es tranck der Soldan vnd die andern keinen Wein / waren aber also temperiert vnd zugericht mit wolriechendem Julip / vñ andern köstlichen Confecten / von Zucker / Würtz / vnd dergleichen süßen dingen . . . Racketlein mit Feuwr angezündt vnd geworffen worden . . . ”

„Die Speiß zuuor Credentzen müssen” („harminc lépésnyire ezektől az asztaloktól mindkét oldalon csodálatos találóasztalok és más tálak voltak kristályból; sok kosár ezüsből húzott fonalból megmunkálva, oly módon és olyan alakban, ahogy náluk a kosarat háncsból fonják — mind merő ezüsből; trébelyezett és öntött ezüsből. A palackok mind telve voltak juleppel és odakészített vízzel, mert a szultán és a többiek bort nem ittak; ezek tehát le voltak hűtve; illatos juleppel és más pompás csemegével cukorral, fűszerekkel és más édességgel tálalva. . . . Rakétákat gyűjtottak és elhajították azokat . . . az ételeket (előzetesen) meg kellett ízlelni”).

Egy későbbi fejezet a szultán álmáról tudósít: „Wie der Soldan berathschlagt vnd beschlossen / den Feind anzugreifen / wie ihm getraumt / der Traum gedeutet vnd außgelegt worden” (CCXCVI.); majd: „Wie der Selim vnnnd Soldan mit einander geschlagen / vnd der Soldan in der Schlacht bleiben / vnd wie Selim die Hauptstatt Damascen / vnd andere vil mehr Stätt in Syrien / eingenommen hat” (CCXCVII.: „Hogy harcolt, verekedett egymással Szelim és Szultán, hogyan maradt Szultán a csatatéren, és hogy vette be Szelim Damaszkuszt és Szíria más városait”).

Az eddig felsoroltak a mese—valóság—kiszínezett történelem határán mozogtak; a következő fejezet már a közeli múltba: a XVI. század eseményeihez vezeti az olvasót:

„Von der niderlag des Soldans” („A szultán elhunytáról”). „Von des Türkischen Keyzers Soldan Solimans / tödtlichem abgang vnnnd auffsatzung seines Sohns Selim” („Szolimán török szultán eltávozásáról és Szelim fiának szultánná emeléséről”). A cím alatt egy nyitott, oszlopokon nyugvó szarkofágot ábrázoló metszet van, benne turbános férfialak díszes öltözetben, mellette kardja. — „Von Constantinopel wird glaubwürdig geschrieben vnnnd angezeigt daß der Türkische Kayser / der fünffte Septembris des jars da man zahlt 1566. zu Fünffkirchen / fünff meil vnderhalb Zygeth seines Alters im sechs vnd siebentzigsten jar / gewißlich gestorben” („Konstantinápolyból hitelt érdemlően írják és bizonyítják, hogy a török császár 1566. szeptember 5-én Pécs alatt öt mérföldre, *Szigetnél*, életének 76. évében biztosan meghalt”). — Ezután sor kerül a más forrásokban is említett történetre: a szultán halálát néhány basa („etliche Waschen”) eltitkolta, testét őrizték mindaddig, míg fiát, Szelimet szultánná nem emelték. — A továbbiakban a magyarországi csatározásokról ír: hogyan szállítottak a törökök a Dunán felfelé Eszékig hadianyagot a következő év tavaszi hadjárataihoz; majd felsorolja a török kezére került magyar városokat: úgy tudja, Szigetnél tízezer janicsárt vesztettek a törökök. — „Darumb so wach auff du *Edle Teutsche Nation!* Erinner dich selbst / wie bey so kurtzen Jaren Essegk / Sickhloß / Walpo / Fünffkirch / Weyssenburg / Ofen / Pest / Gran / Solnockh, Waitzen vnd das gantz Königreich Siebenbürgen gemeynen Christenheytt Vormauwer so geschwindt auff einander verlcren worden. — Siehe doch wie es zu Jula vnnnd Zygeth ergangen / vnnnd gedencke darbey / woh der Türke durch sondere Schickung Gottes nicht vmbkommen wer / wie gar vbel es leichtsam hett gerathen mögen. Betrachte vmb Gottes willen / daß die gantze Teutsche Nation kein eyntzigen / vortheyl noch Vormauwer mehr hatt / gegen diesem gewaltigen Feindt / dann das eynig Rab vnd Wien. — So thun nun jetzt deine Augen auff vnnnd siehe / was große gräuwlliche gefahr / jammer vnnnd noth jetzt vor Augen siehet . . .” (CCXCVIII.: „Ezért tehát ébredj fel, te, nemes Német Nemzet! Emlékezz arra, milyen rövid idő [néhány év alatt] *Siklós, Valkó, Pécs, Fehérvár, Buda, Pest, Esztergom, Szolnok, Vác* és az egész

erdélyi királyság (?fejedelemség), az egész kereszténység védőbástyája olyan gyorsan, egymás után elveszett. Nézd, mi érte *Gyulát és Szígetet*; és gondold meg, ahol a török Isten különös kegyelméből nem pusztítana, ez könnyen megtörténhet[ett volna]. Fontold meg, hogy az egész német népnek nincs többé se előnye, se egyetlen védőbástyája ezzel az erőszakos ellenséggel szemben, csupán *Győr és Bécs*. Nyisd fel szemedet, és lásd, milyen nagy és szörnyű veszély, siralom és inség van előtted”).

Mint már említettem, többször is visszaüt a török harcaira, a magyar vonatkozásokat ugyancsak ismételten érinti. Szól II. Lajosról, aki hasztalan kért segítséget a török ellen: „... vber sein vilfältig anruffen wolt jm niemandt zu hilff kommen ...” (CCCXIII.). Említi Bécs 1529-es ostromát is: „... jetzt ist er („Zyleman”) als man zählt von Christi geburt 1529. jar (widerkommen / hat Vngerlandt / ein Theil Osterreich eingenommen / vnd liegt für Wien in Osterreich nun in die fünffte Wochen / Wo ist jetzt der heiligste Vatter der Bapst? Der Christlichste König auß Frankreich? daß sie noch ihren großen Tittel vnd namen nicht helffen retten?”

Majd Buda 1541-es megszállásáról: „Anno 1541 ward Königs Ferdinandi Krießuolck vor Ofen von einem Türkischen Wascha erlegt / mit verlust gar viel Köstlichs Geschützs vñ Munition / alsbaldt kam darauff der Türkisch Keyser in eigener Person / hielt König Hansen / Witfrau / vñnd Son nit was er ihn zu hat gesagt / nam Ofen ein / besetzts mit Türcken / verschickt König Hansen Jungen vnmundigen Son / sampt seiner Mutter” (CCCXXIX.: „1541-ben Ferdinánd király hadát Buda előtt egy török basa szétverte, sok értékes fegyver és lőszer odaveszett, nyomban jött személyesen a török császár, magánál tartotta János király özvegyét és fiát, ígérete ellenére elfoglalta Budát, megszállta törökökkel, János király fiát, a csecsemőt anyjával együtt elküldte”).

Fronspurger könyvének magyar vonatkozásai bizonyára felkeltették a történelmet szenvedélyesen tanulmányozó Zrínyi figyelmét.

Lapozzunk vissza a már korábban idézett CLXXXIII. levélre, amely ezt a címet viseli: „Vermahnung wider den Türcken” („Intelem a török ellen”): „Lieber sag mir einer / welche Nation ist gehertzter dann die Vngern?” („Nevezz meg egy nemzetet, amelyik bátrabb, mint a magyarok!”) „wer ist erschrocklicher anzugreifen als die Teutschen? wer ist künner vñnd gehertzter als die Frantzosen? wer ist harter / leidhafftiger / vnd verschlagener als der Spanier? / wer ist verständiger vnd spitzfindiger als der Wahl? wer ist starcker dann der Pol?” („ki támad rettenetesebben, mint a németek? ki merészebb és bátrabb szívű, mint a franciák? ki keményebb, szenvedélyesebb és fortélyosabb, mint a spanyol? ki értelmesebb, élesebb eszű, mint a flamand? ki erősebb a lengyelnél?”). — „Wer achtet der verwundung / schläge / streich / vnd gefährlichkeit weniger als der Vnger? wer hat ein Adelicher auffrichtiger gemüth als der Teutsche? wer ist kluger als der Wahl? ehrgeitziger zum Sieg vñnd vberwindung des Feindes als der Frantzose? verschlagener vñnd hurtiger als der Spanier?” („Ki ügyel a sebesülésre, ütésekre, csapásokra és veszélyekre kevésbé, mint a magyar? Kinek van nemesebb, nyíltabb, őszintébb kedélye a németnél? Ki értelmesebb és élesebb elméjű, mint a vallon? Becsvágyóbb a győzelemre, az ellenség legyőzésére a franciáknál? Furfangosabb és gyorsabb, mint a spanyol?”). — Mindezeknek a dolgoknak méltányos győzelemhez kellett volna vezetni a török ellen, vagy segíteni az ellenség leverését a csatamezőn. Hiszen nemegyszer a nemes bátor kedély és szív törte le az ellenséget minden

más segítség nélkül; olvashatunk a történetíróknál azokról, akik csupán becsületből harcoltak és győztek az ellenségen, azokról, akik félenkségből, fürgeségből, ravaszságból előnyhöz jutottak, mint a most említett keresztény nemzetek; azonban bennünket, szegény keresztényeket elenyészt, el-szétolvaszt [tkp. -morzsol] halálos ellenségünknek, a töröknek szerencséje és győzelme — alattomban. Mit mondhatok a hadi felszerelésről, a fegyverekről, amelyek nálunk sokkal komolyabbak, rettentőbbek, tekintélyesebbek, mint a törököknél . . . Milyen népek harcolnak velük? A szkíták és a trákok, akikből hiányzik az olaszok bölcsessége, a spanyolok furfangja és gyorsasága; csak a nyers, parasztos vadság, értelmetlen tudatlanság, ügyetlenség és butaság van meg. Itt látható a lomha, lusta görög, az ázsiai, minden botrányba és bűnbe fulladva, az egyiptomi, testben és lélekben megcsónkítva, az arab, mint egy kemencében megégetett, megszáritott, megaszalt kenyér. Ki hinné, hogy egy ilyen silány hadinép leveri, legyőzi a dacos, kegyetlen franciákat, a szabad, bátor németeket, az éles elméjű olaszokat, ravasz és találékony spanyolokat; és azok által történik mindez (Uram, irgalmazz!), akik rabszolgaként és igába hajtott állatként csak a szolgaságukat védelmezik, velünk, szabad keresztényekkel szemben; mi a szabadságunkat őseinktől örököltük, s ennek megőrzésére harcra vagyunk kényszerülve.” — Csak néhány részletet fordítottam le ebből a fejezetből, amely tartalmában, felépítésében és tárgyalásmódjában is sok vonatkozásban rokon az Áfiummal. Az is figyelmet érdemel, hogy Zrínyi — miközben európai körképet rajzol —, az érintett népeknek és bircdalmaknak a saját korára, a XVII. század derekára jócskán megváltozott helyzetét veszi fontolóra. Kiemelném itt még az egyes népekre alkalmazott díszítő jelzőket, melyek ismételten felbukkannak a következő fejezetekben is.

Hasonló, egyre inkább a törökök javára billenő keresztény — török szembeállítás figyelhető meg a továbbiakban is: „Die Türcken jetzt die besten Kriegßleut” („A törökök most a legjobb harcosok”); „Türcken kriegten mehr nach ehr dann die Teutschen” („A törökök inkább harcolnak becsületből, mint a németek”); „Von der Türcken Kriegßvolck an macht vnd gewalt” („A török hadinép hatalmáról és erejéről”). Ez az utóbbi részletesen leírja a török hadrendszert: „glaubwürdig bericht vnd zum theil selbs ir Kriegßordnung gesehen vnd sonderlich in der Türcken Historien vernommen” (CCXLIX.: „Szavahihető tudósítás és részben személyes is, hadrendjüket látva és a török históriákból véve”). Különös figyelmet érdemel a „Wie die Türcken jung Kriegßleut pflegen auffzuziehen” (CCL.: „Hogyan nevelik a törökök a fiatal harcosokat”) — tele dicsérettel: „Die Türcken daheim vnd im Krieg im allweg ein fein zuchtigs eyngezogen Leben führen so hergegen die andern Nationen vollen vnzucht vnd laster / sonderlich mit vns Teutsche im Krieg oder Läger begibt / Da sieht man nichts als fressen, sauffen, spielen, balgen Huren vnd Buben leben treiben / Daß kein wunder wer die Welt gieng vnder” („A törökök otthon és a háborúban mindenütt fegyelmezett, visszavonult életet élnek, ezzel szemben más nemzetek telve vannak latorsággal; különösen ami bennünket, németeket illet: a háborúban vagy a táborban, ahol más nincs, csak zabálás, játék, verekedés, cédák és latrok életét élik, így nem csoda, hogy a világ elvész, elsüllyed”). — Itt szól arról is, hogy 1542. szeptemberében „Pest falainál” az olaszok és a németek egymásnak estek, hétszázan elpusztultak.

Mint már utaltam rá, az eddigiek alapján feltételezhetjük, hogy Zrínyi ismerhette Fronsperger Kriegsbuchjának azokat a fejezeteit is, amelyeket az I. Extractus nem foglal magában. Támaszkodhatott is erre a csaknem száz év-

vel korábbi munkára, hiszen dédapjának nevét, „Nicolaus Strinius,” Sziget ostromának említését is fellelhetette benne; de olvashatott itt „Caspar Seredius”-ról, „Petrus Perenius”-ről is, és tanulmányozhatta a törökökre vonatkozó híradásokat is. Fronsperger vélekedéseit újragondolta, és részben fel is használta, alkalmazva Európa száz évvel későbbi politikai-katonai arculatához. Figyelte az ulmi szerző alkotói módszerét is: a személyes jellegű megszólításokat, erkölcsi példázatokat és hivatkozásokat, a bibliai utalásokat ő is szívesen alkalmazta. A Kriegsbuch — tárgyánál fogva — még további párhuzamosságok feltételezését is lehetővé teszi: Zrínyi hadtudományi munkáiban középponti szerepe van a török elleni harc szervezésének, a hadsereg vezetésének, a sikerekből és kudarcokból levonható erkölcsi tanulságoknak. Ha ez így van, felvetődik a kérdés, vajon miért nem hivatkozott Zrínyi Fronspergerre? Ezzel összefüggésben — feltevésként — kockáztatom meg a következőket:

4. Luther és a törökök. — Fronsperger hangja a törökökről szólva ritkán ellenséges, inkább hűvösen tárgyilagos, de gyakran dicséri, sőt a keresztények fölé emeli őket. Művéből is kitűnik, hogy ő maga protestáns volt. A Kriegsbuch tisztségviselői közt szereplő „Caplan” baretet, fodros gallért, palástot visel, s a rézkarcon látható, amint a szőszéken („Kantzley”) a harcosoknak prédikál. — A törökökkel vívott sikertelen csatákat felscrolva gúnyosan kérdezi a szerző: „Wo ist jetzt der heiligste Vatter, der Bapst?”

A már említett „Vermahnung wider den Türcken” fejezet címe és gondolatmenete is emlékeztet Luthernek „Vermannunge zum Gebet wider den Türcken” röpiratára (vö.: Sz. S. [SZILÁGYI SÁNDOR], Luther Mártonnak a törökök ellen írt munkái: MKSz. 1883: 216—7). Fronsperger itt nem említi Luther nevét, de a törökökről szóló fejtegetések kiegészítéseként közli a híressé vált „Vom Krieg wider den Türcken — Doctor Martinus Luther Anno 1529.”, valamint a „M. Luther bedencken wider den Türcken zu kriegem sampt seiner Heerpredig” című írásokat is.

E munkák ismertetése, méltatása messzire vezetne, így csak a legfontosabb gondolatokra utalok: Luther síkraszáll a meggondolatlan háború és a német nép vérének pazarlása ellen (vö. ehhez az Áfium gondolatát a németekről: „Azért azt tudjuk-e, hogy a német nemzet maga veszedelmével megcserélje a békeséget és boldogságot, melyben otthon vagyon?”). — Luther a törökök elleni háborút úgy állítja be, mint a török és a pápaság titkos szövetségének eredményét, mivel a pápaság Isten igaz ígéjének hirdetőit meg akarja semmisíteni. Szerinte a török az ördög szolgája, a pápa pedig az Evangéliumban megjövendőlt Antikrisztus. Inkább a pápa ellen kellene harcolni; kár a törökkel szembefordulni, az jó harcos, kár a kiontott vérért. A pápaságra hárítja a felelősséget az addig elszenvedett vereségekért is. Azt ajánlja híveinek, higgyenek abban, hogy Isten megmenti majd őket; így fohászkodik Istenhez: „Schlage beide: Türcken und Bapst zu Boden sampt allan Tyrannen und Gottlosen” „Sújtsd mindkettőt: a pápát és a törököt minden zsarnokkal és istentelennel együtt”; idézi: MARIA CYTOWSKA, Erasmus és a törökök: FilKözl. XXI [1975.], 93—100). A végső következtetés pedig ez: „Der Türke zwingt doch niemandt Christum zu verläugnen vnd seinem glauben anhängen — vnd wenn er gleich auffß hõhest wütet mit leiblich morden an den Christen / so thut er damit nichts / so viel am jhm ist / denn daß er den Himel voll Heiligen macht” (azaz: „a török senkit sem kényszerít Krisztus megtagadására és hite feladására, és ha a legjobban tombol gyilkossággal a keresztényeken, nem ér el semmit,

hiszen az eget szentekkel tölti meg”). — Nem kényszerít, hanem kísért és csábít!

Luther nézeteit a törökökről a történeti és teológiai szakirodalom egyaránt vitatta és vitatja napjainkban is; legutóbb éppen a születése 500. évfordulójára rendezett ünnepségeken (vö. ehhez: JOSEF ENGEL, *Die Entstehung des neuzeitlichen Europa: THEODOR SCHIEDER's Handbuch der europäischen Geschichte*. Stuttgart, 1971. III, 276).

Mint tudjuk, Zrínyi mentes volt kora vallási türelmetlenségétől; a protestáns Batthyányné Poppel Évát anyjaként tisztelte, kapcsolatban állt Rákóczy Györggyel, élvezte a felső-magyarországi protestánsok bizalmát, sőt csáktornyai várában ott függött — legalábbis egy időben — Luthernek és Katharina Borának az arcképe (vö. Cs. SZABÓ LÁSZLÓ, *A félhold jegyében* 248; az *Alkalom* című kötetben; először megjelent 1966-ban).

De ugyanakkor Zrínyi Pázmány és a jezsuiták neveltje, aki — többek között — bizonyára ismerte gyámjának „Tíz nyilvánvaló bizonyság”-át is; ebben olvashatta: „... a Luther tudománya lőn fő oka, hogy a Török Magyarországot rabságra vivé, mert ugyanis Luther lőn oka a fellyül elő-számlált tudománnyal és a Németországban indított Császár ellen való pártolkodással és hon való haddal, hogy semmi derék segítsége nem lehete Magyarországnak Solyman Császár ellen” (idézi: SÍK SÁNDOR, *Pázmány* 95—6). Máshol: „Az Újítóknak fölötte nagy szövetségek vagyon a Törökökkel, úgy annyira, hogy a Lutheristák ugyan Törökkel béletteknek nevezik Calvinistákat. ... Ez okon hadakozni sem akarának sokáig a Török-ellen az Atyafiak ...” (i. m. 97).

1635—36-ban Zrínyi nyolc hónapot töltött Itáliában; fogadta őt VIII. Orbán pápa is, aki megajándékozta az ifjút saját latin költeményeivel, megcsodálhatta Rómát és több északolasz várost is (vö.: SÍK SÁNDOR, *Zrínyi* 21—5). Ezek után — úgy vélem — kilátástalan dolog volna azt kutatni, meddig terjedt Zrínyi vallási toleranciája (vö. ehhez SÍK SÁNDOR vélekedését: i. m. 94—5, 106 stb.), hiszen ő a hitvitázó irodalomban találkozhatott a Luthertől megfogalmazott „a pápa maga az Antikrisztus” stb. vádakkal. De ő — ez talán ebben az összefüggésben nem közhely — életét tette fel a török elleni küzdelemre. Ezért nem fogadhatta el azokat a nézeteket, amelyek éppen e n n e k a harcnak a hiábavalóságát, kilátástalanságát hirdették.

Fronsperger *Kriegsbuchját*, mint a XVI. század hadtudományának enciklopédiáját, bizonyára érdeklődéssel forgatta, azonban a munkának a törökökkel kapcsolatos óvatos, burkoltan elismerő, rokonszenvező vélekedései idegenek maradtak számára.

Talán itt találunk magyarázatot arra, miért nem említi Fronsperger nevét az I. *Extractus*, és miért maradtak hivatkozás nélkül a tőle kölcsönzött, átformált gondolatok is.

HORVÁTH MÁRIA

Névtani megjegyzések a South Bend-i (Indiana, USA) magyarokról*

„Amikor megvolt a gyönyörű szép angol nevem, mindenen — vezetői igazolvány, ez, az, amaz — át kellett vezetni. A városi könyvtárba visszavittem egyszer egy könyvet, kérdik a nevem, hogy megtalálják a kölesönzőcédulámat. — Peterson — mondtam. — Hogy betűzi, uram? — kérdi erre a hölgy. Na, ezért érdemes volt Péterffyról Petersonra angolosítani. . .”
(SBO50A001—017)¹

I. Bevezetés. — Az Amerikába vándorolt magyarok és leszármazottaik nyelvi, életmódbeli és kulturális amerikanizálódása egyebek között személynevek megváltozását eredményezte. A magyar személynevek angollá vagy angolosabbá válásának folyamatát röviden tárgyalta H. L. MENCKEN (The American Language. Supplement II. New York, 1948.), FÁBIÁN PÁL (Msn. XVII, 33—40) és ZITA McROBBIE (A linguistic analysis of the Békevár community. In: ROBERT BLUMSTOCK (szerk.), Békevár: Working Papers on a Canadian Prairie Community. Ottawa, 1979.). Átfogó névtani vizsgálatba ez-ideig senki sem fogott. Az alábbiakban egy majdani átfogó vizsgálathoz kívánok adalékokat nyújtani — egyetlen amerikai magyar közösségről teendő megjegyzésekkel.

A kiválasztott közösség Indiana állam északi részén található, Chicagótól másfél órányi autótútra keletre. 1882 óta élnek South Bend városában magyarok, az 1970. évi népszámlálás szerint körülbelül 5300-an. A South Bend-i magyarok vázlatos szociológiai képét az Ural-Altaische Jahrbücher 53. évfolyamában (1981.) rajzoltuk meg. A városban élnek *öreg magyarok* 'az első világháború körül bevándoroltak', *dipisek* (<: ang. *displaced persons*) 'a II. világháborúban vagy azután hazájukból politikai, vallási vagy gazdasági okokból Amerikába vándoroltak', *szabadságharcosok* 'Amerikába 1956—57-ben bevándorolt magyarok', valamint *vadmagyarok* 'Amerikában született, magyarul törve beszélő magyarok'. (E négy rétegnévről s néhány más névről, pl. *hanki*, *jenki*, *összmagyarság*, *kapuvári 'néger'* részletesen írtunk az UAJb. említett évfolyamában.)

Ebben a cikkben 34 adatközlő válaszai és az 1981. évi South Bend-i telefonkönyv alapján teszünk megállapításokat. Tíz adatközlőnk öregamerikás, kilenc 1956—57-ben vándorolt Amerikába, tizenöt pedig Amerikában született. Az adatok zöme a magyar nyelvű nyelvhasználati kérdőív (GREGORY L. NEHLER, Amerikai beszélgetés a magyar nyelvről: Új Látóhatár XXXII [1981.], 228—38) 40—44. kérdéseire kapott válaszokból származik. A kérdések a következők voltak:

40. Tud olyan esetről, hogy valaki magyar vezetéknevét angolra változtatta? Milyen nevet változtattak milyen névre?
41. Gyerekei keresztnévei? Mik a családban használt becenevei a gyerekeknek?

* Az Európai Amerikanisták Szövetségének (EAAS) budapesti konferenciáján 1986. március 26-án elmondott angol nyelvű előadás kibővített, magyar változata.

¹ A locusok a következőképp olvasandók: a kérdéses rész a South Bend-i magyar hangtár SB-050-es kazettájának A oldalán, M 2502U típusú Sanyo magnetofon 001 és 017-es számlálóállásai között található.

42. Milyen néven szólítja házastársát? Kedveskedő, becenevek?
 43. Melyek a leggyakoribb magyar keresztnévek South Bend-ben? Mik az angol megfelelőik?
 44. Van „középső neve”? Hogy kapta?

Megjegyzendő, hogy adataink csupán a magyarul folytatótt interjúkból származnak, az angol interjúk leírása után az itt vizsgált kérdésekre árnyaltabb válaszok adhatók majd.

Az amerikai magyarok személyneveinek vizsgálatában a vizsgálat kereeteinek kijelölésekor számos nehézség adódik. Ha abból a nyelvi kritériumból indulunk ki, hogy milyen neve lehet egy magyarnak, akkor nemcsak a magyar, de az idegen eredetű családneveket is vizsgálnunk kell. Egy ilyen vizsgálat eredménye aligha állna arányban a befektetett energiával. MARG CSAPO tanulmányából (*Slide-rule Instead of Sheepskin Coat: Language Maintenance Among Post-Second-World-War Hungarian Immigrants: Canadian Ethnic Studies* 15. 1. [1983.] 83—92) erről mindenki meggyőződhet. CSAPO 1750 kérdőívet küldött ki postán olyan személyeknek, akik előfizettek valamilyen magyar nyelvű értesítőre, és/vagy magyar, illetve olyan vezetéknevük volt, amely mind a vancouveri telefonkönyvben, mind az 1978. évi budapesti telefonkönyvben megtalálható volt. 433-an visszaküldték a kérdőívet, mondván, hogy ők nem magyarok. Mindegyiküknek a pesti telefonkönyvben is előforduló idegen vezetékneve volt. Tovább nehezíti a helyzetet az a körülmény, hogy magyar asszonyoknak lehet az óhazában nem használatos idegen vezetékneve is, pl. lengyel, abban a nem ritka esetben, ha valaki amerikai lengyel férjet választott magának (SBO42A340—353).

Ha kizárólag valamilyen szociológiai szempont alapján vizsgálnánk, akkor sem kapnánk megfelelő eredményeket. Példának okáért tévútra vezetne, ha kizárólag a magyar egyházhoz tartozás kritériumát használnánk, mivel — extrém példaként — ebben az esetben a youngstowni (Ohio állam) magyar presbiteriánus egyház tagjai között 1979—80-ban Amerikába került vietnámiakat is találunk. (Vö. Bethlen Naptár 1981. Kiadja a Bethlen Otthon. Ligonier, Pennsylvania, 148).

Az előbbi s az itt nem említett gyakorlati nehézségek miatt korlátozzuk mondanivalónkat 34 adatközlőnk magyar hangfelvételeire és az 1981. évi South Bend-i telefonkönyvben található leggyakoribb magyar vezetéknevű előfizetők neveinek vizsgálatára. A tíz leggyakoribb magyar vezetéknevet az 1981. évi budapesti telefonkönyv alapján állapítottuk meg, ezek sorrendben: Kovács, Szabó, Tóth, Nagy, Horváth, Kiss, Varga, Molnár, Németh és Farkas. A South Bend-i telefonkönyvben 715 előfizető családneve azonos a tíz leggyakoribb vezetéknevű budapesti előfizetőjével.

2. A magyar nevek angollá válásáról. — Az amerikai norvégok családneveiről E. HAUGEN (*The Norwegian Language in America*.² Bloomington, 1969. 201 kk.) megállapítja, hogy vagy változatlanul használatnak Amerikában, vagy megváltozik a betűképük s így a kiejtésük is, vagy pedig valamilyen angol családnévvel helyettesítődnek. A keresztnevekről HAUGEN megállapítja, hogy sokkal gyakrabban s gyorsabban válnak angollá, mivel „a vezetéknev elsősorban helyesírási probléma, a bevándorló keresztnéve azonban olyan jegy, aminek révén a körülötte levők zöme őt azonosítja. A munkatársak gyorsan találtak a bevándorlók számára amerikai angol neveket, mivel eredeti nevüket nem tudták kiejteni, vagy nem akarták használni”

(209). HAUGEN megfigyelései a magyar nevek amerikanizálódási folyamataira is érvényesek.

A) **Helyesírás.** — Ha egy magyar vezetéknev betűképe angol szabályok szerint olvasva a magyar hangsortól lényegesen eltérően hangzik, a nevet viselője gyakran „újraírja”, vagyis betűképét úgy változtatja meg, hogy az angolul kiolvasva közel(ebb) legyen eredeti magyar hangképéhez. Így lesz a *Csikesz*-ből *Chikes*, a *Csik*-ből *Cheek*, a *Kiss*-ből *Kish*, a *Németh*-ből *Namath*, a *Sajgó*-ból *Shigo* s a *Szabó*-ból *Sabo*. A South Bend-i telefonkönyvben 44 *Kovach* és 22 *Kovatch* található, szemben a 14 *Kovacs*-sal s az egyetlen *Kovats*-sal; 24 *Kish* van a telefonkönyvben, de csupán egyetlen *Kiss*. Adott esetben az archaikus magyar betűkombinációk egyszerűsítése is megfigyelhető: *Czifra* → *Cifra*, angolul kiejtve ez [¹sɪfrə].

Előfordul az is, hogy a magyar betűkép megváltoztatása a magyartól lényegesen eltérő, de angolul könny(ebb)en kimondható betűképet eredményez, pl. *Tézsla* → *Tezla*, *Baranyai* → *Barany*. South Bend-ben számos magyart hívnak *Barany* [bə'reɪni]-nek. Először azt hittük, *Bárány*-ok voltak, de kiderült, hogy a *Baranyai*-t egyszerűsítették *Barany*-re, ami angolul is kiolvasható.

B) **Kiejtés.** — Ha egy magyar bevándorlót Magyarországon *Rupert Henrik*-nek hívtak avagy *Tallér János*-nak, könnyen lett Amerikában *Henry Rupert* vagy *John Taller*. A kevésbé vagy egyáltalán nem angolosítható nevéek azonban gyakran arra kényszerülnek, hogy betűzzék nevüket. Erről a jelenségről szól a kaliforniai Cseh Tibor novellája (Itt-Ott 8.1. (1975.) 7—11), amelynek címe, *Szi-esz-i-écs*, az író „kiejthetetlen” vezetéknevének angol betűzése magyarul leírva. Steve *Csik* nevű amerikai születésű adatközlőnk a kényszerű betűzésről ezt mondta: „[Ha fölhív téged mondjuk egy *insurance agent*,¹ aki a telefonkönyvben kinézte a nevedet, az mit mond? Az miszter kivel akar beszélni?] — *Mister Sick*-kel. — [Miszter *Sick*. Ez a legtípikusabb?] — *Mister uh Kisk*, *mister Kis*, *uhm mister Shick*. . . És legtöbbször *uh* nem is, nem is próbálják kiejteni. Érdekes, mikor én bemondom a nevemet má, má nem is mondom a nevemet, ha kérdeznak, mondjuk ott voltam máma *uh* biztos. . . — [Biztosítóban.] — És akkor kérték a nevemet, azt mondtam *C-S-I-K*, *Stephen*. Má úgy mondom a nevemet, nem is gondolok rá” (SBOO-3A441—463). Nevüknek a fentihez hasonló beszédhelyzetekben történő betűzésére az amerikai magyarokat az élet kényszeríti; ha ezt nem tennék, sokkal több félreértés adódna, s ügyes-bajos dolgaikat sokkal lassabban tudnák csak elintézni.

C) **Vezetéknévek.** — Ha egy bevándorlónak angolra könnyen s pontosan fordítható vezetékeve van, pl. *Kovács* = *Smith*, *Szabó* = *Taylor*, választhat: vagy megtartja eredeti nevét, vagy annak angol ekvivalensét veszi fel. Minuciózus adatgyűjtés híján nem tudjuk, hogy az Amerikába vándorolt magyarok közül hányan, mikor, milyen indíttatásra angolosították így a nevüket. Egyik 30 éve bevándorolt adatközlőnk elmondta, hogy amikor állampolgári esküt tett, a bíró felajánlotta, hogy *Kovács* helyett legyen inkább *Smith*, de mivel nem erőltette a bíró a névváltást, ő megmaradt *Kovács*-nak (SB134A261—284).

¹ A dőlt betűvel szedett részek itt kódváltás (nyelvváltás) eredményei: angol szavak magyar szövegben.

A valamilyen okból angol nevet kívánó bevándorlók, ha lefordíthatatlan vezetéknevük volt, gyakran olyan nevet választottak, amelynek semmilyen köze nem volt eredeti magyar nevükhöz. *Bodó*-ból válhatott így például *Peterson* (SBO08A232—266), de az is előfordult, hogy valaki Magyarországon *Felber*-nek született, *Dobó*-ra magyarosított, majd Amerikában *Stevenson*-ra angolosított (SBO41A225—245).

D) *Keresztnevek*. — HAUGEN (i. m. 206) szerint az idegen keresztnevek anglicizálódásában tipikus jelenség az *alliteratív névadás* (= alliterative naming), vagyis az idegen keresztnév kezdőbetűjével azonos kezdőbetűjű angol név használata. A *Béla* így válik *Bill*-lé (s a *Bill* aztán teljesebb formájává: *William*-mé), s az *Árpád* esetleg *Andrew*-vá (SBO12A-102—120). De az is előfordult, hogy az *Árpád*-ot „a püspök bér málkózáskor mingyán latinosa alakította” — így keletkezett az *Arpadio* [ˈarpadioʊ] (SB127B485—500).

Kérdőívünk 43. kérdésére (Melyek a leggyakoribb magyar keresztnevek South Bend-ben?) többen a *János*, *Pali*, *Pista*, *Imre*, *József*, *Mária*, *Margit*, *Mariska*, *Erzsébet*, *Anna*, *Annus*, *Ilonka* neveket említették. „Sok a *József* és az *Ilona*, mert nagyon sok katolikus van South Bendben” — mondta egyik adatközlőnk (SB003A483—490). Egy asszony elmondta, hogy ha kedveskedni akar férjének, *Sanyi*-nak, *Sanyikám*-nak szólítja, ha nem, akkor *Alex*-nek. Ugyanő, ha az üzembe telefonál férjének, mindig *Alex*-nek szólítja házastársát, mivel ekkor angolul beszélnek (SB012A102—120). Ebből a példából kirajzolódik az a gyakorlat, amely szerint hivatalos(abb), angol nyelvű társalgásban az angol keresztneveket használják az amerikai magyarok, spontán, magyar nyelvű társalgásban inkább a magyart. A keresztneveknek a vezetéknevekénél sokkal gyakoribb s gyorsabb anglicizálódását (vö. HAUGEN fenti megállapítását) jól mutatja az 1981. évi South Bend-i telefonkönyv is. A tíz leggyakoribb magyar vezetéknevvel bíró 715 South Bend-i telefonelőfizető között csupán tíznek van magyar keresztnéve a telefonkönyvben: 3 *Laszlo*, 1 *Zolie* és *Zoltan*, 1—1 *Arpad*, *Ferenc*, *Geza*, *Illes* és *Nandor* áll szemben számtalan *John*-nal, *Paul*-lal, *Joseph*-fel, *Steve*-vel, *Frank*-kel stb.

A keresztnévválasztásban szerepet játszhat az a törekvés, hogy a gyermeknek angolul és magyarul egyformán írandó s közel egyformán ejtendő neve legyen, pl. *Linda* (SB130A122—133).

Többen állítják adatközlőink közül, hogy ma már csak angol keresztneveket adnak az amerikai magyar gyerekeknek. Egy lelkész elmondta, hogy ha valakit *Attilá*-nak vagy *Illdikó*-nak hívnak, biztos Magyarországról jött, mert „ilyen névre itt ma nem kereszteltetnek gyereket” (SB008A287—304). A keresztkönyvbe tipikusan *John*-t vagy *Nicholas*-t írnak már, nem *János*-t vagy *Miklós*-t (SB041A328—350).

A keresztnevek kapcsán végül a téves névazonosításon alapuló névfelvételeiről is szólnunk kell: *Bertalan*-ból *Albert*-té válhatott valaki Amerikában, mivel az öreg magyarok ezt javasolták, nem tudván, hogy a *Bertalan* angolul *Bartholomew* (SB103B610—627), s igen sok *Imre* *Emeric* helyett *Jimmy* vagy *James* lett, mert azt hitte, hogy az *Imre* angolul *Jimmy* (SB041A266—286).

E) „*K ö z é p s ő*” *n e v e k*. — Az amerikaiaknak (s az angoloknak) tipikusan háromtagú személynévük van: a first name (keresztnév) és a surname (vezetéknév) között van egy *middle* name is. Az Amerikába vándorolt magyarok gyermekei általában már két keresztnevet kapnak, hasonlóan például az amerikai norvégok gyermekeihez (vö. HAUGEN i. m. 211). 44. kérdé-

süinkre (Van „középső” neve? Hogy kapta?) volt olyan bevándorló, aki így felelt: „Bérmanevem van. Hát azt nem használom. Otthon nem divat. Itt divat” (SB029B678—690). Egy lelkész elmondta, hogy egykor megkülönböztetésül használta bérmanevét, mert őt azonos nevű pap is volt South Bendben (SB008A321—339). Előfordult az is, hogy magyar férfi unokája nagyapja vezetéknevét kapta középnévként: *Andrew Petrás Panelli*-nek hívják (SB131-B486—499). Egy lelkész pedig magyar keresztnévéről „middle initial”-t (középső név kezdőbetűjét) csinált, s édesapja keresztnévét (*Elemér*) választotta angol keresztnévnek, így *Péterffy Gedeon*-ból *Elmer G. Peterson* lett (SB042B730—750). Bevándorlókkel folytatott interjúink során jellemző volt a következő párbeszéd: „Van Önnek »középső« neve? — Nincs. — Gyermekeinek van? — Van.” Az Amerikában születettekkel ugyanez így hangzott: „Szüleinek volt »középső« neve? — Nem. — Önnek van? — Igen.” A „miért?” kérdésre volt bevándorló (öregamerikás), aki kerek perec kijelentette, hogy erre nem tud felelni (SB103B610—627), volt, aki így vélekedett: „talán jókor születtek [a gyerekek], akkor jött divatba” (EC009B579—600). A 30 éve bevándoroltak közül ketten azzal magyarázták gyermekeik, illetve unokáik középső nevét, hogy „az itt nemzeti szokás” (SB034A021—035 és SB130A133—150).

3. Motivációk és attitűdök. — A névválasztás és névváltás gondajit hűen érzékelteti Fáy Nándor „Jóskából Dzsó lesz” című novellájának (Magyar Bányászlap III. évf. 12. sz. 1915. március 25.) következő részlete: „És ugyanez a Duray Györgyné, kinek a Csallóköz síkságán nevelkedett apját, öregapját, de még a szépapját is Józsefnek keresztelte a pap és így is hívta őket a falu; ugyanez az asszony rövidesen így szólított a gyereket, a kis Jóskát (akit pedig az ő familiája kedvéért neveztek így), hogy »Dzsó«, meg megint Dzsó, meg mindig Dzsó.

— Ugyan az Isten áldjon meg — hümmögte nem egyszer Duray György — miért nem hívod azt a gyereket becsületes magyar néven?

Az asszony, aki előtt az arcszépítő kenőcs sem volt már ekkor a titkok titka, türelmetlenül vágott vissza:

— Hagyj már békében ezekkel a magyar tanításaidal . . . Iskolába kerül már lassan a gyerek, és majd még azt sem tudja megmondani a tanítójának, hogyan hívják. . . Hát mit értik azt itt, hogy »Jóska«? . . . Az Asztalosék kislánya alig félévvel öregebb, mint a mi gyerekünk, és mégis úgy beszél már angolul, mint a vízfolyás. Hát hadd legyen csak Dzsó, ha már úgyis az lesz belőle. . .” A nevek angollá alakítása tehát gyakran az iskolában történt. *Tallér János*-t a szomszédék nagylánya vitte először az iskolába, s *János Tallér*-ként mutatta be a tanítónak. A tanító aztán *John Tallér*-ként kezdte a gyereket szólítani (SB112A283—304). Csík Istvánnak is a tanító adta a *Stephen* nevet (SB003B388—410).

Ha nem az iskola, akkor a munkahely vagy a katonaság lehetett a színtere a névváltoztatásnak. South Bendben született egyik adatközlőnk elmondta, hogy *György* nevű testvére *George* lett, amikor egy biztosítótársaságnál vállalt állást, s családja helytelenítette ezt a névcserét (SB148B825—858). Egy másik adatközlőnk szerint egy bizonyos Joe Horváth elment katonának, s mire visszajött *Harvard*-nak hívták (SB042A149—160).

A névváltoztatás motivációjában nyilván fontos szerepe volt s van a gyakorlati megfontolásoknak. Egy amerikai biztosítási ügynöknek legalább akkora hátrány, ha *Szerdahelyi György*-nek hívják, mint egy magyarországi

magyar lánynak az, ha *De Chatel Andrea* a neve. S számításba veendő az érzelmi oldal is: sokaknak kiállhatatlanul sérti a fülét, ha nevüket „félreejtik”. Erre főleg a bevándorlók érzékenyek — sok *Szabó* azért lett *Sabo*, mert zavarta, hogy *Zsábó*-nak ejtették nevét az amerikaiak. Egyik nyelvi szempontból (is) igen öntudatos magyar adatközlőnk elmondta, hogy nevét soha nem ejti angolosan [ˈkerəsti:z]-nek, mert ha ezt tenné, rögtön betűznie is kéne. Ha azonban *Keresztes*-ként mutatkozik be, annyira „sokkolja” az amerikaiakat, hogy eszébe sem jut senkinek, hogy megkérdezze a „spelling”-et (SB127-A212—232). Az Amerikában születettek kevésbé érzékenyek a „félreejtésekre” — a *Pászli* például gyakran [ˈpezli, ˈpeizli] vagy [pəˈzeli], de ez adatközlőnket nem bántja (SB145B432—450).

A névangolosítás helyes vagy helytelen voltát illetően megoszlanak a vélemények. Amerikában született lelkész adatközlőnk helyteleníti, hogy sok *Szabó* elhagyja a *z*-t, s *Sabo* lesz (SB041A212—245). Egy ugyancsak második generációs ügyvéd örült volna, ha édesapja angolosit, mert neki az előnyösebb lett volna (SB042B790—836).

A bevándorlók nemcsak a nevek „félreejtésére”, hanem a névangolosításra is érzékenyebben reagálnak, mint a második generáció. Egy borbély elmondta, hogy egyszer megleckéztetett egy papot, mondván: ő jobb magyar a papnál, mert a nevét nem változtatta el (SB127B404—464). Más adatközlők Péterffy tisztelendő úron „csodálkoznak”, hogy „mi az ördögnek változtatta el szép magyar nevét” (SB127B473—485 és SB034A002—021). A tisztelendő úrnak azonban nemcsak érzelmi oka volt a névváltoztatásra (nevét a legjobb esetben is [pi:tərfaɪ]-nak ejtették), hanem racionális is: ha ő Magyarországon azt tartotta helyesnek, hogy magyar papnak magyar neve legyen, akkor Amerikában, amerikai papként, amerikai nevet visel (SB042B725—735).

KONTRA MIKLÓS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az ómagyar *á* > *a* hangváltozás akusztikumáról

Az ómagyar hangtörténetnek két, egymással összekapcsolódó sarkalatos kérdése: hogyan folyt le az *á* > *a* hangváltozás, hogyan olvassuk a HB. *vogmuc*, *odutta vola*, *oggun* alakjait (amelyekben az első szótagi magánhangzó történetileg föltehetően illabiális *a*-ból származik)? (Vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 89—90.) Az érvek részben az *o*-s, részben az *a*-s olvasat mellett szólnak; a problémakör részleteire lásd i. m. 89—112.

BENKŐ (i. m. 89 kk. és 47 kk.) elfogadja az *á* > *a* változás föltevését, s egyebek közt ezért is sok esetben valószínűnek tartja az Árpád-kori *o* betűnek labiális *a*-val ejtését, így a HB. *odutta*, *odut*, *oggun* alakjaiban. Úgy vélem, hogy alábbi akusztikai-percepciósi gondolatmenetem erősíti e nézeteket.

Az utóbbi évtizedek akusztikai és beszédfiziológiai kutatásainak adataiból kiindulva, arra következtetek, hogy az óm. labiális *a* nyelvéllása közelebb lehetett az *o*-éhoz, mint az illabiális *a*-éhoz:

a) Ami az akusztikai adatokat illeti, lássuk először is az első formánsok frekvenciáit! A mai magyar *a* F₁-e az *o* és az *á* F₁-e között, de az *o*-éhoz közelebb helyezkedik el (TARNÓCZY T., Acoustic analysis of Hungarian vowels: Speech Transmission Laboratory. Quarterly Progress and Status Report 1964. October—december. Stockholm,

1965. 9. uó.: ÁNyT. X, 187—8; MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NytudÉrt. 49. sz. 1965. 16—7; VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Szerk.: BOLLA KÁLMÁN. Bp., 1982. 87—9).

Az $\dot{a} > a$ változás a nyelv nagyobb fokú emelkedését is jelentette, vagyis közeledést az o hanghoz. Az első formáns pedig annál kisebb frekvenciájú, minél magasabb a nyelvállás. Itt is, alább is egyszerűség kedvéért csak a férfi kiejtésről szólok. Az $\dot{a}$ első formánsfrekvenciája 720 Hz (TARNÓCZY szerint), illetőleg 840 Hz (MAGDICS szerint); a labiális a -é 560 Hz (TARNÓCZY), illetőleg 587 Hz (MAGDICS); az o — $\acute{o}$ -é 400 Hz (TARNÓCZY), végül az o -é 459 Hz (MAGDICS). MAGDICS adatai hangsúlyos hangzókra vonatkoznak.

b) A második formánsok frekvenciáinak tanúsága még fontosabb. MAGDICS KLÁRA adataiból azt a következtetést kell levonnunk, hogy a mai magyar magánhangzók F_2 -i közül a rövid o F_2 -jéhez a labiális a második formánisa van a legközelebb; e két paraméter közelebb van egymáshoz, mint a rövid o és a hosszú $\acute{o}$ megfelelő értékeinek ugyancsak egymástól való távolsága. Íme a második formánsok frekvenciái: labiális a : 1100 Hz, o : 1000 Hz, $\acute{o}$: 800 Hz (hangsúlyos hangzók: Magdics i. h.); TARNÓCZY (1965. 9) szerint az o — $\acute{o}$ F_2 -jének átlagértéke 920 Hz, a labiális a -é pedig 980 Hz (hangsúlyos és hangsúlytalan hangzók átlaga; lásd még VÉRTES i. m. 87—90).

c) A magánhangzók hangszínének percepciójában különösen fontos a második formáns helye (VÉRTES i. m. 73—4): fölvetődik tehát az a gondolat, hogy az $\dot{a} > a$ hangváltozás eredményét — a változás folyamán és az azt követő első időkben — maga a magyarság nem o -féle hangnak észlelte-e.

d) Vessük össze a mai magyar labiális a első két formánsának frekvenciáját (TARNÓCZY idézett vizsgálódása nyomán) a mai francia nyílt o [= $\circ$] e formánsainak frekvenciáértékeivel (PIERRE DELATTRE adatai alapján: IRAL II, 1964. 76): m. a : $F_1 = 560$ Hz, fr. nyílt o [= $\circ$]: $F_1 = 550$ Hz; — m. a : $F_2 = 980$ Hz, fr. nyílt o [= $\circ$]: $F_2 = 950$ Hz. Látjuk, hogy a magyar labiális a első két formánsának frekvenciája csaknem egybeesik a francia nyílt o [= $\circ$] megfelelő paramétereivel.

Hasonló eredményre jutunk, ha a m. a -nak F_1 -ét és F_2 -jét összevetjük a finn o hang (WIIK szerint: [o]) első (535 Hz-es) és második (985 Hz-es) formánsával (KALEVI WIIK, Finnish and English vowels. Turku, 1965. 57, vö. 78).

Tájékozódásul tekintsünk bele PIERRE DELATTRE összevető táblázatába (Comparing the vocalic features of English, German, Spanish and French: IRAL II, 1964. 76):

	Angol	Francia	Német	Spanyol	
[æ], [a]	1750 750	1350 750	1250 750	1300 725	F_2 F_1
[ɑ]	1100 750	1200 750	1150 750		F_2 F_1
[ɔ]	900 550	950 550	900 500		F_2 F_1
[o]	800 400	750 375	850 375	900 450	F_2 F_1

Ez adatok közül nemcsak a francia, hanem az angol és a német formánsfrekvenciák is figyelemreméltók.

e) A mai hangképzésnek az Árpád-korba való visszavetítése természetesen csak hipotézis. De amikor a nyelvtudomány Árpád-kori labiális *a* hangról szól, akkor már fölteszi, hogy az többé-kevésbé úgy hangzott, mint a mai labiális *a*. A mai *a* fonémát illetően fontos körülmény, hogy a Nyelvatlasz adatai szerint — mint IMRE SAMU írja (NyjRendsz. 286) — „a vizsgált pontok zömén jelentkezik a zártabb változat (*a*, sőt kivételesen a még zártabb *o* is)”. Tehát: ha az *a*-nak nem zártabb változata is közeli akusztikai rokonságot mutat *o*-féle hanggal, ez a rokonság még szorosabb volt az *a*-nak elvileg nem lehetetlen zártabb ómagyar variánsa esetében. Az akusztikum pedig a percepció alapja.

Föl kell figyelniünk arra is, hogy az APhI írását követő fonetikusok munkáiban éppen nem ritka a magyar köznyelvi *a*-nak [ɔ]-val való jelölése; az angol [ɔ] magánhangzót pedig a finn kísérleti személyek 80%-a /o/-nak fogta föl (KALEVI WIIK i. m. 78).

BENKŐ LORÁND joggal teszi föl, hogy „az idegen anyanyelvű betűvetők számára, akikkel a korai Árpád-kor magyar írásbeliségében jócskán lehet számolni, a magyar *a* *o*-féle hang benyomását kelthette (mint ahogy kelti ma is a magyarul tanulók jó részében)” (ÁrpSzöv. 92).

A fentiek alapján az óm. *ā* > *a* változást a nyelvállás szempontjából is nem jelentéktelen zártabbá válásnak kell tartanunk, s föltehetjük, hogy az *ā* > *a* hangváltozás eredményét a magyarság körében szintén *o*-féle hangnak (is) percipióálták — mind a hangváltozás folyamán, mind az azt követő első időkben.

VÉRTES O. ANDRÁS

A különb-különb és társai

G. NAGY EMÍLIÁNAK a MNy. LXXXII, 207—9 lapjain megjelent közleménye egy mai magyar nyelvi jelenséggel, az ismétlésnek egy olyan speciális fajtájával foglalkozik, amelyben egy szó változatlan formában való megismétlése révén létrejött szerkezet az adott mondat keretein belül szókinszbeli egységként viselkedik, s az eredeti szó jelentéséhez képest valami jelentéstöbbletet tartalmaz.

A történeti nyelvtan munkálatai során XV—XVI. sz.-i szövegekben is rábukkantunk ilyen szóismétlésekre. Velük kapcsolatban szintén fölmerülnek a mai rokonaikat is érintő vitás kérdések. Ezek közül elsősorban az, hogy minek tekintsük őket: mellérendelő összetett szavaknak-e vagy pedig szószerkezeteknek. Mindenképpen helyes a cikkíró megállapítása, amely szerint ezek határesetet képeznek, bár a tendencia az összetétel felé mutat. A szakirodalomban fölmerült véleményeket számba véve feltétlenül jól foglal alást, mondván, hogy nem lehet elkülöníteni egymástól a stilisztikai (érzelmi többletet hordozó) és a jelentésbeli többlettel is rendelkező szóismétléseket, ugyanis ezt írja: „csak olyan szituációt tudok elképzelni, mikor ez a szerkezet — a stilisztikain túl — jelentéstöbblettel is bír” (i. h. 208).

A fordításirodalom szövegeinek szóismétléses szerkezeteiben bonyolultabban fonnának össze a stilisztikai és jelentésbeli szempontok; a kontextusba ágyazott szóismétlést olvasva hol az egyik, hol a másik domborodik ki, mégpedig azért — azon túl, hogy ez jellemzője ezeknek a szerkezeteknek —, mert nem egy kész állapotában is alakuló, változó nyelvnek egyfajta jelenségéről van szó, hanem a kései ómagyar kori írott nyelvnek egy idegen nyelvtől, a latintól még igencsak függő állapotáról.

A témát reprezentáló szóismétléseket a fordítás okozta nehézségek, egy-egy latin szónak az értelmileg hű tolmácsolása hozta létre. A kódex fordítója-másolója azonban

szem előtt tartva a szöveghűséget (főleg a bibliai részletek átültetésénél), nemcsak grammatikai, lexikai pontosságra törekszik, hanem alkalmazkodik a mű stílusához, amelyet eleve meghatároz a szöveg rendeltetése, műfaja. Mindezt pedig áthatja a fordító-másoló stílusérzéke, nyelvtudása, sőt lelkesedése meg vallásos áhítata is, tehát tükröződik benne a mindenkori fordítói munkának a gyötrelme-szépsége.

A kifejezésbeli tökéletesedés útján haladó régi nyelvünk szóismétléseit vizsgálva talán nem is kell és nem is lehet törekednünk a jelentésbeli és a stilisztikai értéktöbbletet hordozóknak egymástól való elhatárolására, legtöbb esetben még a hovatartozásukról sem lehet dönteni, mivel e szerkezetek közül a legtöbb nem is válik összetett szóvá, sőt még szerkezetként sem hosszú életű: tagjai csupán a nyelv történetének egy bizonyos szakaszában szerepelnek együtt a fordítók szóhasználatában. Helyesebb a jelenséget ezúttal csak leírni, majd az újabb és újabb korszakok hasonló nyelvi anyagával összevetve a fejlődést bemutatni.

Lássuk most a kódexirodalom szövegeiben fölbukkanó szóismétléses szerkezeteknek néhány típusát!

1. Kolostori irodalmunkban főképp a bibliafordítások bővelkednek olyan megszozott fordulatokban, ugyanazon szavak ismétlésében, amelyek hűen követik a latinban is meglévő szóismétlést. Ezekben a szerkezetekben a második tag új jegyet nem tartalmaz, együtt azonban stílusbőbbletet mutatnak, nyomósító, fokozó hatásúak: MünchK. 86ra: „*Bizon bizon* mōdom tūnētec” : „*Amen, amen dico vobis*”, 86vb: ugyanez még háromszor előfordul; DöbrK. 391: *bizon bizon*, 395: még háromszor; JordK. 627: *Byzon byzon*, s még kétszer; stb.

2. A szóismétléses szerkezeteknek egy másik csoportját az olyanok alkotják, amelyek a latin *varius* 'különféle, különböző, sokféle' meg a *diversus* 'különböző, eltérő' melléknevek vagy pedig egyéb latin szószerkezetek színesebb fordításának eredményeként keletkeztek, s a vizsgált szövegekben *különb különb* alakban találhatók. A sokféleségnek, illetve sok dolog különféleségének a kifejezését szemléletesebbnek, hatásosabbnak érezhették a szó megismétlésével. Ezek a lazán kapcsolódó szóismétléses szerkezetfélék egy nagyobb összefüggésbe jutva egyetlen szóként viselkednek. Itt ragadható meg az a momentum, amikor az érzelmileg hűbb tolmácsolásra törekvő stílusbőbbletet is eredményez: JókK. 40: „*kewlewmb kewlewmb* madarak futnakuala ew hozza” : „*multitudo divisarum* avium confluit ad beatum Franciscum”; FestK. 390: „Een almam *kylemb kylemb* reewletekkel bantatyk” : „*Somnus meus illusionibus variis* turbatur” (ennek a kódexnek az írója igen gyakran használja); MargL. 5: „ez orzagnak *kevlemb kevlemb* rezebevl junek vala” : „*de diversis* regni partibus venientes”; NagyszK. 16: „előttem latvan a *kilömb kilömb* kenoknac keferüfeget” : „*intelligerem* tam crudelia tormentorum”; VitkK. 79: „ha a nep vröne crifufről *külömbet külömbet* ['sokat, sokfélét'] zöl[nak]uala, hizem hoğ te roladis nem kevefebet zöluala” (nincs kimutatható latinja); érdemes még az Érdy-kódexből idézni, számos adat bizonyítja, hogy a Karthausi Névtelen nagyon kedvelte ezt a szóismétlést; latin megfelelői nem mutathatók be: 508: „*kylemb kylemb* wrak es feyedelmek bel gywlte nek volna”; — eredeti magyar versben is föllelhető: SzabV.: *kulwmb kulwmb* algywkwal”; stb. Sőt arra is van példánk, hogy a szóismétlés hűen követi a latint: BécsiK. 48: „*ētkēc kōlōb ι kōlōmb* ēdēnēcībēn hozattatnakuala” : „*aliis atque aliis* vasis cibi inferebantur”.

3. A szóismétlések egyéb típusaiba az olyan szerkezetek sorolhatók, amelyekben a jelentésbeli értéktöbblet a stilisztikaival szorosan összefonódik.

a) A cselekvés *g y a k o r i s á g a*, az időbeli rákövetkezés jut kifejezésre a következő szóismétlésben: KazK. 80: „*ottan ottan* el teryeztyuala magat az zent teftōn” : „*iterum atque iterum* ['többször, több ízben'] prosternebat se super corpus”. (Az *ott* ~ *ottan*-nak időhatározószóvá fejlődésére vö. TESz. *ott* a.)

b) A cselekvésnek időközönkénti megismétlését tükrözi a szó szerkezet: MargL. 2: „ciliciom foltochkakat mezehtelen hufan *laffan laffan* zokot vala vífelny”: „cincturas cilicinas super nudo *paulatim ferre consuevit*”.

c) A szóismétléssel a cselekvés intenzitása, nyomatókos volta fejeződik ki, amelyet a kötőszó még hatásosabbá tesz: JóK. 153: „*ynkab es ynkab* kezdé bankodni” (nem követi a latint); DöbrK. 383: „hogó ti zerelmetek *ionkab. es ionkab* bővöll’ön”: „ut caritas vestra *magis ac magis* abundet” (itt azonban szöveghű fordítást találunk).

d) A szóismétlés nyomatókosabb, érzelmi többletet mutat, ha bővít-ményeket kap; itt is kötőszó kapcsolja a szerkezettagokat: ÉrdyK. 509: „*akarom es yghen ees akarom*”: „*volo*», inquit *volo*»”!

Nem lenne haszon nélkül való mind a kódexekből, mind pedig a beszélt nyelvet jobban tükröző eredeti magyar szövegekből kigyűjteni az ismétléses szó szerkezeteket, mert a kettejük közötti, most még csak sejtethető gyakorisági különbség a kódexek javára bizonyítást nyerne. A teljes anyag birtokában markánsabban lehetne megrajzolni a kor nyelvében elfoglalt helyüket, tipizálásukban és a terminológiai problémákkal kapcsolatban is határozottabban lehetne állást foglalni.

PAPP ZSUZSANNA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Az anonymusi *tulbou* és a *tömlő*. 1. *Tulbou*. Hapax legomenon, egyetlen forrásban előforduló szó, akárcsak a Halotti Beszédbeli *y/a*. Anonymus 7. fejezetében olvasható a magyarok 884. évi cselekedeteinek sorában: „fluuium Etyl super *tulbou* sedentes ritu paganismo transnatauerunt”. (Pais Dezső fordításában: „az Etel folyót pogány módra tömlőn ülve úsztatták át”: PAIS, MAN. 30.) A pogány módra történő folyamátkelésről több középkori szerző részletesen is tájékoztat. Az 1213-ban meghalt Nikéasz Khoniatész (*Νικήτας Χωνιάτης*) bizánci író a XII. századi kunokról (nála: szkíták) ezeket írta: „Ahhoz, hogy átjussanak a folyón, a szkítáknak nincs szükségük sok előkészületre: szalmával töltik meg bőrszákaikat, és gondosan bekötik őket, úgy-hogy a legkisebb csöpp sem tud behatolni. Aztán nyergüket és fegyvereiket rárakják erre a tutajra, s azt lovuk farkához kötözik. Ilyen módon, lovukat úgy használva, mint egy hajó a vitorláját, a szkíták könnyűszerrel úsztatták át akkor az Isztrosz széles víztükréit” (UrAltJb. XXXIII, 157). Az olasz Plano Carpini 1247. évi útijelentésében olvashatjuk a mongol birodalom belső viszonyainak ismertetése során: „Ha folyóhoz érnek, a követ-kezőképpen kelnek át rajta, bármilyen széles legyen is: Az előkelőbbeknek van egy kör alakú könnyű bőruk, melynek peremére sűrűn hurkokat csinálnak, egy kötelet átbújtatnak rajta és összehúzzák úgy, hogy körben öblöt képezzen, ezt megtöltik ruháikkal és más holnijukkal, és nagyon erősen belepréselik. Ezután a közepére helyezik a nyergeket és más keményebb tárgyaikat. Maguk az emberek is a közepére ülnek, és az így elkészített csónakot egy ló farkához kötik. Egyik emberüknek, aki a lovat irányítja, avval együtt elől kell úsznia; vagy olykor két lapáttal eveznek át a túlsó partra, s így kelnek át a folyón. Lovaikat pedig behajtják a vízbe, egy ember az egyik lovat vezetve elől úszik, s a többi ló mind követi; így kelnek át a vizeken s a nagy folyamokon. Másoknak, a szegényebbjének, egy erősen összevarrt bőrtömlője van — egy ilyennek beszerzése mindenkire kivétel nélkül kötelező —, ebbe a tömlőbe, vagy mondhatnám zsákba ruhá-jukat és minden holmijukat beletömik, a zsák száját igen erősen bekötik, egy ló farkához erősítik és a fentebb ismertetett módon átúsztatnak” (NapkFelf. 81).

900. június 29-én a kalandozó magyarok egyik csapata megközelítette Velencét a Lidó homokszigeteinek láncolatán át lóháton és „cum . . . pelliciis navibus” (GOMBOS II, 1313). A kiemelt latin szövegrészletet HUBSCHMID (SchlF. 113) ’tömlő’-nek, SINOR (UrAltJb. XXXIII, 160) ’kerek bőrtutaj’-nak, GYÖRFFY (Magyarország története tíz kötetben I/1, 599) pedig ’bőrcsónak’-nak értelmezi.

A magyar krónikák a hunok dunai partváltásáról tudósítanak a hunoknak Detrével és Macrinusszal Potentiana mellett vívott harca kapcsán: XIV. századi krónikakompozíció: „a hunok az éjszaka csendjében Sicambrianál tömlőkön átkelve a Dunán, Macrinus és Detricus seregét, amely Potentiana város nem tudta befogadni, a mezőn sátrakban tanyázott, kegyetlenül levágták” (SRH. I, 259, Mályusz Elemér fordítása). Thuróczy János az eseményt tovább színezte krónikájában: 1488/1746: „A hunok, akik megszokták, hogy Szkítiából való kijövetelük óta igen sok folyón tömlők segítségével ússzanak át, az éj árnyékos csendjében, felfújva tömlőiket, ezekre bízták magukat. Átúszva tehát a Dunán Sicambria alatt azon a részen, ahol most Kelenföld falu terül el — mint mondják, ez nevét éppen az átkelésük következtében kapta —, megrohanták az ellenséges sereget, amely Potentiana város mellett, mivel ez nem tudta befogadni falai közé, a mezőn sátrakban pihent. Hatalmas kiáltozás támad, óriási öldöklés következik” (SCHWANDTNER I, 58, Mályusz Elemér fordítása). Heltai Gáspár előadásában a hunok (nála: magyarok) dunai átkeléséről ez olvasható: 1575: „à Magyaroc neki kébü-lénec, és Buda melet, Scambria ellenébe à Duna mellé Bálánac. Az egyc rébét közzülec à táborba hagyác, hogy azzoc à tábort meg örüznéc, és feleségeket, és gyermekeket. Ómagoc kedig tömléket fel fuuánac, és à tömlökre fecküen, által vñác à Dunát, A Feiedelmec kedig, Macrin, és à Dietrich, mind népeftől éyel eluñnac vala nagy bátorfággal: Mert tudíac vala, hogy nem volñnác az Hunnufoknál lemmi haióc, és hogy fohólt lemmi hid nem volna” (Helt: Krón. 11v).

CzF. (VI, 485 *tulba* a.) az anonymusi *tulbou*-t ’tömlő gyanánt felfújható bőrszak’-nak értelmezi, és a *turba* ’bőrtársoly, táska’ alakváltozatának tartja. (Az oszmán-török eredetű *turba*-hoz l. TESz. III, 1002). MUNKÁCSI (Ethn. IV, 268, MSFOu. LXVII, 286) a *tulbou*-t a mongol *tulum* ~ *tulum* ’levegővel felfújható és folyóátkeléshez használható bőrszak, szak’ főnévből vezeti le bolgár-török közvetítéssel. LIGETI (MNY. XXXIII, 266) elveti a *tulbou* mongol eredeztetését, török eredeztetésének kérdését pedig nyitva hagyja (LIGETI, MTörKaps. 300). PAIS (MNY. XXX, 38, SRH. I, 41) szerint a *tulbou* török eredetű lehet, és a több török nyelvben megtalálható *tulup* ’bőrszak, bőrzacsó, kis szak’ főnévhez állhat legközelebb. HUBSCHMID (SchlF. 113) felhívja a figyelmet a *tulbou* és a román *tulbă* ~ *tölbă* ~ *törbă* ’puzdra, tegez; tarisznya stb.’ (DLR. XI/3, 397) hasonlóságára, végeredményben tehát visszakanyarodik CzF. nézetéhez. SINOR (UrAltJb. XXXIII, 174) szerint a *tulbou* és a mongol—török *tulum* feltétlenül összetartozik, de viszonyuk nem teljesen világos.

Megítélésem szerint a *tulbou*-val eddig kapcsolatba hozott idegen nyelvi szavaknál fontosabb lehet az a csagatáj *tulb* ’bőrszak’, amelyet MIKLOSICH (EtSl. 365 *tuľovĭ* a.) idézett anélkül, hogy forrását megadta volna. A kérdés tisztázására az orientalisták illetékesek.

2. Tömlő. Az ÉrtSz. nyolc, az ÉKsz. öt, a TESz. pedig kilenc jelentésben tartja nyilván az 1404 (Oklsz.) óta kimutatható *tömlő* szavunkat. A fontosabb jelentések közül kiemelem a következőket: ’állatbőrből készült tárolóedény’, ’állatbőrből készített, levegővel felfújható párnaszerű eszköz folyóátkeléshez, úszáshoz’ (ezt az 1575 óta [Helt: Krón. 11v] adatolható, művelődéstörténeti szempontból nagy horderejű jelentést a TESz. és az ÉKsz. — sajnálatos módon — egyáltalán nem regisztrálja, az ÉrtSz. pedig csupán a ’tárolóedény’ jelentés egyik árnyalatának fogja fel), ’juhásztarisznyául szolgáló hosszú-

kás bőrtok' (az ÉrtSz. ezt is csak jelentésárnyalatnak tekinti a következő kifejtő értelmezéssel: 'egészen fiatal csikónak v. borjúnak egy darabban lenyúzott bőréből készült, hosszúkás alakú tartó, melyben a pásztorok apróbb használati tárgyakat tartottak'). — A 'vízen való átkeléshez, úszáshoz használt, felfújott tömlő'-höz értékes tárgyi kiegészítést nyújt a NéprLex. (V, 333): „Elsősorban juh, ritkábban kecske, kutya, nyúl bőréből készült. Ezeknek az állatoknak »tömlőre nyúzása« napjainkig gyakorlatban van; azt jelenti, hogy egyetlen darabban húzzák le a bőrt az állat testéről... Felfújott hólyag, bendő a közelmúltig segédeszköze volt az úszásnak (Alföld)».

A TESz. (III, 964) a *tömlő* eredetét illetően PAIS (MNY. XXX, 40) véleményét tette magáévá: „Származékszó: főnevesült folyamatos melléknévi igenév, melynek alapszava végső soron a *töm* ige, az alakulat felépítése azonban nincs egészen tisztázva. Az igenév vélhető alapja, a *töml* ige előfordul ugyan, de valószínűleg csak mesterséges kikövetkeztetésként (1808: SI.). Valószínű tehát, hogy a *tömlő* l-je csak analógiásan került a szóba, -l képzős igék igeneveinek hatására; vö. *emlő*, *himlő* stb. . . — Török származtatása téves.”

Nem gondolom, hogy a *tömlő* etimológiája ügyében ki volna már mondva a végső szó. A különféle nyelvek 'tömlő', 'bőrszak'-féle jelentésű szavai között nagyszámú nemzetközi vándorszó található. (A kérdésnek HUBSCHMID monográfiát szentelt „Schläuche und Fässer” címmel. L. még SINOR: UrAltJb. XXXIII, 156—79.) Például az ócehszlovák *telma* 'kenyér tartására való pásztortarisznya' (MACHEK, EtSlČ. 2 638), szlovák nyelvjárási *telma* 'zacskó, tasak, tarisznya' (KÁLAL 711) is feltűnően hasonlít a 'juhásztarisznyául szolgáló hosszúkás bőrtok' értelmű magyar *tömlő*-höz. A cseh és szlovák szó etimológiáját MACHEK (i. h.) homályosnak tartja, de egyeztetni a litván *delmōnas*, *dalmōnas* 'tarisznya' főnévvel, és összeveti a tisztázatlan eredetűnek ítélt cseh *tlumok* 'bátyu, bőrszak' főnévvel is, amely már az 1379 körül elhunyt KLARET szótáraiban, glosszáiban előfordul, s amelynek megfelelője van a lengyelben és az ukránban; vö.: lengyel *tlumok* 'bátyu, málha'; ukrán nyelvjárási *тлумок* 'tarisznya, zsák' (ESUM. II, 467), *кљунок* ~ *кљумок* 'tarisznya; bátyu; fél zsák mint mérték' (uo.). A *кљумок* alakváltozat visszakölcsönzés lehet a románból, bár adatszerűen a szót a románból nem tudom kimutatni. Vö. déli szláv *tlaka* > román *clacă* > magyar *kalács* (TESz. II, 316). A *tl* > *kl* fejlődés azonban nem példátlan magukban a szláv nyelvekben sem; vö. szerbhorvát *mělla* 'seprű' > *mekla* 'MAŽURANIĆ, Prinosi 502 *kl*-a.), bajor-osztrák *kittl* 'szoknya' > szerbhorvát *kěkla* 'uo.' > magyar *bikla* 'ua.' (NytudÉrt. 71. sz. 13—5), *tlāka* > *klāka* 'kalács' (SKOK, EtRj. III, 518) stb. A fehérorosz *кљумак* ~ *кљунак* 'bátyu, tarisznya' (BRSl. 394), orosz nyelvjárási *кљумок* ~ *кљунка* ~ *кљунок* 'bátyu; valamivel megtöltött zsák' (SIRNG. XIII, 312—3) talán az ukránból van átvéve. Az ukrán *илунок* 'gyomor' (URSl. VI, 507) más szó, mégpedig német jövevény; vö. német *Schlung* ~ *Schlund* 'torok, garat, gége' (vö. KLUGE, EtWb. 17 252 *Geschlinge* a. és VASMER, RussEtWb. III, 411 *илуныя* a.). MIKLOSICH (EtWb. 365 *tulumō* a.) a lengyel *tlumok* és az oszmán-törökből átvett szerbhorvát *tlum* 'bortömlő' összetartozását nem tartja valószínűnek, BRÜCKNER (StEt. 572), pedig a *tlumok*-ot a *tlum* 'tömeg', *tlumić* 'elnyom, elfojt', *tlumny* 'tömeges, népes', *tlumik* 'hangtompító' családjába sorolja, és *tlp-m-ból indul ki.

Visszatérve a magyar *tömlő*-höz, a cseh és szlovák *telma*-val abban az esetben kapcsolhatjuk össze, ha — a csehből és szlovákból indulva ki — a magyarban *lm* > *ml* hangátvetéssel, a *töm* ige népetimológias indítékú ráhatásával és az *emlő*, *himlő*, *kémlő*-féle főnevek analógiás hatásával számolunk, illetőleg — a magyarból indulva ki — a csehben és szlovákban *ml* > *lm* hangátvetést teszünk fel.

KISS LAJOS

Tamara. Nem tartozik a gyakori női neveink közé. Valószínűleg sokan meglepődnek, amikor a „Magyar utónévkönyv”-ben ezt olvassák: „Ótestamentumi héber névből. . .” (109). LADÓ JÁNOS nem tévedett, amikor ezt írta, tényleg ószövetségi eredetű név. Csakhogy kissé bonyolultabb úton jutott el hozzánk, mint a többi.

Az Ószövetségben három személynek is a neve. A kérdésben eligazít bennünket SZABÓ GYÖRGY „Mediterrán mítoszok és mondák” (Bukarest, 1973. 328) című könyve, és a jelentést is (ti. 'datolyapálma') megadja. Az Ószövetségben *Thamar*, *Thámár*, *Támár* alakokat találunk a kiadásoktól függően (MünchK.: *Thamar*tol). Lehet tehát: 1. Juda menyje, illetve ágyasa (így Jézus nemzetségi táblázatában is szerepel), 2. Dávid lánya, 3. Absolon lánya. Bibliai előfordulásai: Mózes I. könyve 38: 6, 11, 13, 24; Ruth könyve 4: 12; Sámuel II. könyve 13: 1, 2, 4–8, 10, 19, 20, 22; 14: 27; Krónikák I. könyve 2: 4; 3: 9; Máté evangéliuma 1: 3. A számok azt mutatják, hogy nem tartozhatott a ritka nevek közé. Feltételezzük azt is, hogy bóknevnék számitott akkor, hiszen a növényteni szakirodalom nagyon is hangsúlyozza a datolyapálma magas fokú t e r m é k e n y s é g é t (én emeltem ki: M. L.), illetve bizonyos vidékeken (pl. az oázisokban) nélkülözhetetlen, illetve életet adó voltát.

A különböző lexikonok, névkönyvek nem a bibliai *Tamar*-okra utalnak, hanem egy a XII–XIII. század fordulóján élt grúz királynőre. Ez nemesak azt jelentette, hogy ez a név az Ószövetségből átkerült a grúz nyelvbe, hanem azt is, hogy — a bibliától elvonatkoztatva — egy élő és kiváló tetteket végrehajtó királynőnek is a neve volt. A grúz költők már nem a bibliai *Tamar*-okról énekeltek, hanem saját uralkodójukról. Itt legelőször Csahruhadze (VilIrLex. II, 403) nevét kell kiemelni. Ő mutat rá a korabeli grúz névadási szokásokra. Idézzük a „Kindlers Literatur Lexikon”-t (München, 1974. XXI, 9225): „Der Verfasser (ti. Csahruhadze). . . zitiert auch den Namen der klassischen Antike wie Sokrates, Platon, Aristoteles, Homer, des A l t e n T e s t a m e n t s (én emeltem ki: M. L.), der persischen Literatur usw.”

Így világos, hogy a *Tamara* név egy régi grúz királynő nevéből terjedt el, mégpedig úgy, hogy a kor költői ünnepelték, illetve neki ajánlották műveiket. A már említett Csahruhadzen kívül feltétlenül meg kell említenünk Sota Rusztaveli nevét (A tigrisbőrös lovag. Fordította Weöres Sándor. Új Magyar Könyvkiadó. 1954.). A grúzokkal egy-két utazó beszámolóján kívül nemigen volt kapcsolatunk. Ez azt is jelenti, hogy nem közvetlenül a grúzból vettük át a *Tamara* nevet. Ismét irodalmi közvetítéssel kell számolnunk. Mihail Lermontov kaukázusi száműzetése idején ismerkedett meg ezzel a névvel, és két művében (A démon, illetve Tamára) is előfordul (Válogatott művei. Európa K. 1974. 169–71, 357 kk.). Ez azt eredményezte, hogy orosz nyelvterületen népszerűvé vált. Mivel Lermontovot meglehetősen korán (bár nem oroszból) lefordították magyarra, a *Tamara* név a XIX. század végén ismertté vált hazánkban (Rusztavelit csak 1917-ben fordította le Vikár Béla).

Mindezeket előrebocsátva elmondhatjuk, hogy ez a név világirodalmi indíttatású, és nem bibliai, hiszen a Biblia és köztünk három (Csahruhadze, Rusztaveli, Lermontov) világirodalmi jelentőségű név áll — és az ő szerepük a döntő. Napjainkban mind grúz, mind üzbég, mind orosz nyelvterületen kedvelt név. S nem állunk távol az igazságtól, amikor azt mondjuk, hogy egy magyarországi szülő csakis ruszsofiliából adja lányának a *Tamara* nevet.

MIZSER LAJOS

Gyalomtól — Gyalmárig. A MNy. LXXXII [1986.], 162–4 lapján KISS LAJOSTól megjelent, s végeredményben *Gyalmár* helységnevének helyes névféjtését nyújtó cikkéhez fűznék néhány újabb adatot és egy névadás-módosító magyarázatot.

A Temesköz, a Krassó vízvidékének tüzetes vizsgálata során a következők derülnek ki. Itt is létezett egy *Gyalmár* nevű helység. Adataim a következők, amelyet a roppant fontos magyar névkörnyezet miatt egy határjárás-kivonattal kezdek. Magyar Pál ghymesi várnagy kapja Kis- és Nagyerményt.

1323: „... in primo (lo)co super fossatam *Feulldhasad(ek)* dictum ... post *haas* currit ... vsque ad fluuium *Kopoyoch* ... ad alium fluuium *Bokarand* vocatum ... a terra *Kereztes* vocata et a villa *Galmar*. ... ex parte ville *Bodurfalwa* [a későbbi, 1347. évi *Perduey* ?] vocate, ... separant ... poss.-em *Ermen* [a falut örmény-nek olvassa, és nem azonosítja — helyesen — a mai *Ermény* ~ r. *Gherman* faluval TURCHÁNYI T., Krassó-Szörény vm. néprajzi viszonyai stb. Lugos, 1901. 13] et pertinentes ad ipsam a poss.-e *Worosd*, prima iuxta fluuium *Bukurand* ... ad vnum magnum dumum *Tyweske-rek* ... et ibi terminentur” (MNMúz. Kisfaludy lt. > PESTY, Krassó III, 8–9, II/1, 174 > CSÁNKI II, 102 > MILLEKER, Délmo. 89). 1383, 1383/383: „Greg. fil. Dominici de *Salmar*” [o: *Galmar*] — ho. regius” (MNMúz. Kállay lt. 1857 és 1856 > PESTY i. h. III, 161 és II/1, 174 — utóbbi helyen a már helyes *Galmar* szerepel!). 1400: „Nic. fil. Simonis de *Gialmar* — iud. nob.” (MNMúz. Kállay lt. 614 > PESTY i. h. III, 237, II/1, 174, II/2, 333 > CSÁNKI II, 102). 1427: Simon. de *Galmar* — nob.” (MNMúz. Kállay lt. 511. Saec. XV. R. II. > PESTY i. h. III, 313, II/1, 174. > CSÁNKI II, 102, 110).

PESTY a nevet *Galmar*-nak olvassa, s így is mutatózza (II/2, 340). Ismeretlen okból azonban az 1400. évi adatot kiemeli: „*Gyalmár*. Valószínűleg egykor Krassó megyei falu. . . *Gyalmár* falu van ma Hunyad megyében.” (I. h. II/2, 333 és 341.) Megfelelkezve, hogy az adatot már egy ízben *Galmar* alatt tárgyalta, s ekkor helyesen vette fel Krassó megyébe.

CSÁNKI — az 1383. évi (sajtó- v. olvasási hibás ?) adat kivételével — valamennyit közli. Helyesen *Gyalmár*-nak, a nemesi nevet *Gyalmár-i*-nek olvassa, s a községet Krassó megyébe sorolja. TURCHÁNYI (i. h. 14) *Galmar*-nak olvassa, de szerinte a név ma a g y a r lakosságra mutat. MILLEKER (Délmo. 89) csak CSÁNKI adatait ismétli *Gyalmár* címszó alatt. Azonban a következőket fűzi hozzá — nála szokásos — rövid módon: „Víz mellett terül el, mert *gyalom* [kiemelés tőlem] = *halász-háló*.” Végeredményben ötletel. Míg ugyanezt KISS LAJOS alapos bizonyítással ejti meg.

Tehát egy bizonyos, hogy ezek után legalább két *Gyalmár* helységet kell számon tartanunk, közös néveredettel. Ez roppant fontos, ha szolgálnépek településéről szólunk.

De szólni kell még másról is. Mindig elfogadhatatlannak tartottam a *Harsány* hely(ség)nevek magyarázatát a *hárs* 'tilia' szóból (így: MNy. X, 111, 193, XV, 128, XXIII, 54, Föld és Ember III, 25 MSzavTört. 107, MNy. XXVII, 281 — elhatároló álláspontra helyezkedik a TESz. II, 64 *hárs* és 65 *harsan*). — Miért ? Vö. a közölt határjárás *haas* szavával. A *Harsány* nevekben mindig etimologikus *r* van. A *hárs* — a *nyárs*-sal együtt — eredetileg *r* nélküli. S hogy kerül ez ide ? A név vizsgálata során nekem is kezembe került — mint KISS LAJOSnak — az 1274. évi adat sok-sok mással együtt. Ez adatokból — közlésükre és *Harsány* nevére majdan sort kerítve — azt szűrtem le, hogy a középkori *retifer* 'hálós' nemcsak *halász*, hanem *madarász*, *madárhálós*, *hálódordozó* (1323: Pécz nemz. okl. I, 59), *hálókötő* jelentésű, illetve megfelelésű is volt.

Nem eléggé feltárt és ismert középkori életünk hálóval történő állatfogásának mivolta. Ezért írhatja *Degré Alajos* — alapvető és kitűnő — művében (M. halászati jog a középkorban. Bp., 1939. 61–2): „A kifejezetten halászattal foglalkozó szolgálknak különféle elnevezéseivel találkozunk. Így az egyszerű halászon (piscatores) kívül vannak *hálósok* (retiferi) és vízóvók (custodes piscium [de vö., hol tüzetesen tárgyalja 'exploratores aquarum' Zichy Okmt. II, 329–40; betoldás tőlem — R. K.]) is, de az elnevezések sokfélesége valószínűleg inkább csak a múlt idők emléke. Az elnevezés különbözősége azon alapulhatott, hogy a halászon inkább álló rekesztékekkel, vejszékekkel cégekkel halásztak, a hálósok pedig hálóval, ... stb.”

Tudós TAKÁTS SÁNDOR (Rajzok a török világból. III. Bp., 1917.) levéltári anyagunk bűvára már a török időkben közli a következőket. Nyilvánvaló — régebben a lőfegyverek hiánya és gyatrasága miatt — a hálós vadászat még jelentősebb volt.

De mit mondanak az írások? — 1596[?]: „Vadászó helyek, ott tartoznak *hálóval* vadászni uralom parancsolatja szerint.” (OL. U. et C. 104. f. 26. nr. > TAKÁTS i. h. 41. lap 3. jegyz.) A legtöbb leírás csupán hálóval, törrel, sólyommal s kutyával való vadásatról szól. Udvarházainknak, kastélyainknak régi összeírásai rendre felsorolják a különféle hálókat. Palocsán 2 *farkasháló*t, Kátay javai közt *madárfogóháló*-t, és *vadász háló*-t említenek. Zborón az egyik *vadászháló*-ról írják, hogy 20 darabból áll. Tasnád 1644. évi összeírása *apróvadakra vadászó háló*-t említ, amely 28 öl hosszú és 2 öl széles volt, de idegei hiányzottak. Makovica 1634. évi összeírása megemlékezik az orliki *hálókötő*-ről is (TAKÁTS i. h. 44—5.). A vadászhalókat többnyire a halászmesterek kötötték és foltoztatták. Azonban voltak külön hálókötőmesterek is (i. h. 45). Hogy milyen szenvedély volt a madarászás, álljon e példa: „Gersei Petheő Benedekné még akkor is üzte karoly ('karvaly') madaraival a nyulakat, mikor már közel járt a gyermekágyhoz. Meg is járta öki-gyelme. Maga az ura írja róla: »mindaddig nyulásza, hogy tegnap kilencz órakort egy fiat foga. Ím mostan mindketten fekszik az gyermekágyat!«” (Körmendi lt. Missiles 1562 > TAKÁTS i. h. III, 65).

TAKÁTS említi a somogyi és zalai gyótlákat mint kedvelt vadászterületeket (i. h. 42). Ennek emléke a kadarkúti *Madarászgyóta* puszta neve (Hnt. 1907).

Nagyon fontos, hogy a vadászathoz szükséges kellékek miatt, mivel a madarászathoz ebek is kellettek, hogy a szárnyasokat fölverjék, pecéereket (*pöszér*-eknek is hívták) s vizslamestereket is tartottak. Így jelenik meg *Gyalmár* vidékén a Krassó megyei *Peszér* falu, 1396-ból nemesi névben, 1429-ben mint birtok. Rudai (Csanádnak mondott) Istvánfia Benedek Budai (másként Jankónak mondott) János felesége Rudai Dorottya leánynegyedét Diakóc és *Peszér* birtokból kiadja, testvérei nevében is. E Diakóc, amely máskor „al. nom. Bokrand” néven a Bokrand folyó mellett szerepel; utóbbi nyomán látjuk, hogy ez is az 1323. évi határjárásban fordul elő mint *Gyalmár*. Ma Nagyszurdok falu határából ismerjük Bokorandia dűlőt (PESTRY i. h. II/1, 65, 125 II/2, 233 > TURCHÁNYI i. h. 21).

A „Magyarok és románok” I, 387. lap 5. jegyz.-ben közli MAKKA LÁSZLÓ a volt körmendi lt. (Misc. Heim. 41) anyagából a következőket: 1323: „Remethe de silva nostra custodiali excepta, item Korulus ['karvalyos'], Chech, Ozywag ['Aszuág'], Bokoran, Zeurny terre sagittariorum nostrorum regalum”. Az ugyanekkor eladományozott Perduey birtokról 1347-ben megállapítják, hogy az eladományozás előtt „conditionarium regalum *leporarios conservantium*” birtoka volt. (Misc. Heim. 109 — nem azonos a Perdeve-t tárgyaló HazOkl. 252-vel! Betoldás tőlem.) Ekkor a gazdag Veszprém megyei Himfi-család uradalma lett. Ősükről 1278-ban mint Heem „comes *leporariferorum regis*” emlékeznek meg (HazOkl. 80 > CSÁNKI II, 274).

GYÖRFFY (I², 452) említi 1291/300 k. egy „terra Kyd” birtokot, amelyet (ugyanazon Divéki család tulajdonában) 1324 > 1391. évi átiratban „terra Kyd *retiferorum* regalum, in C-u Bors” mondanak. Helye ismeretlen, de azzal a Csatárral szerepel, amely 1611-ben Garamkovácsi határában még volt mint puszta. — Csak közbevetve említem meg, hogy Krassóban is volt Csatár a Néra (~ Nyárág) vízvidékén, s ettől nem messze van a m. *solyvár* névnek megfelelő *Szokolár* helység közel az illyédi várhoz, hol ma Illyéd (~ r. Illadia) fekszik. 1351-ben jobbagytól „tria rethe *leporoferales* [!]”-t vesznek el (HazOkl. 258 > BARTAL 577).

Úgy érzem, a kép teljes. Itt minden nagy víztől távol a *gyalmár*-ok királyi hálósok, hálókötők, hálóhordozók, közös latin névvel *retifer*-ek voltak, akik e nagy vadászati uradalom vadászhaló-szükségletét elégítették ki.

GEORGES (Lat.—Deutsches HdWb. 1918⁸. II, 2362) a *rēte* szónak 'das Netz im allg. (sowohl das Fischer als das Jägernetz), des Garn' jelentését adja. MIGNE (1858. évi kiadás) *retarius* 'Ad rete pertinens vel decipiens, vel quia retia fecit' (1930), *retifex* 'fabricant de filets, pêcheur' (1931). PÁK DIENES (Vadászattudomány I. k., X. lap < PRAY, Historia Regum Hung. stb. I. Budae, 1801. 46 nyomán) *hálódordozók* 'retiferi'. Sőt megemlíti „... a' királyi Hálódordozó Hivatal" felállítása (Retiferi), melyről számos oklevelek emlékeznek" (uo. II, 49 < de 96. pag.). A *háló* szó értelmezését a „Régi m. glosszárium" (Bp., 1984. 298) tárja fel legjobban, pl. *vadazo halo* 'cassis, rete quo capiuntur aves'.

Szükséges még azt igazolni, hogy volt-e a *gyalom* szónak 'vadászháló' jelentése. Úgy látom, igen. Fogaras vára 1676. évi összeírásában „a régi vadkert ugyan még kerítve volt, de vadat nem tartottak benne. Az összeírás mindössze csak annyit mond, hogy a kert palánkján 120 öles *gyalom* lóg. A vadkert mellett állott a *peczérház*." (Erd. Fisk. lt. 1676. XIV. O. nyomán TAKÁTS i. h. 401. lap és 2—4. jegyz.) A Hunyad megyei Gyalmárhoz közelebb: 1640: „Vagyon itt négy-négy darab hitván vadháló, 47 ölnyi". Majd az 1640-es évek vége: „Ugyan ezen ház héán vadász-háló négy darab, szakadozottak; egyik darab, a'ki jobb volna, ulnarom No. 12. Az másik darab ulnarom No. 15 1/2. Az harmadik ulnarom No. 11. Negyedeknek össze veszett, a'ki semmire kellő" (VERESS E., Déva vára és uradalma I. Rákóczy Gy. idejében. Déva, 1906. 30, 35), és távolabb: 1622: Sempte: „Két madarászni való háló" (Száz. XXIII [1889.], 408).

Úgy látom, hogy a magyar *gyalmár* értelmezésben jól egyeztethető a KISS LAJOSTÓL bemutatott ócseh *nevodár* 'gyalomgyártó' másként 'hálókötő' szóval. Egyrészt TAKÁTS SÁNDOR többször is említi a hazánkba került német és c s e h madarászokat (i. h. 47, 62). Másrészt 1365: „Georg. fil. Sebaschiani fily Salamonis de Wÿs fidelis noster [regis] sigillator in sua, Item Nicolai fratris sui vterini personis ... vt quia ipsi de populis nostris, *recium nostrorum regalium ligatoribus originem haberent* ..." — Nagy Lajos meg-nemesíti és visí birtokukkal megadományozza (HO. III, 181—2).

MILLEKER ötlete, KISS LAJOS szabatos névfejtése után fentiekkel tisztázódott *Gyalmár* helységnevünk eredete. Félrevethető véglegesen — mint eddig is — a r. *Dealu mare, a n. *Gala-mar, n. *Hialmar (~ *Hjalmar*) névmagyarázat. Értékes taggal bővült szolgálnépi eredetű helységneveink sora.

†REUTER CAMILLO

NYELVMŰVELÉS

Nyelvművelő megjegyzések

1. Honvédek vagy honvédek? „A Honvédek nem volt szerencséje" — mondják a futbalcsapat szurkolói. Ugyanakkor az 1848—49-es „honvédek"-ről és mai katonaságunkkal kapcsolatban „honvédség"-ről beszélünk. Vagyis a *honvéd* szót első példánkban mély, a másik két esetben magas hangúnak tekintettük. Vajon helyes-e ez, és ha igen miért?

Hogy ezt a kettősséget megérthessük, fel kell idéznünk a szó létrejöttét és további alakulását.

A *honvéd* összetett szó — mint a Történeti-etimológiai szótár bemutatja — a nyelvújítás alkotása. 1821-ből van rá az első adatunk, de mai jelentésében: 'a magyar hadsereg katonája' csak 1848-ban fordul elő először, Kossuth összegyűjtött munkáiban. A német *Landwehr* mintájára alakult, amely szó szerint azt jelenti, hogy 'országvédelem'.

Előtagja a nyelvújítás idején felelevenített 'haza' jelentésű *hon*, amely megtalálható még a *honfoglalás*, *honfi*, *honismeret* stb. szavakban. Utótagja pedig a *védelméz*, *védelem* szavakból elvont 'védő, védelem' jelentésű *véd*.

A *honvéd* összetétel Kisfaludy Károly alkotása. Említett mai jelentésében, Kiss Mihály hadtudományi író kezdeményezésére használták először 1848 március 19-én az újonnan felállított zászlóalj katonáinak nevéként. Az összetett szavaknak nemritkán az a további sorsuk, hogy — tagjaik mint önálló szavak elhomályosulván — a beszélő számára egyszerű szóvá válnak, és aztán az egyszerű szavakra jellemző törvényszerűségeknek megfelelően alakulnak. A *honvéd* is megindult ezen az úton. Ezt jelzi többek között az, hogy az Új Magyar Tájszótár ilyen alakjait közli: *hanvét*, *hanvétt*.

Mindamellett elfogadhatjuk a Nyelvművelő Kézikönyv véleményét, amely szerint a *honvéd* közszót ma még általában összetételnek érezzük, ezért helyesebb, ha az utótag magas hangrendje szerint toldalékoljuk, tehát így: *honvédek*, *honvédet*. Ezt támogatja a *honvédség* magas hangú képzőjének, valamint az *elővéd*, *hátvéd*, *melvéd*, *ügyvéd* jól elkülönülő második tagjának a hatása.

Viszont a Honvéd labdarúgócsapat nevében már jobban elhomályosult az eredeti összetétel. Ugyanis ebben a névben az elő- és az utótag jelentése nem vagy csak nagyon áttételesen érvényesül. Ezért ez esetben — egyetértve a Nyelvművelő Kézikönyv véleményével — a közszóétól elkülönült mély hangú toldalékolást nem kifogásoljuk. Egyébként is ez vált szokásossá.

2. Megnyílt vagy megnyílt? ANépszabadság egyik 1985. évi februári számában olvastam a következő mondatot: „Gadányi Jenőnek, a magyar avantgard festészet kiemelkedő képviselőjének műveiből *nyílt meg* tegnap kiállítás Nagykanizsán. . .” Nos az én szememben feltűnt a *nyílt meg* igei forma, az én nyelv- és stílusérzékem szerint a *nyílt meg* változat lenne odaillőbb. Nézzünk utána, vajon kinek van igaza!

Induljunk ki abból, hogy a nyelvben — különböző történeti okok folytán — viszonylag gyakran keletkezik ugyanannak a jelentésnek vagy nyelvtani funkciónak a kifejezésére két alakváltozat. Így például bizonyos régibb *l*, *ll* végű igék, többek között az alanyi ragozás múlt idő egyes szám harmadik személyében kifejlesztettek egy hosszabb, a mássalhangzó-torlódást feloldó igealakot, pl. *nyílt* és *nyílott*.

Mi történik ilyenkor? Természetesen a két változat egy ideig egymás mellett élhet, többé-kevésbé egyenlő használati értékű elemként. A gyakoribb azonban az — a nyelv rendkívül gazdaságos voltából következően —, hogy vagy csak egy változatot tart meg, és a másikat mint fölöslegeset kivetí magából, vagy pedig az egyik fejleménynek új szerepet ad.

Hogy a mi esetünkben eligazodjunk, megnéztem, mit mond az Értelmező szótár hat idetartozó ígéről. Az *áll*, a *nyílallik*, a *nyílik* és a *száll* esetében egyenrangúnak tünteti fel a két változatot: az *állt* és *állott*, *nyílallt* és *nyílallott* stb. formákat. A *múlik* és *szól* esetében ritkábbnak minősíti a hosszabb *múlott* és *szólott* alakot.

Első látásra tehát az idézett mondatban a szerző helyesen járt el, amikor a *nyílott (meg)* formát választotta. Engem azonban ez nem nyugtatott meg. A továbbiakban azt vizsgáltam, hogy a *nyílik* és a *megnyílik* igékkel kapcsolatban a szótárban felsorolt úgynevezett szabad mondatokban és irodalmi idézetekben milyen a *nyílt* és a *nyílott*, illetőleg *megnyílt* és *megnyílott* aránya. 10 *nyílt* és 3 *nyílott*, valamint 14 *megnyílt* formát találtam, a *megnyílott*-ra nem volt példa. Úgy gondolom, ez már önmagában is mutatja a rövid változat általánosabb voltát. Ehhez még hozzávehetjük, hogy a szótár megjelenése óta eltelt negyedszázad alatt — tapasztalatom szerint — a hosszabb formák még jobban kiszorultak a használatból. (Emlékszem például, nagyszüleim még inkább a *szállott*, *szólott* stb. változatokkal éltek.) Így aztán ez utóbbiak valóban „egy kissé régies, ritka”,

illetve „választékos” stílusértéket kaptak. Fenntartom tehát az álláspontomat: az idézett mondatban odaváltozott volna a *nyílt meg* változat.

3. Terrora vagy terrorja? „A műfordítás ma” című 1981-ben megjelent tanulmánygyűjteményben figyeltem fel a következő mondatra: „... Vas István fellázadt a klasszika-filológusok *terrora* ellen, hangsúlyozván, hogy az abszolút hűségre való törekvés megöli a verset” (17). Pontosabban ennek is csupán egy szóalakját, a *terrora* formát éreztem furcsának. Az én nyelvérzésemnek a *terrorja*, azaz a *terror* szónak *-ja* birtokos személyjellel ellátott alakja felelt volna meg.

Megnéztem természetesen az Értelmező szótárt, amely min ig közli a főnevek egyes számú tárgyragos és harmadik személyű birtokos személyjeles alakját. Ott csak a *terrorja* változat szerepel, tehát a nyelvérzésem nem tévedett.

Érdemes azonban egy kissé közelebbről megvizsgálnunk, hogyan is alakul például a *terror* szóhoz hasonló *r* végű szavak sorsa a tekintetben, hogy az egyes szám harmadik személyben melyekhez járul az *-a/-e* és melyekhez a *-ja/-je* birtokos személyjel.

A Szóvégmutató szótárból kijelöltem 94 különböző: egy, két és több tagú *r* végű szót, és ezek egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjait vettem számba az Értelmező szótár közlésének megfelelően. E szerint 51-szer, tehát az eseteknek több mint a felében az *-a/-e*, azaz a *j* nélküli rövidebb változat; 24-szer a hosszabb *-ja/-je* forma, és 19-szer mindkettő, az *-a/-e* és a *-ja/-je* birtokos személyjel járulhatott a szavakhoz. Néhány példa: *szőr* : *szőre*, *bútor* : *bútora*, *transzformátor* : *transzformátora*. Továbbá: *húr* : *húrja*, *zsinór* : *zsinórja*, *papír* : *papírja*.

A kettős alakokból az elsőként jelzett változat a valamivel gyakoribb, a második ritkább használatú: *csűr* : *csűrje* v. *csüre*, *zsoltár* : *zsoltárja* v. *zsoltára*, *denevér* : *denevére* v. *denevérje*, *tenor* : *tenorja* v. *tenora*, *sor* : *sora* v. *sorja*, *fűzér* : *fűzére* v. *fűzerje*, *korrektor* : *korrektora* v. *korrektorja*. Néhány esetben más-más a jelentése a szó *-a/-e*, illetőleg *-ja/-je* birtokos személyjeles alakjának.

A *kar* szónak a *karja* alakban 'testrész' a jelentése, pl. „Erős *karja* van”. A *kara* formában viszont 'valamely egyetem vagy főiskola szervezeti egységé'-t jelenti, pl. „Az ELTE Bölcsészettudományi *Kara*”. — Vagy például a *nyár* szónak a *nyara* változata a legmelegebb évszakra vonatkozik, a *nyárja* viszont azt jelenti, hogy 'nyárfája'.

Tehát van ingadozás az *-a/-e* és a *-ja/-je* használata között. Hogy az idézett mondat szerzője a *terrora* alakot választotta, azt menti két tényező is. Először — mint láttuk — jóval több az *-a/-e* végződéssel alakuló *r* végű szó. Másodszor: a *terror* szóhoz hangalakilag közel álló olyan szavak is *-a/-e* birtokos személyjelet kapnak, mint *ostor*, *kolostor*, *pásztor*, *traktor*, *zápor*. Mindamellett helyes megnézni az Értelmező szótárt, ha valamiben bizonytalankodunk.

SZATHMÁRI ISTVÁN

É L Ő N Y E L V

Térképtípusok a Somogy—zalai nyelvatlaszban

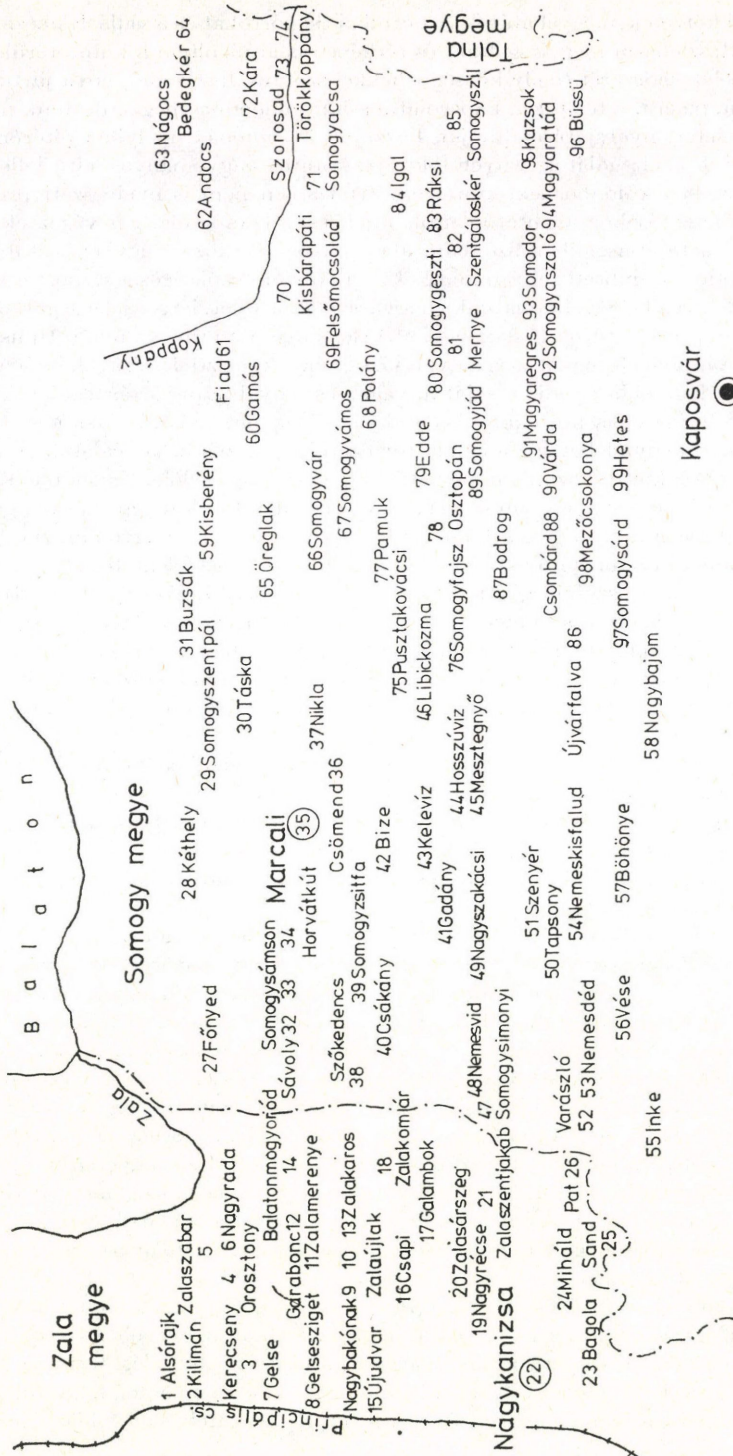
1. A Magyar Nyelvjárások Atlasza a hazai dialektológia eddigi legnagyobb eredménye, a nyelvföldrajzi kutatások csúcspontja. Ez az öröndetes tény azonban nem jelenti azt, hogy már mindent tudunk a nyelvjárásokról, és a jövőben nincs is szükség nyelvföldrajzi vizsgálatokra. Nemcsak a mai beszélt nyelv sokrétű problémáinak feltárásával, a nyelvjárási állapottól a köznyelviség felé tartó folyamat árnyalt ábrázolásával vagyunk

adósok, hanem még a kiindulópont, a hagyományos nyelvjárási alaprétég kutatásában is van tennivalónk. Ehhez a munkához a MNyA. sok segítséget ad, és egyúttal arra ösztönöz, hogy a benne fölvetődött problémákat a nagyatlász által jelzett csomópontokra koncentrálva speciális regionális atlaszokkal vizsgáljuk meg. Az ezután készítendő regionális atlaszok tehát ne a nagyatlász egy-egy tájegységre alkalmazott kicsinyített megismétlései legyenek, hanem új szempontok alapján, sajátos módszerekkel járuljanak hozzá a nyelvjárássok még teljesebb, alaposabb megismeréséhez. A MNyA. tervezése idején volt olyan elképzelés is, hogy az országos atlaszt majd az egész nyelvterületet kitöltő tájatlászok hálózata fogja kiegészíteni. Erről az ábránról most már lemondhatunk, véleményem szerint nem is ilyenféle, a nagyatlász törzsanyagát részletező kisatlászokra van szükség. Már VÉGH JÓZSEF Őrségi és hetési nyelvatlászának készítésekor tisztázódott, hogy a „táji nyelvatlász nem egy szorosabb hálózatu országos nyelvatlász részlege, hanem sajátos feladata, problémái vannak.” (BÁRCZI GÉZA, Előszó: VÉGH JÓZSEF, Őrségi és hetési nyelvatlász. Bp., 1959. 5.)

Én úgy látom, még van lehetőség arra — bár most már tényleg a 24. órában vagyunk —, hogy elvégezzük azokat a sajátos nyelvföldrajzi vizsgálatokat, amelyekre a MNyA. nem tudott vállalkozni. Ezek a következők lehetnének: 1. A nagyatlász „átnézeti képének” kiegészítése és pontosítása sűrű kutatópont-hálózatu tájatlászok segítségével. A tájra jellemző nyelvjárási sajátosságokat gazdag példaanyagon, részletesen, a helyi nyelvjárássokat is figyelemmel kísérve mutatnák be (erre eddig az ŐHA. a legjelentősebb példa). 2. Olyan regionális atlaszok készítése, amelyek több tájegységet is érintenek, fő szempontjuk lehetne a nyelvjárástípusok átmeneti területeinek a vizsgálata. 3. Az egyes nyelvjárási jelenségek határkérdéseit, az izoglosszák csomópontjait feltáró sajátos nyelvatlászok. A nyelvi valóságnak megfelelő jelenséghatárokat csak teljes hálózati sűrűségű atlaszban lehet megvalósítani, a MNyA.-ból kimutatható izoglosszák (főleg a ritkább kutatópont-hálózatu szóföldrajzi térképek esetében) csak megközelítő pontosságúak, részletesebb nyelvjárási, néprajzi stb. vizsgálathoz nem használhatók fel. 4. A nyelvjárási és regionális köznyelvi kutatások olyan nyelvföldrajzi szempontú összekapcsolása, ahol egy-egy jelenségnek annyi térképlapja van, ahány szociológiai rétegben készült az adatfölvétel. Szerényebb célként a három nemzedék nyelvhasználatát, a nyelvi változásokat lehetne néhány jellegzetességre összpontosítva külön-külön térképlapon szemléltetni. 5. A társtudományok (pl. a néprajz, településtörténet) megfelelőbb kiszolgálását vállaló szemléltetési és értelmezési nyelvatlászok készítése stb.

2. Magam a Somogy-zalai nyelvatlászban több speciális szempont érvényesítésére vállalkoztam. A 99 községet átfogó, mintegy 30 km széles és 90 km hosszú téglalap alakú kutatóterületet úgy választottam meg, hogy érinti a legfontosabb somogyi tájegységeket, sőt Zalába is átnyúlik, és magában foglalja a dunántúli nagy nyelvjárásterületek érintkezési sávját (l. 1. sz. melléklet). Ebben a regionális nyelvatlászban be tudom mutatni a Dél-Dunántúlon érvényesülő legfontosabb nyelvjárási izoglosszákat: a kutatóterület K—Ny-i tengelyében az *ē*-zés : *ö*-zés határvonala található, az *É*—*D*-i izoglosszákötegek pedig a nyugati nyelvjárásterület határait szemléltetik. A 280 címszót tartalmazó kérdőívben csak azok a nyelvjárási jelenségek szerepelnek, amelyeknek itt határterületei vannak, és példákat szolgáltatnak a hangtani, alaktani és szóföldrajzi jellegzetességek egymásmellettségének és átmenetének nyelvföldrajzi kérdéseire.

3. A nyelvjárási anyaggyűjtéssel párhuzamosan helytörténeti és néprajzi jellegű fölmérés is végeztem. Megállapítottam a kutatóterület népességének legfontosabb demográfiai jellemzőit, megismerkedtem az itt élő nép történelmével, néprajzi sajátosságaival. Külön térképeken mutatom majd be a közigazgatás területi változásait (körjegyző-

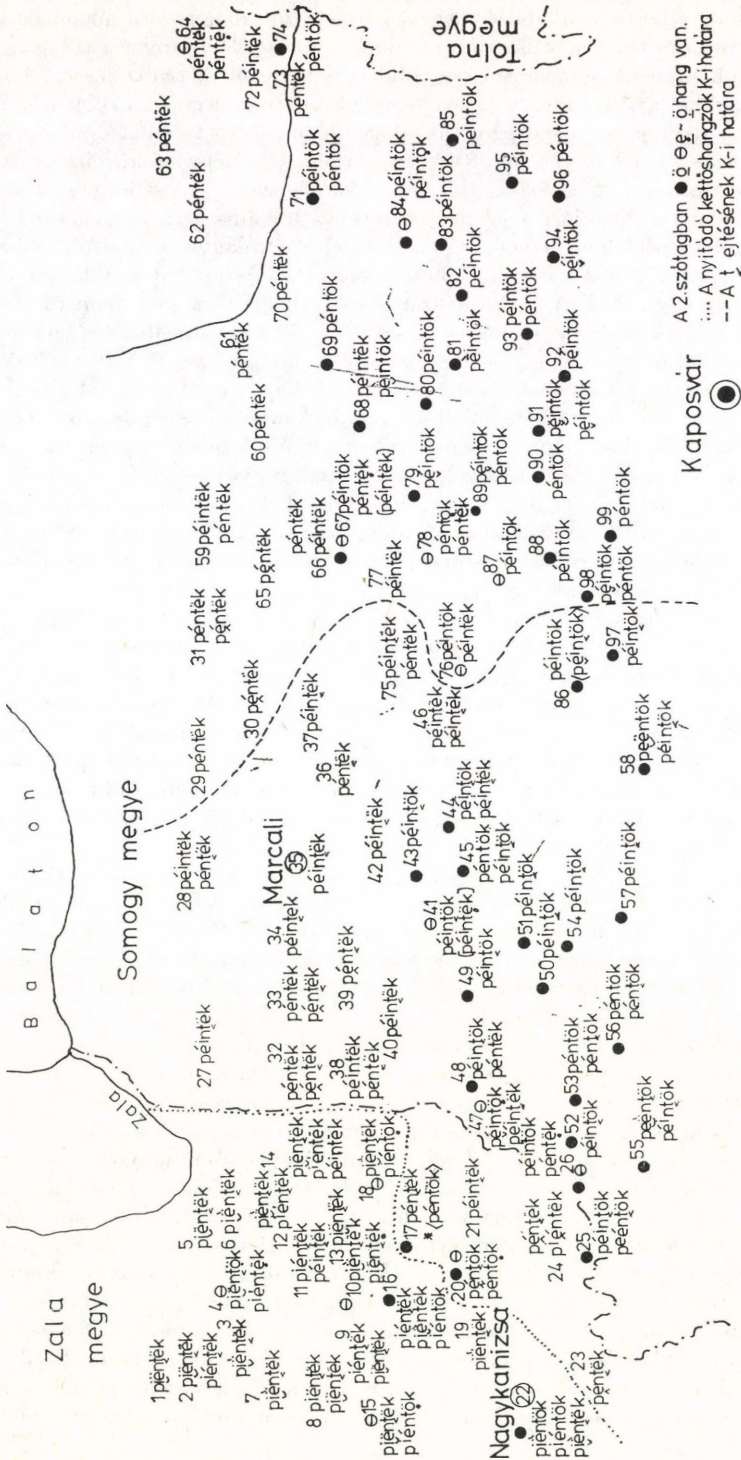
ségek, tanácsi körzetek, megyehatárok), az etnikai csoportokat és a vallásfelekezet szerinti megoszlást. Részletesen megvizsgáltam és térképen is ábrázoltam a kutatóterület közsé-
geinek kapcsolatrendszerét (mely községbeliekkel szoktak házasodni, hova jártak és jár-
nak munkába, piacra, a telepesek kapcsolatai stb.); mindenütt megkérdeztem, mely köz-
ségek népviseletét, nyelvjárását tartják hozzájuk hasonlóknak, melyiket eltérőnek. Ter-
mészetesen ezek a vizsgálatok a nyelvföldrajzi kutatás hagyományos leíró jellegű mód-
szerétől lényegesen különböznek, szorosabb értelemben nem is nyelvészeti problémák.
A MNyA. előkészítésekor a kutatópontok kijelölésével kapcsolatban végeztek hasonló
vizsgálatokat, a tájatlaszokban azonban, ahol mindegyik község egyben kutatópont is,
más indoka van. Az említett feltáró munkát azért tartom szükségesnek, mert csak az így
nyert ismeretek segítségével adhatunk magyarázatot a nyelvjárási jelenségek elterjedé-
sére és a nyelvjárási határok kialakulására. Véleményem szerint az újabb típusú nyelv-
földrajzi kutatás nem elégedhet meg a nyelvjárási tények pusztá leírásával, hanem a miér-
tet is kutatnia kell, ehhez pedig a saját anyagán és a nyelvjárástörténet adatain kívül a
társtudományok ide vonatkozó kutatási eredményeit is mozgósítani szükséges. A MNyA.
valóságos kincsesbánya lehetne a településtörténeti, néprajzi stb. vizsgálatok számára, az
illető tudományok kutatói azonban még alig-alig merítették belőle. Ennek oka szerintem
az, hogy az adatbeírásos nyelvtani térképlapok tanulságait voltaképpen csak egy dialek-
tológus tudja feltárni, sőt még a szóföldrajzi térképek esetében is nagyon hasznos a nyelv-
járási izoglosszákat szemléltető és értelmező tanulmányok megjelentetése (l. IMRE SAMU:
Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője. MNy. LXXXI, 87—93). Ennek figyelem-
bevételével saját atlaszom, a Somogy—zalai nyelvatlasz mindegyik térképlapja szemlélt-
tetéses lesz. (Az anyaggyűjtést és az ellenőrzést 1980—83-ban végeztem, majd a térkép-
szerkesztés és a rajzolás következett. A nyelvatlasz nyomdára kész állapotban van, a
tervek szerint a Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága fogja megjelentetni.)

4. Nyelvatlaszomban a következő térképtípusokat alkalmaztam:

1. **Adatbeírásos + szemléltetéses térképlap.** — Ez a forma
lényegében megegyezik a MNyA. anyagközlési módszerével, azzal a többlettel, hogy itt
mindegyik térképlapon a beírt adatok fölött szemléltetéssel hívom fel a figyelmet a főbb
nyelvjárási tanulságokra. A szemléltetés módszerére vonatkozóan sokat merítettem
DEME LÁSZLÓ (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956.) és VÉGH
JÓZSEF (ŐHA.) tapasztalataiból. A Somogy—zalai nyelvatlaszban alkalmazott adatbe-
írásban a gyakorisági sorrendet követtem, ebben eltértem a nagyatlász gyakorlatától,
ahol mindig a „nyelvjárásiasabb” adat került az első helyre. Mindegyik címszóra 5—10
adatközlőtől gyűjtöttem adatot, ezért nyugodtan vállalkozhattam a gyakorisági sorrend,
a nyelvi változás dokumentálására. A VÉGH JÓZSEF ŐHA.-ban alkalmazott, túlságosan
részletes szemléltetését nem tartottam célravezetőnek — hiszen az adatbeírás önmagáért
beszél —, csupán a markánsabb jelenséghatárokat kívántam így módon rámutatni. (Első-
sorban a nem nyelvész olvasók kedvéért.) Mutatványomban a *péntek* FON. térképlapot
közlöm, ebben jelszerű szemléltetéssel az *ö-ző* adatokat emeltem ki, ezenkívül megraj-
zoltam a nyitódó kettőshangzók és a hátrább képzett *í* ejtésének izoglosszáját (l. a 2. sz.
mellékletet). Adatbeírásos + szemléltetéses térképlapom összesen 80 db van, közlésüknek
az a technikai hátránya, hogy a kutatóterület téglalapszerű mérete miatt csak hajtogatás-
sal lehet megjelentetni őket.

2. **Szemléltetéses térképlap.** — Ezeken nincs adatbeírás, hanem
jelek, illetve izoglosszavonalak helyettesítik a szerkesztő által kiemelt adattípusokat. A
hangtani és alaktani természetű jelenséghatárok, a tájszók elterjedési területe az ilyen-
féle térképlapokon is jól megfigyelhetők, legfőbb hasznuk azonban az, hogy mind a raj-
zoltatás, mind pedig a nyomdai előállítás szempontjából takarékos megoldás. Nem vélet-

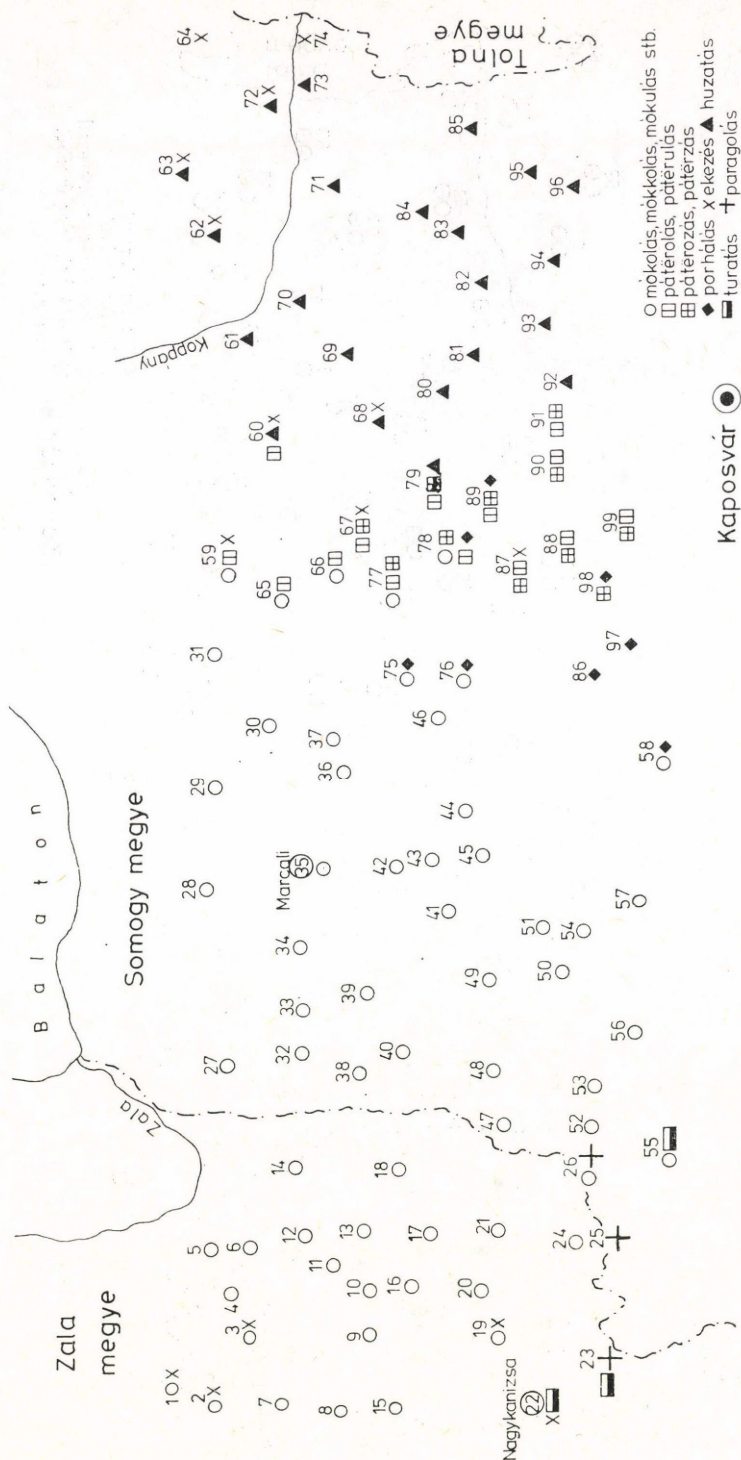
A 2 szótágban ● ö ő - ő hang van.
 .... A nyitódó kettőshangzók K-i határa
 -- A t ejtésének K-i határa

2. sz. melléklet

len, hogy ezt az eljárást a nyelvi és a néprajzi atlaszok már régóta alkalmazzák. Ez a térképlap természetesen nem tükrözi a munkatérképeken lévő anyag gazdagságát, nem vállalkozhat pl. a fonetikai variánsok bonyolult rendszerének az ábrázolására, ilyen szempontból kevesebbet nyújt, mint az 1. pontban említett térképtípus. Ha egy atlaszban egy meghatározott nyelvjárási jelenségre több hasonló példaszó található, akkor ezek egy részét adatbeírásos, más részét szemléltetési térképlapon célszerű közölni. A szemléltetési térképlap az adatok egyfajta értékelését, feldolgozását valósítja meg, a szerkesztő ezekkel elsősorban a nyelvjárási jelenségek területi különbségére hívja fel a figyelmet. Tanulmányomban példaként a (*kukorica*) *ekekapázás* címszavú lexikai térképlapot mutatom be, ez többek között a csak kisebb területen élő tájszavakat szemlélteti, azt a jellegzetességet, amely a MNyA. ritka hálózatú szóföldrajzi térképein nem tűnik fel (l. a 3. sz. mellékletet). A Somogy—zalai nyelvátlaszban 70 db szemléltetési térképlap van.

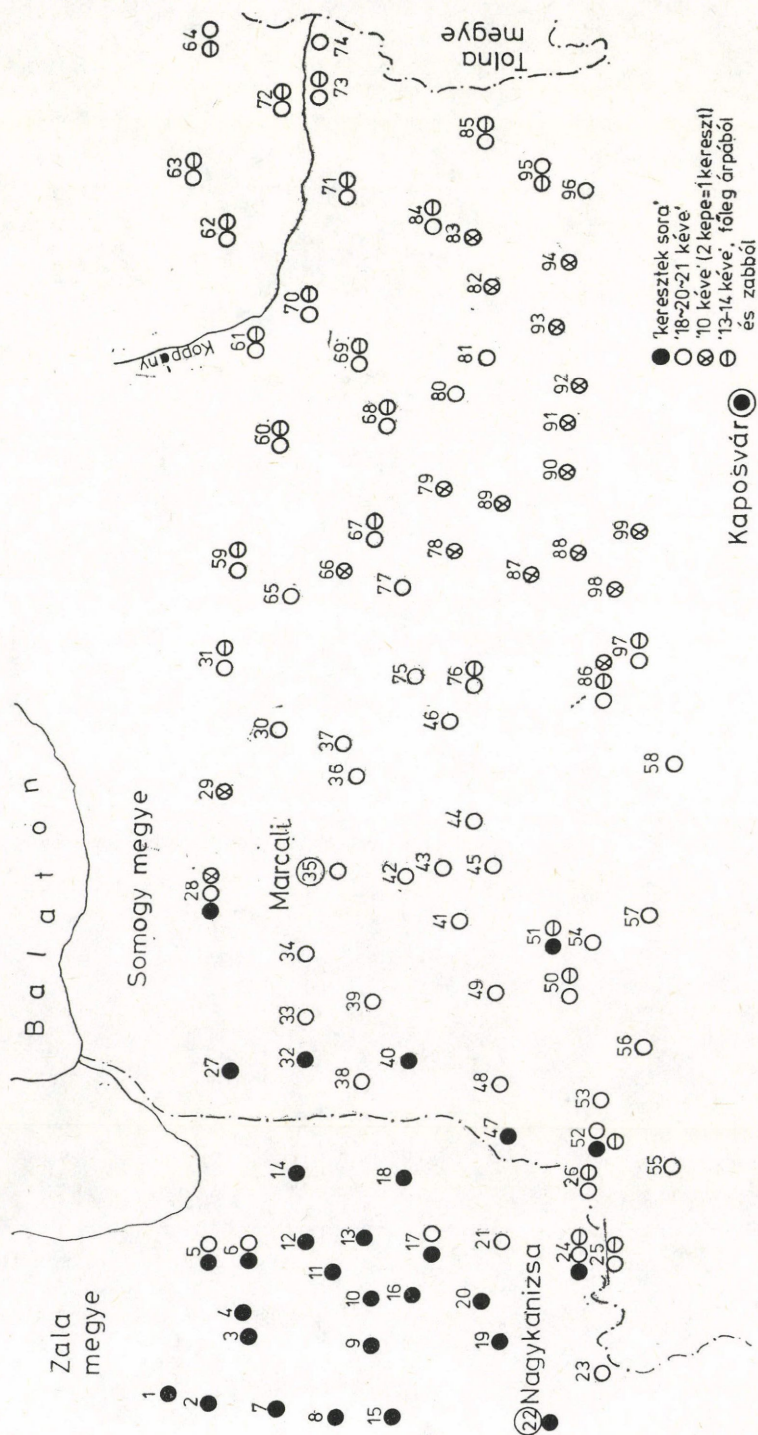
3. J e l e n t é s t é r k é p. — Régi gondolat, hogy a szavak jelentés szerinti táji különbségeit, az ún. „jelentésbeli tájszavakat” is térképen kellene bemutatni. Az eddigi atlaszok erre nem vállalkoztak (legfőljebb a néprajzi atlaszokban találunk hasonló eljárást), a MNyA. térképeinek jegyzeteiben azonban a gyűjtők rengeteg jelentésbeli eltérésre utalnak. A jelentés szerinti különbségek sokszor csak a gyűjtés során derülnek ki, ez az oka annak, hogy több, eredetileg egyneműnek gondolt lexikai térképlapot bontanak fel altérképekre, vagy azért minősítenek közölhetetlennek, mert a kutatóterület egyes részein az illető szóra vonatkozóan más-más jelentésszabály érvényes. A lexikai térképeken nagyon nehéz a jel és a jelölt egységét biztosítani, a kisebb területű tájatlászokban ez könnyebb, mint az egész nyelvterületet feltáró nagyatlászokban. A szóföldrajzi térképek szerkesztési nehézségeit még az a tény is növeli, hogy az ún. tájszóhatárokon legtöbbször jelentésbeli eltérések mutatkoznak, mert a nyelv a szógazdagságot jelentéskülönbség kifejezésére használja fel (l. részletesebben KIRÁLY LAJOS, A tájszótérképek szerepe a regionális atlaszokban: Dialektológiai szimpozium. VEAB Értesítő 1982. II, 203—8). Az említett sajátosságok indokolják, hogy a nyelvátlaszokban a lexikai térképeket — a szűkregezes esetekben — jelentéstérképekkel egészítsük ki. Atlaszomban csak néhány ilyen jellegű térkép van, ezekből most a *kepe* szó jelentéseinek földrajzi megoszlását mutatom be (l. a 4. sz. melléklet).

4. T ö b b t é r k é p l a p a n y a g á n a k ö s s z e s í t ő s z e m l é l t e t é s e. — Ha az egyes nyelvjárási jelenségeket több példaszóban vizsgáljuk, akkor ezek nyelv-földrajzi tanulságai egy közös térképlapon összesíthetők. Ezzel a módszerrel egyrészt helyet takarítunk meg, másrészt a jellegzetességek bemutatásán kívül lehetőségünk nyílik az összevetésre, az egyezések és a különbségek kiemelésére is. Atlaszomban vannak olyan összesítő térképlapok, amelyeken csak 2—3 térkép anyagát vontam össze, a közös lap szerkesztését a nyelvtani téma azonossága indokolta. Ilyen pl. „A *kapálja* és a *marasztalja* térképlapok nyelvjárási tanulságai” c. összesítő térkép (l. az 5. sz. mellékletben), ebben a nyugati nyelvjárásterület egy-egy erőteljes sajátosságának (*l*-ezés, ill. a mély hangrendű igék kijelentő módú, tárgyas ragozású egyes szám 3. sz. alakjában jelentkező, nem illeszkedő -i személyrag előfordulásának) határsávját tanulmányozhatjuk. Az összesítő térképek másik része olyan jellegű, hogy ezek összefoglalják az egyes hangtani vagy alaktani jelenség valamennyi példaszavának a tanulságait, és ily módon általánosítható képet adnak. A sok példaszóban gyűjtött nyelvjárási sajátosságokat (pl. *ő*-zés, a diftongusok stb.) olyan típusú összesítő lapokon elemzem, amelyek IMRE SÁMU monográfiájában is (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.) szerepelnek. Itt az egyes jeleknek meghatározott fonológiai (néha fonetikai) morfológiai sajátosságok felelnek meg, és ezek a jelek egyúttal a vizsgált jelenség előfordulási gyakoriságát is szemléltetik. Az összesítő térképlapok harmadik csoportja kisebb hatókörű, kevesebb példában kutatott jellegzetességeket foglal össze, ezekben lehetőség van arra, hogy az adattípus előfordulási

3. sz. melléklet

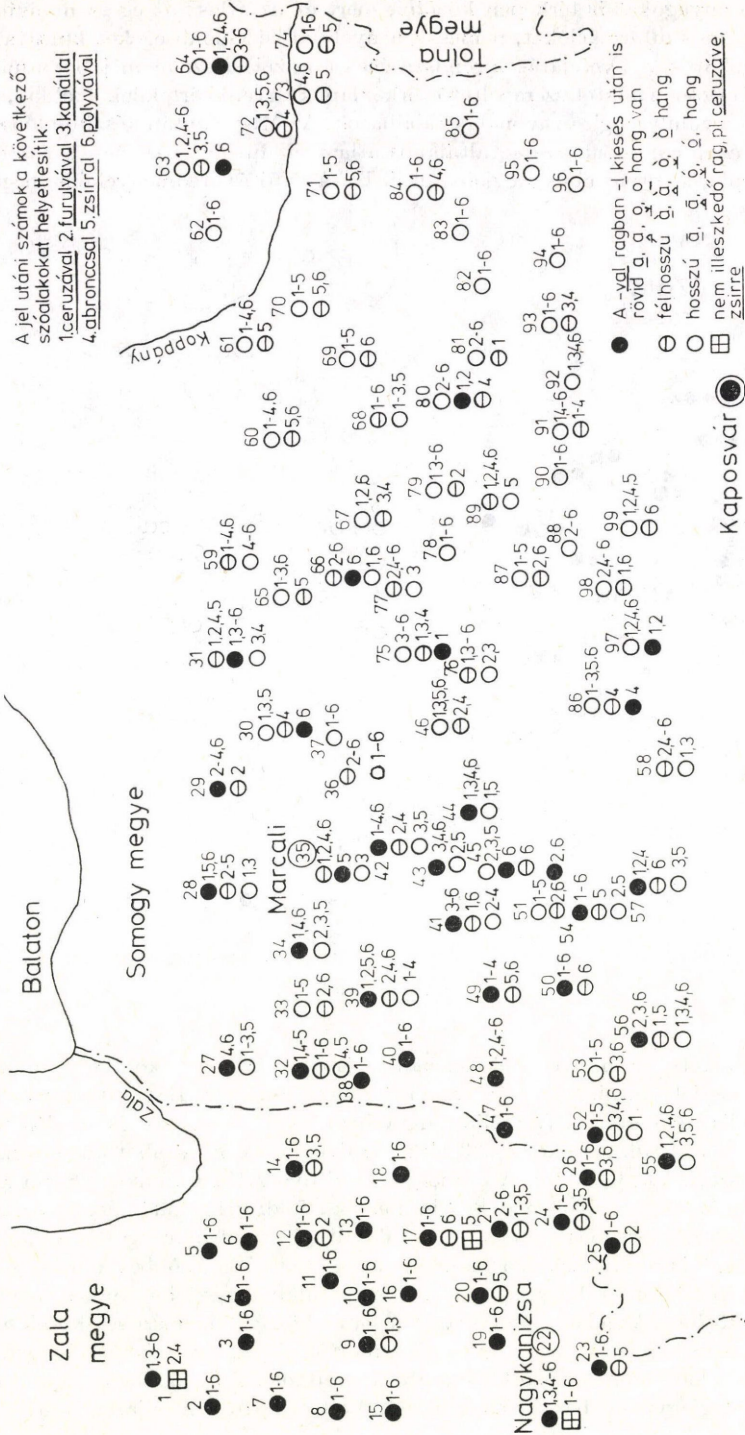
5. sz. melléklet

helyének, gyakoriságának feltüntetése mellett magukra az egyes példaszavakra is vissza lehessen következtetni. A nyelvjárástípusok átmeneti sávjának vizsgálatában ugyanis nemcsak az a fontos, hogy egy bizonyos jelenség hány adatban fordul elő, hanem az is, hogy mely szavakban jelenik meg, hiszen az egyes hangtani, alaktani jelenségeknek morfológiai kötöttségük is lehet. Ez utóbbi térképtípusra „A -val rag nyelvöldrajzi képe” c. lapot mutatom be példaként (l. a 6. sz. mellékletet). Atlaszomban 25 db összesítő szemléltetésű térkép szerepel.

5. A nyelvjárási jelenség határsávját szemléltető térképlapok. — Némelyik nyelvjárási sajátosság csak a kutatóterület egyik szélén jelentkezik, a terület nagyobbik részén pedig mindenütt ugyanaz a nyelvjárási forma található. Atlaszomban ez főként a kutatóterület nyugati szegélyén, a zalai községekben fordul elő, ugyanis itt van a határsávjára nyugati nyelvjárásterület több jellegzetességének (pl. a *-hoz/-hez/-höz* határozórag egyalakú (*-ho*) formája, a három alakú birt. személyragok (*háza, kezé, tüző ~ tüzzö*), az illeszkedő igenévképző (*csukja, büntetjé, kötfő* stb.)). A kutatóterület nyugati határát azért kellett a Nagykanizsa—Pacsa országút vonaláig kiterjeszteni (így jött létre a közlés szempontjából nem éppen szerencsés téglalap alakú gyűjtőterület), hogy elérjem ezeknek a jelenségeknek az érvényességi területét, és az izoglosszájukat is meg tudjam rajzolni. Mivel ezek a vonalak csak a térképek nyugati szélén húzódnak, a somogyi kutatópontokon pedig teljesen egynemű adatok találhatók, elegendőnek látszott olyan 1/2 méretű térképlapot rajzolni, amely csak ezt a problematikus határsávot szemlélteti. Mutatványomban „A -hez rag nyelvjárási formája a férjhez és a késhez szavak térképlapja alapján” c. összesítő sávtérképet közlöm (l. a 7. sz. mellékletet), az atlaszban 10 hasonló térkép van.

6. Dunántúli összevető térképlapok. — Mivel atlaszom címszavainak negyede azonos a MNyA. címszavaival, jó lehetőség kínálkozik a kitekintésre, arra, hogy a kutatóterületen belüli jellegzetességeket tágabb környezetükben, a dunántúli nyelvjárásokkal összevetve mutathassam be. A MNyA. dunántúli részének területébe arányosítva berajzoltattam saját kutatóterületemet, majd együttesen értékeltem a nagyatlasz és a Somogy—zalai nyelvátlasz azonos térképeinek a tanulságait. Csak a legfontosabb fonológiai vagy morfológiai jellegzetességekre, illetve a tájszókülönbségekre figyeltem, és azokat a térképeket dolgoztam fel, amelyekben a nyelvjárási sajátosságok elhatárolása határozott vonallal megoldható. A nagyatlasz adataiból kiszűrt izoglosszákat pontosított vonal képviseli (ezzel azt jelzem, hogy a ritka hálózat miatt csak körülbelüli pontosságú), saját kutatóterületemre érve azonban folyamatos vonallal közlöm a pontos határt. Vitás kérdésekben, többféle adat esetén a gyakorisági sorrend és a környező kutatópontok vallomása alapján döntöttem. Megjegyzendő, hogy saját gyűjtésem adatai nem mondtak ellent a nagyatlaszból levonható tanulságoknak, sőt a rések kitöltésével más, gazdagabb példaanyag felvonultatásával megerősítették azokat. Ez a térképtípus leginkább a nyelvjáráskutatás eredményeit felhasználó rokntudományok kutatói számára jelentős segítség, de hasznos szerepet játszhat a nyelvtudományi ismeretterjesztésben is. Igazában csak több ilyen jellegű térképlap együttes tanulmányozása nyújt megfelelő betekintést a dunántúli nyelvjárási izoglosszáik összefüggéseibe, helyhiány miatt azonban ebben a cikkben csupán egyetlen szó, a *kenyér* dunántúli térképlapjának a bemutatására vállalkozhatunk (l. a 8. sz. mellékletet). A Somogy—zalai nyelvátlaszban 50 hasonló típusú térképlap van. Megjegyzendő, hogy ezek az összevető térképlapok atlaszomban többletként szerepelnek, hiszen az itt tárgyalt címszavak eredeti térképe adatbeírásos vagy szemléltetési módszerrel külön megjelenik.

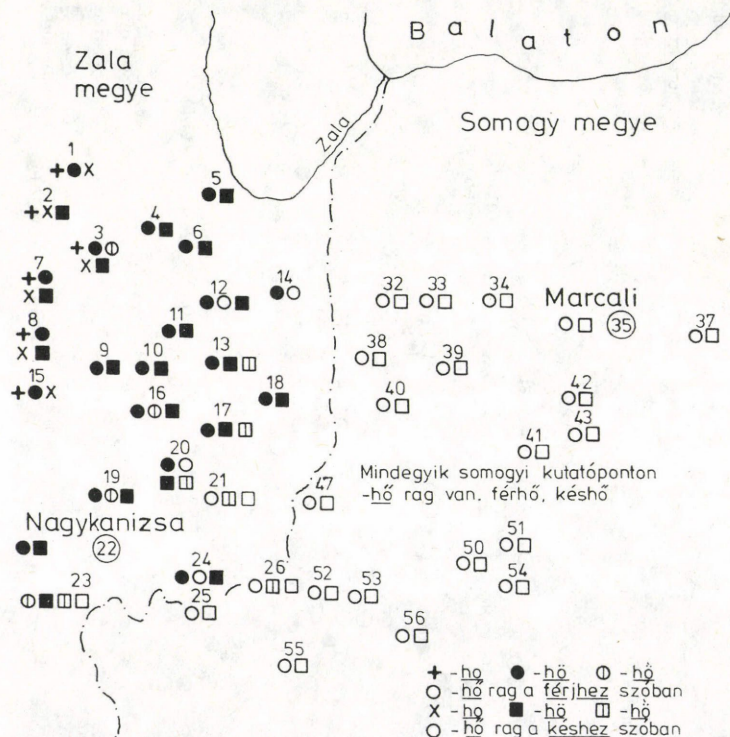
5. Mindegyik nyelvátlaszban található olyan címszók, amelyeknek a nyelvjárási adatai nem mutatnak jelentősebb földrajzi különbségeket. Az MNyA. esetében szükséges

6. sz. melléklet

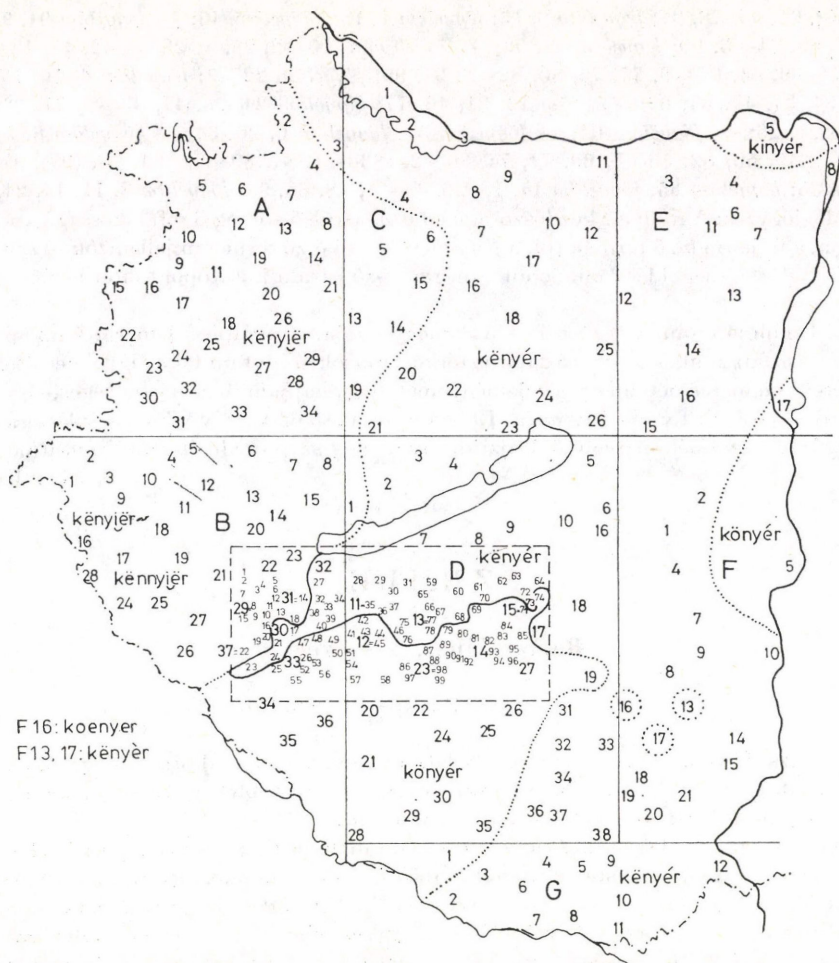
volt az ilyen anyagokat is térképen közölni, mert ez az atlasz az egész nyelvterületről nyújtott általános információkat, nemcsak a nyelvjárási különbségeket kutatta, hanem az azonosságokat is. A nyelvjárások rendszerének ábrázolása szempontjából a mindegyik kutatóponton azonos adatot szerepeltető térképlapok egyenlő értékűek azokkal, amelyeken esetleg bonyolult izoglosszavonalak találhatók. Az MNyA. után készíthető regionális atlaszoknak azonban — átvéve az általános atlasz eredményeit — nem célszerű „egyenemű” térképlapot tervezni és megjelentetni. Ha a gyűjtés eredményeként mégis ilyen-

7. sz. melléklet

féle anyag született, akkor azt — elsősorban itt is takarékosági okokból — adatleírással lehet megjelentetni. Nagyrészt ezt a módszert alkalmazza BALOGH LAJOS—KIRÁLY LAJOS speciális nyelvatlasza (Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Bp., 1976.), amikor a 233 térképlapjából csak 55 darabot közöl térképként, a többit listászerű adatközléssel. A Somogy—zalai nyelvatlasz munkatérképei között is vannak olyan lapok, amelyeken csak kis mértékű földrajzi elkülönülés mutatható ki, ezeket nem volt érdemes megrajzoltatni. Ezenkívül atlaszomban az egy típusú jelenségekre több példaszó is van, közülük térképlapon csak a legjellemzőbbeket mutatom be, a többit a térkép adatainak kicédulázása, rendezése alapján, az előfordulási helyre utaló adatleírással közlöm. Az adatok csoportosításában a köznyelvi címszóhoz közeli formából indultam ki, a térképlap anyagát fonológiai, morfológiai és lexikai különbségek szerint tagoltam. Ha a leírt adatok között valamilyen nyelvföldrajzi különbség figyelhető meg, akkor erre a Megjegyzés c. bekezdésben utalok. Voltaképpen ez az eljárás is tovább megy

8. sz. melléklet

az adatok egyszerű közlésénél, hiszen a gyűjtött anyag csoportosítása már adatfeldolgozást jelent, mert állást kell foglalni a fonológiai, morfológiai és lexikai együvértartozás kérdéseiben. Az adatok utáni szám az előfordulási hely, a kutatópont sorszámát jelenti, ennek alapján bárki megrajzolhatja a számára érdekes variáns földrajzi elhelyezkedését. Ezeknek a számoknak a mennyisége ugyanakkor szemléletesen vall az illető adat gyakoriságáról is. A Somogy—zalai nyelvtalaszban összesen 80 munkatérkép anyagát kívánom ilyen módon közreadni. Ezenkívül mindegyik adatbeírás nélküli térképlap (2—5. típus) anyagát elkészítettem adatleírással, a kiadási lehetőségektől függ megjelenhetnek-e nyomtatásban. Az ismertetett eljárásra a *fégyelem* FON. térképlap anyagát mutatom be.

fégyelem FON. Az iskolában és a katonaságnál is nagyon fontos, hogy mindig legyen tisztaság, rend és ...

fégyelem < 76 >; — *fégyelem* 1—4, 9—12, 16—7, 19, [20], 21—2, 27—33, 36—40, 56, 59, 60, 62—3, [64], 65, < 66 >, 70, 76; *fégyelem* 3, 5, 7, 8, 12, 14, 18, 20, 35—6, 44,

[49], [55], 61, 65, 78, 97; *fegyelm* 6, 13; *fegyelm* 4, 18; *fegyelm* 46; — *fegyelm* 91, 94; — *fegyelm* 69, 94—5, 99; *fegyelm* 91, 93; — *fegyelm* 4, 10—2, 25, < 28 >, 42, 45, 49—51, 53—6, 58—9, 64, 67—9, 77, 79, 80, 82—9, 91, 99; *fegyelm* 22—3; *fegyelm* 4, 10, 15—6, 21, 23, 34, 37, 47, 54, 67; *fegyelm* 13, 31, 46, 77; *fegyelm* 24, 26, 41, 43—4, 71, 92—3; *fegyelm* 24, 26; — *fegyelm* 64; — *fegyelm* 34; *fegyelm* 6, 20, 34; — *fegyelm* 8, 9, 20, 25, 34—5, 49, 50, 52, 56—7, 69, 71, 74, 80—2, (83—5), 87, 89—92, 94, 96, (97), 98—9; *fegyelm* 55; *fegyelm* 35; *fegyelm* 14, 18, 26, 43—4, 48, 86, 93; *fegyelm* 8, 11, 17, 24, 45.

Megjegyzés: A nyílt *e*-s kezdőszótagú adatok a külső-somogyi ref. lakosságú kutatópontokon, a teljesen *ö-ző* formák (pl. a *fegyelm*) a déli *ö-ző* területen jellemzők. Az utolsó szótag *ö* ~ *ő* ~ *ē* megoldása mindenütt, még az *ē-ző* északi kutatópontokon is előfordul.

6. Tanulmányomban ezúttal — a Somogy—zalai nyelvátlasz ismertetése kapcsán — a tájatlazsokban alkalmazható sajátos térképtípusokra hívtam fel a figyelmet. Befejezésül szeretném megismételni azt a véleményemet, hogy napjainkban is lehetséges, sőt szükséges a nyelvjárások tanulmányozása. Ebben a munkában a MNyA. tapasztalataira épített, megújított szemléletű nyelvföldrajzi módszer még szép eredményeket mutathat fel.

KIRÁLY LAJOS

S Z E M L E

Balázs János, A szöveg

Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 370 l.

BALÁZS JÁNOS, aki már számos általános nyelvészeti témakört monografikus terjedelemben dolgozott fel, most, jelen könyvével ismét egy újabb kérdéskört, a s z ö v e g, a s z ö v e g t a n kérdéseit foglalja össze számunkra.

Az 1. fejezet (7—13) gerincét a szöveg mivoltának meghatározása képezi. Láthatóan nem ért egyet a strukturalista szöveg meghatározásokkal, amikor így ír: „miért rekedt meg a strukturalista elemzés a mondat szintjén?”. Úgy látja, hogy a mondat szintjén való megmaradás, a mondaton belüli összefüggések elemzése a teljes nyelvi valóság leszűkítése. Való igaz, hogy késői munkáiban maga CHOMSKY is bírálja a „strukturalizmust”, és hogy vannak továbblépések a szöveg irányába a strukturalizmusból kinőtt legújabb nyelvészeti irányzatokban, de ezen célok már a legújabb modern nyelvészeti iskolák ügye, s elemzésük kitérő lenne a kötet ismertetésének tárgyát tekintve.

„A szöveg nyelvészeti vizsgálatának nehézségei és lehetőségei”-nek bemutatása után a „szövegalkotás tényezői”-nek felsorolására tér át a szerző (20—35). Itt — többek között — bemutatja a nyelvi funkciókat is, hiszen a szöveg bizonyos funkció jegyében jön létre mindenkor. A funkciók bemutatásánál ROMAN JAKOBSON rendszerezésére épít, de az említett szerző példái mellett maga is idéz számos saját maga kialakította (József Attilából, Kosztolányiból merített) példát, ezek hazai alkalmazásának lehetőségét pedagógiai érzékkel mutatva be. Kissé ehhez a „funkció-témához” kapcsolódik „A szövegalkotás és szövegértés a nyelvi közlés dinamizmusában” című fejezet is, ami elsősorban a nyelvi dinamizmus kérdése körül mozog.

„A szövegszerkesztés és a beszédaktusok” című résznél meghatározza mindennek előtt azt, hogy mit ért „beszédaktus”-on; ezt a meghatározást azonban heurisztikusan valósítja meg: felemlíti, hogy mely három (lokúciós, illokúciós, perlokúciós) összetevőre hivatkozott SEARLE és AUSTIN minden beszédaktussal kapcsolatban. Sajnos azonban —

mint mondja — elég nagy a zűrzavar azt illetően, hogy mit kell értenünk e három beszéd-aktus-jellegzetességen. Ezt oldalakon keresztül számos — sokszor ókori szerzőktől származó — példával világítja meg és osztatja el a korábbi fogalmi zavart. „A szöveg és címe” fejezetben tulajdonképpen névtudományi kérdést érint, amit ritkábban ugyan, de már korábban is vizsgált Balázs János kutatásai során (ÁltNyTan. I, 41 — 52). A címek problematikája felvetésének azért örülhetünk, mivel ez a névtudomány egyik legelhangyagoltabb területét képezi. „A szöveg szintaktikai szintjei” című fejezetben a szövegbeli utalások és visszautalások, rámutatószók, függő és egyenes beszédi szerkesztések nagy területét világítja meg. Majd mindezen szerkezeti formákat a legfontosabb szempont: a szövegmegértés szempontjából vizsgálja, melynek során sokszor hivatkozik HORVÁTH JÁNOSRA, BÁRCZI GÉZÁRA, illetve DEME LÁSZLÓRA, aki e kérdéssel az utóbbi időben számos megnyilatkozásban foglalkozott. „A szöveg szemantikai szintje” (138 — 64) vonatkozásában a szöveg elemeinek egymás közti szemantikai viszonyát (a fogalom- és a rámutató szók különféle kapcsolódásait, a kötőszók kapcsolatteremtési vonatkozásait, a kötőelem nélküli mondatfűzés lehetőségeit, sőt a körülménnyel való kapcsolatteremtés példáit stb.) tárja elének a szerző. Itt az utóbbi kérdésekkel kapcsolatban is hivatkozik a névtudományra (Illyés Gyula vette észre, hogy népdalainkban is olyan megnevezéstől való félelem uralkodik, mint amit a megnevezés-aktus különféle szintjén a „mentalité primitive” sugall — LEWY BRÜHL kutatásai szerint).

„A szöveg pragmatikai szintje” című fejezetben — a nyelvészet 1960 utáni nagy fordulatának eredményeit hasznosítva — PEIRCE és mások által kezdeményezett ilyen irányú összetevőkre utal Balázs; illetve ennek — már „A szöveg témája, az aktuális és a tematikus tagolódás” (195 — 220) című fejezetben — a szöveg ún. aktuális rendbe való tagolódását tárgyalja. Itt, e fejezet során is nagy mennyiségű irodalmi-stilisztikai illusztrációval találkozunk, és itt kerül alkalmazásra a nyelvészek által jól ismert „téma—réma-elemzés” is (téma a mondanivalóban a már ismert, a réma az újszerű, az eddigiekhez viszonyítottan új információt tartalmazó rész). Itt a szerző — többek között — KIEFER FERENC és ELEKFI LÁSZLÓ eredményeit építi bele mondanivalójába.

Az eddigi fejezetek egy nagyobb rész (1. számú rész) tagjai voltak.

A kötet második nagy részének címe: „A szövegszerkezeti modellek mint szuperstruktúrák. A versszövegek struktúrája”. E második rész általános bevezetője egyben ennek első fejezete is tematikailag, jóllehet a fejezetek számozásában erre nem történik utalás: Balázs itt — szövegtani nézőponttal — egészíti ki azt, amit az utóbbi időben HORVÁTH JÁNOS, GÁLDI LÁSZLÓ stb. verstana, SOLTÉSZ KATALIN és mások verstani megfigyelései, továbbá Balázs János másutt (Magyar deákság) közölt elemzései eddig nyújtottak a magyar verstan terén (221 — 44). „Az érvelés és a szónoki beszéd szerkezete mint szuperstruktúra”, majd „Az oklevél és a levél szerkezete” fejezetben a címben tükröződő témakör bemutatására és ezek példaanyaggal való megvilágítására kerül sor. A könyv utolsó fejezete: „Az elbeszélő szövegek szerkezete” (323 — 40). Ez gyakorlatilag az előző fejezet rendszerét követi. Az „Összegezés és kitekintés” című szakasz zárja valószínűleg az érdemi részt. Ebben a szöveg problematikájának egyéb — a kötetben részletesen nem tárgyalt — oldalról való megvilágítására nyílik alkalom a szoros értelemben vett „összegezés” mellett.

A kötet áttanulmányozása után az a kép alakul ki bennünk, hogy olyan műveltségű egyén ad áttekintést a szöveg problematikájáról és járja körbe e tárgykört, amilyen egyéniség kialakulása a magyar tudományosság világában ritkaságszámba megy. Nemcsak a nyelvészet és ezen belül az általános nyelvészet teljes fegyverzetében lép elének Balázs János és végzi el a kitűzött feladatot, de egyben a magyar és a világirodalom páratlan ismeretéről is tanúskodik elemzése, és arról, hogy ezen irodalmakat Balázs nemcsak formális szinten ismerte meg, hanem a kötetben használt műkifejezéssel élve, a témához

kapcsolódó „pragmatika” szintjén is birtokba vette: ezért tudja megtalálni az irodalom gazdag tárházából a leginkább odaillő példát minden felmerülő szövegtani jelenséghez kapcsolódóan. Balázs a maga megszokott humorával — sőt nemegyszer élénk bukkánó öniróniájával — gyakran említette sokunknak szóban: „csak dicsérjete, nincs az a dicséret, amit el ne tudnék viselni”. De mi ezt a kijelentést a maga betűszerinti formájában nem vesszük komolyan, mivel jól tudjuk, hogy Balázs a bírálatot is mindig pozitív hozzáállással fogadja. Nos, amit a kötetről egyáltalán mondhatunk bírálatként, az talán az, hogy matematikai nyelvészeti vonatkozásokat csak kis mértékben találunk benne. Ha megnézzük jónéhány összefoglaló külföldi szövegtan anyagát (DRESSLER, PETŐFI SÁNDOR JÁNOS idevágó műveit, a SZABÓ ZOLTÁN szerkesztésében megjelent „A szövegvizsgálat új útjai” című gyűjteményt stb.), akkor éppen ezen vonatkozások erőteljes érvényesülését láthatjuk e kötetekben. Igaz, hogy ugyanakkor ezek alig rendelkeznek az itt bemutatott irodalmi-stilisztikai vonatkozások gazdag anyagával. Az egyes fejezetekre lebontva is lehetett volna bizonyos matematikai-statisztikai megfigyeléseket tenni. E vonatkozások csekély számát azonban menti az a körülmény, hogy a kötet elsősorban a Gondolat Könyvkiadó olvasóihoz, a művelt közönséghez és csak bizonyos áttétellel a szakemberekhez, szaknyelvészekhez szól.

Balázs könyvének különös értékeként kell számon tartani azt a tényt, hogy ő ismeretterjesztési feladatnak is kitűnően meg tudott felelni. Különösen a szakkérdések bemutatását megvalósító részben nagy értéke a kötetnek a könnyedebb, közvetlenebb stílusbeli hang. Mindent összevéve BALÁZS fenti kötete nélkülözhetetlen segédkönyve a hazai nyelvtudománynak; eredményeit nem hagyhatjuk figyelmen kívül, sem akkor, ha a modern leíró nyelvészet, sem ha a hagyományos, történeti nyelvészet oldaláról közelítünk.

BÜKY BÉLA

Tarnai Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon

Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 345 l.

Középkori írásbeliségünk és művelődésünk kutatása az utóbbi időben örövendően fellendült, s a részeredmények gyarapodása összefoglaló műveket is megérlelt. Ilyen MEZEY LÁSZLÓ művelődéstörténeti összegzése (Deákság és Európa), BENKŐ LORÁND nyelvtörténeti monográfiája (ÁrpSzöv.) s részben BALÁZS JÁNOS nyelvfilozófiai, stílus- és művelődéstörténeti kérdéseket tárgyaló tanulmánygyűjteménye (Magyar deákság). Ezekhez csatlakozik TARNAI ANDOR monográfiája: „A magyar nyelvet írni kezdik” (a cím Beatus Rhenanus német humanista latin mondatát idézi), amely az irodalomkritika szempontjából tekinti át középkori írásbeliségünket. Az említett munkák közel azonos időben készültek (kézirátát Tarnai 1976 tavaszán zárta le), így a jeles szerzők egymás eredményeit már nem vehették figyelembe.

TARNAI célja az, hogy a magyar nyelvű irodalom művelése során vallott elméleti nézeteket a kezdetektől rendszeresen feltárja. Azt keresi tehát, milyen elvi követelményeket tartottak szem előtt a szó- vagy írásbeli művek létrehozói, s mit várt el tőlük a közönség. Az ilyen szabályok tudatos alkalmazása, illetőleg rendszerré alakítása képezi az ún. irodalmi gondolkodást, s ennek a vizsgálata természetesen számos nyelvi kérdéssel is összefügg.

A fenti cél megvalósítása a középkorra vonatkozóan is igen sokrétű feladat. Egyrészt, mivel a teoretikus gondolatok megjelenését, hatását ebben az időszakban főleg

közvetett úton lehet feltárni, másrészt, mert előbb a magyar nyelvű írásbeliségnek mintát adó latin művek irodalomkritikai értékelését kell elvégezni. TARNAI könyvének alapvető erénye, hogy a témát komplex szemlélettel, a kor egész szellemi életébe beágyazva közelíti meg. Nagy körültekintéssel vesz számba és kritikailag értékeli minden olyan tényezőt, amely a középkori latin és magyar írásbeliségünket formálta. Így a társadalmi és művelődési viszonyokat, az írásbeliséget hordozó literátus réteg összetételét, iskolázottságát (tankönyvek, szótárak, olvasmányok stb.), a szó- és írásbeliség szerepét e viszonyok közt, illetőleg magukat az írásműveket, a belőlük kihámozható irodalmi szakismeretet. A szerző módszerének egyik alaptétele az is, hogy a magyar szövegeket mindig latin megfelelőjükkel összehasonlítva vizsgálja. Többször utal idegen (német, francia, környező szláv) példákra is párhuzamként. A sokoldalú megközelítéssel és alapos vizsgálatokkal nyert — gyakran így is töredékes — adatokat fegyelmezett intuícióval összegzi, úgy, hogy azok az olvasó számára általában meggyőzően rendeződnek egységbe. A korábbi szakirodalomnak több olyan megállapítását helyesbíti is, amelyben a hiányos adatok túlértékelése vagy a latin forrás mellőzése hibás véleményhez vezetett.

A könyv az Előszót (7–8) követően három fejezetre tagolódik: I. Az irodalom meghonosodása (9–35, Jegyzetek: 35–47), II. Az irodalomtudomány kibontakozása (48–155; Jegyzetek: 155–225), III. A magyar nyelv a latinság iskolájában (227–284; Jegyzetek: 284–327). A kötetet Rövidítések jegyzéke (328–31) és Névmutató (332–45) zárja. Amint a terjedelmi arányokból is látszik, a főszöveg elsősorban a tanulságok, eredmények tömör — nem szakembernek néha túlságosan is szűkszavú — rendkívül szabatos összefoglalását tartalmazza, s a bizonyító adatok részletezése vagy említése pedig sokszor a jegyzetekben kapott helyet.

Az első két fejezet a latin teoretikus irodalom hazai meghonosodását és továbbélését dolgozza fel, s ezzel körvonalazza azt az irodalmi rendszert, amelyen a magyarban kialakult szokások, majd szabályok alapultak. Az első fejezet a XIII. sz. elejéig, a második onnan a középkor végéig (az 1530-as évekig) kíséri figyelemmel ezt a folyamatot. A középkori állapot zavartalan tükrözése érdekében azonban a reneszánsz kezdeti szakaszára már nem tér ki.

Az irodalom elméleti szférájának a megjelenése nálunk a latin nyelvűséghez köthető: a latin mint nemzetközi irodalmi nyelv egy régtől kidolgozott szabályrendszert hordozott és hozott magával. TARNAI bemutatja, hogy az első, jól felkészült íróinknál nyilvánvalóan kitapintható elméleti érdeklődés jegyei a kora középkori társadalom alacsony írásszükséglete miatt összefüggő gondolatrendszerre még sokáig nem válhattak. A latin szakismeretek közül viszont már a kezdetekben a kor tudományosságának megfelelő szinten alkalmazták a magyar nyelvre az etimologizálást.

Az első fejezetben említett nyelvi vonatkozásokhoz néhány apróbb kiegészítést fűznék. Az irodalmi terminológia története szempontjából érdemes lett volna megjegyezni, hogy az ótörök eredetű *ír* szavunknak eredeti jelentése a 'fest' is, a *betű*-nek (10) az eredeti értelmé pedig az 'írás' volt (l. TESz.). A kora középkor nyelvszemléletének változásakor írja TARNAI (22), hogy a nemzeti nyelveket a latinnal szembeállítva barbárnak tartották. Első gestafíronk is így nyilatkozott pl. a németről és az olaszról, azt azonban nem látjuk, milyennek tartotta saját anyanyelvét, vö.: „[Péter király] *bona terre . . . cum Teutonicis beluina feritate rugientibus et cum Latinis grundinum garrulitate murmurantibus devorabat*” (42). Érdemes lett volna idézni vagy utalni arra, hogy IFJ. HORVÁTH JÁNOS szerint a gestafíro az „állati vadsággal üvöltöző” németeket és a „fecskék csivitelésével fecsegő” olaszokat nem a latinhoz, hanem (nemzeti sérelmekből is befolyásolva) valószínűleg a magyarhoz képest szólja le. Erre mutat a német és az olasz hangzásának a megítélése; az előbbi a magyar fülnek túlságosan kemény, az utóbbi pedig lágy (vö. MNy. LI, 153). Szintén az első gestafíro kapcsán jegyzi meg a szerző, hogy mivel az a Scythiából

jött magyarok nyelvét nem nevezi szkítának, a magyar nyelv rokonításáról valószínűleg nem alakult még ki vélemény. Az, hogy a gestaíró nem kapcsolta össze a magyar és a szkíta nyelvet, főképp pedig az, hogy a nyelvrokonságról nem nyilatkozott, nem különös. A középkor végéig nemcsak nálunk, másutt sem igen nyilatkoznak a mai értelemben vett nyelvrokonságról, Európa-szerte a „bábeli” felfogás az uralkodó, miszerint minden nyelv tulajdonképpen a héberből származik (vö. pl. HEGENÜS, NytudÉrt. 56. sz. 16).

A monográfia második, legterjedelmesebb fejezete a XIII–XV. sz.-ban követi nyomon a hazai latin nyelvű irodalom építményének fokozatos bővülését (oklevélírás, prédikáció, liturgikus művek, magyar szentek legendái, rendi krónikák), s módszeresen fejti ki a források irodalomelméleti vonatkozásait. Ugyanakkor jól kiemeli TARNAI azokat a mozzanatokat, amelyek a magyar nyelvűség értékelését is előmozdították (pl. az ob-szerváns ferencesek rendi krónikájában felmerülő nemzeti gondolat és népszemlélet). A korszak vége felé a gyakorlati igények a teoretikus ismeretek hazai összefoglalásait is létrehívták (latinul), érthetően először a leggyakrabban művelt területeken: az oklevél-írásra és az egyházi beszédre vonatkozóan. Az irodalomtörténet-írás is elért a korszak végén arra a fokra, hogy a pálos Gyöngyösi Gergely rendi krónikájában külön fejezetet szánt egy kortárs költő munkásságának.

TARNAI a középkori szövegtörténetben két alaptípust különít el: „nyitott” és „zárt” szövegeket. Az előbbiben a művek részletei, az egyes motívumok a körülmények változásai szerint szabadon variálódva öröklődnek (pl. krónikáink), az utóbbiban a szöveg már változatlanul hagyományozódik. A középkor első felét a „nyitott” szövegtípus jellemzi, s ez az időszak az irodalomtörténetírás szempontjából az írásos hagyományok korának minősül. A szövegek zártságához, s ezzel együtt az írásos hagyományok irodalomtörténeti hagyománnyá válásához vezető folyamat a XIII. sz.-tól észlelhető. A latinból fordított magyar szövegeket érthető módon általában a szóbeliség felé nyitottnak kell tekinteni, mert hangos felolvasásra, elmondásra készültek, s a közönség igényei sem voltak nagyok. Ez indokolja, hogy TARNAI a magyar nyelvű írásosság egészét a szó- és írásbeliség viszonyának összefüggésében ábrázolja.

A monográfia legizgalmasabb része az „A magyar nyelv a latinság iskolájában” c. fejezet, amelyben a szerző a magyar nyelvű írásművekben megfogható kritikai gondolkodást keresi különböző szövegtípusok — archaikus szövegek, mint a miatyánk, a tízparancsolat stb., katékétikus szövegek, prédikációk, levelek — elemzése, illetőleg a magyar nyelvű irodalmi működés összefoglaló áttekintése során.

A középkori írott magyar nyelv megítélésében TARNAI HORVÁTH JÁNOS máig mérvadó véleményéből indult ki, s azt úgy fejlesztette tovább, hogy az írott és beszélt nyelv kétségtelen kölcsönhatásában az eddig szokásosnál lényegesen nagyobb szerepet tulajdonított a szóbeliségnek. Szerinte az írott magyar nyelvben a középkor végére kialakult egyensúlyi állapot nem elsősorban az írásbeliség fejlődésével, nem a fordítások „szövegnevelő” hatására jött létre, amint HORVÁTH JÁNOS gondolta, hanem a fő formálóerőt az élőbeszédben kialakult kifejezéskincs fokozatos tömeges bekerülése jelentette. Mivel az írásbeliség igen lassan fejlődött, a szóbeli tolmácsolás pedig a kezdetektől mindennapos munkája volt az írástudóknak, logikus az a feltevés, hogy a literátus rétegnek — amelynek műveltsége is viszonylag egységes volt — a századok alatt kiformálódott egy bizonyos mértékig szabályozott beszélt szaknyelve, amelyet TARNAI — joggal — a „literátus réteg csoportnyelvé”-nek nevez. Ezt „tették át lassan írásba, s váltották át a könyvek nyelvévé a XV–XVI. sz. magyar fordítói” (237). Csak a középkor utolsó századában vált el a szóbeli és írásbeli hagyományok útja: csak ekkortól adott az írásos tradíció a fejlődéshez lényeges impulzusokat a maga rögzített formájában (284).

TARNAI a literátusi csoportnyelv szerepének igazolására különböző magyar szövegtípusokon (elsősorban elmélkedésen, imán, elbeszélő részleten, de lényegében az összes

elemzett szövegfajtán) mutatja be, hogy bizonyos sztereotip fordulatok, állandó jelzős és határozós szerkezetek, mellérendelt mondatrészpárok, a megszólítás módjai s a szóbeli előadás egyéni különféle szokásai a magyar fordításba gyakran a latin alapszövegtől teljesen függetlenül kerültek be és variálódtak, illetve meglepő következetességgel ismétlődtek. A magyar szövegeknek ez a viselkedése valóban csak úgy érthető, ha a beszélt csoportnyelv beáramlásával számolunk.

A szóbeliség szerepének ilyen értelmezése a középkorban feltétlenül reálisnak látszik, s haszonnal jár például az olyan különböző magyar fordítások összehasonlításában is, amelyek nagyjából azonos latin szövegből valók. Egyezéseiket ugyanis nem kell okvetlenül egy régi, illetve másik fordítás közvetlen szövegszerű hatásában keresni; így köz tudottan sokszor eddig sem lehetett a számításba jövő kódexek összefüggéseit megnyugtatóan tisztázni. TARNAI meggyőzően feltételezi, hogy egy új fordítás elkészítésekor az írók sok tekintetben azt a szöveget rögzítették, amit a literátusi gyakorlatból jórészt kívülről tudtak, tehát amelyet koruk és vidékük literátusi zsargonja bizonyos fokig kicsiszolt. A fordítások közti egyezések tehát gyakran elsősorban egy kor, illetőleg vidék literátusi szaknyelvének közös készletéből erednek.

Az egyes magyar nyelvű szövegfajták áttekintése közben TARNAI nemcsak a szó- és írásbeliség viszonyának újszerű értelmezését nyújtja, hanem lényeges eredményre jut a prédikáció, a legelterjedtebb középkori irodalmi műfaj szabályainak a rekonstruálásában is. E rész 153-as jegyzetéhez (259) megemlítem, hogy a bibliára és az egyes részeire vonatkozó középkori elnevezéseket HEXENDORF EDIT (Pais-Eml. 298—303) közölte. A cikk bizonyára elkerülte a szerző figyelmét.

A középkor végi magyar nyelvű irodalmi gyakorlatot összegezve két kikristályosodott alkotásmódot láthatunk: a fordítást — ez szó szerinti és a bibliára korlátozódott — és az ún. akkommodációt, a latin szövegnek meghatározott magyar közönséghez alkalmazott fordítását. Az utóbbi művek a középkori értelemben eredetinek számítanak. Az anyanyelvi irodalmi működés legmagasabb elméleti fokát az írói programok jelzik; ezt a szintet elszórt megjegyzéseken kívül a Karthauzi Névtelen munkássága képviseli. A szerző itt a stílusvizsgálatok szükségességére irányítja a figyelmet, amelyekkel az egyes fordítók jobban elkülöníthetők, s egy-egy jelzett írói szándék megvalósulása követelhetőbb lenne. Összességében a magyar nyelvű irodalmi gondolkodás a középkor végén lényegében elért az elméleti összefoglalás határához.

A kritikaitörténeti áttekintés a TARNAI rajzolta széles társadalmi és művelődéstörténeti háttérrel újabb, más megvilágításba helyezi középkori magyar szövegeinket. Érthetően marasztalja el pl. kódexeink jellemző szóhalmozását, amely a stílustörténész számára erény is lehet. Az irodalomkritikai szempontú értékelés, úgy látom, a korai magyar nyelvű szövegeink megítélésében tér el gyökeresen az eddigi — jóllehet alapjában más szempontú vizsgálatokra épülő — véleményektől. TARNAI szerint a kezdeti időszak formálódó literátusi nyelve ugyan jórészt a latinon alapuló stílis fordulatokban is bővelkedett, de ezek használatában csak az alkalomnak és a közönségnek megfelelő, ösztönösen keresett jóhangzásra, hatásosságra törekvés figyelhető meg. „Retorikai tudatosságot e stilsztikában ne keressünk, mert a magyar szóbeli előadás latinnal egyeztethető ékítményeit Sylvester János kezdte felfedezni” (23). Ennek alapján például a HB. és K.-ról azt tartja, hogy a kritikai gondolkodás ilyen alacsony szintjén nem készülhetett szándékosan kétféle (szabadabb, illetőleg szorosabb) fordításmóddal a beszéd és a könyörgés (23), az ŐMS.-ról pedig nem is tesz említést.

Az eddigi kutatások részletes elemzésekkel (l. pl. újabban és irodalommal BALÁZS i. m. 451 kk., 486 kk.; BENKŐ i. m. 351—83) számos olyan szövegszerkesztési és stílusjegyre mutattak rá, amelyek nemcsak a latin szolgai-mechanikus utánzásán alapulnak, hanem a latin minták többé-kevésbé tudatos követését-alakítását tükrözik, illetőleg

amelyek az önálló magyar szövegformálási készség viszonylag magasabb fokát tanúsítják. Kétségtelen probléma az egész korszakban, amint TARNAI is írja például a prédikációkkal kapcsolatban, hogy „csak a szokások által szentesített nyelvi sztereotípiák ragadhatók meg, az elméleti ismeretek tudatosságának a foka, éppen teoretikus források hiányában, már nem” (258). Úgy gondolom azonban — amint BALÁZS JÁNOS is feltételezi esetenként a latin retorikai előírások hatását —, hogy a hazai latinban ekkor kitapintható elvontabb irodalmi ismeretek valamelyest szándékos használatát az anyanyelvű művektől teljesen megtagadni nem szükséges (pl. az etimologizálást is kiválóan alkalmazták a magyarra). Vajon a latin „retorikai szó- és gondolatalkazatok . . . e g é s z t a n á t” (23; a ritkítás tőlem — M. N. I.) kell-e előbb ismerni ahhoz, hogy a HB. és K.-ben bizonyos törekvéseket tudatosnak lássunk? S vajon valóban Sylvester volt-e az első, aki a magyarban a latinnal egyeztethető ékítményeket fedezett fel? A spontán szövegformálódás és az ösztönös hatásosságra törekvés szerepének elismerése mellett mégis azt hiszem, hogy a korai nyelvelméleinkben az iskolázott literátusok kisebb-nagyobb mértékű céltudatos alakító tevékenységével is számolnunk kell.

A kora középkori magyar nyelvű írásosság mértékéről szintén túl sarkítotttnak tartom a TARNAI véleményét. Szerinte ugyanis a HB.-et csak kivételesen, alkalmilag jegyezték le (23, 277), egyébként azonban a korai klerikusok „egyetlen szavukat sem tartották szükségesnek leírni” (23), s „a legvándalabb könyvpusztítás és a legbűnösebb hanyagság sem semmisíthetett meg nyomtalanul minden magyar nyelvű könyvet a Jókai-kódex előtti időből, és nem tüntethetett el minden misszilis levelet az 1486 előtti évekből, ha a papság korábban legalább alkalmyszerűen leírja a magyar beszédeit . . . s ha az írástudatlan nemesurak nem íródeákjaik tollára és tolmáczkészégére támaszkodva leveleznek egymással” (237). Abból, hogy a leggyakrabban használt egyházi textusokról (pl. a miatyánk, a credo) csak viszonylag késői magyar fordítást ismerünk, vagy hogy a JókK. előtti időből nem maradt ránk könyv terjedelmű magyar szöveg, s a HB.-et kivéve egyetlen árpád-kori magyar nyelvű prédikáció sem, még nem következik feltétlenül, hogy ilyeneket egyáltalán nem írtak le. Ismeretes, hogy nyelvelméleink zöme, így a HB. és a JókK. is másolat, (nem is feltétlen az egyedüli), tehát volt frott előzményük. Aztán pl. TARNAI is említi (284—5) KNEZSÁNAK azt a helyesírástörténeti megállapítását, hogy a XII. századi kancelláriai ortográfiának az árpád-kori kis szövegemlékeink helyesírása a folytatása, Ráskai Lea helyesírása pedig a XIII—XIV. századi kancellária gyakorlatával egyezik meg. És a MargL.-ből vagy MEZEY LÁSZLÓ kutatásaiból is tudjuk, hogy Szent Margit életében a Nyulak szigeti kolostorban használtak magyar nyelvű bibliai szövegeket. Másrészt még a nyomtatványok korából is több példa van arra, hogy tudunk egy könyv létéről, de egyetlen példány sem maradt ránk, vagy legfeljebb egy-kettő, többek között azért, mert teljesen elhasználták őket. Tehát a kora középkorban a memoriter jelentős, döntő szerepének elismerése mellett sem lehet kizárni, hogy magyar szövegeket „legalább alkalmyszerűen” leírtak, másoltak.

A JordK. szerzőjét szintén árnyaltabban ítélném meg. Igaza van TARNAINAK abban (273), hogy az evangéliumokhoz írt prológus, amellyel a szerző műveltségét, előremutató gondolkodását elsősorban bizonyítani szokták, ismeretlen forrású. Megjegyzem azonban, hogy a fordítást a latinnal összevetve a fordítónak bizonyos tervszerű szerkesztési szándéka vehető észre, amellyel az említett előszóban kifejtett gondolatokat valósítja meg: a szó szerinti fordítást csak az evangéliumokban tartotta fontosnak, másutt módszeres következetességgel — igaz, bibliafordításokban szokatlanul — a közönség alacsonyabb igényeihez szabta a szöveget (vö. [M.] NAGY: MNy. LXXVII [1981.], 41—8). Így a kódexfordítót mégis egy célszerű olvasmány szerkesztési szándéka vezette.

Mindent egybevéve TARNAI munkája középkori írásbeliségünknek számos vonatkozásban újszerű, kikristályosodott szemléletű, alapos szintézise, amely e téma kutatói-

nak — akár elfogadva, akár esetenként vitázva vele — alapvető támpontokat ad. Több részeredménye szintén jelentősen előbbre viszi eddigi ismereteinket, s az is öröndetes, hogy jónéhány konkrét tennivalóra — köztük kifejezetten nyelvészetiakra is — ráirányítja a figyelmet (pl. a literátusi csoportnyelv kérdései, stílusvizsgálatok az egyes fordítók elkülönítésére, jelentéstani vizsgálatok az irodalmi terminológia körében, középkori könyvjegyzékeink összkiadásának ügye, közép-kelet európai összehasonlító művelődéstörténeti kutatások stb.).

M. NAGY ILONA

A második finnugor fonológiai tanácskozás néhány tanulsága

Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Herausgegeben von PÉTER HAJDÚ und LÁSZLÓ HONTI. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 331 o. (Bibliotheca Uralica 7.)

1. Az 1965. évi II. nemzetközi finnugor kongresszuson TH. A. SEBEOK adta az első indítást ahhoz, hogy az 1939. évi koppenhágai nyelvészkongresszuson ajánlottak értelmében a hozzáértők összeállítsák a finnugor (pontosabban: az uráli) nyelvek fonémarendszereinek leírását. W. STEINITZ ösztönzésére még Helsinkiben egy 16 tagú bizottságot alakítottak a program kidolgozására. Megtörténtek az előkészületek egy 1967. évi finnugor fonológiai szimpozionra, de az Steinitz váratlan halála miatt elmaradt. Újabb hét évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Steinitz tanítványai — G. SAUER vezetésével — 1974-ben megrendezhessék Berlinben a „Phonologische Analyse der uralischen Sprachen” címet viselő első finnugor fonológiai kongresszust. Ezt követte az 1979-ben Mátrafüreden megtartott második uráli fonológiai tanácskozás. A címben jelzett kötet lényegében e szimpozion anyagát tartalmazza (az eltérésekről l. 8—9).

Az ismertetendő kötet tematikus rendben tartalmazza a kongresszuson elhangzott, illetőleg a szervezőbizottságnak és a szerkesztőségnek írásban megküldött előadásokat: a szamojéd nyelvek hangtani rendszerét tárgyaló tanulmányok után következnek az obiugor, a permi, a cseremiszi, a mordvin, a finn és a lapp nyelvekre vonatkozó hangrendszerképzési kérdések. E tematika tehát voltaképpen rokonsági fok szerinti és — ezzel legtöbbször párhuzamosan — földrajzi elvet egyaránt követ. Mindenesetre megválaszolatlan kérdés marad, hogy a kongresszus egyetlen magyar fonológiai előadásának anyaga (Some vowel systems of Hungarian koine) hová került volna a könyvbe, ha azt szerzője, MÁRTONFI FERENC közlésre éretnnek tartja; így viszont sajnos csak a kötet összefoglalásában, utalásként esik róla szó (l. az alábbiakban, a 3. I) pontban). Itt érdemel említést, hogy magyar szempontból e tanulmánykötet kérdéskörébe illik HELL GYÖRGY — egyelőre kéziratban — kandidátusi értekezése (A magyar szókinés fonémastatisztikája, szótagtípusstatisztikája és mássalhangzó-kapcsolódásai. Bp., 1983.).

2. A szimpozion előadóiak többsége nem egységes rendszert akar adni az egyes uráli nyelvek fonémaállományáról (bár, mindenekelőtt a JAKOBSON—HALLE-féle megkülönböztető jegyek alapján, rendszerint táblázatba foglalják a tárgyalt nyelv vagy nyelvjárás hangrendszerét is), hanem leggyakrabban egy-egy kiragadott vagy éppen arra a nyelvre jellemző sajátos problémát fejtegetnek. A résztvevők szemmel láthatóan a fonológia fejlődésének újabb álláspontját képviselik. A fonológiai leírást ennél fogva többnyire nem merítik ki a fonémák pusztá leírásával, hanem figyelembe veszik azok morfológiai helyzetét, szerepét is: azt, hogy a fonémák a szó elején, a belsejében vagy a végén állnak-e, a tőhöz tartoznak-e vagy a toldalékhoz, a szóhangsúlyhoz hogyan viszonyulnak stb.

A tanulmánygyűjtemény első dolgozatában E. A. HELIMSZKIJ azt vizsgálja meg, hogy a szamojéd nyelvekben valóban különbség van-e háromféle hosszúságú (kvantitású) magánhangzó között, vagy a nagyonhosszú fokozat inkább két fonémának értelmezhető-e. Ez a kérdés a magyarban a mássalhangzók időtartamának fonológiai értelmezésével érintkezik, hiszen pl. a *sakkal*, *vállal* eszközhatározói alakokban a megnyúlt hosszú mássalhangzó (*kk + k*, *ll + l*) mindenféle kiejtésben hosszú marad, viszont a *lábbal*, *körömmel* hosszú (illetőleg két fonémának is értelmezhető) mássalhangzója a pongyola (substandard) beszédben megrövidülhet, nem is szólva az egyetlen morfémahoz tartozó és csak egyetlen hosszú mássalhangzó-fonémának értelmezhető *l* hangról az *állók*, *kellemes* típusú szavakban. E kérdéskörhöz kapcsolható KASSAI ILONA értekezése a fizikai (abszolút vagy relatív) hosszúságról és a nyelvileg releváns — nem kizárólag csak időtartamviszonnyal jellemezhető — kvantitásról (NyttudÉrt. 102. sz. [1979.]).

A kvalitatív különbségeket illetően figyelemre méltó J. JANHUNEN elméleti állásfoglalása (23): releváns paradigmaviszonyokból kell kiindulni, nem pedig általános elvekből. Hozzátehetjük, hogy a magyar fonémarendszer is leírható pusztán a megkülönböztető jegyek alapján, például következetesen végigvezetve a magánhangzók között az időtartambeli, a mássalhangzók körében a zöngésségbeli különbséget. Persze a szavak és a szóalakok megkülönböztetésében az *ü : ű* vagy a *c : dz* oppozíció mégsem olyan jelentőségű a magyarban, mint az *o : ó* vagy a *p : b* szembenállás.

Hasonló alapon KERESZTES LÁSZLÓ nem lát kvantitásbeli oppozíciót a jukondai vogul nyelvjárás hosszú és rövid mássalhangzói között (86). Vót és inkeri nyelvjárásokban — S. SUHONEN felfogása szerint (290) — a felpattanó zöngés és zöngétlen zárhangok oppozíciójának gyenge megterheltsége teszi kérdésessé ezek önálló fonéma voltát. P. SAMMALAHTI az inari lappban tapasztal egy-egy oppozíciót gyengülni, úgyszólván eltűnni (305). VÉRTES EDIT (131), CSÚCS SÁNDOR (174) és mások is rámutatnak a kötetben arra, hogy az oppozíciós megterheltség minimális fokával összefügg a marginális fonémák rendszerbeli helyzete is.

A fonológia egyik alapproblémáját HARTMUT KATZ látja meg és tárja fel (33): egészen másképp vetődnek fel a kérdések az olyan nyelvekben, amelyekről gazdag történeti forrásanyag áll rendelkezésünkre (így a legtöbb indoeurópai nyelvben), mint azokban, amelyek élő szövegek lejegyzését és elemzését kívánják (ilyenek általában az uráli nyelvek, köztük a szelkup). De KATZ is alig veszi figyelembe, hogy ugyanaz a beszélő sem ejti mindig egyformán ugyanazt a fonémát. Ahol nincs nyelvi norma, ott nehéz megállapítani, hogy a változatok közül melyikhez kapcsolódik a fonéma „tökéletes” hangzása. Évtizedekkel ezelőtt már HEGEDŰS LAJOS figyelmeztetett a beszédbeli ingadozásokra, sőt azt a következtetést is levonta, hogy a hangváltozatok váltakozása vezet történetileg is hangváltozásra.

Tanulságos a fonémakapcsolatok KATZ-féle csoportosítása (44): eszerint megkülönböztethetők a) rendszerszerűen lehetséges és valóban létező kapcsolatok; b) rendszerszerűen lehetséges, de „véletlenül” nem létező kapcsolatok; c) rendszerszerűen nem lehetséges, mégis előforduló kapcsolatok; d) rendszerszerűen nem lehetséges és nem is létező kapcsolatok. A c) kategóriára nyilván az újabb (főleg az orosz) jövevényszók között találhatunk példákat. A fenti csoportosítással kapcsolatban mi is azt a kérdést vethetjük fel, amit a tanácskozáson VÉRTES EDIT szóvá tett (vö. 149): ami ritka, az feltétlenül rendszerellenes? „A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei” c. dolgozatában KASSAI ILONA kizárólag az *e g y s z e r ű s z ó l a k* fonémaösszetevőinek láncolatában keres szabályszerűséget (Magyar Fonetikai Füzetek VIII [1981.], 63–85). A magyarban lehetséges két- és háromelemű hangkapcsolatok között van olyan, amelyik csak szorosabb vagy lazább szókapcsolat határán fordul elő, van olyan, amelyik összetett szónak vagy képzett szónak morfémahatárán, és van, amelyik tő és rag vagy jel határán, vagy akár

egyetlen morféma-n belül is előfordul (vö. ELEKFI LÁSZLÓ, A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. Kézirat. Bp., 1973.).

A mássalhangzó-kapcsolatok között KATZ hosszú mássalhangzókat is felsorol (43–4), hiszen a betűkettőzés (pl. *ippa-*, *koffa*, *malla*) nyilvánvalóan egyetlen hosszú mássalhangzó jele. Kettős mássalhangzóról (geminátáról) viszont fonológiailag voltaképpen csak morféma-k határá-n beszélhetünk, fonetikailag pedig akkor, ha k é t zárfelpattanás van, tehát ha a két azonos mássalhangzónak mindhárom képzési mozzanata (a zár létrejötté, tartama és feloldása vagy felpattanása) megismétlődik. A *gemináta* szakszónak *intervokális hosszú mássalhangzó* helyett való, a történeti hangtanban még ma is előforduló használata olyan múlt századi intuíción alapult — ti. azon a feltevésen, hogy a nyomás megoszlik a szótaghatáron —, amelyet a fonetika nem tud egyértelműen igazolni. A „gemináta” ugyanis fonetikai szempontból csak az egyik alfaja a hosszú mássalhangzónak. A hosszú és az ikerített mássalhangzók korábbi, HORGER-féle erős szétválasztását DEME LÁSZLÓ is elutasítja (NéprNytud. XV—XVI [1971–1972.], 94); hasonló értelemben nyilatkozik KASSAI ILONA (pontosabb fonetikai leírással; vö. NytudÉrt. 102. sz. 44).

3. A) Öröndetes, hogy a szamojéd nyelvekkel hat (köztük a szelkuppál három) előadás is foglalkozik a kötetben: HELIMSZKIJ (13–7), JANHUNEN (19–28) és KATZ (33–46) már említett dolgozatán kívül MIKOLA TIBOR (29–32), JU. A. MOREV (47–50) és JANURIK TAMÁS (51–67) munkája.

MIKOLA a mindmáig igen elhanyagolt jenyiszeji szamojéd (enyee) fonológia két érdekes kérdésével (az *q* és az *ɟ* problematikájával) kapcsolatban foglal meggyőzően állást. — MOREV arra a megállapításra jut, hogy a fonémaállomány nem azonos valamennyi szelkup nyelvjárásban, hiszen 1854-től 1975-ig kilenc szerző más-más fonémákkal jellemezte a szelkup réshangokat. (Ez is azt mutatja, hogy a fonológia elmélete nem alkalmazható automatikusan minden nyelvre.) — JANURIK gazdag anyagot tartalmazó, rendkívül szemléletes tanulmányában a szelkup nyelvjárások mássalhangzó-fonémáinak eltéréseit történetileg, az összelkup rendszer rekonstruálásával magyarázza.

Az obi-ugor nyelvek közül JU. A. TAMBOVCEV (69–72), KÁLMÁN BÉLA (73–9), KERESZTES LÁSZLÓ (81–6) és HONTI LÁSZLÓ (87–102) a vogul, GULYA JÁNOS (103–9), VÉRTES EDIT (111–9), G. SAUER (121–7) és LIESELOTTE SCHIEFER (151–62) az osztják nyelvjárások fonológiai kérdéseit vizsgálja.

B) HONTI a pelimi vogul fonémaállomány leírása kapcsán megállapítja: olyan fonematikus átírást kell létrehozni, amely minél több kutató számára lehetővé teszi a szövegek olvasását és helyes fonológiai értelmezését. Ennek formája szerinte a taxonómikus fonémaelemzés lehetne — S. A. SCHANE generatív fonológiája alapján, W. U. WURZEL javaslatait is figyelembe véve (vö. Die phonologischen Merkmale der uralischen Sprachen. In: Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 22. Berlin, 1975. 167–83). HONTI a továbbiakban az igei és a névszói paradigmákban mutatkozó morféma-alternációk segítségével jellemzi azokat a hangtani szabályszerűségeket, amelyek a morféma-kapcsolódások sorozataiban megnyilvánulnak, tehát elvezetnek az alapul szolgáló (mélyszerkezeti) fonémasortól a felszíni megjelenésig. E szabályok a következő jelenségekre vonatkoznak: 1. magánhangzó-betoldódások; 2. magánhangzó-rövidülések, -kiesések, valamint szótagösszevonások; 3. magánhangzónyúlások; 4. személyrag kiesése; 5. egyszerűítés; 6. nazális mássalhangzó elmaradása; 7. szóvégi rövidülés. HONTI megkísérli a szabályok szerinti alakgenerálást kötőhangzókkal, megállapítja a tőváltakozások szabályait. A mintaszerű dolgozat függelékeként — a pontos fonetikus átírás mellett — a szerző bemutat egy egyszerűsített fonetikus és egy fonematikus átírást, egybevetve a saját rendszerét STEINITZÉVEL és GULYÁÉVAL.

TAMBOVCEV a vogul magánhangzók gyakoriságának vizsgálatakor arra mutat rá, hogy a nagyon gyakori fonémák aránya már 17 000, a ritkébbaké azonban csak 100 000

fonémányi anyag feldolgozása alapján ad állandó, megbízható képet. — KÁLMÁN az északi vogul nyelvjárások fonémarendszerét ismerteti, könnyen áttekinthetően, történeti háttérrel. — Igen szemléletes KERESZTES dolgozata is, amelyben a jukondai vogul hosszú mássalhangzóit és mássalhangzó-kapcsolatait szótagtípusok szerint vizsgálja meg, a redukált magánhangzójú szótagokkal együtt.

C) VÉRTES EDIT K. F. KARJALAINEN és H. PAASONEN feljegyzéseinek meg W. STEINITZ fonémajelölésének a viszonyát tanulmányozza néhány déli osztják nyelvjárásban, amelyek ma már kihaltak, tehát ellenőrizhetetlenek, csupán a századforduló táján gyűjtött szövegek alapján írhatók le (vö. VÉRTES: ALH. XXVI [1976.], 90). Véleménye szerint STEINITZ csak az első szótagi magánhangzókat állapította meg, pedig a többi szótagé is fontos az esetleges magánhangzó-harmónia miatt. Úgy látja, hogy Karjalainen az olyan *a* hangot, amelyet palatális szótag követ, palatálisnak hallotta, és első feljegyzésében *ä*, későbbi átírásában *ä* jellel jelölte. STEINITZ átírásában (*a*) még a nyoma is eltűnt az egykori palatális hangrendi illeszkedésnek, amely pedig Karjalainen hangjelöléséből kikövetkeztethető.

VÉRTESSEL szemben G. SAUER mesterének, STEINITZnek az igazát bizonyítja, ti. a déli osztjákban nincs teljes veláris/palatális szembenállás. Az első és a nem első szótagi magánhangzók vizsgálata során úgy véli, hogy a marginális fonémák közül a veláris *ɛ* nem alkot oppozíciót, az *ɨ* pedig vagy csak affektív (emfatikus) szavakban, vagy orosz jövevényszókból fordul elő. (Persze a jövevényszó is eleme a nyelvnek! HELL GYÖRGY külön foglalkozik a magyar szókinésznek ezzel az „idegen”, azaz új jövevény rétegével fentebb említett kandidátusi értekezésében.) SAUER szerint a nem első szótagban szemmel látható a palatális magánhangzók túlsúlyra jutásának tendenciája, de nem vitatja az egykori magánhangzó-harmónia maradványainak a meglétét sem.

VÉRTES EDIT — helyesen — fölteszi a kérdést viszonylásában (129—50): amire nincs adat, az tilos? Véleménye szerint Karjalainen fölismerte a déli osztják magánhangzó-harmóniát, de már nem volt ideje kidolgozni. A 3. jegyzetben VÉRTES analógiaként egy számunkra fontos problémát érint: a magyar expresszív szavak kettős hangrendű változatait. Ezekben — fűzhetjük hozzá — a hangrendi szembenállás neutralizálódik, ezáltal az ilyen magánhangzók az oppozíciós megterheltsége csökken, de azért önálló fonémaértékük nem szűnik meg. 4. jegyzetbeli példájában a szerzőnő a magyar *t/ty* oppozíció korlátozott voltára utal. Ez közismerten annak tulajdonítható, hogy a magyar *ty* közel áll a marginális fonémákhoz.

GÜLYA egy északi osztják nyelvjárás fonémaállományának elemzése kapcsán — többek között — arra mutat rá, hogy az osztják fonémák STEINITZ-féle osztályozásában nem egyértelmű a hosszú (ill. a teljes) és a feszített ejtésű, valamint a rövid (ill. a redukált) és a laza ejtésű hangok azonosítása. Az osztják rövid, éles hangsúlyú magánhangzó keresztezi a CHOMSKY—HALLE-féle megkülönböztetést (vö. The sound pattern in English. New York etc., 1968. 52—3, 149, 170, 241). Figyelmet érdemel, hogy ez a rövid éles hangsúly a magyarra is jellemző, és különösen az időmértékes verselés metrikájában okoz nehézségeket. — L. SCHIEFER a vachi osztják szótagok és tömorfémák fonémaeloszlásának táblázatos ábrázolása során egyebek közt arra a sajátságra hívja fel a figyelmet, hogy a szóvegekben lehetséges mássalhangzók száma a szótagszám növekedésével csökken.

D) A permi nyelvek fonológiai rendszerét DOBÓ ATTILA (163—6) és CSÚCS SÁNDOR (167—181) tanulmányozza a kötetben.

DOBÓ a zürjén nyelvjárások fonológiai folyamatainak leírását a természetes fonológia elveinek és elméletének ismertetésével vezeti be. A természetes fonológia kezdetét D. STAMPE 1969-ben megjelent tanulmányához kapcsolja (címét l. 166), amelyben a szerző két ágból vezeti le a fonológiai szabályokat: általános fonológiai folyamatokból és a nyelv grammatikájára jellemző morfonológiai szabályokból. Itt említjük meg, hogy 1985. szept-

tember 27-én W. DRESSLER fejtette ki a természetes fonológia jelenlegi álláspontját Budapesten, az MTA Nyelvtudományi Intézetében (vö. még: uő.: Explaining natural phonology. In: Phonology Yearbook 1. Cambridge, 1985. 29—50).

Csúcs a votják irodalmi nyelv fonémarendszerének néhány problémáját vizsgálja. A magánhangzóról szájöreg- és akusztikai mérésadatokat is közöl. Világos táblázatban mutatja be a Munkácsi és mások által följegyzett magánhangzókat és azok fonémaértékét. Tetszetős a magánhangzó-rendszerezése. Általános érdekű problémát érint, amikor felveti a kérdést: fonéma- vagy variánsértékű különbségeket találunk-e bizonyos votják nyelv-járásokban? Csúcs dolgozata az első kísérlet a votják fonémáknak megkülönböztetett jegyek szerinti leírására. Értékei közé tartozik a vitatható fonológiai jegyeket is feltüntető, összevont táblázatos rendszere. Megjegyezzük azonban, hogy elkélne ide egy különbségi rendszer rajza is, s a szerző fonológiai ágrajzai nem eléggé áttekinthetők.

A volgai finnugor nyelvek szakértői közül a kötetben A. ALHONIEMI (183—94) és BEREZCKI GÁBOR (195—9) képviseli a cseremiszt, A. P. FEOKTYISZTOV (201—7) és RÉDEI KÁROLY (209—30) pedig a mordvin fonológiát.

E) A nyugati cseremiszt morfonológiai sajátágok közül — amelyekkel ALHONIEMI foglalkozik — feltűnő a magánhangzórendszer, amely nagyon hasonlít a magyar *ē*-ző nyelvváltozat rövid magánhangzóinak a rendszeréhez, csupán kiegészül még két redukált hangzóval. Az *e*, *i* utáni magánhangzók illeszkedése azonban a cseremisztben veláris előzmény után is palatális, ellentétben a magyarban tipikus illeszkedéssel. — BEREZCKI cseremiszt magánhangzó-tanulmányában számunkra elsősorban az az E. ITKONENTÓL idézett megjegyzés érdekes, amely szerint a cseremisztben a korábbi redukált magánhangzónak az újabb teljes hangzókkal való felváltása inkább lélektani hatásnak tulajdonítható, mint hangfiziológiainak.

F) FEOKTYISZTOV a moksa-mordvin, RÉDEI pedig az erza-mordvin fonológia alapvető kérdéseit foglalja össze. A két fonológiai analízis közül különösen újszerűnek tartjuk RÉDEINEK az erza-mordvin morfonológiai alternációkról összeállított fejezetét. Ebben a szerző egyrészt az erza-tóváltakozás leggyakoribb eseteit sorolja fel, másrészt pedig a sandhi-jelenségeket összegezi. A nagyszabású — a mordvinisztika szempontjából igen jelentős — tanulmány W. U. WURZEL terminológiájára és rendszerére épül, annak mátrixait alkalmazva tünteti fel az erza-mordvin irodalmi nyelv és az erza nyelvjárások, valamint a moksa típusú nyelvváltozatok fonológiai megkülönböztetett jegyeit. — A nyugati moksa-mordvin nyelvjárásokban, mint FEOKTYISZTOV is megjegyzi dolgozatában, az *š*, *ž* és a *č* palatalizálása megkülönböztető jegy, tehát — Csúcs fent említett kérdésére is utalva — fonematikus különbség mutatkozik ott, ahol más nyelvjárásokban csak változatokról beszélhetünk.

G) A finnnségi nyelvek fonológiai problematikája öt előadásnak — és egy hozzászólásnak — is témája.

TERHO ITKONEN a finn irodalmi nyelvnek egy sajátos területét vizsgálja: a fonémakapcsolatok határjelző szerepét (231—45). Ez igen tanulságos a magyarra nézve is akkor, amikor irodalmi szövegek gépi szótározásával foglalkozunk. A magyarban is vannak ugyanis olyan hangkapcsolatok, amelyek egy morfémán belül nem fordulnak elő, csak szavak határán, illetőleg toldalékos vagy összetett szavak morfémahatárán. A finnhez hasonlóan összetétel utótagja a magyarban is legfőljebb csak mellékhangsúlyt kaphat. A finn *e-a*, *i-a* stb. magánhangzósorban — ez tőszókból gyakori — valójában nincs morfémahatár, de az *e-ö*, *i-ö* (pl. *men|kö*: tő + partikula) erős határt jelez, az *e-y*, *i-y* (pl. *selv|yys*: tő + képző) pedig gyenge határt. E sajátosságnak történeti oka van: míg a többi finnnségi nyelvben felbomlott a magánhangzó-harmónia, a finnben erősödött az *ö* kifejlődésével; de az *ö* csak agglutinált toldalékokban jelenik meg következetesen, tő végén nem. Ezért pozitív a határjel az *e* vagy az *i* hangzójú szótag után.

H. LESKINEN a karjalai nyelvjárások mássalhangzóinak a számát nehezen tudja megállapítani (247—57) a legújabb jövevényszók miatt, amelyekben sok az eredetileg idegen fonéma. Érdekes, hogy a *tl* gemináta csak orosz jövevényszavakban fordul elő, a *dd'* viszont az alaprendszerben is. Ez a meg nem felelés emlékeztet a magyar *ty* és *gy* fonéma helyzetéhez: a *gy* bármely pozícióban gyakran előfordulhat, míg a *ty* szó elején és végén ritka. A cikk összegező záró szakasza kitűnő bemutatása az egymás mellett élő fonémarendszereknek és az orosz hatásnak.

P. VIRTARANTA a karjalai nyelvjárások egyikét azzal jellemzi (259—74), hogy benne — akárcsak a lüdben és a vepszében — orosz hatásra különvált az *s* és az *š* fonéma.

M. HINT és H. PAUNONEN a déli észti tartui nyelvjárásának fonológiai kérdéseit elemzi (275—84). Három hosszúsági fokozatot különböztetnek meg az első és a második szótag határán a hangsúlyos szótag magánhangzójában és a rá következő mássalhangzóban. Dokumentálják az észti vokálisok öt hosszúsági fokozatának előfordulását, hozzátéve, hogy azok nem képviselnek valódi oppozíciót. A magyar kvantitásproblémákkal jobban érintkezik az észti mássalhangzó-fokozatok felsorolása különféle hangkapcsolatokban. A tartui dialektus affrikátái fonéma értékűek, mert szókezdő és szóvégi helyzetben is előfordulhatnak, a *ts* fonemakapcsolatnak viszont morfémahatáron bonyolult a tagolása.

P. SAMMALLAHTI — LESKINEN és PAUNONEN előadásával kapcsolatban — az ún. távasszimilációnak egy kérdéséhez fűz megjegyzéseket (285—6).

S. SUHONEN három szomszédos vót nyelvjárás fonológiai elemzésének kérdéseiről szól (287—93). Megállapítja, hogy nehéz határt vonni a diftongusok és a magánhangzókapcsolatok között. Tudjuk, hogy ez kissé a finnben is így van; a magyarban pedig a jövevényszókban előforduló *au* jelent problémát. SUHONEN valódi szembenállásokra, illetve hiányokra mutat rá, köztük arra is, hogy a vizsgált három korpusz közül kettőben a *p : b* szembenállás nehezen mutatható ki — szinte vitatható —, de a többi felpattanó zárhangpár oppozíciója is gyenge.

H) Lapp fonológiai tematikájú végül a kötetben BÁTORI ISTVÁN (295—301), P. SAMMALLAHTI (303—10) és M. KORHONEN (311—25) dolgozata.

BÁTORI a lapp magánhangzó-harmóniával kapcsolatos kérdéseket vizsgálva bírálja TRUBECKOJ, JAKOBSON és RÉDEI „horizontális magánhangzó-harmónia” kifejezését, mert azt félrevezetőnek tartja. A korai őslappban — amely a korai ősfinnből vált ki — a magánhangzó-harmónia nyomtalanul eltűnt, s átadta a helyét egy „umlaut-szabálynak”. Az ilyen szabálycsere — mint a szerző 8. jegyzetében közli — nyelvcsere esetében figyelhető meg. A lappok ugyanis valószínűleg nyelvcsere útján jutottak finnugor nyelvükhöz (vö. legutóbb HAJDÚ PÉTER állásfoglalását is: Az uráli nyelvészet alapkérdései. Bp., 1981. 85). BÁTORI rámutat, hogy a kétnyelvűek első nyelvük artikulációs szokásait megtartják akkor is, ha a másodikon nyilatkoznak. A kétféle szabály működését a szerző R. M. VAGO generatív formulája nyomán ábrázolja (297, 300). Eszerint az első, a hangrendi szabály „jobbra”, azaz az első szótaghoz igazodva minden további szótagra hat; a második, az umlaut-szabály viszont visszafelé, s csak egyetlen szótagra. A második szabály nemcsak az asszimiláció irányában tér el az elsőtől, hanem bizonyos megkülönböztető jegyekre nézve is: az uralkodó szembenállás az egyik rendszerben a veláris : palatális, a másikban a zárt : nyílt magánhangzók között van.

SAMMALLAHTI az inari lappban az oppozíciók erős vagy gyenge fokát tanulmányozza. Véleménye szerint a kvantitásbeli szembenállások attól függenek, hogyan értékeljük a hangsúlyeltolódásokat. A szerző mátrixainak szempontjai részben vitathatók, különösen a mássalhangzóké.

KORHONEN egy eddig kevésbé vizsgált kolai-lapp nyelvjárás néhány fonológiai kérdését tárgyalja. A ter-lappban a szabályos palatalizáció mellett mutatkozó kivételek szerint jórészt hangkieséssel, összevonással magyarázhatók. A szerző jellemzi és példákon

mutatja be a tipikus hangsúlyfokozatok elhelyezkedését, majd a palatalizálás és — orosz mintájú — lágyítás közti különbséget fejtegeti. A palatalizált és nem palatalizált hangsorok között olyan fonológiai oppozíciót lát, amelynek funkcionális megterheltsége csekély. A kvantitatív, ill. kvalitatív korreláció kérdéseit megvizsgálva úgy véli, hogy a feszített *u*, *e* és *o* kvantitásának nincs funkciója, bizonyos határok között ezek szabadon variálódhatnak. Hasonló a helyzet a magyar *ú*, *ű*, *i* hangok jó részével — tehetjük hozzá —, amelyeket csak az egységre törekvő helyesírás és a mintaszerű ejtési norma szerint sorolunk a hosszú fonémák közé. A disztinktív jegyek szerint KORHONEN olyan táblázatot ad a nyelvjárás fonémáiról, amely voltaképpen bináris döntéseket feltüntető kibernetikai modell, s ilyenformán a kötetben egyedül áll.

I) A kötet W. U. WURZELNEK a konferencián elhangzott néhány előadáshoz fűzött megjegyzéseivel zárul (327—31). A neves berlini fonológus DOBÓ, HONTI, JANHUNEN, MÁRTONFI, SAMMALAHTI és L. SCHIEFER értekezését kommentálja röviden. Közülük kettőt említünk meg e helyütt. — MÁRTONFI előadásával kapcsolatban WURZEL megjegyzi: az előadónak azt a tételét, hogy különböző nyelvtanokból azonos output vezethető le, ha nem is teljesen újnak, de figyelemre méltónak tartja. WURZEL mindenesetre óva int attól, hogy CHOMSKYNAL túlzottan technikai koncepciója alapján fogjuk fel a redundancia és az egyszerűség kritériumát. — JANHUNEN elméletét WURZEL nem tudja elfogadni, mert szerinte általános és összehasonlító jegyek alapján kell egy nyelv fonológiai rendszerét megállapítani. Pedig véleményünk szerint figyelmet érdemel JANHUNEN felfogása is. A két szemlélet közötti különbség lehet az egyik oka annak, hogy a magyar és a finnugor fonetikus átírásban még mindig nem tudott általánosan elfogadottá lenni a Nemzetközi Fonetikai Társaság (APHI, ill. IPA) hangjelölési rendszere.

4. Mint ismertetésünkben is kiderül, a tanácskozás résztvevői mindenekelőtt az egyes uráli nyelvek, illetőleg nyelvjárások leíró fonetikai és fonológiai kérdéseit taglalták, de az előadók közül néhányan a megfelelő fonémarendszer kialakulását és fejlődését — tehát a történeti aspektust — is figyelembe vették. A szimpozion jelentőségét egyrészt abban látjuk, hogy némely rokon nyelv, illetve dialektus eddig nem (vagy alig) tárgyalt kérdésének vizsgálata ezután a korábbiánál nagyobb egzakttságot eredményez a fonológiai leírásban, másrészt pedig abban, hogy a szerzők túlnyomó többsége a legújabb fonológiai kutatási eredményekre támaszkodva tanulmányozta az általa elemzett jelenségeket, s ennélfogva a konferencia anyagát tartalmazó kötet méltán számíthat az általános fonológia művelőinek érdeklődésére is.

A mátrafüredi tanácskozás természetesen nem oldhatta meg az uráli nyelvek fonológiájának valamennyi vitás kérdését, de ez nem is lehetett célja. A résztvevők céljuknak tekintették viszont, hogy a folyamatosság, a továbblépés a jövőben is biztosítva legyen. Ennek eredményeképpen a mátrafüredi másodikat azóta már követte a hasonlóképpen sikeres III. uráli fonológiai konferencia az ausztriai Kismartonban (Eisenstadt). E konferencián 1984. június 28-a és július 1-je között mintegy 40 előadás hangzott el, s ezúttal már szép számban sorra kerültek magyar fonológiai tematikájú beszámolók is, sőt pl. három kihalt déli-szamojéd nyelv, a motor, a tajgi és a karagasz fonémarendszerének kérdéseivel két előadás is foglalkozott. Reméljük, hogy mire e recenzio megjelenik, addig a kismartoni konferencia anyaga is napvilágot lát. Úgy véljük, hogy az ötvenkénti finnugor fonológiai tanácskozások nyereségei az uráli és az általános nyelvtudománynak egyaránt.

ELEKFI LÁSZLÓ—ZAICZ GÁBOR

Béla Köpeczi, *Une enquête linguistique et folklorique chez les Roumains de Transylvanie du Nord. 1942—1943*

Studia Ethnologica in Hungaria, I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985. 200 l.

1. Korunk nyelvtudományának egyik igen kedvelt területe a különböző nyelvek közti kölcsönhatások, az areális nyelvi kérdések körültekintő anyaggyűjtésen alapuló, újszerű módszerekkel való vizsgálata. Jelentős teljesítménynek számít ilyen vonatkozásban is pl. a román—magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálata. L. MÁRTON—PÉNTEK—VÖÖ, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977.; hasonló jelentőségű a Kolozsváron SZABÓ T. ATTILA professzor vezetésével készülő feudalizmus-kori román kölcsönszavainkról szóló monográfia is. A fordított irányú kölcsönhatás-vizsgálatokkal kapcsolatban pl. GÁLDI LÁSZLÓ, TAMÁS LAJOS és BAKOS FERENC munkássága jelentős. Az egymás mellett élő két nép szellemi életében igen fontosak a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére számot tartó irodalmi kapcsolatok is (erről legutóbb I. DOMOKOS SÁMUEL, *Magyar—román irodalmi kapcsolatok*. Bp., 1986.). Ismeretes az is, hogy a román folklórkincsek Balassitól Bartókon át napjainkig több magyar alkotó számára szolgáltak ihletforrással (Bartók különben éppen az észak-erdélyi Naszód környékén gyűjtötte a legtöbb kolindát).

Aligha kétséges tehát, hogy egymás hagyományainak megbecsülése, az értékek mentése mindenkor közös és kölcsönös feladat. Különösen ma, midőn az élő népköltészetnek a világ minden táján szemünk láttára való sajnálatos halódása miatt az egykor lejegyzett darabok már mással nem helyettesíthető nyelvmemléki és műértéket képviselnek. Ezért is tette jól KÖPECZI BÉLA, hogy egykori gyűjtésének megjelentetésére megragadta a kínálkozó lehetőséget.

A most megjelent kötet három részt tartalmaz. Ezek: francia nyelvű bevezetés (az egyéb magyarázó szövegek is ezen a nyelven olvashatók), maguk a folklórszövegek, valamint a ritka és nyelvjárási szavak francia nyelvű értelmezését tartalmazó szójegyzék.

2. Az Introduction című részben tájékoztat arról, hogy a gyűjtést a kétnyelvűség vizsgálatának szándékával végezte két szamosmenti vegyes lakosságú községben (Szécsárma — Sásarm és Magyar-nemegye — Nimigea de Jos). Ismerteti e községek történetére vonatkozó felhasznált szakirodalmi megállapítások summáját (kitérve a helynév-etimológiákra is), majd megadja az általa felhasznált források demográfiai adatait.

Végignézve a szövegek után szereplő neveket és életkori adatokat, kiderül, hogy adatközlői 83 és 7 éves kor közöttiek voltak, s köztük néhány fiatalnak mennyiségileg is feltűnő a szövegtudása (így pl. a 18 éves Rus Vicanak és Pop Iuonnak). Említésre méltó továbbá, hogy adatközlői közül kettő a szó legteljesebb értelmében kétnyelvűnek számító asszony volt, s hogy meglepően sok szöveg közlői voltak éppen ők.

A bevezetőből tudjuk meg azt is, hogy a hangjelölésben egy, az ALR. (a román nyelvjárások atlasza) követte gyakorlatnál egyszerűbb, az APH-I-n alapuló változat mellett döntött. Igen helyeselhetően, mivel a majd félszáz éve lejegyzett szövegek hangjelölésének utólagos átírása több szempontból sem lett volna célszerű.

A kötet második nagy egysége magukat a fonetikus lejegyzésű, műfajok szerint csoportosított verses és prózai szövegeket tartalmazza. A két községből származókat külön-külön.

Táncnóta és kiáltás (chansons et cries de dance) az egyik községből 56 (+ két variáns) 12 adatközlőtől, a másikból 80 összesen 31 adatközlőtől. A két legidősebb 55, illetve 80 éves, a legfiatalabb 9, illetve 7 éves. Az aratódalok (chansons de moisson) száma 2 és 7 (78 és 34 év közti 6 adatközlőtől). Karácsonyi ének (chanson de Noël) 3 sze-

repel (2 adatközlőtől). Lakodalmi verses szöveg és lakodalmi tánenóta (chansons de nocés) 20 és 15 lap terjedelemben olvasható, 10, illetve 11 adatközlőtől. Varázsszöveget (formules d'incantation) 5-öt közöl 2 adatközlőtől. Az itt közreadott szövegek közül az első a sztrigójok ellen való, a következő szöveget szemmel verés esetén, a harmadikat szenes vízzel való művelkedés közben szemmel verés ellen mondják. (A szövegekben emlegetett sztrigójokra, tisztátalanokra, a holdat megevő *vircolacra*, a moroiokra, zinakra, a veszett farkasra vonatkozóan igen gazdag ismeretanyagot tartalmaz. I. MUŞLEA és O. BÎRLEA „Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Haşdeu.” Bucureşti, 1970. c. jeles munkája). A negyedik szöveg házasodni készülőknél való. Az ötödiket dagasztógyógyítás alkalmával mondják, miközben száraz szalmával háromszor megkörözik a beteg részt, majd a szalmaszálakat egy útkereszteződésnél eldobják. Aki majd arra megy, az kapja meg a betegséget.

Temetési éneket (chansons d'enterrement) 4-et közöl 3 adatközlőtől (egyikük 14 éves!). Ezek az énekek tartalmilag hasonlítanak ugyan a magyar siratók műfajához, mondanivalójuk azonban összetettebb, talán kevésbé aktualizáltak, s funkciójuk is némileg különbözőnek tűnik a magyaroktól.

Epikus éneket (chants épique) 13-at olvashatunk 4 adatközlőtől (69–45 évesek). Ezek közt van az egész kötet leghosszabb, 7 lap terjedelmű darabja is (a Szűzanya siralma). Több ének tárgya a haldokló vitéz hagyakozása. E végkivánságokról szóló darabok némely részletének tartalmi vonatkozásai és költőisége már-már a legszebb Miorița változatok soraira emlékeztetnek. A többi ének a pénzért eladott feleségről, a férjétől menekülő asszonyról, a pártában maradt lány szomorúságáról, a halott szerelmesek sírjából kinövő fák összelelkezéséről (ami „az igaz szerelmet példázza”) szól. A nyolcadikban a kedvesét próbára tevés céljából testvérgyilkosságra bujító legényről olvasunk. A kilencedik az elcsalt feleség története, akit a férj győlesba tekerve gyertyaként gyújt meg, de a gyermekek kérésére mégis megkegyelmez neki. A tizenkettedik a Szűzanya siralma. Ebben a tulajdonképpeni siralmat igen érdekes epikus rész követi, amelyben Mária Keresztelő Jánostól érdeklődik, nem látta-e fiát, az Isten fiát. Az anya tulajdonképpen az ekkor kapott feleletből értesül gyermeke sorsáról. Vigasztalásul Keresztelő János azt tanácsolja, töltsen az éjszakát a Jordán vizénél, s ott meg fogja látni azt, akit keres. Az ott valóban megjelenő Jézus anyja faggatására elmondja, hogy mindenek a bűnök felettébb való elterjedése miatt történtek. A záró részbeli képben (az egész eseményt különben sajátos balladai homály lengi körül) a benne hívóket Mária elvezeti a tiszta útra, a megterített asztalokhoz, égő fáklákhoz, a mennyország közepére, ahol mindnyájuknak együtt léssen lakása.

Végezetül a mesékről (contes) tartalmi vonatkozásban csak annyit, hogy igen gyakori bennük a főhős állattá, majd ismét emberré változása, a szereplők igen bonyolult, kalandos, próbákkal teli utat tesznek meg.

3. A szövegek nyelvi vonatkozásairól. — Még a kötet bevezetőjében olvashatunk arról, hogy az egyik községben beszélt román nyelv az ún. *someşan* (szamosi) alnyelvjárást, a másik az ún. *năsăudean* (naszódí) képviseli. Ezekre főként egyes mássalhangzók jellegzetes, de a két nyelvváltozatban nem egészen azonos fokú és jellegű palatalizációja jellemző. Az affrikáció és dezaffrikáció szempontjából is elég jól jellemezhető sajátosságok figyelhetők meg. Nyelvjárásnak számít a magánhangzók rendszere is (többek között pl. az irodalmi nyelvi triftongusok helyén diftongusok, a diftongusok helyén egyszerű magánhangzók ejtése). A bevezetőben nem kerül azonban szóba az, hogy erre a két alnyelvjárásra is mennyire jellemző a közreadott szövegekben is gyakran jelentkező rotacizmus, pl. *verin*, *farina*, *serina*, *inserinat* stb. (Az ALR. VI. kötetének 93. térképlapján — *Făină de porumb* — pl. jól látható a Tirgu-Neamţ — Gyulafehérvár —

Nagyvárad félkörtől északra eső területeken a rotacizmus egyértelmű uralma. A máramarosi nyelvemlékek rotacizmusa egyébként is igen régi tárgya a román nyelvtudományi kutatásoknak.)

Pusztai tallózás szintjén a szövegek következő nyelvi sajátosságaira hívnók még fel a figyelmet. Legtöbbször ugyanannak az adatközlőnek a nyelvében is rendszeresen jelentkezik a nyelvjárási — irodalmi nyelvi kettősség, de ennek ellenére főbb vonásaikban nyelvjárásiának számítanak a szövegek. A sokféle hangtani sajátosság közül csupán néhány példa az irodalmi nyelvi — nyelvjárási szembenállásokra, illetve tipikus nyelvjárási alakokra: *zi* : *dzi*, *ziče* : *ziše*, *Murăș* (ir. ny. *Mureș*), *părete* (ir. ny. *perete*), *noăzeci* : *noazeș*, *zoace* : *žoče*, *potkoava*; *potkqvă*, *Sfîntă Mn'erkure* : *Sfînta Merkure*, *ovăș* : *ovăș*, *poronșit* : *porunka*, *să-m șie* : *să-m šije* stb. Grammatikai vonatkozások: *s-o akătsat*, de: *ș-a krezut* (ha nem sajtóhiba, igen érdekes a következő szembenállás is: *tots viteži* : *tot viteži* — 167). A köz- és irodalmi nyelvben ritkán használatos nyelvtani formák: *a fost așuns acolo* (184) ahelyett: *a ajuns*), egyszeri tagadás: *să ramîț tu îș la min'e*, *să meri nikări* (169). Néhány alaktani sajátosság: *Mult'e căsî* (ir. ny. *case*) (120), *șinș meter*, de uo. *șinș metri* (168), *sfîntăa șprelui* (195), szemben az irodalmi nyelvi *sfîntul* — tehát nem nőnemű! — formával. (Ezzel kapcsolatban különben l. a moldvai csángóban a *napszentület* 'naplemente tükörfordítást). Többször előfordul a nyelvjárások szókészlete és alaktana szempontjából fontos *a (se) la 'mos(akodik)'* ige, melynek itteni ragozott alakjai pl. *s-a lăut* (184), *să să leje* (uo.). Ez a kép pontosan egyezik tehát azzal, amely az ALR. megfelelő térkép-lapján rajzolódik ki. Alaktani sajátosság a földrajzi nevek kicsinyítő képzős használata (*Klușuts*), de jellemző ugyanezek nőnévképző szerepe is: *sokășitsă*, *kătunîța* stb. (vö. a moldvai csángóban: *magyarica* 'magyar nő', *zsidoka* 'zsidó nő').

A nyelvi kölcsönhatás kérdéseire. — Az itteni szövegekben előforduló, feltehetően magyarból átvett szavakról a román irodalmi nyelvet ismerő tüstént látja, hogy legtöbbjük csupán a nyelvjárásokban használatos, továbbá hogy az ide sorolható főnevek közül például egy sem az alapszókincs tagja. Fogalomköri megoszlásuk a következő: van köztük egy földrajzi név, a *Beș* (< m. *Bécs*), vannak elvont fogalmat jelentők: *sămădaș*, *făgădaș*, *hiru* (szellemes szójátéka az egyik szövegnek: *Hiru-i bun, da-i vesteșă re*, 155), tárgyakat, dolgokat jelentők: *șigă*, *po'ikă*, *zăb*, *konșu*, *goz*, *kopîrșău*, *koșie*, *pălură*, *făgădău* stb., mértéket jelentők: *kupa*, *mașă*, *mn'ertsă*. Növények, állatok nevei: *loheri*, *marhă*, *șurdă*. Foglalkozásnevek: *kerekeș*, *kontrașu*, *kătună*, *koșîș*, *boldaș*, *kăpăș* stb.

Tanulságos a főnevek grammatikai beilleszkedése. A magyarból hiányzó nyelvtani nem tudniillik csaknem automatikusan jelenik meg a hangzás és jelentés alapján. Azaz: a magyarban *a*-ra végződők *-ă*-vel, tehát nőneműként használatosak (ám a többesük már esetenként változó: *marha* : *marhăi*, de *mașă* : *meș* ~ *măș* — ez utóbbi viselkedése tehát emlékeztet az *-a* végű, de hímnemű *tață* : *tați* stb. szavakra. Igen tanulságos a magyarban *e*-re végződők sorsa. Mivel a románban a nőnemű főnevek a többesben *-e*-t kapnak, a magyar *e* végűek többes számú alakként foglaltak le, egyes számban pedig *-ă*-t kaptak (*mn'ertsă* : *me'ertse*). Az *i* végűek *-e*-vel bővülnek (*koșie*) bizonyára, mert a főnevek végén a románban az *-i* a többes számú esetvégződés jellegzetes része. A szóvégi *-ó/-ő* helyére magánhangzó-kettőshangzó kerül: *făgădău*, *bă'irău* (ám: *konțeu* 'kancsó'), *fe'teu*, *t'emet'eu*, *t'ind'eu*, *lepedeu*. A mássalhangzóra végződő főnevek esetében megőrződik az eredeti mássalhangzó: *pălănc*, *rîț* stb. (a *tő* magánhangzója azonban olykor az átvevő nyelvi tőhajlításnak megfelelően viselkedik: m. *zseb* > román *zăb* : *zebi* — vö. már : *meri*) Mivel magukból a szövegekből a többes számú alakok csak szórványosan kerülnek elő, nem lehet eldönteni, hogy a mássalhangzós végűek hímnemű vagy semlegesnemenűekként képezik többesüket (kár, hogy a szójegyzék e tekintetben is néma). Így pl. az *un făgădaș*-hoz hímnemű (*doi*) *făgădași* és semlegesnemenűnek számító (*două*) *făgădașuri*

is tartozhatik. A foglalkozásnevek viszont értelemszerűen hímneműökként viselkedhetnek. A hangzótoldó-hangzóvesztő tövűek némelykor hangzóhiányos alakban kerültek át (*bărk, bărku, haznă* — ha ez valóban a magyar *haszna* átvétele), de van hangzótoldósan átkerült is (*vider : videri*).

A melléknévek közül néhány: *hiris, barnaş gazdac* (erről l. a TAMÁS LAJOSTÓL (374) is idézett DACR.-beli véleményt, mely a román *-ac* képző hatásával magyarázza a magyar *gazdag*-tól való hangzásbeli eltérést). Némelyikük meglétét máshonnan is jelzi a szakirodalom. Többek közt azonban abban kételkedem, hogy a *barnaş* a magyar *barnás* átvétele lenne. Valószínűbbnek vélem ugyanis, hogy a kettős szófajú *barna* -(a)ş képzős származékkal állunk szemben (vö. *frunte : fruntaş, poză : poznaş* stb., sőt a német *Burg* szónak a szövegekben előforduló *bîrgălaş* származékát!). Tanulságos a *žandăresk* képzett szó, mely egyaránt lehet a *žandar* (vö. *mare : mără*), és a *žandar* (vö. *tătar : tătarese*) származéka.

A magyarban *-l* denominális képzőt tartalmazó igék az infinitívusban *-ui* toldalékot kapnak, de ragozásukról csupán a szövegek ilyen célú gondos átvizsgálása alapján lehetne pontos képet nyerni. Futólagos megfigyelésem, hogy a IV. igeragozáson belül az *a şlefui, a şfătui* stb. mintáját követi pl. a *să nu căpăluiesc, a sămăluit, am şeluiit*. Az előbbiekhöz hasonló származék az *am şufuluiit, şufuluieşte* is. Ezzel kapcsolatban azonban megjegyzem, hogy például Kolozsváron beszélt nyelvi alakként a következők is hallhatók: *el ciufueşte, m-a ciufuiit*, sőt: *ciufuire*. Ez esetben feltehetően egy *ciuf* (115: *Şufu-î bun d'e spînzurat*) tőnek a román nyelvben végbement igésítéséről van szó. A IV. igeragozáson belül az előzőktől eltérő típusba, az *a lovi* félékébe illeszkedett az *a feşti* (< m. *fest*).

Sajátos jelenségre figyelhetünk fel a névmások körében. Az átadó nyelvi összetett névmás előtagja alkot az átvevő nyelv alapszókészletének különböző elemeivel újabb összetett névmási sorokat. Ilyen az *akar kû* (134, de l. még TAMÁS UNGEL. 93. *bar a.: bar-cui, bar-cine; batâr a.: batîr cine*).

Ritkább esemény kötőszók vándorlása egyik nyelvből a másikba. Ilyen lenne a *batâr* (< m. *bátor*), amelyre magyarázatul az egykori melléknév → kötőszó fejlődéstörténet szolgálhat. E szófajváltás számos olyan szövegkörnyezetet is eredményezhetett, amelyben kétféleképpen való tagolhatóság állott fenn. Elképzelhető tehát, hogy a végső elszakadás az egy idő után kettős szófajává váló hangsor esetében a két nyelvben egymással némiképpen párhuzamosan következett be (a *bator* melléknév, főnév román nyelvjárási útjának egyik állomását jelentheti a szó tulajdonnévként (lónévként) való használata, amellyel pl. Ion Slavici egyik megrendítően szép novellájában találkozunk).

Nagy körütekintést igényel az esetleges tükröfordítások vizsgálata (ezzel kapcsolatban l. pl. VIORICA PAMFIL, *Calcui româno-maghiare în Palia de la Orăştie*: CLing. II (1957.), 209—18). Ezek közt vannak viszonylag egyszerűbb, rendszerint egészen szűk elterjedtségűeknek látszó esetek. Ilyen például a következő sorban: „*S-o kulkat amîndoi jos*” (176). Ezzel kapcsolatban számításba jöhet ugyan a magyar *le* igekötő hatása, de költői szövegről lévén szó, kihagyásos szerkezet lehetősége is fennállhat (vagyis egy kifejtettebb *s-a culcat jos, pe pămînt/iarbă*-féle értelmezős szerkezet lerövidülésére is gondolhatunk).

Több és más problémát vet fel a következő sorban előforduló terminus: „*Să n'e prînd'e frats d'e kruşe*” (190). Elvben mindkét irányú kifejezés-kölcsönzésről, tükröfordításról is szó lehet, de sokkal valószínűbb egy — a különböző szláv nyelvekbeli megfelelőkkel való — többszörös összefüggés (e kérdésekkel kapcsolatban l. VASILE SCURTU, *Termenii de înrudire în limba română*. Bucureşti, 1966. 121—2. és uo. lapalji jegyzet).

Valószínűleg ugyancsak areális nyelvészeti vizsgálatot érdemlő eset a következő is: (*vişele*) „*O ven'it în tă'te şerile | O ven'it şi s-o rugat, | Mn'o fo mn'ilă şi-î am dat-o*”,

uo.: „*Io i-am dat*” (26). A magyar szókincstani források közül az *ad* ige itteni jelentésére csupán az ÚMTsz.-ből (a Temesvártól nem messze levő, jugoszláviai Adáról), továbbá a SzT.-ből idézhető példa (a vonatkozó adatok közül főként az 1634-beli tanulságos). Ugyanebbe a körbe vonható a szövegekbeli „*Kînd am fost îngreunată*” (24) (a *greu, grea* jelentése 'nehéz, súlyos') és a magyar *nehezedes* 'várandós' (l. pl. a SzT. éppen itt hivatkozott adatát) jelentésbeli összefüggése.

A szakma az ismertetett mű révén tehát — a folklorisztika és nyelvtudomány szempontjából is — hasznos, további alapos tanulmányozásra érdemes kötettel gyarapodott. Sajnálható azonban, hogy a kiállításában is csinos kötet igen-igen szép szövegeibe több helyen is sajtóhibák csúsztak be. Mégpedig ún. típusibák. Az egyik az *s* alatti meg *a* betű fölötti diakritikus jelek (*ș, ă, â*) olykori lemaradása vagy téves alkalmazása, a másik a kiskötőjel (*liniua de unire*) hiánya vagy nem megfelelő használata (mindkét hibatípusra l. pl. a következő lapokat: 26, 83, 167, 170, 177, 187, 184, 189, 192 stb.).

SZAMOSI KAROLA

J. D. Апресян—Páll Erna, Orosz ige—magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások

Tankönyvkiadó, Budapest, 1982. I—II. 834 + 833 lap

Az OMIVSz. olyan igevonatszótár, amely két tipológiailag különböző nyelv homogén anyagának rendszeres egybevető leírását tartalmazza.

A szótár a következő részekből áll: I. Előszó; II. Tájékoztató a szótár használatához (oroszul és magyarul); III. Elméleti bevezető tanulmány („A szótár összeállításának lexikográfiai kérdései”, orosz és magyar változatban); IV. Az orosz és a magyar szócikkek, a szótár törzsanyaga; V. A feldolgozott orosz igék jegyzéke (az orosz igei címszavak és aspektuspárjaik); VI. A címszavakként szereplő magyar igék jegyzéke (visszaütalással orosz megfelelőire).

Tekintettel arra, hogy az OMIVSz. megalkotása során alkalmazott elvek és módszerek, valamint a szótár nyújtotta információ jellegében jelentős mértékben eltér a hagyományostól, így a szerzők — érthető módon — igen nagy gondot fordítottak lexikográfiai koncepciójuk ismertetésére (l. I—III. rész). A szerzők koncepciójának legfontosabb — immár klasszikusnak számító — forrásmunkái a következők: 1. L. TESNIÈRE, *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, 1965. — 2. Ю. Д. Апресян, *Экспериментальное исследование русского глагола*. Москва, 1967. — 3. Ю. Д. Апресян, *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва, 1974. — 4. И. А. Мельчук, *Опыт теории лингвистических моделей «Смысл ↔ Текст»*. Москва, 1974.

A terjedelmében is tekintélyes, igen körültekintően és logikusan felépített, rendkívül információgazdag bevezető tanulmányból itt csak az általánostól leginkább eltérő — a szótár alapkonceptiója szempontjából pedig kulcsfontosságú — fogalmak kiemelésére vállalkozhatunk.

Feltétlenül újnak számít, hogy az OMIVSz. a lexikográfiai leírás önálló tárgyaként kezeli az igei szerkezeteket. Ugyanis a szótár feldolgozza 1. az igét (mint a szóképlet egységét, jelentéseinek összességében), 2. az igei lexémát (azaz az igét egyes jelentéseiben), 3. az igei (mondat)szerkezetet és 4. az állandósult igei szókapcsolatot.

A szerzők felfogása szerint valamely lexéma lexikográfiai értelmezése a lexéma által megjelenített szituációnak teljes és érvényes leírását jelenti a kötelező résztvevők (szemantikai aktánsok) tulajdonságai felsorolásának és a résztvevők közötti viszony je-

lölésének segítségével. Az igei lexéma azon tulajdonságát, hogy a lexéma az általa nyitott jelentéstani értékhelyeket (szemantikai valenciális pozíciókat) meghatározott típusú és alakú nyelvi egységekkel tölti be, a lexéma mondattani értékének, vonzatának (szintaktikai valenciájának) nevezik, az egyes jelentéstani értékhelyeket betöltő, meghatározott típusú és alakú nyelvi egységeket pedig mondattani résztvevőknek, vonzatalakoknak (szintaktikai aktánsoknak). Tehát a szerzők értelmezésében a vonzat, ill. vonzatalak fogalmilag nem egyezik meg a hagyományos — jóval szűkebb — értelemben használt igevonzat (управление) tartalmával. Mint ahogy a szerzők ezt részletesen kifejtik, vonzatalakként nemcsak főnevek (alanyesetben, eljárószóval vagy anélkül), hanem melléknévek, számnevek, határozószók, sőt mondatok is szerepelhetnek. Talán szerencsésebb lett volna a terminológiai félreértés elkerülése végett kizárólag a „szintaktikai valencia”, ill. „szintaktikai aktáns” kifejezéseket használni. (Jelen esetben a könyv címe is kicsit félrevezető, legalábbis azok számára, akik nem kellő figyelemmel tanulmányozzák a szó-tár elméleti bevezetőjét.)

Aligha lehet túlbecsülni annak jelentőségét, hogy az OMIVSz. következetesen megad ún. kapcsolódási tudnivalókat. Ezek a megkötések az igei lexémák használatát, mondatalkotó lehetőségeit pontosítják. (A kapcsolódási tudnivalók a képletek utáni csúcsos zárójelben kaptak helyet.) E megkötések lehetnek szemantikai, lexikai, mondattani, ill. alaktani jellegűek. Például:

a) szemantikai kapcsolódási tudnivaló:

жениться СВ жениться
 $N_n^1 V \text{ no } N_d^2 \langle N^2 - \text{мотив} \rangle$
Мой отец женился по любви
[по расчету, по принуждению].

megnősül
 $N^1 V N_{\text{dől}}^2 \langle N^2 - \text{motiváció} \rangle$
Apám szerelemből [számításból,
kényszerből] nősült.

b) lexikai kapcsolódási tudnivaló:

3. ласкать
 $N_n^1 V N_a^2 \langle N^2 - \text{взор, слух} \rangle$
Краски ласкают взор.
Плеск волн ласкает слух.

3. *gyönyörködtet*
 $N^1 V N_t^2 \langle N^2 - \text{szem, fül} \rangle$
A színek gyönyörködtetik a szemet.
A hullámok csobogása gyönyörködteti a fület.

c) mondattani kapcsolódási tudnivaló:

годиться 2
 <прим. отриц или вопр>

<Az igei lexéma valamelyik értékhelyét csak tagadó vagy kérdő mondat töltheti be.>

d) alaktani kapcsolódási tudnivaló:

1. годиться
 $N_n^1 V \text{ в } N_n^2 \langle N^2 - \text{мн} \rangle$
Такой человек не годится
в друзья [в соавторы].

1. *való*
 $N^1 V A N_{\text{nek}}^2$
Az ilyen ember nem való barátnak [társ-szerzőnek].

<Az N^2 -t betöltő főnévnek csak többes számú alakja kapcsolódhat.>

Külön kiemelést érdemel, hogy a szerzők teljességre törekedvén, a nyelv rejtett lehetőségeinek kimutatása érdekében céltudatos kísérleteket végeztek, **vagyis** nem elé-

gedtek meg a már korábban rögzített irodalmi és egyéb forrásmunkák nyújtotta példák anyagának elemzésével. Ez a tudatosan választott alapelv tette lehetővé az OMIVSz.-ban közreadott orosz igék mondatsszervező képességének minden eddiginél teljesebb, gyakorlatilag maradéktalan leírását.

Ugyancsak figyelemre méltó a szerzők érvényességre és egységességre való törekvése. Az előbbi szerint az ige valenciális, kapcsolódási szabályainak, ill. más lényeges tulajdonságainak leírásakor feltétlenül kerülni kell a felesleges vagy nem helytálló információ közlését. Az utóbbi pedig azt jelenti, hogy az igei lexémák azonos tulajdonságai lehetőleg mindig azonos módon, a különböző tulajdonságai pedig mindig különböző módon kerüljenek leírásra.

Mivel az OMIVSz. kétnyelvű, így az orosz igei lexémák és a velük alkotott mondatok jelentésének megértését csak egyes esetekben kísérik jelentéstani kommentárok. A háromféle jelentéstani utalás (1. lexikográfiai értelmezés, 2. körülírás, 3. magyarázat) közül külön érdemes szólni a lexikográfiai értelmezés során alkalmazott metanyelvről. Ez a metanyelv természetes szavakat és szimbólumokat tartalmazó, egységesített, szinonimákat és homonimákat nem tartalmazó nyelv. Tulajdonképpen sajnálatos, hogy hely hiányában a szerzőknek nem állt módjában minden igei lexémát — az alábbi példához hasonlóan — metanyelven is értelmezni.

ехать

I. [^N1 перемещается из одного места в другое вследствие того, что находится на перемещающемся объекте, причем перемещение является целью ^N1']

1. *utazik, jön, megy, halad*

<'^N1 oly módon változtatja a helyét, hogy vmely helyét változtató tárgyon tartózkodik, a helyváltoztatás ^N1 célja'>

Az OMIVSz.-ban szereplő orosz igék vonzatainak és kapcsolódásainak, valamint ezek magyar megfelelőinek egybevetettségét — a fent említett metanyelven kívül — még egy speciális rövidítés- és szimbólumrendszer biztosítja, amely az orosz igei mondatsszervezeteket és transzformációkat képlet formában adja meg. A magyar rész szócikkei pedig tartalmazzák — szintén képletek formájában — az orosz mondatsszervezetekkel, ill. transzformációkkal ekvivalens magyar szervezeteket, ill. transzformációkat. Itt érdemes megemlíteni, hogy a képletek nem az illusztrációként szereplő példamondatok szolgáiban, szimbólumokkal átírt formalizását tartalmazzák, hanem általánosított formában jelenítik meg az igei lexéma valenciális és kapcsolódási sajátosságait.

A fentiek szemléltetésére és a szócikkek felépítésének jobb áttekinthetősége érdekében vizsgáljunk meg egy találmányra kiválasztott példát (I. kötet, 215. lap) !

впасть НВ *впадать*

1.

$N^1_n V$

Щеки впади.

$N^1_n V$ от N^2_g < N^2_g причина>

Щеки впади от бессоницы.

$N^1 V$ у N^2_g

Глаза у больного впади.

$N^1_n V$ у $N^2_g \Leftrightarrow N^1_n \rightarrow N^2_g V$

Глаза у малыша совсем впади (от недоедания) $\Leftrightarrow$ Глаза малыша совсем впади (от недоедания)

1. *beesik*

$N^1 V$

Beesett az arca.

$N^1 V N^2_{löl}$ < N^2 — ok>

Beesett az arca az álmatlanságtól.

$! N^1_{nek a} \leftarrow N^2_j V$

A beteg szeme beesett.

$\lambda \Leftrightarrow N^1_{nek a} N^2_j V$

$\lambda \Leftrightarrow$ A kisgyerek szeme egészen beesett (az éhezéstől).

2.

 $N_n^1 V \notin N_a^2$ *После бешеной пляски шаман впал в транс.**Раненый часто впадал в беспамятство [в забытьё].**Мой дед был вспыльчив и легко впадал в ярость.**После очередной неудачи он впал в уныние [в отчаяние].**Не надо впадать в другую крайность.*

3. <CB нет>

 $N_n^1 V \notin N_a^2$ *Река впадает в залив [в море, в озеро].**Амур впадает в Тихий океан.**Ока впадает в Волгу.*◇ *впасть в детство*◇ *впасть в немилость*◇ *впасть в серьёзный [в шутиливый] тон*

2. 1. esik, 2. kerül, 3. jön, 4. elcsügged

 $N^1 \langle V^{1-3} N_{be}^2 / V^4 \rangle \langle N^2 - \text{állapot}, V^4 \leftrightarrow o. V N^2 \rangle$ *Eszeveszett tánca után a sámán transzba esett.**A sebesült gyakran önkívületbe [ájult állapotba] került.**A nagyapám hirtelen természetű ember volt, könnyen dühbe jött.**Az újabb kudarc után elcsüggedt [kétségbe esett].**Nem kell (mindjárt) a másik végletbe esni.*

3. ömlik

 $N^1 V N_{be}^2$ *A folyó az öbölbe [a tengerbe, a tóba] ömlik.**Az Amúr a Csendes-óceánba ömlik.**Az Oka a Volgába ömlik.**második gyermekkorát éli**kegyvesztett lesz**komolyra [tréfára] váltja / fordítja a szót*

.(Fontosabb jelölések: N = főnév; V = verbum finitum; alsó indexben az orosz oldalon n = alanyeset, a = tárgyeset, g = birtokos eset; alsó indexben a magyar oldalon az orosz esetformának megfelelő ragok szerepelnek, j = a birtokhoz járuló birtokos személyragokat jelöli; λ = azt jelöli, hogy a magyarban nincs megfelelője az orosz oldalon szereplő transzformálhatósági viszonyban álló szerkezetnek; ! = az inekvivalencia jele; itt azt jelöli, hogy az ígére orientált orosz szerkezet magyar megfelelője olyan pozíciót is tartalmaz, amely nem közvetlenül az igétől függ; (HB = az ige folyamatos alakja).

A fent idézett szócikk a szótárhasználatnak a következő információt szolgáltatja:

1. Az adott orosz ige három jelentéssel rendelkezik (1. arab sz.). — 2. Az ige befejezett szemléletű aspektuspárja csak az első, ill. második jelentésben használható. — 3. Az ige első jelentésében az $N_n^1 V$ elemi szerkezet bővíthet $om N_g^2$, ill. $y N_g^2$ fakultatív tagokkal. Az $om N_g^2$ tag rendelkezik szemantikai kapcsolódási megkötéssel, mely szerint N^2 -t csak olyan szó töltheti be, amelynek jelentése magában foglalja az 'ok' értelmet. Az ige első jelentésében alkotható $N_n^1 V y N_g^2$ szerkezet átalakítható (transzformálható) $N_n^1 \rightarrow N_g^2 V$ szerkezetté, ahol N_g^2 szintaktikailag N_n^1 -től függ. — 4. Az ige második és harmadik jelentésében $N_n^1 V \notin N_a^2$ elemi képlet további tagokkal nem bővíthető. — 5. Az ige három állandósult szókapcsolatban szerepelhet (1. a ◇ jellel ellátott kifejezéseket). — 6. Az orosz ige különböző jelentéseit — a megadott példamondatok magyar ekvivalensei alapján — öt különböző magyar ige aktualizálja. — 7. A példamondatokat általánosító képletek alapján összevethető az orosz, ill. az kontextuálisan ekvivalens magyar igék szintaktikai valenciája és szintaktikai aktánsai.

A szótár II. kötetének végén elhelyezett magyar–orosz visszamutató (összeállította: KÁRPÁTI GYÖRGY és RÓNAI GÁBOR) az előbbi információt még tovább pontosíthatja a magyar nyelv szemszögéből. Visszakeresve az idézett orosz ige magyar ekvivalenseit megtudhatjuk, hogy mely orosz igék jelentésének magyarra átültetésében vesznek részt. Például: *be esik* *впасть* 1. <arca>; *provalimsja* 1. <gödörbe>, 3. <arca> *ömlik* *буть* 16. <vér>; *впасть* 3. <folyó tengerbe>; *вытечь* <víz asztalra>; *луть* 4. <eső>; *луться* 1. <vér> 2. <szó vkiből>; *течь* 1. <izzadság vkiről>, 6. <mag cséplő-

gépéből). — A visszamutató azon kívül, hogy nagyban elősegíti a szótárhasználó munkáját, kiváló anyagot biztosít elméleti és gyakorlati szemantikai, ill. szintaktikai orosz és magyar egybevető kutatásokhoz is.

A szótár minden kétséget kizáróan kiváló tulajdonságai mellett szólni kell bizonyos hiányosságairól is. Az OMIVSz. legszembetűnőbb fogyatéka nem tartalmi, hanem technikai jellegű, ti. a szótár külső betűrendi mutató híján igen nehézkesen kezelhető. — Némileg csökkenti a szótár „eleganciáját” az a tény, hogy a szerzők hely hiányában nem adhattak meg minden típusú információt, minden egyes igei lexéma esetében. Sajnálatos módon — a már említett metanyelven megfogalmazott értelmezéseken kívül — csak bizonyos helyeken szerepelnek stilisztikai tudnivalók, és csak bizonyos esetekben kapunk információt az ugyanazon igei lexemával alkotható mondat szerkezetek különböző szintaktikai aktánsainak összeegyeztethetőségéről (l. + jel utáni példamondatok).

Néhány esetben találkozunk a szótárban rejtett, implikált információval, ami a kontrasztív szemantikában kevésbé járatos szótárhasználó számára valószínűleg elvész. Itt elsősorban az ige jelentésekre való felosztásának azon eseteire gondolunk, ahol két olyan igei lexéma, amelyik sem szintaktikai valenciája, sem magyar ekvivalense(i) szerint nem tér el egymástól, mégis különböző jelentésként van feltüntetve. (Például: *злойномпе-бумб* 1., ill. 2. *органузовамб* 3., ill. 4. *отриватся* 3., ill. 4. stb.)

Összegezésként elmondhatjuk, hogy J. D. APRESZJAN és PÁLL ERNA „Orosz ige—magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások” c. munkája kiválóan alkalmas nemcsak az orosz nyelvet tanulók és tanítók számára, de bőséges és elméleti szempontból igen magas színvonalon összeállított anyaga méltán tart számot arra, hogy kontrasztív nyelvészeti alapkutatások célját szolgálja. Az OMIVSz. felfogásában és tartalmában új, jelenleg egyedülállónak számít a maga területén, így — túlzás nélkül állíthatjuk — megjelenésével az egybevető lexikográfiában új korszak kezdődött.

DÉSI EDIT

K Ü L Ö N F É L É K

Pais Dezső és párizsi hívei

Pais Dezső emlékének

Amit Pais Dezsővel kapcsolatban elmondhatok, abban a személyes élményeknek emlékeknek kevés szerep jut, annál több annak a lényéből kisugárzó szellemi hatásnak, mely Párizsig is elhatott és amelynek tanúja a 25 éve megalakult finnugor társaság, mai nevén Association pour le Développement des Etudes Finno-Ougriennes és annak lapja az Etudes Finno-Ougriennes (EFO).

Előbb személyes élményeimet foglalom össze röviden. 1930-ban iratkoztam be a pesti egyetem bölcsészeti karára mint magyar—francia szakos tanárjelölt. Pais Dezső akkor nem az egyetemen adott elő, hanem a Tanárképző intézetben, rendszeres leíró magyar nyelvtant, heti 2 órában. A tanév elején minden tanárjelölt tartozott jóváhagyásra és aláírásra bemutatni egyetemi és tanárképzős lecke-könyvét az arra illetékes felügyelő tanárnak. Magyar—francia szakon ezt a feladatot Gombocz Zoltán látta el. Mikor megnézte lecke-könyvemet, első kérdése az volt, hogy miért nem vettem fel Pais Dezső kollégiumát. — A második félévben fogom felvenni — válaszoltam, és Gombocz professzor ebbe beleegyezett. Valóban, a második félévben el-eljártam Pais Dezső óráira, melyeknek kivételes jelentőségét csak jóval később értettem meg. Mert Pais professzor

olyan anyagot tárgyalt, melynek akkor nem volt korszerű, összefoglaló és a felsőoktatásban felhasználható tankönyve vagy kézikönyve. Pais Dezső maga teremtette meg saját világát, de mégsem egészen semmiből (mint Bolyai János), hanem — és itt robban ki belőlem a hódolat zuhataga —, Szinnyi Józsefnek a polgári iskolák számára írt Magyar nyelvtanából, melynek egyes fejezeteiről más-más hallgató referált, ő pedig kiegészítette, ha kellett, kijavította és összefoglalta a referátumokat. Vagyis: a két szinttel alábbra szánt tankönyv elemeit egyetemi színvonalra emelte. Ma sem szüntem meg azon elmélkedni, hogy miképpen tudta létrehozni ezt a csodát. Talán mert irodalmárnak készült, és az alkotótevékenység a vérévé vált? Ezt a tényt Horváth János is szóba hozta egyszer az óráján, amikor Pais Dezsőt idézve hozzátette: irodalmárnak indult és az is maradt volna, ha a nyelvészek el nem happolták volna előlünk. (Ezek voltak Horváth János szavai.) Pais irodalmi hagyatéka azonban mindenképpen becses, és — ami számunkra különös jelentőséggel bír — előszeretettel tanulmányozta a magyar—francia irodalmi és kultúrtörténeti kapcsolatokat. „Madách és Lamartine” c. tanulmányára gondolok (EPhK. 1919.); „Les rapports franco-hongrois sous le règne des Árpád” c. dolgozata franciául jelent meg két részben a Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes I. kötetében, 1923-ban. (Igen, semmi sem új a nap alatt!) Ugyanabban az évben „Francia hatás Magyarországon 700 évvel ezelőtt” c. dolgozatát a Napkelet I. kötete közölte. De több mint 30 évvel később, a Kodály Zoltán tiszteletére készült kötetben a középkori magyar énekmondók kérdéskomplexumát foglalja össze filológus pontossággal és irodalmi intuícióval. Horváth János megjegyzése enyhe túlzás volt, ő maga is nyilván annak szánta.

Egyetemi tanulmányaim után mintegy 40 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Pais Dezsővel újra találkozzam, Pesten, a Kruzsokban. Felesleges mondanom, hogy ez a Pais Dezső nem egészen ugyanaz volt, mint akit én mesteremnek tiszteltem 1930–31-ben. Igaz, az én státusom is megváltozott időközben. Kollégák voltunk. De ő akkor már nemcsak Mester volt, hanem boszorkánymester, törzsfő, annak minden velejárójával, nagy sámán és nagy forráskutató, a két szó majdnem azonos a franciában: *grand sorcier* és *grand sourcier*, ahogy Aurélien Sauvageot nevezi őt a neki szentelt nekrológiájában. De erről, a Kruzsokban körülrajzolt Paisról magyarországi kollégáim többet tudnak mondani nálam, azért itt nekik hagyom a szót.

A harmincas években Párizsba vetődtem, és ott is telepedtem meg. „A franciák elhappoltak engem”, mondanám Horváth János szavaival, de nem mondom, mert nem ez történt. 1938-ban a párizsi Magyar Intézet munkatársa lettem, és 21 éven át az is maradtam; a végén, három évig az Intézet vezetésének gondja is rám hárult. Ezekben az években, pontosan 1957-ben ünnepeltük az Ecole Nationale des Langues Orientales (ma: Institut National des Langues et Civilisations Orientales)-ban működő finnugor tanszék fennállásának 25. évfordulóját Aurélien Sauvageot-val, aki a tanszéknek alakulása óta vezető tanára volt. Ebből az alkalomból egy emlékfüzetet is kiadtunk Gastor Berger védnöksége alatt (ő volt akkor az állami felsőoktatás főigazgatója), finn kollégám és barátom Aimo Sakari (kiváló romanista, mint a jyvaskyläi egyetem rektorhelyettese ment nyugdíjba) és jómagam. Ezt a füzetet tekintem az első lépésnek a mai finnugor társaság megalakulása felé. Ebben közöltük Sauvageot-nak a tanszék keletkezéséről szóló visszaemlékezéseit más, magyar, finn észt és francia hozzászólásokkal, köztük Pais Dezső írásbeli üdvözlését. Igazi Pais-írás: rövid és a lényegbe vág: Melegen üdvözli Sauvageot professzort munkájáért és annak eredményeiért. Tudja, hogy ehhez nem mindig kapta meg Magyarországról a kellő szellemi támogatást kiadványok formájában, de igéri: mindent megtesz annak érdekében, hogy a jövőben ez másképpen legyen. Írása végén régi és kedves barátjának nevezi Sauvageot-t. Mint ez utóbbihoz közel álló, tanúsíthatom, hogy ez a barátság nemcsak valóságos volt, de kölcsönös is. Mert hadd tegyem hozzá: a

Pais Dezsőre vonatkozó személyes emlékeim 40 éves szünetének a felezőpontján, az 1949–50-es tanév közepén, más számba vehető jelölt híján, én kerültem Sauvageot mellé magyar lektornak a Keleti Nyelvek Főiskolájára, és ettől kezdve 18 éven át dolgoztunk együtt nemcsak az oktatásban, hanem a magyar kultúra terjesztésében is.

Az említett emlékfüzet 1958-ban hagyta el a sajtót a Magyar Intézet kiadásában, 300 példányban, melyekből sikerült egyet saját tulajdonomban megtartani, a többi az Intézet birtokában maradt. Nincs kizárva, hogy még akad belőle néhány példány, de ha kifogyott volna, érdemes lenne egy új, változatlan utánnymást készíttetni belőle, mert mindmáig ez a füzet a franciaországi finnugor tanulmányok leghitelesebb dokumentuma, egyben pedig határkő a franciaországi magyar oktatás történetében. Már csak azért is érdemes végigolvasni, mert a francia—magyar kapcsolatok terén akkor sokkal nehezebb volt a helyzet, mint ma, és ez a füzet az akkori kedvezőtlen körülmények között akart új utat keresni. Gaston Bergertől elismerő levelet kaptunk érte. Ez az elismerés volt a Magyar Intézetben 21 éven át kifejtett tevékenységem záróköve, mert a következő évben, sajnos, meg kellett válnom az Intézettől. (Az igazság kedvéért azt is hozzáteszem, hogy ebben nem én voltam a kezdeményező.) Utána még 7 évig magyar állampolgár maradtam, és megpróbáltam ár ellen úszni. De végül is be kellett látnom: franciává kell lennem, ha magyar akarok maradni. Elismerem, ellentmondásos helyzet, de a mai kor tele van ellentmondásokkal. Minthogy a magyar nyelv és kultúra terjesztését tűztem magam elé életem egyik céljának, érthető, hogy 1959-ig e kitűzött cél szempontjából a Magyar Intézet és a Keleti Nyelvek főiskolája nem kettő volt a számomra, hanem egy és ugyanaz. Nos, ha e kettős tevékenységből az egyik kiesik, a másik elárul és kiegészítésre szorul. Így született meg a finnugor társaság gondolata a hatvanas évek elején. Megalapításában két be nem teljesedett terv, illetve példa lebegett a szemem előtt. Az egyik a velem egyidős észt Borisz Vildének egy finnugor tanulmányi központ létesítésére irányuló elgondolása, a másik Molnos Lipótnak, a Magyar Intézet akkori vezetőjének kezdeményezésére alakult Société d'Etudes Hongroises. Vilde a harmincas években telepedett meg Franciaországban, részt vett a második világháborúban, német fogságba esett, onnan megszökött, és minden energiájával belevetette magát a francia ellenállási mozgalomba. 1941-ben elfogták, halálra ítélték és kivégezték. Rövid pályája csak indulás volt, szellemi örökségének ápolása és továbbfejlesztése ránk maradt. Molnos magyarbarát francia egyesülete valamivel tovább ment a megvalósulás útján, de nem volt hosszú életű, a második világháború elején élte fénykorát, de a német megszállást nem volt képes át- és túlélni. Pedig vezetőségében a francia szellemi élet több kiválósága foglalt helyet, írók, művészek, tudósok, egyetemi tanárok: Anthony, Hazard, Baruzi, a mindenkori Sauvageot mellett, és ott tűnt fel Liszt Ferencről tartott előadásával egy fiatal protestáns diák, akiről senki sem sejtette, hogy ő lesz századunk francia értelmiségének egyik leghivatottabb képviselője: Roland Barthes. Első elgondolásom a Molnos-féle egyesület új életre hívása volt, mert azt ismertem jobban, hisz Molnos titkára voltam a háború első szakaszában. Tervemet közöltem Sauvageot-val és legidősebb tanítványommal Pierre Chesnais-vel, aki főkonzuli rangban a Külügyminisztérium tisztviselője volt. A Chesnais-vel való eszmecsere után tértünk át közös elhatározással a Borisz Vilde-i vonalra, minden politikai csapda és félreértés elkerülésére. 1961. május 10-én volt alakuló ülésünk az Ecole des Langues Orientales V. számú tantermében, 40–50 főnyi jelenlevővel, ami akkor nagyon szép eredménynek volt mondható. A jelenlevők közt volt Jean Perrot, az Ecole Normale Supérieure és az Eötvös Kollégium volt bennlakó tagja, aki akkor került a Sorbonnara; ma az Ecole Pratique des Hautes Etudes-on a finnugor nyelvek tanára és a III. számú párizsi egyetemen a Centre d'Etudes Finno-Ougriennes és a Centre Interuniversitaire d'Etudes Hongroises igazgatója. Ő ma az ADEFO látható feje. Az említett összejevetel után finnugor társaságunk tevékenysége öröndetes módon

kifejlődött. A társaság eleinte a Keleti Nyelvek Főiskolája volt tanítványainak és barátainak egyesülete keretében működött, később önálló egyesületté szerveződött. Két évi eredményes munka után elérkezettnek láttam az időt arra, hogy továbbmenjünk egy lépéssel, és megalapítsuk a társaság lapját, az *Etudes Finno-Ougriennes*-t. Akkoriban a Keleti Nyelvek iskolája mellett a Musée de l'Homme népznetudományi osztályán dolgoztam. Ott keresett fel Aurélien Sauvageot, és neki szóltam először a tervemről, amit ő helyeselt, de erős fenntartásokkal a megvalósítás lehetőségeit illetően. Én voltam ketten közül az optimistább, és — szerencsére — nekem lett igazam. A Klincksieck-cég hajlandónak mutatkozott arra, hogy a lap első füzetének kiadási költségeit előlegezze. Ez meg is jelent, aránylag szerény terjedelemben, a második évtől kezdve a Centre National de la Recherche Scientifique-től állami támogatást kaptunk és kapunk, mely fedezi az előállítási költségek egy részét. Néhány év óta a finn Közoktatásügyi Minisztérium is hozzájárul a költségekhez, a fennmaradó hiányt a kötetek eladási árából fedezzük. Franciaországban és a nyugati államokban továbbra is a Klincksieck-cég a bizományosunk, de a köteteket 1972 óta Budapesten nyomják az Akadémiai kiadónál, és az végzi a keleti államok felé irányuló terjesztést, Magyarországot is beleértve. Az EFO. tehát ma Magyarországon minden szakember számára megvásárolható az itteni viszonyoknak megfelelő áron, vagy hozzáférhető a köz- és szakkönyvtárakban. A magyar államtól is kaptunk itt-ott némi anyagi támogatást, mely — reméljük — állandósulni fog a jövőben. Erre Köpeczi Béla barátunktól, Magyarország mostani művelődésügyi miniszterétől ígéretet is kaptunk. Amióta Budapesten nyomják a lapot, szükség van egy magyarországi szerkesztőre is. Ezt a tisztséget haláláig Erdődi József barátunk látta el, utóda Szathmári István, akit távollétében Mészáros László helyettesít. A címlapon Sauvageot neve és az enyém szerepelnek alapítóként, ami, mint az az elmondottakból is kitűnik, megfelel a valóságnak. A szerkesztés munkája, melyet elvben Sauvageot és Perrot, a mostani helyzetben Perrot egyedül irányít, alapjában véve kollegiális alapokon nyugszik; egyik szerkesztőségi tagot sem lehet kiemelni a többiek rovására, és egyikük sem lépi túl hatáskörét. A szerkesztés munkájában természetesen részt vesz Jean-Luc Moreau, a Keleti Nyelvek Intézete Finnugor tanszékének mostani vezetője és Nyéki Lajos barátom, aki nemcsak a tanításban az utódom, de szintén Pais-tanítvány volt 15 évvel én utánam. Sauvageot-val karöltve mi ketten arra vigyázunk, hogy Pais Dezső szellemi öröksége el ne kallódjék Franciaországban. Jelen szövegemben egyébként mindkettőnk nevében beszélek.

A lap nemzetközi tekintélyét egy világszerte elismert tudósokból és művészekből álló védnökség van hivatva fenntartani. Ennek Pais Dezső is tagja volt haláláig. E testületben csak magyar részről olyan nevek vették körül, mint Kodály Zoltáné, Bárczi Gézáé, Ortutay Gyuláé, Szigeti Józsefé többek között. A védnökség élő tagjairól hallgatók, de kívánom nekik, hogy minél tovább éljenek és minél hathatósabban vegyenek részt az EFO. munkájában, úgy is, mint munkatársak, úgy is, mint terjesztők.

Minthogy a lap alapító szerkesztője vagyok, nem beszélek színvonaláról, annak megítélését Önökre bízom. Egy folyóirat vagy évkönyv sohasem tökéletes, ezt valamenynyien jól tudjuk, a benne közölt írások nemcsak tartalmuknál fogva változatosak, hiszen felölelik a humán tudományok minden ágát, de értékükben is. Csak az a fontos, hogy minden szerző szabadon fejezze ki benne az általa feldolgozott tárgyra vonatkozó gondolatait. Nincs cenzúra, de miért is lenne? hiszen a lap a francia—magyar kulturális kapcsolatok ügyét is szolgálja, csak éppen hogy a szokásoktól eltérő módon. A franciák felé: új elemekkel gazdagítja az emberi ismeretek skáláját, a magyarok felé: hírt ad a tágabb értelemben vett finnugrisztika franciaországi és egyetemes eredményeiről és módszereiről, ugyanakkor pedig megteremt a magyar szakemberek előtt a lehetőséget eredeti, még meg nem jelent tanulmányaik francia nyelvű közlésére. És ez nagyon fontos, külö-

nösen ma, amikor egyre többen hangoztatják magyar részről a dialógus szükségességét, mert ezzel a tudományos szempontok sokrétűségét és az egymástól eltérő nézetek kicsesrelődését szolgálja. Állítjuk és valljuk, hogy a dialógus akkor lesz igazán eredményes, ha minél kevesebbet foglalkozik a közélet időszerű és időszerűtlen kérdéseivel, és minél többet a lehető legkülönbözőbb tudományos érdeklődések kielégítésével. Bizalommal tekintünk a jövőbe, mert az általunk kitűzött célok mindig időszerűek maradnak.

Amint mondtam, nem dicsekedni kívánok, azért hadd tárjam fel vállalkozásunk negatív oldalát is. Az Akadémiai Kiadó nehezen tudja követni a mi ritmusunkat. Jól dolgozik, azt el kell ismerni, de túl lassan, és minthogy mi csak a már megjelent és bemutatott példányokra kapunk állami szubvenciót, elképzelhető egy olyan állapot, amikor — szabályos periodicitás hiányában — végképp lekésünk róla, és előfizetéseket sem tudunk gyűjteni rá. Ha ez az állapot bekövetkeznék, ez kérlelhetetlenül a folyóirat megszűnését vonná maga után. A helyzet megítélését is Önökre bízom.

Van a franciaországi finnugor társaságnak egy másik, nem időszaki kiadványsorozata is, a Bibliothèque finno-ougrienne, melyből eddig két szám jelent meg és 4 másik van előkészületben — köztük 3 nyomdakész állapotban. (Kalevala emlékfűzet, Sauvageot írásainak teljes bibliográfiája, egy részletes Bartók-monográfia és egy kanadai magyar kivándorló verses elbeszélése kivándorlásának és megtelepedésének körülményeiről, századunk legelején.) De ez a sorozat sohasem fogja pótolni az EFO-t, melynek esetleges megszűnésével az egész tudományos világ lenne szegényebb.

Mondanivalóm végére érkezve elnézésüket kell kérnem, ha szövegemben — Pais Dezsőtől függetlenül — túl sok a személyes emlék. De nem az én hibám, hogy „nagy idők tanúja” voltam, és semmiképpen sem árt, ha olykor-olykor leszögezzük a való tényállást az utókor számára. Amikor az ember elérte 75. életévét, már nemcsak előre tekint, hanem visszafelé is, és néha azzal áztatja magát, hogy tapasztalatainak egy részét átadhatja az utána jövők számára.

Mentségemül szolgáljon, hogy ebben az illúziókeresésben is Pais Dezső emlékének kívánok hódolni.

GERGELY JÁNOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Wolfgang Schlachter nyolcvanéves

Labuntur anni fugaces! Bizony, nem is oly régen köszöntötték kollégák, barátok, tanítványok, pályatársak vaskos emlékkönyvvel a hetvenesztendős Wolfgang Schlachtert (Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Hrs. CHR. GLÄSER, J. PUSZTAY. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12. Wiesbaden, 1979. 371 l.), és köszöntötte folyóiratunk is a magyar nyelvészek nevében (MNy. LXXIV, 117—20). S íme: már az újabb évforduló, a 80. születésnap ad lehetőséget elismerésünk, tiszteletünk és jókívánságaink kifejezésére.

Mintha a véletlen nem is véletlen volna: Wolfgang Schlachter azon város, ti. Göttinga egyetemének professzoraként válik ismert és elismert nyelvtudóssá, s a magyar nyelv egyik legjobb külföldi ismerőjévé és kutatójává, amely város a magyar művelődéstörténet szempontjából jó két évszázada kiemelkedő jelentőségű. De ne kutassuk a véletlen szerepét, inkább állapítsuk meg aényt, hogy a magyar nyelvészek számára Göttinga és Schlachter neve immár elválaszthatatlanul összefonódott. Az alapításának 250. évfordulóját 1987-ben ünneplő hírneves Georgia Augusta Finnugor Szemináriumá-

nak és nemzetközi kapcsolatainak kiépülése, valamint ismertté válása Schlachter professzorságának egyik fontos eredménye.

A mind minőségét, mind mennyiségét tekintve egyaránt jelentős Schlachter-életmű még koránt sincs lezárva. Ezt bizonyítják a nyolcadik évtized termékeny esztendei. Jól tudjuk, hogy ez az impozáns életmű a jubiláns veleszületett szemhibája miatt csak rendkívüli erőfeszítések árán jöhetett létre s gazdagodik tovább. Ez a nap mint nap ismétlődő, egy speciális nagyítóüveg állandó segítségére szoruló küzdelem föltétlen tiszteletet ébreszt mindenkinben, akinek volt vagy van módja közelebről tapasztalni azt, mit is jelent így, ilyen feltételek mellett művelni a tudományt. Schlachter eredményeinek létrejöttében a közismert feltételeken (tehetség, intuíció, munkaszeretet, kritikai érzék, szorgalom) kívül fontos szerepe van a jubiláns lelki tartásának, valamint feleségének, Lydia asszonynak is.

A 70. születésnap okán áttekintettük Schlachter hungarológiai munkáit, tanulmányait (MNY. LXXIV, 117–20; l. még NYÍRI ANTAL méltatását is: NYK. LXXV, 440–3). Örömmel nyugtázzuk, munkásságának ez a vonulata nem gyöngült. Az utóbbi tíz esztendőben is több tanulmányában foglalkozott a magyar nyelvvel. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1983-ban jelentette meg Révai-émlékéremmel kitüntetett tiszteleti tagjának — PUSZTAY JÁNossal közösen írt — munkáját: „Morpho-semantiche Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*” (Auf dem Hintergrund deutscher Entsprechungen)” című munkáját (MNYTK. 167. sz.). A magyar szóképzés egyik, figyelemre eddig alig méltatott produktív módjáról közölt alapos tanulmányt „Denominális igekötős képzések a magyarban (A *megvakul* típusról)” címmel folyóiratunkban (MNY. LXXVIII, 276–86, 398–409). A mondattani kérdések iránti változatlan érdeklődésének egy magyar témájú szintaktikai vizsgálat is köszönhető. A nyíregyházi III. hungarológiai kongresszuson ilyen címen tartott előadást: „Perioden mit leeren Hauptsätzen” (NytudÉrt. 104. sz. 675–83). Fontos magyar nyelvészeti művek ismertetésére vállalkozott az utóbbi évtizedben is. Tanulságos észrevételekkel mutatta be a TESz. III. kötetét (Südst-Forschungen XXXVII, 294–7), s írt a magyar nyelvtörténetben való jártasságát ékesen bizonyító ismertetést BENKŐ LORÁND „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” című művéről (i. h. XL, 384–8). A magyar nyelvészek IV. kongresszusán, Szombathelyen 1983-ban is tartott előadást (Die Speziesopposition im Ungarischen).

Wolfgang Schlachtert a magyar nyelvtudomány művelésében elért eredményeiért, a magyar nyelv és kultúra németföldi népszerűsítése, a nyugatnémet—magyar kapcsolatok fejlesztése terén kifejtett tevékenységéért az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1985. szeptember 28-án díszdoktorává avatta. Az avatásért köszönetet mondva arról szólt, hogy a magyar emberek és a magyar nyelv iránti szeretetére adott válaszként tekinti a kitüntető cím odaítélését. Nem árulok el titkot, ha megírom: ez a szeretet volt, s ez ma is az egyik legfontosabb lendítőereje hungarológiai munkásságának.

Wolfgang Schlachter nevéhez fűződik egy nemzetközi mércével mérten is nagy vállalkozás, az uráli nyelvek nyelvtudományi bibliográfiájának megtervezése, megszervezése és kiadása. A „Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830–1970” (Hrsg. von W. SCHLACHTER und G. GANSCHOW. Band I. Red. I. ERDÉLYI, CHR. GLÄSER. Band II. Red. CHR. GLÄSER, R. ZELENKA) 1830-tól 1970-ig annotálva dolgozza föl a vonatkozó szakirodalmat. A bibliográfiáról írt ismertetések (az I., a magyar kötetről megjelent ismertetések adatait l. NYK. LXXX, 410–11) egyként hangot adnak az efféle vállalkozások ezer buktatójáról, s arról a minden elismerést megérdemlő ügyszertettről, áldozatvállalásról és következetességről, amellyel Wolfgang Schlachter ezt a páratlan, vállalkozást keresztülvitte. Köszönettel és hálával tartozunk neki. Örülünk annak, hogy mint a vállalkozás kezdeményezője és spiritus rectora (l. DOMOKOS: NYK. LXXXII, 379) kézbe vehette a nagy mű befejező kötetét is, hiszen az I. (1976.) és a II. kötet (1983.)

után 1986-ban megjelent a III. kötet is, a szerzői nevek mutatója (Autorenregister. Redaktion: L. BEHRENS).

Schlachter finnugor kutatásainak középpontjában mondatnyi kérdések állottak az utóbbi években is. Több önálló kötetet szentelt a passzívum bonyolult kérdéskörének. A göttingi akadémia egyik kiadványsorozatában három kötetet jelentetett meg, s ebből kettő a passzívummal foglalkozik: Passivstudien (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Jahrgang 1984. Nr. 3. 59 l.) és Passivstudien II. (idézett sorozat, Jahrgang 1986. Nr. 1. 88 l.). A harmadik, a szóban forgó sorozatban közzétett kötet a névszói állítmány finnugor nyelvekbeli jellemzése: Bemerkungen zum Nominalsatz (idézett sorozat, Jahrgang 1981. Nr. 4. 19. l.). A finn passzívum kérdéseit könyv terjedelmű, részletes és alapos elemzésben vizsgálja (Hat das Finnische ein Passiv?: FUF. XLVII, 1–144). „Kontextstudien am Passiv des Malälappischen” című tanulmányában (Linguistica et Philologica. Gedenkschrift für Björn Collinder. Philologica Germanica. Wien, 1984. Br. VI. 397–412) a lapp passzívumot jellemzi. Ennek az elemzésnek a folytatása nálunk megjelent tanulmánya: „Eine grammatische Kategorie im Kontext” (NyK. LXXXV, 421–33). Anélkül, hogy a jubiláns valamennyi finnugor tárgyú, 1978 óta megjelent tanulmányát föl kívánnám sorolni, megemlítek még néhányat: „Suomen tempusjärjestelmän reunamia” (Virittäjä: 7–26, 116–41), „Aufgaben und Wirkungen des Passivs in finnisch–ugrischen Sprachen” (SFU. XXI, 9–17), „Finnisch–ugrische Entsprechungen zum Akkusativ mit Infinitiv” (UAJb. neue Folge. Wiesbaden, 1981. I, 19–32).

A nyolcadik évtized e bőséges aratásának láttán nem lehet más kívánságunk, mint az, folytatódjék töretlenül a termékeny évek sora. Azt kívánjuk, egészségi állapota, körülményei tegyék lehetővé kéziratban már elkészült, a finnugor nyelvek habeo-s szerkezeit feldolgozó s a Malá-lapp fokváltakozást elemző munkájának a megjelentését, valamint újabb tanulmányoknak a megírását és közzétételét. Kívánjuk azt is, folytassa a magyar nyelv kutatását az eddigi eredményességgel. A nyíregyházi kongresszuson záróbeszédében (1977. VIII. 26.) azt mondta jubilánsunk: szépség nélkül nincs élet. A szavait követő spontán tetszésnyilvánítás, majd a számára ismeretlen kongresszusi résztvevők meleg gratulációja nemcsak nyelvünk kitűnő ismerőjének, jeles kutatójának, tehát a tudósnak szólt. Legalább annyira az embernek, aki a tudomány művelését nem öncélnak tekinti, s aki a tudomány művelésében az emberi nemesezés egyik lehetőségét látja. Mi, a magyar kollégák, barátok s tisztelők azt is kívánjuk, legyen minél több része ebben a szépségben, s legyen módja élvezni a dolgok okai megismerésének megérdemelt, csendes örömét.

KISS JENŐ

Nyíri Antal köszöntése 80. születésnapján*

Tisztelt Kollégák, Kedves Tóni Bátyám!

Tíz évvel ezelőtti jubileumodon Benkő Loránd így zárta laudatioját: „Kívánom. . . , hogy erőben, egészségben, alkotókedvben töltsd további életedet, éveidet a közhasznára, és minél többször adj még alkalmat nekünk hasonló kerek évszámú ünnepelésre” (MNY. LXXIII, 384).

Nos, ez a kívánságom hála Istennek bevált, s most engem ért az a megtiszteltetés, hogy a 80. életévébe lépett nyilvánosan felköszöntsem. Valószínűleg azért éppen engem kértek fel a méltatásra és üdvözlésre, mert köztudott a közöttünk levő régi kapcsolat és

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1987. márc. 10-i ülésén.

barátság, az, hogy 15 évig ténykedtünk egymás mellett a korábban még Szegedről elnevezett József Attila Tudományegyetem nyelvészeti tanszékein, harmonikus, korrekt együttműködésben és olyan légkörben, amely nyelvészeti nézeteink egymásra hangoltságára épült.

Nyolc évtized tiszteletre méltó kor önmagában, bár — ha az ember e kor határáról néz vissza életútjára — talán sokkal rövidebbnek tűnik, mint ahogy az a pálya kezdetéről látszana. Gondolkodtam is arról, nem kellett volna-e mostani köszöntőmet szamojéd nyelven megtartanom, mert az ő számolási rendszerükben a 8 számnév a 'két(szer)-négy' összetétellel, a 80 következésképpen 'két(szer) negyven' szerkezettel fejezhető ki, amiből az következne, hogy mi most voltaképpen Nyíri Antalnak a második 40. évét ünnepeljük. S ez mindjárt más fénybe állította volna a dolgokat. A szamojédul köszöntésnek objektív akadályai vannak, s így nem bővészkedhetünk a számokkal, marad a tiszteletet ébresztő és megmásíthatatlan kor, a 80 esztendő, amelynek a megünneplésére az átlagos emberi élet hosszabbodása következtében mind többször van — nagy örömnkre — lehetőségünk. Sőt, rövidesen — egy hónap múlva — Aurélien Sauvageot professzor 90. jubileumáról kell majd megemlékeznünk, de még őt is túlszárnyalta pl. a jeles norvég lappológus J. K. Qvigstad, aki még 100 esztendő korában is teljes szellemi és testi frissességben fogadta ünnepelőit. Az intrádában idézett Benkő-féle kíváncsiságot ilyen háttérben tehát csak a legnagyobb optimizmussal tudom újra meg újra megerősíteni, ismételtetni. Nyíri Antal szakmai munkásságát nálam kompetensebb emberek megtették: Pais Dezső 1967-ben, Benkő Loránd és Deme László 1977-ben (MNY. LXV., ill. LXXIII. és Népr. és Nytud. XXI.). Az akkori méltatást ismételni nem kívánom, hadd mutassam be azonban itt Nyíri Antalt az én színszűrőmön keresztül, már csak azért is, mert vannak jelen szép számmal a „növekvő nemzedék” soraiból, meg olyanok is, akik Nyíri Antalnak nem voltak közvetlen munkatársai.

Ha ünnepeltünk munkásságát röviden kellene jellemeznem, azt egy rövid mondatall megtehetném: ő a totális és univerzális magyar nyelvészet művelője. Alig van a magyar nyelvészeten olyan ága, amelyhez ne volna köze. Ha emlékezetem nem csal, 1948 óta ismerem. Akkor jelent meg „A kihalt szentesi víziólet néprajzi és néprajzi maradványai” című monográfiája, amely a magyarországi etnolingvisztika kiemelkedő, klasszikus alkotása (igaz, ezt a tudományterületet akkor még nem így hívták). E könyvben Nyíri összegyűjtötte, értékelte, kommentálta egy eltűnt lápi-vízi életformának a nyelvi és tárgyi emlékeit. A könyv már akkor megragadott egyrészt a Wörter und Sachen módszer hozzám mindig közel álló gondos és értő alkalmazásával, másrészt viszont a tudományos munkákban meglehetősen ritkán tapasztalt olvasmányos, ízes szép stílusával. Már a könyv ajánlása maga is megkapóan kedves: „Nagyanyám: Nyíri Istvánné emlékére, hálával. Tanulmányom írásakor az Ő elröppent szavai csengettek fülembbe, a Szentes múltjáról közöltem szóbeli adatok közül nem egy az Ő hagyománya.”

A műgond, a tiszta stílus, a tárgyyszerű anyagfeltárás és értékelés — olyan erények, melyeket ilyen színvonalon kevesen tudtak felmutatni. Saját tehetségén és egyéni adottságain kívül alighanem Mészöly Gedeon emberi és kutatói habitusa volt számára a mintakép, s ehhez a nagy példamutató egyéniséghez egész életén át hű maradt. Ám mintaképpé lett Nyíri Antal maga is, tudtán kívül, kora ifjúságában: nemrégem hallottam egy köz-tiszteletben álló kolléganőnkétől, maga is szakmánkbéli, hogy az egyetemi stúdiumaikat kezdő ifjabb évfolyamok előtt Nyíri Antal mint végzős tanárjelölt „abszolút szaktekintély” volt nyelvészeti kérdésekben.

Hazai nyelvjárási monográfiáink közül kitűnik 1939-ben írt „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” című jelentős műve. Nem célozom munkásságának tétel-szerű felsorolása (l. ehhez a TAKÁCS KÁROLYNÉ által összeállított bibliográfiát Népr. és Nytud. XXI, 8—32), annyit azonban feltétlenül el kell mondanom, hogy a nyelvjárási

tanulmányok mellett írt szólás- és szómagyarázatait, szótörténeti-etimológiai közleményeit is a nyelvészet és tárgytörténet együttes szempontjainak alkalmazása jellemzi. Szómagyarázatainak további erőssége a jelentéstörténeti kidolgozottság is. Nyíri Antal értő vizsgálója szavainknak: számtalan ötletes, új, meglepően friss és eredeti nézetet hozott be a magyar szófejtő irodalomba. Ennek szerteágazó voltáról nemcsak a fent említett bibliográfia győz meg bennünket, hanem a hozzá csatolt tárgymutató bősége. Fiatalabb koromban magam is foglalkoztam etimológiák készítésével (ha nem is gyártásával), s jól tudom, nem mindegyik állta ki az idő próbáját. Lehetséges, hogy Nyíri Antal magyarázatai között is akadnak vitathatók, de figyelmen kívül hagyni őket nem szabad, ez etikai érzékünknek ellentmondana.

Szófejtéseiből is sejthető, hogy Nyíri Antal otthonos a nyelvtörténetben. Leginkább nyelvemlékeinkhez vonzódik. Érdeklődésének ezt a vonulatát jelzi 1933-ban közreadott „A Winkler-kódex hangtana és szótana” c. értekezése. Ezt követően azután bizonyosodott, hogy Nyíri Antal Mészöly Gedeon nyomdokába lépve a magyar kódexirodalom legjobb szakértői közé emelkedett. Kiváló felkészültséggel oldotta meg a Bécsi és a Müncheni kódexekre vonatkozó helyesírástörténeti problémákat, s egyik legnagyobb teljesítménye a Müncheni kódex minden tekintetben helyes, paleográfaiilag megbízható, kellő érveléssel alátámasztott betűhű kiadása. A Codices Hungarici 7. köteteként 1971-ben megjelent kritikai kiadás korrigálja a korábbi kiadások hiányait, és nagy érdeme, hogy a magyar szöveggel párhuzamosan közli a latin megfelelőt. A kiadás előkészületeként néhány hónapot Münchenben töltött, ahol a Bayerische Staatsbibliothek kéziratárában lapról lapra, sorról sorra, szóról szóra, betűről betűre összehasonlította, nagyító lupe alatt egybevetette az eredetit az addigi leírt szöveggel. Ennek a mikrofilológiai böngészésnek rengeteg mellékterméke volt: feltárta az eddigi kiadások hibáit, tisztázta a kódex másolójának számát, az írássajátosságokat, rövidítési eljárásokat, az e-féle hangok jelölését, a kézirat paginálásának problémáit és egyéb kodikológiai részleteket.

A Codices Hungarici 7. kötetén — szerényen — szerkesztőnek nevezi meg magát Nyíri Antal, mert munkájában egy kisebb tanszéki munkaközösség segítette. Mi azonban, akik közelről figyeltük ezt a munkát, tudjuk, hogy a technikai segítség ellenére e kiadás az ő műve, ahogyan övé a Müncheni kódex magyar—latin és latin—magyar szótára is: ezt évek óta készíti hangyaszorgalommal, s végleges befejezéséhez, kiadatásához erőt és főleg lehetőséget kívánunk neki.

Nyíri Antalnak igen sok közleménye jelent meg a hangtörténet, a történeti tőtan és alaktan területén. A tőrendszer, az ő- és ómagyar diftongusok sorsát is érintő fejtegetésein kívül lényeges eredményeket ért el az igenevek és helyviszonyragok (meg összefüggéseik) kutatásában, az igeragozási rendszer kialakulásának magyarázatában, de mondattörténeti vizsgálatait is fontosak.

Törekvése egész életén keresztül az volt, hogy a grammatika tényeit ne izoláltan magyarázza, hanem mindig beillesztve azokat a megfelelő egész rendszerbe. Vizsgálatai így jobbra diaszisztémák föltárására és az egész nyelvi rendszerbe illesztésére irányultak.

Nyíri Antal filológiai és nyelvészeti kiválóságait már Pais Dezső is hangsúlyozta. Ilyen irányú tudományos felkészültsége mellett számomra azonban nagyon sokat jelent Nyíri Antal munkásságában, hogy ő azon ritka magyar nyelvészek közé tartozik, akik a fimugor nyelvészet iránt nemcsak érdeklődnek, hanem nyomon kísérik fejlődését, és felhasználják e szakterület legújabb eredményeit. Ebből a szempontból tehát a Simonyi Zsigmond — Klemm Antal — Mészöly Gedeon — Bárczi Géza — Papp István nevével jellemezhető sorba tartozik ő is, annak ellenére, hogy a megnevezettek éppenséggel nem sorolhatók mind egy irányzat képviselői közé. Nyíri az ún. szegedi iskolához tartozik, s mint ilyen mesterének, Mészöly Gedeonnak az örökét folytatja, ápolja és fejleszti tovább részben a maga, részben tanítványai munkáiban.

Mondottam, 15–16 évig dolgoztunk együtt, mindvégig baráti, jó légkörben. Közelről megismertem őt mint tanárt is, hiszen kutatói munkássága mellett ízig-vérig tanárnak érezte, vallotta magát, s ennek megfelelően élt is. A hivatástudatához hatalmas tapasztalatot szerzett két évtizedes vidéki középiskolai tanársága alatt (Csurgó, Kolozs-vár, Békéscsaba, Szeged), amelyet nagyon jól kamatoztathatott negyedszázados szegedi professzorsága idején. Ezzel magyarázandó, hogy Nyíri Antal a szegedi Bölcsészkar legnagyobb hatású és tekintélyű professzorai közé emelkedett. Bálint Sándor, Koltay-Kastner Jenő, a korán elment Szauder József és Wittman Tibor társaságában a kar leg-szuggesztívabb nevelői között kell említeni nevét.

Csendes, jólelkű, egyenes jellemű férfinak ismertem meg őt. Mindazonáltal vélekedésében szilárd, nézetei határozottak, meggyőződéséből egy jottányit se engedett (hacsak az ellenérvek meg nem győzték): az elé dobott kesztyűt fölvette, és kész volt a vitára, olykor az éles vitára is. S ha a meggyőződéstől vezetett indulata hevességre ragadta is, ezt is kulturáltan, elegánsan cselekedte, és így sértő, bántó szándékot csak rosszul-lulattal lehetne belemagyarázni polémiáiba.

Tanítványaitól sokat követelt tudásban és erkölcsi-etikai magatartásban is. Személyisége ezért volt népszerű s az ma is a szegedi egyetemen a nyugdíjazása utáni évtized elmúltával.

Jól tudom, mennyire tisztelte Pais Dezsőt, noha nagyon sok mindenben nem értettek egyet. A viszont-megbecsülésnek Pais Dezső is nemegyszer tanújelét adta. Nyíri Antal 60. születésnapján többek között így nyilatkozott: „A *törlejt* szó keletkezésére és történetére nézve nem voltam, nem vagyok, és valószínűleg nem is leszek Veled azonos nézeten. De ez talán nem olyan nagy baj, hiszen elég gyakran megmutattam, hogy magammal sem mindig vagyok egy véleményen. Azt hiszem, itt is az igazságot nem a »törlik-szakad« felfogás útján lehet inkább megtalálni vagy megközelíteni” (MNY. LXV, 124). Pais Dezső nagyvonalú szavaival egyet lehet érteni, magam is ezt vallom, bár a jelzett esetben egy kissé talán fordított előjellel: tudniillik a vitatott kérdésben Nyíri álláspontját alaposnak tartom, egyidejűleg tudomásul véve a vele ellentétes alternatív véleményt is. A döntőbíró szerepét azonban nem tudom és nem is akarom betölteni. Egyébként a saját szakmám területén lehetnek és lehetnek a Paiséhoz hasonló nézetkülönbségek Nyíri Antal közt és közöttem is: vitatkoztunk is róluk nemegyszer, de ezek az érvelések sosem mentek „vérré”.

Nyíri Antal 80 évesen is dolgozik. Nyugdíjazása óta húszegynéhány tétellel gyarapította munkássága jegyzékét. Nemrégiben elkészült egy nagyobb tanulmánya magyar nyelvtörténeti kérdésekről, szorgalmasan szerkeszti kódex-szótárát, jelen van a szakmai közéletben. Mi jobbat kívánhatnánk neki e jeles napon, mint hogy gazdagítsa sikeresen továbbra is a nyelvészeti tudományt. Ehhez kívánok neki a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a budapesti nyelvészeti tanszékek nevében egészséget, frissességet, vitalitást és a velük együtt járó kreatív munkakészséget.

HAJDÚ PÉTER

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1985. október 1. Germanisztikai-romanisztikai és általános nyelvészeti szakosztály. Prof. KLAUS BRINKER (Hamburg), *Der Text als sprachliche Handlung*. — Az előadó a szöveget pragmalingvisztikai szemszögből komplex nyelvi tevékenységként definiálta. A szövegek tevékenységi jellegének leírásához bevezette a szövegfunkció fo-

galmát, mely az illokúció beszédaktus-elméleti felfogásának továbbfejlesztését képezi. Szövegelemzési tekintetben felállította a szövegfunkció indikátorait, s ezeket példákön mutatta be.

1985. október 8. Szaknyelvi szakosztály. KIS ÁDÁM, A számítástechnikai szaknyelv helyesírása. — Az előadás a következő kérdésekkel foglalkozott: A szaknyelvi írási szokások vizsgálata: nagybetűs írásmód, a programnyelvi kulcsszavak írása; bonyolult összetételek, idegen eredetű szavak, képzőszerű elemek helyesírási problémái.

1985. október 15. Szlavisztikai szakosztály. GREGOR FERENC, Magyar eredetű tükrőfordítások a szlovákban. — Az előadó bevezetőül röviden elemzett néhány idevágó publikációt és észrevételt, majd a következő magyar eredetű, illetve indíttatású szlovák kifejezést vizsgálta meg: *horný priš* 'felperes', *dolný priš* 'alperes', *panská Stolica* 'úriskék', *zemský pan* 'földesúr', *ryhodiť na oči* 'szemére vet', *mlá zeme* 'mérőföld', *skodu vodľovat* 'kárt vall'.

1985. október 25. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, Az ellentétek egysége mint az elemek lineáris kapcsolódásának szükségszerű alapja. — Az amerikai szemantikában a szavak lineáris kapcsolódását a szavak által tartalmazott azonos általános elemre vezetik vissza. Az előadás az ellentétes jelentésmozzanatokat tünteti fel úgy, mint a szavak kapcsolódásának szükségszerű okát/alapját.

1985. október 29. Szemiotikai szakosztály és szlavisztikai szakosztály. Prof. B. A. USZPENSZKIJ (Moszkva), „Anti-viselkedés” a kultúrszemiotika tükrében (főként szláv népek anyagán).

1985. november 5. Szaknyelvi szakosztály. HEXENDORF EDIT, Mit jelent a köznyelv normatív jellege a szaknyelv számára? — Az előadás néhány példa elemzésével próbálta bemutatni, hogy a szaknyelvi kifejezésekkel kapcsolatos s valamennyiünkönl helyeselt alapelveket milyen módon sértjük meg a gyakorlatban. A példák többsége egyben nyelvhelyességi szempontból kifogásolható divatjelenségeket is szemléltetett.

1985. november 12. Magyar szakosztály. KÁROLY SÁNDOR, Szövegten és erkölcsi nevelés. (L. MNy. LXXXIII, 7—13.) A társaság nevében Rácz Endre professzor köszöntötte Tompa József c. egyetemi tanárt 80. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXII, 494—7.)

1985. november 26. Magyar szakosztály. RÁCZ ENRE, Diáknyelv Pápán a 30-as években. (L. MNy. LXXXIII, 145—56.) — A társaság nevében Benkő Loránd akadémikus köszöntötte Lőrincze Lajos c. egyetemi tanárt, a magyar szakosztály elnökét 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXII, 497—501.)

1985. december 3. Szaknyelvi szakosztály. BANÓ ISTVÁN, A latin nyelv és a magyar szaknyelvek viszonya (a jelen helyzet és a további lehetőségek). — Az előadó bevezetőül a szaknyelvek latin (görög) eredetű szavainak jelentőségéről beszélt, majd a „szómagyarítás” egyik sajátos eszközéről, az idegenből átkerült szavak visszalatinosításáról szölt.

1985. december 10. Magyar szakosztály. GUNDA BÉLA, A moldvai csángók eredete. — (L. MNy. LXXXIV, 12—24.)

1986. február 18. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. MOLNÁR JÓZSEF, A beszéd mesterséges előállításának története 1975-ig.

1986. február 25. Szaknyelvi szakosztály. SZÉPE GYÖRGY, A szaknyelvi kommunikáció néhány kérdése. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: 1. Miben különbözik a szaknyelvi kommunikáció a mindennapi kommunikációtól. 2. A terminológia néhány alapkérdése a szakmai kommunikáció szempontjából. 3. A szakmai kommunikáció vizsgálatában felhasználható néhány szociolingvisztikai szempont. 4. A szaknyelvi kommunikáció által létrehozott szövegek.

1986. március 18. Szaknyelvi szakosztály. BERÉNYI PÁLNÉ, Szaknyelv és szubjektivitás. — Az előadó magyar és francia nyelvű közgazdasági szövegek alapján foglal

kozott a szakszövegekben kitapintható, egyénre utaló nyelvi elemek megjelenési formáival s a szubjektivitás stílusformáló hatásával.

1986. április 8. NAGY JÓZSEF, A szótaghosszúság kiejtési változatai prózában és énekben. — Az előadás vázlata: A szótaghosszúságok időtartama prózában és énekben. Abszolút és relatív ejtésfajták a szótagok kapcsolatában. Értelmi és érzelmi eltérések. — Recitativo parlando és arioso az énekben. — Énekhibák.

1986. április 15. Szaknyelvi szakosztály. HIDAS JUDIT, Jelzős szerkezetek szaknyelvi jellemzői. — Az előadás a szaknyelv jelzős szerkezeteinek egyedi sajátosságait vizsgálta, főleg angol és orosz nyelvi anyagon.

1986. április 18—19—20. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a TIT Országos Irodalmi Választmánya és Hajdú-Bihar megyei szervezete, valamint a Debrecen Megyei Városi Tanács VB Művelődési Osztálya rendezésében tudományos ülészek Tóth Árpád születésének 100. évfordulója alkalmából.

1986. április 22. Magyar szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, Régebbi fordítási hagyományok nyomai a magyar Huszita Bibliában.

1986. április 29. Magyar szakosztály. HORVÁTH MÁRIA, Újabb adatok Zrínyi német forrásaihoz. — (L. MNy. LXXXIV, 44—57.)

1986. május 13. Szaknyelvi szakosztály. HELTAI PÁL, A tudományos-technikai terminusok és a köznyelvi szavak viszonya. — Az előadó kifejtette, hogy a tudományos-technikai terminológia és a köznyelvi szókincs merev szétválasztása lehetetlen. A terminológia beletartozik a természetes nyelvek lexikai rendszerébe.

1986. június 28—30. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének rendezésében nyíregyházi anyanyelv-oktatási napok.

1986. október 8—10. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Zala megye tanácsa és Zalaegerszeg városi tanácsa rendezésében Magyar Névtudományi Konferencia Pais Dezső születésének 100. évfordulója alkalmából.

1986. október 14. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Finnugor Tanszéke rendezésében emlékülés Budenz József születésének 100. évfordulója alkalmából.

1986. november 25. Szaknyelvi szakosztály. PONGRÁCZ JUDIT, A szaknyelvi kutatások önálló és interdiszciplináris törekvései. — Az előadás a szaknyelvi kutatások általános nyelvészeti alapjainak felismeréséért emelt szót. Ennek lehetőségét az interdiszciplináris törekvések előtérbe kerülésében látja.

1986. december 2. Magyar szakosztály. BALÁZS JÁNOS, Mikor kezdték a Bibliát nyelvünkre fordítani? — A Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom egy-egy helyének és más régi szövegrészleteknek az elemzése alapján az előadás azt a véleményt próbálta alátámasztani, amely szerint a Biblia egyes részleteit liturgikus célokra minden biznnyal már a XI. századtól kezdve igyekeztek magyarra fordítani. Az előadó említett két szövegemlékünk egy-egy helyének új értelmezését is javasolta, a Biblia latin fordításának felhasználásával. (L. MNy. LXXXIII, 403—10.)

A társaság debreceni csoportjának életéből.

1985. szeptember 26. A. KÖVESI MAGDA, Zsirai Miklós emlékezete.

1986. január 30. BACHÁT LÁSZLÓ, A készülő magyar terminológiai szótárról.

1986. február 21—22. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke rendezésében Csúry-centenárium.

1986. március 20. Emlékezések Pais Dezsőre. Előadók: VÉRTES EDIT, KÁLMÁN BÉLA, SEBESTYÉN ÁRPÁD.

1986. október 3. A Debreceni Akadémiai Bizottság nyelvészeti munkabizottsága, a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja és a TIT anyanyelvi szakosztálya együttes szervezése. Anyanyelvünk itthon és külföldön (beszélgetés Szabó T. Attilával, a kolozsvári egyetem nyugalmazott professzorával).

1986. október 31. Előadói konferencia a II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusról. (Beszélgetés Kálmán Bélával, Szilágyi Ferencel és Kovács Évával.)

A társaság szegedi csoportjának életéből.

1985. október 10. BÜKY LÁSZLÓ, A kötődik ige és a kötődés főnév használata a mai magyar nyelvben. — Az ülésen a szegedi csoport nevében Nyíri Antal köszöntötte Károly Sándort 65. születésnapja alkalmából.

1986. március 20. WOLFGANG VEENKER (Hamburg), Die Frage des finnisch-ugrischen Substrats in der russischen Sprache.

1986. április 17. NAGY JÁNOS, A tiltás nyelvi és nem nyelvi tényezői.

1986. május 8. SZABÓ JÓZSEF, Néhány Duna–Tisza közti és Tisza menti nyelvjárássziget vizsgálata (A magyar nyelvjárások atlasza alapján). (L. MNy. LXXXIII, 13–28, 180–99.)

1986. november 20. BÉKÉSI IMRE, A beszéd szintje. M. KORCHMÁROS VALÉRIA, A segédige a magyarban. Ezen az ülésen köszöntötték Deme László professzort 65. születésnapja alkalmából.

Összeállította: KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar kódexszövegek latin forrásai*

VI. Canticum trium puerorum

1. A tüzes kemencébe vetett három ifjú éneke megmenekülésükért.

Latin forrása: Dániel 3,52–90; lelőhelye: Biblia Sacra 828.

⁵² Benedictus es, Domine Deus patrum nostrorum, | et laudabilis et gloriosus et superexaltatus in saecula, | et benedictum nomen gloriae tuae sanctum | et laudabile et superexaltatum in omnibus saeculis.

⁵³ Benedictus es in templo sancto gloriae tuae | et superlaudabilis et supergloriosus in saecula;

⁵⁴ benedictus es in throno regni tui | et superlaudabilis et superexaltatus in saecula;

⁵⁵ benedictus es, qui intueris abyssos et sedes super cherubim, | et laudabilis et superexaltatus in saecula;

⁵⁶ benedictus es in firmamento caeli | et laudabilis et gloriosus in saecula.

⁵⁷ Benedicite, omnia opera Domini, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;

⁵⁸ benedicite, angeli Domini, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;

⁵⁹ benedicite, caeli, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;

⁶⁰ benedicite, aquae omnes, quae super caelos sunt, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;

* L. MNy. LXXXII, 504–8.

- ⁶¹ benedicite, omnes virtutes Domini, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁶² benedicite, sol et luna, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁶³ benedicite, stellae caeli, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁶⁴ benedicite, omnis imber et ros, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁶⁵ benedicite, omnes spiritus Dei, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁶⁶ benedicite, ignis et aestus, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁶⁷ benedicite, frigus et aestus, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁶⁸ benedicite, rores et pruina, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁶⁹ benedicite, gelu et frigus, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁷⁰ benedicite, glacies et nives, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁷¹ benedicite, noctes et dies, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁷² benedicite, lux et tenebrae, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁷³ benedicite, fulgura et nubes, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁷⁴ benedicat terra Dominum, | laudet et superexaltet eum in saecula;
- ⁷⁵ benedicite, montes et colles, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁷⁶ benedicite, universa germinantia in terra, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁷⁷ benedicite, fontes, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁷⁸ benedicite, maria et flumina, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁷⁹ benedicite, cete et omnia, quae moventur in aquis, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁸⁰ benedicite, omnes volucres caeli, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁸¹ benedicite, omnes bestiae et pecora, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁸² benedicite, filii hominum, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁸³ benedicat Israel Dominum, | laudet es superexaltet eum in saecula;
- ⁸⁴ benedicite, sacerdotes Domini, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁸⁵ benedicite, servi Domini, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁸⁶ benedicite, spiritus et animae iustorum, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁸⁷ benedicite, sancti et humiles corde, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula;
- ⁸⁸ benedicite, Anania, Azaria, Misaël, Domino, | laudate et superexaltate eum in saecula; | quia eruit nos de inferno et salvos fecit de manu mortis | et liberavit nos de medio ardentis flammae et de medio ignis eruit nos.
- ⁸⁹ Confitemini Domino, quoniam bonus, | quoniam in saeculum misericordia eius.
- ⁹⁰ Benedicite, omnes religiosi, Domino Deo deorum, | laudate et confitemini ei, quia in omnia saecula misericordia eius.

2. E kedvelt kantikum magyar fordítása négy kódexünkben van meg, sőt az egyikben (FestK.) kétszer is előfordul.

Lelőhelyek: BécsiK. 131–3 (Mészöly-kiadás 101–3). — FestK. 32–6 és 255–9 (Nytár. XIII, 8–9 és 64). — Apork. 180–1 (Nytár. VIII, 235–6). — DöbrK. 230–1 (Nytár. XII, 114).

Egyedül a BécsiK.-ben van meg az egész kantikum fordítása (52–90. vers), némi hibákkal, mégpedig kétszer fordul elő a 62. vers (a 61. vers előtt és után), a 65. vers

hiányzik, a 86. és 87. vers pedig fel van cserélve. A BécsiK. szövege a Bibliából származik, a többi három kódex írója a pápi zsolozsmában használatos szöveget (57–88. vers) fordította. Ezenkívül a BécsiK. minden vers végére odaírja a Bibliában is meglevő dicséretet (laudate et superexaltate eum in saecula), ez a többi kódexben csak az első és utolsó vers végén jelenik meg úgy, mint a zsolozsmában. A zsolozsmabeli kantikumok végén szerepel egy különleges, a zsolozsmában használatos *glorificatio* (Szentháromság dicsőítése): „Benedicamus Patrem et Filium cum Sancto Spiritu, laudemus et superexaltamus eum in saecula.” Ez a *glorificatio* azért nincs meg a BécsiK.-ben, mert az ószövetségben még nem fordul elő a Szentháromság említése. A *glorificatio* után még egy *fóhász* találunk a Festetics-, az Apor- és a Döbrentei-kódexben: „Benedictus es, Domine, in firmamento caeli et laudabilis et gloriosus et superexaltatus in saecula”. Ez a fóhász előkertül a BécsiK.-ben is a kantikum elején az 52. és az 56. versben, azzal a különbséggel, hogy az 52. versben az „in firmamento caeli” helyett „Domine, Deus patrum nostrorum” olvasható. Ez utóbbi volt az eredeti szöveg, ilyen alakban található még Dán. 3,26 versében is.

A dicséretet mint verset (*versiculust*) a Három ifjú énekétől függetlenül is megtaláljuk a Winkler-kódexben (38. lap, Nytár. II, 113: 2–3. sor) és a Keszthelyi Kódexben (434. lap, Nytár. XIII, 315: 15–6. sor). A Tihanyi Kódex egy prédikációjában (245. lap, Nytár. VI, 104: 9–11. sor) olvashatjuk e fóhásznak bővített változatát, amely a BécsiK. kantikumának 52., 55., 54. verseiből tevődik össze: „Aldot uag uram mi attyanknak iftenne. Aldot uag uram: ki nezd az melfegőket: Aldot uag az the felfegős zekődön: es diceretős es dicőffegős örőke amen”.

Ismertette: SZILÁDY, RMKT. I, 380; HORVÁTH, RMKT. I.² 25–6; FRICK 33–4; GONDÁN, Pálos kódexeink 59–60.

VII. Domine, audivi auditionem tuam

1. Habakuk próféta kantikuma leírja, hogyan bünteti az Úr az ellenséget, és hogyan szabadítja meg a választottakat.

Latin forrása: Habakuk 3,1–19; lelőhelye: Biblia Sacra 866.

ORATIO HABACUC PROPHETAE (PRO IGNORANTIIS).

² Domine, audivi auditionem tuam | et timui, Domine, opus tuum, | in medio annorum vivifica illud; | in medio annorum notum facies: | cum iratus fueris, misericordiae recordaberis.

³ Deus ab austro veniet, | et sanctus de monte Pharan, | operuit caelos gloria eius, | et laudis eius plena est terra.

⁴ Splendor eius ut lux erit, | cornua in manibus eius, | ibi abscondita est fortitudo eius.

⁵ Ante faciem eius ibit mors, | et egredietur diabolus ante pedes eius.

⁶ Stetit et mensus est terram, | adspexit et dissolvit gentes; | et contriti sunt montes saeculi, | incurvati sunt colles mundi ab itineribus aeternitatis eius.

⁷ Pro iniquitate vidi tentoria Aethiopiae, | turbabuntur pelles terrae Madian.

⁸ Nunquid in fluminibus iratus es, Domine? | aut in fluminibus furor tuus | vel in mari indignatio tua, | qui ascendes super equos tuos, | et quadrigae tuae salvatio?

⁹ Suscitans suscitabis arcum tuum, | iuramenta tribubus quae locutus es | fluvios scindes terrae.

¹⁰ Viderunt te et doluerunt montes, | gurgues aquarum transiit, | dedit abyssus vocem suam, | altitudo manus suas levavit.

¹¹ Sol et luna steterunt in habitaculo suo, | in luce sagittarum tuarum ibunt, in splendore fulgurantis hastae tuae.

¹² In fremitu conculcabis terram, | in furore obstupecies gentes.

¹³ Egressus es in salutem populi tui, | in salutem cum christo tuo, | percussisti caput de domo impii, | denudasti fundamentum eius usque ad collum.

¹⁴ Maledixisti sceptris eius, capiti bellatorum eius, venientibus ut | turbo ad dispergendum me; | exsultatio eorum, sicut eius qui devorat pauperem in abscondito.

¹⁵ Viam fecisti in mari equis tuis, | in luto aquarum multarum.

¹⁶ Audivi, et conturbatus est venter meus, | a voce contremuerunt labia mea. | Ingrediatür putredo in ossibus meis | et subter me scateat, | ut requiescam in die tribulationis, | ut ascendam ad populum accinctum nostrum.

¹⁷ Ficus enim non florebit, | et non erit germen in vineis: | mentietur opus olivae, | et arva non adferent cibum; | abscindetur de ovili pecus, | et non erit armentum in praesaepibus:

¹⁸ ego autem in Domino gaudebo | et exultabo in Deo Iesu meo.

¹⁹ Deus Dominus fortitudo mea | et ponet pedes meos quasi cervorum | et super excelsa mea deducet me | victor in psalmis canentem.

2. Három kódexünk őrzi e kanticum fordítását; lelőhelyeik: BécsiK. 273—5 (Mészöly-kiadás 211—2). — AporK. 186—8 (Nytár. VIII, 239—40). — DöbrK. 249—51 (Nytár. XII, 123—4). — Ismerteti: FRICK 32—3.

V I I I. M a g n i f i c a t

1. Szűz Mária hálaéneke az Úrhoz Erzsébet látogatásakor.

Latin forrása: Lukács 1,46—55; lelőhelye: Biblia Sacra 976.

⁴⁶ Magnificat anima mea Dominum,

⁴⁷ et exultavit spiritus meus in Deo salutari meo;

⁴⁸ quia respexit humilitatem ancillae suae, | ecce enim ex hoc beatam me dicent omnes generationes.

⁴⁹ Quia fecit mihi magna qui potens est, | et sanctum nomen eius,

⁵⁰ et misericordia eius a progenie in progenies timentibus eum.

⁵¹ Fecit potentiam in brachio suo, | dispersit superbos mente cordis sui,

⁵² deposuit potentes de sede et exaltavit humiles,

⁵³ esurientes implevit bonis et divites dimisit inanes.

⁵⁴ Suscepit Israël puerum suum recordatus misericordiae suae,

⁵⁵ sicut locutus est ad patres nostros, | Abraham et semini eius in saecula.

2. A Magnificat régtől fogva igen kedvelt himnusz vagy imádság volt. Szerepelt evangéliumként (Sarlós Boldogasszony napján július 2-án), állandó része a breviáriumnak (zsoltosmának). Elterjedtségét mutatja, hogy tíz kódexünkben (köztük háromban kétszer is) megvan teljes egészében, de gyakran előkerül egy-egy sora, mondata imádságban, énekekben, prédikációban, példákban.

A teljes fordítás lelőhelyei: MünchK. 55ra — FestK. 119—20 és 197—9 (Nytár. XIII, 32 : 20—31 és 51: 11—22. sor). — AporK. 168—9 és 177 (Nytár. VIII, 230: 2—13. sor és 234: 6—17. sor). — DöbrK. 234—5 és 402—3 (Nytár. XII, 116: 13—23. sor és 209: 9—19. sor). — CzechK. 153—5 (Nytár. XIV, 339: 27. sor — 340: 3. sor). — GömK. 54—5 (Nytár. XI, 314: 2—12. sor). — JordK. RMNy. V. k. 519—20. hasáb (az utolsó előtti sorból hiányzik a „recordatus misericordiae suae sicut locutus est ad patres nostros”

fordítása). — CornK. 51v — PeerK. 166—8 (Nytár. II, 75: 33. sor — 76: 5. sor). — BatthyK. 287—8 (Nytár. XIV, 254: 10—27. sor).

A legtöbb töredéket a következő kódexeink tartalmazzák: FestK. 121 (Nytár. XIII, 33: 3. sor). — CornK. 157v (2—4. sor). — DebrK. 351 és 625 (Nytár. XI, 188: 28. sor és 285: 24. sor). — HorvK. 209—10 (Nytár. VI, 332: 31. sor). — ÉrdyK. 382 és 385 (Nytár. V, 64: 23—4. sor és 69: 7—9. sor). — TihK. 93 és 128 (Nytár. VI, 41: 22—3. sor és 57: 13. sor). És még sok helyen.

Ismerteti: SZERECZ ALAJOS, Szentírási töredékek kódexeinkben 34—7; FRICK 37—8.

IX. Benedictus Dominus Deus Israël

1. Zakariás főpap hálaéneke azért, hogy fia született, a későbbi Keresztelő János. Latin forrása: Lukács 1,68—79; lelőhelye: Biblia Sacra 976—7.

⁶⁸ Benedictus Dominus Deus Israël, | quia visitavit et fecit redemptionem plebis suae;

⁶⁹ et erexit cornu salutis nobis in domo David pueri sui:

⁷⁰ sicut locutus est per os sanctorum, | qui a saeculo sunt, prophetarum eius;

⁷¹ salutem ex inimicis nostris, | et de manu omnium qui oderunt nos:

⁷² ad faciendam misericordiam cum patribus nostris, | et memorari testamenti sui sancti;

⁷³ iusiurandum, quod iuravit ad Abraham patrem nostrum, daturum se nobis;

⁷⁴ ut sine timore, de manu inimicorum nostrorum liberati, | serviamus illi

⁷⁵ in sanctitate et iustitia | coram ipso omnibus diebus nostris.

⁷⁶ Et tu, puer, propheta Altissimi vocaberis; | praeibis enim ante faciem Domini parare vias eius,

⁷⁷ ad dandam scientiam salutis plebi eius, | in remissionem peccatorum eorum.

⁷⁸ Per viscera misericordiae Dei nostri, | in quibus visitavit nos oriens ex alto;

⁷⁹ illuminare his qui in tenebris et in umbra mortis sedent, | ad dirigendos pedes nostros in viam pacis.

2. Hat kódexünk őrzi e kantikum fordítását, ráadásul az ApokK. és a FestK. kettőt-kettőt.

Lelőhelyeik: MünchK. 55rb—va. — ApokK. 169—70 és 177—8 (Nytár. VIII, 230 és 234). — FestK. 44—7 és 268—71 (Nytár. XIII, 11—2 és 67). — DöbrK. 232 (Nytár. XII, 115). — JordK. RMNy. V. k. 520—1. hasáb (az utolsó vers hiányzik). — BatthyK. 285—6 (Nytár. XIV, 253—4).

A kantikumnak az első verse külön is előfordul idézetként: DöbrK. 398 (Nytár. XII, 206: 25—6. sor). — DebrK. 355 (Nytár. XI, 190: 10—1. sor). — TihK. 195 (Nytár. VI, 84: 31—2).

Ismerteti: SZERECZ i. m. 38—40, FRICK 34—7.

X. Nunc dimittis

1. Az öreg Simeon hálaéneke azért, hogy halála előtt láthatta a világ üdvözítőjét. Latin forrása: Lukács 2,29—32; lelőhelye: Biblia Sacra 978.

²⁹ Nunc dimittis servum tuum, Domine, | secundum verbum tuum in pace;

³⁰ quia viderunt oculi mei salutare tuum,

³¹ quod parasti ante faciem omnium populorum:

³² lumen ad revelationem gentium | et gloriam plebis tuae Israël.

2. A magyar fordítások lelőhelyei: MünchK. 56rb. — FestK. 135—6 és 212 (Nytár. XIII, 37 és 55). — Apork. 170 és 180 (Nytár. VIII, 231 és 235). — DöbrK. 234 és 392 (Nytár. XII, 116 és 203: 2—6. sor). — JordK. 524 (hasáb): 13—18. sor. — ÉrsK. 111 (Nytár. IX, 94: 5—9. sor). — Részletekben ugyan, de csaknem az egész ének megvan: NagyszK. 372 (Nytár. 120: 1—6. sor). — TihK. 194 (Nytár. V, 84: 13—23. sor). — Csak az első sora idézetként: ÉrdyK. 116 és 562 (Nytár. IV, 176: 34. sor és V, 358: 22. sor).

Ismerteti: SZERECZ 37—38; FRICK 38—9.

P. BALÁZS JÁNOS

Szótörténeti adatok

A címszó után az eddig nyilvántartott legkorábbi előfordulást adjuk. Vö. TESz.; MNy. LXIV, 347—53, LXIX, 359—67, LXXIV, 508—12, LXXIX, 123—7, 245—9.

abszolúte 1678. — 1644/1853: „*absolute* való szokott plenipotentiájok” (Esterházy Miklós munkái. Kiad. TOLDY FERENC. Pest, 1853. II, 225).

*atlász*² 1692. — 1645: „*Atlasz* major könyv kettő” (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez — a továbbiakban: Adattár — Szerk. KESERŰ BÁLINT. XI. Szeged, 1983. 243).

beglerbég 1540. — 1535 k.: „egý nehaný *beglerbegheet* es sok zanchakoth” (Zay Ferenc: Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es igr esewth. Kiad. KOVÁCS ISTVÁN. Debrecen, 1982. 50).

bizarr 1798. — 1795/1803: „Ember! vald meg te vagy a' Természetnek *legbizarrabb* mive!” (Kazinczy Ferenc: Természet' ekonomiaja. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Ms H 240. 8).

bravó 1787. — 1775 k.: „*Bravo, bravo* — megnyertük.” (Bessenyei György: A holmi. Kiad. BÍRÓ FERENC. Bp., 1983. 118).

csausz 1541. — 1535 k.: „keth few embereth kewethssegem, kýketh *chawssok*-nak zokthak hýnýa” (Zay i. m. 5).

csillapodik 1669. — 1619/1858: „Igy *csillapodának* le” (Erdélyi történelmi adatok — a továbbiakban ETA. — III, 158).

dotál 1831. — 1693: „maga költségével, fundamentumból építettett 's *dotált* sz. templomban” (RMK. I, 1448, címlap).

durál 1659. — 1619/1858: „Ötszáz esztendőnél több ideig *durált* ez familia” ETA. III, 64).

durcás 1669. — 1662 u./1862: „mint aki vízben felfelé keresi abban holt *durcás* feleségét” (ETA. IV, 234).

ellensúly 1808. — 1795/1803: „Amerika... a' maga terhével a' világ egyik oldalának *ellen-sújt* tart” (Kazinczy i. m. 10).

familiáris 1789. — 1631/1853: „holmi *familiaris* colloquiumunk levén” (Esterházy i. m. II, 83).

fatális 1657—58. — 1630: „midőn *fatalis* terminusok el érkezet” (Szenci Molnár Albert: Discursus de summo bono. Kiad. VÁSÁRHELYI JUDIT. Bp., 1975. 342).

fortyog 1815. — 1603: „en bennem az bünök... *fortiognak* mint az örüenieknek tekergő meg zorulassy” (Ecsedi Báthory István meditációi. Kiad. ERDEI KLÁRA, KEVEHÁZI KATALIN. Bp.—Szeged, 1984. 31).

őnemes 1561. — 1535 k.: „az orzagbely few *nemesek*” (Zay i. m. 32).

frázis 1612. — 1588: „*Phrasist* gondoltal ellenem. . . Az *Phrasis* gondolat nem en teollem vagion, hanem tü talalmantok, meli *phrasissal*, üdueosseget akartok praedikallani” (Választúti György: Pécsi disputa. Kiad. NÉMETH S. KATALIN. Bp., 1981. 102).

gesztikulál 1828. — 1795/1803: „a’ sok beszédü *gesticuláló* europait” (Kazinczy i. m. 64).

glét 1492. — 1462: „salvum conductum, vulgariter *gléeth*, appellamus” (Corpus juris Hungarici. I. Bp., 1899. 338).

globus 1620. — 1604: „sferarul, *globusrul*, astrolabiumrull” (Adattár XI, 156).

grasszál 1635. — 1619/1858: „kezd ismét *grassálni*” (ETA. III, 164).

hárfá 1599. — 1596: „*Hárpháíuál* Dáuid király” (RMK. I, 1788, címlap).

harmónia 1628. — 1619: „Az igaz zent wallásnak a természeti okossággal, az melly philosophianak is neveztetik, való szep *harmoniaja*” (RMK. I, 491, címlap).

humánus 1806. — 1795/1803: „Urbanusok ’s *humanusok* voltak ugyan a’ görögök és romaiak is” (Kazinczy i. m. 100).

kalkulál 1770. — 1633: „Üy és o kalendarium, Christus urunk születése után 1633 esztendőre *calculaltatot*” (RMK. I, 629, címlap).

kálvínista 1620. — 1616: „Az evangelicusokon értetnek azok, az kiket gyalazatos nevel, az papistak, *calvinistaknak*, es *lutheristaknak* neveznek” (RMK. I, 462. címlap).

kandidátus 1659. — 1651: „oruoságnak *candidatusa*” (RMK. I, 841, címlap).

kapituláció 1788. — 1619/1858: „a sitva-toroki *capitulationnak* tizenötödik *articulusával*” (ETA. III, 207).

karbonáta 1763. — 1693: *Karbonáta* (Szakácskönyvecske, mellyet elsőben a’ csiki elastromban irtanak etc. 1693. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Ms E 73. 26).

katekizmus 1583. — 1574: „Az egri kereztien ania zent eghaznak . . . tanusagara irattatot röuid *catechismus*” (RMK. I, 99, címlap).

kompromisszum 1586. — 1535 k.: „Egy *compromissomoth* thewttek woth” (Zay i. m. 17), *compromissum* (uo.).

konzilium 1787. — 1619/1858: „a fejedelem némelyeket béhiva, és a dolgot *consiliumra* bocsátá, mit kellessék cselekedni” (ETA. III, 97).

korifeus 1720. — 1619/1858: „Az ország és a *coriphaeusok*” (ETA. III, 146).

korrektúra 1789. — 1654: „az első leuélnek első *correcturára* valo exhibitójá-ual” (Adattár XI, 289).

kölaj 1708. — 1676: „hod töki olajt, *kö olajt*, balsamumot” (Tseh Márton: Lovak orvosságos szep uj könyvetskéje. Lőcse 1676. RMK. I, 1198. 29).

kúra 1704–7. — 1654: „a majális *curára*” (Adattár XI, 294).

láb vö. 1588: „mostannis uelünk uagion, es hizzük, hogy megh egi *lab* bennünk tart, velünk lezen” (Választúti i. m. 73).

lamentáció 1846. — 1630: „emez *lamentatiok*, és siralmas kiáltások” (Szenci Molnár i. m. 245).

legáció 1799. — 1630: „feiedelmekhez való *legatiókban*, követségekben” (Szenci Molnár i. m. 108).

(Folytatjuk)

KULCSÁR PÉTER

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

91. **Jakab István:** A magyar igekötők állományi vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Iлона:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Iлона:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája.** (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igekötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olasz Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körömdi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótár. 1987. 120,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60,— Ft.
179. Vértés O. András: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNYTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

EGY ERDÉLYI GRÓF A FELVILÁGOSULT EURÓPÁBAN — TELEKI JÓZSEF UTAZÁSAI 1759—1761

Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a mutatót és a jegyzeteket írta
Tolnai Gábor

Teleki József (1738—1796) a magyar politikában és tudományban jelentős szerepet játszó Teleki családnak volt a sarja. Ő maga is kiemelkedő közéleti szerepet töltött be. E könyv olvasója azonban nem a közéleti férfiúval találkozik, hanem a huszonegy-huszonkét éves fiatalemberrel. Naplói régi memoár-irodalmunk legszebb darabjai közül valók, s akikről megemlékezik, azok az egykorú Európa legnagyobbjai. Megfordul XV. Lajos fogadásain, Voltaire-t az eke szarvánál találja, s Rousseau-t is meglátogatja. Olyan személyiségek előadásait hallgatja a Francia Akadémia ülésein, mint Marmontel és d'Alembert. Az egyén, aki a naplót írt, s maguk a feljegyzések így kétszeresen is megérdemlik érdeklődésünket.

397 oldal — 14×21 cm — Kötve 65,— Ft

ISBN 963 05 4371 0

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE

Szerkesztette Ligeti Lajos

A kötet első kiadása 1943-ban jelent meg. Akkor sok tekintetben nagy jelentőségű volt e témának tárgyyszerű, tisztán tudományos tárgyalása. A tanulmányok máig sem veszítették el aktualitásukat és értéküket. A kötetben szereplő tanulmányok a következők: *Zsirai Miklós*: A magyarság eredete, *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar haza, *Halasi Kun Tibor*: A magyarság kaukázusi története, *Czeplédy Károly*: A magyarság Dél-Oroszországban, *Deér József*: A honfoglaló magyarság, *Czeplédy Károly*: Keleten maradt magyar töredékek, *Knieszsa István*: Nyelvészet és őstörténet, *László Gyula*: A magyar őstörténet régészete, *Gunda Béla*: A néprajz és a magyar őstörténet, *Nemeskéri János*: Az embertan és a magyar őstörténet, *Czeplédy Károly*—*Gyóni Mátyás*—*Kossányi Béla*—*Halasi Kun Tibor*—*Deér József*—*Ligeti Lajos*: A magyar őstörténet írásos forrásai, *Zsirai Miklós*: Őstörténeti csodabogarak. Az egyes fejezetek végén gazdag bibliográfia van. A kötetet több térképvázlat és fekete-fehér képanyag egészíti ki.

289 oldal — 14×21 cm — Kötve 130,— Ft

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. június. 20. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

88.16752 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIV.

ÉVFOLYAM

1988.
2.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Lajos</i> : Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban ...	129
<i>Kovács Ferenc</i> : Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában	155
<i>G. Varga Györgyi</i> : Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról	167
<i>Honti László</i> : Szabálytalan-e a magyar öt és hat t-je?	173
<i>Forgács Tamás</i> : Észrevételek a huszita biblia szellet szavának és a fordítás patarén jellegének kérdéséhez	178
<i>Török Gábor</i> : Gyanús határozószók	187
Kisebbségi közlemények. <i>† Banó István</i> : Népdalszövegeink költői mondat-tanához. — <i>Jugosztinné Újvári Klára</i> : A „Magyar verbális asszociációk 1.” és a „Magyar verbális asszociációk 2.” néhány eredményének összehasonlítása. — <i>Iványi Zoltán</i> : Adalékok Dévai Bíró Mátyás diftongusrendszerének hangértékvizsgálataihoz	198
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Eső után köpönyeg. — <i>Lévai Béla</i> : Látus. — <i>Szilágyi Ferenc</i> : Ernyő, árnyék	212
Nyelvművelés. <i>Szathmári István</i> : Koncertez vagy koncertoz?	220
Élő nyelv. <i>Juhász Dezső</i> — <i>Oszkó Beatrix</i> — <i>Reményi Andrea</i> : Nyelvjárási szöveg Decenből. — <i>Udvari István</i> : A magyar nyelv középső nyelvválású hosszú labiális hangjainak megfelelései a jugoszláviai ruszinok nyelvében	221
Szemle. <i>Kálmán Béla</i> : Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. — <i>Horváth László</i> : Bernáth Béla, A szerelem titkos nyelvén. — <i>Leborics Viktória</i> : Contrastive Studies. Hungarian—Russian. — <i>Lengyel Zsolt</i> : Gósy Mária, Hangtani és szótani vizsgálatok három éves gyermekek nyelvében	232
Társasági ügyek. <i>Végh József</i> : Köszöntjük a 70 éves Penavin Olgát. — <i>Fábián Pál</i> : Molnár József	245
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kulcsár Péter</i> : Szótörténeti adatok. — <i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Szótörténeti tallózás XVI. századi nyelvmemlékeinkben	250
Levélszekrény. <i>Szathmári István</i> írja	255

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104 Ft. Egy szám ára: 26 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban*

1. 1957-ben a Magyar Nyelv szerkesztősége lehetővé tette GYÖRFFY GYÖRGY számára, hogy elsőnek e folyóirat hasábjain számoljon be a korábbi kísérletezések után 1950 őszén megkezdett és 1956 elején a megírás stádiumába jutott vállalkozása, „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” munkálatairól (MNY. LIII, 42–51). A nagy mű első kötete nemsokára, 1963-ban elhagyta a nyomdát. Hogy, hogy nem, de e nyelvészeti szempontból is elsőrendű fontosságú mű tüzetes ismertetésével, érdemi méltatásával mindmáig adós maradt nemcsak a MNY., hanem többi nyelvtudományi szakfolyóiratunk is. A tartozás lerovására most alkalmat nyújt az, hogy hosszú, huszonnégyszáz év szünet után 1987-ben végre megjelent a sorozat régóta várt második és harmadik kötete, s immár harmadik kiadásban került az olvasók kezébe az időközben könyvritkasággá vált első kötet. Egyben az 1987-ik esztendő az, amelyben az illusztris szerző betöltötte hetvenedik életévét. Őszinte elismeréssel adózva tudományos teljesítménye rendkívüli nagyságának kívánunk neki további jó egészséget és töretlen munkakedvet, hogy nagy jelentőségű vállalkozását az egyetemes magyar tudományosság javára minél előbb sikeresen befejezhesse.

2. Vegyük szemügyre, hol tartott a középkori Magyarország történeti földrajzának tudományos vizsgálata Györffy György előtt. Az efféle történeti-földrajzi vizsgálatok mindenkor nehézségét egyéb tényezőkön kívül jól érzékeltetheti a számba veendő települések nagy tömege is. Magyarország középkori településeinek számát HÓMAN BÁLINT (HÓMAN—SZEKFI II [1936.], 297; I. Száz. CXVI, 942 is) 21 900-ban állapította meg. Csaknem azonos eredményre jutott SZABÓ ISTVÁN (Falkial. 70) is. Szerinte a XV. század utolsó és a XVI. század első évtizedéig Magyarország területén 20–21 000 település jött létre, mégpedig királyi város, mezőváros, falu, illetőleg faluszerű telep együttvéve. E mennyiséget úgy kapta meg, hogy a CSÁNKI történeti földrajzának négy kötetében feldolgozott megyéket 17 771 helységgel, Trencsén megyét FEKETE NAGY kötete alapján 385 helységgel, Árva, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nyitra, Pozsony, Turóc és Zólyom megyéket XVI. századi dica-lajstromok

* GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Abaújszék, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye. Budapest, 1963. 1966². 1987³. Akadémiai Kiadó. 911 lap + 15 térképmelléklet. — II. Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye. 1987. 647 lap + 7 térképmelléklet. — III. Heves, Hont, Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő megye és Kunság. 1987. 567 lap + 9 térképmelléklet.

alapján együttesen 1523 helységgel, az erdélyi Fehér megyét ICZKOVITS EMMA munkája alapján 266 helységgel, a székely székeket kb. 200 helységgel, az erdélyi szászokét kb. 200 helységgel, a jászokét és kunokét 140 helységgel számította, Belső-Szolnok és Doboka megyéknek, valamint Kővárvidéknek és Fogaras földének 503 helységét pedig Acsády Ignácnak 1720. évi adóösszeírásra támaszkodó munkájából merítette.

A nyomtatásban is közzétett legkorábbi mű, amely Magyarország történeti földrajzával foglalkozik, TELEKI JÓZSEF nevéhez fűződik. TELEKI JÓZSEF a „Hunyadiak kora Magyarországon” című sorozata VI. kötetében meg akarta írni Magyarország XV. századi „statistikáját”. 1855-ben bekövetkezett halála után Szabó Károly rendezte sajtó alá az elkészült részt: TELEKI JÓZSEF, Hunyadiak kora Magyarországon. VI/1. (A szoros értelemben vett Magyarország leírása.) A szerző hátrahagyott kéziratát sajtó alá rendezte és kiegészítette Szabó Károly. (Pest, 1863. 320 lap.) A kis kötetben huszonkét vármegye leírása olvasható a következő sorrendben: Moson, Sopron, Győr, Veszprém, Zala, Vas, Somogy, Baranya, Tolna, Fejér, Solt, Komárom, Pozsony, Trencsén, Nyitra, Bars, Hont, Liptó, Turóc, Árva, Zólyom, Nógrád. Az ország földrajzi viszonyainak felvázolása után az egyes vármegyék tárgyalása található rövid bevezetéssel és várak, városok, nevezetesebb helységek, főbb birtokosok és főispánok szerinti beosztással.

TELEKI munkájának folytatására CSÁNKI DEZSŐ kapott megbízást, aki TELEKI nagyszabású munkájának részeként négy kötetet jelentetett meg: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (I—III., V. Budapest, 1890—1913. 1985²). E nagy munka is befejezetlen maradt. Néhány, a kötetekből hiányzó megyéhez CSÁNKI rövid kéziratossal vagy részben gyorsírással írt adatgyűjtése maradt fenn.

CSÁNKI történeti földrajzának négy kötete nem egységes. Minden kötete gazdagabb anyagú és részletesebb az előzőnél. A huszonhat megyét (Pilis, Pest, Heves, Nógrád, Gömör, Borsod, Abaúj, Torna, Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Békés, Külső-Szolnok, Csongrád, Csanád, Zaránd, Arad) felölelő I. kötetben egy-egy helység létezését csupán egy-két adat igazolja, s ennek folytán alig haladja meg a történeti helységnévtár szintjét. Ma már tudjuk, hogy CSÁNKI DEZSŐ nem saját elhatározásából választotta az adatközlésnek ezt a minimális mértékét, hanem erre kéziratának egyik hivatalos bírálója, PESTY FRIGYES bírta rá. MÁLYUSZ ELEMÉR (Száz. CXVI, 929) írja: „Csánki Dezső, amidőn életének egy-egy mozzanatáról beszélt előttem, de Domanovszky Sándor előtt is, ismételten visszatért Pesty rideg eljárására, amellyel megakadályozta, hogy történeti földrajza I. kötetében az összegyűjtött anyagot közlétegye és rákényszerítette, hogy kéziratát megrövidítse, azzal érvelve, hogy untig elég, ha egyetlen adattal bizonyítja egy-egy falu meglétét.” 1889 novemberében meghalt Pesty Frigyes. Csánki Dezső szabadabb kezet kapott az adatközlésben. Történeti földrajzának további kötetei egyre kevesebb megyét mutatnak be, de egyre nagyobb részletességgel. A II. kötet tizenkét megye (Temes, Krassó, Keve, Torontál, Bács, Bodrog, Szerém, Valkó, Pozsega, Baranya, Somogy, Vas), a III. kötet nyolc megye (Zala, Veszprém, Fejér, Tolna, Komárom, Győr, Sopron, Moson), az V. kötet pedig négy megye (Hunyad, Kolozs, Torda, Küküllő) helységeit dolgozza fel. Az utolsó, V. kötet már valódi történeti földrajzi adattár: a helységek adatolásán túl tartalmazza nemcsak a városok topográfiai vázlatát és a birtokosok összeállítását, hanem

értékesíti „az oklevelekben szétszórta található nép- és földrajzi s gazdaságtörténelmi adatok javát is” (CSÁNKI V, VI). A CSÁNKI DEZSŐ művét folytató FEKETE NAGY ANTAL és BAKÁCS ISTVÁN már önálló kötetet szentelt egyetlen megyének: FEKETE NAGY Trencsénnek, BAKÁCS pedig Hontnak. HÁZI JENŐ Pozsony megyéje kéziratban maradt. — CSÁNKI DEZSŐ munkája szerkezetét készen kapta elődétől, TELEKI JÓZSEFTŐL, illetőleg SZABÓ KÁROLYTÓL: az egyes megyéket bevezető tájékoztatás után a várak, városok és mezővárosok, helységek, főbb birtokosok és főispánok külön-külön történő bemutatását találjuk nála is. Ez a szétaprózott tárgyalásmód nehézkessé teszi a mű használatát.

3. Györffy György azt a célt tűzte maga elé, hogy — faluról falura haladva — feldolgozza valamennyi Árpád-kori helységünk adatait, s így valósággal mikroszkopikus vizsgálátnak vesse alá az ország területét. Vizsgált terület az Árpád-kori Magyarország, de Szlavónia (régi nevén Tótország) nélkül. Ilyen módon anyaggyűjtése kiterjeszkedik Szerém, Valkó, Pozsega és Verőce megyére, mert ezek 1300 körül nem tartoztak Szlavóniához. Horvátország, Dalmácia, a bánságok s az időlegesen Magyarországhoz foglalt területek feldolgozását viszont mellőzi. A felölelt korszak az Árpádok kora, amely a honfoglalással (895—896) kezdődik, de nála nem záródik le az utolsó Árpád-házi király, III. Endre 1301. évi halálával, hanem magában foglalja a kora Anjou-kort is 1332—1337-ig bezárólag. Ekkor készült ui. az első országos összeírás, a pápai tizedlajstrom, amely csaknem az egész ország egységes áttekintését adja. A benne szereplő falvak néhány kivételtől eltekintve már a XIII. században fennállottak. A teljességre törekedő adatgyűjtés során Györffy elsősorban a kiadott és kiadatlan oklevelekből merít. Az Árpád-kor kb. 10 000 fennmaradt okleveléből mintegy 1000 kiadatlan; az Anjou-kor feldolgozott évtizedeiből szintén kb. 10 000 oklevél áll rendelkezésre, amelynek hozzávetőleg egy harmada kiadatlan. Az okleveleken kívül Györffy értékesíti a hazai és külföldi elbeszélő forrásokat és a korszakba vágó egyéb feljegyzéseket, lajstromokat, pecsétkiratokat, feliratos köveket is.

A feldolgozás az Árpád-kor végére kialakult megyebeosztás szerint tagolódik. A megyék, illetőleg a megyei funkciót betöltő kiváltságos területek ábécérendben követik egymást. Minden megyeleírás két részből áll: általános rész (bevezetés) és a megye helységeinek leírása (adattár). A bevezetesként előadott általános rész ezekből a főbb részletekből tevődik össze: a megye Árpád-kori természeti viszonyai, a magyar honfoglalás előtt itt élt népesség, a honfoglalás (megtelepedés) helyi története, a megye gazdasági és társadalmi viszonyai a tatárjárás előtt, a tatárjárás után beállott változások, a megye gazdasági viszonyai XIII. század végi és XIV. század eleji adatok alapján, a megye népességi statisztikája, a rekonstruálható etnikai viszonyok. — Az adattári rész a megye helységeinek (várainak, városainak, falvainak, pusztáinak) a leírását tartalmazza, de CSÁNKITÓL eltérően együgyian az ábécérendben. A helység régi névalakjainak kronológiai sorrendben történő bemutatása után külön bekezdésben tárgyal meg a szerző minden adatot, amelynek természeti, földrajzi, gazdasági és társadalmi vonatkozása van. Szól az egyházak alapításáról, építéséről, patrocíniumáról, gazdasági erejéről. A helység nevének eredetével csak akkor foglalkozik, ha ez a helység történetét gazdasági vagy társadalmi szempontból megvilágítja (például törzsnévből vagy foglalkozásnévből alakult helységnevek esetében, mint *Megyer*, *Gerencsér* stb.).

Szemléljük most meg Györffy György nagy művét kissé közelebből. A kötetek sorrendjében, a megyék betűrendje szerint ismertetem a hatalmas anyagot, amelyből elsősorban az etnikai és nyelvi vonatkozásokra figyelek. Itt-ott észrevételeket, kiegészítéseket is teszek, arra törekedve, hogy az olvasó ilyenkor is világosan elkülöníthesse Györffy szövegét az enyémtől.

4. A b a ú j v á r m e g y e (GYÖRFFY I, 37—159) a Hernád alsó völgy-szakaszának vidékét foglalta magában. A magyarság megtelepedése, illetőleg elterjedése előtt e terület középső és felső részén szláv lakosság élt. Kétségtelennek látszik, hogy a királyi megyék létesítésekor a Hernád völgye és a Mátra-alja az Aba nemzetség uralmi területe volt. E két vidéken ugyanis az államszervezéskor egy királyi megye, Újvár megye létesült, amely területileg két össze nem függő tömbből, a későbbi Abaúj és Sáros megyék, valamint Heves megye területéből állott. A nemzetséggfő Hernád völgyi vára az Újvár (ma Abaújvár Göncről északkeletre) közelében északnyugatra fekvő Óvár nevű földvár lehetett. Az államalapításkor az elavult Óvár helyett építették fel Újvárat, s ez lett a megye központja, a királyi ispánok székhelye. Újvár megye kezdetben határvármegye (marchia) volt. Sáros egykori királyi erdőuradalomból alakult át vármegyévé, s ilyen körülmények között szakadt el Újvár megyétől. 1322-ben tűnt fel a Sárosújvár ispánság (*comitatus*) területelnevezés, és 1325-ben jelent meg a sárosi ispán négy szolgabíróval, ami a megyei önállósulás jele. Heves megye kiválása Újvár megyéből annak a természetes következménye volt, hogy területileg nem függött össze Abaújjal, mert közük ékelődött Borsod vármegye. A tatárjárás után királyaink hospestelepítésekkel kiváltságos jogú városokat hoztak létre országszerte. (Ez idő tájt telepedett meg a németység egyebek között Budán, Sopronban és Pozsonyban is.) Abaújban legjelentősebb a német telepésekkel életrehívott Kassa egy kis nemesi falu helyén és Szepsi egy királyi szolgáltató (szekerész) falu helyén. — A határjárások helynevei szerint a Hernád síksága és a dombvidék a XIII—XIV. században túlnyomórészt magyar lakosságú volt. A hegyvidék helynevei szláv és magyar lakosságra mutatnak; ezek benépesülése új szláv telepésfalvakkal a XIII—XIV. század fordulójától számítható. Arra, hogy a helyi szláv lakosságot az Árpád-korban *tót*-nak mondták volna, nincs adat. E népnév egy helyen, Kassától délre tűnik fel, ahol egy idegenből jött *Rayzlaus Sclavus* [1248/1366: *Rayzlay Sclavi*: GYÖRFFY I, 158] nevű birtokos földjét, Füzit utóbb *Tótraclo*-nak [XIV. század: *Tot rachlo*: uo.] mondják. A megye német lakossága a tatárjárás előtt a Hernád völgyi tíz királynéi telepésfaluból [1220/1550: „Felnemet, Cuzepnemet, Olugnemet, Peruen, Guncy, Vruzca, Viß, Igyhazaviß, Cece, Dubucya”: VárReg. 116.] állott; e német falvakat a XIII. század második felében vizsolyi ispánság néven külön közigazgatási egység fogta össze. Mint láttuk, Kassát és Szepsit a tatárjárás után települt németek lakták. — Kiegészítésül megemlítem, hogy Kelet-Szlovákia újképletű településtörténeti monográfiája a Kassai-medencét tette vizsgálatai központjába: BRANISLAV VARSÍK, Osídlenie Košickej kotliny (I—III. Bratislava, 1964—1977.).

A r a d m e g y e (GYÖRFFY I, 161—88) területe a Maros két oldalán húzódott azon a vidéken, ahol a folyó a hegyek közül a síkságra ér. A honfoglaláskor a terület erdős része lakatlan volt, a gyéren lakott síkság az avar pusztákhoz tartozott, a hegyvidék és a síkság érintkező vonalán és a Maros völgyében viszont bolgár uralom alatt levő szlávság lakott. A honfoglaló

magyarság egy része a Maros völgyén át vonult Erdélyből az Alföldre, és megszállotta a Maros vidékét is. A megye területén olyan nemzetség szállhatott meg, amely Ajtony törzséhez tartozott. Az itt lakó nemzetség fejének földvára lehetett a régi aradi vár, amelybe István király Ajtony leverése után saját — valószínűleg *Arad* nevű — ispánját ültette. — Az Árpád-korban román lakosságról még nem esik szó, de 1337-ben feltűnik a *Kaprevár* [1337: *Caprewar*: AnjouOkm. III, 370] helységnév, amelyet KNIEZSA nyomán GYÖRFFY (I, 169) is a románból származtat. (Vö. román *căprioara* 'őz, őzsuta; kecskegida, gödölye'.) Ha azonban 1256/1572: *Nogkechkes* (ÁÚO. VII, 430) adat valóban Kaprevárra vonatkozik, amint ezt SUCIU (I, 126) véli, akkor a *Căprioara* (> *Kaprevár*) nem eredeti román névadás terméke, hanem tükörfordítás magyar mintára. De így is arról tanúskodik, hogy a XIV. században már betelepített románok is éltek a megyében.

Á r v a m e g y e (GYÖRFFY I, 189—98) az Árva folyó hegyektől körülvett vízvidékére terjedt ki. E terület a XIV. század elejéig a zólyomi királyi uradalom, erdőispánság részét alkotta. Az Árva folyó völgye a X—XII. században lakatlan vagy nagyon gyéren lakott volt. Jelentőségét az adta meg, hogy rajta vezetett át az egyik legfontosabb út, amely Magyarországot Lengyelországgal összekötötte. Ezen az úton épült fel Árva vára, mint az árvai uradalom, a későbbi vármegye központja. Az uradalomra és a várra az első adat 1267-ből való. Árva benépesítése bizonyára már II. Endre és IV. Béla korában megindult, bár hiteles okleveles adatokkal csak későbbi időből rendelkezünk. A területet eredetileg is használó liptói szlávtság mellett az új telepítés során a Kárpátokon túlról, lengyel oldalról s egyebünnen történő szláv betelepítéssel is számolnunk kell. A XIII. században megindult telepítés először a megye déli csücskére, a Liptóba vezető nagy út környékére terjedt ki. A betelepített jobbágyság szláv volta világosan kifejezésre jut a túlnyomóan szláv helynévanyagban. — A megyére vonatkozó szakirodalomba belekíváncozik az Árva folyó lengyel és szlovák szakaszának vízneveit tárgyaló új kismonográfia (MILAN MAJTÁN—KAZIMIERZ RYMUT, *Hydronimia dorzecza Orawy. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź*, 1985.), valamint Árva megye határrészneveinek gyűjteménye és feldolgozása (ANTON HABOVŠTIAK, *Oravské chotárne názvy. Banská Bystrica*, 1970). Egész Szlovákiára l. még *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku* (I—III. Bratislava, 1977—1978.).

B á c s m e g y e (GYÖRFFY I, 199—244) a Duna—Tisza köze legdélibb részét foglalta magában, nagyjából a löszhátság meredek peremétől délre. A honfoglalás előtt e terület valószínűleg bolgár fennhatóság alá tartozott, s lakossága, legalábbis részben, szláv volt. Szláv eredetű helynevek többnyire a Duna és Vajdaság mocsárvidékén találhatók. Néhány szláv helynév azonban feltűnik bentebb, a megye sík vidékén is. A magyarság a bolgár uralom megdöntése után az egész területet megszállotta. Minthogy a megye területén minden magyar törzsnév előfordul a *Jenő* kivételével, s törzsnévvel általában az idegen törzsbeli településeit nevezték el, feltehető, hogy a Jenő törzs egyik nemzetsége telepedett meg itt. A megye területén hat földvár közül a kedvező fekvésű Bács válhatott kezdetben nemzetségi központtá, az államszervezéskor pedig az új ispán székhelyévé. A helységnév előzménye, a magyar *Bács* < *Ba-yacs* személynév török méltóságnévből van képezve. Valószínű, hogy a vár első ispánját hívták így. — A megye határnevei és személynévei a XIII. században már általában magyar nyelvűek. — Bács és Bodrog megye helyneveinek nyelvészeti vizsgálatára újabban BERND ESCHENBURG tett kísérletet „Linguis-

tische Analyse der Ortsnamen der ehemaligen Komitate Bács und Bodrog von der ungarischen Landnahme (896) bis zur Schlacht von Mohács (1526)'' (München, 1976. Slavistische Beiträge. Band 97.) című doktori értekezésében.

Baranya megye (GYÖRFFY I, 245—409) a Dráva alsó völgyszakaszának vidékét foglalta magában úgy, hogy a folyó mindkét partjára kiterjeszkedett. *Zselic* volt hajdan a neve a Baranya és Tolna határán elterülő erdős hegyvidéknek Pécsváradon túl kelet felé is. A Pécsvárad felett emelkedő erdős hegy neve latin forrásokban *Mons Ferreus* (tkp. 'Vas-hegy') volt, ami lehet a GYÖRFFYTŐL (I, 247) szlávnak (vö. *železo* 'vas') tartott *Zselic* név fordítása. (Vö. FNESz. 724.) Az Árpád-korban *Ormán* az Alma és Okor folyók vidékén elterülő erdős hátság neve volt. Az Ormán vidék és a Dráva között elterülő síkság volt az *Ormánköz*, s ennek folytatását, a Bó és a Dráva között nevezték *Bóköz*-nek. Az Ormánköz és Bóköz az újkorban kapta az *Ormánság* nevet. — Ez a római korban Alsó-Pannóniához tartozó kultúrvidék az avar birodalom bukása után a keleti frank birodalom dunántúli szláv hercegségének része lett. A honfoglaló magyarok a római Sopianae helyén még az ókeresztény korból maradt egyházi épületeket találtak, a megye nagy részén pedig pannonszláv lakosságot, amiről a szláv eredetű helynevek tanúskodnak. — 1963-ban GYÖRFFY (I, 250—3) még úgy vélekedett, hogy Baranya megye honfoglaláskori története homályban van, de a törzsi helynevek sűrűsödése Pécs körül mindenesetre arra mutat, hogy itt volt a nemzetségfő, törzsfő vagy fejedelem vára. Nos, 1970-ben mindehhez GYÖRFFY (ArchÉrt. CXII, 211) fontos módosító kiegészítéseket fűzött: „Az a felismerés, hogy Árpád után unokaöccse, Szabolcs lett a fejedelem, kifejezésre jut mind a vezéri, mind a dukátusi udvarok elhelyezkedésében. Elsőként azt a hiányérzetet keltő jelenséget említem, hogy Árpád téli udvarhelyének környékén, Baranyában [l. az 1955-ben Pécshez csatolt *Nagyárpád*-ot] Árpád fiainak szállásaira semmi nyom nincs . . . Nos, Baranyában Szabolcs téli és nyári szállásának klasszikus módon maradt emléke: a Pécsi-víz forrásánál található *Mecsekszabolcs* (1290 körül: *Zobolch*), ma Pécs külvárosa, a Pécsi-víz torkolatánál pedig *Dráva-szabolcs* (1216/1550: *Zobolsu*, 1395: *Zabolch*) . . . Ez az egy vármegyén belül maradó rövid távú vízparti kettős szálláshely önmagában nem fejedelmi sétalóra mutat, s lehet, hogy Szabolcs még herceg korában jogot kapott a nagyfejedelemtől téli udvarhelye közelében való nomadizálásra.” István király határvármegyék, marchiák szervezésekor általában nem a nemzetségfő várát jelölte ki megyeszékhelyül, hanem az országból kivezető főútvonal mellett fekvő várat. E megyében az ispáni vár Baranyavár lett, amely azon a ponton fekszik, ahol az országos fontosságú fehérvár—nándorfehérvári hadút átkel a Dráván inneni Karasó (ma Karasica) folyón. A személynévként is szereplő *Baranya* valószínűleg az első ispán nevét őrzi. Ugyanakkor a feltehető fejedelmi lakhely közvetlen szomszédságában, Pécsen István király püspökséget létesített, ennek közelében kelet felé, Pécsváradon pedig bencés apátságot. — A Dráván túli Pozsega megye kialakulása homályba vész. Kétségtelen, hogy területe a honfoglaláskor magyar uralom alá került. Ezt tanúsítják a Dráván túli törzsi helynevek is, például Pozsega megyében *Kesző*. *Pozsega* szláv eredetű név, s a *požega* 'tűz, tűzzel irtott terület' szóból származik. — *Pozsega* és a vele etimológiailag azonos *Pozsga* 'helység Krassó-Szőrény vármegye északkeleti sarkában a Maros bal partján' [1455: *Posoga*: CSÁNKI V, 128] tágabb szlavisztikai hátteréhez l.: ószerb *požega* 'felgyújtás, tűzvész' (MIKLOSICH, Lex. 604, Dusán cár 1349—1354. évi törvénykönyvéből), horvát nyelv-

járasi *požeg* 'felgyújtás, égés' (SKOK, EtRj. III, 674), szerbhorvát *Slavonska Požega* 'város Szlavóniában: Pozsega' (ImMesta. 1973. 359), *Požega* 'város Szerbiában Titovo Užice és Čacak között' (i. m. 317), *Požega* 'helység Dél-Szerbiában Novi Pazartól nyugatra' (uo.); szlovén *póžeg* 'égetéssel irtott hely' (PLETERŠIK II, 206) > *Požeg* 'helység Szlovéniában Racétól délnyugatra' (ImMesta. 1973. 317), *Požega* helynév (BEZLAJ II, 347); orosz *пожѣгъ* ~ *пожогъ* 'tűzvész, felgyújtás' (SREZNEVSKIJ III, 1080), orosz nyelvjárási *пожогъ* ~ *пожогъ* 'felgyújtás, gyújtogatás; égési hely az erdőben; a szabadban rakott tűz' (SIRLJ. X, 749–50), Középső-Volgavidék *пожогъ* 'erdőtűz helye' (MurzsNGT. 445), Bajkálontúl *пожогъ* 'az aranytartalmú talaj fagyaltalanítására a bányagödörben rakott tűz' (ELIASOV 312), *Пожогъ* 'falu a Moszkvától délkeletre eső Jegorjevsk környékén' (NIKONOV, KrTopSl. 385); ukrán nyelvjárási *пожогъ* 'tűz(vész)' (URSl. IV, 24); fehérorosz *Пажоги* [többes szám] határrész (MikrBel. 180); cseh *požaha* 'megégetés, megperzselés': > *Požahy* [többes szám] helynév (HOSÁK—ŠRÁMEK II, 298–9); olengyel *požega* 'gyújtogatás' (SISS. IV, 379) > *Požega* víznév (HydrW. I, 9, elsődlegesen bizonyára határrésznev), mai lengyel *pożoga* 'gyújtogatás' (RECZEK 366, SISS. IV, 379) > *Požogi* [többes sz.] helynév (HOSÁK—ŠRÁMEK II, 299); szlovák *Požeha* '799 m magas hegy a Trencsén vármegyei Felsővadásótól (utóbb: Felsővadas) délre' (GeogrNázv. II, 117; l. még Ujsoły und Stara-Bistrica. I : 75 000-es térkép. 1885/1891.), *Požehy* [többes szám] 'Turóctölgyeshez tartozó település' (LexLoc. 1773. 275 és VSOS. I, 363); stb. A román *Pojogi* 'helység Olteniában Rimnicu Vilceától nyugat-délnyugatra a Cerna mellett' (JORDAN, TopRom. 351) a déli szláv nyelvekből származik. A bónél is bővebben sorjázó déli, nyugati és keleti szláv nyelvi adatok, úgy hiszem, felmentenek az alól, hogy részleteiben cáfoljam DÉCSY GYULA (UrAltJb. LV, 35; NÉ. 9. sz. 5) magabiztos vélekedését, amely szerint MELICH, s az ő nyomán KNIEZSA, MOÓR, KISS, de tegyük hozzá még: MIKLOSICH, POPOVIĆ, DICKENMANN, SŁAWSKI, SKOK, GYÖRFFY is tévedtek, amikor a *Pozsega* helynevet szláv eredetűnek minősítették, hiszen — úgymond — délszláv *požega nincs is, s a helyes megfejtés valószínű „Kolumbus tojása”: az összerántott *Paulus* személynévhez -*ka* kicsinyítő képzőbeker járult, s ebből a hipotetikus, adatszerűen sehonnan sem igazolt személynévből magyar névadással jött létre a *Pozsega* helynév. — Pozsega nem sorolható I. István-kori megyéink közé. Baranyának mint határ-vármegyének le kellett nyúlnia az országhatárt alkotó Száváig, s ez csak Pozsega megye területén át volt lehetséges. Pozsega megye a XII. században önállósult Baranyától. — Kisnemesek legnagyobb számmal Baranya megye nyugati hátságán, az Ormán vidékén tűnnek fel, ahol korábban székely íjászok laktak, akiket IV. Béla, V. István és IV. László megnevesített. Ezeknek telepei kapták a vidék -*falva* (ma: -*fa*) végű helységneveit a XIII. század végén élt birtokos neve után. — A megye Árpád-kor végi etnikai viszonyait tekintve továbbra is a szlávtság szerepe a legjelentősebb. A megyében több vallon (olasz) lakosságú falu volt, de ezek telepesei e korban már csak beolvadó szórványnak tekinthetők. — Baranya megye helyrajzi szakirodalma legutóbb monumentális földrajzinév-gyűjteménnyel gazdagodott: Baranya megye földrajzi nevei. I—II. Szerkesztette: PESTI JÁNOS. (Pécs, 1982.)

B a r a n y a m e g y e (GYÖRFFY I, 411—89) a Garam középső és alsó szakaszának vidékét foglalta magában. A megye területe az avar birodalom bukása után frank befolyás, majd morva uralom alá került. A helynevek tanúsága szerint szláv lakosság főként az erdő és síkság peremvidékén élt. GYÖRFFY

(I, 414) szerint szláv eredetű — egyebek között — *Verebely* [1265: *Verebeb* (o: *Verebel*): i. m. 485] neve is. *Verebely* azonban inkább pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1202—3 k./XV. sz.: *Verbel* 'háznép a Zaránd vármegyei Sároson' (Sztp.KritJ. I, 64). E személynév szláv eredetű, s tkp. jelentése 'veréb'; vö.: szerbhorvát *Vrabel* ~ *Vrabelj* családnév, alsószerb *Wrobel* személynév, cseh *Vrábel* családnév, szlovák *Vrábel* családnév, lengyel *Wróbel* személynév. A szlovák *Vráble* [többes szám] 'Verebely' a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye. *Szelezsény* (ma Alsó- és Felsőszelezsény) igen korai szláv telepítés lehet Sziléziából, s vagy a X. századi kalandozó hadjáratokkal, vagy pedig István király hospesletelepítéseivel hozható kapcsolatba. Hasonló korú morva telepítés emléke lehet (*Aranyos*)*marót* neve. A magyarság 900 táján foglalta el a Kisalföldet, és a déli lankás, sík vidéken telepedett meg. Az erdők lábainál szláv lakosság élt tovább. Feltehető, hogy Bars megye volt a honfoglaló Bors vezér nemzetségének eredeti szállásterülete, és Bars vára volt Bors vezér (nemzetségfő) székhelye. — A helynevek arra vallanak, hogy a sík vidék zömmel magyar, a hegyvidék pedig túlnyomórészt szláv lakosságú volt. Vegyes lakosság élt a hegy és síkság érintkező területén és a nagy folyók völgyében. Német telepések laktak Körmöcbányán és Újbányán. A besenyők, kunok és jászok szerepe jelentéktelen volt. — *Oszlány* etimológiájának magyarázatához l. tölem: Nyr. CVIII, 239.

B é k é s m e g y e (GYÖRFFY I, 491—515) a három Körös összefolyásának és a Körös alsó szakaszának vidékére terjedt ki. A honfoglaló magyarság e vidéken sztyeppi hazájához hasonlatos tájat talált, ahol szláv lakosság helynévi nyoma a rétség és a Körös-mellék egy-egy vidékén mutatható ki. E terület a honfoglalás kori megtelepedéskor annak a nemzetségnek jutott osztályrészül, amelyből a lázadó Vata és a Csolt-nem származott. A Vata—Csolt nemzetség megtörése után az uralkodó (Géza fejedelem vagy István király) a nemzetség várát és területének nagy részét elkobozta, s a várba saját ispánját, Békést ültette. Etnikailag az Árpád-kori lakosság magyar, Nadányon (ma Körösladány) és vidékén a tatárjárás előtt jelentékeny besenyő szórvánnyal. — Békés megye történeti és helyrajzi irodalma az utóbbi években gazdagodott a következő munkákkal: KRISTÓ GYULA, Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében (Békéscsaba, 1981.) és Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. Bevezette, jegyzetekkel ellátta és közzéteszi JANKOVICH B. DÉNES (Békéscsaba, 1983.).

B e r e g m e g y e (GYÖRFFY I, 517—50) a XIII. század végétől a Tisza és a Kárpátok (Keleti-Beszékidek) gerince közötti területet ölelte fel a Latorca és a Borsova folyó vízvidékén. A terület szláv helynévanyaga arra mutat, hogy a magyarság jelentékeny szláv lakosságot talált a síkságon és a hegylábaknál. A honfoglaló magyarság fő hadereje a Vereckei-hágón át költözött az országba. Az a területi egység, amely itt a X. században kialakult, jóval nagyobb volt a későbbi Bereg megyénél, s magában foglalta Szabolcs megye északkeleti részét. Az államszervezéskor István király *Borsova* (ma: Nagyborzsova Beregszásztól délkeletre) várát tette megyeközponttá. A vár, amelyről a Tisza jobb oldali mellékfolyóját is elnevezték, bizonyára első ispánjának, Borsnak nevét őrzi úgy, hogy a magyar személynévhez szláv birtokjelölő *-ova* képző járult (tkp. értelme tehát 'Borsé'). Borsova határvármegye (*marchia*) volt, amelyet a területén létesült beregi erdőispánság szüntetett meg a tatárjárás után. A tatárjáráskor elpusztulhatott a borsovai vár, s ezt követően a királyi támogatást élvező beregi erdőispánság megyévé alakult,

magába olvasztva Borsova megye északkeleti részét. A borsovai ispánság megszüntével egy ideig a Beregszásztól északkeletre fekvő Bereg (ma Nagybereg) lett a várispánság központja, s róla vette nevét az új megye. A XIV. század folyamán a beregi ispán Munkácsra tette át székhelyét, de a *Bereg megye* megjelölés továbbra is megmaradt. — Bereg megye a legritkábban lakott megyéink közé tartozott. A tiszaháti rész a XIII. században magyar lakosságú volt, a mocsaras síkság és a hegyek alja vegyesen szláv és magyar. A tatárjárást követően települt be Beregszász német lakossággal. A hegyvidék benépesítése a XIII—XIV. század fordulóján indult meg Ilosvának és Bilkének vlach kenézek számára történt adományozásával. Ruszin telepítésekre az Árpád-korban még nincs adat.

Besztercevidék, Királyi és Radna (GYÖRFFY I, 551—65) területe eredetileg Doboka és Belső-Szolnok megyéhez tartozott. E három észak-erdélyi vidéken az Árpád-kor folyamán német telepések szállottak meg. De e vidékek korábban sem voltak lakatlanok. Az itt talált szlávásra jelentékeny számú magyarság települt, amely az egyik fő folyónak, a Sajónak is nevet adott; az országból kivezető besztercei útvonalon besenyő határőrtelep létesült, a Sajó partján pedig egy korai, XI. századi bajor telep. A németiség valószínűleg három különböző időben települt meg a Szamos völgyi Radna, a Beszterce völgyi Beszterce és a mezőségi Királyi kerület területén. A radnai szászokat elsősorban ezüsthányászat végett, a beszterceieket részben a határ védelmére, a mezőségeket pedig főként a királyi birtokok jövedelmezővé tétele végett telepítették meg. Beszterce és Radna ispánságát 1276-ban egy személy viselte, de Radnának a besztercei kerülethez való csatolása csak a XV. században következett be. A lakosság etnikailag túlnyomóan német volt. Falvaik közé két vallon és egy besenyő telep ékelődött.

Bihar megye (GYÖRFFY I, 567—692) a Berettyó, a Sebes-Körös és a Fekete-Körös völgyét és síkságát foglalta magában, s tájilag több eltérő vidékre tagolódott: *Nyír* a Berettyó és az Ér vonalától északra, *Körösköz* a Berettyó és a Sebes-Körös között, *Nagy-Sár* (ma Sárret) a Körösköztől nyugatra, *Kölesér* a Sebes-Körös és Fekete-Körös között, *Kalota* (ma *Kalotaszeg*) a Körös forrásvidékén, *Erdőhát* (ma Királyerdő) a Sebes-Köröstől délre, *Igyfan* (ma Réz-hegység) a Berettyó és a Sebes-Körös között, *Avas* az Igyfan nyugati részén. E területen a honfoglaló magyarság a helynevek tanúsága szerint szláv szórványokat talált: helyenként ott, ahol a folyók a hegyekből kilépnek, néhol pedig a mocsarak vidékén. A megyének nevet adó *Bihar* szláv személynévi eredetű, de a névadás módja (személynév képző nélkül) jellegzetesen magyar, s így lehet első ispánjának nevéből is, mint legkorábbi ispáni székhelyeink neve általában. (Bihar város a tatárjárást követően a mezővárosok sorába süllyedt, s a vezető szerep Nagyváradé lett.) Számos érv hozható fel a székelők egy részének hajdani, X. századi ittlakása mellett, de vannak bizonyos kazár-kabar nyomok is. — Békés és Zaránd megye a XI—XII. században szorosabban kapcsolódott Bihar megyéhez, mint később. Úgy látszik, hogy eredetileg Zaránd megye, de talán Békés is ahhoz a nagyobb területi egységhez tartozott, amit Biharországnak, bihari dukátusnak szoktak nevezni. — A XIII. századra Bihar területén a régi szláv szórványok elenyésztek. A korai német telepítésű Szalacs és a vallon (olasz) lakosságú Olaszi (Várad-olaszi és a mai Érolaszi) etnikuma a tatárjárást követően már csak személynévekben jelentkezik. Tatárjárást követően átmeneti kun telephely volt Macs (Debrecen-től nyugatra). Román lakossággal csak a XIII. század hetvenes éveitől szá-

molhatunk, bizonyos azonban, hogy a havasi legeltetés már ezt megelőzően megindult. A telepítés a románság életmódjának megfelelően a hegyvidéki völgyekbe történt, elsősorban a váradi püspök Fekete-Körös völgyi uradalmára. 1293-ban a püspök fenesi vára közelében levő uradalmakban számottevő román lakosság tűnt fel. — Bihar vármegye területének újabb helytörténeti irodalmából l. Báránd története és néprajza. Szerkesztette BALASSA IVÁN (Báránd, 1985.).

Bodrog megye (GYÖRFFY I, 693—732) a Duna—Tisza közének déli részét foglalta magában, nagyjából a löszhátság peremével érve véget. Északról Fejér és Csongrád megye, délről pedig Bács megye volt a szomszédosa. A honfoglalás előtti lakosságra a Vajas- és Tisza-mellék néhány szláv helyneve enged következtetni. Valószínűnek látszik, hogy István király Botond nemzetségének szállásterületén szervezte meg a bodrogi várispánságot. Bodrog vár, eredetileg bizonyára a nemzetség központja, a megye leggazdagabb vidékén, a Duna és a Vajas között állott, ott, ahol jó átkelőhely volt Baranya felé. A XIII—XIV. századi határnevek és személynevek magyar lakosságra mutatnak, amit csak a Duna—Tisza közti fennsíkra telepített kun-ság bont meg. — *Szeremle* <: *Szeremlyén* szláv eredetű neve (*Srěmljani 'szerémiek') annak emléke, hogy az első lakosok a Szerémségből települtek át. — A megye újabb irodalmához l.: KÓHEGYI MIHÁLY—SOLYMOS EDE, Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárában (Baja, 1973.).

Borsod megye (GYÖRFFY I, 733—818) a Sajó alsó vízvidékét, a Bükk hegységet s az alatta elterülő síkságot (a borsodi Mezőséget) ölelte fel egészen a Tiszáig. A bükkerdővel borított Bükk hegység mészkőfennsíkja mindig is lakatlan volt, de a tölgyerdős alacsony hegyvidék völgyei és a Mezőség kitűnő lehetőséget biztosítottak az ember megtelepedése számára. A honfoglaló magyarság az alacsony hegyvidéken sűrű szláv lakosságot talált, amiről a nagyszámú szláv helynévanyag tanúskodik. Szláv lakosság adta a megyében négy helyen található *Garadna* (tkp. 'várhoz tartozó') helynevet is. Ez arra mutat, hogy a várszervezet berendezésekor e vidékeken szláv nyelvű lakosság élt, akik így nevezték el a Borsod vár alá rendelt népek földjét. A honfoglaló magyarság a Tisza síkságán és a Sajó medencéjében egyaránt megtelepedett, amit a törzsi helynevek bizonyítanak. A megye ősfoglaló nemzetségének az Őrsúr nemzetséget kell tekintenünk. Az Őrsúr-nem eredeti központja a krónikák szerint látszólag Őrös (ma Tiszaőrös) faluban, Anonymus szerint pedig a Bükk déli lejtőjén (Sály fölött) fekvő Őrsúrvárában feketett. Az államszervezéskor István király a megye központját nem az Őrsúr-nem várában jelölte ki, hanem az országból kivezető fő útvonal mellett választotta meg, amint ez határvármegyék esetében másutt is megfigyelhető. A megye első ispánja Bors, helyesebben Borsod volt, akiről a Bódva folyó partján fekvő *Borsod* vár (ma Edelény északkeleti részén) a nevét nyerte. Bors nemzetségének eredeti szálláshelye Bars megye területén kereshető, a nemzetség borsodi birtoklását pedig az első ispán szerzeményének lehet tekinteni. A nemzetségnek nevet adó Miskolc Bors(od) utóda és a nemzetség XI. századi ősapja lehetett. Borsod megye eredetileg határvármegye volt határőri szervezettel. Ennek nyoma a két *Lövő* falu (az egyik a mai Egerlövő; a másik, amely a Sajó torkolatvidékén kereshető, idővel elenyészett). Etnikailag Egerlövő lakói valószínűleg székelyek voltak, mert a közeli Szemere erre vivő útjának neve *Székelyút* [1333: *Zekuluth*: GYÖRFFY I, 805] volt. Lehetséges, hogy a megyében lakó besenyő vitézek szintén a határőri szervezethez tartoztak. Határvár-

megye voltából következően Borsod megye területe kezdetben északon az országhatáráig kellett terjedjen, hasonlóan módon a szomszédos Zemplén, Abaúj és Gömör megyéhez. A tornai erdőispánság területe valaha jórészt Borsod megyéhez tartozott. Ez az erdőispánság jóval nagyobb területet ölelt fel, mint a későbbi Torna megye, mert magában foglalta a Szepes-Gömöri hegység nagy részét, a még későbbi Szepes megye keleti felét is. Itt érhetette el tehát Borsod megye a XIII. századig, Torna megye önállósulásáig az országhatárt. — A megye népessége a XIV. század elején általában magyarnak tekinthető. A régi szláv lakosság, a XII. századi cseh települések, valamint a kisszámú besenyő, vallon (olasz) és német szórványok a tatárjárás körül beolvadtak. Szláv település szigetszerű továbbélésére mutat a Kazincbarcika-tól nyugatra fekvő Vadna régi *Tótvadna* [1347: *Thoutewdna*: Csánki I, 181; l. még VARSIK, OSKOŠKOTL. I, 257] neve. — A Cserép falu 1248/1326. évi határleírásában szereplő *Zuduskafeye* (GYÖRFFY I, 767) etimológiai magyarázatához l. tőlem: MNy. LXXXII, 166—8. *Hegymeg* (GYÖRFFY I, 775) falu természeti viszonyainak és nevének összefüggését jól megvilágítja FÉNYES ELEK (MoGSz. II, 98) érzékletes leírása 1851-ből: „Rosz fekvése miatt utczái az év csaknem minden részében járhatatlanok, vadviz fakadása csaknem minden udvaron látható. A helység közepén egy patak vonul végig, a házak az ezen patak felett két oldalról emelkedő hegyek oldalába kerülnek el, s oly csudálatos fekvése van az egész helységnek, hogy akár befedni lehetne. Nevét is hihető onnan vette, hogy hegyek megett fekszik.” — *Igrici* helység neve GYÖRFFY (I, 777) szerint arra mutat, hogy eredetileg királyi vagy ispáni igricek lakhatták, s ennek emléke lehet a falun átfolyó víz neve: *Énekes ér*, alább *Dallós ér*. — Borsod megye újabb történeti irodalmából említést érdemel: SUGÁR ISTVÁN, Borsodi oklevelek a Heves megyei levéltárban. 1245—1521 (Miskolc, 1980.) és HÓGYE ISTVÁN—SERESNÉ SZEGŐFI ANNA—TÓTH PÉTER, Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára 1870—1983. (Miskolc, 1983. Felöleli Abaúj, Borsod, Gömör és Kishont, Zemplén vármegye teljes területét egyetlen ábécérendben.)

C s a n á d m e g y e (GYÖRFFY I, 833—78) a középkorban az alföldi síkon, a Maros két oldalán Arad megyétől a Tiszáig terjedt. E földet a VI—VIII. században avarok lakták. Szláv lakosságnak csak helyenként, a vizek mellett maradt nyoma. A IX. században erre terjeszkedő bolgárok számára a Maros—Tisza sószállító út birtoklása lehetett elsőrendű fontosságú. A honfoglaláskor a megye területét megszálló nemzetségek a határvédők kivételével Ajtony törzséhez tartozhattak. A nemzetségszű és törzsfő központja a Maros bal partján fekvő Marosvár volt, ahova a keleti rítusú kereszténységre tért Ajtony bazilita szerzeteseket telepített. Mikor a politikailag külön utakon járó Ajtony összeütközésbe került I. Istvánnal, a király hadat indított ellene. A hadsereg vezére Doboka fia Csanád, a király unokaöccse volt. Csanád legyőzte és megölte Ajtonyt, várát elfoglalta. Marosvár és Ajtony nemzetségének területe új vármegye lett, amelynek élére István király Csanádot állította ispánul. Róla nevezték el a várat *Csanád várának* és a vár körül elterülő nemzetségi szállásterületet *Csanád vármegyének*. — A XIII. századi személynévi és helynévi anyag magyar nyelvű lakosságra mutat. — Az egykori Csanád vármegyét érintő újabb névtani irodalomból l.: INCZEFI GÉZA, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján (Budapest, 1970.) és BODNÁR BÉLA, Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei. (Szeged, 1983.)

Csongrád megye (GYÖRFFY I, 879—907) az Árpád-korban a Tisza két oldalán terült el, nagyjából a Körös- és Maros-torkolat közötti vidéken. A honfoglalás előtt a megye területe a bolgár állam érdekkörébe tartozott. A Körös-torkolattal szemben fekvő, a megyének nevet adó Csongrád várát Anonymus szerint a honfoglaló Ond vezér fia, Ete építtette a vidék szláv lakóival, s ezek nevezték el nyelvükön „fekete vár”-nak. Anonymus elbeszélésével szemben GYÖRFFY (I, 882) szerint „valószínűbb, hogy Csongrád vára már a honfoglalás előtt fennállott s az itt lakó szlávság központja volt. Ha ugyanis [a] honfoglalás után épült volna egy magyar törzs, ill. nemzetség területén, a magyarság bizonyára magyar néven Feketevárnak nevezte volna. A Csongrád körül lakott szlávságnak egyéb nyoma is maradt a helynévanyagban.” Csongrád földvára a X. században Ond fia Ete nemzetségének volt a központja. István király az egységes vármegyerendszer életre hívásakor a várat lefoglalta, saját ispánját ültette bele, és az ispán fennhatósága alá rendelte a nemzetség korábbi területét. A tatárjáráskor elenyészett Csongrád vára is, amelyet még Anonymus „igen erős földvár”-nak (*castrum fortissimum de terra*) mondott. Szerepét az addig is jelentős Szeged vette át, ahol utóbb kővár épült. A tatárjárás által okozott pusztítások pótlására IV. Béla kunokat telepített Csongrád megye Duna—Tisza közti homokjára is. — A megye, főleg Szeged újabb névtani irodalmából különösen INCZEFI GÉZA munkája (Szeged környékének földrajzi nevei. Budapest, 1960.) érdemel említést. L. még: BÁLINT SÁNDOR, A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete (I—III + Mutató. Szeged, 1976—1983.).

5. Doboka megye (GYÖRFFY II, 41—94) területén a helynevek tanúsága szerint a honfoglaló magyarság a nagyobb folyóvölgyek vidékén szláv lakosságot talált. Szláv telepítés azonban később is kimutatható. Az Árpád-kori helynevek között román nem akad, tehát Doboka megyében a szlávon kívül más autochton néppel nem számolhatunk. Abból a körülményből, hogy Doboka megye területén a nagyobb vizek nevei többségükben, a falu- és dűlőnevek pedig 90%-ban (!) magyar eredetűek, arra lehet következtetni, hogy a magyarság jórészt lakatlan területeket szállt meg. A besenyők elől menekülő magyarság 895-ben csak ideiglenesen telepedett meg Erdélyben. majd tovább költözött az Alföldre. A vezérek azonban megtartottak egy-egy sóbányát, amelynek védelmét földvár látta el megfelelő számú személyzettel, A sóbányával kapcsolatos földvárak lettek egy-egy erdélyi vármegye fejlődésének elindítói. Doboka vára az ispánsági székhellyé való kiépítés előtt X. századi magyar főember központja lehetett. A vár X. századi nevét nem ismerjük. Mai nevét az 1003-ban István királytól kinevezett ispánjáról, Dobokáról kaphatta, akinek fia, Csanád szintén egy vár és vármegye névadója lett. István király megyeszervező munkájára mutat Doboka ispán nevéen túl a Várad Regestrum 1214. évi adata a Doboka megyei „szent király várjobbágjai” seregszempléjéről; vö. 1214/1550: „iobagiones fancti Regis nuncupari folent” (VárReg. 304.). — Mint az erdélyi megyék többsége, Doboka is határispánság lett. A határvédelem a fő utak szorosainál épített torlaszokon, kapukon, illetőleg az oda helyezett őrk és lövők vagy a katonai segédnépek telepein épült fel. — A megye keleti harmadából már a XIII. század első felében kivált két szász lakossági kerület: Besztercevidék és Királyi. Mint Észak-Erdély egyéb részein, a román betelepítés kezdete Doboka megyében is a XIII—XIV. század fordulójától számítható.

Erdélyi Fehér megye (GYÖRFFY II, 95—204) a XI—XII. században az Erdélyi-medence egész déli részére kiterjedt, mintegy hat 1918 előtti vármegye (Alsó-Fehér, Brassó, Fogaras, Háromszék, Nagykovács, Szeben) területét ölelve fel. Északnyugat felől a megyét a bihari hegyek helyenként havasokká magasodó vonulata határolta. E hegyeket a kora középkorban összefoglaló néven *Erdő*-nek nevezték; ebből alakult magának Erdélynek a neve is, tekintve, hogy *Erdély* eredetibb alakja, *Erdő-elü* 'erdőn túl'-t jelentett. Ez a megnevezés a Kárpát-medencében megtelepedett magyarság nyelvében a X—XI. században alakult ki. *Erdőelü* latin fordítása (*Ultra Silvas* és melléknévi *Ultrasilvanus* ~ *Transsilvanus* alakjai megjelennek a kora Árpád-kori írott forrásokban. Az *ultra* prepozíciós névalak az itáliai latinság hatására vezethető vissza, a *trans* prepozíciós viszont a korai németországi latinság hatására. A német nyelvben nem a magyar *Erdőelü* elnevezésnek vagy latin tükörszavának a német fordítása honosodott meg, hanem a terület belső tagolódását tükröző 'hét vár' jelentésű név (*Siebenbürgen*). Az Erdélybe települt románok a magyar *Erdély* nevet vették át *Ardeal* alakban. (Első szláv feljegyzéses alakja 1444-ből való.) — Erdély időszámításunk kezdete táján a trák nyelvű dákok lakóterülete volt, országukat azonban Traianus császár 106-ban megdöntötte, és a római légiók által nagyrészt kiirtott vagy elűzött dákok helyébe római katonákat és jobbára latin nyelvű gyarmatosokat telepített. A germán népvándorlás azonban rövidesen menekülésre kényszerítette a római lakosságot, és Aurelianus császár 271-ben kiűrtette Dáciát római lakosságával együtt, a Balkánon hozva létre az új Dáciát. Amint Erdély római épületei elpusztultak, római városnevei is mind feledésbe merültek, mert nem volt helyben továbbélő lakosság, amely ezeket áthagyományozta volna. A kiűrtett tartományt a germán gótok vették birtokba, majd a már korábban a Felső-Tisza-vidékre sodródott gepidák telepedtek Erdélybe. Itt s a Tiszántúlon éltek át a hun uralmat, majd önálló országuk bukása (567) után itt kerültek avar uralom alá. Noha sohasem űrítették ki itteni hazájukat, mint a rómaiak, gótok és hunok, felszívódtak, eltűntek, mint uralmuk, az avarok. Az avarok által a Kárpát-medencébe szorított szlávok között úgy olvadtak fel, hogy eredetibb gepida népvük: *teut* átment *tót* alakban a közéjük és helyükbe költözött szlávokra. — Az Erdélyi-medence a magyar honfoglalás előtt 90 évig Bolgárországhoz tartozó határvidék volt, gyér szláv és török lakossággal. A honfoglalás előtti időre visszavezethető helynevek szintén szláv és talán bolgár-török lakosságról tanúskodnak. Dél-Erdély Árpád-kori víznévanyaga túlnyomó részben magyar, de közte feltűnik egy-egy szláv név; ez jórészt a honfoglaláskor itt talált és a XIII. századig továbbélő bolgár-szláv lakosság nyelvéből ered. Az Árpád-kori helynévanyagban román eredetű név nincs, s a románok — vidékenként eltérően — a magyaroktól, szlávoktól vagy az erdélyi szászoktól vették át a helyneveket. — 895 nyarán az egyesített bese-nyő-bolgár támadás az Etelközben (az Al-Dunától a Dnyeperig), Havasalföld, Moldva és Ukrajna területén lakó hét magyar törzset arra kényszerítette, hogy az erdélyi Kárpátok hágóján át bemeneküljön Erdélybe. Miután Árpád seregével a Tisza völgyéből kiverte a bolgárokat, a hét törzs népe Erdélyből a bese-nyőktől védettebb Tiszántúlra vonult, de a két fejedelem és a vezérek erdélyi földvárak őrzésére vitézeket és sóbányájuk működtetésére magyar és szláv szolganépet hagytak hátra. Az így létrejött kisebb uralmi körzetek az erdélyi vármegyék előzményeivé váltak. Hét vármegye kialakulásával kell számolnunk; hat közülük egy-egy sóaknával kapcsolatos (Désvár, Dobokavár,

Kolozsvár, Tordavár, Küküllővár és Fehérvár), míg Hunyadvár földrajzi fekvésének s talán vasának köszönheti létrejöttét. — A X. századi magyar határvédelem, kazár mintát követve, „etnikai” jellegű volt, azaz a szélterületre telepített katonai segédnépek rendszerén nyugodott. Ilyenek az erdélyi Fehér megye területén a kende katonai kíséretéből kiszakított kék-kendek, a talmács törzsbeli besenyők, az oroszoknak is nevezett kölpények, valamint a székelyek. A székelyek 942 és 948 között kerülhettek a Sebes és Kézdi vidéki gyepűkre, a Sebes-Körös völgyében lakó „telegdi” székelyek viszont később, a XI–XII. században települhettek át a gyepűelvére. — A fehérvári ispán, egyben erdélyi vajda ellátta a határvárispán feladatkörét is. III. Béla uralkodásának kezdetétől, 1173-tól számítható a vlach (román) lakosság betelepítése a Balkánról. A mokány lovakat is használó, könnyű fegyveres vlachokat juhásztor életmódjuknak megfelelően a déli határ hegyeinek figyelésére és őrizetére telepítették az Olt áttörésétől nyugatra a Szebeni-havasok alá, valamint az áttöréstől keletre a Fogarasi-havasok alá. II. Endre korában indult el a Királyföldön lakó székelyek áttelepülése a Háromszéki-medencébe. A székelyek által kiűritett Királyföldön fokozatosan telepedtek meg újabb szász bevándorlók. — A megye legnagyobb helysége Fehérvár (*Gyulafehérvár*), a püspökváros volt, amely a rómaiak által a II. században kiépített, majd a népvándorlás alatt rommá vált Apulum helyén létesült. A romváros a IX. században bolgár uralom alatt volt. Némelyek a bolgároktól eredeztetik a román nyelvben megőrzött *Bălgrad* nevét, de az a valószínűbb, hogy a helység a X. században kapta a *Fehérvár* nevet, miután valamely *gyula* címet viselő magyar vezér (a helyi szlávok megnevezése szerint *vojevoda* 'vajda') kiépítette, párhuzamosan azzal, hogy a Dunántúlon székelő nagyfejedelmek egy másik Fehérvárat (*Székesfehérvár*) létesítettek. A magyar vezéri székhely nevét mind a Dunántúlon, mind pedig Erdélyben a helyi és a környező országbeli szlávok fordíthatták *Bělgrad*-ra, hasonlóan ahhoz, ahogyan a németek mindkettőt *Weissenburg*-ra fordították. Valószínű, hogy az első megszállású erdélyi „hét vár” egyikeként az akkor még *gyula* méltóságot viselő honfoglaló Árpádok kezébe került, majd a X. század első felében a nagyfejedelmek a sószállítás biztosítására egy-egy olyan vezért ültettek ide, aki mintegy a gyula utódjának tekintette magát. A X. század derekán Tétény fia Horka fia Gyula és családja került Erdélybe; 1003 előtt bizonyosan kezükben volt Fehérvár. A Gyulák birtoklása magyarázza a vár utóbb általánossá vált *Gyulafehérvár* nevét.

Esztergom megye (GYÖRFFY II, 205–318) területe az I–IV. században a római birodalom határvidékéhez tartozott, s Esztergom helyén *Solva* elődje a limes vonalába illeszkedett. A IX. században a Duna déli partvidéke a keleti frank birodalom határgrófságához, az északi partvidék pedig 835–900 között, mintegy 65 éven át Nagymorvaországhoz tartozott. A megye Árpád-kori helynévanyagában található, aránylag kisszámú szláv név részben az itteni dunai szlovén lakosságtól ered. Szláv telepítés azonban igen korán, a X–XI. században megindult. A magyarok 900-ban foglalták el a Duna mindkét partvidékét. Maga Esztergom a X. század utolsó harmadáig nem játszott országos szerepet, de Taksony fejedelem halála után Géza, nyugatra forduló politikája jeleként, ide helyezte állandó székét, s ettől kezdve az Árpád-korban az egyik királyi székváros és a magyarok érsekének székhelye lett. A vár neve a magyar honfoglalás után keletkezett. Ha személynévből ered, lehetne első ispánjának neve, noha ilyen nevű jelentős személy emléke nem maradt fenn. Talán a bolgár-szláv *strъgunъ > bolgár-török *estrigen* 'bőr-

páncélkészítő' foglalkozásnévből ered, s a fejedelmi kézművesek telepe adott nevet a fejedelmi székhelynek. Kezdetben azonban a várnak még több neve is lehetett, közte az István király pénzein jelentkező *Királyvár* (*Regia Civitas*). István király a várat nemcsak világi és egyházi központnak jelölte ki, hanem a körülötte levő medencét vármegyévé szervezte. A királynak és királynénak 24 faluban voltak földműves udvarnok, szőlős (= vincellér), bocsár (= pohárnok), boradó, méhészt, vadász, zabadó, szakács, selymadó, solymár, csónakos, lovaszt, csósz, tárnok szolgálonépei és ezek tisztjeiként működő harcos jobbágyok; ide sorolandó még a csak helynévből ismert Teszér (= ács), Kovács (= pénzverő) és Pecér (= kutyapecér) szolgálat is. A kenyérrel, illetőleg liszttel szolgáló udvarnokok sajátos neve volt itt a rejtélyes *szolgaosztó* [1247: *zuluquztou*: GYÖRFFY II, 211]. Feltehető, hogy mögötte az udvarnokok tizedekbe, századokba osztásának intézménye rejlik. — Esztergommal kapcsolatosan érdekes felvilágosítással szolgál GYÖRFFY a pogány hiedelemvilágot „csacsogó” énekekben megénekelő és továbbvivő igricek megrendszabályozásáról, felügyelet alá helyezéséről. A XIII. században keletkezett pozsonyi krónika szerint István király 1001 után a kóbor énekeseket az Esztergom déli részén kereshető Szent Lázár kolostorhoz telepítette, s ezeket azután Szent Lázár szegényeinek („*Zentlazar . . . zegini*”: SRH. II, 51) hívták. GYÖRFFY (II, 282) hozzáteszi: „Valójában István király a kóbor énekeseket (igriceket) általában minden megyében a várispán alá rendelt Igricfalvakban telepítette le, némelyeket azonban királyi regös szolgálatra rendelt. Hogy ilyen telep Szentlázáron, a »szentkirályi« udvarház mellett is állott, elképzelhető.” — Az Árpád-korban a megye falvainak lakossága általában magyar nyelvű volt. A régi szlovén lakosságon kívül voltak még besenyő, kun, jász, bolgár, német, zsidó, vallon (olasz), örmény birtokosok vagy telepeseik is.

F e j é r m e g y e (GYÖRFFY II, 317–443) az Árpád-korban mind a Dunántúlra, mind pedig a Duna–Tisza közti síkságra kiterjedt. A Duna két oldalának a történeti fejlődése mindenkor eltérő volt. A jobb part, a római Pannónia civilizált része szemben állt a bal parttal, amely az Alföldet lakó „barbárok” otthona volt. A honfoglaló magyarság 895-ben foglalta el a terület Dunán inneni részét, amely ezt követően öt évig gyepűelvűl szolgált. 900-ban történt meg a Dunántúl elfoglalása, s ez lehetővé tette a végleges megtelepedést. A megtelepedő magyarok e tájon jobbára lakatlan határvidéket találtak, amelyből inkább csak a római limes elhagyott, omladozó kőépítményei magasodtak ki. Ez magyarázza, hogy a megye helynévanyagában feltűnően kevés a szláv elem. Összefüggő szláv lakosságnak csak a Vértes és Bakony közti völgy táján maradt emléke, szórványok a Vértes Gerecse felőli oldalán, a Sárvíz alsó szakaszánál és a Duna-balpart némely pontján mutatkoznak. — A 948 körül országló Fajsz fejedelem szállásának a Kalocsa alatti *Fajsz* faluban maradt emléke. Fehérvár első várának építését Árpád utódainak kell tulajdonítanunk. Mint várépítő számításba jöhet a megye területén szállásokkal rendelkező Szabolcs vezér, majd a 970 körül uralomra jutó Géza fejedelem, aki Fehérvárat már egyik központi váraként választotta, s akit halála (977) után itt temettek el. Az ezredfordulón Fehérvár már István király egyik fő udvarhelye lehetett, az államszervezéskor ő jelölte ki megyeszékhelynek, építette tovább várát, rendelt alá vitézeket és szolgálonépeket a Duna két partján. Azonban a királyság székhelyévé csak 1018-tól kezdve vált, amikor István Esztergomból ide tette át székrét, Esztergom elkerülésével megnyitotta a Fehérváron át vezető jeruzsálemi zarándokutat, fellendítve ezáltal a város forgalmát, és

a várban építeni kezdte a saját királyi kápolnájának szánt bazilikát. A X. század óta várrá kiépített központ a fejedelmi módon fehér kőből épült falairól kapta a *Fehérvár* nevet, amelyet az idegenek már a XI. században lefordítottak németül *Weissenburg*-ra, s szláv nyelven *Bélgrad*-ra. Fehérvár fő útja, a Tolna felé haladó *hadút* [1055: *hodu utu*] azonos az akkori világ fő nemzetközi útjának, a Nyugatról Bizáncon át Jeruzsálembe vezető zarándokútnak a Fejér megyei szakaszával. 1096-tól ezen vonultak a keresztes hadak. — A XI. század derekától számítható a távolsági kereskedelemmel foglalkozó vallon latinusok (olaszok) Magyarországra költözése. A király e kiváltságos népelemet első sorban a székhelyei, így Fehérvár mellé is telepítette. A fehérvári latinok kiváltságos közössége a tatárjárás után, a várba való betelepítés révén beolvadt a polgárságba, amely magyarokon kívül, a nevekből ítélve, németekből is állt. — A X. századi szláv szórványok a XIII. századra nyomtalanul eltűntek. A Sár melléki besenyők, mint egy tömbben lakó kiváltságos népelem, tovább őrizték népiségüket, de a XIV. században beolvadtak a köznemességbe. A tatárjárás után lakatlanná vált Duna—Tisza közére telepítette IV. Béla az 1243 után visszahívott kunokat. — A megye északnyugati részén emelkedő Vértes hegység neve GYÖRFFY (II, 415) szerint eredhet vértés foglalkozású pajzsgyártóktól is, mindenestre téves az a XI. század végi névmagyarázat, amely a németek által az 1091. évi vereségük után eldobott vértékről (pajzsokról) magyarázza. — Figyelmet érdemel a mai *Vértessomló* legkorábbi említéseként nyilvántartott 1326/1327/1383: *Semyenfelde* (GYÖRFFY II, 417) adat. — *Apostag* bizonyára azon görög feliratos, tizenkét karéjú s az apostolok képét feltüntető templomáról kapta nevét, amely 1805-ig állt fenn (GYÖRFFY II, 418). — *Kéza* > *Ginza* (GYÖRFFY II, 392) nevének etimológiájához l. tőlem: Nyr. CIX, 359. — A középkorban Fejér megyéhez tartozó Duna—Tisza közti terület helyrajzi-helytörténeti irodalmához l. a következő újabb kiadványokat: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések (Szentendre, 1984.), BÁRTH JÁNOS, A kalocsai szállások településnéprajza (Kalocsa, 1975.) és KUCZY KÁROLY, A Kalocsa környéki földrajzi nevek vizsgálata (Kalocsa, 1980.).

F o g a r a s f ö l d vagy B l a k f ö l d (GYÖRFFY II, 445—53) a Fogarasi-havasoktól az Olt síkságáig terjedt. Ez volt Dél-Erdély egyik legforgalmasabb átjáró vidéke, ahol a népvándorlás népei sorban megfordultak, megtelepedtek és elköltöztek. Nyoma maradt a vidék helyneveiben az egykor itt lakó szlávoknak, az oklevelekből kimutatható legkorábbi helynévréteg azonban zömmel magyar eredetű, s arról tanúskodik, hogy e helyütt a magyarok megelőzték az Árpád-korban ide telepített népelemeket. *Fogaras* neve GYÖRFFY (II, 447) szerint is a magyar *fogoly* madárnév nyelvjárási *fogor* alakjából eredeztethető, és a *fogros* 'foglyas' olyanféle képzés, mint a *Baglyas*. — A magyarok a 895. évi besenyő—bolgár támadás nyomán szállták meg Dél-Erdélyt is, de az Olt völgyét egy évszázadig csak gyeplévének hagyták meg, ahova először 955 után telepítettek talmács (besenyő) határőröket. István király az új államszervezetben Fogarasföld területét Erdélyi Fehér megyéhez kapcsolta. A területre legjellegzetesebb népelemnek, a románnak (blaknak) a megjelenését a XII. század utolsó harmadára tehetjük. Ez tekintendő a románok legkorábbi telephelyének Magyarországon. A románok itt évszázadokig fegyveres határvédő szolgálatot láttak el. A *terra Blacorum* 'Blakföld' mint területnevezés II. Endrének a barcasági német lovagok számára 1222-ben kiadott oklevelében tűnik fel, párhuzamosan a *terra Siculorum* 'Székelyföld, székelyek

földje' területelnevezéssel, amely ebben az időben főleg a Küküllő és Olt közötti vidékre vonatkozott. (L. 1222: „per terram Siculorum aut per terram Blacorum”: DocVal. 3.) Fogarasföld az Anjou-korban nyerte el nevét [1369: „per totam terram Transalpinam et de *Fogaras*”: DocVal. 220] és későbbi területét. 1372-ben *nova plantatio* 'új telepítvény' [1372: „dux nove plantationis terre Fugaras”: DocVal. 245] megjelöléssel illették Fogarasföldet, s ez ékes bizonyítéka a magyarányú román betelepítés megindulásának. Az Árpád-kori és az Anjou-kori román telepítés között a lényegi különbség az volt, hogy amíg az első időben határvédelmi célból katonáskodó románokat telepítettek, addig a XIII. század utolsó évtizedeitől kezdve, de főként az Anjou-korban mezőgazdasági telepesnek hoztak be románokat, s velük megindult az addig lakatlan hegyeknek és hegyaljának román falukezdeményekkel való benépesítése, és adóztatásuk juhötveneddel, csergepokróccal és sajttal.

Gömör megye (GYÖRFFY II, 455—559) tengelye a Sajó völgye volt, de határvármegye lévén a gyepűelvére is kiterjedt, s eredetileg hozzá tartozott a Szepesség alig lakott területének nagy része. Az Árpád-kori helynevek között számos szláv eredetűt találunk. A magyar—szláv viszony a hagyományos elképzelés szerint abban állt, hogy a magyarok a honfoglaláskor leigázott szlávok helyneveit vették át. Azonban a régi Gömörben a magyarok és szlávok viszonya sokkal bonyolultabb. Voltak helyben talált szlávok, akik inkább a Poprád völgyében és Galíciában lakó szlávokhoz sorolhatók, semmint a nyugati (GYÖRFFY értelmezésében nyilván cseh típusú nyugati) vagy déli szlávokhoz, voltak ide telepített bolgár-szlávok, és az Árpád-kor végén megindult nagy kolonizáció során jelentékeny nyugati szlávság települt a lakatlan gömöri hegyvidékre, s lényegében ez a telepítés hozta létre az itt lakó szlovák (szlovják) etnikumot. (L. kelet-szlávok *Sloviak* 'szlovák': KÁLAL 617, *Slovjak* 'ua.': BUFFA 213.) — Gömör megye megszállása elsősorban a Sajó völgyén felfelé haladva történhetett, de gondolhatunk a Zagyva felől jövő beköltözésre is. A magyarok által véglegesen megszállt terület határa az ezredforduló táján Gömörvár (Sajógömör) és Balog falu (Alsóbalog, Felsőbalog, Vámosbalog) magasságában lehetett. Ugyanis a határvárakat, mint amilyen Gömörvár is volt, az országból kivezető fő utak mentén, de a magyarok által állandóan megszállt terület határán építették fel. A Sajó felső völgyének vármegyévé szervezése István király műve lehet. A határvármegyét határispán felügyeletére bízta, s alája rendelte a Szepesség nagy részét mint gyepűelvét is. A Poprád völgyi Ór (Nagyór, Stražky) Árpád-kor végi *Gömörör* [1294: *Gumureur*: FEKETE NAGY: Szep. 18] neve azt jelenti, hogy a gömöri ispánnak a Szepességben is voltak gyepűvédő őrei. — A megye Árpád-kor végi köznépe túlnyomórészt magyar nyelvű volt. A Gömöri-medence felső felének betelepítése a XIII. században, főleg 1242 után indult meg, amikor is nagyrészt szláv agrárnépességgel számos telepes falut és német bányász, kézműves, kereskedő lakossággal néhány mezővárost hoztak létre. — A megyének nevet adó Gömörvár feltehetőleg első ispánja nevét őrzi. — A Putnoktól északkeletre fekvő Zubogy történeti adatai közé GYÖRFFY (II, 558) bevonja az *Ozdubugh ~ Zdu-bugh* hangtestű adatokat is. VARSIK (OsKošKotl. III, 433) szerint azonban ezek egy másik falura vonatkoznak, amely Zubogy szomszédságában, attól kissé északabbra települt, majd 1299 után a lerontott Ozdubugh határát Zubogy határához csatolták. *Ozdubugh* személynévi előzményéhez l. cseh *Sdebud* személynév (SVOBODA, SOJ. 84) és lengyel *Zdziebqd ~ Zdziebud* személynév (SISNO. VI, 300).

Győr megye (GYÖRFFY II, 561—641) vidékén a honfoglaló magyarok már a 862., 881. és 894. években kalandoztak, de csak 900-ban szállták meg Pannóniával együtt. A terület szláv helynévanyaga a Szigetközön és a Bakonyalján sűrűsödik, ami arra mutat, hogy főleg ide húzódott a megmaradt dunai szlovén lakosság. Győr város Géza korában lett a nagyfejedelmek egyik központja. István király az államszervezéskor a régi római táborból építette ki az ispáni várat. A győri várispánságnak jelentős szerepe volt az ország nyugati határa védelmében. A természetes akadályokat némely ponton mesterségesen is fejlesztették. A Rábca-parti *Kapi* neve eredetileg határvédelmi kapura vonatkozott. A falu határában 1251-ben egy *Lewd* nevű helyet említenek, ami határőr lövők emléke, valamint egy *fossata regis* 'király árka' nevű terepalakulatot. A megyében letelepített besenyők határvédelmi szolgálatáról a források alig adnak felvilágosítást. — A megye területén, Pannonthalmán alapította Géza 997-ben az első magyar bencés kolostort. — A megyének nevet adó Győr a Kisalföld fő útvonalainak csomópontjában emelt római Arrabona (I—IV. század) helyén épült. Az ispáni vár névadója minden bizonnyal a megye első ispánja volt. Meglehet, hogy Győr comes nem csupán a megye, hanem az egész Rábavidék dux-a volt, mintegy világi megfelelője az 1009-ben István királytól alapított győri egyházmegye püspökének, s hatalma kezdetben hat megyére terjedt ki. — Az Árpád-kor végére a megye honfoglalás előtti avar és szláv lakói ugyanúgy beolvadtak, mint a beköltöző besenyő szórványok. A XIII—XIV. századi határnevek mindenütt magyar nyelvű lakosságról tanúskodnak. — A Rába két partján elterülő s ezért két megyéhez (Sopron és Győr) számítható Árpás falunak a keleti része a bakonybéli apátságé volt. GYÖRFFY (II, 579) szerint „1086-ban az apátnak 9 szőlőművese (vinitores) lakott itt (Curmes, Sekez, Chomudi, Micula, Deschu, Scomon, Monom, Scumoku, Manhat)”. Ez a kilenc szőlőműves azonban nem Árpáson, hanem Kajáron lakott, amint ezt később maga GYÖRFFY (II, 603—4) is helyesen állapítja meg. Árpáson földművesek, mégpedig szántók (aratores, l. PRT. VIII, 270) laktak, akik — egyéb megszabott teendőiken kívül — a táj fő termelvényéből, a falunak és az ottani pataknak [1086: „In *Arpas*”, „iuxta fluvium *Arpas*”: PRT. VIII, 270, 268] egyaránt nevet adó árpából nyert malátát kötelesek voltak áztatással előkészíteni sörfőzéshez: 1086: „(h)umec-tant brasium” (PRT. VIII, 270; vö. SÖRÖS: PRT. VIII, 54; Urk Burg. I, 17—8; GERECSEI: Turista Magazin 1986/9. sz. 11). Figyelmet érdemel, hogy Szent Márton napjára még a pannonthalmi apátság fő halászfaluja, a szigetközi Vének is köteles volt sört (brasium) adni a maga monostorának (GYÖRFFY II, 641). A mondottak alapján természetesen elesik az a feltevés is, hogy a Sopron és Győr megyei *Árpás* helység neve az *Árpás* nevű patak világossárga, azaz „árpás” színével függhetett össze (MOLLAY: Soprsz. XXXV, 243). Egyébként a fogarásföldi *Árpás* patak [1223: riv. *Arpas*: GYÖRFFY II, 450] is a mellette levő Árpás földről kaphatta nevét (GYÖRFFY: uo.), s nem a vize színéről. — *Koronc*ó nevét GYÖRFFY (II, 606) az iráni mohamedán khorezmi nép török *qorumsi* nevére vezeti vissza. — A Tét határának nyugati végén, a mai Imrepuszta táján kereshető *Moson* [1234/1392: v. *Musun*: GYÖRFFY II, 610] falu onnan kaphatta nevét, hogy a mosoni várhoz tartozó népek élhettek benne. — A Kulcsod határában nyugaton fekvő *Negyven* [1251/1281: *Negeuen*: GYÖRFFY II, 610] falut galgócí várnépek és királyi szekeresek lakták, eredetibb beosztásuk idején bizonyára negyvenen. — Az Écs és Győr északnyugati szélén levő egykori *Perecse* [1153: *Priza*: GYÖRFFY II, 617] falut

szláv neve szerint eredetileg „mosó” szolgálónépek lakták. A szlavisztikai háttérhez l. ócseh *práč* 'mosó ember', mai cseh *práč* 'verekező, dulakodó ember' (a két jelentést a mosósúlyokkal való csapkodásos mosás képzete kapcsolja össze; vö. mai cseh *práti* 'mos; út, ver, ütleget'): > cseh *Práče* [többes szám] helységnev (HOSÁK—ŠRÁMEK II, 299—300). — *Szerecseny* falu GYÖRFFY (II, 635) szerint a XI. század derekán a Balkánról beköltözött mohamedán besenyők telepe volt, akiket a környezet „szaracén” vallásukról *szerecsen*-nek nevezett. Lehetséges előzményként l. azonban 1138/1329: *Scerecin* személynév (MNY. XXXII, 132) is.

6. Heves megye (GYÖRFFY III, 38—146) területét a honfoglaló magyarok 895-ben vették birtokba, és 900-ban telepedtek meg rajta véglegesen. A megye két legnagyobb nemzetsége, a Tomaj és az Aba a kalandozások után került ide. A Tomajok őse, a besenyő Tonuzoba már magyar köznép által megült földet kapott, de besenyő vitézeket is hozott ide magával. Az Abák feltehetően kabar eredetűek voltak. Az Abáknak Szűz Mária tiszteletére emelt monostora a mai Abasáron épült. Aba Sámuel királyt azonban nem feltétlenül Abasáron, hanem esetleg az Aba-nemzetség birtokában levő Feldebrőn, a Szent Kereszt tiszteletére emelt nemzetségi monostorban temették el. — István király önálló Heves megyét nem szervezett, hanem a két különálló tömbből álló Újvár megyét hozta létre, amelynek központja Abaújvár volt. Heves megyét kezdetben az újvári ispántól függő hevesi udvarispán igazgatta. Az Újvár megyétől való teljes elszakadás a XIII. században még nem következett be, de 1323-ban, amikor a hevesújvári ispán négy szolgabíróval feltűnik, már önálló vármegyéről beszélhetünk. — Etnikailag Heves megye túlnyomó többsége magyar volt. A honfoglaláskor itt talált és a telepített szlávság a tatárjárás után elenyészett. Ugyanez lett a sorsuk a tiszabói szaracénoknak is, akik alighanem kálizok voltak. Azok a besenyők, akiket 1067 körül Szihalomtól nyugatra emlegetnek, a XIII. századi besenyő személynévekből (*Becsenek, Kolin, Dorman, Jazun* stb.) következtethetően még ebben a században is beszélték nyelvüket. Még inkább elmondható ez az Eger-völgybe telepített vallonokról (olaszokról), akik a XV/XVI. század fordulójáig beszéltek franciául. — A megye Zagyva-parti részén megtelepedett jázság ideköltözésének ideje történeti rejtély. A jászok sorsa hasonló a kunokéhoz, mert mindkét népet a mongol támadás mozdította ki lakóhelyéről, a Kaukázus és a Fekete-tenger felett elterülő pusztákról, s Magyarországon a XV. századtól igazolhatóan azonos szervezeti keretben jelentek meg, amely etnikumukat is megőrizte. Ugyanakkor nem bizonyítható, hogy a jászok a kunokkal együtt költöztek be. Oklevélben először 1318-ban tűnik fel a jász népnév (*natione Jazonice*). Rövidesen rá biztos adatok igazolják tömeges megtelepedésüket. Az első hely szerint megjelölt jász telepek Esztergom és Pilis megye határvidékén, Jászfalunál találhatók, s az itt lakó jászok nyelvéből készült a XV. században szójegyzék. Hogy mikor történhetett a jászok tömeges áttelepítése a mai J á s z á g területére, erre nézve egy közvetett adattal rendelkezünk. 1350-ben Becsei Töttös pilisi ispán és ajtónállómester mint a „jászok bírása” (*iudex Philisteorum*) be akarván népesíteni a Heves megyei Iva és Hacak birtokot, amely utóbb Jászberény határába olvadt, átvette e földeket telepítésre a sági apátságtól. A jászok Magyarországra telepedésének időpontja továbbra is tisztázatlan. Kerülhettek be kisebb számban a kunok beköltözésekor (1239, 1243), idetelepülhetett egy részük Moldva és Havasalföld területé-

ről 1283 körül, s költözhettek ide ezt követően az Al-Duna bulgáriai oldaláról is. A Jászságba történt telepítés előtt Pilis tágabb környékén kívül a Temes és az Al-Duna vidékén élhettek tömegesen. A jászok betelepődése a Jászságba ugyanolyan észrevétlenül történt, ugyanúgy nem csapódott le történeti forrásokban, mint a románok betelepődése Erdélybe. — *Hatvan* névadóját GYÖRFFY abban a *Hatvandi* nevű személyben véli megtalálni, akinek kútját a Hatvan fölé, Nógrádba helyezhető Füzezy délnyugati határán említik; vö. 1075/+1217: „ad puteum *Hotuandi*” (GYÖRFFY III, 98). — Nemrég közzétették Pesty Frigyes helynévgyűjteményének jászkunsági anyagát: Pesty Frigyes helynévtárából. I. Jászkunság. Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS (Kecskemét—Szolnok, 1978.). L. még: SUGÁR ISTVÁN, Gyöngyöspata földrajzi nevei. Bevezetőben Gyöngyöspata helytörténete 1870-ig (Eger, 1966.) és SOÓS IMRE, Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése (Budapest, 1985.).

Hont megye (GYÖRFFY III, 148—274) egészen az újkorig két darabból, Nagy- és Kis-Hontból állott. A két megyefél elszakadása 1687-ben kezdődött, s Kis-Hontot az országgyűlés 1802-ben a vele összefüggő Gömör megyéhez csatolta. (Kis-Hont történeti földrajzát GYÖRFFY dolgozta fel elsőnek. CSÁNKINÁL éppúgy hiányzik, mint ILÁNÁL és BAKÁCSNÁL.) Az államszervezés korában mindkét megyefél összefüggő terület lehetett, s e tartományhoz eredetileg Nógrád megye is hozzátartozhatott. A *Nógrád* < szláv *Novogradъ (tkp. 'újvár') ugyanis Honthoz képest új, másodlagosan épített várra és később szervezett megyére mutat. — Hont megye területének a magyaroktól való megszűllására legkésőbb 900-ban került sor, amikor a Dunántúl és a Kisalföld északi fele is kezükre jutott. A félreeső Ipoly-völgyben nagyobb arányban éltek tovább a honfoglalás előtti szláv lakosság maradványai, s a magyar megszállás után sem alakult ki éles határvonal a két etnikum között. KNIEZSÁNAK (SztIstván-Eml. II, 379) GYÖRFFYTŐL is idézett megállapítása szerint a XI. században a magyarság és a szlávság „tarka foltokban található egymás mellett”. A magyarság X. századi megtelepedése az Ipoly alsó szakasza felől indult el. A helynevek alapján kimutatható a Selmec-patak völgyén kb. Devicse magasságig való felnyomulás. — Hont megyét István király hozta létre. Székhelye, az Ipoly-parti Hontvár első ispánjáról, a Géza fejedelem idejében Svábországból beköltözött Hont lovagról kapta nevét. Hont megye nem lett határispánság (örök, lövők és gyepűk nem találhatók területén), viszont a vár és ispánja alá tekintélyes számú várjobbágyot, várnépet és várföldet rendeltek. A megye társadalmának vezetői és hangadói a XIV. század elejéig a Hontpázmányok voltak. A tatárdúlás a megyét kevésbé érintette. — Etnikailag nem vonható éles határ a megyében lakó magyarság és szlávság között. A megye déli felében lakó szlávok (GYÖRFFY szóhasználatában: dunai szlovének), például a helem-bai halászkok megmagyarosodtak, az északi részekben lakó magyarok pedig jobbára beolvadtak a régtől ott lakó vagy odatelepített szlávokba. Az erdős hegységekbe telepített városok, Korpona és Selmecbánya lakói szászok, illetőleg németek voltak. Jobbára német lakosságú mezővárosnak tekinthető Bát, Börzsöny (Nagybörzsöny) és Szalka (Ipolyszalka). Egyéb korán betelepült népelemek, mint Csehi (Csehipusza Csáb határában) cseh, Horvát (Horváti) fehér horvát és Marót (Apátmarót, Egyházmárót) morva lakói, beolvadtak a környező lakosságba. — GYÖRFFY (III, 253) elutasítja azt a feltevést, hogy *Szenorád* 'Szenavár' neve várnévből ered. Ebben teljesen igaza van. De az általa javasolt megfejtés (< szláv *Senorog 'szénazug') sem megnyugtató. A helységnév eredeti alakja ugyanis *Senorady* volt. Ez a -*radý* (tkp. 'azok, akik

valaminek örülnek, valamit örömmel vesznek') utótagú cseh és szlovák helységnevek meglehetősen népes csoportjába tartozik, s tkp. értelme 'szénának örülők'. Eredetileg gúnynév volt, de idővel nemcsak elveszítette lekicsinylő jellegét, hanem csatlakozott a *-hrad* 'vár' utótagú, jólcsengő helységnevek csoportjához. A tudatos magyarítással a XX. században megalkotott magyar *Szénavár* már az új szerepkörében tükrözi a szlovák helységnevet. (L. tölem: StudSl. XXX, 105—7.) — Nemrég közzétették Pesty Frigyes helynévgyűjteményének Hont megyei anyagát: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Hont vármegye és kiegészítések. A szöveg betűhű olvasata jegyzetekkel és mutatóval (Szentendre, 1984.).

H u n y a d m e g y e (GYÖRFFY III, 275—301) több vidékén a honfoglaló magyarok szláv lakosságot találtak. A X—XI. századi erdélyi szlávok településein kívül számolni lehet később létesített szláv falvakkal is. A megye területének megszállása és a megye kialakulása Erdély történetének homályos lapjai közé tartozik. Az Erdélybe nyomuló honfoglaló magyarok a Maros-völgyet már 895-ben birtokba vették, és átmenetileg megtelepedtek benne, de a törzsek átköltözése után csak kisebb csoportok maradtak itt. Hunyad megyében a Bár-Kalán nemzetség birtoklása bizonyítható. Kalán és Bár nemzetsége Szentés tájáról jutott Hunyadba. Hunyad megye szervezésére Gyula 1003-ban történt legyőzése után kerülhetett sor. Maga a *Hunyad* név magyar személynévből alakult, s így bizonyára első ispánjának nevét őrzi, mint legtöbb első alapítású vármegyenevünk. Déván királyi udvarhelyet kell keresnünk. Dévával szemben volt a *horó*-nak [vö. 1275/1323: duo mansiones co[corum] qui vulgo *huro* appellantur: VeszprReg. 63] nevezett udvari szakácsok faluja (*Haró*). A XIII. század elején indult meg a megye életét teljesen átalakító, de számszerűen meg nem fogható román betelepedés. A románok — GYÖRFFY megállapítása szerint — délszláv környezetből, a szláv nyelv ismeretében s kezdetben bolgár-szláv kenézek vezetésével költöztek Magyarországra, itt elsősorban a helyi szláv lakosság által használt helyneveket tanulták el, de ahol szláv helynév nem volt, ott a magyar helyneveket vették át. A kenéz telepítési vállalkozó volt, aki jogot kapott arra, hogy a neki kiutalt egy-két patak völgyre terjedő királyi földre vlachokat telepítsen. Több helységnek román temploma is épült.

K e v e m e g y e (GYÖRFFY III, 303—21) azon határispánságok egyike volt, amelyek az országot a dél felől határos bizánci birodalom, illetőleg Bolgárország felől védték. A török pusztítások idején a vidék levéltárai megsemmisültek, s a helynevek kicserélődtek, így rendkívül nehéz a megye történeti képét felvázolni. A honfoglaló magyarok ezt a területet 895-ben foglalták el a bolgároktól. Keve megye szervezése István király műve. Székhelye, az Al-Duna melletti Kevevár (később Temeskubin, Kovin) minden bizonnyal az István által kinevezett első ispánról kapta nevét. Rejtélyes kérdés, hogy a Keve megyét északnyugat felől határoló **T o r o n t á l m e g y e** hogyan s mikor jött létre, s mi volt eredeti viszonya Keve megyéhez. Torontál megyére az Árpád-korból egyetlen adattal sem rendelkezünk. Torontál megyében fekvő falut először 1326-ban említene, főespereseit pedig 1322-től kezdve sorolják fel a csanádi káptalan tagjai sorában. Valószínű, hogy az Árpád-korban Torontál megye nem létezett, és területe nagyobb részben a szomszédos Keve, kisebb részben Csanád megye között oszlott meg. A Keve megyei Székely (ma: Torontálsziget, Sakule) határában van is egy *Truntály* pusztja, amely emléke lehet egy itt állott udvarháznak. Lehetséges, hogy ennek uradalma

utóbb önálló szervezetet kapott. A honfoglaláskor a megye mocsaras vidékein talált szlávtság a X. századtól felszívódott a honfoglaló magyar, illetőleg kabar törzsek közt, ugyanúgy, mint a betelepített bőszőrmény és berend szőrványok. A Temes-vidékről fennmaradt határjárások nevei magyar lakosságról tanúskodnak. A déli vidékekre betelepült rácok számát az 1360-as évektől a török elől menekültek gyarapították. Közülük 1440-ben Keve város, Bálványos és Szkorenóc lakói a török további előnyomulása miatt a Csepel-szigetre telepedtek fel s Ráckeve alapítói lettek, magukkal hozva régi lakóhelyük nevét.

K o l o z s m e g y e (GYÖRFFY III, 323—81) területén a honfoglaló magyarság többféle szláv lakosságot talált. Az itt lakó szlávtság a megye nyugati felében nem lehetett jelentős számú, mert a nagyobb folyóvizek neve magyar eredetű, s azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy egy-egy szláv nevű falunak vagy kisebb pataknak telepített szlávtság adott nevet. Jelentékeny régi szláv lakosságról tanúskodnak a megye keleti felében levő folyónevek. Nagy fontossága miatt idézetszerűen iktatom ide GYÖRFFYnek e tárgyú fejtegetését: „A Kárpát-medence IX. és XI—XIII. századi helységneveinek összehasonlító vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy a 895—900 között beköltözött magyarság egy esetben sem vette át korábban itt létező falvak, várak és városok nevét, s a honfoglalás a helységneveket illetően »tabula rasa«-t teremtett. A régi lakhelye közelében maradt szláv lakosság és elszórt avar kori onogur-bolgár maradvány népség csak vízneveket mentett át a IX. századból, amelyek másodlagosan falunévvé is válhattak azokon a helyeken, ahol a terület ura településhelyet jelölt ki a köznépnek.” (GYÖRFFY III, 327.) E végletesen határozott vélekedés szembeötlően különbözik attól a nézettől, amelyet GYÖRFFY negyedszázaddal ezelőtt, műve első kötetében vallott például akkor, amikor Anonymusszal ellentétben honfoglalás előtti régiségűnek minősítette a szláv eredetű *Csongrád* nevet (l. fent). Ma vajon GYÖRFFY GYÖRGY már hitelt ad Anonymus elbeszélésének? S hogyan értékeli Nyitra honfoglalás előtti meglétének 871 körül elkezdett hiteles írásos bizonyítékát („in loco vocato *Nitrava*”: *Conversio Bagvariorum et Carantanorum*)? (L.: MELICH, *HonfMg.* 334; SISS. III, 403; FNESz. 475.) Nem túlságosan merev és kategorikus GYÖRFFY mostani, kivételt „egy esetben sem” ismerő felfogása? — Az etelközi magyar törzsek 895-ben az egyesült besenyő és bolgár támadás nyomása alatt költöztek Erdélybe. A hét vezér első ideiglenes szállását az Erdélyi-medence egy-egy elhatárolható területén választotta meg. A következő évben mind a hét törzs átköltözött a Nagyalföldre, de a törzsfők kisebb nemzetségnyi köznép mellett fegyveres vitézeket hagytak első ideiglenes szálláshelyükön. — A megye kialakulása szempontjából korábban jelentőséget tulajdonítottak a *Kolozs* név eredetének. A latin forrásokban latinositott *Clusium* ~ *Clus*, illetve a német *Klausenburg* alapján többnyire a középlatin *clusa* ’torlasz’ szóval hozták kapcsolatba, mások viszont a *Kolos* személynevet keresték benne. Kolos falu és monostor Nyitra megyében is volt nem gyepűnek megfelelő helyen. Valójában a megye kialakulása szempontjából a név eredete közömbös. Kolozs megye ugyanolyan határvármegye volt, mint Torda, Doboka, Nyitra vagy Sopron, s a hátszág védelme érdekében az itteni ispán is mélységben tagolva állított akadályokat az ellenséges betörés akadályozására. — A honfoglaláskori szlávtság beolvadásának időpontja nem ismeretes. A XIII. század második felében a polgártelepítés többségében német jellegűvé tette Kolozs várt. Román lakosságnak az 1332-ig terjedő okleveles anyagban nincs nyoma.

K o m á r o m m e g y e (GYÖRFFY III, 383—465) területének megszállására akkor került sor, amikor a magyarok a Dunán inneni részeknek 895-ben történő elfoglalása után 900-ban birtokba vették a Dunántúlt és a szemben fekvő morva végeket. Komárom várát a Koppán nemzetség ősei építhették. Géza fejedelem idejére tehető a vár kisajátítása. Esztergom székhellyé tétele után ugyanis először neki állhatott érdekében a stratégiailag fontos Komárom vár megszerzése. A megye lakossága a XIII. században a hely- és személynevekből ítélve tisztán magyar nyelvűnek tekinthető; a régi szláv töredékek és a betelepített bolgárok ekkorra már beolvadtak. — A megye székhelyének, *Komárom*-nak a neve vitatott eredetű. Lehet, hogy az Árpád-kori *Kamar* személynévre vezethető vissza, s ez esetben első ispánja nevét is viselhette. Szlavisták szerint lehet a szláv *komar* 'szúnyog' szó *-in* képzős származéka, de levezethető a szláv *komora* 'kamara' származékából, a *komorin* 'kamarai hely' szóból, s e mellett még más névmagyarozat is lehetséges. Az a körülmény, hogy Komáromot Nyék, Megyer, Kürt, Tarján és Keszi törzsbeliek falvai veszik körül, kétségtelenül bizonyítja, hogy a nemzetségtől elkobzott várat Géza (vagy István király) várhalózatába vonta, és kiépítette. — A megye másik fontos helysége Tata. Az V. István-kori gesta írójának 1272 körül feljegyzett népetimológias elbeszélése szerint Sanseverinói Deodatus gróf Géza fejedelem idejében költözött a magyar udvarba, s keresztapja lett Szent Istvánnak; mivel István király őt *Tatá*-nak nevezte, ezért a Deodatus által alapított monostor is *Tata* nevet kapott. Minthogy a Sanseverino család 1000 körül még nem létezett, Deodatus—Tata személye több mint kétséges. A hagyomány magva az lehetett, hogy az államszervezés idejében a királyi udvarban volt egy *Tata* nevű főember, s ennek nevét tarthatta fenn Tata. — Nemrég tették közzé Komárom megye földrajzi neveinek gyűjteményét, amely az egykori Esztergom vármegyének Magyarországon maradt részét is felöleli: Komárom megye földrajzi nevei. KÖRMENDI GÉZA és TURI RÓBERT vezetésével gyűjtötték pedagógusok, középiskolás diákok és más önkéntes munkatársak. (Budapest, 1985.) L. még: PASTINSZKY MIKLÓS—TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA, Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtése. Komárom megye (Tatabánya, 1977).

K r a s s ó m e g y e (GYÖRFFY III, 467—98) az Al-Dunába ömlő Krassó (ma Karas) és Nyárad (ma Néra) vízgyűjtő területére terjedt ki. A 895-ben beköltöző magyarság a Krassó völgyében bolgár-szláv s talán még az avar uralom idejéből itt maradt bolgár-török népelemeket talált. Határvidékről lévén szó egy kabar vagy egy bolgár-török nemzetség lehetett az első magyar megszálló. A megye fő helye a Krassó torkolatánál (s nem forrásvidéken, mint korábban vélték) kiépített vár volt. Itt állhatott a megye névadója, *Krassóvár*, de a történeti források többnyire a vele azonos vagy szomszédságában épült *Haram* néven szólnak róla. Utóbbi déli szláv nyelven 'erődített templom' értelmű, s az államszervezés kori megyeszékhelyek kettősségét tükrözheti: ispáni vár s mellette az esperesi templom. István király e területet határvárispánsággá szervezte. A románság tömeges beköltözése a XIV. század első felében zajlott le. Valószínű, hogy a XIV. században a román bevándorlástól függetlenül délszlávok költöztek be, jobbára a sík vidékre, s megindult a helynévanyag elszlávosodása. Általánossá vált a telepítő román és szláv kenézek nevére való elnevezés, a régi falunévek fokozatosan kicserélődtek, úgyhogy Krassó megye nagy részén csak mutatóba maradt fenn egy-egy Árpád-kori név. Még *Haram* neve is csak a Duna átellenes, szerbiai oldalán

fekvő *Ram* (GYÖRFFY-nél: *Rama*) nevében őrződött meg. — Figyelmet érdemel, hogy a CSÁNKITÓL (II, 95) lokalizálatlanul hagyott *Érdsomlyó*-t [1227: *Erdesumuluu*: GYÖRFFY III, 493] GYÖRFFY — ENGEL PÁL (KirHat. 110) ötletét továbbfejlesztve — a későbbi *Versec*-cel [1439: *Vershec*: CSÁNKI II, 109] azonosítja. A magyar *Somlyó* és a szerbhorvátból átvett *Versec* elsődlegesen ugyanarra a kúpszerű hegyre vonatkozik, amely a Krassó megyei síkság keleti részén emelkedik. Etimológiájukhoz l. FNESz. 576 *Somló* a. és 690 *Versec* a. — A Mezősomlyótól délkeletre helyezhető, elenyészett *Gyalmár* (GYÖRFFY III, 483) nevének magyarázatához l. tőlem: MNy. LXXXII, 162—4.

K r a s z n a m e g y e (GYÖRFFY III, 499—522) két folyó, a Kraszna és a Berettyó hegyek övezte forrásvidékén terült el. Az államszervezéstől 1876-ig állott fenn; akkor az újonnan szervezett Szilágy megyébe kebelezték be. A Berettyó felső szakaszának korai hegy- és víznévanyaga magyar, ami arra mutat, hogy e tájat a magyarok első foglalóként szállták meg, de a falunévek között több szláv akad. A Kraszna völgyének vegyes szláv—magyar helynevei azzal magyarázhatók, hogy a Kraszna mentén a honfoglalók jelentősebb számú szláv lakosságot találtak. A 895-ben benyomuló magyar törzsek a megye területén nem létesítettek állandó szállásokat, de a XI. századra a magyar és szláv birtokok rétegnek már állandó falutelepülései voltak. Nincs jele annak, hogy Kraszna megye sajátos határór szervezettel rendelkezett volna, bár a megye fő útjainak szorosainál három helyen található egy-egy *Szék* falunév, amelyet GYÖRFFY itt egy 'gyepű, bevágás' jelentésű szláv *sěkŭ szóból vezet le. (Ennek lehetőségéhez l. szlovén *sěk* 'döntés, vágás- (terület) <erdészetben>' (PLETERŠNIK II, 466), nyelvjárási (vend) *szék* 'vágás, vágat' (FLISZÁR 131). A XI—XII. században külföldi népelemeket is telepítettek a megyébe; a *Csehi* ~ *Csehtelek* és *Horvát* falunevéken kívül erről tanúskodik az 1214. évi, Kraszna megyei oroszokat (*genere Ruthenos*; *genere Ruthenum*: VárReg. 300.) említő adat. Német személynévek német telepesek, illetve birtokosok jelenlétére engednek következtetni. Ugyanakkor román lakosságának 1332-ig sem adatokban, sem tulajdonnevekben nincs nyoma. 1341-re azonban már kilenc hegyi telepítvény létesült román lakossággal. Az Anjou-korban a megye települési és etnikai képe lényegesen átalakult. — *Csizér* (GYÖRFFY III, 511), *Kémer* (i. m. 515) és *Sereden* (i. m. 519) nevének etimológiai magyarázatához l. tőlem: Nyr. CV, 354—361.

A *Kunságot* (GYÖRFFY III, 523—532), illetőleg a Jász-kun kerületet 1876-ban Pest-Pilis-Solt-Kiskun, illetőleg Jász-Nagykun-Szolnok megyébe kebelezték be. Addig megyei funkciót betöltő kiváltságos terület volt. A kunok az eurázsiai sztyeppországon a XI. század derekán tűntek fel önálló népként. A magyar az egyetlen nép, amely *kun*-nak nevezte és nevezi őket (a kunok magukat *quman*-nak nevezték), de a hazai latinságban a *Cuni* 'kunok' népet a besenyőkre és úzokra is használták, s valószínű, hogy a magyarban eredetileg *kun* volt minden nomád török nép neve, így a *hun* népe is, amelynek neve a *kun* népnév változata. (Másként: TESz. II, 166 és 667.) Európában 1055-ben tűntek fel a kunok, s 1100 tájától uralták a Volgától az Al-Dunáig terjedő sztyeppet. Ennek a hatalmas Kunországnak a mongolok előnyomulása vetett véget. 1227-ben a Dnyepertől nyugatra lakó kunok felvették a latin rítusú kereszténységet, és a magyar király védelme alá helyezték magukat. Az 1237—38. évi mongol támadás és a Kijevi Oroszország eleste nyomán Kötöny kun király népével bebocsátást kért Magyarországra. 1239-ben a Radnai-hágón át 40 000 kun és családja, illetőleg rab cselédsége beköltözött az

Alföldre. A kunok első telephelye valószínűleg az Alföld déli felén volt. 1241-ben Kötöny kun király meggyilkolásán felháborodva a kunok pusztítva kivonultak az országból a Szerémségen át Bulgáriába. 1246 körül IV. Béla visszahívta Bulgáriából a kunokat. A magyarországi kunok az 1279. évi II. törvény szerint hét törzsre, illetőleg nemzetségre oszlottak. A hetes beosztás Magyarországon jöhetett létre. Ez a beosztás, amely az előidőkben a hetes számhoz kapcsolódó mágikus elképzelésekre vezethető vissza, érvényesült a hagi szervezetben, mert a derékhadtól jobbra és balra három—három seregből álló szárny helyezkedett el, s nemcsak a „hétmagyar” törzsszervezetet jellemezte, de e szerint tagolták a magyarok a székelyeket és szászokat is. Nem kun népcsoport, hanem társadalmi réteg volt a kunul *nöger*-nek nevezett, mai helynévi megfelelője szerint *nyögér*-nek mondható katonai kíséret, amellyel Kun László király magát körülvette. A kunok összefüggő településterületeire, a székekre csak a XV. századtól van adat, a székekbe foglalt szállások felsorolására pedig csak a XV—XVI. században került sor. (Mint a székelyek és a szászok, a kunok is hét székkal rendelkeztek.) Ezek szerint a Kunság szállásokra lebontható történeti földrajza a XIV. századi adatok alapján nem írható meg. De a helyzetfeltáró bevezetés elkészíthető anélkül is, hogy csatlakozna hozzá a szokásos adattár a helységek leírásával. A Kunság esetében így kellett eljárnia GYÖRFFY GYÖRGYnek.

K ü k ü l l ő m e g y e (GYÖRFFY III, 533—64) az Erdélyi-medence déli felének közepén, a Kis- és Nagy-Küküllő alsó szakaszának vidékén alakult ki. Lehetséges, hogy e terület eredetileg a Gyulafehérvárat birtokló vezérnek jutott osztályrészül, és abból vált ki a X. században. Elkülönülése és várának, a Kis-Küküllő melletti Küküllővárnak a felépítése a X. század közepére már megtörténhetett. Eszerint Küküllő megye alkalmasint István-kori régiségű. A megye nyugati részein lakó és helynevekben jelentkező szlávtság, valamint a szancsali böszörmény és a Maros menti besenyő telep az Árpád-kor végére beolvadt a nagyobb számú környezetbe. A túlnyomóan magyar eredetű helynévanyag a XIII—XIV. század folyamán történt szász betelepítések nyomán helyenként párhuzamos német falunevekkel bővült. Római lakosságnak 1332-ig nincs nyoma a megyében. Megtelepedése csak a XIV. századtól számítható. — A megye földrajzi nevei közül a török eredetű *Küküllő* (< *Küküllü 'kőkenyes, tövises') folyónéven kívül főleg a Küküllőközi-hegység keleti részén található *Hétúr* helység neve számíthat különleges figyelemre. GYÖRFFY GYÖRGY vélekedése szerint a honfoglaló hét vezér (*septem duces* 'hét úr') együttes neve maradhatott itt fenn egykori hét-vezéri találkozóhely emlékeként. A Nagy-Küküllőnek a gyeptúvonalon belül levő északi partvidéke alkalmas lehetett ilyen találkozóhely számára a mindig fenyegető besenyő betörés esetén. De az is lehetséges, hogy csupán szimbolikus elnevezéssel van dolgunk amely később keletkezett. A kép teljessége kedvéért érdemes figyelembe venni, hogy MOÓR ELEMÉR (Száz. LXXIX—LXXX, 220) vélekedése szerint a *Hétúr* helységnév szemléleti háttérére az deríthet fényt, hogy 1490-ben Mátyás király a hét szász székeknek adományozta Hétúr egy részét (CSÁNKI V, 935, 946); lehet, hogy már a megülés idején a hét szász szék volt a birtokos. — *Cikmántor* (GYÖRFFY III, 550) etimológiájához l. tőlem: Nyr. CVI, 222.

7. A nyelvészet kívánalmainak Györffy György messzemenően eleget tesz. Köztudomású, hogy az Árpád-kor latin nyelvű forrásanyaga jórészt régi, hibás kiadásokban, rendkívül szétszórtan van közzétéve, s ezért nehezen

hozzáférhető. Györffy bedolgozza munkájába a teljes földrajzinév-anyagot és a személynévanyag jelentős részét, betűhíven, de nagybetűvel kezdve az egyes neveket. Jelöli az átírásokat, javítja a régebbi kiadások névalakjait. Megadja a határjárásokban szereplő fák és más tereptárgyak vulgáris néven való megjelölését. Felsorolja a szolgáló népeket, illetőleg jobbágyokat, rávilágít a családi viszonyokra.

Történeti-földrajzi búvárkodása során Györffy György nagyszámú Árpád-kori határleírást és határpontot azonosít mai faluhatárral, illetőleg mai terepalakulattal. Közülük is kitűnik az 1055. évi tihanyi alapítólevélben szereplő tizenötödik birtoktest sokáig tisztázatlan (BÁRCZI, TihAl. 54) helyének megállapítása (Pais-Eml. 407—15; l. még GYÖRFFY II, 432—3). A vízrajzi és domborzati részletek, a növényzet és a talajnevek gondos vizsgálata alapján GYÖRFFY arra az eredményre jut, hogy a szóban forgó birtok a Duna—Tisza közén, a mai Izsák falu helyén feküdt. Ez a GYÖRFFY-féle lokalizálás nemcsak tökéletesen új és meghökkentően szellemes, hanem meggyőző és módszertanilag is mesteri. Tanítani kellene.

A források olykor nagyon is szűkszavú közléseit szakavatottan egymás mellé illesztve és a hiányos részleteket alkotó fantáziával kiegészítve Györffy György érzékletesen idézi elénk az Árpád-kor megannyi neves és névtelen szereplőjét, álljanak bár a társadalmi hierarchia legkülönbözőbb grádicsain; megelevenít honfoglaló és kalandozó vezéreket, nemzetségfőket, fejedelmeket, királyokat, trónörökös hercegeket, várispánokat, apátokat, püspököket, érsekeket, nemeseket, kenézeket, fegyveres jobbágyokat, határvédő öröket és lövőket, kondicionárius szolgálónépeket: udvarnokokat, szántókat, mézadókat, halászokat, szőlősöket, vadászokat, vadbőrnyúzó és tülökleszedő darócokat, termést összeszedő és raktározó tárnokokat, szakácsokat, lovászokat, szekerekeseket, szűcsöket, kovácsokat, esztergályosokat, hírvívó csőszöket és másokat, szolgálkat, rab cselédeket stb. S ez a megjelenítés mindig konkrét, időben és térben egyaránt; a háttér az Árpád-kori Magyarország plasztikusan felvázolt földrajzi képe. A szereplők és a színtér elválaszthatatlanul, szervesen vannak összekapcsolva. Az egykori táj s az egykor benne munkálkodó emberek. Őseink, akiknek öröklődő tulajdonságai a nemzedékek hosszú során keresztül átszarmazhattak a hol lassabban, hol gyorsabban változó táj mai lakóira, mireánk. Mi más lehetne a történeti földrajz egyik értelme, ha nem ennek a folyamatosságnak a tudatosítása?

Méltányolva CSÁNKI történeti földrajzának minden érdemét, különösen azt, hogy legnagyobbbrészt kiadatlan levéltári anyagot dolgozott fel, nem hallgathatom el, hogy a CSÁNKI-kötetek használhatóságát hátrányosan befolyásolja a térképek teljes hiánya. Ezzel szemben Györffy György, a szakképzett és passzionátus térképész talán még a várhatónál is többet nyújt a térképekkel való szemléltetés terén: történeti földrajzának első három kötetében 78 szöveg közti térképen és 31 kötet végi térképmellékleten, összesen tehát száznál több: 109 térképen legeltetheti tekintetét a vizuális benyomásokra fogékony olvasó. Valóságos Árpád-kori történeti atlasz bontakozik ki előttünk. Tulajdonképpen csak egyet hiányolhatunk: az Árpád-kori kun településterület vázlatos térképi ábrázolását.

A tervek szerint Györffy György történeti földrajzának következő, negyedik kötete Liptó vármegyétől Somogy megyéig terjedne, az ötödik s talán részben a hatodik kötet pedig a hátralevő vármegyéket ölelné fel. Az utolsó kötetben helyet kapna egy analitikus index is, felsorolva minden helynevet,

minden személynevet és mindazt, amit a munka magában foglal a gazdasági és társadalmi élet legkülönbözőbb jelenségeiből, a bányáktól és a szolgáló-
népektől a templomi védőszentekig. De foglalkoztatja a szerzőt egy további, összegező kötet megírása is. Ez a záró kötet összefoglalná annak a legfőbb mozzanatait, amiről a hat kötetben szó van. Meg lehetne benne tárgyalni az egykorú földrajzi leírásokat, a természetes tájakat, a vízrajzot, Magyarország határának változását az Árpád-korban, a megyerendszert, az egyházszervezetet, a birtokviszonyokat, a földmértékegységeket, az állatfajtaikat, a fane-
meteket, az ezer évvel ezelőtt Magyarországon végbemenő természeti földrajzi változásokat, például az erdők visszavonulását, a mocsarak terjedését, a települések sűrűségét, a lélekszámot, a különféle etnikumokat, a hely- és személynevek nyelvészeti vonatkozásait, a gazdasági jelenségeknek, például a malomfajtáknak és település-alaprajzoknak az elterjedését stb. A szöveges részhez 1 : 400 000—1 : 600 000 méretarányú színes térképet lehetne csatolni a domborzat, a vízrajz, a rekonstruált erdőelterjedés, valamennyi falu, város, várváros és réves hely, monostor stb. feltüntetésével.

Tiszta szívből kívánjuk, hogy a kiváló szerzőnek, az Árpád-kori magyarság fölényes készségsű és fáradhatatlan bűvárának jusson minderre ideje és ereje. Nem csökkenő érdeklődéssel várjuk a további köteteket, amelyek — mint az eddigiek is — nélkülözhetetlen kézikönyvvé válva termékenyíthetik meg a történeti, nyelvészeti, földrajzi, történeti demográfiai stb. kutatásokat egyaránt.

KISS LAJOS

Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában

„Erdősi valóban egyike vala nemzetünk' legtiszteltebb Hérosainak. . . Ő vala az, a'ki kilesvén nyelvünknek tulajdonságait, melyet előtte senki nem merészelt. . . annak törvényeit. . . tudományos rendbe szedte.”

Kazinczy

1. Bevezetés. — A XIV. századtól kezdve — kisebb-nagyobb rendszerességgel — napvilágot látó hazai szójegyzékek számos nyelvészeti terminust vagy később terminussá váló köznyelvi szót, kifejezést örökítettek meg. A kérdéskörrel foglalkozó szakírók egybehangzó véleménye szerint ezek a kezdeti szótározási kísérletek azt a társadalmi szükségletet igyekeztek kielégíteni, amely az iskolai vagy egyéb keretek között szervezett (latin) nyelv-tanulás anyanyelvi eszközökkel való segítésére volt hivatott.

A XVI. század fordulópont volt az ezirányú erőfeszítések történetében. Ez a század adta a hazai nyelvtudomány történetének egyik legkiemelkedőbb alakját, „egyetlen tudatos [mű]szócínálóját” (TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. Bp., 1929. MNyTK. II, 12. f., 28), „a Visztula parti Athén”-ban (BALÁZS, Sylv. 18) nevelkedett első magyar grammatikaíró, „a humanizmus eszményi filológustípusát” (BALÁZS, A magyar deákság. Bp., 1980. 34), Sylvester Jánost.

A korabeli értékítéletben azt a humanista szerzőt tartották eszményi-nek, aki nyelvismerete folytán a klasszikus nyelvek (görög, latin) mellett a

hébert is (a három „szent nyelv”) magas színvonalon birtokolta, azaz „trium linguarum gnarus, homo trilinguis” volt (BALÁZS, A nyelvtanirodalom alapjai. . . Bp., 1956. 137), aki tehát tudományos álláspontjának kialakítása érdekében „ad fontes” tudott fordulni.

Szerzőnk egyébként eredeti *Erdősi* nevét — a kor humanista névváltoztató divatjának megfelelően — maga változtatta *Silvester*-ré, amikor 1629-ben így jegyezte be magát a wittenbergi egyetem matrikulájába: „Ego Joannes *Silvester*, alias *Erdősi*, subscribo legibus studiosorum nationis hungaricae Vittenbergae commorantium.” (KAZINCZY, Magyar régiségek és ritkaságok. Pesten, 1808. XI—XII.) Az *Erdősi* név „humanizálásában” minden bizonnyal a wittenbergi egyetem egyik legkiemelkedőbb alakjának, a *Schwarzer* családnevet *Melanchton*-ra „görögösített” eljárása szolgáltatott példát (BALÁZS, Sylv. 7). Egyébként nem ez volt az első latinositott kísérlete. Krakkói diák korában (1527.) *Sylvestris Pannonius*-nak írta magát. (MELICH, A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. Bp., 1912. V.)

2. Életrajzi adatok. — A „legjelentősebb és leghívebb magyar erasmista” (BALÁZS i. m. 377), „a magyar, sőt az egész kelet-európai felvilágosodásnak egyik korai képviselője” (uo.) 1504 körül a Szatmár megyei Szinyérváralján született elszegényedett nemesi családban. Iskolai tanulmányait Nagybányán folytatta. Itt ismerhette meg Donatus grammatikáját, de általában a latin nyelvet (i. m. 9). Szellemi fejlődésére nagy hatással volt Perényi János nevelőjeként való alkalmazása. Mint ez köztudomású, a Perényiek szerepe jelentős volt a hazai tudományos életben.

1526. őszén már a krakkói egyetemen találjuk, mint a mohácsi vész utáni első magyar hallgatót. 1526. október 26-án immatrikulálták. 1527. nyári szemeszterében már a magyar diákok Burzájának szeniora (i. m. 23). Még annak megjegyzése kívánczik ide — mint ez szintén közismert —, hogy a XVI—XVIII. században sok jeles magyar diák tanult ezen az egyetemen (a „Visztula parti Athén” vonzása), aminek a hatása kitapinthatóan megérződött a magyar szellemi élet fejlődésében. Krakkói tartózkodása meghatározóan rányomta bélyegét a fiatal (21 év körüli) magyar hallgató eszmei fejlődésére. A sokat idézett „krakkói szellem”, a „lengyel humanizmus” a filológiában is „az erasmusi szellem diadalmas befogadásával érte el tetőpontját”, aminek szerves következménye volt az antifeudális tendenciák kibontakozása és a nemzeti nyelv jogaiért folytatott küzdelem (i. m. 37). Az erasmista hatás — főleg Erasmus grammatikai írásainak lenyűgöző ereje — a fiatal magyar diák grammatikai és stilisztikai tanulmányokban való elmélyülését eredményezte.

A felvillantott krakkói eszmei indíttatás szükségszerű velejárója volt az erasmista tanok szellemi fellegvárába, a wittenbergi egyetemre való törekvés. Az eltöltött szándék rövidesen testet öltött: 1529 nyarán már be is jegyezték az egyetem matrikulájába. Sylvester a tizennegyedik magyarországi diák itt, de az első magyar anyanyelvű a német anyanyelvűek mellett. Talán nem felesleges annak a megjegyzése, hogy a XVI. században 1018 magyarországi hallgató tanult a wittenbergi egyetemen, aminek a hazai szellemi életre gyakorolt hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni (i. m. 93, 96). Az egyetem szellemi életének meghatározójával, Melanchtonnal való megismerkedése — ami igen gyorsan mély barátsággá fejlődött —, továbbá a reformáció militáns képviselőivel való találkozása rendkívüli módon felgyorsította a krakkói indíttatású ifjú eszmei, tudományos fejlődését. A „wittenbergi humanizmus” kereteibe ágyazódott

erazmista írások — ezeken belül főleg a klasszikus nyelvek és az anyanyelv kapcsolatrendszerével foglalkozók — Sylvester grammatikai stúdiumainak az elmélyítését eredményezték, amit csak fokozott a reformáció anyanyelvi fejlesztésének a célkitűzése (Luther bibliafordítása). Mindezek az új ismeretek és felismerések mélyen beágyazódtak a minden előremutató újra rendkívül érzékenyen reagáló fiatal magyar humanista eszmevilágába. A példaképül választott „wittenbergi orákulum” (Melanchton) most már nem távoli eszménykép alakjában, hanem „praeceptor noster”-i (Sylvester: Gr. 26) közelségben hatott rá. A praeceptor hatás igen gyors ütemű előrehaladást eredményezett Sylvester tudományos fejlődésében, amit maga a mester is elismert, amikor tanítványát Nádasdy Tamásnak írt megleghangú ajánló soraiban „tudós férfi”-nak minősítette: „Joannem Sylvestrum etiam hominum doctum Celsitudini Tuae Comendo” (KAZINCZY i. m. XII).

Igy került 1534-ben Sárvárra, a XVI. század egyik legműveltebb magyar államférfiának, Nádasdy Tamásnak a szolgálatába mint udvari pap és a bőkezű mecénás által 1537-ben alapított „tégylából épített Oskolaház” vezetője, iskolamestere (KAZINCZY i. h.). Ugyanebben az évben a sárvári nyomda vezetésével is megbízta új pártfogója. Nyomdavezetői tevékenységének a hatékonyságát, jelentőségét az a pusztán tény is fémjelzi, hogy hazánkban itt jelentek meg először magyar nyelvű könyvek (1539: *Grammatica Hungaro—Latina*. . . , közvetlenül utána: *Új Testamentum magyar nyelven*. . . 1541.).

Sylvester hanyatott életútjának további állomásai: 1542-ben elhagyja Sárvárt, beiratkozik a bécsi egyetemre. 1543-ban már a héber nyelv professzora ugyanitt, 1546-ban a görög nyelvet oktatja, 1550—1552 között pedig történelmet tanít (BALÁZS i. m. 183, 315). 1552-ben az ellene indított intrika következtében elveszti bécsi katedráját, és 1553. körül hal meg (i. m. 315). Bécsben kifejtett tanári működésének az értékét egy REISACHER nevű író az alábbi disztichonokban vonja meg: „Quam pia promissis gremio vos munera Musae! | O quantos nutris, hungara terra viros! | Feliciae Musae, feliciaqua hungara prata, | Quae datis hosce viros ex Helicone sacros. | En tua Maenoiis Sylvester tempora lymphis | Vnxit Tritonis, quae tua fata iuuat. | Hungaricae Graecam, Solimam linguamque Latinam | Addis Pieridum roscida templa colens. | Et quamquam pedibus fato vexeris acerbo, | Artibus at praestas, ingenioque vales.” (Denis: Wiens Buchdruckergeschichte 1782. 488. lapjáról idézi KAZINCZY i. m. XV).

3. Sylvester kezdeti irodalmi munkásságának terminológiai kísérletei. — Sylvester irodalmi munkásságának kezdeti szakaszára a krakkói humanizmus nyomta rá bélyegét. Legelső irodalmi zsengei húszegynéhány éves korában láttak napvilágot. Későbbi írásaiból is kiérződik a krakkói indíttatás, ami aztán szervesen ágyazódik bele az erazmusi, melanchtoni, lutheri hatások ötvözetébe.

A meglepően termékeny fiatalkori krakkói munkásság eredménye négy kiadvány. Ezek közül kettő (Rosarium és egy négynyelvű — latin, német, lengyel, magyar — szótár) elveszett. Hajdani meglétükről BALÁZS JÁNOS egy keze ügyébe került lengyel bibliográfia alapján tudósít. Elkallódásuk azért nagy veszteség a magyar tudománytörténet számára, mert a másodikként említett mű volt az első magyar nyelvű nyomtatott szótár (BALÁZS i. m. 23). A krakkói termésből fennmaradt írások a HEGENDORF gondozásában megjelent Rudimenta kétnyelvű (német, lengyel) értelmezésekkel ellátott variánsának magyar nyelvűekkel kibővített formája, illetőleg a Heyden-féle Puerilium co-

loquiorumnak hasonló módon történő kiegészítése (1527.). Mai tudásunk fényénél mindkettő a legrégibb magyar nyelvű ösnyomtatványnak számít. (Újbóli kiadásuk: MELICH JÁNOS, „A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. I. Hegendorf—Sylvester: Rudimenta grammatices Donati. II. Heyden—Sylvester: Puerilium colloq. [sic! tulajdonképpen: colloquiorum] formulae. Cracoviae, 1527.” Budapest, 1912.)

A két ránk maradt ösnyomtatvány — funkciójukat tekintve — szerves folytatása azoknak a hazai törekvéseknek, amelyek az iskolai (latin) nyelvtanítás eredményesebbé tétele céljából formulákat adtak a tanulók kezébe, pontosabban: a latin grammatika jobb és könnyebb megértése végett magyar nyelvű „tolmácsolatokkal” segítették a korabeli magyar iskoláztatás alapvető céljainak a megvalósítását. Ez a törekvés egyébként tökéletesen beleilleszkedik a kor európai humanisztikus áramlatainak a folyamatába: a mintául választott latin nyelv minél tökéletesebb elsajátításával egyidejűleg a vulgáris nyelvek (az egyes nemzeti nyelvek) emancipációjáért folytatott küzdelem megindítása és fokozása. A latin és az anyanyelv kapcsolatának a humanisztikus törekvések alapján kirajzolódó jellemző vonásait TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF már több mint fél évszázaddal ezelőtt szellemesen felvázolta „A magyar nyelv felfedezése” (Bp., 1933.) című kitűnő tanulmányában, amelyben — egyebek mellett — az alábbi sorok olvashatók: „... a humanizmus keresi a latin nyelvhez vezető legcélszerűbb, legjobb utat, s közben felfedezi a szerény eszközül szolgáló anyanyelvet” (i. m. 27). Mint ez az alábbiakból kiderül, az anyanyelv „szerény eszköz” jellege az idő múlásával lényegesen megváltozik. SYLVESTER nyelvszemléletében a magyar nyelv a latinnak egyenrangú partnere lett.

A Rudimenta tudománytörténeti helyét és jelentőségét az a pusztán tény is egyértelműen kijelöli, illetőleg kiemeli — amire már BALÁZS JÁNOS is rámutatott —, hogy az „a legrégibb ismert és ránk maradt latin grammatika, amelyben magyar nyelvű tolmácsolatok is vannak” (BALÁZS, A nyelvtanirodalom alapjai. . . 385). Egyet kell értenünk vele abban is, hogy a szóban forgó mű szépen példázza a vulgáris nyelv jogainak kivívásáért megindított harcot is (i. m. 388). Azt is tudománytörténeti tényként kell elfogadnunk, hogy a Rudimenta az első olyan nyomtatvány, amelyben magyar nyelvtani műszók, műszókísérletek is előfordulnak (i. m. 66).

A két munka műszavait, műszókísérleteit együtt mutatom be, mivel egyazon időben (1527.) keletkeztek, ugyanazt a célt szolgálták, és Sylvester terminológiateremtő erőfeszítései szempontjából kiegészítik egymást. (A leelőhelyekre vonatkozó utalás: a Rudimentát I-gyel, a Pueriliumot II-vel jelölöm. Mivel írásom nem helyesírás-, de nem is hangtörténeti jellegű, a nyelvi adatokat nem betűhív közlésben mutatom be, — az idézőjelben levő szövegeket természetesen igen. A XVI. század végéig lejegyzett adatok egyébként betűhíven megtalálhatók a BERRÁR—KÁROLY szerkesztőpáros „Régi magyar glosszárium. . .” [Bp., 1984.] című kiadványában. Rövidítéseim — az MNy. által közreadottak kivételével — megegyeznek a Glosszáriuméval.)

Első helyen kell megemlíteni a napjainkig élő tulajdonnév ’nomen proprium’ (I, 3) terminust, de a név ’nomen’-t is (I, 63, II, 62, 63). Ide tartozik még két körülírás, mint kihalt terminuskísérlet: *magának álló név* (ma *főnév*) ’nomen substantivum’ (I, 3) és a *mással álló név* (ma *melléknév*) ’nomen adiectivum’ (uo.). Ugyancsak első kísérletként említem a *kőznév* (a mai *közös főnév*-nél sikerültebb terminus) ’gemeiner Nam’-ot is (uo.). A *jel* viszont egyértelmű ’signum’

jelentéssel szerepel (II, 54). Hogy ebben a korban még nem terminus (*mi jelt* 'quid signi'), az érthető, de fontosnak tartom első tankönyvben történő előfordulását éppen a SAUSSURE megalkotta és utána egyre terebélyesedő terminológia-rendszerben játszott fontos szerepe miatt. Ugyanilyen okból említendő a *nyelv* 'lingua' is, amely a megadott latin értelmezés ellenére nem terminus, mivel a szövegösszefüggés csak 'Zunge' jelentést, illetőleg értelmezést enged meg: „*nyelveddel*” (II, 21). A *szó* vitathatatlanul terminus, de nem 'vox' jelentésben, hanem két helyen is 'verbum' (II, 15, 39). A *beszéd* nincs ugyan értelmezve, de a magyar nyelvű szöveg alapján csak 'verbum' lehet (II, 39). A *nyelv* mellett a *beszéd*-et is a későbbi nagy horderejű saussure-i dichotómia miatt tartom fontosnak. A *tagadom* 'pernego' (II, 50). Mivel azonban a később terminussá váló *tagadás* 'negatio', továbbá a *tagadó mondat* első része ugyanabból a tőből származott, itt kell megemlékezni róla. Hasonló okok miatt szólok itt a *társ* szóról is, amely egy helyen (II, 50) 'Geselle' ugyan, másutt viszont (II, 71) — bár nincs értelmezve — a szövegösszefüggés csak 'socius'-t enged meg (vö. a *társhatározó*-val). Ugyanez a helyzet az *ok*-kal is: a magyar szövegösszefüggés alapján csak 'causa' lehet (II, 48, 69). Itt még nem terminus, de a későbbi *okhatározó* miatt nem szabad megfeledkezni róla. A *vessző* már teljes terminusvértzetben jelenik meg 'Streichen' (II, 24), illetőleg 'virga' jelentésben (II, 25). A *száj*-ból 'os' (II, 42, 43) nem lett később sem terminus, a latin megfelelőjének továbbképzett alakja viszont teljes jogú tagja lett a magyar nyelvű terminológia-rendszernek (*orális hangok*).

Két aspektust kifejező szóról kell még megemlékezni: az egyik a *mennyiség* 'quantitas' (I, 5), a másik a *mineműség* (ma *milyenség*) 'qualitas' (uo.). Megjegyzendő, hogy a *qualitas* magyarítására vonatkozó első kísérletnek az 1456 körül keletkezett Budapesti Glosszában (Sermones Dominicales I.) lehetünk tanúi a német *Eigenschaft*, *Eigenart* magyar megfelelőjeként: 'tulajdonság' (S. I, 215). Igaz viszont, hogy az 1527-ből származó Kolozsvári Glosszában olvasható *tulajdonság* latin megfelelője nemcsak 'qualitás', hanem 'vis' is; a még korábbi időkből származó adatok viszont a *conditio* fordítására is szolgáltak (S. II, 37, 197, 748).

Nem terminus még az *idő* 'tempus' (II, 12), annál fontosabb helyet kapott a későbbi terminológiai rendszerben (*igeidők*, *időhatározó*, *idejűség*). A *betű* 'litera' (II, 20), a *literás* viszont 'literas' (II, 33), az ugyanebbe a jelentésborkorba tartozó *latine* magyar megfelelője: *dedkul* (II, 51).

Csak érdekességgként említem meg végül, hogy a Rudimentában a legterjedelmesebb rész az igével foglalkozik. Csaknem valamennyi latin igealaknak „kreál” magyar megfelelőt. A magyar terminus viszont hiányzik, annak ellenére, hogy 1470-től (Sermones Dominicales II) kezdve sok helyen szerepel 'Rede', 'Wort', 'Verbum' (nem 'verbum finitum') jelentésben. (A *verbum* „szemantikai kalandjai”-nak a nemzetközi vándorútját részletesen bemutattam „A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának kezdetei” című írásom [NyK. LXXXV, 351—67] „Kezdetben vala az ige” című fejezetében: i. h. 361—6.)

A két ösnyomtatvány keletkezésének nemzetközi viszonyait vázoló részben utaltam a krakkói zsengek funkciójára (a latin nyelv minél tökéletesebb elsajátítása az anyanyelvi magyarázatok segítségével). Azt is hangsúlyoztam, hogy közülük a Rudimenta ilyen minőségében tudománytörténeti szempontból igen előkelő helyet biztosított magának: mint a hazai grammatikairás első fázisának a terméke, amelyben a latin mellett először kap helyet az anyanyelv is

annak az európai humanisztikus célnak a szolgálatába állítva, hogy a három „szent nyelv” (a latin, a görög és a héber) egyikének birtokában a tanulók minél könnyebben olvashassák a klasszikus auktorok mellett a „szent szövegeket” is a bibliafordításokat megelőző korban. Ha a vulgáris nyelv (*lingua vernacula*) felhasználható a klasszikus nyelv(ek) interpretálására, grammatikai törvényszerűségeinek a feltárására, lényeges vonásait tekintve egyenrangúnak kell lennie velük.

Ha mindezek a nem elhanyagolható értékeken túl a Rudimenta műszókísérleteinek az általános értékelésére törekszünk, első helyen említendő az a tény, hogy szerzünk a latin terminusok egyikét-másikát a német és a lengyel eljárásokon (körülrások, definíciófélék) túl anyanyelvi műszó teremtésével igyekszik megértetni. A *substantivum* „német” körülírása például: „substantivum cui non potest addi man, weyb”, a lengyel ennek a tükörfordítása, a magyar viszont műszókísérlet: *magának álló név* (I, 3). Ugyanez ismétlődik meg az *adjectivum* esetében: „adjectivum cui potest addi man, weyb dingk”, a lengyelben ugyanígy, a magyar kiegészítésben pedig: *mással álló név* (uo.). Ide kívánczik annak a megjegyzése is, hogy az első hazai latin nyelvű grammatikairó, az erdélyi szász HONTER JÁNOS öt évvel később (1532.) ugyancsak Krakkóban megjelent „De Grammatica libri duo. . .” című munkájában csak latin nyelvű terminusok szerepelnek, de többségük körülírászerű. Az *adjectivum* esetében például ugyanúgy jár el, mint a most említett német variáns: „Adiectivum cui potest addi *res, vir, mulier.*” . . (i. m. A₃), vagy a *verbum* (itt a *verbum temporalé*-ről van szó) lényegének a megértését az alábbi körülírással igyekszik segíteni: „*verbum est pars orationis cum tempore et persona, agere, pati, aut neutrum significans*” (i. m. D₂ o).

A Rudimenta legsikerültebb terminuskísérletének eredményeként született meg a napjainkig fennmaradt első nyelvészeti műszavunk, a *tulajdonnév*, ami egyben SYLVESTER tudatos műszóalkotási elszántságának is bizonyítéka. Szerzünk ugyanis kitartott az eredeti latin terminus jelentéstartalma mellett, azt adta vissza magyarul, szemben a keze ügyében levő könyv megfelelő helyén (I, 3) olvasható német és lengyel „tolmácsolatok”-kal: *tauffnam*, illetőleg *krzesne ymye*. Mindkettő keresztnévet jelent. Mint a szembeállításból kitűnik, a *tulajdonnév* terminus általánosabb fogalom nyelvi megtestesítője, mint a német és a lengyel kiegészítés. A Sylvester megalkotta nyelvészeti szakszó tehát már teljes terminológiai szerepkörben jelenik meg, az egyik legfontosabb nyelvészeti kategória, a *név* 'nomen' alfajaként. Az utóbbi nemcsak a Rudimenta hivatkozott helyén, hanem a Pueriliumban is megtalálható (II, 62, 63). Itt kell megemlíteni a *tulajdonnév* ellentétpárjaként megalkotott sylvesteri műszót, a *név* másik alfaját, a *köznev*-et is. A Rudimentában (I, 3) *nomen appellativum* áll, szerzünk azonban helyesen tapintott rá arra, hogy a *nomen proprium* valódi ellentéte nem ez, hanem a *nomen commune*, és ezt „fordította le” magyarra.

Az említett három nyelvészeti műszó Sylvester megfontolt, körültekintő terminusalkotó eljárása mellett érvel. Nem szolgálai módon fordítja magyarra a latin terminusokat, jelentéstartalmuk vallatóra fogásával keresi az annak megfelelő magyar kifejezést, sőt — mint láttuk a *nomen appellativum* esetében — „korrigálja” is, a „rossz” latint, és mást állít a magyar megfelelőjének helyébe. A körültekintő eljárás azt is jelenti, hogy a köznyelvből merít, amikor a szakszó magyar megfelelőjét keresi, és ez is egyik biztosítéka meggyökeresedésének. A NySz. például már 1531-ből közli köznyelvi kifejezésként a *tulaj-*

don neveken-t 'saját nevükön' értelmezéssel. Ha az említett kiadvány tanúsága szerint a szerkezetet 1531-ben lejegyezték, feltehetően már jóval korábban is használt kifejezése volt nyelvünknek — nem is szólva e helyen bővebben a *név* „köszájön forgó” voltáról.

Feltűnő végül, hogy két fontos nyelvészeti műszó, a *lingua* ('langue') és a *verbum* ('verbum temporale', 'verbum finitum') mai magyar megfelelője hiányzik SYLVESTER első terminológiateremtő erőfeszítéseinek eredményeként létrejött műszókészletből. Mint fentebb már szóltam róla, szerepel nála a *nyelv* szó, de nem a későbbi 'langue', hanem a korábbi és mai 'Zunge' jelentésben. De ha figyelembe vesszük, hogy *nyelv* szavunk első lejegyzésétől (SchlSzej. 352) egészen DÉVAI Orthographiájáig (1549.) a latin *lingua*, a *glossa* vagy *glossus* magyar megfelelői kivétel nélkül csak testrészt jelentettek, talán nem is annyira feltűnő, hogy Sylvesternél sem vált terminussá, mint ahogyan a korabeli grammatikákban sem volt az. Ez alól a jelentésváltozat alól egyetlen kivételt találtam: az 1470-ben keletkezett Németújvári Glosszákból a *magyar nyelven* kifejezés 'in nostra idiomate'-ként van értelmezve (S. II, 15).

A latin *verbum* rendkívül fontos eleme a latin nyelvleírás terminológiai rendszerének. A magyar terminológia-rendszer megalkotásának legkorábbi szakaszában sem lehetett megkerülni magyar megfelelőjének a megkísérlését. A Puerilium megfelelő helyein — mint láttuk — a mai *ige* helyett a *szó*, illetőleg a *beszéd* (II, 15, 39) olvasható. Ugyancsak a *beszéd* szerepel Grammatikájának *verbum* definíciójában is. E helyen a mai *verbum finitum*, *verbum temporale* magyar megfelelőjének a körülírásáról van szó: „Az beszéd [verbum] az szóbeszédnek [oratio] része [pars orationis] üdövel és szemílyel, eset [casus] nélkül, melly valami cselekedist iegyez [significat], avagy szenvedist, avagy ezeknek egyikét sem” (SYLVESTER, Gr. 53). A *beszéd* itt már vitathatatlanul terminus, napjainkban is él (*nyelv*—*beszéd*), csak egészen más jelentéstöltettel.

Egyébként Sylvester magyar nyelvű körülírása csaknem szó szerint megegyezik HONTER JÁNOS latin nyelvűével. (Lásd fentebb.)

A hazai grammatikaírás első fázisának termékei közé sorolt sylvesteri „krakkói zsengek” terminológiatörténeti szempontból messze túlmutatnak a hazai nyelvtanítás történetében elfoglalt helyükön. A bemutatott 17 műszókísérlet egyenlege: egy a mai napig fennmaradt (*tulajdonnév*), de ha a *vessző*-t és a *betű*-t is idesoroljuk — miért ne tennénk? — háromra emelkedik azoknak a terminusoknak a száma, amelyeket ma is ugyanolyan alakban és jelentésben használunk. Három szóból később lett igen fontos terminus (*nyelv*, *beszéd*, *jel*). Egy ma is szakszó, csak más jelentéssel (*szó*, ma *ige*). Három (*ok*, *idő*, *társ*) ma összetételekben használt műszó (*okhatározó*, *időhatározó*, *társhatározó*), egy (*név*) úgyszintén összetett szavak elő-, illetőleg utótagjaként él terminusként (*névmás*, *névelő*, *névutó*, *főnév*, *melléknév*, *számnév*). Kezdetnek nem rossz, megbecsülendő eredmény! Ha ehhez még hozzávesszük az aspektust jelölő műszót (*mennyiség*), számuk tizenkettőre emelkedik. Csupán öt nem állta ki az idők próbáját, és nem honosodott meg (*magának álló név*, *mással álló név*, *mineműség*, *száj*, *deákul*. Az első ma: *főnév*, a második: *melléknév*, a harmadik: *orális*, a negyedik: *latinul*).

4. Sylvester Grammatikájának terminológiai fegyvertára. Szerzőnknek Erasmus grammatikai írásával való krakkói találkozása, majd ezeknek wittenbergi hallgató korában történt tüzetes tanul-

mányozása, a példaképpül választott „wittenbergi orákulum” személyes hatása következtében született meg az első latin — magyar grammatika, a *Grammatica Hungaro-Latina* (1539.). Sylvester előtt ilyen jellegű, a latin nyelv grammatikáját az anyanyelvével összevető munkát nem írtak Közép- és Kelet-Európában. Szerzőnk legnagyobb elméleti igényű írása volt egyébként az első Magyarországon nyomtatott könyv is (KAZINCZY i. m. XIV). TOLDY FERENC az első magyar grammatika létrejöttét a XV. századra teszi, és szerzőjéül Cesinge Jánost (Janus Pannonius) jelöli meg Baranyai Decsi János 1598. március 5-én kelt levelének az alábbi sorai alapján: „Janus ille Pannonius nostrorum poetarum celeberrimus cum tanta doctrina et autoritate praedicatus fuisset, tamen non erubuit Ungaricum Grammaticum conscribere” (TOLDY, CorpGr. VI). BALÁZS JÁNOS addig kételkedik Decsi írásának igazában, amíg az elveszett grammatikára vonatkozóan kézzelfoghatóbb bizonyíték nem kerül elő. Annyit azonban ő is megenged, hogy olasz mintára „ő maga [Janus Pannonius] is szerkesztett egy magyar értelmezésekkel is ellátott latin grammatikát, amely a maga nemében az első ilyenemű hazai kísérlet” (BALÁZS, Sylv. 433).

Sylvester korában az ortográfiát is per definitionem a grammatika részének tartották, így maga Sylvester is így nyilatkozott róla, pontosabban az alábbiak szerint definiálta a grammatikát: a helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és prózairók tekintélyére támaszkodó művészete: „Grammatica est ars recte loquendi et scribendi auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans. . .” (SYLVESTER, Gr. 6). Sylvester szerint a görög *grammatiki* azonos a latin *literaturá*-val, ez viszont nem más, mint „a betűkről való tudomány” (uo.). Itt jegyzem meg, hogy szerzőnk definíciója csaknem teljesen megegyezik a nagy humanista grammatikusok első nemezedékéhez tartozó GUARINO VERONESE grammatikadefiníciójával, amely szerint: „Grammatica est ars recte loquendi, recte scribendi Scriptorum et Poetarum lectionibus observata.” Idézi TURÓCZY-TROSTLER (i. m. 19–20), ugyanígy BALÁZS (i. m. 195). A két definíció összecsengése alapján feltehető, hogy Sylvester olvasta GUARINO VERONESE munkáját, sőt ha figyelembe vesszük, hogy Janus Pannonius a híres olasz humanista tanítványa volt, elképzelhető, hogy a mester irodalmi munkásságának nem elhanyagolható terméke ösztönzőleg hatott a magyar tanítványra, hogy hasonló erőfeszítéseket fejtessen ki egy magyar grammatika megírása érdekében. Ez a feltevés — természetesen — nem oszthatja el BALÁZS fent említett kételyét, de nem tudtam elhallgatni, mivel csaknem minden nagy humanista írt grammatikát, Janus Pannonius pedig vitathatatlanul kora legnagyobb magyar humanistája volt.

Elvileg szükségszerű tehát, ha a korabeli ortográfiai irodalmat — BALÁZS JÁNossal egyetértően — bevonjuk a korai grammatikairodalom tárgyalásába, és itt foglalkozunk DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS Orthographiájával is.

Sylvester grammatikai nézeteinek rendszerezésével, önálló kötetbe való foglalásával azt az eszmei hagyományt követi, amely „az európai gondolkodás hajnalától”, a klasszikus ókortól kezdve igen megbecsült tudományos tevékenységnek tartotta a nyelv szerepével, (felszíni) mozgástörvényeivel foglalkozó vizsgálatokat.

Az egyes szaktudományoknak az „ancilla philosophiae” státusából kitörni szándékozó kísérletei között megbecsülendő a görög sztoikusok tevékenysége. Ők művelték először — egyebek mellett — a nyelvet függetlenül a filozófiai problémáktól. (Hangtani kérdésekkel például Diogenes foglalkozott elsőként.) BALÁZS JÁNOS tehát teljes joggal állapította meg, hogy „a sztoikusok rakták le

az alapjait annak a grammatikának, amelyet a nyelvtudomány a nyelvtani elemzések során világszerte mindmáig használ.” (BALÁZS, A nyelvtanirodalom alapjai. . . 78.) A sztoikus örökséget az alexandriai grammatikusok fejlesztették tovább és örökítették át — közvetlenül vagy a latin grammatikák közvetítésével — a későbbi korok grammatikaelméletébe. Ez az iskola teremtette meg az egyetlen teljes görög grammatikát (DIONÜSZIOSZ THRAX), amely „részint közvetlenül, részint pedig közvetve legfőbb mintája lett a vulgáris nyelvek nyelvtani irodalmának” (BALÁZS i. m. 106). Nem felesleges itt megjegyezni, hogy a korabeli nyelvhasználatban a *lingua vulgaris*, *vernacula*, *materna*, *laica* és az *illiterata* kifejezéseket szinonimákként használták. Ezen az alapon állították szembe ezeknek a nyelveknek kialakulatlanságát, változékonyságát a klasszikus görög és latin grammatikailag kanonizált sziklaszilárdságával. A grammatika tehát — például DANTE szerint is — a nyelv „különbféle időkben és helyeken való változatlan azonosságát” jelentette. (A *De vulgari eloquentia* I. cap. IX. 8-ból idézi és fordítja BALÁZS i. m. 358.) Nem véletlen tehát a „minta-státus”!

A sztoikus—alexandriai hagyományt a középkor folyamán egy időre kiszorította ALEXANDER DE VILLA DEI által i. sz. 1200 körül írt Doctrináléja, amely szakított az ókori grammatikusok eljárásával: példaanyagát nem a klasszikusok írásaiból, hanem a Bibliából merítette. Emiatt a humanisták hevesen támadták, a forrásváltást „középkori barbárság”-nak minősítették, és visszatértek a klasszikus grammatikai hagyományokhoz, amit az i. sz. IV. században AELIUS DONATUS által írt „Ars grammatica” testesített meg. A legtöbb humanista grammatikairól ezt követte (BALÁZS i. m. 281).

A vulgáris nyelvű grammatikák kialakulása felé vezető úton a következő állomás a vulgáris nyelven írt latin nyelvtanok megjelenése. Ezek közül a legrégebb AELFRIC eynshami apát i. sz. 1100 körül megjelent, óangol nyelven írt latin nyelvtana, amelyben óangol példák és magyarázatok is szerepelnek. Mindezekon túlmenően a szerző kísérletet tett nyelvtani műszók anyanyelvi kialakítására is. Így lett a latin *nomen*-ből óangol *nama*, a *verbum*-ből *word* stb. Terminusalkotó erőfeszítései legtöbbször tükörfordítás eredményeként öltöttek testet, ami — lévén anyanyelven írt latin grammatikáról szó — természetes eljárásnak minősül (i. m. 340, 346—7).

A következő fokozat a latin és anyanyelven írt nyelvtan, amit UC FAIDIT i. sz. 1240 körül megjelent „Le Donatz proensals” című provençal nyelvtana képvisel (i. m. 350).

A végső állomás a vulgáris nyelvről vulgáris nyelven írt grammatika. Ezt a típust RAIMON VIDAL úgyszintén provençal nyelven írt, ugyanabban az időben megjelent „Las rasos de trobar” című munkája reprezentálja (uo.).

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a két utóbbinak a grammatikairás fejlődésében betöltött helyét és játszott szerepét: minden más vulgáris nyelvű grammatikát századokkal megelőzték.¹ De arra is felhívták a figyelmet, hogy az

¹ Az olasz, spanyol nyelvű grammatikák a XV. század végén, a francia, német, lengyel és a magyar nyelvtanok pedig a következő század folyamán láttak napvilágot. Sorrendben: ismeretlen szerző: „Regole della lingua fiorentina”, (hely nélkül, 1495 körül), NEBRIJA, A. bilingvis grammatikája: „Grammatica de la langue castellana” (hely nélkül, 1492.), DUBOIS, J. S. „Grammatica latinogallica” (hely nélkül, 1531.), SYLVESTER JÁNOS „Grammatica Hungaro-Latina . . .” (Újsziget, 1539.). Az első német és lengyel grammatikák csak a XVI. század második felében jelentek meg: LAURENTIUS (1573.), ÖLINGER (1574.), STATORIUS (1568.). (Vö. BALÁZS i. m. 120, 122.)

anyanyelv grammatikai szerkezete eltérhet a mintául szolgáló latinétól (BALÁZS i. m. 315), ami jelentős lépés az önállóság felé vezető úton. Ha csak egy futó pillantást vetünk a jegyzetben felsorolt grammatikákra, és összevetjük megjelenési idejüket, újból hangsúlyoznunk kell, hogy a magyar humanista vulgáris grammatikája volt időrendben az első Közép- és Kelet-Európában. A felsorolt nyelvtanok tüzetesebb összehasonlításából az is kiderül, hogy Sylvester munkája DUBOIS-éhoz áll legközelebb. Ez a tény a két mű címéből is kitűnik. Az is figyelmet érdemel a címek összehasonlításánál, hogy Sylvester bilingvis nyelvтанának a címében a „Hungaro-” áll elől, míg DUBOIS-éban a „latino”!

Sylvester grammatikája szervesen beleilleszkedik abba a haladó szellemi mozgalomba, amelynek keretében az európai humanista grammatikáirók — összevetve anyanyelvüket a „három jeles nyelv”-vel (héber, görög, latin) — arra a következtetésre jutottak, hogy a vulgáris nyelvek — fejlődésbeli lemaradásuk ellenére — ugyanúgy „szabályozottak”, mint az előbbiek. Éppen ezért fordítottak nagy figyelmet a felszín alatt meghúzódó szabályszerűségek (törvényszerűségek) felderítésére, aminek igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. Sylvester például egyértelmű határozottsággal vallja: „Nyelvünk éppenúgy szabályokba foglalható, mint a három jeles nyelv, héber, görög és latin közül bármelyik.” (A Grammatica 75. lapján olvasható latin eredetiből fordította BALÁZS JÁNOS, Sylv. 185). Nemes patriotizmus cseng ki nyilatkozatának további részéből, ahol az anyanyelvet, annak tudatos használatát — metaforikus kifejezéssel — igen nagy kincsnek tartja: „E kincset, hazai nyelvünket, mely eddig rejtve volt, most felfedezve feltárjuk és napfényre hozzuk, s ha nem vonakodunk élni vele (mint remélem és kívánom), koldusokból egyszeribe dús-gazdagok leszünk” (uo.).

Még két Sylvester-nyilatkozatot kell megemlíteni grammatikája létrejöttének indoklására. Tanítás közben jött rá arra az elkerülhetetlen szükséges-ségre, miszerint feltétlenül fontos lenne, hogy „a gyerekekkel megismertesse a magyar esettan [casuum doctrinas] elemeit s nyelvünknek egyéb sajátosságait [reliquam quelinguae proprietatem]” (SYLVESTER i. m. 5). A másik: grammatikáját bibliafordítása (1541.) előtanulmányának minősítette: „Úgy látom, hogy mielőtt az Újtestamentumot anyanyelvünkre lefordítanám és munkámat az emberek rendelkezésére bocsájtanám, szükséges, hogy ezt az előkészítő munkát [propaideimata] megírjam” (i. m. 4; BALÁZS J. fordításai: i. h.).

Íme, a „nemes patriotizmus” sarkallta tudatos nyelvszemlélet egyértelmű következménye: itt a *lingua vulgaris* már nem *laica, illiterata* jelzőkkel jellemezhető, hanem egyenrangú a „három jeles nyelv”-vel, törvényszerűségeinek feltárása az igazi patriotizmus diktálta kötelesség! Ilyen meggyőződés talajáról veti egybe szerzőnk a *lingua patriá*t a latinnal, tüzetesen vizsgálja egyező, de eltérő vonásaikat is. Ilyen szellemi indíttatás alapján kialakított tudatos nyelvszemlélet következtében születik meg az első magyar (laikus) grammatika azzal a célkitűzéssel, hogy a „helyes magyar beszéd és írás művészetére” tanítson. (SYLVESTER i. m. 6.)

Nyelvünk grammatizálhatóságának tudatos vallásából szervesen következik a magyar nyelvészeti (grammatikai) terminusok megteremtésére irányuló határozot törekvés. Sylvester terminusait — de körülírásait és definícióit is — az általa képviselt grammatikafelosztás tükrében mutatom be és értékelem, összevetve az eredeti terminusokkal, természetesen

nem feledkezem meg DÉVAI Ortographiájának terminusaival való összehasonlításukról sem.

Sylvester grammatikafelosztása GUARINOÉ követi (lásd fentebb), de a grammatika lényegére, mibenlétére vonatkozó részekben túl is halad rajta. Mint az köztudomású, a grammatikusok a görög nyelvtanirodalom kezdetétől fogva — tehát több mint másfélezer éven át — általában csak a szófajokkal foglalkoztak, és csak igen ritkán terjedt ki figyelmük a mondattani kérdések tárgyalására, annak ellenére, hogy az ókortól kezdve a szintaxis kérdéseivel való foglalkozást is a grammatika vizsgálódási körébe tartozónak gondolták (BALÁZS, A nyelvtanirodalom alapjai... 91). Ugyanúgy jár el Sylvester is, amikor — MELANCHTON nyelvtanfelosztását követve — helyet ad a szintaxis kérdései vizsgálatának a grammatikai stúdiumok között. Nyelvtanfelosztása egyébként teljes mértékben megegyezik MELANCHTONÉval: orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis (SYLVESTER i. m. 10).

Szerzőnk grammatikafelosztásánál tapasztalhatjuk a terminusalkotás útján megtett első lépést. A bemutatott felosztás alább tárgyalandó magyar megfelelői még nem terminusok, hanem prafrázisok, definíciók. A teljes igazsághoz azonban hozzátartozik az a tény is, hogy ezekben a körülírásokban olyan szavak is szerepelnek, amelyek később — kisebb-nagyobb jelentésváltozással — terminussá váltak. Ezeket kurzív szedés emeli ki. Tehát:

orthographia 'igaz írásnak [illetőleg a hangoknak] tudománya, ma: helyesírás, illetőleg hangtan;

prosodia 'énekléshez való tudomány' (lényegében a *syllabákkal*, *szótagokkal* foglalkozó részdiszciplína; ma nem önálló nyelvtanfelosztási rész, a *hangtan* és a *szótan* között foglal helyet);

etymologia 'igéknek [értsd: szavaknak] igaz tulajdonságáról való tudomány, ma: szótan;¹

syntaxis 'beszédnek egybeszerzéséről való tudomány' (lényegében a „szóbeszédnek” [oratio] a tudománya), ma: *szintaxis*, illetőleg *mondattan*. (SYLVESTER: i. h.).

A bemutatott sylvesteri nyelvtanfelosztás nagyjából megegyezik a későbbi, évszázadokon át uralkodó hangtan, szótan, mondattan felosztással. — A sylvesteri felosztáshoz két megjegyzés kívánczik:

a) A közelmúltban lezajlott grammatikafelosztási vitában elhangzott olyan nézet is, hogy a *hangtan* nem tartozik a nyelvtani stúdiumok közé. (Lásd: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának a leíró nyelvtan tárgyról és felosztásáról 1953-ban rendezett vitasorozatát: MNy.

¹ Az „igaz tulajdonság” meglehetősen általános megfogalmazás, sok mindent jelenthetett — és minden bizonnyal jelentett is — a korai tudományosságban, de a grammatikafelfogásban is. MELANCHTONnál például az *esetek* — pontosabban — a *ragozás- és képzéssel* végződés (szuffixumok) különbségével foglalkozó nyelvtani részdiszciplína volt az etimológia vizsgálódási köre: „*Etymologia, quae discrimina casuum in dictionis tradit, fortis, fortiter, lego, legis*” (MELANCHTON, *Grammatica Latina* . . . Haganoae, 1526. 245). Úgy tűnik tehát, hogy a XV–XVI. század grammatikaszemléletében a korai etimológia a mai értelemben használt *szótan* mindenféle formai viselkedésrendjével foglalkozott. Ez a terminológiai ingadozás a klasszikus ókorra vezethető vissza, ahol például a *declinatio* egyaránt jelentette mind a névszók, mind az igék „hajtogatását”, ugyanúgy, mint a későbbi nyelvtanirodalomban csak az igeragozásra specializált *conjugatio*, amely szintén mind az igék, mind a névszók „ejtegetését”, „alakítgatását” és „forogatását” jelentette (SZABÓ, A nyelv leírásának kibontakozása a görögöknél. ANYT. XIII [1981.], 153).

L, 1–17). A vita a fenti álláspontot képviselő, a bevezető referátumot tartó szerző értékelése alapján „magában a bizottságban nem [sem] zárult eredménnyel” (SULÁN, Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 7). Nem zárult — mert nem is zárulhatott — eredménnyel, mivel „elméleti” kiindulási pontja egy zárójeles nyelvtaninterpretáció volt (Marr-vita. Bp., 1950. 239). A *hangtan* 'ortographia' nyelvtani státusa a klasszikus görögségtől kezdődően, tehát több mint kétezer éve „változatlanul szerves része maradt a grammatikának” (BALÁZS, A nyelvtanirodalom alapjai. . . Bp., 1956. 466). Az 1961-ben kiadott nagy leíró nyelvtan, „A mai magyar nyelv rendszere” nyelvtanfelosztásában kitartott a „több mint kétezer éves” hagyomány mellett (i. m. I, 23).

b) Sylvester szintaxisdefiníciója csaknem teljesen megegyezik APPOLONIOS DYSKOLOS definíciójával: „a szavaknak mondattá való összekapcsolása” (BALÁZS i. m. 109). Talán nem felesleges utalni arra, hogy Sylvester is kísérletet tett a *mondat* meghatározására, s így született meg a l e g r é g i b b m o n d a t d e f i n í c i ó: „Az szóbeszéd [oratio] semmi nem egyéb, hanem oly beszillis, melly igékből [szavakból] vagyon” (SYLVESTER i. m. 9). Más szavakkal: a mondat „oly nyelvi közlés, mely egybeszerkesztett szavakból áll” (BALÁZS parafrázisa: Sylv. 410). Egyébként Sylvester szintaxis- és mondatdefinícióján kívül nem foglalkozott részletesen szintaktikai kérdésekkel. Itt jegyzem meg, hogy Sylvester grammatikájának egyik mintája, DIONÜSZOSZ THRAX munkája sem foglalkozott a szintaxis kérdéseivel. Esetleg ez a minta is befolyásolhatta szerzőnket abban, hogy a nyelvtan e fontos részdiszciplínájával — a rá való utaláson túl — ő sem foglalkozott.

Ha kissé részletesebben megvizsgáljuk Sylvester grammatikafelosztásának definícióit és az azokban előforduló terminusokat, az alábbiakat állapíthatjuk meg:

A) Az *orthographia* meghatározása (lásd fentebb) csaknem szó szerint megegyezik DÉVAIÉVAL, aki mint az első magyar ortográfiai munka szerzője, könyvének címében — egyebek mellett — ezt írta: „Orthographia Vngarica, azaz Igaz írás Modiarol való tudomány Magyar nyelvenn íratatott. . . Craccouiae, 1549.” DÉVAI hivatkozott könyvében a címben szereplő *írás* többször előfordul: *írás*, *írásokat*, *szentírást* (háromszor), *írásra* (i. m. 1). Az *orthographia* keretein belül fordul elő Sylvesternél a *betű* is, mégpedig kettős jelentéssel: egyrészt 'a hang írott jele', másrészt 'e jel hangértéke': „Az *betű* az szónak mentül kisebb része [minima pars vocis articulatae] mellyet *betűk*vel meg is írhatnak” (SYLVESTER i. m. 6). Egy helyen viszont a *grammatikát* a *betűkről való tudománynak* nevezi, ugyanígy jár el a *literatura* magyarítási kísérleténél is (i. m. 9).

SYLVESTERnek a *betűk* (hangok) felosztására vonatkozó terminuskísérleténél találkozunk e g y i k l e g s i k e r ü l t e b b, l e g s z e b b e n h a n g z ó — sajnos, nem meghonosodott — m a g y a r í t á s á v a l: *mással-zengő* 'consonans' (i. m. 7, vö.: *zengést tesz* 'consonat' i. m. 9). Ismereteim szerint ez a terminus csak BORNEMISZÁNál fordul elő ilyen — pontosabban: *mással zengő betű* — alakban (BORNEMISZA, Négy könyvetske. . . Sempte, 1577. 6).

Nincs rá adatom, hogy BORNEMISZA keze ügyébe került volna Sylvester fordítása, ha igen, nem véletlenül „csapott le rá” a XVI. század egyik legnagyobb stílusművésze éppen „szépen zengő volta” miatt. Mint köztudomású, BORNEMISZA stílusigénye nagyra értékelte a „szép hangzást”. Ha nem ismerte Sylvestert, ugyanezen oknál fogva teremtette meg a szerkezetet saját terminusaként. Még egy megjegyzés a *mássalzengő* védelmében: akármennyire igaz az a

megállapítás, hogy a *mássalzengő* a *consonans* tükörfordítása, legalább annyira igaz az is, hogy a meghonosodott *mássalhangzó* is ugyanaz.

Ha a betűk körüli sylvesteri terminusalkotó erőfeszítéseket DÉVAIÉval is összevetjük, az alábbi képet kapjuk: a *betű* terminus DÉVAI-nál — önmagában, de szerkezetben is — többször előfordul: *betű* (DÉVAI BIRÓ, Orth. 5; többször is), *betűnek esmérete*, *egynéhány betűk*, *betűvel* (i. m. 1), *deák betű* (i. m. 3). A *vocalis* nála *szóló* (i. m. 3, egy lappal később definiálja is: „vocalis 'szóló' [sonans] az az olly betű. . . kinek önmagától vagyon szava, ha más betűt hozzá nem tesznekis” i. m. 4). A *diftongus*-ra nincs magyar terminusa, csak parafrázisa: „olly betű, ki mind a két vocalisnak meg tartja erejét” (uo.), ugyanígy jár el a *consonans* esetében is: „olly betű kit ki nem mondhatni hanem czac vocalissal” (uo.). BORNEMISZÁNál is egy sor *betű* szerepel: *őreg betű* 'litera maiuscula', 'initialis', *kisebb betű* 'litera minuscula', *szóló betű*, *szótévő betű* 'vocalis', *kettős szótévő betű* 'diftongus' [ó, ű]. (BORNEMISZA i. m. 5 és a már említett *mással zengő betű*: i. m. 6).

Sylvesternek a betűk felosztására vonatkozó egyéb terminusai már kevésbé sikerültek, ezek is kihullottak az utókor kritikai rostáján: *szótévők* 'vocales', *némák* 'mutae', *elolvadók* 'liquidae' (SYLVESTER i. m. 7).

B) Sylvester a betűnél, hangnál nagyobb egységre, a *syllabára* a magyar *egybefoglulás*-t ajánlotta (i. m. 10), és a *prosodia* keretében tárgyalta (lásd még: *rövid egybefoglalás* 'brevis syllaba' uo.). Itt rá kell mutatni arra, hogy szerzőnk meglehetősen sokrétű jelentéstöltéssel terhelte meg az *egybefoglul*, *egybefoglalás*, *egybefoglaló* terminusokat. Az első 'comprehendere' (uo.), a második az említett 'syllabá'-n túl 'coniunctio'-t is jelentett (i. m. 94), az utolsó ugyanígy 'coniunctio', de 'coniunctivus' is (i. m. 12, 72). Ez a terminológiai „sokszínűség” is oka lehetett annak, hogy a felsorolt terminusok nem gyökeresedtek meg a hazai nyelvtudományban.

Csak érdekességként említem itt meg, hogy Sylvester a latin *con-* magyar megfelelőjeként sohasem az *összé*-t, hanem — mint láttuk — az *egybé*-t használta. BORNEMISZA viszont következetesen *összé*-t írt: *összefoglult betű* 'syllaba' (BORNEMISZA i. m. 5, 6, 7, 8). Az is igaz viszont, hogy sem MURMELLIUS, sem PESTI nem próbálkozott magyar megfelelővel (MURM. 2545, PESTI, Nomencl. 45). 1533-ban, illetőleg 1538-ban, tehát a *syllaba* „magyarul” is *szillabá*-nak hangzott.

(Folytatjuk.)

KOVÁCS FERENC

Gondolatok a nyelvtani szám és személy dologról

1. A nyelvtani szám és személy fogalma a nyelvleírásnak egyik alapkérdése. Nyelvtanaink súlyának megfelelően foglalkoznak vele; részben a morfológiában, részben az érintett szófajokról szóló fejezetekben tárgyalják, az éppen vizsgált paradigmára, illetőleg szófajtára nézve kimerítő alapossággal, gondossággal (MNYT. 201–3, 207–8, 400–2, 415–25; MMNYR. I, 201, 237–42, 473–80, 531–51; MMNY. 42–7, 170, 190–5, 236–7; SZABÓ, MMNYelv. 130, 147–51, 230). — Vitathatatlan az igazságértéke e szétszórtan található leírásoknak, elemzéseknek, mégis van némi hiányérzetünk. A nyelvtani szám és személy fogalmában vannak olyan vonások is, amelyek nyelv-

vünkben általában érvényesek, elvonatkoztatva a szóba jöhető szófajoktól, illetőleg paradigmaticus rendszerektől. — Gondolataim (gondjaim) közreadásával természetesen nem törekszem általános nyelvészeti érvényű definícióra; az előttem álló feladatok készítették a kérdés újragondolására, hangsúlyozom: a magyar nyelvre vonatkozóan.

2. A szám és személy kategóriájának a magyar nyelvre érvényes általános jellemzőit LOTZ JÁNOS fogalmazta meg 1966-ban a debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson (NytudÉrt. 58. szám 249—55; Szonettkoszorú a nyelvről 127—34). LOTZ elemzése, meggyőző érvelése ösztönzően hat a kérdésben érdekelt kutatóra.

A következőkben egy táblázat révén igyekszem szemléletessé tenni a számnak és személynek a magyar nyelvre nézve általánosítható vonásait. Ebben is LOTZ JÁNOS nyomát követem, de eltérek tőle a megoldás módjában: egy, a céloknak jobban megfelelő, egyszerűbb ábrázolási módot választottam, amely alkalmasabbnak látszik arra, hogy a következtetésekben visszautaljak rá.

Abból a közismert tényből indulok ki, hogy minden nyelvi megnyilatkozásnak három alaptényezője van: az első személyben álló beszélő (jele: B), a második személyben álló hallgató (jele: H) és a harmadik személyben álló valóságelem, amire/akire a közlés vonatkozik (jele: X). A valóságelem lehet maga a beszélő vagy a hallgató is (tehát nem X), de a harmadik személy a tipikus közlésben mindig X értékben jelenik meg. Kivétel ez alól a magázó forma, de ott más szabályszerűségek érvényesek, ezekről később szövegek. — A szám és személy általánosítható jelentésszerkezete a magyar nyelvben a következő:

$$\begin{array}{ll} E/1. = +B, -H, -X & T/1. = +B, +/-H, +/-X \dots n \\ E/2. = -B, +H, -X & T/2. = -B, +H^1, +/-H^2 \dots, +/-X \dots n \\ E/3. = -B, -H, +X & T/3. = -B, -H, +X^1, +X^2 \dots n \end{array}$$

Ez a jelentésszerkezet ilyen csupasz formában csak a személyes névmásokban jelenik meg, minden más esetben valami többlet járul hozzá, de az már speciális jellegű (pl. a birtokos névmás többlete: 'valaminek a birtokosa', a visszaható névmásé a reflexivitás stb.), de visszafelé igaznak vélem a tételt: e jelentésszerkezet minden olyan nyelvi elembe bennfoglaltatik, amely képes a nyelvtani személy jelölésére.

3. Mielőtt továbblépnénk, vegyük számba, hogy nyelvünkben mely szófajták, illetőleg paradigmaticus rendszerek érintettek az együtt funkcionáló szám és személy kategóriájában.

a) Vannak szófajok, melyeknek alaptermészetéhez tartozik a három személy megkülönböztetése, enélkül a szófajta nem létezik. A következő szófajták jelölik kötelezően a nyelvtani számot és személyt: az ige; a személyes névmás, beleértve annak accusativusi sorát, valamint a határozószói személyes névmást is; a birtokos névmás; a visszaható névmás. Megemlíthető még az igenévi-igei alakulat is, noha itt az első és második személy már erősen a perifériára szorult; pl. „Az *említettem*, *említettet*, *említettük*, *említettétek* példa igen találó volt” nagyon ritka nyelvi forma, csupán a tudományos stílusban bukkan fel olykor. Harmadik személyben, alárendelt alanyi bővítménnyel azonban ma is eleven: „Az előadó(k) *említette* példa igen találó volt.”

A visszaható névmást sajátos kétarcúsága miatt ki kell emelnünk a csoportból. A visszaható névmás is kifejezi a fent vázolt jelentésszerkezetet, s ha ige tárgyi bővítménye, akkor az ige és a névmás számban és személyben megegyezik (igenév bővítményeként az igenév cselekvéshordozóját jelöli meg). Másfelől az egész visszaható névmási sor szintaktikailag, a tárgyas ragozásban 3. személyű határozott tárgyként funkcionál. Pl.: *látom magam(at) ~ őt ~ a házat, látod magad(at) ~ őt ~ a házat, látja magát ~ őt ~ a házat*, és így tovább.

b) Más szófajták megfelelő morféimák felhasználásával képesek kifejezni a három nyelvtani személyt, de ez csak lehetőség a számukra, létüknek nem feltétele. Ilyen a főnév, amely birtokos személyjelekkel ellátva tartalmazza a táblázatban látható szemantikai jegyeket úgy, hogy kifejezi a kitett vagy elhallgatott birtokos számát és személyét. Hozzárendelő vagy alárendelő helyzetben azonban a birtokos személyjeles szóalak ugyanúgy 3. személyű főnévként viselkedik, mint a személyjel nélküli főnév. Pl.: *épül a házam, a házad, a háza* stb. $\sim$ *a ház*. Hasonlóképpen szintaktikailag mindig 3. személy értkű az igenévi-ige is.¹ — Ebbe a csoportba tartozik a főnévi igenév a személyragozás lehetőségével; itt a személyrag az igenév cselekvéshordozóját jelöli meg. Szó eshet még az ilyen kivételes szóalakokról, mint a *kettőtöket, akár-mélyikünk, valamelyiktek* stb., de ezek viselkedése nem rendszerszerű, paradigmájuk hiányos: nincs E/1. és E/2. személyük.

4. LOTZ JÁNOS így vélekedik az E/1., E/2. és E/3. személyről: „két realiztikus lehetőség van: vagy az, hogy a három egység nem elemezhető tovább, vagy az, hogy az első és a második személy szoros egységet alkot, mint a beszédaktusban kifejezetten részt vevő kategóriák, szemben a harmadik személlyel. A kettő közül mi a második megoldást fogadjuk el, bár a továbbiak szempontjából ennek lényeges következménye nincs” (NytudÉrt. 58. szám 251). Csak egyetlen pontban tér el a véleményem LOTZ JÁNOSétól: számos következménye van az első és második személy összetartozásának, a harmadik személlyel való szembenállásának.

Szellemesen határozta meg LOTZ JÁNOS a személyre vetített többség fogalmát. A *mi* nem 'több én', hanem 'én + még valaki', a *ti* nem 'több te', hanem 'te + még valaki'; tehát a T/1. és a T/2. összeadással határozódik meg, míg a T/3. 'több ő', tehát szorzással definiálható (i. h.). Lotz elemzését a következőkkel egészíthetjük ki: A T/1. feloldása nemcsak 'én + még valaki' lehet, hanem 'én + te', valamint 'én + te + még valaki(k)' is. A T/2. tartalma nem csupán 'te + még valaki' lehet, hanem 'te + te', valamint 'te + te + még valaki(k)' is. Ezeket a variációs lehetőségeket igyekeztem a táblázatban érzékelteni.

5. Lássuk, miben mutatkozik meg az, hogy az első és második személy szoros egységet alkot, szemben a harmadik személlyel, illetőleg milyen azonosságok és különbségek vannak az egyes és a többes számú alakok között.

a) Valamennyi érintett részrendszerben az első és második személy — mind egyes, mind többes számban — csak személyt jelölhet; ezt a szabályt csak a megszemélyesítés stilisztikai eszközével szeghetjük meg. A harmadik

¹ Köszönöm RÁCZ ENDRÉNEK, hogy a visszaható névmás, a főnév és az igenévi-ige e felemásására felhívta a figyelmemet.

személy viszont dologra, elvont fogalomra is vonatkozhat; ám személyes névmásaink használatában nem elhanyagolható korlátozások érvényesülnek, továbbá figyelemre méltó különbségek vannak az egyes számú és a többes számú személyes névmás alkalmazásának lehetősége között. Az E/3. személyű személyes névmás csak ritkán fordul elő 'nem személy' jelentésben, bár magam is használom így olykor, anaforikusan, közömbös stílusértékben, és a MMNyR. is hoz rá példát (I, 239). Az ilyen névmáshasználat mégis kivételesnek tekinthető. Alighanem igaza van J. SOLTÉSZ KATALINNAK abban, hogy az E/3. személyű személyes névmás elsősorban személyekre való utalásra hivatott, állatokat viszonylag gyakrabban jelölünk meg vele, élettelenre alkalmazva pedig jobbra a megszemélyesítés stilisztikai eszközöként fordul elő. A T/3. személyű személyes névmás viszont jól körülírható, főként szórendi és hangúlybeli szabályoktól vezérelve — egyben korlátozva — gyakrabban használatos élettelenre is (a bizonyítást l. J. SOLTÉSZ KATALIN: Nyr. C, 257—60).

— A kérdés még további tüzetes vizsgálódást igényel, de azt valószínűsíthetjük, hogy a harmadik személyű személyes névmás nominativusa elvétele, a többes számú accusativusa gyakrabban, a határozószói személyes névmás pedig — mind egyes, mind többes számban — sűrűn jelöl 'nem személy'-t is.

b) A fent ábrázolt jelentésszerkezetnek mondattani vonatkozásai is vannak: a teljes és a hiányos mondat fogalmát igyekszem vele szembeállítani, természetesen csak a magyar nyelvre nézve. — Nyelvtanaink az olyan mondatot, amelyben nincs külön szóval megnevezett alany, de az igei állítmány első vagy második személyű, teljes mondatnak tekintik. Ha azonban az ilyen mondat igei állítmánya harmadik személyű, akkor nyelvtanaink szerint az alanyt csak az előzményekből értjük oda, mondatunk tehát hiányos szerkezetűnek minősül. A definícióban nem tesznek különbséget egyes és többes szám között, de a teljes mondat példái között T/1. és T/2. személyű igei személyraggal kifejezett alanyú mondatok is szerepelnek, tehát csupán az E/3. és T/3. személyű igei személyraggal kifejezett határozott alanyú mondatot tekintik hiányosnak (MMNyR. I, 476, II, 57; MMNy. 210—1, 236—7).

Úgy vélem, szűkíteni kellene a teljes mondat fogalmát: csupán az E/1. és E/2. személyű igei személyraggal kifejezett határozott alanyú mondatot tekinthetjük vitathatatlanul teljesnek. A T/1. *én* és a T/2. *te* fogalma X-szel egészül, illetőleg egészülhet ki, ezt pedig ugyanúgy az előzményekből értelmezzük, ahogy a harmadik személyűeket. Igaz, T/1. és T/2. személyben csak részben, harmadik személyben egészében van szó odaértett alanyról. — Azt is fontolóra kell vennünk, hogy mi szól ezen álláspont ellen, és a kétségeimet sem szeretném elhallgatni.

A táblázatból kiolvasható, hogy a T/1. személy '*én* + *te*', a T/2. személy '*te* + *te*' értékű is lehet, vagyis az X elem jelenléte nem szükségszerű, hiszen ilyenkor csupán a beszédaktusban kijelölt helyzetben levő személyeket tartalmazza. Ebből az következik, hogy ezeket teljes mondatnak kell minősítenünk? Aligha. A T/1. és T/2. feloldása, értelmezése csupán a szituációból fejthető meg, csak a szituációból tudható, hogy jelen van-e az X elem, vagy nincs; a szituáció pedig nem lehet grammatikai rendszeralkotó ismérv. Ha az volna, akkor a 3. személyben is így kellene eljárunk, azaz az anaforikus 3. személyű igéjű mondat hiányos, a deiktikus 3. személyű igéjű pedig teljes mondat volna. Könnyű belátni ennek képtelenségét. Az egész kérdéskör a pragmatika körébe tartozik. — Az elmondottak alapján azt a megoldást látom elvszerűbbnek, hogy az X-szel kiegészülhető esetekben hiányosnak vegyük a mondatot.

c) A pronominalizáció vizsgálatából általában kirekesztik az 1. és 2. személyű névmásokat, „mivel ezek a deixis elvén működnek: nem igényelnek tartalmas NP formában kifejezett antecedenst” (PLÉH CSABA—RADICS KATALIN: ÁltNyTan. XI, 262). Hasonlóan vélekedik É. KISS KATALIN is: „Az 1. és 2. személyű névmások többnyire pragmatikailag, nem pedig grammatikailag vannak megkötvve, azaz a konkrét szituáció, nem pedig a kontextus határozza meg referenciájukat — a direkt idézést kivéve” (ÁltNyTan. XVI, 175). — Csak egyetlen megjegyzést kitérőként. A fenti megállapítások alighanem szövegtípusonként eltérő módon érvényesek. Írott szövegben az 1. és 2. személy értelmezése is megkívánhatja az antecedenst, s nem csupán egyenes idézetekben. Gondoljunk csak egy terjedelmes, sok szereplőt mozgató, beszélgető regényre.

Számunkra most az látszik különösen figyelemre méltónak, hogy a harmadik személyű személyes névmások anaforikus szerepben korrelációban állnak a főnévi mutató névmásokkal. Sajátos munkamegosztás figyelhető meg közöttük. Az *ő—ez, az; ők—ezek, azok; őt—ezt, azt; őket—ezeket, azokat; sőt: hozzá—ezekhez, azokhoz* stb. párokból bizonyos szabályossággal használjuk hol az egyiket, hol a másikat, számos esetben azonban szabadon választhatunk a párok tagjai közül. Pl.: „Ez volt ám az ember, ha kellett, a gáton” — e szövegrészletben a mutató névmás helyén az *ő* is állhatna (a Toldiból idézi: MMNy. 49; l. még: MMNyR. I, 239—40, 243—4). — PLÉH CSABA és RADICS KATALIN közös tanulmánya a maga rendszerszerűségében mutatja be a mutató névmás, a 3. személyű személyes névmás és a törlés használatának szabályait („Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg: ÁltNyTan. XI, 261—77). Az ide vonatkozó kérdésekről nagyon szép, tanulságos elemzéseket olvashattunk J. SOLTÉSZ KATALIN (Mikor *őket*, mikor *azokat*? : Nyr. C, 257—60), valamint ELEKFI LÁSZLÓ tollából (A névmási elemek visszautaló [anaforikus] használata: NytudÉrt. 104. sz. 209—305).

Nagyon fontosnak látszó tanulság tehát: a harmadik személyű személyes névmások disztribúciós viszonyban vannak a főnévi mutató névmásokkal, de csak a harmadik személyűek, az 1. és 2. személyben nincs ilyen összefüggés.

d) Valamennyi nyelvtanunk főnevet, sőt személynevet helyettesítő szóként definiálja a személyes névmásokat. A tüzetesebb grammatikai szempontú vizsgálódás alapján kétségeink támadnak e meghatározás korlátlan érvényességét illetően. Az E/1. és E/2. személyű személyes névmással alkotott szerkezetekbe semmi más nyelvi elem nem helyezhető el, csak az *én*, illetőleg a *te*; és megfordítva is igaz: az *én* és a *te* nem léphet semmiféle más nyelvi elem helyébe. Kivétel a hangsúlyos, alanyként funkcionáló *magam*, *magad* pl.: „*Magam* is türelmesebb lehettem volna”, de ezt valamennyi nyelvtanunk személyes névmási értékűnek minősíti. — Az ige felől nézve a dolgot: az E/1. és E/2. személyű ragozott igealak csak az *én*, illetőleg a *te* alannal alkothat predikatív szerkezetet. Az *én tanulok, te olvasol; az én könyvem, a te füzeted* szerkezetekből elhagyható ugyan a névmás, de semmi mással nem helyettesíthető; bármivel cseréljük is ki, a grammatikai szerkezet felbomlik. Igaz, szemantikailag az *én* a beszélő, a *te* a hallgató személyét jelöli meg, de az így megjelölt személyek neve nem építhető be a grammatikai szerkezetbe. A szemantikai *én* és *te* referenciáját a szituáció (deixis révén) vagy antecedens vagy értelmező határozza meg. Ez utóbbira példa: „*én, József Attila, itt vagyok*” (J. A.: Bevezető). — Úgy látszik, e névmásokban feloldhatatlan konfliktus van a szemantikai szerep és a grammatikai viselkedés között.

Némileg más a helyzet a többes számú alakokban. Az alanyként álló T/1. és T/2. személyű személyes névmások egy olyan mellérendelő szintagmával vannak disztribúciós viszonyban, melynek csak egyik eleme szükség-szerűen névmás, a másik eleme lehet akár személynév, akár köznév: *mi tanulunk ~ én és Peti tanulunk* (a *Peti* helyére köznév is beiktatható: *a fiú, a gyerekek* stb.); *ti olvastok ~ te és Peti* (vagy *a fiú* vagy *a gyerekek*) *olvastok*.

A harmadik személyű személyes névmások esetében viszont — ha erősebb nyelvtani szabályok ezt nem korlátozzák — grammatikailag is érvényesül a helyettesítő szerep. Nézzük az alanyként álló személyes névmást: *ő ~ Peti ~ a fiú tanul; űk ~ Peti és Feri ~ a fiúk tanulnak* (most eltekinthetünk a lehetséges egyeztetési variációktól). — Birtokos jelzőként álló E/3. személyű személyes névmás szabadon helyettesíthető: az *ő ~ Peti ~ a fiú könyve*, ám a T/3. személy értékű az *ő könyvük* szerkezetbe nem illeszthetők be a személyes névmással korreferens személynevek, illetőleg a megfelelő köznevek, példánk szerint: *Peti és Feri* vagy *a fiúk*; itt az inkongruencia szabályai erősebbnek bizonyulnak. — Tárgyi és határozószói személyes névmással kifejezett határozói bővítményként — mind egyes, mind többes számban — nincs korlátozva a helyettesítés: *őt ~ Peti ~ a fiút, űket ~ Peti és Feri ~ a fiúkat látja; rá ~ Peti ~ a fiúra, rájuk ~ Peti és Feri ~ a fiúkra vár*.

A személyes névmások grammatikai értelemben vett helyettesítő funkciója tehát csak korlátozottan érvényesül, sokkal inkább szuverén nyelvi elemek, mint a többi névmás. Igaz, más névmások esetében sem mindig könnyű — olykor nem is lehet — meghatározni, hogy egy adott mondatban a kérdéses névmás mit helyettesít (l. PETE ISTVÁN: MNy. LXXVII, 331—4), mégis, a helyettesítés lehetőségét illetően feltűnő különbségek észlelhetők a személyes névmások és a többi névmás között.

Helyesnek látnánk differenciáltabban definiálni a névmásokat, jelezni kellene, hogy a következő meghatározás csak szemantikai síkon igaz maradéktalanul: „A személyes névmások személyek neve helyett állnak, azokat helyettesítik”; ez grammatikai síkon csak a harmadik személyűekben helytálló, de — mint láttuk — ott sem abszolút érvényes.

e) Végül egynéhány szót a magázó formájú személyes névmásokról. Úgy gondolom, hogy ezekben is ellentmondás van a szemantikai jegy és a grammatikai viselkedés között, csak éppen fordítva, mint az imént tárgyalt esetekben. Az *ön, önök, maga, maguk* grammatikailag harmadik személyűek, szemantikailag második személy értékűek: a beszédaktusban második személyű névmásként funkcionálnak. Grammatikailag behelyettesíthetők akár személynévvel, akár köznévvel, akár főnévi csoporttal. Pl.: *Ön ~ maga ~ János ~ az igazgató úr is eljön* az előadásra; illetőleg: *Önök ~ maguk ~ Jánosék ~ az igazgató úrék is eljönnek* az előadásra? Ezek grammatikailag azonos értékű nyelvi formák, egymás helyébe léphetnek, a köztük levő különbség stilisztikai értékű, az udvariasság fokának eltéréseit tükrözik. — Hasonlóképpen szemantikailag második, grammatikailag harmadik személyűek a pusztá igealakokkal való megszólítások: „*Eljön* (vagy *eljönnek*) az előadásra?”, valamint az úgynevezett „tetszikezés” is: „*El tetszik* (vagy *tetszenek*) jönni az előadásra?”

Most eltekintek az udvariasság, régies, népies *kegyed, kegyetek, kegyelmed, kegyelmetek, kend, kendtek* névmások elemzésétől, erre egy későbbi időpontban keríték sort. Egyébként sem tekinthetjük lezártnak a nyelvtani szám és személy kategóriájának vizsgálatát, számos további elemzést látok szükségesnek.

G. VARGA GYÖRGYI

Szabálytalan-e a magyar öt és hat t-je?

Minden finnugrisztikai kézikönyvben megtalálható az az alapismeretek közé sorolható megállapítás, hogy a fi. *viisi* (*viite*-) ~ m. *öt* és a fi. *kuusi* (*kuute*-) ~ m. *hat* egymás megfelelői. Ugyanígy az alapismeretek része, hogy az uráli és a finnugor alapnyelvi (oralis) gemináták a finnben megőrződtek, míg a magyarban megrövidülve élnek tovább, alapnyelvi párjuk a finnben szintén változatlan formában őrződött meg, a magyarban pedig spirantizálódott, tehát: *pp, *tt, *kk ~ *p, *t, *k > fi. *pp*, *tt*, *kk* ~ *p*, *t*, *k* ~ m. *p*, *t*, *k* ~ *β, *δ (> *z*), *γ. Ebbe a hangmegfelelési rendszerbe semmiképpen sem illik bele a két finn–magyar számnévpár, amely az első szótagi magánhangzójának kvantitását illetően is adott okot vitákra a tudományos szakirodalomban. A mássalhangzó-megfelelési anomália nem szorítkozik a finnugor nyelvcsalád már említett két legszélső tagjára, hanem a többi nyelv egy része is utal erre az ellentmondásra: a magyaron kívül a mordvin és a permi utal még geminátára, a finnségi mellett pedig még a cseremisiz voksol eredeti rövid magánhangzóra, a két obi-ugor nyelv megfelelői viszont bármelyik kvantitású alapnyelvi magánhangzót képviselhetik. A legkülönösebb jelenséggel a lappban találkozunk, amelynek lulei (L) és norvég (N) dialektusában mindkét (!) képvisellel találkozunk: az erősfokú alakokban a *tt folytatója jelentkezik, pl. N. *vit'tá* '5', *gut'tá* '6', míg a gyengefokúakban a *t-é, pl. *viđád* '5.', *guđád* '6.'

Úgy vélem, a magánhangzó-kvantitás kérdése könnyebben tisztázható, vagy legalábbis annyiból jelent kevesebb gondot, hogy — minden kétséget kizáróan — csak a finn–volgai alapnyelvre rekonstruálható egyes magánhangzók körében a „rövid–hosszú” oppozíció. Természetesen ennek ellenére érdemes áttekinteni az ezzel kapcsolatos állásfoglalásokat is.

A finn–permi nyelvek vokalizmustörténetét részletesen megvizsgáló E. ITKONEN *i-s, ill. *ū-s alapalakot (*vīte, *kūte) tett fel a finnségi, a lapp és a cseremisiz számszavak előzményeként (ITKONEN: FUF. XXXI, 171, 183, 241, UAJb. XLI, 89, 91, FUF. XXXVII, 397–8; a cseremiszt illetően BERECSKIN is ez az álláspontja: NyK. LXX, 32, 33); a mordvin tekintetében azonban rövid magánhangzós és geminátá mássalhangzós formával számol ITKONEN (FUF. XXIX, 296, 304, XXXI, 171, 183; a mordvin szó alapnyelvi konzonantizmusáról tévesen SEREBRENNIKOV, ИстМорфМордЯз. 111–2). A permi '5' jelentésű szóban mind az *i*-t, mind az *ī*-t lehetségesnek véli ITKONEN (FUF. XXXI, 315), LYTKIN (ИстБок. 178), az ESK.-ben (58) pedig — ITKONEN nyomán — *witte-, *wīte- alakokat találunk. A zürj. *vetimīn* '50' szabálytalan *e*-jét ITKONEN (i. h.) kételkedve, LYTKIN (i. h.) biztosra véve a *nelamīn* '40' analógiájával magyarázza; én ezt LYTKIN-nal azonos módon ítélem meg. A permi nyelvek '6' számszáma hasonló problémákat vet fel: „Es läßt sich schwer sagen, auf welchen vorperm. Laut der Vokal der ersten Silbe im Urpermischen zurückgeht, denn die Vokalverhältnisse dieses Wortes in den verschiedenen fi.-ugr. Sprachen sind bunt . . . , was übrigens bei Zahlwörtern eine gewöhnliche Erscheinung ist” (ITKONEN: FUF. XXXI, 284; vö. még UOTILA: MSFOu. LXV, 81). LYTKIN (ИстБок. 164) sem vállalkozott ennek előpermi rekonstrukciójára, míg az ESK. (119) igen: *kūte-.

A rekonstruktum magán- és mássalhangzójának kvantitása kölcsönösen függ egymástól, a rekonstrukciós kísérletekből ez többnyire látható. Amikor ITKONEN futólag megkísérelte finn–permi hangtörténeti következtetései-

kiterjesztését az ugor nyelvekre, alternatív alapnyelvi előzményeket tett fel: az osztjakot illetően szerinte nem állapítható meg biztosan az alapalak, az '5' jelentésű lexéma előzménye vagy **vite*, vagy **vitte*, a '6' jelentésű esetleg a **küte* folytatója, szerinte a vog. '5' **vitte*-re, a '6' **küte*-ra megy vissza, a megfelelő magyar számneveket pedig **vitte*, **kutte* formákra vezette vissza (ITKONEN: UAJb. XLI, 95, 96). Őt megelőzően COLLINDER (CompGr. 409, 410) mindkét szóban rövid magánhangzóval és geminátával számolt. Ezt találjuk az MSzFE.-ben is: **vitte* (III, 520), **kutte* (II, 275), ugyanígy a TESz. is (III, 46, II, 71–2), ez utóbbi azonban **kutte*-t is feltesz a '6'-ra „a finn és a lapp megfelelő alapján” (II, 71–2), de az ugyanilyen megfelelésekkel rendelkező '5'-nél nem szól egy másfajta megoldási lehetőségéről. A cseremiszi attributív '5' affrikátája szabálytalan, másodlagos (ITKONEN: FUF. XXIX, 297), a nem attributív változatának mássalhangzója is erre megy vissza.

A számnevek körében talán az '5' és a '6' lexéma szóbeljei konsonantizmusa a legtöbbet vitatott probléma. Itt arról van szó, hogy a nyelvek egy része geminátá mellett voksol (m. *öt*, *hat*, továbbá mordvin és permi), más részük pedig rövid mássalhangzóból vezethető le (fi. *viisi*, *kuusi*, továbbá cseremiszi), ismét mások bármelyikből magyarázhatók (obi-ugor), egyes lapp dialektusok pedig mindkettőre utalni látszanak (pl. lp. N *vi'tä* -*ä*-, *gut'tä* -*ä*-), ahol *t't* < **tt*, (gyengefokban:) -*ä*- < **t*. Tudtommal elsőként SETÄLÄNEK tűnt fel ez az anomália. Ő még úgy vélte, hogy a finnségi és a lapp **t* mellett szól, az összes többi rokon nyelv pedig **tt* feltevését teszi szükségessé (SETÄLÄ, YÄ. 411–2, 427–8; ugyanígy WIKLUND: MO. IX, 236). SZINNYEI eleinte úgy vélekedett, hogy a finnségi és a lapp számnevek (általa közelebből meg nem nevezett) analógiás hatás következtében kerültek át a *tt* ~ *t* csoportból a *t* ~ *δ* csoportba (FgrSprw.¹ 33), később azonban már csak a finnségiben és a lappban jelentkező szabálytalanság konstatálására szorítkozott (FgrSprw.² 30, NyH.⁷ 30, 34). PAASONEN (Vir. 1916: 32) az '5' és a '6' számneveknek a finn és a mordvin közti szabálytalan szóbeljei mássalhangzó-megfelelésére futólagosan utalt, de tudtommal e rendhagyó jelenség okával nem foglalkozott.

A kutatók többsége azonban igyekezett e furcsa megfeleléseknek okát adni. Többen a SETÄLÄ–SZINNYEI-féle analógiás változást vallották, amely jobbra a ma már csak tudománytörténeti jelentőségű fokváltakozási elméletre épült. „Es bleibt kein anderer Ausweg übrig als an irgend welche Analogiewirkung [im Lappischen; H. L.] zu denken, obgleich es schwer zu sagen ist, von welcher Seite her diese gekommen sein sollte” (NIELSEN: MSFOu. XX, 39); es „ist zu beachten, daß im Finnischen auch in einigen . . . Wörtern -*t*- statt eines zu erwartenden -*tt*- erscheint, z. B. in den Zahlwörtern *viisi* (*viite*-) und *kuusi* (*kuute*-) . . . Der Stufenwechsel hat ganz gewiß mancherlei Veränderungen der inlautenden Konsonanten hervorgerufen” (TOIVONEN: FUFa. XVIII, 48). — A MSzFE. az *öt* alatt a szakirodalomra hivatkozva szűkszavúan csak ennyit közöl: „A magyar, a permi és a mordvin szók **-tt*-re, a finn, a lapp és a cseremiszi eredeti **-t*-re utalnak” (III, 520), a *hat* alatt azonban a fokváltakozási sorok keveredésével operáló magyarázat mintegy félévszázados csipkerózsiakálomból újra ébredt a MSzFE. munkatársainak tollából: „A szóbeljei mássalhangzó **-tt*- lehetett. A lappban azonban szabálytalan -*t't*- ~ *ä* fokváltakozás van . . . A finn *t* ~ *ä* fokváltakozás a **-tt*- ~ **-t*- és **-t*- ~ **-δ*- váltakozási sorok keveredésével magyarázható” (II, 275).

Néhányan azonban megpróbálták az eddig előadottnál mélyebbre ásni. SETÄLÄ és SZINNYEI idézett magyarázatát WIKLUND megalapozatlannak

tekintette: „An einen analogischen Übergang aus der *tt* ~ *t*-Reihe in die *t* ~ *δ*-Reihe . . . kann ich bei diesen Zahlwörtern nicht glauben. Ich sehe nicht ein, woher ein solcher analogischer Einfluß hier gekommen sein sollte” (WIKLUND: MO. IX, 236, jegyzet). Az ő hipotézisében a szóbelseji mássalhangzó „túlhosszú” fokúvá nyúlása, „túlnyúlása” kapott központi szerepet (a lapp nyelvtörténet „túlnyúlás”, fi. *ylipidennys*, ném. Überdehnung néven ismert eseménye nyilván magyarázatot igényelne, de mivel ez kissé hosszadalmas lenne, azt javasolom, hogy az olvasó forduljon MIKKO KORHONEN „Johdatus lapin kielen historiaan” [Helsinki, 1981.; I. különösen 136—8, 153—5] lappológiai kézikönyvéhez, amelynek a közeljövőben német nyelvű fordítása is várható). Ezzel elsődlegesen a (L és N) lapp '5' és '6' tőszámnevében jelentkező hosszú gemináta és a megfelelő sorszámnevekben, ill. a tőszámneveknek pl. a genitívusában fellépő L *t*, N *d* viszonyát kívánta tisztázni. Szerinte e számnevek egykor három szótagúak voltak, s a második és a harmadik szótag összevonódása eredményezte a túlnyúlást (WIKLUND: MO. IX, 235—6). WIKLUND teóriáját kemény, de jogos bírálat keretében vetette el ÄIMÄ (Vir. 1922: 17—8), miközben egy másik értelmezési lehetőségre utalt, hogy ti. beszédritmikai okra vezethető vissza a nyúlás.

COLLINDER is foglalkozott e kérdéssel, WIKLUND felfogásával ugyan nem vitázva, de helyébe újat állítva úgy vélekedett, „daß die genannte Stammform [**kutt3-*; H. L.] dadurch entstanden sei, daß zum Stamm *kūt(e)*- ein aus einem Dental + Vokal bestehendes Suffix gefügt worden sei. Dieses hypothetische Suffix ist auch wahrscheinlich in der finnisch-ugrischen Pronominalflexion wiederzufinden” (COLLINDER: Qvigstad-Festskr. 358—9). Szerinte ez a bizonyos suffixum egyebek közt a lapp mutató névmások e. sz. nominatívusában található meg, pl. lp. N *dāt* ~ L *tāhta*, *tāt*, N *dāt* ~ L *tahta*, *tat*, N *duot* ~ L *tuot*, N *dōt* ~ L *tāt*, továbbá egyéb finnugor nyelvek kérdő és mutató névmásaiban is számol vele (i. m. 359 kk.).

RAVILA (MSFOu. LXII, 100—1) a korábbi nézeteket (WIKLUND, ÄIMÄ, COLLINDER) értékelve úgy látta, hogy egyedül ÄIMÄé kínál megfelelő kiindulási alapot, és e számnevek a gyors beszédben létrejött túlnyúlásos alakok.

BERGSLAND (StudSept. II, 25) a lapp számnevek túlhosszú fokának magyarázataként a pótlónyúlást (allongement compensatoire) véli valószínűnek; COLLINDER hipotézisét azért nem látja megnyugtatónak, mert nem támogatható meg analóg esetekkel (i. m. 25—6, 5. jegyzet).

Fent említett hipotézisének előadását követően COLLINDER (MSFOu. LXXIV, 157) tíz esztendő elteltével nyilvánított újra véleményt ez ügyben. Saját korábbi nézetéről és RAVILA felfogásáról szólt kritikusan, megemlítve, hogy finnugor háttérbe állítva tűnik különösen gyengének RAVILA hipotézise, de ígérete ellenére — tudtommal — többé nem tért vissza erre a kérdésre.

E. ITKONEN RAVILA nézetéhez csatlakozva vallja, hogy a tárgyalt számnevekben a kvantitátszerkezetnek a gyors beszédtempó által előidézett módosulása okozta a *vittā* > *vit'tā*, *guttā* > *gul'tā* váltakozást (FUF. XXXVII, 397). Talán COLLINDER idézett ellenvetése eredményezte, hogy ITKONEN a kettőséget az őslapon túlra vezette vissza: „Diese Sonderentwicklungen im Lappischen sind natürlich ganz geeignet, die doppelte Vertretung *kūte ~ *kutte, *vīte ~ *vitte zu erhellen, die viel älter ist, mindestens bis in die Mundarten der fi.-wolg. Grundsprache zurückgeht” (E. ITKONEN: FUF. XXXII, 397—8).

Kétségtelenül a lapp (közelebről a lp. L és N) okozza a legnagyobb gondot, hisz az összes többi nyelv vagy *t-re, vagy *tt-re utal, avagy éppen-

séggel — egybeesvén bennük az egyszerű és a geminált zárhangok folytatói — bármelyikre visszavezethetők. A lapp dialektusok többsége a finnségi nyelvekkel egyezően **t*-re vall, csak a lp. L és a lp. N mutatja a **t* és a **tt* folytatóit egyidejűleg. E sajátosságot lapp nyelvtörténeti kézikönyvében természetesen KORHONEN sem hagyhatta említetlenül, bár valójában csak konstatalja a szokatlan képviselést, mindössze utal arra az ismert tényre, hogy a számnevek körében gyakoriak a szabálytalanságok (KORHONEN: i. m. 168), az ÄIMÄ—RAVILA—ITKONEN-féle tételről azonban nem szól.

Csak kuriózumként említem meg, hogy e kettősséget BUBRICH megpróbálta beleilleszteni az általa előadott kontaktuselméletbe: szerinte az egyik dialektusból a másikba átkerülve alakult ki e szóban a szabálytalan hangmegfelelés (УчЗанЛГҮ. II, 49).

Az itt tárgyalt probléma kapcsán idézett szerzők gyakran ismételtetik azt a kétségtelen igazságot, hogy a számnevek hangalakja igen gyakran mutat szabálytalanságokat. Erre az uráli nyelvcsaládban talán éppen e két számnév a legjobb példa. Az eddigi megfigyelési kísérletek mind erőltetettek, nem túl valószínűek. A következőkben egy új megoldási javaslatot adok elő, amely éppen a számnevek körében gyakori rendellenességek szinte specifikus okaiból indul ki, így előbb célszerű röviden megismerkednünk azokkal az okokkal, amelyek következtében deformálódhat a számnevek alakja.

A számnevek hangalakjának változásait követve vagy rokon nyelvek számneveit összevetve gyakran találjuk magunkat szemben feltűnő szabálytalanságokkal: „täytyy alleviivata sitä, että lukusanojen kehitys kaikissa kielissä kulkee omia teitään, että ne siis muodostumistavaltaan eivät noudata normaalisääntöjä, jotenkin näitä sanoja täytyy käsitellä jonkin verran toisella tavalla kuin kielen muita sanoja” (K. DONNER: Vir. 1933: 387). E szabálytalanságok két nagy csoportot alkotnak: a) a gyakran használt és nyilván a gyors számolásban vagy gyors beszédben a gyakori számnevek hangalakja megrövidülhet, torzulhat, b) nem ritka eset az sem, hogy valamely számnév hangalakja valamilyen asszimiláció vagy disszimiláció folytán módosul.

a) „Je häufiger . . . ein Wort vorkommt, desto leichter kann es auch einer (nicht lautgesetzlichen) Kürzung unterliegen, und wo kürzere und längere Formen in gleicher Bedeutung neben einander stehen, kann bei häufigeren Wörtern die kürzere Form leichter durchdringen als bei minder häufigen” (LOEWE: IF. LIV, 201). Ilyennek tekinthető a szláv '11'—'19' számnevek **na desęte* eleme, amely a mai nyelvekben már csak megrövidült formában él tovább (pl. or. *-nađęamъ*); a szláv tízesek nevében a **desęti*, **desęte* elem ugyanerre a sorsra jutott (pl. or. *-đęamъ*), míg a — magasabb értékű és így nyilván sokkal ritkábban előforduló — százasok nevében megőrződött, nem homályosult el az eredeti szerkezet (pl. or. *двѣцмъ* '200', *трѣцма* '300', *пѣмъ* '500').

b) Az a) pontban említetténel gyakoribb eset, hogy fonetikailag motivált hangváltozások módosítják egy-egy számnév hangalakját. Ezen belül két csoportot különíthetünk el:

α) Egy-egy számnév hangsorának valamely eleme egy másikat (teljesen vagy részlegesen) asszimilálhat vagy disszimilálhat, mint pl. a germán nyelvek '5' szavában történt: (ieur. **penkue* >) **femf(ē)* (> ném. *fünf*) (FR. KLUGE EtWb.²¹ 224), míg a lat. *quinque* 'ua.' esetében ellentétes irányú volt a hasonulás (i. h.; BUCK, DietSynIE³. 867); a balti és a szláv nyelvek '9' számnévében is disszimilációval (is) magyarázható a szókezdő **n* helyett álló *d*: litv.

devyni, lett *devīni*, ószl. *devētþ*, vö. lat. *novem*, szkr. *náva* stb. (ENDZELINS, Comparative Phonology and Morphology of the Baltic Languages. The Hague—Paris, 1971. 181).

β) „Állandó szósorok, felsorolások tagjait... szoros külső asszociatív kapocs fűzi össze, amely gyakran az egyes tagok analógiás egymásrahatásában nyer kifejezést” (GOMBOCZ, Módszt. 37). Példaként GOMBOCZ a hónap- és a számneveket említette (még l. pl.: OSTHOFF: Morphologische Untersuchungen... I.; SETÄLÄ, YÄ. 402; STANG, Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen. Oslo—Bergen—Tromsø, 1966. 279—80, 281, 282, ARUMAA, Urslavisches Grammatik. III. Band. Heidelberg, 1985. 193—4). A nyelvek számnévkészlete bőséges bizonyítanyaggal igazolja e tételt, s a számneveket vizsgáló kutatók rengeteg analóg esetet idézve magyarázzák egy-egy nyelv számneveinek ilyenfajta „rendellenességeit”. Az ezen asszociatív kapcsolatra visszavezethető hangtani torzulást OSTHOFF (i. m.) alaki asszociációnak nevezte, én pedig EMENEAU, dravidológus nyomán (idézi ANDRONOV, Сравнительная грамматика дравидийских языков. Москва, 1978. 239) paradigmatis asszimilációként tartom nyilván. Az uráli nyelvekben is igen gyakori a számnevek közti paradigmatis asszimiláció, erre talán a legismertebb példa az, hogy a m. *hét* '7' szabályosan ma **ét* lenne, ha a sorban öt megelőző *hat* '6' nem befolyásolta volna szókezdetét (l. SZINNYEI: NYK. XXXIII, 478).

A következőkben a dolgozat címében szereplő számneveink hangképviseleteiben tapasztalható rendellenességet is a fent ismertetett jelenségek egyikével, vagyis azzal a szoros asszociatív kötelékkel, az egymást szigorú sorrendben követő számnevek alaki kölcsönhatásával, azaz a paradigmatis asszimilációval kívánom értelmezni.

Ennek értelmében szerintem a finnugor korban e két számnév alakja v a g y **wite* és **kutte*, v a g y **witte* és **kute* volt. Az ugor alapnyelvben már megtörténhetett a kiegyenlítődé, de legkésőbb egyrészt a korai ősmagyarban, másrészt az obi-ugor alapnyelvben (vagy éppen annak felbomlása után). Ha a kiegyenlítődé, a paradigmatis asszimiláció nem az ugor korban következett be, akkor az obi-ugor nyelvek részéről azonos valószínűséggel akár **witt3*, **kutt3*, akár **wšt3*, **kšt3* is feltehető. Sőt még az is lehetséges, hogy sokáig (a korai ősvogul, ill. ősosztják korig) megőrződött a szóbelseji konzonantizmus különbözősége: vagy **wšt3*, **kšt3*, vagy **wšt3*, **kšt3*.

A finn-permi nyelvekben nem kevésbé bonyolult a helyzet. A finn-permi alapnyelvben még nem következhetett be az asszimiláció, hiszen e csoport tagjai kétféle előzményre utalnak. A korai őspermiben már minden kétséget kizáróan **witte* és **kutte* volt. A finn-volgai korban, sőt még a cseremis kiválása után sem mehetett végbe az egységesülés, hanem csak az egyes nyelvek, vagyis a cseremis, a mordvin, a kései ősfinn önállósulása után, a lapp esetében pedig csak a dialektusok kialakulását követően. A lappban a peremvidékeken a **t-s* forma vált uralkodóvá mindkét számnévben, a „középső”, a L és N nyelvjáráásokban a nominatívusban mindkettőben az alapnyelvi gemináta (>hosszú lapp gemináta) szilárdult meg, zárt szótagban viszont az alapnyelvi rövid zárhang folytatója. Mivel a lp. L és N a túlnyúlásos szavakra jellemző fokváltakozási kategóriába tartozik, magyarázatom természetes tartozéka az a kiegészítő jellegű megjegyzés, hogy e két mai dialektus előzményében csak azt követően jöhettek létre e számnevek sajátos tőváltozatai, hogy a második és a harmadik szótag összevonásával létrejött a túlnyúlás, és így megszületett az *x'x ~ x* fokváltakozás feltétele.

Összegzésül tehát azt mondhatom, hogy a címben szereplő két számnevünk egyikének *t*-je bizonyosan szabályos, a másiké pedig annak analógiájának tulajdonítható, tehát szigorúan „hangtörvényileg” tekintve szabálytalan, de természetes módon magyarázható. Arra persze nem adhatok feleletet, melyik számnév *t*-je a „hangtörvényszerű” és melyiké az analógias, de ennek voltaképpen egyszerűen semmi jelentősége sincs.

Végezetül még megjegyzem, hogy amikor e kérdésről MIKKO KORHONEN-nal beszélgettem, megemlítette, hogy a FU '5' és '6' szavak előzményében ő is eltérő konsonantizmusú formákra és későbbi, külön nyelvi kiegyenlítődésekre gondolt.

HONTI LÁSZLÓ

Észrevételek a huszita biblia *szellet* szavának és a fordítás patarén jellegének kérdéséhez

1. Első ránk maradt bibliafordításunk körül sok vita folyt a tekintetben, hogy katolikus vagy eretnek alkotással van-e dolgunk. A kezdeti viszonylag egységes, a huszita eredetet valló álláspontot főként a század húszas éveitől kezdve érte sok támadás az ellentábor részéről. KARDOS TIBOR „A huszita biblia keletkezése” címmel 1953-ban hosszabb tanulmányt szentelt a kérdésnek (MNyTK. 82. sz.), s ebben lándzsát tör a huszita eredet mellett, sőt továbbmenve kijelenti, hogy a fordítók kapcsolatban álltak a délvidéki patarén (bogumil) eretnek mozgalmakkal, s hogy ennek a kapcsolatnak a fordítás szövegében nyelvi bizonyítékait is találjuk.

Az első ilyen bizonyíték szerinte a fordításnak — a gyulafehérvári ferences krónika által külön is kiemelt — *szellet* szava (vö. i. m. 9–15). KÁROLY SÁNDOR „Első bibliafordításunk *szellet* szava” című cikkében (MNy. LI, 303–11) szembeállít KARDOS álláspontjával, és az *anima* és *spiritus* latin kifejezéseknek két szóval való magyarra fordítását nem teológiai, hanem nyelvi okokkal magyarázza: „Bibliafordítóink tehát pontos, hű fordításra törekedvén, a két latin szót magyarra is két szóval fordították le. Az *animá*-ra az általánosan elterjedt *lélek* szót használták, a *spiritus*-ra pedig a *szellet* szót választották” (i. h. 304).

A továbbiakban KÁROLY SÁNDOR KARDOSnak több — a *szellet* szóval kapcsolatos — megállapítását is cáfolja, s érvelése meggyőzőnek látszik, jóllehet ő sem zárja ki, hogy a fordítás esetleg mégis patarén volna. Hangsúlyozza ugyanis, hogy a kérdéshez csak annyiban szólt hozzá, amennyiben az „kapcsolatban van a *szellet* szóval”, s kijelenti, hogy nem foglalkozott azzal a tíz kisebb nyelvi érveléssel, amellyel „KARDOS a fordítás patarén jellegét még támogatja” (i. m. 311).

Magam a Huszita Biblia fordítóinak kérdését vizsgálva érdeklődéssel olvastam KARDOS tanulmányának azt a részét, mely a *lélek* és *szellet* szavak használatát taglalja (i. m. 9–14), ugyanis a szerző megállapítja, hogy a két szó közti különbségtétel — amit ő a patarén eretnekséggel magyaráz — nem egyenletes a kódexekben, így például a Máté-evangélium fordítója elveti a patarén használatot, tehát — s ez összevág a fordítók kérdését illetően korábban SZILY KÁLMÁNTól tett megállapítással — a Máté-evangélium fordítója nem lehet ugyanaz a személy, mint a többi háromé. (A fordítók kérdésével egy másik

írásomban [Újabb adalékok a Huszita Biblia fordítóinak kérdéséhez. MNy. LXXXIII, 88—92] foglalkozom, összefoglalva a szakirodalom eddigi eredményeit, s ki is egészítve azokat újabb megfigyelésekkel.)

Ez valóban így is van, KARDOS megállapítását, mely új adatokkal támogatja a Máté-evangélium fordítójának különállását, KÁROLY SÁNDOR is elfogadja, de egyben azt is hangsúlyozza, hogy „a patarén teológia tükröződése szempontjából ez a megállapítás közömbös” (i. h. 311). Mivel KARDOSnak a fordítás patarén voltáról vallott nézetei számomra is túlzónak tűntek, a bizonyítást pedig néhol meglehetősen erőszakoltnak éreztem, foglalkozni kezdtem a kérdéssel, s ennek eredményeként néhány olyan megfigyelésre jutottam, melyek KÁROLY SÁNDORNak a *szellem* szó kapcsán kifejtett — számomra teljesen elfogadható — bírálatát további adalékokkal egészítik ki.

2. Említettem, hogy KÁROLY csak a *szellem* szó kapcsán fejti ki kételyeit, kezdjük hát mi is ezzel!

Mint ismeretes, KARDOS a *lélek* és *szellem* szavak közti különbségtételben a patarén teológia megnyilvánulását véli fölfedezni, és bizonyítékokkal igyekszik alátámasztani azt a nézetét, amely szerint „a fordító a *lélek* kifejezés alatt valóban a tökéletlen vegetatív lelket értette, a *szellem* kifejezés alatt pedig a tökéletes isteni szellemet” (i. m. 10). KÁROLY említett cikkében egy sor érvt hoz fel ezzel az elmélettel szemben. Ő csak a *szellem* szó előfordulásait vizsgálja, persze így is jó néhány olyan részletre akad, ahol a *szellem* nem „tökéletes isteni szellem”-re vonatkozik. De mi a helyzet a *lélek* szóval? Vajon az mindig vegetatív lelket jelent csupán? Ezzel kapcsolatban megvizsgáltam az *anima* kifejezés MünchK.-beli előfordulásait egy konkordanciaszótár (Novae Concordantiae Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatam versionem critice edictam. Tomus I. Stuttgart—Bad Cannstadt. 1977.) segítségével.

E szerint az *anima* kifejezés 50 alkalommal fordul elő a négy evangélium szövegében, megfelelője a MünchK.-ben m i n d i g a *lélek* kifejezés. Tehát míg a *spiritus* viszonylag gyakran fordítottat *lélek*-kel is a *szellem* helyett (l. később), addig az *animá*-t mindig a *lélek* szóval ültetik át a fordítók. Csakhogy: 5 alkalommal is J é z u s l e l k é r ő l van szó a szövegben, az meg nehezen képzelhető el, hogy éppen az egyik isteni személy, a Fiú lelke volna tökéletlen, vegetatív. De lássunk néhány példát! (A MünchK. adatait az alábbi kiadásból idézem: „A Münchener Kódex 1466-ból”. Kritikai szövegkiadás. Bp., 1971. CodHung. VII. szerk. NYÍRI ANTAL.) MünchK. 32vb 38: „Tahat [Jézus — F. T.] móda azocnac ōomoro èn *lèl*kem a' halaliglā” : „Tunc ait illis: Tristis est *anima* mea usque ad mortem”. (Máté XXVI. 38. Ugy.: Márk XIV. 34 — MünchK. 51rb 34), MünchK. 96rb 15: „, z èn megèlmèzem èn atamat/ z èn *lèl*kemèt vètem èn iohimert”: „... et ego agnosco Patrem; et *animam* meam pono pro ovibus meis” (János X. 15), MünchK. 99ra 27: „Ma èn *lèl*kem meghabozodot. . .” : „Nunc *anima* mea turbata est” (János XII. 27).

Ennél jóval többször fordul elő az, hogy a *spiritus* kifejezést, mely KARDOS szerint a tökéletes szellemre vonatkozik a szövegben, eltérő jelentésben találjuk. Említettem már, hogy a Máté-evangélium fordítója szinte mindig *lélek*-kel ülteti át a *spiritus*, sőt a *Spiritus Sanctus* kifejezést is, de a többi evangelistánál is találni erre néhány példát (erre részben KÁROLY is rámutatott: i. h. 310—1).

KARDOS szerint (i. m. 13) a két kifejezés „patarén elvű használata a legkövetkezetesebb a János-evangéliumban, ahol 19 esetben fordul elő ilyen érte-

lemben, s mindössze egy helyen megokolatlanul és szabálytalanul (III. 5.)". Ez azonban tévedés: a már említett konkordanciaszótár tanúsága szerint csak maga a *spiritus* kifejezés 24 esetben fordul elő Jánosnál, ehhez járul még az *anima* 7 előfordulása (a hétből h á r o m s z o r 'Jézus lelke' értelemben szerepel, mégis *lélek*-kel van fordítva). A KARDOS által említett III. fejezet 5. versben a *Spiritus Sanctus* kifejezés megfelelője, a *szent lélek*, valóban eltér a „patarén elvű” használatától. Csakhogy még két másik esetben is *lélek*-kel fordítódik a *spiritus* ebben az evangéliumban. Ebből ugyan egy esetre KARDOS is figyel, csakhogy ő itt az eltérést a maga teóriája javára igyekszik magyarázni (i. m. 12). Ezt az okfejtést azonban KÁROLY is cáfolja (i. h. 309–10). Elsiklik viszont KARDOS figyelme a harmadik kivétel felett. Ezt a János-evangélium XIX. fejezet 30. versében találjuk, 106 rb: „... i' ézeket móda Megtökelléset/ü fűie lehaituá elèrèzte q lèlkét : „... dixit: Consummatus est. Et inclinatio capite tradidit *spiritum*”.

Láthatjuk tehát, hogy még a KARDOS szerint a patarén elvekhez leginkább ragaszkodó János-evangéliumban is vannak olyan példák, melyekben a 'szentlélek', illetve 'Jézus lelke' a *lélek* szóval van fordítva, annak ellenére, hogy messzemenően a tökéletes isteni lélekről van szó, sőt a latinban is a *spiritus* szót találjuk.

De van erre példa más evangéliumokban is: Lukácsnál négyszer, Márknál háromszor (nem pedig kétszer-kétszer, mint KARDOS állítja) találunk nem patarén értelmezésű példákat.

Ehhez járul még az, hogy az ártó szellemek neve a kódexben k ö v e t k e z e t e s e n *szellet*: főként az első három evangélium szövegében találunk *gonosz*, *fertezetes*, *álnok*, *ördögi*, *siket* és *néma* stb. *szellek*-et (32 esetben), mint erre részben KÁROLY SÁNDOR is utal (i. m. 311). Ezek mind azt mutatják, hogy inkább csak nyelvi, mint teológiai okai lehettek a *szellet* és *lélek* szavak közti különbségtételnek. (KARDOS tanulmányának 36. sz. lábjegyzetében némiképp igyekszik ugyan feloldani az ellentmondást elmélete és a *fertezetes szellet* kifejezés közt, magyarázata azonban nem meggyőző.)

3. Láthatjuk tehát, hogy KARDOSnak a huszita bibliafordítás patarén jellege mellett fölhozott egyik legfőbb érvével, a *lélek* és *szellet* — szerinte — tudatos, teológiai alapú megkülönböztetésével szemben — mind KÁROLY tanulmánya, mind az itt felsorolt további ellenérvek alapján — legalábbis erős kételyeink lehetnek. KARDOS azonban teóriája bizonyítékául felhoz még további tíz kisebb nyelvi érvet is, ugyanis — mint írja — „a *szent szellet*-hez hasonló meglepő fordítások, önkényes kifejezések és cserék, bővítések és csonkítások egész sorát tudjuk kiemelni a fordításból, melyeket mind csak patarén tanításokkal és rítusokkal lehet megmagyarázni” (i. m. 15). Vegyük szemügyre ezeket is!

a) A tíz érv közül kettő a magyar fordításban a Vulgata szövegéhez képest mutatkozó betoldásra, illetve csonkításokra vonatkozik, mondván: ezek is a patarén elvek miatt kerültek bele a szövegbe, illetve maradtak ki belőle (vö. KARDOS i. m. 17–9). Ezzel az állítással szembeszállt már VÉGH JÓZSEF MIHÁLY is „A Münchener Kódex és a Vulgata szövegének összehasonlítása” című tanulmányában (Népr. és Nytud. XII, 69–80), és érvelése meggyőző. A Márk-prológustról, melyet KARDOS önéletrajzi betoldásnak tart, benne patarén értelmű kitételekkel (i. m. 17), bebizonyítja, hogy — ha a teljes szöveg nem is — kezdete megtalálható egy sor korabeli latin nyelvű magyarországi

kódexben. Ha a folytatás hiányzik is, a KARDOS által említett patarén jellegű betoldás, hogy tudniillik Márk evangélista Istentől választott ember volt stb., megvan mindegyik latin szövegben, a fordítók tehát feltehetőleg egy ilyen textust használtak fel (részletesebben l. VÉGH: i. h. 75).

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY (i. h. 73) a János-evangélium szövegéből kiragadott és ismét csak a patarén teológiából magyarázott (vö. a kézirattal !) két csonkításból KARDOS által levont következtetéseket (i. m. 18) is „túlságosan messzemenőnek” ítéli, és bizonyítja, hogy sokkal egyszerűbb magyarázatot is lehet találni: mindkettő fakadhatott ugyanis a másolási hibából (kiem. tőlem — F. T.) is (részletesebben l. VÉGH: i. h. 73—4).

b) A két VÉGH által is bíralt bizonyíték után vegyük most sorra a többi is immár az érvek sorrendjében haladva!

KARDOS első érve a következő: „Ahol Jézus arról beszél, hogy az emberek a másvilágon hasonlatosak lesznek az angyalokhoz és istennek fiaivá válnak, mivel a feltámadás fiai (Lukács XX. 35—6.), a patarén fordító feltámadás helyébe a *szenetelet* fogalmat iktatja (mert legyenek *szeneteletnek* fiai). Ennek az a magyarázata, hogy a patarénok központi szertartása, az avatás, közismert nevén a *consolamentum*, külsőleg a megáldás formájában történt, megfelelt a katolikusok »szentségei«-nek, ugyanakkor pedig patarén felfogás szerint általa a feltámadás elvileg és lényegileg végbement” (i. m. 15).

Ezzel kapcsolatban legyen szabad megjegyeznem a következőket: A Münchener Kódex SZABÓ T. ÁDÁM által szerkesztett szótára (Der Münchener Kodex IV. Wiesbaden, 1977. 354) szerint a *szenetelet* kifejezés a MünchK.-ben csak ebben az egy esetben fordul elő.¹ Ez már magában is furcsa, ha tekintetbe vesszük, hogy a *szenetelet* „megfelelt a katolikusok »szentségeinek«,” mint KARDOS állítja. A Bécsi Kódexben ugyan négy esetben is előfordul ez a kifejezés (vö. A Bécsi Kódex nyelvtana 106), mindannyiszor a latin *sanctificatio* fordításaként ’áldozat’ értelemben. Pl. 226/9: „Es megtörötténec a baluainac magallagi z Ifrlñ: *scntelēti* megpuztoltatnac.”: „Et demolientur excelsa idoli, et *sanctificationes* Israel desolabuntur”. Nem valószínű tehát, hogy a másutt mindig ’*sanctificatio*’ jelentésű *szenetelet* itt ’megáldás’-t, ’*consolamentum*’-ot jelentett volna. Sokkal inkább lehet szó másolási hibáról (mint ezt a MünchK. kritikai kiadása is feltételezi: 315). Nézzük meg ugyanis az egész szövegkörnyezetet: MünchK. 79va: „E uilagnac fiai hazalkodnac z menēkezētbē adatnac / dē azoc kie mēltoc lēzn’ a mas uilagnac z a halottaibol *felkēlētn’* utanna nē hazalkodnac sem fēlēgeket nē vēzn’ mezt toabba meg sem halhatnac / mezt egēnloz vadnac az angalockal z iftēnn’ fiai mezt legēn’ *scntelētn’* fiai”: „Filii huius saeculi nubunt et traduntur ad nuptias, illi vero, qui digni habebuntur saeculo illo et *resurrectione* ex mortuis neque nubent neque ducent uxores; neque enim ultra mori poterunt; eaqueles enim angelis sunt et filii sunt Dei, cum sint filii *resurrectionis*” (Lukács XX. 34—36).

Láthatjuk, hogy a szövegbe nem a *feltámadás* szó helyett került be a *szenetelet* (mint ezt KARDOS írja), hanem a *felkelet* kifejezés helyett, amellyel a *resurrectio*-t a kódexben általában — így néhány sorral a *szenetelet* adat előtt is — fordítják. Ez pedig már valószínűvé teszi, hogy írás hibáról van szó, hiszen a két kifejezés írásképe hasonló. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a Huszita Biblia kódexei a *szent* szót mindig — mint ebben az esetben

¹ SZABÓ T. ÁDÁM ugyan — hibásan — *szenetelet* ’heiliges Leben’ olvasatot ad.

is — *scnt* formában írják, akkor — figyelembe véve az *f* és az *f*, a *c* és az *e*, valamint az *e* és *l* betűknek kézírásos formában való viszonylag nagy hasonlóságot — rájövünk, hogy a másoló a *fel-* szókezdetet olvashatta könnyen *fce*-nek is. Mivel pedig a két szó vége egyaránt *-elet*, kis figyelmetlenség is elég lehetett az elíráshoz, ahhoz, hogy a *felkelet*-ből *scntelet* legyen.

(Megjegyzem, hogy a szinoptikus evangéliumok megfelelő helyei nem igazítanak el a kérdésben, mert ott — az eltérő latin szövegnek megfelelően — más a magyar szöveg is: MünchK. 28rb: „...leznⁿ mikent menbèn iftènnⁿ angali”: „erunt sicut angeli Dei in caelo” (Mt. XXII. 30.), 48vb: „...leznⁿ mikèt iftènnⁿ angali menbèn” — „erunt sicut angeli in caelis” (Mk. XII. 25).

c) KARDOS következő érve így szól: „A biblia egyik helyén (Máté XXII. 29.) Jézus megfeddi a szadduceusokat, mert nem ismerik az írást és *Istennek erejé-t* (... virtutem Dei). A patarén fordító *isten ereje* helyett *Istennek országa-t* fordít, mert patarén felfogás szerint a sátán minden törekvése arra irányult, hogy a mennyből lezuhant lélekkel elfeledtesse az égi országot, ahonnan származott, Jézus küldetése pedig abban rejlett, hogy a testi börtönbe zárt lelket ráébredesse égi származása tudatára” (i. m. 15).

Nos, lehet, hogy így van, azonban a Márk-evangélium párhuzamos helyén (XII. 24. — MünchK. 48vb) *iftènnⁿ tēhēfēget* áll a *virtutem Dei* fordításaként. Ebben pedig csak az a különös, hogy épp Máté fordítója él a patarén megoldással, aki pedig — mint KARDOS maga írja (i. m. 13) — a *szellet* és a *lélek* szavak kapcsán is „*elveti a patarén használatot*” (kiem. tőlem — F. T.). Vagyis: talán nem annyira patarén szellemű megoldással van itt dolgunk, hanem pusztán a Máté-evangélium fordítójától megszokott fordítói újítással. Máté fordítója ugyanis számos helyen eltér a többi evangélium párhuzamos helyén találálható magyar kifejezésektől (vö. SZILY, Tamás és Bálint: a Biblia első magyar fordítói: MNy. VII, 441–5).

d) A soron következő érv szerint „egy másik patarén fordítási sajátosság ahhoz kapcsolódik, amire a feudalizmus váltig hivatkozott a néppel szemben: ahhoz a hírhedt kitételhez, mely szerint: ha valaki arcul üt, tartsd oda másik orcádat is, *ha valaki el akarja venni felső ruhádat, add neki oda az alsót is* (Lukács VI. 29.) A fordító kihagyja a felső ruhára vonatkozó részét a kitételnek, és csak annyit mond: *ki elveszi tenéked szoknyádat, ne akarjad megtiltanod*. Ugyanis a katarok a bűnös testet, melynek börtönébe van zárva a lélek, szimbolikusan *tunicá*-nak nevezték, s a román nyelvekben *gonelle*-re vagy *gonna*-ra fordították. Ennek felelt meg pontosan a *szoknya* kifejezés. A fordító ezáltal teljesen átalakította a szöveg értelmét, a bűnös testet gyűlölő patarén szellemben. Valószínűleg a hitért való üldöztetésre és a kataroknál dívó vallásos öngyilkosságra, az ún. »endura«-ra (önkéntes éhhalál) gondolt, melyet a gyülekezet úgyszólván rákényszerített a súlyos betegekre, vagy akik üldöztetés előtt állottak” (i. m. 16).

Nos, tagadhatatlan, hogy a fordító kihagyta a szövegből a felső ruhára vonatkozó részt, a latin szöveg ugyanis így szól: „... et ab eo, qui aufert tibi *vestimentum*, etiam tunicam noli prohibere”. Azok a következtetések azonban, amiket KARDOS ebből az apró tényből levon, véleményem szerint túlzottan messzemenőek. Nem hiszem ugyanis, hogy a fordító ezzel bármiféle vallásos öngyilkosságra próbálta volna buzdítani a híveket. Ehhez ugyanis nem kellett volna kihagynia a felső ruhára vonatkozó részt, hiszen ha pontosan fordít, akkor a *tunica* úgyszólván bekerült volna a szövegbe. Másrészt a bibliai részlet kontextusa sem sugallja, hogy itt ennyire képletes beszédről volna szó (vö. Lukács

VI. 27–38.). Annak, hogy a *tunicá*-t a román nyelveknek pontosan megfelelő *szoknya* kifejezéssel fordítják (amivel KARDOS nyilván a fordítók többször hangsúlyozott olasz–katar kapcsolataira utal), nincs jelentősége, mert például a német bibliafordítások is *Rock*-kal adják vissza a *tunica* kifejezést, ez tehát akár valamiféle német kapcsolat bizonyítéka is lehetne. (Ilyen kapcsolat lehetőségét egyébként HADROVICS LÁSZLÓ a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1985. március 4-i ülésén egy előadásában fel is vetette.)

Azt, hogy végül is miért maradt ki a szövegből a felső ruhára vonatkozó kitétel, biztosan nem tudhatjuk, de a fentiekből látható, hogy feltehetően nem vallási megfontolásból. Lehetett a kihagyásnak más oka is: ugyanez a bibliai rész — némileg eltérő szöveggel — megtalálható Máté evangéliumában is (V. 40): „... et qui vult tecum iudicio contendere et tunica tuam tollere, dimitte ei et pallium”. Ez a MünchK.-ben is ugyanebben a sorrendben található meg: 11 vb: „Es ki akarand te vëled tozuënbën pezlëni/z te zociadat meguenni / aggad neki palaftodat es”. Itt tehát a *tunica* szerepel elől, s nem lehetetlen, hogy a Lukács-evangélium fordítójának is ez a rész csengett a fülében a fordítás közben.

A kihagyásnak lehet oka az is, hogy a fordító nem próbált a *megtilt* ige helyett másik kifejezést alkalmazni. Nem véletlen ugyanis, hogy mai bibliafordításaink ezt a részt szabadabban adják vissza: pl. „... és aki elveszi felsőruhádát, attól alsó ruhádát se *tagadd meg*” (Szent Biblia. Bp., 1979.); „... és attól, aki felső ruhádát elveszi, ne *vond meg* alsó ruhádát sem” (Szent Biblia. Bp., 1983.). A *tilt* ige vonzatstruktúrájába ugyanis a *tunica* nem illeszkedik bele. Ma *valakinek valamit* (cselekvést) lehet *megtiltani*, régen az ige vonzatstruktúrája ettől eltért (megtilt *vkít vmitől* — vö. NySz. III, 665), de a *tunica* mint tárgy itt sem szerepelhetett. Talán ezért hagyta ki a fordító az *ab eo*-nak megfelelő részt. Ezáltal viszont a szöveget is át kellett alakítania, az *ab eo*-hoz kapcsolódó tagmondatot kihagyva: aki elveszi szoknyádát, ne akard (*azt*) megtiltanod (*attól*).

e) KARDOSnak a fentebb elemzett három érvével kapcsolatban csak annyit jelenthetünk ki biztosan, hogy az érdekes fordítási megoldásokból levont következtetései és a velük kapcsolatos magyarázatai túlzóak, és az eltérések más-képp is megmagyarázhatók. A most következő kettőről viszont bizonyossággal állíthatjuk, hogy tévedésen, illetve pontatlanságon alapulnak, tehát elvet-hetők.

Szerinte „döntő jelentőségű maga az a szó, ahogy a felavatási szertartás áll a fordító érdeklődésének középpontjában. Az evangéliumokban, de a Bécsi Kódexben is a »gyógyítás« kifejezéseit (sanare, curare) általában a consolamentumnak pontosan megfelelő *megvigasztalni* igével adják vissza. Ennek magyarázata részben a bibliai gyógyítások értelmében, részben a patarén gyakorlatban rejlik. Jézus szerint ezek a gyógyítások a lélek megtisztítása által mennek végbe, a lélek üdvözítése által (Márk III. 3., 5). A legtöbbször Jézus, amikor *megvigaszt*, akkor a »gonosz lelket« űzi ki, megtisztít. Sőt pontosan a »mundare« (tisztítani) kifejezést is így fordítják: »ha akarsz, *megvigasztalhat*sz engem« (Márk I. 41–43.). A katarok elnevezése pedig *tisztá*-t jelent, akik a tisztulást a consolamentum, vagyis a megvigasztalás által nyerik el. Éppen ezért a patarénok szívesen foglalkoztak gyógyítással, amelynek során a betegeket igyekeztek a consolamentumban részesíteni” (i. m. 16).

Ebből az okfejtésből csak az utolsó két mondatot tudom elfogadni, ami előtte van, az tévedésen alapszik. Sem a Bécsi, sem a Münchener Kódex nem

használja a gyógyítás kifejezéseinek fordítására a *megvigasztal* igét. A *sanare*, ill. *curare* kifejezések megfelelője mindkét kódexben a *megvigasztal* ige, amit a kódexek határozottan megkülönböztetnek a *megvigasztal* igétől, amely mindig a *consolor* (ill. néhány esetben a *laetifico*) ige fordításaként fordul elő, tehát sosem 'gyógyít' értelemben (vö. KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi kódex nyelvtana 125–6, ill. SZABÓ T. ÁDÁM, Der Münchener Kodex 426). Egy esetben valóban a *mundare* kifejezést fordítja a *megvigasztal* igével (tehát nem a *megvigasztal*-lal, mint KARDOS állítja): „Si vis, potes me *mundare*”: „Ha akaz³ *megvigažthac* engemèt” (MünchK. 37ra₄₀ — Mk. I. 40.). Ez azonban nem a gonosz lélek kiűzésére utal, hanem a beteg egy leprás, akinek a sebekről, fekélyekről való *megtisztulása* egyet jelent a gyógyulással, a *megvigasztal*-sal. Ez esetben tehát pusztán értelmi fordítással van dolgunk, nem kell teológiai magyarázatot keresnünk. (A fordító egyébként a következő versben már szó szerint adja vissza a *mundare*-t: „Volo *mundare*”: „Akazlac *megtižteitanom*.” KARDOS tehát nem tesz különbséget a két ige közt, a kódexek viszont következetesen használatukban. Annyi igazsága van neki, hogy a két igenek van köze egymáshoz, hiszen egyazon szócsalád tagjai (feltehetően a *vig* melléknév származékai — vö. TESZ. III. 1141), s a *vigasztal* a *vigaszt* továbbképzett formája, nyilván ugyancsak műveltető képzővel, az -l-lel. Csakhogy míg az egyik a *testi*, addig a másik a *lelki* gyógyulás, enyhülés kifejezője a kódexek korában (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 106 és NYSZ. III, 1174–5). Az ilyen pontos különbségtétel egyébként gyakori a Huszita Bibliában: pl. *címer*—*címerlet* (BécsiK. 178, 265, ill. MünchK. 52vb₂₆; *császár*—*császárlat* (MünchK. 56vb₁; *lábnyomdek*—*nyomdek* (vö. VELCSOVNÉ: Népr. és Nytud. XXIV—XXV. 93) stb. KARDOSnak ez az érve tehát tévedésen alapszik, így nem is fogadhatjuk el.

f) Hasonló a helyzet a következővel is. Mint írja „a HtB. fordítása . . . feltehetően sokszor használja a consolamentum görög elnevezésének: a »beteljesülés«-nek (τελειωσις) fogalmát, amely egyébként megfelel a felavatottak latin és német nevének is (perfectus, Vollkommene). Ezt a beteljesülést magyarra *megtökéllet*, *megtökélleni* szavakkal fordítja. Ez ott válik érdekessé, amikor egy olyan kifejezést ad vissza ebben az értelemben, mint a *confortare* ige, melynek jelentése voltaképpen: erősíteni, bátorítani. Viszont a *confortare* olaszul nem ezt jelenti, hanem elsősorban *vigasztalás*-t, vagyis consolamentumot. Később látni fogjuk, hogy a fordítóknak egyébként is köztük van a messze kisugárzó olasz katarizmushoz. Nyilván olasz—katar használat ismeretében hajlították el a fordítás értelmezését” (i. m. 16–7).

KARDOS itt az Apor-kódex egy helyére (46. lap) hivatkozik, ahol a fordító a LXXXVIII. zsoltár 22. versét így adja vissza: „Mert en kezem fegedfeg lezen neki: es en karom *meg tókelli* őtet”: „et brachium meum *cofortabit* eum.” Meg is jegyzi, hogy „ugyanazt a latin kifejezést a Kulcsár-kódex az eredetinek megfelelően így fordítja: *megeősejti*” (i. m. 17. lap, 48. sz. lábjegyzet). Ez valóban érdekes, csak hogy — a már említett konkordanciaszótár tanúsága szerint — az egész Huszita Bibliában ez az egyetlen példa arra, hogy a *confortare*-t *megtökélleni*-vel adják vissza a fordítók. Másutt mindig *bátorít* fordul elő. Ezzel szemben — ha a *megtökél* igenek a Bécsi Kódex nyelvtanában és a Münchener Kódex szótárában feltüntetett előfordulásait a latin szöveggel összevetjük — azt látjuk, hogy a *megtökél* megfelelője is csak ebben az egy esetben a *conforto*, általában a *consummo*, ill. a *perficio* áll a helyén a latinban. Gyanús tehát a szóban forgó példa, a megoldás azonban nem az, amire KARDOS gondol. A 88. zsoltár idézett helyén egyes bibliai szövegvariánsokban nem a *confortabit* (-avit)

áll, hanem a *confirmabit* (-avit) ige (vö. Novae Concordantiae Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatum versionem critice edictam. Tomus I. 885, *conforto* címszó). A *confirmo* a négy evangélium szövegében mindössze kétszer fordul elő (Mk. XVI, 20. és Lk. XXII, 32.), s a Müncheneri Kódex szövegében mind a kétszer a *meġtökél* igét találjuk. A Bécsi Kódex szövegében találunk egy olyan példát, melyben a *meġtökél* mindkét ('megerősít', ill. 'befejez') értelemben megtalálható: 37—8, : „Tökelmég engemt vā Ilīn. iftēnē z ēz vđobēn nēzy ēn kēzēimn. m̄vūelkedētizē hog mikēt fogattad te vāzofodat Ilīmēt ēmēllēdfel z ēzekēt mēllēkēt || hiuē te miattad lēhētni *meġtōkēllēm*” : „*Confirma* me, Domine, Deus Israel, et respice in hac hora ad opera manum meartum, ut, sicut promisisti, Ierusalem civitatem tuam erigas, et hoc, quod credens per te posse fieri cogitavi, *perificiam*”.

A rejtély kulcsa tehát csupán egy másik Vulgata-variáns használata, nem pedig valamiféle olasz—katar kapcsolat, vagyis ezt az érvet is elvethetjük.

g) A soron következő, a Márk-evangélium prologusára vonatkozó érveléssel kapcsolatban már előbb (az a) pont alatt) utaltam VÉGH JÓZSEF MIHÁLY cáfolatára. Ezt követően KARDOS a „kisebb-nagyobb elhajlítások és önkényességek” közül mutat be néhányat (i. m. 17—8), melyek szerint megint csak a fordítás patarén jellegét bizonyítják. Ezekkel szemben ismét fel lehet azonban vetni más magyarázati lehetőségeket is.

Így például szerint „Jézus példázatának házigazdája a Vulgata szövege szerint kiküldte szolgálait az utakra, hogy vendégeket hívjanak, mivel a hivatalosak nem jöttek el (Lukács XIV. 23.). Az eredeti szerint »az *utakra* és sövényekre« (exi in vias et saepes) küldte őket. A patarén fordító *utak* helyébe *szőlő*-t tett »menj a *szőlők*özbe és a sövények közbe«. Már a megelőző példából is kiderül, de a források szerint is általános, hogy az *Úr szőleje* a hívó lelkek összessége különösképen (sic!) a patarén híveké: őket akarja begyűjteni a lakomára. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a katarok Európa-szerte a szőlőművesek között fejtettek ki erős propagandát, akik között hamar alakultak ki bér munkás csoportok. Egyébként Kamanc híres szőlővidék volt, és Moldvánban is a huszita telephelyeken mindenütt meghonosult a szőlőkultúra” (i. m. 17).

Ezzel kapcsolatban szeretném megjegyezni a következőket: annak, hogy a fordító a *vias*-t *szőlő*-vel adja vissza, egészen más oka is lehet, mint amit KARDOS feltételez. Egyszerű figyelmetlenségből is fakadhatott a fordító „elhajlítás”. A fordító ugyanis olvashatott a *vias* helyett *vineas*-t is, s így már „helyesen” fordította volna az idézett helyet. (Megjegyzem, hogy bár a betűhív kiadás megfelelő helyén [297. lap] csak a latintól való eltérésre figyelmeztet lábjegyzet, de NYÍRI ANTAL szíves közléséből tudom, hogy ő is figyelmetlenségre gondol az eltérés kapcsán. Szerinte a fordító a *vias*-t talán *uvas*-nak olvashatta, és ezért használta a *szőlő* szót e helyen. Ezt a véleményét NYÍRI ANTAL egyébként ki is fejtette a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1985. március 4-i — már említett — ülésén.)

Annál is inkább van alapunk a félreolvasás feltételezésére, mivel a Biblia szövegében többször is előfordul a *szőlő* és a *sövény* szoros kapcsolata: pl. MünchK. 27rb.: „Vala ēmbez hazi afa ki plantalt *ġolot* z *ſouēnnēl* meġkōrnekeġte q̄tēt” : „... plantavit *vineam* et *saepem* circumdedit ei” (Mt. XXI. 33.), MünchK. 48rb.: „*ġolot* plantalt ēmbez z meġkōrnekeze *ſouēnnēl*. . .” : „*Vineam* plantavit homo et circumdedit *saepem*” (Mk. XII. 1. a.). Ilyenformán megnő a félreolvasás lehetőségének esélye, hiszen egy a bibliát jól ismerő, azt fordító ember számára r o k o n f o g a l m a k kerülnek a helytelen olvasat miatt egymás

mellé, nem tűnik fel tehát annyira a hiba, mintha össze nem illő fogalmakról volna szó. (Megjegyzem, hogy mivel a fordító maga is kéziratból dolgozott, a kézirat másolójának figyelmetlenségéből akár állhatott előtte olyan romlott latin szöveg is, melyben írva is *vineas* vagy *uvas* állt.) Mindez természetesen csak feltételezés, csak hogy amit KARDOS állít, az sem több pusztá ötletnél, bizonyítékai nem meggyőzőek.

h) KARDOS szerint „azt sem tekinthetjük merő véletlennek, amikor az evangélium egy újabb helyén a Genezareth taván járó Jézusról azt mondja, hogy »alajták őtet *tündérlet*-nek«. A katolikus fordítás a Jordánszky-kódexben *késértet*-ről beszél. Mit hangsúlyoz a *tündérlet*? Azt, hogy Jézus teste csalóka látomás volt, mivel a patarénok azt tanították, hogy Jézusnak nem volt valóságos teste, csak látszat teste, ezért feltámadása és passiója is csupán látszólagos. A megváltás értelme éppen ezért nem a kereszthalál, hanem Jézus szellemi tanítása és példaadása (doketizmus). Ennek bizonyítékául éppen a szóbanforgó jelenetet hozta fel a katar hitvédelem, mondván, hogy Krisztusnak nem lehetett teste, különben nem járhatott volna a vízen” (i. m. 18).

Abban, amit a patarén tanokról és a katar hitvédelemről ír, KARDOSnak bizonyára igaza van. A *késértet* kifejezés azonban előfordul a Münchener Kódexben is (vö. SZABÓ T. ÁDÁM, Der Münchener Kodex 204). Mindegyik (9) esetben a latin *tentatio* 'megkísértés, Versuchung' fordításaként kerül a szövegbe. Ezzel szemben a *tündérlet* alakot kétszer találjuk csak meg a kódexben (vö. SZABÓ T. i. m. 396), mindkétszer a *phantasma* 'kísértet, Gespenst' fordításaként. Valószínű tehát, hogy ismét a Huszita Biblia fordítóitól már megszokott nyelvi újítással, különbségtétellel állunk szemben: a két latin kifejezést két magyar szóval próbálták visszaadni, ahogyan tették ezt a *lélek* 'anima' és *szellem* 'spiritus' szavak kapcsán is. Vagyis amit ma két különböző képzővel fejezünk ki (*kísértés*, ill. *kísértet*), azt ők — az *-at/-et* képző dominanciája folytán — két különböző szóval adták vissza. Eközben nem csekély nyelvi leleménnyel tettek tanúbizonyságot, mivel épp a *tün-(-ik)* igéből képzett *tündérlet* kifejezést alkották meg (a NySz. III, 819 szerint másutt nem is fordul elő ez a szó), s ezzel valóban a kísértet lényegét tudták visszaadni, azt, hogy képes megjelenni és eltűnni. A szóalkotás mögött meghúzódó szándék azonban nemcsak teológiai okokkal magyarázható, hanem sokkal inkább a nyelvi pontosságra törekvéssel, hiszen a testetlenség, a tündér-lét minden kísértetnek sajátja, nemcsak Jézus patarén teológia szerinti alakjára.

i) Most már csak KARDOSnak az utolsó, a szövegcsonkításokra vonatkozó érve volna hátra, ezt azonban — mint láttuk (l. a) pont) — már VÉGH J. MIHÁLY is megkérdőjelezte.

4. Összegzésül a következőket mondhatjuk: Láttunk egy tetszetős elméletet a huszita biblia fordítóinak patarén eretnek voltáról, melyet kidolgozója jó néhány, a fordításból származó nyelvi érveléssel támasztott alá. A legfőbb érveléssel a *lélek* és *szellem* szavak patarén értelmű megkülönböztetésével már KÁROLY SÁNDOR is szembeszállt, s ellenvéleményét itt még további bizonyítékokkal sikerült megtámogatnunk. Az elmélet mellett fölhozott tíz kisebb nyelvi érvelés pedig az derült ki, hogy egy részük tévedésen vagy pontatlanságon alapszik, a többi pedig nemcsak a patarén teológia alapján magyarázható, hanem — legalább annyira meggyőzően — másképp is. Márpedig ha egy elméletnek ös-

s z e s bizonyítékával szemben kételyek merülnek fel, akkor megkérdőjelezhető az elmélet hitele is. Vagyis: első ránk maradt bibliafordításunknak f e l t e t h e t ő e n n i n c s k ö z e a patarén eretnekséghez. Ez nem jelenti azt, hogy a fordításnak ne volna köze az eretnek mozgalmakhoz. Kétségtelen ugyanis, hogy vannak bizonyos kapcsolatai a huszitizmussal. Azt sem állítom, hogy a fordítás ne lehetett volna paratén jellegű, csupán azt, hogy ha az volt, akkor ez a szövegben nem fejeződik ki, vagy legalábbis nem azokon a bizonyítékokon keresztül, amelyeket KARDOS elmélete megtámogatására csatasorba állít.

FORGÁCS TAMÁS

Gyanús határozószók . . .

I. A Gyakorisági Szótár (a továbbiakban: GySz.) rendszeres munkálatainak megszakadása előtt, 1982-ben tanulmánykötet gyűlt össze a munkaközösség felhalmozódott tapasztalataiból. Ez a kötet a kedvezőtlen viszonyok közt nem jelenhetett meg. Úgy vélem, az én írásom ma is időszerű elvi problémát feszeget. Élesen bírálom benne, hogy helyesírási döntésekre alapozunk szófajmeghatározásokat. Ha másnak nem, vitaindítónak a MNy.-be is beilleszkedhetnek a gondolataim. Nem tartottam szükségesnek, hogy teljesen átdolgozzam eredeti cikkemet, de figyelembe vettem az időközben megjelent AkH.¹¹ diktálta írásmódot, ha ez netán érintette a határozószókat (a továbbiakban az ÉKsz. alapján: hsz., továbbá hsz.-szerű, hsz.-szerűen), illetve az azzá minősített szóalakokat.

a) Ma már talán senki sem tagadja, hogy a nyelvi kategóriák általában is, a szófaji kategóriák különösen is átfedik egymást, közös metszeteik vannak, összemosódnak a határaikon. Tudjuk, nem dönthetünk el minden kérdést vagy-vagy módon. Általában elismerjük kétértékű, kétértelmű jelenségek létét.

Igen kevesen ringatóznak olyan ábrándokban, hogy teljesen kikapcsolhatják a történetiséget, vagyis hogy teljesen vegytiszta szinkrón, leíró szempontból vizsgálódhatnak (így még ZELIG S. HARRIS: A nyelvtudomány ma 55, 66 stb.). Az elavult, az avulni kezdő, az elhomályosodó szerkezetű és a keletkező új alakulatok rávetítik a szinkrón rendszer egészére is, sőt normáira is (vö. pl.: JUHÁSZ JÁNOS, Die sprachliche Norm. Budapesti Beiträge zur Germanistik. 1985. 15, 137, 141—2, 175—6, 189, 225; W. HARTUNG: Normen in der sprachlichen Kommunikation. Berlin, 1977. 28, 44, 63; H. SCHÖNFELD: uo. 164, 168—9; CH. SCHWARZ: uo. 76; HUGO STEGER: Der öffentliche Sprachgebrauch. I. Die Sprachnorm-Diskussion in Presse, Hörfunk und Fernsehen. 1980. 210; HANS EGGERS: uo. 203; DIETER NERIUS, Untersuchungen zur Herausbildung einer nationalen Norm der deutschen Literatursprache im 18. Jahrhundert. Halle/Saale, 1967. 22, 24 stb.) e rendszer történetiségét holmi „elasztikus stabilitás” formájában.

Egyre többen ismerik föl a modernista táborból is, hogy a tartalmat, a jelentést nem lehet teljesen kizárni a kutatásokból, a nyelvi kutatásokat képtelenség teljességgel formalizálni, szintaktizálni.

Nem látja viszont a hagyományos nyelvészek többsége, hogy a k ü l s ő l e g e s , a f o r m á l i s hagyomány nem lehet alapja a nyelv lényegére vonatkozó kutatásoknak és döntéseknek. Ilyen külsőleges és nem is egészen

társadalmi méretű hagyomány a helyesírás is, ilyen a nyelvtanírói, szótárírói hagyomány is. Az ellenkező véletbe esnék, ha azt hirdetném, hogy az efféle hagyományok semmit sem tükröznek a nyelvi valóságból, tehát hogy ne volna semmiféle igazságtartalmuk. Van éppen, csak hogy meglehetősen korlátozott tartalom ez!

b) Mielőtt rátérnék a szófaji problémára, leszögezem, mi az álláspontom az állítólag több mint fél évezrede lezárt univerzálizációjában. Az a meggyőződésem, hogy a dialektikus materializmus nem a nominalizmus örököse, hanem az ún. „mérésékelt realistáké”. A különösök és általánosok nem elvonatkoztatások, nem absztrakciók, hanem akkor is léteznek az egyediben, ha a tudatnak nem sikerül őket elvonatkoztatással tükröznie. Ha pedig így van, akkor a szófaji csoportosítást nem a nyelvészek hozták létre, hasznosítva a nyelvtani, szótártani, helyesírási hagyományokat mint csupán tradíciókat, hanem a szófajiságok is benne vannak nyelvi különösként, nyelvi általánosként a nyelvi egyediben. A szófajok objektív kategóriák, nem pedig megismerési, leírási eszközök, szerszámok csupán. A tudományos minősítést nem befolyásolhatják olyan gyakorlati igények, hogy könnyebben lehessen megtalálni fordításkor az idegen nyelvi megfelelőt, sem az olyanok, amelyek őrizni akarják a szent folyamatosságot a nyelvtanok és szótárak készítésében. Még kevésbé lapulhat a tudományos minősítés mögött apologetikus célzat: az, hogy az eredmény igazolja az utóbbi időkben érvényes szabályzatok helyesírási döntéseit. Természetesen az sem befolyásolhatja a döntésünket, hogy általa aztán egyszerűbben írassuk le és elemezhezzük mondatainkat. (Efféle érvelésre példa: ANTAL LÁSZLÓ, Egy új magyar nyelvtan felé, 142.) A tudományos igazságnak csak a legvégső fokon próbája a gyakorlat (az a gyakorlat, amelyről Lenin is hangsúlyozza, hogy sohasem korlátlan, tehát sohasem abszolút ismérv); nem ismérve viszont a közvetlen gyakorlati haszon, a korábbi kutatásokkal vállalt szolidaritás, folytonosság, sem a gazdaságosság vagy egyszerűség önmagában. A tudományos szófaji minősítés *s z e l l e m i* gyakorlatát szakadék választja el a fent körülírt szűken prakticista, amerikanizáló tudományoskodástól.

2. Az, hogy a szófajok halmazai között átfedések vannak, nem teszi fölöslegessé vagy szükségképp érdektelenné a szófaji meghatározásokat. A valóságot ilyenkor azok a definíciók tükrözik viszonylag híven, amelyek maguk is átfedik egymást, és kiegészítések definiálják a szófajok közti metszetek területére eső szavakat. A szófajok léte objektív, a meghatározások viszont már nyilván elvonatkoztatások is, a megkülönböztetésnek, minősítésnek az eszközei is. A definíciókról úgy is ítékezhetünk, hogy eldöntjük: mit érnek szerszámként, eszközként. A MMNyR.-é (I, 251; elődjei: SIMONYI, MHat. II, 328; TOMPA: Anyanyelvünk az iskolában I, 185; stb.) nem jó sem tudományos absztrakciónak, sem minősítési munkaeszköznek: a határozószó olyan szó, amely igének, névszónak, másik határozószónak, esetleg egész mondatnak „határozói körülményét” nevezi meg. Leginkább a ragos vagy névutós névszó jelentésértékének felel meg a nyelv kifejező eszközeinek sorában. — Soroljam-e kifogásaimat? A nyelvtan ismeretlent ismeretlennel definiál, hisz mi az, hogy „határozói körülmény”? Miben különbözik a mondatbeli határozói funkciótól? Mi az egész mondatnak a határozói körülménye? Ha leginkább ragos vagy névutós névszónak felel meg a jelentése, minek felel meg még? Mit értsünk itt pontosan „a nyelv kifejező eszközei”-n? Stb.

Nem titok, miből fakadnak a meghatározás legsúlyosabb hibái. A MM-NyR. mindenképp bele akarja préselni a kereteibe a módosítószókat. Valamelyest enyhíti ezt az eljárást a szerzők önbírálata: „A módosító szók [!] egész kategóriájának a határozószók körébe való sorolása tehát leíró szempontból aligha jogos; a kérdés egészen tüzetes tudományos tisztázásáig azonban ez — a történeti szempontú — beosztás viszonylag a legelfogadhatóbb” (I, 261). De ezt a munkát azóta már elvégezte H. MOLNÁR ILONA (MNy. LV, 358—61, 470—80, uő., Módosító szók és módosító mondatrészek... NytudÉrt. 60. sz.).

Az ÉrtSz. még nem hasznosíthatta H. MOLNÁR ILONA eredményeit, de tekintsük-e tán rejtett bírálatnak, hogy az ÉKsz. se tette meg ezt? Ha így van: méltánytalanság! Bár a többi oldal felé is olyan jól el tudnánk határolni a hsz.-kat, mint most tudjuk a módosítószók felé. A GySz. már külön kódolta a hsz.-kat, külön a módosítószókat, nagyjából követve H. MOLNÁR ILONÁT. Oly kevés vitás eset maradt, hogy ezekre nem vesztegetek szót.

Az ÉKsz. teljes anyagát feldolgoztam, amely segíthet a hsz.-k határainak tisztázásához. Persze, területi okokból rostálnom kellett, mi kerüljön be a közleményembe. A felülvizsgálásban nem segített a MMNyR. idézett hsz.-meghatározása, amikor el kellett döntenem, hogy a *déltájt*, a *helyütt*, a *mindnyájan* vagy a *közszájon* hsz.-e vagy névutós, illetve ragos névszó.

Nem segített az sem, hogy a leíró célzatú MMNyR. apróbetűsen mégis beszótte ide a nyelvtörténetet, megemlékezve róla, hogy miféle morféma-kapcsolatok váltak hsz.-vá, ha elhomályosodik kapcsolatuk. Kétségtelen, hogy hsz.-vá általában a határozói feladatot betöltő *a l k a l m i* morféma-kapcsolatok állandósultak, lexikalizálódtak. De sem az elhomályosulás, sem a „jelentésbeli elszigetelődés” ismérve nem alkalmas rá, hogy bekerüljön a kategóriába a hsz.-knak az a kicsi, de nem jelentéktelen csoportja, amely ma ragtalan névszóval azonos alakilag: *jövet*, *menet*; *vasárnap*, *másnap*, *mindennap*; *kész* (van), *egész* (jó); *akaratlan*, *hasztalan* stb.

„Alaktani, szerkezeti elhomályosodást”, „jelentésbeli elszigetelődést” nem ajánlatos úgy emlegetni, hogy ne határolnánk el e folyamatokat szabatosan a) a hsz.-t alkotó morféma-kapcsolatok valamelyikének, esetleg többjének *t e r m é k e t l e n n é v á l á s á t ó l*; b) használati körüknek, kapcsolódási képességüknek beszűkülésétől, megmerevedésétől. Elvégre a természetlenné válás legfőbb előzménye lehet a morféma-kapcsolat elhomályosodásának, de nem azonos vele.

A hsz.-k és névszók közti határ megvonásához sokkal alkalmasabb az *értékváltás* műszó. Ha világos, hogy egy szóalak miféle morféma-kapcsolatból áll, nyilván ott a hsz.-k határa, amelyen túl már lényegesen különbözik az egésznek a jelentése a részek, részkapcsolatok jelentésének összegétől, vagyis ahol már nem következik az összetevő morféma-kapcsolatok, morféma-egyesüléseknek *s e m e l y i k* érvényes, használatos jelentéséből, jelentésárnyalatából. A szóalak (jelentés)értéket váltott.

Két példán mutatom be, miben és hogyan különbözik az én felfogásom a szótárszerkesztők többségétől. Az ÉKsz. kimondatlanul is ragos névmásnak tartja a *mit* alakot („*Mit* [‘miért’] búsulsz?”, „*Mit* [‘sehogy sem, semmiképp sem, semennyire sem’] bánja ő azt?”), még csak hsz.-szerűen minősítést sem fűzve hozzá. A GySz.-ban ez a *mit* már nagyon helyesen: hsz.! Megvan benne az említett értékváltás: a kérdő, illetve kérdő alakú általános-tagadó névmás eredeti locativusragjának ok- és fokhatározói jelentése teljesen hiányzik a nem-

zeti (= köz- + irodalmi) nyelvünkéből, tehát a *mit* 'miért' vagy 'semennyire' stb. jelentésében vitathatatlanul értéket vált a morfémakapcsolat.

Ezzel szemben helytelenül tartja a *miként*-et hsz.-nak az ÉrtSz., az ÉKsz. és a GySz. is. Itt nincs értékváltás, a szótártani és nyelvtani hagyomány pedig nem tudományos érv. Ragos névszónak tartja egyébként a MMNyR. (I, 579) is. Arra az ellenvetésre, hogy a *-ként* essivusi-formalisi rag módhatározói értelméhez általában hasonlító jelentéstöbblet is szokott járulni, itt pedig ez hiányzik, könnyen megfelelek. Először is közismert dolog, hogy a mód- és állapothatározók ragjai mennyire gyakran és milyen erősen átfedik egymást, és az „*Elsőként ért a célba*” állapothatározójában már nincs hasonlító jelentéstöbblet. Másodszor: elvetem ugyan ANTAL LÁSZLÓ leszűkített esetrendszerét (l. A magyar esetrendszer. NytudÉrt. 29. sz., MNy. LVI, 52–7, uő., Egy új magyar nyelvtan felé 50–75), de meglehetősen kidolgozatlanul tartom a hagyományos felfogást (MMNyR. I, 552–87) is. Részletesen ki kell majd fejteni, hogy teljes esetrendszerünk csak lehetőség, s a névszókon belüli szófaji, szófajcsoportbeli eltérések is, egyes szavak jelentése is, hangalakja: főleg végződése is korlátozza e lehetőségek megvalósulását. Így a *mi* kérdő és vonatkozó névmás sem kapcsolódhat *-an/-en* vagy *-ul/-ül* modalis-essivusi raggal. *Miül* ugyan elképzelhető, de csak erős stílárius ritkasági értékkel. Ezért a *-ként* rag veszi át a modalis-essivusi ragok feladatát. Olyan ez, mint a települési tulajdonneveknek és a belső/külső helyviszonyú ragoknak a kapcsolata. Az ilyenek nem jelentenek sem igazi belviszonyt (*Bécsben*), sem igazi felszíni külviszonyt (*Budapesten*), hanem egyik is, másik is a ma már valójában csak tengődő általános, nem specializálódott helyi tartamhatározói viszonyt fejezi ki (tehát az *in-* és *superessivus* helyett *locativust*, mint a *Győrött*). Az efféle helyettesítéseket nevetséges volna „jelentésbeli elszigetelődésnek” minősíteni.

3. No de mi az, amit az értékváltás ismérve alapján minősítenünk kell? Az írott szó-e? Szép volna, ha a helyesírás csakis jelentéstani és alaktani-szintaktikai érvek alapján szabályozná az egybe- és különírást. Nem így van! Nemzeti nyelvünk belső fejlődési és rendszerállapot-törvényei mellé odajárult az íráshagyomány, a megszokás „érve” is. Ezt még legbősebb apologétái sem tagadják jelenlegi és múltbeli helyesírási szabályzatainknak. A helyesírási szótár címszavai eléggé szűken gyakorlatias és csak részben tudományos alapú eljárás végtermékei. Itt nem bírálatukról van szó, hanem arról: ilyen minőségükben lehetnek-e alkalmasak rá, hogy mindegyikükben igazi szófaji egyiséget lássunk, és fordítva: akadályozhatja-e a különírási döntés, hogy különírandó szókapcsolatban egyetlen szófajt ismerjünk föl? Költői kérdésnek látszik, de nem az! Sem az ÉrtSz.-ban, sem az ÉKsz.-ban nem találkoztam egyetlen olyan szófaji minősítéssel sem, amely bennfoglaltan vitába mert volna szállni a készítésük alatt érvényes AkH.¹⁰ sőt az állítólag csakis „tanácsadó” jellegű HTSz. egybe- és különírási megoldásaival. Nem akad olyasféle megállapítás egyikben sem, hogy pl. „noha az AkH.¹⁰ egybeírta, tkp. névutós főnév”, „tkp. jelzős vagy határozós szerkezet, amelynek alaptagja ragos főnév”. Szeplőtlenül tökéletesnek, tudományszerűnek nyilvánítja-e hát az ÉrtSz. és ÉKsz. munkaközössége a mai helyesírási döntéseket? Tudományossá változtatja-e át, ami csupán — esetleg — hagyományos? Sem a tökélyben, sem a hagyomány tudományosságában nem hihet komoly kutató. Az is teljességgel érdektelen, hogy „máshol” — akár keleten, akár nyugaton — sem szokás mintegy „szembeszállni” a helyesírási szabályozott alakjaival

a nyelvészetben. Lehet-e afféle indokkal, hogy ne zavarjuk meg a laikusokat, lemondani egy alapvetően tudományos igényű eljárásban, a szófaji minősítésben a helyesírással időnként szembekerülő tudományosságról? Ez ismét szónoki kérdés.

A szomorú az, hogy még az igen kis példányszámú szótártani kiadványok (SzótTan., NytudÉrt. 36. sz.) sem vetik föl: a helyesírásban nem logikusan, hanem a hagyomány alapján szabályozott egybe- vagy különírt szók szótártani értékelésében szükség van a helyesírási döntéseknek — legalább implicit, bennfoglalt! — bírálatára. A MMNyR. (I, 251) egy helyütt kerületi a forró kását, de csak a különírt szavak hsz.-i összértékére nézve, ez pedig kevés.

a) Hol kényszerít hsz.-vá egészen más szófajú szavakat helyesírásunk apológiája? Például a tévesen egybeíratott névutós névszók körében! Persze, van elegendő alaktani, illetőleg jelentéstani okunk a *rendkívül*, *annálfogva*, *kétségkívül*, *szérfölött*, *toronyiránt*, *kétfelé* egybeírására is, hsz.-vá minősítésére is. El lehet még fogadni a *módfelett*, *többfelé* hsz.-i besorolását is. Egészen más a helyzet, ha a szókapcsolat második tagja *tájt*, *tájban*. Ezek SEBESTYÉN ÁRPÁD szerint (A magyar nyelv névutórendszere 163—5) „ragos névszói névutók”, tehát még névutónak is frissek; az ÉKsz. pedig ragtalan névszó után „nu-szerűen” használt ragos főneveknek minősíti őket. Csakis a helyesírás fölmagasztalása indíthatta a MMNyR.-t rá (II, 182, 190), hogy azt merje állítani: ezek „némileg raggá válóban” vannak. Hogy válnának raggá, amikor még alig névutók? Igaz, az újabb ragok nem illeszkednek mindig, de legalább csonkulkak alakilag (R. -koron, -kort > -kor). Az *éjjeltájban*, *éjjeltájt*, *déltájban*, *déltájt*, *alkonyattájt*, *alkonytájt*, *ilyentájban*, *ilyentájt*, *olyantájban*, *olyantájt* tehát névutós névszó mind; bár az ÉKsz. szerint hsz.-k, semmivel sem jelentenek mást egybe-, mint különírva. Nem indok egybeírásukra sem, hsz.-vá lefokozásukra sem az *akkortájban*, *akkortájt*, *ekkortájban*, *ekkortájt*. Ez más csoport. Az *akkortájban* és társai nyilván szerkezetvegyüléssel (*a tájban* × *akkor* > *akkor tájban*) vagy talán határozói értelmezői kapcsolat mutató névmási tagjának a kiesésével (*akkor, a tájban* > *akkor tájban*) magyarázhatók, és valószínűleg másodlagosak az *éjjél tájban* szókapcsolatokhoz képest. Az *akkortájt*-félék tehát leíró szempontból vagy névutós hsz.-k, vagy névutós ragos névmások (mint: *azon belül*, *ezeiken kívül*, *míndezeken túl*).

Ténykérdés, voltak-e nyelvünk múltjában kérészetű **alkonytáj*, **deltáj*, **éjjeltáj* főnevek. Nem hinném, de ha lettek volna is, tiszavirágletük akkor sem indokolja a jelen helyesírásában egybeírásukat. Az viszont biztos, hogy mai nemzeti nyelvünkben nincs **időtáj* főnevünk, mint az ÉKsz. állítja! Az ott idézett „ilyen *időtájban*” még az AkH.¹⁰ és AkH.¹¹ szerint is alighanem *ilyen idő tájban*-nak írandó! (Vö. *három óra tájt*!) Íme, a helyesírás-apologetika túlzása... Difficile est satiram non scribere...

Látszólag elég a jelentésváltozás, hogy a *négyszemközt*, *hatszemközt* hsz. legyen, és indokoltan írássék egybe. Valójában az egybeírás, a hsz.-vá lefokozás erőszakosan csökkenti a kifejezések képszerűségét, amelyet őrizhetne még a különírás. A képiesen átvitt használt kifejezések nem válnak elvszerűen egybeírandó egységgé (vö. LENGYEL LAJOS: SzótTan. 161—82).

S miféle szófajtan az, amelyben a *magánkívül* hsz., de a *magamon kívül* 'eszméletlen állapotomban' már névutós névmás? A szövegösszefüggésben egyáltalán nem fenyeget értelmi zavar amiatt, hogy egybeesik a *maga* visszaható és a *maga* személyes névmás -n ragos alakja. Csak mesterkelt példákban képzelhető el, hogy a *magán kívül van*-nak 'eszméletlen (állapotban van)' és

'önön kívül létezik <vmi, vki más>' jelentéseket ne lehessen a szituáció és kontextus alapján elkülöníteni. S még ha így volna is: a *magánkívül* akkor sem hsz., hanem közlési okokból egybeírt ragos-névutós visszaható névmás. Ugyanígy (sőt még inkább) többesjelezett, névutós névmás a *mindenekelőtt*, *mindenekfölött*, nem pedig hsz., és nem kötőszó, még csak nem is vonatkozó hsz. a *minekelőtte*, *minekutána*, hanem régies ragos és névutós vonatkozó névmás, amely akkor is mondatrészi értékű, ha betölt kötőszói feladatot is, és természetesen akkor is vonatkozó névmás a *magja*, ha a vele összekapcsolt tagmondatok viszonya csak alárendelés.

Az *időközben*-t még én is elfogadnám nyelvhelyességi vonatkozásban korántsem szeplőtlen hsz.-nak, ha kimutatható értékváltásos jelentéstöbblete csak itt volna meg. De nyelvűvelőink már szentesítették az *időben*-t a gyökeresebb *idejében* mellett (NyKk. I, 964) azzal, hogy az *idő* itt 'kellő idő', 'a szükséges idő'. Így viszont az *időközben* előtagjáról (?) is állíthatom, hogy 'az említett vagy a szituációból kiderülő folyamatok közti idő'. Így pedig a különírt *idő közben* nemcsak jelentheti, hanem jelenti is ugyanazt, mint az egybeírt alak. Lám, a hanyagabb nyelvhasználatnak tett nyelvűvelői engedmény is nekem dolgozik! Elvégre aki elfogadja az *időben*-t 'idejében'-nek, következetlen önmagához, ha hsz.-nak tartja, nem pedig névutós főnévnek az *idő közben*-t!

b) Nemcsak a névutós szók indokolatlan egybeírása kelt zavart a szó-faji minősítésben. Semmi alapos okunk sincs, hogy hsz.-vá avassuk a *nagymértékben*, *kismértékben*, *elsősorban*, *utolsósorban*, *mindinkább*, *mindmáig*, *mindhalálig*, *felerészben* szókapcsolatokat — a helyesírási egybeíratáson kívül... Ugyanígy fölösleges az *akarva-akaratlanul*, *akarva-akaratlan* kötőjeles egybeírása és így hsz.-vá nyilvánítása. Ha a „fél szemmel azért csak odafigyel” kiemelt szókapcsolatát külön kell írni, *l e g a l á b b i s* megkérdőjelezhetjük, hogy hsz.-e a *félvállról*, *félvállra*, és hogy indokolt-e az egybeírásuk. Ismétlem: beszámíthatjuk az átvitt értelmüket, de ez még nem lexikalizálódás. A lexikalizálódás megszünteti a képszerűséget (vö.: LENGYEL LAJOS: i. h. 162, 177; HANKISS ELEMÉR: Kritika IV, 10. sz. 17; TÖRÖK GÁBOR, Lírai igefüggvények stilsztikája 130). Az *i n d o k o l t* egybeírás jelzi a lexikalizálódás befejeződését, az *i n d o k o l a t l a n* viszont kárt okoz: szubjektivistá önkénnyel erőszakosan halványítja, sőt megsemmisíti a maradék képszerűséget.

c) Értsük meg egymást! Az AkH.¹⁰ és az AkH.¹¹ hibái nélkül is időszerű, eleven a szófajtanban, az is volt, az is lesz: írásképeket, így-úgy egybe- vagy különírt szóképeket minősítsünk-e szófajtani szempontból, vagy az írásszabályok kikerülhetetlen kritikájával, a szent hagyományok bírálatával állapítsuk-e meg a szófaji egységeket?

4. Az ÉKsz.-ban minden hsz.-nak minősített alakot végigvizsgáltam. Kerestem, megvan-e bennük az alaktani, illetőleg jelentési értékváltás. Az eddig bemutatott csoportokon kívül is sokszor előfordult, hogy ilyesmit nem találtam.

a) Ki kellene zárni az ilyen vizsgálatból az olyan frazeológiai egységeket, amelyek annyira lexikalizálódtak már, hogy jelentésük motiválatlan, tagolhatatlan egész (erre BALÁZS JÁNOS: SzótTan. 95). Az ilyen egységek határozóját hiába elemeznénk, szegmentálnánk helyesen, mit érne, hogyha nem tudjuk elválasztani jelentését az alaptag ige jelentéstartományától? Nem igazolhatnánk, hogy végbement-e értékváltás benne. Mondom, ki kellene rekeszteni mindezeket — ha volnának... Az ÉKsz.-ban nincsenek. Nem ilyen a sokszor

emlegetett *dugába dől* sem. Noha jelentése egy szóval is megadható: 'meghiúsul', ez igenis tagolható. A *dől* csaknem olyan önálló marad e kifejezésben (vö. ÉKsz. *dől* 1. e. és 3. jelentés), mint a *sírba, halomba, halomra, romba dől* kapcsolatokban. Ha az ige itt érvényes jelentését kivonjuk a *dugába dől* egészéből, a *dugába* számára olyasféle eredményhatározói jelentés marad, hogy 'a terv, szándék, ügy, munkálat, készülődés' romba, halomra, halomba, sírjába <dől>. A *duga* 'donga' jelentésében kiveszett nemzeti nyelvünkéből, még „ritka, régies, elavult” minősítéssel sem állhat meg. Ezért nem lehet egyedileg kötött főnévi tömorféma a *dugába* határozóraggal, hanem egészében hsz.

Nem mondok-e itt ellent önmagamnak? A *négy szem közt, hat szem közt, fél vállról* "hibás" különírásaival, hsz.-i voltuk tagadásával védeném szemléletességüket, a *dugába* hsz.-vá nyilvánításával viszont csökkenteném ez utóbbiét? Csökkenteném — ha lett, lehetett volna neki ilyen! De erre a kérdésre még visszatérek.

Nem ragos főnév, hanem hsz. az „*ebrúdon* kivet” határozója is. A *kivet* 'kidob' eleven, de az *ebrúdon* jelentésszeg csupán nyelvészi agyakban azonos a civilek számára nem létező *ebrúd és a superesszívusrag jelentésének sumájával. A művelt laikus e három morféma összegét körülbelül úgy értelmezi, hogy 'durva erőszakkal, megalázóan, kutyának tekintve, akként bántva vele <vet, dob ki>'. Az *ebrúdon* jelentése kétségtelenül átváltódott.

Zavaros az „eltűnik, eltávozik a *balfenéken*” határozójának értékelése. Az ÉKsz. szerint a *fenék*-nek még él a régies színházi nyelvben 'a színpadnak a nézőtértől legtávolabbi része' jelentése. Ebben az esetben a *bal*-nak csakis irány a jelentése, és itt külön is írja az ÉKsz. Zafos ellentmondás, hogy a kifejezésben egybeíratná mind a HTSz., mind — külön címszó alatt — az ÉKsz. Még zagyvábbá válik a helyzet, hogy mindezek után mégis ragos főnévnek tartja... Ám ismerjük be, hogy a *fenék* régi színházi jelentése már kiveszett, ám írjuk egybe a kifejezésben a *balfenéken* alakulatot, de akkor legalább legyünk következetesek, és tartsuk hsz.-nak!

Él-e vajon továbbá eredeti jelentésében a nemzeti nyelvben a *dögrovás*? Az ÉKsz. szerint népies-elavult. Én tovább megyek: kiveszett a nemzeti nyelvből. A „*dögrováson* van” határozója csakis akkor lehet ragos főnév, ha tengődik még az eredeti jelentés. Egyébként bizony hsz.! Ha annyira értelem-tükröztető a helyesírásunk, mint például DEME LÁSZLÓ hirdeti (MNYTK. 110. sz. 10), tükröztesse a szófaji értelmet, jelentést is!

Nincs *gyanúper, cigányút, cigányutca* főnevünk sem. Az „él a *gyanúperrel*”, a „*cigányútra, cigányutcára* megy (szalad, téved) a falat” kifejezések jelentése viszont tagolt, motivált: igéjük eredeti önálló jelentésével vesz részt a szólásban. (Égészen más kérdés, hogy mint szólásoknak egy szóval is megadhatjuk a jelentésüket!) Meggyőződésem szerint tehát hsz. a *gyanúperrel* is, a *cigányútra* is.

Nem élesztheti-e föl a nyelvi ismeretterjesztés a képszerűséget? Nem adhat-e át annyi ismeretet, amellyel már ragos főnévnek érződhet a *dugába*, az *ebrúdon*, a *balfenéken*? Én tagadom (aki bízik benne: az legalább írja két szóba a *balfenéken* alakot!). Hiába ismerjük meg a tárgyi néprajz egy zugában a pásztor rovásfáját, hiába tudunk az *ebrúd* középkori használatáról, netán láttuk is ezt történelmi filmen! Társadalmi gyakorlatunk szerencsére túlhaladt ezeken a fokokon. Történelmi ismeretként terjeszthetjük őket, de mindebből nem lesz szófajtani hatóerő. (Az *ott*-ot sem érzem ragos névmásnak, ha tudom, hogy eredetileg ez volt.) Aztán meg nem is nyér a szemléletesség

mindig! Az „él a gyanúperrel” értéke nyilván a ravasz, jogi éberség hangulatának fölidézése.

b) Nem fejtegetem bővebben, miért tartom — egyébként a GySz.-ral együtt! — ragos főnév helyett hsz.-nak a „szemügyre vesz” határozóját (igéjére: észre-, szemre-, figyelembe vesz; szemrevételez), ugyanígy a „közkézen, közszájon forog”-ét. Nincs *közkéz, *közszáj, az igére meg l. ÉKsz. *forog* 7.: *szóban, veszélyben, szőnyegen*.

Tagadhatatlanul van a felfogásomnak szófaji láncreakciója. Ha a *köz- kézen, közszájon, szemügyre, gyanúperrel* határozórag nélkül értelmetlen, s raggal együtt e z é r t hsz., akkor nem maradhat tárgyragos főnév a „lobbot vet”, a „vérszemet kap”, a „farkasszemet néz”, a „fabatkát, fakovát sem ér”, a „hetet-havat, tücsköt-bogarat összebeszél, összehord” sem. Igaz, ANTAL LÁSZLÓ szerint a *fabatká*-nak és benne a *batká*-nak tárgyrag nélkül is van értelme: „az a legcélszerűbb, ha a *batka* jelentését úgy határozzuk meg, mint a *fabatka* és a *fa* fonémasorok jelentésének különbségét” (A formális nyelvi elemzés 97). Úgy látszik, gyöngé vagyok számtanból, de nem tudom, mi marad, ha a 'semi(t)'-ből kivonom a *fa* jelentését... De félre a tréfával! Szükség van e hsz.-hoz hasonló szófaji alkategória viszonylagos önállóságának tudatosítására és megnevezésére? Én *tárgykövület* elnevezést ajánlanék, mert a *tárgyszó* félreérthető: a szófajtanon kívül más jelentésben használatos. Ezek a tárgykövületek sokkal könnyebben beilleszkednek a hsz.-k legszélesebb kategóriájába, mint a sokak szerint hsz.-i módosítósók.

Hogy aztán az *iskoláját, istenfáját, kutya-fáját* sem ragos főnév, még csak nem is tárgykövület, hanem eufemisztikus indulatszó, számomra világos. A -t végződésük semmivel sem jobban tárgyrag, mint az ÉKsz.-ban is indulatszónak minősített *teringettét* leíró szempontból kétes létű zárómorfémája. Az eufemizmus szende félreismerésének vicclapba való példája, amikor az *isten-fáját* szót besorolja az ÉKsz. az *istenfa* 'cserjeszerű, sárga virágú temetői dísznövény' főnév alá, holott az előbbiben (vagy a *kutya-fáját*-ban) alig van több *fa* és növényiség, mint a *kofa* szóban, hisz vitathatatlanul a 'penem Dei' magyar megfelelőjének szépítő torzítása...

c) Az volna az ÉKsz. törekvése, hogy a kötött szókapcsolatokba kerülő néhai ragos főneveket nem minősíti hsz.-nak? Nem. Hisz a szótár szerint is hsz. a *balkézről*, ez pedig kötött szókapcsolat eleme: a *házasodik, elvesz; jut hozzá; él vele; való* stb. az alaptagja. Az *égvilágon* hsz. kötöttségei kevésbé kirívóak, de ez is határozott névelőt kíván maga elé és általános vagy általános-tagadó névmást a szomszédságába. A *foghegyről* hsz. sem önmagában 'gőgösen, fölényesen' (ÉKsz.), hanem mondást jelentő ige szükséges melléje.

Aki tehát vitázik a 4. a) és b) alpontokban összefoglalt véleményemmel szíveskedjék vitázni a 4. c) alpont alapján az ÉKsz.-ral, illetve „következtetlenségeivel”...

d) Ha az olvasóm másként ítéli meg a kötött szókapcsolatok megkövült alakjait szófajtani szempontból, még mindig egyetérthet velem, amikor a kontextusukhoz képest szabadabb vagy szabad alakok besorolásában kell döntelnünk. Aszerint, hogy a probléma lényegét a tő, illetve tövek létében és jelenítésében látom, vagy a toldalékban, két területen szállok szembe az ÉKsz. szófaji döntéseivel a hsz.-k kapcsán.

e) Ha abból indulok ki, hogy élnek-e önállóan a tövek, tőkapcsolatok a nemzeti nyelvben, általában t ö b b hsz.-i minősítést tartok indokoltnak, kevesebb ragos főnévit.

„Szragos és hat-ragos fn” (ÉKsz.) volna a *világéletében*? Aligha. Nemcsak hogy nincs **világélet*, de jelentését se következtethetjük ki. 'A világ élete, léte' sejthető, ez pedig nem felel meg az *-ében* ragok jelentésének levonása után megmaradó 'egész, teljes élet' jelentésmaradéknak. A szemantikai értékváltás miatt okvetlenül *h a t á r o z ó s z ó* a *világéletében*.

Ugyancsak *hsz.*, nem pedig *ragos főnév* (ÉKsz.) az *önszántából, jószántából* (én kétkedem a *szánta* főnév létében is). Az **önszánta, *jószánta* nem él nemzeti nyelvünkben, másrészt még társadalmilag kikövetkeztethető jelentése sem okvetlenül 'szándéka, akarata, beleegyezése, jóváhagyása'. Nincs **időnap* főnevünk sem, ezért az *időnap előtt* nem névutós, névutójához kötött főnév, hanem *t é v e s e n* különírássra kárhoztatott egységes *hsz.*

Sokkal gyökeresebben az, mint a *másodízben, harmadízben* stb. Ezek ugyanis alig *hsz.-k*. Egybeírásukat is csak az indokolja, hogy a *-d* képzős sorszámnevek mára *k ö t ö t t* relatív tövekké váltak. E kötöttségük készlet egybeírásra. Ahelyett, hogy *hsz.-k* volnának, most épp én kockáztatom meg, hogy inkább *hsz.-szerű* egybeírt névutós sorszámnevek. Erre hajlok a *másodkézből, harmadkézből, negyedkézből, tizenkilenced-kézből* (e legutóbbi kötőjelezve, nem pedig különírva!) megítélésében is: *hsz.-k* helyett inkább sorszámnévi jelzőjükkal egybeírt *ragos főnevek*. Ugyanígy a *harmadsorban, negyed-, ötöd-, százhuszonötöd-sorban!* De ha ezek *hsz.-k*, akkor miért határozóragos névmás a *másodmagával, harmadmagával, tizenkettedmagával* vagy a *harmadmagában*? Igaz, elképzelhető *másodmaga* alak is, csak hogy a mondatban ez is mindig határozó lesz, nem pedig alany, és jelentése egyezik a *másodmagával* alakkal. A *maga* és *másodmaga* mondattani viselkedése közt nincs igazi párhuzamosság.

Jócskán gyarapítanám a „*hsz.-szerűen*” *ragos főnévi* szófaji minősítések számát mindazokban az esetekben, amelyekben nemzeti nyelvünk nem használja a határozórag nélküli formát: *leányfővel* 'hajadonként, tapasztalatlan fiatal lányként', *világméretekben, világviszonylatban, visszakézből* (*-zel, -ről*), *útfélre, útfélről, útfélen*; a *hegyén-hátán* már inkább *hsz.*, az *árkon-bokron* pedig semmiképp sem *ragos főnév*, hanem általában névutót vonzó *hsz.* A „*hsz.-szerű*” használat felé indult meg a *száírányban* és a *végelemzésben* is, noha az ÉKsz. nem jelzi az átmenetiséget semelyik példám kapcsán.

Jelölendő volna a *hsz.-szerűség* a kötöttebb kapcsolatok határozó tagjain is: „*kőbölcsőben ringatták*”, „*panyókára vet*”, „*móresre tanít*”, *lábujj-hegyen jár*”, „*lábujjhegyre áll*”, „*faképnél hagy*”, „*lencsevégre kap*”; és fordítva, nem *hsz.*, csak *hsz.-szerű* a „*kézzel-lábbal tiltakozik, ellenkezik*”.

GySz.-unk nagy előnye (kézirat voltában is), hogy bár nem szakíthatott gyökeresen az ÉKsz. szófaji felfogásával, lehetőséget adott a feldolgozóknak, hogy jelezhessék a szerkesztői megjegyzéseknek ún. „J-kódjában”, ha problematikusnak tartják a szófaji minősítést. A J-kódnak ezekből az adataiból értékes anyagot lehetne összegyűjteni a szófaji hagyományok tudományos felülvizsgálatához.

f) Sokak szerint a végződés, a rag átértékelődése, elhomályosodása, jelentésváltása is elég hozzá, hogy határozóragos névszók *hsz.-vá* váljanak. Nem követendő hagyomány, ahogy némelyek néhány odavetett szóval avatnak *hsz.-vá* *ragos névszókat*. SIMONYI (i. h.) szerint pl. az *ekként, akként* azért *hsz.*, mert elhomályosodott a ragjuknak '⟨valamilyen⟩ módon' jelentése. Ugyanazt felelem rá, mint a *miként* minősítésére (2. a)). TOMPA JÓZSEF azért követi a hagyományt, és tarja a *nagyon-t* *hsz.-nak* (Anyanyelvünk az iskolában I, 186), mert szerinte ennek jelentése nem azonos a *nagy + on* jelentésszegé-

vel, hanem szinte az *inkább* alapfokának látszik. Föl sem veti, hogy a *tő* miatt-e — ennek egyébként van 'jelentős arányú, mértékű' jelentése is (ÉKsz. nagy 7), vagy azt nem ismeri-e el, hogy az *-on/-en* modális-essivusi ragnak van *-on* mellékváltozata (vö. *szabadon, vakon, álmatagon, bágyatagon, hervatagon, konokon ~ konokan: konokul* stb.). Hogy mennyire megmaradt a *nagyon* a *nagy* jelentéstartományában, az is igazolja, milyen könnyen alakíthatjuk át a *nagyon* határozós szerkezetet *nagy* állítmányúvá: „*nagyon* siettek” = „*nagy* volt a sietségük”; „*nagyon* szeret” = „*nagy* a szeretete”; „*nagyon* erős” = „*nagy* az ereje”; „*nagyon* sok” = „*nagy* a sokaság”. A hagyományos nézetet követi, de ugyanilyen felületes érveléssel, amikor a *jól* szófajáról beszél.

Még kevésbé fogadhatom el KELEMEN JÓZSEFnek azt a korábbi felfogását, hogy a *gyárilag* azért nem igazi ragos melléknév már (I. OK. VI, 157—8), mert nem azt jelenti, hogy 'gyári módon', hanem azt, hogy 'gyári eljárással, gyári úton'. Nyilvánvaló, hogy az általánosabb 'módon' ragjelentést a ragozott melléknévnek a jelentésbesugárzása, sőt távolabbi kontextus-típusának az irradációja (*előállít, készít; nagyüzemi eljárásokat használó hely, személyek*) szűkíti és gazdagítja sajátosabbá. Bocsánatot kérek, de így a *pénteken* is *hsz.*, mert nem azt jelenti, hogy a 'péntek helyén, felszínén', hanem 'péntek napján', 'péntek + i napon'...

Ezt az ingatag hagyományt folytatja az ÉKsz. is, mihelyt a zárómorféma teszi kérdésessé a szófajt. Jóval több *hsz.*-t talál, mint amennyit én annak tarthatok, szigorúan ragaszkodva az értékváltás ismérvéhez. Szerencsére, helyesítési szabályzatunk (AkH.¹⁰) baklövéseinek egy részét: a *háromnaponként, kéthetenként, ötvenként* (uigy. AkH.¹¹) fajtájú egybeírásokat (bírálatukra I. TÖRÖK GÁBOR: Nyr. CVI, 156) nem veszi föl címszavai közé! Ezzel legalább hallgatólagosan (csakis úgy!) elveti, hogy ezek a szóalakok *hsz.*-k lehetnének. De már a *-lag/-leg* ragos főneveket kivétel nélkül *hsz.*-nak tartja az ÉKsz. (*tettleg, színleg, tényleg, viszonylag, esetleg*). Itt-ott akadhat erre jelentéstani érv, de a *színleg* ugyanazt jelenti, mint a *színből, színre* (vö. *szín*¹ 7. ÉKsz.).

A szótár a *-nta/-nte* ragos alakok szófaji minősítésében is ragaszkodik a védhetetlen régi állásponthoz. SIMONYI ZSIGMOND (i. m. II, 329) elhomályosodott ragpárnak nyilvánította ezeket már csaknem egy évszázada, olyannak, amely „a rendes névragozásban nem szerepel többé”. Más alapon sorolja e ragokat is a *hsz.*-képzők közé ANTAL LÁSZLÓ (A magyar esetrendszer, MNy. LVI, 52—7, Egy új magyar nyelvtan felé 50—70). Velük szemben sokan tartjuk továbbra is egyértelműen teljes értékű ragnak (BENCÉDY—FÁBIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ, A mai magyar nyelv. I. Egységes jegyzet. 1965. 198; RÁCZ—SZEMERE, Mondattani elemzések 89; így tárgyaltam főiskolai alaktani előadásaimban én is több mint egy évtizedig). Ráczcal és SZEMERÉVEL egyetértve csakis akkor tartom az ilyen végződésű alakokat *hsz.*-nak, ha nincs distributív temporalis jelentésük: *eleinte, régente*. A MMNyR. (I, 580) ragnak minősíti ezt a végződést külön is tárgyalva, de besorolva a viszonyragok, az esetek táblázatába is (holott onnan kihagyja az újabb ragokat: *-mód, -szám*), de úgy szűkíti használatát, hogy csak történetileg meghatározott, időt jelentő főnevekhez kapcsolódhat, szókincsünk újabb ilyen tagjaihoz már nem, s a rag „elavulása miatt ez alakok némileg már határozószóiak”. Más a véleményem. Újabb szókhoz is kapcsolódhat: nem elavult, ha valaki *délelőttönte, délutánonta*, sőt *dekádonta* formát használ a *-nként* ragos alak helyett, legfőlebb ritkább.

Azonban ha valóban termékletlenné, kötöttebbé, elavulttá vált volna is a *-nta/-nte* ragunk, már említettem, hogy a termékletlenné válást nem azonosíthatjuk az elhomályosodással (2. pont), sőt az ilyen morfémát tartalmazó szóalakok lexikalizálódásával sem. A *naponta*, *hetente* nem állandóbb, szilárdabb egység, mint a ragjának szinonimájával alkotott *naponként*, *hetenként*. Hadd érveljek egy analóg példával! Nemzeti nyelvünkben ma már kiavult az elbeszélő múlt *-á/-é*, *-a/-e* jele. A közelmúltban veszett ki még a lírából is (legfőljebb archaizálásra használható), sőt a Biblia újabb fordításainak a nyelvéből is. Ki merné ezért az elbeszélő múlt igealakjait erősebben lexikalizálódottnak venni, mint a *-t/-tt* jelű megfelelőket? Ki tartja a *méne* végmorfémáját képzőnek, az egész alakot képzettnak, származékszónak, a *ment* formát viszont továbbra is jelezettnak? Csak ezzel a logikával lehet a *havonta* hsz., a *havonként* viszont ragos főnév.

Még kevésbé értem, miért kell a *-nként* distributívusragos névszókat hsz.-vá varázsolni, ha az egész alakulat semmivel sem több, mint a névszó valamelyik *s z ó t á r a z o t t* jelentésének és ragja jelentésének az összege: *egyenként*, *fejenként*, *időnként*, *apránként*. De ragos névszó, nem pedig hsz. (ÉKsz.) a *főként* és az *orvul* is.

Csakis a régebbieknél szűkebb jelentéskörű, de gazdagabb tartalmú újabb ragoknak teljesen formálissá szegényítésével magyarázhatom, hogy az ÉKsz. hsz.-vá teszi meg az *úrimód*, *fenemód* vagy az *ilyenképpen* ragos névszókat, továbbá egy sor *-kor* temporalisragos névszót: *ilyenkor*, *olyankor*, *akkor*, *akkor*, *mikor*, *jókor*, *rosszkor*. Pedig a *-kor* a raggá válása után is megőrzi az 'idő' jelentésmozzanatát: '*valamilyen*' időben, időpontban, időszakban', '*valaminek az*' idején, időpontjában, időszakában'. Főnevet, melléknevet, számnevet, bizonyos névmásokat önmaga erejéből tesz időhatározóvá a mondatban, nem pedig az alapszó jelentésbesugárzásával, mint a *kedden*, *tavasszal*, *októberban*. (Persze: „ettől a *perctől*”, „egy *óráig*” is.)

5. Magam is munkatársa voltam 1977–82 között a GySz.-nak. Gyakorlati okokból tartanunk kellett magunkat a már korábban meghatározott szófaji minősítés egységéhez, különben a gyakorisági számítások lehetetlenné válnának. KELEMEN JÓZSEF úttörő érdeme, hogy kidolgozta az egész munkázat menetét (végleges formában: A magyar nyelv gyakorisági szótárának terve. Sokszorosított kézirat. 1977.), kidolgozta a gyűjtési utasításokat, amelyekben nem kívánt túlságosan eltérni — eleinte nem is az ÉKsz.-tól, hanem — az ÉrtSz.-tól. Közösséggé kovácsolta immár feloszlott munkacsoportunkat, és az ő érdeme az is, hogy vezetése alatt szabadon nyilvánulhattak meg az ellenvélemények. Én sem titkoltam, hogy szófaji nézeteim sokban eltérnek a GySz. ban követett minősítésektől.

Szükségképpen helytelenítettem (itt: 2. a) és 4. f)), hogy az ÉrtSz.-t követve hsz.-nak tüntessük föl a *hosszan*, *lassan*-féle ragos mellékneveket. Nem értettem egyet azzal sem, hogy egyszerűbb tőtípusú mellékneveknek és más melléknévi jellegű szófajoknak az *-an/-en*, *-ul/-ül*, *-lag/-leg* ragos alakjait (*szépen*, *elkészítve*, *rosszul*, *magyarul*, *vélhetőleg*, *gyárilag*) olyan kódszámmal jelöljük, amelyet a hsz.-szerű jelleg feltüntetésére tartottunk fenn. Így tudniillik ezek egy csoportba kerültek olyan valóban hsz.-szerű, sőt hsz. rangú szavakkal, mint az *átkozott* (*rossz*), *roppant* (*erős*), *szörnyű* (*sokat beszél*), *meglehetősen* (*jól*), *rengeteg* (*sok*). Ez utóbbiaknak egy része a mondatban melléknévből vagy számnévből alakult ragtalan fokhatározó, illetve fokhatározói

értékű jelző. Amelyet azonban nem alakíthatunk át állítmánnyá, vagy állítmányként suta, alig elfogadható, nyilván közelít a hsz.-vá átváltódáshoz.

6. Cikkemben tehát nemcsak az érvényes helyesírás és a szófaji besorolás közti ellentéteket kívántam megvilágítani: bár ez is elméleti kérdést takar. Bírálom a másfajta szótárírói gyakorlat és a leíró nyelvtani kutatások közti ellentmondások szőnyeg alá söprését is. Az a meggyőződésem, hogy a szótárírói gyakorlat semmiféle prakticista érveléssel („a nyelvtanulás megkönnyítése”, „fordítási előnyök”, „az idegen anyanyelvűek — vélt — igényei”) sem térhet el távolilag a leíró kutatások korszerű eredményeitől.

TÖRÖK GÁBOR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Népdalszövegeink költői mondatanához

(A hely- és időhatározók szerepe népdalszövegeink poétikai kódjának a kialakításában)

1. Elemzéseim és megállapításaim a két részből (BANÓ ISTVÁN, *Megfújom sípomat erdő derekában* . . . Válogatás a régi és a mai magyar népköltészetből. Tankönyvkiadó, Bp., 1985. Továbbiakban: *Antológia*; KODÁLY ZOLTÁN, *A magyar népzene. A példatárt szerkesztette VARGYAS LAJOS*. 9. kiadás. Zeneműkiadó, Bp., 1969. Továbbiakban: *Példatár*) összetevődő korpusz teljes dalanyagára kiterjed.

Az első, amit az elemzés során megfigyeltem, a hely- és időhatározók előfordulási gyakorisága.

A magyar nyelvre vonatkozó nyelvtisztítási kutatások mind ez ideig kevés figyelmet szenteltek a határozók előfordulására. PAPP FERENC szókincsstatisztikai vizsgálatai (Nyr. LXXXVIII, 460) ugyan azt mutatják, hogy a legnagyobb gyakoriságú szófajunk a főnév. Nehéz eldönteni azonban, hogy mennyi jut ebből a határozókra.

Az óvodás gyermekek beszédvizsgálata alapján REÖK GYÖRGY (Beszédvizsgálatok a 6 éves óvodások körében. *Pedagógiai Szemle* 1980. 635) ahhoz a megállapításhoz jutott el, hogy az óvodás korúak beszédében a határozó meglehetősen ritka.

Úgy tűnik, hogy a felnőttek beszéde jelentős mértékben eltér ettől. DEME LÁSZLÓ a mondat szerkezetek gyakoriságával foglalkozó munkája (*Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp., 1971. 374) adatai alapján a határozók részesedése meglehetősen magas: 34,4, illetve 35,8% a közlő prózában, valamint a szépirodalmi szövegekben. Ezt az alig észrevehető különbséget mégis úgy értelmezhetjük, hogy a határozók használata a két szövegféleség közül inkább a szépirodalomra jellemző.

Mi csak két határozófajttal: a hely- és időhatározóval foglalkozunk. Mindkét határozó előfordulása meglehetősen ritka a népdalszövegekben. A daloknak mintegy egyharmadából, egynegyedéből (az *Antológia*, ill. *Példatár* adatai) hiányoznak a helyhatározók. Az időhatározók hiánya még szembeötlőbb: a daloknak 88,8%-ában, illetve 71%-ában nem fordulnak elő időhatározók.

A határozófajták konkrét elemzése előtt még két fontos megállapításra hívnám fel a figyelmet. DEME LÁSZLÓ (i. m. 37) utal arra, hogy „A határozó többféle nyelvi előzmény alapján alakulhat ki, de logikailag mindenképpen másodállításként, az állítmány értelmét szűkítő-kiegészítő funkcióban . . .” — A határozók stilisztikai sajátosságairól a következőket olvashatjuk a FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN, TERESTYÉNI FERENC szer-

kesztette „A magyar stilisztika vázlata” (Bp., 1971.) c. műben: „... a magyar határozók rendszere nagyon gazdag, s az egyes határozófajtákon belül gyakran igen finom értelmi megkülönböztetésre van mód ... a cselekvést, állapotot determináló körülmények közül a költő, író vagy a beszélő választhat. Tőle függ, hogy mit lát meg, mit tart egyáltalán fontosnak megemlíteni, milyen körülményt akar kiemelni. ...” (245).

2. A helyhatározók előfordulásának globális adatai:

Az Antológiában:

Az előfordulás hiányzik	35 dalban	31,0%
Egyszer fordul elő	16 ”	14,2%
Kétszer fordul elő	22 ”	19,5%
Háromszor fordul elő	16 ”	14,2%
Háromnál többször fordul elő	24 ”	21,2%

A Példatárban:

Az előfordulás hiányzik	93 dalban	24,2%
Egyszer fordul elő	102 ”	26,6%
Kétszer fordul elő	78 ”	20,3%
Háromszor fordul elő	39 ”	10,1%
Háromnál többször fordul elő	71 ”	18,5%

A népdalok poétikai kódjában szerepet játszó határozófajták különféle generatív transzformációk eredményeként jöhettek létre. Ezek a transzformációk részben kirekesztő, részben bővítő jellegűek. Kirekesztődtek a népdal poétikai kódjából a konkrét földrajzi jelentéssel bíró határozók, még az olyanok is, mint a *házunktól északra, nem messze a falu szélétől, a szomszéd faluban* stb. Bővítő jellegű transzformációk eredményeként keletkezett sok olyan határozóféleség, amelyeknek a megléte a népdalok sajátos stilisztikai kvalitásaként értelmezhető.

A határozók közt meglehetősen gyakoriak a viszonyító jelentésűek. Ilyenek elsősorban a határozószókkal kifejezettek: *itt, ott, ide, oda, erre, arra, ahová, amerre, messzire, haza, itthon, sehol* stb. A személyes névmásokkal (formálisan a birtokos személyjelekkel) képzett helyhatározók többsége is ide tartozik: *bele, benne, előtte, róla, fölébe* stb.

A népdalszövegekben szereplő összes többi helyhatározófélét bizonyos szemantikai intimitás jellemzi: testközelség, illetve faluközelség. A testközelséget kifejező határozók egyféle aprólékos realizmus szolgálatában állnak. Ezek a határozók nagyon helyénvalók a népdalokban; más fogantatású művészi szövegekben idegenek, legfeljebb kuriózumok lehetnének. Ilyen határozók: *hátán, lábán, lábához, mellemen, fejem alatt, zsebemben, kalapomon, kalapom szélén* stb.

A „faluközeli” határozók nagy száma azt mutatja, hogy a népdalok elsősorban a közeli: a házbelsőitől nagyjából a falu határáig terjedő környezetbe helyezik el a lírai megnyilvánulás alapjául szolgáló alakokat, eseményeket: *asztalon, ablakban, ajtón, kapuban, faluban, utca közepén, kiskapu elébe, csárda közepébe, falu végén, erdő mellett, zöld mezőben, szőlőhegyen keresztül, hegyek-völgyek közt, dombon, dombtetőn, alsó faluvégén, felső faluvégén* stb.

Nagyjából ezeken a határokon belül mozognak az olyan, tematikailag kötöttebb helyhatározók is, amelyek már egy-egy almfaj tartozékaiként értelmezhetők: *lóra, lovam után, pányván, ökröm helyén, gulya mellett, kocsimban, ámbituson, bárkára, lócán, barázdába, búza közé, táborban, sátorban, csákóm két oldalára, a gőzösre, sebemre* stb.

A szerelmi dalokban található helyhatározók az átlagosnál is intímebbek. Különösen az első és második személyű személynévmásokból (formailag személyjellel ellátott ragokból és névutókból) képzettek: *hozzám, veled, nálad, érted, rád, előtted* stb.

A népdalokra jellemző határozóknak két alapvető jellemzőjét figyeltük meg eddig: az egyik a mikrorealista szemlélet, a másik az intimitást biztosító test- és faluközelség.

Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy kirekesztő jellegű transzformációk hatására kiszűrődtek a népdalszövegekből a mikrorealizmussal vagy a testközeli intimitással jellemezhető (és a teljesen semleges értékű helyhatározókon kívül a más egyéb) helyhatározói típusok.

A most következő példák pedig a bővítő transzformációk hatásáról tanúskodnak. Vannak ugyanis olyan helyhatározó-féleségek, amelyek csak a népköltészetben, illetve csak a népdalokban fordulnak elő. Bennük a helyhatározók további stilizálása figyelhető meg.

Közülük a talán legjellegzetesebbnek tarthatót „egyszer volt, hol nem volt” típusúnak nevezhetjük. Az ide tartozó helyhatározók szemantikai jelentése nem több egy sejtelmes „valahol”-nál: ott, ahol a daloló, a dalt hallgató szeretné elképzelni.

Ilyen határozók: *onnan alú, arra alá, amoda le, aláfelé, imhol, messze, nagyon messze, ide-oda* stb. Néha egész helyhatározó bokor fejezi ki ezt a gondolatban élő, reményt keltő varázslatos „valahol”-t: „Amoda le van egy erdő, jaj de nagyon messze van, | Kerek erdő közepibe két rozmaring bokor van.” (Antológia: Szerelmi 35. sz.)

Az illető dalhoz való személyes kapcsolat megteremtését szolgálják azok a helynévből képzett határozók, amelyekben annak a falunak, tájegységnek a neve szerepel, ahol éppen éneklik az illető dalt: *A hadiki templom előtt, Kövesden, Menaságon, Gyergyó felé, Kalotaszentkirályra*.

Az ilyen típusú, sokszor nagyon is pontosnak tűnő helyhatározók a népdalvariálás legmozgékonyabb elemei; a személyes kapcsolatteremtésnek a stilizált helyhatározók formájában megjelenő eszközei. Ürögön (Felsőíreg, Tolna m.) így kezdődik a dal: „Végigmentem az ürögi nagy uccán” (Példatár 411. sz.). Tárkányban (Felsőtárkány, Heves m.) pedig így: „Végig mentem a tárkányi, sej, haj, főuccán” (Példatár 424. sz.).

Egyedien stilizált helyhatározó-halmazt találunk egyik daltípusunkban, ahol a szántáshoz szükséges szerszámok szétszóródottságát kifejező helynevek alliterációt képeznek az egyes szerszámféleségekhez. Korpuszunkban is szerepel két változata: Antológia: Vegyes dalok 3., illetve Példatár: 131. sz.

Ebből az egyöntetűen kirajzolódó képből határozottan elkülönül a katonadalok csoportja és a pásztor-, betyárdalok egy része. Ezekben a dalokban gyakran találkozhatunk földrajzi nevek felhasználásával alkotott helyhatározókkal: *Majland felé, Magyarországra, Kassára, Arad felől, a Doberdói nagy hegyre, Erdély felől, Csernovicba, Galiciába, Fehérvarra, a kanizsai Koronára (süt a nap), Pozsony alá, Vásárhelyről, Debrecenbe, Tisza szélén, Törökkanizsa felé* stb.

A többi kivétel egyedinek látszik, bár az eltérések értelmezésére a legtöbbször kézenfekvő magyarázatok kínálkoznak.

A tenger (töngör) inkább csak kisebb folyónak látszik a következő dalban, könnyen át lehet látni a túlsó partjára: „Túl a vizön, a töngörön, | Rózsa terem a kendörön” (Lövete, Udvarhely m., Példatár 61. sz.).

Egyházi hatást sejtett a „Rózsafát (Jozsafát) völgyében” (Példatár 283. sz.) helyhatározó megléte, ugyanúgy, mint a Róma emlegetése a következő mulatódalban: „Elindula szent Péter Rómába, / Botját veté vállára haragjába; / Botja végén csutora, / Csutorában jó bora. / S iszik, mikor akarja: / Fülöpet is kínálja.” (Antológia: Mulatódalok 14. sz. Szemplén m., 1846.)

Az „Ó mely sok hal terem a nagy Balatonban” kezdetű dal (Példatár 169. sz.) — a sok és pontosan odaillo helyhatározóival: *Balatonban, Bakonyban, Füreden, Kaposvárbán* — sajátos problémát jelent. Úgy gondolom, nem járunk el helyesen, ha arra hivatko-

zunk, hogy pásztor-, halászdallal van dolgunk, ahol az ilyen típusú határozók nem szokatlanok. Helyesebb, ha műköltői eredetre vagy beavatkozásra gondolunk.

Összefoglalásul először arra szeretnénk emlékeztetni, hogy a korpusz népdalszövegeiben fellelhető összes helyhatározót megvizsgáltuk, a megállapítható viselkedési törvényszerűségek tehát a korpuszban található népdalszövegek, illetve helyhatározók egészére vonatkoznak.

A legelső sajátosság az, hogy a helyhatározók nagyobb mérvű használata nem jellemző a népdalszövegekre; jó egynegyedükben nem fordul elő helyhatározó. Ennek ellenére mégis a helyhatározó a leggyakoribb határozófajta a népdalokban. Minőségi vizsgálatuk éppen ezért fontosnak látszik.

A népdalszövegekben elég gyakran találhatók a főleg határozószókkal képzett semleges jellegű helyhatározók: *itt, ott, amott, ide* stb.

A többi helyhatározóféleséget néhány jól körülhatárolható szemantikai sajátosság jellemzi, amelynek a létrejöttében a generatív poétikai és retorikai transzformációk szerepe igazolhatónak tűnik. A kirekesztő transzformációk kiküszöbölték — a minden szűron túljutó semleges helyhatározókon kívül — mindazokat, amelyeket nem jellemez valamilyen mikrorealista vonás és a belőle táplálkozó valamiféle intimitás. A bővítő transzformációk viszont néhány sajátos, a helyet csak valamiféle általánosított, „bárho!”, „valahol” formában kifejező határozóféleségek generálásához vezettek.

Persze e transzformációféleségek létének a feltételezése nélkül, pusztán empirikus alapon is, jellemezhetők a népdalszövegek helyhatározói. Feltétlenül szeretném azonban hangsúlyozni, hogy ezeknek a sajátosságoknak a felfedezéséhez engem a kirekesztő és bővítő transzformációk működését feltételező kutatási mód juttatott el. Az eredmények objektivitása viszont vitathatatlan.

A népdalokban található összes határozót a testközelségből, faluközelségből származó intimitás és az ábrázolás mikrorealista vonásai jellemzik. A testrészekhez, ruhadarabokhoz, szerszámokhoz, háziállatokhoz stb. és a falu határát meg nem haladó kis távolságokhoz kapcsolódó helyhatározók emberközelségéhez szükségszerűen járulnak a mikrorealista vonások: kis területet járnak be a népdalok helyhatározói, de ezt részletezően írják le. Ennek az emberközelségnek is lehet szerepe abban, hogy a daloló közösség minden tagja otthon érezze magát a népdalok világában, könnyen a magáénak érezze azok mondanivalóját.

A helyhatározók egy másik típusát, az „egyszer volt, hol nem volt” típushoz tartozókat egyfajta stilizált általánosítás jellemzi: a sejtelmes „valahol”, „akárho!”, „ott, ahol akarod”, esetleg éppen a te faludban, vagy mindegy, hogy hol. Ez a helyhatározóféleség csak a népköltészet és ezen belül főleg a népdalok sajátja.

Ebből az egységes képből plasztikusan válik ki a katona-, pásztor- és betyárdalok csoportja, amelyekben bővítő jellegű transzformációk feltételezhető eredményeként olyan helynevek és belőlük képzett olyan helyhatározók szerepelnek, amelyek egyébként a mindennapi beszédből is hiányoznak. Ez felveti e dalcsoportok genetikai különállásának, epikai eredetének a gondolatát.

3. A z i d ő h a t á r o z ó k elemzését is előfordulásuk globális adatainak a közlésével kezdjük:

Antológia:

Az előfordulás hiányzik	77 dalban	68,1%
Egyszer fordul elő	18 "	16,0%
Kétszer fordul elő	8 "	7,1%
Háromszor fordul elő	5 "	4,4%
Háromnál többször fordul elő	5 "	4,4%

Példatár:

Az előfordulás hiányzik	272 dalban	71,0%
Egyszer fordul elő	69 "	18,0%
Kétszer fordul elő	25 "	6,5%
Háromszor fordul elő	13 "	3,4%
Háromnál többször fordul elő	4 "	1,0%

Az előfordulás globális adatai arra utalnak, hogy az időhatározók megléte nem nagyon jellemző a népdalokra. A dalok 68,1, illetve 71%-ában nincs időhatározó. Az időhatározók abszolút száma is igen alacsony. 113 dalban 74, illetve 383 dalban 169; összeségében 496 dalban mindössze 243 időhatározó fordult elő.

Az időhatározók legnagyobb része, majdnem a fele (243-ból 117) viszonyító szerepű. Fajtaik és azok előfordulása: *már (immár)*: 34; *most (mostan)*: 29; *még (még egyszer)*: 7; *akkor (akkor is, éppen akkor)*: 7; *soha (sohase, sohasem)*: 7; *sokáig*: 3; *mindig (mind)*: 2; *többször (többet)*: 2; *eddig*: 2; *majd*: 2; *valaha*: 2. Egyszer fordultak elő a következő viszonyító szerepű időhatározók: *későn, mostanáig, gyakran, ideig* ('nem sokáig'), *egyszeriben, mindjárt, máskor, mikor, egyszer, izibe, míg, azelőtt, azután, hamarább*.

A fennmaradt egyéb (összesen 126) időhatározó jellemzésében a helyhatározók intimitáshatásához hasonló tulajdonságot fedezhetünk fel. Első pillanatra is feltűnő a rövid tartamú — a 24 órás napot meg nem haladó — időegységekre utaló időhatározók magas száma. Közülük nem egy egynél többször is előfordul: *hajnalban, hajnalra, hajnal hasadtára, reggel egy vagy két óráig, egy napig, délben, délután, este, estére, legelő este, este későn, holdvilágos este, éjjel-nappal, még ma éjjel, éjjeltájban, éjjel után*. Ide tartoznak még ezek az archaikus lexikából archaikus nyelvtani eszközökkel építkező összetett időhatározók is: *Reggel, napfeljötté előtt ... Öste, napszentület után ...* (Példatár 125. sz.).

Az időtartam csak kis mértékben tágul az egy napnál nagyobb időegységek felé: *napról-napra, holnap, holnap délben, holnapután, minapában, tegnap, vasárnapon, minden vasárnap, hétfő reggel, kedd reggel, csütörtökön este, szombat este, vasárnap este, két nap, harmadnapon, negyednapig, jártamban, a héten, még a héten, jövő héten, jövő szombat hajnalban, két hétre, egyszer egy hónapban, kikeletkor, tavaszon, tavaszkor, aratáskor, kaszálásra, a nyáron, őszre, még a télen, jövő télen*.

Az időhatározók adótnak, pontosabban időtlen jelennek véve a dal elmondásának az idejét, ahhoz képest jelölnek meg valamilyen időpontot, időtartamot.

Hasonló viszonyítással találkozunk az életkorra utaló időhatározókban is, amelyek sajátos többletként még állapothatározói jelentéssel is bővülnek: *bölcsőnél, sirnál*, (ne tévesszen meg bennünket a helyhatározói forma), *holtig, fiatal korában, húsz esztendő koromban, kis koromban, nagy koromban, élte világában, kicsi koromban, a legszebb időben*.

Népdalszövegeinkben meglehetősen ritkán fordul elő időhatározó-halmaz. Ilyenkor azonban ez a jelenség sajátos stilisztikai eszköznek számít. (Az Antológiában a Mulas és jókedv dalai 8. sz., a Vegyes dalok 6. sz.; Példatár 125. sz., 384. sz.)

A pontosabb időmegjelölés szinte kizárólagosan csak a katona- és pásztordalokra jellemző, amelyek eddig is legnagyobbbrészt kivételként viselkedtek. Bennük ilyen határozók is találhatók, mint: *októberben, október elsején, három évig, három esztendeig, 1848. évben, április 3-án hajnalban, csütörtökön ebéd után, Dömötörnap felé stb.*

A hely- és időhatározók csakugyan igazolni látszanak DEME LÁSZLÓNAK azt a fentebb idézett, BÁRCZI GÉZA által nyelvtörténeti tényekkel is igazolt megállapítását (Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1953. 90—2), hogy a határozók másodlagos fejlemények, így a sok archaikus vonást megőrző népdalszövegeinkben, közülük is éppen a legarchaikusabbakban meglehetősen ritkán találkozunk velük.

A névutók és a határozóragok késői kialakulásával kapcsolatban utalhatnánk talán még a morfológiailag jelöletlen s így archaikus színezetű időhatározóknak a népdal-szövegekben való nagyszámú előfordulására: *este, késő este, holdvilágos este, legelső este, hétfő reggel, minden vasárnap, szombat este, jobb reggel, két este, két hete*.

A határozók kialakulása előtti archaikum őrződött meg egyik 48-as dal következő sorában: „Négy esztendő nem a világ” (Antológia: Katonadalok 17. sz.).

Egyes népdalszövegekben — transzformációk beiktatásával vagy éppen a mellőzése útján — határozók helyett más mondatrészek fejezik ki az időre és helyre vonatkozó közléseket. Többször találunk ilyen szerepű jelzőket: „*Tavaszi szél vizet áraszt*” (Antológia: Szerelmi dalok 38. sz.), „*Emlékezz a szombat esti szavadra*” (Példatár: 427. sz.), „*Teérted lél, rúzsám, Mindennapi hideg*” (Példatár: 473. sz.). — A következő dalban pedig a helyhatározók alanyokká transzformálódtak: „*Fekete föld termi a jó búzát, / Sűrű erdő neveli a btyárt, / Sűrű erdő a btyár lakása, / Szép csárdásné gondot visel rája*. (Példatár 4. sz. Felsőíreg (Tolna vm.) 1907. Bartók Béla).

Összefoglalásul: A népdalszövegekben az időhatározók nagyfokú hiánya, a meglévő időhatározók viszonyított volta és az éneklés időpontja körüli elhelyezkedése a népdaloknak bizonyos időnkívüliséget, az állandó jelenidő képzetét adja. Ez az egyik oka annak, hogy a népdalok olyan könnyen aktualizálódhatnak. A daloló és a hallgató minden nehézség nélkül bele tudja magát élni a stilizált jelen időbe, amely könnyen azonosul az éneklés mindenkori idejével.

Ez alól, az eddigiekhez hasonlóan szintén csak a katonadalok, pásztordalok, btyárdalok a kivételek. Azokban az időhatározók pontosan körülírt időviszonyokat is kifejezhetnek. Velük kapcsolatban ismét elmondhatnánk ugyanazt, amit a helyhatározók záró mondataiban: ezek a dalféleségek stilisztikailag és talán genetikailag is meglehetősen különállóaknak, önállóknak látszanak.

†BANÓ ISTVÁN

A „Magyar verbális asszociációk 1.” és a „Magyar verbális asszociációk 2.” néhány eredményének összehasonlítása

Egy — PAPP FERENC által kezdeményezett — sorozat első része 1983-ban jelent meg „Magyar verbális asszociációk 1.” címmel (Szeged, 1983. Juhász Gyula TKF). A könyv BALLÓ KÁROLYNÉ kísérletének leírását és szótárát tartalmazza, amelyben 384 főiskolai és egyetemi hallgató vett részt. 1985-ben megjelent a sorozat második tagja „Magyar verbális asszociációk 2.” címmel (Szeged, 1985. Juhász Gyula TKF), amely pedig JAGUSZTINNÉ ÚJVÁRI KLÁRA kísérletének leírását és szótárát tartalmazza. E kísérlet is 188 magyar szó elsődleges, verbális asszociációinak felmérését célozta, de más populációban: 11–14 éves felsőtagozatos tanulók körében. E kísérletben 318 fő vett részt. A 188 szót írásban adtuk a kísérleti személyek elé, 24–20 szóval egymás alatt egy-egy lapon. Ez a kiinduló nyelvi lista megegyezik a „Magyar verbális asszociációk 1.” felmérési anyagával. Ez az azonosság tette lehetővé a két kísérlet néhány eredményének összehasonlítását. Bevezetőként annyit, hogy a felnőttek 2395 kettőnél többször előforduló választ adtak a 188 hívószóra, azaz 12,73 az egy hívószóra eső azonos válaszok átlagszáma, a gyerekeknél 9,41, mivel 1770 gyakori választ adtak a hívószavakra. Ha ezt a csoportátlagot egy kísérleti alanyra vetítjük vissza, a felnőtteknél 6,23, a gyerekeknél 5,53 az átlagválaszszám. A felnőtt és a gyermek gyakori válaszokban 1148 közös, azonos szó található. A gyerekeknek 622, a felnőtteknek 1247 „eredeti” válaszuk volt. Az egy főre eső „eredeti” gyermekválasz 1,95, a felnőtteké viszont 3,26.

A) Az összehasonlítás alapjául egyrészt a leggyakrabban fellépő antonim válaszokat vettük. A felnőttek 42 stimulus-szóra válaszoltak antonim szóval. A 11–14 éves gyerekek ebből a 42 szóból 40-re válaszoltak antonim szóval, a két eltérés a következő: *fekete*: felnőtteknél *fehér*, gyerekeknél *sötét*; *megy*: felnőtteknél *jön*, gyerekeknél *jár*. 38 esetben ugyanazzal, 2 esetben eltérővel: *ad*: felnőtteknél *kap*, gyerekeknél *vesz*; *egyszerű*: felnőtteknél *bonyolult*, gyerekeknél *nagyszerű*. — Felnőtt válaszadók száma: 384, gyermek válaszadók száma: 318.

Hívószó	A felnőtt-lista antonim válaszai	A gyermek-lista antonim válaszai
<i>ad</i>	72 <i>kap</i>	48 <i>vesz</i>
<i>állni</i>	73 <i>ülni</i>	89 <i>ülni</i>
<i>apa</i>	82 <i>anya</i>	58 <i>anya</i>
<i>bemegy</i>	83 <i>kijön</i>	92 <i>kijön</i>
<i>drága</i>	40 <i>olcsó</i>	56 <i>olcsó</i>
<i>egészség</i>	88 <i>betegség</i>	53 <i>betegség</i>
<i>egyszerű</i>	50 <i>bonyolult</i>	55 <i>nagyszerű</i>
<i>élet</i>	75 <i>halál</i>	62 <i>halál</i>
<i>elmegy</i>	44 <i>visszajön</i>	49 <i>visszajön</i>
<i>ember</i>	53 <i>állat</i>	43 <i>állat</i>
<i>enni</i>	57 <i>inni</i>	71 <i>inni</i>
<i>fekete</i>	72 <i>fehér</i>	—
<i>férfi</i>	106 <i>nő</i>	81 <i>nő</i>
<i>fiatal</i>	57 <i>öreg</i>	67 <i>öreg</i>
<i>fiú</i>	98 <i>lány</i>	83 <i>lány</i>
<i>háború</i>	85 <i>béke</i>	50 <i>béke</i>
<i>hideg</i>	86 <i>meleg</i>	81 <i>meleg</i>
<i>igazság</i>	47 <i>hazugság</i>	56 <i>hazugság</i>
<i>írni</i>	62 <i>olvasni</i>	52 <i>olvasni</i>
<i>jó</i>	72 <i>rossz</i>	100 <i>rossz</i>
<i>jön</i>	143 <i>megy</i>	139 <i>megy</i>
<i>kérdezni</i>	76 <i>felelni</i>	29 <i>felelni</i>
<i>keres</i>	122 <i>talál</i>	100 <i>talál</i>
<i>keserű</i>	71 <i>édes</i>	51 <i>édes</i>
<i>kéz</i>	46 <i>láb</i>	45 <i>láb</i>
<i>kicsi</i>	94 <i>nagy</i>	88 <i>nagy</i>
<i>láb</i>	56 <i>kéz</i>	37 <i>kéz</i>
<i>lánya</i>	57 <i>fia</i>	53 <i>fia</i>
<i>leány</i>	70 <i>fiú</i>	58 <i>fiú</i>
<i>leül</i>	85 <i>feláll</i>	88 <i>feláll</i>
<i>magas</i>	49 <i>alacsony</i>	56 <i>alacsony</i>
<i>megy</i>	63 <i>jön</i>	—
<i>nagy</i>	78 <i>kicsi</i>	69 <i>kicsi</i>
<i>nyugodt</i>	37 <i>ideges</i>	41 <i>ideges</i>
<i>öreg</i>	81 <i>fiatal</i>	56 <i>fiatal</i>
<i>reggel</i>	55 <i>este</i>	70 <i>este</i>
<i>rossz</i>	100 <i>jó</i>	93 <i>jó</i>
<i>rövid</i>	102 <i>hosszú</i>	91 <i>hosszú</i>
<i>talál</i>	97 <i>keres</i>	79 <i>keres</i>
<i>tiszta</i>	34 <i>piszkos</i>	37 <i>piszkos</i>
<i>új</i>	75 <i>régi</i>	74 <i>régi</i>
<i>ül</i>	87 <i>áll</i>	105 <i>áll</i>

Figyelemre méltó, hogy a 11–14 éves tanulók 12 esetben olyan stimulus-szóra is antonim szóval válaszoltak a leggyakrabban, amelyekre a felnőtteknél a leggyakoribb válaszként nem antonim szó szerepel.

Hívószó	Válaszok
<i>sötét</i>	66 <i>világos</i>
<i>benyomás</i>	25 <i>kinyomás</i>
<i>gyors</i>	71 <i>lassú</i>
<i>hangos</i>	46 <i>halk</i>
<i>fehér</i>	57 <i>fekete</i>
<i>élni</i>	52 <i>halni</i>
<i>hosszú</i>	95 <i>rövid</i>
<i>kemény</i>	57 <i>puha</i>
<i>anya</i>	44 <i>apa</i>
<i>iszik</i>	42 <i>eszik</i>
<i>savanyú</i>	52 <i>keserű</i>

A felnőtt és a gyerek antonim válaszok összehasonlítása százalékban kifejezve: 5 esetben adtak azonos százalékban megegyező választ, 23 esetben 1–5%-ig terjed az eltérés, 10 esetben 6–10% ez a különbség, 10%-nál nagyobb eltérés 2 esetben van (11% és 13%).

Összehasonlítottuk a leggyakrabban fellépő szinonimákat is. A felnőttek 26 hívószóra válaszoltak szinonim jellegű szóval. A 11–14 éves gyerekek ebből a 26 szóból 21-re válaszoltak szinonim szóval. Az 5 eltérés a következő: *alak*: felnőtteknél *forma*, gyerekeknél *ember*; *benyomás*: felnőtteknél *érzés*, gyerekeknél *kinyomás*; *fehér*: felnőtteknél *hófehér*, gyerekeknél *fekete*; *hangos*: felnőtteknél *zajos*, gyerekeknél *halk*; *oktat*: felnőtteknél *tanít*, gyerekeknél *tanár*. 20 esetben ugyanazzal, 1 esetben eltérővel: *hara*g: felnőtteknél *düh*, gyerekeknél *méreg*.

Hívószó	A felnőtt-lista szinonim válaszai	A gyermek-lista szinonim válaszai
<i>alak</i>	76 <i>forma</i>	—
<i>aszony</i>	46 <i>nő</i>	89 <i>nő</i>
<i>benyomás</i>	30 <i>érzés</i>	—
<i>beszél</i>	42 <i>mond</i>	74 <i>mond</i>
<i>dolog</i>	133 <i>munka</i>	175 <i>munka</i>
<i>fehér</i>	95 <i>hó</i>	—
<i>felel</i>	73 <i>válaszol</i>	46 <i>válaszol</i>
<i>fut</i>	57 <i>szalad</i>	72 <i>szalad</i>
<i>hangos</i>	39 <i>zajos</i>	—
<i>hara</i> g	38 <i>düh</i>	29 <i>méreg</i>
<i>ház</i>	39 <i>lakás</i>	73 <i>lakás</i>
<i>kedves</i>	53 <i>aranyos</i>	33 <i>aranyos</i>
<i>kell</i>	70 <i>szükséges</i>	24 <i>szükséges</i>
<i>kép</i>	54 <i>festmény</i>	53 <i>festmény</i>
<i>kíván</i>	89 <i>akar</i>	46 <i>akar</i>
<i>lág</i> y	100 <i>puha</i>	103 <i>puha</i>
<i>lát</i>	85 <i>néz</i>	100 <i>néz</i>
<i>me</i> glát	90 <i>észrevesz</i>	42 <i>észrevesz</i>
<i>mond</i>	99 <i>beszél</i>	130 <i>beszél</i>
<i>mo</i> zi	164 <i>film</i>	155 <i>film</i>
<i>négyzet</i>	67 <i>kocka</i>	74 <i>kocka</i>
<i>nézn</i> i	115 <i>lát</i> ni	87 <i>lát</i> ni
<i>szó</i>	63 <i>beszéd</i>	93 <i>beszéd</i>
<i>ta</i> nít	69 <i>oktat</i>	—
<i>tar</i> t	87 <i>fog</i>	94 <i>fog</i>
<i>tu</i> d	109 <i>okos</i>	95 <i>okos</i>

Érdekes, hogy a 11–14 éves tanulók 11 esetben olyan stimulus-szóra is szinonimával válaszoltak, amelyekre a felnőtteknél a leggyakoribb válaszként nem szinonim szó szerepel.

Hívószó	Válaszok
<i>barát</i>	28 <i>haver</i>
<i>gyomor</i>	53 <i>has</i>
<i>megy</i>	40 <i>jár</i>
<i>munka</i>	57 <i>dolog</i>
<i>nehéz</i>	64 <i>súlyos</i>
<i>öröm</i>	27 <i>boldogság</i>
<i>rész</i>	29 <i>darab</i>
<i>sétál</i>	100 <i>megy</i>
<i>szép</i>	50 <i>gyönyörű</i>
<i>szeret</i>	65 <i>imád</i>
<i>út</i>	26 <i>járda</i>

Ha áttekintjük akár a szinonim, akár az antonim szavak listáját, egyik csoportnál sem tudunk felfedezni olyan általános, közös szemantikai jellemzőt, amely az adott válaszformát egyértelműen vagy akár csak sugalmazón inspirálta volna. Az a válaszadói magatartás azonban, hogy mind a felnőttek, mind a gyerekek a stimulus-szavak mintegy egyharmad részére azonos módon reagáltak, már tendencia jellegű, és érdemes lenne ellenőrző kísérletekkel utánajárni az okának. A gyerekek mindkét válaszadási mód esetében több lehetőséggel éltek: 12 esetben több antonim választ, 11 esetben több szinonim választ adtak, mint a felnőttek. Iskolás gondolkodásukban valószínűleg még közvetlenebb módon hatnak az elemi, a bináris struktúrák, hiszen végső fokon a szinonimitás is felfogható egy sajátos oppozícióként.

B) A normativitás halvány körvonalai. — A magyar verbális asszociációk normáinak megállapítása érdekében összehasonlítottuk a BALLÓ-felmérés leggyakoribb válaszait a felmérésünkben kapott első három leggyakoribb válasszal, s a következőket kaptuk eredményül: a 188 esetből mindössze 28 volt olyan, amikor a leggyakoribb BALLÓ-féle válasz nem egyezett a felmérésünk első három válaszában egyikével sem. Ez a következő hívószavak esetében fordult elő: *ablak, papír, benyomás, hang, kenyér, vendég, csoport, éhes, csinál, pénz, harag, gondol, fej, hosszú, kalapács, érdekes, katona, zene, virág, tér, segít, piros, sárga, megbocsát, sima, egyszerű, alak, szem, gyomor*. 8 hívószó esetében — *benyomás, éhes, gondol, kenyér, megbocsát, papír, segít, virág* — viszont nincsen egyező eleme az első három helyen adott válaszoknak. Elméletileg ez azt jelentené, hogy a 188 hívószó közül ehhez a 8-hoz tartozik a legnagyobb elemszámú asszociációs halmaz, vagy pedig azt, hogy a stimulus-jelleget tekintve ezeknek a szavaknak a legrendezetlenebbek a válasz-halmazai. Ez persze nem egészen így van, mivel külön szavakként kezeltünk minden szinonim jellegű választ, és lehet, hogy a válaszadók pillanatnyi tudatában ezek szemantikailag azonos elemként jelennek meg, például az *étel* és az *ennivaló* válasz az *éhes* hívószóra, vagy az *élelem* és az *étel* válasz a *kenyér*-re. Tovább színesíti a képet, ha megnézzük a 28 szóra adott eltérő válaszok szófaji megoszlását. a) 18 főnév, 4 ige, 6 melléknév szófajú stimulus-szóra a felnőttek 58 főnév, 14 melléknév, 2 számnév, 10 ige szófajjal, a gyerekek 15 főnév, 16 melléknév, 1 számnév, 13 ige szófajjal válaszoltak. — b) 5 főnév hívószó esetében (*csoport, hang, katona, tér, zene*) az első három leggyakoribb válasz a felnőtteknél és a gyerekeknél is főnév. — c) A felnőttek a következő 8 hívószóra adtak az első három helyen azonos szófajú választ: *ablak* (főnevek), *csinál* (igék), *éhes* (főnevek), *gondol* (igék), *harag* (főnevek), *kalapács*

(főnevek), *sárga* (főnevek), *virág* (főnevek). A gyerekek viszont 6 hívószóra adtak az első három helyen azonos szófajú választ: *egyszerű* (melléknév), *fej* (főnevek), *kenyér* (főnevek), *megbocsát* (igék), *papír* (főnevek), *vendég* (főnevek). — d) Szófaji szempontból a legtágabb „vonzáskörrel” a következő hívószavak rendelkeznek: a felnőtteknél: *gyomor* (főnév—ige—melléknév), *szem* (melléknév—főnév—ige); a gyerekeknél: *éhes* (főnév—melléknév—ige). Mind a gyermek, mind a felnőtt első három helyen szereplő leggyakoribb válasznál szembetűnő, hogy 42 alkalommal egyezett a BALLÓ-féle válasz felmérésünk 2. vagy 3. gyakorisági helyen levő válaszával, a 117 esetben az első helyen levő válaszszavak azonosak voltak. Az első helyen a mindkét listán 100-on felüli gyakorisággal előforduló azonos válaszok a következők voltak:

Hívószó	Felnőtt-lista	Gyerek-lista
<i>d o l o g</i>	133 <i>munka</i>	175 <i>munka</i>
<i>m o z i</i>	164 <i>film</i>	155 <i>film</i>
<i>s z á r</i>	116 <i>virág</i>	121 <i>virág</i>
<i>t e s z</i>	146 <i>vesz</i>	142 <i>vesz</i>
<i>j ö n</i>	143 <i>megy</i>	139 <i>megy</i>
<i>e r ő</i>	130 <i>izom</i>	107 <i>izom</i>

Tanulságos lehetőséget kínál az asszociatív normativitás meglétének bizonyítására az a tény, hogy CSER (1939.) felmérésében voltak a mi munkánkban is előforduló szavak.

C) A z összehasonlítás néhány eredménye. — A két választásban 20 szó egyezik. A 20 egyező szó közül 6-nál közeleli értékek jöttek ki, pl. az *alma* szót CSER JÁNOSNÁL (A magyar gyermek szókincse — Gyakorisági és korszótár. Bp., 1939. A Magyar. Ped. Társaság kiadása) a vizsgált személyek 30%-a írta le, a mi felmérésünkben a válaszadók 26%-a. 11 egyező szónál távolodnak el az értékek, legnagyobb különbség 3 szónál látható: *asztal* CSERNÉL 74%, a mi munkánkban 17%; *ház*: CSERNÉL 57%, a mi munkánkban 14%; *szék*: CSERNÉL 67%, a mi munkánkban 32%. CSER kísérlete abban különbözött a mi kísérletünkétől, hogy nála nem voltak ingerszavak, nem volt semmilyen szemantikai indíttatás, de az eredmények összehasonlítása azt bizonyítja, hogy a hívószavakkal való késztetések esetében is a beszélt nyelvi szókészlet elemeiből választottak a kísérleti személyek, felszíni emlékezetüknek megfelelően. Ez a memória tehát viszonylagosan keveset változott az eltelt fél évszázadnyi idő alatt.

JAGUSZTINNÉ ÚJVÁRI KLÁRA

Adalékok Dévai Bíró Mátyás diftongusrendszerének hangértékvizsgálataihoz

Ismeretes előttünk, hogy Dévai Bíró Mátyás az „Orthographia Vngarica” című művének az AD DIPTHONgufocru! szülő fejezetében az alábbi diftongusokat sorolja fel: *é, ő, ű, ú, ű* (A3a). Azt is tudjuk, hogy Dévai az általa használt diftongusjeleinek jelentős hányadát valószínűleg a XVI. század eleji német ortográfusoktól vette át: nevezetesen Iekelsamertől és J. Kolrosstól (TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, A magyar nyelv felfedezése. Bp., 1933. 38—42). E tekintetben hasonlóan nyilatkozik BALÁZS JÁNOS is, aki szerint e két előbbi ortográfus, továbbá Jordan, Fabian Frangk és a többi német szerző ortográfiai műveinek felépítése meglepően egyezik Dévai munkájával. Az OrthVng.

felépítési vázlatához pedig ugyancsak alapul szolgálhatott Stanislaw Zaborowsky neves lengyel humanista latin grammatikája: „Grammatices rudimenta” (vö. BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Bp., 1958. 166–8).

Ickelsamer, a „Die rechte weis auffss kürztist lesen zu lernen. . .” (1527., 1534.) című művében az alábbi diftongusokat említi meg: *ai, au, ei, ey, eu, ou*. Ezeket — írja Ickelsamer — úgy kell olvasni, ahogyan írva vannak, vagyis olvasásukkor két különböző hangot kell ejteni (BALÁZS i. m. 112).

De vannak a németben olyan hangzók is — folytatja Ickelsamer —, amelyek a lejegyzésére a közönséges (latin) betűk nem elégségesek. Ezeket a latin *a, o, u* betűknek némi átalakításával szokás jelölni: *ä* (*häring, änlich*), *ö* (*göttlich*), *û* (*gütlich*), *ü* (*gülich*), *û* (*schül*) (BALÁZS i. m. uo.).

Hogy azonban ezek miért kettőshangzók, s hogyan kell ejteni őket — írja BALÁZS (uo.) —, arról Ickelsamer sajnálatunkra nem ad semmiféle felvilágosítást (vö. még J. BALÁZS, Zur Frage der Typologie europäischer Schriftsysteme mit lateinischen Buchstaben: Studia Slavica Tomus IV. Bp., 1958. 267–8).

A kérdés tehát napjainkban is az, mit ért mind Ickelsamer, mind pedig Dévai az általuk felsorolt diftongusokon: a mai értelemben vett kettőshangzót-e, ahogyan Dévai diftongusait egykoron BALASSA értelmezte (Nyr. XIII, 1–3), vagy pedig MELICH véleményével egyezőleg monoftongust? Ő szerinte ui. Dévai a *diftongus* szón nem hangot, hanem két magánhangzó összeírásából keletkezett betűtípust értett (vö. MELICH JÁNOS, Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás: MKsz. 1908. 145).

Tudjuk, hogy a diftongusok problematikus kérdéseit — az irodalmi norma évszázadokon keresztül tartó monoftongusos jelölésmódja miatt — maradéktalanul tisztázni ma már szinte lehetetlen. Mégis azt kell mondanunk: ha csupán csak egy jótányi lépéssel is, előbbre jutunk e kérdés tisztázásában, akkor idevágó kutatómunkánk nem volt hiábavaló.

Nos, a fent szóban forgó kérdés további vizsgálata céljából ragadjuk ki Dévainak — az általa diftongusoknak nevezett — betűjeleiből az *û*-t. E betűjelről KNEZSA ISTVÁN így ír: „Sajátos jel a hosszú *û* hangértékű *û*, amely az egész magyar helyesírástörténetben egyedül áll. Dévai Bíró ezt kétségtelenül a csehből vette” (KNEZSA, Hírtört. Bp., 1952. 13). MELICH idevágóan így vélekedik: „Dévai az *û*-t *û* értékben vagy a cseh, vagy ami valószínűbb, a német helyesírásból vette” (i. m. 145.). „A germán *ô*-ból ugyanis az *ô*-feln. ben *uo* lett — írja MELICH —, ebből pedig *û*, a mai németben *ü*, a *gut* szó a Kfn.-ben *guot* stb. Az ilyen *uo*-ból való *û*-t a németben sokáig *û*-val írták (i. h.). (Idevágóan megkívánom említeni, hogy Ickelsamer szóban forgó művének a szövegkörnyezetében mind az *u*, mind pedig az *û* — valamilyen szabályt vagy még inkább kiejtést követve — szerepel. Pl. *Laut*: „... drey laute. . .” (de *buchstaben*); *gemeldtnuss* (de *zustymmen pflegen; darzu haben*) (vö. BALÁZS: Studia Slavica i. h.).

MELICH szerint Dévai az *û* betűjelet azért vette át — mint írja — inkább a német helyesírásból, „mert a csehben a XV. század végén és a XVI. században a Kralici biblia megjelenéséig szórványos az *û* jegy, ellenben a németeknél közönséges” (i. m. 146).

Érdemes megfigyelnünk, hogyan nyilatkozik JAN GEBAUER cseh nyelvész a XIV–XVI. századbeli cseh nyelvemlékekben felbukkanó *û* betűjellel a „Historická mluvnice jazyka českého” I. Praha, 1963. c. művében. E fent nevezett cseh történeti nyelvtanában rávilágít arra a tényre, hogy a cseh nyelvben a XIV. század közepétől a XV. század közepéig minden hosszú *ô*-ból *uo*, ebből pedig *û* (= *ü*) keletkezett (i. m. 244). E hangokból az *ô* a XIV. században, az *uo* a XV., — az *û* pedig a XVI. században van túlsúlyban, majd az új cseh nyelvben a XVII. századtól állandósul. Magától értetődik — írja GEBAUER —, hogy ez az átmenet nem ment végbe hirtelen, hanem a régebbi hangalakok az idő folyamán egyre inkább alulmaradtak, majd elsovadtak (uo.).

GEBAUER e fenti megállapítását nyomon követhetjük a cseh nyelvemlékekben. A Cseh Krónikában (1541.) az *uo* gyakoribb, mint az *ů*; a VelKal.-ban (Veleslavinův Kalandár historický 1578.), mind az *uo*, mind pedig az *ů* állandóan felbukkan. A Králici Bibliában azonban állandó jellegű az *ů* (1579.).

Dévai *ů* diftongusának hangértékvizsgálata szempontjából számunkra fölöttébb figyelemre méltó tény, hogy a cseh XIV—XVI. századbéli nyelvemlékekben azonos hangalakú szavakban az *uo* helyett többször *ů* szerepel. Pl. *w uomblíczei*: Kruml. 212b (Krumlovi Kézirat 1418-ból); *v — ublčejí*: Křiž. 272 (kézirat: Rukopis Knih. Křižovníké 1472. vő. GEBAUER i. m. 233); *fuobu stranu*: Dal. C. 27 (Cambridge-i kézirat a XIV. évszázadból); *s ůbů stran* (Práva zemsk. Igy — legendatöredék a XIV. századból: i. m. uo.); *w uokoli* Ben. Deut. 19, 20 (Bible Benátská = Velencei Biblia 1560.); *jest ukolj twém* (Bible bratská Králická 1579—1593.) stb., vő. GEBAUER i. m. uo.

Nos, e fent szóban forgó jelenség láttán — talán nem is indokolatlanul — hajlamos az ember arra gondolni, hogy az *ů* betűjel a cseh nyelvemlékekben a hosszú *ú* hangértéke mellett esetleg *uo* diftongust is takar. Csakhogy ennek a feltevésnek némileg ellentmond GEBAUER idevágó megjegyzése, amely szerint a nyelvben létrejött *o > uo > ů* hangváltozást a korabeli írásszövegek nem tükrözik hűen. Pl. az írott *uo* — írja tovább GEBAUER — még mindig tartja magát, amikor a kiejtés (ezen GEBAUER feltehetőleg a köznyelvit érti) már az *ů*-ba ment át (i. m. 244).

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy GEBAUERnek az *ů* betűjellel kapcsolatos állásfoglalása MELICH és KNEZSA megállapítását támasztja alá. Szerintük ugyanis a XVI. századbéli cseh nyelvben előforduló *ů* hosszú *ú* hangértéket takar.

Ezek után forduljunk ismét vissza a német ortográfusokhoz. Vajon hogyan vélekedik MEICHSSNER az 1538-ban Tübingában kiadott Handbüchlinjében az *ů* betű hangértékéről? MEICHSSNER a német kettőshangzók között — az *ů* mellett — az *á*-t és az *ó*-t említi meg. Ezekben szerinte két hangzót kell ejteni (vő. BALÁZS i. m. 114). Íme a német ortográfus, Meichssner kettőshangzóról beszél, akárcsak a későbbiekben — Dévai diftongusairól — BALASSA (i. h.), nem pedig „két magánhangzó összeírásából keletkezett betűtípusról”, mint annak idején MELICH (i. h.). KNEZSA megállapításával szemben viszont MELICH megállapítása tűnik meggyőzőbbnek, amely szerint Dévai az *ů* betűjelet valószínűleg a német helyesírásból vette (MELICH: i. h.) és nem a csehből, amint ezt KNEZSA állította (KNEZSA: i. h.).

BALÁZS közel három évtizeddel ezelőtt felhívta a figyelmet Kolrossnak, a föléírással jelölt német kettőshangzók ejtésével foglalkozó helyesírási művére, az Enchiridionra, mely mű Dévai Orthographia Vngaricájának a magyarázata szempontjából is figyelmet érdemel (vő. BALÁZS i. m. 113). Sajnos ebben az irányban — tudomásom szerint — eddig senki sem tett lépéseket.

Beszélgéseink folyamán Dévai diftongusaival kapcsolatban — igaz megkérdőjelezve — SZATHMÁRI ISTVÁN több alkalommal így nyilatkozott előttem: „Talán mégis BALASSÁnak lenne igaza?” — Amint látjuk, Dévai diftongusainak a hangértékvizsgálata tekintetében bőven akad még tisztázni való.

Ezek után figyeljük meg, mit mond Kolross a föléírással jelölt német kettőshangzók ejtéséről: az *á* oly szavakban, mint *ál, hál*, félig *a*-nak, félig *e*-nek hangzik; az *ó* sem egészen *o*, sem nem egészen *e* hang: *olboum, od, scrod* stb.; az *ů* félig *u*, félig *o* hangot jelöl: *ůlrich, Můt, gůt* stb. (BALÁZS i. m. 113; idevágóan még vő. MELICH i. m. 145); az *ů* pedig sem nem *ú*, sem nem egészen *e* hang: *blůtlin, gůtlin, sůss* stb.; az *ů*, *ű* meg olyan hangot jelöl, amely sem nem *u*, sem nem egészen *i*, hanem félig az egyik, félig a másik; a pont itt az *i* jele: *fhűr, tūr, ungehűr* stb. (BALÁZS i. m. uo.), Dévai OrthVng.-jában az *ű* diftongus hangértékelése hasonlóan hangzik: „...az *u* felett *ac* két kis pont *i* helyett vag'on” (OrthVng. A3b).

Szemléltetés céljából vessük egybe Ickelsamer, Kolross és Dévai diftongusrendszerét:

Ickelsamer diftongusai	Kolross diftongusai	Dévai diftongusai
ä	ǣ	é
ö	ó	ó
û	ü	ü
ü	ű	ű
ü	ű, ü	ű

Ickelsamer és Kolross diftongusrendszerét egybevetve azonnal látható, hogy forma tekintetében mindkét ortográfus első betűje különbözik egymástól. Ickelsamer *ä* betűt, Kolross pedig *ǣ* betűt használ. A két diftongusrendszerrel Dévai diftongusaival összevetve azonnal észrevevessük, hogy Dévai mind Ickelsamer *ä* betűje, mind pedig Kolross *ǣ* betűje helyett diftongusként hosszú *é* betűjelet használ. Jogosan feltehető a kérdés: Vajon mi lehet ennek az oka?

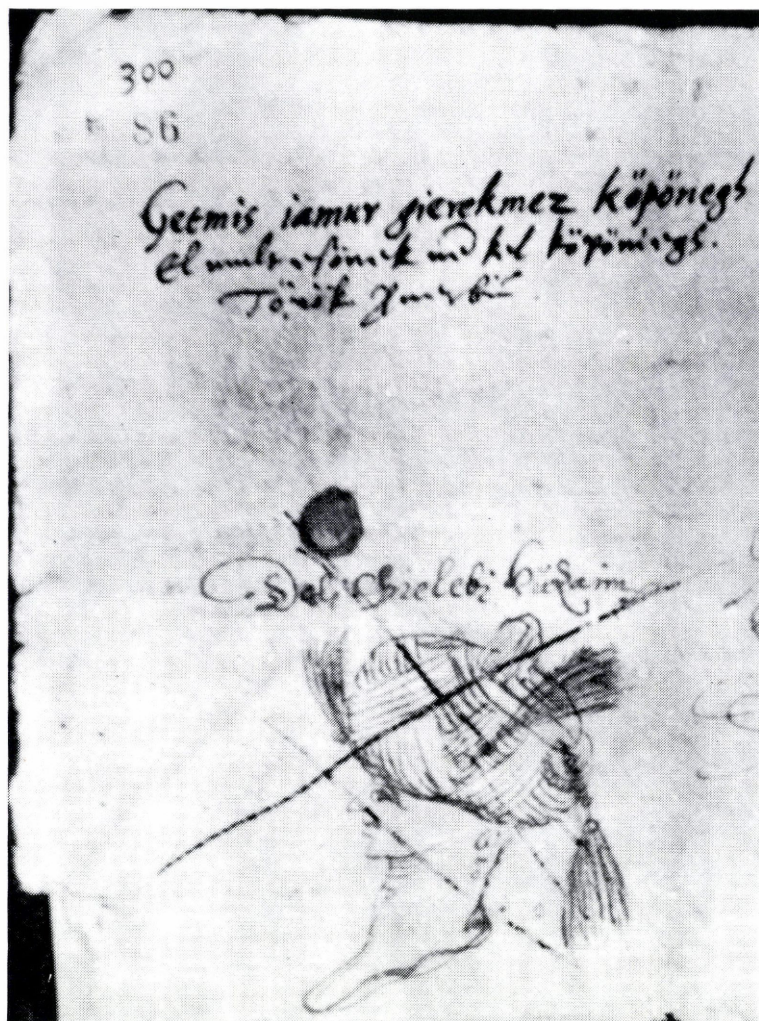
Jóllehet Ickelsamer nem nyújt tájékoztatást diftongusainak kiejtésére vonatkozóan, azonban az ún. umlautos *ä* diftongáló *ē* hangalakja a német nyelvben mindmáig hallható. Pl. *aufklärung*: *aufklērun*, *gefährlich*: *gefēlich* stb. Ugyanígy kitapogathatjuk a ma élő német nyelv hangtani vizsgálata alapján a Kolross-féle *ǣ* diftongus minden valószínűség szerint *ae* hangalakját is. Pl. *neuerlich*: *neŕlich*; *Neuerung*: *naerun* stb.

Nos Dévai, kiről tudjuk, hogy diftongusrendszerét — VÉRTES O. ANDRÁS „fel-fedezése” szerint — a magyar nyelvjárások vagylagos olvasása céljából építette fel (VÉRTES O. ANDRÁS, Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése D. B. M. helyesírásában: MNy. LIX, 22—32). Fűzzük hozzá: minden valószínűség szerint német minta alapján. A német — XVI. századbeli — diftongusrendszerekben megellehető *ä*, *ǣ* diftongusokat valószínűleg azért nem vette át, mert az előbbinek *ē*, az utóbbinak pedig *ae* hangértéke nem illett bele a XVI. századbeli magyar diftongáló nyelvjárási részlegek képébe; holott *ő* diftongusrendszerével — akárcsak a német ortográfusok — a diftongáló nyelvjárásokat is ki akarta fejezni. Így érthető, hogy a német *ä* vagy *ǣ* diftongus helyett betűrendszerében a hosszú *é* inkább beleillett a diftongáló nyelvjárási alakulatok keretébe, melynek *ie* kettőshangzó alakja már 1241-ben felbukkan: *Sye* (Sé helység, l. BENKŐ, Nyjtört. 77; vö. még: EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET, Sopron nyelve a XVI. században 151: *miég*, *riég* stb.).

Mint tudjuk, Dévai diftongusainak problematikus területén az utóbbi időben SZATHMÁRI ISTVÁN végzett alapos és körültekintő vizsgálatokat (Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 147—8, 153—60). Mivel SZATHMÁRI-nak az idézett művében a Dévai-féle diftongusok hangértékeire vonatkozó megállapítások ismeretese és ma is helytállóak, e kérdéssel — az ismétlések elkerülése végett — nem kívánok részletesen foglalkozni. Ehhez kiegészítésül azonban SZATHMÁRI-nak az előttem elhangzott véleményét fűzöm hozzá, amely szerint *ő* úgy véli, hogy Dévai diftongusai a diftongáló nyelvjárásokat is tükrözik.

Ide kívánczik megemlítenem, hogy SZATHMÁRI ISTVÁN e fenti kijelentése számomra indíttatásul szolgált, s remélem, hogy Dévai diftongusainak kiderítésére végzett kutatásaim esetleg némi eredményt hoznak.

Kolross azon tájékoztatása szerint, amelyet a német diftongusok kiejtésére vonatkozóan nyújtott vö. (BALÁZS: i. h.), a német diftongusrendszereket nyitódó diftongusok képezték. Így, erősen gyanítható, hogy Dévai szeme előtt, amikor a német ortográfusoktól átvett nyitódó diftongusrendszer a magyar nyelv sajátosságaihoz igazította, elsősorban a nyitódva diftongizáló olvasók tábora lebegett. A nyelvjárási sajátosságok szemszögé-

Szamosközy István saját kezű feljegyzése. Lelőhely: az Egyetemi Könyvtár Kézirattárá-
nak LEO 272b jelzetű gyűjteménye, 86. sz. lap.

ből ítélve e tábor nyelvterülete aligha lehetett más, mint a Nyugat-Dunántúl, Dévai ott-hona, a nyugati, erősen és nyitódva diftongáló nyelvjárástípus. E nyelvjárást Dévai alaposan ismerhette.

E feltevést erősen nyomatékosítja az a tény, hogy Dévai életének a nagyobbik felét Nyugat-Dunántúlon töltötte. Ottani reformátori működésére vonatkozólag — a helységnevek következetes megjelölésével — számos hiteles adat van birtokunkban. (Vö.: SZILÁDY: RMKT. II, 427—9; S. SZABÓ JÓZSEF, A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában. Bp., 1923. 28; THURY ETELE, A dunántúli Református Egyház Története. Pápa, 1908. 19; BALÁZS i. m. 156; SZATHMÁRI i. m. 141). Idevágóan megemlítem, hogy BOTTA ISTVÁN egyháztörténész a krakkói egyetem anyakönyvében található „1523 hyem. Mathias Stephani de Vnaniensi [Hunyadiensi ?] dioc. Albe Regalis [!]" bejegyzés alapján Dévai származási helyét — több szempont figyelembevételével — a Vas megyei Kisunyom (Unan) helységgel azonosítja (BOTTA ISTVÁN, Diakonia: Evangélikus Szemle 1979. 1. sz. 47). Véleményem szerint e szóban forgó bejegyzés Dévai Bíró lakóhelyére utal (vö. IVÁNY ZOLTÁN, Dévai Bíró Mátyás nyelvjárása nyomában: MNy. LXXVI, 461).

Óhatatlanul vetődik fel azonban a kérdés: Vajon Dévai idejében, a XVI. században beszélhetünk-e diftongizációról a nyugati nyelvjárás részlegeiben? Való igaz, hogy az *uo*, *üö* kettőshangzók jelölésére a XIX. századig nem találunk — vagy helyesbítve: talán nem sikerül példát találunk. Azt azonban már láttuk, hogy az *é* hang már a XV. században *ie* kettőshangzó alakban jelentkezik (vö. BENKŐ: i. h.). A szóban forgó kérdés tekintetében BENKŐ szavait idézem: „A XV. századra tehető ugyanis a Nyugat-Dunántúlon annak a nyitódó diftongizációnak (*ó > uo*, *ő > üö*, *é > ie*) a megindulása, amely a nyugati magyar nyelvjáróterületen ma is igen eleven (*juo*, *füöd*, *sziép* stb.)” — i. m. 77.

Most pedig tekintsük végig mindazon német diftongusokat — mégpedig Kolross hangértékelése szerint —, amelyeket Dévai felhasznált diftongusrendszerében: *ō = oe*, *ū = eu*, *ü = ui*, *ū = wo*. Ragadjuk ki e diftongusokat az OrthVng. szöveggörnyezetéből, majd vessük egybe őket a nyugati nyelvjárás tükrében: OrthVng.: „*ō* — mint . . . *ßöld*”) (A3b); Acsád: *szöölöe*, *szüölüö*, *szüelüe* (vö. MNyA. V, 102 A-17.); Nemescsó: *szüölöe* (uo. A-16.); Balogunyom: *szüölüö*, *szüölüö* (uo. A-23.).

OrthVng.: „*ū*, mint *tū kū fū*. . .” (A3b); vö. Kisunyom: *tū* (*tō*), *kū* (*kō*), *fū* (*fō*), mint: *emelt füvel* (helyszíni kutatásaimból), Tanakajd: *kū* (MNyA. VI, 782 A-24.), Gyanógeregye: *kū* (uo. A-3.), de: *küa*, *küö*, Oltárc (uo. B-17.) stb. CSAPODI ISTVÁN cikkében (Nyr. VI, 122) ezt találjuk: „*ō = üe* (egybeolvasztva): *füö*” (vö. ABÁFFY i. m. 187).

OrthVng.: „*a3 u* felett ac két kis pont *i* hel’ett vagon . . . *fü fül tü3*” (A3b); vö. Kisunyom: *füjj* (helyszíni kutatásaim alapján), Balogunyom: *füjj* (MNyA. I, A-23.); Tanakajd: *füjj* (uo. A-24.); vö. még: Kemenespálfa: *zōd fi*; *fül* (például : *jō file van*), *tiz* (*tüz*) például: „Odzsd el a *tizet*” (elmondta: Bella Ferenc 48 éves kemenespálfi lakos, Vas megye).

OrthVng. „*ū* mint . . . *lū*, *vtlū*, *paptū*” (A3b) Kisunyom: *lū* (helyszíni kutatásaimból), Tanakajd: *lu*, *lū* (MNyA. V, 961 A-24.), Egyházasradóc: *lū*, *luo* (uo. A-30.) Kisunyom: *paptū*, *urtū* ~ *paptul*, *urtul* (helyszíni kutatásaim alapján).

Már e fenti — szűk keretek között elvégzett — egybevetési vizsgálatok eredményei is meggyőzően alátámasztják azt a tényt, hogy a szóban forgó — Dévai diftongusrendszerébe módosítással beágyazott — német *ō*, *ū*, *ü*, *ū* kettőshangzók hangérték tekintetében mennyire beleillenek a Nyugat-Dunántúl nyelvének artikulációs bázisába.

A fölrásos betűket a német ortográfusok mellett a francia ortográfusok is alkalmazták, így például Dubois; mégpedig a kétféleképpen is ejthető hangok feltüntetésére (vö. BALÁZS i. m. 114). Ez a tény VÉRTES megállapítását — amely szerint Dévai a diftongusrendszerével nyelvjárási változatokat jelölt vagylagosan — külön megerősíti.

VÉRTESnek a Dévai-féle diftongusok hangértékelésével kapcsolatos megállapításához — csupán csak kiegészítésül — annyit fűzhetünk hozzá, hogy Dévai diftongusrendszere minden valószínűség szerint a diftongáló nyelvjárási alakulatok kettőshangzóit is tükrözi. Hogy ez esetben Dévai diftongusrendszere a nyugati nyelvjárási alakulatok kettőshangzóit tükrözi-e, sajnos az évszázadokon keresztül tartó monoftongusos jelölés-mód miatt aligha tudjuk határozottan eldönteni. Annyi azonban bizonyos, hogy Dévai nyitódó diftongusrendszere, amint ezt az eddigi vizsgálataink folyamán kikövetkeztettük, kétségtelenül a Nyugat-Dunántúl irányába tereli figyelmünket.

IVÁNY ZOLTÁN

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Eső után köpönyeg. Szamosközy Istvánnak az Egyetemi Könyvtár Kézirat-tárában LEO 272b jelzet alatt katalogizált gyűjteményében találtam (a géppel beütött 86. számú lapon) a következő saját kezű sorokat:

Getmīs iamur gierekmez kōpōnegh

Elmult előnek nē kel kōpōniegh.

Török p[ro]verbi[um].

Szamosközy feljegyzései 1590 és 1610 között készülhettek, a NySz. viszont (a *késő* címszó alatt) PPB.-ből, 1767-ből, vagyis jó másfél évszázaddal későbből idézi e közmondásra az első adatot. Úgy tetszik tehát, a Szamosközy-féle gyűjtemény e közmondásunk első előfordulását őrzi, s egyben talán eredetére is rávilágít.

KISS LAJOSnak köszönhetem, hogy O. NAGY GÁBORNak a MTA Nyelvtudományi Intézetébe került és Gölniezi Margit áldozatos munkájából gépirásos másolatban hozzáférhető hagyatékából az *eső* címszó fénymásolatát megkaptam. O. NAGY GÁBOR Baranyai Decsi Adagiorumból, 1592-ből a következőket közli: *Accepto damno, ianuam claudis, Teis Magyar módra, meg vér az elő, ı vgy véped reiad az kōpōnyeg* (376). Ez a megfogalmazás azért különösen érdekes, mert Decsi oldott mondatban mondja el azt, amit Szamosközy — talán a török közmondás szó szerinti fordításaként — közmondásba sűrít.

Időben a következő adatra Pereszlényi Pál Grammatikájában bukkantam, 1682-ből (tehát még ez is jóval korábbi a NySz. adatánál): *a' meg lōtt előnek nem kell kōpōnyeg* (CorpGr. 544).

A Nagyszótár cédulaanyagának megtekintésében HEXENDORF EDIT volt segítségemre. Ezek és PPB. tanúságát a következőkben foglalhatjuk össze.

A PPB. 1767-es kiadásában a latin—magyar részben a *bellum* címszó alatt találjuk: *Bello peractō machinas adferre: Hogyha meg-vert eső, tudjad hogy már késő köpenyeg* vened. De megvan a *consilium* címszó alatt is: *Consilium post facta, imber post tempora frugum: Eső után köpenyeg.* (Meg kell jegyeznünk, hogy a közmondást a NySz. a *kōpōnyeg* címszó alatt tévesen idézi a PP.-ből: ott nem, csak PPB.-nál található. Másrészt az is érdekes, hogy a NySz.-ban a közmondás igen, de az ugyancsak PPB.-ből való szólás nem szerepel.)

A SzT. 1777-ből oldottabb formát közöl: „... ha csak előre hamarjában nem orvósoltatik, talám *esső után vesszük fel a' köpenyeg*”.

A Nagyszótár adatai szerint PPB. után folyamatosan feltűnik és párhuzamosan él egymás mellett a közmondás és az abból rövidült szólás is. Az igen nagy anyagból csak néhány ennek illusztrálására: 1787: *Múlt esőnek nem kell köpönyeg* (Faludi F.: Költ. M. 2, 135); 1788: *az elmúlt essőnek nem kellett köpönyeg* (Dugonics: Etelka I, 262); 1807:

Elmúlt esőnek nem kell köpenyeg (Palugyay 36); 1851: *Elmúlt esőnek nem kell köpenyeg* (Erdélyi: Közmond. 115); stb. Ilyen változatban is: 1867: *Eső után késő a köpönyeg* (Tóvölgyi: Beszélyek 170). A szólássá rövidült közmondás is él PPB.-től kezdve: 1791: *Esső után köpönyeg* (Noszko: Virág szó-tár 286); 1808: *Esső után köpönyeg* (Kresznerics: Közm. I, 268); 1851. *Eső után köpönyeg* (Erdélyi: Közmond. 115); 1857: *eső után köpönyeg* (Eötvös J.: Növ. I, 27); stb.

Bár a Nagyszótár gazdag anyagában jóval gyakoribb a közmondás, mint a szó-lás, CsűRY Szamosháti Szótárában is mindkettő megtalálható az *eső* címszó alatt: „Sz.: *E-sőű után kö-penyeg* (= *clipeum post vulnera*). Km.: *Ē-múlt esőűnek nēm. kēl köpe :nyeg* (= baleset után késő a védekezés)”.

Ami mármost a közmondás eredetét illeti, a következőket állapíthatjuk meg. Mint tudjuk, Baranyai Decsi Adagiorumában görög, latin közmondásokat, szólásokat gyűjtött össze magyar megfelelőikkel együtt. Könyvének teljes átolvasása után azt találtam, hogy arra a jelentésre, amit az *Eső után köpönyeg* kifejez, számos latin közmondás, szólás utal, de Decsi csupán az előbbiekből idézett példát értelmezi ezzel a képpel, s ott sem használja sem a közmondás, sem a szólásszerű formát. Az összes többi esetben egészen más értelmezést ad. Különböző szövegű, azonos értelmű latin közmondások, szólások megfelelője mindig ugyanaz a magyar kifejezés: Allr: *Seró sapiunt Phryges*, *Kéő fútue*, C2v: *Cumani seró sapiunt*, *Kéő fútue*, H3v: *Terrestria balnea*, *Kéő fútue*, S3v: *Post causam vulneratam remedium quaris*, *Kéő fútue*. MA. (1604.) és PP. (1708.) a *Késő sütve* kifejezést a latin *Clypeum post vulnera* és a *Seró sapiunt Phryges* megfelelőjeként idézik.

Hogy az *Eső után köpönyeg* nem tartozhatott a nyugat-európai kultúrkörbe, azt nemcsak az előbbi felsorolás mutatja, vagyis hogy Decsi számos latin és görög közmondásában más kép szerepel, hanem az is, hogy a mai nyugat-európai nyelvekben is egészen más a szólás megfelelője. A franciában, németben, angolban és hollandban közös a 'mustár ebéd, étkezés után' szólás, s ugyancsak találtam meg az orosz és a lengyel szótárakban is: fr. *c'est la moutarde après le dîner*, ném.: *Mostert nach der Mahlzeit*, ang.: *mustard after meat*, holl.: *mosterd na de maaltijd*. (A holland adatokat MOLLY ERZSÉBERTől kaptam.) A másik, több nyugati nyelvből idézhető közmondás: ang. *stable-door after the horse is stolen*, Közép-Németalföld: *als het paard gestolen is, sluit men de stal* (F. A. STOETT, Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en gezegden. Zutphen — W. J. Thieme and Cie — 1943.). Ez a magyar közmondásgyűjteményekben is előfordul: 1794: *Késő akkor tsukni az Istálót, mikor már a' tehenet el-vitték* (Kovács P.: Közm. 25), 1804: *Accepto damno ianuam claudis: Késő akkor zárnod, ajtót lakatolnod, mikor oda a' fakó* (Szirmay A.: Hungaria 98); stb. Még számos megfelelőt lehet találni, de egyikben sem szerepel az *eső után köpönyeg* kép.

Érdemes tehát Szamosközy feljegyzése alapján a török nyelvnek is utánanézni, annál is inkább, mert köztudomású, hogy a *köpönyeg* — bár jóval korábbról, 1494-től már adatolható — nyelvünkben török jövevényszó. KAKUK ZSUZSÁTÓL kaptam, neki köszönöm a következő információkat. A Szamosközytól idézett török közmondás helyes átírásban így hangzik: *Geçmiş yağmur gerekmez kepenek(g)*. Ennek kétféle lehetséges fordítása van: *Elmúlt az eső, nem kell köpönyeg*, vagy *Elmúlt eső nem kíván köpönyeget*. A közhasználatú török közmondások szótárában (Ö. A. AKSOY, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Ankara, 1976., 1981³.) nem szerepel. Viszont két helyen találni nagyon hasonlólt „Bölge Ağzılarında Atasözleri ve Deyimler” (= Közmondások és szólások a nyelvjá-rásokban) Ankara, 1969. I, 123: *Geçmiş yağmura kepenekle koşma* 'Elmúlt eső után köpönyeggel ne fuss!', és egy cikkben, amely egy XVII. század végéről származó török közmondásgyűjteménnyel foglalkozik. Itt a 82. közmondás így hangzik: *Geçen yağmura kepenek lüzüm degüldür* 'Elmúlt esőnek köpönyeg nem kell'. A cikk szerzője S. BULUÇ,

címe: „Eski bir elyazmasında bulunan türk atasözleri” (= Egy régi kéziratban található török közmondások). Megjelent a következő emlékkönyvben: „Ömer Asım Aksoy Armağanı” (= Emlékkönyv Ö. A. Aksoy tiszteletére) Ankara, 1978. — Az ELTE jelenlegi török lektora ismeri a közmondást, szerinte elsősorban a pásztorok (csobánok) között használatos, a *kepenek* nevű köpönyeget is ők viselik.

Mindezekből bátran következtethetünk arra, hogy a közmondás a törökben Szamosközy idejében élt (talán csak nyelvjárási szinten), s a XVII. században már le is jegyezték. S így az is nagyon valószínűnek tartható, hogy a magyarba a törökből került át a hódoltság korában.

De nemcsak a magyarban találjuk e török közmondás megfelelőjét. O. NAGY GÁBOR kéziratából idézhetjük a következő szlovák adatot: *Netreba kepeňa predošlému dazďu: Elmúlt esőnek nem kell köpönyeg.* (ZÁTUR, SlovPrisl. 140). Megvan a románban, de JAKABNÉ LŐRINCZI RÉKA szóbeli közlése szerint csak a magyarral érintkező erdélyi területeken: *Dupa ploaie chepeneag: Eső után köpönyeg.* Lehetséges, hogy ez a két nyelv a magyarból vette át a közmondást, illetve a szólást.

Más szláv nyelvekben nem a *köpönyeg* szó szerepel a szólásban. HADROVICS LÁSZLÓNAK köszönöm a következő adatot: szerb: *poslije kiše japundže (ne treba): eső után köpönyeg (nem kell).* [VUK STEF(ANOVIĆ) KARADŽIĆ, Srpske narodne poslovice (drugo državno izdanje). Beograd, 1933. 287. l. 5063. sz. (= Szerb népi közmondások. Második állami kiadás.) — Az első 1836-ban jelent meg.] Ugyancsak HADROVICS LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet arra, hogy a *japundže* szó a szerbben török jövevény: a török *yapmak* 'befed' igéből származó *yapınca* átvétele. A szólás tehát török eredetű is lehet. — A bolgárban a következő szólás él: *чед дожд качулка* 'eső után köpönyeg'. A *kacsulka* szó csuklyát jelent, s bizonytalan eredetű balkáni szónak tartja a bolgár etimológiai szótár. — A csehben nincs meg a közmondásnak ez a formája, s a lengyel és az orosz is más képpel (*evés után mustár*) fejezi ki annak tartalmát. Ennyi volt tehát a szótárak segítségével behatárolható terület, amelyen a *bello peracto machinas adferre* vagy a *clipeum post vulnera* szólást az *eső után köpönyeg* képpel fejezik ki. S talán nem tévedünk, ha ennek eredetét a törökben keressük.

Érdeemes még néhány szót ejteni Baranyai Decsi *Késő sütve* kifejezéséről, mellyel a fenti latin közmondásokat értelmezte, bár jószerivel csak azt vallhatom be, hogy szinte semmit nem tudok róla. Napjainkra ez a szólás annyira kiveszett, hogy sem a tagolása, szerkezete, sem a kép, ami mögötte van, nem világos. Nem tudjuk, a két szó között kell-e szünetet tartani: *Késő, sütve*. Vagy egyetlen szólam: *Késő sütve* (akkor a *késő* esetleg 'későn' jelentésű). A Nagyszótár anyagában ugyan megtaláltam *Késő sütve* és *késő sültve* változatban, de egyszer sem szerepelt olyan szövegkörnyezetben, amely az eredetére világot vetett volna. Ami a tagolást illeti, a következő adatok talán a *késő, sütve* tagolást sugallják, akkor is, ha sajnos egyszer sem fordul elő vessző a *késő* után: 1775: „előbb kellett volna ám fel-ébredned, ha mit akartál *késő már sütve*” (Simai Kr.: Mesters. ravasz. 72); 1784: *Késő sültve*: — *késő tanács* (SzD. 45); 1787: *Késő sütve* (Faludi F.: Költ. M. 2. 131); „Le akarták beszélteni hamis vélekedéséről, de *késő sültve vala*” (Faludi: Téli Éjtszakák 763: NySz.); 1788: *Késő sütve* szólás (Máriafi: Frazeol. 145); 1788–1789: „Hijában hímezed, hámozod a' dolgot: *késő már sütve*” (M. Museum I, 438); 1790: „De édes Leányom! *késő már sütve*, ha ki-attad a' kezedet, tsak menny, a' hová indúltál!” (Simai Kr. Igazházi 39); 1792: *Késő sütve*: az eset után tanácskozni (SzD.² 112); 1794: *Késő sütve. Clypeum post vulnera sumit.* (Kovács P.: Közm. 49).

A szólás mögötti képről sajnos alig mondhatunk valamit. Egyetlen — távoli — rokonát talán abban a holland adatban kereshetjük, amelyet MOLLAY ERZSÉBERTŐL kaptam az *Eső után köpönyeg* holland megfelelői sorában: *komen met bakmeel, als het brood in de oven is: akkor hozza a lisztet, amikor már a kemencében van a kenyér.*

Szedsz-vedsz. Egy régi, de tudomásom szerint még nem szótározott, érdekes adatra bukkantam az 1526-ból való TelK.-ben, 117: „aldot leg öröcke en nemős azzoíom: zeplótelen ziz maria: . . . mendenkoron aldot: mend atte *zečuečyddel*: tegöd kőuetöckel: vtannad yarocek: vti tarfiddal”. Én a dőlttel szedett adatban a *szed-vesz* forradásos ikerszó egy korai előfordulását látom, s úgy gondolom, hogy az ige E/2. alakjának (*szedsz-vezzsz* → analogikus kölcsönhatással: *szedsz-vedsz*) főnevesült alakját találjuk benne, birtoktöbbséssítő jellel és birtokos személyjellel, majd *-val/-vel* raggal ellátva: *szedszvedsziddel*, kiejtve *szecvecciddel*. — Jelentését a szövegkörnyezetből következtethetjük ki. Összefoglalója ez a szó mindazoknak, akiket Mária maga köré vonzott, gyűjtött, szedett-vett; a szöveg szerint „mind a te *szecvecciddel*; téged követőkkel utánad járókkal, útítársaiddal”. A *szed-vesz* eredeti jelentése a TESz. szerint is 'felszed, összeszed, innen-onnan összegyűjt' (a *szedett-vedett* címszó alatt). Az első adatot 1564-ből idézik: „Az mi a *szedés vevés* dolgát illeti” ('adóbeszedés'). A mi szavunk még ehhez a jelentéshez, a TESz.-féle meghatározáshoz áll közel. Semmi sincs benne a mai *szedett-vedett* pejoratív jelentéséből, melyet a TESz. egyébként is igen későről, 1783-ból szótároz. — Szavunk nemcsak a jelentése, hanem a szerkezete és szófaja szempontjából is érdekes: korai és szép példája egyrészt az E/2. igei tagokból álló forradásos ikerítésnek, másrészt egy verbum finitum főnevesülésével keletkezett szófajváltásnak is.

Talpalatnyi föld. A TESz. szerint az első adatként Méliuszról (1561.) idézhető *talpalatnyi* „az egyébként későbből adatolható *talpalat* 'lépés' -nyi képzős alakulata”. Martonfalvay Imre 1555-ből való Naplótöredékében található a következő mondat: „semj kegielmesseget nē akarának tennj velem, chak *eg talpalath walo fewldet* sem Igerék Ereken” (A Magyar Nyelvtörténet Forrásai I. sz. 67). Ugyancsak ő 1585-ben készült Emlékiratában így ír: „en gonozul soha Chak *eg talpa alat walo fewldewket* sem veztewttem el” (i. m. 16). Baranyai Decsi János Adagiorumában (1592.) ezt olvassuk: B12v: „*Pedem vbi ponat non habet, Egy talp allyané földuel* nem bír”.

Mind Martonfalvay adatai, mind Decsi példája ellentmond annak, hogy e kifejezésben a *talpalat* deverbális nomen képzős főnevet keressük. Decsi *talp aljányi föld*-je világosan birtokos jelzős szintagma, mely még alakjában sem hasonlított a *talpalat* főnévhez. Martonfalvay adataiban pedig egyrészt az ugyancsak megjelenő birtokviszony, másrészt és főképpen a mindkettőben található *való* bizonyítja, hogy Martonfalvay nyelvhasználatában nem egyetlen szó, nem igéből képzett főnév, hanem névutós szerkezet volt a *talpalath*, illetve a birtokos személyjeles *talpa alat*. Az itt képző funkciójú *való* arra szolgált, hogy ez a névutós szerkezet jelzőként állhasson a főnév előtt.

Igen kevésbé tartom valószínűnek, hogy ezekben a korai adatokban a *talpalat* deverbális nomen „tudós etimologizálásáról”, népetimológiáról volna szó. (A *talpalat* fn. 1791-ben fordul elő először.) Inkább hiszem, hogy a *talpalatnyi föld* eredetileg az *egy talp aljányi ~ talp(a) alatt való föld*-féle szerkezetekben keletkezett, s éppen a *talpalat* fn. + *-nyi* képzős tagolás a későbbi „tudós etimologizálás”, s ezt követi mai helyesírásunk is.

E. ABAFFY ERSZÉBET

Látus. A címben szereplő szó létezéséről, eredetéről és jelentéséről szótáraink semmiféle útbaigazítást nem adnak, ugyanakkor levéltári adatokkal igazolható, hogy volt ilyen szavunk, és pontos jelentése is megfejezhető. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött X. 121 jelzésű szólóskerti jegyzőkönyvben (A Jósza Szentgyörgyi Vén Kertnek Protokuloma a melyben meg találtnak mind kissebb és nagyobb történetjei) szinte valamennyi adásvételi szerződésben felbukkan a fenti szó: „1832⁴⁶ Esztendőbe

Én Hegedüs Ferencz, Szüts Susana meg vettünk a Josa Szent Györgyön a T. Pazonyi Elek Lászlóné Aszonság *látúsán* Hatházi Györgyné Aszonyom két nyítás [olv.: nyilas] Szőlőt 460 az az négy Száz hatvan váltóforinton 5 hordoval egy nyomókád két putonnal sajttóval Pálinka Főző Üstel.”

A *látúsán* szó — a meglehetősen rosszul olvasható kéziratos szövegben — első pillantásra a magyar *látásán* (jelenlétében, amint az látta, szemtanúja volt) szó elírásának tűnik fel. Kissé szokatlan hangzású, de az adott szöveggörnyezetben érthető lenne.

A szó előfordul még *latusán*, *latussán*, *latussán* és *látussán* alakban is, de következetesen *u*-val és nem *á*-val írva. 1841: „Én Kaszás Ferencz Feleségem Komádi Erzsébet meg vettük a Josa Sz. Györgyön az ugy nevezett Vén kertben a Ts Pazonyi Elek Lászlóné Aszszonyság *látúsán* levő kétnyilas Szőlőit Aranyi György Uramtól. . .”; 1852: „Alább írt adom tudtokra akiknek illik hogy Én Antal János meg tseréltünk Kállai Sándor Urammal Oly módal hogy én Antal János az T. s. Német András Ur *Latúsán* Lévo 2 Nyilas szőlömet adtam a T.s. Elek Pál Úr *Látúsán* lévő 1 nyilas Szőlőjőért Kállai Sándor Uramnak. . .”; 1855: „Én Kis János El tseréltem egy nyilas szőlő örökségemet a mely vagyon az Elek Pál Úr *látussán* Tót Gábor felesége Szüts Susánna öki gyelmekkel amely vagyon az Váji Dihene [olv.: Vay Dénes] T. Úr *latussán* az úgy nevezett Onoka kertben. . .”; 1860: „... megvettük a Szabó Miklós uram egy nyilas szőlőjét Bot Péter uram szomszétságában az úgynevezett Vénkertben az Elek Pál úr *látúsán* 525 forintokon.”

A szó megértéséhez más adásvételi szerződések visznek közelebb bennünket: „Az 1853^{dik} esztendőben 5 Novem. Az Méltóságos Vai Dienes és Tekintetes Irényi András Földes Uraság *prédiumán* és Tekintetes Pazonyi Elek Lászlóné Földes Asszonság *prédiumán* . . . lévő Közönséges Kertségek egy akarattal közönségesen azt állapítottuk meg hogy ennek utána mindig valamig az kertek ekzisztálnak, soha egy más meg egyezése nélkül soha egy kertségnek sem lesz szabad az szüretet meg határozni. . .” A fenti idézetben a *látus* szó szinonimájaként a *prédium* ’puszta, irtásföld; majorság; possessio’ szó fordul elő. Azt, hogy a *prédium* szót itt nem eredeti jelentésében (’puszta, művelés alá nem vett föld’) használták, egyértelműen bizonyítja az a tény, hogy valamennyi tulajdonos *prédiuma* szőlőskert volt. 1845: „... én Király Mihály és feleségem Harsányi Erzsébet elatuk az úgynev. Venkertben az T. Pazonyi Elek Lászlóné Aszonság *Prédiümán* lévő egy nyilas szőlőnket. . .”

Néhány szerződésben a *rész* (=örökölt birtokrész) szót találjuk a *látus* szó helyén: „Én aláb írt és adom tuttára Mindennek A kiknek illik hogy én Aran Sándor általvettem az édesatyám egy nyilas szőlőljét a magam jussábann. . . bírhatom az Atyám akarattya szerént és a Tesvérem ott létében a tektetes Elek Lászlóné Aszonság *részén* az Öreg kerten a Josa Szentgyörgyön lévő kertben Anno 1844^{dik} Esz. 15^{dik} Mártzius.”; 1851: „én Varga Mihály és Feleségem Balog Susána az Tekintetes Elek Pál úr *részén* az Ugy nevezett Szentgyörgyi Josa Vén kertben az Balog János Ipam Uram 2 Nyilas szőlőjét Törvény Utján meg nyertük. . .”; 1860: „... én Radits István megvettem Móre György uram egy nyilas szőlőjét, amely vagyon józsai vén kertben a T. Elek Pál úr *részén*.”

C. D. BUCK a latin *latus*, *lateris* ’oldal, valamely tárgy oldalsó része, széle’ szóról azt írja, hogy az bizonyára ugyanarra a töre vezethető vissza, amelyre a *látus* ’széles, kiterjedt’ melléknév (A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages, Chicago, 1949. 865). Érdekességgként megemlíti, hogy a mai román nyelvben a *parte* ’rész’ (latin kölcsönszó) helyett korábban a szintén latin eredetű *laturi* (latin *latus*, *lateris*) szót használták. A latin *latus* ’széles’ és a *fundus* ’földbirtok’ összetételéből jött létre a *latifundium* ’nagy kiterjedésű földbirtok’ szó, amely számos idegen nyelvben meghonosodott, többek között a magyarban is.

A mi *látus* szavunk tehát minden bizonnyal a latin *latus* ~ *lätus* szóból származik.

A *látus* 'rész, birtokrész; tulajdon; dűlő ?' szót azonban a múlt század végi józsbai iratokban már hiába keressük. Nem találjuk ott az országszerte igen elterjedt *tag* (pl. *Burai-tag*, *Kovács-tag*) szót sem. Helyettük a *rész* szó használata vált általánossá, és ez maradt fenn a földrajzi nevekben is: *Elekrész*, *Rózsarész*, *Ördögrész*. Valamennyi egy-egy múlt századi szőlőskertnek az elnevezése, és napjainkig első birtokosának a nevét őrzi.

LÉVAI BÉLA

Ernyő, árnyék. Ismeretlen eredetűnek minősített *ernyő* szavunkról a TESz. az első adatokat a XVI. század derekáról, 1544-ből s 1548-ból idézi, ezzel az értelmezéssel: 'eső, tűző napfény, hőség ellen védő, kifesthető fedél <főleg kocsin>'. Ezenkívül még a következő két fontosabb jelentést idézhetjük a TESz.-ből: „1604: 'lombfedte, árnyas hely', illetve 1803-ból: 'kézben tartható esernyő, napernyő'.

A 3. jelentés nyilván az előzőkből fejlődött, amelyekről a TESz. azt mondja, hogy időrendi viszonyuk nem tisztázható, „a fejlődés mindkét irányban történhetett”. Továbbá ezt a megjegyzést olvashatjuk még eredetéről ugyanott: „Igenévként való magyarázatának nincs kellő alapja. Az *árnyék* szóval való rokonítása nem meggyőző. Finnugor egyeztetése, iráni és török származtatása téves.” A jelentések felsorolásában szerepel még a TESz.-ben az 'ernyős virágzat' (1807-ből, Magyar Fűvészkönyvből), 1860-ból a 'fény irányítására, kép feldolgozására stb. alkalmazott műszaki berendezés, s végül 1885-ből a 'roletta'.

Egy fontos jelentés azonban kimaradt, amely alkalmasint kulcsot ad az eddig ismeretlen eredetűnek vélt szó származási rejtélyéhez is.

Az OrmSz. így adja meg az *ernyő*, illetve a helyi ejtés szerinti *ernő* (és ez is igen fontos!) főnév jelentését: 'általában: ív alakúra meghajlott ág v. vessző'. A konkrét jelentések sorában pedig a következőket találjuk: „1. 'két végével a *póla* (teknőbölcös) felső *tatjának* két lyukába dugott, ívalakúra kifestített vessző'. A kisgyermek *szömeruháját* (l. *s z e m e r u h a*) terítették rá.”

Vagyis szó sincs itt 'védő, kifestített fedél'-ről, csupán annak ív alakban meghajlított tartó részéről! S a további jelentések is ezt erősítik meg: 'aratásnál a kaszára illesztett kampó vagy gereblyefogas kampó'. Vagyis ez is egy ívben meghajlított alkatrész, vessző. Hasonló a szó 3. jelentése is az Ormányságban: „'a *szák* négyzetalakú *inára* keresztberakott s föléje boltszerűen boruló két feszítőfa'”; s a 4. jelentés szintén ív alakú alkatrészre utal: „'a kézifűrész ívalakúra hajlított tartó-vasa'.” Mindezekhez a szerkesztő KERESZTES KÁLMÁN fölvette még 5.-ül az 'eső-ellenző' értelmezést is: ennek azonban az előzőkkel való egyenes ági összefüggése vitatható: alkalmasint már a köz-, illetve az irodalmi, a városi nyelvből került az ormánysági népnyelvbe, függetlenül az előbbiektől. Ennél érdekesebb a szócikkvégi utalás a *nyílernyő*-re, amely az OrmSz. szerint ezt jelenti: 'gyerekek nyílpuskájának íve'.

Vagyis az annyi nyelvi régiességet megőrzött Ormányság területén az *ernő* öt jelentése kivétel nélkül fa-(vessző) vagy fémívet jelentett: az első jelentés szerint olyan vesszőívet, amelyre árnyéktartó vásznat terítettek (a *szömeruha* jelentése pontosan ez: 'ruha a csecsemő letakarására'). Vagyis okkal merül föl a gyanú, hogy az *ernő* (ernyő) TESz.-beli, közismert 'védőfedél' jelentése másodlagos, s az első a védőfedelest tartó, ív alakú bordázatot jelentette, ahogy az Ormányságban is.

Mielőtt azonban a nyelvtörténeti adatokat vizsgálnánk fölül e szempontból, érdemes megemlítenünk, hogy az Ormánysággal szomszédos szlavóniai Kórógyon, amely szintén sok nyelvi régiességet őrzött meg, az *ernyő* az ormányságihoz hasonló jelentésben fordul elő ma is: „1. 'ívalakúra hajtott vessző, amire kendőt vetnek a nap ellen'. 2. 'esernyő' . . . Nr. A bölcös fölé egy vesszőt hajlítanak, a végeit a bölcös két oldalába dug-

ják. Erre egy patyolat keszkenyőt tesznek, hogy az így derékig betakart gyereket megvédjék a nap és a legyek ellen.” (SzlavSz.)

Az ormánsági és szlavóniai nyelvjárási adatok birtokában alapos a gyanú, hogy már a TESz. első, 1544-i adatánál — amelyet az OklSz.-ból idéz — az *ernő* nem magára a fedélre, csupán annak ív alakú tartószerkezetére vonatkozik: „Attam az hinto czinaltatasaban az *ernőért* es az rez gombokért”; az 1548-i adat (ugyancsak az OklSz.-ból) már lágyított alakú „*ernyo* uasat” említ, de itt sem lehetetlen, hogy magáról a vas tartószerkezetről van szó. Ezt szinte egyértelműen megerősíti az OklSz. 1638-i adata: „Egy tarszekerre valo *ernio* vagy kava”. A *káva* XIV—XV. századi jelentése a TESz. szerint ugyanis ’abroncs, keret, foglalat’ (ahogy ma is), és semmiképpen nem ’fedél’ (ilyen jelentését a TESz. nem ismeri). Megjegyzendő, hogy az OklSz. idézett 1638-i adata az Országos Levéltár „Nádasdyana” anyagából való, tehát minden bizonnyal dunántúli eredetű.

Arra pedig, hogy a *káva* mint bognárműszó is élt, s éppen az *ernyős* kocsi tartóívét jelentette, Apor Péter 1736-i *Metamorphosis Transylvaniae* című nevezetes munkájában találunk meggyőző példát: „Az orsós hintón hat gomb volt, vagy rézből vagy vasból a tetején ketteje elől, ketteje hátul, ketteje a közepén; azok pedig czifrák voltak; az kétfelé eresztősnek [ti. a leengedhető fedelű hintónak] pedig az tetején semmi sem volt, hanem ránczos volt, az mint az kávák voltak benne.” Idézi: PETTKÓ-SZANDTNER TIBOR, *A magyar kocsizás*. Bp., 1931. 157—8 és 159—60.

A NySz. az *ernyő*-nek ’tegulum, tegumen’ értelmezését vette föl MA. alapján, de nem lehetetlen, hogy Heltai Chronica-jából való 1575-i első adata még nem a ’fedél’-re, csupán a ’tartó ív’-re vonatkozik: „A szekerekre *ernyőket* czinálnac es kasokat”. Következő aldatában azonban már egyértelműen a ’fedél’, ’baldachin’ jelentés fordul elő: „Az ostianac utzárol valo hordozása *ernyő* alat (Dial. 148).” Az *ernyős* melléknévnél szintén már ez az utóbbi jelentés ismerhető föl a NySz. XVII. századi adataiban: „A betegesec borított *ernyős* kocsikon hordoztatnac” (Com: Jan. 87) stb.

Az ESzT. 1596-tól 1830-ig csaknem tíz adatot sorol föl, de egyértelműen ’ekhó, kóber’ jelentésben; ismeri az *ernyőbőr*-t s három adata van az ’ekhó/kóber-váz’ jelentésű *ernyőfá*-ra (1681 s 1837 között).

Ha a szónak az *árnyék*-kal való közös eredetét kizárjuk (mint a TESz.), akkor meg kell állapítanunk, hogy az *ernyő* aligha tartozik szókincsünk legősibb rétegéhez: a XVI. század derekán bukkan csak föl. Az első ismert 1544-i adat s az ormánsági adatok szerint is a lágyítatlan *ernő* alak az eredetibb, s a jelentések közül kétségtávol az ’ív alakú tartószerkezet (amelyre a szekérfedő vászon, gyékény vagy bőr borult)’ az ősbib; ebből szabályos („érintkezésen alapuló”) jelentésátvitellel fejlődhetett ki a későbbi ’fedél’, ’borító’, ’árnyéktartó’ jelentés.

Tárgytörténeti szempontból: a nomád életet élő magyarság is használt már bizonyára vándorlásai közben szekerein valamiféle védőtetőt, amilyen — vesszőfonadékból — a régészeti ásatások során is előkerül a Kaszpi-tenger körül, de ezt alighanem magával a *sátor* szóval jelölte („sátoros szekér”). Századunk elejéről van olyan adatunk, amely szerint *bőrös kocsi* volt a bőrernyős, akkor még hazánkban is megtalálható „*ernyős kocsi*” egyik fajtájának neve, s ezt a kocsitípust Ecsedi István „felette réginek” tartotta, megemlítve, hogy Bulgáriában is látott hasonlókat. (L. a kocsi fényképével együtt: PETTKÓ-SZANDTNER i. m. 161.) Mindenesetre úgy tűnik, hogy az *ernyő*, akárcsak rokon értelmű párja, a *kóber* (l. a TESz.-ben *kóbor*¹ címszó alatt) jövevényszó nyelvünkben. Az utóbbi — egy bizonytalan XV. századi személynév után — 1604-ben bukkon föl, MA.-nál ’kosár’ jelentésben, de a ’kocsiernyő’ jelentés csak a XVIII. század végén. Az is figyelmet érdemel, hogy a szó német jövevény nyelvünkben (a ’kosár, táska’ jelentésű kfn. *kober* fejleménye). MOLLAY KÁROLY a *felhérc* eredetét fejtegetve foglalkozik a szekér részeinek, fajtáinak német eredetű elnevezéseivel, de az *ernyő*-ről nem esik szó könyvében, a *kóbor*

(*kóber*) '(szekér)kas tárgyalásánál sem. (L. MOLLAY KÁROLY, Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. Nyelvészeti tanulmányok 23. sz. 262—74, ill. 360.)

Ezek alapján fölmerül a gyanú, hogy az *ernő*, pontosabban: *ernő* szintén jövevény-szó, s mivel a fejlettebb, kényelmesebb utazási móddal függ össze, alkalmasint ez is német eredetű. Ezt megerősítheti XVI. századi fölbukkanása is.

S itt a TESz. által nem szótározott alapjelentésből, a 'vessző (fém) ív'-ből kell kiindulnunk. A német *Arm*-nak csupán első jelentése 'kar', a második 'ág (ív) (folyóé, gépe, horgonyé), illetve 'szárny (gépé)', továbbá 'szár (pl. patkóé)' és 'küllő (keréké)'. Vagyis az *Arm* 'tartóív, szár' jelentése pontosan megfelel az *ernő* főntebb ismertetett eredeti jelentésének, amelyet nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok is igazolnak. (Közvetve — mint látni fogjuk — a 'kézív', 'íj' jelentésű *Armbrust* szintén ide vonható.)

Vagyis jelentéstani, tárgytörténeti akadályja nincs, hogy a 'vessző (fém) ív (tartó)' jelentésű magyar *ern(ő)*-t a német *Arm*-ból eredeztessük. A hangtani bizonyítás előtt azonban érdemes még a német *Arm* két jelentését megvizsgálnunk.

A végső soron indoeurópai *Arm* ('Gelenk, Gefüge' — amely rokon az *Art*-tal; l. GERHARD WAHRIG, Das grosse deutsche Wörterbuch. 1966.) előfordult kocsi alkatrészeként is: „die arme am gestelle des Worderwagens” (GRIMM); s talán figyelmet érdemel egy másik német *Arm*- is, az *Armbrust*-ban, amelyet *kézív*-vel volt szokás régebben magyarra fordítani, noha az *Arm* — egészen más eredetű, végső fokon az 'ív' jelentésű *arkus* rejlik benne (a k. lat. *arbalista*, lat. *arcubalista* [*arcus* + *ballista*] került át az ófrancián át a németbe, némi népetimológiával *armbrust* alakban; l. GRIMM, WAHRIG). Nem zárhatjuk ki egészen, hogy az *Armbrust* 'ív' jelentésű előtagja is belesugárzott esetleg a régebbi századokban átvett *Arm*-ba, amelyből *ern(ő)* 'káva, abroncs, ív' szavunk keletkezett.

Az *Arm* ~ *ern(ő)* megfelelés, illetve hangfejlődés magyarázata nem ütközik akadályba: az *m* ~ *n* fejlődés magában az *Arm* szóban, a német nyelvben is előfordult (l. MATHIAS LEXERS, Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch.²⁷ Leipzig, 1953.), s nyelvünkben is számos példát idézhetünk a hangfejlődésre: *talám* > *talán*, *mövet* > *nevet*, *Mikla* > *Nikla*, illetve *Ábrahám* > *Ábrám* > *Ábrán* > *Ábrány* stb.

Az *Arm* ~ *Arn* első magánhangzójának nyíltabbá válásával *ern alakulhatott ki nyelvünkben (a német *erker*, *ärcker* is — amelyből *erkély* szavunk lett — az ófr. *archiere* — végső soron az *arkus* — származéka).

A magyar *erne* lehet a német *Arm* (*Arn*) többes számú *Arme* (*Arne*) alakjának átvétele is, de kialakulhatott a magyarban is: az *ern végén némely toldalékkal hármas mássalhangzótorlódás támadt volna, amelyet a nyelv ejtéskönnyítő hanggal védett ki, pl. a többesjel, illetve a tárgyrag esetében: *erm-e-k, *ern-e-t, s ebből a nyelvérzék elvonhatta — s ebben analógia is közrejátszott már — a magánhangzóra végződő *erne alakot. Ebből labializációval keletkezhett a legrégebbi adatunkbeli *ernő*; másik legkorábbi adatunkban, az ESzT. 1595-i példájában kettős labializációjú *örnű* fordul elő: „Zabo Miklós foldozta meg az Nagy kúczin valo *örnűt* . . .”. S mivel itt a köznyelvi *kocsi* is zártabb *kuczi* alakban fordul elő, az egy fokkal nyíltabb *ernyő* alak az *örnű*-ből simán levezethető.

Ha tehát következtetésünk helyes, *ernyő* szavunk az 'ág, ív, szár' jelentésű német *Arm* (*Arn*) származéka, s eredetileg a szekéren, kocsin a napellenző védőfedél (*kóber*) tartóíveit jelentette, s ebből szabályos, érintkezésen alapuló jelentésátvitel alakult ki ma ismert fő jelentése. S ha a szószármaztatás megállja a helyét, akkor az *árnyék* esetében is fölmerül a német *Arm*-mal való esetleges összefüggése, illetve azonosság gyanúja (amit pl. a Besztszj.-beli *arnig has* 'latrina' s az 1508-ból adatolt *arneczek* is megerősít, állván ez az építmény is támasztékokon nyugvó fedélből, mint a fészter). Ez azonban már külön tanulmány tárgya lehet.

Fejtegetésünk még kiegészítésekre, további megerősítésre szorulhat: az azonban bizonyosnak látszik a nyelvtörténeti s a nyelvjárási adatokból, hogy *ern(y)ő* szavunk eredeti jelentése 'káva', 'ív' volt, s a 'fedél' jelentés másodlagos. Az etimológiai kutatásokat mindenképpen ebből a kiindulásból kell folytatni.

SZILÁGYI FERENC

NYELVMŰVELÉS

Koncertez vagy koncertoz?

A Film Színház Muzsika 1986. évi február 22-i számában közzétett beszélgetés, interjú során egy magyar táncdalénekesnő többek között ezt mondta: „Pályámon sokat *koncertoztam*.” Bár nyilván semmilyen félreértést nem okoz, nekem mégis némileg szemet szúrt a *koncertoztam* igealak, mégpedig a *z* képző előtti *o* hang miatt. Én tudniillik mindenképpen *e*-vel mondanám, így: *koncerteztem*.

Hogy magamat is ellenőrizsem, megnéztem értelmező szótárainkban és a legfrissebb idevágó munkában, a Nyelvművelő Kézikönyvben. Valóban mindhárom csak az utóbbi *koncertez* formát közli, a *koncertoz* még változatként sem szerepel bennük. Szerettem volna azonban ennek a jelenségnek az elvi-elméleti hátterét, valamiféle szabályát is látni, ezért tovább vizsgálgódtam.

Bár a Nyelvművelő Kézikönyv a „Magánhangzó-illeszkedés” címszó alatt külön a *koncert* : *koncertez*-hez hasonló képzett alakokkal nem foglalkozik, csak a ragosakkal, mivel azonban lényegében egyazon jelenségről van szó, az általa megfogalmazott szabály, norma a képzett alakokra is vonatkoztatható. A könyv ezt írja (II, 81, 1. még uo. 79–83): „Ha a mély hangú szótag után csak egy *e* hangú szótag következik, elvben egyformán jó a magas és a mély hangú toldalékolás: *fotelbe* vagy *fotelba*. A kialakult szokás mégis azt mutatja, hogy a népivé vált és a vulgáris, mindennapi, sőt argószerű szavak inkább mély hangú illeszkedéssel járnak: *bakterok* vagy *bakterek* . . . ; ellenben a művelt nyelvben használatos szavak (ún. műveltségszók) illeszkedése inkább magas hangú: *balettet* vagy *balettot* . . . A tudományos élet szavait, műszavait pedig, valamint csak a műveltebb körökben használatos szavakat, ha ilyen hangalakúak, majdnem mind magas hangú toldalékkal látjuk el: *komputerek*, *mágnesnek*.”

Ezenkívül az úgynevezett Szóvégmutter Szótár segítségével kikerestem a *koncertez*-hez hasonló -*z* képzős igéket. Tehát olyanokat, amelyeknek az alapszava idegen eredetű — a *koncert* például az olaszból terjedt el, s mi valószínűleg a németből vettük át (I. TESz.) —, és amelyek két szótagúak, továbbá az első magánhangzójuk mély hangú, a második pedig *e*. A továbbiakban ezeknek a származékgigéknek az esetleges változatait vettem számba az értelmező szótárak és a Nyelvművelő Kézikönyv alapján. Lássuk őket sorban!

A *balett* főnévből képzett ige mindhárom forrás szerint lehet *balettózik* és *balettezik*. — A *káder* szó igei származéka a források alapján magas hangú, tehát *káderez*, *lekáderez*, de közlik a mély hangú *káderoz* formát is mint népies változatot. — A *mágnes* szóból létrejött *mágnesez* ige csak így, magas előhanggal szerepel. — A *púder* főnév toldalékolt és képzett alakjai minden forrás szerint lehetnek mély és magas előhangzójúak, tehát helyes mind a *púderoz*, mind a *púderez* változat.

Mint látjuk, a nyelvszokás gyakran megengedi mindkét alakot, azért a mérleg mégis a magas előhangzójú változat felé billen. A *koncertez* esetében pedig nem kérdéses, hogy ez a szokásosabb és egyben helyes változat.

SZATHMÁRI ISTVÁN

É L Ő N Y E L V

Nyelvjárási szöveg Dercenből (Дрисина, Szovjetunió)

1. Az ELTE magyar szakos hallgatóinak és nyelvész tanárainak egy csoportja 1987 áprilisában 6 napos tanulmányutat tett a Kárpátalján az Ungvári Állami Egyetem meghívására és hathatós támogatásával. A tanulmányút fő célja nyelvjárásgyűjtés, nyelvi terepgyakorlat volt, ami szorosan kapcsolódik a magyar szakosok beszélt nyelvi tanulmányaihoz, különösképpen pedig a szociolingvisztika tantárgyhoz. Ezenkívül a gyűjtés befejezése után megismerkedhettünk a vendéglátó Magyar Filológiai Tanszék oktató- és kutatómunkájával (többek között az itt készülő magyar nyelvjárási tájatlással és tájszótárral); az egyetem vezetőivel beszélgetve tájékozódhattunk az egyetemközi kapcsolatok állásáról, továbbfejlesztésének lehetőségeiről. A szakmai programokat jól egészítették ki a baráti találkozók és kirándulások, amelyek során embereket, tájakat, történelmi nevezetességeket ismerhettünk meg. Ezúton is szeretnénk megköszönni az Ungvári Egyetem Magyar Tanszéke oktatóinak és hallgatóinak lelkes és aldozatkész támogatását, amellyel utunkat támogatták. Köszönet jár természetesen adatközlőinknek és minden vendéglátónknak.

2. A gyűjtött népnyelvi anyag tudományos szempontból is értékes, ezért az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke elhatározta, hogy hallgatók bevonásával nyelvjárási szöveggyűjteményt állít össze, ami a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok sorozatban lát majd napvilágot. Addig is, amíg ez a kötet megjelenik, egy mutatóványt adunk közre az egyik kutatópontról, a Munkácsról délre 10–15 km-re fekvő Dercenből (Дрисина). (A gyűjtés másik állomása Nagyberég (Береги) volt.) A „Magyar nyelvjárási bibliográfia” (szerk. BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1951. 40) egy nagyobb tájszóközlést (Nyr. XX, 431) és egy közepes terjedelmű helynévgyűjtést (Ethn. X, 102) tart számon a faluról. Az újabb nyelvjárási szakirodalomból I. KÁPOSZTAI ERZSÉBET tanulmányát említhetjük (A dreceni nyelvjárás diftongusai: NytudÉrt. 58. sz. 350–3), de korszerű szövegközlés tudomásunk szerint még nem jelent meg a falu nyelvéből, ezért is láttuk szükségét egy ilyen mutatóvány mielőbbi publikálásának. A teljes szöveganyag lejegyzése és feldolgozása után majd arra is mód nyílik, hogy a helyi nyelvjárásról (ami egyébként szép nyelvi archaizmusokat is tartalmaz) egy részletesebb tanulmányt írjunk. Itt csupán néhány vázlatos megjegyzést teszünk.

3. A dreceni nyelvjárás néhány jellemző sajátossága.
— Dercen magyar nyelvű község, főleg az északkeleti nyelvjárások jegyeit viseli magán, de nyelvi rendszerének több pontján palóe hatás nyomait őrzi.

A fonéma-rendszer: 7 [? 8] rövid és 10 (+ 2) hosszú magánhangzója van:

u	ü	i	ú	ű	í
o	ö	— [? ě]	ó ₂	ő ₂	é ₂
a	e		ó ₁	ő ₁	é ₁
			⟨ā⟩		⟨ē⟩
			á		

Hiányzik tehát a rövidек közül a zárt ě, de 1–2 évszázaddal ezelőtt még meglehetősen, mert nyomai még fellelhetők, rendszerint az etimologikusan várható helyeken (pl. *meg* ~ *mĕg*, *eggy*, *nekĕm*, *mĕcsinĕlták* stb.). Szilárd rendszerként azonban már nem

funkcionál. IMRE SAMU a polifonemikus $\bar{a}$, $\bar{e}$ meglétét is gyanítja (MMNyjR. 71). Feltételezése helyes volt. Szövegünkben az $\bar{e}$ ($\bar{e}$)-re és $\bar{a}$ ($\bar{a}$)-ra is található példa: *legēső, éjőttek, amēre, āsō^u, āról*. A magánhangzórendszer tehát megegyezik az IMRÉTŐL XV. típusnak felvett Dészháza (Ro-2) fonéma-rendszerével (i. m. 70), új típus felállítására nincs szükség. Hasonló, csak a zárt $\bar{e}$ meglétében különböző fonémaállománya csak egy nyelvatlaszkutatópontnak van, az erdélyi Nyárádremetének (Ro-12).

A mássalhangzórendszer megegyezik a köznyelvvél (*ly* nincs, a nyelvjárás *j*-zö: *guzsaj, jány, pejhegből* stb.).

Ami a fonémák realizációját illeti: Az $\acute{o}_1$, $\acute{o}_1$, $\acute{e}_1$ rendszerint *ou*, *öü*, *ēi* ~ *ó^u*, *ő^u*, *éi* diftongusban ölt testet (de monoftongusként is megjelenik), vö.: *vout, dougostunk, apousom, zöüi^t* (de *zöüld!*), *kötöü*, *mēig*, *ēin* stb., az $\acute{o}_2$, $\acute{o}_2$, $\acute{e}_2$ szabályos képviselője *wo*, *üw*, *ie* ~ *uó*, *üő*, *ie*, illetőleg ezek hangszínvariációi: *l^{uo}*, *ind^{uo}oltunk*, *r^uola*, *beker^üölt*, *többit^uól*, *n^ügyg*, *r^üg^{en}*, *ugy^ü*, *s^üüks^üg*, *oda^üértünk*, *n^üesztem*, *f^üérhez* (*ment*), *elvit^üék*, *r^ügⁱ* stb. (de természetesen itt is vannak monoftongusos megoldások). A záródó és nyitódó kettőshangzók közül a záródókat tartják erősebben magukat. A nyitódó sor legerősebb eleme az *ie*. Legtisztábban, leggyakrabban ezt regisztrálhatjuk. Az északkeleti nyelvjárástípusra jellemzően főleg az ún. *i*-zö pozíciókban jelenik meg. Szórványosan *i*-zö alakokat is találunk: *s^üüks^üg*, *kⁱfizett^ük* (ill. rövid *i*-vel: *máskⁱpp*). Az *wo* (= $\acute{o}_2$), *üw* (= $\acute{e}_2$) fonémák szabályos előfordulása is részben olyan helyeken várható, ahol a különböző nyelvjárásokban felső—középső nyelvválásfokbeli kettősség van: *ló* ~ *lú*, *savanyú* ~ *savanyó*, *róla* ~ *rúla*, *-tól* ~ *túl*, *-tól* ~ *-túl*, *kő* ~ *-kú* stb. (l. bővebben KÁPOSZTAI: i. h.). A képet bonyolítja, hogy nyitódó kettőshangzók szótagzáró *r*, *l*, *j* előtt megnyúlt *o*, *ö*, *e* ($\bar{e}$) helyén is rendszeresen felbukkannak: *akk^uor*, *h^uol*, *h^uolmⁱket*, *ety^uorma*, *ök^üör*, *d^üü^rzs^üni*, *összegy^üölt*, *emb^üér* stb. Ezek valójában az $\acute{o}_1$, $\acute{o}_1$, $\acute{e}_1$ -hez rendelhetők (esetleg az *o*, *ö*, *e*-hez). Az ilyen típusú, utólagos nyúlásból sarjadó nyitódó diftongusokra, illetve a záródókkal való szembenállásra vö. BENKŐ: MNy. XLVIII, 233–4, ugyancsak északkeleti példákön (Tyukod, Mánd, Géberjén). — A felső nyelvválású hosszú magánhangzók megterheltsége kisebb a köznyelvnél: *ú*, *ü*, *i* helyett gyakran *u*, *ü*, *i* áll: *ugy*, *huzógg^yon*, *husz*, *kut*, *bün*, *szin*, *igy*, *mig*,

A mássalhangzójelenségek közül az *a* névelő után bekövetkező mássalhangzonyúlásra hívjuk fel elsősorban a figyelmet: *am^umásik*, *al^uajbi*, *af^uja*, *av^uvizet* stb. — (L. még alább a *-val/-vel* rag nem hasonulását.)

A morfolenetikai, morfematikai sajátosságok közül egyik legjellemzőbb jelenség, hogy a *-t* tárgyrag és a birtokos személyjel, illetőleg a *-t* tárgyrag és a többesjel között rendszerszerűen középső nyelvválású kötőhangzó jelenik meg: *háza^umot*, *kendő^uköt*, *apró^uket*. Hasonló zártabbság ritkábban a tárgyrag másfajta szomszédságában is megfigyelhető: *mási^uket*, *fáty^ulot*, *hárm^uot*. A kötőhangzóhiányra, illetve -többletre szintén vannak példáink: *elvit^üték* 'elvetették', *felköt^ütük* 'felkötöttük', *etyszerőⁿ* 'egyszerűen', illetve *beáll^utak*, *pénz^üt*. Az egyszótagú *v*-s igék közül a *hív* került elő: *v* nélküli alakban. Él az *eger*, *level*, *kötél*, *szeke^r*, *derek*-féle rövid tőhangzós típus. — Az igeképzők közül többek között az *-ít* és az *-ul/-ül* hallható a köznyelvitől eltérő formában: *ind^uol* ~ *indól* ~ *indol*, *nősi^ül* ~ *nősöl*, *ind^üét* ~ *indét*, *vir^üét* stb. (A morféma további diftongikus megoldásaira l. KÁPOSZTAI: i. h.) — Az igeragozás szép példáit nyújtja a nyelvi archaizmusoknak. A T/1. tárgyas (határozott) ragozású alakjaiban a *-juk/-jük* helyett eredetibb *-uk/-ük* (< *-k*) személyrag van: *látuk*, *nézük*. A *vannak* igealak még *vagynak* formában (is) él. A nyelvi fejlődés egy sajátos történeti elágazását mutatják az *-sz*-szel bővülő *v* tövű igék *-t*, *-tt* jeles múltjának *ő*-zö formái: *tött*, *lött*, *vött* stb. (egyébként az *ő*-zés a nyelvjárásra nem jellemző); továbbá jelen időben az *-n* ragos *teszen*, *leszen*, *veszen*, *viszen* paradigmata-egységek. — A főnevek birtokos személyjelezésében az E/3.-ban *kezi*, *végi* ('keze', 'vége') stb. is járja, $\emptyset$ esetrag előtt is. Az esetragok közül a modális

-an/-en helyett -on/-ön (~ ? -ën) hallható: *biztoson, ruháson, közösen, többszörösen*. A -val/-vel rag nem hasonul: *kézzel, gyönggyel, jányval*.

A köznyelvtől eltérő mondattan jelenségek közül arra a sűrűn megfigyelhető inkongruenciára utalunk, hogy a névszói-igei állítmány segédigei tagja egyes számban marad a többes számú névszó mellett: *akkora nagyok volt, lovak nem vót, nem ijen házak vót, enyhébb vót a telek* stb.

Végül néhány tájszó az orvanyagból: *azut* 'azután', *csokány* 'a lefosztott libatoll szára', *döböny* 'bödön', *hossa* 'hosszá', *kopor* 'kapor' *lakadalom*, *nyess* 'nyers', *talu* 'toll' (: *talvak* 'tollak'), *káfos* 'kicsit italos', *megfúl* '(a kemence) felhevül', *látó* 'minta az ázott kenderből', *vasecet* 'gereben'.

4. Az alábbi szövegfelvételt 1987. április 11-én készítette JUHÁSZ DEZSŐ adjunktus és három tanítványa: REMÉNYI ANDREA, OSZKÓ BEATRIX és KÓCZIÁN KRISZTINA másodéves magyar szakos hallgatók. A szöveglejegyzés REMÉNYI ANDREA és OSZKÓ BEATRIX munkája, amelyet szakmailag JUHÁSZ DEZSŐ ellenőrzött. — Az adatközlő özv. Szabó Pálné Nagy Ilona 67 éves református vallású dereeni lakos. (A felvételnél jelen volt az adatközlő menyje is: ifj. Szabó Pálné Orosz Matild, szül. 1947.) Ilonka néni — és családja — szívesen beszélgetett velünk, s színes egyéniségének, barátságos magatartásának és nem utolsó sorban pozitív nyelvjárási (tehát nyelvjárását vállaló) tudatának köszönhető, hogy a szűkre szabott időben, a rendelkezésünkre álló néhány óra alatt sikerült valóban nyelvjárási szöveget gyűjteni. Úgy gondoljuk, hogy az anyag, ha nem is eléri, de legalább megközelíti az idősebb korosztály nyelvhasználatában megjelenő nyelvjárási alapréteget. Tudatában vagyunk annak, hogy szűk családi, baráti környezetben, idegenek távollétében sokkal több nyelvjárási jelenség előjön, elevebben működik. KISS JENŐ a gyűjtő szemszögéből így osztályozza a gyűjtési helyzeteket (és ezzel összefüggésben a gyűjtött anyag várható relatív nyelvjárásiaságát): 1. anyanyelvjárás gyűjtése otthon, ismerősök között; 2. anyanyelvjárás gyűjtése ismeretlenek között (pl. szomszéd falvakban); 3. nem anyanyelvjárás gyűjtése ismerősök (pl. máshová elszármazott rokonok) között; 4. nem anyanyelvjárás gyűjtése idegenek között (Nyr. XCVII [1973.], 224). A mi gyűjtésünk tehát az utolsó, 4. kategóriába tartozik, még azzal is tetéztve, hogy az első és egyetlen — az ismerkedéssel egybekötött — találkozáskor kellett felvételt készítenünk. Mégis, a mondottakat is figyelembe véve, szövegünket tudományos kutatásra alkalmasnak tartjuk.

Bizon úgy . . . akkor még úgy gondoltuk, hogy hát | jön egy magyar fió osz akk'or majd el el el is veszen vagy viszen vagy valami. | De hát osztan nem úgy lőtt . . .

[— Volt itt régen szép népviselet?]

Vót, megengették a csehek is megengették, most is megengedik, hát m'nek ne engednék asztat meg, ugye a | népviseletet. | Magyar ruha, magyar lajbi, pártá, úty hituk, | most úty hallom a tévébe, hogy kokárda vagy micsoda. Vagy nem az az az a kokárda, amit ide a fejre tesznek? | Vagy asz csak a . . . [A menyje helyesbíti.] Hát most is pártánk híjják? . . . Anák? . . . Hát aszt hittem, hogy má más a neve most, | mer akkor csak pártának hituk osztat.

[— Ez nagyon érdekes! Ilonka néni, tessék már nekünk elmesélni, hogyan öltözött fel egy lány szépen népviseletbe régen!]

Asz csak etyszerön, ics csak etyszerön vót (. . .) Hát a magyar ruha ez vót, ez a rövid ujjó fehér ruha, | al lajbi meg még most is megvan, de hát má aszt az eger elráktu valahon biztoson az gnoká'mnak híjjába hatytam meg, mer má más ad divat. | Hát asztat kitétték valahova, az egerek meg úgy azok nem, nem bánnák, hogy mit rágnak meg, ha be tudnak fejéni, fejéni hozzá. Megrákták, hát az nem is tudom, hogy hogy vann. | Píros lajbi vót, | zööl . . . kötöi hozzá, | utyhogy magyar szín: piros, fehér, zööld; | piros, fehér, zööld. |

Utyhogy ez a szín vout. A pá'ta meg gyöngyvel ojan gyöngy ^{úcsó} gyöngyvel ké . . . , ^{te}át . . . nem fi . . . nem drága gyöngyökkel kirakva, csak egy ety kis ó^ucsósággal. | De azé gyöngy vout, gyöngy vout. Ugy örölkünk neki hát . . .

[— Hány szoknyát adtak a lányra, ha nagyon szépen akarták felöltöztetni?]

Jāj, az ^{ql} csak egy vó^ut, | meg eggy ^{āsó} ruh^a meg ugye mikor bugyi lött akkor vout bugyi, de vout ujankor, hogy akinek nem is jutot vagy mit tudom én vagy nem is tő^ut vagy nem is vout ety tájba még assz. De hát má a mi időngbe vout a hussza husz, ugye ^{én} huzba születtem. Az uty tizenöt ^{éjv} mi^uva má vout mer a cseek az azok ott azok minden vout a cseⁱ | izei alat, fehatóság alat, no. | Minde vout a bítogba már akk^uor minden bekerült, | útyhogy akk^uor má vout.

[— És a lábukra mit vettek?]

Féi cipő^ü, az vout, hát nem ojjan, ojan általvetős ^{fej}cipő^ü vout. | Csatos. | Van az most is Magyá'ba, még a jányomnok nem régen vött ojjat. Vout a jányom oda | áa — nem jányom má asszony — ^d de vot oda a bátyához, aszt ammiko hozott ojjan ojjasmit onnet Magyarbu^l. De az itté . . . ugye akkor . . . |

[— Itt készítettek ruhákat? Vásznat szőttek-e?]

Jāj, hógyn^l. | ^{Éj}in ngm, nek^m nem vout rá szükség ^{éj}in nem szőttem. | Fòhⁱ se fontam, mer én ogyy [ahogy; amikor] idejöttem úgyé, ez it nem az utó^usó h^{éj} vout, hanem a leg^éső h^{éj}: innét jöttem a szomszéd^{éj}bol. | Osztán hát tuttam, hogy ez, hát úgy gondoltam, hogy mi^{éj}jjó lesz ide menni, hát min^{éj}nek m^{éj}nnyek ^{éj}in oda ahyn hát nem úty tudok elhejeszke^dni, mint itt. | Osz^t akkor én idejöttem, hát it nem vout rá szükség, nem is fontam, se nem szőttem, hát ár^hol én nem sokat tudok mondani. Itt is vettöt az ap^uusom vetett, odattuk annak, akinek nagyop szükség vout rá^u. Kifizettük ért^é oszt m^écsináták. It meg egyebet csinátunk, m^é sok vout a ^{fü}üd. Rengetek föld vout: ^érdő^ü, mező^ü, hegy, m^{éj}g a Munkácsi-hegyen is vout, oszt akk^uor asz já^tuk ökörszekeren. Se i . . . takszi [hezitálva], se ^ló mert a ^uap^uusomnak csak ökö^uör kellett ojan nagy ökö^r . . . nagy szarvával az ökö^r, úgy hittuk, ökö^uör, oszt akkor av . . . az azon elind^uoltunk, ety ^{féj}i nop odavértünk akk^uor, ^{ol} ul ugye kizsborház vout, akkor od ^ugygysztunk ott is. Osz^t azu . . . [érthetetlen] m^{éj}g újra hazajöttünk, hát oszt tő^ut az idő^u. Nem ^let^é szóni, ^lé^uni ára a szűvésre m^{éj} fonásra még mit tudom ^é. . . ^{Éj}in nem ^{is} bí^tam, inkább mentem a | tizenha^d darab marha vut, m^éntem a trágyát hányⁱni alo^ulla, m^ék kap^uni, mi^u ahogy aszt . . . ö | nem birtam én az ojjan | ü^lö^u | h^uolmikot. Nem n^észtem semmibe, az apo^uusom se . . . szigor^u ember vout | asz m^énta, hogy az nem munka | hát ha nem munka, ^ém meg örölkem neki, mer én se szerettem asz csiná^uni. [Nevetve] Ijje^ről nem | nem tudok, mer mondom, az ojjan szeg^{éj}nyebbe^j . . . [A menyé közbeszól: Szónek még most is.] Még most is szónek persze . . . Mutas meg má^t ugyⁱ . . . [A menyének szól, mutasson kendőket.] Egy unokám mos ment ^{fi}erh^{éj}sz, hát elment hatvan kendő.

[— Volt itt fonó is?]

Jāj, hát oda jártam | oda jártam, azért annyit csin^u . . . | jāj, hát | jánkoromba persze mer hát má^t asz montam, hogy it | de m^{éj}g^o [ⁱmikor] lány vó^tam, adig nem aka^tam a tő^ub^udi^u lemaradni ^{éj}n se, hát oda jártam, mer hát akk^uor a leg^{éj}ny^{éj}ekkel hun tanákozik az ember, ha nem a fonó^uba, akkor ugy vo^t, nem vót diszk^u, meg ez, me házi buli | csak fonó^u. Csak fonó^u vót, meg vallásos ^{éj}té | oszt csak ott tanákoszhattunk.

[— Hogy udvaroltak ott a legények a lányoknak?]

Hát ottaⁿ . . . villo . . . vagy a lámpa, nem villony vout | petro^uleumlámpa. [Nevetve] A lámpa elő^ut. | Nem szabad vo^t a s^{éj}téd^{éj} még akk^uor | akkor még bünnek ta^tották. Tartotuk! Mer akk^uor vallás vout, a vallás ^{éj}é^u ára nevelt, hogy az bün, | hotyha s^{éj}téd^{éj} | szó^ura^ukozik | a fiatal^uság. Hát akkor elhittük a . . . Vout az^{éj}er máskipp is, aki máskip gondo^uta, j^{éj}okta ^{éj}gl, vagy mit tudom én ^{mi}, de hát | az ritka vót akk^uor mé | akkor tájt.

[— És volt valami közös foglalkozásuk a fiúknak a lányokkal?]

Hógyne, mik^u naty h^u vót, szánkó^uzni. Az vo^t a fog^u, nem vo^t más^{éj}féle. Csak szán-

Ró^uzni | meg ott a fonóbo^l jöttek. Meg ugy^e aszt a kendert, asztat nyárba is kelet csináⁿni! | Asztat előb mek k^élett | sújkolni a lentig [?], sujokval vèrni | sújkolni . . .

[— És attól fogva, hogy elvetették a kendert, ennek egész hosszú története volt . . .]

Az bizony, az az az az, | pedig ott is terem^m Magyarba | t^érm^élik. Csak asztat má mozs géipek csinájág biztoson nem kéjzzel . . .

[— Hogyan ment az a kendermunka?]

Hát asztat tudom, mer az aszt, mikor még l^éány vo^utam, az igaz, hogy nem sokig, de tizen-nyolcat má it tö^utöttem, be hát addig ugy^e, de hát addig is egy n^éhány éivet | a fonóba já^tam | azér hoty hát a legényekvel tanákozni . . . zon az | embèr. — Hát asztat elvették tavasz | mek ké-sőbbèn, Űr npján, mejⁱ, mikòr van Űr napja | még most is az, Űr napja, Űr napja. | Egy nap a a májusnak, | úty hi | úty hittuk, hogy Űr napja. | Osztt akk^uor kelett elvètni, akko ^e pedig nagy dörgés szokot lenni mind^m, még most is, rátart az ember, oszt még most is van. | Akk^uor vették èl | akkor kikèlt, persze aszt kétféle vo^ut a kender, egyig j^ou szaggó, az egyig még m^agnak maratt. | Aszt meg le^hetet külömbösztetni | oszt akk^uor mik^uor viriètott a benne a virágos, egyik vót virágos, egyik magos, úgy hitták a kendert. Osztt akk^o má akk^uor a virágost kinyóttuk. Aszt is csinátam, dem [’de nem’] sokat, egy | két éve^d, de emlékszek rá. Nem sokacs csinátam asztat s^e. — Akkor asztat | asztat elvitték, vót itt ojan nagy vi, izé, vizék, nagy | gödrük. Kubik-nak monták. Kubik. Nem tudom, hoty hallottak-é rugla. Ásztató vagy vagy kubik ojjasmi. | Asztat oda, akkor az ety h^éi heitig dzott ugy^e . . . [Közbeszólás] . . . [Azután] mentek látóér. Úty hitták, hogy vöttek belöle ety kicsit, | aszt csak úgy lehetet megnèzni, hogy akko^r vöttek belöle látout, aszt a látout vót ijjen tilló^u, | ez ijjen nagy | oszt akkor hát, nem tuom hát . . . nem tom, mos nincsen ugy^e má it sehon ezen az ydvaron nem is vo^ut. Hogy valakinek van-è . . . — Akk^uor derekig érő vizbè bele kelet mászni | a kisjányokn^g | mer nem az emberegnek | a jányokn^g kelet kiszèdni, kihányták a pártra, akko oszt ot jè kelet állogatni úty széjjel a lábát igy, nem a lábát, han^m a szálait, oszt akk^uor ijen magas vo^ut az, ni! [Mutatja.] Az ott mekszárgatt, | akkor jött a tillolás (. . .) Ánnak gygeb neve nem is vo^ut, tillou. Mint a nyáktillou, ugy az ember nyakát régen mikor mutatták [? — talán itt a televízióra gondolt], oszt^u odakötték, oszt akkor ugy ráválták, oszt az is ojan tillou vot . . . No hát ⁱ vákta az izét, áról neveszték el tillounak, mer az, az is eszt vákta, az ember nyakád még le-vákta az a valami. Az is igaz vo^ut, mikor igaz vo^ut. Nem csak a bolondjára beszéli az a tévé vagy valami | régi, hogy rⁱegen ugy is vo^ut. Tillouna, nyáktilló^u-nak hiták a, ez meg a kender tillou | tilolló^u. Akko^r asztat etillottuk | èin is tillottam valamik^uor. — Osztán akk^uor | azut meg mek keled dⁱö^uzsölⁿi. Így összefonták a szösz, hogy az össze ne | ne húzógyyon. Csak széjpen | ijen güm^ö gümögbe össze | bár aszt az idö^usebbek csináták. — Akkor idették a lábunk alá, mer eres vo^ut, nem ijen házak vo^ut! | Eres vo^ut. Most verondánk m^ongyák, dⁱ akkor erész vo^ut. Osztan akk^uor | abba összegyü^uölt vaty tizenöt-husz jány | estè | oszt akk^uor n^ota-szó mellett hozzáfoktunk dörzsölⁿi. Asztán lábval, a talpunkval. Dörzsölⁿi, de ojaⁿ j^ou puhára, h^ogy az ne legyen èlès, csak puho | legyen a szösz. | Akkor asztat újra hozza verték másnp^g | má az idö^usebbek ugye a | hoz a tillouhoz, hogy a porja kimennyen, akk^uor jött a v^asécset. Áról hallottak má [rosszul hallható]. Vasecsetről. (. . .) Az úgy van, h^ogy a kisjányoknak úty kel m^oni, mindu vase vasecseten járna. Az miyen járás lehet az, n^o? Vasecseten?

[— Mintha szögeken járna az ember.]

Úgy, úgy, úgy! [Nevetve.] A vasecsedbe a szegek így állottak felfè^l, az szeg vo^ut, csak másfél^e, nem ojan | százas szeg, vagy mit tudom én, mint a . . . Akk^uor azon | abba így belehányták | abba a vasecsedbe. Akkor osztan újra . . . [Nem érthetõ.] — Azut jött a guzsaj. Guzsaj. Hát oda má èin is jártam. Akkor aszt felköttük a | a guzsájra. Aszt csak van biztoson a régiségek tárba [!] is. Guzsaj van eltéve. Hát az vo^ut, ott is vót az, Magyarba, tudom én, az öreg nekem is beszèlt az öreg nászasszony, vaty kicsoda . . . | Osztan akk^uor | ára felköttük, akk^uor osz jött a fonás, az a legjobb vo^ut. | De hát aszt se szerettük, mer hát aszt sokik kelett

asztat f^uñi. Osz jött a széⁱp h^u | akk^or mēg mēñi aka^ttunk szánkázni. | Osz^t akk^uor, ú^ty-hogy íthoⁿ mēg nē tuggyák, a a^u z^ursóⁿ amennyi fonal v^out, vittük másn^gp is, mer hát akkor nem halad, hotyha ítho mēg le lött egy^gdvē [?] | mot^ulár^g lēgkērvē. — Akk^uor nem halat v^oun, | vagy me, | megmonták, hoty semmit se csinálunk. | Akkor aszt ú^gy töttük, hoty hát íthun éⁱszre ne vegyēk, ú^gr^g visszavittük, oszt akkor ú^gra fontuk hozzá, hoty hát lás-sák | hogy az halad. De nem fontunk, hanem mentiünk szánkázni, mer ojjan j^ou h^ugvk v^out, mint a tēñen, ijen v^out [vaty?] csak, nem épp ojan, hanem | ety kicsit enyhe^bb v^ot a tēlēk, | mer hát mos^t fⁱgl^tünk vón kibújnⁱ | szánkázni, ot fatytun^k vón^a meg bisztosⁿ. It v^out az a kⁱs hegy, mentiünk ára, it az a kⁱs hegy, éjöttetek mellette. Kⁱs | domb, ety kⁱs hegy v^out az. (. .)

[— És mit csináltak a fonalból?]

A fonal^a a fonalból | jⁱj^a, a fonalat? Aszt, àñak legjobban öröltünk, mikor má fonal v^out. Akkor osztan mikor, van itt egy k^anáris | akkor (. .) a cimborá barátⁿőmnek az apjának, anak v^out lova | ákkor oszt | ánnak asz mo, asz montuk, hotyhát | nem it mosuk a kuton, mer a kut v^out itt is, itt ety kut, csak be v^ot fedēlēzvē, mer ojan szabot kut vot akk^uor | hanem vigyēm minket á^mēre nⁱ, e messzire, osztáⁿ a foj^uura. Osz^t akk^uor felⁱltünk a | szánra, mer v^out a szán, ijen (. .) | ott is van Magyár^bg. Osztan akk^uor a szánra felⁱltünk, | r^akesztük dal^oni, hogy esik a h^uu, hull af^a levele, most éⁱkezik a babám lēv^glē. Osz^t ak^uo^t mentiünk v^égig, végig a | mⁱg ēl nem értük aszt av^u vizet, ahul kimostuk af^a fonal^a, mer asztat | mek kelet valami hamuval szapúni, h^o sárgujjon, mer az, az a | fonal ak^uor bárna v^out, aszt akk^uor mē^t széⁱp sárgán^k kelet leni, h^ogy abbol valami legyen. Valami vászon. Hamuv^l k^elet. Ugy^g most am melegē^tőne^g nincs hamuja, de akkor | fⁱt^o v^out, hamu v^out benne. | Fahamu. | Mer a fⁱt^o a^a fa jēget, j^ou tiszta fa, | oszt akkor hamu lött, oszt az a ha, hamuval mek kelet hinteni a fonalat, oszt az volt a szapullás, oszt azut vittük mōsni. Hát így volt af^a fonal | a mosásig, eddig ért el | kimostuk, akkor asztat szárⁱétani | akkor v^out ojan b^gg [?'bak'] | ami^j má tán most is van itt is. | Osztan akkor mektekē^tük, ugy | ugy a | szö^v szē^k alá úgy ment af^a fonal, i | így v^out. Ijen nagy | s^og bibije van aⁿ | . . . Hozza aka^tnak mēg ú^gra fogni ot Magyarbu | ahöz a fonáshoz, sz^ov^oshoz? [Legalábbis a hagyományokat őrizni akarják.] Az igen, bisztosⁿ . . . (. .)

Mozsmá^r | hát ot hōgy megy a lakodalom, mⁱe, mennyit adnak, mit adnak hát falun hat . . . [nem érthetō] . . . Adnak kendō^u? | Nem adnak? (. .)

[— Attól függ, hogy melyik vidéken mi a szokás.]

Az igen, mi asz^a szok^{as}, az az az az az . . . (. .)

[— Itt mik voltak a lakodalmi szokások?]

Jⁱj^a, mos v^ot a, a e^gy az onokámé | mos v^out.

[— Az hogy volt?]

Jⁱj^a, még a kiēpet izs mēgm^utatom | mer az nincsen it, hát | e^gy [‘eredj’] csak, hoz^a bē. I^dikō^u! Vagy maj bemegyünk oda, mer ot van ā | maj bemegyünk, megnēzzük, ott a zēⁿ szobám^g van a . . . (. .)

[— Ilonka néni azt mondta, hogy gyakran járt a határba dolgozni . . .]

Bizony, gyakran járt^{am}. Éjjel-napp^lql, még a | a tanē^o sō^gorom, mer az sō^g . . . ugyⁱe, ha jēn idej^ottem, akkor az sō^gor nekem | az uramnak a tesv^ere. Még most is ír rōl^a, h^ogy emlékszek még rá, mikor a | mer az a buza, asz szur^us | amit mos^t a géⁱpēk csináñak. Asz szur^us. Akk^uor napp^lql | asztat kaszál^ták, | mi aszt m^orokra szettük, d^e akk^or megvátuk a széⁱp hōudvilágos estē^t, mⁱg ety kⁱs harmat lēszállott. Osz^t azē^r, hogy ne szūrjon, a kezünköt ne szurkájja össze | ugy akk^uor kötük [‘kötöttük’] össze | mek ké^vē^t akk^or raktuk. Há még most is így van a [vagy: ír vala] mindēg, majnem minden második levélēben [rosszul érthetō] . . . megeml^eti [?], h^ogy emlékszek még-e, mondom, nem is felējtem el! D^e széⁱp v^out a^z! Útyhoty hát | ā^ol csak uty kell emlékezni, mint aho^gy | meⁱj dalōja asztat, hoty csak a szé^pre emlékezem, az elm^ult | rē^gi nyár^g, hād minden szēp v^ot, az embe egēssēge^sen ēli asztat lē. | meg osztán hād | mekparancsol^{ma} | nekem asz monta az ap^ousom, hogy | mēⁱrtēkletessēg, |

ecszerősek, takarékoság, eszt a hármot a szemünk előtt kel tātani. Akkor a zīglettől a | a soqmindentől megment. Az éledbē. (...)

[— Mit is csináltak a libának a tollával?]

Hát a kisliba az megnőtt ugyg nagyrg. | Akk^uor | a libák | mikor má elérték aszt a k^uort | akkor a talujuk mekfejeéredett, a kis sárga pejhegből löt toll. | Akkor oszt^an egy idői tájba | az mekkezdet hullani | az a tollok. | Akk^uor mikor má mekkeszte hullani, hullani, láttuk, hogy összevisza van at talu, | akk^uor asz montuk, hogy ng, hōlnap libatépés | mērt | má nēm jóⁱ mondom, urason. | Hōlnap libatépés, | mert | hullassa a liba a talvát. | Akko^r másnap osztan hozzáfoktak a libát tiē pni, má a^ki éitēt hozza, én ahhoz se éitētem, mer | nem csinátam; vót, aki csiná)a gⁱn körö, rājtam. Akkor a | zapró^u talut külön tépték, | a nagyobbakqt külö^u rakták. Az apró talu mehetett abba a togba, ami à | zágyba kell a feje alá az embē^rnők. De a nagyobbakot asztat el kelet rendezni, mer az ékkora nagyok vōt, asz kiszúrta vo^una aszt a | tokot | amibē | az aprób talu vōut. | Asztat el kelet rendezni, hogy | lefosztani a | a nagyⁱ | i... ijen nagy | szára vo^ut, | csokánnya | csokányna^k hituk aszt. Asztat lē kelet fosztani. Na, akkor a kisjányok egyiue mentēk, | oszt akk^uor megvōd a tolfosztás. | Mer az őregebbek megmutatták, hoty hoty kell, akkor azok tutták, lefosztottuk. | Akkor egy nēhāny kislegēn bejōtt, | káfosn, | osztan akk^uor | mekfűtta aszt a csymo^u tollat, | a toll ēⁱment, amerre akart. Ugy is vōt. [Nevetve.] Nem bánták, hogy az őrege kōrōl rájta mūt mon^dnak. Így is vōt.

[— Mit jelent az, hogy káfosan?]

Hogy megivott ety-kēt pōhár b^uort. Akk^uor má āz āgy nem ugy dōugozig, mīnd a | jōuzanu vagy | tisztān, akk^uora | aszt montuk rá, hōty káfos. | Hogy mōs hogy mongyák, nem tudom. M^u most is járja-ē az a szó, vagy nēm ...

[— De a legények nem tépték a tollat?]

Azog nēm, | azok csak fűjták, [nevetve] azok csak elfűjták.

[— Hogyan mondják a párnának azt a részét, amibe belebújtatták?]

Tok.

[— És amit ráhúznak?]

Aszt mek huzqt | aszt mek huzat. Má nēm az a huzqt ugyig, mint a^hoty ki van nyitva az ablag meg az ajtó, hanem a | tyōlnak a huzattya. [Nevetve.] Őszt ety^uorma. Ez is huzqt, az is huzqt. (...) máj qti a | vatás paplōn is i... megjárja, má a vatás paplān is, aba csak vata kēl, mekcsinájják | qt van, árýjják ...

JUHÁSZ DEZSŐ—OSZKÓ BEATRIX—REMÉNYI ANDREA

A magyar nyelv középső nyelvállású hosszú labiális hangjainak megfelelései a jugoszláviai ruszinok nyelvében

1. A jugoszláviai (bács-szerémi) ruszinok a XVIII. század derekán Abaúj, Zemplén és Észak-Borsod területéről költöztek le a Bácskába, Bácskeresztúr és Kucora községekbe. Nyelvük mint a magyarsággal évszázadok óta érintkezésben lévő népcsoportnak a nyelve — és bátran állíthatjuk, hogy egész népi kultúrájuk — gazdag hungariztikai szempontból. A nyelvükben meglévő magyar jövevénylemek zömét a XVI—XVII. század folyamán, jóval a Délvidékre történt leköltözésük előtt vették át. Ezek az elemek mivel az átadás-átvétel körülményeit illetően földrajzilag és kronológiailag jól körülhatárolhatóak, figyelemre méltó forrásanyagot képeznek a magyar történeti dialektológia, elsősorban természetesen az északkeleti magyar nyelvjárások hangtörténete számára. A hungarizmusok kronologizálásában, dialektológiai értékesítésében biztos pont a Délvidéken történt, pontos dátumhoz (1751., illetve 1763.) köthető megtelepedésük. Ruszin nyelvi adatoknak magyar nyelvészeti szempontból való hasznosítására a közelmúltban történt

kísérlet (MNY. LXXVIII, 93–6). A magyar névtan és településtörténet számára a jugoszláviai ruszinokat az teszi érdekessé, hogy a ruszin személynevek jelentős hányada magyar eredetű: a családnevek 25%-a, a családnévi funkciójú ragadványnevek 15%-a. Ez a tény önmagában is a magyar–ruszin népi kapcsolatok intenzitásáról és tartósságáról tanúskodik (Медени Л., Руски фамилијни назвиска. Шветлосц, Нови Сад, 1982. 84–103, 198–211, 341–7; Ю. Рамач, Руска лексика. Универзитет у Новим Садзе. Филозофски Факултет. Нови Сад, 1983. 92–203).

2. A jugoszláviai ruszinok nyelvében (vö. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis Tom 9/E: 33–47) a magyar köznyelvi *ó* hang helyén összhangban más szláv nyelvek, illetve nyelvjáráások adataival *ov* hangkapcsolatot vagy *o* hangot találunk. Vö.: Шулан Б., Дало ли венгерское *о* в славянском-*об*: Slavica I, 43–54; Лизанец П., Фонетичне засвоєння та морфологічне оформлення мадяризмів у українській мові: StSl. XXIII, 28–69; L. HADROVICS, Neki problemi mađarskih elemenata u srpskohrvatskom jeziku: Beogradski međunarodni slavistički sastanak. Beograd, 1957. 503–7; Sz. SZTOJKOV, A bánáti bolgár nyelvjárás magyar jövevényszavai: MNYj. VII, 173–7; GREGOR FERENC, A magyar labiális *ö, ő, ü, ú*, hangok megfelelései a szlovákban: MNY. LXXI, 438; Дажє Л., К вопросу о заимствованиях в закапатских памятниках 16–18 вв.: StSl. IV, 78–81; KIRÁLY P., Die ungarischen Lehnwörter einer ostslowakischen Gemeinde: StSl. X, 221–36, XI, 95–107; DRACHS Á., Magyar hangzók helyettesítése a hazai szlovák nyelvjárások jövevényszavaiban: Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1963. II. Nyelv és Irodalom 103–11; stb.)

3. Nem kívánunk elnélyedni az idevonatkozó irodalom kritikai elemzésében, csupán utalunk arra, hogy a magyar *ó* szláv *ov* ($\sim$ *ou*) megfelelés magyarázatára a szlavisztikai irodalomban több elképzelés született: a) Az ómagyar kori kölcsönzések *ov*-jai az ómagyar *ou* diftongusra vezethetők vissza. — b) A szláv hangkapcsolat forrása a magyar monoftongikus *ó*, melynek rendesen szláv *o* felel meg, a szóvégi *ov* ($\sim$ *ou*) pedig elvonás a függő esetekből; a magyar *ó* > szláv *ov* megfelelés tehát az átvévő nyelvek talaján végbement alakítani motiváltságú változás eredménye. — c) A magyar monoftongikus *ó*-nak szláv *ov* ($\sim$ *ou*) hangsoporttal történő helyettesítéséről van szó: a szláv nyelvek hangrendszerében nincs meg a hosszú, zárt *ó*, így azt az átvévő szláv nyelvek a hozzá közel eső hangjaik együttesével *ov* ($\sim$ *ou*) helyettesítik. E két utóbbi vélemény összefügg azzal a magyar nyelvtudományban uralkodott nézettel, mely az ómagyar kori kettőshangzók monoftongizálódását az egész magyar nyelvterületen feltételezte. (Vö.: PAPP LÁSZLÓ, Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig: MNY. LV, 298; MNYTört. 175; HORVÁTH K., A Kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Uzshorod, 1976. 12.) — d) Az utóbbi időben kikristályosodott szemlélet szerint a szóban forgó szláv hangkapcsolat a magyarizmusok zömében elsődlegesen diftongikus eredetű. Figyelemre méltó azonban, hogy e felfogást történeti értékű magyar nyelvű forrásanyag egyértelműen nem támogatja meg, összefüggésben azzal, hogy a mai nyelvjárási diftongálás jelenségének története nincs tisztázva minden vonatkozásban. (KÁLMÁN: NyK. LIV, 282–3; BENKŐ: MNY. XLVII, 221–9, Nyjtört. 76–7). E nézet képviselői elméletileg megindokolva vagy attól eltekintve a mai záródó diftongusos alakokat vetítik vissza évszázadokkal korábbra, az átvétel idejére, vagy pedig elvetve az ómagyar kettőshangzók eltűnéséről majd újra kifejlődéséről kialakított álláspontot, az ómagyar kettőshangzók folyamatos továbbélését teszik fel.

4. A bács-szerémi ruszinok nyelvének a témához kapcsolódó, XVI–XVIII. századi nyelvemlékek történeti forrásértékével vetekedő adatai az utóbbi véleményét tá-

masztják alá, arról győzve meg, hogy a mai magyar köznyelvi *ó*, illetve *ő* helyén álló szláv *ov* (~ *ou*) kialakításában elsődlegesen a nyelvjárási *ou*, *öü* diftongusos alakokkal kell számolnunk. A régi, az ómagyar kori átvételekben természetesen az ómagyar *ou*-s formákkal, melyek aztán olyan mintát alkottak, amelyikhez a monoftongikus *ó*-ra, *ő*-re visszavezethető elemek már analogikusan idomultak hozzá. Ismeretes, hogy a magyar diftongusok XV–XVIII. századi története, megléte vagy hiánya az eddig feltárt írott források alapján nem követhető teljes biztonsággal nyomon. Közleményünkkel az északkeleti nyelvjárásterület diftongusainak történetéhez is adalékot kívánunk nyújtani, bizonyítva azt, hogy a kölesőzés idején, a XVI–XVII. században az átadó zempléni, abaúji magyar nyelvjárásokban megvoltak a záródó típusú *ou* (~ *öü*?) *öü* (~ *öü*?) kettőshangzók.

Magyar *ó* > ruszin *ov* szó belsejében: *басовка* < *baszouka* 'az eke félresiklásakor keletkezett földcsík, baszóbarázda'; *голя* < *goulya* 'gólya'; *ромбосца* < *gombouc* 'gombóc'; *могосай* < *louig* '(meg)szólik'; *кошта* < *kouta* 1. 'dal, nóta', 2. 'dallam'; *ношта* < *nouta* 'dal, nóta'; *новтарыш* < *noutarus* 'falujegyző'; *провкатоп* < *proukator* 'ügyvéd'; *рошка* < *rouka* 'róka'; *фиюшка* < *fijouk* 'a bútor fiókja'; *чаловка* < *csalou* 'ügyeskedő, ravasz ember'; *чиюшка* < *csicsouka* 'csicsóka'; *шогор* < *ougor* 'sógor'; stb. — Magyar *ol* > *ou* diftongikus formákra vezethetők vissza a *ковдун* < *koudus* 'koldus', a *фош* < *fout* 'folt' és a *бошмауш* < *bouthajtás* 'pince, gátor' szavak is. Bennük az északkeleti nyelvjárás azon régi XVI–XVII. századi sajátossága tükröződik, mely szerint a szótagzáró *l* kiesése következtében az *o* megnyúlik, diftongikusan ejtődik (HORVÁTH: i. h. 37; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink. Bp., 1977. 41). Ha a *l*-t *v* mássalhangzó követi, az északkeleti nyelvjárás csoportban az *-ol* hangkapcsolat úgy realizálódik, mint a köznyelvben (HORVÁTH: i. h. 27). A ruszin *толвай* (< m. *tolvaj* 'ua.') arról is árulkodik, hogy ez így volt a nyelvjárás korábbi történetében is.

A ruszin nyelv itt bemutatott hungarizmusainak *-ov* hangkapcsolata az északkeleti nyelvjárás csoport középmagyar kori záródó diftongusaira vezethető vissza. A magyar jövevényszavak átvételének forrásvidékén ejtett *ou* kettőshangzó *o* eleme — mint rendszeren — változatlanul megmaradt, *u* tagját pedig *v* helyettesíti. Az *o* monoftongus változatlanul került át. Vö.: r. *ботуша* < m. *botos* 'harisnya'; *нозар* < pohár 'ua'; *портейка* < *porteka* 'portéka' *катона* < *katona* 'ua.'; *доронга* < *dorong* 'vastag rúd' stb. A m. *u* > r. *v* hanghelyettesítést pedig az magyarázza, hogy a ruszinban ma nincs meg a „mássalhangzós” *u* (nem szótagalkotó bilabiális *u*). (MUNKÁCSY M., Tót nyelvű rusznákok Bács- és Szerémszékében. Bp., 1913. 35; Г. Костельник, Грамматика бачваньско-русской бешеди. Ср. Карловци, 1923. 251.)

A r. *валушин* < m. *valousi* 1. 'valahonnan származó', 2. 'rátermett valamire' *u* hangja a magyar *ó* helyén azt mutatja, hogy az *ou* diftongus utótagját nem szótagalkotó bilabiális *u* vagy *u* is helyettesíthette. E feltételezést mai kelet-szlovák nyelvjárási analógiák is megerősítik. Az átadó nyelvjárások *ou* diftongusának meglétéről a magyar köznyelvi *ol* hangkapcsolat helyén álló ruszin *-ov* szól egyértelműen, mivel az csak az azonszótagú *l* vokalizálódásának eredményeként létrejött kettőshangzóból érthető meg. A ruszin *ov* ugyanis itt nem magyarázható ruszin belső nyelvi fejlődéssel, vö. *шолти*, *колбаса*, *полни*, *чолнок*, *волна* stb. Bizonyító ereje van a szóbelseji *ó* helyén lévő *ov*-nak is. Itt csak utalni kívánunk arra, hogy a XVI–XVIII. századi beregi, máramarosi, ugoceai kárpátukrán nyelvemlékek hungarizmusai arról vallanak, hogy a jelzett időszakban az északkeleti nyelvjárásterület keleti részein is élt az *ou* diftongus: vö. *ковдовати*, *ковдош*, *повгар*, *говгар*, *мовдя* ~ *мовдь*, *новта*, *шовгор*, *провкатоп* stb. (Дажё: i. h. 78–79).

A szóvégi m. *ó* > r. *ov* megfelelés a diftongus meglétét vagy meg nem létét önmagában nem bizonyíthatja, mivel e helyzetben az *(o)v* megjelenése morfológiai indíttatású is lehet. A magyar köznyelvi *ol*, illetve szóbelseji *ó* ruszin *ov* megfelelője alapján azonban

kétség nélkül diftongikus eredetűnek tulajdoníthatjuk a szóvégi *ó* helyén álló ruszin *-ov* kapcsolatot is, tekintetbe véve azt is, hogy a diftongálásnak (a mai magyar nyelvjárá-sokban) az abszolút szóvég kedvez leginkább (IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 279).

Magyar *ó* > ruszin *ov* szóvégi helyzetben: *акош* < *akou* 'akó'; *ашос* < *ásou* 'ásó'; *багос* < *bagou* 1. 'bagó', 2. 'kapadohány'; *бункос* < *bunkou* 'buta ember'; *валос* < *válou* 'ítatódény, vályú'; *залос* < *hálou* 1. 'halászháló' 2. 'pókháló'; *гунтос* < *hintou* 'hintó'; *гордос* < *hordou* 'hordó'; *даралос* < *darálou* 'dara' (sic!); *дырос* < *dugou* 1. 'dugó' 2. 'úszódugó' (horgászfelszerelés része); *жачкос* < *zsacskou* 'dohányzacskó'; *канчос* < *kancsou* 'vizeskanecsó'; *кишбирос* < *kisbirou* 'kisbíró'; *коруос* < < *korsou* 'korsó'; *косорос* < *koszorou* 'koszorú'; *лопос* < *lopou* 1. 'lopó', 2. 'tarkó'; *мунтатос* < *mutatou* 'óramutató'; *пасапайтос* < *szaporajtou* 1. 'lapos, vesszőből font kosár', 2. 'ketrec'; *пашкос* < *paskou* 'legelő'; *пурос* < *rigou* 'sárgarigó'; *ронтос* < *rontou* 'tékozló, pazarló ember'; *сакайтос* < *szakajtou* 'szakajtó (kosár)'; *сиартос* < *sziijártou* 'sziígyártó'; *солгабирос* < *szolgabirou* 'szolgabíró'; *фуйкос* < *fickou* 'fickó'; *форрос* < *forgou* 'forgósziel'; *фурос* < *furou* 'fűrő'; *цунос* < *cipou* 'cipő'; *чоболос* < *csobolyou* 1. 'vizeskorsó', 2. 'jutalomserleg'; *чомос* < *csomou* 'összekötött papírpénz csomó'; *шейталос* < *sejtálou* 'órainga'; stb.

Abból a kétségtelen tényből kiindulva, hogy a magyarizmusok a szlovák és kárpátukrán nyelvjárások zömébe lényegében azonos úton és időben hatoltak be, feltételezhetjük, hogy a *бурос* 'falubíró' ómagyar kettőshangzós formából származó alakulat (Словник старокраїнської мови. I. Київ, 1977. 97.; Дажэ: i. h. 80). Ezt támasztja alá az ómagyar kori *valál* főnévre visszavezethető ruszin *валал* 'falu, község' szó megléte is. Vö. még: SIMA F., Vychodoslovenské *valal*: Jazykovedné štúdie X. Bratislava, 1969. 24–37. — Az *ou* diftongusos magyar alakokra visszavezethető szavak csoportja olyan produktív modellként szolgáló típust alkotott, melynek analógiás hatására a Bácskában átvett szavak monoftongikus *ó*-jai is *ov*-ba mentek át, pl.: *ринг'лос* < *ringlő* 'ringlőszilva'; *меселатос* < *messzelátó* 'ua.'; *трикос* < *trikó* 'trikóing'; stb.

Az analógia itt jelzett érvényesülésének folyamata a ruszin nyelvészeti irodalomban is nyomon követhető. Az *ó* végű magyar szavak ruszin nyelvű megfelelőinek leíró nyelvtani vonatkozásait futólagosan két ruszin szerző is érintette. G. KOSZTELNIK, az első ruszin nyelvtan szerzője századunk elején írott, már idézett grammatikájában utalásokat tesz az *ó* végű magyar eredetű elemek kiejtésére, helyesírására és a ruszin ragozási rendszerbe történő beillesztésére (251, 307, 261). Megállapítja: a magyarban *ó*-ra végződő szavak a ruszinban a hímnemű főnevek csoportjához csatlakoznak (251), és *ov*-val írandók (261, 307). M. KOCIS is utal arra, hogy a ruszin nyelvben szabály az, hogy a kiejtés elvének megfelelően, a magyarban *ó* végű szavak *ov*-val írandók (М. Кочис, Лингвистичні роботи. Нови Сад, 1978. 182). Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis Tom 10/E 64–5, 72; Творчосц 11 (1985) Нови Сад, 40–63).

A köznyelvi magyar *ó* helyén néhány szóban *o*-t találunk. A *ловрош* < *louros* 'katonaszökevény, lógós'; *чикош* < *csikous* 'csikós' meghonosodásánál az *oš* képzős szavak analógiájával kell számolni. Vö. *крадош*, *франтош*, *някош*, *дутьнийош* stb. Ebben megerősít bennünket az a tény is, hogy *ГНАТУК* múlt századi bácskai gyűjtésében a *чикош* szó mellett még a *чикоуш* alak is szerepel (В. Гнатюк, Етнографічний збірник. Львів, 1911. XXX, 349; НАВОНШТАКОВА K., Slovák maďarského pôvodu v slovenčine: StSl. XXV, 174). A kárpátukrán nyelvjárásokban is meglévő *жинор* < *zsinour* 1. 'spárga', 2. 'zsinórdísz' főnévnél pedig a *вухор*, *запор*, *одбор*, *швекор* stb. alakokat kell tekintetbe venni (П. Лизанец, Венгерские заимствования в украинських говорах Закарпаття. Бп., 1976. 508). Diftongikus eredetűnek, XVIII. század előtti átvételnek tartjuk a *рпоф* szót is, melyben a *v* < *ou*, az *f*-hez hasonlult. (Vö. ukr.

рроуѣ, рроуѣ'киѣ: Лизанец: i. h. 88, 144.) Az *ovoda* 'óvoda', *ovodasi* 'óvodás' a népnyelvi *ovoda*, *ovodás* szavakból ered. A *cabola* 'szabómester' főnévben *ol* hangcsoport van a magyar *ó* helyén. Megnyugtató választ e jelenségre nem találtunk. SULÁN BÉLA magyarázatához kapcsolódva, elképzelhető lenne, hogy nyelvújítások érintkezési területén reciprok analógiával kialakult *szabol*-ból ered (Шулан: i. h. 53). A ruszin *ropzel* 'kukoricalisztból készült pogácsa' (vö. m. *görhő*) és *ченгел* 'csengő' szavak is a fenti felfogást támasztanak alá. Problémát okoz viszont, hogy a magyar nyelvújításokból egyik feltételezett *l*-re végződő alak sem adatolható. A szóvégi magyar *ó* > ruszin *ol*, illetve magyar *ő* > ruszin *el* megfelelés egy régebbi ruszin bilabiális *u* ~ *l* váltakozás nyomát őrizheti. GREGOR FERENC szíves közléséből tudjuk, hogy a keletiszlovák nyelvújításokban az *ov* ~ *ou* esetenként ma is váltakozhat *l*-lel; a ruszin *cabola*, *ченгел*, *ropzel* adatok a keletiszlovák *bagol*, *čakol*, *dugol*, *kopol* stb. adatokkal rokoníthatók, melyekben az *-ol* a magyar *ó*-nak felel meg (BUFFA F., Nárečie Dlhej Lúky. Bratislava, 1953. 33.).

A ruszinok nyelvében a magyar *ő* hang helyén általában *ov* hangkapcsolat található. Ezt a jelenséget csak az *öü* diftongusból érthetjük meg. Az *öü* diftongus szubsztitúciója úgy történhetett, hogy *ö* tagját, annak labialitását érvényesítve, *o* helyettesítette, az *ü*-t pedig szó végén morfológiai tényezők által is motiváltan *v*. Természetesen nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy egyes szavak *ov*-ja analogikusan alakult ki, az *ő* monoftongusos alakokból. Tehát: *бендош* < *bendöü* 1. '(emberi, állati) kisgyomor (bendő)', 2. 'disznósajt'; *зерови* < *heröice* 'forgácsfánk'; *дульов* < *düllöü* 'dülőlút'; *люовч* < *lőücs* 'lőcs'; *миров* < *mieröü* 'mérőkosár'; *ресельов* < *reszelöü* 'reszelő'; *пинтовка* < *pintöü* 'pint űrméretű edény' *меметов* < *temetöü* 'tömető'; *шудос* < *südüü* 'süldő'. A *мешчуп* < *tőücsier* 'tölcsér' és *кефетик* < *kötöüfiek* 'kötőfék' szavakban az *ő* elem nyelvéllása érvényesült a labialitás rovására. Vö. *репера* < görög(*dinnye*) 'ua.', *кепень* < *köpeny* 'ua.', *чепери* < *csöröge* 'ua.' stb. Az átvételkor keletkezett szokatlan mássalhangzókapcsolat hangátvetéssel oldódott fel: *кемеоѣук > *кефетик*. — A *милед* 'tőled ne!' (indulatszó) és a *минкив* 'mennykő!' (indulatszó) a ma is hallható *tülled*, *tiengkü* északkeleti nyelvjárási alakokat tükrözi (HORVÁTH i. m. 42, 46; IMRE i. m. 171, Hogyan beszél a szabolcs-szatmári nép?: Szabolcs-Szatmári Szemle 1976/2: 55–61).

A *цупелла* 'cipő' és *шепеня* 'sütőedény' a *cipelle*, illetve *serpenye* alakokból érthető meg legkönnyebben (TESZ., KNEZSA, SzJsz. I/2, 740). Vö. *лєнча* < *lencse* 1. 'lencse (növény)', 2. 'műszer', 3. 'folt, petty a testen'; *рєстия* < *gesztenye* 1. 'gesztenyafa', 2. 'a gesztenyefa termése'; *дєрєля* < *dereglye* 'ua.'; *чєрєнча* < *szerencse* 'ua.'; *чєрє* < *ürge* 'ua.'; *чипка* 'csipke' stb., ahol a magyar szóvégi *e*-t morfológiailag motiváltan ruszin *a* helyettesíti.

A *цупелла*, *шепеня* megértésénél nem hagyható figyelmen kívül a jelentéstaniilag idevonható elemek alaktani analógiája sem. Vö. szlovák *rajnica*, *panvica*, *medenica* 'serpenyő'; ukr. *сковорода* 'serpenyő'; szlovák *črievica*, *topánka* 'cipő'; ruszin *бокєнчє* ~ *бокєндєжє* 'bakancs' *панучє* 'könnyű lábbeli' stb. A *пуѣ* 'rőf' szó az északkeleti nyelvjárási *rief* alakot tükrözi (Дэжє: i. h. 89; GREGOR: i. h. 443). A keletiszlovák nyelvújításokban is meglévő, a magyar *szőke* szónak megfelelő ruszin *сеікаци* középiszlovák nyelvújításokból történt átvétel lehet (GREGOR: i. h. 443; SULÁN: MNy. LIII, 160–5; ДРАГОС i. m. 107).

A *керуль* < *kerülüü* 'csősz, mezőőr' főnév az adaptálódás más típusát, az eredeti szóvég eltűnését képviseli. A meghonosodás e fajtájához tartozik pl. a kárpátukrán *чизмодіі*, *чизмодіі* < m. *csizmadia* (Лизанец 636, Дэжє: StSl. VII, 173); *шєрєнь* < m. *serpenyöü* (Зузана Ганудель, Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. I. Братислава-Пряшів, 1981. 113); ruszin *коч* < m. *kocsi*, szlovák N. *kišbír*, *kižbír* < m. *kisbíró*, *kisbírqu*, kárpátukrán: *керуль* < m. *kerülüü* (Науковий збірник музею української куль-

тури у Свиднику. Пряшів, 1983. XI, 606). A hangtani meghonosodás terén a *ropzель* < *görhöü?* 'kukoricalisztból készült pogácsa' és a *чиргель* < *csengöü?* 'csengő' szavak rokonságot mutatnak a *cafol* főnévvel. A *pintel* ~ *pintő* párhuzamok ismeretében (TESz. *pint* a.) nem zárható ki azonban egyértelműen az sem, hogy a változásnak magyar nyelvjárástörténeti oka van.

5. A magyar é-féle hangok ruszin megfelelőinek vizsgálatánál rámutattunk, a ruszinok nyelve a rendelkezésre álló eszközeivel híven tükrözi az északkeleti magyar nyelvjárási formákat (MŰ. LXXVIII, 93–6). Ezt a tényt az teszi érthetővé, hogy a XVIII. század közepéig, a Bácskába történő leköltözésig a ruszin nyelvi közösség jelentősebbik része, a gazdaságilag és nyelvilag is domináló rétege, a tartós ruszin–magyar nyelvi kontaktus eredményeként az aktív kétnyelvűség állapotában élt. E feltételezés összhangban van a két ruszin faluban a XVIII. század második harmadában készült úrbéri feljegyzések és a ruszin névtani anyag vallomásaival, valamint azokkal a történelmi, művelődéstörténeti tényekkel, melyek szerint a szomszéd népek és a magyarok katonai, gazdasági, nyelvi, kulturális stb. együttműködése a XVI–XVII. században érte el tetőpontját. Hasonló következtetéseket lehet levonni P. Csucska 1729 és 1738-as kelet-szlovákiai szlovák nyelvtörténeti adalékaiból is. (П. Чучка, Нові дані до історії словацької літературної мови. Мовознавство, 1980. 26–34. Ф. Лабаш, Історія русиних Бачкей, Сриму и Славонії 1745–1918. Вуковар, 1979. 54–84. 106–149. Медеші Л.: і. н. 84–103.)

UDVARI ISTVÁN

S Z E M L E

Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban

Akadémiai kiadó, Budapest, 1986. 602 lap

Orientalisztikánk nesztora még éppen megérhette legnagyobb turkológiai művének megjelenését. Munkácsi Bernát, Gombocz Zoltán, Németh Gyula és még sok-sok bel- és külföldi kutató, valamint saját több évtizedes turkológiai munkásságának eredményeit felhasználva jelentette meg művét. A könyv a IX–XV. századi magyar–török kapcsolatok enciklopédiája.

Enciklopédikus jellege a „minden mindennel összefügg” elvén alapul, és így az olvasó tájékoztatását széleskörűen szolgálja. A mű a címben jelzett tárgykörön kívül sok minden mást is tartalmaz. Szándékosan nem „nyelvi kapcsolatai” jelzős szerkezet olvasható a címben. A könyv nemcsak az altajisták turkológus csoportja számára nélkülözhetetlen összefoglalás, hanem a magyar nyelvészeknek is tanulságos olvasmány. Hogy mi mindenben tájékoztatja a könyv az olvasót, azt a tartalomjegyzék római számokkal és nagybetűkkel tagolt nagyobb fejezeteinek címével szemléltetem:

- I. Régi török jövevényszavaink csuvasos jegyei;
- II. A török és a magyar hangrendszer konvergencia fejlődése;
- III. A köztörök hangtani és szókészleti sajátosságai;
- IV. A magyar nyelv idegen kapcsolatai a török érintkezés előtt;

V. A török–magyar nyelvi kölcsönhatások. Török nyelvek tükröződése jövevényszavainkban. A) A török nyelv hatása a magyarra, B) A magyar nyelv hatása török jövevényszavainkra, C) Török nyelvek tükröződése jövevényszavainkban;

VI. Régi török jövevényszavaink tartalmi vallomása;

VII. A török etnikai környezet. A) A vándorlások korában: az Uráltól keletre, B) A vándorlások korában: az Uráltól nyugatra, C) Honfoglalás után, D) A tatárjárás után;

VIII. Régi török nyelvek. Szókészletünk török elemeinek forrásai. A) A török nyelvek rokonsága, kapcsolatai, B) Csuvasos típusú török nyelvek, C) Köztörök nyelvek;

IX. Összegezés.

A felsorolt fejezeteket megelőzi egy rövid előszó, követi az igen terjedelmes bibliográfia, a rövidítések és a magyar szómutató. Igen tanulságos a mellékelt hat térkép vázlat.

Ismerjük a tudós szerző számos népszerű könyvét Mongóliáról, a Távol-Keletről és Afganisztánról, A mongolok titkos történetének magyarázatos fordítását és számos folyóirataikként, amelyek részben előtanulmányok ismertetendő könyvéhez, másrészt a török nyelvekre utaló kínai források, többnyelvű szójegyzékek jegyzetekkel ellátott kiadásai. A magyar orientalisztika minden mai művelője Ligeti Lajos tanítványa.

Könyvében számos magyar őstörténeti kérdésben más a véleménye, mint Gomboznak vagy NÉMETH GYULÁnak, akiknek a korai török—magyar érintkezésekről való elgondolásuk évtizedekig uralkodott az egyetemi oktatásban.

Rendkívül fontos a magyar nyelv történetében az ugor egység felbomlása utáni mintegy másfél évezred, amellyel megközelítőleg számolnak. A magyar nyelvnek ebből a korából szinte semmi nyelvméleke sincs, mindössze egyes arab, perzsa és bizánci kútfőkből néhány tulajdonnév, méltóság- és törzsnév. Ezek is nem sokkal a honfoglalás előtti időkből, a IX. századból valók. A magyarokkal egykor érintkező, mára már kihalt török nyelvekről is nagyon kevés nyelvi anyagunk van a kunt nem számítva. A kazárok, kabarok, besenyők, úzok, böszozmények, kálizok nyelvéről éppen a magyarba átkerült jövevényszavak a legrégebbi nyelvmélekek.

Az ősmagyar kor első évezredében alakultak ki az obi-ugoroktól eltérő tipológiai sajátosságok, és alakult át a magyar hangrendszer. Így a mássalhangzórendszer kibővült zöngés-zöngétlen párokká a felpattanó zárhangokban, majd később a szibilánsokban és az affrikátákban is.

Ősmagyarunk az ugor szétválás idejétől az első nyelvmélekekig tartó időt nevezzük, mintegy 1500 évet. Ennek első harmadában alakultak ki a magyarnak a másik két ugor nyelvtől eltérő hangtani és alaktani sajátosságai. Második harmadában már számolhatunk iráni jövevényszavakkal. A harmadik harmad utolsó századaitól fogva pedig a különböző (csuvasos, köztörök, kipcak és oguz) típusú török jövevényszavakkal. A csuvasos jellegű jelentékeny mennyiségű szó átvételét GOMBOCZ még mind bolgár-töröknek vélte, a kazárt pedig köztöröknek. Ligeti azt bizonyítja, hogy a kazárok hatása sokkal nagyobb lehetett, mint a bolgároké, hiszen a magyarság évtizedekig a kazár birodalom egyik összetevője volt. A kazárok pedig a csekély számú nyelvmélek tanúsága szerint szintén csuvasos jellegű nyelvet beszéltek. A nem csuvasos jellegű és átmeneti hangtant mutató szavakat viszont a magyarok az Etelközben hozzájuk csatlakozó kabaroktól vették át. Ezek valószínűleg az ezredfordulóig megtartották török nyelvüket. Ez a X. századi magyar névadásban mutatható ki.

A régi magyar—török (kazár és kabar) együttélés nem a honfoglalással végződött, hanem a keresztyénségre való téréssel és az élet gyökeres változásával, tehát a X. század végén. Az ekkori jövevényszavak csuvasos része nagyobb részt a kabaroktól és kisebb része bolgár-törököktől került át, a köztörök jellegű pedig a kabarok köztörök nyelvű részétől.

Az első besenyő csoportok már a X. században jelentkeznek Magyarországon. Szórványosan telepedtek le. Mivel nagyon kevés besenyő nyelvi anyag maradt ránk, nehéz elkülöníteni a kuntól. A besenyők a tatárjárás után beolvadtak a kunokba. Mind a besenyő, mind a kun kipcak típusú török nyelv volt. Az úzok elnevezése azonos az

oguz népnévvel, és az úzok természetesen egy oguz nyelvet beszéltek (az oguz típusba tartozik az oszmán-török is). Űz jövevényszavak elvileg lehetségesek a magyarban, de nem különíthetők el többi török jövevényszavainktól. Nagyon értékes Ligeti kísérlete, hogy megpróbálja pontosan meghatározni kun jövevényszavainkat. A szerző következetesen *kün*-nak írja (hosszú *ú*-val) a nép és nyelv nevét — ellentétben helyesírási szabályzatunkkal. Ligeti felfogását jogosnak tartom, mert megfigyelésem szerint a szót többen ejtik hosszú magánhangzóval, mint röviddel, és az átadó alak is *qün* hosszú magánhangzóval.

Régi török jövevényszavainkat egyszer hangtani (9—130), másszor pedig (237—320) művelődéstörténeti és jelentéstani szempontból vizsgálja. Figyelemmel kíséri a TESz. minősítéseit, hol megerősíti, hol pontosítja, hol kiegészíti, végül nemegyszer különböző okok miatt kétségbe vonja török eredetüket. Sajnálattal állapítja meg, hogy néhány régi (elavult vagy nyelvjárási) török jövevényszó nem került be a TESz.-be (*nyögér*, *csők* 'vendégség', *szongor*), kimutatja a *gyapot* szó régi török eredetét (a SzófSz. és a TESz. még ismeretlen eredetűnek véli).

Részletesen szól a tatárjárás előtti (besenyő) és utáni (kun) nyelvből való átvételek korszakáról is.

Néhány kisebb megjegyzésem (lapszám szerint): 177: A megadott helyen török — magyar nyelvi kölcsönhatások tárgyalását ígéri a cím. Ne csodálkozzunk azonban, ha nincs szó a besenyőbe, kazárba, kunba átkerült magyar jövevényszavakról, pedig szinte lehetetlen, hogy mindazon török nyelveknek, amelynek beszélői tartósan érintkeztek magyarokkal, ne lettek volna magyar jövevényszavai. A Codex Cumanicus adatközlő kunjai azonban nem kerültek érintkezésbe a magyarokkal, a magyarországi kunok és besenyők nyelvének nincsenek emlékei, noha nagyon valószínű, hogy a besenyők a tatárjárásig, a kunok pedig a török hódoltságig megőrizték nyelvüket. — 187: Már jóval 1978 előtt általános volt az a vélemény, hogy a finnugor (uráli) alapnyelvben volt magánhangzó-harmónia. — 192: Érdekes, hogy a *kor* török eredetű szavunk már a török nyelvekben is grammatizálódott, rag is lett belőle. A szerző a jövevényszavak mellett utal a tükörfelfejezésekre is. — 222: Számomra meglepő, milyen sok mássalhangzó nem állhatott szókezdő helyzetben az őstörökben. — 256—7: Igazolja, hogy *kapu* szavunk a törökben és a magyarban is egyaránt eredetileg gyepűkaput, átjárót jelentett, mint amire számos helynevrünk is utal, és csak utólag ment át a szó jelentése az udvar és a ház kapujára, tehát a ház fejlettségére nem lehet a szó meglétéből művelődéstörténeti tanulságokat levonni.

284: Nem említi a szerző, de megjegyzem még, hogy a disznó korai háziasításának bizonyítéka az 1075-ből való *Ártánd* helységnév (vaddisznókat nem szoktak kiherélni).

350—51: Az 1920-as, 30-as években viták folytak arról, mióta lovas nép a magyar. Sokan vélték úgy, hogy a török népektől tanulták a lótarast a magyarok. Ligeti tömören így nyilatkozik: „... a magyarság ... az ugor egységből való kiválás után — a török népek segédlete nélkül — valami ezer esztendő telt el, még pedig úgy, hogy annak végeztével teljes értékű lovasnómad népként vághatott neki a vándorlás korának”.

Egy ilyen és tömérdek nyelvből, nyelvcsaládból (finnugor, iráni, török, mongol) való nyelvi adattal zsúfolt könyvben elképzelhetetlen, hogy ne maradnának sajtóhibák. Talán elkerülhetők lettek volna a kisebbek mellett az értelemzavarók (befejezetlen mondatok, újrakezdés, egyes finnugor alakokban a görög lambda betű *a*-val való helyettesítése), ha a korrigáláskor 84 éves szerzőnek a kiadó egy fiatalabb szakértőt is adott volna segítségül a korrigáláshoz. Közismert tény, hogy saját szövegében (még fiatalabb korban is) könnyebben átsiklik az ember egy-egy sajtóhibán, mint egy „friss szem”, amely nem tudja, minek kell következnie. Ilyen értelemzavaró hibák találhatók például a következő lapokon: 139, 186, 321, 339, 346.

A szerző stílusa egyéni. Jól olvasható, világos, nem fárasztóan szürke, hanem óriási adathalmazára ellenére vitatkozó, határozott, eleven. Nem riad vissza a kevésbé ünnepélyes szóhasználatától sem, például: „... az *lč* > *š* elméletét, amelyet újabban az *lb* > *š* elmélet... a fonetikai képtelenség határáig taszigált” (84), „a magas hangrendű alak kitáncol a sorból” (165), „A VI. századi magyarokat aligha hozta izgalomba... a prémválaszték” (349), „G. a baskir kérdést, mint kellemetlen koloncot lerázta” (392), „A Sájó menti csatavesztés... után elszabadult a pokol” (409). Stílusának sajátossága, hogy szinte nem ismeri a *hanem* kötőszót. A *nem* ~ *nemcsak* után majdnem mindig a *de* következik, akárcsak a palóc nyelvjárásokban a *ha*. A *nem* ~ *nemcsak*... *de* kötőszó-pár százával fordul elő következetesen a könyvben, például: „*nem* is egyet, *de* kettőt; „*nem* a pretörökben, *de* az újgurban”; „*nemcsak* a szláv jövevényszavak hiányoztak, *de* hiányzott...”; „*nemcsak* a bolgár-törökök beszéltek csuvasos típusú török nyelvet, *de* a kazárok is”.

Ligeti Lajos turkológiai munkásságának az ismertetett könyv a legnagyobb összefoglalása. Nem könnyű olvasni, mégis olvasmányos. Ha nem is a laikus nagyközönséghez, de semmiképpen sem csak a turkológusokhoz szól. Melegen ajánlom minden magyar és finnugor nyelvésznek, sokat tanulhatnak belőle. A finnugor népek többsége: az obi-ugorok, permiek, cseremiszek, mordvinok egyaránt érintkezésbe kerültek egy vagy több török nyelvű társadalommal, és ez szókincsünkben is nyomot hagyott. Ligeti könyvének olvasásakor tisztábban látjuk egy kevésbé ismert korszak népeinek kavargását, osztódását és egyesülését, felvirágzását és hanyatlását, kialakulását és eltűnését. E kor sűrű kódébe csak halványan világítanak be a kínai, arab, bizánci, örmény és török források sugarai. LIGETI LAJOS könyve fogja egy kévébe ezeket a sugarakat.

KÁLMÁN BÉLA

Bernáth Béla, A szerelem titkos nyelvén

Gondolat, Budapest, 1986. 350 lap

1. „Bernáth Béla nyugdíjas pécsi főiskolai tanár egy élet munkájával szedte össze itt rendezett anyagát, amelyben tudományosan bizonyítja be, hogy a magyar folklór, különösen a szólások, népdalok szimbolikája végső soron szinte mindig a nemi szervekre, a nemi aktusra utal... Mindazok figyelmébe ajánljuk [a könyvet], akiket érdekel a magyar nyelv, a magyar néprajz és kapcsolatuk az erotikával — bőségesen találunk kedvükre való, meglepetésekkel szolgáló csemegéznivalót.” Többek között ezeket az ajánló sorokat olvashatjuk a hátsó borítólapon. Sajnos, a könyv nem mindenben igazolja őket.

BERNÁTH BÉLA legfőbb törekvése, hogy felvegye a harcot az álszeméremből fakadó szemlélet ellen, amely a nyelvészeti (és részben a néprajzi) kutatásokban a nemiségről nem (vagy csak alig) hajlandó tudomást venni. Nyilvánvalóan kárt okoznak a tudománynak, ha az élet egyik legfontosabb területéhez kapcsolódó nyelvi tényeket említetlenül hagyjuk vagy lebecsüljük. Bernáth tiszteletre méltó energiával fogott hozzá, hogy az eddig kiaknázatlan értékeket felszínre hozza. Kiváló mű született volna, ha szorgos gyűjtőmunkája, lelkesedése és fantáziája kellő óvatossággal, a saját elgondolásaira is kiterjedő kritikával és nagyobb filológiai gondossággal párosul. Nem így történt. A szerző úgy küzd a nyelvészethen ma is élő prudéria ellen, hogy átsap a másik végletbe: magyarázataiban szinte minden nyelvi képet az erotikára kíván visszavezetni. Szólasfejtései ezáltal mechanikussá válnak, alkalmatlanok arra, hogy megmutassák a

nyelvnek az élet teljességét tükröző természetét, hihetőségükből és megbízhatóságukból is sokat veszítenek.

Bernáth gyűjtőmunkájáról — ami a mennyiséget illeti — csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk. Gazdag magyar anyagát számos rokon nyelvi, német, angol, szláv, emellett különféle „egzotikus” nyelvekből származó adat egészíti ki. A szerzőnek igaza van abban, hogy folklórunk képeinek magyarázatához az idegen nyelvek szimbólumrendszere is felhasználható (21). Jobb lenne azonban, ha a más nyelvi példák a magyarokat csak párhuzamként, analógiaként támogatnák, és nem helyettesítenék. (A könyvben, sajnos, az utóbbi is elég sűrűn előfordul.) — Bernáth természetesen nemcsak nyelvi, hanem néprajzi és művelődéstörténeti kutatómunkát is végzett. Sok érdekes, olvasmányos részlet tanúskodik erről, még a gyengébben sikerült fejezetekben is.

Szó esett már Bernáth Béla szólásfejtéseinek túlzottan egy vizsgálódási irányra koncentráló természetéről. Nem válik javukra az sem, hogy a szerző a véleményét általában ex cathedra közli. A kelleténél sokkal ritkábban használja a bizonyosság vagy bizonytalanság fokozatait érzékeltető módosítószókat, igazán árnyaltan csak néha-néha fogalmaz. Szinte soha nincsen türelme ahhoz, hogy vitathatatlanul szellemes ötleteit körültekintően bizonyítsa. (Mást ígért az ajánlás a borítólapon!) Bernáth még reménykeltőbb kísérleteivel sem jut el az óhajtott végeredményhez, logikája túlságosan aláveti magát az elérendő célnak. — Mindez árt azoknak az olvasóknak, akiknek a tudós szerző véleménye szent, s így nem eléggé kikerült gondolatokat és eredményeket fogadnak el tökéletes megoldásnak (ne feledjük: ez a könyv széles rétegekhez szól); árt a nagyközönség kritikusabb szellemű részének, mert téves kép alakulhat ki benne a nyelv- és néprajztudomány módszereiről; nem utolsósorban pedig árt magának Bernáth Bélának is, mert sokakban olyan bizalmatlanságot ébreszthet, amelytől már csak egy lépés a szerző erényeinek elfeledése.

Az említett hiányosságok velejárója, hogy a szerző nem húz éles határvonalat a gyakran használt (szótározható jelentéssé vált) erotikus metaforák és a (többnyire egyébként igen ötletes) hapaxféle képek közé.

Az egyes szólások vizsgálatakor Bernáth gyakran hívja segítségül a népdalok szimbolikáját. Teheti, hiszen a folklór egyes ágai szorosan összefüggenek egymással (21). Úgy vélem azonban, itt sem ártana a nagyobb óvatosság. A szerelmi tárgyú népdalokban ugyanis (egyszerűen a témából következően) jóval nagyobb az esélye az erotikus jelképek felbukkanásának, mint például a szólásokban.

2. Az eddigi észrevételeim a könyv egészére vonatkoznak, de korántsem jelentik azt, hogy az egyes fejezetek azonos szinten állnak. A munka tárgyáról, céljáról és módszereiről szóló két bevezető fejezet (7—24) után következő szólásfejtéseket és egyéb magyarázatokat színvonaluk szerint három csoportba sorolnám.

Először beszéljünk a viszonylag jobban sikerültekről. Bizonyító erejű elemzés, amelyet nem rontanak erősen megkérdőjelezhető részletek, ezek között sem akad. A legérdekesebb talán a *Megtanítlak kesztyűbe dudálni* magyarázata (125—55). Valóban elképzelhető, hogy a megfejtéshez a „majd adok én neked kövel dobálózni” típusú fenyegetések (129) adják a kulcsot. Sajnos, a fejezet szerkezete széteső, sok az elkalandozás és az elhamarkodott megállapítás. — Lényegét tekintve számomra a cseréptörésről szóló elemzés (156—64) a leghihetőbb, de nem használ neki a túlzottan határozott fogalmazás. — A *kosarat kap* szólás (192—9) és a *fakutya* szó (240—8) vizsgálata módszerében lényegesen jobb, körültekintőbb a fejezetek többségénél, a szerző fantáziája azonban időnként az érvek helyébe lép. — A *Pap, papkéve, papsajt* című fejezet (261—78) alaposabb kidolgozásban és visszafogottabb megfogalmazásban etimológiai irodalmunk számára hasznos adalékul szolgálhatna.

Másodikként azokról a fejezetekről szólok, amelyekben a könyv hibái a legszembe-
tűnőbbben jelentkeznek. — A *Deák-né vászna* című elemzésben (33—46) a jelképek, tárgyak,
foglalkozások, nemi szerepek elképesztő gyorsasággal, kaméleonként változtatják tulaj-
donságaikat, hogy igazolhassák Bernáth hipotézisét. — A *felült Lackó a nyakára* szólás
magyarázata (165—72) a legkevésbé sem hihető, fonalát pedig szinte lehetetlen követni.
— Nehéz felfogni és elfogadni a *Rossz fát tett a tűzre* (209—15) és a *Kivágja a rezet* (231—9)
című szólásfejtéseknek, valamint a több szólásmagyarázatot csokorba szedő XXII.
(287—96) és XXIII. fejezetnek (297—303) a gondolatmenetét is, amelyhez ráadásként
érthetetlenül magabiztos előadásmód is járul.

A harmadik csoportba sorolom a többi fejezetet. Jellemzőjük a hullámzó színvo-
nal: egyszer a felületes részletek rontják erősen az érdekesnek ígérkező alapötlet hitelét,
máskor pedig az értékes művelődéstörténeti leírások sem kendőzhetik el a mondanivaló
erőtlenségét.

3. A könyvben bántóan sok a pontatlan, félreérthető vagy érthetetlen idézés és
hivatkozás. — A legfeltűnőbb a sok „s. gy.” [= saját gyűjtés] forrásjelzés. Az olvasó
jogos igénye, hogy ennél pontosabb tájékoztatást kapjon a gyűjtés helyéről, idejéről,
az adatközlőről stb. Az „s. gy.” jelzéssel kapcsolatban népnyelvi adatgyűjtésre gondol-
nánk, ezért megdöbbenve és értetlenül olvassuk az ilyenféle jegyzeteket: „*porcus* »penis«;
porcella »cunnus« (s. gy.)” (80). Furesza dolog „s. gy.” jelzésű adat hiányát a TESz.
szemére hányni (167). Nem sokkal jobbak az „Egy birtokomban levő kéziratos dalos-
könyvből” típusú forrásjelzések (151, 285, 325 stb.) sem. — Félreérthető például a II.
fejezet 79. jegyzete (24) és a VII. fejezet 26. jegyzete (100), mert a magyarázat nem az
idézett forrásokból való, hanem Bernáthtól. A IV. fejezet 44. jegyzetét (45) ellenőrizve
nem találtam a megfelelő adatot. A VI. fejezetben a 63. jegyzethez tartozó szövegrészt
Bernáth nem idézi hűen (68). Így szerepelteti: „Kicsi lyánka, karika, | Bezzeg száraz a
l . . .”; a forrásban (Nyr. XXX, 178) pedig ez áll: »kicsi lyáⁿka karika, bezzeg száraz . . .«.
Sajnos a hasonló példákat bőven tudnám szaporítani.

4. A könyvet rövidítésjegyzék (326—30), forrásjegyzék (331—5), a latin és görög
szakkifejezések magyarázata (336) és tárgymutató (337—50) zárja. A rövidítésjegyzék-
ben sajnálatos hibaként a *Szenczi Molnár Antal* [!] név szerepel (328). A szakkifejezések
listáját ki kellene egészíteni a *pubes* 'alsótest; szemérem; stb.' és *scrotum* 'herezacskó'
szavakkal. — A tárgymutató „egy eddig hiányzó erotikus szótár alapjául is szeretne
szolgálni.” (337.) Anyaga gazdag, 700-nál több főcímszót tartalmaz. Kár, hogy egyszerű
szűrőpróbával is sok hibát fedezhetünk fel benne. (Példáimban a római szám a fejezetre,
az arab szám az ahhoz tartozó jegyzetre vonatkozik.) A mutató adatai ellenére nincs
meg a VII: 78-nál az *ablak*, a XIV: 35-nél a *vés*, a XIV: 36-nál a *petrezselyem* szó. Az *ára*
címszónál hiányzik az utalás a XXIV. fejezetre. Az *áru* címszó alatt szükség lenne a
petrezselyem-re való utalásra (vö. XI: 36). Hosszan lehetne folytatni a pontatlanságok és
következtelenségek felsorolását.

5. BERNÁTH BÉLA könyve tartalmi, módszerbeli, szemléleti és filológiai hibái
miatt csak azok számára lehet hasznos forrás, akik fokozott óvatossággal, kritikával
fogadják adatait és megállapításait.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Contrastive Studies. Hungarian—Russian

Edited by FERENC PAPP. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 168 lap

1. Már a XVI. század végétől kezdik tanulmányozni a szláv elemeket a magyar nyelvben. Ferenc József kezdeményezésére a szláv nyelvek rendszeres oktatását 1849-ben vezetik be a pesti egyetemen. Ennek ellenére a tényleges orosznyelv-oktatás csak a második világháború után, a rohamosan növekvő társadalmi igények kielégítése céljából kezd rendkívül gyorsan és jelentős mértékben fejlődni. Az orosz nyelv oktatása, tanulása meglehetősen nehéz helyzetben indult. Oroszul tanulni a szovjet katonáktól, a Kárpáton-túli területről származó magyartanároktól, a latin- és görög-tanároktól — akik maguk is talán csak egy órával előzték meg tanítványaikat az orosz tanulásában —, illetve az 1948/1949-i tanévtől kezdve az egyetemen lehetett. Magyarországon az idegennyelv-oktatásnak ekkor már régi hagyományai voltak. Az orosz nyelv oktatásához a módszertani alapot a latin-, angol-, görög-, német- és francianyelv-oktatás biztosította. A kezdeti nehézségek áthidalásában nagy segítséget nyújtottak a hazánkba érkező vendégtanárok is; elindultak a Szovjetunióba az első ösztöndíjasok, akik közül még ma is sokan a magyar szlavisztika élvonalában állnak.

„A magyar—orosz összehasonlító tanulmányok” című kötet szerkesztője által frott rövid bevezetőből is kitűnik, milyen sok lehetőség van a téma további kutatására, tanulmányozására és fejlesztésére. Például Dezső László is megjegyzi tanulmányában: annak ellenére, hogy sokan felismerték a nyelvtipológián alapuló összehasonlító elemzés feltétlen szükségszerűségét, ilyen jellegű elemzések rendkívül ritkán készülnek. A tipológia nagy léptekkel halad előre, és nem ritka, hogy sok összehasonlító nyelvészettel foglalkozó szakember nem tudja nyomon követni. A tipológiával foglalkozó kutatóknak kell összegezniük és más szakemberek számára is érthetővé tenniük eredményeiket. Viszont a tipológia korábbi eredményeit a többi szakembernek is hasznosítania kell. Nem sokkal kedvezőbb a helyzet az elméletnek a gyakorlatba való átültetésével sem. A nyelvészek panaszkodnak, hogy kutatási eredményeiket nem eléggé alkalmazzák a tananyag kiválasztásában, illetve a jegyzetek és tankönyvek készítésében. A módszertanosok viszont azt sérelmezik, hogy nincs elég tankönyv, mely tartalmazná az összehasonlító nyelvészet eredményeit és a metodikában is használható lenne.

Jelen kötet a magyar—orosz összehasonlító tanulmányok köréből tartalmaz néhány kutatási eredményt. Az egyes tanulmányok átfogó, illetve konkrét kérdéseket vizsgálnak, tágabb, illetve szűkebb területet vizsgálnak meg; van köztük önálló cikk, készülő könyv fejezete, nagyobb tanulmány része.

A könyv angol nyelven való megjelentetése, illetve a kötet végén közölt, több mint ötven szakember 150 munkáját tartalmazó válogatott bibliográfia azt a célt szolgálja, hogy a témával kapcsolatos kutatási eredményekkel, a magyar—orosz összehasonlító tanulmányokkal szélesebb körű olvasóközönség is megismerkedhesen. A tanulmányokat eredetileg orosz vagy magyar nyelven írták, így a fordítás során helyenként lehetőség nyílt a hármas, orosz—magyar—angol összevetésre. Ez gazdagítja az anyagot, lehetőséget nyújt az oroszul vagy magyarul olvasni nem tudók számára a témával való megismerkedésre, és kíváncsiságot tesz a fordítók, lektorok nevének feltüntetését is.

2. DEZSŐ LÁSZLÓ, A tipológiától az orosz nyelv oktatásáig a magyar diákok számára. — Az orosz nyelv oktatásában Magyarországon azok a legkritikusabb pontok, ahol a két nyelv tipológiailag eltér. Ahhoz, hogy a nemrég bevezetett reform követelményeinek eleget lehessen tenni, a nyelvi nehézségek áthidalhatók legyenek, az eltérések természetét kell helyesen feltárni és elemezni. A szerző a hibaelemzéstől kezdve az orosz

nyelv oktatásának magyar gyakorlatán, a hiányok feltárásán keresztül a tipológiáig és a tananyagig sok kérdést érint. Megvizsgálja az eset- és ragozási rendszerek oktatásának módszereit, különös tekintettel a mondatokban való használatra, elemzi, mennyire követi a tananyag előírásait az órán vett anyag.

A hibaelemzést a Sipőczy Győző által 1976-ban végzett felmérés alapján végzi. A nyelvtani tesztet nem nyelvszakos, elsőéves, felsőoktatási intézményben tanuló diákok írták. A teszt az iskolai anyagot nem lépte túl, csak morfológiai, szintaktikai és lexikai gyakorlatokat tartalmazott. A tesztek értékelése során kiderült, hogy a kapott eredmény még a kívánt minimális követelményt sem éri el. A szerző részletesen, feladattípusonként ismerteti a helyes és helytelen megoldások számát és megoszlásuk százalékos arányát. Megállapítja, hogy a legjobb eredmény a lexikai feladatok megoldásánál született, viszont ha kommunikáció-orientált gyakorlatok is szerepeltek volna a tesztben, az eredmény várhatóan még rosszabb lenne. A kapott eredmények azt bizonyítják, hogy nyolc év alatt a diákok megtanulják a névszóragozást és igeragozást, legalábbis felismerési szinten, de az esetrendszer használatának szabályait a mondatszerkesztésben nem ismerik.

A szerző összehasonlítja és táblázatok segítségével be is mutatja az orosz és magyar esetrendszert tipológiai szempontból. Az oroszul tanulók nehézségeit 5 csoportban foglalja össze. A magyar diákok számára nem az esetragok nagy mennyisége okoz problémát, hanem a megfelelő esetrag kiválasztása mondatyszerkesztés közben. A két rendszer funkciói és szerkezete közti különbség megállapítása is nehézséget jelent. A részletes összehasonlítás a látszólagos megfelelés ellenére azt bizonyítja, hogy az esetrendszerek meg lehetőszen eltérnek egymástól.

A tananyag tervezésében figyelembe kell venni, hogy a tanulóknak a ragozott alakok segítségével mondatokat kell képezniük. A társalgási témák az egyszerű kommunikációs szituációktól a bonyolult társalgásokig fejlődnek. Bizonyos mértékben a nyelvtan is befolyásolja a témaválasztást, bár a végleges döntést a tanulás pszichológiája alapján kell meghozni a nyelv formális és funkcionális aspektusait is figyelembe véve. Az esetek funkcionális programozása, a példamondatok legjobb változatainak kiválasztása és a működési szabályok megállapítása csak tudományos kutatás eredménye lehet — állapítja meg a szerző.

A nyelvészet, a tipológia és az összehasonlító elemzés csak oly módon válhat a tananyag bázisává, hogy az elméletileg felállított változatok közül a legjobbat a gyakorlatban választják ki. A kontrasztivitásnak rendkívül nagy szerepe van, hiszen az adott nyelv elsajátítását döntően befolyásolja az anyanyelv. Tehát a cél: az összehasonlító elemzés korszerűsítése és kiszélesítése, illetve a rendszerezés és a belső szerkezetek megállapítása.

3. SZÉKELY GÁBOR, A magyar -s képzővel alkotott származékszók és orosz megfelelőik. — E tanulmányban a szerző két nyelv származékrendszerének egybevetését kísérli meg részben elméleti, részben módszertani következtetések levonása céljából, illetve az összehasonlítás elméleti alapjainak megállapítását az -s képzővel alkotott szavak szemantikájának elemzésével. Az elemzés több lépésben történik. Először az -s képzővel alkotott szavak (főnevek és mellénevek) különböző szemantikai csoportokba való tartozásának megállapítását végzi el a szerző. Ezután a szintaktikai mélystruktúra és a felszíni szemantikai csoport szerint (cél, tárgy, birtok, hely, idő, eszköz stb.) csatályozza a melléneveket. Táblázatok segítségével mutatja be a százalékos megoszlást és rendszerezi az adatokat különböző kritériumok szerint. Hasonló elemzésnek veti alá a főneveket is. A szerző cselekvő és szenvedő jelentést különböztet meg a származékszók között. Ugyan megemlíti, hogy előfordulnak határos esetek is (42. lap), és úgy gondolja, hogy ilyenkor az adott tendencia kisebb vagy nagyobb túlsúlya határozza meg a szó hovatár-

tozását. Viszont azt nem határozza meg, milyen kritériumok alapján lehet valamely tendencia túlsúlyát megállapítani, így az osztályozás sok esetben nem elég megalapozott.

Az orosz megfelelőkről a szemantikai elemzés során kiderül, hogy különböző szintű nyelvtani kategóriákhoz tartoznak, melyeket a szerző részletesen elemmez. A magyar szavak és orosz megfelelőik részletes összehasonlítását helyhiány miatt jelen kötetben nem ismerteti, csak az összehasonlítás eredményeinek elemzését tárja az olvasó elé. Mivel a forrásnyelvnek csak egyetlen kategóriáját vizsgálja és a célnyelvben minden erre a célra használt kifejezőeszközt, általános szabályok nem vonhatók le, viszont jelentős tendenciák megfigyelhetők. Ezeket a tendenciákat a szerző a következő szempontok alapján vizsgálja: hogyan tükrözik az orosz felszíni struktúrák a szintaktikai kapcsolatot, a szemantikai mélystruktúrát, a magyar felszíni szemantikai csoportokat, a magyar és orosz felszíni struktúrák közötti kapcsolatot, az -s képzővel alkotott származékképzőnevek és -melléknevek közötti kapcsolatot. Végül a jelentősebb eredmények összegzése következik, elméleti és metodikai következtetések levonásával.

4. PETE ISTVÁN, A hozzátétőleges mennyiségi kapcsolatok szemantikai típusai az oroszban és a magyarban. — A hozzátétőleges mennyiségek a meghatározott, illetve a nem meghatározott mennyiségek között állnak, és ezen belül a meghatározott mennyiségekhez vannak közelebb, hiszen számnevekkel vagy egyéb kiegészítő eszközökkel kerülnek kifejezésre. Az oroszban a hozzátétőlegesség a következő eszközökkel fejezhető ki: lexikailag, egymást követő számnevek segítségével, illetve szintaktikailag. A szerző tudomása szerint a hozzátétőlegesség kategóriáját a magyar nyelvben eddig még senki sem vizsgálta. Jelen tanulmány célja: a hozzátétőlegesség kifejezésének mélyreható vizsgálata hat szemantikai típus alapján az orosz nyelvben, továbbá a magyarral való összehasonlítás.

A szemantikai típusok, melyek alapján a hozzátétőlegesség kategóriáját a szerző vizsgálja, a következők: 1. a számmal kapcsolatos bizonytalanság kifejezése a hozzátétőlegességgel, 2. egy bizonyos számnál kisebb mennyiség hozzátétőlegességének kifejezése, 3. egy bizonyos mennyiségnél nagyobb hozzátétőlegesség kifejezése, 4. két mennyiség közötti meghatározatlanság hozzátétőlegességének kifejezése, 5. a meghatározatlanság alsó határának hozzátétőlegesség kifejezése, 6. a meghatározatlanság felső határának hozzátétőleges kifejezése. Az egyes szemantikai típusok elemzésénél a szerző ismerteti a kifejezési eszközöket; szóoszlopok segítségével mutatja be az orosz lexikai eszközöket és magyar megfelelőiket; szépirodalmi alkotásokból, újság- és folyóiratcikkekből, tankönyvekből idéz példamondatokat nagy mennyiségben és adja meg a fordításukat. Bár a kötet jellegénél fogva talán célszerűbb lett volna minden esetben közölni az angol fordítást is, hiszen a tanulmányban a példamondatok és kifejezések angol változatának megléte vagy hiánya rendszertelen és esetleges. Ez részben vonatkozik a magyar fordításra is, pedig a tanulmány egyik célja a két nyelv lehetőségeinek összehasonlítása a hozzátétőlegesség kifejezésében. A meglévő fordításokban előfordulnak pontatlanságok is (73. l.: „... было взято в плен” jelentése „fogságba estek”; 74. l.: az idézetből nem derül ki, a földszint vagy az erkély első soraiban ültek-e a diákok; 81. l.: a Vera Pánova művéből vett idézet ebben a formában nyelvtanilag nem helyes: az ismétlést kifejező határozószó kizárja a befejezett szemléletű ige alkalmazását; 76. l.: egy nyelvtani jelenség ismertetésére hivatatosan megjelent műfordítás idézése a műfordítói szabadság miatt sok esetben nem megengedhető. Turgenyev mondatának magyarra való átültetésében Áprily Lajos is él ezen szabadság jogával, a mondat pontos jelentése: 'körülbelül tíz töltésnyi maradt').

A hozzátétőlegesség hat szemantikai típusa két csoportra osztható: az első három esetben a pontos számadattól való távolodás, az utóbbi három esetben a számhoz való közelítés figyelhető meg. A fordítás során a szemantikai típusok felcserélődhetnek.

5. FERENCI GYULA, A névszói rész szerepe az orosz szövegek megértésében olvasás közben. — Az olvasás mint az írott szövegek megértésének módszere és az információ-szerzés egyik típusa rendkívüli jelentőséggel bír. A rengeteg információhordozó anyag anyanyelven, illetve idegen nyelven való olvasása szükségessé teszi a „mindent átfogó” olvasás elsajátítását. Felmerül a kérdés: segíthet-e a szövegnyelvészeti elemzés a különböző, nem ritkán meglehetősen nehéz szaknyelven írott szövegek gyors megértésében, és milyen módon segíthet a magyaroknak a szövegnyelvészeti elemzés az orosz szövegek megértésében. A gyakorlat azt mutatja, hogy a magyarok számára a legnagyobb nehézséget a névszói részek jelentik. A beszélt nyelvben az igék, az írott nyelvben a főnevek vannak túlsúlyban. A névszói részek ellentétben az igei részekkel méretüket tekintve nagyok, alkotó elemeik kombinációja meglehetősen széles skálán mozog, és szintaktikai helyzetük is változó. Mindez azt bizonyítja, hogy a névszói részekkel ellátott szövegek rendkívül bonyolultak, és olvasási, megértési szempontból nehezek. A mennyiség is problémát okoz, mivel a szemantikai egységet kifejező kis szövegsegmentumok belső strukturális elemeit is a névszói részek alkotják.

Az elemzés során kiderült, hogy az orosz információhordozó szövegek megértését nagymértékben befolyásolja a szintaktikai kapcsolatok szegmentálása és közvetlenül a névszói rész után álló összetevők kombinációja. Olvasás közben az emberi automatikus emlékezet két irányban működik: visszatekintő (retrospektív), illetve előrevetítő módon. A szerző 850 000 tipográfiai jelet tartalmazó informatív szöveget vizsgál az előrevetítő mutatók szemszögéből, általános előrevetítő következtetéseket fogalmaz meg.

Ha az olvasás során a megértés folyamata megszakad, az újraolvasás vezethet eredményre, bár nem mindig. A szerző azon az állásponton van, hogy nemcsak az olvasás, hanem az újraolvasás szabályainak rendszere is kidolgozható. A névszói rész megtalálásához vezető legjárhatóbb út az alapszó megkeresése a főnéviség mutatói segítségével. A felsorolt három főnéviség-mutató esetében megadja a kiindulási pontokat a kereséshez, és megállapítja azokat a tényezőket, melyek meghatározzák a keresés algoritmusát.

A szerző fontosnak tartja a probléma nagyobb egységeken való további tanulmányozását, valamint a számítógépes felolgozást.

6. JÁNOSKA SÁNDOR, Koreferencia — pronominalizáció, elimináció, ismétlés, szinonímia. — Egy adott szintaktikai szerkezetben belül a valóság bizonyos tárgyának megismételt szintaktikai jele gyakran válik szükségessé. Ebben az esetben megismétlődhet maga a jel, vagy valamilyen koreferens lingvisztikai jel helyettesítheti azt. A helyettesítés névmás, rokonértelmű szó vagy kifejezés és elimináció segítségével jöhet létre. Az, hogy a megismételt lingvisztikai jel ugyanarra a valóságtárgyra vonatkozik-e, a referenciális identitástól függ, amely lehet azonos vagy nem azonos értelmű.

Az oroszban a főnév határozott vagy meghatározatlan volta csak a szövegösszefüggésből derül ki. A koreferens lingvisztikai jel megléte növeli az adott szintaktikai szerkezet összefüggő voltát. Jelen tanulmányban a szerző csak az egyszerű mondatoknál nagyobb szerkezetekben fellelhető koreferens lingvisztikai elemeket vizsgálja. Ezen elemeknek az alkalmazása bizonyos rendszerességet mutat, és kötelező transzformációként is jellemezhető, a rendszeresség és a transzformációk természetesen nyelvenként változnak. A szerző ismerteti a koreferens lingvisztikai elemet a magyar nyelvben vizsgáló fontosabb tanulmányok lényegét. Megállapítja, hogy jelenleg még nem létezik a koreferencia alkotásáról az orosz nyelvben olyan átfogó leírás, mely a magyar — orosz konfrontációs elemzést segíthetné elő. A meglévő szabályok sokszor helytelenek, illetve pontatlanok. Ez az oka annak, hogy részben átértékelve, a magyar nyelvre érvényes szabályok figyelembevételével próbálja a szerző megállapítani a koreferencia létrehozásának szabályait az orosz nyelvben. Munkája során eredeti magyar szövegeket és az összehasonlítás céljából le-

fordított szövegeket elemez. A koreferencia létrehozása lehetőségének vizsgálata szempontjából fontosnak tartja a személyes névmások használatában való eltérés részletes ismertetését az orosz és a magyar nyelvben. Egy hipotézist fogalmaz meg az orosz mutató névmások anaforikus utalásként való használatával kapcsolatban, mely szerint az anaforikus utalás szempontjából a többes számú főnevek egyneműeknek, viszont az egyes és többes számú főnevek különböző neműeknek tekintendők. Orosz mondatok és szövegek alapján ellenőrzi és bizonyítja a feltételezés helyességét. I. Turgenyev szövegét egybeveti Áprily Lajos fordításával. Végül a magyar és orosz koreferencia alkotási mechanizmusának összehasonlításából következtetéseket von le. A már említett szépirodalmi mű fordításából vett idézet alkalmatlansága bizonyos nyelvtani jelenség bemutatására sajnos ebben a tanulmányban is jelen van (l. 116. l. Puskin-idézet).

7. KLAUDY KINGA, Eredeti magyar szöveg és oroszból fordított magyar szöveg. — Az ELTE égisze alatt működő Tolmács- és Fordítóképző Intézetben 1973 óta rendszeresen felmérést készítenek: a diákok 12 tudományos stílusban írott szöveget kapnak, melyekről meg kell állapítaniuk, eredeti magyar szöveget olvasnak vajon vagy fordítást, melyik nyelvből készült a fordítás, és mi alapján sikerült mindezt megállapítani. A magyar szövegeket 80% biztonsággal ismerték fel, bár az okokat jóval kevesebben tudták kifejezni; nagy gondot okozott a fordított szövegek eredeti nyelvének a megállapítása. A német és orosz nyelvből fordított szövegek csak abban különböztek a magyar szövegektől — a felmérés eredményei szerint — hogy a mondatstruktúrák bennük nehezekek, bonyolultak és bizonytalanok voltak.

A nyelvi interferenciát kutató tudósok ezidáig nem nagy figyelmet szenteltek a fordítók munkájának, csak a tanulók anyanyelvének a pozitív, illetve negatív hatását vizsgálták behatóan. Az intézetben végzett kísérlet azt bizonyítja, hogy még a legtapasztaltabb fordítóknál is kimutatható ha nem közvetlen, akkor közvetett interferencia. (Az eredeti nyelv idegen nyelvtani struktúráinak megléte, illetve nem idegen, de az ilyen szövegkörnyezetben nem vagy csak ritkán használt struktúrák.) Vagyis ebben az esetben Papp Ferenc terminológiájával élve „kvázi-helyes” szövegekről van szó. A szerző a „kvázi-helyesség” okai megállapítása céljából statisztikai módszereket alkalmaz, oroszból fordított szövegeket vet össze eredeti magyar szövegekkel, és feltételezi, hogy az eltérések az orosz nyelv interferenciájának köszönhetők; feltételezi, hogy az oroszból fordított szövegek személytelenebbek, több igeneves szerkezetet, terjedelmes birtokos szerkezetet és hátravetett határozói jelzőt tartalmaznak. A statisztikai megközelítés két dologra derített fényt: 1. Az orosz tudományos szövegekben a fordítástól függetlenül több (vagy kevesebb) van bizonyos szerkezeti egységből, mint a magyarban. 2. Az oroszból magyarra fordított szövegekben bizonyos szerkezeti egységből több (ill. kevesebb) van, mint az eredeti magyar szövegben. A szerző az igeneves szerkezetek előfordulását vizsgálja, pontos adatok ismertetését végzi el. A számokból az derül ki, hogy „kvázi-helyes” szövegekről van szó. A további vizsgálatból az is kitűnik, hogy az oroszból magyarra fordított tudományos szövegekre jellemző sok igeneves szerkezet jelenlétéért nem az orosz szöveg sok participiuma a felelős, hanem a terjedős hosszú névszói szerkezetek. Az orosz szöveg igeneves szerkezetei annyiban befolyásolják a magyar fordítást, hogy abban növekszik az állítmányok száma. A szerző számok segítségével bizonyítja, hogy a fordítónak jogában áll, sőt kötelessége az egyszerű orosz mondatokat összetett magyar mondatokká áttenni, növelni az állítmányok számát, csökkenteni a jelzők számát, mert egyébként csak „kvázi-helyes” magyar szöveg születik.

8. PAPP FERENC, Oroszul kiválóan tudó magyarok orosz nyelvismeretének sajátosságai. — A kvázi-helyes szövegek három kritérium alapján ismerhetők fel: 1. a mondat-

kat az adott nyelv nyelvtani szabályainak megfelelően képezték, 2. a mondatok helyesen kapcsolódnak egymáshoz, 3. az egész szöveget az anyanyelvi szinten beszélők mégis elutasítják, mivel eltér attól, amit ők intuitíve helyesen megszerkesztett szövegnek vélnék. A szerző e jelenség egyik okát — az anyanyelv hatását az idegen nyelvet nagyon magas szinten beszélők esetében — vizsgálja. Az emberek hibát követnek el bizonyos jelenség statisztikai előfordulásával kapcsolatban. Ez a statisztikai tényező csupán hozzávetőleges magyarázatnak tekinthető, bár sok esetben ki lehet mutatni a számszerű eltéréseket: a *j* fonéma *j*-vel, illetve *ly*-nal való átírásának előfordulását és százalékos eloszlását közli a szerző, és megállapítja, hogy *ly* és *j* betűt tartalmazó szavakból összeállított szólista leírásában viszonylag sok magyarok által elkövetett hiba lesz, mivel az ismétlések „sértik a szemet”. Ilyen jelenséggel találkozhatnak a nyelvtanárok is, amikor sok egyforma vagy hasonló hiba láttán kételkedni kezdenek saját tudásukban.

Más esetben az alkotóelemek formája helyes, viszont az összekapcsolásuk szokatlan. Az orosz *t* és *d* hangok képzésében a nyelv háta vesz részt, a magyarban a nyelv hegye. Ha e mássalhangzók lágyak, az orosz nyelvben affrikátákról van szó, a magyarban nem. A szerző még egy példát hoz a kvázi-helyes beszéd fonetikai szinten való megjelenésére, és megjegyzi, hogy abban az esetben is, ha valaki tökéletesen elsajátít egy nyelvet, és külön-külön minden hangot tökéletesen ejt ki, beszédében előfordulhatnak bizonyos alternatív variánsok, melyek egy orosz ajkú beszédében nem jelenhetnek meg. A kézírások vizsgálatánál ez még inkább kifejezésre jut. A szerző oroszok és magyarok kézírásainak példáival, illetve oroszok és magyarok által írott számok segítségével mutatja be az eltéréseket és magyarázza azok okait.

A kvázi-helyesség lexikai szinten is megfigyelhető. A magyarok feltűnő hibákat vétenek akkor, amikor az egyik nyelvben van lehetőség homonimák használatára, a másikon viszont nincs; a mozgást jelentő igék alkalmazásában, valamint a singularia és pluralia tantumok esetében. A kopula helytelen használata szintén sok esetben eredményez kvázi-helyes beszédet.

Szintaktikai szinten e jelenség a szenvedő szerkezetek hiányában és az igevees szerkezetek csekély számában mutatkozik meg. Példák bizonyítják: nemcsak a gépi fordításban, hanem az oktatásban is a kvázi-helyes szövegek játsszák a főszerepet. Maguk az oroszok sem tudatosítják, hogy a bajok nem a felszínen, hanem mélyebben vannak, ezeket a hibákat stilisztikai vétségnek tekintik. A kvázi-helyesség oka nemcsak a hiány, a gyakori használat is lehet. A magyar nyelvben a fő- és mellékmondatok kettős kötése sokkal gyakoribb, mint az oroszban; birtokos névmások, mutatószók is többször fordulnak elő. A pontatlan szórend is előidézheti kvázi-helyes szöveg létrejöttét. A magyarban a semleges stílust két szórend biztosítja: SVO vagy SOV, az oroszban csak az első. A második változat gyakori alkalmazása túl emocionális, túl hangsúlyozó stílust eredményez.

A szerző nagyon jó fordítások esetében is eredeti orosz mondatok, valamint egyszer már oroszról magyarra fordított és azután oroszra visszafordított mondatok egybevetésével is kimutatja a kvázi-helyesség nyomait. Felteszi a kérdést, hogyan és hol lehet a kvázi-helyességet kiiktatni. Érdekes és gondolatébresztő tanulmánya végén Papp Ferenc egy-két szempontot ad a kvázi-helyes pontok megtalálásához, további kutatások és elemzések szükségességét hangsúlyozza.

LEBOVICS VIKTÓRIA

Gósy Mária, Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvén

Nyelvtudományi Értekezések 119. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 88 lap

A szerző — mintegy összegzésül — ezt írja: „A gyermeknyelv vizsgálata is azok közé a kutatási területek közé tartozik, amelyek újra és újra megoldatlan, kielégítően még nem elemzett problémákat vetnek fel. Egy-egy részvizsgálat elvégzése minden szempontból adalék, amely újabb szempontok figyelembevételével újabb kutatásokra sarkall.” (67.)

Áll ez — Gósy monográfiáját átolvasva — a háromévesek nyelvére, nyelvhasználatára irányuló kutatásokra is. Viszont csak hasznát látta volna Gósy kutatása is, ha az előzményekre (értsd: korábbi magyar nyelvű szakirodalom) jobban épít. A 70-es években Dezső László, S. Kádár Júlia, Mikés Melánia és mások e területre vonatkozó kutatásait „nem érdemes” kihagyni.

A monográfia — mint címéből is kiderül — két alapvető részből: hangtani és szótani (szófaji) vizsgálatból áll. Nekem inkább az első tetszett.

A Bevezetésben ad számot a szerző munkamódszeréről és néhány kutatómódszertani elvről. Anyaggyűjtése kizárólag a megfigyelésre korlátozódik, ami szokásos és általános eszköze a pszicholingvisztikai kutatásoknak, a kísérletről (ami feltétlenül az „erősebb” módszert jelenti) lemond a szerző.

„A háromévesek beszédhang- és fonémaállománya” c. részben érdekes és lényeges kérdések vetődnek fel. A fonémákkal, pontosabban a fonémarendszerrel kapcsolatban például a szerző ezt írja: „Fonémák már jóval a hároméves kor előtt kialakulnak . . . a gyermeknyelvben, de a fonémarendszer kérdése a korai időszakban erősen vitatott.” (9.) Nem ártott volna egyértelműbben fogalmazni: mi a vitatott. A fonémarendszer léte (a hároméves kor előtt), vagy az, hogy ez a rendszer a felnőttitől eltérő autonóm törvényszerűségekkel rendelkezik. Az utóbbi esetben viszont utalni kell arra, hogy milyen mennyiségi és minőségi mutatókban tér el a gyermeki fonémarendszer a felnőttitől. Ezt azért is kell szóvá tenni, mert már néhány sorral később Gósynak jóértelmű kételyei támadnak. A felnőtti és a gyermeki fonémarendszer funkcionális terheltsége különbözik — állapítja meg, de ezen nem lép túl a szerző. A következő lépés az lenne, vajon a funkcionális különbségek mely pontján túl kell már minőségileg másféle rendszerről beszélni.

Az olvasó számára kétségesnek tűnik az alábbi magyarázat: „A hosszú mássalhangzó-fonémák és realizációk elemzésével nem foglalkozom, főként azért, mert a gyermekek korlátozott szókinése miatt sok közülük nem alakult még ki.” (13.) A magyarra olyannyira jellemző toldalékolást követő „teljes hasonulás” (*házzal*) vagy a múlt idő képzése miatt bizony jó lett volna ezzel a kérdéssel is foglalkozni.

A „Morfofonetikai jellemzők” c. rész hasznos ismereteket közöl.

A hangtani vizsgálatok gerincét az „Egy gyermek beszédhang- és fonémaállománya” c. rész jelenti. Feltétlenül újszerűsége ennek a résznek az akusztikai kutatások, effajta elemzést a korábbi magyar szakirodalomban nem találunk. Itt nincs értelme az egyes konkrét és adatszerű megállapítások visszaidézésének, sokkal inkább szeretnék a továbblépés lehetőségére utalni. Egyfelől hasonló vizsgálatokat lehetne végezni a különböző korosztályok körében — bízva így egy ontogenetikus fejlődési kép kirajzolódásában. Másfelől a nemzetközi egybevetés irányába lehet kimozdulni, így bizonyos tipológiailag releváns általánosításokat lehetne nyerni. Bármelyik irányt is választják majd az elkövetkező kutatások (akár a jelen monográfia szerzője is), az itt közölt eredményeket már nem lehet „megkerülni”, értékes alkotórészei lesznek a magyar gyermeknyelvi kutatásoknak.

A hangtani rész összefoglalása (41–2) — a dolog jellegének megfelelően — már inkább elvi megállapításokat, summázásokat tartalmaz. Éppen ezért tesszük szóvá, hogy bizonyos kérdésekben az itt megfogalmazottaknál majd határozottabb álláspontot kell kialakítania a szerzőnek. Egyetlen ilyen kérdésre utalok. „A kialakult fonémák is már rendszert alkotnak [ti. a hároméves gyerek nyelvében — L. Zs.], noha — a köznyelvihez képest — néhány rövid és hosszú mássalhangzó-fonéma, esetenként néhány magánhangzó-fonéma is hiányzik még ebben az életkorban.” (41.) Ez az idézet inkább azt az álláspontot látszik megfogalmazni, hogy a gyermeknyelvi fonémarendszer a felnőtt „kicsinyített mása”. Ugyanakkor még ezen az oldalon ezt írja a szerző: „Az eredmények [ti. az akusztikai méréseké — L. Zs.] sajátos eltérést mutatnak a felnőtt (nő) ejtette beszédhangok szerkezetéhez képest.” Ez a megfogalmazás viszont inkább azt sugallja, hogy minőségi különbségekről van szó, tehát nem „kicsinyített másról”. Világos, hogy a maga módján mindkét megállapítás igaz, a valóban érdekes az lenne, ha sikerülne bemutatni: melyik életkorban és milyen pontokon (milyen vonatkozásban) igaz az egyik, illetve a másik megállapítás.

„A hároméves gyermek beszédének szótani sajátosságai” címen (43–67) a szerző szófajtani vizsgálatokat végez a háromévesek körében. Ez taxatívén jónak mondható, kevésbé valósult meg a másik célkitűzése: „A nyelvi jelenségek bemutatásán, elemzésén túl azok magyarázatát azokban az esetekben kíséreltem meg, ahol véleményem szerint egyértelműen nyelvi, pszichológiai (pszicholingvisztikai), szociolingvisztikai stb. tényezők működését láttam.” (43.) Az olvasó nemigen tud a monográfia e részében az említett tényezők hatásáról képet alkotni.

E rész erénye, hogy egyfelől valamennyi szófajt — ahogy az a leíró grammatikákban szokásos — számba vesz, másfelől igyekszik az általa tapasztaltakat a korábbi (első-sorban a század 20–30-as éveinek) szakirodalmi megállapításaival szembevetni. A gyengéi is éppen ebből fakadnak. Felvesz olyan szófajokat, melyek léte kétséges (pl. ige-kötők), illetve, ha nem is meglete, akkor ontológiai státusza lehet a felnőtt nyelvitől eltérő. Ugyanakkor a korábbi szakirodalomból jobban figyelembe lehetett volna venni a 2 évesek nyelvi rendszerét. Nem vitás, hogy így meggyőzőbb fejlődésment rajzolódott volna ki.

A szóvá tett hiányosságok a monográfia szükségességét nem kérdőjelezhetik meg, sőt további kutatásokra ösztönöznek; mivel még világosabban kitűnik, milyen sokat nem tudunk még a háromévesek nyelvi fejlődéséről. Eredményeinek hasznosítása nem lehet kétséges: bő példatár a pszicholingvisztikai kutatások számára, de a korai anyanyelvi nevelés gyakorlati szakembereinek is ajánlhatjuk.

LENGYEL ZSOLT

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Köszöntjük a 70 éves Penavin Olgát

Kis késéssel, de annál nagyobb tisztelettel és szeretettel köszöntjük a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a magyarországi nyelvészek, kartársai, barátai, tisztelői nevében a 70 esztendő megélt PENAVIN ELEMÉRNÉ BORSY OLGÁT. Ő a tudományos kiadványokban férje családnevét használva, Penavin Olga néven publikált eddig igen gazdag nyelvészeti és néprajzi ismeretanyagot. Reméljük, hogy az értékes tanulmányoknak az ő nevével fémjelzett sorozata a professzornő nyugdíjba vonulása után még jó sokáig folytatódni fog.

Megemlékezésünket a tiszteletadással kezdtem. A tisztelet kijár annak az életműnek, amelyet Penavin Olga alkotott. „A szlavóniai (kórógyi) szótár” [I. kötet é. n., II.

kötet 1975., III. kötet 1978.], a „Jugoszláviai magyar népmesék” (az I. kötet Budapesten jelent meg az Akad. Kiadónál 1971-ben), továbbá a MATIJEVICS LAJossal és MIRNICS JÚLIÁVAL közösen kiadott „Báctopolya és környéke földrajzi neveinek adattára”. Újvidék, 1975., a MATIJEVICS LAJossal együtt készített helynévgyűjtemény „Szabadka és környéke földrajzi neveinek adattára.” Újvidék, 1976., valamint a szintén MATIJEVICS LAJossal közösen, Újvidéken, 1980-ban közzétett „Székely szójegyzék” (Hertelendyfalva, Székelykeve, Sándoregyháza községek lakóinak szókinéséből nyújt érdekes csokrot), hogy Penavin Olgának csak a legnevezetesebb, legjelentősebb tudományos munkáit említsem, a magyar nyelvtudomány, a szellemi és a tárgyi néprajz, valamint a művelődéstörténet és még sok más tudományág örökbecsű, soha el nem évülő kincsesbányái lesznek, míg magyarul harangoznak. Úgy vélem, hogy a magyarországi, különösen a fiatalabb olvasót szükséges tájékoztatnom, mit jelöl a cím, „Székely szójegyzék”. Hertelendyfalva, Székelykeve és Sándoregyháza a Duna–Tisza közén, a Bácskában, Bánátban majdnem olyan délen fekszenek, mint Belgrád, Jugoszlávia fővárosa. A bukovinai székelyek (vagy ahogy régebben neveztük: csángók) egy csoportját Andrásfalváról, Hadikfalváról, Istensegits és Józseffalva községekből 1883-ban telepítette ide a magyar kormány. — Visszatérve Penavin Olgához: A szeretetet megérdemli a kiváló főiskolai, később egyetemi oktató, több száz jugoszláviai magyar tanár magyar nyelvészeti professzora, aki törődött az oktatáson és nevelésen kívül anyanyelvünk művelésével is; továbbá nagyon kedvesen fogadott minden magyar kutatót, ha az a Vajdaságba vagy Jugoszláviába került.

Penavin Olga tudományos munkásságának ismertetésére még visszatérek, de úgy hiszem, hogy azok számára, akik vele nem találkozhattak, nem érdektelen annak a küzdelmes életpályának futólagos ismertetése sem, amelyet ezer nehézséget és akadályt legyőzve megtett, hogy kitűzött nagy céljait megvalósíthassa.

Magam mint Csűry-tanítvány, talán az 1934-es és 1935-ös években ismerkedtem meg Debrecenben Borsy Olgával. Ő is nagyon szorgalmasan látogatta Csűry professzor óráit. — Csűry Bálint akadémiai levelező tagként került Kolozsvárról a debreceni egyetem finnugor és magyar nyelvészeti tanszékére. Ő nemcsak nagy tudásával ragadott meg minket, hanem igaz emberségével és példamutató szorgalmával. A hallgatóival folytatott kedves és meghitt beszélgetéseken elmondta, hogy Kolozsváron a Ref. Kollégium Gimnáziumában olykor heti 32 órában tanítva, a hajnali órákig maradt fent, hogy a szünetben feljegyzett népnyelvi gyűjtéséből a készülő Szamosháti Szótár szócikkeit megfogalmazza. Csűry, mint a kisebbségben élő tudós, nagyon jól tudta, hogy mit jelent a magyarság számára anyanyelvünk ápolása és művelése. Ő a nyelvjáráskutatást, a népi élet szókinésének és ismeretanyagának megörökítését, a népi szokások feljegyzését, a szamosháti, a tiszaháti, az ugoceai, majd később a moldvai csángó nyelvjárás hangtani, alaktani sajátosságainak vizsgálatát nemcsak tudományos feladatnak, hanem hazafias kötelességének is érezte: e munkálatok szerint „igaz áldozatok a magyar haza és nemzet oltárán”. Többször hivatkozott Csűry Lönnrót Illésre, a mezítlábas finn diákra, aki a Kalevala versváltozatait összegyűjtötte és eposzá szerkesztette. A Kalevala nélkül ma nem volna Finnország. — Talán nem sokat tévedek, ha azt állítom, hogy Penavin Olgának is egy életre szóló élményt, ösztönzést jelentett Csűry nevelői munkája. Penavin Olga „A szlavóniai (kórógyi) szótár”-t a következőképpen dedikálta nekem: „V. J.-nek őszinte barátsággal emlékeztetőül Csűry professzor úrra és régi magunkra.”

Az élet és a sors, továbbá az akkori világhelyzet furcsa fintorai közé tartozik, hogy az 1950-es évek elején Penavin Olga nem valamelyik magyarországi egyetemen, hanem a németországi Göttingában szerzhettét bölcsészdoktorátust.

Első tudományos kiadványai az Újvidéken megjelenő Híd c. folyóirat 1950-es számaiban láttak napvilágot. Említhetek néhány érdekes címet: „A szlavóniai sziget-

magyarság”; „Szlavóniai balladák”; „Mesék és nóták nyomában”; „Kórógy lakosságának névanyaga”; „A haraszti iskolamesterek fizetése 1811-ből”.

Életpályájáról hadd idézzem a szemtanú és kortárs, Horváth Mátyás szavait az Üzenet c. jugoszláviai magyar lapból: „Soha nem volt könnyű dolga. A háború utáni években meg kellett a semmiből teremtenie néhányadmagával a magyar tanárképzést. Az izmosodó, terebélyesedő személyi lehetőségek megteremtése után részt vállalt az egyetemi magyar tanszék megszervezésében. Van, aki született szervező. Van, aki a tudománynak él. Penavin Olga hivatástudatból vett részt a szervező munkában, akkor, amikor rámerített. De a tudományt, annak terjesztését tekintette mindig fő feladatának. Tanítani a magyar nyelvtudományt és korszerűnek lenni — nézetem szerint —, így írja a jugoszláviai tanítvány, mindig azt vallotta, ha tökéletesen meg nem fogalmazta így. És az máig is korszerű. Olyan értelemben is, hogy a katedráról igyekszik azt valóra váltani, de olyan értelemben is, hogy tapintatosan az utódokat irányította a korszerű nézetek felé” (i. h. 1985. 424—5). Írt Penavin Olga nyelvtankönyvet az ált. iskolák 5., illetve a gimnáziumok I. osztálya számára is. Vállalta a tankönyvekért a szakmai és tudományos felelősséget. Részt vett a legnagyobb szerbhorvát—magyar kétnyelvű szótár munkálataiban is. Ez utóbbi nagy jelentőségű munkákat Magyarországon csak kevesen ismerik.

A küzdelmes, de sikeres életút rövid vázolója után lássunk néhány nyelvi példát „A szlavóniai (kórógyi) szótár”-ból: *nágyányiká*, *nágyápiká*, *nágyászonáp* (= nagyboldog-asszony napja), *nágy bé* (= mélyen be), *nágybíró*^u (= sokat elbíró), *nágy hámársáog* (= rövid idő), *nátysokáora*, *nágyopcsá* (= nagyobbacska), *náttorku* (= iszákos), *nápcsa* (= napocska), *nekibizorkodik* (= nekiugrik <a kutya>), *němtúdombá* (= titokban), *nemzeeségös nyávájá* (= öröklődő családi betegség). A szótár alapos nyelvészeti ismertetését I. SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. XXIII, 169—73, FIERs MÁRTA: MNy. LXXVI, 371—4.

A szlavóniai magyar nyelvjárások sajátosságainak vizsgálata és szókincsének gyűjtése céljából — Penavin Olga előtt — BARTHA KATALIN végzett gyűjtő és fejegyző munkát 1937—39-ben. Erről ő így ír 1951-ben: „A szlavóniai magyar nyelvjárás elszigetelt helyzete miatt a köznyelv és minden más tájnyelv hatásától függetlenül fejlődén, egyrészt sajátos egyéni jellemvonásokkal színeződött, másrészt feltűnően nagy mértékben vált a nyelvi régiségek megőrzőjévé. . . amikor én ott jártam, a szlavóniai magyarok közül senki sem beszélte sem a szerb, sem a horvát nyelvet . . .” (MNyj. I, 344). Bartha Katalintól 1948-ban Penavin Olga vette át a stafétabotot. 1968-ban jelent meg Penavin szótárának I. kötete. Szótára bevezetőjében a szerző a szlavóniai nyelvjárások jellemző tulajdonságait is felsorolja, beszámol a gyűjtés módjáról, az adatközlőkről is stb. Hálásan köszöni Beke Ödön baráti ösztönzését szótára megírására, és végül, de nem utolsósorban köszönetet mond lektorának, Imre Samunak „lelkiismeretes, gondos, minden részletre kiterjedő bírálatáért és értékes tanácsaiért” (i. m. 17).

Az elsősorban nyelvész érdeklődésű olvasók számára írt köszöntőmben a terjedelmekorlátok miatt nem tudok érdemben foglalkozni a szótár nagy néprajzi és művelődéstörténeti jelentőségével. Nem térhetek ki Penavin Olga mese-, ballada- és más folklorisztikai gyűjtő tevékenységére sem.

De szólnom kell — sokkal rövidebben, mint illenék — ünnepeltünk nyelvatlaszairól. Ha a MATIJEVICS LAJossal együtt készített „A jugoszláviai székely telepek nyelvatlasza” (Újvidék, 1978.) címűt is nem joggal ide számítjuk, akkor négy regionális nyelvatlasz szerzője Penavin Olga. A székely telepek atlasza hasonló témájú, mint a két évvel később, 1980-ban közzétett „Székely szójegyzék”. Penavin Olga első regionális atlasza Budapesten jelent meg 1966-ban az MNyTK. 116. számaként. BÁRCZI GÉZA volt a lektora és szerkesztője. A címe: „A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza”. Ez az 1959-ben megjelent „Őrségi és hetési nyelvatlasz folytatása és kiegészí-

tője, a Jugoszláviához tartozó őrségi és hetési községek, így: Hodos, Kapornak, Szerdahely, Pártosfalva, Szécsiszentlászló, Hídvég, Csekefa, Bánota, Hosszúfal, Kámaháza, Radamos stb. lakói nyelvének hangtani, alaktani és kisebb mértékben lexikai anyagának térképre vetítése az ÓHA. címszótára alapján. Ismertette KÁLMÁN BÉLA: MNyj. XIV, 91—2. — Második: „A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza”. Újvidék, 1969. Ez a Drávaszög tájnyelvi sajátosságait rögzíti, figyelembe véve a régi és az új alakok küzdelmét is. Harmadik: Részben a szlavóniai szótár továbbgondolása-ként készült el az 1984-ben Újvidéken megjelent „Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz”. Ezen atlasz tanulságai szerint itt két nyelvjáráscsoport élesen különíthető el. Az egyikbe tartoznak az ősi tulajdonságokat megőrző települések (Kórógy, Szentlászló, Haraszti, Rétfalu), a másikba a XIX. század folyamán feltöltődött lakosságú falvak.

Csak a címét adom meg a NytudÉrt. 79. számaként Budapesten 1972-ben megjelent dolgozatának „A szerémségi magyar szigetek nyelve”.

Befejezésül hadd említsem meg, hogy Penavin Olga eme igen gazdag és termékeny tevékenysége ellenére is nagyon szerény maradt, minden budapesti útja alkalmával elbeszélgetett velünk tudományos kérdéseiről is, a magyar nyelvészekkel való tudományos kapcsolatokat mindig gondosan ápolta.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1979-ben a Csűry Bálint-emlékéremmel tüntette ki, a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja lett, a finnek is elismerték: a helsinki Finnugor Társaság tagjává választották. Egyéb kitüntetések: Felszabadulási díj, Szarvas Gábor-díj, Lotz János-emlékérem (a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság részéről).

Kívánunk neki további jó egészséget, munkakedvet és még sok termékeny esztendőt.

VÉGH JÓZSEF

Molnár József

(1927—1987)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem, annak Bölcsészettudományi Kara, a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúzom téled, drága barátunk. Megrendülten állunk itt, ravatalod körül. Fájdalmunkat csak az a bizonyosság enyhíti, hogy tudjuk, teljes életet éltél, mert maradandó nyomokat hagytál magad után a világban. Műveid, munkásságod eredményei ezek a nyomok, amelyek mindig emlékeztetni fognak rád.

Pályád elején az Országos Könyvtári Központ, majd az Egyetemi Könyvtár munkatársaként, illetőleg nyelvész aspiránsként, később karunk fiatal oktatójaként a régi magyar könyv és a régi magyar nyelv elválaszthatatlanul együtt élő világa ragadta meg érdeklődésedet. Kitartó kutatómunkád eredménye lett „A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között” címmel írt kandidátusi értekezésed (1960.), amely könyv alakban megjelenve (Bp., 1963.) máig alapvető forrásmunka a vizsgált korszakra nézve.

Meggyőződésed, hogy a könyvek és a benne őrzött nyelv szétválaszthatatlanok, nyelvemlékeink hasonmás kiadásokban való hozzáférhetővé tevésére indított. Előbb (társszerző közreműködésével) a „Szemelvények a magyar nyelvemlékekből II.” című egyetemi jegyzet jelent meg (Bp., 1963.), aztán ezt követte (szintén társszerzővel) a „Magyar nyelvemlékek” című, kitűnő nyomdatechnikával készült és nagy tudományos

apparátussal ellátott egyetemi tankönyv (Bp., 1976.). Majd egyetemünk kiadásában „*Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium*” című sorozat szerényebb kiállítású, de tökéletesen használható négy kötete következett, mindegyik a te tudós bevezető soráiddal: Pesti Gábor: „*Nomenclatura sex linguarum*” (Bp., 1975.); „*Calendarium magiar nielwen*” (Bp., 1976.); Sylvester János: „*Grammatica hungarolatina*” (Bp., 1977.); Baranyai Deesi János: „*Adagiorum grecolatinohungaricorum chiliades quinque*” (Bp., 1978.). Neked köszönhető egyetemünk „Magyar Kódexek” című sorozatában a „Festetics-kódex” faksimile kiadása is (Bp., 1977.), szintén a te előszavaddal. — A nyomdászat és a könyvtörténet iránti vonzódásodat más írásaid is bizonyítják; közülük itt most csak az Egyetemi Nyomda fennállásának 250. évfordulójakor rendezett tudományos ülésszakon bemutatott tanulmányodra emlékeztetek: „Wie kam die Universitätsdruckerei nach Ofen?” (1977.) — Utolsó dolgozatoddal, „Pázmány Péter szerepe a magyar nyelv egységesülésében” című, de betegségem miatt már el nem hangzott előadásoddal aztán még egyszer visszatértél ifjúságod kedves témájához. (In: A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. ELTE-kiadvány, 1986. 45–50.)

Bár ezek a munkáid is fenntartanak emlékedet, egyetemünk története mint a fonetika tudományának bölcsészkar rehabilitálóját fog elsősorban számon tartani. A II. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszék adjunktusaként kari megbízásból 1962-től kezdve fáradozni a kari fonetikai laboratórium és nyelvi stúdió megszervezésén, s ezt a munkát 1963-tól mint docens folytattad. A laboratóriumi részleg 1972-ben Fonetikai Tanszékké alakult a te vezetéseddel. Az új intézmény létrehozása és felszerelése, valamint a kari fonetikai oktatás hatékonnyá tétele érdekében energiáidat nem kímélve munkálkodtál. Hogy ma karunkon a fonetika művelésére reménnyel vállalkozhatnak kutatók, oktatók és hallgatók, elsősorban a te érdemed.

Nagy számú fonetikai tárgykörű dolgozatoddal alapoztad meg tanszéketek hírnevét. Ezek sorából hadd emeljem ki most csak a következőket: „Zur frage der ungarischen Affrikaten” (Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikation-forschung 1963. 1–3, 145–55); „A magyar fonetika története 1920-ig.” (In: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 39–46); „A magyar leíró hangtan tizenöt éve (1956–1970)” (MNY. LXVI, 346–56, 492–303); „A hangváltozások okairól, különös tekintettel az ósmagyar kori hangváltozásokra” (NyttudÉrt. 58. sz. 156–61); „A beszéd egyéni jellemzői: beszédhang-azonosítás” (társszerzővel; Belügyi Szemle 1972. 6. sz. 27–32); „A magyar fonetika múltja és jelene” (MTud. 1972. 548–55); „Zur Frage der akustischen Struktur der ungarischen Sprachlaute” (Annales Univ. Sci. Bp. Sectio Linguistica II, 35–44); „Nyelvi bonyodalmak az időtartam kérdésében” (NyK. LXXVIII, 392–400); „Gombocz Zoltán, a magyar kísérleti fonetika úttörője” (MNY. LXXIII, 468–74); „Az időtartam és a magyar magánhangzórendszer” (MNY. LXXIV, 424–32); „A magyar hangtan válogatott bibliográfiája” (munkatársakkal és társszerkesztővel, Bp., 1977.); „Kempelen Farkas beszélőgépe” (MFonFüz. 13. sz. 57–8); stb. — Legnagyobb hatású művedet, „A magyar beszédhangok atlaszá”-t (Bp., 1970.) számos recenzio méltatta.

Tudományos munkád sohasem volt öncélú: mindig szorosan összekapcsolódott az oktatás érdekeivel. Ezt különösképpen bizonyítják a kari nyelvi stúdióról, az audiovizuális eszközök alkalmazásáról írt cikkeid és beszámolóid (pl.: Nyelvtud. az ELTE Bölcsészettudományi Karán: Felsőoktatási Szemle XV, 428–9; Az audiovizuális eszközök a kiejtés oktatásában: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Bp., 1967. 144–9). Elévülhetetlen érdemeidet szerezted a beszédművelés ápolása terén egyrészt oktatómunkáddal, másrészt a kari és az egyetemi kiejtési versenyek megrendezésével. Ezek mostanra már a pedagógusjelöltek országos versenyévé, a szép magyar szó egyik mozgalmává szélesedtek (vö.: Beszédművelésünk aktuális kérdései: ELTE Nyelvtudományi Dolgo-

zatok 14. sz., Bp., 1973. 127—32; Beszédkultúránk időszerű kérdései: Nyr. C, 364—5; A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd országos versenye pedagógusjelöltek számára az ELTE-n: Nyr. CIII, 120—4; A fonetika oktatása: Az iskolai anyanyelvi nevelés feladatai és módszertana. ELTE-kiadvány. Bp., 1979. 133—5).

Neved — kiterjedt munkásságod révén — nemzetközileg is ismertté vált; tagja voltál a Societas Linguistica Europeának, a Folia Linguistica szerkesztőbizottságának, továbbá a Societas Uralo-Altaicának, és alelnöke voltál a Nemzetközi Fonetikai Társaságnak. Számos nemzetközi rendezvényen képviselted magvas mondanivalóddal a magyar nyelvészetet, mindig elismerést szerezve tudományunknak. Vendégprofesszorként Bécsben és Hamburgban öregbítettél hírnevünket.

Azon túl, hogy adjunktusként megindítottad a fonetikai laboratórium működését, s azt, illetőleg a Fonetikai Tanszéket mint docens, majd 1976-tól mint egyetemi tanár irányítottad, tevékeny részt vállaltál a kari közéletben is. Áldozatos munkát végeztél a kari pártszervezetben, hat évig elláttad a tanszékcsoport-titkári teendőket, majd a gazdasági és a külügyekért felelős dékánhelyettes nehéz posztján álltál helyt fél évtizedig. — A Művelődési Minisztérium is, a Magyar Tudományos Akadémia is igényt tartott szakértelmedre, több minisztériumi, illetőleg akadémiai szakbizottságban való közreműködésedre. — Mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság fonetikai és beszédművelő szakosztályának elnöke szaktudományod és az érdeklődő közönség között teremtettél kapcsolatot.

Sokrétű tevékenységedért elismerését az egyetem is, a művelődési kormányzat is kifejezésre öhajtotta juttatni az Oktatásügy Kiváló Dolgozója, a Kiváló Munkáért, a Munka Érdemrend ezüst fokozata és az ELTE Emlékérem neked adományozásával.

Fájó szívvel bocsátunk most el közösségünkől, drága barátunk, de meg fogjuk őrizni emlékedet. Értünk végzett munkádat nem felejtjük, egyéni és családi bajaidon, sőt tragédiáidon felülemelkedni tudó helytállásod mindig példa lesz számunkra.

Nyugodjál békében!

FÁBIÁN PÁL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok*

m a j á l i s 1704—17. — 1654: „a *majális* curára” (Adattár XI, 294).

m a n d á t u m 1601. — 1583/1862: „Nagyságod adjon *mandatumot* az főispán uraimra” (ETA. IV, 327).

m a p p a 1712. — 1637: „2 *mapát* vetem, egik német és másik niderlandi” (Adattár XI, 218).

m a t e r i á l i s 1803. — 1795/1803: „Sokat villongottak ha a' lélek részetlen-e vagy *materialis*” (Kazinczy i. m. 22).

m i n i s z t é r i u m 1697. — 1619/1858: „a más confession lévő ifiuság a *ministerium*ről meg idegenülne” (ETA. III, 143).

m i t o l ó g i a 1789. — 1619/1858: „eszébe jutott volna az Aesopus *mythológiája* a barlangban fekvő oroszlánról és a rókáról” (ETA. III, 139).

m o n a r c h i a 1650. — 1592: „az persiai *monarchiabeli* feiedelmekről” (RMK. I, 258, címlap).

* L. MNy. LXXXIV, 127—8.

negativum 1860. — 1795/1803: „tökéletesen ellenkezők egymással — az egyik *positivum*, a' másik *negativum*” (Kazinczy i. m. 70).

notorius 1835. — 1619/1858: „kik hitetlenségnek notájában eshetnének, azoknak jóságok confiscáltassék, . . . ha a *notoriusnak* atyjafia nem volna” (ETA. III, 59).

novella 1664. — 1632/1862: „Az *novellákban* olvastam” (ETA. IV, 12).

numerus 1782. — 1653: „a minemeő keönyveink vannak, azoknak *numerus* szerént való cathalogusa” (Adattár XI, 273).

oka 1642. — 1628/1858: „kávét két száz *okkát*, berzsényfát tíz *okkát* öt darabba” (ETA. I, 257).

opera 1693. — 1641: „Az Cornelii de Lapidinak minden *operait*” (Adattár XI, 224).

oratórium 1721. — 1646: „Az császár *oratorium* aiton áloia” (Adattár XI, 246).

orbonász 1575. — 1535 k.: „*orbonazorzag* zanchakokkal egyetewmbe” (Zay i. m. 44).

ormó 1708. — 1693: „Végy sos káposztát, az *ormóját* (torsáját) a' leveleinek hátokrol metéld le” (Szakácskönyvecske 1).

paktum 1787. — 1662 u./1862: „az ország a *pactum* ellen cselekedné” (ETA. IV, 257).

piláf 1870. — 1693: „*Pila*. A' riskását ted fel vízben. . .” (Szakácskönyvecske 55).

placc 1752. — 1632/1862: „Volt szállásom az *Dux placzban*” (ETA. IV, 15).

pozitivum 1864. — 1795/1803: „tökéletesen ellenkezők egymással — az egyik *positivum*, a' másik *negativum*” (Kazinczy i. m. 70).

praktika 1566–73. — 1535 k.: „Kýnek mynd az orzagh kewzeth smýnd a wrak kewzeth nagy *praktijkája* woth” (Zay i. m. 13).

praxis 1700. — 1632: „istenes elmelkedések es buzgo imadsagok, mellyek az kegyes eletnek, angliai nyelven irattatot *praxissabol*, szedegettettek” (RMK. I, 609, címlap).

privát 1714. — 1662 u./1862: „mint *privatus* úr ott úgy éljen” (ETA. IV, 255)

proponál 1571. — 1535 k.: „*proponallatoth* woth e fele fogýathkozasokat az orzagba lenny” (Zay i. m. 15).

prospektus 1694. — 1646: „Kraikai kalendariom könyv, a' béczi *prospectus* szerént” (RMK. I, 784, címlap).

puritán 1757. — 1654: „Angliában a *puritanusok* között (a mint közönségesen neveztetnek)” (RMK. I, 894, címlap); 1658 e./1855: „az elébbeni calvinistákon a *puritanus* név marada” (ETA. I, 27).

reakció 1835. — 1795/1803: „a' felolvasztó szer melj *reactioja* által a' salakot elválasztja a' massától” (Kazinczy i. m. 29).

recept 1787. — 1550–75: „*receptum*, avagy orvosság” (RMK. I, 349 = RMNy. 185, címlap).

regió 1806. — 1644/1853: „a religio helyett *regiót* céloznak” (Esterházy i. m. II, 156).

replika 1654. — 1644/1853: „kibocsáthatnám én is a *replicát*” (Esterházy i. m. II, 140).

reprézental 1668. — 1641: „megh iria és kupferstichben is *representállia*” (Adattár XI, 224).

resztelt 1889. — 1693: „*Röstölt* lev” (Szakácskönyvecske 7).

reverzális 1631. — 1623: „az mint arra kegyelmetec magát *reversalisban* kötelezteis” (ItK. 1981. 653).

rinocérosz 1694. — 1626 u./1855: „egy *rinoczerust*” (ETA. I, 230).

- ritus* 1693. — 1680: „vallásunknak s' *ritusinknak* edgyező vóltok” (RMK. I, 1243, címlap).
- skorbut* 1813. — 1676: „az lovon *scorbutus*, az az, sok gonosz nedvességü meg-veszett betegség vagon” (Tseh i. m. 13), „*Scerbutus*[!]: az az, sok ártalmas nedvesség miatt való veszedelmes betegség” (uo. A3b lev.).
- stabilizál* vö. 1631/1653: „ugy *stabilizálom* ez földet, hogy jó gondviseléssel az ő fölsége maradékja is nyugodalomba fog miattok maradni” (Esterházy i. m. II, 88).
- stanicli* 1860. — 1649: „kis hordochka kiben lisztet vagi egiéb mast szoktak tartani, németül *stanzelinek* hijak” (Adattár XI, 568).
- strázsa* 1549. — 1535 k.: „az feýrwarýak ellen az sabaczýaknak oltalmwl es *strassajwl*. Hawalath, kýth mý Sarnonak hýwk, chýnaltatta woth” (Zay i. m. 39).
- strófa* 1787. — 1659: „Epitaphiumot irt... Mellyet illyen magyar *strophaban* fejezek én ki” (Medgyesi Pál: Joseph romlása. Sárospatak, 1659. 14).
- szeminárium* 1697. — 1619/1858: „ott vala az keresztyének *seminariumja*” (ETA. III, 151).
- szimulál* 1641. — 1619/1858: „nem tudott *simulálni*” (ETA. III, 139).
- teológus* 1696. — 1588: „Soha sem hallottam illien magiarazast, mind vy *theologusok* vattok” (Válaszúti i. m. 93).
- teória* 1791. — 1644: „egy generalis *theoria*-szerént irott praedikatioval” (RMK. I, 754, címlap).
- törekvés* 1832. — 1604/1858: „Lippay uramtól én most szerzettem e levelet magam és Sebessy uram *törekvése*re” (ETA. III, 318).
- traktus* 1730. — 1666: „a' debreceni *tractusban*” (RMK. I, 1033, címlap).
- tüstént* 1645. — 1642: „most innet *tüstenkent* rea mentenek” (Adattár XI, 559).
- viceispán* 1540. — 1535 k.: „Keeth iambor zolgaýa kýk *wýcze ispanýes* wotak” (Zay i. m. 16).

KULCSÁR PÉTER

Szótörténeti tallózás XVI. századi nyelvemlékeinkben

A nyelvtörténeti kutatómunka s különösen a nyelvtörténeti forráskiadások során gyakran bukkannak fel olyan szavak, kifejezések, szólások, amelyek korábbiak annál, mint ahogy azt eddig szótároztuk. Néha alig pár évtizedről, néha századnyi különbségről van szó. Olykor a csak néhány évvel korábbi adat azért érdemel figyelmet, mert az eddig csak szótárakból (C., MA., PP. stb.) ismert első előfordulás korábról szöveggörnyezettel együtt idézhető, máskor egy-egy eddig fel sem jegyzett szóra bukkanunk.

A következőkben három csoportban mutatok be ilyen adatokat. Az első csoport tagjai 1555-ből valók Martonfalvay Imre deák Naplótöredékéből. Betűhí kiadása 1986-ban jelent meg A magyar nyelvtörténet forrásai sorozat 1. számaként (61—71).

A második csoport adatai 1585-ből Martonfalvay Imre deák Emlékiratából valók (i. m. 1—60).

A harmadik csoport is betűhí közlés Szamosközy Istvánnak az Egyetemi Könyvtár kéziratárában lévő gyűjteményéből. Ennek kiadását is tervezi a fenti sorozat. Szamosközy részben saját kezű, részben másoktól gyűjtött feljegyzései feltehetően az 1590—1612 évek között keletkezettek, tehát 1600 k.-re datálhatók. E gyűjteménynek *Az kereszteli harcnak formái mint uolt* című, az 1596-os csatáról szóló fejezetéből való az adatok egy része. (LEO 272b jelzet alatt található, s a könyvtárban géppel beütött lap-számozás: 101—118). Ez a részlet nem Szamosközy saját írása, hanem ismeretlen szerző

munkája. Szamosközy saját kézírású igen nagy munkájából a következő fejezeteket céduláztam: *Az mostani Mulzka fejedelemről.* 1605. (118—20 és 164—6); *Statuū et Ordinū regni Vngariae, militibus et exercituūtibz data et instituta disciplina, Cassouiae, Anno 1606.* (167—70) és *Colosuari Magiarok supplicatioia, ad seremissimum principem Stephanum etc. kiket Gellien Imreh Colosuarat, 27 die Septembris, anno 1603. megh fogatot uolt etc.* (172—4).

1555

Martonfalvay Imre deák Naplótöredéke

betakarítás 'a termés összegyűjtése és behordása': „Ew Nags ys az falw beliek zamtassanak vethessenek Telliessiegel gongyāt wyssselneie: kȳknek ez elewt Mȳnden bee Takaretassara aȳanlotta wala magát” (65).

eltér 'elfér': „Mȳnd ketthen Nem Thernenk el achiadon” (62).

földhözver 'vkít súlyos, nehéz helyzetbe hoz': „Menek zechenben hog az en keg: vrainnak kenieregiek ne wernenek az fewldhez Illen Terwentelen” (66), „keniergek nekȳ hogh ne werne az fewldhez tellessege” (67).

őszirpa: „megh aratatak az Ewzzȳ arpath” (64).

szőlőt karóz, szőlőt kötöz: „az achiadiak penig azon Napon karoza es kethezȳ az en zewlewmet” (64).

pörkölt 'napon szárít': „perkelȳ az kerbelȳ kapiztat es wȳ zewlewth” (64).

1585

Martonfalvay Imre deák Emlékirata

bolyongozik 'bolyong, tévedez': „[a ló] talan az zallasra bolongozot” (13).

élet 'kenyér, kereset': „Io falka Ideig ot laktam fizetetlen magā eletin” (15).

érkezhet vmihez 'módja lehet vmire': „az papa waranis epetetem amihewz erkewzhetem” (27).

hallogat 'innen, onnan hall': „hallogatom hog az hitlen Therek Chazar Walpot meg zalloṭa” (16).

harcoló 'harcos, katona': „harcziolot bochiatank kȳ ellenek” (20).

hordós bor: „penzewmewn hordatam hordos borokat Also lyndwarol” (46).

járjon, ám járjon 'hadd legyen' (vö. 1608: *Hadd járjon: Ut eat, Ut sit, pro Fiat, Sit ita, Esto, Permitte ita effe*: PP. Hung.—Lat. Mantissa 279): „en . . . eg Molnat sem tudek zerzenē . . . az en kȳnes vrain vtan, de am Iarion etc.” (27), „Nag sok Eztendeig zolgaltam wala verem hullassawal . . . ae am Iarion, Ellienek ew Ngok beleule en penig niomorogiak” (47).

jégpatkó 'vasszőges talp': „ket Iegh patkos Chery Baratok talalkozanak reank . . . akinek Ieg patkoia Nem wolt laban az Ieges rut kewziklan Nem tartozhatot” (56).

kápolna 'kamrácska, házacska' (vö. 1608: *AEdicula: Kamarátska, Kápolna, Házátska*, PP.): „ket telj kapolna arpatis adanak . . . az egik kapolnabol ket ȳb arpat adanak” (40).

leveles szín 'tabernákulum, zöld ágból csinált lugas, hajlók': „leueles zenet wg meg Chinaltatā hog erdelbe Nem wolt zeb leueles zen” (35).

megarendál 'pénzen megvált': „az porwaȳ remewtektewl patkat wȳfalwt es kethelē walo Molmokat Igen kewesbe meg arendalam” (26).

megmordáltat 'megölet': „meg akarta az en vramat Mordaltatnȳ” (8).

megtakar 'élelemmel ellát': „az varat puztan talalam ... amýwel lehele kezdem warat *meg takarnj*” (17).

ordéja 'tábori elárusító hely, „kantin”': „Nem arwlnak ot bort az *ordejan* [a török táborban]” (13).

réműlés: „az kewzsegnek nag *remewlest* rewtenetssegewth hozanak” (19).
sároztat 'sárral betapasztat': „palankiat feul allatam fonatam es *saroztatam*” (24).

sehól: *sohwlth* (3), *sohol* (15), *soholt* (24).

sü ketségre vesz 'hallatlanná tesz, nem törődik vele': „az en vram paranchio-latiat Nem Mertem *siketsegre vennj*” (57).

sza kad valahová 'valahonnan elszakadva valahová megy, kerül': „kezze-retetem ket zaz gialogot fogadny kik *pechýwl feul zakattak wala* papara” (18), „az derek Seregbeul *zakadoth wolt* eg falka Therek wgod fele *az bakonra*” (29).

száll valahová 'telepszik, költözik valahová': „en haza *zallek achiadra*” (32).

szédeleg 'kószál, csavarog, kóborol': „kiket az piaczon talalek *zedewlewgwen* ... az borssos gyewrý kapwra haýtam ewket” (44).

szedett szőlő 'kifosztott, csupasz': „papan hagia Mint eg *zedewt zewlewt*” (22).

szerencse járgalás 'az esetlegesen, sikeresen behajtott adó (?)': „Engemet hýwathá zigetbe, fele *zerence Iargalast* Igíere ew Nġā, de *azert* en egikre sem kýwan-tam semj fizetest” (15).

szerencsétlet 'veszélynek kitesz': „Therek ferencz azzionióat felesseget Ew Ngāt Nem Mere Papan *zerenchaltatnj*, hazamhoz kewlde ... *achiadra*” (46).

szerével 'jószerivel, rendesen': „meeg *zeureuel* meg sem giogywltam wala” (6).

támogat 'megtámaszt, támasszal ellát': „kezdem warat *meg takarnj* ... es *tamogatnj* az palankot hol be dewlt shol ký dewlt” (17).

tilongat 'eltilt': „Nemes vram az erdewteul wezzewteulis Igen *tilongattanak*” (24).

után 'miatt': „giakor helliókón karokatt, es vezödelmett uallotam w Nāgok *wthan*” (1), „karokatis wallotam Ew Nġok *wtan*” (43).

választig 'folytonosan, egyre': „Mindenfele *walasztig* vigiazonk es biztatonk mindeneket” (19).

vártatás 'várakoztatás': „warwan debreczembe ... ez fele *wartatast* es kewl-chegewt Chak az en azzioniomnak kezzenhetem” (40).

1600 k.

Szamosközy István gyűjteménye, feljegyzései

c uruk: „igen kialtotak nekj hogh *Chiuruk*” (115).

e legyesleg 'vegyesen': „a3 mi taborunkigh mind *elegiefleg* mentwñk uelek” (116).

ellep a szem 'a szem belát': „en a3t nem tudom hani fereghben es meni uolt mert a3t a3 ember 3eme fohult *el nem lephette*” (109).

eltapodtat 'agyontapos': „mind *el tapotata* a3 tatar” (111).

falkony 'kisebb ágyúfajta': „Az teoreoknekis uala 4 *falkonia*” (106), „nekjk fűteogetek az *falkoniokat*” (113).

felesedik 'sokasodik, szaporodik': „a3 teorek *felefedten felefedet* es nem birunk uele” (101), „Az teorekis *felefedet* a3 magiaris” (102).

felesel 'vitatkozik': „ezen az zon adigh *felefelelenek* Egik fem akarta az mafik nak engedni” (112–3).

fog vmerre 'fordul, indul vmerre': „az onnodi *Vtra fogek*... az taborra fogek” (116).

ijetez 'ijesztget': „az a' kis legen legh eleol *Ieteozue* egj kardal” (107).

jár: hadd járjon 'ám legyen': „Palfi uiza azt monda no *hagi iariék* por kuruaft tudnam mit kellene Czielekednem de nem miuelem” (113).

jön: jössz: „ejel *ieoztúnk* uiza” (103).

kergetőzik 'egymást kerget': „*kergeteoztek* az mezeoben” (105).

közönseges 'közös': „közönfeges iora valo” ('közjó') (168), „*közönfeges* orzagh dolgabā iarnak” ('közügyben') (169).

meghazudtat 'meghazudtol': „ezen az zon adigh *felefelelenek*... *megh hazutatak* egj maft” (112–3).

megléhál 'megver': „tartozzek az Capitannia... ō magat affele chýelekedetiért, kemeniē *megh lehalni*” (169).

megtartózik 'helyben marad': „megh riagata eoket biztata *megh tartozanak*” (107).

megtolul 'összetorlódik': „mind az reure ment az teoreok, ot *taliultak* *megh*” (115).

mifélének: „menek *mi felekúnket* kerefni ha talalok” (115), „elfeoben *mi felenket* talalam Pelierdi Petert” (116).

partos: „onnet io *partos* uolt az uiz” (105).

pedig: *penit* (108, 109, 113, 114).

sehol: *fohult* (111).

sugár toll: „az farniabā ket tollat az *fugar tollat* ki fzakasztottak [az „kelechýen madarnak”] (166).

széled 'szanaszét megy' „utana *zeledenek* a' tatarnak” (111).

tapod, tapodtat 'tapos': „egj maft mind oda *tapotak*” (115), „*tapotatak* az zep fatorokat” (114).

tartózik 'helyben marad': „az fejedelmek... uegeztek uala hogj ne *tartozunk* hanem... meniwnk” (104).

tollat 'tol, nyom': „nem ugj uinak it mint oda fel hogj Cziak *tollatnak* egj maft” (112).

visel: *jó hírt visel* 'jó hírt megőrzi': „fiaim mindetigh io *hírt uifeltetek*” (107).

E. ABAFFY ERZSÉBET

LEVÉLSZEKRÉNY

Szathmári István írja: A magyar és finn személynévadásról: Az utóbbi években, évtizedekben egyre többen mennek külföldre, közelebb és távolabb, világot látni. Bizonyára sokaknak feltűnt, és nem kevesen furcsállhatták is, hogy az idegen nyelvű különféle úrlapokon az azt kitöltő személy nevére így kérdeznek: németül Vorname, angolul first name, franciául prénom, finnül etunimi, azaz szó szerint: előnév, első név. És nekünk, magyaroknak oda éppen ellenkezőleg, a nálunk második helyen álló keresztnevet, újabb elnevezéssel utónevet kell beírni. Majd ezt követően érdeklődnek a magyarban elől álló családnév vagy más szóval: vezetéknév után; németül Familienname, angolul surname, franciául nom de famille, finnül sukunimi. Vagyis rövi-

den, ha valakit így hívnak: *Nagy Gábor*; az ő neve a felsorolt nyelvekben a mienkhez képest fordított sorrendű, azaz: *Gábor Nagy* lesz.

Mindjárt sietek leszögezni, hogy a „családnév + keresztnév” sorrend Európában egyedül a mi nyelvünkben használatos. Vajon mi az oka ennek a kivételes sorrendnek?

Ismeretes, hogy a névadás célja elsősorban a megkülönböztetés, továbbá az, hogy a megkülönböztetett személyt meg tudjuk nevezni, és meg tudjuk szólítani. A magyarság — más népekhez hasonlóan — kezdetben egyelemű neveket használt. A XIV. századtól kezdve azonban nyilván több ok folytán — és ezek között mindenképpen ott szerepel az illető közösség elszaporodása — lassanként kialakultak a kételemű megnevezések. Ez aztán a XVI. század körül általánossá vált, és ettől fogva öröklődött a családban.

A többi nyelvtől eltérő mai sorrend okát — egy kissé leegyszerűsítve a dolgot — itt kell keresnünk. Tudniillik a régi, egyelemű név mellé az újabb megkülönböztető szó jelzőként került, a jelző pedig a magyarban — sok más nyelvvel ellentétben — mind a mai napig a jelzett szó előtt áll, mégpedig ragozatlan formában. Nyilván messze vezetne a névadás történeti bemutatása, annyit azonban megjegyezhetünk, hogy ezek között a megkülönböztető nevek között, amelyekből a család- vagy vezetéknév lett, sok volt a tulajdonságra utaló melléknév. Például: *fekete, santa, nagy*; továbbá a származás helyére utaló *-i* képzős melléknév, például: *pesti, debreceni, győri*, de még az efféle birtokos szerkezet: *István fia Pál* is hasonló formát eredményezett: *Istvánfi Pál*.

Érdekes azonban, hogy a ma is sok nyelvtani hasonlóságot mutató, rokon finn nyelv szintén eltér e tekintetben — mint láttuk — a mienktől. Csakhogy ha a finn nyelvjárásokra egy pillantást is vetünk, azonnal tapasztaljuk, hogy bizony azokban a mienkkel azonos a megnevezés sorrendje. Egy pohjanmaai, nyugat-finnországi nyelvjárást bemutató szövegben például ilyen névvel találkoztam: *Hautalan Antti*, magyarul azt mondhatnánk: *Hautalai András*. A *Hautala* helynév utáni *-n* a birtokos eset ragja, ami szerepét tekintve valójában megfelel a mi *-i* képzőnknek. És ez a megnevezésmód a finn nyelvjárásokban általános. Úgy látszik tehát, hogy a finn elnevezés azonos volt a mienkkel, csak — gondolom, svéd hatásra — a köznyelvben és az irodalmi nyelvben hozzáigazodott az Európában szokásosabbhoz.

Még annyit, hogy viszont lexikonokban, bibliográfiákban, hivatalos névsorokban — éppen mivel a családnév az igazi megkülönböztető elem — a felsorolt európai nyelvek szerint is (a mienkhez hasonlóan) a családnév áll elől, és utána következik a keresztnév, vesszővel elválasztva az előbbtől.

SZATHMÁRI ISTVÁN

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19, — Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18, — Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15, — Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13, — Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16, — Ft.
99. Bańcezerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21, — Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32, — Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14, — Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, — Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17, — Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175, — Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15, — Ft.
106. Guszkova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22, — Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18, — Ft.
108. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21, — Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15, — Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34, — Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, — Ft.
112. Jakab István: A magyar igeikötő szófajtnai útja. 1982. 17, — Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, — Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28, — Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, — Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25, — Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, — Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18, — Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, — Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42, — Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42, — Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22, — Ft.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32, — Ft.
124. Vértés O. András: Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22, — Ft.
125. T. Somogyi Magda: A passzív ige-tövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26, — Ft.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988. 29, — Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi forrának a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyvből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájészótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körömdi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
171. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás. 1987. 100,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
173. Körömdi Géza: Komárom megye helységneveinek rendszere. 1986. 30,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájészótár. 1987. 120,— Ft.
177. Pusztay János: Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60,— Ft.
179. Vértés O. András: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölesönhatása. 1987. 20,— Ft.
180. Gálffy Mózes: Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180,— Ft.
182. Guttman Miklós—Köbölkuti Katalin: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIV.

ÉVFOLYAM

1988.
3.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Szabó T. Attila</i> vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvtudományról	257
<i>Kovács Ferenc</i> : Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában	270
<i>Dömötör Adrienne</i> : A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben	283
<i>Herczeg Gyula</i> : A prózaíró Kosztolányi mondatszerkezetei	296
<i>M. Velenyák Zsófia</i> : Egy tudománytörténeti gyanúsítás eloszlátása	313
Kisebbségi közlemények. <i>Éder Zoltán</i> : Hány kiadásban jelent meg az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötete? — <i>May István</i> : Egy népetimológia nyomán követése a XVI–XVIII. században	324
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Mokány Sándor</i> : Fülvászár. — <i>Szilágyi Ferenc</i> : <i>Csendes, csend(ül), csitt! csillapodik, csillog, csügg, csen</i> — s ami mögöttük lehet	334
Élő nyelv. <i>Fazekas Tibor</i> : Mutatvány a bukovinai székely tájszótár anyagából	339
Szemle. <i>Szabó József</i> : Székely nyelvföldrajzi szótár. — <i>Szathmári István</i> : Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. — <i>Martinkó András</i> : Büky Béla, A pszichikumra vonatkozó szókinés korai rétege a magyarban. — <i>Balázs Géza</i> : Takács Lajos, Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon	355
Külföldiek. <i>Molnár Zoltán</i> : II. dialektológiai szimpozion. — <i>Décsy Gyula</i> : A XVI. nemzetközi nyelvtudományi kongresszus Quebecben	368
Társasági ügyek. <i>Schütz Ödön</i> : Ligeti Lajos — <i>Benkő Loránd</i> : Imre Samu köszöntése születésének hetvenedik évfordulóján. — <i>Péter Mihály</i> : Király Péter köszöntése hetvenedik születésnapján	382

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104 Ft. Egy szám ára: 26 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXIV. ÉVF.

1988. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Szabó T. Attila vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvtudományról*

Nem tudom, hogy szokás-e nyelvésztől ilyet kérdezni, de ha történetesen nem szokás, akkor is megkérdezem, hogy Szabó T. Attila számára mit jelent a nyelv?

Én özvegy édesanya gyermeke vagyok, mégpedig tanítónőnek a gyermeke. Ezért nekem a nyelv az Édesanyámra való emlékeztetést is jelenti, tehát anyanyelvet, és pedig tisztán, elegyítetlenül, szép anyanyelvet jelent. Édesanyámnak ez a szelleme egész életemben végigkísért, és igazán nagyon korai gyermekkoromtól kezdve nekem nagyon sokat jelentett a nyelv. És ezért adtam magam rövid kitérő után — mert először teológiát végeztem — az anyanyelv kutatására. Valóban az az igazság, hogy nyelvében él a nemzet. Az ember legközvetlenebb és legsodálatosabb alkotása a nyelv, amely nélkül nem tudnánk megélni. Nem tudnánk egymással a gondolatokat közölni, tehát ezzel a nyelvvel kell igazán törődni és ezzel kell élni. Ezért adtam egész életemet oda a nyelv vizsgálatára.

És ha ehhez hozzáteszünk még egy kérdést. Lehet, hogy értelmetlen így külön föltenni: nemzetiségi helyzetben van-e a nyelvnek valamilyen plusz ereje?

A nyelv, a nyelvhez való ragaszkodás a kisebbségi helyzetben a nemzeti-séghez való feltétlen ragaszkodást jelenti. És minthogy kisebbségi helyzetben különböző nyelvi hatásoknak kitéve a nyelv természetszerűen több — szinte azt mondhatnám — veszedelem között él, hát éppen ezért ottan a nyelvvel való törődés különleges jelentőségű. Úgyhogy az én munkásságomnak egyik része éppen a nyelvművelés volt, amelyet párhuzamosan folytattam az Akadémia és Kosztolányi nyelvművelésével. Kisebbségi helyzetben a nyelv különleges jelentőségű. Ha a nyelvet valaki megtagadja, akkor megtagadta természetesen egy adott kisebbséghez — akármelyik, nemcsak a magyar, hanem más kisebbséghez — való tartozását is.

És e tekintetben milyen hatásokkal tud működni egy nyelvész?

Én, hogy a magam példájáról beszéljek, az Erdélyi Múzeumnak is egy darabig szerkesztője voltam, és korai kezdettől munkatársa, ottan szinte tudományosan foglalkoztam a nyelvvel. De azonkívül az újságokban is, pedig nem

* Elhangzott beszélgetésként 1986. októberében a Magyar Televízióban. A szöveg élőszóbeli jellegét lényegében változatlanul hagytuk.

nagyon szerettem az újságokban való közlést; de az újságokban is közöltem egészen népszerű cikkeket, és úgy vettem észre, hogy valamelyes hatást mégis gyakoroltam. És nagyon nagy meglepéssel mondhatom, hogy utánam következett olyan fiatalabb nemzedék, amely tőlem átvette, s én akkor annyiba is hagytam aztán a nyelvművelés kérdését. Következett egy olyan nemzedék, amely nagyon szépen működött a nyelvművelés terén; sajnos az utóbbi időkben — különböző okok miatt — ez a nyelvművelés meglehetősen elhanyaglott.

Épp a hatás szempontjából nagyon érdekfeszítő az a váltás, hogy valaki irodalomtörténetről, tehát az irodalom oldaláról átmegegy a nyelvészet oldalára. Mert hiszen laikusnak azt hinné az ember, hogy az irodalommal mintha közvetlenebbül lehetne hatni.

Igen. Természetes.

És mégis, professzor úr váltott.

Ennek az is volt az oka, hogy — amint mondtam talán az előbbi beszélgetés során is — a kolozsvári egyetemen a magyar irodalom és nyelvészeti tan széken csak irodalomtörténeti professzor volt. És egyetlen jelentősebb nyelvész a kolozsvári református kollégiumban volt: Csűry Bálint, aki aztán a debreceni egyetemre került tanárnak. Miután ő kikerült 32-ben — azt hiszem, 1932-ben — Magyarországra, ez is hatott reám, az elhatározásomra, hogy ne az irodalomtörténettel foglalkozzam, amely téren már a fiatalabbak között is több munkás volt, viszont nyelvész nem volt senki. És ezért aztán, minthogy én Csűry Bálinttal is közvetlen, személyes kapcsolatban voltam, hiszen már középiskolában tanított engem, éppen ezért látva azt, hogy itten a magyar nyelvvel való foglalkozás, tudományos foglalkozás és gyakorlati foglalkozás elsőrendű kisebbségi érdek, ez is belejátszott abba, hogy én nem az irodalomtörténettel, hanem a nyelvészettel foglalkoztam. Szóval a páisi hatás mellett, kétségtelen, hogy ilyen megfontolás is döntő volt a választásomban. A múltkoriban beszéltem különben egy nagyon tehetséges tanítványommal, aki most a Kritériumnak a szerkesztője, és felvettem a kérdést, hogy mi az oka annak, hogy a tanítványaim legkülönbjei nem irodalomtörténetet választanak, hanem nyelvészetet.

És mit válaszolt?

Azt mondta, a nyelvészetnek kialakult munkamódszere van. A nyelvészeten adatok vannak, azokat összeállítja az ember, bizonyos eredményre eljut, és az az eredmény — szinte azt lehet mondani — megfellebbezhetetlen. Az irodalomtörténetnek nincsenek ilyen kialakult munkamódszerei. Az irodalomtörténetben sokkal inkább érvényesülnek az egyéni beleérzések, az egyéni vélemények, az érdeklődés valamely irányzat vagy valamelyik író irányába; ez nincs a nyelvészeten. A nyelvészeten pontos, határozott feleletet lehet adni, az irodalomtörténetben ezt nem lehet. Ezért választottam én is — mondta a tanítványom — a nyelvészetet.

És az nem lehet, hogy esetleg professzor úrnak a hatása miatt választják?

Nem, nem. Ezt nem hiszem. Erről különösen Benkő Loránd beszélhetne, ő is a tanítványaim közé tartozik. Az ő nyelvésziségre én voltam hatással. De csak a kezdetben. Azután elvált tőlem, és magasra emelkedett.

Professzor úr most olyanokat mond, minthogyha az irodalom nem játszott volna olyan nagyon-nagyon fontos szerepet az életében, de hiszen azért tudjuk, hogy játszott, ugye?

Igen, igen. Mindig érdekelt azért az irodalom. Foglalkoztam is egy-egy tanulmányomban az irodalom nyelvével is, bár ott azért nem kontárokodtam. Sok mindenbe belekontárokodtam, de az irodalmi nyelv vizsgálatába nem, mert az nagyon nagy beleélőkészséget és igazán szinte írói felkészültséget és tehetséget kíván meg, és én inkább a nyelvtörténettel, a nyelv történeti változásaival szerettem foglalkozni, mindig konkrét anyag alapján. Mert egész életemben azt tűztem ki feladatnak, hogy eredeti anyag alapján mondjak lehetőleg elfogadható véleményt valamely nyelvi kérdésről. De érdekes, ha valaki megfigyeli a cikkeimet, az azt hiszem, igazat ad nekem abban a vélekedésemben, hogy — a cikkeimen talán látszik is — nekem minden kérdés élmény volt. Én tulajdonképpen egy nyelvi élményemet írtam le, egy nyelvi élményből fakadó véleményemet írtam meg arról az egészen szürke kérdésről, amivel éppen foglalkoztam.

Ez azt jelenti, hogy szeretni kell okvetlenül a tárgyat?

Szeretni kell, igen. Nekem kérem a tudomány az életet jelentette. Nekem azon túl nem volt semmi. Szerencsére a feleségem olyan asszony volt, aki nem a társasági életre vágyott. Megértette a foglalkozásomat, úgyhogy én teljesen a tudománynak élhettem. És — gondolom — nem is lehet másképp alkotni, csak úgy, hogyha az ember azt, amivel foglalkozik, azt feltétlenül szereti. Nagyon jó, nagyon szerencsés életem volt, mert olyan környezetben éltem, ahol meglehetősen bizalmatlanság kísérte az én kritikai állásfoglalásaimat, és semmiféle közéleti megtiszteltetésben nem volt részem, és teljesen csak a tudománynak élhettem: az előadásaimnak és a tudományos munkának. Legtöbbet a levéltárban dolgoztam és a levéltárral foglalkoztam.

Milyen professzor úrnak egy napja?

Kéremszépen nagyon koránkelő vagyok. Fiatalabb koromban, mondjuk egy néhány évvel ezelőtt még öt órakor keltem fel reggel, hát az itten négy óra. És aztán négy órától, illetőleg rövidesen, hozzáültem a munkához. Sokszor a reggelit is elfelejtettem. A feleségem 12 órakor szólt be, hogy még nem reggeliztem. Dolgoztam kb. 11 óráig, akkor elmentem a Levéltárba, és ott pihentem ki az azelőtti munka fáradságait.

Már amilyen pihenés az.

Igen. Az pihenés, egy másfajta munka volt. Kikapcsolódás. Délután rendszerint pihentem, főképpen egy nagy idegkimerültség után. A feleségem, aki orvos, hozzászoktatott ahhoz, hogy pihenjek is délután, és akkor teljesen frissen ébredve dolgoztam kb. 11 óráig. 11-kor lefeküdtem, és nekem az éjjeli 6 órai alvás teljesen elég, s délután másfél órai, két órai alvás, hát az csakugyan elég. Nekem ilyen majdnem minden napom. Elég szürke életet, eseménytelen életet éltem, nagyon jó családi körülményeim voltak. A feleségem kiváló asszony, kiváló feleség, szinte édesanyám is, mert mindig tréfálok, hogy tulajdon-

képpen ő nevelt engem. Tudniillik véletlenül egybeesik, egybeesett az egyetemi tanári kinevezésem és a házasságom időpontja. S mindig mondom neki, hogy engem tulajdonképpen azért neveztek ki, mert megtudták, hogy ő lett a feleségem. Ezt csak tréfából és televízió kívüli adásként mondom.

De hát professzor úrnak az élete, az életének a java egybeesett Erdély XX. századi történelmének különféle zajgásaival.

Bizony.

Ezeket ki lehetett rekeszteni?

Nem lehetett. Mindig nagyon mélyen befolyásoltak azok a változások, amik ez alatt az idő alatt történtek. Két világháború, kétszeri uralomváltozás, ezek mind, mind nagy megrendülést jelentettek az életemben. Még az első uralomváltozás nem, de a második az már nagyobb, mert most már, hát szóval arról nemigen szeretek beszélni, mert az már politikum, és a politika az nem az én mezőm.

De a nyelv mint történelem is nyilván érint olyan társadalmi ügyleteket, amelyek nem tanulság nélkül valók. Ezt azért mondom, hogy talán még a nyelvész életéből se lehet teljesen kirekeszteni a társadalmi momentumokat.

Egyáltalán nem. A nyelvet a társadalom vizsgálata nélkül nem lehet értelmezni. A nyelv vizsgálata nélkül nem lehet értelmezni. A nyelv társadalmi termék, és csak a környező társadalom történeti vonatkozásaiban és csak a mindenkori történelmi változásokkal kapcsolatban lehet nagyon sok mindent megérteni. Nem lehet semmi esetre sem kizárni a vizsgálódásból a nyelvi életet.

Az eredetiségre törekvő módszert ebben a kutatásban valamilyen minta alapján vette magának, professzor úr?

Nem. Csak eredeti anyag alapján lehet mondani eredeti véleményt. Ha valami eredetiség van a munkásságomban, akkor az az oka, hogy mindig lehetőleg gazdag anyag összehordásával és kritikai szemlélődéssel igyekeztem a megfelelő véleményt kialakítani. Már Pais Dezső egykor, amikor egészen fiatal kezdő koromban nyilatkozott az akadémiai Szily- emlékéremmel kapcsolatban (1940-ben) a munkásságomról, azt mondta: „Szabó T. Attila nem a képzelet világában élő nyelvész. Véleménye, eredményei mindig az adatokból magukból kerekednek ki.” Így! Ez igaz. Pais Dezsőnek ez a véleménye igaz, és az megerősített engem abban, hogy igenis az az igazi nyelvészkedés, ahol az adatokból kerekednek ki az eredmények.

A minta esetében én arra is gondoltam, hogy minthogyha az erdélyi művelődés-történetből is jönne valami ilyesfata hagyomány. Tehát ez az eredetiségre való törekvés.

Hát igen. Ez kétségtelen. Hát ugye, ha nézi az ember, akár Apáczai Csere Jánost vagy Both Pétert vagy Kőrösi Csoma Sándort, Gyarmathi Sámuel, ezeknek mindegyike adatgyűjtő, adatfelhalmozó és a belőle levont eredményekből táplálkozó tudós volt.

És gondol illyesmire az ember, tehát a szellemi történetnek ezekre a hagyományaira, vagy hát ez csak úgy van?

Hát amint az előbb mondtam, csak így lehet. Ilyen értelemben az ember gondol, de aztán csak később veszi észre, mikor történeti távlatból nézi a kérdést: hopp, hisz szellemtörténeti szempontból én is ennek az irányzatnak vagyok a híve. Nem gondol az ember közben, hanem ebben a mondjuk hát hagyományos gondolkörben élve, annak a szellemével táplálkozva kétségtelen maga is ilyen értelemben többé-kevésbé tudatosítja vagy nem tudatosítja az elődöknek ilyen irányú vélekedését és munkálkodását.

Van egyáltalán vagy meghatározható ilyen szellemi kör, ami az erdélyiséggel lenne azonos?

Hát ez a legnehezebb kérdés, amit fel lehet tenni egy embernek. Érdekes az erdélyi tudományosságnak és az erdélyi szellemnek a története. Az erdélyi művelődés történetében vannak magas csúcsok. Azok, amiket az előbb is említettem, de vannak persze mások is. Benkő Józsefet is említhetem ugyanide. De nincsen ezek között a csúcsok között közvetlen kapcsolat, tehát mondjuk ilyen folytatásbéli . . .

összeköttetés?

. . . összeköttetés. Egy csúcs és aztán utána semmi.

Nyilván a történelem magyarázza, nem?

Nem tudom, hogy mi a magyarázata ennek. Talán az, hogy soha nem volt olyan nyugodt körülmények között az erdélyi társadalom, és nem voltak olyan szervezeti keretei, amelyek biztosítani tudták volna a folytonosságot a tudományos munkában, illetőleg a művelődéstörténeti jelenségekben. Talán ez lehet az oka. És sajnos most aztán igazán úgyszólván semmiféle ilyen tudományos keret nincs, amelyben ezt a munkát tovább lehetne folytatni.

A Szótörténeti Tár mennyiben folytatódik?

A Szótörténeti Tár, ugye! Most kellett volna megjelennie az ötödik kötetnek, és hát mi már a hatodik kötetet is megszerkesztettük, sőt a hetedik kötetnél vagyunk . . . De hát 12 kötetes munka lenne, és az bizony az én koromban már nagyon kétséges, hogy vajon lesz-e annyi erőm, hogy ezt be tudjam a munkatársaimmal együtt fejezni. Reméljük, hogy esetleg az utódok be tudják fejezni.

Van egyáltalán ember Erdélyben vagy bárhol, aki azokat az okiratokat, amelyek ott föllelhetők olyan mélységben és olyan mennyiségben ismeri, mint professzor úr?

Hát nyelvész nincs. Történész van: Jakó Zsigmond, és vannak még fiatalabbak is, akik dolgoznak. Egyed Ákos, Magyar András és Demény Lajos, de ezek történeti szempontból. Sajnos a nyelvészek között nincs senki, aki az én munkámat, az én kutatói munkámat tudná folytatni. És ennek megvan az az

oka is, hogy bizonyos bürokratikus kötöttségek nagyon nehézkessé teszik a levéltárakban való kutatómunkát. Én még nem tapasztalom, mert én már régi ember vagyok, és velem másként bánnak, de a fiatalokkal szemben bizony meglehetősen megkötöttségek vannak.

Mennyi cédulát jelent az, professzor úr, amit összegyűjtött? Nyilván a számok itt nem sokat mondhatnak, vagy nem föltétlenül mondanak sokat, de azért mégis kíváncsi vagyok.

Ezt rendkívül nehéz megmondani. Inkább szeretnék egy teljesen hozzávetőleges „hasszámot” mondani, hogy kb. olyan 4–5 millió nyelvi adatot gyűjtöttem össze. Ezt abból következtetem, hogy legutóbb számítást tettünk a *K* betűt illetőleg, amelyiket teljesen megszerkesztettük. A *K* betű megszerkesztéséhez 500 000 adat állt rendelkezésünkre. Hát hogyha a *K* betűnél, amelyik a leggazdagabb szócikkekből álló betűje az ábécének, ha ott annyi van, akkor azt egészen nyugodtan meg lehet szorozni tízzel. És ebből adódik az öt millió nyelvi adat.

Hát ebből viszont már azt se nagyon lehet kikövetkeztetni, hogy lehet ezt az adathalmazt kezelni.

Nagyon nehéz a kezelése, különösen a mi viszonyaink között, ahol a meglehetősen kicsi lakásban nagyon nehéz elhelyezni a cédulákat, cédulaanyagot. Érdekes ezeknek a céduláknak a természete. A cédulák mindig egy hosszabb szöveget foglalnak magukba, amely szövegbe öt-hat-tíz-tizenöt-húsz adat is előfordul, és felül a cédulán, az üres részre fel vannak írva azok a szavak, amelyeknél fel kell használni azt a szövegrészt. Úgyhogy mikor az egyik címszónál megszerkesztettük ezt az adatot, át kell tenni a következő címszóhoz, amely abban a szövegben előfordul. Ezért állandóan rendezni kell az anyagot, továbbrendezni, és hát ez bizony elég nehéz és nagy munka; ezt az ikertestvérem végzi,¹ aki korombéli, csakhogy nőnemű lény, és ő végzi ezt nagy odaadással.

Van ilyen vállalkozás valahol a világon? Lehet ezt tudni?

Nekem a világba való kitekintésem nagyon csekély. Nem tudom, esetleg mások nyilatkozhatnak ebben a kérdésben, sokszor hallottam recenziókban, tehát ismertetésekben azt emlegetni, hogy ilyen nincs, dehát én ezt nem tudom ellenőrizni, hogy van-e, vagy nincs.

És mi az a belső hajtóerő, ami miatt ilyesmire adja a fejét az ember, mert hiszen ez majdnem kilátástalan küzdelem.

Hát az igaz. Igaz az a megállapítás, hogy én tulajdonképpen egész életemben kilátástalanságban dolgoztam. Mindig az volt a véleményem: engem meglehetősen kielégített maga a munka, és hát Istenem, valami csak lesz belőle, és véletlenül sikerült is. Mert legalábbis négy kötet megjelent, s még továbbiak is meg vannak szerkesztve, illetőleg megszerkesztődnek ezután. A hajtóerő a nyelvnek és a népnek a feltétlen szeretete. Enélkül nincs, a lelki, a belső lelki rugók nélkül nincsen ilyen méretű tudományos munkához alkotói kedv, erő, odaadás.

¹ Szabó T. Judit.

Mit lehet megtudni ezekből a régi szavakból mondjuk egy népről?

A nyelvben benne van egy népnek a története. Ahogy meg lehet rajzolni a nyelv alapján a finnugor kori művelődési réteget, s e réteg alapján a korabeli műveltséget, azután tovább az ugor kornak, azután az előmagyar kornak és aztán a későbbi történeti magyar koroknak a műveltségét, ugyanúgy meg lehet rajzolni részben az alapvető szókincs változásaiival, részben pedig az idegenből jött jövevényszavak segítségével azokat a hatásokat, amelyekben a magyarság élt; hát ez a legnagyobb művelődéstörténeti tanulság.

Tehát hibázunk, hogyha az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat valamifajta szótárnak fogjuk föl csupán?

Igen! Mondták is, hogy az nem is szótár, hanem művelődéstörténeti adattár, művelődéstörténeti lexikon. Volt olyan, aki — Lőrincze Lajos például — ennek minősítette. Kétségtelen, az eddigi szótáriródlomhoz képest, magyar történeti szótárakhoz képest — ezt Benkő Loránd is megállapította — ez egyedi alkotás, amely most már ha jól, ha rossz értelemben, nem hasonlítható az elődeihez. Azt azért nem lehet megtagadni, hogy az elődöknek a munkája hatott az én munkásságomra is. Az eddigi eredmények, s még inkább az eddigi eredményekben mutatkozó hiányok nagyon is befolyásolták munkámat. Legalábbis az eddigi vélemények alapján, hiszen az első kötetről 82 ismertetés jelent meg, ami azt mutatja, hogy meglehetősen érdeklődést keltett a szótár. Ezeknek az ismertetéseknek a tekintetbe vételével azt mondhatom, hogy csakugyan valami újat, új szótártípust alkottam. Meg vagyok azonban győződve, hogy ez nem az utolsó lépés a magyar történeti szótáriródlom fejlődésében, mert hiszen lehet rosszabb szótárt szerkeszteni, mint az enyém, de nem illik! És nem ajánlatos. Mert minden következő lépésnek tovább kell mennie, egy magasabb fokra kell emelkednie, és meg vagyok győződve, hogy ez a szótár akkor tölti be igazán a rendeltetését, hogyha a következő szótárak még tökéletesebben, még kifogástalanabban érvényesítik az elkövetkezendő nemzedékek igényéből, igényeiből fakadó módszereket és eredményeket.

Igen, csak az a kérdés, hogy maradt-e még a következő nemzedékeknek ilyen élvezni valójuk, hiszen professzor úr szinte mindent föltárt.

Ó, haj-jaj-jaj! Hát a levéltárakban olyan hallatlan mennyiségű anyag van, hogy én abban csak szemelgettem, abból a nagy tengerből merengettem valamit, hiszen már Zolnay Gyula, aki megszerkesztette Szamota István gyűjtéséből az Oklevélszótárat, megmondta, hogy a levéltárakban olyan hatalmas anyag gyűlt össze, annyi rejtőzködik, hogy nem Szamota ifjúsága, hanem száz meg száz kutatónak egész élete munkája sem elég földolgozásukra. Ez csak kezdet. Mondjuk erdélyi vonatkozásban meglehetősen sokat gyűjtöttem össze, de mi van a dunántúli levéltárakban! Van olyan dunántúli levéltár, ahol egy fél-millió missilis levél van. Hát abban mi van, milyen nyelvi anyag van! És a kassai levéltárban vagy a debreceni levéltárban. Nem beszélhetek az alföldi levéltárakról, mert sajnos azok elpusztultak. Például Szegednek a levéltári anyaga a XVIII. században, tehát a felszabadulás után (a töröktől való felszabadulás után) kezdődik. Hallatlan anyag van levéltárainkban.

Na, én csak az erdélyi levéltárakra gondoltam.

Ott, ott, ott is. Hát én ott nagyon sokat dolgoztam fel, hát még mennyi minden van! Kimeríthetetlen a múltunk. És különösen ha a múltat úgy értelmezzük, hogy a múlt század is múlt. Akkor meg aztán ott van az egész irodalom, az egész könyvirodalom. Szó se lehet róla, hogy ez befejezés. Mondjuk minta lehet, meghaladható és tökéletesíthető minta lehet az elkövetkezendő szótári történésekhez.

Hány évet áldozott eddig erre professzor úr?

Én 19 éves koromban kezdtem a levéltári munkát, hát most nyolcvan éves vagyok. 61 év.

És még a következők.

Hát igen, nem tudom, hogy mennyi van még hátra.

Na de most is tetszik járni a levéltárakat.

Hogyne, járok, járok a levéltárba. Van azonban egy nagyon nagy hibám, hogy sajnos nem tudom csak a szótár szerkesztésére összpontosítani az erőmet, mert ugye a levéltár nekem nagyon, nagyon kedves, de most már azért kevesebbet járok oda. Megtörténik, hogy egy héten csak kétszer megyek el.

És a régi időkben kutatgatva, melyik század — lehet, hogy ezt meg se lehet mondani —, melyik század keltette fel leginkább az érdeklődését? Melyiket lehet legjobban szeretni?

Ezt nem mondhatom, hogy volt század, amelyiket szerettem, mert a nyelvtörténész az mindig távlatokban gondolkodik, az évszázadok távlatában. És éppen a folyamatok érdeklik, nem a pillanatnyi eredmény, hanem egy folyamat megindulása hova jut el. Úgyhogy ilyen vonatkozásban nem lehet azt mondani, hogy én a XVI. századdal foglalkozom. Persze nagyon érdekel, mert az egy különleges nyelvi élmény azzal a századdal foglalkozni, dehát eljut az ember a XIX. századig a nyelvi jelenségeknek a folyamatát vizsgálva. És éppen a történeti folyamatnak a vizsgálata, ez az érdekes a nyelvtudományban. Aki csak úgy betokozódik egy bizonyos, nagyon kicsi területre, az is nagyon értékes munkát végez, de az soha nem annyira érdekes, mint a folyamatokban, a távlatokban való szemléltetés. Én például úgy vagyok, hogy mikor egy könyvet ismertetni akarok, akkor azt mindig úgy szemlélem, hogy a tudományban annak a könyvnek mi a helye. Mert ebből meg lehet ítélni, hogy ez fejlődés-e egy előbbi állapothoz képest vagy pedig megtorpanás vagy éppen visszaesés. Történeti távlat nélkül semmi jelenséget nem lehet tulajdonképpen valóságosan és elfogadhatóan értékelni. Ez a nyelvre aztán igazán áll.

És annak van valami szerepe, hogy az ember mikor kezd el? Például a levéltári kutatásban biztos, hogy van az ilyesminek szerepe, hogy jó órában nyúlt ehhez professzor úr.

Hogy értsem ezt?

Úgy, hogy akkor be lehetett jutni a levéltárakba.

Igen, igen, igen. Hát nekem nagyon kedvező helyzetem volt, mert Kelemen Lajos, akiről beszéltem, ő szoktatott hozzá a nyelvészeti kutatómunkához, és ő vezetett be a nyelvtörténeti kutatómunkába. Ő vezetett be az oklevelek olvasásának a művészetébe, és azután mellé kerültem 1936-ban levéltárosnak. 1940-ben aztán otthagytam a levéltárat, mert kineveztek egyetemi tanárnak, de azután is nagyon sokat jártam a levéltárba, és mikor ő nyugdíjba került 44 nyarán, akkor engem neveztek ki a levéltár igazgatójává. Így aztán mint igazgató — rövid ideig ugyan, de még közvetlenebbül kapcsolatban voltam a levéltárral, és hát ez nagyon előnyösen befolyásolta a nyelvészeti érdeklődésemnek a kiélését.

Tehát volna ott még mit kutatni. Hát professzor úr tudja azt, hogy mi van ezekben a levéltárakban.

De mennyi van, de mennyi van! Sajnos bürokratikus megkötöttségek miatt most ehhez a levéltári anyaghoz én nem tudok hozzáférni. Ami jó abból a szempontból, hogy legalább nem csábít éppen olyan nagyon, de azért mindig kapok én olyan levéltárat, amit igazán meg lehet közelíteni.

Nyilván a történelem a levéltárak sorsában is szemlélhető.

Igen, igen, igen. Föltétlenül.

Kikkel volt professzor úr és kikkel van az erdélyi nagyok közül barátságban? Vagy közeli szellemi kapcsolatban?

A történészek közül Jakó Zsigmond, aki most múlt éppen szeptember elején 70 éves, vele nagyon jó viszonyban vagyok. Aztán Benkő Samu. A művelődéstörténetbe, az erdélyi művelődéstörténetbe különösen beleásta magát. Aztán Pataki Józseffel, akinek most jelent meg Demény Lajossal társulva a Székely Oklevéltárnak a két kötete. Aztán a fiatalabakkal (a történészekkel) már kevésbé vagyok kapcsolatban. Van egy kiváló nyelvtörténész tanítványom, Gergely Piroska, úgyhogy ő volna még talán leginkább, aki foglalkozhatna — és remélem is, hogy majd az Erdélyi Magyar Szótártörténeti Tár alapján foglalkozni is fog — az erdélyi nyelvjárások történeti kérdéseivel. Sajnos most nagyon meg van terhelve, mert tanszékvezető, és ez már nagyon nagy bürokratikus megkötöttséget jelent.

Meddig tanított professzor úr az egyetemen?

Engem 1940-ben neveztek ki egyetemi tanárnak, és 71-ben mentem nyugdíjba. Eddig voltam egyetemi tanár.

Előadása sincs azóta az egyetemen?

Nincs. Nem nagyon vágyom most már előadásra. Én különben nem voltam nagyon jó tanár, abban az értelemben, hogy nem tudtam teljesen nekiadni magam a tanárságnak. Mindig a kutatás érdekelt. Mindig valahogy úgy érez-

tem, hogy engem a tanárság megakadályoz abban, hogy igazán teljesen a kutatómunkának élhessek. Azonban Benkő Lóri is tanúja lehet annak, hogy az előadásaim után rendszerint a levéltárba siettem, és ott pihentem ki az előadás fáradalmait.

És általában milyen volt, vagy ma milyen a kapcsolat az ottani szellemi műhelyek és a magyarországi szellemi műhelyek között?

Hát csak személyi kapcsolatról lehet beszélni, műhelykapcsolatokról nemigen, mert hiszen tudvalévő, hogy ennek megvannak a maga akadályai. A személyi kapcsolat a lehető legjobb, én például az összes magyarországi nyelvessel a legjobb szellemi kapcsolatban vagyok. A személyes kapcsolat kifogástalan, és hát mi segítségre is szorulunk; és ami segítséget meg tudnak itt adni, azt mindent megkapok a barátaim, a nyelvésztársaim részéről. Az egészen meghatározó sokszor, hogy milyen mértékig segítik az embert. És maga az, hogy együttéreznek velünk, az már olyan lökőerő, olyan hajtóerő a mi munkásságunkban. Az a véleményem, hogy talán még túlságba is mennek a mi megbecsülésünkben az itteni barátaim és kollégáim, a kritikai szellem nem nagyon nyilvánul meg a mi munkásságunkkal szemben olyan mértékig, ahogy egészségesebb volna.

Na de hát mit lehetne professzor úrnak az életútjában, munkásságában szigorúban kritizálni?

Minden embernek vannak az életében, munkásságában megbírálni, kifogásolható dolgok. Hibátlan ember nincs.

Az bizonyos, de ilyen óriási teljesítmény és ilyen óriási munka se nagyon van bocsásson meg, hogy így a szemébe mondom, de hát ezt nem én találom ki.

Aki óriási teljesítményeket végzett, mondjuk, hogy átvegyem ezt a jelzőt, az mindig tudja, hogy mindez a nagy, óriási teljesítményhez képest, hát ugye, elenyészően kicsi.

Szépíróknál és művészeknél előfordul az, hogy már valahogy gyerekkorban megkapják azt a töltetet, ami aztán mozgatja őket egész életükben. A nyelvésznél is lehet ilyesmi, hogy a gyerekkor alakít valamit?

Hogyne. Nagyon. Föltétlenül. Nekem például az volt a szerencsém első sorban, hogy nyelvész lettem, az Édesanyám — amint mondtam már — tanító-nő volt. Tehát az ő nyelvi környezete a lehető legegészségesebb volt számomra. Kiváló.

Ez hol volt?

Désen. Én tudniillik nem Désen születtem, mert — ezt úgy szoktam mondani — ahol én születtem, két csapás érte a magyar nemzetet. Az egyik az, hogy ott halt meg, esett el Petőfi Sándor, s a másikat szerénységem tiltja megmondani. Tehát én Fehéregyházán születtem, csak másfél éves koromban meghalt az Édesapám, és akkor Édesanyám öt gyermekével visszaköltözött Désre,

a család eredeti fészkébe, így kerültem aztán én Désre. Az elemi iskolában, ahogyan visszagondolok, rendkívül szép magyar beszédű tanítóim voltak. Tehát nagyon jó nyelvi hatás ért ott is engem. A gimnáziumban pedig éppen emlékezem egy Verébi Antal nevű tanáromra, akinek az érces, férfias hangja ma is fülembe cseng. Rendkívül igényes volt nyelvi kérdésekben. Akkor a tanárság sokkal tisztábban, elegyítetlenebbül beszélt magyarul, nem volt annyi idegen szó a beszédében. Jól emlékszem, amikor ötödik gimnazista koromban kezembe került egy idegen szavak szótára, elcsudálkoztam, hogy hát ez mire való. Mind olyan szavak voltak benne, amiket én úgyszólván soha életemben nem hallottam a latin tanításon kívül. Ott a latin eredetű szavakat még hallottam. Kiváló nyelvi hatás volt a középiskolában is: Csúry Bálint volt a tanárom. Utána vele nagyon közeli baráti kapcsolatba kerültem.

Ez még mind Désen, vagy ez már Kolozsvárt?

Már Kolozsvárt a református kollégiumban 7–8. gimnazista koromban ő volt a tanárom, de azután kerültem tulajdonképpen vele nagyon közeli kapcsolatba, mert elvitt egy alkalommal a moldvai csángók közé, 1930-ban. Akkor voltam először a moldvai csángók között, aztán később végigjártam az egész csángó területet – háromszor is – kerékpárral, de az már a negyvenes évek végén történt, 49-ben. És a tanárain, tanítóim részéről a nyelvi hatás kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy úgyszólván predesztinálva legyek a nyelvészeti kutatásra.

Dés egyébként az egyik legnagyobb XX. századi román férfiúnak is városa.

”Igen.”

Petru Grozának.

Hát őneki úgy városa, hogy ott volt börtönben, nem dési származású.

Nem dési származású, de lakott ott is.

Lakott, munkás volt.

És tetszett ismerni őt?

Nem ismertem. Bár érdekes, az életemnek van egy olyan pontja, ahol mondjuk érintkezésbe kerülhettem, mert én 14 éves koromban fel akartam hagyni a tanulással, és elmentem munkásnak a dési vasúti műhelyekbe, és ott volt éppen valószínűleg abban az időben Gheorghiu Dej is. De nem emékszem rá.

Most két malomban órlünk.

Hogyhogy?

Mert professzor úr Gheorghiu Dejről beszél, én meg Grozáról.

Ja, Grozáról. Groza nem dési volt, ő dévai volt. Groza egy alkalommal meglátogatta a Bolyai Egyetemet, és akkor láttam, de egyébként nem voltam vele semmilyen ismeretségben.

Azt tessék megmondani nekem, hogy amikor ezek a csángó körutak voltak, mi volt professzor úr benyomása a csángókról? Milyen életkörülmények között voltak akkor?

Rendkívül patriarchális viszonyok között éltek, valósággal a középkori erkölcsi és vallásos normák között éltek. Nagyon eleven családi életük volt, és nagyon szapora népség volt. Nagyon érdekes volt az az összehasonlítás, amit az 1930-as és az 1949-es tanulmányi utam alkalmával tapasztaltam. 29-ben, mikor jártam a moldvai csángók között, Bogdánfalván is voltam. Ez a déli csángóknak egyik nagy települése, olyan 6–7 ezer lakosú község. Mikor leszálltunk az állomáson és indultunk Bogdánfalva felé, irtózatos záporosó volt, bőrig áztunk a professzorommal együtt. Emlékeztem, hogy elég nagy időt, elég nagy távolságot kellett megfutni, amíg eljutottunk Bogdánfalvára. Mikor 1949-ben leszállok az állomáson, alig megyünk egy kilométert, egy nagy falu van ottan. Ez mi a csuda? S akkor tudtam meg a következőt. Bogdánfalván az első világháború előtt volt egy Neumann páter¹ nevű lengyel pap, aki nagyon atyai lelkületű ember volt. Megtanult jól magyarul: magyarul misézni, magyarul gyónatni az embereket, temetni stb., de ez az első világháború alkalmával, minthogy Lengyelország akkor Oroszországhoz tartozott, el kellett hogy hagyja Romániát, és a csángók várták vissza. Közben betöltötték a plébániát. Mikor visszakerült Neumann páter, éppen a 20-as évek vége táján, nem volt plébániája. A csángók építettek neki egy fatemplomot, és mikor én 20 esztendővel később arra jártam, a fatemplom körül egy 1500 lakosú falu volt. 20 esztendő alatt! Olyan szaporák voltak. Ott a 6–8 gyermek nem ritkaság.

Mindenesetre lelkileg is szép történet.

Igen.

És nyelvillel milyen állapotban voltak?

Nagyon érdekes, ezt már beszéltük Benkő Loránddal tavaly vagy a napokban, hogy általában a közfelfogás mindig csángókról, moldvai csángókról beszél. De a moldvai csángók között megkülönböztethető három csoport. Az egyik az északi csángók, akik Szabófalva környékén laknak. Most már körülbelül legfeljebb négy falura korlátozódó, rendkívül régies jellegű és az egész magyar nyelvjárási viszonylatban nagyon érdekes nyelvi különlegességeket őrző nyelvjárás. Azután van egy déli csángó csoport, az a nyelvjárás, amelyikről az előbb szólottam, Bogdánfalva környékén. Ott van megint vagy 4–5 falu; az igazi *csángó* név erre a két körzetre vonatkozik. Két csoportbeli csángóságra vonatkozik tehát, itten van 10–12 falu. Összesen 71 vagy 72 falu van. A tizenkettőn felüli, azok mind tulajdonképpen székelyek, a XVIII–XIX. században beköltözött székelyek. Tehát a csángóság egyáltalában nem mondható egységesnek. Meglehetősen hasonlít egymáshoz az északi csángó és a déli csángó nyelvjárás, de merőben elkülöníthető a többi székelyes csángó nyelvjárástól.

És mi a viszonyuk a mai magyar nyelvhez?

Ami nagyon erősen elkülöníti a mai magyar nyelvtől, az a nyelvjárás. A nyelvújításnak az eredményei egyáltalában nincsenek meg a csángóság nyelvén. Vagy ők maguk találtak ki szavakat azokra a fogalmakra, melyekre

¹ Vö. DOMOKOS PÁL PÉTER, A moldvai nagyság. Budapest, 1987.

szükség volt, vagy pedig átvették a románból mint kölcsönszót, és azt használják. Általában nagyon nagy a román nyelvi hatás a csángóság nyelvében, ami érthető is.

De akkor ez bizonyos értelemben — csak ebben a vonatkozásban mondom — Kánaán a nyelvtörténész számára.

Igen, igen. Az.

Ez a jelen valóságban megőrzött múlt.

Igen, igen. Éppen Benkő Loránddal beszéltük, hogy mikor először az északi csángók közé került, az első napokban nem tudta megérteni a nyelvüket. Nyelvtörténész létére is nagyon nehezen tudott hozzászokni ahhoz a különleges hanglejtéshez és a különleges szavaikhoz, a sok román kölcsönszóhoz stb. Nagyon nehéz megérteni az északiakat. A székelyes csángóknak a nyelvét jóval könnyebb megérteni.

És az kétséges lehet, hogy bármifajta csángó a magyar néptörzshöz tartozik?

Az biztos, hogy csak magyar csoport, csak a magyarságból kiszakadt csoport lehet. Hogy hogyan, miképpen szakadt oda ez az északi és déli csángó, az a legtalányosabb kérdés. Mert a többi, a székelyes csoport nem kérdéses, hogy kivándorlás, mégpedig nagyon közeli kivándorlás révén.

A mádэфalvi veszedelem. . .

Részint a mádэфalvi veszedelem, részint az állandó kitelepedési vágy is vezethette oda a székelyeket.

Professzor úr! Sokféle-fajta szellemi áramlatban gondolkodtak és gondolkodnak az emberek a romániai magyarságnak a körében is. Saját nemzedékében vagy a pár évvel fiatalabbak körében mit tapasztal, hogy a nézetek közelednek-e, távolodnak-e?

Hát én azt hiszem, hogy mivel egyforma külső hatás éri az erdélyi magyar szellemiséget, meglehetősen egységes az állásfoglalás minden kérdéssel kapcsolatban. Nem lehet nagy különbség az adott helyzetben, adott viszonyok között. Itt, Magyarországon sokkal inkább lehetnek ilyen nemzedéki különbségek, de ahol azonos üstben főnek az emberek, ottan ilyen nemzedékbeli különbség nemigen lehet. Nem tapasztaltam azt, hogy sokban különbözne a fiatalok véleménye az én véleményemtől, a korombéliek véleményétől.

Beszélgetésünknek a kezdetén említette, hogy édesanyja szinte úgy indította út-
nak, ha talán nem is szóval, mint Nyilas Misit — Móricz Zsigmondnak a „Légy jó mindhalálig”-jában — az édesanyja. Most visszatekintve az eddigi életútra és az eddigi munkásságra, éppen ennek az indulásnak a jegyében, mi sikerült, milyen az eredmény?

Mi az eredmény? Már a saját munkásságomnak?

Egyáltalán az, amit professzor úr elképzelt, hogy mit lehet kezdeni egy élettel.

Hát sajnos én igen magasraszabtam, most, ahogy utólag visszagondolok, nem számoltam teljesen az egyéni teljesítőképességemmel. Mert amit elvégeztem, elvégeztem, megjelent stb., de van két nagy munkám, az egyik az Erdélyi

Szótörténeti Tár, amelyet már egyedül aligha, vagy be tudok befejezni, vagy nem tudok befejezni, de azon kívül volt nekem egy nagy tervem még, az erdélyi történeti helynévanyag összegyűjtése. És ezzel már évtizedek óta nem tudok foglalkozni a másik nagy munka miatt, úgyhogy például ebben a tekintetben befejezetlen lesz az életművem. De mindenesetre amit összegyűjtöttem — ott is kb. 700 000 történeti adat —, az mégiscsak valamit jelent majd a tudomány számára.

És talán többet is, nemcsak a tudományosság számára, hiszen ez nemcsak tudomány azért, nemcsak tudományos kérdés. Itt valami megőrződik.

Igen, igen, igen. Persze. Szerettem volna, ha legalább 10 esztendővel hamarabb nyílik alkalom számomra, hogy a Szótörténeti Tár munkájához, szerkesztéséhez hozzáfogjak, mert akkor a valószínűsége meglett volna annak, hogy be tudom fejezni ezt a munkát. Így mindig nagyon nagy aggodalmaskodással tekintek elé. Különösen mikor egy-egy ilyen kellemetlen egészségügyi mozzanat is belejátszik az életembe, akkor aztán igazán félek az elkövetkezendő időktől. Szerencsére, ahogy már mondtam, a feleségem orvos, és így nagyon hamar észreveszi a kisebb hibákat a szervezetemben, és mindig gondoskodik arról, hogy kikerüljek a bajból. Most is például elég nagy bajból hoztak ki. Amit orvosfeleség nélkül nem is tudtam volna, nem is sejtettem volna meg. Most utólag vallotta be a feleségem, hogy úgy hozott ide, hogy igenis nagyon komoly a baj. Úgy is kérte az útlevelet, hogy három hónapra, hogy legyen idő. Hát szerencsére hamarabb vége volt. És éppen a túlhajtott munka, meg a nem éppen kellemes lelki körülmények miatt sokszor volt olyan mértékű idegkimerülésem, hogy abból csak egy orvosfeleség megértése és szeretete tudott engem visszahozni az életbe.

De hát úgy veszem észre, hogy a professzor úr nem saját magát félti itt elsősorban.

Hogy érti?

Nem az egészségét, hanem a munkát.

A munkát. Én nagyon sokat gondolkoztam azon, hogy mi az emberi életnek a célja. És nem tudtam mást kitalálni, mint azt, hogy a munka. Az alkotás. A közösség számára való alkotás és a közösség életével való egybefonódás a munka révén. És ezt igyekeztem mindig a tanítványaimban — nem is prédikációval, hanem inkább példaadással — tovább éltetni. Meglehetősen sikerült is egynéhány tanítványom életében.

Köszönjük szépen.

Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában*

C) Sylvester Grammatikájának harmadik nagy fejezete (*etymológia*) — mint arra már utaltam — a mai értelemben vett szótan kérdéseivel foglalkozik. E helyen a legfontosabbak a beszéd részeit, az esetrendszert és az igetárgyozást tárgyaló részek. BALÁZS JÁNOS is hatá-

* L. MNy. LXXXIV, 155–67.

rozottan állást foglal annak a több mint másfél ezer éves gyakorlatnak az elismerése mellett, amely szerint a grammatikus (az *ars grammatica* művelője) feladata: „a beszédrészek alaktani sajátosságának vizsgálata” (CASSIODORUS alapján BALÁZS, *A nyelvtanirodalom alapjai*... 243).

Mint a legtöbb vulgárisgrammatika-író, Sylvester is a Donatus-féle felosztást követi, tehát nyolc beszédrészt különböztet meg: *név*, *névértvaló*, *beszéd*, *beszédhezvaló*, *félrészvevő*, *egybefoglalás*, *előlvető*, *közbevetés*.

Sorjában:

a) *Név* 'nomen' (SYLVESTER i. m. 9, 12, 17, 19, 72, 73). Ez a „névadás” egybevév a XI. század elejétől Sylvester koráig megjelent vulgáris nyelvű megnevezésekkel. ROUDPERT (alább: R.) a XI. század elején *namo*-nak, az 1400 körül megjelent „Fragmente eines lateinisch—deutschen Donatus minor” (alább: Fr.) *nam*-nak, V. ICKELSAMER 1534 körül napvilágot látott *Teutsche Grammaticája* (alább: I.) pedig *der nam*-nak fordítja (BALÁZS i. m. 103). A latin *nomen* atyafiságában sem nehéz felfedezni a görög *onomá*-t, ami egyébként az újabb nyelvészeti szakirodalomban gyakran használt terminuspárosban reneszánszát éli: *onoma*—*réma*.

A *név* már „krakkói zsengeiben” is többször előfordult. Ez törvényszerű következménye annak a ténynek, hogy szavunk a XIV. század végétől kezdve szótározott köznévi szó 'nomen', 'Name', 'Benennung' jelentéssel: *víznek és hajónak nevei* 'nomina aquarum et navium' (BesztSzj. 224—5). 1533-ban MURMELLIUSnál több jelentésű: 'nomen' is (416, 2357), meg 'vocabulum' is (267, 2187, 2277, 2357). Ugyanígy szerepel PESTI Nomenclaturájában (e 1, illetve 3 r), ugyanő azonban az *ige* szinonim párjaként is használta: „minden *igék*, *nevek* és *beszédek* megvannak” (A₂ b), és a latin *nomen*-t *szóbeszéd*-nek is fordította (Cap. 3. cím). DÉVAI Orthographiájában viszont több helyen egysegesen 'nomen' jelentéssel szerepel (11, 12, 13, 22).

A sokszínű jelentésbokr a magyar nyelvészeti terminológia kialakulására irányuló erőfeszítéseknek nem véletlen jelensége. Annak a nemzetközi „terminológiai tarkaság”-nak a hazai lecsapódása, ami az *ige*, a *szó*, a *beszéd* és a *név* körül kialakult. (Részletesen l. KOVÁCS i. m. 351—67.)

Sylvester terminusa egyértelmű. Szemantikai indíttatású definíciója is félreérthetetlenül erről tanúskodik. Ezt azért is érdemes szemügyre venni, mivel az ilyen jellegű főnévdefiníció elég sokáig élt. (Vö. „A főnév olyan beszédrész, amely személyeket, tárgyakat vagy fogalmakat jelent.”) A definíció azért is figyelmet érdemel, mivel három terminus is található benne, amelyek egyrészt változatlan formában vagy kisebb-nagyobb alaki változással napjainkig fennmaradtak. Ezeket dőlt szedéssel jelzem. „Az *név*, az *szóbeszéd*nek egy része [ma: *beszédrész* 'pars orationis'], mely tulajdonkippen, avagy közönséggel *jegyez* [ma: *jelent* 'significat'] testes auagy test nélkül való állatot, esetuel egyetembe.” (SYLVESTER i. m. 12.) Az „*esetuel egyetembe*” a *név* mondatbeli szerepére (szintaktikai funkciójára) utal. Ezt azonban szerzőnk — az ismert oknál fogva — részletesen nem fejtette ki.

Érdekes módon hiányzik Sylvester Grammatikájából a Rudimentában már megjelent — és a mai napig változatlan formában és jelentéssel fennmaradt — *tulajdonnév* 'nomen proprium', de a *köznév* 'nomen commune', továbbá a *magának álló név* 'nomen substantivum', meg a *mással álló név* 'nomen adiectivum' is. Nem tudok magyarázatot adni arra, miért lett hűtlen Sylvester korábbi magyar terminusaihoz. Az utoljára említett terminuspáros

elhanyagolása azért sajnálatos, mert a vulgáris grammatikák nem tettek különbséget a *főnév* és a *melléknév* között, egybefogták egy közös 'névszó' jelentésű *nomen*-be, és csak jelzők közbeiktatásával különböztették meg őket egymástól. Sylvester volt az első, aki Rudimentájában ezt megtette, teremtett is rájuk — igaz, nem a legjobban sikerült — terminusokat. Ugyancsak rejtélyes számomra, hogy a Grammatikában előforduló *szám* (27) és a részletesen tárgyalt *név* „egybefoglalásával” nem sikeredett ki a *számnév* 'nomen numérale cardinale', annak ellenére, hogy a nagy kortárs szótározó (MURMELLIUS) 1533-ban már szerepeltette lexikonában a fenti értelmezéssel (2622), és mint ilyen ez lett az 1527-ben napvilágot látott sylvesteri *tulajdonnév* után a második — ugyanabban az alakban és jelentésben fennmaradt — magyar nyelvészeti műszó.

Szerzőnk felfedezte a névelő jelentőségét is, a magyar nyelv latintól eltérő sajátosságának tartotta, de nem futotta erejéből magyar terminus alkotására. Mivel a latinban ilyen szófaj nem volt — a görögben azonban igen: *arthron*! — a latin szöveg alapján nem volt mit lefordítani, ezért a *particula* összefoglaló terminus alatt szól az *articulus*-ról: „Particula penig aduerbium est aptandi in nostro sermone... Quemadmodum enim apud latinos sunt quaedam particulae indeclinabulum orationis partium, quae apud nos voce carent: ita e contra sunt in nostra lingua, quae latinam vocem non habent.” (SYLVESTER i. m. 72, én emeltem ki: K. F.) Tíz évvel később DÉVAI Orthographiájában már megvan említve terminusként: *igécske* 'névelő', 'névmás' jelentésben (o. B. ij r; e terminus nem honosodott meg).

b) *Névértvaló* 'pronomen' (SYLVESTER i. m. 12, 51). Szerzőnk e kihalt terminusa ugyanolyan tükörfordítás, mint a *nomen* 'név'. Ugyanígy jártak el a korábbi és korabeli grammatikusok a latin *pronomen* átültetésével: ROUDPERT például *für das nomen*-nak, a Fragmente *für nam*-nak „fordítja”. Ettől az eljárasmódtól a németek közül csak a kortárs ICKELSAMER tér el. Nála a *pronomen* 'das Wort'. Ez utóbbinak az átültetési kísérlete annál szokatlanabb, mivel német nyelvterületen a latin *verbum*-ot fordították *Wort*-nak. Ez sok mindent jelentett, csak 'pronomen'-t nem. Amikor például a poliszémikus latin *verbum* jelentésszűküléssel a mai értelemben vett *verbum finitum*, *verbum temporale* terminussá fejlődött, az utóbbit fordították le németre: *Zeitwort*. Egyébként a latin *pronomen* is a görög *antonümia* tükörfordítása.

A *névértvaló* nem szerencsés műszóalkotási kísérlet sem alak-, sem jelentéstani szempontból. Annak ellenére, hogy mind a *név*, mind pedig a *való* szavunk a XVI. század végéig napvilágot látott szójegyzékek tanúsága szerint igen gyakori elemei nyelvünknek, az *-ért* szuffixum 'helyett' jelentésben viszont csak egyszer fordul elő a BERRÁR—KÁROLY szerkesztette Glosszáriumban: *érette való* 'valaki vagy valami helyett való': „Vicaria mors dicitur, quae pro altero subitur” (*való* c. a.). Ha szerzőnk a *pronomen pro*-ját *helyett* névutóval adta volna meg magyarul, jelentéstaniilag közelebb férközött volna a terminus lényegéhez, ez esetben viszont alaktani szempontból még nehezebb lett volna kísérlete: **név helyett való*. Definíciójában a szemantikai szempontok érvényesülnek ugyan, de felcsillan benne a helyettesítés gondolata is: „Az névirtualó az szó beszídnék egyik része, mely az névirt vettétvín [pro nomine positum 'helyeztetvén' = a név helyett használva], közel ugyanannyit iegyez [significat], és niha szemilt uiszen fel [recipit = a személy funkcióját látja el, helyette van]” (SYLVESTER i. m. 38).

Mindezek figyelembevételével a *névértvaló* nem véletlenül nem honosodott meg a magyar nyelvtudományi terminológiai rendszerben. Az igazsághoz viszont az is hozzátartozik, hogy — egyszerűbb szerkezete, felépítettsége ellenére — a mai *névmás* sem a legsikerültebb képződmény jelentéstani szempontból. (Vö. *felemás, hasonmás, képmás* stb. -féleségek jelentéseivel.)

Még egy megjegyzés: a *pronomen* címszó alatt ír Sylvester az *affixum*-ról. Magyar terminust nem ad, csak latin definíciót: „Affixa dicuntur, quae dictionibus sic cohaerent, vt seorsum stare non possint, *separata* vocantur, quae in orationis contextu per se stare possunt, nec faciunt cum alia dictione corpus” (i. m. 39). A definícióban egyértelmű a szerkezeti jelleg: hogyan, hol állhat? Észreveszi a latin és a magyar egyező és eltérő szerkesztési eljárásait is Sylvester: mind a kettőben a szó után áll, mégpedig a latinban külön írva, a magyarban egybe: *soror sua* > < *huga* (uo.). A latinban valóban *pronomen* (possesivum), a magyarban viszont *birtokos személyjel*, tehát nem *névmás*. Ezt a különbséget azonban szerzőnk nem vette észre.

c) *Beszéd* 'verbum' (SYLVESTER i. m. 12, 71), de 'oratio' is (i. m. 6). Újtestamentumában a latin *verbum*-ot a szokásos fordítástól eltérően nem *igé*-nek, hanem szintén *beszéd*-nek fordította: „Kezdetben vala az *beszéd*” (i. m. 126).

Miért tért el szerzőnk a szokásos *verbum* ~ *ige* magyarítástól mind Grammatikájában, mind pedig Újtestamentumában? Mint arra már utaltam, az Újtestamentum-fordításokban szereplő *ige*, az eredeti görög, illetőleg latin *logos* ~ *verbum* tükörfordítása, és mint ilyen, az európai nyelvekben meglevő *logos* > *verbum* > *Word* > *parole* > *Wort* > *slovo* „vándorfordítások” magyar lecsapódása. Ez alól az eljárás alól egy bilingvis európai biblia kivétel, ez pedig Erasmusé (Erasmus: Novum Testamentum . . . Francofurti ad Moenum, 1519), ahol a *logos* latin megfelelője nem *verbum*, hanem *sermo* (i. m. 188). Kézenfekvő Erasmus „praeceptor noster”-i hatása Sylvesterre: mind Grammatikájában, mind pedig Újtestamentumában *beszéd*-nek fordította le a latin *sermo*-t. A kortárs PESTI bibliafordításában már következetesen *igé*-nek fordítja a latin *verbum*-ot, ugyanígy szótározza (Pesti: Novum Testamentum . . . Vienne, 1536. 182, 183, illetőleg PESTI, Nomencl. P. 3r).

A tény tény marad. Századunk első harmadától kezdve olyan nagy jelentőségű terminuspár (*nyelv*—*beszéd*) egyik részét (*beszéd*), terminusként — igaz, hogy nem a *nyelv* 'langue' dichotomikus oppozíciójaként — Sylvester használta először. Grammatikájában a *beszéd* a *verbum* és az *oratio* magyar megfelelője (lásd fent), Újtestamentumában pedig a *sermo*-é. Sem az *oratio*, sem a *sermo* nem tükörfordítása a „jeles nyelvek” fontos terminusainak (*logos* ~ *verbum*)!

PESTI említett Nomenclaturájában a *verbum* 'ige' mellett a *beszéd* is előfordul, mégpedig az *ige* szinonim párjaként: *igékről és beszédekről* 'de nominibus' (P. e. 1), de előfordul itt az *ige* mint a *szólás, beszéd, szó* szinonim párja is: 'de verbis et orationibus', 'von dem Wort und der Rede' (i. m. X. 3), a *verbum* önmagában viszont következetesen *ige*. PESTI Nomenclaturája 1538-ban jelent meg, tehát kizárt dolog, hogy Sylvester keze ügyébe került volna a Grammatika megjelenése előtt, mivel ez utóbbi 1539-ben látott napvilágot, és 1538-ban kéziratának már „nyomdakész” állapotban kellett lennie.

d) *Beszédhezvaló* 'adverbium' (SYLVESTER i. m. 12, 72). Ugyanolyan tükörfordítás, mint a *névértvaló* 'pronomen' (l. fent), vagy mint a görög *epiréma* 'adverbium'. Hasonlóan született meg a két német grammatika műszava:

zuoze demo verbo (R.), illetőleg *zuewart* (Fr.), ICKELSAMER Teutsche Grammaticája nem említi.

Mind a görög, mind pedig a latin terminus születésénél egyrészt szerkezeti, másrészt szemantikai szempontok is szerepet játszhattak: az ebbe a kategóriába sorolt beszédrészek mindig szorosan az igéhez tartoztak és tartoznak (*epi + réma*, illetőleg *ad + verbum*), másrészt melléknévből képződtek, tehát valamilyen tulajdonsággal voltak kapcsolatosak. Eredeti szófaji hovatartozásuk ellenére a mondatban (a beszédben, beszélésben) nem tulajdonságjelző funkciót töltenek be, hanem az állítmányban (igében) kifejtett jelentéstartalmat közelebbről határozzák meg, tehát lényegében determinánsok. Ezt a sajátos szerkezeti-szemantikai tulajdonságot a sylvesteri definíció is egyértelműen érzékelteti: „Az beszídhez való, a beszídnék egy része [pars orationis], melly az beszídhez [ad verbum] uettetuín, az ü iecczisit [significationem] iobban kimagyarázza [explanat]”. (SYLVESTER i. m. 72. Ne feledjük, hogy a *beszéd* Sylvesternél egyrészt 'verbum', másrészt 'oratio', 'sermo'; l. fentebb.)

Sylvester *beszédhezvaló*-ja — túl általános jellegénél fogva — nem mondható sikeres alkotásnak: minden olyan beszédrész ugyanis, amely mondatbeli szerepét tekintve közvetlenül az állítmányhoz (igéhez) kapcsolódik mint determináns, szerkezeti hovatartozását tekintve „adverbium”. Ezt a funkciót a mai *határozószó* sokkal jobban érzékelteti, azzal együtt, hogy ugyanolyan összetett szó, mint Sylvester terminusa. Definíciója viszont kifogástalan!

e) *Félrészvevő* 'participium' (SYLVESTER i. m. 12, 91). Szerzőnknek ez a terminuskísérlete eredetét — ugyanúgy, mint a lefordított görög meg a latin — elsőrangúan strukturális jellemzőinek köszönheti: egyrészt („félrészt”) igei, másrészt névszói sajátságokkal rendelkezik. Más szavakkal: részt vehet ez a beszédrész olyan mondatrészként a beszélésben (mondatban), amelyenket igék, másrészt főnévi természetű beszédrészek szoktak betölteni, pontosabban: mind a két fajta beszédrész aspektusai felismerhetők benne.

A magyar terminus etimológiája pontosabban érzékelteti a lényegét, mint a görög és a latiné. A „félrészt”-jelleg az utóbbiakból hiányzik: görög *metehein* 'részt venni' > *metohé*, latin *pars* 'rész', *capere* 'megragad', 'részel', *partem capere* tehát: 'részt venni' > *participium* 'résztvevő'. A magyar viszont *fél + résztvesz* > *résztvevő félrészvevő* pontosabban fejezi ki, hogy miről van szó: felerészt igei, felerészt névszói tulajdonságok birtokosa a javasolt sylvesteri terminus, ami a definícióból világosan kiderül: „Az fél rész ueuó a szó-beszídnék egyik ríse [pars orationis], melly az *néwnek* [nomen] és az *ighinek* [itt 'verbum finitum'; nála a *verbum* egyébként 'beszéd'] egy ríszit veszi el, mert az *néwtül nemet* [!] és *esetet* uezsen, az *ighitül* kediglen *üdüket* és *ieccziseket* [significationes, itt: az igében kifejezett jelentéstartalmat közelebbről meghatározza], mind az kettőtül *Számot* s ábrázatot [conjugatio, illetőleg declinatio által »elszenvedett« alakváltozást, »hajtogathatóságot«]” (SYLVESTER i. m. 73). Az említett német grammatikusok pontos tükörfordítását adják a latin—görög eredetinek, tehát nem jelzik azt a tulajdonságot, hogy ez a beszédrész egyrészt ilyen, másrészt olyan mondattani funkciót is elláthat: *teilnemunga* (R.), *tailnemung* (Fr.), *taylnemung* (I.).

f) *Egybefoglalás* 'coniunctio' (SYLVESTER i. m. 12; a görög megfelelő *sündesmos*), de 'coniunctivus' (i. m. 72), meg 'syllaba' (i. m. 8, 10, 12) és 'con-nexio' (i. m. 8) is. Ma: *kötőszó*. Légüres térben mozgó terminus. Mivel a klaszszikus grammatikáknak nem volt kidolgozott szintaxiselmélete, érthető módon adósak maradtak a terminus lényegének a kifejtésével. A mondattól való szer-

veződés, a tagmondatok egymáshoz való kapcsolódásának a módozatait, törvényszerűségeit kellett volna ismerni ahhoz, hogy ennek a szófajnak strukturális megterheltségét le lehessen mérni. Ennek hiányában még egy fogódzó jöhetett számításba: mi a *sündesmos*, illetőleg a *coniunctio* jelentése? Miután erre sem találtak megnyugtató választ, felmerült az a kérdés is: nem hiánypótló funkciója van csupán? (SZABÓ i. m. 160.) Az ilyesfajta funkció azonban nem tudta megszilárdítani szavunk szófaji státusát. Ennélfogva nem maradt hátra más „megoldás”, mint azoknak a szófajoknak az egyszerű felsorolása, amelyeket nem tudtak a többi hétbe beerőszakolni.

Nem véletlen tehát SYLVESTER fent említett terminológiai ingadozása sem, amivel saját maga húzta meg a lélekharangot ajánlott terminusa fölött. Idevágó definíciói egyértelműen árulkodnak a kritikus szakkifejezés poliszémiájáról, ami megengedhetetlen a terminológiai rendszer tagjai esetében: „Az egybefoglalás a szóbeszédnek egyik része [pars orationis], mely a beszédnek értelmet egybe ragasztja [annectit] és egybe szerzi [ordinat]” (SYLVESTER i. m. 76), továbbá: „Az egybefoglalás [syllaba] semmi nem, hanem az az ki mondott betűknek [beszédhangoknak] egybefoglalása” (i. m. 8). A német grammatikusok próbálkozásai: *gevägeda* (R.), *ze sampmenunge am fuegung* (Fr.). ICKELSAMERNÁL nem szerepel.

A mai *kötőszó* mind alakilag, mind pedig szemantikailag sokkal sikerültebb szakkifejezés, nem véletlenül szorította ki a poliszémikus töltettel megterhelt sylvesteri kísérlet „eredményét”.

g) *Előlvető* 'praepositio' (SYLVESTER i. m. 12, 95). Ma: *előjáró*. Mivel az antik grammatikáirók sem tudták megragadni sem a görög *prothesis*, sem a latin *praepositio* lényegét, felfedni funkciójukat, de valamit kellett mondani róluk, mert igen gyakran előfordultak különböző szövegekben, olyan megoldásra kényszerültek, hogy a terminust is, meg definícióját is a szövegben való „elhelyezkedése”, „pozíciója” alapján igyekeztek értelmezni. Eszerint a *praepositio* olyan szófaj, amely más szófajok előtt állhat (e l é j ü k v a n h e l y e z v e). Sem APPOLLONIOSZ DÜSZKOLOSZ, sem DIONÜSZIOSZ THRAX, sem legtehetségesebb latin tantványuk, PRISCIANUS nem tudta érdemben definiálni a *prothesis*-t, illetőleg a *praepositio*-t. A szövegben elfoglalt helyüket jelölték meg kritériumként ők is: „Est igitur praepositio pars orationis indeclinabilis [ez nem megkülönböztető vonás, mert más indeklinábilis szófajok is vannak a latinban], quae praepositur aliis partibus vel appositione vel compositione...” (PRISCIANUS „Institutiones grammaticae” című művéből idézi SZABÓ i. m. 158, de ugyanott hozzá is fűzi, hogy ez a kritérium nem feltétlenül igaz: az Odüsszea XV, 410 sorában „a *szin* prepozíció az után a szó után áll, amelyet a fenti állítás értelmében meg kellene előznie.”)

Ha ez a szófaj ilyen megoldhatatlan kérdés elé állította a klasszikus auktorokat, még nehezebb feladatot jelentett az *előlvető* (szó szerint: 'praeponens') problematikájával való megbirkózás a magyar grammatikáiró számára. Hatott rá a két „jeles nyelv” (görög, latin) terminusának a pusztá léte, nem tehetett mást, mint hozzávetőleges pontossággal lefordította. Mindezek mellett észrevette — és ez nem kis jelentőségű — a klasszikus nyelvek és a magyar közötti strukturális különbséget: a latin *praepositio*-nak a magyarban általában *posztpozicionális* helyzetbe kerülő szófaj felel meg: „... cum enim praepositiones fini adiiciantur casuum patrio nostro sermone, non principio, ut verius postpositiones eas appellare debeamus, quam *praepositiones*” (SYLVESTER i. m. 32). Példái: latin *in domo*, magyar *házban*, latin

in agro, magyar az mezőn (uo.). És még valami rendkívül fontos észrevétel: a pre- és a posztpozicionális különbségek megállapításán túl arra is kiterjedt szerzőnk figyelme, hogy nyelvünkben létezik egy olyan *infixum* is, ami az indoeurópai nyelvcsaládból származó nyelvekben csak körülírással, egy *pronomen* közbeiktatásával, illetőleg hozzáadásával fejezhető ki. Mivel ilyen minta a donatusi latin szövegben nem volt, csak körülírással adhatta meg ennek a nyelvi elemnek a helyét és funkcióját: „Idem verbum si construatur cum accusativo pronominis secundae personae *l* literam ante ultimum verbi adsciscit syllabam, quae haud dubie affixorum pronominum vim obtinet: *Amo te, szeretlek*” (i. m. 59). A pre- és a posztpozicionális problémák körében azt is megjegyezte, hogy a magyar *igekötők*, amelyek mondatbeli helyük alapján felfoghatók volnának a latin prepozíciók ekvivalenseinek, megkülönböztetendők tőlük. (I. m. 78.) Maradt tehát a latin definíció átvétele, illetőleg lefordítása a szemantikai funkciók feltüntetésével: „Az ellöluető az szóbeszédnek egy része [pars orationis], melly az egyéb részeknek előtte uettetuén az szóbeszéd [itt az adott szófaj], azoknak ü iecczisit [significationem] auagy betölti, auagy elualtoztattya, auagy megküssebiti” (i. m. 77). Az említett német grammatikusok is egyszerűen „átfordítják” a latin terminust: *fureselbeda* (R.), *vorseebung* (Fr.). ICKELSAMER grammatikájából hiányzik.

Ha mindezek mellett még megtoldjuk a pre- és posztpozicionális különbségeket azzal a ténnyel, hogy vannak esetek, amikor a latin *praepositio* olyan helyzetbe kerül, mint a magyar megfelelője és fordítva: latin *mecum, tecum* stb., illetőleg magyar *előttem, utánam* stb., akkor érthetjük meg igazán Sylvester nehézségeit a törvényszerűség kihámozása tekintetében. A finom különbségek felismerését annál inkább meg kell becsülnünk!

h) *Közbevetés ~ közbevető* 'interiectio' (SYLVESTER i. m. 12, 96). Ma: *indulatszó*. DONATUS grammatikájában ez az utolsó szófaj. (DIONÜSZIOSZNÁL nem fordul elő.) Mivel azonban a vulgáris nyelvek grammatikáiról a donatusi példát követték, SYLVESTER is felvette grammatikájának beszédrészei közé. A sikerületlen magyar terminus ellenére érdemes szemügyre venni definícióját: „Az közbe uetis az szóbeszédnek egy része [pars orationis], melly lileknek indulattyát [mentis affectum] jecczí [significat] esmeretlen szóval” (i. m. 78). A latin terminus szó szerinti fordítása nem érzékelteti a definícióban egyértelműen kifejezésre jutó funkciót: „léleknek indulatját jelenti”, ami a mai terminus (*indulatszó*) előtagjában is fennmaradt. A „mentis affectum” azt is bizonyítja, hogy szerzőnk — korát messze megelőzően — rátapintott a szó-jelentés összetett voltára: az nemcsak az intellektuális, hanem az emocionális, affektív tényezőket is magában foglalja. (Lásd erre vonatkozóan CH. BALLY, *Traité de stylistique française*. Heidelberg—Paris, 1909². és Le langage et la vie. Paris, 1926. című munkáit [közel 300 évvel később!], továbbá LAZICZIUS Gy., *A new category in phonology: The Proceedings of the II. Int. Congr. of Phonetic Sciences*. Cambridge, 1936. 57—60 és Általános nyelvészet. Bp., 1942. 71—90 című írásait.)

Szerintem az „esmeretlen szó” mögött is ennek a gondolatnak a lényege húzódik meg: a szavak nemcsak az „ismeretek hordozói”, hanem a hozzájuk fűződő „indulatok”-éi is. Az említett német grammatikusok idáig nem jutottak el, egyszerűen lefordították a latin terminust: *undervuerf* (R.), *unterwerfung* (Fr.). ICKELSAMMERNÁL hiányzik.

Ha mindezek után összegezésként meg akarjuk állapítani a *beszédrészek* sylvesteri magyarázatának értékét, az alábbiakat mondhatjuk: DONATUSnak

mind a nyolc szófajára vonatkozó terminusát lefordította, jobbára tükörfordítással. Közülük kettő — kisebb-nagyobb jelentésváltozással — ma is terminus. Az egyik a *név* 'nomen', mint összetételi elő- vagy utótag (*főnév*, *melléknév*, *számnév*, *névszó*, *névmás*, *névelő*, *névutó*), a másik a *beszéd* 'verbum', 'oratio', Újtestamentumában: 'sermo', ami ma ugyanazt jelenti, mint a saussure-i értelemben igen fontos műszóvá vált *parole*. A legnagyobb siker ugyanabban az alakban és jelentésben a mai napig fennmaradt *tulajdonnév* 'nomen proprium', ami sajnos — számomra érthetetlen módon — hiányzik a Grammatikából, de mint fentebb láttuk, megvolt a tizenkét évvel korábban megjelent Rudimentában, mint az első magyar nyelvtudományi terminus.

Terminusteremtő munkájában mind a formai, mind a jelentéstani szempontokat figyelembe vette, amelyek — főleg az utóbbiak — hosszú ideig alapkritériumnak minősültek, ha terminusalkotásra került sor.

Minden ajánlott terminusát definiálta, aminek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A követett példa a sztoikusok osztályozási eljárása volt, ami látszólag szempontkeveredésnek minősül, mivel náluk is principium divisionis volt mind az alaktani, mind a jelentéstani szempont. (Ugyanígy BALÁZS, A nyelvtanirodalom alapjai... 71.) Ha azonban jól meggondoljuk, a két szempont összekeverése helyett az egymást kiegészítő jellegről kell beszélnünk. Az egymást kiegészítő szempontok érvényesülése lényegében a részletében ki nem dolgozott szintaktikai nézőpont megjelenését sejteti. SYLVESTER definícióinak a jelentőségét méginkább fokozza az a tény, hogy ahol a latin és a magyar nyelv közötti különbség folytán valamilyen nyelvi elem csak a magyarban volt meg, nem volt tehát mit lefordítani, de szerzőnk ezt a különbséget fontosnak tartotta, definícióban mutatott rá lényeges vonásaira (*névelő*, *infixum*). Ez utóbbi tény a követett példaképpel szembeni önálló értékítéletre utal.

D) *Hajtogatás* 'declinatio' (SYLVESTER i. m. 44). Az alcím indoklására az alábbiakat kívánom megjegyezni: érdemes részletesen foglalkozni a sokat vitatott — ennek ellenére elég hosszú életű — tükörfordítással, mivel ennek az azóta kihalt terminusnak a tükrében a *beszédrészek legfontosabb tulajdonságáról*, a *ragozásról* van szó, ami elsőrangúan a szófajok mondatbeli alaktani viselkedését írja le. Másrészt azt sem szabad szem elől téveszteni — amint erre már fentebb utaltam —, hogy ez a klasszikus ókorra visszavezethető terminus, a „terminológiai elaszticitás” folyományaképpen egyaránt jelentett 'declinatio'-t is meg 'coniugatio'-t is, sőt a *szóképzés* elemeit is magában foglalta. Ezek pedig valóban a szótan lényegbe vágó kérdései. A mai értelemben felfogott *etimológia* 'szószármazástan', a 'szófejtés tudománya' ekkor még nem érdekelte a kor nyelvészt, tehát Sylvester koráig — sőt még későbbi időkig is — az *etimológia* 'szótan'. Sylvester egy helyen ír ugyan valamely szónak eredetéről, *eredetet* vesz alakban (i. m. 168), részleteiben azonban nem fejti ki a kérdést.

Az ilyen „komplex” értelemben használt *hajtogatás* terminus Sylvester-nél szerepel először. Tudomásom szerint 1585-ben szótározták *lehajtás*, *meghajítás* alakban 'declinatio' jelentéssel (CAL. 76). Ugyancsak CALEPINUS-nál olvasható a *konyugáció* [így !], *egybefoglalás* 'coniugatio' jelentéssel. CALEPINUS magyar interpretátora tehát különbséget tett a főnév- és az igeragozás között, a két eljárásra különböző terminusokat alkalmazott.

Maga Sylvester sem Grammatikájában foglalkozott először a *főnév-ragozás* problematikájával. Első krakkói írásában (Rudimenta) szót ejtett

a főnévragozás formulájáról (formula declinationis), de nem adott a *declinatio*-nak magyar terminust, hanem csak egy magyar szót, az *ábrázat*-ot látta el megfelelő végződésekkel a különböző *esetek* (casus) bemutatása, megtanítása céljából. A *casus*-t sem fordította le magyarra (i. m. 8).

A keze ügyében levő donatusi—hegendorfi minta alapján hat casust különböztet meg:

A formula:

Casus	Singularis	Pluralis
nominativus:	<i>ábrázat</i>	<i>ez ábrázatok</i>
genitivus:	<i>ábrázaté</i>	<i>ábrázatoknak</i>
dativus:	<i>ábrázatnak</i>	<i>ábrázatoknak</i>
accusativus:	<i>ábrázatot</i>	<i>ábrázatokat</i>
vocativus:	<i>ó ábrázat</i>	<i>ábrázatok</i>
ablativus:	<i>ábrázattól</i>	— (uo.).

A formula bemutatása magyar példával együtt annak a vissza-visszatérő sylvesteri gondolatnak a bizonyítási szándékából született, miszerint a magyar nyelv ugyanúgy grammatizálható, mint a latin, a magyar főnevek ugyanúgy deklinálhatók, mint a latinéi. A két nyelv névszóragozási rendszerének — SYLVESTER szerinti — teljes azonossága magyar terminusokért kiáltott, a huszonöt év körüli egyetemi hallgatónak azonban erre nem futotta erejéből. Mindenesetre az az elmondottak alapján megállapítható, hogy a donatusi—hegendorfi latin grammatikának magyar példaanyaggal történő kiegészítése az első lépésnek tekinthető a tudatos műszóalkotás felé vezető úton.

A kétnyelvű sylvesteri grammatikának *hajtogatás* terminusa — szakítva a klasszikus ókor hagyatékával (terminológiai ambivalencia: a deklináció konjugációt is jelentette és viszont) — csak a *deklináció*, a *névszóragozás* számára teremtett magyar terminus, mint annak nem szerencsés tükörfordítása. A latin *flektáló* eljárással szemben nem érzékelteti a magyar *agglutinatív* jellegét.

A *hajtogatás* mint terminus Sylvesternél mutatható ki először, de köznyelvi szóként sem találkozunk vele korábban a Glosszárium tanúsága szerint. Etimonja, a *hajt* 'biegen' jelentéssel csak 1560 körül jelentkezik: *acclino* 'lehajtom', 'meghajtom' (GyöngySzt. 196). Ugyanekkor a *flecto* is előfordul ugyanezzel a jelentéssel: *genua flecto* 'meghajtom térdemet' (i. m. 384), *flecto* 'meghajtom' (i. m. 3596), *flectere* 'meghajtom' (i. m. 3635). Még később több helyen is előfordul 'inflexum', 'biegen' jelentéssel, de a sylvesteri továbbképzett alakban sehol sem. A *clino*, *flecto* magyar megfelelője köznyelvi elemként kimutatható tehát szótározott formában (igaz, hogy Sylvester Grammatikájának megjelenése utáni időszakban), a magyar agglutinatív jellegnek inkább megfelelő *coniugatio*-ét (hozzáfűzés, hozzáragasztás, ragozás), illetőleg a *jungo*, *conjungo*, *conjunctio*, *conjunctum* sorét viszont hiába keressük a Glosszáriumban. Az érintett terminológiai ambivalencia alapján elképzelhető, hogy Sylvester a *coniugatio* terminust foglalhatta volna le a *főnévragozás* számára, és ennek az esetleges fordításával anyanyelvünk ragozási eljárását, annak lényegét jobban érzékelhető magyar terminust alkothatott volna. Mivel azonban a mintául szolgáló latin nem ezt a műszót használta az adott helyen, szerzőnk más megoldást nem talált, mint a *declinatio* lefordítása.

A latin *declinatio* különböző *casus*okban realizálódik. Egyes klasszikus grammatikáirók öt (DIONÜSZIOSZ), mások hat (DONATUS) *casust* külön-

bőztettek meg. A latin *casus* egyébként ugyanolyan tükörfordítása a görög *ptosis*-nak, mint a német *Fall*, az orosz *пагыезс* vagy a magyar *eset*. Az angol *case*, a francia *cas* viszont etimologikusan a latin *casus*-ra vezethető vissza. A görög terminus hosszú életű tükörfordításokban realizálódó vándorútja etimológiájának köszönhető. Létrejöttét, jelentését Arisztotelész ókori interpretátorainak az alapján magyarázzák. A görög *ptosis*-t a *πιπεῖν* 'leesni' igéből származtatják. E szerint a *ptosis* „valami általánosnak megvalósulása adott speciális körülmények között. Azok a grammatikusok, akik ezt a szakkifejezést megteremtették, a leeső tárgy-ra gondoltak. A tárgy maga, amely leesik, ugyanaz marad esés közben és esés után is, de minthogy a körülményektől függően egyenesen, előre, hátra, jobbra vagy balra *esik*, az esés hatása különböző lehet. Így változtatja alakját (és hatását!) *esése* szerint a mondatban használt szó.” (SZABÓ i. m. 143.) A terminus nemzetközi karrierje valószínűsíti az ókori Arisztotelész-magyarázók eljárásának helyességét. Hogy ezt az egyes nemzeti nyelvek grammatikáiról ismerték-e vagy nem, ma már nehezen állapítható meg. A tény azonban tény marad: a felsorolt terminusok — közvetlenül vagy közvetítéssel — kapcsolatban vannak az *esik* igével.

E) *Eset* 'casus' (SYLVESTER i. m. 17, 40, 91). Ugyanilyen alakban és jelentéssel ma is terminus. Terminológiai státusának szilárd volta — tükörfordítása ellenére — nyilván szintén köznyelvi eredetnek köszönhető. A TESz. és a Glosszárium tanúsága szerint a XIV. század második felétől a XVI. század végéig sok olyan szót, kifejezést, feljegyeztek, amelyeknek egyik jelentése 'Fall', 'fallen' (l. *eset*, *esik* címszó alatt).

Nem ilyen szerencsés kézzel nyúlt Sylvester az egyes esetek nevének magyarításához. A donatusi minta alapján hat esetet különböztet meg, és tükörfordítással teremti meg a magyar megfelelőket: *nevező* 'nominativus', *nemző* 'genitivus', *adó* 'dativus', *vádoló* 'accusativus', *hívó* 'vocativus', *elvivő* 'ablativus' (SYLVESTER i. m. 40).

Nem sok a megjegyezni való ehhez a felsoroláshoz. Azt az elmondottak után természetesnek tarthatjuk, hogy az európai nemzeti nyelvű grammatikák szerzői — majdnem kivétel nélkül — így jártak el. Nemcsak Sylvester vette át például az eredeti görög *ptosis aitiatiki* latin „félrefordítását”: *casus accusativus* (SZABÓ i. m. 145), hanem a legtöbb grammatikáíró. A névtelen német szerző Tractatulusában az *accusativus* 'schuldichaftlich' (TURÓCZI-TROSTLER i. m. 35), ugyanígy az 1400 körül megjelent „Fragmente eines lateinisch deutschen Donatus minor”-ban: *accusativus* 'der Besager' (i. m. 26, BALÁZS, A nyelvtanirodalom alapjai . . . 113) stb. De Sylvester után két és fél évszázaddal egy — nem is akármilyen rangú — magyar szerző, GYARMATHI SÁMUEL, aki Nyelvemsterében négy esetet különböztetett meg (*nominativus*, *genitivus*, *dativus*, *accusativus*), az egy *genitivus* kivételével ugyanazokat a magyar megnevezéseket használta, mint Sylvester. A latin *accusativus* létrejöttét egyébként az eredeti görög poliszémiájának köszönhetette. Az említett görög terminus szerint ez az eset megadja azt, akire vagy amire a cselekvés áthat, vonatkozik. A megfelelő görög ige (*aitiaomai*) azonban 'vádol' is (SZABÓ i. m. 145). Íme, a nyelvtudomány történetének első „leiterjakab”-ja hosszú évszázadokra kiható következményekkel!

A hajtogatás másik nagy jelentőségű eleme az *igeragozás*. Ilyen terminus azonban nincs Sylvester Grammatikájában. Nyelvtanfelosztásában előfordul ugyan az *ige* terminus, de az — mint láttuk — sokkal többet jelent,

mint a latin *verbum finitum (temporale)*, mivel szerzőnk szerint az valamennyi beszédrész összefoglaló megnevezése. (L. grammatikafelosztását.) Maga a *verbum* nála 'beszéd'. Grammatikájában egy kivételt találtam, ahol az általa használt *ige* 'verbum' (i. m. 91).

Igeragozási rendszerét a latin mintára alakította ki. A latin nyelv „nyomasztó hatása” mellett érdemes azonban megjegyezni, hogy a latintól eltérő sajátosságként tapintott rá a magyar alanyi és tárgyas ragozásra (határozatlan, illetve határozott tárgy), továbbá arra is, hogy az igei személyragok egybevágnak a birtokos személyragokkal (-jelekkel). Ez utóbbinál tetten érhető a héber nyelv grammatikájának hatása. Az *infixum*-ról (i. m. 59) már fentebb más vonatkozásban szoltam. Itt csak megismétlem Sylvester felismerésének jelentőségét, ha a magyart összevetjük az európai nyelvekkel, és megállapítjuk anyanyelvünk igeragozási rendszere adott helyének rendkívül ökonomikus jellegét.

Az igenemek tárgyalásánál teljes mértékben a latin felosztást követi. A *genera verborum* (i. m. 57, magyar terminus nincs) bemutatásánál megkülönböztet *activum*-ot, *passivum*-ot és *neutrum*-ot (az utóbbiba azokat az igéket sorolja, amelyeknek nem lehet passzív alakja: intranszitiv igék), *deponens*-t és *communé*-t. A legutolsóba azok az igék tartoznak, amelyek vonatuktól függően lehetnek cselekvők, de szenvedők is: *criminator te* „büntetlek”, *de criminator a te* „büntettetem te túled” (uo.). Magyar terminusok helyett mindenütt csak példák olvashatók.

Az igeidők tárgyalásánál szintén a latin rendszer kaptájára erőlteti a magyar példákat. Tömegesen igeidőről beszél — megint hiányoznak a magyar terminusok —, sőt olyan magyar igealakokat is kreál e helyen, amelyek a latinban sincsenek meg: *praeteritum plusquamperfectum passivum: szerettetém vala volt*, *futurum passivum: szerettetem jövődre* (i. m. 60—4, 67—9). Ez már túlcitálás vagy legalábbis a nyűgtől való szabadulni nem tudás. Nem lett volna könnyű dolog ennyi terminust teremteni!

Az igeragozás keretein belül, a *Qualitas verborum* cím alatt megjelennek a magyar terminusok. E helyen (i. m. 53) a modusokat és a formákat tárgyalja. (Egyiknek sincs magyar megfelelője.) Az öt igemód, valamint a négy igeforma tárgyalásánál, azok felsorolásánál találhatók a magyar terminusok.

Az igemódok: *mutató* 'indicativus', *parancsoló* 'imperativus', *kíváncsi* 'optativus', *egybefoglaló* 'coniunctivus', *végezés nélkül való* 'infinitivus' (uo.).

Az igeformák: *elvégezett* 'perfecta', *gondolkodó* 'meditativa', *gyakorló* 'frequentativa', *kezdéstevő* 'inchoativa' (i. m. 53—4).

Eredmény: egy a mai napig ugyanabban a formában és jelentésben fennmaradt műszó: *parancsoló*, mint a *felszólító* szinonim párja. A *kíváncsi* legalább olyan jó, mint az *óhajtó*, a mai *gyakorító* napjainkban már modorosnak tűnik, vagy legalábbis szokatlan használat, szemantikailag azonban mégis jobb, mint Sylvester javasolta *gyakorló*. Az *elvégezett* szemantikailag egybevág a mai *befejezett*-tel. A *kezdő* jobb a sylvesteri *kezdéstevő*-nél, mert egyszerűbb, ugyanilyen oknál fogva váltotta fel a *végezés nélkül való*-t a *főnévi igenév*. Az utóbbi státusának a megszilárdításánál nem elhanyagolható az a szempont, hogy érzékelteti a kettős szófaji jellegét: főnévi és igei jellege alapján a mondatban szerepelhet a főnevek meg az igék számára fenntartott helyeken egyaránt. Annyiban főnévi, hogy közvetlenül az állítmánnyal alkothat szintagmát, ugyanúgy, mint az alany, a tárgy, a hely- és célhatározó

(*Tilos dohányozni, Szeretek énekelni, Elmentem vásárolni*). Annyiban viszont megtartja igei természetét, hogy a mondaton belül egy másik szintagmatikus kapcsolatrendszer középpontja lehet. (*Elmentem cukrot vásárolni*.) A mutató azért nem állta ki az idők kritikáját, mivel ma egészen mást jelent, mint az *indicativus*, ugyanígy az *egybefoglaló* poliszémikus megterheltségéből fakadó nehézségek miatt.

Az igeragozási rendszer bemutatásánál szerzőnk terminológiateremtő ereje lényegesen meggyengült. Belefűlt a két nyelv ragozási rendszerének teljes azonosságáról kialakított fikciójába: elképzeléseinek a nyelvi valósággal történő összevetése alkalmából nemegyszer az utóbbi húzta a rövidebbet. Ha ez a fejezet a terminológiafejlődés (-fejlesztés) szempontjából lényegesen elmarad az előtte levőktől, a magyar nyelv rendszerének a feltárása érdekében kifejtett erőfeszítéseinek az eredményeit (tárgyas igeragozás, az igei meg a birtokos személyragok kapcsolata, az *-l* infixum felfedezése) azonban mindenképpen értékelni kell.

Az alábbiakban csupán felsorolom azokat a további terminusokat, amelyek kisebb-nagyobb alakí vagy jelentésváltozással napjainkig fennmaradtak¹: *értelem* 'sententia', 'jelentés' (94), *idő* 'tempus' (71, 91), *indulat* 'mentis affectus' (96, vö. *indulatszó*), *jegy* (ma: *jelent*) 'significat' (12, 51), *jegyzés* (ma: *jelentés*) 'significatio' (90, 91), *kimagyaráz* 'explanat' (90, vö. *magyarázó mondat*), *nem* 'genus' (91), *szám* 'numerus' (27), *személy* 'persona' (71), *szenvedés* 'pati' (uo., vö. *szenvedő igealak*), *szó* 'vox' (78), *zengést tesz* 'consonat' (9, vö. *zöngé*).

5. Összegezés. — Ha Sylvesternek a hazai grammatikai gondolat — főleg a magyar nyelvtudományi terminológia — fejlődésében elfoglalt helyét ki akarjuk jelölni, az alábbiakat mondhatjuk.

Az európai nemzeti nyelvek nyelvtanainak kialakulása a latin nyelv egyeduralma elleni harcban, ugyanakkor annak példaképül választása mellett ment végbe. Ezt a kettősséget szellemes aforizmával érzékelteti TRABALZA, az olasz nyelvtanirodalom jeles kutatója, amikor megállapítja, hogy a vulgáris nyelvek nemzeti nyelvű grammatikája „a latiné mellett »mint annak árnyéka jelent meg«” (idézi BALÁZS, Sylv. 37). Ilyen indíttatás jellemzi Sylvestert, amikor krakkói diák korában megírja Rudimentáját. Ez a munka a grammatikaírás legalsóbb fokozatát képviseli: latin grammatika magyar nyelvű „tolmácsolatokkal” ellátva, hogy ezáltal a tanulók könnyebben megérthessék és elsajátíthassák. Az 1539-ben megjelent „Grammatica Hungaro-Latina” írásába is hasonló motívumok folytán kezdett bele, de a két nyelv szerkezeti-szemantikai tulajdonságainak tüzetes tanulmányozása és egybevetése alapján messze túljutott a kitűzött célon: „írás közben felfedezte a magyar nyelvet, s a felfedezés első impresszionista lendületében azonnal hozzáfogott a grammatizáláshoz, vagy ami ezzel egyet jelent: a törvényesítéséhez és egyenjogosításához” — állapította meg TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF (i. m. 36). SYLVESTER munkája már messze nem „ancilla grammaticae latinae”, nem szerény eszköz a latin jobb megértéséhez, hanem egyenrangú partner, ugyanúgy grammatizálható, mint a példaként használt latin, kibírja a vele való összevetést, aminek folya-

¹ A felsorolás összeállításában BALÁZS JÁNOSnak „A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei” (Bp. 1956.) című kéziratában található — a kezdetektől a XVI. század végéig keletkezett — nyelvészeti műszók jegyzékére (278–98) támaszkodtam. Ezúton mondok köszönetet neki érte.

mányaképpen egzakt módon megállapíthatók egyező, de eltérő vonásai is. Az utóbbiról tudatosan vallotta szerzőnk: „*alia enim est ratio syntaxeos nostrae linguae, alia latinae*” (SYLVESTER, Gr. 30). Az is tudománytörténeti tény, hogy Sylvester alkalmazta elsőként a latin grammatika kategóriát egy nem az indoeurópai nyelvcsaládból származó nyelv leírásában (ugyanígy BALÁZS, *A nyelvtanirodalom alapjai* . . . 322), és ebből adódóan szükségszerűen jutott el a nyelvi tények tüzetes vizsgálata folytán a két nyelv szerkezeti különbségeinek a felismeréséhez. A *sylvesteri grammatika* a *latin*nal összevetett *magyar grammatika*. A „*hungaro-latina*” ugyan az ellenkezőjét sugallná, ha nem vállalná tudatosan a magyarnak a latintól eltérő szerkezeti vonásait, amelyek lényegesen nagyobb mértékben fedezhetők fel, mint az egyezők. Aki ezt a tényt — esetleg a latin nyelv magasabbrendűségi felfogásából fakadóan — nem venné figyelembe, súlyos hibát követne el. Végső következtetése egyértelmű és meggyőző: „... *facile datur intelligi tota via, totoque coelo errare illos, qui nil putant inter patriae nostrae et latinae linguae constructionem differe, quique in interpretando genus omne orationis ad latinae linguae loquendi formam exigunt. Quamvis in quibusdam loquendi formulis communicamus cum illis, tamen pars ea non est centesima pro his quibus ab illis variamus.*” (SYLVESTER i. m. 32, az én kiemelésem: K. F.) Íme, a példakép „nyomasztó hatása” alóli fokozatos szabadulás! A példaképjelleg az idézett vallomás alapján — a különbségek nagy számának meglelte ellenére — „a magyar ugyanúgy grammatizálható” alapvető megállapításban realizálódik a munka befejezésének az időpontjában. Nem szolgálai másolás, hanem tudatos szembeállítás!

Ugyanígyen bátor elhatározottság ösztökélte szerzőnket az anyanyelvi grammatikai terminusok eltökélt kimunkálására is. Ebbeli törekvésében és eredményeinek tükrében ő az első tudatos magyar nyelvű író. Hogy magyar terminusai tükörfordítások, az az elmondottak alapján természetes: anyanyelvünk e tekintetben is egyenrangú a latinnal, nincs egyetlen terminus sem, ami ne lett volna szerinte lefordítható magyarra. (Egyébként a külföldi kortárs grammatikaírók ugyanígy jártak el.)

„A magyar nyelv felfedezése” mindezen túl azt is eredményezte, hogy Sylvester egyenrangúság-eszméje a magyar nyelvnek nemcsak deklarált minősége, hanem a „klasszikus metrumú” verselésre is alkalmas mivolta. Ez az alkalmasság az Újtestamentum-fordítás Ajánlásában öltött testet, illetőleg bizonyított be:

„*Proféták által szolt ríghen níked az isten,
Az kit ighírt imé vígre megadta fiát.*”

A sylvesteri disztichonok 1541-ben történő megjelenése „a nyelv- és irodalomtörténet egyik legnevezetesebb eseménye” (SZILÁDI ÁRON: RMKT. II, 438). Jelentősége egyenértékű a század másik nagy stílusművészenek, Bornemisza Péternek Elektrájában (*Tragoedia magiar nelvenn* . . . *Vienae*, MDLVIII) olvasható első magyar nyelvű szerelmi vallomás csodálatosan szép soráival: „*Látlak, nagy szerelmem, örül az én lelkem tebenned! Téged egyedül óhajtottalak! Legyen hála az Istennek, hogy megkönnyebbítél engemet. Ó, nagy gyönyörűségembe hová legyek, örömömbe lecsordul az könnyű szememből*” (Elektra szavai az V. felvonás 2. jelenetéből: i. m. 52). Ugyanezen

szerző mély hazafiúi bánata is méltó formában bizonyította anyanyelvünk XVI. századi fejlettségi fokát, kifejező készségét: „Siralmas énnéköm tetűled megválnom / Áldott Magyarország, tőled eltávoznom. / Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!” (Bornemisza Péter „Cantio optima” című verséből idézi NEMESKÜRTHY ISTVÁN „Bornemisza Péter az ember és író” [Bp., 1959.] című munkájának 537. lapján.)

Íme, az első „klasszikus metrumú” bibliaajánlás és a magyar világi líra első két „gyöngyszeme”! Az idézetekből egyértelműen kicseng, hogy nemzeti nyelvünk ilyen „gyöngyszemek” felfűzésére is alkalmas már a XVI. században, csak tüzetesen tanulmányozni kell, s így feltárul a nyelv bűvárlója előtt minden értéke és szépsége. Ezt tette a maga korában SYLVESTER JÁNOS is tudatos nyelv művelő, nyelvfejlesztő vállalkozásával.

KOVÁCS FERENC

A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben

Dolgozatomban elsősorban az 1526-tól a XVI. sz. végéig tartó korszaknak a grammatikailag jelölt idézéseivel foglalkozom. (A terminus magyarázatát l. lentebb.) Mégsem maradtam pusztán ezen az időköron belül, mivel nem lett volna szerencsés a korabeli anyaghoz kötni az idézés általános jellemzését a magyarban, s a nem feltétlenül korszecifikus jegyeket is az adott korszak példáin bemutatni. A kategóriákat ezért először a kortól függetlenül, általánosan próbálom meg vázolni. A történeti vizsgálat során erre támaszkodom, elsősorban a korra jellemző szerkesztésmódok kiemeléseére töreksem.

Vizsgálati anyagomat a könyvnyomtatás megindulása utáni évtizedeknek a különböző műfajú, lehetőleg eredeti magyar nyelvű, korareneszánsz műveiből válogattam (Balassit mint az érett reneszánsz legkiemelkedőbb alakját külön témának meghagyva), s az elemzést a belőlük összegyűjtött közel 3000 adat alapján végeztem el. Az 1,5 millió n mennyiségű szöveget az alábbi metszetek alkották (a műveknek első, ill. fellelhető legrégebbi kiadásaiól dolgoztam; adataikat l. az RMNy. II. vonatkozó részeiben): BatI. = Batizi András: Isac patriarkanac szent hazassagarol valo Bep Hiftoria; BatJ. = uó.: Jónás próféta; BatG. = uó.: Az draga es istenfelő vitez Gedeonrol Bep Hiftoria; BatN. = uó.: Mas historia az Nabugonozor kiralyrol; BatZs. = uó.: Az Isten felő Svsanna . . . (Hoffgreff-énekeskönyv, Lrb—M3a, Eela—Ee4a, Q2a—R3b, 14a—L1a, Aa4a—Cc2a); BogA. = Bogáti Fazekas Miklós: Szepe historia az tőkélletes Aszszony-állatokról (A2a—F4a); BogM. = uó.: Az ötedic resze Mattyas kiraly dolgainac . . . (E4a—K4b); BornE. = Bornemisza Péter: Tragoedia magiar nelvenn, az Sophocles Electraiabol (A6a—E4a); BornN. = uó.: Negy könyvetske, a keresztyeni hit tvdomanyarol (8b—40a); BornK. = uó.: Katekizmus (Negy könyvetske, 2a—33b); BornÖr. = uó.: . . . OErdőgi, Vilagi, es Tefti kiferetekről (Negyedie resze az evangeliomokból . . . valo tanvsagoknak, 716a—750b, 789—816a); BornÖt. = uó.: Oetoedic es vtolso resze az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknak (184a—200a); CsáktG. = Csáktornyai Mátyás: Grobian verseinec magyar enekbe valo forditasa (C3a—D3a); DévT. =

= Dévai Bíró Mátyás: At tiz parantsolatnac ... maġarázatta (A2a–E4a); EnyG. = Enyedi György: Hiforia elegantissima Gismundae (A2a–E4a); HeltA. = Heltai Gáspár: Agenda ... (A1a–E4b); HeltH. = uő.: Háló (G5a–K7b); HeltKa. = uő.: Catechismus minor (A1a–D7b); HeltKr. = uő.: Chronica az magyaroknac dolgairol (27b–32a, 47a–b, 52a–53b); HeltP. = uő.: Poncianvs csaszar historiaia (A3b–A4a, D2a–E1a, F2a–F4a, G1a–G4a, O2b–O3b); HeltR. = uő.: A reszegsegnec ... veβedelmes vóltárol ... (G4a–L7a); HeltSz. = uő.: Szaz fabvla (A6b–B1b, B3a–B5a, B6a–B7a, B8b–C2a, C3b–F7a); HeltV. = uő.: Vigazstalo [!] könyvetske ... (E7a–K2b); HorvK. = Horváth Gergely: Az Christvs testenec, verenek az veg Vaczorában ielen vóltárol (B2a–E4a); HuszI. = Huszár Gál: A keresztyeni gywlekezetben valo isteni dicziretec es imadsagoc (f1b, g3a–g4b, h2b–ila, i2b–i3b, k4b–m2b, n2b–n3a, n4a, q2a–b, q4b–r1a, r1b–r2a, r3b–r4a, s1a–b, s4a–b, t3b–4a); Im. = Imatsagos kõnuechke (A6a–D3a); KárK. = Károlyi Gáspár: Keet kõnyő [!] Minden orzagoknac es kyralioknac io es gonoz βeren-
 czeiknec okairul (B1a–E6b); Kop. = Az kopaszszagnac diczireti (A2a–B3b); Lev. = Levelek: 1–5. (MNY. LXII, 348–50), 6. (MNY. LIX, 92), 7. (MNY. LIV, 138), 8. (MNY. LI, 498–500), 9–15. (MNY. XXXVII, 99–100, 310–3), 16–19. (MNY. LVI, 114–6, 387–8), 20. (MNY. XXXV, 332–3), 21–22. (MNY. XXXXVI, 88–90, 272–4), 23–24. (MNY. L, 204–5), 25–26. (MNY. LV, 543–6), 27. (MNY. LIV, 370–1), 28. (MNY. LIX, 482–3); OrmG. = Ormbrust Kristóf: Gonoz azzonyembereknek erkelcheroel ... (1–15); PatE.: Pataki Névtelen: Igen szep Hiftoria ... Euryalusrol es Lucrecyarol (A1b–I1a) PécsiH. = Pécsi Lukács: Hasznos Orvossag minden lelki betegsegec ellen (50a–78a); PécsiK. = uő.: Az keresztyen hadakozasnac tüköre (57–65); Persz. = Űriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Bp., 1958. (68–9, 71, 72–4, 82–7, 93–5, 96–7, 208–9, 210–1, 211–2); PestiE. = Pesti Gábor: Elopas fabulaj (10a–37b); SzegÉ. = Szegedi Gergely énekei (Váradí énekes-könyv 55–6, 61–3, 120–3, 159–61), Énekes kõnyv (10–2, 14–6, 25–8); SztárÉ. = Sztárai Mihály énekei (Huszár Gál-énekeskönyv, K3b–L1b, L2b–L3b, M3b–N2b, R1b–R3b); SztárIg. = uő.: Az igaz papsagnac tiköre (A4a–D4b); SztárIl. = uő.: βent Illyefnec ... ideiében lõtt dolgokbol; SztárH. = uő.: Az Holofernes es Ivdit aszszony Hiftoriaia (Hoffgreff-énekeskönyv, g2b–13b, n3a–q3b); TelF. = Telegdi Miklós: Telegdi Miklosnac peechi pispõknec felelete, Bornemilza Peternec feitegetés neuű kõnyuere (3–40); TelK. = uő.: Az kereβtyensegnec fondamentomirol (A6b–F2b); TelM. = uő.: Az evangelio-moknac ... Maġarazattyanc masodik resze (357–91); TinSz. = Tinódi Lantos Sebestyén: Szegedi veszedelem; TinB. = uő.: Bvda veszeserõl ...; TinT. = uő.: Az veg Temes varban Losonci Istvannac halalarol (Hoffgreff-énekeskönyv, G4b–I1b, K4a–L3a, I2a–M1b); ValkB. = Valkai András: Cronica ... a' Barbarolsáról (A2a–E3a); VásI.: Váshhelyi Gergely: Imádságok (Catechismus, I1a–n2b).

A z i d é z é s

Az idézés — tágabb értelemben — olyan általános szemantikai kategóriaként határozható meg, amelynek lényege egyes mozzanatok átvétele, új környezetbe foglalása, ezzel bizonyos fokú átértelmezése; az idézet — mint MIHAIL BAHTYIN írja — megnyilatkozás a megnyilatkozásban, ugyanakkor megnyilatkozás a megnyilatkozásról (Marxizmus és nyelvfizológia. In: A beszéd és a

valóság. Bp., 1986. 279; 1. még ELEKFI LÁSZLÓ, Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Bp., 1986.) Az átvétel tudatos és — a közös előismeretek birtokában mindenképpen — felismerhető, vagyis az alkotó szándéka szerint az új kontextusban is eredetéről árulkodó. Ebben különbözik a textus többi elemétől, amelyek végső soron szintén átvételek: az összes jelhasználól az előtte kialakított mozzanatokból építkezik (BAHTYIN, Problema recsevih zsanrov. In: Esztyetika szlovesznava tvorcsesztva. Moszkva, 1979. 240—5). Az idézés az alkotótevékenység legkülönbözőbb szféráiban jelentkezhets. A „textusok” származhatnak azonos területről (zenei idézet, képzőművészeti utánzás), de különbözőekről is (leírt sorokat visszaidéző fotó, montázs).

Szűkebb értelemben idézésen annak legegyszerűsebb formáját, a nyelvi idézést értjük. Ennek célja, szövegbe ágyazottsága, elkülönülése szempontjából két formája létezik. Az allúziók, reminiscenciák az eddig említett idézés-példák sorába illeszkednek; feltárásuk — éppúgy, mint azokénak — a „textus”-elemzés feladata. A grammatikailag jelölt idézés specifikus jelensége a nyelvnek; dolgozatomban ennek módjaival foglalkozom. Az ilyen idézés grammatikai eszközökkel megszerkesztett és grammatikai elemzéssel megragadható szöveg-tani—mondattani forma, amely a ténylegesen vagy fiktíve elhangzott, leírt vagy végiggondolt megnyilatkozást reprodukálja. (Fiktív, ha pl. tagadott, feltételes, jövőbeli; ha irodalmi mű szereplőjéhez, megszemélyesített beszélőhöz tartozik — vö. TÖRÖK GÁBOR, József Áttila-kommentárok XIV.: Nyr. XCVI, 424—7.)

A z e g y e n e s i d é z é s

a) Az egyenes idézés egy korábbi szó-, írás- vagy gondolatbeli, esetleg gesztusbeli megnyilatkozás pontosságra törekvő megismétlése, amely során a felidézett nyilatkozat eredeti (vagy megközelítőleg szó szerinti) formájában épül be a szövegbe. Széles értelmet kell itt tulajdonítani a „korábbi megnyilatkozás” fogalmának: egyenes idézés ugyanis nemcsak egy másik közlő szavainak tényleges megismétlése, hanem az irodalmi mű szereplőjének a pillanatnyi megnyilatkozása is, amely csak a szerző fejében volt meg korábbi szöveggént. (Vö. HENRYK MARKIEWICZ, Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp., 1968. 133.) Közülük a szerzői, kommentár nélküli párbeszéd azonban — bár egységei szintén különböző szereplők megszólalásai — más természetű jelenség; itt a replikákat az intertextus szervezi, s nincsenek kontextussáösszedolgozva (vö. BAHTYIN, Marxizmus és nyelvfilozófia. Idézett kiadás, 280—1); ezért nem elemezhetők beszerkesztett egyenes idézerként. Egyes műfajokban, pl. a drámákban és a vizsgált korban a katekizmusokban is, mivel végig ilyen párbeszédből állnak, eléggé ritkán bukkannak föl beszerkesztett egyenes idézetek. Narratív irodalmi alkotásokban viszont gyakran az egymást váltó elbeszélők kontextusba ágyazott, hosszabb szövegei — egyenes idézetei — adják a mű alapszerkezetét. (Az orosz irodalomtudományban ezt a fajta műszerkezetet — Eichenbaum óta — „szkaz”-formának nevezik. Vö. még: HERMAN MEYER, Das Zitat in der Erzählkunst. Stuttgart, 1961. 16.) — Tágan kell felfogni a bevezető meghatározásból az „eredetiségnek”, „szószerintiségnek” a kritériumát is; erre utal a „megközelítőleg” megszorítás. A közlő által egyenes idézetnek szánt — egyenes idézetként előadott — szöveg is eltérhet eredetijétől: tévesztések, pontatlanságok kerülhetnek bele; sokszor nem is adható vissza minden elem (pl. az akadozások, szünetek, ismétlődések, beszélve az intonációról, nemgesztusokról — vö.: MEYER

i. m. 15; UTZ MAAS—DIETER WUNDERLICH, *Pragmatik und sprachliches Handeln*. Frankfurt, 1972. 167—8).

Az egyenes idézés a legegyszerűbb, legtermészetesebb mód mások szövegének felelevenítésére, ezért ez jöhetett létre elsőként az idézési formák közül; az előszó tiszteletének és a kezdeti, egyszerűbb grammatikai szerkezetek iránti igénynek is ez felelt meg. (HERCZEG GYULA, *A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában*: Nyr. LXXV, 204; SZABÓ LÁSZLÓ, *Az „oratio mixta” a kóla* i lapban: NyK. LXVIII, 429.)

Használatáról BAHTYIN megállapítja, hogy minél magasabb az idegen szó helye a hierarchiában, annál élesebben rajzolódnak ki az egyenes idézet határai. A középkorban és a XVII—XVIII sz.-ban — bár háttérbe szorulnak a beszéd egyéni sajátosságai — az idézet élesen és egyértelműen elkülönül a kontextustól. A XVIII. sz. végétől a határok fellazulnak; a kontextus igyekszik felbontani az idegen beszéd zártságát, s ezzel együtt egyéni sajátosságait is visszaadni. Ez vezet — többek között — a szabad függő beszéd kialakulásához. (L. lentebb.) (BAHTYIN, *Marxizmus és nyelvfilozófia*. Idézett kiadás, 285—9.)

b) Az egyenes idézés sajátos helyzetet foglal el a szöveg mondatai, illetve mondatrészecskéi között: beletartozik ugyan a folyó szövegbe, de önálló mivoltátis megőrzi. Beillesztését idéző mondat(egység) segíti, amelyben az utalás és az idéző kifejezés idézet-folytatást vár, az egyenes idézet mégsem simul bele grammatikailag a kontextusba, mivel az idézet megszakítja a közlésfolyamatot, nem igazodik az aktuális közlő viszonyaihoz, a narrátor az idézet tartamára megszűnik „én”-nek lenni. (Még függetlenebb az idézet, ha idéző mondat(egység) nélkül áll: a párbeszéd narráció nélküli replikáiban — mint erről már szó esett.) Két különböző szövegsík találkozásáról van tehát szó, amelynek kapcsolódása túlmutat a szintaxis kategóriáin.

Az egyenes idézet beszerkesztettsége az idézéssel foglalkozó szakirodalom legvitásabb kérdése. A vélemények különbözősége dacára a legtöbb elemzés (már a szövegtani kutatások elterjedése előtt is) érzékelteti, hogy a jelenséget a mondat(egység) keretei között nem lehet igazi helyére tenni. KLEMM ANTAL (Tört. Mondt. 567) az egy mondaton belüli függőség gyakori hiányáról, ECKHARDT SÁNDOR (Függő egyenes beszéd: MNy. XXXXVI, 147—8) síkok váltakozásáról beszél, SZABÓ DÉNES (SZABÓ, MMNy. 352) arról, hogy az idéző és az idézett tagmondatok nyelvtani-szerkezeti viszony nélkül kapcsolódnak, az idéző mondat az idézet szempontjából szeretlen mondatrészlet (ámbar ez utóbbi megfogalmazás fordítva szerencsésebb volna). TEMESI MIHÁLY (TEMESI—RÓNAI, *A leíró magyar nyelvtan alapjai*. Bp., 1964. 394) laza kapcsolatú, elsősorban tartalmi alárendelést állapít meg. RÁCZ ENDRE (RÁCZ—SZEMERE, *MondtEl.* 194, MMNy. 377—8) az egyenes idézést mint sajátos mondatviszonyt az alá- és a mellérendelés között helyezi el. DEME LÁSZLÓ (mondat(egység) előadások, JATE, Szeged) felhívja rá a figyelmet, hogy a kategória önállósodik, benne a tagmondatok kapcsolatát sok esetben már nem lehet hagyományos minősítésekkel illetni.

A szigorúbban az összetett mondaton belül gondolkodó elemzés az egyenes idézést laza alárendelésnek fogta föl; pl. H. MOLNÁR ILONA (MMNyR. II, 360, és fenntartással: *Hangutánzó igék tranzitív vá válása a magyarban*: MNy. LXX, 300), GÁLFFY MÓZES (BALOGH DEZSŐ—GÁLFFY MÓZES—J. NAGY MÁRIA, *A magyar nyelv kézikönyve*. Bukarest, 1971. 379). A külföldi szakirodalom idevonatkozó részének összefoglalását l. FÓNAGY IVÁN: *Reported speech in French and Hungarian*. In: *Direct and Indirect Speech*. Ed.: FLORIAN COULMAS. Berlin—New York—Amsterdam, 1986. 259—60.

A szöveg egésze felől közelítve megállapítható, hogy az egyenes idézésben alárendelésről van szó, de nem mondattani, hanem szövegtani értelemben. Két mondategységnek (vagy mondategységek együtteséből álló tömbnek) a szintaktikai alárendelésnél lazább kapcsolata ez, amelyben az idéző mondategység (mondattömb) nem avatkozik bele a neki alárendelt (egy vagy több tagmondatból, illetve mondatból álló) szövegdarabnak a szerkezetébe, pusztán beemeli a folyó szövegbe a más síkot képviselő idézetet. Ez az idéző–idézett szövegtani alárendelés két fő szerkezeti típusban jelentkezik: a mondattani alárendelés kategóriáival is jellemezhetően vagy a tagmondatok közötti – szintaktikailag – szervesen viszonyban. A többség az előző típusba tartozik; közöttük fellelhető az összes fő alárendelési forma. A leggyakoribb a tárgyi: valószínűleg ezért szokás az egész kategóriát a tárgyi mellékmondatához kötni. Hozzájárul ehhez az is, hogy a határozói utalószóval bővített (vagy kizárólag azzal bővíthető), sok esetben nem is tárgyas ragozású (vagy éppen tárgyatlan) igéhez tartozó idézetet is tárgyi alárendeltnek szokták tartani. (Bár nem hagyomány nélküli határozói alárendeléshez sorolása sem; vö.: SIMONYI ZSIGMOND, Köt. II, 54–5; GÁLFFY: i. h. 379; DEME: i. h.) — A szervesen mondatkapcsolatban megvalósuló szövegtani alárendelések nem túriák a mondattani alárendelés kategóriáiba való besorítást. Ezekből formailag hiányzik az idéző alaptag, melynek jelentése globális mozzanatként értődik bele az idéző–idézett mondatviszonyba, pontos grammatikai kapcsolódás kijelölése nélkül. (Vö. DÖMÖTÖR, A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról: Nyr. CVII, 478–80.) Közülük azokban, melyekben az idézet egy másik (nem idéző) szövegszintű mondategység társaságában jelenik meg, jelentéstömörítő összetétel jön létre: a tartalmilag konstans mozzanat a jelenlevő elemek kapcsolataiba sűrűsödik bele. (Pl.: *Pista felugrott: „Hagyjál már békén!”*; *„Hát tud meg, nem megyek sehova” — vágta oda a könyvet Mari.*; vagy: *... — és Mari odavágta a könyvet.* Példa egyéb „kihagyásos” szerkezetre: *Később: „Nem tudom.”*; *Majd: „Mégis meg kellene próbálnom!”*) (Vö.: SIPKA SÁNDOR, Az idézés formái Németh László Irgalom című regényében: Nyr. XC, 263–7; HADROVICS LÁSZLÓ, FunkcMondt. 259–60 és kk.; SZABOLCSI MIKLÓS, Megjegyzések egy magyar stílusjelenséghez: NyK. LXXVIII 441–51; KLAUDY KINGA, Az idéző mondategység igéiről: Nyr. CX, 214–22; stb.) Ez a szerkesztésmód az idéző–idézett viszonyoknak valószínűleg a legkésőbbi fejleménye. Megléte, elterjedtsége nyelvenként különbözik. A magyarban csak a XX. századi szépirodalmi nyelvben kezdték sűrűbben használni, bár már előző századokból is adatolható, és népnyelvi előfordulása is kimutatható (SZARVAS GÁBOR, Az új népköltési gyűjtemény: Nyr. I, 460).

c) Sokszor azonban nem egyszerű annak eldöntése, hogy teljes szerkezettel (valódi alaptaggal) vagy jelentéssűrítő kapcsolattal állunk-e szemben. A szétválasztás elve az, hogy a jelenlevő szövegszintű mondategységben ki van-e fejezve szövegszerűen a 'közöl' tartalom, vagy csak odaértődik annak jelentése. A 'jelzéssel közöl' értelmű ige vagy igenév eszerint valódi alaptag, de az jellemző, hogy szövegnek nem feltétlen kell elhangzania, az idézet a mozzulat jelen tését fejt ki. (MOLNÁR, A *dicsekszik, hogy* ... mondattípusról: Nyr. XCVIII, 404.) Ezt a szerkezetet azonban nehéz elkülöníteni attól, amelyben a közlést jelentő ige kimarad, s értelmét az érintkező megnyilvánulás igéje szívja magába, mivel a beszélt kísérő mozzulat stb. a legtöbb esetben maga is lehet kommunikációs jel. (Pl.: *Péter fölállt: „Én indulok.”*) A határ egybemosódó: nem bonyolult közléstartalom jelzésére valószínűleg bármely mozzulat alkalmas lehet.

Az idézés igei, igenévi (tényleges) alaptagjában a megnyilatkozás jelentése lehet kizárólagos (*mond, szól*), de lehet csak része egy összetettebb cselekvésnek. Ezekben a performatív igékben, igeneveikben a megnyilatkozás vagy olyan cselekvésnek a részmozzanata, amely a megnyilatkozáson keresztül valósulhat csak meg (*felszólít, udvarol*), vagy olyané, amely megnyilatkozással csupán esetlegesen jár együtt (*csúfol, kérkedik*).

Az idéző kifejezések a megnyilatkozás által megvalósuló tett mellett a megnyilatkozásnak a különböző formáit és jellemzőit is kifejezik. A megnyilvánulási formák között jelenthetnek: hangadással történő megnyilatkozást (*mond, kiált*), írásbelit (*ír, firkant*), hangadásos, illetve írásbelit (*idé, közöl*), gondolatbelit (*gondol*) és jelzéssel, gesztussal történőt (*bólint, int*). A hangadásos megnyilatkozások közé tartoznak azok is, amelyek a hangot közvetítő eszköz működésével kapcsolatosak (*sugározza a rádió, játssza a magnó*), és amelyek — esetleg formátlan — állati vagy emberi hangkibocsátást jelentenek (*nyög, brummog*). Az idézetek az ellenkező pólusról, a befogadó felől, az appericiálás oldaláról is megközelíthetők (*hall, olvas*). A megnyilatkozás jellemzőinek sorában kiemelhetik pl. annak hangerejét (*kiált, suttog*), hangminőségét (*nyekereg, susog*), a körülvevő — és kommunikált — érzelmeket, indulatokat (*bosszankodik, felcsattan*). Uthalhatnak viselkedésre (*rátámad, védelmez*), a megnyilatkozásnak a kommunikációs folyamatban betöltött szerepére (*kérdez, válaszol*), elhelyezésére, folyamára (*közbeszúr, folytat*), a megnyilatkozással megvalósuló és a kommunikációs aktusra vonatkozó műveletekre, fogásokra (*átír, elhárít*).

A nyelvi rendszerben megfigyelhető az a tendencia, hogy az eredetileg nem megnyilatkozást jelölő igék — amelyek tehát az idézettel jelentéssűrítő, grammatikailag kihagyásos szerkezetet alkottak — beszéd-igeként értelmezhető szókká válnak. Megnyilatkozás-igévé lett pl. a *lelkeseedik, mérgeskedik, sóhaj, sir* stb. Ezek az igék kettős karakterűek: megtartják eredeti jelentésüket, de illeszkednek a mondást jelentők közé is. Egy részükben — az ige eredeti tárgyatlansága ellenére — olyan alanyi — tárgyas oppozíció fejlődik ki, amelyben az alanyi ragozású alak az elsődleges értelmet, a tárgyas a beszédjelentést állítja előtérbe. Az ilyen igék azonban (még) nem olyan szabadok, mint a *mond*-félék: egyenes idézettel zömmel szorosabban kötődve, azaz hátul — esetleg közbeékelten — szoktak előfordulni. (FÓNAGY: i. h. 267–8.)

Az idézés főnévi alaptagja leginkább a nomen actit jelöli (*válasz, törvény, gondolat, írás* stb.). Ha az idéző ige az idéző mondategységen belül efféle főnévvel is kiegészül, az idézet emennek fejti ki közvetlenül a tartalmát (H. MOLNÁR, A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. NytudÉrt. 94. sz. 27 és kk.)

A jelentéssűrítő szerkezet állítmánya csaknem bármely ige lehet; az alkalmazás feltétele csak valamiféle — eddig még közelebbről nem vizsgált — helyzetbeli kötődés megléte; valamilyen összhang a megnyilatkozás tartalma és körülményeit rekonstruáló ige (mondategység) jelentése között, a között tehát, hogy mi mikor hangozhat el.

d) Az alaptag a szerves viszonyban — az idéző mondategység helyétől függően — kataforikus vagy anaforikus utalással bővíthet. A szervetlen viszonyban — értelemszerűen — nem állhat utalás. Az egyenes idézés utalása általában magas hangrendű, bár előfordul, főleg a szépirodalomban a veláris változat használata is. Lényeges jelentésbeli különbség a két variáns között nincsen; a magas talán erősebben a reprodukált szövegre, a mély inkább a

reprodukálható forrásszövegre utal. Jelentősebb eltérés rejlik azonban az utalás elhelyezési és hangsúlyozási lehetőségei mögött. Az ígét megelőző helyzetben (legalábbis állító, kijelentő, nem hátul álló idéző mondategységben) hangsúly alatt azt jelzi, hogy az idézet réma; az ígét követően és hangsúlytalanul viszont azt, hogy téma. (KIEFER FERENC, *Some semantic aspects of Indirect speech: a FÓNAGYNÁL idézett kiadás*, 207–8.) A határozói utalások — kifejezőeszközökkel ellentétben — nem valódi határozói jelentésűek.

e) Az idéző mondategység és az idézet sorrendje a mai magyar nyelvben általában háromféle szokott lenni: idéző mondategység + idézet (a beszélt nyelvben ez a leggyakoribb); idézet + idéző mondategység; az idéző mondat egység az idézetbe beékelve (a szépirodalomban az utóbbi kettő fordul elő a legtöbbször, arányukat növeli a jelentéssűrítő szerkezetek fölszaporodása, melyekben zömmel hátul vagy közbeékelten áll az idéző mondat egység). A szépirodalomban van példa egy negyedikre is: az idéző mondat egységbe ékelte idézetre.

A megelőző idéző mondat egység bevezeti az idézetet, kettejük kapcsolata ebben a sorrendben lazább, főleg ha külön szövegmondatban állnak; az idéző mondat egység ebben a pozícióban a legönállóbb. (A külön-külön szövegmondatban álló idéző mondat egység és idézet elemzése még hátralévő feladat.)

A hátul vagy a közbeékelten elhelyezkedő idéző mondat egység kommentálja az idézetet, kapcsolatuk szorosabb, az idézetre nagyobb, az idéző mondat egységre kisebb nyomtaték jut (FÓNAGY: i. h. 260–1). Az idéző mondat egység kevésbé önálló: szörendje fordított (analógiásan általában a jelentéssűrítő szerkezetben is, bár néha kötőszóval és egyenes szórenddel jelöli ki az idéző mondat egységnek jelképesen fenntartott helyet), utalást csak ritkán tartalmaz. Egyes esetekben az alaptag szemantikai természete meghatározza a sorrendet: az „előreható erővel” kevésbé rendelkező igék inkább hátsó helyzetben fordulnak elő (pl.: *üdvözl, felfortyan, legyint* stb.) (FÓNAGY: i. h. 274.) — Azok a kifejezések, amelyek idéző szerepük mellé más funkciókat is fölvettek (modális, visszautaló, töltelékszó szerep — részletesebben l. lentebb), ebben a később kifejlődött szerepkörben beékelten helyezkednek el (*úgy mond > úgy mond, azt mondja > aszongya*).

Az egyenes idézés a vizsgált korszakban

Az egyenes idézésnek mint szövegszerkezetnek a megjelenési aránya jellemző lehet az adott műfajra. A vizsgált korszakban az elbeszélő művek és a vallási célú szövegek tartalmazzák a legtöbb egyenes idézetet. Az előbbieken elsősorban szereplők szólnak meg, folytatnak párbeszédet. Az utóbbiakban az egyenes idézéssel főleg bibliai részletek, szerzői vélemények, szertartásszövegek épülnek be a műbe. Az egyenes idézet ebben a korban mindig kommentálva van, a megszólaláshoz mindig tartozik idéző mondat egység (kivéve természetesen a csak párbeszédből álló műfajok — dráma, katekizmus — alapszövegét adó dialógusláncokban). A legkevesebb (idéző mondat egységgel beszerkesztett) egyenes idézés az imént említett párbeszédekből felépülő műfajokban található, valamint az imádságokban, amelyek szintén egy — elképzelt — párbeszéd első megszólalásai.

Az egyenes idézés gyakran használatos arra, hogy nagyobb szövegdarabokat fűzzön egybe; s az elbeszélők és elbeszéléseik váltakozásával akár az

egész szövegnek a vázát adja, a megszólaló által keretbe foglalja a szöveget, vagy egy már kész másik szöveget vonjon be (elbeszélések, agendák, prédikációk stb.).

1. A z i d é z ő k i f e j e z é s. — A vizsgált korszakban az idéző kifejezéseknek már igen gazdag skálája van meg. A legáltalánosabbakra, amelyek mindig is azok voltak s maradtak, hiszen jelentésüknél fogva a legtermészetesebben idézhetnek (*mond, felel* stb.) külön nem térek ki. A kevésbé elterjedt, újabb vagy újabban felszaporodó, a valamely szempontból specifikus típusokat emelem ki.

Terjed a beszédtevékenységet jelentő performatív (és performatív jellegű) igék használata az egyszerű mondatot jelentők rovására: *könyörög, imádkozik, parancsol, panaszol(kodik), fogad* ('ígér'), *kér, gyón, áld, int* ('utasít'), *firtat* stb.; „az Vr Isten *parátsfollya*. Meg mondgyad, vgmöd az én paratfolati-mat” (SztárIg. B2b); „mindennap *kériúc* aztis: Ne vigy minket kifirtetbe.” (HeltH. H4b). Olyan ige is idézhet, amely nem feltétlenül megnyilatkozással járó tevékenységet nevez meg: „Azzonképpen *vigaßtalya* Chrifus Wrunc az őueit, Matth. 10: A tũ főieteken valo hayßáloc, vgy mond, mind meg ßámláltattanac” (HeltV. G3a); „*tufakottac* egy maffal: Vallyon azis ninczè raytad?” (BornÖr. 791a).

Elvétve a 'jelzéssel kommunikál' formájú megnyilatkozás is megjelenik: „Soha az en ßuemben meg nem ßünt a' te eiyel es nappal aitómon valo *zörgetéfed*: Ely az Istenec, Bolgály az Iitenec” (VásI. 13a).

Használatos többféle, idéző kifejezés nélküli, hiányos idéző mondategységű idézés (l. lentebb), s néha talán felbukkan már az a tömörített szerkezet is, amelyben a kíséző jelenség igéje magába vonja a mondás-ige jelentését: „Azt meg *lata* az ő ßent Anya, Oh en áldot zent Fiam. nem czudalom hogy te neked fel indult a' te keleuenyed” (BornÖr. 808a).

A gyarapodó egyéb szerkezetek ellenére azonban még mindig elsőprő többségben van az elsődleges idéző ige, a *mond*. Az idéző mondategységeknek több mint a felében ez áll alaptagul, gyakran olyankor is, amikor az idézet tartalmához adekvátabb szó is állhatna. (Vö.: KÁROLY SÁNDOR, Az idézés a kései ómagyar korban. Fejezet a készülő történeti grammatikából. Kézirat. 11; MAAS—WUNDERLICH i. m. 174—6.) Pl.: 'panaszol(kodik)': „*Mōda* a' lo Bezeg nauallyáfful vagyō dolgunk” (HeltSz. E7a); 'parancsol': „*monda* néki: Kellfel.” (HeltP. G3a); 'kérdez': „*monda* mit czinalß it ßerelmem Lucretia” (PatE. C4a); stb. Sokszor a *mond* mellé igenévi formában bele is kerül a szerkezetbe egy másik, legtöbbször árnyaltabb jelentést hordozó performatív (néha a *mond*-dal csak szinonim) idéző szó. Ezek az igenevek az igében kifejezett cselekvést más szempontból közelítik meg (vö. KÁROLY, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. NytudÉrt. 10. sz. 159): *felelvénmond* = 'felel': „Iefus ilmeg *feleluén, monda*, Fiaczkáim, mely nehéz azoknak, kik pénzőkbe biznak, Iitennek orlzagába bé menni” (HorvK. B2a); *kiáltvánmond* = 'kiált': „fõl Boual *kialtuan* imezt *mondgya* vala firalmas enekeben. Rólam moft efmerem csak azok bodogok” (SztárÉ. 112); stb. Több igeneves szerkezetben azonban az igenév, alapfunkciójának megfelelően, a *mond* állítmány tartalmas határozójaként áll: „*jajgatvan monda*: Jay lzegény fejemnek” (HeltP. D3b); „az fûlembé *fügua monda*: Én aßt hißem” (Kop. A2b) stb. — A stílus szépségének nem kritériuma tehát a szóhasználat változatossága; a *mond* éppen a szépirodalomban áll a legnagyobb arányban, s a monotonia leg-

kirívóbb példája a stílusművész Heltai Ponciánusa, ahol a *mond* az idéző kifejezéseknek csaknem háromnegyedét teszi ki.

A *mond* gyakoriságát tovább növeli, hogy nemcsak egyedüli idéző ige-ként, hanem más idéző alaptagok mellett is igen elterjedt: az *úgy mond* kifejezésben és igenévi, igei formában.

Az idéző kifejezés mellett megjelenő *úgy mond* az idézetből a folyó szöveg szintjére utal vissza. A latin *ait* és *inquit* hatását mutatja (a magyar nyelvben már a kódexekből is nagy számban adatható): „Ere az Mýkola ezt felelthe, Wagyon, *wgý mond*, de enneken (!) nýnchen” (Persz. 18. sz.); „Meg ßolala hetuen het fele veres Czuz: Ha minket azon kérdeß wrunc wr Iften, houa megyunc *vgy mond*, Minkis el megyunc *vgy mond*, ez fekete föld ßinere.” (BornÖr. 805b). Az *úgy mond* grammatikalizálódott-formális voltát mutatja, hogy tőle egészen távoli jelentésű igehez, ige-neves szerkezethez is társulhat: „Ladde mikeppen *vagyon meg irtan*. A’ Claudius Chaßarnac ideieben, *vgymond*, ßet Peter Apoftal Antiokhiabol Romaba iðue” (SztárIg. D5b); „Igy *énekel a’ ßent Ezekhias kiraly is*: Ifa. 38: Wram, Ezekből, *vgy mond*, él az ember” (HeltV. G3a–b). — A visszautalás egyes esetekben valóban emlékeztetőül szolgálhat: hosszabb idézet esetén figyelmeztethet rá, hogy a szövegnek egy másik síkján tart az olvasó. Van olyan is, pl. Sztárai Igaz papságában, hogy az idézeteket rendszeresen ez a kifejezés különíti el az elbeszélői szövegszint mondataitól. Azonban a példákban is látható: az *úgy mond*-ra e funkció szempontjából legtöbbször nem volna szükség, a közbevetés rutinszerűen, redundáns elemként kerül az idézetbe. S amikor az idéző mondat egység végén (a két szövegszint határán) áll, már formális visszautaló szerepe sincsen: „Aßt mondgya az Iften *vgy mōd* neked kiraly, meg mutatom neked hogy en vagyoc kiraly” (SztárII. i2a). Funkciója ebben az esetben a *mondván*-éhoz közelít (l. lentebb), de szemantikai töltete még gyengébb: a vele azonos igével, a *mond*-dal együtt szerepel, míg *mond* + *mondván* szerkezettel ebben a korban már nem találkozhatunk. — Az *úgy mond* kifejezés azonban nemcsak járulékos idéző vagy formális szerepű lehet; a szerkezet (mint utalás és alaptag együttese) önállóan is idézhet. Ilyenkor az ige-nek egyéb bővítményei lehetnek: „Ma velem leßz, *vgy mond Chriftus a’ latornac*, paradichomba.” (TelM. 385); „Az Marlnac (*vg mond Achilles azon a’ helen*) femi fegueret előttem el nem titkoltac” (PécsiK. 64a); az ige az alanynak megfelelően ragozódik: „Azert, *vgy mondanac*, mert nem parancholta hog imadgyuc.” (TelM. 364); „Ez (*vgy mondasz*) értelme Telegdinek a’ Septuagefimáru.” (TelF. 22); s állhat elől is: „*vgy mōd a’ Chriftus Iefus*. Bizony bizony mondom tûnektec: Valaki az én Igémet halgattya . . . , annak õrec élete vagyon” (HeltV. F5b). — A járulékos-formális *úgy mond*-hoz hasonló szerepet láthat el viszont néha (elsősorban Sztárainál) a *monda* ~ *mondá*, *azt mondja* is: párhuzamosan az *úgy mond*-dal: „felele kiralynac Mikheas propheta, él az Iften *vgy mond* maid igazat mondoc . . . él az iften *monda* ninch ezeknec vroc” (SztárII. i4b); önállóan: „felele a’ ßent Ilyes en vagyoc *aßt monda*, menyel az vradhoz” (uo. h1b). A későbbiekben fölszaporodva ez utóbbi forma foglalódik le arra, hogy a folyó szöveg szintjére visszautaljon. Az *úgy mond* > *úgymond* viszont megritkul, használatának nagy részében modális elemmé süllyed — ehhez az első, formáját illető lépéseket, mint láttuk, már a vizsgált korszakra megtette —, amely utal ugyan arra, hogy egy korábbi megnyilatkozás felelevenítéséről van szó, de előtérbe kerül benne az elhangzottaktól való távolságtartás jelentésárnyalata (vö. DÖMÖTÖR, Újra *úgymond*: ÉdAny. X, 4. sz. 6).

Az idéző kifejezés mellett álló *mondván* a héber *lémor* hatására elterjedt latin *dicens* visszaadásaként már a korai bibliafordításoktól kezdve sűrűn szerepel. Funkciója — akár a későbbiekben a kettőspontnak — az egyenes idézet kezdetének jelzése: „panaszkodnac . . . *mondván*. Kár hogy nem éhetem e' io étekbe” (HeltR. L6b); „az Isten neki meg hatta vala ezt *mondván*. El ne tauozzec az en tőruenimnec kőnue az te ʔadtul” (KárK. C5a). Megfigyelhető, hogy az utalással kiegészített igenév szerepe az idéző kifejezés mellett álló igei formájú *mond*-éhoz közelít (l. lentebb). A *mondván*-nak a későbbi használata, amelyben egyéb állítmányok mellett a megokolás árnyalatát közvetíti, ebben a korban még nincsen meg.

Az idéző ige *mond* szerkezetben az idéző funkció ketté oszlik. A *mond*-dal — mint láttuk — bármiféle idézet állhat; de úgy látszik, az egyéb idéző igék mellé is gyakran odakerül erősítésként. Ekkor a *mond*-nak az a szerep jut, hogy a megnyilatkozásnak, az idézet jelenlétének a tényét fejezze ki, míg a nyilatkozat tartalmára, módjára, a beszédettre a másik, performatív (vagy performatív jellegű) ige mutat rá (vö. F. HAADER LEA, A tárgyi mellékmondat a kései ómagyar korban. Fejezet a készülő magyar történeti grammatikából. Kézirat. 2.): „*Felele az annya ees monda neký. Bator az ifnektewl lemmý fegedelmet ne remely*” (Pesti E. 16a); „*őmaga Salomon imadkozik, . . . es eʔt mondgya: En WRam Istenē, adgy te ʔolgadnac engedelmeʔűuet*” (HeltR. H7b). Az utalásos változat itt is erősebbnek tűnik: a megelőző, performatív igét intranszitiválja, s bár ennek lehetősége az utalás nélküli szerkezetnél is megvan, az idézés szerepét itt az utalás + *mond* fokozottabban magára vonja.

2. Az igei alaptag ragozása. — Az egyenes idézet alaptagjában az ige ragozása a XV. sz. előtt — már ahol ez megállapítható (az elbeszélő múlt egyes szám harmadik személyű, ékezet nélküli alakja, mely a leggyakrabban, nem árulkodik) — jellegzetesen alanyi volt (BÁRCZI GÉZA, A tárgyas igeragozás történetéből: MNy. LIV, 263–5). A tendencia a XV. sz.-ban már ingadozik, majd bomlásnak indul: tárgyas ragozású állítmányhoz éppúgy kapcsolódhat egyenes idézet (s ez válik gyakoribbá), mint alanyi ragozásúhoz. Ám a tárgyasság foka a XVI. sz.-ban még messze van további korokétól (vö. E. ABAFFY ERZSÉBET, A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században: MNy. LXXVIII, 155–7): „Es én *mondéc: WRam Isten: te tudod aʔt.*” (HeltV. G8a); „*Mond ʔ. Ianos. Az Isten Fianac vére meg tiztit minden bűneinkhől.*” (BornÖt. 189a). Intranszitivitása a *mond*-ot — s ez a nyelvjárásokban máig megőrződött — a *szól* szinonimájává teszi.

A grammatikai szempont előtérbe helyezésével azt lehet mondani, hogy a tárgyas ragozású alaptaghoz tárgyi, az alanyi ragozásúhoz határozói idézet kapcsolódik. (Azokról a tiszta esetekről szólva, amelyekben az ige ragozását nem módosítja idéző mondategységen belüli környezete.) Ha az idéző mondategységben utalás van, az alanyi ragozás mellé kizárólag határozói, a tárgyas mellé tárgyi rámutatás kerülhet. A határozói utalás + az idézet eredményezte tárgyas ragozás szerkezete (*így monda, úgy gondolta*) a XVI. században, úgy látszik, még nem használatos.

3. Az idéző mondategység és az idézet kapcsolata. — A XVI. sz.-ból már bőséggel adatolható az egyenes idézéseknek az összes, azóta is meglévő szövegtani kapcsolási módja. Legtöbbjük, közel 90 százalékuk tárgyi és határozói alárendelés, melyből az előbbi részesedése a na-

gyobb, sok viszont egyszerre értelmezhető tárgyi és határozói kapcsolatként is: 1. Ha az igének mindkétféle vonzata létezik, de sem utalás nem jelöli ki a viszonyt, sem az igealak nem egyértelmű (helyesírási egybeesés — l. fentebb). 2. Ha az ige két vonzattal rendelkezik, s valamely tárgyas ragozású alakja utalás és tagmondaton belüli kötelező bővítmény nélkül áll. Ilyenkor a tárgyas ragozás lehet az idéző mondategységen belüli vonzat eredménye; a kapcsolat ekkor határozói: *kéri* [őt, arra]; de lehet a tárgyi alárendelésű idézet hatása is: *kéri* [tőle, azt]. (Vö. DÖMÖTÖR, Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében: Nyr. CIX, 346.)

Tárgyi függésű egyenes idézet többnyire az egyszerű mondat vagy a megnyilatkozás tettén belül maradó beszédettet kifejező igékhez kapcsolódik: „Nador Feier varig menniõnc õk aßt *beßellec*” (TinSz. H2b); „*hozzá veti*, Mely tû érottetek el arúltatik.” (HorvK. Cla). Igen ritka a megnyilatkozás aktusán túlmenő tettét jelentő igéhez kapcsolódó tárgyi idézet: „Király eßt *izene*. Sies mond meg én ßómal eßt Lõrintznec” (BogM. G4a); „az ördög ßolt ki belõle, ... ki czuda álnokul imeztis *kérte*: Mellyic az Iften konyue?” (Born-Ör. 804a).

A határozói idézetek egy része szintén az egyszerű mondat vagy a megnyilatkozás tettén túl nem lépő beszédettet kifejező igékhez kötődik: „*Felelének* az Melterek az Czalfárnak: Felféged nagy és nehez dõlgot kíván tõllünk” (HeltP. F2b); „Luther Márton igazán es Izépen *szól* fellõle, Az kenyér, vg mond, Christusnak ki oztogatot telfte” (HorvK. E1a). Nagy számban jelentkeznek azonban a megnyilatkozáshoz kapcsolódó egyéb beszédettet kifejező igék, szerkezetek is: „*int* minket az Ellõ Parantlõlatis Eggy Iftent hígy” (SztárIg. A8b); „Mint az Salomon kiyrali *kõniõróg* iftennec: Vram iften (vgy mond) mostan engemet ... kyrallia tõttel. ...” (KárK. B4a).

A tárgyi és határozói idézéseken kívül fennmaradó részesedést az idézés ritkább módjai töltik ki. Közülük legtöbbször jelzői (és értelmezői) alárendelésű idézetekkel találkozhatunk. Alaptagjuk a megnyilatkozás eredményét, eszközét jelölő főnév, az idéző mondategység gyakran tartalmaz utalást (az idézet függése ekkor egyértelműen jelzői, utalás nélkül érintkezik az értelmezőivel). Az idéző mondategység sokszor terjengős fölvezetése az idézetnek: „*õt vete beleye im ilyen beßéddel*. Aßt mondgya az Iften mý Vrucn teremtõnc ...” (SztárIl. k4b); „*Nagy firaffal Kiraltul illy ßo efec*. Iay immâr lâtom Iftennec nagy buat” (EnyG. C1a).

Alanyi idézet tartozik néhány, megnyilatkozásra vonatkozó szenvedő (vagy szenvedő értelmű) szerkezethez: „*meg vaçon irua*: Iáratunc vaçon meñ-orßágba” (DévT. C3b); „az egyhazi emberekneç ... *mondatot imez*. Iátatoc mindnyaian belõle” (PécsiH. 65a).

Az állítmányi és az alanyi idézet érintkezik az azonosító mondatokban: „Régi *mondás*: Elferd meg magadat.” (DévT. B1a); „Az másod *mondás* ez: Valaki méltatlan élzik es ifzik, élzik, élzik es ifzik magának az itéletet” (HorvK. D3a).

Az alárendelés néha bonyolultabb, az idézet egyszerre kétfelé kapcsolódik; tárgyi—határozói: „eßt mondgya ot ßét Pál, es eképen ßól: Nyiluán valo dolog ez” (HeltV. I1b); tárgyi—jelzői: „azt meric mondani illy esztelen ßual, Beftye legyec ha ördögis vagyon” (BornÖt. 186a).

A szervetlen mondatnapi viszonyban jelentkező szövegtani alárendelések közül a korban a legtipikusabb az, amelyben az idéző mondategységből csak a hivatkozási hely marad meg, s ezt fejt ki az idézet (ez az elöl álló hivatkozási

helyekre vonatkozik; az idézetet követők a leírt idézet forrását jelölik): „*Bent Matenál Cap. 7. Nem minden ki ezt monga en nekem*” (DévT. C3b); „*Es Cyrillus Alexandri: Epift: ad Colofij: Veged az iduőzetőnec befzedet hitetdel*” (PécsiH. 56b). A távoli szöveggörnyezetben tartozhat hozzájuk „valódi” idéző mondategység is (erre utal esetenként a locus előtti kötőszó), de a köztük lévő mondatok miatt úgy érezhető, hogy a hivatkozási hely leszakadt, önállósult. Ha az író az olvasó tájékozottságára alapozva még továbblép, az idézetet is elhagyhatja: a locus pusztá megnevezésével rejtett idézet jön létre, amely csak az olvasó tudatában egészül ki valóságossá. — A folyó szöveg síkját érzékeltetheti egyetlen kapcsolóelem önmagában is, utalva arra, hogy egy főntebb leírt szövegszintű mondat továbbfűzéséhez tartozik az idézet. A kapcsolatot a szövegdarabok között itt sem szerves, mert a kiegészülés nem egyértelmű, a hiány többféle szerkezettel betölthető: „*Megint: győnörködöm az Iftenec törüenyeben*” (TelF. 26); „*Touábbba, Mert meg nē válaztia az Wrnak testét.*” (HorvK. D1b). (Az állításomat erősítő nagyobb szöveggörnyezetet helykimélés miatt hagyom el.) — A jelentéstömörítő szervetlen szerkezet, ha ritkán és csak csírájában is, de már felbukkan a vizsgált korszakban (l. főntebb is): „*Azt meg lata az ő Bent Anya, Oh en áldot zent Fiam. nem czudalom hogy te neked fel indult a' te keleuenyed*” (BornÖr. 808a).

4. A z u t a l á s. — Az idéző mondategységeknek több mint egyharmada tartalmaz utalást. Az utalások legnagyobb része katafora, az idéző mondategység és az idézet sorrendjének megfelelően (l. lentebb). Az egyenes idézésekre, mint a folyó szövegen kívülre utalásoknál általában, zömmel palatális utalás mutat, bár csaknem minden utalásnak a veláris megfelelője is képviselteti magát; arányuk háromnegyed az egynegyedhez. Az anaforáknál, elenyésző mennyiségük miatt, nem lehet efféle tendenciát megállapítani. Ige előtti vagy ige utáni helyzete, úgy tűnik, ebben a korban még nem jelöli ki az utalásnak (és vele az idézetnek) témához vagy rémához tartozását.

Az utalás használatát leginkább azok a műfajok igénylik, amelyek az egyenes idézettel más művek részletét emelik be szövegükbe, a szerző önigazolásként vagy magyarázandó tételként: az agendák, posztillák, tanítások, katekizmusok, vitairatok, elmélkedések. Kevés az utalás viszont a levelekben, periratokban, drámákban, históriákban, egészen ritka a mesékben, elbeszélésekben (pl. Heltai Ponciánusának 155 egyenes idézetéből egyre sem mutat rá utalás).

A tárgyi kapcsolású egyenes idézetek utalása az egyszerűen rámutató *ezt ~ azt*, nyomósító *imezt ~ amaszt* vagy azonosító *ugyanezent* főnévi névmás: „*Szent Peter Apostalis vgyan ezent mongya a' Kereštyenekne.* Ti vagyto, vgymond, az Vr Iftenec válaštott nēpei” (SztárIlg. A7a); „*Iftenhez kialta imešt mongya vala. Nagy vešedelmemből ... te hozzád kialto*” (BatJ. Eela). — A határozói függésük utalása legtöbbször határozószói, egyszerű, ritkábban nyomatékos rámutatással: *igy ~ úgy, ilyenképpen ~ ilyképpen ~ olyanképpen, ezképpen ~ eképpen ~ azonképpen*, ill. *imígy ~ imígyen, imezképpen*: „*az Vriitenhez fel ŝoual kialtanac, es ők mind feyenkent egy egyelő ŝoual, imez kepen mondanac. Vetkeštűnc Vriiten*” (SztárH. O2a); „*ő magais ig ŝol Chriftus Aki az en parancholatomat, vgymond, vallya es meg tartya, az â ki engemet Beret.*” (TelK. C5b). Az *úgy* lefoglalódását mutatja, hogy csak a már emlegetett *úgy mond* szerkezetben fordul elő. Ritkán az ige vonzatának megfelelő főnévi mutató névmás áll utalásként: „*Nagy ŝep ŝauockal azon*

keric vala. Sies meg adni ez meg romlot varat” (TinT. K3a). — A jelzői kapcsolású egyenes idézetek utalása melléknévi vagy melléknévi használatú főnévi mutató névmás, mely legtöbbször egyszerűen rámutat az idézetre, ritkábban nyomósít vagy azonosít: *e ~ ez ~ ezen ~ azon, ily ~ ilyen ~ oly, efféle* (az *a* és az ekkorra már lefoglaldott névelővé), ill. *imez ~ emez ~ ama ~ amaz, imezilyen ~ imilyen*, ill. *ugyanazon*: „a’ Begény . . . foglyot *efféle* bebedeckel vigaftallyác: . . . a’ moftani órától fogua holiapig gondolkodiál vgyedról . . . ” (HeltH. K4a); „*ugyan azon* igéket anny bótúckel meg tarttia, Ez az én teltem” (HorvK. B2b). — Az alanyi, alanyi-állítmányi idézetekre az egyszerű rámutató *ez* és a nyomósító *imez* főnévi mutató névmás utal: „S. Pál mondái pedig ezek: . . . Valaki éfzik az kenyérben . . . méltatlan, vétkes az Wrnak tefté . . . ellen.” (HorvK. D1b); „az egyhazi emberekne . . . mondatot *imez*. Ígatoc mindnyaian belöle” (PécsiH. 65a).

5. A m o n d a t r e n d. — Az egyenes idézésben a tagok sorrendje túlnyomó többségben (95 százalék fölött) idéző mondategység + idézet (l. az eddigi példák legtöbbjét). Az ettől eltérő szerkezetek főleg versekben fordulnak elő. Közülük a leggyakoribb az idézetbe ékelt idéző mondategység. Ilyen helyzetben található általában — önálló alaptagként is — az *úgy mond* (l. fentebb) és más, rendszerint szintén a *mond*-ot tartalmazó utalásos vagy anélküli rövid idéző mondategység: „Vallion mire velne Czaßar ha igi latna *mógia vala magaba*, Bizon csak neuetleg czuffag es ßidalom lènek ő uduarabā” (PatE. D1a); „Euryaluft niluā te igen ßeretöd az *aßonnak aßt monda*, Tölem el titkolod de meg lasd kinek hiß” (uo. D1a). Igen ritka a fordított sorrend: „Mondodé emberne ha iö *igy ßölla*.” (BogA. F2a).

Némileg bonyolultabb szerkezet jön létre — eltekintve a bevett, grammatikai-formális *úgy mond* esetétől — akkor, amikor a szövegdarabok kettészakadva kereszteznek egymást: „*Kit ha lata Czaßar Euryale monda* ne tagad a’ mit latek” (PatE. C4a); „*De mihelt iúc*, tölczéc neké *mongyad* az pohárt” (CsáktG. C3a). Az idézetet keresztezheti vagy egyszerűen közrefoghatja két idéző mondategység is: „*felele a’ ßent Illyes* en vagyoc *aßt monda*, menyel az vradhoz” (SztárII. h1b) — az utóbbi a grammatikai-formális *úgy mond* szerepében; ill. „*felele ßent Illyes egy ßalat fe fély te nekic eßt mongya*.” (uo. g4a) — a *mond* az efféle szerkezetben intranszitiválni látszik az elülső alaptagot, s így attól némileg eloldja az idézetet.

Az egyenes idézetek néha egymásba épülnek, sokszor, a közvetett kommunikáció miatt, egészen bonyolult formákat hozva létre: „iften ßent Illyefne ßol vala, az Akhab kiralyne eßt izeni vala. Mennye vgy mond moftan . . . es mongyad ő neki eßt az ő neuében, eßt mongya te neked lam az nagy Vriften. Az embert meg ölded” (SztárII. i3b); „Es monda ennekem: Prophetály a’ ßelre: . . . es mond eßt a’ ßelne: Eßt mödgya az WR iften: Iöy ide ßel” (HeltV. G8b).

Ha az egyenes idézetnek ugyanaz az idéző mondategysége, mint az őt megelőző függőnek, amelynek tartalmi igazolásaként vagy magyarázataként áll, az egyenes idézet a szerkezeten belül önállóbb: „parantfollá azért hog űtet at’áncnac hiyuc Hiere. iij. Atádnac hiy engemet.” (DévT. A2a); „Neha feñetet, hog meg büntet ha iot nem chelekedünc. Ha poenitiat nem tartotoc egyetemben mindnyaian el vefztec.” (TelM. 376).

(Folytatjuk.)

DÖMÖTÖR ADRIENNE

A prózaíró Kosztolányi mondatszerkezetei

1. Mint számos elemzésből eddig is kitűnt, Kosztolányi „rövidebb mondatokból építi fel szövegeit” (ZSILKA TIBOR, *Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel: Helikon XVI [1970.]*, 357—62: „Móricz Zsigmond, Nagy Lajos és Kosztolányi Dezső átlagban rövidebb mondatokból építi fel szövegeit”). Valóban igaz az, hogy Kosztolányi szerette a pergő, lüktető, rövid mondatos fogalmazást. Kerülte a mellékmondatokat, nem is beszélve a mellékmondati láncról, amely idegen stílusától. Nála a mellérendelés is egysíkú, főként kapcsolatos, ritkábban ellentétes mondatokat használt. Néha *r i t m u s* is van mondataiban; párhuzamosan elhelyezett, halmozott mondatrészek, esetleg mellérendelt mondatok torlódnak szövegeiben. Ám ez mindig valamilyen cél érdekében történik, az író t készítheti irónia is a mondat megnyújtására, minthogy az ismétlések éles kontrasztot alkotnak szokott higgadt, visszafogott szerkesztésével.

Egyetlen példánkat az Édes Annából idézzük. Vizyné felfogadja a cseléd-lányt, de előbb alaposan szemügyre veszi.

„Vizyné arcáról már eltűnt a csalódás és ámulat. Mindez valami kellemes derengéssé enyhült. Még egyre mustrálgatta. (...) Letette lorgnonját. És amikor már nem is vizsgálta, csak hatni engedte magára, amit tapasztalt, egyszerre érezte, hogy ez az, akit évekig keresett mindhiába. *Belső sugallatot hallott, mint élete döntő fordulataikor, azt a gyámolító, biztató hangot, mely annyiszor szólamlott meg benne, valami parancsfélét, hogy ne sokat okoskodjék, hanem fogadja föl, tartsa meg, s vágy fogta el, hogy azonnal itt marassza, hogy birtokolja, és karját kinyújtotta feléje, mintha meg akarná ragadni, hogy többé sohase engedje el.*” (Édes Anna. Bp., Szépirodalmi, 1972. 5.)

Belső sugallatot hallott / azt a gyámolító, biztató hangot / valami parancsfélét: hármasszóútem a tárgyak közt; *fogadja föl / tartsa meg; hogy azonnal itt marassza / hogy birtokolja:* kettőzött igei állítmányok. A viszonylag egyszerű szerkezet ellenére az összetett mondat erősen megnyúlik a *h a l m o z á s* miatt; a halmozott mondattagok a mondanivalónak bizonyos patetikus hangvételt kölcsönöznek, amelyet az tartalma szerint nem kívánna meg, hisz az akkori élet mindennapi eseményét tükrözi: háztartási alkalmazottat fogadnak fel. Az író a forma és a tartalom közti inkongruenciával kifejezésre juttatja ironikus ítéletét Vizynével s a hozzá hasonló ún. úriasszonyokkal szemben, akik visszaélve helyzetükkel méltatlanul bántak cselédekkel.

Mondatmegnyújtás mindenestre ritkán fordul elő Kosztolányinál, s mindig sajátos, többnyire tartalmi, hangvételi okokra megy vissza. Gyakoribb nála a nominális szerkesztésből eredő sűrítés, tömörítés, jóllehet Kosztolányit mégsem tekinthetjük ennek a névszókra alapozott, elliptikus, az igéket és a redundáns elemeket mellőző szövegépítkezés jellegzetes képviselőjének. Ellenkezőleg: inkább a kísérletező kedv az, amely arra készítette, hogy alkotó pályája korábbi szakaszaiban különféle szerkezeti megoldásokat próbáljon ki. Nyelvérzéke is tiltakozhatott a nominális stílusnak sok olyan változata ellen, amely a század elején még idegenesnek hatott.

Kísérletei közt mindenekelőtt az értelmezők változatos, tömörítő alkalmazását kell megemlítenünk. Feltűnő és szokatlanságánál fogva jelentékeny kifejező erőt képvisel az értelmező *e l ő r e t é t e l e*, vagyis az a típus, amikor az értelmezett fogalom követi az értelmezőt sajátos inverzió révén; hatásos változatában a fogalom nincs is említve, és csak az igeragok segítségével lehet

odaérteni. Nem véletlen, hogy ez a némileg erőszakolt megoldás nála legsűrűbben a Nero, a véres költőben fordul elő; ritkán a novellákban; a Pacsirta, az Aranysárkány és az Édes Anna már nem tartalmaz egyetlen előre tett értelmezőt sem.

„Reggeltől estig járt a szája. *Kedélyes bolond*, utánozta a kakaskukorékolást, kecskemekegést, kígyósziszegést.” (Nero, a véres költő. Szépirodalmi, 1972. 26.) — „Tizennégy éves volt. Három évvel ezelőtt ment férjhez. Azóta a palotában élt, ki se mozdulhatott a magas, komor falak közül. *Apró gyerek-asszony*, nappal bábuival játszadozott, este pedig félt.” (46.) — „Róma óriási, ordító város, nem pihen el. *Világ csodája, kiabáló, ki nem fulladó és el nem rekedő*, reggeltől estig hirdeti az életet, mely emberhangokból, ércsörömpölésből, szerszámkopácsolásból tevődik össze.” (107.) — „Itt álldogált Fabius is, a szegény írnok (. . .). Szerepe évek óta csak annyi, hogy lesi Bubulcus kockáit, és ha vesz, sóhajtozik, ha nyert, mosolyog. *Ügyetlen bókoló*, beéri azzal, hogy néha valami butaságra nyitja száját.” (161.) — „Agrippina tagadott. Nem ijedt meg, háromszor volt császárné, tudta, mi a hatalom. Az embereket mélységesen megvetette. *Okos fő*, szívósan védekezett.” (170.) — „Poppaea pedig unatkozott. *Mestere az ölélésnek*, ki mindent végigízlelt, nem vágyott többé szerelemre.” (196.) — „Szerettem a dicsőséget. Aztán engem is megszerettek. Mikor végigsétáltam a Campus Martiuson, mindenki megfordult utánam, és csak engem kényeztetett. *Boldog hispániai fickó, spanyol-latin kölyök*, püthagoraszi bölcséletet hirdettem. Természetesen szép nőknek.” (214.) — „Neróra a baljóslat már nem nagyon hatott. Egyedül élt, egészen egyedül, azok közül, akiket ismert, csak emlékek között, melyek mind a múlt-ra vonatkoztak. *Eleven halott*, akarat nélkül tébolygott a kietlen palotában, s átadta magát a tunyaságnak” (227). — „A palota előtt meredt égnék a bronzóriás, Nero képmása. (. . .) Hússzor akkora, mint egy ember: a szemgolyója ökölnyi, ujjá egy karral vetekszik, szája vastag, mint egy comb. *Rettegetes őr*, vigyázott.” (231.)

Az értelmezőnek, jóllehet a főnév után áll, sajátos kifejező ereje lesz, amikor eltűnik mellőle a névelő, vagyis az olvasó tudatában mintegy szünet képződik.

„Visszafojtott lélegzettel babrált szája és orra körül, majd a forró sütővassal bodorította szőke, hullámos haját, és csevegett, *szapora zavai szicíliai*, arról, amit a fórumon hallott, szónokokról, birkózókról, nőkről.” (Nero, a véres költő 83.) — „Octavia még virult. *Tőről levágott fehér bimbó, a pohár vízben*.” (99.) — „Hiába, te vagy a művész, nem én, aki csak próbálkozom, *szerény vergődő*” (126). — „Nero engedte, hogy fogadkozzon és sírjon a mellén, míg el nem fárad, *álmos leányka*” (137). — „Fésülködött (. . .). Tépte, szakított a haját mérgesen, és fésűje tele volt sárga gubancokkal. Feje új és új tervekkel viaskodott. *Nyughatatlan, kócos golyó, gyönyörű boggyója a természetnek, mérges farkascseresznyéje a szépségnek*.” (151.) — „Nyitott szemmel bámulták a sötétséget, *néma hullák az ágyon*” (173). — „Seneca sárga fa alatt ült, *sárga öreg*. Fázott kicsit.” (213.)

Sajátos az a fordulat, amikor az értelmezős szerkezet a v o n a t k o z ó n é v m á s t követi, s így kettőjük közt jön létre a szünet.

„Seneca megdörzsölte arcát, hogy letörölje róla a közhínyt, mely, *szürke pókháló*, a hosszú, fásan kopogó költemény hatása alatt ellenállhatatlanul rátapadt.” (32.) — „Egy hullám, mely a villa bejáratáig jutott el, szétporzott az oszlopon, és pofon csapta azt a satírszobrot, mely boros tömlőjével, *pityó-*

kos kópé, őrt állt, és most mintegy undorodva prüszkölte szájából-orrából a sós vizet.” (151—2.)

Az idézett példában az értelmezőt megelőző határozó megnyújtja a szünetet, és így az értelmező még erősebb nyomatékot kap.

Hogy folytassuk, az értelmező előrevetése, illetve a hátratétel szünettel, névelő nélkül a Novellák első kötetében előfordul, a másodikban és a harmadikban azonban nem.

„Az anya egész éjjel talpon volt. *Halvány, vézna szentkép*, ott állt az ágy mellett, feltűrt ujjakkal, és könyökig vájkált a hóban, a fagyos vízben és borogatta a beteg homlokát.” (Novellák. Szépirodalmi, 1957. I, 155—6. Szegény kis beteg.) — „Egy darabig sírdogált, izgett-mozgott, *szürke egérke az egérfogóban.*” (uo. 329, X ... kalandornő.) — „Hogy meglátogatta őt egyegy barátjánéja — *vézna öregasszonyka*, többnyire feketében, mint ő s fekete gyöngyökkel —, egymás nyakába borultak.” (uo. 342, Pokol.)

Az utoljára idézett példában az értelmező követi a jelzett szót, s így a kapcsolat erősebb, jöllehet a névelő hiánya itt is biztosítja az elválasztó szünet létrejöttét.

Inkább olyan példákkal találkozunk, amelyek a hagyományosabb használatot tükrözik; az alábbi értelmező megismétli az értelmezett fogalmat:

Áthaladt a hosszú, kővel rakott folyosón. Ennek végén volt a szobája. *Vidéki-es, régi kis szoba*, a folyosóra néző ablakkal, nappal is homályos és savanyú illatú a cigaretták meghidegült ködétől.” (Novellák. I. m. I, 334, Hogy is történt?)

2. A személyt bemutató, ragtalan névszói felsorolás, amely már a múlt század második felétől megfigyelhető, és egyes íróknál napjainkig elég gyakori, Kosztolányinál jóformán teljesen hiányzik. Nem kedvelte a ragtalan értelmezős szerkezeteket, amelyek anakolutihián mutatnak be személyt, öltözetet, helyiségbelsőt, tájat stb. (állapot-, mód-, körülményhatározóként).

Az alábbi példa a kevesek közül való. A prózai művek tanúsága szerint a személyeket hagyományos szerkesztéssel jeleníti meg.

„Mély karosszékben ül valaki, akinek nem látni az arcát. Csak vitatkozó kezét.

Az íróasztalnál Portella hercege, Metternich Kelemen, a kancellár. *Kemény, fiatalos arcél. Erőszakos áll. Keskeny jégszáj. Remek római orr. Csigás haj.*

Azzal, akinek nem látni arcát, vitatkozik, franciául.” (Novellák. I. m. III, 61; Petőfi Sándorka.) — DOBOS H. MAGDOLNA „A nominális szerkesztésmód az impresszionista magyar irodalomban” (Bukarest, Kriterion 1979. 51—2) c. művében említi az idézett példát.

Más esetben inkább névszói mondatokról van szó; a ragtalan főneveket határozókkal bővíti.

„A többiek kis csoportokban álldogáltak. Mindegyik emlékeztetett a fiára, de a vonások már petyhüdtek, torzak, a szemekben a riadalom és a fáradtság réme ült. Nem akadt közöttük olyan, aki igazán örülne az életnek. *Elhasznált emberek, puffadt hasakkal vagy lötyögő lábakkal, szegény apák, az arcukon szemölcsök, az orruk piros, mint a paprika vagy vérszegény, savanyú és zöld, mint az uborka.*” (Novellák. I. m. I, 279; Miklóská.)

Az alábbi példában a ragtalan, az irányító főnévtől függő főnevek elvesznek szinte a bővítmények sorában.

„Nevetségesen hasonlított a fiára. Nem a fia hasonlított hozzá, idősb Ebeczky Dezsőhöz, hanem ő a fiához, ifjabb Ebeczky Dezsőhöz. *Pont az*

a magas t e r m e t, csak megvállasodva, férfiasabban, mintegy bővített kiadásban, éreztetve, hogy mi lesz majd a fiúból huszonöt év múlva, és ugyanaz a szürke, értelmes, de nem okos s z e m, ugyanaz a telt, hízásra hajlamos, de egészen soha el nem hízó a r c, ugyanaz a fehérmárványból faragott o r r, ugyanaz a fölfelé kunkorodó, dús szőke h a j, még h a n g s z í n e is, folyékony, de tartalmatlan b e s z é d m o d o r a is ugyanaz.” (Aranyráskány. Szépirodalmi, 1983. 234—5.)

Kosztolányi portréi egyébként rövidre fogottak, az író nem kedveli a sok részletet; a szerkezeti felépítésben alkalmazza a ragos főneveket és az igéket, a szabályos mondatokat.

„Félix harmincnégy éves volt, de már elhízott, és lihegett, mikor a lépcsőkön fölfelé ment. *Homloka alacsony, halvány. Szeme vízszínű. Halántéka körül a haj pedig olyan, mint a pisztráng uszonya, nedvesen ezüstösen csillogó.*” (Novellák I, 260; Csengettyű.) — „Agrippina cifrán, ékesen tűnt föl, mint páva a napfényben. *Lila ruhát viselt, sok ezüstdísszel. A »legjobb anyja«, ahogy fia nevezte őt, már őszült. Halántéka körül pár tincs fehérlett, melyet ügyesen elfésült, fátýolokkal takart, hogy még mindig fiatalnak lássék, hervatag ajkát is festette, csak széteső húsán látszott a kor és kövér mellén, melyet a kívágott ruha csupaszon hagyott.*” (Nero, a véres költő 84.)

Mindkét példában nyilvánvaló, hogy az író kerüli a nominális szerkesztést, és tudatosan választja a hagyományos szerkezetet; holott hajlékonyab, könnyedebb lehetett volna a tömörítő, felsorolós megoldás a redundáns elemek nélkül.

„... a lépcsőn fölfelé ment. *Alacsony, halvány homlok. Vízszínű szem. Nedvesen ezüstösen csillogó haj a halántéka körül, mint a pisztráng uszonya. Agrippina cifrán, ékesen tűnt föl, mint páva a napfényben. Lila ruha, sok ezüstdísszel. Őszült haj. Pár fehér tincs a halántéka körül, fátýolokkal eltakarva. Hervatag, festett Széteső ajkak. hús, kövér, csupasz mell. Kívágott ruha.*”

Ám az ilyenfajta átalakítás beleütköznék Kosztolányinak alapjában véve konzervatív nyelvi ízlésébe. Mint láttuk, különben is szerette az igés mondatokat; a névszói állítmányú mondatokat pedig kerülte.

Így nem meglepő, hogy kevés a felsoroló ragtalan főneveket tartalmazó, egyéb tárgykörbe tartozó példa is.

„— Lucanus hosszú költeményt ír — mondotta. — Azt beszélük, nagyon szép. Hallottál belőle valamit? — Milyen? Nekem mutattak egy részletet. *Széles, hősi hang. Remekbe készült szavak.* Általában tetszik.” (Nero, a véres költő 141.) — „A színház tele volt. *Három óriási emelet, tele emberekkel. Kemény fejek, fésületlen sörtevel, fekete hajjal, rómaiak, kik farkastejet szoptak.*” (Uo. 96.) — „Aztán morajlott a tömeg. *Egy-két füttyszó. Kövek repültek.*” (Uo. 156.) — „Őszintén szólva, a nyaraló, melyről előbb szóltam, szintén ehhez az ábrándhoz tartozik. Unjuk a várost, és itt akarjuk hagyni. *Por, lárma, emeletek.* Valahol távol élni, kristály csöndben, hullámok zajánál, nyáját látni, pásztort, fürödni és csókolózni.” (Uo. 134.) — „A könyvtára a szenesládán egy kínai gyűjtemény volt. *Érthetetlen ákombákomok, furcsa pergamenek, zavaros írárok. Egy kis polcon pedig másik vasszobor.*” (Novellák I, 76; A kínai ember.) — „Herczeg Ferenc színművét ragyogó miliő pántozza körül, és lehetetlenség lenne kiszakítani belőle. *Szikrázó briliánsok, előkelő hölgyek, katonatisztek, századostól felfelé, jórészt a vezérkARBól, s fiatal, jól nevelt, szelíd szemű leányok.*” (Színházi esték I. Szépirodalmi, 1978. 413.)

3. Kosztolányi került a ragtalan névszói felsorolásokat, mint mondtuk; viszont kedvelte az elvont főneveket sajátos szerepkörben, holott idegesnek ható szerkezetek jöttek létre az utóbbiakkal is. Az elvont főnevek alkalmazásában szerepet játszhatott az írói pályája kezdetén szívesen alkalmazott színhasználat is; a szín — tudjuk — elvont főnévként is teret nyert, mert kifejező ereje minőség- és birtokos jelzővel kibővítve megnövekszik.

„Mind a kettőnek hatalmasan vert a szíve, mikor beléptek a szegényes, ferencvárosi diákszobába. *A fájó délután sárgaságában* a tárgyak éles és fekete körvonalakokkal rajzolódtak elébük.” (Novellák I, 112; Két öreg úr.) — „Ideges *szürkesség* takarta el a lombokat.” (Uo. 310; Óvoda.) — „A lámpa (...) tovább égett az asztalon, *szilaj és sötét sárgasággal*” (uo. 346; Pokol). — „Fölöttük az ég, az ég bársonyos, forró, szinte afrikai kéksége.” (Uo. 393; Kék gyász.) — „Szemében megalvadt *feketeség, parázsló, mély és égetett, akár egy öreg madárban.*” (Nero, a véres költő 165.)

Későbbi műveiben, a Pacsirtában, az Aranyrákában, az Édes Annában, de a pályája zenitjén írt novelláiban már elhagyta a színfőneveket; megmaradt viszont az elvont főnevek iránti hajlama. Fontos következményként nemcsak birtokos szerkezetben alkalmazta őket, hanem *-val/-vel* végződésű határozóként is, akár egyedül, minőségjelzővel, akár birtokos szerkezetben.

„*A leforrázottság undok tanácstalansága* kóválygott fölöttük” (Édes Anna 82). — „Kicsiny, fakó arcocskájukat kékesfekete fűrtökbe rá mázták, és *sajátos vidámsággal* mutogatták a fényben fehér fogait.” (Nero, a véres költő 164.)

Egy elvont főnév áll itt módhatározóként az egyszerűbb határozószó helyett: *vidáman*. A cél inkább csak az volt, hogy a fogalmat nyomatékosítsa főnévvel. Az alábbi példában a minőségjelzők használata révén a nyomatékosítás még szembeűnőbb: „A színházban ült páholyában, *csodálatos kikészítettséggel és ideges frissességgel*” (uo. 138).

A birtokos szerkezetben szereplő elvont birtokfőnév állhat alanyesetben, vagy lehet *-ban/-ben* ragos határozó: „Szemében *egy eltévedt gyermek tájékozatlansága*.” (Novellák I, 452; Béla, a buta.) — „a baba (...) borzasan nézett maga köré, a szétbontott hajjal, mint egy részeg lány, majd pedig kedvesen, a *szőkesége aranyfényében, kacér fűrtök, pikáns tincsek varázsában*” (uo. 90; A rossz baba karrierje).

A most idézett példánkban a *szőkesége aranyfényében* birtokos szerkezetben a birtokos főnév is elvont főnév. Ehhez hasonló a két alábbi azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a másodikban a birtokfőnév konkrét főnév: „Mennyi ember zsufolódott össze éjfél után a keskeny asztalkák mellett, az *élvezet langyos népfürdőjében*, a füstös szőkek, feketék, kopaszok, boldogok és boldogtalanok, minden rendű és rangú halandók” (uo. 269; Piros köd). — „A bemeszelt barackfák, ringlófák, mandulafák fehérlettek a *szirmok hózivatarában.*” (Aranyrákány 37.)

A bemutatott példák kombinációjából alakította ki Kosztolányi azt az igen hatásos módhatározói szerkezetet, amelyben *-val/-vel* ragos, elvont főnév előtt birtokos főnévként többnyire konkrét főnév, személy, ritkábban tárgy szerepel, és a szerkezet lényegében véve egy *mint* segítségével felépülő hasonlatot fejez ki tömören, a redundáns elemek kivetésével. Az író kedvelte és szívesen alkalmazta későbbi prózájában, pl. az Édes Annában is, jóllehet visszafogottabban.

„Kóválygott velem a világ. Az egész, ház, mint valami óriás hadihajó megindult, s a vízen *hánykolódó ember rémült bizonytalanságával* az asztal párkányába kapaszkodtam.” (Novellák I, 17; Sakkmatt.) — „Rózsi azonban néma volt. *Egy sztrájkoló büszkeségével* állott élém szótlanul, közönyösen, várva a szavam” (uo. 71; Szeretlek). — „Kezünk mohón, szinte buján turkált a lapok közt, és valami hihetetlen vakbuzgalommal, *az őrült lihegésével* kerestük sárga lapok közt egy ember életét” (uo. 141; Egy régi, régi tárca). — „Körülnézett a szobában, átlapozott egy képeskönyvet, *a vendégek otthonos kotnyelességével* turkálni kezdett a tárgyak között” (uo. 283; Cirill). — „*Az állatszeliidítő kevély fejtartásával* sétált a városban, és igyekezett a maga ügyeivel foglalkozni” (uo. 294; Hinár). — „A falak mellett oldalgott, *a találkára siető kisdíák büntudatával* besurrant a kávéházba” (uo. 295). — „Nyíltan tegezték egymást, *az összecsapó szerelmesek marcangoló hevével*” (uo. 296). — „Mátyás *a részeket fontoskodásával* elmélkedett az életről” (uo. 303; Mátyás menyasszonya). — „*Az elkárhozottak szelidségével* törődött bele abba, amin nem változtathat” (uo. 347). — „Ekkor egy híres fiatal tanárhoz ment el, aki *egy hősszerelmes mosolygó fölényével* fogadta, királyi előkelőséggel hallgatta meg a panaszát” (uo. 422). — „Irma most is mellette ül, közel hozzá, *egy leendő feleség tüntető rokonszenvével*, aki vállalja az ura szégyenét is” (uo. 448). — „Nézte a fülében, a nyakán a hamis gyémántokat, *a szakértő megvetésével*” (uo. 454). — „Csak akkor mosolyodott el, mikor egyedül maradt *a győző fölényével*” (uo. 454). „Mert utóbb, a betegsége alatt már nagyon félt, hogy valamit mégis megsejt *a halál előtt levő betegek látnoki éberségével*” (uo. 457).

A birtokos főnév terjedelme korlátozott. Akkor van mód a növelésére, amikor a többnyire folyamatos történésű melléknévi igenév révén a szerkezetbe bővítmények kerülhetnek: „a vízen *hánykolódó ember rémült bizonytalanságával*”; „*egy leendő feleség tüntető rokonszenvével*”; „a halál előtt *levő betegek látnoki éberségével*”.

Mégis regényeiben ritkán alkalmazta a melléknévi igenévvvel szerkesztett, bővítményes birtokos főneveket: „— Talán — dadogta Seneca, kezébe vette a kéziratot, s *a szakember jártasságával* rábökött egy helyre — innen” (Nero, a véres költő 32). — „— Máskülönben? — kérdezte a császár, új tárgyra térve, *a boldogok leereszkedő érdeklődésével*” (uo. 133). — „Szerényen jött, *a fiatalság komorságával*, s zavartan távozott” (uo. 143). — „Nero folyton anyjával kocsizott, s a gyámság alatt csillapodott is. *A lázadó mosolyával* hagyott helyben mindent” (uo. 154–5). — „Poppaea már nem távozott el többé. *Egy kísértet biztonsággal* járt a palotában” (uo. 173). — „Az ismeretlen rémült volt és határozatlan, mint akit kergetnek, s odalapult a kapuba, *a szűkölő ebek megható ragaszkodásával*” (uo. 235–6). — „És azt, amit egy görög könnyedén, finoman, természetesen valósított volna meg, *egy barbár véres izzadásával, halálos kegyetlenségével* vitte véghez, tulajdon élete feláldozásával” (uo. 241).

A -val/-vel ragos módhatározó hasonló számban és hasonlóan egyszerű felépítésben jelenik meg a Pacsirtában is: „— Valaki — mondta az anya félénken —, valami szerencséje — tette hozzá bátran, *az asszonyok megható szemérmelenségével*” (Pacsirta. Szépirodalmi, 1957. 33.) — „Rá sem nézett Ákosra, csak *a cinkosok közönyével* mutatott egy függönyös üvegajtóra” (uo. 36). — „Szolyvay *egy mandarin méltóságával* vonult vissza” (uo. 93). — „Holmiit pedig, bármennyire is ittas volt, *az akkor aggályos rendszeretével* rakta ki” (uo. 161). — „— Tessék? — kérdezte Füzes Feri *a gavallér hideg-*

vérével és a rossz diák leplezetlen zavarával” (uo. 190). — „A párdúcok hallgatták ezt a beszámolót, mely kiterjedt a legapróbb részletekre, *egy lelkiismeretlen történetíró pontosságával*, ki adatokkal szolgál a majdan hálás utókornak” (uo. 192).

Az előzőknél jóval terjedelmesebb Arany-sárkány sem kivétel; a szerkezet egyszerűsége korábbi példáinkra emlékeztet: „Némán ballagtak, *a régi szerelmesek természetes, jó közönyével*” (Arany-sárkány 10). — „az osztály csak akkor vonult vissza *a teknősbékák lomha mozdulatával*, mikor az agg professzor erre külön megkért mindenkit” (uo. 26). — „Novák közeledett az ágyhoz, *hogy a pedagógus tapintatával* eloszlassa ellenállását” (uo. 96). — „Hivatalosan, *de az orvos nyájasságával* köszöntötte a beteget” (uo. 105). — „Ökölbe szorított bal kezére támaszkodva *a világgyűlölő mozdulatával* szemléltette a bábokat” (uo. 126). — „Ezeket rágták, bagózták, rendszertelenül, *az elmulasztott kötelesség, az önvád keserűségével*” (uo. 136). — „*Az elintézett munka jó tudatával* ért dolgozószobájába” (uo. 136). — „Glück Laci *a régi diák félszegségével* hajlagonlott” (uo. 208). — „*Az elvonult, nem közlékeny emberek bizalmatlanságával* szégyellte mezíten testét, melyet (...) még a gőzfürdői dögönyözőnek se tárt föl szívesen” (uo. 228). — Derűsen, hallatlan életkedvvel, *a tetterő biztonságával* intett annak, aki következett” (uo. 233). — „*A hatalmas pártfogó mozdulatával* bement hivatalnokkretcébe, és az asztalra görnyedve másolt” (uo. 248). — „Bahó Attila bírálta a megye »ázsiai közigazgatását«, *s a hetedik nagyhatalom önértékelésével* véstörvényszéket ült elevenek és holtak fölött” (uo. 276). — „Tanár úr — s kicsit meghajlott, *a szolgáló ösztönével* föllebbvalója és parancsolója előtt” (uo. 284). — „Ő, aki a sír előtt állt, *az aggastyán közönyével és bölcsességével* hallgatta, amit beszéltek” (uo. 291).

Nem meglepő, hogy az Édes Anna tartalmazza legkisebb számban ezeket a rendkívüli szótakarékokkal felépített határozós szerkezetet: „Messze, a Krisztina körúton teherautó vágatott befelé, *a tűzoltó kocsi sebességével*, megrakva gyermekek cifra terhével” (Édes Anna 10). — „A gazemberek — tette hozzá Víz, *táguló orrcimpával, a bosszú édes mámorával*” (uo.). — „*Az egészséges férfi mohóságával* ropogtatta fogai alatt a kiszáradt, keserű-édes kukoricakenyér szeletkéket” (uo. 18). — „Katica nyitott be, magasra emelt fővel, *egy megsértett hercegnő fölényes mosolyával*, hogy a déli asztalt leszedje” (uo. 57). — „Nem, nem. Még nem volt hozzá szerencsém. Nem vagyok neki bemutatva — tréfált Tatárné, *a matróna rendíthetetlen biztonságával*” (uo. 78).

Az idézett példákban feltűntek elvont birtokos főnevek is; néha volt tulajdonságjelzőjük, ámbár azok többnyire a birtokfőnév előtt helyezkedtek el.

4. A közlésrendszerek vonatkozásában Kosztolányinak többször említett konzervativizmusa egyértelműen bizonyítható. Előtérben van nála az auktorális stílus, vagyis az író mondja el az eseményeket, írja le a személyeket, a tárgyakat, a környezetet, és ugyanúgy az író az, aki tájékoztat bennünket arról, mi játszódik le szereplői lelkivilágában. Műveiben a belső monológ következőképpen ritka, és így a szabad függő beszéd szerepe is korlátozott. A móríci vergődő és kitárulkozó hősök jóformán hiányoznak nála. Mintha valami szemérmes, hűvös tartózkodás gátolná a szereplőket abban, hogy önmagukat boncolgassák, válságaikat, belső feszültségeiket megtárgyalják. Látni fogjuk, amikor előfordul — elsősorban az Arany-sárkányban, jóval szerényebb mértékben a Pacsirtában —, a belső monológok, ill. a szabad

függő beszédek terjedelme igencsak szűkre szabott; a megfogalmazásuk, mondhatnánk, illedelmes. Itt kell emlékeztetnünk arra, amit Kosztolányi Szini Gyulával kapcsolatban elmondott: „kerek, csiszolt párbeszéd”, „sehol egy befejezetlen mondat vagy valami elkapott szó”, „a párbeszédek kikerekíti”. (Kosztolányi: Egy ég alatt. Szépirodalmi, 1977. 153—4. A nagyrabecsült Szini Gyuláról nyilatkozik így Kosztolányi a Nyugat 1917. december 16-i számában, de többször írt róla a Hétben, az Életben, majd újra a Nyugatban 1922-ben.)

Önmagáról szólt Kosztolányi, amikor Szini Gyulával kapcsolatban véleményyt nyilvánított. Az auktorális stílusban a szabatos, a jól szerkesztett mondatépítkezés az író eleganciájának, hajlékonyságának jele; a közlésfajták terén viszont arról árulkodik, hogy aki kerüli „a befejezetlen mondatot” vagy az „elkapott szót”, az idegenkedik — Kosztolányi szavával élve — „a nyers élet bélyegé”-től, vagy egyfajta nyelvi, stilisztikai realizmustól, amely a mindennapi beszéd „töredezettségét, ziláltságát” volna hivatva ábrázolni éppen azzal, hogy elszigetelt, szerkezetlen szavakat, felkiáltásokat, tagolatlan mondatokat alkalmaz, hogy a lexikai kérdésekről ne is beszéljünk.

a) Kosztolányi az egyenes beszédet előszeretettel vezeti be a hagyományos *verba dicendi* valamelyikével: *mondta, szólt, felelt(e), kérdezte, jegyezte meg, ordított, kiáltott, békítette, megtegetődzött, tódította, érvellt, unszolta, firtatta, gratulált, súgta, visszhangozta, fakadt ki, vallatgat, érdeklődött, könyörgött, ismételtette, indítványozta, nógatta, biztatta, rendelkezett, tette hozzá, magyarázta, hazudott*, és a szinonim változatokat lehet még szaporítani. A párbeszédnél ugyan sokszor megelégszik az első bevezető igével, de gyakori az olyan megoldás is, amikor minden egyenes beszédben álló mondatot vagy mondatstort *verbum dicendi* vezet be.

„Mind a hárman feszülten figyeltek. Az orvos pedig hangosan *folytatta*:

— Én tudom, ki ölte meg a királyfit.

— Az Isten vette el — *mondta* a pap.

— A sors — *mondta* az asztrológus.

— A betegsége — *mondta* a király.

— Nem — *válaszolta* az orvos —, az ölte meg, aki jószolt neki.

— Engem vádolsz — *szólt* a csillagjós —, aki láttam a jövőjét?

— Téged vádolkak, aki halált jószoltál neki. Ha hosszú életet jószolsz, akkor ma is él, s nem fekszik szegény ott a másik szobában, a koporsóban.

— Hát nem Istentől függ a sorsunk?

— Nem a csillagok járásától?

— Nem — *szólt* az orvos — hanem az embertől.

— Az új elmélet — *mondta* gúnyosan a pap.

— A párizsi és a bolognai egyetem új számársága.” (Novellák I, 208—9;

Horoszkóp.)

Hárman vitatkoznak a király jelenlétében, aki szintén részt vesz beszélgetésükben. Amikor többen szerepelnek a beszélgetésben, az író nyilván arra kényszerül, hogy az *oratio recta*t a megnyilatkozóhoz kösse; a személyre tehát utalnia kell, ám a megkopott s elhasznált *verbumok*at ilyenkor is el lehet kerülni. A sok *mondta, válaszolt, szólt* helyett — ezek fordulnak elő szemelvényünkben — használhatott volna mozdulatot, érzelmi megnyilvánulást jelentő igét is. A hagyományos típus nála azonban oly mértékben elterjedt, hogy a mozdulatot, arcvonás megváltozását, érzelmet kifejező igék használata ritkának számít.

b) A kéz- és fejmozdulatba beleérthető a nyelvi közlés:

„— Féri — *intette oda* a pincért, mintha régi ismerőse volna — no mit eszünk? Hozzon nekünk két szép borjúpörköltet, tarhonyával” (Novellák III, 161; Cseregi Bandi Párizsban 1910-ben.). — „A Louvre. Tetszik? — Szép, pajtás — *bólintott elismerően*, hogy szívességet tegyen. Szép, nagy város” (uo. 159). — „Szervusz — *intett felém* és rohant, de az ajtóból visszaszólt. — Ha kell valami, csöngess Imrének” (uo. 358; Imre). — „Máskülönben? — kérdezte a császár (...) — Semmi. — Valami kis vad tivornya — *kacsintott oda Nero*” (Nero, a véres költő 133).

c) Érzelemkifejezést bevezető igék esetében a közlés megindulása természetesen szokatlanabb; míg a kéz- és fejmozdulat az üzenet feladását jelezheti, az érzelem ábrázolása öncélúbb, és ritkábban alkalmas arra, hogy az üzenet felvevőjét kapcsolatba hozza a feladóval.

„— De — mondta az asszony hirtelen, és megállt a hegyi ösvényen. — Emlékszel? Volt itt valami. — Emlékszem — mondta a férfi. (...) — Egy vendéglő — *rajongott* az asszony. — Egy pompás, ragyogó, európai vendéglő” (uo. 362; Tengerszem). — „Megszólították az öreg pincért: — Nincs itt egy másik tornác is? — Nincs, kérem. — Ez volna az? — *bámultak egymásra*. — De itt valami változás van. Mondja, közben nem alakították át? — Nem, kérem” (uo. 363). — Itt csak egy üvegajtó van — válaszolt a pincér. — Ez — és rábökött. Éppen előtte ültek. — Érdekes — *csodálkoztak*. — Nem is vettük észre” (uo.). — „Nem szeretsz — *zihálta* Poppaea. — Ez az igazság” (Nero, a véres költő 137). — „Élnem kell — *sírt* Poppaea —, pedig kis hía, hogy látsz” (uo. 145). — „Szereted? — kérdezte Poppaeától. — Kit? Nero fülébe súgott. Poppaea *elkacagta magát*. — A kisiút — és jóízűen nevetett” (uo. 144). — „Aztán arcába nézett Parisnak, elnevette magát. Rávert a vállára: — Remekül játszottad — *kacagta* —, feküdj le és igyál” (uo. 168).

Mind a kéz-, fejmozdulatok, mind az érzelem kifejezése elképzelhető igék nélkül is, határozó segítségével, elliptikus eljárással. Az alábbi szemelvényben egyes közléseket ragozott igealak vezet be, másokat a tömörítő, ige nélküli határozószó:

„Huszár Bandi *odaszólt*: — Vili akkor nem szekundát kapott, hanem elégségest. Jámbor *csodálkozva*: — Az nem lehet. Huszár Bandi *félvállról*: — De igenis lehet. Jámbor *szelíden*: — Úgy vettem észre, hogy Novák négyest írt be. Huszár Bandi *főlényesen*: — Értesz is te ahhoz. Novák titkos jegyekkel ír. Mindig egy vonalat. (...) Jámbor *kétkedett*: — Te láttad? Huszár Bandi *bólintott*: — Láttam. Jámbor *firtatta*: — Hol láttad? De Csajkás Tibor most fölpattant, szembenézett vele és sckkal keményebben *kérdezte*: — Hol láttad? Huszár Bandi *elnevette magát*: — Hogy hol láttam? Elégedj meg azzal, hogy láttam. Elment az asztaltól” (Aranyrákány 78—9).

d) Végül a bevezetésben különféle, a közlésre lényegében csak távolról utaló igék, helyzetek, mozgások ábrázolása is lehetséges; a szokatlanság nyilván emeli a kifejezés erejét; szokatlan ugyanis az olyan ige, amely általában nem szolgál közlésbevezetésre.

„Hátratett kézzel *sétált* a szobában: — Talán utána utazom. Hazahozom. Ha tudniillik jönne. De nem jön” (uo. 165—6). — „Bélus *összecsapta* kezét. — Őt is? Mert Czeke Bélust is elbuktatta Novák mind a kettőből” (uo. 153). — „Ki gyáva? *ugrott* Bélus elé Vili, test a test ellen” (uo. 177). — „Czeke Bélus sok reményt fűzött az érettségi lakomához, s lehangolta a két barát kudarca. Valahányszor beállított hozzá Vili és Próféta, *nyakukba esett*: — Széna-e vagy

szalma? — Szalma” (uo. 175). — „Fóris feléje fordult: — Végy te is egyet” (uo. 226). — „Fóris kikísérte őt az udvaron át, a kapuig. Ott kezet nyújtott: — No, szervusz” (uo. 227). — „Alig került-fordult Pepike, kihozott a konyhából két csésze kávé. Az egyiket *Novák elé tette*. Négy darab cukor volt a tálcán egy szeletke fehér kalács, egy összehajtogatott, tiszta kis asztalkendő. — Egyél, Tóni. Novák kavargatta a kávé” (uo. 167).

Az utoljára idézett példában a közlésre utaló mozdulat, amelyet a *Novák elé tette* igei kapcsolat fejez ki, helyileg is viszonylag messze esik a közléstartalomtól, minthogy az írói stílusban álló elég hosszú főmondat elválasztja egymástól a két különböző közlési síkban álló gondolatot: *Négy darab cukor volt a tálcán, egy szeletke fehér kalács, egy összehajtogatott, tiszta kis asztalkendő*. A törés az írói sík és a közléstartalmat kifejező, a szereplőhöz (itt Pepikéhez) tartozó sík közt így még nagyobb, mint egyébként. A szövegegység folyamata már akkor meggyengül, amikor mondást jelentő ige után indul a közlés; tovább gyengül az egység — és ezáltal a közléstartalom kiemelődik —, amikor a bevezetés (ahogy láttuk) különféle jelentésű igékkel történik; végül pedig a szöveghelyzetben végbemenő eltolás tovább erősíti, élesebb kontúrokkal látja el mind a bevezetést, mind a közölt szövegrészt.

Mindez az író stilisztikai magatartásának a már többször említett azon jellemvonásával függ össze, hogy pontosan és világosan fogalmaz, és gondosan kerül a félreérthetőség lehetőségét is. Párbeszédeiben éppen ezért csak akkor marad el közlést bevezető valamilyen ige (állítmány vagy esetleg határozó), amikor a közlés igen rövid, s a párbeszédben részt vevők személyét illetően nem foroghat fenn tévedés. Következő idézetünkben a Vizyné és Anna közti párbeszéd előzménye a kéményseprő udvarlása; Vizynét felháborítja annak a gondolata, hogy a lányhoz másnak is lehet köze, a lány esetleg felmond, s férjhez megy.

„Vizyné szeméről most hullott le a hályog. (...) A szemtelenség fölhaborította, de nem szólt semmit. Lassan hozakodott elő: — Mondja, Anna, hát magához jár ez? — Néha benéz. — Mi az, hogy »néha«? Talán nem is először? Máskor is itt volt már? — Máskor is. — Hányszor? — Olykor. — Ezt nem szeretem. Nagyon jól tudja. Egy idegen férfi az én házamban. Seholy a világon nem szokás ilyesmi. — Ő jön. Nem kergethetem ki. — De az nem úgy van, kérem. — Tőlem akár otthon is maradhat. — Hát akkor mért nem mondja meg neki? Mondja meg! — Nem bírom, méltóságos asszony. — No akkor majd megmondom én. Magának más dolga van. — Tessék megmondani. Nekem igazán mindegy. Vizyné beszélt a kéményseprővel, az nem mutatkozott többet, de a dolog ezzel közel sem volt rendben” (Édes Anna 150).

Az írói eljárás könnyen tetten érhető. A szereplők azonosítása többszörösen megtörténik. A közlést bevezető szakasznak mindjárt az első szavában feltűnik a párbeszéd egyik résztvevője, Vizyné; ugyanabban a szakaszban azután Anna neve is fölmerül (ezeket a mondatokat nem idéztük). A második szereplő, Anna viszont egyértelműen azonosul a párbeszéd első mondatában: „Mondja, Anna” stb. Végül a párbeszéd befejezése után az írói előadás azzal folytatódik, hogy az író újra említi Vizynét: „Vizyné beszélt a kéményseprővel”; az író tehát a párbeszéd lezárásával is pontosította a párbeszédben foglalt közlések „hovatarozását”; valóban nem volt szükség arra, hogy közlést bevezető mondatokkal lássa el az egyes megnyilatkozásokat, melyek között többször csak egy-egy szó szerepel; de a teljes mondatok is rövidek.

5. Mi történik akkor, amikor az író szereplői gondolatait kívánja ismertetni, vagyis amikor Kosztolányi is „vívódó hősöket” ábrázol, akik gyötrődésüket, belső zaklatottságukat valamiképpen kifejezésre juttatják? Kosztolányi valójában nem kedvelte ezt a típust, szereplőit elsősorban cselekvés közben figyelte meg, vagyis a cselekvést, a párbeszédet formálta meg nagy gondal; a belső gondolatot nehezen tudta odakapcsolni hőséhez olyan formában, hogy hőse át is élje; megmarad mindvégig írói szövegnek. Ebből következik, hogy a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d, amely elsősorban — természetesen — a belső monológhoz kötődik, viszonylag szerény helyet foglal el műveiben. Kezdetől fogva megjelenik, tehát megvan már a novellákban és a Nero, a véres költőben, majd a következő regényekben, még az Édes Annában is él vele, ám mindig a feszes, pontos mondatszerkesztés formájában.

„A vonaton bezárkózott első osztályú, bérelt fülkéjébe, és gondolkozni kezdett. *Magány, feltétlen magány. Ez a fülke, a bezárt ajtó, a leeresztett függöny, az a kis kék villanylámpa, amely fenn ég, az a magány. Igazán nagyon barátságatlan dolog.* Nézte a magányt. Hallgatta süketen csengő fülével a magányt. Tapintotta kezével a magányt. Egy óra múlva már tűrhetetlennek tartotta. *Ha legalább ülne valaki vele szemben. Még a kalauz se tudja, hogy kicsoda. Olyan ő, mint a többi. Ő is csak egy »utas«.* Olvasgatni kezdte a hirdetményeket. *Kérjük az utazók közönséget... Ebben az utazóközönségben ő is benne van, mint más akárki. Mégiscsak felháborító. Egy hónapig kell majd így élnie. Mindenesetre unalmas lesz.* A városra kék reggel borult, mikor megérkezett” (Novellák 384; Páva).

„— Végre — kiabált Nero, hogy egyedül maradt —, végre, végre — és föl kacagott és jajgatott, és ment és jött, és állt és ült, és mosolygott és sírt, és azt érezte, hogy szabad, hogy többé senki se árthat neki, hogy mindenkit legyőzött.

Jaj, mennyi minden szakadt le mellől, kövek és sziklák, melyek éjjel rajta aludtak és nem hagyták lélegzeni. Most egyszerre könnyű lett. Ő volt az első. Sohase hitte, hogy csak ennyi és ilyen. Megdöbbszentően jól és gyorsan ment.

Azonnal meghalt. Ő pedig olyan természetesen viselkedett ott az asztalnál, hogy nemcsak a vendégek csodálkoztak rajta, hanem most maga is. Mintha mindig ezt művelte volna, egy pillanatra sem vesztette el nyugalmát. Akkor se, amikor azt hallotta, hogy a holttest arcán, a halál beállta után, apró kék foltok jelentek meg, a méreg nyomai. Ezeket gipszszel kenette be, hogy senki se lássa, a halottat pedig még az éjjel eltemettette. Zuhogó esőben, nagy tömeg előtt. A gyors temetést a szénatusnak azzal indokolta, hogy sajnálta öccsét, és kurtítani óhajtott a fájdalom idejét.

Britannicus nincs többé, se égen, se földön se víz alatt, sehol.

Beírta azzal, hogy ezt az ürességet szemlélje, vigyorgó gyönyörűséggel, bandzsál örömmel, mert pihenni akart, s figyelmét jólesett arra szögeznie, amit közvetlenül elért.

Az pedig óriási volt.

Minden volt egyszerre: babér és taps, nyugalom és hírnév, az élet, az egész élet visszakapása, mely olyan teljesen kezébe hullott, hogy eleinte nem is tudott vele mit csinálni. Megint élni, habzsolni mindent, ami eléje került, és főképp írni, félelem nélkül írni, akár azelőtt.

— Britannicus nincs többé — mondotta még egyszer.

Milyen gyermekes is volt szerénysége, melyet hamis bölcsék oltottak belé, és Seneca csak táplált. Amikor számot vetett magával, azt látta, hogy rosszak az

emberek, aljasak, irigyek. Csak bennük csalatkozott, nem magában. Ő jót akart, de nem engedték jónak lenni. Nyilvánvaló, hogy nem benne volt a hiba, nem ott, ahol kereste, hanem másokban, rajta kívül, a világban, mely elzárkózott a szeretet elől. Csak az volt a hiba, hogy ezt nem vette észre. Itt künn kell rendet teremteni, s nem ott benn, a lelkében viaskodni. Ezzel semmire sem jutott.

Az alázata csak lefelé taszította, ide, ahová megérkezett. Meg kell védenie önmagát, keményen. Hiszen az erő csak arra való, hogy az értéket oltalmazza, mint test a lehetét, és a hatalom is nagyszerű, csak jó célra használják. Van-e szentebb cél az övéénél? Ércfállal körülveszi személyét, hogy alkothasson. Nélküle a költő is elpusztul, hiába írja a legszebb verseket.

Megtanult beszélni, ércesen és metszően, olyan hanghordozással, melynek nem lehet ellentmondani, eltiporni minden gondolatot, mely a hallgató agyában keletkezik, igazán uralkodni a lelkeken" (Nero, a véres költő 90—1).

Mindkét példa igazolja megállapításunkat; Kosztolányi s z a b a d f ü g g ő b e s z é d b e n álló mondatai, amelyek belső monológot tartalmaznak, megformálásukban alig térnek el az írói előadástól: jól megszerkesztettek, világosak, sehol egy magában álló szó, egy befejezetlen mondat, a szubjektív lelkiállapotot jellemző szóhasználat. A nyelvtani áttételek természetesen érvényesülnek: harmadik személy első helyett: az ígeragozásban és a névmási használatban. Ezenkívül pedig belesimulnak a közlést bevezető előzménybe, úgyhogy az olvasó nehezen veszi észre, már nem az író beszél, hanem szereplőjének megnyilatkozását olvassa. Azért is van ez így, mert az író időnként megszakítja szereplőjének gondolatait valamilyen saját megjegyzésével, mintegy „visszavéve” a szót; ezáltal a közlési sík változását idézi elő.

Az első példában a közlés elindulására előzőleg konkrét utalást tesz azzal, hogy kijelenti hőséről: „gondolkodni kezdett”. Az utas, Páva tanácsos, akiben Kosztolányi az elidegenedés folyamatát ábrázolja, orvosi parancsra vidékre utazik; egyedüllétre vágyódott, de aztán — jellemének megfelelően — bánni kezdi, hogy egyedül van, őt értékelő társaság nélkül; nincs valaki, aki tisztelgő szavakkal közelítene hozzá mint az ötödik fizetési osztályba sorolt miniszteri tanácsoshoz, a méltóságos úrhoz. Az írónak meg lett volna a lehetősége, hogy a belső monológot szaggatottan, befejezetlen mondatok formájában, esetleg főnévi sorokkal tárja az olvasó elé, hisz hőse zaklatott lelkiállapotban van (ahogy ez egyébként a pincérrel folytatott későbbi, nem idézett párbeszédből egyértelműen kiderül).

Mindössze két kísérletet tett a hagyományos mondatépítkezés módosítására. Egy esetben a mondatot egy megismételt főnév alkotja: *Magány, feltétlen magány*; ekkor Páva kezelő orvosa tanácsára emlékezett. Majd a szakasz vége felé egy felkiáltó mondat található: *Mégiscsak felháborító*. A többi mondat szabályosan megalkotott: alannyal, állítmánnyal, bővítményekkel és még mellékmondattal is nem egy esetben. Az író három ízben is közbelép saját szavaival, s ezzel mintegy erősíti a közlési sík jelenlétét, vagyis a szereplő síkjának önállósága gyengül. Először a *tűrhetetlennek tartotta* kifejezés készíti elő a közlést: *Nézte a magányt (. . .) Egy óra múlva már tűrhetetlennek tartotta*. A s z a b a d f ü g g ő b e s z é d belesimul az előzménybe, hiszen gondolat, vélekedést kifejező ige áll előtte. A következő írói beavatkozás az *Olvasgatni kezdte a hirdetményeket* mondatnál történik. Az ugyancsak belesimuló s z a b a d f ü g g ő b e s z é d b e n álló tartalmat jellemzik a megszokottan szabályos mondatok; az *Olvasgatni kezdte* bevezetés indíthat olyan gondolat-sort, amelyet a szereplő magával vagy mással közölni akar.

Második példánkban Nero elmélkedése, belső vitája, mérlegelése található. Nero az első gyilkosság után van: megölette féltestvérét, Britannicust. Sajátosan felszabadult lelkiállapotban gondol múltra és jövőre, s önmagát boncolgatja. Íme, lehetne valódi vívódó hős. Majd még eggyel fogunk találkozni, Novák Antallal, akinek híres belső monológjával fogjuk zárni fejtegetéseinket. Arra a több nyomtatott lapot kitevő, Kosztolányira kevésbé jellemző, ám a világirodalom nagyjaira, Thomas Mannra, Moraviára, Móricz Zsigmondra emlékeztető belső monológra utalunk, amelyben Novák elképzei, miként fogja meglátogatni Liszner Vilmost lakásán. Majd látni fogjuk, Kosztolányi stilsztikai felfogása mennyire eltér Móricz Zsigmondétól.

A Nero-monológ felépítése logikus. Először Britannicus haláláról, temetéséről esik szó oly módon, hogy a szereplő, vagyis Nero először saját lelkiállapotát elemzi — egyébként sietősen, pár szóval — a gyilkossággal kapcsolatban: *Jaj, mennyi minden szakadt le mellől stb.* A rá következő külső esemény sor már jóval hosszabb: *Azonnal meghalt. Ő (...) természetesen viselkedett (...) egy pillanatra sem vesztette el nyugalma (...) a holttest arcán (...) apró, kék foltok jelentek meg, a mérge nyomai (...) az éjjel eltemettette (...) a gyors temetést a szenátusnak (...) indokolta.* Végül a belső monológban álló első egységet higgadtan, logikusan lezárja. *Britannicus nincs többé.*

A gondolatsort bevezető részből „kiabált Nero” magától értetődik, hogy k ö z l é s fog következni, amely vagy valakihez szól, vagy a szereplő önmagához intézi belső gondolatait; a belesimulás az előzménybe, az írói síkba itt is nyilvánvaló. A közlés maga — drámai tartalma ellenére — szabályos mondatokban történik. Meglepő az a visszafogottság, nyugalom, ahogy Nero előadja a véres történetet, a hűvösen szemlélődő tárgyilagosságával. Pedig az író a közlés bevezetésében a megismételt kapcsolatos kötőszóval, az és-sel ábrázolni igyekszik Nero eufórikus lelkiállapotát, mintegy kiemelve a feszültség feloldódását hőseben: „— Végre (...) és fölkacagott és jajgatott, és ment és jött, és állt és ült, és mosolygott és sírt, és azt érezte, hogy szabad.”

Amikor a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d ben álló első szakasz lezáródik, és az író „visszaveszi” a szót, vagyis visszaáll az írói közlési sík, hosszabb fejtegetéssel készíti elő a logikusan felépített belső monológ következő részét; az író a maga számára főntartott mondatokban utal arra, hogy Nero számadásra készül önmagával: „figyelmét jól esett arra szögeznie, amit közvetlenül elért,” „az egész élet visszakapása”, „írni, félelem nélkül írni, akár azelőtt”.

A közvetlen előzmény az utolsó írói mondat: — Britannicus nincs többé — mondotta még egyszer. Ezután következnek a belső monológ, vagyis a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d mondatai a szokásos nyelvtani áttételekkel: *Milyen gyerekes is volt szerénysége (...) ő jót akart, de nem engedték jónak lenni (...) nem benne volt a hiba (...) Az alázata csak lefelé taszította (...) Van-e szentebb cél az övénel? Ércfállal körülveszi személyét, hogy alkothasson.*

Egyes szám harmadik személy áll az első személy helyett, amelyet az o r a t i o r e c t a követelne meg; az o r a t i o o b l i q u a természetesen a harmadik személyt alkalmazza, a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d ben érvényesek az o r a t i o o b l i q u á hoz hasonlóan a nyelvtani áttételek. A személy- és birtokos névmás és ragok esetében is érvényesül az áttétel: *magával, magában, ő, benne, rajta kívül, önmagát, övénel.*

Ami viszont hiányzik, az az élőbeszéd szabálytalansága: a felkiáltások, kérdések, befejezetlen vagy szerkesztetlen mondatok, magában álló főnevek,

más szófajhoz tartozó szavak. Kosztolányi ilyenkor is pontosan fogalmaz, és nem engedi felülkerekedni az érzéseket; pedig a nyelvtani vívmányok vagy a nyelvtani megújulás erre lehetőséget ad. A s z a b a d f ü g g ő b e s z é d létrejötté és használata éppen azért erősödött meg, mert sok író a nyelvtani felépítés szervezeti merevségét nyűgnek érezte, és fellazította a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d del, amelynek köszönhetően a köznapi szavak is egyre inkább helyet kaphattak a novellában, regényben olyankor is, amikor az elmélkedő részek túltengtek éppen a gyakori elemzések miatt. Ahogy azonban Kosztolányinál a párbeszéddek szabatosak és szabályosak, ugyanúgy szabatosak és szabályosak a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d ben álló mondatai is.

Ugyanezt állapíthatjuk meg Kosztolányi leghíresebb belső monológja kapcsán is. Az Aranysárkány Novák Antalja valóban vívódó hőssé válik az ellene elkövetett merénylet következtében. A válság jó alkalmat teremt a tépelődésre, a gyötrő és az egymással ütköző gondolatok szembesítésére. Nagy teret kap a hős lelkivilágában az az elképzelés, hogy felkeresi lakásán a tettét elkövető Liszner Vilmost, vagyis ott tárgyalja meg a történeteket vele vagy apjával. Valóságos víziója támad; apróra elképzei a találkozás részleteit, a bolt, a lakás berendezését, a fiúval és apjával lefolytatandó beszélgetést, a saját megnyilatkozásait, észrevételeit. Az egyharmad ívet kitevő belső monológ előzménye szabályos; egy teljes szakasz utal arra, hogyan latolgatja Novák a látogatás tervét. A s z a b a d f ü g g ő b e s z é d előtti mondat félreérthetetlenül utal a szereplő vélekedésére és mérlegelésére; ennek bele-simuló folyománya a szereplő agyában megszülető gondolatok áradása.

„Egy ilyen éjszaka felötlött benne egy terv, mely eleinte rendkívül furcsának, kivihetetlennek tetszett: az, hogy egy délután minden bejelentés nélkül betoppan Liszner Kálmán fűszeres boltjába, és beszél a fiával, Liszner Vilmostal. (. . .) A részletek, melyeket az álmatlan képzelődés s a szenvedés koholt, egyre nőttek, oly világosan álltak előtte, mintha egyszer már meg is történtek volna. El tudta volna játszani az egészet, akár egy színész.

Az éjszaka mélyén dolgozott zakatoló agya.

Egy délután — maga se tudta miért, de mindig a délutánhoz ragaszkodott — pont három órakor, mikor a számlapokon derék szöveget alkottak a mutatók, váratlanul belép a boltba. Megjelenése ünnepi lesz, de egyszerű. Vili épp ott áll egy zsák szárazbab mellett. Mikor észreveszi őt, el akar iszkolni. Ő egy taglejtéssel megállítja, a földhöz szögzi.

— Liszner — szól neki.

Édesapát tetszik keresni? — rebegi a diák, megszeppenve. — Édesapam nincs itthon.

— Az nem baj — mondja Novák. — Nem hozzá jöttem, hanem — és ezt a szót majd megnyomja — önhöz.

Vili erre nem tud mit felelni. Ötöl-hatol, sápadozik, sapkáját lekapja. De megeshet, hogy nem lesz rajta sapka. Akkor csak meghajlik.

— Igen, — ismétli Novák. — Önhöz jöttem, Liszner Vilmos, csak önhöz. Bemehetünk ide? (. . .)

Máris magukra maradnak, négy szemközt, egyedül. Ő, egészen egyedül. Az ajtó bezárul mögöttük, magától.

Vili helytel kinnl, gyorsan széket hoz, lefújja róla a port, megtörli tenyerével. Ő nem ül le. Áll, egyenesen, mint a számonkérő végzet. A pillanat rettenetes.

Novák nem sokat teketóriázik: tüstént rátér a dologra, mintegy megrohanja vele.

— *Őn volt az.*

— *Nem.*

— *De őn volt.*

— *Nem, kérem.*

— *Mit tagad? Láttam az arcát. Akkor, azon az éjszakán mindent láttam. És oly közel megy hozzá, hogy arca az arcát érinti, s úgy tekint rá, mint egy álomalak.*

A diák nem állja tekintetét, megretten, fejét elfordítja. Szeretne kirohanni a réműlettől, itt hagyni ezt a szűk vallató szobát, mely irtózatossabb annál a nagy, sötét teremnél is, melyben a rendőrtiszt kihallgatta s gázlángok égtek. Megadja magát.

Novák csak most beszél majd igazán.

— *Van-e fogalma, hogy mit tett, szerencsétlen? Őn megalázott egy felnőtt embert, aki barátja volt és szerette, meggyalázta őt — így mondja majd, ez jobb lesz --, meggyalázta őt, nem mások, hanem önmaga előtt, ami még fájdalmasabb. Szenvedést okozott neki. Testi és lelki szenvedést.*

(. . .) Erre a fiú könnyezni kezd.

— *A büntetéstől fél — súgja Novák lassan —, a detektívtől, az öt évi súlyos börtöntől? Attól ne féljen, kedves fiam. A megbocsátást hozom, a jószágot. (. . .) Vili — mondja neki életében először —, Vili.*

Itt a fiú hirtelen földrerogy. Nyöszörögve kéri, hogy bocsásson meg igazán, hálálkodik, porban kúsziq feléje, lassan, mint a bibliai tékozló fiú az édesatyjához, s átöleli Novák térdét.

Ő ezt nem engedi. Int, hogy keljen föl. (. . .) Kezét diákja rövidre nyírt fejére teszi, melynek szürös bizsergését is érzi, s érez még valami mást is: kezefején egy könnycsepp, mely Liszner Vilmos szeméből hull oda.

Novák kaparászott paplanán. Kezefejét tapogatta. Nini, azon csakugyan valami nedvesség volt, egy könnycsepp, mely a bolond álmodozás alatt tulajdon szeméből pottyant rá” (Aranyársarkány 260—3).

A belső monológ jövőbeli dologra irányul, és konkrét, részletező, de elképzelt eseménysort tartalmaz: a találkozást a fiúval és a feltételezett párbeszédet. A s z a b a d f ü g g ő b e s z é d lazábban szerkesztett volta lehetővé teszi a beléje foglalt párbeszédet is, jóllehet szokatlan; gyakoribb, hogy kikerülök főnévi sorokkal. Mindenesetre Kosztolányi a *szól, mondja, rebegi, ismétli, beszél, súgja* igékkel vezeti be a párbeszédet, egy esetben pedig bevezetés nélkül szerepel az izgatott párbeszéd. Feltűnő azonban az, hogy a szerepő elmélkedő vitája helyett, melyet önmagával folytatna, s ezáltal igazi belső történés alakulna ki, párbeszédök vannak, sőt azokból is hiányzik a zaklatottság, szabályosan szerkesztett mondataiban nem találunk felkiáltást, izgatott kérdést, belső feszültségtől átfűtött vagy lelki válságot tükröző szavakat; uralkodik a logikai eszmecsere. Ami a párbeszédén kívüli mondatsorokat illeti, ahol tényleg lehetne belső lelkiállapotot ábrázolni, ott pedig külső eseményeket tartalmazó mondatokat találunk, pl. *széket hoz, lefűjja róla a port, megtörli tenyerével, fejét elfordítja, földre rogy, porban kúsziq, átöleli Novák térdét.* El kell fogadnunk tényként: Kosztolányi eleve másként ragadta meg a pszichológiai tartalmakat, mégpedig a látás, észlelés és eszmecsere révén; a leírás és a cselekmények uralkodnak nála.

Amikor az író azt mondja, hogy Novák könnycseppet érzett, visszavette a szövegközlést szereplőjétől. A közlési síkváltás egyébként is élesen jelentkezik az igeidő megváltozásával: *érez (. . .) egy forró, égető könnycsepp, mely*

Liszner Vilmos szeméből hull oda. A belső monológban a cselekmények mindvégig jelen időben álltak; ez a jelen tulajdonképpen a jövőre irányultság. A *hull oda* után nyomban ez áll: *Novák kaparászott paplanán, vagyis írói mondat következik múlt időben, ahogy az író a maga által előadott eseménysort a regény elejétől fogva múlt időben adta elő.* Az írói szakasz lezáródása után újra indul a vízió, amelyet a tárgyilagos tényközlés megszakított; következik az óhajtott és elképzelt történet egy második változata:

„Lehet azonban, hogy nem így történik. (. . .)

Egy este majd — s itt az estéhez ragaszkodott, szintén nem tudta, miért —, zárás előtt, úgy fél nyolc tájt majd elmegy boltjuk előtt, büszkén, fölemelt fejjel. Az öreg Liszner künn áll a fűszerkereskedés ajtajában, alázatosan köszön, de Novák ezt csupa szórakozottságból nem veszi észre. Már tovább halad, mikor a fűszeres utána lopódzik. Félénken szólal meg:

- Ezer bocsánat, igen tisztelt tanár úr.
- Parancsol? — mondja Novák ridegen.
- Csak esedezem. Beszélni szeretnék önnel.
- Velem? — kérdezi Novák tettetett tájékozatlansággal.
- Ha lehetséges.
- Tessék.
- De talán tiszteljen meg. Méltóztassék itt fönn, a lakásomban.

Novákot bevezeti lakása legszebb szobájába, hol minden ragyog valami narancsszín, forró fényben. Egy óriás lámpaernyő csapja lefelé a sugarakat. Virágos selyemszövettel behúzott pamlagon ülnek, melyen török párnák dagadoznak. Egy kalitkában kanári énekel. (. . .)

A boltos, szegény, nem bír szóhoz jutni. Arcán látszik, hogy mindent tud, és fia gonoszsága, valamint a miatta való hercehurca tíz évvel megöregítette. Nem is ember már, csak roncs. Dadog, de ő nem segíti ki, gyönyörködik zavarában. (. . .)

Anélkül, hogy Novák megadná beleegyezését, az apa megragad egy keze ügyében levő rugalmas acélkorbácsot, melyen több folt barnul, és végigvág vele az asztalon, oly erősen, hogy az majdnem összeroppan.

Ez a jel.

A falban dörömbölve nyílik a rozsdás vasajtó. Pincegádor látszik, lefelé vezető lépcsőkkel, nyirkos fallal, mint földalatti cella, melyben titkos foglyot őriznek. Rocska rémlik a homályból, melyben a disznóktól otthagyott moslék poshad. Azt kap a fogoly, minden másnap, különben koplal azóta.

Sietve jön a jelre, engedelmesen és gyáván, a rab: Vili.

Csont és bőr. Mozdulatai bizonytalanok, a korbácsra sunyít, melyet ismer, mint a vert eb. (. . .)

Minden ízében remeg. Nem is az acélkorbácstól, hanem Novák jelenlététől, s az fáj neki, az ütésnél is jobban, hogy tanárja rá se tekint.

— Küldje vissza — szól Novák keményen, kérlelhetetlenül —, nem akarom látni. (. . .)

Erre faképnél hagyja az öregurat, mardosó lelkiismeretfurdalásával, a legnagyobb büntetéssel sújtja őt, azzal, hogy nem fogadja el bűnbánó szavát. Liszner Kálmán könyörögve néz feléje, várja, hogy kezét nyújtsa, de ő csak kalapját billenti meg.

— Jó estét.

Aztán fennhézázóan kilibeg innen, elhagyva az átkozott házat a bosszú édes beteltségével, mert megalázta az apát, sokkal jobban, mint ahogy a fia megalázta őt.

Ezt is végigképzelte sokszor, még részletesebben és különösebben, ezerféle változatban” (uo. 263—7).

A világosságot és a logikus elrendezést kedvelő Kosztolányi a szemelvényben remekel szimmetrikus szerkesztésével is. Az a szakasz, amelyben a író megállapítja, hogy a Liszner Viliének vélt könnyesepp magáé a hősé, Nováké, két, majdnem szabályos egységre osztja a belső monológot. Az elsőben Novák irgalmasságot tanúsít, s megbocsátásának adja tanújelét. A most közölt másodikban ellenkezőleg viselkedik; kegyetlenül elutasítja az apát, aki még elégtétellel is szolgált fia megbüntetésével. Míg az elsőben a bűnöst magához emeli, a másodikban a rabként tartott és testileg bántalmazott fiúhoz nincs jó szava sem, örül megkínzásának.

Szerkezeti észrevételeink nem térnek el az előzőtől: a belső vita, vívódás párbeszédes formában és főként külső cselekményt tartalmazó mondatok révén valósul meg. A lakásbelső leírásában az író korábbi korszakának emléke is megtalálható: *narancsszín, forró fényben* (egy színesztéziával: színérzet keveredik hőérzettel). Mi több, a konkrét szavak megszorodnak még börtönlátvánnyal is: *rozsdás vasajtó, pincegádor, nyirkos fal, rocska, moslék*.

Lehetett volna másként is megalkotni a két részből álló, egyébként egy-egyetlen képező *s z a b a d f ü g g ő b e s z é d e t*? Feltétlenül. Az iges mondatok számát csökkentve *n o m e n e k r e* lehetne építeni úgy a belső monológot, hogy a félbehagyott mondatok is szerepet kaphatnának. Egyetlen átalakítással szemléltetjük a jelzett lehetőséget; természetesen nem szépírói érdemekre pályázunk, hanem az átalakított szövegszerkezettel akarunk szemléltetni.

(...) *elmegy boltjuk előtt, büszkén, fölemelt fejjel. Az öreg Liszner künn áll a fűszerkereskedés ajtajában; alázatosan köszön; betessékeli a házba; bemenjen? idegenkedése, tettettett tájékozatlansága. A ház legszebb szobája, narancsszín, forró fény, óriási lámpaernyő; virágos selyemszövettel behúzott, igen puha pamlag; egy kalitkában kanári stb.*

Az átalakításból kitűnik, mi az, amire Kosztolányi nem vállalkozott: arra nem, hogy a szövegből elhagyja a redundáns elemeket, és hogy a váz maradjon csak meg, amelyet az olvasónak kell kibővítenie; idegenkedett egyfajta modernista egyszerűsítéstől, amelynek lényege volna a főnévi sorok létesítése és a belső monológ mondatainak zaklatottsága, holott az ilyen eljárás a *s z a b a d f ü g g ő b e s z é d* ben természetes, pl. akár Móricznál is. Kosztolányi idegenkedett ettől, mert alapvetően ragaszkodott a hagyományos szerkesztéshez, a mondatépítkezés szabályosságához, megszokottságához.

6. Elemzésünk lezárásával felmerül a kérdés: hol a helye Kosztolányinak a XX. századi magyar prózastílus történetében? A válasz nehéz a kettősség miatt, amelyre mindvégig utaltunk. Az egész ifjan kezdett irodalmi pálya elején ért hatások nyomán úgy tűnt, hogy kötődni fog az impresszionizmus sajátos válfajához, amelyet a mindenfajta díszítettség jellemez a finom, halk hangvételtől a színek varázsáig. Feltűnnek a nominális stílus egyes sajátosságai, főként a felsorolások és az előretett értelmezők; sokkal kevésbé más kihagyásos szerkezetek. Később azonban stílusa „megkeményedik”, és a későbbi novelláiban, ill. regényeiben — főként a Nero, a véres költő után — eltávolodik mind a színháználát szecessziós, mind pedig a nominális stílus elliptikus, tömörítő megoldásaitól is. Úgy véljük, nem az impresszionizmus jellemzi Kosztolányit, a prózaírót; az impresszionizmust kísérletezésnek is lehet tekinteni, bár terjedelme és jelentősége nem vonható kétségbe. Hasonló

kísérletezés lehetővé tett az expresszionizmusra valló, főnévből képzett néhány ige, amely Kassákék nyomán a tízes évek végén divatos volt: „Az a gyerek, kiről beszélt, én voltam. Kis nádszékemen ültem, a galagonyabokor alatt és *vajas-kenyereztem*” (Novellák I, 309). — „Keze fontoskodva össze volt kulcsolva, mintha *barátmalmazná*” (uo. 380). — „Fejetlen próbababákon, melyeket holmi csodálatos forradalomban *nyaktílozhattak le*, zakók, frakkok feszültek, mint főurakon” (Novellák III, 109–10). — „Esténként a Horváth-szanatórium a tükörrablakaival *fáklyázva* világított föl a kilobbant égre” (uo. 48). — „Környei vak tűzilármát csapott, odarendelte a tűzoltókat, kik parancsára *levízipuskázták a kompáriát*” (Pacsirta 192).

Az igazi Kosztolányi mégis a szigorú és pontos szerkesztés és a hagyományos mondatépítkezés mestereként foglalja el méltó helyét XX. századi prózánkban. Ő az, aki irtózik az egybemosás, a körvonalak, a mondathatárok bizonytalanná tételének minden fajtájától. Ő az, aki a szubjektivitást a legszükségesebbre korlátozza, és kerüli nemcsak a félbemaradt mondatokat és szerkesztetlen szavakat, hanem még a felkiáltásokat és kérdéseket is, illetve a logikai igénynek veti alá őket, ha használatukat egyáltalán engedélyezi. A közlésrendszerek vizsgálatánál tűnt ki, mennyire ragaszkodik a logikai alapú párbeszédhez, és mennyire korlátozza a szabad függő beszéd szubjektív jellegét. Ugyanakkor távol tartotta magát az alárendelő szerkesztéstől is, jóllehet XX. századi prózastílusunkban a körmondatnak kiemelkedő mesterei is vannak, pl. Németh László. Kosztolányi főnévre, igére és kevés más szóelemre épülő rövid mondataival remekelt; ezeket mellérendelő szerkesztéssel helyezi egymás mellé. Stílusa világossága és hajlékonysága révén olyan örökség, amelynek érvénye halála után ötven évvel is kétségbevonhatatlan, s számos mai utódnak szolgál mintául.

HERCZEG GYULA

Egy tudománytörténeti gyanúsítás eloszlátása

Küldte-e „Bécs, a bécsi Kamarilla” Budenz Józsefet Magyarországra?

A fenti kérdés állítás formájában — mondhatni rágalomként — visszavisszatér a magyar nyelvtudomány történetébe, amióta heves viták közepette tisztázódott a magyar nyelv finnugor eredete.

ZSIRAI MIKLÓS volt az első, aki 1940-ben „Nem mind bíró, akinek pálcá van a kezében” címmel írt bírálatában (MNY. XXXVI, 103–6) a magyar nyelv finnugor eredete elméletének megalapozói és hirdetői ellen az évtizedek során felgyülemlett vádak és gyanúsítások bizonyítékait kérte számon egy akkor megjelent, széles körű érdeklődésre számító könyv (NEMES-DEDINAI ZSUFFA SÁNDOR, A húnok története. Bp., 1940.) kapcsán. — A vádak szerint az alacsonyabb rendűnek tartott finnugor származtatás elmélete a Habsburg-ház magyarelleness politikájának volt szerves része, és azt a bécsi Kamarilla által megvásárolt, a magyarsághoz idegen érzelmű, idegen származású ügynökök — Hunfalvy Pál, Budenz József és tanítványaik — a történeti adatok tudatos meghamisításával azért találták ki, hogy a veszített szabadságharc után

a dicső múltjában csalódott magyarságot könnyebben lehessen lelkileg is megtörni és elnémetesíteni. Ezért cserébe az elnyomó osztrák hatalomtól megkaptak minden hivatalos támogatást, tudományos rangot, fórumot és anyagi biztonságot.

Az efféle állítások a második világháború után különféle kiadványokban ismét megjelentek. Különösen a sumer–magyar nyelvrokonítás emigrációban élő híveinek a táborában váltak erőssé. Közülük is messze kiemelkedik PADÁNYI VIKTOR, aki *Dentumagyaría* című könyvében (Buenos Aires, 1963.) a gúny és gyűlölet hangján támadja a finnugor nyelvrokonság elméletét és annak művelőit, főként Budenz Józsefet és Hunfalvy Pált (i. m. 73–91, 162). Padányi elvakultságában nem kíméli Reguly Antalt sem (i. m. 83–5, 89), akinek védelmében LÁSZLÓ GYULA, a magyar őstörténeti kutatás jelentős személyisége jogos fölháborodással emelt szót legnagyobb példányszámban megjelenő irodalmi és politikai hetilapunk, az *Élet és Irodalom* hasábjain, hogy ország-világ előtt tiltakozzék a nagy magyar tudós emlékének meggyalázása ellen („Hol volt, hol nem volt. . .” — Magánbeszéd az őshazakutatásról: *Élet és Irodalom* 1974. február 23.). — A sumer–magyar nyelvrokonítás régebbi és újabb irodalmának szakszerű ismertetését és értékelését KOMORÓCZY GÉZA végezte el „A sumer–magyar nyelvrokonítás” (NyK. LXXVIII, 3–38) című tanulmányában, illetve a „Sumer és magyar?” című könyvében (Bp., 1976.).

A magyar nyelv eredeztetésével kapcsolatos téves, tudománytalanak minősített történetiszemléletnek a kialakulásával, politikai-ideológiai háttérrel, azok újraéledésével és kritikájával az utóbbi két évtizedben tudományos és tudománynépszerűsítő kiadványokban többen is foglalkoztak. László Gyula és Komoróczy Géza fentebb említett munkái mellett a legismertebbek: HAJDÚ PÉTER „Új hazát találtak, őshazát kerestek” (Népr. és Nytud. XIII [1969.], 9–15), „Nyelvünk eredetkérdésének korlátai” (in: HAJDÚ, Az uráli nyelvészet alapkérdései. Bp., 1981. 175–90); PAPP LÁSZLÓ „A sumer–magyar kérdés” (Nyr. XCIV [1970.], 280–91); BÁRCZI GÁZA „A sumir–magyar nyelvrokonság kérdése” (Nyelvünk és kultúránk 16. sz. [1974.], 28–35) című vitacikkei. Megemlítem még PUSZTAY JÁNOS „Az ugor–török háború után” című könyvének (Bp., 1977.), valamint LAKÓ GYÖRGY Budenz Józsefről (Bp., 1980.) és DOMOKOS PÉTER–PALÁDI-KOVÁCS ÁRTILA Hunfalvy Pálról (Bp., 1986.) írt, A múlt magyar tudósai sorozatban megjelent kismonográfiák megfelelő fejezeteit. Az utóbbi munka 1850-től a századfordulóig ad történeti áttekintést a finnugor származtatástól idegenkedő vagy azt elutasító, politikai ellenérzést is kiváltó nyelvészeti vitákról, véleményekről, és szól arról is, amikor a vitázó felek között a tudományos érvek helyébe a személyeskedés, egymás sértegetése, elsősorban az idegen, a nem „törzsökös magyar” származás, a politikai gyanúsítgatás lépett (i. m. 52–3, 63–4, 133–51).

Budenzet illetőleg a rosszindulatú megjegyzéseknek az is alapja lehetett, hogy abban a Hessen tartományban született, ahonnan a Világos utáni Magyarország korlátlan ura, a hírhedt Haynau származott. — A tragikusan végződött, végső soron magára hagyott magyar forradalom a világosi fegyverletétellel csak a harc fizikai részét fejezte be. A Bach-korszak évtizedében, különösen a kezdetek benuházaának indokolt tünete, hogy gyanúval, sőt gyűlölettel fogadják az idegeneket, az asszimilálódni vágyókat: németeket, szlovákokat, szerbeket, horvátokat egyaránt, elfeledkezve mindazokról, akik nem magyar ősök ellenére csatlakoztak a magyarsághoz, és életüket áldozták egy számukra idegen nemzet szabadságáért. Az Aradon 1849. október 6-án ki-

végzett 13 tábornok közül Aulich Lajos, Damjanich János, Knezić Károly, Lahner György, a hesseni születésű (!) gróf Leiningen-Westerburg Károly, Poeltenberg Ernő, Schweidel József igaz, származásra idegen, és volt közöttük, aki magyarul sem tudott, — de ki merné megkérdőjelezni pusztán származásuk alapján hazafi mivoltukat, hűségüket ehhez a nemzethez?! E kérdésben ugyanis számukra nem az ősük hovatartozása döntött, még csak nem is az, hogy Magyarországon születtek-e. Sokuk küldetésnek, nemcsak vállalkozásnak tekintette a Kárpát-medence sorsát, amit BABITS egyfajta „történelmileg ki-fejlődött, nem testi, hanem szellemi jelenség”-nek tart, amely bizonyára Szent István óta és talán már előtte is megvolt, s „Ma már gyökeres öröksége oly magyaroknak is, kiknek ereiben az ősvérből egy gyűszűnyi sem folyik” (vö. BABITS MIHÁLY, *A magyar jellemről: Mi a magyar?* Szerk. SZEKFÜ GYULA. Bp., 1939. 37–86). — Ezzel van összhangban az immár elvként elfogadott illyési tétel: magyarnak lenni nem származás, hanem vállalat dolga, hiszen aki egyszer vállal, az vállalása pillanatában választ is; és ebben a nyelvnek sorsdöntő szerepe lehet: „A nyelv szelleme nem a vérség, nem a fajiság vonalán száll ránk. De akire — bármilyen úton — rászáll, azokat valóban determinálja, mélyebben, mint ahogy a bölcsélet feltételezné” (ILLYÉS GYULÁTÓL idézi PA-LOTAI ERZSI: *Kortárs* 1974. 12. sz. 1961).

Amikor a fiatal Budenz Magyarországra készült, valójában csak azt tervezhette, hogy a hivatalosan befejezett tanulmányait nyelvészeti érdeklődésének megfelelő környezetben még egy ideig meghosszabítsa. Az országot, ahová indult, csak hallomásból ismerte, de már jövele előtt Göttingenben vonzásába került a magyar nyelvnek, és a nyelven keresztül választja majd a magyar életet, mely mint tudjuk, itt fejeződött be, és teste azóta is magyar földben nyugszik. Emlékét az utókoroknak a Kerepesi úti temetőben felállított sírköve hirdeti (l. LAKÓ: i. m. 220).

Mindezeket tudva, a Budenzet és tudós társait rágalmazók mégsem vették a fáradságot, hogy dokumentálják vádjaikat, pedig évtizedekig rendelkezésre állt volna a hivatalos anyag. Magam abból indultam ki, hogy Budenz magyarországi életének kezdeteire vonatkozó, még feltáratlan iratok vizsgálatát a Magyar Országos Levéltárban kell elkezdenni, mivel idekerültek a magyar ügyek intézésére a Habsburgok által 1531-ben szervezett Kancellária, valamint az 1724-ben létesített legfőbb kormányhatóság, a Helytartótanács iratai. A Helytartótanács IV. szekciójának hatásköréből a kulturális élettel és az oktatásügygel kapcsolatos feladatokat vette át 1867-ben a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.

Sajnos, napjainkban a kutatást megnehezíti, hogy az alapvető, a Magyar Országos Levéltárban őrzött hivatalos forrásanyag jelentős része — köztük a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és bennük a budapesti Tudományegyetem iratai, kevés töredék kivételével — az 1956. november 6–8. közötti súlyos tűzvészben megsemmisült. A veszteségről a Levéltári Híradó VII. [1957.] évfolyamának számai tájékoztatnak. Ebben teszi fel SZÁSZI ANDRÁS azt a kérdést, hogy vannak-e a kutatás számára pótolható források. Szásziban reménykedik, hogy az elhamvadt iratok között valószínűleg bőven voltak olyanok, amelyeknek másolatait pontos német fordításban a király számára elkészítették (pl. felterjesztések hivatalok, intézmények létesítésére, javaslatok magasabb állások betöltésére, kinevezésekre, nyugdíjazásokra stb.), és azokat a magyar nyelvű szöveggel együtt terjesztették fel. A király döntése után a magyar nyelvű példányt visszaküldték a felterjesztő minisztériumhoz,

a német fordítást pedig elhelyezték a kabinetiroda irattárában, ahol a bécsi udvari hatóságok iratai között remélhetőleg még ma is fellelhetők, és mint értékes forrásanyag szolgálhat az elpusztult iratok esetleges pótlására (SZÁSZI, Pótolhatatlanok-e az Országos Levéltár elpusztult iratai? i. h. 398).

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem múltjára vonatkozó, tizenhat hazai forrásörző intézmény dokumentumait ismerteti a SZÖGI LÁSZLÓ szerkesztette tematikus repertórium: Egyetemünk történetének levétári és kéziratári forrásai 1635–1970. I–II. (Bp., 1982.). A forrásgyűjteményhez írt bevezető tanulmányában Szászihoz hasonlóan Szögi szintén bizonyosnak tartja, hogy az elpusztult dokumentumok egy része után érdemes lenne Bécsben, az udvari hatóságok iratai között, valamint a bécsi Egyetemi Levéltárban kutatni. A professzorok személyi hagyatékát mint művelődés-, oktatás- és tudománytörténeti szempontból értékes, sok esetben hiányokat pótló forrásokat értékeli. A repertórium névmutatója a hazai nyelvtudomány számos művelőjének nevét tartalmazza, akiknek egyetemi működéséhez, tudományos munkásságuk feldolgozásához, életrajzuk megírásához hasznos, elindító segítséget ad. Budenzel kapcsolatban egyetemi előadásainak, jegyzeteinek, hivatalos okmányainak, kéziratainak és meghökkenő mennyiségű (feltételezhetően közel sem teljes!), kiterjedt levelezésének lelőhelyeit közli.

Ma is használható, forrásértékű dokumentumokat tartalmaz SZENTPÉTERY IMRE „A Bölcsészettudományi Kar Története 1635–1935” címmel az egyetem alapításának 300. évfordulója alkalmából készült könyve (Bp., 1935.). Munkájában még azokat az adatokat, okmányokat használhatta fel, amelyek a második világháború alatt és a már említett 1956-os tűzvész során megsemmisültek, tehát információi ma hangsúlyosan értékesek. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv és a budapesti Országos Levéltár iratanyaga mellett az időközben ugyancsak elpusztult Egyetemi Irattár anyagát is ismerte és feldolgozta. Ennek anyagából, az Egyetemi Tanács 1850. november 2-i jegyzőkönyvéből hivatkozik a Hunfalvy Pál magántanárrá habilitálásának kérelmét elutasító miniszteri végzésre. A görög és a latin nyelv magántanárságáért folyamodó Hunfalvy beadványát gróf Leo Thun birodalmi vallás- és közoktatásügyi miniszter október 7-én azzal utasította vissza, hogy a politikai helyzetre való tekintettel nem bízhatja az ifjúság nevelését megbízhatatlan, a forradalmi eseményekben kompromittált személyre (i. m. 404). A Szentpétery rendelkezésre álló forrásgazdagság és az a tárgyilagosság, amivel azokat feldolgozta, tette lehetővé, hogy az egyetem egyes, kiemelkedő tudományos eredményt elért professzorairól, lényegében ma is helytálló értékelést adjon. — A Bölcsészeti Kar 1871. évi aktái közül részletesen ismerteti a 296. számút, azt, amelyikben a Kar vezetősége ismételten kéri és indokolja Budenz József egyetemi tanári kinevezését. A miniszterhez írt felterjesztésében a Kar vezetősége afeletti aggodalmát fejezte ki, hogy elutasítás esetén „fölte sajnos volna. . . , ha e tudós férfiú más országban találna kitűnő munkálkodásához illő alkalmazást” (i. m. 521–2). Ez szerencsére nem következett be, állapítja meg SZENTPÉTERY elismerő méltatásában a német származású, magyar földön meglepedett tudósról, aki: „Az összehasonlító magyar nyelvtudománynak az irodalomban és a tanszéken megalapozója és egyik legkiválóbb művelője volt” (i. m. 523).

Joggal feltételezzük, hogy Szentpétery, a neves történetíró, ha forrásaiiban olyan adatot, utalást talál, miszerint „Bécs” irányította Budenzet Magyarországra, akkor ezt a tudománytörténetileg fontos tényt nem hallgatta

volna el, ahogyan azt mások esetében sem tette (i. m. 412—7). A hazai levéltári, kéziratári dokumentumok átnézése során magam sem akadtam Budenzre vonatkozó kompromittáló adatra.

Napjainkig számos Budenz Józsefről írt méltatást olvashattunk, tudományos munkásságának egyes állomásait jól ismerjük, mégis vannak fehér foltok életében, főleg a fiatalkori, új hazát és élethivatást választó időszakából. Erről az időszakról nyújtana hiteles képet az MTAK Kézirattárában őrzött naplójának (Nyelvtud. 4-r. 156/B) első, sajnos hiányzó 45 lapja, pontosan az a rész, amely élete első felének legfontosabb eseményeiről: tanulmányairól, a tudománytörténeti szempontból is sorsdöntő göttingai évekről, Magyarországra jövetelének legbensőbb indítékairól, a Székesfehérvárott, majd Pesten töltött minden bizonnyal nem könnyű első éveiről — 1866. január 10-ig — írt feljegyzéseit tartalmazhatta.

Ha a naplójából nem is, de fiatalkori legkedvesebb barátjához, a Göttingában megismert Nagy Lajoshoz írt néhány, alább ismertett levéléből mozaikszerűen következtethetünk a hiányzó évek egy részére. Ezek a baráti hangú levelek fényt villantanak a fiatal Budenz életére, gondjaira, örömeire és nem utolsósorban érdeklődési köreire; gazdagítják a nyelvészettörténet egy szakaszára vonatkozó ismereteinket; igazolást nyerhetünk általuk arra, hogy Budenzet nem finanszírozta és nem küldte ideológiai céllal Magyarországra senki: sem „Bécs”, sem a „Kamarilla”. Tudománytörténeti tény az, hogy Budenz még Göttingában, egyetemi tanulmányai idején az erdélyi Nagy Lajos indíttatására kezdett foglalkozni a magyar nyelvvel, hogy Nagy Lajos teremtette meg a kapcsolatot Budenz és Hunfalvy között, akinek hívására majd rászánja magát a népnek és országnak megismerésére is a nyelven kívül (l. GÁL KELEMEN: Nyr. LXV, 48—51).

Mielőtt a Nagy Lajoshoz írt leveleket ismertetném, szeretnék Hunfalvy és Budenz személyes találkozásának előzményeire kitérni.

Többen hivatkoznak Hunfalvy 1858. március 27-én keltezett, Pestről Göttingába küldött leveléből (közölte SZILY KÁLMÁN: MNy. VI, 7) arra, hogy Budenznek, ha Magyarországra jönne, támogatást ígér. De az már elkerülte a hivatkozók figyelmét, hogy ugyanebben a levelében nagyon becsületesen óvja a lelkes Budenzet az esetleges kiábrándulástól; hiszen az arisztokrata Podmaniczky fiúk nevelőjeként Drezdát is megjárt Hunfalvy tisztában volt azzal a különbséggel, amely a Kárpát-medencét ez időben elválasztotta a korszerű európaiság légkörétől: „Zugleich mögen sie mir aber auch Gelegenheit geben, Sie noch einmal daran zu erinnern, sich nicht solche Hoffnungen zu machen, die dann vielleicht die Wirklichkeit enttäuschen würde. Machen Sie sich auf die Reise nach Ungarn mit der Absicht, Länder und Menschen kennen zu lernen, und nur da und dann bleiben zu wollen, wo und wenn es Ihnen gefallen wird.” (Kiemelés tőlem: M. V. Zs.) Hunfalvy levele válasz Budenz ugyanaz év február 8-án kelt — tanulmányairól, azok befejezéséről, a göttingeni tudományos élet híreiről írt — részletes beszámolójára. Ebben megemlíti Hunfalvy előző év decemberi levelében tett ígéretét, azt, hogy Budenz hosszabb magyarországi tartózkodása idejére képzettségének megfelelő, szerény megélhetést biztosító állást szerez. Budenz német nyelvű válaszelevelét RUBINYI MÓZES közölte (NyK. LIX, 202—5), aki a tartalom alapján utal arra, hogy a levelezés legelső darabjai még nem kerültek elő. (Pedig azok is perdöntőek lehetnének Budenz Magyarországra jövetelét illetően!)

Budenz fentebb említett, mind ez ideig publikálatlan levelei az OSzK Kt. Irodalmi Levelestára katalógusában „Budenz József levelei ismeretlenhez (9 db)” címen vannak felvéve, azonban a levelek tartalmából, valamint Budenz életrajzi adatai alapján biztosan következtethetünk az ismeretlen kilétére. Két levelének, a dátumozások szerint az elsőnek és a hetediknek, „Barátom Lajos!” és „Kedves Barátom Lajos!” a megszólítása. Budenz göttingeni magyar barátai, egyetemi diáktársai közül csak egynek volt Lajos a keresztnéve, Nagy Lajosnak. Ebben az időben erdélyi és magyarországi protestáns teológusok nagy számban keresték fel a híres Georgia-Augusta egyetemet, akikkel Nagy Lajos ismertette meg Budenzet. (Nevüket GÁL KELEMEN ismer-teti: i. h. 48.) Az ismeretlen személyét végképp eldönti a Székesfehérvárról 1860. január 20-án keltezett levél utóirata: „Nöldeke leveléből: »Grüsse N a g y, wenn du ihm schreiben solltest. Seine worte haben mir viel Freude gemacht.«” (Kiemelés tőlem: M. V. Zs.) Az utóiratból még az is kiderül, hogy Nagy Lajos is levelezett ebben az időben a német származású, később neves orientalista Theodor Nöldekével, akit mind a ketten göttingeni közös egyetemi tanulmányaik idejéből ismertek. Nagy Lajos végzett teológusként jutott el Göttingába, ahol egyházának köszönhetően további, felsőfokú tanulmányokat folytathatott, mielőtt Kolozsvárott unitárius kollégiumi, majd teológiai tanár lett.

Budenznek Nagy Lajoshoz írt levelei, ahogyan a dátumokból és a tartalom-ból következtethetünk, egy levélváltás-sorozat megmaradt darabjai. A sajnálatosan hiányzó levelek és válaszlevelek erdélyi, főként kolozsvári kutatásokat igényelnének.

Miután Nagy Lajos az előző évben véglegesen hazatért Göttingenből, Budenz az 1858. január 6-i, a katalógus szerint az első levelében tájékoztatja a legfontosabb hírről, a Hunfalvytól az ideig kapott két levélről — ezek lehet-nek azok, amelyek még a mai napig nem kerültek elő (l. RUBINYI: i. h. 202) —, azok tartalmáról, köztük Pestre jövetelének közeli lehetőségéről: „Hát először a mi Pesti ügyünket illeti, minap már a második levelet kaptam Hunfalvytól és pedig legnagyobb részéről magyarul volt írva. Igaz, hogy ez a két levél után, ha ítélni kell, ő nagyon is szeretetre méltó ember, 's egész szívemmel bízom benne. A mit én tanulmányozásaimról írtam neki, nagy örömmel fogadta el, 's már annyiban nyelvész ő, hogy az ő leveleiben, az állási ügyen kívül még néhány nyelvészeti pontot a magyar nyelvet illetőleg érintett. Különösen a magyar ige határozott vagy határozatlan formának eredeti képzésiről, 's aztán a' finn 's indogermán nyelvek egymáshozí eredeti viszonyáról nyilatkozott, mivelhogy az én leveleimben néhány ollyfélét kellett érintenem. Azonban mind ollyféle tárgyakrólí beszéléseket, azt mondja — nem sokára leendő szemé-lyes meglátásunkra halasztja. S már előre is örülök azon tudományos be-szédekre, mellyeket olly terjedelmes nyelvismeret — s átlátó szellemi szemmel bíró tudós férfiútól majd lehet nekem hallani. De bármilly nagyon szereti ő a nyelvészetet, mellynek ő M a g y a r o r s z á g b a n, ú g y m o n d v á n, a' f ő n ö k e, nem is azért félre teszi a classicus philológiát, sőt földolognak nézi azt, természetesen mint az egész a gymnasiumokban megérendő tudomá-nyos kimívelésnek alapját.” (Kiemelés tőlem: M. V. Zs.) — Nagyon is tisztá-ban lehetett Budenz már ekkor különféle információkból, hogy az idő tájt az élő magyar nyelvészet a külföld számára körülbelül egyet jelentett Hunfalvy nevével, az általa alapított és szerkesztett Magyar Nyelvészet füzeteivel (1855–61.), amelyeket ők is ismertek. Erre utal Budenz levelében a f ő n ö k titulus.

Ez a levél még két okból külön is figyelemre méltó: Egyrészt a magyar nyelvet már passzívan ismerő, azonban a teljes nyelvi környezet híján nehézkes, német nyelvtani fordulatokkal, grammatikai pontatlanságokkal, hiányosságokkal vegyes; de az imponáló terjedelmű, elejétől végig magyarul, sűrűn teleírt négy oldalas levél tanúbizonyság arra, hogy Budenz mennyire szívós akarattal tanult magyarul; s egyúttal szemléletesen példázza a később írt levelek nyelvezetével összehasonlítva azt a fejlődést, amit rövid idő múltával a magyarországi nyelvi környezetben elért. Ez az oka, hogy az idézett levélrészleteket — a magánhangzók ékeztése kivételével — hibáikkal együtt közlöm. Másrészt az, amit Nagy Lajos tudományos érdeklődéséről, terveiről Budenz-től megtudunk: „... az a mellék stúdium is közös lesz nekünk, mely közelebbről a magyar nyelvet s ennek methodicai kikutatását érinti, mivelhogy azt hiszem, hogy már most a még Göttingában kimondott szándékod szerint, a finn nyelvvel foglalkozol. Minden esetre »a Magyar Nyelvészet«-nek füzetei ebben a tanulmányozásodban is nagyon hasznosak lesznek neked. Még emlékezem, miszerint az első leveledben írtál felőlük. Én pedig most a finnt nem is űzöm; halasztom a Pestben létemre, ...”

A következő levél megerősíti azt a tényt, hogy Nagy Lajos volt az első ösztönzője Budenz Magyarországra jövetelének. Őt értesíti először megérkezéséről, az első napok friss benyomásairól május 19-én: „Május 16-án estve fél nyolcra — kilépve a gőzösből a magyar földet először érintette meg a lábam. S most vagyok, hol lenni akartam, s nézegetek körülöttem meg akarván tudakolni, hogy millyen ez a Magyarország, melyről oly sokat hallottam. Neked pedig barátom elsőnek kellett tudósítást adnom az ittenlétem felől, mivel hogy Te vagy, ki az első fonálát eresztetted azon szellemi szalagnak, mely Magyarországhoz kötött meg engem.” Ironikusan ír arról, hogy még alig kellett magyarul beszélnie: „Jól volna ám, ha Pest nyelv szerint is volna az ország főpontja mint más tekintetekből e címet követelheti. Te magad is jól tudod, hogy milyen nagy kiterjedése itt van a német nyelv- s a német beszédnek. Én legalább egy egész napig járkáltam Pestben — sokat kérdeztem mindenféle emberektől vagy gyermektől is — és pedig németül ... Egy szót se kellett nekem beszélnem magyarul.” — Nincs ezen mit csodálkoznunk: köztudomású, hogy a XIX. század közepén a város 150 ezer főnyi lakosságából 56% vallotta magát német anyanyelvűnek, és csak az egyharmada magyarnak. — A hónap végén Hunfalvy segítségével Debrecenbe utazik magyar szót hallani, a beszédet gyakorolni, nyelvtudását tökéletesíteni, de úgy vélem, főként azért, mert Pesten egyelőre még nincs a megélhetése biztosítva. Ő maga Debrecenbe teendő elutazását így indokolja barátjának: „... de annak, ki a nyelvet gyökereken akarja tanulni, vagy olyan hely is kell, hol egyebet nem hallhat mint magyarul, s kényszerítve lesz csak ezt használni. Mind ezeket megfontolván, T. Hunfalvy úr olyan helyt is választott én számomra, hol legközelebbi célomat, a magyar nyelvbeni tökéletesb jártasságot legkönnyebben érhessem meg. T. i. a következő hét múlva Debrecinben leszek Hunfalvy úr egy barátjánál — ’s ott a nyáron át mind azokkal foglalkozni fogok, mik későbbi állásomra Pesten szükségesek; hát mindennek előtt a magyar nyelv minél szorgalmasb tanulásával mind írás mind folyó beszédre nézve. Egyébiránt mind ezekről — majd teljesen ’s bővebben Debrecinről fogok írni neked ...” (uo.).

Nem akárkihez és nem akárhova küldi Hunfalvy Budenzet nyelvet tanulni, hanem ahhoz a Lugossy Józsefhez, aki mint lovas nemzetőr vett részt a szabadságharcban, a bukás után pedig egy ideig bujdosnia is kellett: vagyis

az a Hunfalvy, aki a debreceni 1849. április 14-i trónfosztó országgyűlés egyik jegyzőkönyvvezetője volt, és amnesztiában csak mint választott országgyűlési képviselő részesült többi képviselőtársával, köztük Kazinczy Gáborral, Nagy Ignáccal, Szász Károllyal, Vörösmarty Mihállyal együtt: nem fél attól, hogy barátjához „Bécs ügynökét” küldi. — A 209 országgyűlési képviselő teljes névsorát, valamint az amnesztia körülményeit közölte a Magyar Hírlap 1850. július 25-i és 28-i száma (l. LOVÁNYI: NyK. LXIII, 10). — Sőt, az a Hunfalvy, akit a budapesti egyetemen még magántanárként sem engedtek működni (l. SZENTPÉTERY i. m. 404), joggal tarthatott attól, hogy figyeltetik: s Budenzcel kapcsolatos ilyen gyanúja esetén semmiképp sem hozza össze őt Lugossyval és annak baráti körével. — Debrecenben tehát Lugossy József, a természettudományos érdeklődésű, kiváló nyelvész és archeológus, a Kollégium könyvtárosa lett a házigazdája, aki egyaránt jártas volt a főbb germán és latin nyelveken kívül az arab, héber, perzsa, szanszkrit és tibeti nyelvekben, foglalkozott összehasonlító nyelvészettel, hindu irodalommal és természetesen a magyar nyelv- és irodalomtörténettel együtt a magyar történetírást is művelte: egyszóval külhonból jött ifjú vendége nemigen unatkozott társaságában (l. KARDOS ALBERT: Nyr. LXV, 48 – 51).

Lugossy révén új ismerősökre, barátokra tesz szert: „Volt ott egy kis ismeretségem is a debreceni tanárok között, mely egy pár heti kirándulásra az Ér mellékre is adott alkalmat. S így legalább voltam némileg distrahálva. . .” Ekkor köt egy életre szóló barátságot Szilády Áron orientalistával, aki teológiai tanulmányai végeztével Debrecenben tölti a nyarat, mielőtt Göttingába indul egyetemi tanulmányokra: „. . . főképen örvendek, hogy egy igen derék fiatal barátom ismeretségéhez jutottam, — Szilády Áront mondom, ki mint nyelvész (NB. törökül beszél is — s a szanszkritot erősen fogja tanulmányozni) most jó emlékezetű Göttingánkra megyen.” — Debrecen színmagyar lakosságával, nagymúltú Református Kollégiumával, annak híres könyvtárával, vendégszerető és tisztelő népével mély nyomot hagyott Budenzben, és bizonyára hozzájárult Magyarországon való végleges megtelepedésének elhatározásához. — „De igen hamar végeszakadott a debreceni napoknak, föl mentem Pestre — azon szándékban, hogy ott már maradandóbban üssem föl sátorfámat” — olvassuk tovább, a már Székesfehérvárról küldött, október 6-i keltezésű levelében, amelyben beszámol a nyár eseményeiről és a két magányban eltöltött, rosszkedvű hónapról Pesten: „. . . a többiek is kiket némileg ismertem elmentek Pestből éppen akkor lévén a szünidői nyári holnapok. Egy nagy bajom volt az elszigetelt magányosságban — ismeretlenségemben — s megvallom, e két hónap alatt sok unalmat s sok rossz kedvet főlemésztettem, melyet magamra szorítkozva, többnyire csak egy kis olvasással s dolgozással félig meddig le tudtam győzni.” Itt utal arra, hogy a Hunfalvytól korábban megígért, a pesti evangélikus gimnáziumban számára előkészített állást katolikus vallása miatt nem foglalhatta el. Rosszkedvét ez nyilván tovább fokozta a magányon kívül, hiszen Hunfalvy sincs Pesten, hanem tiszaföldvári birtokán tölti a nyarat: világossá válik számára, hogy a fővárosban még nincs álláslehetősége: „Több féle kilátásom volt arra, a mellyek közül azonban egyik sem valósult. Hogy a Hunfalvy úr tervezte állomásra már többé nem számíthattam, akkor már tudtam, mielőtt Pestre jöttem, Hunfalvy úr leveleiből, a körülmények — mint magad tudod — meg nem engedték ő jószívű szándokának keresztülvitelét.” Hunfalvyban ugyanis fel sem merült, hogy hesseni ember katolikus lehet, s ráadásul a protestáns Nagy Lajos erről a lényeges dologról nem tájékoztatta.

Ebben az időben az egyházi iskolákban a betöltendő állások még a meghatározott valláshoz voltak kötve.

Lonkay Antal segítségével szerez végül Hunfalvy állást Budenz számára a zirci cisztercita szerzetesek székesfehérvári gimnáziumában. Lonkay a szabadságharcban a katolikus papi reverendát cserélte fel a karddal: Perczel Mór tábornoknak volt a segédtsíztje, a temesvári csatában súlyosan megsebesült, majd néhány évi bujdosás után Pestre jött. Később, 1856-ban megalapította a Tanodai Lapokat, ebben jelent meg Budenz első Magyarországon írt, magyar nyelvű dolgozata (1858. szeptember—októberi szám: Tithonos Mythológiai jellemzése). Budenznek formálisan meg kellett pályáznia az állást Rezucsek Antal rendfőnöknel. Ennek a pályázatnak a teljes szövege nyomtatásban is megjelent az Irodalomtörténeti Közlemények kútfői közt (V, 219). Budenz pályázatában így indokol: „Főszándékom, melly ide vezetett, a magyar nyelv alaposabb tanulhatása és művelhetése volt, miután már Göttingában akadt alkalmam, részint magyar akadémikusok segítségével annak tanulását megkezdenem. Eddig pedig Debrecenben, s aztán Pesten időzván, figyelmemet kivált arra fordítám, hogy a magyar beszéd mind megérthetésében mind alkalmazhatóságában, a mennyiben lehetett, tökéletesítsem magamat; s már, ámbár jól tudom, hogy e tekintetben távolról sem bírok azon folyékonyssággal s tökélyvel, melly épen a nyelvben születettet jellemzi, mégis reménylem, hogy idővel, folytatott erőlködés mellett, e hiányaimat is sikerül betöltenem. Kívánságom azonban, csekély ismereteimet, classica philológiabeli tanítás által, a magyarhoni iskolák érdekében használhatni. . .” (Pest, 1858. szeptember 20.). A cisztercita rend székesfehérvári gimnáziumának volt a diákja Reguly Antal 1828—1834 között, Rezucsek Antal pedig a gyermek Regulyt tanította még otthon, Zircen (vö. SZILÁGYI FERENC: NyK. LXIII, 182). Mehetett volna Budenz a zirciek pécsi gimnáziumába is, de Hunfalvy valószínűleg Reguly ösztönző emléke miatt, aki alig egy hónapja, augusztus 23-án hunyt el, irányítja Székesfehérvárra.

Székesfehérvári tartózkodása kezdeteinek jó benyomásai után, Budenz későbbi leveleiből mégis a fokozódó nyugtalanság, sőt csalódottság a legfeltűnőbb. A nyilvánvalóan nem az ő tudására, kutatói felkészültségére, alkatára szabott középiskolai feladatok lassan megkeserítették mindennapjait, és az a tanítási módszere, amely majd kiválónak bizonyul az egyetemi katedrán, nem vált be a gyerekek között. Ezek és Pest szellemi életének egyre erősödő vonzása érlelik meg azt a szándékát, hogy székesfehérvári állását a tanév végén feladja. Mindezek mellett, az 1860. január 20-a és július 12-e között írt leveleiben többször tesz említést súlyosbodó anyagi gondjairól, a pusztán csak a kenyérért vállalt munka örömtelenségéről: „Pestről is írek valamit. Most eltökélt határozásom, hogy ez iskolai év végével az itteni állásról lemondok, és Pestre megyek. Leszek inkább akármilyen, csak Fehérvárott többé nem leszek magára hagyott, elzárkózni kénytelen, néminemű szerzettül ideiglenes tanító eszközül jónak vélt nyomorult tengődő állat! Elmenetelem el van tőkelve, bátor nem vár is engem Pesten biztos állomás vagy kecsegtető remény — hanem mindenféle bajlódás. . . , . . kiállok akár minő sorsnak. Ott tudom legalább élek — nem csak hogy táplálom nyomorult tetemetem. És bár miképpen fordul is mindig a' dolog agyamban, nyugodt vagyok határozatom mellett.” (1860. május 17.) „, . . . Aztán majd megválílik dolgom, hogy egy követendő életírányra nyerhetek-e kiindulási pontot — vagy kénytelen leszek-e azt mondani magamnak: Álmodoztál, haszontalankodtál — immár hagyj fel — keress

kenyeret nyomorult tetemednek. . . . Apropos jut eszembe, hogy még adósod is vagyok tetemes összeg pénzzel. — Biztosítalak ugyan — ha kell mindenféle írással — de azért most csak úgy jársz, mint némely egyéb hitelezőm, miután most inkább újat fölvennék, mint régit fizetnék. Majd segít jó csillagom, más képen igen sok gondomnak kellene lennie.” (1860. Július 12.)

Ugyanakkor megkapó az a hit és ragaszkodás, amellyel a nehézségek ellenére megszeretett új hazájáról vall: „Azt mondtam, hogy magyarországi élettemnek múlt első két éve: de nem csak a' magyar föld színén, hanem az emberekkel is éltem, a' kik azon laknak, — a' magyar nemzet fiai között — és úgy érzem, hogy életem e' nemzet fiaiéval is mindinkább összeforr, olly láthatatlan erkölcsi kötelékekkel kötözve hozzá, melyeket csak fájdalommal szétszakaszthatni.” (1860. május 17.) — S az, ahogy Széchenyi István haláláról ír, már jóval több a kívülről együttérzésénél: magyarként osztozik a magyarok fájdalomában: „Nem kell kérdeznem, hogy mit gondoltok, mit éreztek Ti Kolozsvárott mind a' Nagy Halottnak esetén, mind a' nemzetet illető most készülő intézkedéseken. Mert tudhatom, hogy Ti is csak úgy gondoltok, csak úgy éreztek, csak úgy és azt kívánjátok és akarjátok mint és mit az egész nemzetnek minden része. Most — nincs szakadás, most egy test és lélek van csak. S ha a' remény a' jövőbe pillanttat bennünket, — szeretném akkor Széchenyit hasonlítani Mózeshez — ki maga nem léphete Kanaan földét, a' mellyhez népét vezette volt.” (Uo.)

Ekkora Széchenyi tisztelet, a nemzeti gyásszal való ily mérvű azonosulás, kizárja Budenz ferencjózsefi küldetését.

Anyagi gondjain, szellemi tenniakarásán ugyan nem lendít Pestre való felköltözése, mégis 1861. március 18-án írt sorai már valamelyest megnyugodott lelkiállapotról tanúskodnak: „Azt kérdezed édes barátom, hogy vagyok Pesten? A' felelet rövid lehet és találó: úgy mint a' szegény legény a' gazdag városban. Hát csakhogy meg vagyunk itt valahogy az a' földolog.” Igaz, ismét csak tanítással keresi a kenyerét: óraadó a Peregriny-féle és más magánintézetekben. Csakhogy a fegyelemhez, a tanuláshoz nem szokott, elkényeztetett úrigyerekek sok kellemetlenséget okoznak, s ráadásul: „. . . a' tanítónak nincs hatalma, nincs tekintélye . . . Tanulni akarásról sem igen lehet azoknál szó. Mind a' mellett nagyon silány a' mérgeződésnek jutalma: 15 heti óráért 30 ft! Egy hónapig még más órát is adtam, de az sem tartott tovább. . . . Megéreztem erősen, hogy se én a' tanításnak, se az nekem nem való; azért gondoltam ösztönszerűleg is jól cselekedtem, hogy most akár a' pesti akár a' budai magyarosításba vett gymnásiumnál ajánlkozó tanárságra — egy percig sem habozván — rá nem álltam; örömet nyomorgok inkább csak hogy legyen már kis szabad időm, s ne merítsék ki testi lelki erőmet fárasztó officiumok. Mert van ám rengeteg tanulni valóm; belé kezdek most az oroszba, komolyan a' finnbe, alig érek már a törökre, s a' többire. A' mellett holmit ki is kell dolgozni, a MNyelvészetnek úgyszólván rendes munkatársa vagyok, néha szerkesztésében is vénév részt.”

Olyan állásra vágyik, ahol minden szabadidejét a tudománynak szentelheti. Ez a vágya akkor teljesül, amikor tudósi alkatának megfelelő munkahelyre az MTA Könyvtárába kerül, ahol évi 400 forint fizetéssel „könyvtári segéd” lesz. Hunfalvy előterjesztését Budenz alkalmazására Eötvös József, az Akadémia akkori másodelnöke hagyta jóvá (MTAK Kézirattár, Nyelvtud. 4-r. 156/D).

Budenz József születésének (1836.) százötvenedik vagy halálának (1892.) kilencvenötödik évfordulója egyaránt alkalom arra, hogy egyszer s mindenkor-

ra lezárjuk és eloszlassuk a kételkedők gyanúit, hogy egyértelmű nemmel válaszoljunk azokra a rosszindulatú utalásokra, amelyek szerint „Bécs, a bécsi Kamarilla”, egyenesen „Ferenc József” hozatta volna őt Magyarországra azzal az ideológiai feladattal, hogy segítsen Hunfalvynak a gyászosan végződött szabadságharc után amúgy is válsággal küszködő magyarságot a lenézett és megvetett finnugor rokonság hirdetésével önbecsülésében is megtörni.

Kétségtelen, hogy az összeomlás lelki hatásaként sokan voltak, akik a kegyetlen valóság elől az ábrándok világába menekültek. Ennek veszélyeit csak a csüggedés és passzivitás helyére lépő józan építés, az ábrándok és illúziók nélküli továbblépés lesz képes eloszlanni. A Széchenyi—Deák-féle program itt találkozik nemzeti nyelvünk hovatarozásának reális, a tudományos igazságot kutató Hunfalvy—Budenzen-féle vonulatával.

Sajnos olyanok is akadtak, akik beálltak a bécsi kormány titkos ügynökeinek sorába. Ez a jól megszervezett és kiépített apparátus a társadalom minden rétegébe eljuttatta embereit. Ahogy „Bécsnek” megérte őket fizetni, úgy „megérte” besúgónak, ügynöknek is lenni, hiszen aki ezt a becstelen megbízatást vállalta, annak nemigen volt gondja állásra, lakásra, megélhetésre. Egy hírhedt és ismert besúgó, Zerffi Gusztáv „politikai és tudósi karrierjét” dolgozta fel FRANK TIBOR, közelmúltban megjelent könyvében (Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv 1820—1892. Bp., 1985.), amelyből egyebek közt a kor átlagjövedelméről is tájékoztatást kapunk. Eszerint az egyetemi tanárok évi fizetése 1400, a lelkészeké 3—400, a néptanítóké 130, a gyári munkásoké 1—200, egy rendőrügynöké átlagosan 1200 forint volt. Így már érthető, hogy miből tellet például Zerffinek fényes, drága lakásra és költséges utazgatásra (i. m. 72).

Ezek ismeretében nézzük meg a fiatal Budenz anyagi helyzetét. Megérkezik Pestre az otthonról kapott 100 tallérral a zsebében, ahogy azt öccse, Budenz Lajos családtörténeti följegyzéseiből tudjuk (MTAK Kézirattár, Nyelvtud. 4-r. 156/C), majd hónapokig Hunfalvy barátai tartják el szíveségből. A székesfehérvári és a pesti keresetei még szűkösen sem elégségesek megélhetéséhez, rendszeresen baráti kölcsönöket kell kérnie. A segédkönyvtárnoki fizetése is csak szerény, visszahúzó életvitelt tesz lehetővé, — családalapításra nem gondolhat. Ötvenéves, amikor megnősül és végre saját otthonába költözhet; addig naplója, levelezése és munkahelyeinek hivatalos nyilvántartásai tanúsítják, hogy székesfehérvári tartózkodását nem számítva hússzor változtat lakhelyet a fővárosban, tulajdonképpen albérletből albérletbe vándorol a Duna egyik partjáról a másikra. Étkezését vendéglőkben, olcsó kis-kocsmákban oldja meg, ezekből nő majd ki az egyik legrégebb nyelvész-asztaltársaságunk, az általa alapított „Kruzsok”.

Fontosnak tartom hangsúlyozni még azt is, hogy az a baráti kör, amely mind Debrecenben, mind Pesten fenntartás nélkül fogadta társaságába Budenzet, erősen forradalmi érzelmű, Világos után meghurcolt, nyilvánvalóan önvédelemből is mind óvatos ember. Tételezzünk fel róluk annyi taktikai képességet, hogy ha a legkisebb gyanújuk támadt volna Budenzcel szemben, akkor nem fogadják őt maguk közé. Ezek a barátok, akiknek neve a már említettek kivül ebben a néhány levélben megőrződött: Greguss Ágost, Lindner Ernő, Szénási Sándor, mindannyian aktív szabadságharcosok, üldözöttek, börtönviseltek voltak. Peregriny Elek, a forradalom közoktatásiügyi tanácsosa, magániskolájában semmi esetre se alkalmazott volna Budenz személyében „Bécs-gyanús” tanárt. És az a jó barát, aki Göttingában megismerteti, meg-

szeretteti Budenzcel a magyar nyelvet, vágyat, kíváncsiságot ébresztve benne a nép és ország megismerésére, ahol ezt a szép, fülének különös hangzású nyelvet beszélik, Nagy Lajos, maga is a gimnázium padjait odahagyva állt be Marosvásárhelyt a honvédek soraiba és küzdötte végig a szabadságharcot, s csak hosszas rejtőzködés után folytathatta és fejezhette be tanulmányait. Idősebb és érettebb lévén, mint ifjú barátja, bizonyára megfontolta azt, amikor a hazai helyzetről tájékoztatta, megismertette szabadságharcunk eseményeivel, küzdelmünk valós okaival, eszmei céljaival, és barátságukon keresztül a magyarság mellé állította Budenz Józsefet.

Végezetül szeretnék még Budenzről néhány, ma már megmosolyogni való — de legyen ez a mosoly megértő! — sort idézni. Ehhez előljáróban emlékeztetnék arra, hogy a forradalmi és nemzeti érzület kifejezésére divatba jött nők és férfiak számára egyaránt a magyar ruha viselete: az utcán, színházban, nyilvános és zártkörű rendezvényeken tüntetően atillában, pruszlikban, lengyel bundában járó magyarok közül természetesen sokan a divatnak engedelmeskedve öltöztek a számukra pusztán csak jelmez jelentő ruhadarabokba. Budenz Székesfehérvárott, magányosan és körülményeitől szenvedve írja barátjának ezeket a sorokat: „... némelyek hiszik — hogy pörge kalap — átíla, bunda teszi a magyart. Így jobban volna fogalmazva a fölfogás: átíla, bunda stb. igen jól illik a »magyar«-hoz. Tetszik ugyan a magyar viselet, s magam is készítették átílat s régen tettem ad acta cylindereimet; de másrésztül kissé furcsának veszem észre, hogy némely magyar ruhás ember még mindig úgy csacsog németül, mint ennek előtte. Kár, hogy vannak kik magyar létükre még csak kell magyarosodniuk.” (1860. január 20.) — Vagyis ő, az idegen föld születte mondja ki: vannak, akik magyar születésük ellenére, külsőségekkel megelégedve próbálnak magyarnak mutatkozni, mit sem törődve a legfontosabbal, az anyanyelvükkel. Számára a külsőség: atíla csináltatása, a cylinder eltevése, a büszke és tudatos vállalásnak csak tartozéka, a lényeg kiegészítője. Mindvégig, élete utolsó napjáig hirdette a magyar nyelv életrevalóságát, szépségét, egyenrangúságát a világ többi nyelvével, és ha úgy adódott, védelmezte is a tájékozatlan, esetleg rosszindulatú külföldi nyelvészekkel szemben (l. LAKÓ: i. m. 138—43).

Az ifjú Budenz szívének minden melegével, szinte gyermeki bizalommal jött hozzánk, meg sem kísérelte, hogy német földön keressen magának állást: tehetségét, tudását, jövőjét Magyarországon, a magyar nyelvért felhasználni egy percig sem érezte áldozatnak.

M. VELENYÁK ZSÓFIA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hány kiadásban jelent meg az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötete?

1. A címbe foglalt, első olvasásra talán meglepő kérdés feltevésére, anélkül hogy ez valaha is szándékában lett volna, végső soron maga Szabó T. Attila adta számomra az indítást. Utolsó magyarországi tartózkodása idején, mégpedig 1986. november 5-én folytatott beszélgetésünk alkalmával arra hívta föl a figyelmemet, hogy a Szótörténeti Tár

I. kötete lényegesen kisebb példányszámban jelent meg, mint a további kötetek. Ezért a későbbiek folyamán, az I. kötet ritkább volta miatt, csak csonkán lehet majd megszerezni a Tár sorozatát. Azt ajánlotta tehát, ha talállok az I. kötetből példányt, vegyem meg; ő maga „kapott” egyet az egyik budapesti antikváriumban, s nyomban megvásárolta.

E beszélgetés után négy hónappal jött a megrendítő gyász hír hirtelen haláláról. Azokban a napokban gyakran szálltak gondolataim Kolozsvár felé, idéztem fel vele való találkozásaim emlékét, tűnődtem el kivételes sorsán, csodáltam meg újra lenyűgöző életművét. Emlékeket idéző, emlékeknél időző hangulatban került elém az egyik antikváriumban a Tár I. kötete. Természetesen megvettem a „ritka” példányt — az elköltözöttnek hozzám intézett utolsó tanácsát követve...

Amikor azután otthon a könyvespolcra helyeztem, mindjárt föltűnt, hogy az újonnan beszerzett kötet külsejében némileg elüt a maga idejében vásárolttól: kötése haloványabb színárnyalatú, bordáján az aranyozott mezőben az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár-felirat mintegy fél centiméterrel lejjebb került, s a kötet 6-8 milliméterrel vastagabb, mint az eredeti. Levettem hát a polcra, és belelapoztam az új szerzeménybe.

Az első váratlan fordulat: címlapján az 1976-os évszám áll. Váratlan fordulatot mondtam, mert a korábbi, általam ismert példányokon a megjelenés éve: 1975, ezt az évet jegyezték a recenziók, s ami a legfontosabb: a Tár I. kötetének csak 1975-ben való megjelenését ismeri Szabó T. Attila szaktudományi és tudománynépszerűsítő munkáinak — felesége, Sz. CsÁTI ÉVA által rendkívüli gonddal összeállított s bizonyára a szerző által is átnézett — bibliográfiája. (L. a Válogatott tanulmányok, cikkek III. Nyelv és múlt c., 1972., V. Nyelv és irodalom c., 1981. és VI. Tallózás a múltban c., 1986. köteteit.)

További tájékozódás céljából a kötetek impresszumait lapoztam fel. Leírom az itt talált és a kérdés szempontjából lényeges adatokat. Az eredeti kötetben ezeket olvashatjuk: A megjelenés éve: 1975. A nyomás kezdete: 1975. VII. 10. Pédányszám: 2800 + 90 + 40 kötve Tiparul executat sub comanda nr. 576/1974. Az újabb változatban az adatok így festenek: A megjelenés éve: 1976. A nyomás kezdete: 1975. X. 25. Pédányszám: 2500 + 50 + 50 kötve (utánnyomás). Tiparul executat sub comanda nr. 574/1975. Az adatok közt érdemes fölfigyelnünk arra, hogy az eredeti kötet nyomásának kezdete és az utánnyomás kezdete között alig három hónap telt el. Az újabban megjelent kötet jellegére vonatkozóan mindössze a zárójelben lévő *utánnyomás* nyújt tájékoztatót.

2. Érdekel most már: valóban pusztá, vagyis változatlan utánnyomásról van-e szó? Ehhez ismét a kötetek utolsó lapjai nyújtottak támpontot. A lapszám mindkettőben azonos: 1225. Ám az eredeti kiadásban a számozatlan [1227.] lapon egy Helyesbítések — Corrigenda című jegyzék található, s a számozatlan [1228.] lapon van az impresszum. Az új változatban hiányzik a helyesbítések lajstroma, helyébe került az impresszum, s így a számozatlan [1228.] lap üresen maradt. (Amint egyébként mindkét kötetben üres a számozatlan [1226.] lap.) További kérdés tehát, kijavították-e a jegyzék szerint helyesbítésre szoruló szavakat.

A helyesbítések jegyzéke két részre oszlik. Az első, elenyészően kisebb rész a Tár Tájékoztatójára vonatkozik, és egyetlen diakritikus jelnek javítását célozza mind a magyar, mind a román, mind pedig a német szövegben. Ezt a helyesbítést az új változatban nem hajtották végre.

A másik, terjedelmesebb rész címszók szerint felsorolva huszonöt szócikkben előforduló egy-egy hibát helyesbít, mégpedig vagy magában a címszóban, vagy pedig a szöveg valamely szavában hibásan nyomtatott betűt javít, illetőleg hiányzó betűt pótol. A huszonöt helyesbítés, kettő kivételével, javítva van az új változatban. E kettő közül is elesik az *adveniealhat*, mert ilyen címszó nincs a Tárban, s így csak egyetlen, az *állhatatan* 3. 1678—1683 a. lévő *eu h. ez* maradt javítatlan.

A javítások zöme a szócikk belsejében a hiányzó betű pótlásával, illetőleg a hibás betű helyettesítésével történt. Van azonban két eset, amikor magában a címszóban hiányzott egy-egy betű, s ennek pótlása megváltoztatta a címszónak az ábécé rendje szerinti helyét is. Ezek így szerepelnek a helyesbítések jegyzékében: *al m a d i n* 1. *al m a d i n k ö* h. *al m a n d i n* 1. *al m a n d i n k ö* | *a u s b u r g i* h. *a u g s b u r g i*. Közülük az utóbbi javítása volt az egyszerűbb, bár már ez is tördelési munkával járt. A hibás — teljes alakjában — *a u s b u r g i p o h á r s z é k* szócikk ugyanis az *a u k c i ó* és az *a u s z t r i a b e l i* között foglalt helyet. A javítással viszont az *a u g s b u r g i p o h á r s z é k* című szócikket az *a u g m e n t á c i ó* és az *a u k c i ó* címűek közé kellett helyezni.

Bonyolultabb átrendezésre került sor a másik esetben. Az *al m a d i n* című (20 soros) szócikk az utána következő *al m a d i n o s* című (9 soros) szócikkkel együtt az *al m a b e l i* és az *al m a e c e t* című szócikkek között szerepelt (a 261. lap második hasábján). Az *al m a n d i n*-ra javított változatában viszont az *al m a l e v é l s z i n* után került (a 262. lap második hasábjára), s természetesen magával vitte a helyesbítések jegyzékben ugyan nem szereplő, de az *al m a d i n o s*-t *al m a n d i n o s*-ra javított szócikket is. Ez az átrendezés azt hozta magával, hogy a közbeeső tizenkét szócikk helyét s módosítani kellett, többnyire újratördeléssel.

3. Ám a helyesbítéseknek, javításoknak ezzel még nem értünk a végére. Felszínes áttekintéssel is megállapítható, hogy az említett jegyzék szerint végrehajtott helyesbítéseken felül számos más javítás is történt. Nem számítom ezek közé a kifejezetten nyomdatechnikai hibák megszüntetését, amilyenek a kóborbetűk helyére tévése, a címszókban lévő betűhúzagok megszüntetése, mert ezeknek se szeri, se száma.

Tüzetesebb és rendszeresebb vizsgálat nélkül, pusztán a Tárban való — hogy úgy mondjuk — kedvtelve tallózás során további huszonhat érdemi javítást észleltünk (közülük huszonegy címszóban fordul elő). A következőket: *a d i n v e n i e á l h a t* h. *a d i n v e n i á l h a t* | *a d m o n i c i ó* h. *a d m o n i c i ó* | *a k o l h e l y* a. *a k o l*-állításh. *a k o l á l l í t á s r a* | *a l l ó d i a t ú r a* h. *a l l o d i a t ú r a* | *a l l ó d i a t ú r á c s k a* h. *a l l o d i z á l* h. *a l l o d i z á l* | *a l l ó d i z á l ó d i k* h. *a l l o d i z á l ó d i k* | *a l l ó d i z á l t* h. *a l l o d i z á l t* | *a l l ó d i z á l t a t* h. *a l l o d i z á l t a t* | *a l l ó d i z á l t a t i k* h. *a l l o d i z á l t a t i k* | *a l m a e c e t e s á t a l a g* h. *a l m a e c e t e s á t t a l a g* | *a l ó l c s a p ó - k e r e k ű m a l o m* h. *a l o l c s a p ó - k e r e k ű m a l o m* | *a l ó l c s a p ó - m a l o m* h. *a l o l c s a p ó - m a l o m* | *a l ó l - f e l ű l* h. *a l o l - f e l ű l* | *a l s ó p a d i m e n t u m* h. *a l s ó p á d i m e n t u m* | *á l t a l a g - m e s t e r* h. *á l t a l a g m e s t e r* | *á l t a l b a s z* a. *v é g i g p a r á z n í t* h. *v é g i g p a r á z n í t* | *a l u l c s a p ó - k e r é k* a. *a l ó l c s a p ó - k e r e k ű m a l o m* h. *a l o l c s a p ó k e r e k ű m a l o m* | *a p r ó l é k* 6. a. *h u r k a - f é l e* h. *h u r k a f é l é k* | *a r b í t r a t í v a* h. *a r b í t r a t í v a* | *a s z ú s z ó l ó m á s l á s - á t a l a g* h. *a s z ú s z ó l ó m á s l á s - á t a l a g* | *a t t e s z t á t ó r i a* h. *a t t e s z t á t ó r i a* | *b r i l i á n t v i g a n ó* h. *b r i l i a n t v i g a n ó* | *b r i l i á n t í r o z o t t* h. *b r i l i a n t í r o z o t t* | *c í m e r* 1. 5. a. *k o r c s m a c é g é r* h. *k o c s m a c é g é r* | *c í t á t ó r i a - u t a s í t á s* h. *c í t á t ó r i a - u t a s í t á s*. Akárki végezte a javításokat, mindenképpen dicséretre méltó volt az a szándéka, hogy a Tárt megszabadítsa még a kisebb hibáktól, következetlenségektől is. Ám a nyomás és újrányomás közti olyannyira rövid idő nem nyújtott lehetőséget a kifogástalan, körültekintő munkára. Sebtyben kellett dolgozni, s ezért válhatott a javítások egy része újabb hibák forrásává. Ezúttal egyetlen szembeötlő hibatípust emelünk ki: az élőfejet a Tárban páros oldalon az első, páratlan oldalon pedig az utolsó címszó alkotja. Utaltunk rá, hogy az *al m a d i n* címszóban végrehajtott javítás folytán a szócikkek egész sorát kellett átrendezni. Ezért a 261. lapon az *al m a e c e t* helyett az *al m a f a* lett az utolsó, a 262. lapon az *al m a e c e t e s* helyett az *al m a f a g a c s*

ka lett az első címszó. A változtatást azonban az élőfejekben nem érvényesítették, mindkét esetben meghagyták a korábbi helyzetre vonatkozó változatot.

A javítások másik csoportjában ugyan a szócikkek sorrendjének megváltoztatására nem volt szükség, ellenben a kijavított címszavak közül a következők egyúttal élőfejként is előfordulnak: *aszúszőlőmáslás-átalag*, *allódizált*, *allódizálódik*, *alólcsapó-kerekű*, *alólcsapó-malom*, *átalagmester*, *briliántlígnó*, *briliántlírozott*. A címszók javítását ezekben az esetekben sem követte az élőfejek módosítása.

4. Összegezésül egy kérdés kívánczik a tollra. Az a körülmény, hogy Szabó T. Attila a javításokról — a jelek szerint — nyomdai levonatot nem látott; az a tudomása, hogy a Tár I. kötetéből lényegesen kevesebb példány készült, mint a többi kötetből, s ennek folyományaképp az a törekvése, hogy a „ritka” kötetből felbukkanó példányokat megvásárolja; legfőképpen pedig az a tény, hogy műveinek bibliográfiájába nincs felvéve a szóban forgó kötet; mindez óhatatlanul fölveti a kérdést: vajon tudott-e a szerző arról, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötete javított változatban, az 1975-ös kiadásával csaknem azonos példányszámban, 1976-ban újból megjelent?

Fájdalom, Tőle immár nem kaphatunk erre felvilágosítást...

ÉDER ZOLTÁN

Egy népetimológia nyomon követése a XVI—XVIII. században

(Ország- és népnévek régi szótárainkban)

1. Tudvalévő, hogy Trákia a mai Jugoszlávia területén, a Balkán félsziget keleti részén s a Fekete-tenger nyugati partvidékén, Makedóniától keletre és északkeletre elterülő ország volt. Lakosai, az illírekkel rokon trákok az indoeurópai, pontosabban az indogermán nyelvcsaládhoz tartoztak (GÁLDI—MAKKAI, *Geschichte der Rumänen*. Bp., 1942. 1—2). ANTAL—CSONGOR—FODOR szerint (*A világ nyelvei*. Bp., 1970. 46) a trákok lakhelye a Balkán félsziget északi részén volt.

CAL. szerint: „Thrax, *θραξ*: Terra procul vastis colitur Mauortia campis: Thraces erant. Thracē, ces et Thracia, *θρακη* vulgò Romania,¹ Europae regio, Macedoniae ad Occasum proxima, à Septentrione Istrum habens, ab Oriente Pontum à Metidie Aegeum mare. German. Die landschafft Europae zwischen der Donaw, dem meer und Macedonia gelägen, jetz [!] ein theil der Türckey.” (Lyon, 1585: 1066; Genf, 1594: 693; Velence, 1673: 858; Velence, 1700: 865.) Lényegében ugyanez szerepel már az 1513-i velencei kiadásban is (303).

Magának a *Trákia*, *trák* ország-, illetve népnévnek az eredetét homály fedi. CAL. mitológiai eredetűnek vélte, és Mars fiától, *Thrax*-tól származtatta: „Olim Scython, postea Thracia, a Thrace Martis filio, seu ab asperitate dicta: Graecè enim *τραχὺ* asperum dicitur...”

¹ „Romania” első előfordulása WALDE—HOFFMANN szerint (Lat. etym. Wörthb. II. Heidelberg, 1954. 441) Orosznál (bizonyára „Peri polysemanon lexikon” c. lexikonában, i. sz. V. sz.). PESTINÉL: „Romania romagna romanie Rzijmská romania römisch land”. — TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS világföldrajzában („Introductio in orbis hodierni geographiam”. Pozsony, 1748. 565) szintén szerepel a CAL.-éhoz hasonló meghatározásban: „Romania, que, in locum Thraciae, iuxta pontum, in regione orientali successit, et denominationem vel ex Romanis, vel a Romani Imperii sede accepit, ab Illyrico et Bulgaria, Haemo monte, ab Asia et Natolia, Mari Nigro, a Graecia et Macedonia, amne Serymone, seiungitur.”

A *rác* népnév az ugyancsak a Balkán félszigetről származó szerbek megjelölésére szolgált, azzal a különbséggel, hogy leggyakrabban a Magyarországon lakó szerbeket nevezték így. Országnévként már Anonymusnál és a BesztSzj.-ben is szerepel *Rac̃a*, illetve *rach* alakban. Köznévi használatára ('szerb ember') az első adat 1403-ból, a melléknévre ('a szerbekkel kapcsolatos, rájuk vonatkozó') 1494-ből való. Maga a név tulajdonnévi eredetű: Novi Pazar dél-szerbiai város régi nevéből (*Ras̃*) alakult. A magyar *rác* szó a magyarok és szerbek sűrű politikai érintkezésének emléke; népnévvé a **Rác̃föld*, *Rácorszag* típusú összetételből vált (TESz. III, 326). Valószínű, hogy az átlagos műveltségű magyarok általában keveset tudtak az ókori népről; annál többet hallottak azonban a hazánkban ismeretes telepésekről. Így kezdődött el az a népetimológián alapuló azonosítás, amelyhez természetesen a hasonló hangzás is hozzájárult.

PESTI szótárában (1538.), a „De patria et patriotis” c. fejezetben, az ország- és népnevek felsorolásában még nem szerepel a *trák* név. Az első példát az azonosításra SZIKSZF.-ban találtam (1590.), a „Regionum, Terrarum, Gentium et Ciuitatum nomina” c. fejezetben. A szótáríró a népnév latin megjelölésére a *Trax* mellett a *Rác*-nak megfelelő melléknévet alkotott; az országnevet azonban csupán egyetlen alak képviseli: „*Thracia Rác ország*”, „*Rascianus, Trax Rác*”. FABRICIUS ezt a későbbi kiadásokban is megismételte — lényegtelen helyesírási eltérésekkel. Többnyelvű szótáraiban is szerepel, így az 1602-i sárváriban: „*Thracia Ratz [!] ország [!] Threcien*” | „*Rascianus, Trax Ratz [!] ein Ratz*”. A négy nyelvű bécsi kiadásban (1629.): „*Rastianus, Trax Rátz Rac Ratz*” | „*Thracia Rátz ország Racko Threcien*”. (Néhány előfordulást PAPP FERENC is tárgyal: MNy. LXXIX, 282–3.)

A szótárak java része átvette az előzők (SZIKSZF. vagy esetleg más, korábbi szótáríró) értelmezését. Így MA. fő forrásai CAL. és SZIKSZF. voltak. (Vö. MELICH, Szótárír. 137–8.) Az 1604-i nürnbergi kiadásban: „*Thráce, g. f. Ratz [!] ország [!]*” | „*Thrácia, g. f. Idem*” | „*Thrácius, a, um Thraciai, Ratz [!] orszagi [!]*” | „*Thrássa, g. f. Ratz [!] aszszony*” | „*Thrax, cis g. m. Ratz [!]*” | „*Threícus, a, um Ratz [!] orszagi [!]*” | „*Threíssa, g. f. Ratz [!] aszszony*” | „*Rátz Thrax*” | „*Ratzaszszony [!] Thrassa*” | „*Ratzi [!] Thracius, a*” | „*Ratzország [!] Thrácia*”. — A magyar–latin részben *thraciai* nem szerepel.

Az 1611-i, hanaui kiadás első részében MA. anyagát göröggel bővítette a *Threícus* és *Threíssa* elhagyásával; a második részben a *Rascianus* és — az 1604-i Dict.-hoz hasonlóan — *Ratzi* is szerepel: „*Thrace, es g. f. θράκη Ratz [!] Ország*” | „*Thracia, g. f. Idem*.” | „*Thracius, a, um θράκιος Thraciai, Ratz [!] Orszagi [!]*” | „*Thrássa, g. f. θρασσα Ratz [!] aszszony*” | „*Thrax, cis g. m. θράξ Ratz*” | „*Rátz Thrax, Rascianus*” | „*Ratzaszszony [!] Thrassa*” | „*Ratzi Thracius, a*” | „*Ratzország [!] Thracia*”. — Az 1644/45-i, frankfurti kiadásban a fentiekben kívül még ez is szerepel: „*Threícus, a, um θρηίκus Rátz orszagi*” | „*Threíssa, ae gen. f. θρηίσσα Rátz aszszony*”.

A német nyelvi anyaggal bővített s az első kiadás után több mint száz évvel CHRISTOPHORUS JÁNOS közreműködésével szerkesztett négy nyelvű szótár (Nürnberg, 1708.) latin anyagában néhány jelentéktelen változtatás van: „*Thrax, cis g. m. θράξ Ratz [!] Ein Thracier*” | „*Thrēcfetus, a, um θρηίκus Rátz Orszagi Aus Thracien*” | „*Thrēcissā, ae, ge. f. θρηίσσα Rátz aszszony Ein Weib aus Thracien*” | „*Thrēssa, ae, g. f. θρησσα Rátz aszszony Ein [!] Thracische [!] Weibs-Person*” | „*Rátz Thrax, Rascianus ein Thracier / Rascianer*” | „*Rátzaszszony [!] Thrassa ein Weib aus Thracien*” | „*Ratzi [!] Thracius, a Zu Thracien gehörig*” | „*Ratzország [!] Thracia Thracien*”.

1629-ben Nagyszebenben névtelenül jelent meg: „*Nomenclatura, seu dictionarium Latino-Germanicum, ex variis probatisque Autoribus collecta. Nunc denuo adiectum idioma Hungaricum, in usum discentium*”. Ebben: „*Rastianus, Trax ein Ratz Ratz [!]*” | „*Thracia Thracien Ratz [!] ország*”.

Ugyancsak névtelenül jelent meg Bécsben, 1629-ben, majd 2. kiadásban 1641-

ben egy négynyelvű szótár: „Dictionarium quatuor linguarum, latinae, hungaricae, bohemicae et germanicae”. Itt a SZIKSZF.-féle alakok találhatók: „Rastianus, Trax Rátz Rac Ratz” „Thracia Rátzország Racko Threcien”.

Com. „Orbis . . . pictus bilinguis”-ében (Brassó, 1675.), a CVIII., Európa c. fejezetben: „Thracia Rátz-ország”. Háromnyelvű kiadásában (Nürnberg, 1669.): „Thracia Thracien Rátz ország”. A cseh nyelvű bővítéssel megjelent négynyelvű változatban (Lőcse, 1685.): „Thracia Thracien Rátz ország Thracia pri Macedona[!]” — Az „Orbis pictus” pozsonyi, 1806-i kiadásából, valamint a Janua különböző kiadásaiából már hiányzik ez a megfelelés.

PP. számára a MA.-é szolgált forrásul, amint ezt a II. kötet alcíme jelzi is. Ebben ez olvasható: „Thracia, ae: f.l. Rátz-ország. Inde Thracius, a, um et Thrassa, vel Threissa: Rátz aszszony, et Thrax, acis”. L. még: „Rátz: Thrax, Rascianus” | „Rátz-aszszony: Thressa” | „Rátzi: Thracius, a, um” | „Rátz-ország: Thracia”. — Az 1767-i és 1782-i nagyszebeni kiadások (PPB.) II. kötete a német megfelelőket is tartalmazza: „Rátz: Thrax, Rascianus ein Thracier” | „Rátz-aszszony: Thressa ein Thracisch[!] Weib” | „Rátzi: Thracius, a, um Thracisch” | „Rátz-ország: Thracia, Servia die Landschaft Thracien”. — A PP. 1801-i kiadása (Pozsony és Nagyszeben) abban különbözik az előzőektől, hogy ennek II. kötetében *Rátz-ország* nem szerepel, a *Rátz*-nak viszont két német megfelelője van: *ein Thracier*, *Ratzier*, míg az I. kötetben a *Thrax* megfelelője: *Rátz-ország-béli*.

JAMBRESSICH András szótárában (Lexicon Latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples, in usum potissimum juventutis. Zágráb, 1742.): „Thrax, acis m. Cic. Drinopolecz. Ein Thracier. Rátz”.

J. H. ALSTEDT közölte ugyan a címszót, de mellőzte a népetimológiát egy nyelvű szótárában (Latium in nuce, id est, rudimenta lexicæ latini. Gyulafehérvár, 1648.): „Trax, acis m. à Gr. thracius, adj. thressa et threissa f.”

CAL. szótárainak későbbi kiadásai általában szó szerint egyeznek a fent idézettel, így az 1700-i hétnyelvű, velencei kiadás is (865.), azaz nem szerepel bennük a népetimológia. Ugyane kiadás olasz részében világosan elkülönítt egymástól a két országot: „*rascia* Dardania paese dell’ Ongaria, et i pop. rasciani Dardani” (187). „*La Thracia* hoggi Romania, dove è Constantinopoli Sedia dell’ Imp. Turchesco: provincia grande che s’estende del mar Egeo al magg” (183). „Romania Thracia, Prov. d’Europa, dellsa quale e Capo Constantinopoli. Di romania(!), Thrax, acis, Threissa, ae. Donna di Tracia(!)” (193).

GYARMATHI, Voc. még élesebb határt vont a két népnév közé, és teljesen elvetette a népetimológiát: „*Rátz*, L(atin), rascius, raschianus, non vero *Thray*, quae gens diu evanuit, differt a Slavica gente” (64).

Más szótárakban egyáltalán nem szerepel a címszó, pl. ERDŐBÉNYEI DEÁK J.: Janua linguarum bilinguis. Kolozsvár, 1702.; CELL., Lőcse, 1735. — Végül említésre méltó, hogy PESTY FRIGYES kéziratban maradt Helységnévtárában (1864). a latin elnevezés szerepel a rácok megjelölésére. A Nógrád megyei Legénd községről ezt írta: „... 1594te esztendeig laktak óhitű Rasciánusok, kik templomot építettek maguknak, mely most — úgy mond — romba dőlve hever” (XXX, 232).

A népetimológia a regényirodalomba is behatolt: a latinból fordító regényírók a fentebb ismertetett szótárak valamelyikét használták.

Így Gerő György regényében (Keresztény Herkulesnek Buillóni Godofrédnak hadi munkái. I—II. Kolozsvár, 1742.; későbbi kiadásai: Kolozsvár, 1746. 1749. és Kassa, 1768.: ford. a jezsuita Guillaume de Waha Melrensius Baillonville „Hercules Christianus. . .” c. regényéből, „Insulis Flandrorum”. 1673.) két helyen is szerepel *Rátz ország*, a latin *Thracia* megfelelőjeként:

„Subito relinqui *Thraciam* crederes” (266).

„Trajecto mari per Macedoniam contendit in *Thraciam*, haud ignarus, non fidendum Alexio, quantumvis se Latinis omnibus profiteretur amicum” (281).

„Hirtelen el hagyatni véléd *Rátság*ot” (I, 440).

(Buamund) „Által evezvén a' tengeren, Matzedonián által *Rátságba* igyekezett, tudván, hogy hinni nem kellene Eleknek, akár mint vallaná magát a' Nap-nyugotiaiak barátjának” (I, 465).

Igaz, hogy ugyanakkor más helyen a *thracius* melléknév magyar megfelelőjre *thrátziai*:

„... urben Constantinopolis situ triquetram alluit angustus tractus maris, Bosphorus *Thracius* nomine, qui Asiam Europamque limes interfluit” (270).

„Konstantzinápolyt, három szegletre épül Várost, *Thrátziai* Bossorus nevezetű szoros tengeri torkolata mossa: melly Asiának és Európának közben folyó határa” (I, 445).

A népetimológia csapdájába esett Fejér Antal, John Barclay híres államregényének, az Argenisnek (1621.) fordítása közben (Barklájus János Argenisse. . . Eger, 1792.). Meleander király azon töpreng: kihez adja leányát, Argenist feleségül; ragaszkodjék-e a királyi vőhöz, vagy merje-e a csupán nemesi származásúnak vélt Arkombrotust vejének fogadni:

„An autem opus est, inquit, invenisse ad haec foedera solidum et prupuream; Tanquam regna, non homines, copulentur hymenaeis, aut filiae meae sceptrum aliud quaram, non virum . . . Satis est sibi Sicilia, ut Principes suos alat; et filiae meae consulueró, si illam in ejusmodi matrimonium dem, in quo conjux suus felicitatem debeat. *Thracum* est uxores emere. Nobilitas, indoles, virtus, sponso insint; satis opum in mea Argenide erit” (Lyon, 1630. 424).

„Mi szükség nékem e' menyegzőre királyi széket, és palástot keresnem? mintha nem a' személlyek, hanem az országok házassodnának, vagy talám ugyan Királyi páltzát keresdegelek leányomnak, nem férjfiút? . . . Elegendő arra Szicília, hogy tulajdon Fejedelmét tartsa, és még leányomnak-is hasznára lészen, ha olly férjfiúnak adom, ki néki köszönnye szerentséjét. Tsak a' *Rátságok* szokták meg venni feleségeket; ha nemesség, jó indulat, és erkölts találtatik a' vő-legényben, nem lészen a' kintsből fogatkozás az én Argenissemben” (II, 302).

Az Argenis másik fordítója, K. Boér Sándor kihagyta a trákokra vonatkozó mondatot (138); műve szintén 1792-ben jelent meg, Kolozsvárott és Nagyszébenben.

Dugonics két regényében is szerepelteti a rákokat a trákok helyett. Aithiopika fordításában (A' Szerecsének. Pozsony és Pest, 1798.) az özvegy Kalazirist elbűvölő csodaszép trák nő, Rhodopis rák menyecskeként szerepel:

„Muliercula *Thracica*, maturo aetatis flore, pulchritudine autem post Charicliam secundas tenens, nomine Rhodopis, nescio unde, aut quomodo, aduerso fato eorum qui illum cognouerunt, profecta peragrabat Aegyptum atque Memphim petulanter veniebat”

(Commelinus kétnyelvű kiad, 1596. 103).

„Özvegységemnek három esztendeje után, Memfisbe szakadt egy *Rák* Menyecske. Megértt virágjában vala, Kárikleám után leg-szebb teremtés” (I, 176). — (Vö. MAY: FilKözl. 1978. 295.)

A *trák—rác* azonosítás még az Etelkát sem kerülte el. A hunokról szólván, Dugonics első személyben beszéli el Priscos rétor követségét (lapalji jegyzetben); ez az elbeszélés Timon Sámuel jezsuita atya művéből való (*Imago antiquae Hungariae*. Kassa, 1733.): „Postquam vero Attilas secundum à se, et relinquos deinceps honore affecisset, nos etiam paribus poculis dextrà iunctà honoravit ex Thracum instituto” (186).

Az Etelka első kiadásában (1788.) még egyáltalán nem szerepel a követségről szóló beszámoló: itt csupán annak bizonyítására idézi a görög követet, hogy a régi magyarok dicső cselekedeteiket versbe foglalták (II, 36). Az 1791-i, második kiadásban már olvasható a lakoma leírása, a beszámoló XIV. pontjában. Itt még trák szokásnak írja az ivás közben való köszöntőt: „ki ki, ha kelyhét meg-itta, magát Atila’ felé meg-hajtotta. A’ Vendégeknek mind egygyikére egy szolga vala rendelve. Ezek, egymás után, Atila’ Pohárnokjának el-mentte után, ki-jöttek. A’ második Vendég-is le-ülvén, és a’ többieket-is e’ reá-köszönettel meg-böcsülvén Atila, a’ *Trákusoknak* szokások szerint, bennünket a’ Versent-ivásra ösztönözött” (I, 190–1).

A harmadik kiadásban (1805.) azonban már *rác* szokásról ír: „Ki ki, ha kelyhét meg-itta; magát Atila felé meg-hajtotta. Ezek, egymás után, Atila’ Pohárnokjának el-mentte után, elő-jöttek. A’ többi vendégeket-is (kupájának reájok köszönésével) meg-böcsülvén Atila; bennünket (a’ *Rácoknak* szokások szerint) a’ versent-ivasra(!) ösztönözött” (I, 210).

Ugyanígy került be ez az epizód még jóval előbb a szintén regényíró Mészáros Ignác történeti művébe (*A Magyaroknak ... eredetéről... 1771. Kéziratban*): „... Attila ... minket is, *Rátzok* szokása szerint, kezünkbe tsapván a’ kezét, meg-köszöntött” (OSZK. Fol. Hung. 46, 4a. — Vö. MAY: It. 1938. 18). — Említésre méltó, hogy a követségben szereplő *βερίχος* (Timonnál latinosan: *Berichus*) Dugonicsnál *Berkés*, Mészárosnál *Berics*).

Időközben Tomka-Szászky id. művében a *Rascia* elnevezés a ‘Serbia’ megfelelőjeként szerepel: „*Servia, Serbia, Serbbia*, quae et *Rascia*, in occasu posita, et a Serbiorum gente denominata, olim in Serbiam propriam, atque Rasciam, hodie, pro administratio-nis ordine, in Praefecturam IV, quam Sangiacatus adpellare moris est, distinguitur” (550). A *Servia* — *Rátz-ország* megfelelés már a PP. 1801-i kiadásában is szerepelt, de ott még a *Thracia* mellett, azzal egyenrangú jelentésként.

A két népnév azonosítása tehát két évszázadnál tovább élt a magyarság tudatában: a XVI. században kezdődött, és átnyúlt a XIX. század elejére. Egyik-másik szótáríró a latin, illetve német nyelvi megfelelővel igyekezett ugyan elhatárolni a két népnév elnevezését (*Thracius/Rascianus; Thracier/Rascianer*), de a magyar megjelölésben ők is következetesen a *rác* alakot használták. Ezt az alakot aztán habozás nélkül vették át a XVIII. század végén az ábrándos szómagyarázásra hajlamos íróink.

2. A trákok és rácok azonosítása nem az egyedüli példa a szótárírók földrajzi-történelmi tájékozatlanságára. E tájékozatlanság következménye a géták és tatárok, illetve oláhok azonosítása (a gétáknak Dáciában történt letelepedése következtében); a legtöbb szótáríró — a magyar-szittya atyafisághoz hasonlóan — a lengyel népben élő szarmata származásba vetett hit, a szarmatizmus alapján e két utóbbi népnév közé tett egyenlőségi jelet. (Vö. ANGYAL ENDRE, *Die osteuropäische Bedeutung des Sarmatismus: La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650)*. Bp., 1963. 501–8 és FilKözl. 1961. 186–9.) A XVI–XVII. század nemesurai és műveltebb polgárai büszkén szarmatáknak nevezték magukat; a XVI. század történetíróinál a „szarmata” jelző a „szláv” név szinonimájaként szerepelt. Ezzel a felfogással rokon a délszláv népek körében sokáig fennmaradt illirizmus — az illírektől való származtatásuk —, amelynek megnyilvánulása: a „dalmát” és „illír” név magyar megfelelői hol *horvát*, hol *tót*, hol

horvát tót. (Vö. ANGYAL, Slawische Barockwelt. Lipcse, 1961. 14: A délszláv illirizmus gyökereit a barokk humanizmusban kell keresni.) Egészen természetes, hogy csaknem valamennyi szótárban a *Hunnus* és *Hungarus* egyenrangú megfelelője a *magyar*-nak. Az alábbiakban következik a szótárak szóban forgó helyeinek részletezése.

PESTI (1538.): „Sclauonia schiauonia sclauonie charwatska totorszag wyndisch-landt” | „Illirius schiano esclauie charwatsrb toot der wyndisch”.

CAL. (1585.): „Dalmatia—Tót ország” | „Dalmata — Tót” | „Dalmaticus — Tot országi” | „Getae Populi sunt in Scythia Europaea: Appianus Dacos appellat — Oláh” | „Geticus — Oláh országból való” | „Illyris Tót ország” | „Illyricus Telthoz (Tolthozh.) ualo tolti” (MELICH, Cal. 1.-m. szótára).

SZIKSZF.: „Dalmatia, Schlauonia Tot ország” | „Illiria, Croatia Horvat ország” | „Croata, Dalmata Horuat” | „Getae, Tartari Tataarok” | „Polonia, Sarmatia Lengyel-ország” | „Polonus, Sarmata Lengyel” | „Sclauus Totth”. Ugyanakkor a *Sarmatia* címszó megfelelője: *Sarmaták tartománya*. — Három- és négy nyelvű szótáraiban: „Dalmatia, Schlauonia Toth ország Windisch” | „Dalmata, Sclauus Toth ein Wind” | „Polonia, Sarmatia Lengyelország Poln” | „Polonus, Sarmata Lengyel ein Polack” | „Getae, Tartari Tataarok die Tartaren” | „Croatia, Illiria Horvat ország Charwat Crabat” | „Dalmatia, Schlauonia Toth ország Dalmatska zem Crabatan” | „Dalmata, Sclauus Toth Dalmat Wind” | „Getae, Tartari Tataarok Tatarij Tartern”.

MA.: „Dalmatae, g. m. pl. Totoc” | „Dalmátia, g. f. Tot ország” | „Dalmáticus, a, um Tot országi” | „Getae. g. m. pl. Az Olahoc” | „Illyria, g. f. pen. cor. Tot es Horvat ország” | „Illyricum, g. n. pen. cor. Idem” | „Illyricus, a, um, pen. cor. Tot vagy Horvat országi” | „Illyrii, g. mascul. pen. cor. Horva[!] Totok” | „Illyris, g. f. pen. cor. Tot es Horvat Ország” | „Sclávi, g. m. Totoc” | „Sclavónia, g. f. Tot ország”.

MA. m.—lat. részében: „Horvát, Croata, Dalmata, Illyrius” | „Horvat ország, Croatia, Illyria, Illyricu(m)” | „Oláh, Valachus, Geta”. [De az országnévnél csak:] „Oláhország, Valachia” | „Tót, Sclavus, Dalmata, Illyricus” | „Totország, Dalmatia, Illyrica, Illyricum” | „Totországi, Dalmaticus, a”.

MA. három nyelvű kiadásában: „Dalmatae, g. m. pl. *δαλμάται* Tótoc, Horvatoc” | „Dalmatia, ge. foe. *δαλματία* Tót ország” | „Dalmáticus, a, um *δαλματικός* Tót országi” | „Getae, g. m. pl. *γίται* Az Oláhoc” | „Geticus, a *γιτικός* Oláhországi” | „Sclávi, g. m. *ἰλλυρικοί* Totoc” | „Sclavónia, g. f. *ἰλλυρίς* Tót ország” | „Illyria, ge. f. p. c. *ἰλλυρίς, ἰλλυρία* Tot es Horvat ország” | „Illyricum gen. ne. p. c. *ἰλλυρικός* Idem” | „Illyrii gen. p. c. *ἰλλύριοι* Horvat Totoc” [Csak az 1621-i és 1645-i kiadásban:] „Illyricus, a, um *ἰλλυρικός* Tótország”. (Ez utóbbi két kiadás a népnevek tbsz. gen.-át is közölte — pl. „Dalmatae, arum g. m. pl.” —, és helyesírás tekintetében is eltér az 1611-ítől.) — Az 1645-i kiadás m.—lat. részének többlete az előzőkhöz viszonyítva: „Totország, Dalmatia, Slavonia(!), Illyrica, Illyricum” | „Totországi, Dalmaticus, a, Sclavonicus, a, Illyricus, a”.

Az 1708-i, négy nyelvű szótárban: „Dalmatae, arum *δαλμάται* Tótoc, Horvatoc Dalmatier” | „Dalmātiā, ae gen. f. *δαλματία* Tót Ország Dalmatien” | „Dalmäticus, a, um *δαλματικός* Tótországi Der ein solches Kleid trägt” | „Getae, g. m. pl. *γεται* Az Oláhoc Die Tartern” | „Geticus, a, um *γετικός* Oláhországi Aus der Tartarey” | „Illyria ae gener. foem. m. c. *ἰλλυρία* Tot es Horvat ország Illyrien /Windischmarckt/ heutiges Tages Selavonien” | „Illyricus, ca, cum *ἰλλυρικός* Tótországi Illyrisch/ Selavonisch” | „Illyrii, orum m. p. c. *ἰλλύριοι* Horvat Totok Illyrier/ Selavonier” | „Illyris, tis, foe p. c. *ἰλλυρίς* Tot es Horvat Ország Illyrien” | „Horvat, Croata, Dalmata, Illyrius. Ein Croat /Dalmatier/ Illyrier” | „Horvat ország, Croatia, Illyria, Illyricum. Croaten /Illyrien/ Windisch-Marck” | „Oláh, Valachus, Geta Walach (Sarmatier/ Tarter” | „Oláhország, Valachia Walachey” | „Tót, Sclavus, Dalmata, Illyricus Ein Selavonier /Dal-

matier/ Illyrier" | „Totország, Dalmatia, Sclavonia, Illyrica, Illyricum Dalmatien /Sclavonien/ Illyren" | „Totorszagi, Dalmaticus, a, Sclavonicus, a, Illyricus, a Dalmatisch /Sclavonisch/ Illyrisch".

Az 1629-i (névtelen) szótárban: „Dalmatia, Sclavonia Windtschland Tothország" | „Dalmata, Sclavus Ein Wind Tóth" | „Getae, Tartari die Tartern Tatárok" | „Polonia, Sarmatia Polland Lengyel ország" | „Polonus, Sarmata ein Pollak Lengyel".

Az 1629-i és 1641-i (névtelen) szótárban: „Croatia, Illiria Horvát ország Charwatska zem Crabaten" | „Dalmatia, Sclauonia Toth ország Dalmatska zem Windischland" | „Dalmata, Sclauus Toth Dalmat Wind(en)" | „Getae, Tartari Tatárok Tatarij Tartern" | „Polonia, Sarmatia Lengyel ország Polsskazem Poln" | „Polonus, Sarmata Lengyel Polak Polack(en)" — Figyelemre méltó Franciaország két részre osztása: „Francia orientalis Franczusok országa Franska zem Francken land" | „Francia occidentalis Francia ország Francunska zem Franckreich".

PP.-nál: „Dalmāta, ae m. 1. Horvát, Tót" | „Dalmātia, ae f. 1. Horvát, Tót ország" | „Dalmaticus, a, um Horvát Tot országi" | „Getae, ārum: m. 1. Gr. Olahok" | „Geticus, a, um Gétákhoz tartozó" | „Illyrium et Illyricum, i: n. 2. Tot es Horvát-ország" | „Illyricus, a, um: Tót 's Horvát-országban való" | „Sarmatia, ae, f. 1: Sarmátzia" | „Sarmatia Europaea: Lengyel, Litva, Prusz, Muszka-ország, kis Tatár-országgal együtt" | „Sarmatia Asiae: Nagy Tatár-ország". — A „Getae" mellett a „Valachia — Oláh-ország" és a „Valachus, Valacha — Oláh, Oláhné" is szerepel. — A m.—lat. részben: „Horvát: Croata, Dalmata, Illyrius" | „Horvát-ország: Croatia, Illyria, Illyricum" | „Oláh: Valachus, Geta" | „Oláh-ország: Valachia".

Az 1767-i és 1782-i kiadás második része háromnyelvű: „Horvát: Croata, Dalmata, Illyrius ein Croat" | „Horvát-ország: Croatia, Illyria, Illyricum die Landschaft Croaten" | „Oláh: Valachus, Geta ein Wallacher" | „Oláh-ország: Valachia die Landschaft Wallachey".

COM.-nál nyoma sincs a zürzavarnak; érdekes, hogy — bizonyára a moszkvai fejedelemségnek és a kijevi Oroszországnak megfelelően — két részre osztja Oroszországot: „Moskovia /Moskaw/ Muszka ország/ Moskwa" | „Russia/ Reussen/ Ruszsz ország/ Rusy".

Viszont még a XIX. század második felében is előfordul a zavar a szarmatákkal kapcsolatban. PESTY helységnévtárában ez olvasható a Szepes megyei Lőcse ősi telepeseiről: „Sarmatok, kik között Slavok, Slavinok, Slovjakok, és Vendek neveztettek, legelőször is Antonius Caracalla római császár alatt elfoglalták felső Magyarországot (XLI., 260).

Csaknem bizonyos, hogy a fenti példákat — mindkét vonatkozásban — még szaporítani lehetne.

A trák—rác népetimológia bizonyára csak a magyarság tudatában élt; a szarmatizmus és illirizmus, valamint a géta—tatár—oláh népnevek azonosítása azonban már külföldi források kritikátlan átvételére utalnak. Mindez világosan mutatja, hogy a világföldrajzról és az ókori történelemtől való zavaros elképzelések csaknem általánosak voltak, és még a tudós elméket is megtévesztették.

MAY ISTVÁN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Fülvásár. E különös összetétel utótagjának eredetével eddig csak a GOMBOCZ—MELICH-féle Magyar Etymologiai Szótár foglalkozott *fül* című szócikkében. Noha a rejtélyt nem sikerült kibogoznia, adatai, észrevételei hozzájárultak véleményem kialakításához. Tőle tudjuk meg, hogy szavunk elsőként 1405 körül jelentkezik a Schlágli Szójegyzékben: „gumen — *fiwl vasar*”. Zárójelben megjegyzi, hogy „a latin szó SZAMOTA I. szerint valószínűleg *purgamen* 'szemét, piszok' rövidítése” (i. h.). Megemlíti — továbbá —, hogy egy XVII. századi adattal jelen van a Magyar Nyelvtörténeti Szótárban is. Írta: 1655: „A gané az alfelen adatik ki; ilyen szabású a *fül vásár* (fül-sár ?)-is” (*vásár* a.). Látjuk, hogy a NySz. szerkesztői kétkedve fogadták ezt az adatot: talán elírásra gondol(hat)tak. Az viszont semmiképpen sem helyeselhető — s ez az én véleményem is —, hogy az összetétel *vásár* utótagját SZARVAS és SIMONYI a 'vásárhely', illetőleg 'kijelölt helyen időszakosan tartott, nagyobb arányú adásvétel' jelentésű *vásár* szóhoz kapcsolja, mivel ez „jelentéstanilag áthidalhatatlannak látszik” (EtSz., i. h.).

Címül írt — BENKŐ LORÁND véleménye szerint (Nyr. LXXV, 276) „régén keletkezett” — szóösszetételünket följegyezték a Felső- és Közép-Maros menti, kalotaszegi, székely, valamint a bukovinai csángó nyelvjárások egyikében-másikában: Székelyföld, Háromszék m.: *fül-vásár* (*fülem, füled, füle vására*) 'fűlsár, fűlsár'; Háromszék m.: *Kend bé a füled vásárával* (MTsz. *fül-vásár*, ill. *vásár* a.); Mezőbánd, Maros-Torda m.: *fülvásár* 'fűlsár'; Bukovina—Dunántúl: *fülvásár* 'fűlsár' (ÜMTsz. cédulaanyaga); Vista, Méra: *filevásárja* 'fűlsár' (GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA, Tájszók Kalotaszegről és környékéről: *Studii de lexicologie, Universitatea „Babeş—Bolyai”*. Cluj, 1965. 49); Ózd: *füle vásárja* 'fűlsárja' (NyIrK. XIV, 181). — Az eddigiekből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: 1. ezek a nyelvjárási tények megerősítik a régi adatok valós voltát; 2. a *fül-vásár* — formáját tekintve — a félig elhomályosult összetételeink közé tartozik; 3. ennek az összetételnek *vásár* utótagja semmilyen kapcsolatban nincs eredet szempontjából a 'vásárhely' stb. jelentésű — egyébként perzsa eredetű (TESz.) — *vásár*-ral.

Fülnk külső hangvezetőjében keletkező sárgásbarna színű, igen keserű ízű, viaszszerű váladékának több neve is van nyelvünkben: *fűlsár* ~ *fűlsár* ~ *fűlmocsok* (EtSz. *fül* a.) ~ *fűlvaj* (ritka: CzF. *vaj* a.). Közöttük a legkorábban (1807-ben) följegyzett *fűlsár* érdemel megkülönböztetettebb figyelmet, mivel ez vezet el bennünket a (fül)vásár eredetének megoldásához. A nyelvjárásainkból is ismert *fűlsár* adatok — vö.: *Fül sárja* (*fülem sárja, fület sárja* stb.) 'a fül lyukában összegyűlő sárgásbarna váladék' (SzamSz.); Szucság, Bogártelke: *fűlsár*, Kalotadámos: *file sárja*, Nyárszó: *füle sárja* 'fűlsár' (GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA, Tájszók Kalotaszegről és környékéről... 49) — azt a feltevést sugallják, hogy a *fülvásár* második eleme önmagában is összetett szó: *vá* előtagja megfejtésre vár, utótagja pedig azonos azzal (1. 'vítől lággyá, hígga, ragadóssá vált, főleg esőtől felázott föld' → 2. 'zsiradék [szennyezett] salakja' → 3. 'fűlmocsok', illetőleg 4. 'szekérkenőcs' jelentésű) *sár* szóval, amelyik a 2—4. jelentése valamelyikével megvan a következő nyelvjárási példákban is: *az olaj sárja* 'az olaj salakja', *a füle sárja* 'mocsok a fül lyukában' (SzamSz. *sár* a.); Debrecen: *olajsár* 'napraforgóolaj üledéke' (ÜMTsz. cédulaanyaga); Belső-Mezőség: *dohott* : *keréksár*, *dohat* : *keréksár*; Nagy-Szamos mente: *dohott* : *keréksár* (!), *szekérkenő* : (régies) *dahatt* : (régies) *keréksár*, *keréksár* : *szekérkenőcs* : (régies) *dohot* 'szekérkenőcs' (MNYjA. I, 165 és RMNYjA. cédulaanyaga alapján idézi MÁRTON GYULA—PÉNTÉK JÁNOS—VÖÖ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölesön-szavai. Bukarest, 1977. 118 *dohott* a.); Domokos: *dohatt* : *szekérsár* 'kocsikenőcs' (MNYjA. I, 165); Kőbor: *keréksár* 'szekérkenőcs' (MNYj. XXIV, 45). Meg kell itt jegyeznem, hogy a

Magyar Etimologiai Szótárban ez áll a *fűlsár* utótagjáról: „— minthogy latin orvosi műnyelvben a 'fűlsár' *cerumen* . . . ez azonos eredetű a lat. *cera* 'viasz' szóval, minthogy továbbá a 'fűlsár' s á r g á s anyag, lehetséges, hogy a *fűlsár*-beli *sár* azonos az *epesár*-beli *sár*-ral" (*fül*, ill. *fűlsár* a.). — Úgy vélem, hogy a fentebb bemutatott *sár* utótagú nyelvjárási adatok az idézetben foglalt feltevést aligha igazolják. Az *epesár* utótagja tudniillik a 'sárga' jelentésű *sár*-ral azonos (TESz. *sárga* a.).

Most pedig lássunk hozzá a rejtélyes *vá*-előtag megfejtéséhez! — Biztos példáink vannak arra, hogy az ősmagyar korban az *i*-s kettőshangzók „már túlnyomóan hosszú magánhangzókká: *i* ~ *é*-vé (s ez utóbbiból illeszkedéssel *á*-vá) egyszerűsödtek", valamint néhány esetben az *ai*-ból „közvetlenül *á* lett" (BÁRCZI, Htört². 88, 89). Így vált az ótörök *bakay-ból (TESz.) már az ősmagyar korban *bakai > *baká 'boka', az ótörök *buczay-ból (TESz.) ugyenakkor *buczai > *buczá ~ *búzá 'búza', illetőleg az északi szláv *Dunáj*-ból (FNESz.; TESz. *búza* a.) a vándorlások korában *Dunai > *Duná 'Duna'. Ennek a hangtani változásnak ismerete, valamint a debreceni *olajsár* 'napraforgóolaj üledéke' (l. fent) és a torjai *vajcsépü* 'az olvasztott vaj salakja' (NEMES ZOLTÁNNÉ, GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA, Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1974. 177) szóösszetételek adták kezembe a (*fül*)*vásár* *vá* eleme titkának kulcsát, tudniillik azt, hogy ez a *vaj* szavunknak igen régi változata. — Részletezem: a finnugor *woje 'zsiradék' alapalakból az Urál vidéki őshaza korának második felében *boju fejlődött, s ez a vándorlások korának végén, valószínűleg még a honfoglalás előtt *boi (< *boi) alakot öltött. Ebből pedig ugyanakkor — kisebb elterjedtséggel — *vá* lett. És ez a *vá* ('zsiradék') jelzői kapcsolatba került a *sár* 'salak' (← 'víztől hígga vált föld') jelentésű szóval, majd elhomályosult; megkövült. Az összetétel elhomályosulását elősegíthette mind az általános(sá vált) — közben 'zsiradék' → 'tejfölből, tejszínből köpült zsiradék' jelentésszűkülésen is átesett — *vaj* szavunk, mind a *vásár* 'vásárhely' homonimája is. Meggyorsíthatta e folyamatot úgyiszentén az alábbi jelentéstani tény: a *vá* + *sár* szóösszetételnek keletkezése idején ugyanis minden bizonnyal 'zsiradéknak az edény aljára leülepedő, gyakran tisztátalan, sűrű, szennyezett része, salakja' volt az eredeti jelentéstartalma, majd ez 'zsiradék (szennyezett) salakjához hasonló anyag: szurokféleség' jelentésváltozáson ment át. Ennek a hasonlóságon alapuló névátvitelnek megtörténtét igazolják a következő — szintén ide tartozó — nyelvjárási adatok: Balaton melléke, Baranya m., Ormánság, Eszék vidéke, Dráva melléke, Kopács, Baranya m. Csúza, Baranya-Sellye: *vasár* (*vasarat*; *vosár*) 'fekete szurok' (MTsz.); Baranya m. Kákies: *vosár* 'kovácsszurok, vargaszurok' (ÚMTsz. cédulaanyaga); *vosár* 'ua.'. „Ezzel kenik be a bőrt, a tengelyvasat, hogy fényes legyen" (OrmSz.). Az előtag *a*-s, *o*-s változatai elhasonulással keletkeztek; vö. régi és nyelvjárási *vásárnap* ~ *vasárnap* ~ régi és nyelvjárási *vosárnap* (TESz.). Gyánította e kapcsolatot már a Magyar Etimologiai Szótár is. Íme a megjegyzése: „Van a népnyelvben *vasár* (ragozva: *vasarat* MTsz. és *vasárt* CzF.) 'fekete szurok' jelentésű szó. Evvel talán könnyebben kapcsolható [ti. a *fülvásár*-nak *vasár* tagja; — M. S.]" (*fül*, ill. *fülvásár* a.).

Térjünk ismét vissza — végezetül — címszavunkhoz! — Nem lehetetlen annak a feltevése, hogy a *fülvásár*-nak *vasár* „eleme" már nem annyira a 'zsiradék (szennyezett) salakja' elsődleges jelentésében tapadt a *fül* szóhoz, hanem a belőle fejlődött — a nyelvjárási *vasár*, *vosár* szavakéhoz hasonlatos — 'szurok' jelentésében. E föltételezésre némi támpontot nyújtanak a létező onomasziológiai párhuzamok is; vö. például cseremisiz: *pölös-kiš* 'fűlsár', tkp. 'fűlszurok', 'fűlgyanta', *kiš* 'gyanta, szurok' (SZILASI MÓRICZ, Cseremisiz szótár. Budapest, 1901. 78; H. Paasonen Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von PAAVO SIRO. Helsinki, 1948. 41); votják: *neacup* 'fűlszír', tkp. 'fűlgyanta', *cup* 'gyanta') (Русско-удмуртский словарь. Москва, 1956. 999); finn *korvavaikku* 'fűlszír', tkp. 'fűlgyanta' ~ *vaikku* 'fűlszír', tkp. 'gyanta'; vot:

vaikko 'meggy-, fenyőgyanta', 'fülsár'; észt: *kõrvavaik* 'fülsír' ~ *vaik* 'gyanta', 'aszfalt', 'fülsár' (JULIUS MÄGISTE, *Eestnische etymologisches Wörterbuch*. Helsinki, 1982. 3650—3651); orosz: *cepa* 'szurok', 'gyanta', 'fülsár' (DAL² IV, 380); ukrán: *cipka* 'szurok', 'gyanta', 'fülsír' (HRINČENKO IV, 128).

Összefoglalóul megállapíthatjuk, hogy mind a *fülvásár*-nak *vásár* utótagja, mind a *vásár* ~ *vosár* azonos elemekből álló elhomályosult összetétel. Keletkezésének ideje a vándorlások korának végére tehető. — A TESz. *vaj* szavunk jelentéséről a következőket írja: „A magyar szó eredetileg feltehetően szintén 'zsiradék' jelentésű volt.” A fentiek értelmében a *feltehetően* a későbbiekben alighanem törölhető.

MOKÁNY SÁNDOR

Csendes, csend(ül), csitt! csillapodik, csillog, csügg, csen — s ami mögöttük lehet. A 'zajtalan, nem hangos' jelentésű *csendes* melléknévet, amelyre az első adatot a TESz. 1416-ból, a MünchK.-ból idézi, ismeretlen eredetűnek tartja a szótár, pontosabban ezt írja: „A szócsalád alapja a R. *csendes*z melléknév ismeretlen eredetű.” Hogy milyen „szócsalád”-ról is van szó, az a szócikkből nem derül ki pontosan: az itt tárgyalt *csendesség*, *csendesül*, *csendesedik* ugyanis szabályos továbbképzés, a *csend*-ről pedig maga a TESz. állapítja meg, hogy „elvonás a *csendes* melléknévből” (bebizonyítván, hogy a NSz. 1704 körüli adata Gyöngyösiből „téves szövegkiadáson alapul”). Marad tehát a „szócsalád” tagjaként a szócikkvégi *csendít*, amelynél a *csendül*-re történik utalás.

A 'klingeln' jelentésű, 1490 körüli *csendül*-ről s az 1500 körülről adatolt *csendít*-ről a TESz. megállapítja, hogy „Hangutánzó eredetű szócsalád”. S e szócsalád tagjaként, még a szócikken belül tárgyalja a 'klingen' jelentésű *csend* igét, amelyet már a NySz. is idézett 1527-ből, az ÉrdyK.-ból. „Vö.” utalással a „szócsalád”-hoz tartozónak minősíti még a TESz. a *cseng*, a *csilingel* és a *csingilingi* szót. S itt érdemes még a *cseng* etimológiáját idéznünk ugyanonnan: „Hangutánzó eredetű. Hangalakja a tiszta, éles, magas csengő hangot jeleníti meg.”

Arra azonban, hogy a „Hangutánzó eredetű szócsalád”-ba hogyan illeszkedik az „ismeretlen eredetű *csendes*”, nem ad választ a TESz., ahogy az alakilag egybeeső hangutánzó *csend* ige s az „ismeretlen eredetű” elvonás, a *csend* főnév esetleges összetartozására sem tér ki, pedig alapos lehet a gyanú, hogy nem véletlen egybeesésről van szó.

Azon pedig inkább csak csodálkozhatunk, hogy a *csendes(z)*-nek a hangutánzó *csend*, illetve *cseng* igével való esetleges összetartozását érdemben nem vizsgálta meg senki, talán a jelentésbeli teljes ellentétesség miatt, aminek folytán KARDOS ALBERT a latin „lucus a non lucendo” szójáték („figura etymologica”) mintájára idézte egyik magyar nyelvi példaként: „*Csend*, mert nem *csendít* és nem *csendül*.” (Nyr. LVIII, 153). Pedig a jelentésátcsapások ismeretében az egyenes ági összefüggés nem is olyan valószínűtlen a *csend(es[z])* és a *csend* ~ *cseng* között. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a finnugor, a török és a mongol származtatással szemben (amelyet a TESz. is joggal elutasított), a szócsalád eredetét belső keletkezésű, közelebbről a hangfestő szavak tartományában kell keresnünk. A hangutánzó *csend* igéből alakilag éppúgy levezethető a *csendes(z)*, mint jelentéstanilag.

Lássuk előbb a jelentéstani összefüggést!

Pusztán a jelentésátcsapás ismeretében sem csodálkozhatnánk azon, hogy egy 'zajtalan, nem hangos' jelentésű szó azonos eredetű egy 'tiszta, éles, magas csengő hangot jelentő' szóval. De itt nem is egyszerű jelentésátcsapásról lehet szó. — A 'csendesedik' jelentésű *csihad* ige tárgyalásánál mondja a TESz., hogy „Valószínűleg hangutánzó-

hangfestő eredetű. A *csi!* 'pszt!', *csend!* 'indulatszóval állhat közelebbi rokonságban . . .' (Ugyanitt utal a szótár a *csicsi!* s a *csitt!* szavakkal való összefüggésre is.) Hasonlóképpen egy figyelemfelhívó *csi(tt!)* hangkitörés lehetett az alapja a *csendes(z)*-nek is, s ezt megerősíthetik a szó *i* magánhangzójú alakjai, mint az 1539-i *Czindez* Murm.-nál, vagy az 1577 körüli *chjendelfez*, az 1585-i *tsindesség* (l. TESz.). (Hasonlóképpen a figyelemfelhívó *ha! hó!* szóból eredeztethető a *hall* ige s a *halk* és a *hang[os]* névszó is, noha jelentésük éppúgy ellentétes, mint a *csend*-é s a *cseng*-é. A *hang* esetében a TESz. is első helyen tárgyalja az „Ősi hangutánzó eredet”-et, a *halk*-at viszont ismeretlen eredetűnek mondja, megjegyezve azonban, hogy „Nem lehetetlen a *hall*, *hallgat* szavakkal való összefüggése”, — de az utóbbiak esetleges összetartozását a *hang* szóval tagadja.)

A rejtélyes *csendes(z)*-re (vö. HORGER, MSzav. 35) csak a XV. század közepétől vannak adataink, de hogy milyen volt a szó alakja a kódexek kora előtt, nem tudjuk.

A *csend* (*csind*) igéből, illetőleg nomenverbumból nem alakulhatott-e ki a figyelemfelhívó (felszólító) *csend!* (mint a *pszt! pissz!* — az utóbbinak is van főnévi használata), s ebből *-s(z)* melléknévképzővel a „rejtélyes” *csendes(z)*? S vajon nem csupán arról van-e szó, hogy nyelvtörténeti adataink hiányosak a *csend* ('cseng') ige s a *csendes(z)* melléknév korábbi életét illetően? Vagyis a figyelemfelhívó *csi* (*cse*)! indulatszóból egyrészt kialakulhatott a 'tisztá, éles, magas hangot ad' jelentésű *csend* (~ *cseng*) ige, s a 'halk' jelentésű *csendes(z)*, amint „önkéntelen hangkitörésből” egyúttal keletkezett egyrészt a figyelemfelhívó (felkiáltó), másrészt a *csendre*, *halk* beszédre intő *p(i)sz!* (Különbösen a 'hallgat' jelentésű latin *sileo*-nak s a belőle képzett 'csend' jelentésű *silentium*-nak is volt olyan magyarázata, amely a *ss!* felkiáltószóból eredeztetette; l. WALDE.³)

Alakilag s jelentéstanilag ugyane szócsaládba tartozik a 'nyugtat, mérsékel' jelentésű *csillapít* (*csillapodik*, *csillapul*) ige is, csak hogy ezek nem "Hangfestő eredetű szócsalád" tagjai (mint a TESz. írja), hanem hangutánzók, minthogy a nyelvtörténet kezdeti, ősi fokán — amint ez korábban kifejtettem — nem beszélhetünk hangfestésről, csak hangkitörésről, illetve hangutánzásról (bár ez a hangutánzás is felfogható 'hanggal festés'-nek, de ez a szóhasználat csak terminológiai zavarra vezethet). (Vö. SZILÁGYI FERENC, Úgynevezett hangfestő szavainkról: NytudÉrt. 89. sz. 282—8.) Az 1608-ból adatolt *csillapít* éppúgy a *csi(tt!)* hangkitörés szabályos fejleménye, mint a *csend(it)* s a *csend(es)* (*csindes*) lehet, jól mutatva, hogy egy felkiáltás jellegű hangnyaláb hogyan válthat át a lehalkulás, lehalkítás jelentéstartományába.

A jelentéstani átsapásnak — voltaképp szabályos jelentésfejlődésnek — vannak ezeknél nehezebben nyomon követhető, bár egészen logikus esetei is, amelyekre már utaltam idézett tanulmányomban: nem csupán a mozgásképzet válhat uralkodóvá egy eredetileg hangutánzó szónál (pl. *zuhan*, *rohan*, *robog*, *pihen*: ezeket neveztem — mint-hogy eredeti hangutánzó jellegük háttérbe szorul, elhalványul — „elhalkuló szavak”-nak), de előfordulhat az is, hogy a hangjelenséget kísérő fényjelenség válik uralkodóvá a hangutánzó eredetű szóban, megtévesztve s félrevezetve gyakran a szófejtőket.

Az itt tárgyalt figyelemfölkeltő *csi* (*cse*!) hangkitörésből keletkezett a *csillapul*-lal hangutánzó szinten rokon *csillog* is, lévén hogy az ősidőkben állandóan égve tartott közös tűzhely nemcsak fényt adott, hanem *csicsogó*, *ropogó*, *pisszegő* hangot is; a *csillog*, a *ragyog*, a *pislog* (*pislákol*), de még *pirul* is eredetileg hangutánzó ige volt. A *ropog*, a *pirít* a TESz. szerint is hangutánzó, a *pislog* „hangutánzó-hangfestő”, a *ragyog* „ismeretlen eredetű”; a *csillog*-ról ugyanott az olvasható, hogy „Valószínűleg ősi hangfestő szócsalád a finnugor korból”, s ilyen párhuzamos példákat találunk a rokon nyelvekből: vog. AK. *šülj-* 'szikrázik, csillog', votj. Sz. *šilal-*, *s'ül'al-*, *šijal-* 'ragyog' stb. Mivel azonban hangfestés a nyelvállapot ősi fokán aligha képzelhető el, csak hangutánzás, ezt is úgy kell tekintenünk, mint a hanghatásokkal kísért fényjelenség hangutánzó kifejezését, amelyben idővel a fényjelenségre utaló képzet vált uralkodóvá, elnyomva, eltompítva

az eredeti hangutánzó jelleget. A fényjelenséget jelölő *villog* is a villámlás *vi*jjogó hangjából fejlődhetett ki (vö. a *vir*dít-tal, sőt alkalmasint maga a *vi* is idetartozik, amelyről a TESz. is megjegyzi, hogy „További vizsgálatot kíván esetleges hangutánzó eredete”; a TESz. által hangfestőnek mondott *vicsorog*, *vigyorog* eredetileg szintén hangutánzó lehetett, ahogy az *imád*-dá kopott *vimád* is, az istenséget kiáltozással hívogató sámán kurjongatásai nyomán). Mindezekkel külön tanulmányban kívánok foglalkozni részletesebben.

Végezetül a *csi-*, *cse-*! hangkitörésből, illetve gesztusmimikával kísért hangutánzásból származott szavaink hatalmas családjából (*csicsereg*, *csipog*, *cseveg*, *csettint* stb., de a hangutánzás síkján ide tartozik a *csatlog*, a *császkál*, a *csorog*, a *csörög*, *csusszan* is) egyet kell kiemelnünk: a *csügg*-öt, illetve a *csüng*-öt, amelyről a TESz. azt írja, hogy „Bizonytalan, talán hangfestő eredetű”, megjegyezve, hogy „A hangfestés síkján összefügghet a *csingolódik* 'himbáldozdik, összefonódik', *csinga* 'hintá, ragaszték, független', *csüllöng* 'csüng', *cselleng* szavakkal, továbbá a *csimpaszkodik*-kal.” Mivel azonban a nyelvallapot ősi, kezdeti fokán hangfestésről nem, csak hangutánzásról beszélhetünk: a szélhimbálta, fűtta vessző, ág, kötél sziszegő, füttyülő hangjára kell gondolnunk, s a *függ* és a *fűt*y(öl), a *lóg*, *leng* és a *lobog*, *lebeg* stb. hasonló jellegű etimológiai, jelentéstani összefüggésére. Vagyis itt is a kísérő hangjelenség alapján nevezte meg a nyelv a mozgást, s idővel, a hangjelenség háttérbe szorulása („elhalkulása”) folytán, a mozgásképzet vált uralkodóvá. Voltaképp a *csi-*, *cse-*! hangkitörés családjába tartozik a *cse*n 'lop' ige is, amelyet a TESz. ismeretlen eredetűnek mond ugyan, de ahogy a szintén ismeretlennek tartott *lop*-ról elismeri a szótár, hogy „vizsgálatot érdemel az a feltevés, amely szerint a *lappang*, *lapul* igék tövével függ valahogy össze”, a *cse*n-ről is föltehető, hogy a *csi*(tt), *cse* hangkitöréssel tartozik össze, hiszen éppúgy „csendben”, „loppal”, *sette*ngve végrehajtott műveletet jelölt, mint a hangutánzó *lop* ige. (A *cse*n hangutánzó eredetét megerősítheti az alakilag hasonló *fen*, amelyet a TESz. ugyan „Ősi örökség”-nek mond a „finnugor korból”, de 'dörzsöl' horzsol' jelentése alapján szinte biztosra vehető hangutánzó eredete, ahogy a hangutánzó *ke-* gyökből alakult, s ismeretlen eredetűnek tartott *ken* igéé is. A hangutánzó, pontosabban a „kifejező szók” jellemzőiről szóló magvas tanulmányában SIMON GYÖRGYI okkal emelte ki a formai hasonlóságot: „alaki sajátosságait bizonyos képzők kedvelésében, illetőleg meghatározott gyakorító-mozzanatos képzőpárok alkalmazásában” [MNY. LVI, 441 kk.]).

Fejtegetésem voltaképp csak arra akarta fölhívni a figyelmet a *csi*(tt)-, (*cse*)! hangkitörésből támadt szavak gazdag, rendkívül népes családja révén, hogy a ma ismeretlenek vagy hangfestőnek vélt szavak eredetileg hangutánzók lehettek: egy-egy ősi (eredetileg gesztusmimikával kísért) hangkitörés magja körül kristályosodtak ki, s szabályos jelentésfejlődéssel alakultak ki belőlük a már korántsem hangképzeteket hordozó hangtestek: ilyenformán esetünkben a *cse*nd(*es*), a *cse*ng, a *csillapodik*, a *csillog* (*csüllag*), a *csügg* és a *cse*n éppúgy annak a *csi*(tt), *cse*! hangkitörésnek származéka, mint pl. a *hang*, a *hall*, a *halk* föltehetően a *ha*! *hó*! figyelemfelhívó hangkitörése.

Valójában minden egyes magán- és mássalhangzó magja köré hatalmas szócsaládok kristályosodtak, s ezekben a jelentésfejlődési irányok, törvényszerűségek figyelembevételével viszonylag könnyűszerrel el lehet igazodni s rendet lehet teremteni, számos „ismeretlen”-nek vagy homályosan „hangutánzó-hangfestő”-nek minősített szóhoz adva meg a megfejtés kulcsát. Ez a fejtegetés voltaképp mutatóvány abból a több éve készülő nagyobb szövegtől munkából, amely a „hangutánzó-hangfestő” minősítés mögé tekintve nemcsak számos szó eredetéről lebbenti föl a fátylat, hanem arra is rávilágít, hogy egykor — s talán nem is minden ok nélkül — „őseredeti”-nek emlegetett nyelvünk valósággal kitapintható modelljét adja a hangkitörésen s hangutánzáson alapuló emberi „ősnyelv”-nek. Mindez pedig arra is ösztönöz, hogy ún. finnugor szavaink eredetében se elégedjünk

meg a rokon nyelvi alakok felsorolásával, hanem igyekezzünk a hangutánzó ősgyökhöz eltalálni. S akkor talán nyelvrokonságunk kérdése is némileg más megvilágításba kerül majd.

SZILÁGYI FERENC

ÉLŐ NYELV

Mutatvány a bukovinai székely tájszótár anyagából

1. A bukovinai székely tájszótár az 1775 után Bukovinában élt, majd több telepítési hullámban onnan elkerült, napjainkban zömmel a Dél-Dunántúlon, valamint Jugoszláviában, Pančevo környékén élő népcsoport sajátos, gazdag nyelvjárásának szókészletét mutatja be. Miután az e nyelvváltozatot beszélő néptörzsedékek a XVIII. század során szakadtak ki a keleti székelységből, indokolt, hogy nyelvjárásukat mint a székely „alapnyelvjárások” különleges változatát, már a munka címében is „bukovinai székely nyelvjárás”-ként határozzuk meg. A címbeli megoldást indokolja továbbá, hogy — eltérően a magyar nyelvtudomány ismert tájszótáraitól — Bukovina földrajzi fogalma ma már csupán egy virtuális, egykor volt keretet, közös vonást jelent a nyelvjárást beszélők azonosításához, megelézéséhez. Ezzel a „kettős meghatározással” remélhetőleg sikerül — a még a szakirodalomban sem ritka — tévedések felelevenedését, a fogalmak (bukovinai székelyek — moldvai csángók) összekeveredését elkerülni.

2. A magyar nyelvtudomány már századunk elején felfigyelt a bukovinai székelek nyelvének sajátosságaira és értékeire. Noha összegező nyelvtudományi monográfia (oly sok más nyelvváltozatunkhoz hasonlóan) azóta sem készült a bukovinai székelyek nyelvéről, mégis számos, többféle tudományos szemléletmódot tükröző kisebb publikáció jelent meg az elmúlt korszakokban e népcsoport nyelvéről is. A jelen munka szempontjából e tág anyagon belül a nyelvjárás szókészletére és frazeológiai elemeire vonatkozó megfigyelések a legfontosabbak.

A sor itt is meglehetősen korán kezdődik, hiszen a legelső közlemények LÁSZLÓ MIHÁLY tollából még a múlt században jelentek meg (Nyr. VI, 472 és 525). Az ezt követő közlemények megjelenése szorosan összefügg a népcsoport sorsának alakulásával: amikor 1883-ban egy részük áttelepült az Al-Duna vidékére, ismét több publikáció foglalkozik a bukovinai magyarok (a kor általános szóhasználatára szerint, s az érintettek vehemens tiltakozása ellenére a „bukovinai csángók”) helyzetével, nyelvével. 1899-ben LENHARDT FERENC közölt ötven valódi bukovinai tájszót (Nyr. XXVIII, 523), s ez a híradás is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar nyelvtudomány felismerte a nyelvjárásszigetek nyelvi anyagának páratlan gazdagságát. Bizonyos azonban, hogy több ok is közrejátszott abban, hogy a bukovinai székelyek nyelvjárásának kutatása nem indulhatott meg olyan intenzíven, mint az néhány fontos nyelvváltozatunk esetében történt, s aminek eredményeként a magyar dialektológiai szakirodalom néhány klasszikusnak tekinthető alkotása elkészült. A földrajzi távolság mellett a bukovinaiak „lemaradásának” egyik legfontosabb oka valószínűleg abban az egyszerű körülményben rejlett, hogy e népcsoport — néhány egészen kivételes esettől eltekintve — különleges helyzeténél fogva nem rendelkezett, nem rendelkezhetett egy saját, érdekeit és értékeit Magyarországon is képviselni és tudatosítani képes értelmiséggel. A pap, a tanító, a jegyző az esetek többségében kívülről került az egykori bukovinai falvakba, ezért érthető, ha a korabeli önkéntes anyagmentő mozgalmak (pl. a Magyar Nyelvőrői) e vidéken oly kevés vissz-

hangra leltek. A bukovinai székelyek értékeinek kutatása és megmentése így hosszabb időn át, szinte napjainkig, elsősorban a kívülről érkezett, terepmunkát vállaló kutatók készségétől és lelkiismeretességétől függött.

A legelső, immár bizonytudományosan nevezhető megfigyeléseket, rendszerező megállapításokat is tartalmazó rövid vázlat 1918-ban jelent meg HORGER ANTALTÓL (A bukovinai Józseffalva nyelvjárásáról: Szily-Eml. 18–21). Anakronisztikus és egyben jellemző, a bukovinai székelyeket „fátumszerűen” üldöző vonás, hogy HORGER tanulmánya is akkor jelent meg, amikor a figyelem — többnyire fenyegető vagy tragikus történelmi események árnyékában — a perifériákon élő magyar népcsoportok felé fordult. A tanulmány megjelenésekor csupán hónapok kérdése Bukovina végleges leszakadása az Osztrák–Magyar Monarchia államszerkezetéről, aminek következtében az ott élő magyarok helyzete is gyökeresen megváltozott. Nem meglepő tehát, ha a soron következő publikáció, SZABÓ T. ATTILA írása csak 1940-ben jelent meg (A bukovinai Andrásfalva nyelvéből: MNy. XXXVI. 271–9).

A II. világháború alatti és utáni megpróbáltatásaik, az áttelepítések következtében a bukovinai székelység ismét inkább az általános érdeklődésű sajtó figyelmének középpontjába került. Az egyes szaktudományok csak rövidebb-hosszabb szünet után jelentkeznek idevágó közleményeikkel, noha a népcsoportot érintő kutatások a háború éveitől is a legváltozatosabb diszciplínák bevonásával továbbra is folytak. A nyelvtudomány ekkor fedezi fel a meglepően sajátos névadási szokásokat, a névadás rendszerét az áttelepült bukovinai székelyek között, s az erről írott tanulmány, LŐRINCZE LAJOS munkája (A tolna-baranyai [volt bukovinai] székelyek névadási szokásaihoz: Néprajzi tanulmányok 3. sz. Bp., 1948.) jelzi, hogy az elkövetkező időszak meghatározó impulzusai a néprajztudomány köréből és gyűjtéseiből származnak majd. Valóban, a legkiterjedtebb ismeretekkel napjainkig a néprajztudomány rendelkezik a bukovinai székelyekről, s így a legtöbb róluk írott monográfia is elsősorban néprajzi jellegű anyagokat tartalmaz. E munkák ugyanakkor a nyelvtudomány számára is fontos adatokkal szolgáltak, hiszen a legtöbb néprajzi munkát szövszedetek teszik teljessé. Így adott betekintést a bukovinai szóanyag és a frazeológia területén máig is meggyőző élőbeszéd-közelségével DÉGH LINDA immár klasszikusnak minősülő gyűjteménye (Kakasdi népmesék I–II. Bp., 1955.).

A nyelvi-szókészleti állapotot illetően a legteljesebb kép a Jugoszláviában található székely telepekről (Vojlovica/Hertelendyfalva, Ivanovo/Sándoregyháza, Skorenovac/Székelykeve) gyűlt össze, s ez mindenekelőtt PENAVIN OLGA és a néhai MATIJEVICS LAJOS szorgalmas gyűjtőmunkájának eredménye. Számos néprajzi jellegű írás mellett a hetvenes évek eleje óta több alapvető publikáció foglalkozott a jugoszláviai székelyek szóhasználatával, szókészletük sajátosságaival (a legfontosabbak közül is kiemelendő pl.: PENAVIN OLGA, A ház, a ház berendezése, a főzés és étkezés Székelykeven: Tanulmányok — Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa — 5. füzet, Újvidék, 1972. 105–23, uő., Néhány szó a jugoszláviai székelytelepekről — különös tekintettel Székelykevére (Skorenovac): A Novi Sad-i Bölcsészeti Kar Évkönyve XV/2. évfolyam Újvidék, (1972.) 743–59, uő., Néhány szó a jugoszláviai magyar nyelvjáráskutatásról: Analele, Nr. 3–4. Zrenjanin, (1972–73.) 403–8, vagy a nyelvi kölcsönhatásokra vonatkozólag: uő., Román kölcsönszavak a jugoszláviai székelyek nyelvében: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. évfolyam. Újvidék, 1974. 5–15).

Ugyancsak ebben az időben indult meg a kakasdi SEBESTYÉN ÁDÁM értékes néprajzi gyűjtéseinek közlése. Az első kötet a zömmel történeti-néprajzi adatok mellett hasznos szójegyzéket is tartalmaz (A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig. Szekszárd, 1972.). A további kötetek népmese-gyűjtésekből

álltak egybe, így mindenekelőtt a folyamatos beszéd és a frazeológiai jellegzetességek megfigyeléséhez tartalmaznak értékes adatokat (Bukovinai székely népmesék I–II. Szekszárd, 1979 és 1981.).

A hetvenes évek során jelentek meg néhány további névtani publikáció mellett a mind ez ideig legteljesebb szóanyagot tartalmazó munkák, vaskosabb monográfiák is. Egyrészt teljessé vált a MNyA. köteteinek sora, ahol 3 kutatópont a Dunántúlra áttelepített bukovinai székely falvak nyelvallapotát rögzítette. Noha a MNyA. anyaga zömmel hangtani és morfológiai adatokat tartalmaz — mivel a kikérdezett lexikai anyag egy tekintélyes része a bukovinai kutatópontok esetében¹ az anyagi-szellemi kultúra alapvetően eltérő vonásai és különlegességei miatt értékelhető elemek híján jelent meg —, a MNyA. kötetei plasztikus képet adnak a bukovinai székely nyelvjárás szókészletének gazdagságáról. Az atlaszlapokra beírt adatok szolgáltatták ugyanakkor az első tudományos bizonyítékokat arra vonatkozóan is, hogy a nyelvjáráson, illetve elsősorban annak szókészletén belül egy rendkívül gyors változás is megindult, archaikus, keveredett és teljesen új elemek éltek már a gyűjtés időpontjában — kb. tíz évvel a Bukovinából történt áttelepítést követően — egymás mellett a beszélő közösségek szóhasználatában, s az elemek viszonyának dinamikus átalakulása az újabb, magyarországi (köznyelvi) szavak javára az eredeti nyelvváltozat feltartóztathatatlannak tetsző eróziójára utalt. A magyarországi falusi társadalom átalakulását kísérő és fémjelző jelenségek (kollektívizálás, falvak közötti élénk ki-, és beköltözések, vegyesházasságok, a bejáró dolgozók rétegének kialakulása, a nők egyre nagyobb részének munkába állása, kezdetben a falvakban, utóbb a falvaktól távolabb eső, elsősorban ipari munkahelyeken, s végül döntő súllyal a falvakból való elköltözés, új népességi góccok kialakulása az ipari centrumok, városok Szekszárd, Pécs, Komló, Baja, Dombóvár), majd a főváros körzetében (Érd, Dunakeszi) felgyorsították ezt a folyamatot, s oda vezettek, hogy napjainkra a nyelvjárás szókészletének, frazeológiájának legarchaikusabb, legeredetibb rétege direkt kérdezési módszerekkel is csak nehezen érhető el, s maga a nyelvjárás is — bizonyos, nehezen és hosszabb távon átalakuló, elsősorban morfológiai jellegzetességeket leszámítva — valamiféle interimszociolektus-idiolektus formájában él tovább a bukovinai székelyek lakta településeken.

Hasonló természetű, ám a körülményeknek megfelelően más irányba mutató változáson estek át a jugoszláviai székely telepek közösségei, illetve ezek nyelvjárása. Miután e települések lakói a magyar köznyelv hatásának kevésbé voltak kitéve, mint a magyarországi falvakban élő bukokinaiak, az előbbieket nyelve mind a mai napig számos archaikus vonást őrzött meg egyfelől, másrészt rengeteg olyan elemmel is gazdagodott ezenközben (természetesen elsősorban a szerbhorvát nyelv szóelemeinek, sokszor grammatikájának átvétele és „magyarítása” révén), melyek a mai magyar nyelvben teljesen ismeretlenek. Ezt a fejlődést akár úgy is jellemezhetnénk, hogy ez a nyelvjárás egy teljesen új, idegen nyelvi eredetű valódi tájszókészlettel gazdagodott az elmúlt száz esztendő folyamán.

A régies elemek fennmaradását tanúsítja a nyelvjárás eddigi egyetlen tájnyelvi atlaszának anyaga (PENAVIN OLGA—MATIJEVICS LAJOS, A jugoszláviai székely telepek nyelvátlasza. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1978.). Az eddigi legkimerítőbb és legrendszerezettebb szókészleti közlés is a jugoszláviai telepeken végzett gyűjtések eredményeként jelenhetett meg, egyszerre mutatva fel a nyelvjárás megőrzött régi vonásait és újabb nyelvi jellegzetességeit (PENAVIN OLGA—MATIJEVICS LAJOS, Székely szójegyzék. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1980.). Két alkalommal magam is ismertettem az elmúlt évtized

során e folyóirat hasábjain megfigyeléseimet a bukovinai nyelvjárás szókészletének különlegességeiről (MNy. LXXIII, 78–87, valamint MNy. LXXV, 355–62).

3. Az itt bemutatandó bukovinai székely tájszótár anyaga több mint 15 esztendő gyűjtéseinek, valamint a korábban publikált nyelvi-néprajzi anyagoknak a feldolgozásán alapszik. Az *F* betű anyaga 268 címszavával a közepesen terjedelmesek közé tartozik, teljes cédulaanyagom meghaladja a tízezer szócikket. Elképzelt szótáram és itt bemutatásra kerülő részlete a nyelvi adatok ismertetésén, megmagyarázásán és bemutatásán túl a kutatók és az olvasók érdekében két további célt is követ: egyrészt utalni kíván minden olyan további és korábbi publikációra, melyben az adott szóhoz tartozó további filológiai adatok, magyarázatok találhatók, másrészt pedig azon szavak esetében, amelyeknél nincs ilyen korábban megjelent forrásanyag, szótáram törekszik a bemutatott szó eredetére utaló ismereteket is nyújtani. A feladatok e sajátos összefonódását a bukovinai székelység története és archaikus, különleges körülmények között kialakult nyelvi anyaga mellett a kinyomtatott adatok időbeli is térbeli elszórtasága is indokolja. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az általam felgyűjtött anyagban számos további, a tájszótár keretei között meg nem valósítható nyelvi vizsgálat lehetősége rejlik.

A) Az adott betű kiválasztásában főleg az játszott szerepet, hogy szerettem volna egy, az ÚMTsz. által még be nem mutatott korpuszt feldolgozni, illetve egy meghatározott anyagmennyiséget először a maga teljességében, együtt megjelentetni. Saját anyagom az ÚMTsz. következő kötetének remélhetőleg hamaros megjelenését követőleg összehasonlítható lesz az ott közzétett anyaggal, ám nyilvánvaló, hogy magam is szerettem volna tisztázni az általam gyűjtött anyag viszonyát az ÚMTsz.-ban közzétett adatokkal. Ennek érdekében az első kötetben megjelentetett *B* betűs anyagot összevetettem a magam megfelelő anyagával. Ez az összehasonlítás a következő eredményt adta: a hangtani variációkat figyelmen kívül hagyva saját anyagomban 337 szócikk szerepel, amelyek közül 65 valódi tájszó, 28 különleges hangalakú alak szerinti tájszó, és további 23 sajátos formai változat, összetétel; összesen tehát 116 szócikk, az általam összeállított anyag közel egyharmada nem szerepelt az ÚMTsz. megfelelő adatai között. Ez persze nem e hatalmas vállalkozás kritikája kíván lenni, pusztán annak igazolása, hogy a nyelvjárási gyűjtések még napjainkban is, minden kedvezőtlen jelenség ellenére, bőséges adatmennyiséggel szolgálnak, vagyis ma is érdemes és szükséges folytatnunk a gyűjtőmunkát. A fentiekben összegezett eredmény ugyanakkor megerősítette azt a meggyőződésemet, hogy az ÚMTsz. további kötetének megjelenése esetén is szükséges a bukovinai székely szóanyag általam elképzelt módon való önálló feldolgozása.

B) A szótár elkészítéséhez természetesen ki kellett dolgoznom a feldolgozás, a rendszerezés, az értelmezés és a bemutatás megfelelő formáit is, s ez bizony nehéz és hosszadalmas munkát jelentett.

1. Az magától értetődő volt, hogy a felgyűjtött nyelvi anyagot a magyar nyelvjárástani szakirodalomban megszokott, egységesen alkalmazott egyezményes átírási rendszerben kell bemutatnom. Az értelmezés és a feldolgozás módjaira azonban többféle gyakorlat is ismeretes. Megnehezítette feladataimat, hogy szótáram szándékai szerint nem csupán az anyag bemutatására kíván szorítkozni, hanem az értelmezésen túl a különleges, eddig ismeretlen formák esetében kísérletet teszek az adott szóalakok eredetének és történetének megvilágítására is. Azon esetekben pedig, ahol az általam bemutatott szavak már másutt is, természetesen más összefüggésekben szerepeltek, ott utalok erre a szakirodalomra, jelzem a további kutatás, az összehasonlítás lehetőségeit.

Mindezek következtében szótáram szerkezetével egyfelől a tájnyelvi anyag sokoldalú, szöveggörnyezetben történő bemutatására törekszik, másfelől arra is lehetőséget nyújt, hogy korábban megjelent publikációk, illetve a saját kutatásaim alapján az adott szavak további, történeti-nyelvi jellegzetességeit megismerhessük. Ez a kettős funkció a szócikkek felépítésében is világosan elhatárolódik.

2. A szócikkek formai-tartalmi felépítésében megkíséreltem a legújabb, legátgondoltabb megoldásokat (ÚMTsz.; KISS JENŐ, Mihályi tájszótár; IMRE SAMU, Felsőőri tájszótár), valamint a feladat célkitűzéseivel más okokból rokonságot mutató nagyobb monográfiák (MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai; BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története) szerkesztési elveinek kombinációját. A fent felsorolt célok érdekében, s a mintaként választott munkák segítségével sikerült egy sokoldalú, átfogó rendszert kidolgoznom, s anyagomat ebben a rendszerben feldolgozva szeretném bemutatni. Elképzeléseim megértéséhez, a bemutatott anyag értelmezéséhez azonban e helyütt is szükséges rendszeremnek az anyag közvételét megelőző bemutatása. Terjedelmi okokból itt csak azokra a megoldásokra térek ki részletesen, melyek eltérnek az általános gyakorlattól, vagy túlmutatnak azon.

A) A nyelvi anyagot bemutató, a d a t k ö z l ő r é s z b e n a következő megoldásokkal éltem:

a) A címszavakat a tényleges ejtésüket leginkább megközelítő, „köznyelviesített” helyesírási formában adom meg.

b) Ezt követően egy rövidítésekből álló kódrendszerrel utalok az adott szó mai használati értékére, szociológiai helyzetére. Ez — úgy vélem — nemcsak a nyelvjárás archaikus mivolta és dinamikus átalakulása miatt nélkülözhetetlen, hanem egyben a korszerű nyelvjáráskutatás nyelvészológiai aspektusainak fokozódó súlya miatt is nélkülözhetetlen. Hasonló megoldást alkalmazott már KISS is munkájában és BAKOS is él ezzel a lehetőséggel monográfiájában. Az általam összeállított anyag sajátosságainak megfelelően kénytelen voltam az itt is idézett két munka megoldásainak kombinálására (törekedve arra, hogy a kódok sem túl terjedelmesek, sem túl szokatlanok, sem érthetetlenek ne legyenek). Ennek eredményeként a következő, használati értéket jelölő rövidítésrendszert használok szótáramban: X = valódi (tulajdonképpen) bukovinai székely tájszó; E = Erdélyben is ismeretes, ottani, „alapnyelvjárási” valódi tájszó (a székely nyelvjárások tulajdonképpen tájszava); Y = visszaszoruló, régies elem; Q = kihalt; R = ritka; N = neologizmus, újabb alak; I = idegen szó szintjén maradt kölcsönzés; H = hapax, egyetlen egyszer előfordult, feljegyzett alak; Ju = a jugoszláviai bukovinai székely nyelvi telepek sajátossága; Mo = magyarországi szó, az ottani nyelvjárásokból az utóbbi évtizedekben átvett alak, nem egy és ugyanazon hazai nyelvváltozatból, hanem a bukovinai székelyek menekülése és áttelepítése során érintett területek változatos nyelvjárási kifejezéseiből átvett alakok. — Az esetek döntő többségében a fenti rövidítésekből egyszerre többet is alkalmaznom kellett a jelenlegi helyzet érzékeltetésére.

c) Az imént részletezett kódok után következnek a szó nyelvjárási formái, átvett alakban, a megszokott dőlt betűs szedéssel.

d) A nyelvjárási alakok bemutatása után következnek a szófaji minősítések, a megszokott rövidítési rendszerben: fn. = főnév; ts. i. = tárgyas ige; tn. i. = tárgyatlan ige; mn. = melléknév; szn. = számnév; nm. = névmás; hsz. = határozószó; nu. = névutó; msz. = mondatzó (indulatszó); ksz. = kötőszó.

e) A szavak szófaji minősítését követően az azok jelentését megadó meghatározás következik, adott esetben többféle jelentés is, sorszámozva és egymástól elkü-

önítve. A fogalmi jelentés érzékeltetésére szükség esetén példamondatokat is bemutatok.

f) Ehhez az értelmező részhez tartoznak azok a rövidítések, melyek az adott szó stílusértékére utalnak, megint a már korábbi nyelvjárási szótárakban is alkalmazott rövidítésrendszer segítségével. Az általam használt rövidítések a következők: tréf. = tréfás; pej. = rosszalló, pejoratív; euf. = kedveskedő, szépítő; fam. = gyermeknyelvi, családias; biz. = bizalmas; gúny. = gúnyos; durva = durva; rég. = régies, elavult alak.

g) Ezután a szócikkben az előzőekben meghatározott jelentést kiegészítő, módosító további adatok következnek, s mivel minőségileg új tényezőket tartalmaznak, technikailag is kiemelkednek a szövegkörnyezetből, félkövér típusúak. Természetesen ezek a kiegészítő adatok is megfelelő rövidítések után jelennek meg a kinyomtatott szövegben. Itt a következő rövidítéseket használom: **Fr:** = szókapcsolat, frazeológiai egység, szóláshasonlat, szólás; **Der:** = származékszavak, képzett szóalakok; **K:** = közmondás; **Ö:** = szóösszetétel; **Szöv:** = kötött szövegegység; **Népr:** = néprajzi természetű megjegyzés; **M:** = tartalmi, tárgyi jellegű megjegyzés; **Ik:** = igekötő használata következtében bekövetkezett jelentésváltozás.

B) Az adatközlő rész után a szócikk második nagyobb és elkülönülő részében a bemutatott szóra vonatkozó szakirodalmi utalásokat sorolom fel, illetve ezek híján saját, idevágó feljegyzéseimet, kutatásaim eredményeit jelzem.

a) A szakirodalmi utalásokat időrendben, az idézett munkák megjelenésének sorrendjében adom meg. Itt természetesen a magyar nyelvtudományban használatos, általánosan ismert rövidítéseket használom mindaddig, amíg ez lehetséges. Van azonban forrásaim között jó néhány olyan is, amelyekre mind ez ideig még nem született meg általam ismert és általánosan elfogadott rövidítésforma. Ilyen források esetében saját, időleges és helykímélő szándékú rövidítéseimet használtam, jól tudva, hogy a szótár teljes elkészültéhez a rövidítések rendszerét is elfogadható módon ki kell dolgozni. Itt csak az általam provizorikusan használt rövidítéseket sorolom fel, hiszen a többiek a nyelvtudományi gyakorlatból közismertek: **MNT.** = A magyar népzene tára I–VI. Bp., 1951–. | **M.** = MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972. | **PM.** = PENAVIN OLGA—MATIJEVICS LAJOS, A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza. Újvidék, 1978. | **P.** = PENAVIN OLGA—MATIJEVICS LAJOS, Székely szójegyzék. Újvidék, 1980. | **B.** = BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. | **GM.** = GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Székely nyelvföldrajzi szótár. Bp., 1987.

b) Azon szavak esetében, melyekre nem találtam semmiféle további szakirodalmi anyagot, magam igyekeztem legalább a kutatás lehetséges irányaira utalni. Ha ilyen szó fordul elő az anyagomban, akkor természetesen a fentebbi szakirodalmi hivatkozások nem fordulnak elő, helyettük a következő, eredetre utaló rövidítéseket használom: **Er:** = eredet, a szó származására vonatkozó információ, majd ezt követően: **r.** = román; **n.** = német; **szh.** = szerbhorvát; **l.** = lengyel.

c) A tartalmi rövidítések mellett az anyag terjedelmes mivolta kényszerített arra, hogy ésszerű technikai rövidítéseket is használjak. Ezek a jelek az alábbiak: **l.** = lásd (utalócím-szavaknál); **vö.** = vesd össze (szinonimáknál vagy más okokból összetartozó szavaknál, egymásra utaló céllal); **v.** = vagy; **ua.** = ugyanaz; **kb.** = körülbelül; **~** = a címszó ismétlése (tilde); **tkp.** = tulajdonképpen; **vki.** = valaki; **vmi.** = valami; **ill.** = illetve.

A felsoroltak — néhány kényszerű kivételtől és saját megoldásomtól eltekintve — a megszokott, ismert technikai módszerei minden újabb szakszótárunknak. Ennek alapján remélem, hogy a következőkben bemutatásra kerülő bukovinai székely szóanyag az általam kidolgozott rendszerben érthető, informatív és érdekes munkának bizonyul.

f á c s a X R *fálcsa, fálcsq, fácsq* fn. 'régi területmérték-egység, kb. két katasztális holdat tesz ki; kisebb mértékegységeiben megadva két lánnyi, illetve 80 prazsina földet jelentett'. *Nyólcvan prazsina vót egy fálcsq fjd. Nekém is vót hat fácsq fjdém túl a hegyén.* M: Kizárólag az egykor birtokolt bukovinai földekre vonatkozó, csak azokra használt mértékegység. Vö. *l á n c, p r a z s i n a*. — M. 281; EMSzT. III/654; P. 24; B. 213–4.

f a c s á k j a E R *fácsákijq* fn. 'fából faragott korcsolya'. Vö. *c s á k i j a*. — ÚMTSz. I/740; P. 24.

f a c s a r E *facsàr, facsqr, facsqr* ts. i. 'csavar, szorít'. *Èlfacsqrodott a szívem bána-tombq, ojnq eröst busultqm.* Der: *facsqrul, facsqrodik* tn. i. 'elszorul, fáj'. Fr: *facsqró víz* 'csuromvíz', *Facsqró víz lett a ló mire hazaértünk a tehèvel Andrásfalárg.* — EMSzT. III/616; P. 24.

f á g X Q fn. 'bükkfá (*Fagus sylvatica*)'. — M. 280; P. 24.

f á j i n E Y *fájin, fájintos* mn. 'finom, kellemes, drága, szép'. *Igen fájin embèr vót az a tanított.* — EMSzT. III/631; P. 24.

f á j t a t Y *fájtqt, fájtót* ts. i. 'fájllal, fájdtít'. *Mqst és fájtassa ja hátát az embèrèm.* Ő és csak fájlqjja a legén szívít. — EMSzT. III/635; P. 24.

f a k a l á n E R *fakalán, fakalqn, fakalq* fn. 1. 'fa-kanál'. *Akkorábq fakalqmval èttek münálunk az embèrèk, nèm vót vèlla.* — EMSzT. III/638; P. 24.

f a k ó d i k E Y *fakódik* tn. i. 'megfakul, kifakul'.

f a k o p á c s E Y *fakopács, fakopács* fn. 'harkály (*Dendrocopos*)'. — GM. 138.

f a k u t y a R *fakutyq, fakutya* fn. 'alattomos, gonosz ember'. Fr: *Vigyorog, mànt egy fakutyq.* — P. 24.

f a l E *fal, fql* ts. i. 'eszik, harap'. *Èttek a gyèrèkèk, mù és fqltunk èggyet.* Der: *falás* fn. 1. 'falat, harapás'. 2. 'gyors, nem jóllakató étkezés'. *faláskq* fn. 'apró falat'. *fálnivaló* fn. 'étel'. *Van-è valami fálnivaló a tarisnyádbqn?* *falat* mn. 'apró, kicsi'. — EMSzT. III/649; P. 24.

f a l E Y *fál, fql* fn. 'a kocsikerék talpfája'. — MNyA. 159; EMSzT. III/651.

f a l a p i E Y *falapi* fn. 'falevél'. Der: *falqpicakq* fn. 'kis falevél'. — P. 24; GM. 138.

f á l c s R I *fálcs* mn. 'hamis, ál'. Der: *fálcsul, fàrcsul* hsz. 'hamisan (énekel)'. Fr: *fálcs név* 'álnév'. Er: r. *fals* 'ua.', n. *falsch* 'ua.'. — MTsz. I/537; P. 24.

f a l u k á s z i k R *fqlukászik* tn. i. 1. 'hézagol, betömi a farönkök közötti réseket'. 2. biz. 'ödöng, be-betér a falubeli házakba'. — P. 24.

f a m i l i a Y E *fámilja, fámilijq* fn. 'család, rokonság'. — M. 281; EMSzT. III/679; P. 24.

f a m o z s á r E *famqzsár* fn. 'fából készített mozsár, só, paprika, mák törésére, törője fémből készült'. — EMSzT. III/681; P. 24.

f á n k ó E R *fánkó* fn. 'fánk'. — EMSzT. III/682; P. 24; GM. 138.

f a r a j R I *farajq* fn. 'udvarhölgy, társalkodónő'. Ö: *farajlány* 'ua'. Er: n. *Fräulein* rég. 'nemes hajadon, társalkodónő'.

f a r a k c s á l R *farakcsql, farakcsàl* ts. i. 'faragesál'. — P. 24.

f á r b e R I *fárbe, fárbe* fn. 'tojásfestésre használt festőanyag, a bőrszőnyfa (*Haematoxylon campechianum*) kergéből készült'. CsángSz. 36; M. 281–2. M: Mindkét forrás a szó katonaságnál használatos, más jelentéseit értelmezi.

f a r c a E R *farca, fqrca* fn. 'dobóháló'. — EMSzT. III/701.

f a r c s a k E Y *fárcsak, fárcsqk, fárcsok* fn. 'a hátgerinc vége, farokcsont'. *Móták, hogy eröst megüttè vót a fárcsqkát.* — CsángSz. I. 44; EMSzT. III/701; P. 24.

f a r k a s f o g X Y *farkasfog* fn. 'a ház építéséhez használt farönkök illesztésének egyik módja az épület sarkainál'. Fr: *farkasfogba épített ház* 'ezzel a technikával készített, jellegzetes bukovinai ház'. Vö. *borona*. — MTsz. I/547.

f a r k a s m a d á r X R *fàrkasmadar, fàrkqsmadàr* fn. 'töviszúró gébics (Lanius collurio)'. — CsángSz. 37; MTsz. I/547.

f a r o k E Y *fàrpk* fn. 'valaminek a vége'. *Az ut fàrkánál megállottak, ésszetanakkottak meggen.* — EMSzT. III/702—3; P. 24.

f a r t a l E Y *fàrtql, fàrtal, fàrtql, fàrql, fàllik, fàllqt* tn. i. 1. 'oldalra kisodródik (jármű, fogat, állat)'. 2. 'oldalvást hátrál, hátramenetben megfordul'. *Nem tuttk banni az álltokkal, s osztq báfàrtalltak a számvql az árogbq.* — MTsz. I/549; CsángSz. 37; MNyA. 168; P. 24.

f a s z e n t M *faszènt* fn. 'magatehetetlen, cselekedni képtelen ember'. *Ségélj mán, në ájj ott mint egy faszènt!* — P. 24.

f a s z o l E R *faszol, faszpl* ts. i. 'megkapja a járandóságát, szerez'. **Der:** *faszplás* fn. tréf. 'nyugdíj'. Ik: *kí* ~ 'verést kap, kikap'. — MTsz. I/551; EMSzT. III/719; P. 24.

f a s z u l y k a E Y *faszujkq, faszujka, faszujkq, faszujkq, faszujkq* fn. 'bab (Phaseolus vulgaris)'. *Èjen sàrgq hüvejü faszujkából fàztük a faszujkqlevèst.* **Ö:** *faszujkakqró* fn. 'futóbab mellé leszúrt karó'. — MTsz. I/551; MNyA. 51; M. 283; EMSzT. IV/433—5; P. 24; B. 257; GM. 140.

f á t a Q I *fátq, fáta* fn. 'leány'. **Szöv:** „Azoñ vèszünk olá fátát, kivel járjuk a zszukátq, olá fátq, fáj a hátq, meggyógyicsq járompá'cq.” — MNT. II/79—80; M. 283; EMSzT. III/721; B. 232.

f a t u j á l X R *fátujál, fátujál* tn. i. 'szövetkezik, megállapodik valamiben, összebeszél'. *Èsszefátujáltak kettèn, hogy megréféjják a bqráttikot mikòr az hazafèle mënyen.* — B. 443. *fátuj* fn. 'egyházfi'.

f á t y o l s z i t a E Y *fátyolszítq* fn. 'sűrű szövésű anyagból készített finom szita'. — EMSzT. III/731; P. 25.

f a v i r á g ú E Y *fávirágu, fávirágp* fn. 'vastag szövetből készült szoknya'. — EMSzT. III/739; P. 25.

f a z a k E Y *fazak, fazqk, fazqk* fn. 'fazék'. *Mikòr a puliszkát kèszütèttük, lègglèbb megtòtèttünk egy jò nagy fazqkot vèzvel.* **Der:** *fazqkq, fazakq* fn. 'fazekas'. — CsángSz. 37; MNyA. 584; EMSzT. III/741—4; P. 25.

f e c s k e c s k e R *fècskècske* fn. tréf. 'kisfecske, fecskefióka'. — P. 25.

f e c s t e j E Y *fècstej, fècstèj, fècstèj, fècstèj* fn. 'a tehén borjazás utáni sűrű, nem iható teje'. — MTsz. 553; EMSzT. IV/343; P. 25.

f é d e r E Y *fèdèr, fèdèr* fn. 'rugó'. **Der:** *fèdèrèsh* mn. 'rugóval felszerelt, ruganyos, rugózó'. — EMSzT. III/759; P. 25.

f e j E Y *fèj, fèj, fèj* fn. 'a gabona kalásza'. — MTsz. I/555; CsángSz. 37; EMSzT. III/769—82.

f e j fn. 'fej (testrész)'. **Der:** *fèjèsh, fèjèsh* fn. biz. 'vezető állású ember'. *fèjlq* fn. 'hám'. **Fr:** *fèjevèsztyire* hsz. 'végzetére'. *Bizq fèjevèsztyire fogatta fèl a lègèq a vénasszq tanácsát.* — EMSzT. III/780; P. 25.

f e j e b b E *fèjebb, fèjebb, fèjebbècske* hsz. 'feljebb, magasabban'. — EMSzT. III/969—72; P. 25.

f e j e l f u j á s X R *fèjèlfujás* fn. **Nèpr:** 'a szemverés gyógyítására szolgáló, varázslatos célú művelet neve'.

f e j e l k ö t ő X R *fèjèlkötq* fn. 'főkötő, kendő'. — P. 25.

f e j é r E Y *fèjèr, fèjèr, fèjèr, fèjèr, fèjèr* mn. 'fehér'. *Addigq immq fèjèr vot a gyèrmèk mind a fèl.* **Der:** *fèjèrèdik* tn. i. 'elfehéredik, elsápad'. **Ö:** *fèjèrnèp* fn. 'asszonyok, nők'. — MTsz. I/554; CsángSz. 38; EMSzT. III/786—9; P. 25.

f e j é r b o s z t á n X R *fèjèrbosztán, fèjèrbosztq* fn. 'sütőtök (Cucurbita maxima)'. —

f e j j e l E Y *fèjjet*, *fèjèl*, *fèjjet* hsz. 'fölül, felett'. *A mű házunkon fèjjet vot egy nàgy hid a Szucsávánn.* Fr: *fèjèlkerekèdik* 'felülkerekedik, győz'. *Mikor mēgèn èsszecsap-tak, hát imán láccott, hogy fèjèlkerekèdik a fèju.*

f e j k e s z k e n y ő X R *fèjkészkenyő*, *fèjkészkenyő* fn. 'vastag, nagy, télen használt fejkendő'. — P. 25.

f e j ő E R *fèjő*, *fèjűő* fn. 'fejéshez használt faedény, sajtár'. — EMSzT. III/806 — 7.

f e j r e v a l ó X Y *fèjrevaló*, *fèjrevaló* fn. 'fejkendő'. Ő: *fèjrevaló-ruvq*, *fèjrevaló-készkenyő* fn. 'ua.'. — P. 25.

f e j r u v a X R *fèjruvq*, *fèjruβq* fn. 'fejkendő'. — P. 25.

f e j ü l E Y *fèjjül*, *fèjjül* hsz. 'felül, felett'. *Amikòr mēntünk Andrásglárg, a vizēh fēnn, az dlmásnál fèjjül mēntünk dt q vizēh.* — EMSzT. III/1115 — 8; P. 25.

f e j t E Y *fèjt*, *fèjt*, *fèjt* ts. i. 'kukoricát morzsol'. Vő. *bont*. — CsángSz. 38; MNyA. 49; EMSzT. III/811; GM. 140.

f e j t ő E Y *fèjtő*, *fèjtő*, *fèjtő*, *fèjtő* fn. 'varráshoz, szövéshez használt, színes bolti fonál'. *Aszmóták, fèjtő, éen színēd fonál, avvål szōttük a vāsznokgt.* — MTsz. I/560; EMSzT. III/811; P. 25.

f é k E Y *fék*, *fék* fn. 'kantár'. *Rejattette a fèkēt a loβq fejire.* — MTsz. I/560; CsángSz. 38; MNyA. 169; EMSzT. III/813.

f e k e t e E Q *feteke*, *fetkē* mn. 'fekete'. Fr: *fèkētē hét* 'virágvasárnap előtti böjtös hét'. — P. 25.

f e k e t e n a d á j X R *fèkētēnadáj*, *fèkētēnadáj* fn. 'érdes levelű gyógy-, ill. takar-mánynövény (Symphytum officinale)'. —

f e k t é r o z H *fèktéroz* tn. i. 'tiszteleg, szalutál'. *Vòt velünk egy oficjr, az mindég fèktérozitatta a katnákot.*

f e l E Y *fél* fn. 'fél, tejfél'. — EMSzT. III/832; P. 25.

f é l a j t ő M *félajtó*, *félajtó* fn. 'középen megosztott ajtó, főleg ólakon, istállókban használatos'. — P. 25.

f e l b e r g e t X R *fèlberget*, *fèlberget* ts. i. 'felingere!'. —

f e l b u c s k á z i k E Y *fèlbucskázik*, *fèlbucskázik*, *fèlbutykázik* tn. i. 1. 'felbukik, felbukfencezik, elesik'. 2. 'elfordul, meghal'. *Qjgt vágott rejq, hogy mēnteñ fèlbucskázott az èmbēr.* — P. 25.

f e l c s i n á l E Y *fèlcsinál*, *fèlcsináll* ts. i. 'elvégez, megcsinál, feldolgoz'. — EMSzT. III/868 — 9.

f e l c s i p e s z k e d i k E Y *fèlcsipeszkeedik*, *fèlcsipeszkeedik* tn. i. 'felkapaszkodik, felhúzza magát'. — EMSzT. III/871; P. 25.

f e l d u v a s z t E R *fèlduvászt*, *fèlduvászt* ts. i. 'feldagaszt, felduzzaszt, megemel'. — EMSzT. III/876.

f e l e l e v e n e d i k X R *fèlèlèvenèdik*, *fèlèlèvenyèdik* tn. i. 'feléled, megelélnkül, megelevenedik'. — P. 25.

f e l e n g e d X R *fèlèngèd*, *fèlèngèd* ts. i. 'felereszt, higt (levest)'. — P. 25.

f e l e n g e s z t X R *fèlèngèszt*, *fèlèngèszt* ts. i. 'megolvaszt, felolvaszt'. — P. 25.

f e l e s é g e s ü l n i X Y *fèleségèsülni* tn. i. tréf. 'nősülni, házasodni'.

f e l f e d ő d i k E Y *fèlfèdődik* tn. i. 'lelepleződik, kiderül'. — EMSzT. III/919.

f e l f e r e s z t X Y *fèlfèrészt*, *fèlfèrészt* ts. i. 'megmosdat, lemos (halottat)'. *Minnyđ fèlfèrésztettük, s fèlötöztettük szépēh innaplobq szègét.* Der: *fèlfèrésztēs* fn. 'halottmosás'. — P. 25.

f e l f o g E R *fèlfog*, *fèlfog*, *fèlfog* ts. i. 'befog (állatot, kocsiba)'. *Minnyđ vissz-mēntünk, a lovqkót fèlfogtuk.* — EMSzT. III/924.

f e l f o g a d E R *fèlfogqd*, *fèlfogad* ts. i. 1. 'megfogad'. 2. 'elvállal'. 3. 'alkalmaz'. — EMSzT. III/925 — 6.

- fel fog y* X Y *felfogy* tn. i. 'elfogy'.
- fél font* E R *felfont*, *felfőt* fn. 'súlymérték, a font (kb. 1/2 kiló) fele'. — EMSzT. III/930—1.
- felfontol* X R *felföntöl* ts. i. 'megfontol, meggondol, megért'.
- felfordít* E Y *felfordít*, *felfördött* ts. i. 'összevisszaságot, rendetlenséget csinál'. — EMSzT. III/931; P. 25.
- felforr* M *felför*, *felför* tn. i. 1. 'felforr'. 2. 'megforr'. 3. 'megmérgeződik, feldühödik'. — P. 25.
- fel füstöl* E Y *felfüstöl*, *felfüstöl*, *felfüstöl* ts. i. 'fűstöl, tartósít'. *Felfüstölik a húst a füstöllőben*. — EMSzT. III/936.
- fel gondol* E Y *félgondol*, *félgódol* ts. i. 'elgondol, végiggondol'. — EMSzT. III/937; P. 25.
- fel háborodik* E Y *félháborodik*, *félháborodik* tn. i. 'émelyeg, felkavarodik (gyomor)'. — EMSzT. III/941—2; P. 25.
- fel há g* E *félhág*, *félhág* tn. i. 1. 'felmegy, fellép'. 2. 'felmászik'. — EMSzT. III/942.
- fel hán y* E Y *félhány* ts. i. 'felemléget, felhánytorgat'. — EMSzT. III/949; P. 25.
- fel hán y í t* E Y *félhányít*, *félhányított* ts. i. 'feldob'.
- fel ha ra g sz í k* E R *félharagszik* tn. i. 'megharagszik, felmérgeződik'. — EMSzT. III/950.
- fel her gel* E *félhergél*, *félhergell* ts. i. 'felbosszant, felmérgezt'. — EMSzT. III/952; P. 25.
- fel ho m pol* E Y *félhompol*, *félhompol* ts. i. 'felhantol (sírt)'. — EMSzT. III/955; P. 25.
- fé li gre* E Y *féligre*, *féligre* hsz. 1. 'félig, felerészt'. 2. 'javarészt, jócskán'. *Adigra bizq féligre még vot fagyva a győrmék*. EMSzT. III/960.
- fel j ő* E *féljő*, *féljő* tn. i. 'elérkezik, eljön'. — EMSzT. III/974—6; P. 25.
- fel ka j tat* E *félkajtat* ts. i. 'felkutat, megkeres, felhajt'. — P. 25.
- fél ka la ngy a* E Y *félkalangya*, *félkalangya*, *félkalangya*, *félkalangya* fn. 'kereszt (gabonából)'. — MNyA. 182; EMSzT. III/976—7.
- fel ka p* E Y *félkap*, *félkap* tn. i. 'elbízta magát, büszkévé, önteltté válik'. — EMSzT. III/977.
- fel ke l* E *félkel*, *félkel*, *félkel* tn. i. 1. 'felkel'. *Mikör régvél félkéltem, mán tele vot q vidér*. 2. 'feléled, feltámad (szél)'. 3. 'megkel (tészta)'. — MNyA. 422; EMSzT. III/978—81; P. 25.
- fel ké sz í t* E Y *félkészít*, *félkészít* ts. i. 'felöltöztet, feldíszít'. — EMSzT. III/988; P. 25.
- fél ké z ko s ár* X Y *félkézkosár*, *félkézkosár* fn. 'egyfülű kosár, bevásárló kosár'. — P. 25; GM. 143.
- fél ké z t* X *félkézt*, *félkézt* hsz. 'egy kézzel'.
- fel ko n do ro di k* E *félkondorodik*, *félkondorodik* tn. i. 'felcsavarodik, felkunkorodik'.
- fel k ő t* E Y *félkőt*, *félkőt* ts. i. 'felébreszt, felkelt'. — EMSzT. III/992; P. 25.
- fél le get* X Y *féllegét* tn. i. 'féldegél, fél'.
- fel lo va z* X Y *féllovaz* ts. i. 'bízta, loval'. Fr: *féllovázda magát* 'belelovalja magát'.
- fél ma ro k* X R *félmarok* fn. 'egy kéz marka'. *Mégszéttem egy félmarokvól, s éttük, mint a mándát*. — P. 26.
- fel mé rg el* X Y *félmérgél*, *félmérgell* tn. i. 'megharagszik, dühbe gurul'. *Háj, erőst félmérgellt a bszörkán, mikör láttq, hogy éllották q tátqst*.

fél o k á s E Q *félgkás, félgkáss* mn. 'kb. fél kilós'. Szöv: tréf. „a *félgkást* *hozda*...” 'add oda az egyik melled'. M: A súlymérték a török birodalomban volt használatos, így elsősorban a huzamosabb ideig a hódoltságához tartozott területeken terjedt el. L. CzF. IV. kötet 1010. tábla.

fél o l d a l t o k X R *féloldaltok, féloldátok* hsz. 'ferdén, féloldalt'. — P. 26.

fél ö n t ő X R *félöntő, félöntő* fn. 'mérőeszköz és űrmértékegység, kb. 12,5 l.'. *Nehéz üdök botak, meli hejábog dőgozták egész hétänn, csak egy félöntő gabona vot a fizéccségük.* — P. 26.

felp á r k á l X R *felpárkál, felpárkáll* ts. i. 'felsegít, feltámaszt'.

felp r é d á l E *félprédál, félprédáll* ts. i. 'kifoszt, elpusztít'. — EMSzT. III/1042.

felp u f o z X R *félpufoz, félpuffoz* ts. i. 'felpofoz, megpofoz'. — P. 26.

fels z e g E *félszég, félszég* fn. 'a falu felső vége (a víz folyása vagy a dombok alapján)'. *Főcér félszégbe vot tánc, mǎskor nállunk ǎlszégbe.* — EMSzT. III/1080–1; GM. 143.

fél s z e g E *félszég, félszég* mn. 'csonka, hibás, béna'. Der: *félszégǎ* ts. i. 'csonkít, nyomorít'. — EMSzT. III/1081.

fels z e r e l E Y *félszerél, félszerell* ts. i. l. 'kiegészít, ellát'. 2. 'fűszerez, ízesít'. — EMSzT. III/1085. P. 26.

fels z e r e z X Y *félszeréz* ts. i. 'magához térít, eszméletre térít'.

felt a l á l E Y *féltalál* ts. i. 'megtalál'. — EMSzT. III/1092–93.

fel t e j f e l e z X R *féltejjféléz, féltejjféléz* ts. i. 'habar, tejföllel elkever'. — P. 26.

felt é r X R *féltér, féltér* tn. i. 'feléled, magához tér'.

fel t e r e m t X R *félteremt* ts. i. 'megteremt'. *Aztǎ az istállóbǎ sóztuk ǎl, hogy aǒ Istén félteremtette ǎhogy mógyák hogy a kovászozǎ ufőrkǎt.*

fel t e s z X R *féltesz* ts. i. 'felad (postán, csomagot, levelet)'. *Féltették apokǎjék a csomagot, bégták ugyǎ, bémérték.*

fél t ő s E Y *félős, félős* mn. 'féltetni való'. — MTsz. I/570; P. 26.

fel t r ó b á l R *féltróbál, féltróbál* ts. i. 'felpróbál (ruhát)'. — P. 26.

fel t ű r E *félűr, félűr, félűr* ts. i. 'felhajt, felgyűr'. — EMSzT. III/1113; P. 26.

fel ű s z k ű p ű l E R *félűszküpül, félűszküpüll* ts. i. 'felingerel, felbízta'. *ǐlegét móttuk, hogy űjjenék vesztég, de hejábog, mǎt az asszo félűszküpüllte ǎaz embǎrt, s béménték a tǎrvénbǎ.* — MTsz. I/658; P. 26.

fel v e t Y *félvét, félvét* ts. i. 'elborít, ellep'. *ǐröst busúlt mǎtta, a szűfüt mǎj félvǎtte ǎa bánat.* — P. 26.

fel v e v ő g u n y a X R *félvövő gunyǎ, félvövő gunyǎ*, fn. 'ruha, mindennapi viselet'. — P. 26.

fel v i z s g á l E R *félvizsgál, félvizsgáll* ts. i. 'megvizsgál'. — EMSzT. III/1157.

fel z á r H *félzár* ts. i. 'kinyit (ajtót)'. *Mǎgvártǎ, még mǎnd elszunyǎkáltǎk, s akkǎr a kǎccsal félzártǎ az ǎjtót.*

fém l i k E Y *fémlik, fémlik* tn. i. 'fénylik, csillog'. — CsángSz. 39; EMSzT. IV/9; PM. 291; P. 26.

f e n e k E *fenék, feng* fn. 'fenék, alj'. *Amikǎr az ufőrkǎt lǎsoztuk, kǎprot azt mindég tǎttek a hǎrdo fǎnǎkibe.* — MTsz. I/51–2; EMSzT. IV/9–12; P. 26.

f é n k ő E *fenkő, fénkő, fénkő* fn. 'kaszakő, fenőkö'. — MNyA. 285; EMSzT. IV/15; P. 26.

f é n k ő k u p a X Y *fénkőkupa, fénkőkupa* fn. 'a fenőkö tokja'.

f é n k ő t o k E *fénkőtök* fn. 'a fenőkö tokja'. — MNyA. 286; EMSzT. IV/15.

f e n n e b b E *fénnebb* hsz. 'magasabban, feljebb'. Fr: *fǎnnǎbb ǎskolǎ* 'középiskola'.

f e n n e b b e c s k e E *fénnebbecske* hsz. 'egy kicsit feljebb, kicsivel tovább'.

f e n n j á r ó X R *fénnjáro, fénjáró* mn. 'gőgös, büszke'. *Nǎm szerǎtték nagyǎn, met mind oǎn fǎnjáro fǎjta vot a csalǎggyik.* — P. 26.

- fennül* XY *fënnül*, *fënnül* tn. i. 'fennmarad, éjszakázik'. — P. 26.
- fennvaló* X *fënnvåglo*, *fënnvåglo*, *fëmvaló* fn. euf. 'Isten'. — P. 26.
- fentereg* E *fëntërëg*, *fëntërëg* tn. i. 'ténfereg, lábatlankodik'. — MTsz. I/573–4; CsángSz. 40; EMSzT. IV/30; PM. 70; P. 26.
- fentő* EY *fëntő*, *fëntő*, *fëntő*, *fëntő* fn. 'küllő'. — MTsz. I/574; CsángSz. 40; MNyA. 160; EMSzT. IV/30.
- fentőfü* XR *fëntőfü* fn. 'mocsári zsurló (*Equisetum palustre*)'. Vö. *békarokka*.
- fénye* X *fënye* fn. 'fene'. *Kárikódott osztq, hogy ebbe vóna még a fénye az egészset.*
- fényegedő* X *fënyëgető* fn. 'táncfajta neve'.
- fényes* XR *fënyës* fn. 'fenyőerdő, fenyves'.
- fénykép* X *fënkép*, *fëlkép* fn. 'fénykép'. *En má nem üsmèrtem nagyapot, de a fényképhez megvót itthon nekünk, amit ő onnat küldött.*
- fenyőhír* XR *fënyőhír* fn. 'fenyőtinóru (*Suillus granulatus*)'. M: *hír* 'a tinórugombák (*Boletales*) közös neve'. — P. 26; B. 260.
- fenyősuska* ER *fënyősuska* fn. 'fenyőtoboz'. Der: *fënyősuská* fn. 'fenyőtobozos szöttesminta neve'. — MTsz. I/575; P. 26; GM. 145.
- fenyőszurok* E *fënyőszurok* fn. 'fenyőgyanta'. — EMSzT. IV/54.
- ferceg* ER *fërcsëg*, *fërcsëg* tn. i. 'serceg, sistereg, fröcsög'. — MTsz. I/576.
- férébbecske* E *fërébbëcske* hsz. 'egy kicsit félrébb, távolabb'. — P. 26.
- fered* E *fëred*, *fëred*, *fëredik* tn. i. 'fürdik'. Der: 1. *fëredës* fn. 'fürdés'. 2. *fëredő* fn. 'fürdő'. Fr: *fëredőviz* 'fürdővíz'. CsángSz. 40; EMSzT. IV/57–8; P. 26.
- féreg* EY *fërég*, *fëreg*, *fëreg* fn. 'házi egér (*Mus musculus*)'. Ö: *fëreglik* fn. 'egérlyuk'. — MTsz. I/576–7; CsángSz. 40; MNyA. 617; EMSzT. IV/61–2; P. 26; GM. 148.
- féregfogú* E *fëregfogu* mn. 'apró'. Fr: *fëregfogu tērëbuzq* 'pattogatni való kukorica (*Zea mays microsperma*)'. — P. 26.
- féregjár* E *fëregjár* tn. i. 1. 'rosszban jár, nem egyenes úton jár'. 2. 'nem igaz módon viselkedik, nem őszinte'. 3. 'házastársát megcsalja'. *Eröst gonosz ëmbëre vot, vèrte jaz asszqnt mëg fëregjárt másokvql.*
- féreszt* E *fëreszt*, *fëreszt* ts. i. 'mosdat, fürdet'. *Bélétették egy nagy tékenyöbe, s jóró vízzel tetőtől talpig mëgfëresztették, tiszta lett, mint a patyolat.* Vö. *fered*. — CsángSz. 40; MNyA. 845; EMSzT. IV/62; P. 26.
- férfi* ER *fërfiju* fn. 'férfi'. M: Kizárólag elbeszélő helyzetben használt forma. — EMSzT. IV/63; P. 26.
- ferslag* E *fërslag*, *fësslag* fn. 'festetlen ládafajta'. — MTsz. I/580; EMSzT. IV/76; P. 26.
- fertály* E *fërtáj*, *fërtáj* fn. 'negyed'. — MTsz. I/580; CsángSz. 40; EMSzT. IV/77–9; P. 26; GM. 148.
- fésőgunya* XR *fësőgunya* fn. 'felső ruha, kabát'. — P. 26.
- festékes* E *fëstëkës*, *fëstëkës*, *fëstëkéss* fn. 'gyapjúból szőtt, színes mintázatú takaró'. — MTsz. I/581; EMSzT. IV/86–8; P. 26.
- festékesvirág* X *fëstëkesvirágg* fn. 'szöttesminta elnevezése'. M: Két különböző méretű motívum neve, ezek megkülönböztetésére szolgál a *festékes kicsivirág*, illetve a *festékes nagyvirág* megnevezés.
- festér* ER *fëstër*, *fëstër* fn. 'erdész'. — MTsz. I/581; CsángSz. 41; M. 285; P. 26.
- festő* EY *fëstő*, *fëstő*, *fëstő* fn. 'színező anyag, festék'. — MNyA. 941; EMSzT. IV/91.
- fész* E *fësz*, *fësz*, *fësz* fn. 'fejsze'. *Osztq mikor tőkere mëntük, akkór fëszit és kellett vigyünk magunkvql.* Der: *fëszikë* fn. 'balta'. — MNyA. 265; P. 26.
- fészit* XR *fëszit*, *fëszit* tn. i. 'dicsekszik, büszkélkedik'. *Ugy fëszitët, mëntha az ő csqlággylak lett vona az ëlső gazda.* — MTsz. I/583; P. 26.

- feszt* E *feszt* hsz. 'folyamatosan, állandóan'. — MTsz. I/584; P. 27.
- feteke* E Q *feteke*, *fetékę* mn. 'fekete'. — CsángSz. 41; MNyA. 716; P. 27.
- félten* X R *fěltěh*, *fěttěh* hsz. 'féltve, féltőn'.
- fiáker vas* X R *fijákęr vęs* fn. 'kerékvasaláshoz használt keskeny, erős acélfajta'.
- fiascillag* X R *fiјascillag* fn. 'Fiastyúk'. Vö. *hetevény*. GM. 148.
- ficfa* X Y *ficfa*, *ficfg*, *fidzfg* fn. 'fűzfa (Salix eleagnos)'. Vö. *fűcfa*. — MNyA. 117.
- fickó* E *fickò*, *ficko* fn. 'serdülő fiú'. Fr: *ficko legęnke* 'ua'. Ö: *fickolán*, *fickolęján* fn. 'kamaszlány'. — MTsz. I/587; EMSzT. IV/105–6; PM. 43; P. 27; GM. 153.
- ficsereg* E *ficsęręg* tn. i. 'csicsereg (fecske)'. — MTsz. I/587; P. 27.
- ficskándozik* E Y *ficskąndozik* tn. i. 1. 'fickándozik, ugrál'. 2. 'fecskendez'. — MTsz. I/588; EMSzT. IV/106.
- ficsúr* E *ficsúr*, *ficsor*, *ficsurg*, *fitęr* fn. 'legény'. *Męg nę lássęm, hogy męgęn ezzel a ficsórvęl męnsz táncolni*. — MTsz. I/588; CsángSz. 41; EMSzT. IV/106–7; P. 27; B. 214.
- fijika* X R *fiјikę* fn. 'furfang'. Der: *fiјikąđ* mn. 'ravasz'. — P. 27.
- figura* E *figurg*, *figurg* fn. 1. 'forma, alak'. 2. 'motívum, minta'. *A szęttesęk telę vętak eęn tįrka figurgęval, aszķęk Tręzsi nęni üsmęrte a lęgjobbęn*. Der: 1. *figurgđ* mn. 'tréfás, mókás, fura'. 2. *figurgęzik* ts. i. 'utánoz, tréfál, mókázik'. — MTsz. I/589; P. 27.
- fiјal* E *fiјal*, *fiјęl* ts. i. 'ellik, utódokat hoz világra'. M: A szó többféle állatra (nyúl, madarak) alkalmazható, amelyek többnyire kisebb természetűek. A nagyobb testű háziállatok esetében külön megnevezések használatosak. — P. 27.
- fiјatal* E *fiјatal*, *fiјętl*, *fiјętl* mn. 'fiatal'. Fr: *fiјętl az üdő* 'korán van'. — P. 27.
- fiјók* E *fiјok*, *fiјòk*, *fiјók*, *fiјęk* fn. 'a kukorica fattyúhajtása'. — MTsz. I/594; MNyA. 39; P. 27; GM. 154.
- fiјu* E *fiјu*, *fiјę* fn. 'fióka'. Ö: *fęcskefiјę* fn. 'kisfecske'. EMSzT. IV/130–2; P. 27.
- fiјugyermekek* X Y *fiјugyermekek*, *fiјugyęrmekek* fn. 'fiú'. *Anyokájęk ötönn vętak tęszvręk, nęgy lęján, s a lęgküebb eęy fiјugyęrmekek*. — MTsz. I/594; MNyA. 467; GM. 155.
- findzsa* E Y *findzsę*, *fįncsę* fn. 'csésze'. — MTsz. I/591–2; EMSzT. IV/118; P. 27; GM. 154.
- fırhang* E Y *fırhang*, *fırhang*, *fırhąn* fn. 'függöny'. *Ęsszehuzták a fırhąngot, oįę sętęi lętt a palotába męnt eęcaka*. — MTsz. I/594; MNyA. 212; EMSzT. IV/124; P. 27.
- fırigyel* X R *fırigęl*, *fırigęll* ts. i. 'kicsinyel, fitymál'. *Ęsszeszólękoztak męl męndęgyre fırigęllte az gsszön portękáját a piјęconn*.
- firtat* E Y *firtat*, *firtęt*, *firtęt* ts. i. 'faggat, kutat'. *Elęgęt firtętták azok, hogy hõnnęt szęręzte a lovękot, de hęjábę, męl õ nęm mõndott sęmmi nękik*. — MTsz. I/595; EMSzT. IV/125–6; P. 27.
- fistölőzik* X R *fistõlõzik*, *fįstõlõzik* tn. i. 'füstölődik'. *Fęltęttęk a hust a kęmęnbe, s az ot fįstõlõzõtt męg*.
- fįszfagomba* X R *fįszfagõmbę* fn. 'laskagomba (Pleurotus ostreatus)'. *Nęm tudõm i hogy hįják, nįlynk gszmõtták fįszfagõmbę*.
- fiųfıritty* E *fiųfıritty*, *fiųfıritty* fn. tréf. 'apró természetű ember, illetve a gyerekek megszólítása'. *Gyęre ide te fiųfıritty!* — MTsz. I/599; EMSzT. IV/129–30; P. 27.
- fiųil* I X *fiųil* fn. 'kanóc, mécsesbél'. — P. 27; B. 420.
- fląngęroz* E Y *fląngęroz*, *fląnęręz* tn. i. 'csatangol, kóborol, mászkál'. *Oęnkõr eęřst vidámęk vętak a fiјatalok, a lęgęnyęk eęsszevisszę fląngęroztęk a falubann*. — MTsz. I/602; EMSzT. IV/146; P. 27.

- f l a s k ó* E Y *flasko, flasko* fn. 'üveg'. — EMSzT. IV/146; P. 27.
- f l u s k a* X R *fluska, fluská* fn. 'ürmértékegység, 1 deciliter'. *Hoztak minnyg egy fluská pájinkát, észszegqrátkozták nagyonn.*
- f o d o r k a* X R *fodórka, fodorká* fn. 'fodormenta (*Mentha aquatica*)'. — 27.
- f o d r o s k á p o s z t a* E Y *fodroskápszta, fodroskápsztá* fn. 'kelkáposzta (*Brassica oleracea*)'. — EMSzT. IV/152; P. 27.
- f o g* E *fog, fog* ts. i. 'figyel, őriz'. **Fr:** *rég. fog vki mellett 'pártjára áll, segít'. Nem kellett sokat várjon, minnyg kiteccett, hogy ki mellett fog a lóján.* — CsángSz. 42; EMSzT. IV/153–66; P. 27.
- f o g a d* E *fogad, fogad* ts. i. 'bérel'. **Der:** *fogadság, fogacsság* fn. 1. 'fogadalom'. 2. 'fogadás'. — CsángSz. 43; EMSzT. IV/167–71; P. 27.
- f o g l a n t y u* E Y *foglantyú, foglättyu* fn. 'fogantyú'. — MTsz. I/609; P. 27.
- f o g o n t o z i k* X R *fogontozik, fogótozik* tn. i. 'fogódzkodik, megkapaszkodik'. *Móna neki az öregasszón, hogy fogótozson még erőssen, mel' külömben' lèveti a hátáról.*
- f o g v á s t* E *fogvást, fogvást* hsz. 'kezdve, óta'. *Attól fogvást nem vot több göngyik réjg, megjávuitt magától a seb.* — MTsz. I/610–1; EMSzT. IV/212–3; P. 27.
- f o g y a t* E Y *fogyat, fogyát* ts. i. 1. 'apaszt, csökkent'. 2. 'befejez'. **Der:** *fogyató* fn. 'vminek a vége, befejezése'. — EMSzT. IV/213–4.
- f o j a t* E *fojat, fojat, fojattat* tn. i. 'üzekedik (tehen)'. *Vütték a tehént a bikához met fojattott.* Vö. *üzödhetnék, futoshatnék.* MTsz. I/615; EMSzT. IV/241–2; P. 27.
- f o j t ó k a r i k a* E *fojtokrika, fojtokrika* fn. 'a kerékagy szélesebb karikája'. Vö. *ostor.* — MTsz. I/613; MNyA. 163; EMSzT. IV/222–3.
- f o j t ó s* E Y *fojtós, fojtós* mn. 'fullasztó'. — MTsz. I/613; P. 27.
- f o k h a j m a* E *fokhájma, fokhájma* fn. 'fokhagyma (*Allium sativum*)'. — P. 27.
- f o k h ú s* E *fokhús, foghus* fn. 'iny'. — MNyA. 496; EMSzT. IV/188.
- f o n* E Y *fon, fõ* tn. i. 'dorombol (macska)'. *Biztoson jól érzi magát, met hallom, hogy fõ.* Vö. *morrog, dörömböl.* — MNyA. 383; P. 27.
- f o n á j a* E Y *fonája, fonája* fn. 1. 'vminek (anyagnak) a hátoldala'. 2. 'a minta fordítottja'. **Der:** *fonálqg* hsz. 'fordítva'. *Réjatettek egy békését fonálqg, s akkor õ vot a fejþpásztor a betlehényesék között.* — MTsz. I/616; P. 27; GM. 156.
- f o n n a d* E Y *fonnqd, fõnnqd* tn. i. 'fonnyad'. *Akkora qszáj jött rájók, hogy minden elõnnqdott abba íaz esztëndõbe.*
- f o n ó k e r e k* E Y *fonókerék, fonókerék* fn. 'rokka'. *A szálqat fõlfontuk fonókerékvel, s qszttá męgszõttük magunk.* — MNyA. 577; EMSzT. IV/266.
- f o n t* E Y *font, fõt* fn. 'súlymértékegység, egy font, kb. 1/2 kiló'. — MTsz. I/619; CsángSz. 44; EMSzT. IV/266–7; P. 27.
- f o r d í t* E *fördít, forditt, fördít* ts. i. 'változtat'. **Ik:** *męgfördít* ts. i. 'kiherél'. *Nem sokáig éen veréködösek, me't minnyg męgfördiccsák õköt, s qkkor męgnyugosznak.* — CsángSz. 44; EMSzT. IV/271–4; P. 27.
- f o r g a l o m* E *forgalom* fn. 'mozgás, sürgés-forgás'. — EMSzT. IV/285.
- f o r g á c s f á n k* X R *forgácsfánkó, forgácsqklács* fn. 'forgácsfánk'. **M:** A szó használata, az összetétel elemeinek keveredése, ill. változatai a fogalom variációit jelzik. Vö. *csöröge.* — MNyA. 409, P. 27.
- f o r g ó* X R *forgó, fõrgõ* fn. 'napraforgó (*Helianthus annuus*)'. **Ö:** *fõrgõszár* fn. 'napraforgószár'. *A fõrgõszárér' el kellettett menni męsszire.*
- f o r h o n t* X R *fõrhont, fõrhõt* fn. 'köznapi, de munkához nem használt nõi ruhadarab, szoknyafajta'. *Mįjesnap egy fõrhontot kőttek az asszonyok męgik elé.*
- f ó r i k* X Y *fõrik, fõrik* tn. i. 1. 'forr'. 2. 'gyógyul, forrad'. *Szerítem vona elõl-tetni a palántokot, de męs várnom kell, qmég a sebhõm befõrik.* — P. 27.

f o r m á l X Y *fõrmál, fõrmál, formáll* tn. i. 'hasonlít'. *Erõst fõrmállt a két tésvér egymással.* — P. 27.

f ó r ó s á g E *fóróság* fn. 'láz'. *Rája vot a fóróság, nem tudott mozdulni onnat, le kellett fekügyõn.* — EMSzT. IV/322; P. 27.

f o r s p o n t I Y *fõ'spont, fõsspõnt, fõsspõt* fn. 'forspont, katonai fuvarvállalási kényszer, kötelezettség'. *Vitték fõ'spontra 2 lovakat, vitték el kocsiql fuorba õkõt.* — MTsz. I/626; EMSzT. IV/323.

f o r s z é r o z I Y *forszéroz, forcérgz* ts. i. 'erõltet, erõszakoskodik'. *Kicsik a gyèr-mèkèk, s gszta tuggyák forcérozni az èmbért mikór akàrnak valqmít.* — P. 27.

f o r t i j o s E *fõrtijos, fõrtijõs, fõrtijõs* mn. 'akaratos, csõkönyös'. *Vot neki ègy fõrti-jõs lõba, hát avvål nehèz vot a fuor.* — MTsz. I/626; EMSzT. IV./325; MNyA. 327; GM. 157.

f o s ó g é m E *fõsógém* fn. 'hamvas gém (Ardea cinerea)'. — MTsz. I/627; P. 27.

f o s z t ó X Y *fosztó* fn. 'tollfosztás, tollfosztó'. — P. 27.

f o t a E R *fõtq, fõtq* fn. 'finom szövetfajta'. — M: 289; EMSzT. IV/329; P. 27; B. 294.

f o t o g r á f u s X R *fotográfus* fn. 'fényképész'.

f õ d E *fõd, fõd, fõd, fõd* fn. 1. 'szántóföld'. *Vot immá nègy házq még fõd véve neki.* 2. 'padló'. **Der:** *fõdmüèš, fõdmüèš* fn. 'földműves'. *Mindènki tuttq, hogy kell bänni az èletvèl, mè mind fõdmüèšèk vótak.* — CsángSz. 45; EMSzT. IV/361–7; P. 27.

f õ d f a z a k E R *fõdfazak, fõdfazak* fn. 'cserépedény, cserépfazék ételhordásra'. — EMSzT. IV/372; P. 27.

f õ d i k u t y a X R *fõdi kutyq* fn. 'vakondok (Talpa europaea)'. — PM. 173; P. 27; GM. 158.

f õ j e g y z õ E *fõjèdzõ, fõjèdzõ, fõjèddzõ* fn. 'fõjegyzõ'. *Ot vån ègy csèrnovici, ègy mènèkült èmbèr, aki vot a fõjèdzõ.* — EMSzT. IV/352.

f õ k õ n E R *fõkõn, fõkõn, fõkõn* fn. 'szemõles'. M: 'Fekély' jelentéssel is ismert alak. — MTsz. I/560; MNyA. 523.

f õ l l õ k k e s z t X R *fõllõkkèst, fõllõkkèst* ts. i. 'felpuffaszt'. *Valami rosszqt ètt, met fõllõkkèstètte qz ètel.* — P. 27.

f õ s ü E R *fõsü, fõsü, fõsü* fn. 'fésü'. **Der:** *fõsül* ts. i. 'fésül'. *fõsülkõdik* tn. i. 'fésülkõdik'. *fõsülõdik* tn. i. 'rendezõdik, fésülõdik'. **Õ:** *fèjfõsü* fn. 'fésü'. — MNyA 225; P. 25 és 27.

f õ t a n i t ó X Q *fõtanitõ, fõtanitõ* fn. 'iskolaigazgató'.

f õ t e l e n X R *fõtelèn, fõtelèn, mn.* 'nyers, fõvetlen'. — CsángSz. 45; EMSzT. IV/391; P. 27.

f õ t t e j X R *fõttèj* fn. 'forralt tej'. — P. 28.

f r a j l i c a Ju *fràjlicq, fràjlicq* fn. 'feferóni paprika (Capsicum annuum glab-riusculum)'. — P. 28.

f r a n c i s k á u l X R *franciskául* hsz. tréf. 'franciául'. — P. 28.

f r á s z Mo Y *frász* fn. 'hideglelés'. — MTsz. I/637; P. 28.

f r i s k ó E R *frisko, friskõ* fn. 'kendervászonból készült ujjatlan pulóverféle'. *Màj mègvètt az Isten hidège, met nèm vot ràjtaq rendèš szokmàn csak ègy frisko.* — MTsz. I/638; EMSzT. IV/411.

f r i s k o k o v a s z Ju *friskokovasz* fn. 'szalakáli, sütéshez használt adalékanyag'. — P. 28; MÉKSz. II/1242.

f r i s t e k E Y *fristèk, früstök, früstök, früstük* fn. 'reggeli'. *Mü nèm móntuk früstök, met minállunk èbéd vot, dèlebéd s vacsara.* **Der:** *fristèkèl, früstökèl* ts. i. 'reggelizik'. — MTsz. I/639; EMSzT. IV/415; P. 28.

f r u n t á s X Q *früntás, früntás* fn. 'alapító, elsõ'. **Fr:** *früntás gazda* 'a bukovinai falvak alapításakor oda került telepes, alapító gazda'. **M:** a fõnév, illetve a megfelelő

jelző elismerést, tiszteletet jelentett az érintett gazdával, családjával szemben. — M: 291; B. 441.

f r u s k a X Q *fluskq*, *fruskq* fn. 'ürmértékegység, kb. 1/16 liter, pálinka kimérésére használatos'. *Hozattqk mingyq egy fluskq köménmagos pálinkát a küsebbik fijuvgl.* — P. 28.

f u c c s o l E Y *fuccsol* ts. i. 'pazarol'. — MTsz. I/639; P. 28.

f u d á s z E R *fudász*, *fudázq*, mn. 'szeles, nekivadult, meggondolatlan'. *Ném erőst szerettük, met bizzq fudász embér vot, jójton verékenni akqrt mindenkivél.* — MTsz. I/640; MNy. IV (1908.), 468; EMSzT. IV/415.

f u k a r i E R *fukari*, *fukori* mn. 'fukar, irigy'. — MTsz. I/641; P. 28.

f u n d a m e n t E R *fundamënt*, *fundqmënt* fn. 'alap, az épület alja'. MTsz. I/642; EMSzT. IV/421—3; P. 28.

f u o r E R *fuor*, *fuör*, *fuör* fn. 'fuvar, terü'. *Hözzq csak aszongyq nyugottqn met a fuört megfüzössük rëndössén.*

f u r k o l ó X R *furkolò*, *furkoló* fn. 'a falak tapasztásához, lyukak betömésére használt szerszám neve'. — P. 28.

f u r t i n a X R *furting*, *fürtina* fn. 'vihar, zivatar, hóvihar'. *Qgnkòr nèm vot jò utrq indülni, met ha jött egy erőss furtinq akkòr bizòn nagy bqj vot.* Der: *fürtinql* tn. i. 1. 'porzik a hó'. 2. 'tombol (a vihar)'. — MTsz. I/645; CsángSz. 46; M. 293; P. 28.

f u r t E Y *furt*, *fürt* hsz. 'állandóan, folyamatosan, ismét'. Der: *fúrtonossqn* hsz. 'ua.'. Fr: *fúrtonfürt* 'ua.' — MTsz. I/644—5; P. 28.

f u r u E *furu* fn. 'fúró'. — CsángSz. 46; MNyA. 267.

f u r u j a E Y *furuja*, *furyja* fn. 'síp'. — MTsz. I/645; M. 293; EMSzT. IV/431; P. 28.

f u s z e k l i E R *fuszekli*, *fuszékli* fn. 'zokni, harisnya'. EMSzT. IV/433; P. 28.

f u s z t a I R *fusztá*, *fusztq* fn. 'vállpántos szoknya'. — M. 293; P. 28; B. 423.

f u s z u j k a 1. *faszulyka*.

f u t E *fut* tn. i. 'siet, szalad'. *Héjábq a toebbijek mindétiq csak ojankor futak odq, ha vqlqmí nagy bqj esett.* — MTsz. I/645—6; Csángsz. 46; EmSzT. IV/435—7; P. 28.

f u t o s h a t n é k E *futoshatnék*, *futoshatnék* tn. i. 'üzekedik, folytat'. Fr: *futos-hatnékjq* lesz 1. 'tehén párosodnék'. *Ojankòr visszük a téhènt a bikához, amikòr futoshat-nékjq lesz.* 2. durva 'asszony, ha szalad egy férfi után'. Vö. *üzödhetnék*, *üzödik*. — MTsz. I/647; MNyA. 337; EMSzT. IV/444.

f u v i n t E Y *fuvin* tn. i. 'fújdogál, fuvall'. — MTsz. I/650; P. 28.

f ü c f a X *fücfá*, *fücfq* fn. 'parti fűzfa (Salix eleagnos)'. Ö: *fücfqsíp* fn. 'fűzfasíp'. Vö. *ficfa*. — MNyA. 117.

f ü g e E Y *füge*, *függ*, *függe* fn. 'ribizli (Ribes rubrum sylvestre)'. M: A köznyelvben ismeretes jelentés mellett a szó a ribizlire és az egresre is használatos. A jelentés bizonytalansága a növénykultúrák ismeretlenségéről is vall. Vö. *egris*, *szőrösfüge*, *vadszőlő*. — MTsz. I/651; MNyA. 108; GM. 163.

f ü l h a j H *fülhaj* fn. 'paróka'. *Féltett magánqk fülhajt, s avvql maszkarázott.*

f ü l k e X *fülke*, *fülkq* fn. 1. 'derelye, barátfüle'. 2. Mo 'nyári konyha'. *Kìnt vot egy fűz fülkénk ott fűztünk nyáron át.* — MTsz. I/654; MNyA. 406.

f ü l l i k E *füllik*, *fülík* tn. i. 1. 'befülled, pállík'. 2. Fr: *nèm füllik a fogq a doloqhoz* 'nincs kedve hozzá'. — MTsz. I/653; CsángSz. 46.

f ü r é s z E *fíresz*, *fírész* fn. 'fűrész'. Der: *fíriszél*, *fírészél* ts. i. 'fűrészel'. *Fíriszélük fél a fát, ot minygyq vátuk össze, s igy tuttunk melegédnyi.* — MTsz. I/655; CsángSz. 46; EMSzT. IV/466.

f ü r g e n t y ü E Y *fürgentyü*, *fürgentyü* fn. 'fergettyü'. — MNyA. 152.

füstlik X *fűstlik*, *fűstlik* fn. 'füstlyuk, a kémény nélküli házak tetőnyílása a füst kivezetésére'. M: Bukovinában az eredeti faházak mind kémény nélkül épültek. — P. 28.

fűsü E R *fűsü*, *fűsü* fn. 'fésű'. — EMSzT. IV/477; P. 28.

fűtő E Y *fűtő*, *fűtő*, *fűtő* fn. 'tűzhely'. M: A szó eredetileg a házban épített, vályogból rakott kemenceszerű főzőtűzhelyet jelölte, később e jelentés kiterjedt az ipar által gyártott takaréktűzhelyekre is. Vö. *espár*. Der: *fűtőzik*, *fűtőzik*, *fűtőzőzik* tn. i. 'melegszik, melegedik'. — MTsz. I/658; CsángSz. 46; MNyA. 234; EMSzT. IV/478; PM. 67; P. 28; GM. 158—61.

fűvel E *fűvel*, *fűvel*, *fűvel* tn. i. 'legel (a ló)'. Mikor egy szép mezőre érték, kicsippták a lovakot *fűvelni*. Der: *fűveltet* ts. i. 'legeltet'. — MTsz. I/659; EMSzT. IV/480; P. 28.

fűveny E *fűven*, *fűven*, *fűven* fn. 'fövény, homok'. Der: *fűvenyész* mn. 'homokos'. Fr: *fűvenyész föld* 'rossz, homokos termő föld'. — MTsz. I/635; CsángSz. 46; EMSzT. IV/394; P. 28; GM. 163.

FAZEKAS TIBORC

S Z E M L E

Székely nyelvföldrajzi szótár

Összeállította GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 455 lap

A Székely nyelvföldrajzi szótárról (a továbbiakban: SzNySz.) szóló ismertetésemet — a szokásostól eltérően — legyen szabad egy-két szubjektív megjegyzéssel kezdenem. Erre az a körülmény késztet, hogy az itt ismertetendő kiadvány egyik szerzőjével, MÁRTON GYULÁVAL való személyes találkozás során már 1973-ban alkalmam volt tájékozódni az Erdélyben folyó nyelvjárásgyűjtői tevékenységről (köztük például éppen a tájszógyűjtésről és a nyelvatlaszmunkálatokról), 1973 tavaszán ugyanis a kiváló nyelvjáráskutató néhány napot Szegeden töltött. Ekkor kaptam meg MÁRTON GYULÁTÓL „A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása” című tanulmányának — a mai napig is féltve őrzött — dedikált példányát (különlenyomat a Korunk 1973-as évkönyvéből. Kolozsvár, 1973. 173—93). A Romániában folyó magyar nyelvjáráskutatás múltjáról, helyzetéről és feladatairól szóló kitűnő áttekintése — túlzás nélkül mondhatom — érdekesítő olvasmány volt számomra: lenyűgözött, valósággal ámulatba ejtett az a rendkívül gazdag és szerteágazó kutatási tevékenység, amelyet a Romániában élő magyar dialektológusok az 1970-es évekig elvégeztek, illetőleg tervbe vettek, s azóta — sokunk örömeire — nagyrészt már meg is valósítottak. MÁRTON GYULA már 1973-ban joggal állapíthatta meg, hogy „az utóbbi évtizedek tervszerű munkája jelentős mértékben gazdagította a romániai magyar nyelvjárásokra vonatkozó ismereteket. A romániai magyar nyelvjárások nagy atlasza anyaggyűjtésének befejezése óta nincs egyetlen olyan nyelvjárási alakulatunk sem, amelynek rendszeréről a tanulmányozáshoz legszükségesebb anyag ne állana rendelkezésünkre. . . . Ha térképre vetítenők nyelvjárásaink tanulmányozásának második világháború végi és mai helyzetét, megnyugvással szemlélhetnők, hogy az akkori nagy fehér foltok teljesen eltűntek. Persze ezúttal is hangsúlyoznunk kell, hogy a kész munkák (atlaszok, monográfiák, szójegyzékek stb.) kiadása terén még fennálló nagy lemaradás behozása a feltétele annak, hogy mindazok az eredmények, amelye-

ket fáradságos munkával, nagy áldozatkészséggel elértünk, a tudományos élet vérkeringésébe valóban bekerüljenek. Mert a lemaradás ezen a téren nagy!" (I. m. 191.)

Márton Gyulának a különböző nyelvjárási földolgozások kiadásának elmaradására vonatkozó fejtegetése — sajnos — nagyrészt még napjainkban is helytálló. Amennyire örvendetes, hogy erdélyi kollégáink munkálkodásának eredményeként néhány dialektológiai kiadvány a Kriterion Könyvkiadó közreműködésével azóta már napvilágot látott (pl.: TEISZLER PÁL, A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, 1973; LAKÓ ELEMÉR, A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, 1974.; VÖÖ ISTVÁN, A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Bukarest, 1975), annyira elszomorító, hogy például a tájnyelvi atlaszok megjelentetése továbbra is késik.

Ami az erdélyi szókészleti anyag kiadását illeti, örömmel vehettük kézbe NEMES ZOLTÁNNÉ—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA „Torjai szójegyzék”-ét (Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1974.), amelyet bizonyos értelemben a SzNySz. előzményének tekinthetünk, hiszen özv. NEMES ZOLTÁNNÉNÁK, a szójegyzék gyűjtőjének tevékenysége — amint azt MÁRTON GYULA írja: i. m. 187 — ösztönző példaként hatott: „A nyelvjáráskutatás iránt érdeklődő Nemesné egy szép napon olyan gazdag, Torján gyűjtött szójegyzékkel lepett meg bennünket, hogy egyrészt kézzelfoghatóvá vált számunkra a székely nyelvjárás tájszókinccsének még most is meglepő gazdagsága, másrészt arra figyelmeztetett, hogy önkéntes gyűjtők bevonásával is segíthetünk magunkon”.

Amint a gyűjtés történetének leírásából megtudjuk (12—3), a SzNySz. jól összehangolt, igazi csapatmunka gyümölcse, hiszen anyagának följegyzésében nemcsak GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA vett részt, hanem ismert, a szaktudomány berkeiben elismert kutatók egész sora, olyan szakemberek, akik — egyéni munkájukat félretéve — a közös célért odaadó lelkesedéssel vállalták a helyszíni anyaggyűjtés korántsem könnyű feladatát.

A könyv Előszavában (7—9) többek között az eddig napvilágot látott nyelvjárási szótárak típusairól olvashatunk, a következőképpen határozva meg ezek között a kiadvány jellegét: „Székely Nyelvföldrajzi Szótárunk igyekszik összeegyeztetni a tájszótár és a nyelvatlasz anyaggyűjtési-feldolgozási szempontjait. Amolyan átmeneti jellegű műfaj kíván lenni, amelyben a nyelvföldrajzi jelleg látszatra alárendelődik ugyan a szótárinak, valójában azonban inkább az előbbi elsődleges benne. Szótárszerű a feldolgozás, mert ábécérendben követik egymást a címszavak és az utalószók, a szócikkekben pedig — ha az anyag olyan jellegű — a jelentés szerinti csoportosítás az elsődleges, és azon belül érvényesül az alak szerinti felsorolás, valamint az adat pontos helyhez kötése” (8). A szótár anyagát nagyrészt kérdőfüzetek segítségével gyűjtötték, s ezt még a passzív megfigyeléssel lejegyzett adatokkal is kiegészítették. A SzNySz. nagy mennyiségű nyelvi adatot foglal magában, hiszen kb. 900 fogalom megnevezését tartalmazza, mégpedig — amint a kutatópontok szám szerinti jegyzékéből jól kilálglik (28—34) — több mint háromszáz településen végeztek gyűjtőmunkát, illetőleg ellenőrzést összesen 1114 adatközlő bevonásával. Ezek a számadatok beszédesen vallanak erdélyi kollégáink vállalkozásának jelentőségéről, elvégzett munkájuk horderejéről, erőfeszítéseik nagyságáról és nagyszerűségéről.

Nemcsak a pályakezdő kollégák, hanem még a tapasztalt kutatók számára is hasznos a gyűjtés módszerének részletes és világos leírása (13—8), amely módszertani kérdések taglalása mellett az anyaggyűjtés körülményeiről is tanulságos adatokat tartalmaz, többek között például azt, hogy ez a vállalkozás a székely nyelvjárás minden egyes településére kiterjedt, tehát a kutatópontok hálózata abszolút sűrűségű. Az anyag közlésmódjával foglalkozó fejezetben a szócikkek fölépítéséről esik szó (18—9), megkönynyítve ezzel a kötet használatát. A jelölések magyarázatát a 20—2. lapon találja meg az

olvasó, majd a kutatópontok betűrendes és szám szerinti jegyzéke következik (23—34). Sajnálom, hogy valamilyen — ámbár könnyen gyanítható — ok miatt nem készült térkép a SzNySz. kutatópontjairól. A könyv gerincét a betűrendes szótár alkotja (35—455).

A SzNySz. anyagából föltárul előttünk a székely nyelvjárás hangtani, alaktani és szóképzleti sajátosságainak gazdagsága, s ezekből a jelenségekből az is, hogy Csík, Háromszék, Gyergyó és Udvarhelyszék területét magában foglaló székely nyelvjárástípus korántsem egységes dialektológiai szempontból. Ezt a megosztottságot bizonyos hangszínbeli sajátságok is jelzik. Hangszín tekintetében például különösen szembevető az a vonás, hogy van monoftongusos, nyitódó és záródó diftongusos terület egyaránt. Jól mutatják ezt például a *bimbózik* és a *bölcső* címszó alatt föllelhető adatok. Számtalan olyan szócikk található a kötetben, amely az egyes fonémák használatának gyakoriságában meglévő eltérésekre szolgáltat példákat. Olykor egy-egy címszónál több hangtani jelenségre is találunk adatokat. Az *édestetvérek* címszó alatt például — a hangszínárnyalati különbségekről nem is szólva — az illabiális *ë*-zésre, a labiális *ö*-zésre és a zárt *í*-zésre is vannak példák (*édestesvérék*, *édöstesvérök*, *édésvírök*). A magánhangzók és a mássalhangzók egyéb jelenségeire (pl. a labiális *ü*-zésre, a palatális *ny*-ezésre, a nyúlásra stb.) is találunk példaanyagot a SzNySz.-ban, ezeknek felsorolásától azonban — úgy vélem — bátran eltekinthetünk, hiszen a fent idézett példák is jól mutatják a könyv hangtani jelenségekben való bővelkedését.

A hangtani jelenségekhez hasonló gazdagság tárul elénk a SzNySz. szóképzleti anyagának tekintetében is. A székely nyelvjárásban ugyanis egy-egy fogalom megnevezésére olykor egy-két tucatnyi lexémaváltozat is előfordul. A *cserjés* 'Gebüsch' fogalmára például a következő szavak használatosak: *bokros*, *bozót*, *ciherés*, *csēmēte*, *csēngērēs*, *csēplesz*, *csētēnye*, *fijatalos*, *hajtás*, *jövés*, *növiés*, *sarjadás*, *sarlang*, *sűrű*, *ujtás*, *bédlányos*, *bézsēn*, *médēscse*, *bongoros*, *vágás* stb. A *rőzse* 'Reisig' jelentésben pedig a következő szavak fordulnak elő: *ág*, *ágbog*, *aprócska*, *asszuág*, *asszuság*, *bēzlán*, *cēmēre*, *cinege boka*, *cire*, *cērme*, *csērsze*, *csēzēge*, *fahūladék*, *gac*, *gēzdēr*, *gāj*, *mēzsde*, *møj*, *muzsdāj*, *pēzde*, *pözme*, *pözdlőice*, *rūgy*, *száraz ág*, *szárosság*, *sžēmērke*, *törmelék*, *tűzgyújtó*, *cire-bire*, *csētēje*, *mēzēje*, *mosztalék*, *kopac ág*, *fenyőcērme*, *hajla*, *porony*, *romlás* stb. A lexémaváltozatoknak ez a lenyűgözően nagy száma beszédesen vall a székely nyelvjárás szókincsének gazdagságáról, a székelység szóteremtő hajlamáról, nyelvi leleményéről. Ennek ékes bizonyítéka a XXXII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatra beküldött egyik dolgozat is, amelyet HAJDÚ MIHÁLY a következőképpen értékelt: „Az idei pályamunkák közül magasan kiemelkedik terjedelmével és leletmentő értékével SÁNDOR MIHÁLYNÉ NAGY GABRIELLA több mint tízezer adatot tartalmazó lexikai gyűjteménye. Címe jól mutatja a témáját: »Egy erdélyi székely család nyelvkincse«. A régebben Botfalván, majd Újszékelyen lakó családtól 2760 tájszót, 4607 szólást, 813 kötött szókapcsolatot, 277 gyermeknyelvi szót és 1074 olyan közmondást jegyzett le a gyűjtő, amelyeknek legtöbbje nem található meg az Értelmező Szótárban vagy O. NAGY GÁBOR közmondásgyűjteményében”. (MNY. LXXXIII, 97.)

GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA joggal gondoltak arra, hogy munkájukat több tudomány szak (például az állat- és növényföldrajz, nyelvtörténet, néprajz stb.) művelői is haszonnal forgathatják. Így például a *lējánta* ~ *lējányul* 'leány korában', *legēnte* ~ *legēnyül* 'legény korában' szóalakok *-t* és *-l* határozóragjának előfordulása, amely több kutatóponton is használatos, figyelmet érdemlő, fontos adat a nyelvtörténész számára. A MTsz. alapján már MÉSZÖLY GEDEON ismerte és fölhasználta a Székelyföldről adatolt *-t* határozóragos szóalakokat, amelyek különféle határozós viszonyok (hely, idő, állapot stb.) kifejezésére alkalmasak (vö. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 161). — A 'serdülő fiú' jelentésben Mikóújfaluban följegyzett *kuvasz* adat pedig nyelvlélektani szempontból tarthat számot érdeklődésre, egyébként a *kamasz* szóhoz

hasonlóan — szerintem legalábbis — „annak a jelenségnek a körébe vág, hogy kutyanevek emberre alkalmazásával lebecsülést érdemlő, ellenszenvesnek tartott tulajdonságokat szoktak kiemelni” (TESz. II, 334). — A különböző tudományágak szakemberei számára figyelemre méltóak lehetnek a gyűjtőknek a szócikkek után álló esetleges megjegyzései. Ilyen például a *mókus* címszó végén levő észrevétel: „Amint az adatokból látható, az *evet* a székely nyelvjárás nagyobb részében nem tekinthető a *mókus* szó szinonimájának, egy kisebb és más színű mókusféle neveként említették adatközlőink. A csíki tájszólásnak azokon a pontjain, ahol az *evet* és a *mókus* szót szinonimákként használják, az adatközlők több alkalommal megemlítették, hogy az *evet* az állat régi, a *mókus* pedig újabban terjedő neve” (329). A *pendely* szócikk után pedig a következő megjegyzés olvasható: „Helyszíni tapasztalataink szerint a *pendely* szó kiveszőben van, a ruhadarabra is csak az idősebbek emlékeznek” (359).

Amint a fentiekből kiderül, a SzNySz. megbízható gyűjtésen alapuló, éppen ezért becses értékű, sok szempontból hasznosítható anyagot tartalmaz. Nyelvészeti vonatkozásban sem csupán szóképzleti vizsgálatokra alkalmas, hanem elsősorban hangtani, kisebb mértékben alaktani kutatásokra is, annak ellenére, hogy ez a kötet a gyűjtésnek csupán a lexikai részét foglalja magában, a hang- és alaktani anyag még kiadásra vár, az itt ismertetett lexikai gyűjtés orvanyaga viszont az MNyTK. — sorozatban hamarosan megjelenik.

A SzNySz. összeállításával GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA újabb elvéülhetetlen érdemeket szereztek maguknak. Őszintén fájjalom, hogy Márton Gyula ennek a szép és igen értékes kötetnek a megjelenését nem érthette meg. A SzNySz. ugyanakkor a kolozsvári dialektológiai iskolához tartozó kutatók példás együttműködésének, odaadó munkájának a gyümölcse is, hiszen — amint már említettem is — kiváló dialektológusok egész sora vett részt a gyűjtésben. Márton Gyula halála után a küzdőtársra, GÁLFFY MÓZESre hárult a kötet kiadásra való előkészítésének sok-sok gondja. De elismerés illeti a lektor-ként tevékenykedő DEME LÁSZLÓT és a szerkesztőként közreműködő KISS JENŐT is, akik gondosan egyengették a könyv megjelentetésének útját. A kötet szép kiállítása az Akadémiai Kiadó munkáját dicséri.

Végül hadd említsem meg: nagy öröömre szolgálna, ha a SzNySz. kiadása ösztönzőleg hatna az egész magyar nyelvterületen folyó nyelvjárási gyűjtőmunkára és a földolgozott anyag mielőbbi megjelentetésére egyaránt. Egy-egy ilyen kiadványban ugyanis szinte fölbecsülhetetlen értékű nyelvi kincs rejlik, olyan, amely nemcsak a szakembernek sugárzik teljes fényében, hanem a szépirodalom révén világosabbá teheti a gondolatot és szívhez szólóbbá az érzést a nemzet minden tagja számára. Ezért is helyes, hogy a gyűjtők Zágonyban, Csomakőrösön, Kisbaconban, Farkaslakán nemcsak hogy az egész kérdőívet kikérdezték, hanem arra törekedtek, hogy passzív megfigyeléssel is minél gazdagabb anyagot jegyezzenek föl. Mert annak, aki szép anyanyelvünk hivatalok, szakmák és trágárul beszélők rongálta változataitól kicsit szabadulni vágyik, jó, ha időnként pl. Tamási Áron műveit olvassa, vagy — ha van rá módja — eleven észjárású székely beszédét hallgatja.

SZABÓ JÓZSEF

Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába

Szerkesztette: FÜLÖP LAJOS. Írta: J. ANDRÁS KATALIN, BALASSA LÁSZLÓ, FILÓ KATALIN, FÜLÖP LAJOS, HANGAY ZOLTÁN, HONTI MÁRIA, A. JÁSZÓ ANNA, NAGY FERENC, B. PORKOLÁB JUDIT, SZEMERE GYULA, SZENDE ALADÁR, WACHA IMRE. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp., 1986. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; egyetemi jegyzet) 304 lap.

1. Érdeklődéssel és kíváncsisággal vettem kézbe a „Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába” című bölcsészkar-i jegyzetet, mindjárt megjelenése után. Magam ugyan szakdidaktikával és közelebbről anyanyelvi tantárgypedagógiával nem foglalkoztam, de mindig érdekelt ennek az emberré nevelésben oly fontos tárgynak az oktatása. Kezdő tanár koromban három évig tanítottam a magyar nyelv és irodalmat — mégpedig igen nagy kedvvel — egy középiskolában. De az egyetemre kerülésem után is állandóan figyelemmel kísértem, milyen hatékonysággal folyik iskoláinkban az anyanyelvi nevelés, illetve hogy felkészítjük-e hallgatóinkat megfelelő módon erre a sokszínű, mégis több oknál fogva igen nehéz feladatra. Jó alkalom volt minderre a gyakorló iskolai szakfelügyelet, tanárjelöltjeink óráinak az elemzése, a nyíregyházi anyanyelvoktatási napok és a 6-os főirány szervezésében, terveinek a megvalósításában való részvételem, és még folytathatnám a sort.

Nos, ebbe az új jegyzetbe belelapozva — ismervén SZEMERE GYULÁNAK „A magyar nyelvtan tanítása” című, eddig használatban lévő alapos munkáját is — először meglepődtem. Nem elsősorban az előzőtől eltérő címnnek a „Bevezetés” szaván, hanem sokkal inkább azon, hogy vajon tizenkét mégoly kiváló szerzőnek a tanulmányát a szerkesztő szemlélet, mondanivaló, arányok, tálalás- és megfogalmazásmód tekintetében össze tudta-e hangolni úgy, hogy az államvizsgára (is) készülő egyetemi hallgatók — és egyáltalán az olvasók — viszonylag teljes és egységes, tudományosan és szakmailag megalapozott, korszerű képet kapjanak a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiáról, méghozzá olyan ismeretanyagot, amely — nagyon röviden szólva — tanulható is. Amikor azonban végigolvastam, és a jegyzet felépítésén, mondanivalóján, javaslatain stb., továbbá az anyanyelvi nevelés mai helyzetén elgondolkoztam, azzal a tudattal tettem le, hogy a jegyzet a mai viszonyokat gondosan figyelembe vevő, bizonyos heterogenitása ellenére is kerek egészet adó, a szokványostól eltérő változatossággal és tanulságosan megírt munka. Ilyenformán azt is hozzátehetem az eddig mondottakhoz, hogy FÜLÖP LAJOS — az egésznek nemcsak szerkesztője, hanem megtervezője és az előmunkálatok irányítója — tulajdonképpen reálisan és helyesen járt el, amikor a jelzett, egy kissé szokatlan megoldáshoz folyamodott.

Ismeretes ugyanis, hogy maga a nyelvtudomány és ennek következtében az anyanyelvi tananyag, továbbá a pedagógia az utóbbi évtizedekben olyan mértékben változott — valójában ki is szélesedett —, mint talán korábban soha. Ennek következtében sok irányú kísérletek után új, korszerűbb tantervek, tankönyvek és egyéb kiadványok láttak napvilágot és léptek életbe 1978-ban. Hogy a középiskolánál maradjunk, szinte teljesen új anyagréssz az általános nyelvészet, a szövegtan, a beszédművelés és a nyelvtörténet, valamint megnőtt a stilisztika területe, a grammatika viszont egy osztály anyaga lett. Ha ehhez csupán a nyelvhasználat-központúság elvének az érvényesítését és az ún. oktatással szemben a nevelésnek az előtérbe kerülését vesszük hozzá, máris láthatjuk, mivel kellett megküzdeniük egy új metodikai összefoglaló munka megíróinak. Előnyösebbnek látszott tehát — és ez véleményem szerint pozitív módon mutatkozik meg a jegyzetben —, hogy a szerkesztő az egyes tantárgyi ágazatoknak, illetve a metodika egyes területeinek a bemutatására olyan szakembereket (idősebbeket és fiatalabbakat) kért fel,

akik a kérdéses tudományágat művelik, és akik a közvetlen gyakorlatban: az anyanyelvi nevelésben is részt vesznek, vagy hosszabb ideig részt vettek. A középiskolai magyar nyelvi tankönyvek problematikáját például a két szerző — J. ANDRÁS KATALIN és HONTI MÁRIA — taglalja. A magyar nyelv tanításának történetéről — szemelvényesen — JÁSZÓ ANNA értekezik, aki nemrég védte meg kandidátusi dolgozatát ebből a témakörből. Több rész szerzője SZEMERE GYULA és SZENDE ALADÁR, akik egy életpályát szenteltek az anyanyelvi nevelés tudományának és gyakorlatának, de akik egyszersmind hajlottak és hajlanak az új felé, és reális érzéssel látják meg a hasznosíthatót. És a sort folytathatnám valamennyi szerzőt illetően. Így persze az is érthető, hogy az egyes szerzők tanulmányai között vannak különböző jellegű — tulajdonképpen nem is lényegtelen — eltérések (pl. HANGAY ZOLTÁN elsősorban a problémákat tárja elénk, rendszerint a javaslataival együtt; SZEMERE GYULA tankönyvszerűbben, SZENDE ALADÁR inkább esszészerűen, FÜLÖP LAJOS egyszerre tételeken és olvasmányosan fogalmaz; FİLÓ KATALIN mindenekelőtt a biztos kezű tanár gyakorlatát mutatja be; WACHA IMRE a beszédművelés új eredményeit sorolja fel tankönyvbe illő módon). Egészében mégis — nyilván a szerkesztő nem kis munkájának eredményeként is — reális elméleti és gyakorlati útravalót kapnak benne tanárjelöltjeink.

2. Lássuk röviden, mit is tartalmaz a jegyzet. A szerkesztői előszó (3–5) azt világitja meg, miért és hogyan lett „a magyar nyelvtan tanítása”-ból „anyanyelvi nevelés”, illetve hogyan jött létre a jegyzet. — A Bevezetés (7–51) az anyanyelvi tantárgypedagógia általános kérdéseit, célját, feladatait és a magyar nyelvtan tanításának történeti vázlatát tartalmazza. — „Az anyanyelvi nevelés művelődési anyaga” c. rész (52–105) a tanterveket, a gimnáziumi és szakközépiskolai tankönyveket, valamint a fakultatív oktatás lehetőségeit mutatja be. A következő nagy fejezet (107–241) az anyanyelvi nevelés speciális — hagyományos és újabb — eljárásaival, a különböző készségek és képességek fejlesztésének a módjaival, továbbá az egyes tantárgyi ágazatok (szövegtan, leíró nyelvtan stb.) sajátos módszereivel foglalkozik. — A „Tervezés, órátípusok, szervezési kérdések” c. rész (243–81) a tanmenetet, az anyanyelvi óra felépítését és az órátípusokat, az óravázlatot és az óraelemzést, valamint a tanórán és az iskolán kívüli munka lehetőségeit tárgyalja. — Újdonság a „Taneszközök, oktatástechnológia” c. záró szakasz (283–95). — Végül meg kell említenem az „Irodalom az anyanyelvi neveléshez” c. igen fontos bibliográfiát (297–301). Ebben az érdeklődők megtalálhatják azoknak a folyóiratoknak, szótáraknak és kézikönyveknek a felsorolását, továbbá azon cikkeknek, tanulmányoknak az adatait, amelyek állandó forrásai, eszközei a magyartanárnak az órára való felkészülésben, illetve amelyek alapjául szolgálhatnak a szakmai és módszertani önképzésnek. Megjegyzem még, hogy minden kisebb-nagyobb fejezet végén ott van egy szakirodalmi jegyzék, amely lehetőséget ad az ott tárgyalt kérdések további tanulmányozására.

3. Néhány részletmegjegyzés az egész jegyzethez és az egyes tanulmányokhoz. — Föltétlen értéke ennek a munkának, hogy a korábbi és az újabb metodikai eljárásokat — reálisan értékelve valamennyit — szervesen egybe tudta ötvözni. — JÁSZÓ ANNA tudománytörténeti dolgozata valójában izgalmas regény, amely megmutatja, hogyan ment előre fokozatosan a magyar nyelvtan tanítása (jellemző, hogy a XX. század fordulója itt is határkő). — A leíró nyelvtan „alapozó tanulmánya” a (funkcionális) stilisztikának is (49). — A szerzők helyesen előre is mutatnak a jövőre: J. ANDRÁS KATALIN és HONTI MÁRIA például kimondja, hogy a szövegtani ismereteket a jövőben egy helyen, az I. gimnáziumban kell tanítani (73). — HANGAY ZOLTÁN sok jó javaslata közül egyet emelek ki: a szövegtan „kapcsolódhatna jobban a magyar irodalom anyagához” (92). — FÜLÖP

LAJOS változatos, érdekes és hasznos témaköröket sorol fel a fakultatív anyanyelvi nevelést tárgyalván. — BALASSA LÁSZLÓ helyesen emeli ki a motivációs lehetőségek tanulásbeli fontosságát (175—6). — SZENDE ALADÁR kitűnő és változatos szövegtani, nyelv-művelő és stílusztikai gyakorlatokat mutat be (227—9, 233—6). — FILÓ KATALINnal egyetértve én sem mondanék le a jó (!) tanári előadásról. Az is csak helyesellhető, hogy meg kell tanítani a gyerekeket jól kérdezni (257; Karácsony Sándor professzor úgy kollokváltatott annak idején, hogy a felelőnek kérdéseket kellett a hallgatóság számára feltennie, természetesen „akármilyen” kérdéssel nem lehetett előállni). — B. PORKOLÁB JUDIT, aki Debrecenben igen kiváló nyelvi baráti kört szervezett a város középiskolásaiból, hasznos útmutatást ad hasonlók létrehozására. — Itt jegyzem meg, hogy szívesen olvastam volna a jegyzetben az anyanyelvi nevelésnek más tárgyakkal, elsősorban az irodalommal való kapcsolatáról is.

4. Két kérdést külön is érinteni akarok. Mindkettő túlmutat ezen a jegyzeten: az egyik a szaknak, a szakmának az ügye; a másik szerintem összefügg távolabbról egész műveltségünkkel, művelődésünkkel.

Az egyik arra vonatkozik, amit „fogalmazás”, illetve „fogalmazástanítás” néven emlegettünk korábban. A jegyzetben az előbbi inkább csak magyarázatként, nemegyszer zárójelben fordul elő (54, 58, 60, 64, 83, 175). Mintha az új terminus a „szövegalkotás” lenne (49, 62, 83, 89). Szerepel aztán többféle körülírás: „a szövegek szerkesztése és megformálása” (60, 64, 83), „a szóbeli és írásbeli kifejezőképesség” (61, itt tehát a „képesség” felől van megnevezve), „szóbeli és írásbeli szövegszerkesztés” (57) stb. Az se jó természetesen, hogy nincs egyetlen meghatározott szak kifejezése a kommunikáció eme fontos részlegének. A nagyobb baj azonban az, hogy valójában nincs tisztázva ennek a lényege, a hovatartozása, teljes oktatásmódja és oktatásának a helye sem. Persze, tudom, hogy a kommunikációelmélet, a szövegtan megszületése, a stilisztika kiszélesedése stb. megिंगatta a korábbi fogalmazástant. Úgy gondolom azonban, itt lenne az ideje, hogy — amennyire lehetséges — egyértelműen tisztázzuk a jelzett kérdéseket.

A másik, egész oktatásunkkal összefüggő kérdés a tanulással kapcsolatos. Keresem a jegyzetben a *megtanul* igét. Úgy látom, kétszer fordul elő, de mind a kétszer úgy, mint amit nem kell (nem szabad?) tenni. A gimnáziumi tankönyvek bemutatói — helyesen — kifejtik, hogy ezek úgynevezett „munkáltató” tankönyvtípusok (69—71). Majd — és ezt már nem tudom helyeselni — a bennük található „elméleti összefoglalás”-okkal kapcsolatban ezt jegyzi meg: „A nemegyszer két-három oldalas elméleti szöveg nem teljes *megtanulásra* (az én kiemelésem, Sz. I.) szolgál” (70). Persze meg is magyarázzák, hogy ez mit jelent: „Ezeket a tanulóknak ismerniük kell, és az életkoruknak megfelelő szakszerűséggel rövid, de megfelelően felépített elméleti összefoglalást is kell adniuk róluk. . .” (71). (Hasonló módon szerepel a *megtanul* ige a 136—7. oldalon is.) — Véleményem szerint valójában az említett „elméleti összefoglalás” is nehezen fog sikerülni „tanulás”, sőt „megtanulás” nélkül. Továbbmenve nem világos előttem viszont, hogy a jelenségek megértését, az összefüggések felismerését miért nem követheti a „tanulás”, a „megtanulás”, az, hogy az illető világosan, szépen el is tudja mondani a legfontosabb elméleti következtetéseket (követve természetesen a tankönyvi megfogalmazást, annak minden lényeges pontját), és ilyenformán el is tudja raktározni, hogy mindazt alkalmazhassa, illetve, hogy építhessen rá a további tanulás során. Talán a nyelvhasználat-központúság elvének sajátos értelmezése lenne ennek az oka? Enélkül pedig szerintem nincs „tudás”, „ismeret”, „követelmény”, „készség” stb. — És még egyet: ennek a gyakorlatban már szinte általánosan elterjedt és az idézethez képest is túlhajtott szemléletnek (az ilyesmi ui. mindig túlhajta jelentkezik) része lehet abban, amire FILÓ KATALIN a jegyzetben így utal: „... tanítványaink ... számos, a mai (közép-) iskolára jellemző ok miatt hajlamosak az otthoni munka elhanyagolására, a rendszeres felkészülés helyett

a »hajrára«". (265.) Követeljük hát meg, hogy diákjaink — a megértés és felismerés mellett — tanulják is meg mindazt, amit az iskola, a tankönyv, a tanár megtanulandónak ítél.

5. Az elmondottakat összefoglalva: a „Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába” c. jegyzet feladatát jól betöltő, korszerű segédlet az anyanyelvi nevelés módszereinek az elsajátítására. És egyben biztos alap ahhoz, hogy — az itt jelzetteket is felhasználva — hasonló színvonalú tankönyvvé érlelődjék.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Büky Béla, A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 190 lap

Kissé elriasztóan szakszerű címe ellenére BÜKY BÉLA könyve sem a pszichológiának, sem a nyelvtudománynak nem periférikus és ezoterikus tájain mozog. Tudományosan közérdekű feladatot tűzött maga elé, valóságos igényekre igyekszik választ adni, ha talán a szükségesnél több utánjárással, több irányú kitekintéssel és akríbiával is. (A konzultált vagy felhasznált irodalom arzenáljában mintegy 350 [!] adat szerepel, öt nyelven, ezekhez az adatok felsorakoztatása során még a héber és görög nyelvű megfelelés járul.) El lehet képzelni, a t é n y a n y a g tekintetében milyen kockázatos lenne Büky Bélával ujjat húzni. Büky úgy közelíti meg kitűzött célját, hogy magas szinten felel meg egyidőben három-négy szaktudomány — nyelvtörténet, lexikológia, pszichológia, sőt az exegézis — kívánalmainak. Úgy mellékesen szó esik kódextörténeti, ősz- és keresztény vallási, gondolkodás- és szokástörténeti, folklorisztikai, nyelvújítási kérdésekről is. A kiindulási és dokumentációs bázis azonban vitathatatlanul nyelvtudományi.

A szerző könyvének célját így jelöli meg: „E tanulmány . . . a pszichikumra és elemeire vonatkozó fogalmak csoportját . . . vizsgálja”, főleg „a Huszita Biblia (HtB.) anyagára leszűkítetten” (7). E cél megfogalmazása amennyire egyrészt világos körvonalú munkatervet sejtet, a későbbiekben mégis nem kevés bizonytalanság, kitágulás-beszűkülés, ellentmondás melegágya lesz. (Azt is mondhatjuk: szerencsére, amikor pl. azt olvasuk: a HtB. mellett „egyéb források is . . . fontos tényezői vizsgálódásomnak”: 7.) Leginkább a *pszichikum* terminus körül mosódnak el a határok: ez — definíció híján — gyakran változik a *pszichológia*, *lelki élet* megnevezésekkel (miközben ilyen is olvasható: „a *pszichológiai*, ill. [?] *pszichikai* vonatkozású szakszavak”). Az „Összefoglalás”-ban (154—8) már ilyen leszűkített célt vetít vissza. „Az előbbiekben a lélekfogalom és a legfőbb pszichikai teljesítmények magyar nyelvi megnevezésének kezdetét kívántam feltárni” (154), a 8. lapon viszont „a jelenkori *pszichológiai* szakszókincs és fogalomkincs előzményeit” akarja adni, „a kezdeteket feltárni”. E „kezdetekbe” azonban — a *pszichikum* terminusát most kitágítva — egyszerre beleférnek az ősvallás (sámánhit) — állítólagos — terminológiája, a keresztény fogalomkészletnek idevonható megnevezései stb. Mindezek talán a „szellemi élet” vagy a vallás terminus alá illenének jobban. A *vallási* szókészlet tekintetében egyébként is eléggé bizonytalanságban maradtunk: a „vallási fogalomvilág és kultusz szókészlete számos pszichikai [!] vonatkozású szót, kifejezést tartalmaz az ősidők óta” (9), arra is utal a szerző, hogy a kereszténység felvételével „val-

lasi-filozófiai szókészletünk átalakul” (12), arról is olvasunk, hogy a korábbi „vallási [?] szakszóanyag nem elégtette ki a XV. század folyamán Magyarországon fellépő huszitákat” (uo.), — de a vallási és a „pszichikumra vonatkozó” szókincs kapcsolatának kérdése a későbbiekben elikkad. (Az Árpád-kor szövegemlékeit sem vizsgálja át ebből a szempontból.) E mellőzések után egy kissé meglepő Büky idevonatkozó megállapítása: „igen valószínű, hogy azok a prédikációk, hittérítő beszédek és bibliamagyarázatok, melyeket az Árpád-korban a hívek magyar nyelven hallgathattak, éppen [?] a pszichikumra vonatkozó kifejezések és szavak vonatkozásában elég szűk szó- és kifejezéskincsre épülhettek”. Ez eléggé valószínű, de hogy ezzel szemben a magyar ősvallás fogalomrendszerében „a pszichikum alapfunkcióit jelölő szavak és kifejezések igen nagy gazdagságot, összetettséget mutathattak” (124—5), azt még egy hatóképzővel sem lehet indokolni.

Szerintem sokkal értékesebbek, megalapozottabbak Bükynék „a pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege” vonatkozásában a HtB. bizonyosra vehető, szóbeli előzményei kapcsán elhangzott — igaz: elég bátortalan — feltételezései: De mégis elhangzanak, jelezve, hogy ami a HtB. nyelvújító, szóalkotó munkájának látszik, annak talán nem is kicsiny része a korábbi „első” vagy „második szóbeliségben” (TARNAI), elsősorban a katechétikus szövegekben, prédikációkban, az utóbbiakhoz nélkülözhetetlen bibliafordítás-fragmentumokban már megformálódott. (Nekem ugyan az az érzésem, hogy a HtB.-nak nem volt nagyon élő kapcsolata ezzel a szóbeli hagyománnyal, — innen nem ritka esetlenségei, voluntarisztikus szóalkotásai és inkább csak kísérletnek tekinthető neologizmusai.)

A „pszichikum” bizonyítalan értelmezése hozza magával egy egész sereg rokon (vagy idegen?) kategória körüli tétováságot. E téren leginkább az *érzelmi* élet és *értelmi* tevékenység, valamint az *erkölcs* műszavainak kezelése jár sok ellentmondással. Az érzelmi világ szókészlete szavainak vizsgálatába egyszer „nem bocsátkozik bele” (146), máskor a HtB. szókészlet-gazdagító teljesítményei közé sorolja, hogy „zsoltár fordításuk révén az érzelmi élet szókészlete is rendkívül gazdaggá vált”, s — bár korábban erről szó sem esett — hozzáteszi: „valamint az erkölcs tan megnevezéseinek anyaga” (155—6). A pszichikumnak szinte határ nélkül táguló fogalomkörére legjellemzőbb talán a könyv vége felé (106 kk.) található — nem egészen világos funkciójú —, „A HtB. pszichikumra és elemeire vonatkozó szó- és kifejezéskészletének közvetlen [?] bemutatása” című fejezet, mely a)-tól l)-ig tartó szakaszokba csoportosítja a mondott szakszókincset. E szakaszok között szerepelnek ilyenek: f) A tanulás; g) A képzelet (megjegyezve, hogy a HtB. szentírási szövegei „nem utalnak a képzeletre vagy képzelőerőre” [!]; h) „Az értelem: a gondolat és gondolkodás. (A szerző szerint: „A megértés képessége... egyik alapvető sajátossága a pszichikumnak”: 124. Így kerül vizsgálat alá pl. a *beszéd* fogalomköre is.) i) Az érzelem; j) „Az akarati cselekvés”; k) „A tehetség és adottság”.

A címben jelzett „korai réteg” — némi ellentmondások árán, de újból szerecsere — szintén nem bizonyul pontosnak: a „HtB.-re szűkített” vizsgálódások után rendkívül érdekes fejezetek sorjázna elő „a tárgyalt történeti-pszichológiai szó- és kifejezésadatok továbbbélésével kapcsolatban”. Sylvester „Új Testamentuma”, a Károlyi- és Káldi-féle bibliafordítások, „A tárgyalt szókészlet sorsa a nyelvújítási mozgalom idején” s végül „A jelenkori pszichológiai szókincsnek a HtB. szókészletére visszanyúló elemei”. Talán nem sértem meg vele Büky Bélát, ha azt mondom: ezek a fejezetek sokszor a központi, a HtB.-t illető fejezeteknél is érdekesebb információkkal szolgálnak.

De térjünk végre vissza oda, ahol Büky Béla immár a HtB. „anyagára leszűkítetten” fog neki vizsgálatának. Nem mondom, hogy a bevezető, történeti részt nem lehetett volna gazdagosabban „felvezetni” (elég nagy hányada a nyelv- és társtudományok számára ismert tényekről szól), de — mentségül vagy magyarázatul — azzal is számolni

kell, amit a tudományos lelkiismeret mondat a szerzővel: a cseh huszita eredeztetés mellett „egyéb eredeztetéssel is számolnunk kell” (37). És nem fölösleges a szintén még a bevezetéshez tartozó módszertani tájékoztatás, melynek egyik kijelentése szerint a szerző által vállalthoz hasonló feladat csak „az első magyar bibliafordítást tartalmazó három kódex, a Bécsi, Müncheni és Apoc-kódex . . . idevágó adatainak összes gyűjtésével és az adatok összehasonlító jellemzésével valósítható meg” (50). Ezt a feladatot hivatott végrehajtani egy adattár, mely a HtB. magyar megfelelőiül kiemelt bibliai latin szavakat — szám szerint mintegy 70-et — lexikográfiai módon: ábécérendben hozza, megadva a feltételezett vagy kikövetkeztetett magyar jelentéseket. A szerző munkájának e központi részébe már-már felülmúlhatatlan differenciáltságú elemző és összehasonlító munkát, elképesztő apparátust és a végtelenségig finomító akribiát fektetett bele, — úgy érzem, sokszor mindezt már-már túlságba is víve. E túlzások élét — helyes önkritikával — Büky részben maga veszi el, amikor például felhívja a figyelmet egy bizonyos teljességigényben rejlő buktatókra. Egy példa: „az adattárban a szavak pszichológiai vonatkozású jelentései mellett tömegesen [!] jelentkeznek nem pszichológiai vonatkozású jelentések is” (51). Ez bizony így van, és nem kis zavart okoz. Szerintem el is lehetett volna hagyni az utóbbiakat vagy más tipográfiával elkülöníteni a valóban „pszichológiai vonatkozású jelentéseket”. (Szép számmal akadnak az adattárban olyan latin szavak, melyeknek magyar jelentései közé csak nagy kínnal lehet beerőltetni „pszichológiai vonatkozásúakat”). Egy kissé bőbeszédűre is sikerült ez az adattár, a túlzásos differenciáltság sok hordalékanyagot is hoz magával. Számomra — laikus számára — például már-már megalázó, hogy miképpen tudott Büky a latin *cor* hét [!] lapot kitevő jelentéselemzése során ilyen jelentést kiagyalni: „mint az érzelmi, akarati-törekvésbeli adottságok és tartalmak központja”. És hogy minek kell például értelmezés („gonosz lelkű testnélküli lény”) e megfeleléshez: „daemonium = ördög”? . . . A lexikográfiai „fertőzöttség” vezetett be Bükyvel ilyen elkülönítő jelentéshatárokat: „birtokos szerkezetben”, „jelzővel”, „férfiről”, „gyermekről” stb.

De megemlíthetünk olyan buktatókat is, hogy a kétféle mai magyar bibliafordítás, a mai modern források, magyarázatok, szótárak, az egyetlen szóval élő héber, görög, latin megfelelőek semmit sem bizonyítanak a HtB. fordítóinak, másolóinak jelentéstudatát illetően. — Szerintem fölösleges az íráshívségig elmenő — nyelvész lelkiismeretű — betűhűség: *típlomában* = *templomában*, *bolLefeg* = *bölcsesség*, a nyelvésznek ez a segítség nem kell, a pszichológus szakembert zavarja. — A magam laikus mivoltában azt sem tartottam volna abszurdnak, ha az adattár nem a latin, hanem a pszichológiai minősülő magyar szavakra épült volna (ahogy az a „Magyar szó- és címszómutató”-ban van).

De talán magam is túlzásokba estem a túlzások szemelgetése során. Térjünk vissza a könyv értékeihez. „Az adatok szótári felsorolását” követő „A bemutatott adatok elemzése” című fejezet például olyan kiemelkedően értékes, hogy — esetleg az előzményeket lerövidítve — ezzel lehetett volna kezdeni a munkát. Büky gondolatmenete egészen izgalmassá válik, amikor „a korábbi magyar nyelvelmékek [szövegelmékek] hasonló anyagát” fogja vállatára (163). Számszerű listája — ha talán van is benne kifogásolni való — arra alkalmas, hogy egy kissé lehűtse a Tamás és Bálint papok „önálló nyelverteremtő teljesítménye” iránti túlméretezett lelkesedést. Bár az is igaz, hogy a HtB. esetén előzményekre épülő ítélet mindig kockázattal jár, hiszen „összehasonlító adatok csak gyéren állnak rendelkezésre, és sokszor csak sejtéseink lehetnek” (152).

Persze az alkalmazott nyelvtudomány e kiváló művének még nagyon sok fejezete, szakasza megérdemelné, hogy kitérjünk rája, de nem is kell mondani, miért nem kerülhet rá sor. Büky Bélának két alaptételét mégis érintenünk kell. Az egyik az, hogy Tamás és Bálint a kereszténység elszegényítő hatásának ellensúlyozására tudatosan, sőt egy

Prágában megismert tudományos fordításelmélet követésével, alkalmazásával, a reneszánsz jegyében intellektuális-racionális alapállásból végezte bibliafordítását: tudatosan törekedtek egyértelművé tenni a szöveget. Nem is beszélve arról, hogy könyve vége felé — elsősorban HADROVICS LÁSZLÓ eredményei alapján — kénytelen elismerni, hogy a prágai indíttatás és a huszita biblia nem kizárólagos, talán még nem is a legfontosabb minta; azt is érdemes hangsúlyozni, hogy — a hittudósoktól eltekintve — a bibliafordításnak nem az egyértelműség a legfőbb feladata, s a tudatos nyelvújítási szándékot kellő mértékre szállítva, a Bibliának sokkal inkább mint *s z a k r á l i s s z ö v e g*-nek hagyományörző nyelvi sajátosságait kellene kiemelni. A szegedi klarissza apácák bizonyára nem értették az Apok. zsoltárait, de ez nem volt akadálya az őszinte áhítat felkeltésének. A bibliai szövegek fordítása során — beleértve a mai modern fordításokat is — a lexikai vagy az alak- és mondattani neologizmusok csak ritka esetben jelentenek szükséglet, érdemet és hasznót.

A másik, talán némileg szintén vitatható tétel ez: Tamás és Bálint bibliája „a pszichikumot és elemeit jelölő magyar szavak és kifejezések gazdagítása vonatkozásában *f o r d u l a t o t h o z o t t*” (26–7. — Az én kiemelésem. M. A.). Ez nagy mértékben attól is függ: vajon a HtB. nyelvújító tevékenysége (akár csak a szóban forgó szakterületen is) egyéni vagy szűk körű kísérlet volt-e, avagy szélesebb körű magyar közösségek nyelvi formálódását is befolyásolta. Igaz, hogy a HtB. mindhárom másolati darabja később az ország legkülönbözőbb területén felfedezhető, s — mint már volt róla szó — több későbbi bibliafordítás a HtB.-val véletlenül alig mondható egyezéseket mutat. De egyrészt ezeknek az egyezéseknek a száma már a kódexek bibliaszövegeiben is folyamatosan csökken, másrészt mintha a szerzőnek a pszichológiai szókincs alakulását illető, a HtB. által történő, későbbi, napjainkig tartó megtermékenyítést, befolyásolást hangoztató érvelése nem hangzanék mindenestül meggyőzőnek.

Mindezzel azonban nem akarom BÜKY BÉLA szép értékes könyve egyik zárómódatának érvényességét vitatni, hogy ti. „Tamás és Bálint huszita ihletettséggű bibliafordítása a magyar pszichológiai műnyelv előtörténetének egyik legfontosabb írásos emléke” (153).

MARTINKÓ ANDRÁS

Takács Lajos, *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 229 lap

TAKÁCS LAJOS váratlanul korán lezárult életműve is bizonyosság arra a régi nézetre, hogy néprajz és nyelvtudomány szoros szövetségben vannak, kölcsönösen segédtudományai egymásnak. Takács Lajos minden témájában, kezdve a népi történeteinknél, folytatva a tárgyi néprajz számos területén (földművelés, dohánytermesztés, vessző- és irtás-gazdálkodás) érvényesítette a nyelvészeti szempontokat is, s ezen túlmenően is számos cikke jelent meg nyelvészeti folyóiratokban.

Posztumusz kötetének tekintendő a *Határjelek*. . . című munka, hiszen az elismert néprajztudós halála után két esztendővel jelent meg.

A település határa, a senki földje a közösség számára fontos, kiemelt, számon tartandó hely; gazdasági, identitásbeli, sőt kulturális jelentősége is van. A néprajzkutatók — főleg nemzet nyelvtudomány — ezért fordultak már korán ehhez a témához. Az első köztött volt JAKOB GRIMM, aki 1843-ban a „Deutsche Grenzalthertümer”, majd 1865-ben a „Die Rechthalthertümer” című munkáját jelentette meg. K. S. BADER és munkatársai

Freiburgban az első világháborút követően a jogi népszokások kiemelkedő kutatóivá váltak. BADER a „Die schwäbische Untergang” című munkája után 1940-ben a határkutatás helyzetéről és feladatairól írt összeggést (Die Gemarkungsgrenze, Stand und Aufgaben ihrer Erforschung). A részproblémák kutatói foglalkoztak a határkövekkel (pl. J. EGLIN), LEOPOLD SCHMIDT pedig az ausztriai néprajzi atlasz összeállítása során előkerült adatokat publikálta. R. WILDHABER 1960-ban a határjelek európai elterjedéséről írt szép összefoglalást (Die europäische Verbreitung der Grenzzeugen). A magyar kutatók ugyancsak foglalkoztak a határ néprajzával (pl. RÉSŐ ENSEL SÁNDOR, GYÖRFFY ISTVÁN, TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ). Ebben a témakörben az első összefoglalás Takács Lajos érdeme.

A viszonylag kevés néprajzi adatközlés mellett a szerző nyelvtörténeti adatok, esküszövegek, határjárási jegyzőkönyvek levéltári kutatása alapján írta meg művét. Adatait az Országos Levéltár mellett Pest, Somogy és Veszprém megyei levéltárakban gyűjtötte. A kötet a magyar feudalizmus korszakának határviszonyait kívánja bemutatni. Adatainak többsége az 1700-as évekből származik, de elvétve találunk adatokat 200–300 évvel korábbiakból is.

Sajnos nem történt meg ez ideig a magyarországi határjelek teljes tipológiájának elkészítése, s ezzel még ebben az ígéretes műben sem találkozunk. Bizonyos határjeltypusokat a szerző aprólékosan bemutat. Ezek a következők: 1. Ideiglenes határjelek: földbe karcolt jel, fűcsomó, nádköteg, leveles ág (*cégér*), csóva, ruhadarabbal megjelölt ág stb. 2. Szilárd határjelek: természetes határfa, megjelölt határfa, fűrott, bevágott fa, szeges fa, képes fa, oszlop, földből készült határjel (*zsombék, homp, hancsik*). 3. Egyéb jelek: határkő, gyeptű, árok, verem. . . Eddig tart a határjelek bemutatása (I. fejezet), s az olvasónak kétsége van, hogy valóban csak ennyi határjelről tudunk-e. A szerző a II. és III. fejezetben — tipológián kívül — újabb határjeleket (más objektumokat határjel szerepben) ismertet: kút, forrás, alkalmi korcsma, pihenőhely, kőkereszt, határszéli kápolna, templom. Az olvasó ezeket joggal hiányolhatja az első fejezetből!

Nézzünk meg néhány határjelet közelebbről! A fűcsomó, a megcsomózott ág a határjel egyik elemi formája. Ideiglenessége, esetlegessége folytán nem is annyira faluhatár, mint inkább a közösen végzett mezőgazdasági munka egyes részeinek felosztására, határainak megjelölésére szolgálhatott. Takács Lajos is megemlíti olyan adatot, mely szerint a leveles ág (*cégér*) a gabonátized megjelölésére szolgál. Ugyancsak használták a megcsomózást, a leveles ágat az itt nem említett irtásoknál, vesszőszedéseknél is (vö. BALÁZS GÉZA, Tiszadorogmai adatok a vessző feldolgozásához: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. sz. Miskolc, 1983. 150–1). Számomra nem tűnik elegendő bizonyítéknak a „Czégér alatt Bort árul” 1758-ból származó adat arra, hogy ezen a helyen „leveles ág” alatt árulták a bort (36). Hiszen a TESz. adatai között már 1540-ből találunk utalást a cégér mai jelentésére: ’foglalkozást jelölő fa, kocsmacégér’ (I, 415).

Takács Lajos föltétlen érdeme, hogy az egyes határjelek pontos bemutatásánál a népies és „vármegyei” jogi terminológia gazdag tárházát mutatja be. A természetes határfa lehet például *gombos tölgyfa, buczkos* (hasas), *boklyos, könyökös, szakállas, ablakos fa* (41–4). A határköveket általában tulajdonnevekkel látja el a nép: *Keresztes kő, Kecskekő, Súlyomkő, Csókakő, Régi Nagy kő, Bába kő, Barát kő, Sátor kő, Odvas kő, Fehér kő* (105). Ugyancsak nevet kapnak a források, kutak — kultikus hely lévén ilyen motivációjú neveket: *Isten kútja, Angyalok kútja, Szent László kútja, Ereklés kút* (203).

A terminológia árnyalását elősegíti, hogy a kötetben a nyelvi adatokat mindig helyhez és időponthoz kötve találjuk. Kár, hogy bizonyos adatok nem kerültek térképre, ám néhány jellemző így is kidomborodik. A Nyugat-Dunántúlon a fűcsomó, rozsnokfű neve: *höltye fű*. Ebből származik a *höltyezés* ’határjelkészítés’ kifejezés (29). A leveles ág mint határjel a Dunántúlon *cégér*, keleten *csóva*, Szeghalom térségében *cuca*. A határdomb Nyugat-Magyarországon *homp*, keleten *komp* stb.

A határ kultikus, szent jellegét jól jelzi, hogy a határdombokban a legkülönbözlebb dolgokat ásták el: szén, kő, téglá, cserép, ivópohár, pálinka. A határ mozgalmas, villongó életét hűen tárja elénk a II. és III. fejezet (A határsértés és a határ védelme, Határjárás, határújítás). Itt egy eddig kevésbé dokumentált jogi népszokással, a zálogolással is megismerkedhetünk. A tilosban járó, legeltetőt a jogos tulajdonos „megzálogolja”: szerszámát, ruháját elveszi bizonyíték gyanánt a határsértésre. A határvillongások a szomszédos közösségek között olykor határcsatához vezettek. A határújítás a település lakóinak jeles ünnepe. Ilyenkor került sor az emlékezet erősítésére: a fiatalok határon való megcsapatására, fülhúzásra, pálcázásra.

A határ különleges, szent jellegéről szól a IV. fejezet. Itt van az öngyilkosok, az „idélen gyerekek” temetőhelye. Egy 1722-ből Türről származó leírás szerint: a határ „kezdődik a hármás fánál (s tart) az *idélen gyerekekre*” (204). A határnévi anyagban sorra találni a *Katonatemetés*, *Leánytemetés*, *Táncos asszony temetése* helyneveket. Sőt, a határ szólásokban is él. 1751-ből Gyékényesről idézi a szerző az egyébként országszerte ismert, ám a „Magyar szólások és közmondások” című kötetben mégsem található szólást: „Öllyük megh az Ördög adta teremtetét, s' csinyállunk belőle határt. . .” (212) A *határt csinálni*, azaz 'megölni' szólás a határ temetőhely jellegével függhet össze.

Kevésbé győz meg azonban a határ mulatóhelyként való bemutatása. A „bolondok halma” kifejezés például a határ szabadosságát jelzi (198). Takács Lajos szerint: „Az olyan határszélén, amely forgalmasabb útig nyúlt, szokásos volt búcsúk, vásárok, tehát nagyobb utassereg esetén alkalmi kocsmát nyitni, azaz az út melletti fák alatt egy-két hordó bort csapra ütni és kimérni.” (197.) A határra települt borkimérés legfőbb oka nem a „mulattatás”, amit az a következő sorok jelzik, hanem a kényszer. A földesúri kizárólagos bor- és pálinkamérési lehetőség ugyanis a határra már nem terjedt ki. A paraszt csak a „senki földjén” árulhatott. Ez az egyik fő oka a határszéli kocsmák, csárdák kialakulásának. A csárdák (ez az alföldi néphagyományból köztudomású) azért is települtek előszeretettel vármegyehatárra, mert így a különböző vármegyei jogköröket kijátszhatták, italméréseikben pedig kedvezményeket, vámmentességet élvezhettek. Erre utal a 187. lapon közölt tanúvallomás 1776-ból a Somogy megyei Aszalórol: „a faluhoz tartozó Boronkai alsó hegy tetején az Ut mellett Bucsúnak idejében, a' Tanúnak szeme láttára Bort is szabadon árultak, melyből ennyihányszor maga is ivott. . .”

Ki tudja, hogy mi lehet a hiedelemalapja az idegenbe vitt menyasszony határon történő utolsó megtáncoltatásának? Tény, hogy az ország több részéből van rá levéltári adatunk, Takács fülöpszállási példát idéz 1747-ből: „Izsákon Lakos Takaró Gergely Philephszállásáról Csizmadia Gergelynek leányát Feleségül vivén, Izsák felé, a' határszélén, a' Magda halmon, mint választó határjelen meg táncoltatták. Helyiségeknek régi Szokások szerint, hogy midőn a határbul ki vinnék, megh szokták a' meny Asszony táncát járni. . .” (197.)

Takács Lajos könyvében ekképp elevenednek meg a régi határhasználati jegyzőkönyvek adatai, a poros irattárakból kiszínesednek a magyar feudalizmus hétköznapi, érdekes eseményei. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a kötet jegyzetapparátusa meglehetősen hevenyészett, bibliográfiája hiányos. A lapalji jegyzetek fontos bibliográfiai adatai hiányoznak a kötet végi irodalomjegyzékből — méghozzá tucatszám. (Pl. KOVÁCS FERENC, 1964. — 11; RÓMER FLÓRIS, 1860. — 44; MADARASSY LÁSZLÓ, 1931. — 61; WENCZEL GUSZTÁV, 1860. — 98; ZOLTAI LAJOS, 1936. — 148; BARTHA KATALIN, 1958. — 157; GÖNCZI FERENC, 1902. — 170 stb.) TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ 13. lapon közölt kötetének a címe helyesen: „Magyar jogi népszokások” (egyébként ő volt a kötet egyik lektora). Sajnálatos tény az is, hogy a 84. lap aljáról néhány sor a tördelés közben lemaradt. Ezeket a hiányosságokat elsősorban szerkesztői gondatlanságnak tulajdonítom, s annak a fájdalmas ténynek, hogy a kötet Takács Lajos halála után jelent meg, tehát föltehetően

a korrektúrákat már nem látta a szerző. Csak remélni lehet, hogy a meglehetősen különböző és sokféle helyesírási sajátosságot tükröző levéltári adatokban — ahol a fentieknél jóval nagyobb a hibalehetőség — nem történtek elírások.

Szemléletében és tárgyában új munka áll előttünk. S ha az ismertetés elején már dicsértem a néprajz és nyelvtudomány módszereinek kölcsönös alkalmazását, hadd hívjam föl a figyelmet a határkutatásban még egy fontos forrásra. Ezek a földrajzi nevek. A földrajzi nevek ugyancsak számos határjellemzőt megőriztek. Ezeket sok megyénkben már összegyűjtötték és kiadták — érdemes használni őket! TAKÁCS LAJOS munkája nem tekinthető a határkérdés átfogó monográfiájának, ám az elkövetkező kutatások fő irányait jól kijelöli. A magyar jogi népszokások kutatása TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ monumentális kötete után is jelentős eredményekkel kecsegtet. A határjelek vizsgálata szemiotikai szempontból sem lehet érdektelen. Sok-sok hasonló levéltári gyűjtésre volna tehát szükség!

BALÁZS GÉZA

K Ü L Ö N F É L É K

II. dialektológiai szimpozion

Szombathely, 1987. augusztus 24–26.

Az 1941. évi magyar népnyelvkutató értekezlet, valamint a magyar dialektológusoknak 1954. évi, az akadémiai közgyűlés keretében létrejött találkozója után 1981-ben került sor az I. dialektológiai szimpozionra Szombathelyen (l.: KISS JENŐ: Nyr. CV, 508–9; MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: MNy. LXXVIII, 114–6; SEBESTYÉN ÁRPÁD, MNy. XXVI–XXVII, 231–5). A rendezvény a nyelvjáráskutatás és -oktatás időszerű kérdéseinek megválaszolásához járult hozzá. Az azóta eltelt időszak azonban szükségessé tett egy olyan eszmecsere, amely az élő nyelvívétől távolított el eredményeit és lehetőségeit veszi számba. Ezért rendezte meg a VEAB Nyelvtudományi Munkabizottsága — a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és az MTA Nyelvtudományi Intézetének közreműködésével — 1987. augusztus 24–26-án a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán a II. dialektológiai szimpoziont „Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája” címmel.

A „szimpozion” megjelölés változatlanul hagyása is jelzi a tanácskozás azon törekvését, hogy építsen az előző rendezvény jól bevált szervezési módszereire. A pénzügyi vonatkozásban nehezebbé vált körülmények ellenére 46 szakember jött el Szombathelyre. Elsősorban a hazai kutatási és (felső)oktatási intézmények küldték el szakembereiket (köztük a VEAB-régió 22 képviselőjével), de a szomszédos országok közül Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió dialektológusai, hungarológusai is képviseltetni tudták magukat. A rendezvény egyenes vonalú felépítése 27 előadást, élénk, de baráti légkörű eszmecsereben 49 hozzászólást eredményezett.

Bár külön szekcióülések nem voltak, az időrend több tematikus egység körvonalait bontakoztatta ki. Az első nap délelőttjén SZABÓ GÉZA köszöntő, majd IMRE SAMU megnyitó beszéde után BENKŐ LORÁND tartott vitaindító előadást a szimpozion fő témakörében. A „megőrizve megújítani” elv jegyében az élő nyelvi kutatások következő feladatait tartotta fontosnak: a nyelvjárási alaprétég vizsgálatát, az MNyA. anyagának további felhasználását, a történeti nyelvjáráskutatás ügyét, regionális atlaszok, jelenség- és helyi monográfiák készítését, valamint a nagy erdélyi nyelvjárásgyűjtemények felszínre

hozását. A kérdéskör fő jellemzőinek áttekintéséhez KÁLMÁN BÉLA az ALE (Európai Nyelvatlasz) tanulságaival, HUTTERER MIKLÓS a dialektológia elméleti vonatkozásaival, KISS JENŐ a kommunikatív dialektológia jellemzésével, SZABÓ GÉZA pedig a területi nyelvváltozataink szinkrón vizsgálatához szükséges szemléletmód fölvázolásával járult hozzá.

Az aznap délutáni ülészak nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai szempontokat érvényesítő kutatásokról igyekezett konkrét képet adni. KIRÁLY LAJOS az elkészült somogyi nyelvatlaszábanak jó néhány tanulságát fogalmazta meg; JUHÁSZ DEZSŐ Szolnok megye néprajzi atlaszát a dialektológia oldaláról fogta vállatára; ANTALNÉ KOLLÁTH ANNA, FITOS AMÁLIA, GUTTMANN MIKLÓS, MOLNÁR ZOLTÁN, NAGYNÉ MARKÓ JULIANNA pedig a Nyugat-Dunántúlon folyó élő nyelvi vizsgálatoknak egy-egy hang-, szóképzlet-, mondat-, illetőleg nyelvlélektani vetületéről számolt be.

A második napi tanácskozás első részében a köznyelvi kutatások szerepeltek napirenden. DEME LÁSZLÓ a tömegtájékoztató nyelvhasználatáról tartott előadást szociolingvisztikai megközelítésben. WACHA IMRE a gazdagréti televízió egy felvételén megszólalók spontán szövegmondását jellemezte mondatszerkezeti szempontból. A Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi-köznyelvi vizsgálatainak tárgyát, módszereit KONTRA MIKLÓS ismertette; KASSAI ILONA a beszédszünetek észleléséről értekezett, VÁRADI TAMÁS pedig a *-ba ~ -ban* problematikájáról mondottakkal kapcsolódott az előzőkhöz.

A következőkben a magyar nyelvterületnek a határainkon túli élőnyelvi tapasztalatairól volt szó. VARGA JÓZSEF a muravidéki magyarság körében gyűjtött gazdag nyelvjárási anyagának különböző szintjeit taglalta. BOKOR JÓZSEF a Lendva környéki Völgyfaluból, egy család köréből származó szóképzleti anyagát elemezte. VÖRÖS OTTÓ a Zoboralján megfigyelt idegen szavak tanulságait szűrte le.

A harmadik nap tanácskozását VÉGH JÓZSEF vezette be nyelvjáráskutatásunk gondjairól és feladatairól szóló előadásával. SZABÓ JÓZSEF egy Koppány menti tájszótár tervét ismertette; BALOGH LAJOS a városi nyelvjárások vizsgálatának fontosságát emelte ki. Egy-egy kutatóponton (Nyíregyházán, Hajdúhadházon és a mezőföldi Soponya községben) végzett vizsgálatairól értekezett PÁLLNÉ LAKATOS ILONA, TUKACS NÉ KÁROLYI MARGIT és SAJTOS JÓZSEF.

A részprogramok utáni vitában, amelyben a már említett előadókon kívül még HORVÁTHNÉ BERNÁTH RÓZSA és JAKAB LÁSZLÓ is szót kért, számos észrevétel, javaslat hangzott el a kutatásokkal kapcsolatban. Többen vélekedtek úgy, hogy megkülönböztetett figyelmet érdemel a beszélt nyelv tanulmányozása hagyományos és új módszerekkel. A nyelvjárásiasság mérlegelésében a kézenfekvő területi és nemzedékbeli különbségek mellett számolni kell az életmódnak, a társadalmi közeg nyíltabb-zártabb voltának, a tudatbeli viszonyoknak, valamint a nyelvi presztízsnek a hatásával is. Nem lehet közömbös számunkra az sem, hogy elfogadja-e az iskola a nyelvjárást mint egyfajta nyelvi értéket.

SZABÓ GÉZA is megemlítette ezt, amikor zárszavában összefoglalta az időszerűnek, szemléletgazdagítónak minősült szimpozion főbb tanulságait. Öröndetes, hogy differenciálódik a nyelvjárástudomány. A köznyelvhez is van közük a dialektológusoknak, mint ahogy neki is hozzájuk. Divatosnak tűnő jelenségként, de mély társadalmi, tudati alappal jelentkezett a hungarológiai témakör. Maguknak a dialektológiai kutatásoknak a „nyelvföldrajzával” viszont még nem lehetünk teljesen elégedettek. Remélhetőleg tovább bővülnek e munkakapcsolatok, amelyek négy-öt év múlva újabb tanácskozást eredményezhetnek Szombathelyen.

Ugyanígy bízunk abban, hogy a II. dialektológiai szimpozion anyaga — az elsőhöz hasonló módon — hamarosan kötetben is megjelenik.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

A XVI. nemzetközi névtudományi kongresszus Quebecben

A kongresszust 1987. augusztus 16 és 22 közt tartották a francia nyelvű kanadai tartomány múltjára oly büszke fővárosában. Színhelye az ottani állami egyetem (Laval Egyetem) „campusa” volt. Lényegében kisméretű kongresszus volt: a résztvevők száma alig haladta meg a 110-et, beleértve a számos helyi nyelvészt és a közeli kanadai városokból (Montreal, Toronto) érkezett szakembereket is. Valamivel több mint 80 előadás hangzott el. A kisméretű kongresszusoknak vannak természetesen előnyei is: Quebecben a résztvevők közti eszmecsere bensőségesebb volt, könnyű volt új ismeretségeket szerezni. Az előadások nem több mint két párhuzamos szekcióban folytak, s egy igazában érdeklődő résztvevő kis szerencsével majd minden fontos előadást meghallgathatott. A szerzők csaknem minden kéziratot a kongresszus utolsó napján leadtak a rendező helyi bizottságnak, melynek nyolc tagja azt rövidesen megszerkeszti, s záros határidőn belül megjelenteti. Összehasonlítva a hatvanas évek mammutkongresszusaival, Quebecben minden kisszerű, majdnem kisvárosias volt (kivéve az igen drága hoteleket és a régi város, a „Vieux-Quebec” vendéglátóüzemeit). A magas részvételi díj valószínűleg sok európai kollégát távol tartott a részvételtől. Nem csupán kelet-európaiakat. E nemzetközi kongresszuson csupán a Német Demokratikus Köztársaság (két résztvevő, EICHLER és HENGST), a Német Szövetségi Köztársaság (2, DAHMEN, FREIHERR v. REITZENSTEIN), Finnország (3), India (két kanadai etnikumú), Izrael (1), Japán (1), Svájc (1), Anglia (1) névkutatóiból voltak néhányan jelen. Legtöbb résztvevővel természetesen Kanada és az Egyesült Államok képviseltette magát. Az amerikaiak közül is a legtöbben a közeli New York államból valók voltak. A kongresszus fő nyelve a francia volt, e nyelven tartották az előadások kb. 50%-át (főként quebeci névtudományi témákról). Különben az angol volt az általánosan használt nyelv, még az NDK-beliek is angolul tartották előadásukat, csupán négy előadó (Dahmen, Koss, Kully, v. Reitzenstein) döntött a német mellett. A plenáris üléseken kitűnően szervezett fülhallgató-s francia–angol szimultán tolmácsolás folyt (a szekció-üléseken azonban nem). Külön színfoltot alkottak a kanadai ukránok, kiknek jelentős alapítványaik vannak Amerikában, s jó érzékkel képviselték mind óhazájuk (lásd lejjebb), mind pedig amerikai új hazájuk névtudományi tematikáit. A frankofil kizárólagossági elvnek több jelét lehetett látni Quebecben. Vasárnap este egy diákot megszólítottam a Laval Egyetem Campusán, hogy merre van az az épület, ahol a kongresszust tartják. Sértődötten hátat fordított, nyilván azt jelezve, hogy ő nem tud vagy nem óhajt angolul beszélni.

A megnyitó ünnepség a szokásos formában az egyetem modern színházi épületében zajlott le augusztus 16-án este 8 órai kezdettel. Az elnökségben 12 személy foglalt helyet. Előbb André Boudreau quebeci névtudós, a Laval Egyetem tanára s a XVI. Névtudományi Kongresszus elnöke, valamint az egyetem rektora, Michel Garvais üdvözölte a megjelenteket, majd W. F. H. Nicolaisen (Binghamton, New York) a megjelenni nem tudó Karel Roelandtnak (a Nemzetközi Névtudományi Bizottság főtákarának) megbízásából beszélt. Henri Dorion (a Quebeci Névtudományi Bizottság elnöke és az UNO Ötödik Helynévstandardizáló Konferenciájának helyettes vezetője), Ludger Müller-Wille (a Kanadai Névtudományi Társaság elnöke), Jaroslav Bohdan Rudnickij (ugyanazon társaság volt elnöke és az I. Névtudományi Kongresszus kevés élő résztvevőinek egyike). Ernst Eichler (a Lipcsében tartott XV. Névtudományi Kongresszus elnöke) és André Daviault (a quebeci bölcsészeti kar dékánja) mondtak üdvözlő beszédeket. Az ezután következő esti teljes ülésen W. F. H. Nicolaisen tartotta meg nagy érdeklődéssel kísért bevezető ünnepi előadását „Névtudományi Névtudományt” (Onomastic Onomastics) címmel. Nézete szerint a névtudomány segédtudományi jellegének további fenntartása nem indokolt; a névtudománynak nemzetközileg önálló és öncélú tudományággá kell

fejlődni. Lényegében az is már, csupán az intézményességnek kell a tényleges fejlődéshez hozzáigazodnia. Persze külön névtudományi tanszékek és intézetek vagy öncélú kutató-csoportok igen kis számban vannak jelenleg.

A kongresszus tematikai irányvonalait a további teljes üléseknek és a szekcióüléseknek összefoglaló címei jelzik (ezekre mind a humanitások épületében, a „Pavillon Charles de Koninck”-ben került sor reggel 9 órai kezdettel). A teljes ülések előadásai: MARIANNE MULON, *Anthropotoponymes: appropriations, commemoiretives* (hétfő), GEORGE STORY, *The View from the Sea: Newfoundland Place Naming* (kedd). DIETER KREMER, *Bilan et perspectives des études en onomastique romane* (csütörtök), MARGARET GELLING, *The Historical Importance of English Place-Names* (péntek); közös teljes ülés az UNO ötödik helynévstandardizáló konferenciájával (szombat reggel, teljes ülésként). A szekcióülések címei: *Anthroponymy, Theory and Methodology in Onomastics*, *Toponymy, Common Nouns and Proper Nouns*, *Anthroponymy and Toponymy, Relationships between Toponymy and Anthroponymy*, *Proper Names in Oral and Written Tradition*, *Languages in Contact* (fontos téma a többnyelvű Kanadában), *Theory and Methodology in Onomastics*, *Naming the Unknown*, *Trends in Naming*, *Etymology*. Sok előadás foglalkozott úgynevezett mikrotoponimiai témákkal (utcanevek, dűlőnevek, állatnevek). A regensburgi WOLFGANG DAHMEN az elzászi Mühlhausen utcaátnevezési problémáját vizsgálta egy német–francia kutatási program keretében. Arra mutatott rá, milyen politikai és nacionalista háttére volt a hatalomváltozások után végrehajtott utcaelnevezéseknek a városban (sok mulatságos példát említve a bürokraták együgyű nyelvi fontoskodásával kapcsolatban). A helsinki svéd LARS HULDEN a finnországi svéd nyelvjárások svéd tehénneveivel foglalkozott, figyelemreméltó általános és nyelvcserei vonatkozású névadási következtetéseket vont le belőlük. Egészében véve az előadások inkább adatszűrűek, semmint elméletieskedők voltak: a mai amerikai nyelvészeti kutatási elveknek megfelelően nagyobb súlyt fektettek a tárgyszerűsége, mint elméleti kérdések boncolgatására. A quebeciek természetesen sokat foglalkoztak saját francia helyneveikkel s közvetve Quebec nemzetiségi-nyelvvédelmi problematikájával. Figyelemre méltó volt ebben elsősorban az, hogy mennyire érzékenyen reagálnak az emberek a helynevek nacionalista indítékú megváltoztatására még olyan nagy jólétnek örvendő országban is, mint Kanada vagy az Egyesült Államok. Az indián, francia vagy spanyol nevek rátelepedéses elangolosodásával többen foglalkoztak (a franciával mind Louisianában, mind Quebecben). E szempontból volt jelentősége az UNO Helynévstandardizáló Konferenciájával közösen tartott ülésnek szombat reggel; e szervezet a harmincas évek óta képviseli azon elvet, hogy helyneveket csak a helyi lakosság egyetértésével szabad alkotni vagy megváltoztatni. Történelmi hagyományú helynevek politikai szempontból és a helyi lakosság akarata ellenére történő megváltoztatása elítélendő.

Félreismerhetetlen volt a quebeci francia hagyományú névanyag bemutatásának fontossága a programbizottság munkájában. Erre elvi okokból többnyire francia nyelven került sor, s így a hallgatóság is többnyire francia nyelvű (helyi, quebeci) volt. Ugyanazon célt szolgálták a szerdai kirándulások is (egy félnapos s egy egész napos), melynek során Quebec városában (fél napig) és Quebec környékén (egy napig) utaztak autóbusszal a résztvevők; miközben a francia utca-, dűlő-, városrész- s egyéb helynevek meg víznevek eredetét magyarázták mikrofonon a túravezetők.

Az előadások elméleti hozamával kapcsolatban talán a helynevek és személynevek közötti kapcsolatok fontossága volt a legszembevetőbb. Sok táján a világnak a helynevek nem vezethetők le ismert nyelvek közneveiből. Az etimológusoknak ilyenkor fel kell vetniük a személynévi eredet lehetőségét. Egyesek azonban kritikusan szemlélték a fáradozásokat. E sorok írója egyik előadásában a Moszkva folyó nevét személynévből próbálta magyarázni (a *Mózes* vagy *Makarios* beceformáiból). Rámutatott azonban arra

is, hogy a név a magyar *mos* (finnugor *moska) volgafinn megfelelőiből is származhat. A vitában az NDK-beli KARLHEINZ HENGST megjegyezte, hogy a köznévi eredet (a *moska-ból) szerinte valószínűbb. Előbb ki kell méríteni a köznévi magyarázat minden lehetőségét, mielőtt a személynévi eredet mellett döntünk. Érdeklődés kísérte e sorok írójának másik előadását is, a jellegzetes magyar-nomád névadási szokásról, hogy tudniillik a honfoglalás utáni első három évszázadban személynévek továbbképzés nélkül lehettek hely- (és víz)névvé. Az előadás eredetileg „workshop”-nak készült, s célja az volt, hogy felhívja a világ névtudósainak a figyelmét e jelenségre azt remélve, hogy azok saját területükről járulnak majd hozzá esetleges hasonló névadási szokások leírásával a téma globális értékeléséhez. A jelenlevő más kultúrkörből származó résztvevők véleménye az volt, hogy ez a névadási típus elég ritka; még afrikai bennszülött nyelvekben is van mindig valamilyen sajátos jel a helynevekben, mely azokat a közsői vagy személynévi alakoktól megkülönbözteti. Az amerikai bevándorlók mesterséges névadásainak (*Bauman*, *Bismarck*, *Pierre*, *Calver*, *Cleveland* stb., SH. EMBLETON ellenvetése) nincs e szempontból jelentősége. A vita során L. HULDEN előadta, hogy Finnországban vannak ilyen típusú helynevek. Én megjegyeztem, hogy azok korábbi *-la/-lā* végződésű teleknevek rövidülései lehetnek. ERNST EICHLER német területről hozott izolált (nem rendszert alkotó) példákat, majd MIKLOSICHnak meg JAN STANISLAVnak a szlovák *Boleraz*-zal kapcsolatos helynév-magyarázatát adta elő. E helynevet én előadásomban a magyar *Barla* személynév *-ta* vagy *-da* képzős becézőalakjából magyaráztam. A feltételezett szláv *Bolerad* nincs jól dokumentálva (MILKOSICH, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen* 35: *bayarad prope Tyrnay*-ján kívül nem ismerek adatot rá). A *-z* a mai szlovákban arra utal, hogy a név egy korábbi *Boleradz*-ból keletkezhetett. Ha ez valóban így van, akkor a név szláv possessiv-képzővel *Bolerad + ji* re megy vissza, tehát továbbképzett személynévből és nem pusztai helynévből keletkezett. A név tehát nem alkalmas annak bizonyítására (amit STANISLAV [Slovenský juh I, 129 és II, 65] megjegyzéseire alapozva EICHLER tett), hogy a szlávok is alkottak volna helyneveket pusztai személynévből. Egyébként is a szlovákok a magyar helynevek megváltoztatása során 1918 és 1945 után a Felvidéken mindig továbbképzett személynéveket tettek helynévvé (*Gabcikovo*, *Kolarovo*, *Palarikovo* s nem egyszerűen *Gabcik, *Kollar vagy *Palarik), bizonyítva ezzel, hogy ők (s a névváltoztatások nyelvészeti szakértője, J. Stanislav) idegen (magyar) jellegűnek tartották a pusztai személynévek helynévi alkalmazását.

Magyar szempontból fontos volt ANNA-MARIA VLASENKO-BOJČUK előadása „Ukrainian Vestiges in Transsylvania” (csütörtök, 16 : 30). Azt bizonygatta, hogy egy általa felfedezett (?) és eddig ismeretlen (Joh. Baptist Homann 1663–1724 által készített) nürnbergi térkép erdélyi része ukrán jellegű helyneveket tartalmaz. Az ukrán költő, Ivan Franko (1856–1916.) foglalkozott e témával egy a szlavisztikában nemigen ismert onomasztikai munkájában. (Slidi Rusyniv u Semuhorodi). Sajnos, az előadó helynévi azonosításai nem voltak ellenőrizhetők a helyszínen (ezt magyarországi szakembereknek kell elvégezniük). Az előadás összefoglalójában a Homann-térkép keletkezéseként tévesen a XV. század volt megadva. MICHAEL NOGRADY, a Kanadai Névtudományi Társaság folyóiratának, az „Onomastica Canadiana”-nak szerkesztője „Treatment of Hungarian Names in Canada” címen tartott előadást. Olyan formákat vizsgált, mint *Sabu*, *Torok* (<*Török*), *Namath*.

Két zártkörű névtudományi közgyűlés zajlott le a kongresszus rendezvényeinek sorában. Hétfőn este a „Canadian Society for the Study of Names”-é és az „International Committee of Onomastic Sciences”-é (csütörtök este). Két jól sikerült társadalmi esemény volt a kongresszusnak. Az egyik kedden este a hihetetlenül hatásosan épített híres neogótikus palota, a „Chateau Frontenac” szalonjában, a másik a díszvacsora pénteken

este a kikötő hatalmas modern vendéglőjében. Mindkét rendezvényre csak azok a vendégek voltak hivatalosak, akik a külön részvételi díjat előre befizették.

E sorok írója részt vett a VI. Névtudományi Kongresszuson (1961 márciusában; Firenze/Pisa). Magyar részről azon jelen volt Bárczi Géza, Balázs János, Benkő Loránd; a híres külföldi magyarok közül ott volt Várady Imre, Pálincás László, Szemerényi Oszvald. Összevetve az akkori résztvevői számokkal, a magyar és a közép-európai névkutatók aránytalanul kis százaléka sajnálatos jelensége volt a quebeci kongresszusnak. E kisméretű kongresszus egészében véve mégis mérföldkő a nemzetközi névtudomány fejlődésében. A kutatási elvek s a névtudomány önelvű státuszának jegyei az elmúlt huszonöt év során kétségtelenül megszilárdultak. Az adat ma talán még fontosabb, mint két évtizeddel korábban volt, amikor főleg interpretációs és elméleti kérdések érdekelték jobban a nyelvi kutatások nemzetközi korifeusait. A quebeci kongresszus világosan kifejezésre juttatta az új fejlődési elemeket, s ezért lényegében jól sikerültnek minősíthető.

DÉCSY GYULA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Ligeti Lajos

(1902—1987.)

Kőrösi Csoma Sándor göttingai tanulmányai és a tibeti évkönyvek ködös utalása alapján Észak-Kína nyugati határán élő jugarok földjére (vö. 22, 84, 44, 82)¹, a magyarok általa vélt őshazájába törekedett volna. 100 évvel később Ligeti Lajos — már szilárd nyelvészeti, földrajzi és néprajzi ismeretekkel tarsolyában — Észak-Kína vidékére, Belső-Mongóliába utazva már előre tudta, hogy nem a magyarok őseit fogja megtalálni, hanem az ősmagyarok életformájához és művelődési viszonyaihoz hasonló, rokon kölcsönszavakat hordozó népet fog a mongolokban lelteni.

Ligeti Lajos Balassagyarmaton született 1902. október 29-én. Édesapja csizmadiamester volt, aki két fiának gondos nevelést nyújtott. Lajos fia mind a gimnáziumban, mind későbbi tanulmányai során tiszta kitűnő volt. Verne Gyula és May Károly regényeinek inspirálására érdeklődés ébredt benne távoli népek és különösen távoli nyelvek iránt. Gimnáziumi tanárai (köztük néhány volt kollégista) a középiskolai tananyagot messze túlhaladó tudományos ismeretterjesztő irodalommal és nyelvkönyvekkel látták el. Az ambíciózus ifjú felsőbb osztályokban azon töprengett, hogy széles körű érdeklődésének hol találhatna, esetleg külföldön, továbbképzési teret. Ezért Gragger Róberthez, a berlini Collegium Hungaricum igazgatójához fordult, akitől azt az útmutatást kapta, hogy a budapesti Eötvös Kollégiumban minden lehetőséget megtalál érdeklődési körének továbbfejlesztésére.

A Kollégiumból felvételi kérelmére kedvező választ kapott, felutazott Budapestre, akkor járt először a fővárosban. B. G. úr, a kollégium legendás hírfi igazgatója egymaga végezte el a „fejtapogatást”, és miután a jelölt jelesen fordította kapásból a találmomra eléje tett francia, német és latin szövegeket, azonnal felvette. A kollégium az akkori

¹ A zárójelbe tett számok LIGETI LAJOS „A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van” reprint cikkgyűjtemény (Budapest Oriental Reprints sorozat) II. kötetének végén (Bp. 1977.) összeállított bibliográfia sorszámai; a p. + szám 1986. évi monográfiájára való hivatkozás (A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp.).

iskolarendszerhez igazodva az arra alkalmas hallgatókat a klasszikus nyelvek felé irányította, így Ligeti latin–görög szakos lett, de érdeklődése a legendás kelet, a magyarság keleti kapcsolatai felé terelte.

A lelkes ifjú nyelvész pályakezdésekor a sors kegyéből a Bölcsészeti Karon több olyan kiváló tanár működött, aki pályájára elhatározó befolyást gyakorolt. Gombocz Zoltán, aki éppen Ligeti golya korában került át a kolozsvári egyetem ural-altaji nyelvészeti tanszékéről a pesti egyetem magyar nyelvtörténeti tanszékére, valamint Németh Gyula a turkológia és Melich János a szlavisztika tanára, akik egyben a magyar őstörténet avatott mesterei voltak.

Ligeti figyelmét elsősorban Gombocz úrnak a magyar nyelv történetéről és főleg a magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavairól tartott előadásai kötötték le. Hogy alaposan megértette mestere tanításait, az mutatja, hogy Gomboczhoz hasonlóan ő is első publikációját (még egyetemi hallgató korában) csuvas tematikából írta (1). Gombocz előadásai a török jövevényszavakról csak egy rövidre fogott könyvmatos jegyzet alakjában jelentek meg 1929/30-ban, ezt 30 évvel később Ligeti adta ki nyomtatásban (142).

A csuvas mellett különösen felfigyelt arra, hogy a „Bulgarisch-türkische Lehnwörter”-ben a török megfelelők mellett fel voltak tüntetve az akkor hozzáférhető forrásokból merített mongol szavak is, melyek több speciális hangmegfelelés tekintetében fel tűnő hasonlatosságot mutattak a csuvasal.

Mindezek az indítékok készítették őt arra, hogy egyetemi tanulmányainak „sub auspiciis” minősítéssel való befejezése után Párizsba, az orientalisztikai stúdiumok legkiválóbb műhelyébe kérjen ösztöndíjat. Tanárai látták a tehetséges ifjú tudós oroszlánkörméit, és mindenképpen támogatták kiutazását, mely végül is három évre nyert meghosszabbítást (1925–28). A Sorbonne-on Henri Masperonál tanult kínait, Jacques Bacotnál tibetit. A tibeti kollegium hallgatói úgy üdvözölték, mint aki már hazulról jól tudhat tibetit, hiszen Kőrösi Csoma honfitársa. A legnagyobb, életre szóló hatást Paul Pelliot tette rá, a belső-ázsiai filológia és nyelvészet egyetemes tudású nagymestere, aki egyebek közt a buddhista mongol irodalommal és gazdag tibeti, kínai párhuzamaival ismertette meg óráin és válogatott hallgatóinak szombat délelőttönként lakásán tartott konzultációin. A sokrétű, messzeágazó anyag alapos ismeretén kívül őtöle sajátította el azt a speciális kutatási módszert, melynek segítségével pályafutása során ő világviszonylatban is a keletkutatás élvonalába került. Ezen hatalmas tudásanyagot itthon Ligeti párosította nemzeti stúdiumunkkal, a magyar őstörténet kutatásával.

E szilárd és széles alapok birtokában Ligeti mielőbb helyszíni terepmunkával akarta a magyar keletkutatás bázisát megteremteni, úgyhogy hazatérte után ösztöndíjért folyamodott az altajisztika második legfontosabb terepén, mongollakta vidékeken folytatandó kutatásokra. A kapott ösztöndíj lehetővé tette, hogy három évet kutathasson Belső-Mongóliában. Ligeti a súlyos gazdasági világválság előestéjén távozott Magyarországról, és egy Marseille-ből induló francia postahajón utazott Pekingbe. Kutatásait a Kínában dúló belháborúk és rablóbandák garázdálkodásának korszakában három éven át (1928–31) folytatta. Kínai szakács-szolgája, mindenek „titkára” kíséretében sorra látogatta a buddhista lámakolostorokat, melyekben hideggel, nélkülözésekkel dacolva tanulmányozta a mongol kanonikus irodalomnak tibetiből fordított 106 kötetes gyűjteményét, a Kandzsurt (89, 178), a történeti irodalmat, a szépirodalmat, a nyelvtanokat, a tibeti– és kínai–mongol szótárakat. Teljesen belemerült a vallástörténeti vizsgálatokba, mert tudta, hogy a buddhizmus helyi változatának, a lámaizmusnak mélyreható ismerete nélkül nem volna képes a sajátos műveltség, a bizarr szemléletmód mélyére hatolni, amely legmélyén megőrizte az ősi nomád életforma alapjait. Munkatervének másik fele az volt, hogy a magyarral a honfoglalás előtt kapcsolatba került török nyelvek rokonságá-

nak vizsgálatához új adalékot szolgáltató, főleg archaikus mongol nyelvjárásokat tanulmányozza, és a hagyományos mongol életet pásztorszállásokon is vizsgálja. Már Pekingben és a lámakolostorokban sikerült megvásárolnia egy kis gyűjteményt mongol és tibeti fanyomatokból, kéziratokból, mellyel hazatérte után a MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményét gazdagította (vö. 246, 258). Mongóliai kutatóútjáról tudományos jelentést adott magyarul és francia nyelven (18, 19, 28) és lebilincselő útleírást a művelt nagyközönség számára: „Sárga istenek, sárga emberek” címmel (38).

Hasonló céllal, peremnyelvek kutatására indult 1936-ban Afganisztánba, és az itt töltött egy év alatt igyekezett a tatárjárás korában idekerült mongol törzsek már kihaltó-félben levő nyelvi maradványaiból anyagot menteni (67, 110, 115), nem feledkezve meg a vidék török nyelveiről sem (114, 128, 137).

Már Mongóliából való hazatérte után mint magántanár megindította előadásait mongol nyelvből, valamint Belső-Ázsia történetéről, az ázsiai térségből egy évezreden át egymás után Európára törő nomád népek (hunok, avarok, türkök, kazárok, kipc sakok, tatár mongolok) pusztító hadjáratairól. Ezen előadásait látogattuk nagy érdeklődéssel mint első hallgatói Halasi-Kun Tiborral, Sinor Dénessel, Györffy Györggyel együtt, még a Múzeum körúti A épületben.

Az École des Langues Orientales Vivantes 1934 és 1935-ben ismételten megpróbálta őt megnyerni kutatójának, majd tanárának, de Ligeti csak egy-egy szemeszterre vállalta el az oktatást Párizsban.

Ami Ligeti Lajos hazai karrierjét illeti, a Tudományos Akadémia 1936-ban választotta levelező tagjai sorába, és 1939-ben kapta meg nyilvános rendkívüli tanári, majd a számára alakított Belső-ázsiai Tanszéken ny. rendes tanári kinevezését, melyen a mongol és tibeti stúdiumok több tudós generációját indította útjára. 1942-ben a Bölcsészeti Kar őt bízta meg a Kelet-ázsiai Tanszék megüresedett tanári posztjának betöltésével is. A sajátján kívül e tanszék vezetését húsz éven át töltötte be, míg átadhatta a felnövő új tudós nemzedéknek.

Hogy azonban mindezen belső-ázsiai stúdiumok megindításának egyik fő célja a magyar őstörténet komplex vizsgálata volt, ezt legékezebben tanúsítja, hogy 1941-ben elvállalta a Magyarságtudományi Intézet vezetését is ügyvezető igazgatói minőségben. Ezen intézet égisze alatt a keletkutatók és a többi segédtudomány vezető gárdájának részvételével ekkor dolgozta ki „A magyarság őstörténeté”-nek máig is iránymutató modern szintézisét (1943., reprint 1986., vö. 85–8), mely újabb lépést jelentett előre e rendkívül összetett tudományágban NÉMETH GYULA „A honfoglaló magyarság kialakulása” c. alapvető műve után.

Mivel a turkológiai oktatásnak és kutatásnak már megvolt a hazai fellelőgára, a Németh Gyula vezetése alatt álló „Török filológiai és magyar őstörténeti tanszék”, így Ligeti figyelmét elsősorban a török jövevényszavaink kutatásához eddig kellően tekintetbe nem vett mongolra és más altaji társnyelvekre koncentrált.

A budapesti egyetemen már Budenz József kiterjesztette kutatási területét az egész ural-altajisztikára (vö. 252, 253), és ez a szempont Gombocz Zoltán munkásságában is kiemelkedő helyet kapott, de nála az altajisztika nem vált önállóan művelendő stúdiummá; az altaji nyelvek csak annyiban érdekelték, amennyiben összehasonlító nyelvi anyagot szolgáltatottak török jövevényszavainkhoz.

Ligeti elvben nem tagadta az altaji rokonság lehetőségét, az eddigi magyarázati kísérletek azonban e tételt nem igazolták. Mindenesetre először a feltételezett rokon nyelvek gyökerei felé tájékozódott; így szemügyre vette a mongolnak tartott ősi kitajt, ennek kitaj és kínai írásos emlékei azonban sokáig megfeythetetlennek bizonyultak (14). Behatóan foglalkozott a mandzsu legközelebbi ősi rokona, a dzsürcsi emlékeinek megfeytésével, és jelentős eredményeket ért el a kutatásban (96, 112, 143). Tervezett monográ-

fiájának két, kéziratban maradt fejezete remélhetően néhány éven belül megjelenhet. Hasonló intenzitással vizsgálta a kínai szövegekben fennmaradt barbár nyelvi glosszákat (81, 101, 144), a sino-ujgur emlékeket (147, 179, 197).

A mongol nyelv régi (XIII–XIV. századi és válogatva XV–XV. századi) szövegeit tanítványaival együtt előbb a *Mongol Nyelvemlékek* 14 kötetében, majd a „*Monumenta linguae mongolicae collecta*” sorozatban gyűjtötte össze. E szövegek végső soron egy közép-mongol, illetve preklasszikus mongol szótár anyagát fogják szolgáltatni.

Különös figyelmet szentelt az arab és kínai lexikográfia korai emlékei értékes mongol (és török) anyagának. Az arab–mongol (perzsa–mongol) glosszáriumok négy emléké külön monográfiában készült kiadni. Közülük az isztambuli szótár anyaga feldolgozásában meg is jelent (148, 157), a Halasi-Kun Tibor által feltárt arab írásos jemeni Hexaglott mongol columnája kiadásra készen áll.

Behatóan tanulmányozta a mongol irodalom legértékesebb emlékeit, elsősorban „*A mongolok titkos történetét*”-t (150), mely irodalmi szépsége mellett elsőrangú néprajzi, művelődéstörténeti és történeti forrásmű is, valamint „*A bölcsesség kincsesára*” híres buddhista aforizmagyűjtemény tibeti és addig ismeretlen mongol fordítását, melynek legrégebbi kéziratát éppen ő fedezte fel 1929-ben belső-mongóliai kutatóútja során és adott ki a *Bibliotheca Orientalis Hungarica* sorozatban (95). E becses műveket évtizedeken keresztül olvastatta tanítványai egymást követő nemzedékeivel, de magyar fordításukat csak jóval később publikálta (1952., 1984.).

Ligeti Lajos nyelvészeti munkásságának középpontjában a magyar nyelv régi török jövevényszavainak kutatása állt. E témából írta cikkeinek több tucatra menő sorozatát tudományos pályájának kezdetétől (1923-tól) fogva élete végéig: egyes szavak etimológiájáról (30, 31, 34, 42, 46, 49, 50, 53, 65, 66, 71, 79, 91, 92, 132, 133, 174, 182, 183, 192, 199, 206, 241, 247 – 11, 59, 60, 163, 257, 259, 260), akár mint új trouvaillet, akár az eddigelé javasolt, de nem kielégítőleg adatolt vagy bizonytalan etimológia új igazoló adatokkal, új megoldással való kiegészítését. Cikkeinek nagy részében új hangtörténeti szabályosságokat tárt fel, új hangtani megfeleléseket munkált ki (51, 52, 55, 69, 72, 80, 78, 81, 111, 123, 132, 140, 146, 159, 189, 231, 237, 240). Az ősmagyar kor utolsó fél évezrede újonnan felismert hangtörténeti korszakolása több etimológia helyesbítését, illetve biztosítását tette lehetővé, és ezáltal a magyar őstörténet gazdaságtörténeti és művelődéstörténeti vizsgálatához több új szempontú megoldás felismeréséhez nyújtott segítséget.

Hogy a magyar őstörténet és keleti kapcsolatainak felderítését tekintette orientálistitikai munkásságának fő feladatául, ezt Ligeti tanulmányain kívül tudományos-népszerű műveiben is hangsúlyozta, melyek mindegyikében külön fejezetet szentelt a keletkutatás magyar őstörténeti vonatkozásainak, így a „*Sárga istenek, sárga emberek*” (1934.), „*Afgán földön*” (1938.) és „*Az ismeretlen Belső-Ázsia*” (1940.) c. kötetekben.

Komoly gondot okozott neki is az a kérdés, hogy mely török nyelvből, illetve nyelvekből vettük át régi török jövevényszavainkat. Az előző kutatás a kérdést többnyire megkerülve határozta meg: „régii” vagy „honfoglalás előtti” török jövevényszavak meghatározással illetve őket. Ez a helyzet megváltozott, mikor Gombocz „*Bulgarisch-türkische Lehnwörter*” c. műve megjelent, a „bolgár-török” történeti nyelvészeti meghatározást fogadta el a tudományos irodalom. Ligetinek már kezdettől (1926-tól) – nyilván Pelliot hatására – kételyei támadtak ezen elmélettel szemben, illetve ettől kezdve a „kazárt” tartotta az átadó nyelvnek, mindenesetre ezt a véleményét csak ritkán és óvatosan emlegette. Évtizedeken keresztül török jövevényszavainkról írt cikkeinek sorozatában hol „régii”, hol „régibbi” töröknek nevezte jövevényszavainkat (persze a csuvasos jegyek kihangsúlyozásával). Bárczi Gézának és a TESz. cikkírójának, Kakuk Zsuzsának is azt ajánlotta, hogy kerüljék a bolgár-török megjelölést.

1986-ban megjelent, életműve összegezésének számító „*A magyar nyelv török*

kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban” c. monumentális monográfiájában úgy próbálja feloldani az átható nyelv problémáját, hogy „mai ismereteink szerint a kazárok ugyanazt a török nyelvet beszélték, mint a bolgár-törökök (onogurok)”, (p. 350) illetve egy másik helyen: „a bolgárokon kívül a kazárok is csuvasos típusú nyelvet beszéltek” (p. 489), megengedve, hogy „a bolgár-török és kazár területen a csuvasos nyelven kívül beszéltek egy köztörök típusú nyelvet is” (p. 7).

A török kölcsönszavak vizsgálatával kapcsolatban behatóan tanulmányozta az altaji rokonság alapkérdésének egyes vonatkozásait; a török–mongol nyelvviszonyt, a török nyelvek egymáshoz fűződő kapcsolatát, alapvető fontosságú nyelvtörténeti eredményekkel gazdagította a csuvas nyelv történetét, feltárva a török nyelvek körében elfoglalt helyét, perdöntő fontosságú megállapításokra jutott a csuvas nyelv korszakolását illetően. Ligeti már hallgató korában kijárta a Gombocz-iskola magyar nyelvtörténeti kurzusait is, gondos figyelemmel kísérte Bárczi Géza nyelvtörténeti eredményeit a török–obi-ugor relációban (159) és a magyar hangtörténet korai szakaszával kapcsolatban, így szuverén módon nyúlt a magyar nyelvtörténet kérdéseihez is; különösen jelentősek az ősmagyar korszak nyelvéllapotával kapcsolatos megállapításai.

Nemzetközi vezető színvonalú orientalista iskolájából olyan tudományos gárda nőtt ki, amely biztosítja az altajisztikai stúdiumok, a tibeti és távolkeleti nyelvészeti és filológiai kutatások további virágzását. Belső-ázsiai tanszékét, melyet már a 60-as évek végétől akadémiai kutatócsoporttal erősített meg, nyugdíjba vonulása után rábízta Kara Györgyre. De az ő hathatós szervezőmunkájával alakult meg Szegeden az altajisztika másik fellelővára is Róna-Tas András vezetésével, mely a magyar altajisztika olyan kincsesáráihoz jutott, mint Németh Gyula turkológiai könyvtára (JATE Altajisztikai Tanszék) és Ligeti Lajos altajisztikai, belső-ázsiai és kelet-ázsiai könyv- és folyóirat-gyűjteménye (JATE Egyetemi Könyvtár). A keletkutatás jelentős központjává vált a MTA Orientalisztikai Munkaközössége Ligeti egyetlen aspiránsa, a marxista filozófus és sinológus Tőkei Ferenc irányításával. Ezzel az évtizedeken át folytatott kitartó tudományos szervező munkával megteremtette a keletkutatás mint magyar nemzeti stúdium szilárd bázisait és annak tudományos utánpótlását.

Ligeti Lajosnak a magyar nyelvtudomány iránti elkötelezettsége tudományos közéleti tevékenységében is mindvégig alkotóan jelentkezett. Hallgató korától kezdve tagja volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, és szoros kapcsolata azután sem lanyhult, miután az orientalisztikai szakosztály kinőtt a Társaság kereteiből. A keletkutatók tábora Ligeti fáradozásaival az 1968 decemberében újjáalakult Kőrösi Csoma Társaságban tömörült. 1949 óta húsz éven át viselt akadémiai alelnöki tisztsége mellett elvállalta a MTA Helyesírási Bizottságának és Könyvtári Bizottságának elnöki tisztségét. A keletkutatási és magyar nyelvészeti stúdiumok ösztönzésére, utánpótlásának előmozdítására nagy összegű jutalomalapítványt tett a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Révai- és Gombocz-díj) és a Kőrösi Csoma Társaságnál (Kőrösi Csoma-díj), hozzájárult a szegedi altajisták Kuun Géza emlékérem-díjához, de nem feledkezett meg középiskolai alma materéről, a balassagyarmati Balassi Bálint Gimnázium tanári kara számára is tett alapítványt.

A magyar orientalisztika tudományos közleményei nemzetközi megszólaltatásának kibontakoztatására ő indította meg 1950-ben a MTA „Acta Orientalia Hungarica” folyóiratát, ő alapította a „Kőrösi Csoma Kiskönyvtár” sorozatát (1966.). Már 1938-tól ő szerkesztette a „Bibliotheca Orientalis Hungarica” akadémiai könyvsorozatot.

Mindvégig lelkes híve volt az Eötvös Kollégium eszméjének, és az Eötvös Kollégium Baráti Körének haláláig alelnöke volt. Ő volt a legrégebbi tagja a MSZBT elnökségének, melyet Szentgyörgyi Alberttel és Zilahy Lajossal 1945-ben közösen alakítottak meg.

Ligeti már egyetemi hallgató korában meghívást kapott az akkor Szinnyei József

presideálta Kruzsokba, melynek kutatóútjáról hazatérve „falas” tagja lett, és a hatvanas évek végén bekövetkezett osztódás után mint az Orientalista Kruzsok doyenje vitte tovább a zászlót.

Ligeti akadémikus eltávoztával nemcsak a keletkutatók általa nevelt népes tábora vesztette el mindig segítőkész, útmutató mentorát, hanem a magyar nyelvtörténet és a magyar őstörténet minden művelője is.

SCHÜTZ ÖDÖN

Imre Samu köszöntése születésének hetvenedik évfordulóján*

Tisztelt Hallgatóság, kedves Kollégák !

Társaságunk nemes hagyománya, hogy ünnepi ülésen köszöntjük azokat a nyelvtudomány művelésében kiváló eredményeket elért tagtársainkat, akik életkoruknak viszonylag magas és kerek számmal kifejezhető szakaszához érkeztek. Ezzel az aktussal az ünnepeltet nem figyelmeztetni akarjuk arra, hogy jelentékenyen túllépte már — Dantéval szólva — az emberi élet útjának felét, hiszen jól tudja, éri azt maga is. Egykori mesterünk, feledhetetlen öreg barátunk, Pais Dezső mondta annak idején születésnapjára válaszképpen, hogy ünnepelésre, örvendezésre ilyenkor „aránylag” nem sok okot lát, hiszen nem valami nagy öröm idősnek lenni, nem valami különleges dicsőség hetven évet megérni. S nyilván így is igaz. Az efféle megemlékezéseknek az azonban mindenképpen célja és egyúttal lehetősége, hogy az adott alkalmat megragadva, ünnepélyes formában fejezhessük ki jeles tagtársaink személyisége iránti nagyrabecsülésünket, hogy a szakmai közösség megnyilvánulásának jegyében és erejével adhassuk jelét teljesítményük elismerésének, — eddigi tudományos pályájukon elért eredményeik felidézésével, méltatásával.

Igen tisztelt Imre tanár úr, kedves Samu barátom !

Most Te kerültél abba a helyzetbe, hogy átlépve életednek egy nevezetes küszöbét, elfogadd tőlünk a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya, valamint tagsága és rajta keresztül nyelvtudományunk művelői nevében mondandó köszöntésünket, benne pályád méltatását és további életutadra vonatkozóan szívből jövő jókívánságainkat.

Ez a műfajánál fogva is rövid köszöntő természetesen nem alkalmas arra, hogy szaktudományi munkásságod közel fél évszázadát tüzetesebben elemezhessük, s elmondhassunk rólad mindent, amit említeni érdemesnek tarthatnánk. Ezért nekem, akinek köszöntésed megtisztelő feladata jutott, meg kell elégednem azzal, hogy életed, tevékenységed néhány fontosabb mozzanatát kiemelem.

Azok közé a nem kevés számú nyelvészek közé tartozol, akiknek születési helye, szülőföldjük jellege, miliője, sorsa bizonyos mértékben meghatározta pályájuk irányát és jellegét. Nyilvánvalóan ez a tényező plántálta beléd az anyanyelv ügye iránti vonzalmadat, amely csak tovább erősödhetett a pápai református kollégium geniusz locijának, majd a Csúry Bálint nevével fémjelezett debreceni egyetemen töltött éveknek hatására s vitt el az anyanyelv nemzeti jellegű tudományának műveléséhez. Így magától értetődő az is, hogy első tudományos közleményeid, 1939-től több éven keresztül, mind szülőfalud nyelvi problémáihoz kapcsolódtak. Íme egypár cím legkorábbi cikkeidből: Nyelvi szöveggyűjtés Felsőőről (MNny. I, 164—70); Felsőőr helynevei (uo. II, 47—80); Az *é* hangok

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1987. november 3-án tartott felolvasó ülésén.

állapota a felsőőri nép nyelvében (uo. III, 115–29); Felsőőri népnyelvi szövegmutatvány (uo. III, 370–4); Német kölcsönszók a felsőőri magyarság nyelvében (uo. IV, 183–95); A *-nek* rag érdekes használata a felsőőri népnyelvben (MNY. XXXVIII, 136–8); A felsőőri nyelvjárás ismeretéhez (uo. XXXVIII, 310–1); – és még sorolhatnám tovább azokat a címeket, amelyek mind a további munkásságodat nagy mértékben meghatározó témák felé, közelebből a felsőőri nyelv, tágabban a nyelvjáráskutatás felé mutatnak.

A felsőőri nyelvjárás problematikája munkásságod későbbi szakaszaiban is minduntalan visszatér: még számos alaposan elemző közleményedben mutattad be ennek a páratlan érdekességű magyar nyelvjárásszigetnek legérdekesebb jelenségeit. Az ide vágó ismereteket két szintézisbe is hoztad: „A felsőőri nyelvjárás”-sal (Bp., 1971.) nyelvjárásli kismonográfiáinknak, a „Felsőőri tájszótár”-ral (Bp., 1973.) regionális szótárainknak a sorát gyarapítottad, és adtál egyúttal mindkettőben mintát arra, hogyan lehet ma e műfajokat racionálisan továbbépíteni. Ez irányú munkásságodnak köszönhető, hogy a nyelvjárásai szempontból annyira fontos nyelvi szigeteink közül a szlavóniai magyar nyelvjárásziget mellett az Őrvidékiről tudunk a legtöbbet.

A Felsőőr nyelvi kérdései iránti hajlandóságod – első mestereid, Csűry Bálint és Szabó T. Attila ösztönzése mellett – egy életre eljegyezett a nyelvjáráskutatás ügyével, úgyannyra, hogy sokirányú munkásságodnak ez vált kétségkívül fő vonulatává. E témakörben elsősorban a hangtani kérdések foglalkoztattak, nem véletlenül, hiszen ezek a nyelvjárások jellegének és egymáshoz való viszonyának leginkább rendszerszerűen megfogható elemei. Egész sor ide vágó tanulmányod közül hadd emeljek ki csupán néhányat, amelyek címükkel is jelzik, milyen jellegű témák felé fordultál a legszívesebben: Nyelvjárásai jelenségek statisztikai feldolgozása (MNYj. VIII, 11–27); A hazai nyelvjárások hangrendszer-típusai (MNY. LXIII, 307–23); A palatalizáció az északi nyelvjárásokban (MNY. LXVII, 96–102); stb. A nyelvjárások hangtani kérdéseivel való foglalkozásod nagy monográfiádban, „A magyar nyelvjárások rendszere”-ben (Bp., 1971.) csúcsosodott ki. Ebben a „Magyar nyelvjárások atlaszá”-nak anyagára támaszkodva korszerű, fonologikus szemlélettel dolgoztad fel nyelvjárásaink hangrendszerét, és osztályoztad a nyelvjárásai típusokat minden korábbi kísérletnél alaposabban és meggyőzőbben. Munkádban – sajnos, még kevesek által követett – példát mutattál arra, milyen kincs rejtőzik e hatalmas gyűjteményben, ha értő kezek nyúlnak anyagához.

A hangtani kérdések mellett érdeklődésed fokozatosan kiterjedt a nyelvjárások szókincs-problematikájára is. Módszertani jellegű észrevételeid mellett – pl. Gondolatok a tájszótárakról (MNY. LXXI, 220–5); XX. századi tájnyelvi szótáraink (MNY. LXXXIII, 132–40) – új szemléleti vonásokat jelez „Egy fogalomkör nyelvjárásai megnevezésének típusai” című tanulmányod (MNY. LXXVII, 1–20), valamint az akadémiai székfoglalód tárgyát is képező, „Nyelvjárásai szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján” című munkád (Bp., 1987.). – Tevékenykedtél ezenkívül egyéb nyelvjárástani témákban is, elegendő e vonatkozásban „Gondolatok a nyelvjárásai monográfiákról” című tanulmányodra (MNY. LXXIX, 408–16) utalni.

Tudománytörténeti érdemed mindaz, amit „A magyar nyelvjárások atlasza” munkálataiban való részvételed jelent. Egyik legszorgalmasabb gyűjtője voltál a magyar nyelvtudomány e nagy vállalkozásának, derekasan kivetted részedet a gyűjtött anyag ellenőrzésének fáradságos munkájából, és egyik szerkesztője voltál a megjelent hat tartalmas kötetnek. Ebbéli tapasztalataidról és véleményedről több olyan tanulmányod jelent meg, amelynek szemléleti–módszerbeli tanulságai igen jelentősek: Egy nyelvatlaszgyűjtés néhány tanulsága (MNY. LIV, 372–80); Párhuzam az angol és a magyar nyelvatlaszmunkálatok között (MNY. LX, 303–10); A magyar nyelvjárások atlaszáinak ellenőrző gyűjtései (A magyar nyelvjárások atlaszáinak elméleti–módszerbeli kérdései. Bp., 1975. 205–30); A magyar nyelvjárások atlaszáinak szerkesztési munkái (uo. 231–56).

Csak aki a teljes magyar nyelvatlasz óriási méretű anyagát, sokszínű változatosságát és a közreadás elvi-technikai kérdéseit behatóan ismeri, az tudja felmérni, milyen időt, energiát rabló, áldozatos munkát végeztél — szerkesztőtársaddal, Deme Lászlóval karöltve — az atlasz-kötetek megszerkesztésével. Úgyszintén egyik szerkesztője voltál annak az előbb említett tanulmánykötetnek, amely a maga nemében páratlan egybeállításaként a nyelvatlasz-munkálatok minden lényeges kérdéséről elmélyült, korszerű tájékoztatást ad.

Idejében ismerted föl, hogy a nyelvjáráskutatás mai problematikájában már nem elegendő a jelenségek statikus leírása, hanem azok mozgásának, változásának, a köznyelv és a nyelvjárások viszonyának, a közbeeső nyelvhasználati változatoknak, a regionális típusoknak a kérdéseire is figyelmet kell fordítani. E véleményed már egyik viszonylag korai tanulmányodban, a „Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról” címűben (Nyr. LXXXVI, 321—5) is tükröződik, s később még több kifejtésedben is megnyilvánul: pl. Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról (ÁNyTan. VIII, 85—104); A regionális köznyelvi kutatásokról (MNy. LXIX, 257—60); stb. Hogy e kutatási tematika meghonosításáért milyen sokat tettél, többek között bizonyosága az a kötet, amelyet „Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből” címen (Bp., 1979.) szerkesztettél.

Bár az élő nyelvi kutatások mindmáig fő munkaterületedet képezték, igen jelentékeny tevékenységet fejtettél ki a magyar nyelvtörténet művelésében is. Több elmélyült tanulmányt írtál a Huszita Biblia kódexének hangtani és grammatikai kérdéseiről (MNy. XLIX, 348—59, LVI, 156—66, 445—50). Érdeklődésed hamar fordult az egyik legrégebbi magyar epikai alkotás, a Szabács Viadala felé. Meggyőző érvelésű cikkek egész sorával tártál föl ezen emlékünkel kapcsolatban érdekes és fontos részleteket (MNy. LII, 465—8, Pais-Eml. 592—8, MNy. LIII, 148—51, LIX, 7—15, 408—24, LXI, 58—63). Véleményed összességét szintézisbe foglaltad „A Szabács Viadala” című monográfiádban (Bp. 1958.), amelyben sokoldalú érveléssel, meggyőződésem szerint megdönthetetlenül bizonyítottad e sokat vitatott emlékünkel hitelességét. — Nyelvtörténeti munkálatainkat közvetettebb módon is többszörösen segítetted mint „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak egyik lektora, majd az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” általános lektora, valamint „A magyar nyelv történeti nyelvtana” szerkesztő bizottságának tagja.

Egyszer-másszor ki-kirándultál a nyelv tudomány más munkaterületeire is. Több fejezet, illetve részfejezet megalkotásával működöttél közre „A mai magyar nyelv rendszere”-nek írásában, amely mű — mint a magyar nyelv tudomány egyik legkorábbi kollektív vállalkozása — ma is alapként, kiindulásul szolgál mindennemű leíró nyelvtani munkálatban. A leíró nyelvtan vonatkozásában ezen kívül is ismételtlen foglalkoztál a jelzők mibenlétének és osztályozásának kérdéseivel (MNy. LIV, 37—43, LX, 433—40). Írtál továbbá tudományszervezési, tudománytörténeti és tudománypolitikai cikkeket (Nyttud. Ért. 37. sz. 21—7; Általános nyelvészetünk helyzete . . . Bp., 1968. 51—6; MNy. LXVI, 271—84, NyK. LXXIII, 343—54, LXXV, 344—51; MNy. LXIX, 15—20; NyK. LXXVIII, 388—45; MNy. LXXXV, 257—9); hozzászolgáltál nyelvhelyességi problémákhoz (MNy. XLIX, 156—65; Nyr. LXXXVII, 411—5, MNy. LXXXIII, 286—97); részt vettél a tudományos ismeretterjesztésben (Nyr. LXXXVII, 279—83), MTud. VIII, 541—52, XXXII, 513—31).

Írásművedet mindig széles körű adatgyűjtésre, a konkrét nyelvi tények föltétlen tiszteletére alapítottad; ezek az írások egytől egyig kitűnnek logikus gondolatfűzésükkel, problémalátásukkal, ötletességükkel, a tudománytörténeti előzmények etikus számbavételével, gondos szerkesztésmódjukkal.

Igen sok kisebb-nagyobb munkálatban tevékenykedtünk együtt; azt hiszem, a Te részedről is mondhatom: teljes elvi egyetértésben. Mindezek közül a nyelvatlasz-munkálatokon kívül csupán egyre hivatkoznék itt: a Hungarian Language-re (Budapest—

Hága, 1972.), amelynek részben megírási, de főként szerkesztési gondját együttesen viseltük, s amely — más szerzők közreműködésével is — a magyar nyelvről szóló mai szintű ismeretek foglalatát volt hivatva a nem magyar anyanyelvűek számára közvetíteni.

Bármilyen gazdag eredményeket tudhatsz is magad mögött, tudományos életműved magától értetődően nem zárul le nyolcadik évtizedednek küszöbén sem, hiszen a tudományos munka nem ismer életkorokat, s a Te szellemi frissességed ma is töretlennek látszik. Tőled is bizvást várjuk tehát a folytatást, s reméljük, hogy az adminisztratív teendők jó részétől való közeli szabadulásod időt, teret enged majd számodra további jeles alkotásokhoz.

Mennyiségben és minőségben kiemelkedő tudományos tevékenységed sohasem gátolt a széles körű tudományos-közéleti szereplésben. Számos akadémiai bizottságban viseltél és viselsz fontos tisztségeket. Nagy ügybuzgalommal és hozzáértéssel intéztél előbb a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálynak, s intézed jelenleg is az Akadémia egészének könyv- és folyóirat-kiadási ügyeit. Hathatósan járultál hozzá több nemzetközi magyar nyelvészkongresszus szervezéséhez és lebonyolításához, szerkesztve az azokról szóló kiadványokat is. Pais Dezső után jó kezekbe került Nálad a Nyelvtudományi Értekezések sorozatának szerkesztése, melyet mintaszerű következetességgel vittél a legutóbbi időig. Hosszú évek óta segített munkáddal a Magyarok Világszövetségét, nagy odaadással szerkesztve a „Nyelvünk és kultúránk” című folyóiratot. Több éven keresztül részt vettél az egyetemi oktatásban.

Külön téma az a viszony, amely Téged az Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez fűz. Magam is személyes tanúja vagyok annak, milyen kötelességtudással, egyszerűséggel, hivatali pontossággal, elvi következetességgel viselted évtizedeken át a hazai nyelvtudomány e kiemelkedő fontosságú intézményének a gondját, korábban úgy is mint tudományos titkár, később, immár közel két évtizede mint igazgatóhelyettes, egy időben mint ügyvezető igazgató is. Az Intézettel valósággal összenőttél, ez szinte második otthonoddá vált; mindig féltő gonddal őrködtél érdekein, a jó gazda szemével vigyáztál rendjére, ügyeltél tervei teljesítésére, s gondoskodtál zavartalan munkája lehetőségeinek biztosításáról. Biztos vagyok benne, hogy nyugalomba vonulásoddal nagy hiányt fogsz ott magad után hagyni.

E helyütt semmiképpen sem hagyhatom szó nélkül azt a bensőséges viszonyt, hűséget, ragaszkodást, amellyel minden időben a Magyar Nyelvtudományi Társaság iránt viseltettél. Mint az egyik legrégebb választmányi tag, sokféle megbízást teljesítettél, nagy felelősséggel járván el személyi ügyekben is. Nemcsak a Társaság folyóiratának vagy hosszú idő óta szerkesztő bizottsági tagja, hanem a Magyar Nyelvnek egyik legszorgosabb munkatársa is, hiszen tanulmányaid zöme nyelvtudományunknak ebben az orgánumban jelent meg.

Szerteágazó tudományos, oktatói és tudományos közéleti szereplésedet számos elismerés kísérte. Méltán lettél Akadémiánk tagja, címzetes egyetemi tanár, több állami kitüntetés tulajdonosa.

Mi, a Magyar Nyelvtudományi Társaság ilyen címeket, rangokat ugyan nem tudunk osztogatni, de azért a mai jeles alkalomra egy — hisszük, hogy szintén kedves — meglepetést tartogatunk számodra. Folyóiratunk, a Magyar Nyelv szerkesztő bizottsága legközelebbi hivatali munkatársaidnak és szakterületed közvetlen művelőinek közreműködésével a folyóirat ez évi 4. számát teljes egészében a Te tiszteletedre szentelte. Fogadd ezt a számot, amely nemcsak a lehetőségek szabta szűk körű szerzői gárdának, hanem nyelvtudományunk minden művelőjének személyed és munkásságod iránti elismerését és nagyrabecsülését van hivatva kézzel fogható, konkrét, maradandó formában kifejezni, olyan szeretettel, amilyen a mi ez iránti készségünkben fakadt.

Amikor átnyújtom Neked ezt a — remélem, valóban meglepetésül szolgáló —

ajándékot, egyben kívánok a Nyelvtudományi Társaság nevében erőben, egészségben eltöltött további sok-sok évet, hogy jeles művekkel gyarapíthassad még hazai nyelvtudományunk eredményeit, a magad örömeire, mindnyájunk tanuláságra, tudományunk hasznára. És hadd tegyem végül hozzá mindezekhez a magam személyes, baráti, legmelegebb jókívánságait is.

BENKŐ LORÁND

Király Péter köszöntése hetvenedik születésnapján*

Tisztelt ünneplő közönség !

1917 novemberében minden eresztékében recsegett-ropogott a vén Európa. Harmadik éve dúlt a nagy öldöklés, s a nemzetek egyre inkább belefáradtak, belekeseredtek a növekvő vérveszteségbe, nyomorúságba, szenvedésekbe. Az olasz fronton még utolsó nagy győzelmüket aratták az osztrák—magyar és német erők, de Breszt-Litovszkban már elkezdődtek a béketárgyalások az új szovjet kormány és a központi hatalmak képviselői között. Sztrájkok Angliában, háborúellenes tüntetések Németországban, az orosz forradalommal rokonszenvező nagygyűlés Pesten — mindez azt jelezte, hogy fogytán a népek türelme.

Ezen a háborús és vészterhes őszön, 1917. november 22-én egy Zemplén megyei kis faluban, Málcán (ma Malčice, Csehszlovákia) látta meg a napvilágot egy kisfiú, akinek életpályája — talán a sors kegye, talán személyes adottságai, de leginkább mindkettő jóvoltából — öröndetes ellentétbe került a csillagok akkori állásával. Nem azt akarom mondani, hogy KIRÁLY PÉTER életét (mert hiszen róla van szó) nem nehezítették veszélyes helyzetek; ez már csak azért sem lenne igaz, mert hetven év távlatából visszatekintve 1917 novembere csupán előjátéknak tűnik mindahhoz képest, amit azóta Európa s benne hazánk, mi mindannyian átélünk, átvészeltünk. Amit hangsúlyozni szeretnék, az az, hogy Király Péter élete, tudományos és közéleti pályája a történelmi körülmények mellett és részben ellenére megtartotta egyenletesen felszálló ívét, szellemi és erkölcsi konzisztenciáját, belső tartását — s mindezt nem látványosan, hivalkodó módon, hanem szerényen és úgyszólván szelíden, azzal a kiegyensúlyozottsággal és benső nyugalommal, amely a cselekvő és kutató ember alkotó nyugtalanságának legfontosabb támasza, forrása.

Szülfaluja szlovák volt, de édesapja Karcagról származott, s így Király Péter gyermekkorra óta magyarul és szlovákul beszélt, azon a szláv nyelven, amely sajátos helyzeténél fogva a többi szláv nyelv számos jellegzetességét ötvözte magába. Talán ez is szerepet játszik abban, hogy Király Péter munkásságát az egész szlávtság iránti érdeklődés jellemzi. A szlovák nyelvű elemi iskola után az állami magyar reálgimnáziumot járta ki Kassán, majd egyetemi tanulmányait a prágai és a pozsonyi egyetemen folytatta, s ez utóbbit szerezte meg 1941-ben magyar—szlovák szakos tanári oklevelét. A háború után, amikor a szlovákiai magyarságot egy ideig teljes jogfosztottság sújtotta, önként áttelepült Magyarországra. 1945-től 1949-ig az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, innen az MTA Nyelvtudományi Intézetébe került, ahol először könyvtáros, majd tudományos munkatárs lett. 1959 decemberében az Intézet igazgatóhelyettesévé nevezték ki; ezt a funkciót Németh Gyula és Tamás Lajos igazgatók mellett 1974 nyaráig töltötte be. Ekkor az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszékére kapott professzori kinevezést, s a tanszék — Hadrovics László utódjaként — tizenhárom éven át, ez év júliusáig, nyugállományba vonulásáig vezette; emellett vezetője volt a tanszéken belül 1975—1981 között működött Kelet-európai irodalmak Kutatócsoportjának is.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1987. november 24-i ülésén.

A bölcsészdoktorátust 1946-ban szerezte meg a budapesti egyetemen, kandidátusi értekezését 1954-ben védte meg, az akadémiai doktori fokozatot 1973-ban nyerte el.

Több évtizedes, szerteágazó tudományos közéleti tevékenységének itt csupán néhány fontos mozzanatát említem meg. 1966 óta tagja a Nemzetközi Szlavisztikai Bizottságnak, ennek keretében tagja volt az Általános Szláv Nyelvatlasz és a textológiai-edíciós bizottságnak. Tagja az MTA szláv nyelvészeti munkabizottságának, éveken át volt titkára a TMB nyelvtudományi szakbizottságának, hosszú évekig volt elnöke a Magyar Nyelvtudományi Társaság szlavisztikai szakosztályának; 1975 óta alelnöke a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság magyar tagozatának.

Király Péternek kiváló nyelvészeti iskolái voltak. A tények tiszteletét, a pontosságot és más filológus eredményeket a prágai Károly Egyetemen tanulta meg, főként Miloš Weingarttól, akinél ósláv nyelvet és bizantinológiát hallgatott. Magának a prágai nyelvészeti iskolának tanításaival behatóan a pozsonyi egyetemen ismerkedett meg L'udovít Novák és Arany A. László irányítása mellett. Arany bevonta a fiatal egyetemi hallgatót a szlovákiai magyar nyelvjárások gyűjtőmunkájába, ami igen hasznosnak bizonyult Király későbbi dialektológiai kutatásai szempontjából. A legnagyobb hatással azonban kétségtelenül Kniezsa István munkássága volt rá; az ő példája nyomán lett annak a sajátos tudományágnak a művelője, amelyet „általános magyar szlavisztikának” nevezhetünk, s amelyet — a ma divatos kifejezésekkel élve — joggal tekinthetünk komplex és interdiszciplináris jellegű tudománynak. Az általános magyar szlavisztika alapjait Asbóth Oszkár és Melich János rakták le, kibontakozása és felvirágzása Kniezsa István és Hadrovics László nevéhez fűződik. E diszciplína középpontjában a magyarság és a szlávok nyelvi kapcsolatainak vizsgálata áll, ezért nevezhetjük magyar szlavisztikának. Népünk sajátos földrajzi és történelmi adottságai folytán a szlávság mindhárom csoportjával, s ezeken belül csaknem mindegyik néppel, illetve nyelvvel közvetlen kapcsolatba került, ezért tekinthetjük e hungarocentrikus szlavisztikát egyben általánosnak is. Ami pedig e tudomány komplex és interdiszciplináris jellegét illeti, ez egyfelől magán a nyelvészetben belül is érvényesül, minthogy a szláv–magyar nyelvi kapcsolatoknak hangtani, etimológiai, szótörténeti, jelentéstani, névtudományi és helynévtudományi, nyelvjárástani, areális nyelvészeti stb. vonatkozásai vannak, másfelől a nyelvi jelenségek értelmezése és magyarázata nem állhat meg a nyelvészet határainál, hanem más tudományágak (politikai és gazdaságtörténet, településtörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet stb.) eredményeire is támaszkodva válhat igazán erőssé, megalapozottá.

A hazai szlavisztika e sajátosságai világosan kirajzolódnak Király Péter tudományos munkásságában. A részletező ismertetés igénye nélkül szeretnék utalni ennek a munkásságnak fő vonulataira. Mindenekelőtt: jelentősek Király Péter eredményei szlavisztikánk két hagyományos és alapvető területén, a magyarországi szláv nyelvjárások leírásában és a magyarországi szláv nyelvemlékek feldolgozásában. Évtizedek óta részvevője és egyik irányítója a hazai szláv dialektológiai munkálatoknak: számos tanulmánya jelent meg a magyarországi szlovák, lengyel, szlovén, illetve szlovák-kárpátukrán átmeneti nyelvjárásokról; részt vett az Általános Szláv Nyelvatlasz hazai kutatópontjainak felgyűjtésében; Fügedi Erikkal és Gregor Ferencsel együtt elkészítette a Magyarországi Szlovák Nyelvatlaszt. Kandidátusi értekezésében feldolgozta a keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékeit (A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp., 1953. 296 l.). Nyelvemlékfeltáró tevékenysége kapcsán mindenekelőtt a Budapesti Glagolita Töredék feldolgozását kell megemlíteni (StudSl. I [1955.], 311–32), továbbá a középkori Sándor-regény XIV. századbeli cseh változata addig ismeretlen töredékének (Pais-Eml. 598–603), a XIII. századi szerb szerkesztésű Apostol-töredéknek (Zbornik za filologiju i lingvistiku. Knj. XI. Novi Sad, 1968. 109–17), a latin Vencel-legenda budapesti töredékének (StudSl. VI [1960.], 199–203) bemutatását stb.

Kutatásainak harmadik fontos területe a magyar–szláv kapcsolatok a honfoglalásig a szláv írott források tükrében. Feldolgozta a magyarok említéseit a Cirill- és a Metód-legendában, a Naum-életírásban, a 811. évi események óbolgár leírásában (A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. Bp., 1974. MNy.TK. 141. sz.; A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. Bp., 1977. MNyTK. 148. sz.). Több tanulmányt szentelt Cirill és Metód tevékenysége magyar vonatkozásainak (Cirill és Metód tevékenysége Pannóniában. Szerk. KIRÁLY PÉTER. Hungaro-Bulgarica 1. sz. Bp., 1986. 138–51). Tevékenységének ezt az oldalát a Bolgár Népköztársaság is nagyra értékelte, amikor 1977-ben a Cirill-Metód Érdemrend I. fokozatával, 1986-ban a Cirill-Metód Testvérek Nemzetközi Díjával tüntette ki; ugyanebben az évben a Bolgár Filológiai Társaság tiszteletbeli tagjává választotta.

Tudományos tevékenységének negyedik nagy témája a kelet-európai irodalmi nyelvek és helyesírásuk alakulása a budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tükrében. Túlzás nélkül állítható, hogy nemcsak hazai tudományos életünknek volt kiemelkedő eseménye, hanem határainkon túl is nagy figyelmet és elismerést keltett az Egyetemi Nyomda fennállásának 400. évfordulója alkalmából 1977-ben rendezett nemzetközi konferencia, amelynek kezdeményezője, szellemi irányítója és fáradhatatlan szervezője Király Péter volt. Úgy tetszik, hogy ez a témakör különösen közel áll jubilálónk szívéhez, s talán nem tévedek, ha ennek okát abban látom, hogy a budai Egyetemi Nyomdának sajátosan kettős — értékeket magába fogadó és egyben kisugárzó — művelődéstörténeti szerepe hiteles történelmi mintaként sugalmazza nekünk és Közép-Kelet-Európa többi népének az egymás értékeit kölcsönösen tiszteletben tartó és gazdagító, a közös múlt pozitív hagyományait őrző békés együttélés nagy esélyét. Hadd tegyem hozzá, hogy ennek az esélynek a felismerése, megvalósulásának cselekvő óhaja végigkíséri Király Péter egész tudatos életét, a málcái szlovák elemítől a kassai magyar gimnáziumon át a prágai, a pozsonyi és a budapesti egyetemig. Ebben a szellemben irányította több mint egy évtizeden át azt a tanszéket, amely hazánkban a magyar–szláv együttélésnek és egymásrautaltságnak, múltunk és jövőnk előítéletektől mentes vállalásának egyik legfontosabb letéteményese, tudományos, művelődési, oktatási és nevelési bázisa.

Kedves Barátunk !

Tisztelettel és szeretettel köszöntünk 70. születésnapod alkalmából ! Mit is kívánunk Neked a nyolcadik évtized küszöbén ? Mindenekelőtt azt, hogy ezúttal — a Rád jellemző filológiai pontosság ellenére — ne tulajdoníts túl nagy jelentőséget a dátumnak. Őrizd meg továbbra is, mint eddig, fizikai és szellemi frissességedet, szelíd humort, érdeklődésedet és nyitottságodat a tudomány és a világ dolgai iránt. Tudjuk, hogy vannak terveid, hogy jelentős munkákat rejtessz tarsolyodban. Várjuk a budai Egyetemi Nyomda művelődéstörténeti és nyelvi szerepéről készülő nagy monográfiát. Várjuk a nyelvkeveredésről szóló munkádat, amely évtizedek kutatási eredményeit összegezi és általánosítja. Várjuk a Magyarországi Szlovák Nyelvatlasz megjelenését. Várjuk és igényeljük folyamatos jelenlétet Társaságunk életében, az Akadémia bizottságaiban és nem utolsósorban az egyetemen. És kívánunk Neked mindehhez jó egészséget és töretlen munkakedvet !

PÉTER MIHÁLY

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 16,— Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. Bańczerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32,— Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175,— Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. Guszkova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajáttítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. Jakab István: A magyar igeikötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. Vértés O. András: Bevezetés a magyar hangtisztszabályába. 1987. 22,— Ft.
125. T. Somogyi Magda: A passzív igeikötők leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárási mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódeksben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmen di Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
171. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás. 1987. 100,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
173. Körmen di Géza: Komárom megye helységneveinek rendszere. 1986. 30,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótár. 1987. 120,— Ft.
177. Pusztay János: Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60,— Ft.
179. Vértés O. András: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.
180. Gálffy Mózes: Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180,— Ft.
182. Guttmann Miklós—Köbölkuti Katalin: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Bod-kódeks. Sándor-kódeks. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában. — A Társaság kiadványai megvásárolhatók, illetve postai szállítással beszerezhetők a Magiszter akadémiai könyvesboltban (1052 Budapest V., Városház u. 1.) is.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIV.

ÉVFOLYAM

1988.

4. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Deme László</i> : Nyelviség, funkcionális, mikrotársadalmiság	385
<i>Herman József</i> : Tájékoztató az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatervéről ..	393
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A teszen: tön típusú igékről és a várja / kéré, várja / kéri-féle igealakokról	401
<i>Dömötör Adrienne</i> : A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtize- deiben	415
<i>Fodor István</i> : Véghangsúly az ómagyarban? Egy még kísértő elmélet cáfolata	425
<i>Buda László</i> : Partitívusi és holisztikus iránytárgy	433
<i>Kiss Jenő</i> : Mai nyelvjárásaink és változataik	443
<i>Kiss Lajos</i> : Földrajzinév-magyarázatok	453
<i>Balázs Géza</i> : Tetovált szövegek Magyarországon	460
Kiseb b közlemények. <i>Futaky István</i> : Megjegyzések a wolfenbütteli magyar – német szójegyzékhez. – <i>Varga Gyula</i> : Egy ritkán tárgyalt morféma- fajtánkról	470
Szó- és szó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Balogh László</i> : A Jenő törzsnév eredet- ről. – <i>Kávássy Sándor</i> : Vajda. – <i>Mészáros István</i> : Cserkésző, cserkész. – <i>Mizser Lajos</i> : Bükkábrány	477
Nyelv m ű v e l é s. <i>Szathmári István</i> : Weöres Sándor: „A dal madárrá avat”. – Gémmadár	483
Sz e m l e. <i>Balázs János</i> : Lakó György, Szinnyi József. – <i>Nyomárkay István</i> : A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása. – <i>Kontra Miklós</i> : Dictionary of American Regional English. – <i>Rot Sándor</i> : Alkalmazott szociolingvisztika. – <i>Bakos Ferenc</i> : Ion Coteanu – Marius Sala, Etimologia si limba română. Principii – prob- leme. – <i>Horváth Mária</i> : Gabriella Schubert, Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen	484
K ü l ö n f é l é k. <i>Kálmán Béla</i> : Az ALE (Európai Nyelvatlasz) munkálatai és eddig megjelent füzetek	503
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Mollay Károly</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXIII. közgyűlése	507
L e v é l s z e k r é n y. Kávássy Sándor írja	512

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlaptüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104 Ft. Egy szám ára: 26 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Nyelviség, funkcionalitás, mikrotársadalmiság*

„Azok az előadások, amelyek a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó asztalánál elhangzanak, rendszerint a tágabb értelemben vett magyar nyelvtudomány konkrét kérdéseivel foglalkoznak, s új megfigyelésekkel vagy régi megfigyelések új értelmezésével járulnak hozzá a magyar nyelvtudomány rendszerének kiépítéséhez. De talán az elnöki megnyitó természete megengedi, hogy ettől az egészséges hagyománytól ez alkalommal kivételesen eltérjek, s egy szubjektív vallomás keretében elmondom, hogy megfigyelt nyelvi tények elfogadható értelmezésére való törekvés miképpen terelte figyelmemet az utóbbi tizenöt esztendőben egyre fokozódó mértékben a funkciófogalom fontosságára . . . , s hogy miképpen kapcsolódtak össze lassan-lassan eleinte töredékes megfigyeléseim, gondolataim az egész nyelvi életet átfogó rendszerre, a nyelvi élet olyan felfogásává, amelyet előadásom címében funkcionális nyelvszemléletnek neveztem.”

Bármennyire ráillik is a pillanatnyi helyzetre és a továbbiakban elmondandókra mindaz, amit az imént felolvastam, e szöveg mégsem saját fogalmazványom, hanem idézet egy „ténylegesen elnöki” közgyűlési megnyitóból, amelyet egy hónap híján ötvennégy évvel ezelőtt, 1934 januárjában tartott meg Társaságunk akkori elnöke, GOMBOCZ ZOLTÁN, „Funkcionális nyelvszemlélet” címen. (Megjelent: MNy. XXX, 1–7, azaz alig egy hónappal elhangzása után.) Az említett tizenöt esztendőt, illetőleg azt az utat, amelyet Gombocznak a nyelvről való gondolkodása ez idő alatt megtett, napjainkban, a nyelvtudomány mai közszemlélete és illemrendszere alapján, nyilván úgy értelmeznénk: Gombocz 1922-ben találkozott első ízben (ha kissé futólag is, mert valójában Vendryes közvetítését igénybe véve) FERDINAND DE SAUSSURE posztumusz munkájával (lásd: MNy. XVIII, 130–1), akkor még az „Újabb nyelvlélektani dolgozatok” között említve a művet; majd annak eredetiben való tanulmányozásán keresztül folytatta a vele való ismerkedést (ennek tanúsága a könyv ismertetése: MNy. XX, 141–3), míg azután a prágai iskola révén (itt sem nélkülözve a közvetítést, elsősorban LAZICZIUSÉ) a modern szintaxisig jutott (vö. Mi a mondat? : MNy. XXV, 1–7, ami végül — itt bevezetésként idézett cikkében — elvezette őt a genfi mester hűségese követéséig).

Ám a funkcionális nyelvszemléletről s ahhoz vezető útról szólva Gombocz nem annak elősorolásával ad számot, hogy mikor mit mondtak számára mások a nyelvről, s azokat ő hogyan próbálta rá a nyelvre (és konkrétan a magyar nyelvre) mint vizsgálati anyagra (ha ráillett, ha sem); hanem azt

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1987. évi közgyűlésén.

mutatja be: a nyelvet (és konkrétan a magyar nyelvet) vizsgálva neki és pályatársainak mikor mit mondott el a nyelv önmagáról; azaz hogy a saját megfigyelései hogyan terelték őt abba az irányba, amelynek helyességéről azután Saussure-nek (s az őt megelőző, csak a mi látóköreinkbe később került BAUDOUIN DE COURTENAY-nek) átfogóbb, kikristályosodottabb összefoglalása is meggyőzte. Elismerve tehát a későbbre csiszolt elméleti megfogalmazás erőit, Gombocz mégis az empirikusan és viszonylag önállóan megtett utat látja valós eredménynek és kontrollnak, mikor így fogalmaz: „A tudományos kutatásban a feltevések és elméletek értékét gyakorlati használhatóságuk bizonyítja” (MNY. XXX, 7).

Nincs most sem időnk, sem terünk túlzottan belemélyedni annak feltárásába, hogy hogyan misztifikálódott később a két saussure-i kulcskifejezés, a „langue” és a „parole” annyira, hogy a mű magyar tolmácsa, B. LŐRINCZY ÉVA, csak „Hosszas kísérletezés, többféle megoldás kipróbálása után” merte őket a *nyelv* és a *beszéd* szavakkal visszaadni (így a Bevezetés az általános nyelvészethez címen megjelent fordításnak — Bp., 1967. — fordítói utószavában, a kiadvány 287. lapján); holott Gombocz a műről szóló minden idézett és idézendő megnyilatkozásában természetes egyszerűséggel műszósított *nyelv* és *beszéd* közszavunkat, s azonosította az említett saussure-i „terminusokkal”.

A két jelenség fogalmi tartalmát és egymáshoz való viszonyát Gombocz már a legelső ismertetésében így summázta: „A *beszéd* egyéni tevékenység: a nyelv konvencionális jeleinek tudatos és szándékos felhasználása a gondolatok közlésére. Ezzel szemben a *nyelv* szociális termék, beszédképzetek rendszere, amely az egy nyelvközösséghez tartozó emberek agyában azonos vagy majdnem azonos alakban van elraktározva” (MNY. XX, 142). Másutt az ellenkező oldalról közelítve, de ugyanoda jutva, így: a beszéd „egyéni tevékenység, a bennünk élő jelrendszer alkalmi felhasználása gondolataink kifejezésére”, a nyelv pedig „kollektív természetű jelrendszer, amely nem absztrakció, hanem lélektani realitás, mely viszonylagosan állandó, s épp ezért változásra, fejlődésre képes” (MNY. XXIII 3). Ez tartalmában ugyanaz, amit évtizedek múltán magam így fogalmaztam meg: „a *nyelv* a kifejlett emberi beszédnek nélkülözhetetlen eszköze; a *beszéd* viszont a nyelvnek egyetlen *létformája*” (Az ember és a nyelv: az Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában c. gyűjteményben. OPI, 1980. 12).

Misztifikáció nélkül is rejtély maradt azonban a harmadik saussure-i terminus, a „langage”. B. Lőrinczy Éva — nyilván a három közül a legtöbb kísérletezés és a legtöbb megoldásforma kipróbálása után — végül is a *nyelvezet* formával adta ezt vissza; szerencsére az egész művön át következetesen, visszaolvashatóan. Így aztán, ha nem látszik is a legáltalánosabb megoldásnak (berzenkedtem ellene már a fordítás folyamán is, csak nem tudtam jobbat ajánlani), a megfelelőbb terminus, ha megeléjünk, bármikor behelyettesíthető minden előfordulásában. Persze a saussure-i magyarázat éppúgy nem ad ehhez elég szilárd támpontot, mint a szó használati helyzeteinek tartalmi elemzése sem.

A megoldáshoz — ha jól érzem — nem a rituális szövegelemzések és az elméleti megfontolások vezetnek el itt (sem), hanem a valóságvizsgálat. Azt boncolgatva az 1971. évi magyar nyelv hetének megnyitó előadásában, hogy hogyan alakul majd „Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején” (megjelent: Nyr. XCV, 395—407), ösztönösen — illetőleg hát a tények

diktálta fogalmazás jelentőségét akkor még magamban sem tudatosítva egészen – a következőket írtam le:

„A nyelv a társadalmi embernek társadalmi levegője. Levegő nélkül nincs biológiai élet, nyelviség nélkül nincs társadalmiság. Épp ezért nem érezzük a jelentőségét egyiküknek sem; illetőleg csak akkor, ha baj van velük. A levegőt, ha eltömődik a bunker szellőzője, és fuldokolni kezdünk; a nyelvet meg akkor, ha kilépünk saját természetes nyelvi közösségünk-ből egy másikba, s egyszerre társadalmilag értéktelenné, hasznosíthatatlanná zsugorodik minden tapasztalatunk, közölhetetlenné minden gondolatunk. Akkor döbbenünk rá, hogy emberségünk mennyire nyelviségünk höz kötött... [Bekezdés]... A fejlődés mai fokán az egyén nemcsak a társadalomba kapcsolódik a nyelven keresztül, annak segítségével, hanem még a természet valóságával is ezen át jut érintkezésbe... A kisgyermek – a nyelviség révén – a társadalom beszédgyakorlatában kialakult kész fogalmakkal találkozik először, s a valóságon csak kontrollálja tartalmuk és terjedelmük érvényét és határait. A rajta kívül álló dolgoknak – társadalmiaknak is, természetieknek is – kapcsolatait és mozgástörvényeit is nyelvi élményeken keresztül észleli először.” (I. h. 397; a kiemelések utólagosak, mostaniak.)

Alig egy-két évre rá, a Filozófiai Közleményeknek „Az ismeretelmélet problémaköre” alcímű számában (X. évf. 1. szám), „Nyelviség és megismerés” kapcsolatát vizsgálva, már úgy éreztem: magyarázattal tartozom. Onnan idézem most: „Írásomban a címben is, a továbbiakban is, *nyelviség* kifejezést használok sok olyan helyen, ahol megszokásunk szerint általában egyszerűen a *nyelv* szó szokott állni. Hogy a dolog világos legyen, előre kiemelném itt ezt, és néhány egyéb terminust, amelyet a közhasználatban, sőt a szakirodalomban is, változó jelentéssel találunk; s megadnám róluk saját értelmezésemet, – nem a helyesség vindikálásával, csak a tájékoztatás igényével. [Bekezdés] A *nyelv* a továbbiakban az emberi beszédtevékenység eszközrendszerét jelöli. A tevékenység maga, meg a tevékenység során születő eredmény már nem nyelv, hanem *beszéd*. Minthogy azonban minden emberi beszéd valamilyen nyelv anyagából és törvényei szerint épül fel, az emberi beszéd – formája és megformáltsága felől tekintve – *nyelvhasználat*, funkciója felől nézve pedig kommunikáció, mégpedig annak legemberibb formája: *nyelvi kommunikáció*. Hogy az emberi társadalmak a kommunikációs képességek ezen a fokán állnak, ilyen eszközével bírnak, s egyedeiket ennek segítségével kapcsolják magukhoz, azt a tényt jelölöm a *nyelviség* kifejezéssel. Ezek szerint a nyelvviség – mint tény és adottság – arra épül, hogy az emberi nem egységei – az együttélés alapját jelentő mikrotársadalmak – kifejlesztettek egy olyan eszközt, amely a felhalmozódott tapasztalatokat mentális úton átadhatóvá-átvehetővé teszi. De ez csak ezért lehet, mert az emberben a törzsfejlődés során biológiailag öröklődő, s az egyed által is biológiailag örökölt készség halmozódott fel, amely lehetővé teszi minden embernek született lény számára, hogy ezt az eszközt elsajátítsa; s így a megismerés folyamatába – addig elért eredményeit átvéve – társadalmi úton kapcsolódják bele.” (FilKözl. X/1, 52–3; a kiemelések itt az eredetiből valók.)

Nos: visszakeresve a Saussure-fordításban a *nyelvezet* terminusokat, úgy tűnik: a *langage* szinte mindig visszaadható a – fentebb definiált – *nyelviség* szóval, s talán csak ott volna találóbb megfelelője a *nyelvhasználat* szó, ahol arról értesülünk, hogy a *langage* beszédnek és nyelvnek egyszerre jelentkező

és szétválaszthatatlan egysége; valójában: a nyelvnek mint társadalmilag kialakított és szentesített standard eszköznek az egyéni tudati tartalom objektíválására való alkalmi — bár nem alkalomszerű — felhasználása; vagy más oldalról közelítve: az egyéni tudati tartalomnak kollektív érvényű eszközökkel és formában való kivetítése, objektívációja mások számára. (Erre lásd tőlem: *A beszéd és a nyelv*.⁴ Bp., 1987.)

Ez az itt említett kétféle megközelítés az első pillantásra tetszőlegesnek tűnhet, szemlélet dolgának. Valójában korántsem az. És itt érünk el a nyelviségtől a funkcionálisig. Már a mondatban mibenlétét vizsgálva felveti Gombocz a funkció kérdését, s mindjárt ennek kétféle megközelítési lehetőségét is. Azt írja: „Mindenütt, ahol a nyelvi alak mellett a funkció is szerepet játszik, tehát a mondatban is, elvileg kétféle tárgyalásmód lehetséges. Vagy a rendelkezésünkre álló nyelvi kifejezésekből indulunk ki, s hozzájuk kapcsoljuk a funkciók tárgyalását . . .” (MNY. XXV, 6.) „. . . De a fordított tárgyalásmód is lehetséges. Kiindulhatunk a funkcióból, a kifejezendő lelki tartalomból, s azt vizsgálhatjuk, hogy egy adott nyelvben milyen történetileg fejlődött syntagma-formák állnak a beszélő rendelkezésére a logikai viszonyok kifejezésére” (uo. 7). — Az elsőül említett megközelítésre az idézett helyen annak vizsgálata a példa, hogy a *-ban/-ben* rago s a l a k m í f é l e s z e r e p e k e t t ö l t h e t b e a m o n d a t b a n ; a m á s o d i k r a v i s z o n t a z , h o g y m i l y e n e s z k ö z ö k k e l j e l ö l h e t ő a t á r g y i s z e r e p .

A Gombocz kifejtette funkcionálisfogalomnak azonban — miként magának a saussure-inek, mégpedig máig szóló érvénnyel — kettős a korlátozottsága. Az egyik az, hogy a funkcionális felismerésében megreked a nyelv szintjén, minthogy csupán ezt tekinti a nyelvtudomány tárgyának. Gombocz már Saussure-ismertetésében is teljes egyetértéssel tolmácsolja forrását úgy, hogy „A nyelvtudomány tárgya első sorban a nyelv, mint beszédképzetek rendszere, ezzel szemben a beszéd vizsgálata alárendeltebb fontosságú” (MNY. XX, 142); s néhány év múltán, „Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan” kérdését vetve fel, már a maga szájával is mondja: „A nyelvvizsgálat tulajdonképpen, sajátos tárgya nem a beszéd, vagy legalábbis elsősorban nem a beszéd . . . , hanem maga a kollektív természetű jelrendszer . . .”, azaz a nyelv (MNY. XXIII, 3).

Ezzel szemben ma egyre többen úgy látjuk: a nyelv valóban eszközértékű jelenség, tudnillik a beszéd eszköze; de eszköz a belőle építkező, azt felhasználó beszéd maga is, csak hogy eggyel magasabb fokon, hiszen ez a kommunikáció, az emberi szintű mentális kapcsolatteremtés eszköze. Amikor a funkcionális szemlélet szükségszerűen kiterjed a beszéd szintjére is, mivelhogy „a társadalomban élő emberek beszédtevékenysége a kommunikációnak — ma már alapvetően a gondolatcserének, de korántsem csak annak — az a közvetlen valósága, amely a nyelvnek mint a kollektív tudatban élő eszközrendszernek forrásából és formái között építkezik; de az ennek során létrejövő szöveg maga nem cél, hanem eszköz a gondolati tartalomnak végigformált és mások számára érzékelhető objektívációjára” (Szegedi Bölcsész-műhely '77. 25—6).

Ha a beszédnek ezt az eszköz jellegét elismerjük, egyben elismertük a nyelvvel szembeni primátusát. De egyszersmind azt is, hogy a nyelvtudomány a nyelvnek nemcsak az állományi és szerkezeti oldalát hivatott vizsgálni, hanem a működési szintjét, a használati szabályait is. Egy lépéssel tovább kell menni tehát, mint Gombocz, aki megállt a szintaxisnál, mondván:

„a hangjel jelentésmegkülönböztető, a szójel képzetkeltő funkciója mellett a szószerkezet viszonykeltő funkciója teszi teljessé, elgondolásom szerint, a nyelvi alapfunkciók rendszerét” (MNY. XXX, 5). Nem vitázva (bár egyet sem értve) az idézett rész tartalmával, terjedelmét — s ezzel a nyelvtudomány határait — tovább kell tágítanunk, befogadva az azóta megszületett és szépen fejlődő szövegtant, legalábbis annak nyelvi-nyelvészeti részét.

A szöveg vizsgálata azonban a funkcionalitásnak egy eddig lappangó oldalára irányítja figyelmünket. Gombocznál — amiképp Saussure-nél, de zömében a prágai iskolánál is — a *funkció* szónak csak az egyik jelentése bizonyul szemléletformáló erejűnek: a betöltött vagy betölthető szerepre utaló. Ezt az értelmezési és szemléleti egyoldalságot — talán nem is véletlenül — egyazon ülészakon tettük szóvá BALÁZS JÁNossal, bár előre megírt előadásokat olvasva fel, tehát egymástól függetlenül. A Zalaegerszezen 1974-ben tartott Pais-emlékülésen Balázs „A magyar funkcionális mondat szemlélet előzményei és kezdetei” címen (de a klasszikus ókorig visszapillantva) jelezte, hogy a statikus (s így a funkciót mintegy a relációval azonosító) funkció-fogalommal szemben igazabb a dinamikus a „műveleti alapon” való közelítés (MNYTK. 140. szám 171–2). Magam arra mutattam rá, hogy a *funkció* szó az idegen nyelvek egy sorában — de értelmező szótáraink szerint a magyar matematikai műnyelvben is — közkeletű értelmén kívül ’függvény’ jelentést is hordoz (az alapképlet: „ $y = f(x)$ ”, azaz: az y értéke az x értékváltozásainak függvényében áll). Ezt tárgyunkra így vetítettem rá: „a mondat része egy nagyobb egésznek: a »beszéd«-nek... Ám akkor szerepe (= funkciója) csak viszonylag önálló...; s ha beépített rész, akkor függési (= funkcionális) viszonyban áll a nagyobb egésszel”, azaz a szöveggel (uo. 127).

Néhány év múlva a beszédről, illetőleg az annak egységnyi megjelenési formáját jelentő szövegről is kiderült: definitíve az sem a „milyenségével” közelítendő meg, hanem a „mirevalóságával”, minthogy „a funkcionalitásnak mindkét arcát mutatja. Az egyik, a számunkra ismerősebb fogalmi jegy, a »betöltött szerep«. A másik feltétel, a kevésbé előtérben álló, bár nem kevésbé fontos: a függvényszerű beágyazottság. A szövegnek ugyanis »adott helyzetben« kell teljesítenie mind a kommunikatív funkciók ellátását, mind a teljesség és lezártág érzésének felkeltését. Ettől függ a »szövegsége«; sőt — ami nem kevésbé fontos — az explicitásának foka, s általában: a megformáltsága is” (A szöveg alaptermészetéről címen: MNYTK. 154. szám 59). — „Azt jelenti ez — folytattam a gondolatot másutt —, hogy a szövegnek mint egésznek a megszerkesztettsége is beszerkesztettségének függvényében áll; amiképp a szöveg mint egész maga is függvényül szolgál a beleszerkesztett részek [értsd: bekezdések s az azokban foglalt mondatok — D. L.] számára, természetesen megszerkesztettségüket is erősen befolyásolva.” (In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Bp., 1983. 32; a szöveg keretétől szolgáló magasabb függvényrendszer szemléltetése uo. 33; korábban: Anyanyelvi nevelés a középiskolában 19.)

A szöveg fölé boltozódó függvényrendszernek legátfogóbb rétege a „közös nyelvűség”, amiről sokszor és sokan leírtuk: jóval többet jelent, mintsem azonos jelek ismeretét valamiféle „általános emberi” fogalmakra vagy akár az objektív valóság dolgaira. Közismert példa, hogy nekünk a *vörös zászló* meg a *piros zászló* két különböző alapszín megjelenése, a németnek a *rote Fahne*, az oroszoknak a *krasznij flag* egy, és legföljebb árnyalatokra osztható. Nekem húsz *ujjam* van: tíz a kezemen, tíz a lábamon; a németnek csak

tíz, mert ami a lábán van, az nem *Finger*, hanem *Zeh(e)*, azaz hasonlít, de más; az angolnak meg mindössze nyolc, mert egy-egy kezén így számol: „I have four *fingers* and a *thumb*”, itt a *hüvelyk* (mint a fogásban is) a négy ujj partnere, kontrája, nem egy az ujjak közül. — S a kérdéses jelenségeket a beszélő nemcsak így nevezi, hanem így látja, így érzékeli, így észleli. Neki a valóság ilyen. — És tovább: ha magyarul „örülünk, hogy itt ülsz *köztünk*”, senki sem számolja, hányan vagyunk. Az angolnak tudnia kell: kettőnk között-e (*between* us), vagy szélesebb körünkben (*among* us). Az „anyanyelv” tehát egyben „anyaszemlélet” és „anyagondolkodás”; a közös nyelvűség ebbe való beilleszkedés, s így az általa megvalósuló szocializáció valójában nem társadalmiasulás, hanem „mikrotársadalmiasulás”: egy adott szűkebb emberi közösségbe — annak érzékelési, szemléleti, gondolkodási rendszerébe — való belenevelkedés.

Ezzel jutottunk el a választott cím végére, — már ami a nyelvet és nyelvhasználatot illeti. Ámde témánknak még nem vagyunk a végén: a funkcionalitás és a mikrotársadalmiság kérdése nemcsak a nyelvvel kapcsolatban tehető — és teendő — fel, hanem az azt vizsgáló nyelvtudománnyal szemben is. A rövidség kedvéért magamat idézem: „A tudomány a valóságról szerzett igazolt ismereteknek rendszerbe foglalt együttese; a tudományos kutatás a valóság valamelyik részletének megismerésére, a szerzett ismeretek igazolására és rendszerezésére irányuló emberi tevékenység. [Bekezdés] A tudományos kutatás az emberi megismerésnek történelmileg és társadalmilag egyaránt kötött terméke és egyben tényezője, s így nem független az adott kor és adott közösség általános ismereti szintjétől, s nem marad hatás nélkül annak további alakulására sem” (Szegedi Bölcsész-műhely '77. 11).

Ebből következik — mint jó három évtizeddel ezelőtt jeleztem már —, hogy „nem közömbös mozzanat az sem, hogy a nyelvtudománynak az adott korban mi a funkciója objektíve, azaz milyen szerepet tölt be, milyen feladatokat lát el; és szubjektíve, azaz milyen szerepet szánunk, milyen feladatokat látnak számára művelői” (A magyar nyelvtudomány tíz éve: MNy. LI, 286). Hiszen — írtam másutt — „... a valóságban »a« nyelv nincsen, csak nyelvek vannak: konkrét társadalmaknak konkrét nyelvei; s így az egyént sem »a« társadalom fogja át »a« nyelviséggel, hanem valamely konkrét társadalom a saját nyelvisége révén” (Nyr. XCV, 399–400; hasonlóan: I. OK. XVII, 217; a *társadalom* szó általános és konkrét jelentésének különbségéről s e különbség fontosságáról, Molnár Erikkel vitázva, még 1951-ben, lásd: NyK. LVI, 171 kk.).

Gombocz a maga korában elutasította azt a gondolatot, hogy a nyelvtudomány „a nyelvhelyesség hivatott őre” is legyen (MNy. XXVII, 1), bár néhány évvel korábban maga nehezményezte, „hogy »módszeres« és »rendszeres« iskolai nyelvtanaink túlnyomó többsége a legszerűebb tárgyi és tudományos módszertani követelményeknek sem felel meg”, azt is látva, hogy „ennek a visszás állapotnak elsősorban az anyanyelv tanítása adja meg az árát” (MNy. XXIII, 1), sőt vállalva, hogy „a mai magyar köznyelv és irodalmi nyelv rendszeres és tüzetes leíró nyelvtanának megírása legsürgősebb és legfontosabb tudományos feladataink közé tartozik” (uo.).

Ámde arra, hogy a nyelvtudomány betöltse — vagy legalábbis vállalja és elkezdje betölteni — mikrotársadalmi funkcióját, az első öt éves terv kezdetéig kellett várni. Az akkor bekövetkezett fordulatról felszabadulásunk tizedik évfordulóján ezt írhattam: „[1948 után] teljesen átalakult a nyelv-

tudomány társadalmi funkciójáról vallott szakmai közfelfogás — ahogyan a nyelvtudomány funkciója objektíve is . . . A közelebbi múltban a nyelvtudomány csak a fejlődést tanulmányozta, és csak tanulmányozta a fejlődést, de a mai nyelvállapot vizsgálatáig már ritkán jutott el, irányításáig pedig még kevésbé. Ma viszont [NB: ezt 1955-ben írtam — D. L.] elsőrendű feladatának tekinti a történeti fejlődés és a mai rendszer ismeretében irányítóan is beleszólni a helyesírás, a nyelvhasználat és a stílus kérdéseibe, s máris létrehozta vagy legalábbis készíti elő az olyan nélkülözhetetlen, a tömegek nyelvi kultúráját közvetlenül szolgáló műveket, mint a kibővített és alaposan átdolgozott helyesírási szabályzat, a rendszeres leíró nyelvtan, a magyar értelmező szótár, az új nyelvhelyességi kódex, a magyar stilisztika, az egy-mást követő magyar — idegen nyelvű szótárak; sőt részt vesz az iskolai tankönyvek szerkesztésében és bírálatában, a nyelvtanítás didaktikai kérdéseinek megoldásában, a mai írók nyelvének és stílusának vizsgálatában, a napi helyesírási és nyelvhelyességi harcokban, és általában minden olyan nyelvi kérdés megoldásában, amelyet a gyakorlat sürgetően felvet” (MNY. LI, 271).

Ezt a korszakot jellemezte — „Nyelvtudomány és nyelvművelés” kapcsolatát vizsgálva — az a megfogalmazásom, hogy a nyelvművelés cselekvő nyelvtudomány, azaz a nyelvtudomány a nyelvművelésnek előkészítő stúdiuma (Valóság 1960. évi I. szám 80). Annak a gondolatnak a jegyében, hogy „A nyelvtudomány nem önmagáért van, hanem a nyelvért, a valóságért; s minden alkotása annyit ér, amennyivel előbbre visz egy-egy nyelv konkrét arculatának, s ezen keresztül »a« nyelv természetének igaz megismeréséhez” (I. OK. XXVII, 224).

S itt visszaérünk a funkcionalitás és mikrotársadalmiság dolgán keresztül elmélet és gyakorlat viszonyáig. Mint előadásom elején bemutattam: Gombocz Zoltán a saját elméleti fejlődését a valóság vizsgálatából fokozatosan leszűrt tanulságoknak egymásra épüléséből származtatta, amiben a kívülről nyert elméleti impulzusok csak megerősítették. Magam, amikor a strukturalizmus hazai meghonosításán kezdtek fáradozni azok, akik azt korábban szigorúan elleneztek, mégpedig nem addigi ismereteink továbbfejlesztését, hanem félresöpprését célozva ezzel, „a nyelvtudomány elvi kérdéseiről” folytatott vitán a következőket bátorkodtam vallani: „Ha van a jelenlevők között, aki megtisztelt működésem során azzal, hogy figyelemmel kísérte munkásságomat, az nyilván észrevehette, hogy azok a módszerek, amelyeknek alkalmazásáról e két napon vita folyik, nem éppen idegenek tőlem. Az elmúlt két évtized alatt nemegyszer felhasználtam például a statisztikai módszereket, fordultam a formalizálás módszertani fogásához, próbáltam érvényesíteni a nyelvnek egyes szektoraiban a rendszerszerű szemléletet, s beleértottam magam a fonológiába is. Mindezt nem azért mondom el hogy hebizonnyítsam magamról: izzig-végig strukturalista voltam pályám kezdete óta; hanem ellenkezőleg: hogy megindokoljam, miért nem vagyok az; miért tartom elkerülhetőnek, sőt bizonyos tekintetben veszélyesnek is azt, hogy minden eddigit félretéve egy import stúdiumnak szőröstül-bőröstül való meghonosítására kezdjünk törekedni” (1961-ben: I. OK. XVIII, 111).

Tíz év múltán, 1970-ben, „Nyelvszemléletünk és vizsgálódási módszereink két és fél évtizedé”-nek jubileumi számbavételekor, még mindig lehetett bennem némi optimizmus. Rövid bevezetésül ezt írtam akkor: „Minden szaktudományt minden adott korszakában négy tényező jellemez: a) szervezetszerkezete; b) tematikája; c) alapszemlélete; d) módszere” (I. OK. XXVII, 216). Majd így folytattam: „Korunk és társadalmunk tehát olyan nyelv-

tudományt kíván tőlünk, s nyelvészgárdánk maga is olyan nyelvtudomány megalkotására törekszik, amelyet szervezetében a szocialista társadalom lehetőségei, tematikájában annak igényei, illetőleg szükségletei jellemeznek és irányítanak; amelynek alapszemléletét a történelmi materializmus, módszerét pedig a marxista dialektika határozza meg és hatja át. Mindez nem zárja ki, hanem épp feltételezi és kívánja a más társadalmakban és más nyelvek vizsgálata alapján elért nyelvészeti eredmények figyelembe vételét és kritikus adaptációját. De ugyanolyan mértékben lehetővé teszi, sőt megköveteli azt, hogy nyelvtudományunk a magunk előzményeinek kritikai felhasználására és a magunk nyelvének vizsgálatára alapuljon elsősorban; hiszen tevékenységünknek a magunk társadalmát kell szolgálnia, saját nyelvünk megismerését és továbbfejlesztését kell mindenekelőtt segítenie" (uo. 217).

A strukturalizmus az azóta eltelt időben izmusok tömegévé szaporodott; ami nem volna baj, ha ezek a saját konkrét nyelvünk konkrét vizsgálatának konkrét tanulságaiból nőttek volna ki, nem pedig kész, más nyelvek szerkezetét-természetét (vagy olykor csak egy kutató sajátos agymozgását) tükröző elméleteket húznának rá saját nyelvünkre, illetőleg nem a mi nyelvünket próbálnák ezekhez hozzátörzítani; ami pedig azt jelenti, hogy saját belső fejlődésünk helyett nem is az adaptáció, hanem a nyers adoptáció révén keresik a további utat, s ez az eddigi hazai eredményeknek nem kritikai negációjával, hanem kritika nélküli, sőt kritikátlan negligációjával jár.

Ma már, alig több mint másfél évtizeddel az iménti idézet keletkezése után, aligha merném leírni a benne szereplő, „nyelvészgárdánk maga is olyan nyelvtudomány megalkotására törekszik, amelyet...” kezdetű félmondatot. Mert nem volna igaz. Ilyen kutatók persze vannak azért még ma is, de már nem bizonyos, hogy többségben, és bizonyos, hogy nem irányadó helyeken-helyzetekben. A mikrotársadalmi kötöttségű és érdekű, azaz magyar nyelvészeti tárgyú, belsően magyar nyelvészeti szemléletű és a magyar nyelv-nyelvészeti kultúra ügyét szolgáló munkálkodás nemcsak hogy kimenőben van a divatból, hanem kiszorulóban a tudomány hazai nómenklatúrájából. Fokozatosan a magyar nyelvészeti előzményeket — sőt sokszor magát a magyar nyelvet-nyelvhasználatot — alig vagy egyáltalán nem ismerő, pusztán a saját familiáris szintű nyelvhasználatuk adta „kompetenciájukra” támaszkodó fiatalok, középkorúak és idősebbek veszik kézbe a magyar nyelv és nyelvészet sorsának irányítását, akiknek számára a magyar nyelv az általános emberi nyelvnek csupán az egyik, nem is kitüntetett, felszíni megjelenési formája, nem pedig a magyar mikrotársadalomnak egész anyagi és szellemi életét átfogó — s bizony értő tanulmányozást és féltő gondozást kívánó — kommunikációs eszköze.

Többször is részleteztem, most a Nyelvtudományi Intézet 1974. évi jubileumi ülésszakán elhangzott summázatomban idézem: „a hagyományokat elvető új elszakít önmagunktól; az újat elvető hagyomány viszont belefúllaszt önmagunkba” (NyK. LXXVII, 107). A helyes út tehát az, amelyet Gombocz jelölt ki: saját múltunk megtermékenyítése az érkező új impulzusokkal, a saját kollektív jövőnk érdekében. S hadd idézzem gondolatomat tovább: „Mert a tudomány — mint társadalmi tudatforma — azt hivatott tükrözni, ami az adott társadalomban van, és azt formálni, aminek az adott társadalomban lennie kell. Amely ága nem ebből indul ki vagy nem ér el ideig, az része lehet az emberiség hasznos ismereteinek; de funkcionálisan nem a maga korának tudománya, vagy nem a maga társadalmáé” (uo.).

Nemegyszer hallani felelős beosztású nyelvészekről ma: a magyar nyelvészetnek azt kell csinálnia, amit a világban csinálnak. — Alig hinném, hogy helyünket a világban — s munkánk nemzetközi becsületét — az határozná meg: mit tudunk lemásolni másoktól, s hogyan tudjuk a más nyelvekre adekvát megállapításokat inadekvát módon a magunk nyelvére húzni. Úgy vélem: nemzetközileg is az volna a feladatunk, hogy sajátos nyelvünk sajátos jellegéből fogjunk meg minél többet, ezzel járulva hozzá »a« nyelv jobb megismeréséhez. Ám ezt a feladatot, vagyis nyelvünk szerkezetének, a többihez való hasonlóságának s a többtől való különbözésének vizsgálatát bárhol végezheti bárki, aki tud vagy megtanul magyarul (ahogy nálunk a szlavisztikának, romanisztikának, orientalisztikának és egyéb isztikáknak szép eredményei vannak). — Számunkra a tömeges és mindennapos használati szint szemmel tartása — és fejlődésének segítése — az a saját és sajátos feladat, amelyet senki a világon helyettünk el nem végezhet.

A hazai nyelvtudomány ma tematikában, utánpótlásban és vezetésben egyaránt a váltás korszakát éli. Szűkülő anyagi lehetőségei koncentrációt és polarizációt kívánnak. Ezért is történelmi felelőssége (volna) a vezetőknél arra törekedni, hogy szakmánk jövőne ne a tőlünk idegen divatok burjánzása felé kanyarodjék, hanem a nyelviség, a funkcionális és a mikrotársadalmiság egyenes vonalán épüljön tovább.

DEME LÁSZLÓ

Tájékoztató az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatervéről

Magyarországon nyelvtudományi kutatások számos ún. kutatóhelyen folynak, az MTA Nyelvtudományi Intézetében, az egyetemek és főiskolák nyelvtudományi, magyar nyelvészeti, idegen nyelvészeti tanszékein, — nem is szólva az egyéb oktatási és kulturális intézményeknél dolgozó vagy éppen nyugdíjas egyéni kutatók munkájáról. Kétségtelen azonban, hogy a legnagyobb egyedi nyelvtudományi kutatóhely az MTA Nyelvtudományi Intézete, s így az intézet költségvetésében, illetve az intézeten keresztül nyújtott egyéb támogatásokban jelenik meg a viszonylag legnagyobb összegű állami ráfordítás. Éppen ezért úgy gondoljuk, indokolt, hogy az intézet időnként tájékoztassa a magyar nyelvésztársadalmat munkatervéről, munkatervének állásáról, a különböző témák költségvetési előirányzatainak arányairól.

Az alábbiakban a jelenlegi — 1986—1990-es — tervperiódus 1987-re vetített áttekintését közöljük, s szándékunk szerint legközelebb a tervperiódus utolsó előtti, 1989-es évének adatait fogjuk 1990-ben közreadni.

A közölt százalékos arányok irányzámként pontosak, bizonyos fokok persze elkerülhetetlenül kerekítettek, hozzávetőlegesek. Az intézetnek vannak ugyanis ún. dologi kiadásai (épületfenntartás, postaköltség, szolgáltatások), adminisztratív és kisegítő bérköltsegei, melyeket csak becslés alapján lehet az egyes témák között felosztani. Szintén csak becslés alapján lehet meghatározni, hogy egy több témán is dolgozó munkatárs munkatervének mely százaléka mely rovatban jelenhetik meg. Ezt tekintetbe véve is állíthatjuk, hogy a közölt százalékarányok jó képet adnak az erőforrások megoszlásáról.

Néhány további előzetes megjegyzést tartok szükségesnek. Mint általában szűkös időkből teljesen elkerülhetetlen, előfordul, hogy az intézetben folyó munkáról információhiányon vagy félreinformáltságon alapuló általá-

nosítások jelennek meg vagy hangzanak el. Előfordult például, hogy az intézetet a nyelvtörténeti jellegű munkálatok túlzott preferálásával vádolták meg a nyilvánosság előtt. Aki a százalékokat gondosan áttanulmányozza, észreveszi, hogy a szótári munkálatokkal együtt mintegy 55, azok nélkül mintegy 35–40%-ban fordítjuk erőforrásainkat a jelenkori nyelvvel kapcsolatos vizsgálatokra. Előfordult az is — s kissé tompított formában a Magyar Nyelv jelenlegi számában is olvasható ez a nyilvános előadásban elhangzott megjegyzés —, hogy a magyar nyelv múltjával, sajátosságaival foglalkozó témák kiszorulását panaszolták. Számainkból kiderül, hogy ráfordításaink több mint 80%-a magyar nyelvi vonatkozású kutatásokból áll, s ha ebből levonjuk azoknak a munkálatoknak a ráfordításait, amelyek a magyar nyelvtudomány hagyományosabb tematikájához és módszereihez képest újak, akkor is kitűnik, hogy több mint 60%-ban a hagyományos tematikának is megfelelő, módszertanukban természetesen újuló magyar témák kötik le erőforrásainkat.

Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy tervünk közzétételében nem elsősorban polemikus vagy apologetikus célt követünk, hanem nyelvész kollégáink tájékoztatását kívánjuk elősegíteni többek között azért is, hogy az intézet munkájába való önkéntes bekapcsolódásuk lehetőségeiről tájékoztatást adjunk.

Remélem, a munkaterv közzététele azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézete szigorúan és következetesen a tudományos kutatás szabadságának, a különböző, tudományos színvonalú irányzatok és módszerek együttműködésének és egészséges versenyének elvi alapján áll.

Nyelvtörténeti kutatások

Részesedési arány az 1987.
évi ráfordításokból:

A magyar nyelv történeti nyelvtana 11%

Témavezető: Benkő Loránd tudományos osztályvezető, Rácz Endre (mondattani és szövegtani rész).

A tervidőszakban elvégzendő feladatok: 1986-tól 1988. VI. 30-ig az ómagyar korra (és előzményeire) vonatkozó, az I. és II. kötetbe tartozó mondattani, illetőleg szöveggrammatikai rész nyers kéziratának szükséges kiegészítése, a fejezetek egyeztetése a mondattani és szöveggrammatikai részen belül, illetőleg az ELTE-n készülő morfológiai rész fejezeteivel; a mondattani összefoglaló fejezetek elkészítése, az adatok ellenőrzése, a két kötetnek lektorálásra való kiadása.

Az első kötet (a korai ómagyar kor és előzményei) és a második kötet (kései ómagyar kor) egyes fejezeteinek lektorálása gyorsabban folyt a tervezettnél. A munkálatok egyébként a tervek szerint folynak.

A kutatás kezdete: 1975, befejezése: 1997.

Etymologisches Wörterbuch der Ungarischen Sprache 7%

Témavezető: Benkő Loránd tudományos osztályvezető.

A magyar szótörténeti-etimológiai szakirodalom legújabb eredményeinek a TESz. felhasználásával készülő német nyelvű szótári összegzése. Az 1987-ben felgyorsult munkálat kívánatos menetét a továbbiakban anyagi nehézségek veszélyeztetik.

A kutatás kezdete: 1982, befejezése: 1992.

N y e l v e m l é k - k i a d á s o k (az előbbi költségen belül)

Témavezető: Benkő Loránd tudományos osztályvezető.

A nagyon elhanyagolt és rohamosan pusztuló XVI–XVII. századi magyar nyelvemlékek (elsősorban kéziratok, részben egyetlen példányú, romlott állapotú nyomtatványok) kritikai kiadása facsimilében, átírásban és a megfelelő filológiai kellékekkel (bevezetés, jegyzetek, latin megfelelőik jegyzéke stb.).

A Margit-legenda (1510) betűhív kiadásra való előkészítése megtörtént, a következő feladat a Vitkovics-kódex előkészítése.

A kutatás kezdete: 1986, befejezése: 1990 (az első szakasz).

A n y e l v t ö r t é n e t i v á l t o z á s a i n a k e l m é l e t i k é r d é s e i 3%

Témavezető: Herman József igazgató.

A kutatás három fő ágra oszlik: a) a szakirodalom feldolgozása után munkahipotézis felállítása, kísérlet nyelvtörténeti adattár számítógépes feldolgozására (latin anyagon) b) pszicholingvisztikai vizsgálatok magyar nyelvi anyagon, magyar anyanyelvű informánsokkal a mondatmegértés és -alakítás közbeni pszicholingvisztikai folyamatok nyelvszerkezeti hatásainak felmérése céljából, c) szociolingvisztikai vizsgálatok elsősorban magyar–idegennyelvű bilingvis nemzetiségiek körében magyar nyelvi kompetenciájuk jellegének meghatározásához.

Az elméleti, pszicholingvisztikai és a szociolingvisztikai altémák közül főként a két előbbi folyt erőteljesen; a munkálatok a tervek szerint haladnak.

A kutatás kezdete: 1986; a jelenlegi szakasz befejezése: 1990.

U r á l i h a n g t ö r t é n e t 6%

Témavezető: Honti László tudományos főmunkatárs.

Az Uráli Etimológiai Szótár írása közben sorozatosan merültek fel eddig megoldatlan hangtörténeti és hangmegfelelési problémák. Ez a körülmény indokolta egy olyan kézikönyv elkészítését, amely az uráli nyelvek történeti hangtanával foglalkozik. A könyv az obi-ugor konszonantizmusról, a permi vokalizmus történetéről, az U/FU alapnyelv fonotaxisáról és az alapnyelv hangutánzó-hangfestő szókincsének hangtani sajátosságairól szóló tanulmányok mellett tartalmazni fogja a rokon nyelvi hangmegfeleléseknek az UrÉtSz. biztos etimológiai alapján készített hangstatisztikáját.

A munka gerincét képező tanulmányok lektorálásra elkészültek; a teljes anyag, a hangstatisztikát beleértve, az UrÉtSz. nyomdai munkálataitól függetlenül készíthető el.

A kutatás kezdete: 1978, befejezése: 1987.

Az uráli nyelvészet alapjai (az előbbi költségen belül)

Témavezető: Csúcs Sándor tudományos főmunkatárs, mb. osztályvezető.

Az uralisztikában eddig jobbára csak a nyelvcsalád egészét ismertető kézikönyvek jelentek meg. A készülő kézikönyvsorozat célja, hogy az obi-ugor, a permi nyelvek és a mordvin nyelv rendszerére és történetére vonatkozó eddigi eredményeket kritikusan megrostálva, azonos alapelvek alapján, azonos szerkezettel, de külön-külön kötetben adja közre.

A mordvin, a permi és a vogul anyag előkészítése a tervek szerint folyt. Részben az osztály létszámcsökkenése miatt, részben anyagi okok miatt a munkát erőteljes lassítására van szükség.

A kutatás kezdete: 1985; befejezése: következő tervperiódus.

Uráli etimológiai archívum (az előbbi költségen belül)

Témavezető: Csúcs Sándor tudományos főmunkatárs, mb. osztályvezető.

A munkát célja az Uráli Etimológiai Szótár teljes anyagának, valamint a korábbi kollektív munkákhoz összegyűjtött etimológiai irodalomnak és az abból hasznosítható információknak számítógépre vitele. Ezzel egy olyan adattár jön létre, amelyből kis fáradsággal lehet majd a legfrisebb eredményeket is tartalmazó szótári vázlatot készíteni.

A munkaközösség jelenlegi létszáma és adottságai e munkát jelentős és gyorsabb eredményeket hozó áttervezését igényli.

A kutatás kezdete: 1986; befejezése: folyamatos.

Lexikológia, lexikográfia

Új Magyar Tájszótár

8%

Témavezető: B. Lőrinczy Éva tudományos tanácsadó.

Az ÚMTsz. négy kötetből áll majd, amely összesen kb. 120 ezer szócikket fog tartalmazni. A tervidőszak feladatai: a II. kötet korrektúrája; a III. kötet hátralévő kb. 65%-ának (tehát kb. 25 000 szócikknek) a megírása és megszerkesztése 1988 végéig.

A munka a középtávú tervben foglaltak szerint folyik. A munkát jövőbeni folytatását elnyert OTKA-hozzájárulás biztosítja.

A kutatás kezdete: 1950, befejezése: 1992.

A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára 16%

Témavezető: Kiss Lajos tudományos osztályvezető.

A tervidőszakban elvégzendő feladatok: a forrásjegyzék elkészítése; 10 millió szövegszónyi anyag számítógépes rögzítése; forrásnyilvántartó, előfeldolgozó, morfológiai elemző, valamint többféle rendező program elkészítése; a régi nagyszótári cédulaanyag rendezése.

Az adatrögzítés a tervezettnél gyorsabb ütemben folyik, jól halad a programok írása is. Elkészült a számítógépes munkák rendszerterve. A tovább-

biak jelentős mértékben a számítógép-park kiépülésének függvényei, ez folyamatban van.

A kutatás kezdete: 1898/1984, befejezése: az első kötet várható elkészülte az 1990-es évek második felében.

Földrajzi nevek etimológiai szótára 1%
Témavezető: Kiss Lajos tudományos osztályvezető.

A nagyközönség érdeklődése és a szakmai bírálatok alapján szükségesnek mutatkozott a FNEŠz. negyedik bővített és javított kiadásának az elkészítése. A korrektúra készülóban van.

A kutatás kezdete: 1970, befejezése: 1990.

Földrajzi nevek gyűjtésének és kiadásának irányítása

Témavezető: Ördög Ferenc tudományos főmunkatárs.

A tervidőszakban végzendő munka: a gyűjtési, ellenőrzési és kiadási munkálatok tudományos irányítása Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Győr-Sopron, Heves, Nógrád, Pest, Szolnok, Veszprém és Zala megyében.

A munkálatok a terv szerint folynak. Megjelent a pápai járás földrajzinév-anyaga.

A kutatás kezdete: 1960, befejezése: (a felsorolt területekre vonatkozóan).

Európai nyelvatlasz (ALE) (költséghányad nélkül)

Témavezető: Balogh Lajos tudományos főmunkatárs.

Nemzetközi együttműködéssel és irányítással készülő munka, amely az európai nyelvek területi elterjedését kutatja, különös tekintettel a kölcsönhatás, az interferencia kérdéseire.

A nemzetközi szerkesztőség feloszlása, az UNESCO-támogatás csökkenése miatt a munkálat átmenetileg stagnál. Ennek ellenére folyik a III. kötet, kb. 20 térképlap anyagának nyomdai előkészítése.

A kutatás kezdete: 1973, befejezése: a nemzetközi szerkesztő bizottságtól függ.

Kárpát nyelvatlasz (költséghányad nélkül)

Témavezető: Balogh Lajos tudományos főmunkatárs.

Ugyancsak nemzetközi együttműködéssel és irányítással készülő munka, amely a Kárpát-régióban élő népek és nyelveik területi elterjedését kutatja, különös tekintettel a kölcsönhatás kérdéseire.

A bevezető kötet 1988-ban jelenik meg Skopjében. Az I–II. kötet nyomdakész állapotban van. Az I. Kisinyovban, a II. Moszkvában jelenik meg.

A kutatás kezdete: 1975, befejezése: a nemzetközi szerkesztőbizottságtól függ.

Megjelent a Petőfi-szótár utolsó kötete, valamint az Uráli Etimológiai Szótár első kötetének utolsó füzeté is.

Mai magyar nyelvi kutatások

Strukturális magyar nyelvtani kutatások 6%

Témavezető: Kiefer Ferenc igazgatóhelyettes.

Az előző ötéves tervidőszakban elkezdett munka folytatásaképpen elkészült a nyelvtan első kötete, amely a következő fejezeteket tartalmazza: 1. A strukturális mondatelméleti-módszertani kérdései; 2. A főnévi csoport szintaxisa; 3. Vonzatok és szabad határozók; 4. Az egyszerű mondatok szórendje; 5. Az alárendelő mellékmondat; 7. A szóképzés szintaxisa. — A nyelvtan II. kötete a magyar nyelv fonológiáját és morfológiáját, III. kötete a magyar nyelv szemantikáját tárgyalja.

Az első kötet munkálatai a terveknek megfelelően haladnak. 1987-ben elkezdődtek (az OTKA-pályázat révén lehetővé vált újabb kötetek közül) a fonológiai kötet előkészítő munkálatai.

A kutatás kezdete: 1979; befejezése: (I. kötet) 1990.

Beszélt nyelvi kutatások 10%

(A beszélt nyelv vizsgálata a társadalmi és területi rétegződés figyelembevételével.)

Témavezető: Imre Samu ny. igazgatóhelyettes.

Résztémák: A budapesti beszéd vizsgálata. A beszélt nyelv területi változatainak vizsgálata.

Mivel a magyar nyelv beszélt változata mindmáig leíratlan, a beszélt nyelv mindenkori állapotának rögzítése, az egymást követő nyelvallapotok összevetése alapján pedig a változások leírása az intézet állandó feladata kell, hogy legyen. Ugyancsak fontos a magyar területi változatai körében a nyelvjárásoktól a köznyelv irányába ható egységesülési tendenciának a nyomon követése, irányainak és hatókörének a megállapítása.

Megtörtént a kutatások szociológiai hátterének rögzítése, a budapesti tesztanyag kidolgozása. 1988-ban elkészül az első tanulmánykötetek és szövegkiadások anyaga is.

A kutatás kezdete: 1984; befejezése: átnyúlik a következő tervperiódusra.

Az anyanyelvi közműveltség fejlesztése 9%

A) Nyelvművelő kézisótár.

Témavezető: Kemény Gábor tudományos osztályvezető.

Bár a felszabadulás után kibontakozott korszerű nyelvművelés elveit és a konkrét nyelvhasználati kérdésekben való állásfoglalásait az 1980 és 1985 között megjelent Nyelvművelő kézikönyv kellőképpen összefoglalja, nagy szükség van egy annál jóval rövidebb terjedelmű és olcsóbb, népszerű nyelvművelő összegző kézikönyvre is.

A Nyelvművelő kézisótár munkálatai a megfelelőnél lassabban haladtak eddig; felgyorsításukra megtörténtek a megfelelő intézkedések.

A kutatás kezdete: 1983; befejezése: 1988.

B) Társadalmi nyelvművelés.

Témavezető: Kemény Gábor tudományos osztályvezető.

Ide tartozik az a szerteágazó nyelvművelő tevékenység, amely külső, társadalmi megbízásból vagy felkérésre történik. E tevékenységben nagy helyet foglal el a vezető állami, politikai szervek, intézmények részére végzett nyelvi-nyelvhelyességi lektorálás, nyelvi rovatok vezetése szaklapokban, napi- és hetilapokban; nyelvművelés a tömegkommunikáció csatornáin, nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő könyvek, cikkek írása; előadások tartása, tanfolyamok vezetése; nyelvművelő közönségszolgálat írásban és telefonon stb.

A tevékenység folyamatos.

A nyelvi szocializáció vizsgálata a magyarországi cigány közösségekben 3%

Témavezető: Réger Zita tudományos munkatárs.

A kutatás fő célja a cigány családokban folyó felnőtt—gyermek kommunikációnak, a cigány gyermekközösségek verbális kultúrájának megismerése. A kutatás egyrészt a felnőtt—gyermek kommunikáció egyes strukturális és funkcionális jegyeit próbálja meg azonosítani, másrészt lehetővé teszi célzott nyelvpedagógiai programok kidolgozását a cigány gyermekek iskolai beilleszkedését elősegítő intézkedések részeként.

A rendelkezésre álló szűkös anyagi fedezet ellenére készül az eddig gyűjtött anyagokból a szöveggyűjtemény. A munkálatot OTKA-pályázat biztosítja.

A kutatás kezdete: 1986; befejezése: 1990.

Az anyanyelvi és irodalmi nevelés fejlesztése az általános iskola felső tagozatán 1%

Témavezető: Bánréti Zoltán tudományos főmunkatárs.

Az előző tervidőszakban elkészült a felsőtagozatos kísérleti nyelvi-kommunikációs nevelési program, valamint az 5. és 6. osztály számára az irodalmi nevelési program. A jelen tervidőszak feladatai: a 7. és 8. osztályos kísérleti irodalmi nevelési program (tankönyvek, feladat- és szöveggyűjtemények) elkészítése; didaktikai és módszertani kézikönyvek készítése; a kísérleti osztályban tanuló gyerekek nyelvi-kommunikációs teljesítményének tesztelése.

Az OPI két kutatója végzi a szervezési és menedzselési munkát, a Nyelvtudományi Intézetben a koncepcionális irányítás folyik.

A kutatás kezdete: 1976; befejezése: 1990.

A beszéd időszervezete, a nyelv időtényezője 11%

Témavezető: Olaszky Gábor tudományos osztályvezető.

Az idő, a nyelvi rendszer struktúráképző eleme, nemcsak a hangtest fonetikai szerkezetének az alakításában, a nyelvi jelek alakjának a kifejezésében, hanem a jelek elkülönítésében is szerepet játszik. E tervperiódusban

a cél a nyelv fonetikai-fonológiai, illetve prozódiai részrendszere időszerkezetének a vizsgálata.

Kialakult a témát feldolgozó, közel húsz tanulmányt tartalmazó első tanulmánykötet tematikája, s elkészültek a tanulmányvázlatok is. A kézirat 1988-ban várhatóan elkészül.

Nyelvpolitika és nyelvi tervezés 3%

Témavezető: Szépe György tudományos osztályvezető.

A nyelvi tervezésnek két részét művelik világszerte: a nyelv állagának tervezését és a nyelv társadalmi helyének, szerepének tervezését. Magyarországon az első feladatot hagyományosan a nyelvművelés keretében végzik; a másik feladat rendszeres, tudományos kutatása ezzel a témával indul meg. A nyelvpolitika a nyelvi tervezés mindkét részének, valamint az oktatásnak és a nyelvhasználat jogi szabályozásának összefoglaló diszciplínája.

A kezdeti szervezési nehézségek ellenére, főként a bilingvizmus kutatását tekintve, megindultak a munkálatok.

A kutatás kezdete: 1986; befejezése: átnyúlik a következő tervperiódusra.

Kerettémák 5% (egyéni munkákon alapuló munkaközösségek)

Irodalmi nyelvi és stilisztikai vizsgálatok

Témavezető: Kemény Gábor tudományos osztályvezető.

Névtani kutatások

Témavezető: Ördög Ferenc tudományos főmunkatárs.

A magyar beszédhangok minőségi jegyeinek vizsgálata

Témavezető: Szende Tamás tudományos főmunkatárs.

Gyermeknyelvi és nyelvelsajátítási kutatások

Témavezető: Kassai Ilona tudományos munkatárs.

Normatudat, nyelvi norma

Témavezető: Kemény Gábor tudományos osztályvezető.

Grammatikaelméleti kutatások

Témavezető: Kiefer Ferenc igazgatóhelyettes.

HERMAN JÓZSEF

A *tészén : tőn* típusú igékről és a *várá kéré*, *vúrja/kéri*-féle igealakokról

1981 novemberében a „Hagyomány és megújulás” jegyében rendezett Debreceni Nyelvészeti Napokon előadást tartottam „A *tészén : tőn* típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében” címmel. (Megjelent a konferencia kötetében. Összeállította és szerkesztette SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1982. 113–25; valamint MNy. LXXVIII, 416–25.) Előadásomban választ próbáltam keresni arra a mindezideig tisztázatlan kérdésre, hogyan magyarázható a hét *sz-szel* bővülő *v* tövű igének a magánhangzós töve (*tē-het, tē-tt* stb.), amikor — a *lész* és a *hisz* kivételével — ezek fgr., illetve ugor megfelelőiben *k, k ~ γ, β ~ γ*, illetve *γ*, vagyis mássalhangzó tehető fel. — Másrészt foglalkoztam a *tőn, lőn* elbeszélő múlt eredetével.

A magánhangzós *tő* változat magyarázata. — Hogy ne csak a *tészén : tőn* típusú igékre vonatkozó, hanem általánosabb következtetéseket vonhassak le, munkámat azzal kezdtem, hogy a MSzFgrE. és a TESz. segítségével megvizsgáltam valamennyi olyan igét, mely az ősmagyar kor szinkroniájában az első szótag végén *γ, β, j*-re végződhetett.

Tudjuk ugyanis, hogy e hangok a további változások során rendkívül sok hasonló vonást mutatnak: intervokalikus helyzetben hajlamosak a kiesésre, illetőleg hiátustöltőként egymással felcserélhetők; s az is köztudomású, hogy éppen e hangok után rendkívül korán eltűnik a *tő*-végi vokális, szóvégi helyzetben pedig rendszerint vokalizálódnak, a megelőző magánhangzóval kettőshangzót alkotnak, és ez hosszú magánhangzóvá monoftongizálódik. Ez utóbbi hangváltozás alapján feltehető, hogy a kijelentő mód jelen idő személyragtalan E/3. személyében egyre-másra jöttek volna létre ősmagyar *CV*, sőt *V* alakú igék, márpedig ez a morfofonetikai építkezés a fő szófajok esetében (talán a *lő*-tövet kivéve — amennyiben helyes a magánhangzóra végződő etimológia, vö. HONTI: NyK. LXXXVII, 77–8) a rendszerből kirívó szokatlan megoldás lett volna.

Vizsgálódásaim valóban arra az eredményre vezettek, hogy az első szótagjukban *γ, β, j*-re végződő igék valamilyen módon kiküszöbölték a rendszeridegen *CV, V* alakokat. Leggyakrabban úgy, hogy a teljes *tő*-höz képző járult (mint a *nyúz, szédül, köved ~ köveszt, néz* esetében), s így ismét két-szótagúvá vált az ősmagyar ige.

A *tészén : tőn* típusú igék csoportjában sajátos megoldást találtam, s velük kapcsolatban mindenekelőtt két kérdésre kellett választ adnom: hogyan keletkezett a magánhangzós (*tē-, vē-* stb.) *tő*, és hogyan küszöbölte ki a nyelv ezekben az igékben is ezt a szokatlan formát. Csak úgy volt értelmezhető számomra az etimológiájukban mássalhangzót tartalmazó fgr. **teke-* 'tesz', fgr. **sewe-* ~ **seve-* 'eszik', fgr. **juke-* ~ **juve-* 'iszik', fgr. **wike-* 'visz' és az ugor **weyš-* 'vesz' igék esetében a *tē-, ē-, i-, vi-, vē-* magánhangzós *tő* keletkezése, ha azt tettem fel, hogy a valamennyi igében etimologikus *γ*-t a nyelvérzék azonosnak érezte a minden kéttagú ige végén funkcióval szereplő *γ* formánssal: a folyamatos melléknévi igenév képzőjével (vö. Konst.: *ἐςέλεχ*; VeszprAd.: *σμεται*; TA.: *azah, mench* stb., stb.), illetve az ősmagyar korban **γ* alakú (< fgr. **-k*) felszólító módjellel. Így a *számtay : számt, mēney : mēn* stb. analógiájára a *tēγ* típusú alakokról is leválaszthatónak vélve a *γ* „formánst”, elvonták belőle a *tē-, vē-, ē-* stb. tövet. (Hogy a *tēγ*-félék valóban igenévként funkcionáltak, mutatja a *kesztyű* és a népnyelvi *előté* utótagja,

továbbá a *vő* és a *hű*. Tudjuk, hogy a *tevő*, *vevő*, *hívő*-féle igenevek másodlagosak.)

A szakirodalomban eddig lényegében megoldatlan magánhangzós tőváltozatokat tehát ilyenféle elvonással magyaráztam, s bevallom, mindmáig úgy érzem, ez a legkielégítőbb *hi p o t é z i s* (mert ez is csak az).

Ám — mint mondtuk — az ősmagyar korban kirívó volt a *CV* (*tē*, *vē*, *vi*) vagy különösen a *V* (*ē*, *i*) alakú igei morféma. Ezért volt szükség arra, hogy valamilyen formáns lezárja, s ismét kétszótagúvá tegye a szóalakot. A *tē-het*, *tē-tt*, *tē-ni*, *tē-nék* esetében a képzők, illetve a módjel ehhez a magánhangzós tőhöz járult, a mód- és időjel nélküli kijelentő mód jelen időben pedig egy szgyakorító képző zárta le a magánhangzós szóalakot. Az *-sz-et* tehát én nem tartom jelenidő-jelnek: nem azért járult a tőhöz, mert szükség volt a jelen idő jelölésére, hanem azért, hogy a *CV*, illetőleg *V-s* tövekből az igetövek szokásos morfofonológiai szerkezetét létrehozza. S ebből az is kitetszik, hogy én nem a GYÖRKÉTŐL eredő felfogást vallom (NyK. LI, 54—8): jelöletlen múlt : jelölt jelen, mint ősi szembenállás, hanem e tekintetben KRÄUTER álláspontján vagyok (NyK. XLII, 321—2), melyet legutóbb BENKŐ újított fel (ÁrpSzöv. 213 kk.), hogy tudniillik ezen igék múlt ideje nem jelöletlen pusztán *tő*, hanem a *tőn*-félékben egy igenévképzőből keletkezett *-u/-ű* időjel található. Erről az alábbiakban még szó lesz.

Tanulmányom megjelenése óta RÉDEI és HONTI foglalkozott a *tészén* : *tőn* típusú igékkel. RÉDEI cikkében (NyK. LXXXVI, 113—7) a GYÖRKÉTŐL származó nézet mellé áll, vagyis a *tőn*, *lőn* típusú múlt sokat vitatott alakjában a pusztán igetövet látja, majd így ír: „Ezek . . . egy olyan komponenszt tartalmaznak (tővégi *u/ű* < PU—PFU *k, *γ, *w), melyet a nyelvérzék idővel múltidő-jelnek foghatott fel. Ebben a vonatkozásban GYÖRKÉNÉL és a véleményéhez csatlakozott kutatóknál egy lépéssel tovább haladhatunk. Az *u/ű* történeti szempontból valóban nem időjel, hanem a *lész* (*löv-*) típusú igék tövéhez tartozik, ám ez a ragozási rendszer csak azáltal maradhatott fenn, hogy az *u/ű* elemnek idővel múlt időértéket tulajdonítottak. Így vált lehetővé, hogy az *u/ű* leválasztásával *v*-tlen *tē-*, *lē-*, *vē-*, *ē-*, *i-*, *hi-*, *vi-* töveket vontak el, melyek a z t á n a j e l e n i d ő [kiemelés tőlem, A. E.] (*tészék*, *lészék* stb.), a *-l/-tt* jeles múlt idő (*tettem*, *löttem*) és a ható ige (*téhet*, *lőhet*) alapjává lettek” (114). „ . . . *tész*, *lész*, *vész* . . . Ezek *sz* eleme csak a jelen idejű alakokban mutatkozik, tehát történetileg nézve olyan jelen időjel, amelyik eredetileg gyakorító képző volt” (113—4).

RÉDEI feltevésének számomra megkérdőjelezhető pontjai a következők. Egyrészt kronologikus tévedést látok benne: ha ezek az igék ahhoz az ősi rendszerhez tartoznak, melyben a múlt idő jelöletlen (mert befejezett jelentéstartalmú), tehát a jelen időben van szükség egy gyakorító képzőre (mely folyamatossá alakítja az igét), akkor kronológiailag e l ő s z ő r kellett léteznie a *tējn* : *tész* (jelöletlen múlt : jelölt jelen) szembenállásnak. Márpedig RÉDEI előbb idézett felfogásából az tetszik ki, hogy szerinte a *v*-tlen *tő* csak akkor jött létre, amikor az *u/ű*-t a nyelvérzék múltidő-jelnek fogta fel, és leválasztotta. Az így elvont *tē-*, *vē-* tövek a z t á n a j e l e n i d ő alapjává lettek. Itt nem véletlenül emeltem ki szövegéből az a z t á n szót. Ez az, ami illogikus. Nemcsak azért, mert így a GYÖRKE-féle alapkiindulás esik el — melyet pedig RÉDEI elfogad (113) —, hanem azért is, mert érthetetlen, hogy ha az *u/ű*-t már múltidő-jelnek értelmezte a nyelvérzék, akkor miért volt szükség a jelen idő külön jelölésére is, hiszen a ragozási rendszerekben általában elég az egyik

idő külön morfémával való jelölése, s a jelöletlen idő éppen a jelen szokott lenni.

A másik tényező, mely bizonytalanná teszi RÉDEI álláspontját, maga az a feltevés, mely szerint az *u/ü* elemet idővel múltidő-jelnek foghatta fel a nyelv-érzék. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy ha a nyelvben más rendszerekben nincs meg már előzőleg egy *u/ü* alakú múltidő-jel, akkor egy pusztán *t ő v é g- z ő d é s b e* beleérezzék a múltidő-értéket. A magyar nyelvtörténetben nem-igen tudunk analógiát arra — s tudomásom szerint egyetlen uráli nyelvben sincs ilyen —, hogy egy pusztán (nem mozgékony, nem leválasztható) igevégző-dés, igető ráértéssel időjellel adaptálódott volna.

Ráértéssel, adaptálódással ugyan valóban létrejöhetnek új formánsok, például személyragok, de ezek sohasem abszolút tövég szövégei voltak, hanem a tőhöz csatlakozó, eredetileg más funkciójú formánsok. Például az E/1. személyű *-k* ragot egyesek deverbális nomen képzőből, mások a *-k* többesjelből vezetik le, ismét mások a *-k* kicsinyítő vagy a mozzanatos képzővel azonosítják. Hasonló átértékelődéssel magyarázzuk az E/2. *-sz* és *-l* személyragot, gyakorító képzőből.

Mindezek alapján is meglepő volna, ha egy pusztán, eredetileg leválaszthatatlan, nem mozgékony szövégi hang önmagában, minden különösebb indok nélkül, múltidő-jellé válna. A „minden különösebb indok nélkül” kifejezést tudatosan használtam: finnugor eredetű igéink közül nem egy van, amely sokkal pregnánsabban fejezhet ki befejezettséget, mint éppen a *tész, lesz, vész, észik, iszik, hisz, visz*, melyek többségéhez, még múlt idejű alakjaiban is, inkább a folyamatosság képzete társul (vö. HONTI: i. m. 74).

De az elvonás oldaláról is hasonló következtetésre jutunk. Az elvonás tipikus jelenség a nyelvben, de csak akkor következik be, ha egy szöveg egybe-esik valamilyen funkcióval bíró elemmel, s a nyelvérzék tévesen, ezt a funkciót tulajdonítja a szövegnek, s új tövet von el. (Ezen alapszik az én magyarázatom.) A szláv eredetű régi *csárdák* szó *-k*-ját többesjelnek érezve vonták el belőle a *csárda* szót stb., stb. Kár szaporítani a jól ismert példákat.

Örömmel olvastam viszont RÉDEMEK azt a megállapítását, hogy például a vogul *tēγ 'eszik', wiγ 'vesz'* igék tőhöz tartozó *γ*-jét „az egyéb alakokban (pl. *totēγom* 'hozok' ...) meglevő *γ* (...) jelen időjellel azonosították. A *γ* jelen időjelként való elvonása révén jöttek létre a *tē-... wi-... tő*alakok, melyek a múlt idő tövéül szolgálnak” (114–5).

Ez az igazi elvonás: a másutt jelenidő-jelként szereplő, de itt a tőhöz tartozó *γ* elvonása. Végül is így egyetértünk RÉDEI-vel, ha ő elfogadja azt a kiindulást, hogy az ősmagyarban is a *γ* fokon történt az elvonás, s azért, mert ennek más igékben igenévi, illetve módjel funkciója volt.

(Egy megjegyzés erejéig itt térek ki arra, hogy RÉDEI cikkének lapalji jegyzetében szememre veti, hogy a felszólító módjel eredeztesével kapcsolatban a hagyományos felfogás (fgr. **-k*) mellett nem tértem ki az ő magyarázatára, mely szerint az ősi **-j* kicsinyítő képzőből vocativusi funkción keresztül az ősmagyarban keletkezett a módjel. De engem meggyőzött BENKŐ érvelése (ÁrpSzöv. 204–6), aki szerint „Egy-két lényegbe vágó meggondolás azonban mégis sokkal inkább a régebben vallott felfogás mellett szól” (204). S ezek után két lapon keresztül sorjáztatja érveit a fgr. **-k*-ból való eredeztes mellett.)

A magánhangzós tövek magyarázatával kapcsolatos fejtegetések lezárásául jegyezzük meg, hogy nemcsak RÉDEI találja meg ezen igék magánhangzós tövét az obi-ugor nyelvekben is, hanem HONTI is gazdag anyagra támasz-

kode nagy tanulmányában (NyK. LXXXVII, 49–87). Ő ugyanazokra a mássalhangzófajtákra végződő igéket veszi számba az obi-ugor nyelvekben, melyeket én az ősmagyar korban vizsgáltam — szellemesen instabil tövű igéknek nevezte őket —, s a *tészén : tőn* típusú igékkel kapcsolatban az obi-ugor kettős tövűséget részletesen igazolja.

A *tőn, lőn* ($\sim tén, lén$) típusú múltidők. — Ezek magyarázata mindig komoly gondot okozott. Jól ismertek a KRÄUTER és GYÖRKE-féle felfogások s a későbbi vélemények is (BENKŐ, ÁrpSzöv. 213–7). Ezzel és az elbeszélő múlt jelével kapcsolatban először arra térnek ki, hogy ma már én is másképp látom a kérdést, mint említett dolgozatomban. 1981-es előadásomban BENKŐ logikus gondolatát, hogy míg a befejezett melléknévi igenév *-t* jeles múlttá, addig — azzal párhuzamosan — a folyamatos melléknévi igenév folyamatos múlttá alakult (215), túlságosan mereven érvényesítve, valamennyi ige elbeszélő múltját (tehát a *várá, nézé* típust is) a $-\gamma$ igenévképzőből vezetem le. S ami még súlyosabb hiba volt, egy *varayam* típusból a γ kiesésével magyaráztam a *várám*, s hasonlóan a *kérem* formákat. Már 1984-ben a Magyar Történeti Nyelvtan számára írt és az ősmagyar kor igeragozásával foglalkozó fejezetem végleges változatában rugalmasabb álláspontot képviseltem; vagyis visszatértem ahhoz a felfogáshoz, hogy az *-áj/-é* időjelben az ősi fgr. $*-j$ időjel található, s így a *tén, lén* alakokat is a magánhangzós tőhöz járuló $-i$ időjellel magyaráztam: $te + i + n$, $le + i + n$. BENKŐ is megengedi ezt a felfogást, amikor az igenévképző időjel-funkciójával kapcsolatban így ír: „Az időjelenek $-\gamma$, de még inkább $-\beta$ előzményéből következhető labializáló, illetőleg labializálódó fejlődése természetesen nem mond ellent a folyamatos múlt más ige csoportbeli *-áj/-é* jele keletkezésének. A $-\gamma$ jelváltozat illabiális vokalizációja mindezeket bőven megokolhatja, sőt az sincs kizárva, hogy más irányból az egész fejlődésbe az említett ősi $*-j > -i$ időjel is belejátszott, akár még az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék esetében is (l. az illabiális vokálisú formákat). De a $*-j > -i$ időjel a labiális változatokat nem magyarázhatja, mivel eredetileg illabiális *é* labiális *ő*-vé alakulására ilyen helyzetben semmi ok nem lett volna” (216). A *tőn, lőn* típusú múltra viszont ma sem tudok jobb magyarázatot, mint elfogadni az igenévből való eredeztetést. Eszerint az ősmagyar korban az elbeszélő múlt jele a következő forrásokból táplálkozott:

fgr. $*-j$ múltidő-jel $\longrightarrow$ ősm. $i \rightarrow si/-si$ ($> -áj/-é$)

fgr. $*-k, *-n > \gamma$ igenévképző $\longrightarrow -u/-ü \rightarrow -su/-sü$ ($> -ó/-ő$).

Mind RÉDEI (NyK. LXXXVI, 116), mind HONTI (NyK. LXXXVIII, 74) tiltakozik az ellen a felfogás ellen, hogy folyamatos melléknévi igenévből múlt idejű ige alakuljon, mert abból jelen idejű igealakok szoktak keletkezni. Bevallom, én is csak az egyébként számomra magyarázatlan *tőn, lőn* típus kedvéért fogadtam és fogadom el ezt a megoldást, de érveket is hozhatok fel amellett, hogy a folyamatos melléknévi igenév nem szükségszerűen jelent fejez ki. Azt hiszem, az igenevek időjelölő funkciói a régiségben nem váltak el élesen, határozottan egymástól, erre még mai nyelvünkben is következtethetünk. A *teremtő Isten*, nem az, aki most terem, hanem aki *teremtette* a világot; akit *haló poraiban* is áldanak, az már *meghalt*. A *mező*, a *szülő*, a *csusza*, a *hulla* s az ezekhez hasonló, eredeti folyamatos melléknévi igenevek nem a folyamatot, hanem a történés, cselekvés befejezésekor beállt eredményt jelzik. — De a

jelenség kölcsönös. A következő mondatokban: *Ott ül a madár a szél ringatta ágon. Az üldözött ember az erdőbe menekül a befejezett melléknévi igenevek a jelenben folyó cselekvéssel egyidejűek: ül a madár az ágon, melyet a szél ringat. Az erdőbe menekül az ember, akit üldöznek.* Napjainknak az a törekvése, hogy az előidejűséget az ilyen szerkezetekben mindig *-t* jeles igenév fejezze ki, számomra erőltetettnek, túlkorrektnek hat. A tv-ben hallottam táncverseny eredményhirdetésekor ilyesmit: *A harmadik helyen táncolt pár.* Véleményem szerint a táncverseny befejezése után is helyes ezt mondani: *a harmadik helyen táncoló páros első díjat nyert.* Jelentése így is egyértelműen az, hogy 'akik a harmadik helyen táncoltak'. (Vö. Rácz: MNy. LXXXIII, 4.) Úgy gondolom, ha napjainkban ilyen átjátszások lehetnek a folyamatos és befejezett melléknévi igenevek jelen és múlt értéke között, nem kifogásolhatunk egy olyan feltevést, amely szerint a folyamatos melléknévi igenév a folyamatos múlt jelévé is válhatott.

HONTI LÁSZLÓ az előbb említett tanulmányában (NyK. LXXXVII, 49—87) az elbeszélő múlttal kapcsolatban egészen új magyarázattal jelentkezik. Ennek előnye az, hogy igeragozásunk valamennyi elbeszélő múlt alakját egységes elvből, egységes kiindulópontból, a fgr. **-j* múltidő-jelből vezeti le. Rendkívül alapos és sokoldalúan tanulságos dolgozatában sok igen szellemes ötlettel, de néhány ellentmondásra készítő elgondolással is találkozunk.

Honti a *váradl*, *kérel* és a *tén*, *lén*-féle elbeszélő múltakat a *-j* időjeles **várajsl*, **kérejsl*, **tėjšn*, **lėjšn* formákból az intervokalikus *j* kiesésével és a magánhangzók összevonásával értelmezi. — A *várok*, *kérők* úgy válik magyarázhatóvá számára, hogy az éppen tőle már ugor korinak tartott többes 1. személyű labiális magánhangzó + *k* szerkezetű személyrag (75—6) a *-j* múltidőhöz járulva **várajuk*, **kérejük* > **várauk*, **kéreük* > *várok*, *kérők* alakokat hozott létre. S ez rendkívül figyelemre méltó, feltétlenül számításba veendő hipotézis.

A *tőn*, *lőn* labiális típusok magyarázata Honti szerint a következő: a **tėjšk*, **tėjšl*, **tėjšn*, **tėjšm*, **tėjšd* stb. illabiális sor tárgyas ragozású többes 1. személyű tagja — az előbbieket szerint — **tėjük* lehetett. Ez utóbbiból **tėjük* > **tėjük* > *tők* jött létre, míg a többi alakban illabiális *ték*, *tél*, *tén*, *tém*, *téd* a végeredmény. Mármint a többes 1. **tėjük* hatására az illabiális alakok is **tėjük*, **tėjül*, **tėjün* stb.-vé lettek, majd éppen az egyes 1. személyű **tėjük*-kel való egybeesés miatt a többes 1. személyű **tėjük* > **tők* teljesen ki is veszett a nyelvből.

Ha minden kritikus pontját latra vetném ennek az elképzelésnek, először azt kérdezném, vajon biztos-e, hogy egy **tėj + j* (> **tėjj*) szekvenciához jelvégi vokálissal (vagy különösen „előhangzóval”, ami ebben a korban alig elképzelhető) csatlakoznak a személyragok. Az a tapasztalat ugyanis, hogy egyéb hasonló szerkezetű morfémákban az *i* utótagú diftongushoz közvetlenül szoktak járulni ősi, mássalhangzós ragjaink: **keze + i : *kezej + n* > *kezé + n*, **kezejt* > *kezét*, **háza + i : *házai + n* > *házán*, **házait* > *házát* stb. Ugyanúgy, ahogy a vándorlások kori török **buzaj + n* > *búzán*, **buzaj + t* > *búzát*. (Ugyanakkor, amikor a locativusi *-n* másutt középső nyelvállású tővégi vokálisos teljes tőhöz járul: *kezé-n*, *házo-n* stb.) — Az *i* utótagú diftongust egyébként is számtalanszor követi közvetlenül mássalhangzó, pl. tör. **kők* > *kők* > *kék* ~ *kik*, vagy az *-ít* képző előzményében: *tanojt*, *készajt* > *tanít*, *készít* stb. Nekem természetesebbnek tetszik egy **tėj + j + n* > **tėjn* > *tén*, **kére + j + k* > *kérék*, **vára + j + l* > *várál*, annál is inkább, mert az egyes

szám 3. személyű **kéreĭ* > *kéré*, **várai* > *vára* analógiája is elősegíthette ezt a szerkezet- és változássort.

Honti, mint mondja, azért dönt a **tējk* > *ték* helyett inkább a **tējsk* > **tēšk* > **ték* mellett, mert „nyelvelmékeink az illabiális változatok körében csak monoftongusos alakra utalnak, a labiálisok pedig eleinte és még sokáig labiális utótagú diftongusra” (76). Ezt a megállapítást mindenekelőtt ki kell egészítenünk annak tudatosításával, hogy a *tén*, *lén* típusú illabiális formák nyelvelmékeinkben igen későn, jószerivel csak a XVI. sz.-tól jelentkeznek, amikor már a labiálisok is monoftongusok lehetnek. De még fontosabb tudnunk azt, hogy az ősmagyar kor folyamán keletkező számos *ĭ* utótagú diftongus még az ősmagyar korban monoftongizálódhatott, míg a labiális utótagú kettőshangzók, melyek a *β* vagy a *γ* vokalizálódásával keletkeztek, jórészt az ősmagyar kor vége felé jöttek létre, tehát természetes, hogy nem volt még idejük a monoftongizálódásra. Ezt korai nyelvelmékeink számos adata tanúsítja. A TA.-ben lativusi *rea*, birtokos személyjeles *tue*, *megaia* stb. található (melyek ősi *ĭ* utótagú előzményre mennek vissza), másrészt viszont *azah*, *meneh* ~ *gĭfnav*, *feu*, *ferieu* stb., stb. A HB.-ben egyfelől *Menĭi*, *eleve*, *hazóá*, *neki*, *teftet*, *choltat* (mindenütt hosszú magánhangzó az *ĭ* utótagú diftongusból), másfelől *mĭv*, *tĭv*, *uolov*, *iarov*, *chomuv*, *keferuv*, *levn* ~ *w*, *gimilcĭctul* stb. Nincs tehát kényszerítő okunk arra, hogy egy *j* kieséses **tējsn* > **tēšn* változást valószínűbbnek tartsunk, mint a **tējn* > *tén* alakulást.

Annál valószínűtlenebbnek tetszik a *j* kieséses forma, mert ha azt elfogadjuk, azt kellene feltennünk, hogy éppen a múlt időt jelölő morféma tűnt el, esett ki; lett volna tehát olyan időszak (**tēšk*, **tēšn*), amikor az igealakban nem volt olyan szegmentum, amelynek funkciója a múlt időre való mutató lett volna. S ez áll — Honti szerint — a **kérešk*, **kérešl* alakokra, tehát a szabályos *-ál-é* jeles múltra is. Alig hiszem, hogy ez valószínűbb feltevés volna, mint a **kére*+*j*+*k* > **kéreĭk* > *kérék* típusú változási sor, melyben az időjel nem kiesett, hanem beleolvadt az előző magánhangzóba, a tövégi vokálisba, s így mindig megtartotta önálló morféma-létét. (Egyebüttl is, vö. pl. az igenév-képző *-γ-t*: *szamtaγ* > *szamtau* > *számtou* > *szántó*; stb.). Meg kell jegyezni, hogy korábban említett tanulmányomban én is elkövettem ezt a hibát, amikor a *γ*-ból magyarázott múlt időt **kéreyek* > **kéreek* > *kérék* sorból vezettem le. Ma már — épp ezért is — feladtam ezt az álláspontomat, s itt csak a *-j* időjellel számolok (**kéreĭk* > *kérék*).

Am ha el is fogadjuk, hogy a fgr. **-j* után még volt tövégi vokális, akkor is bizonytalanok maradunk afelől, milyen nyelvállású hang volt az, hogy a *j* kiesés után éppen *é-vé*, illetőleg *á-vá* kellett összeolvadnia a *j* előtti és utáni magánhangzónak. Hiszen a hiátust akkor szokta ilyenféle összeolvadás megszüntetni, ha a *z o n o s* hangok találkoznak (*bayatur* > *bátor*). Ha feltesszük, hogy ez a hang középső nyelvállású volt: **tējek*, **tējel*, **kéreĭek* > *ték*, *tél*, *kérék*, akkor a velárisoknál *oo*, vagy *ao* találkozást kell feltennünk; egy **várojol* > **várool*, illetőleg **várajol* > **váraol*-ból pedig semmiképpen nem lehet *várál* összevonódás. — De akár alsó, akár középső nyelvállású volt a hang (a *j* előtti magánhangzót Honti alsó nyelvállásúnak tartja, gondolom, a *tészék* típus kivételével, ahol mindig középső nyelvállású a töbeli vokális), meghökentető Honti következő megállapítása: „Az *iszik* régies elbeszélő múltú alakjai is értelmezhetők — BENKŐ (1980. 216) felfogásával ellentétben — *j* időjel révén: az **iĭsnaĭk* > *isnaĭk* eredményezhetett *inaĭk* (vö. JordK. *ynak*) formát” (76). Csakhogy a *j* kiesése után vagy *o*, tehát *ionak*, vagy *a*, tehát *ianak* lett

volna, s ezek egyikéből sem lehet *ínak*. Vagy Honti felteszi, hogy a *j* után felső nyelvvállású is lehetett a magánhangzó? Mindez eléggé ingataggá teszi az összevonásos magyarázatot.

A labiális *tők, től, tőn*-típusú paradigma Honti-féle magyarázata azért meglepő, mert — mint fentebb elmondtuk — egyetlen alakban, a többes 1. személyben találja indokolttnak a *teők*-féle labiális formát, s véleménye szerint ebből az egyetlen alakból terjedt a n a l o g i k u s a n a többire át a labiális *teők, teül, teün*, ugyanakkor, amikor az analógiát elindító eredeti alak pedig kiveszett. (Honti úgy véli, hogy a kivesző tárgyas ragozású többes 1. személyű *teők* helyét egy időben a *teünk* > *tőnk* foglalta el. Ehhez csak annyit, hogy egyetlen adatunk sincs, mely azt igazolná, hogy a többes 1. személyben a *tőnk* tárgyas ragozású alak lett volna. Ez feltűnően kirívó lenne, s ellent is mondana valamennyi más paradigmánk szokásos építkezésének.)

Nemcsak az kérdéses, vajon hogyan indíthatott el egyetlen alak egy egész alaksorra vonatkozó analógiát úgy, hogy önmaga kiveszett, hanem az is felmerül, vajon miért nem találunk soha hasonló analogikus hatást a *mi kérők, várók : én kérek, várék* stb. paradigmában. Persze a nyelvtől nem várhatunk következetességet, mégis feltűnő, hogy még nyelvjárási reliktumként vagy kódexeinkben sincs soha *kérem, kéred* helyett *kérőm, kérőd* stb. Pedig ha valamennyi elbeszélő múltra vonatkozóan egységes alapból indulunk ki, a Honti feltette *mi tők : én ték, te tél, ő tén* > *mi tők : én tők, te től, ő tőn* > $\emptyset$ (ill. *mi tőnk*) : *én tők, te től, ő tőn* változássor alapján valószínűnek kellene lennie egy *mi kérők : én kérek, te kérék, ill. mi várók : én várék, te várál* > *mi kérők : én kérők, te kéről, ill. mi várók : én várók, te váról* stb. sornak is. Vajon miért csak a *tőn, lőn* típusban érvényesült a többes 1. személy labiális magánhangzójának hatása, analógiája? (Nota bene: még a *tészén* típusú igék egyéb paradigmáiban, a jelen, a -t jeles múlt, a felszólító mód, sőt a feltételes módban sincs egyetlen adatunk sem ilyen analogikus hatásra, pedig a feltételes mód szoros párhuzamot szokott mutatni az elbeszélő múlttal. Még sincs a *mi tennők* analógiájára keletkezett *én tennők, te tennől* stb.-féle alaksor.) — A *tőn, lőn* típus nagyon világosan magyarázható a KRÄUTER—MÉSZÖLY—BENKŐ-féle (s tőlem is elfogadott) γ -ból való kiindulással.

Miközben Honti egységes magyarázatot keres valamennyi igénk elbeszélő múltjára vonatkozóan, úgy érezzük, oly sok kérdést hagy nyitva mind az -á/-é jeles *várál, kérék*, mind az illabiális *tén, lén*, mind pedig a labiális *tőn, lőn* paradigmáival kapcsolatosan, hogy végül is semmivel sem bizonyul jobb hipotézisnek az övé, mint a korábbiakban felvázolt, az ősmagyar kor elbeszélő múlt jelölésére vonatkozó, a hagyományokra, illetve BENKŐ álláspontjára támaszkodó táblázatunk. Annak is, ennek is megvannak a gyenge pontjai.

A *v á r á, k é r é, v á r j a, k é r i*-f é l e t á r g y a s i g e a l a k o k r ó l. — Honti, tanulmányának utolsó részében, az alanyi és tárgyas ragozású igealakokkal foglalkozik (78—84), pontosabban azzal a BÁRCZI-féle felfogással, mely a jelen idejű *mondja*, valamint a múlt idejű *mondá* és *monda* kialakulására vonatkozik, s kiváló táblázatban tükrözteti BÁRCZI elméletét (79). Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy a *mond* helyett jobb lett volna *vár, lát, tud* stb., tehát olyan típusú igét példaként használni, ahol a kétnyíltszótagos tendencia — melyet más vonatkozásban Honti is érvényesíteni fog majd — valóban működhetett. Effajta igéink egyébként is számosabbak, mint a zárt szótaggal kezdődők. Én ezért a világosság és az egyértelműség kedvéért a nem Hontitól idézett szövegekben mindig a *vár* igét használok a továbbiakban. Innen adódik

dolgozatomban a Honti-féle *mond* és a tőlem használt *vár* példaszók váltakozása.

BÁRCZI magyarázatának a lényege, hogy a fgr. *-i múltidő-jel és a *s $\bar{s}$ névmásból keletkező -i alakú személyrag az igék magánhangzós, tövéghangzós tövéhez járulva egyaránt *i* utótagú kettőshangzót eredményezett: *vár*si*, illetve kér*si*. Ezekben, illetve a belőlük keletkező vár*a*/ké*r*e ~ ké*r*i alakokban egybeeshetett a fent említett három igealak: a jelen idejű tárgyas, a múlt idejű alanyi, illetve a múlt idejű tárgyas egyes szám 3. személy. A palatális hangrendűek esetében a jelen és a múlt elkülönítésére az adott módot, hogy az *si* diftongusok kettős irányban monoftongizálódhattak, *é*-vé v a g y *i*-vé válhattak. (Rendeteg példa van rá pl. *ke*ik* > ké*k* ~ kik, tanc*it* > tan*ét* ~ tan*it*; stb. stb., ezek tehát nem egymásból keletkeztek, mint — úgy látszik — Honti hiszi (82), nem ké*r*e-ből lett ké*r*i, hanem párhuzamos alakulatok ké*r*e ~ ké*r*i.) A kettős alak, kettős funkció lehetővé tette a funkciómegoszlást: a ké*r*e a múlt, a ké*r*i > ké*r*i a jelen idő alakja lett. A velárisok esetében az egybeesést az oldotta meg, hogy a jelen időben az -á személyragot leválasztva, azt újra a teljes tőhöz tették, így jött létre a vár*sá* > vár*sja* > vár*ja* > vár*ja*. A ké*r*e 'ké*r*e' vagy 'ké*r*e', vár*a* 'vár*a*' vagy 'vár*a*' egybeesést csak a XIII. század utáni szövegi á > a, é > e rövidülés szüntette meg ugyancsak funkciómegoszlással. A HB.-beli jól ismert alakok ezt az egybeesést más módon küszöbölték ki. Ezt MÉSZÖLY magyarázta meggyőzően. Feltehetően az ő magyarázatából indult ki BÁRCZI is, amikor elveit (az időjelet leválasztva az egyik esetben újra a teljes tőhöz teszik) a jelen időre alkalmazta.

Honti BÁRCZI magyarázatának egyik nehézségét abban látja, hogy BÁRCZI három igealak egybeesését teszi fel egy időben, s Honti szerint „fölöttébb furcsa lett volna, ha az ősmagyarban éppen e döntő fontosságú személyben [egyes 3. sz.] nem lett volna megkülönböztetve az alanyi és a határozott tárgyra (vissza)utaló igealak, legalábbis az elbeszélő múltban nem” (80).

Honti ezen ellentmondás elkerülésére új hipotézist állít fel. Eszerint a három egyes szám 3. személyű igealak sohasem esett egybe, hanem a kritikus korszakban a következőképp hangoztak. Honti szavaival: „Tehát az ősmagyar egy szakaszában az első három személyben így nézhettek ki az engem közelebből érdeklő igealakok (a magánhangzóknak mondandó szempontjából közömbös változásaira nem fordítva figyelmet):

[Jelen idő]		[Elbeszélő múlt]	
[Alanyi]	Tárgyas]	[Alanyi]	Tárgyas]
<i>mondok</i>	<i>mondom</i>	<i>mondajsk</i>	<i>mondajsm</i>
	<i>mondod</i>	<i>mondajsl</i>	<i>mondajsd</i>
<i>mondu</i>	<i>mondua</i>	<i>mondaj</i>	<i>mondaja</i>
	(-a $\leq$ *-s $\bar{s}$, vö. *s $\bar{s}$ 'ő')		(-a $\leq$ *-s $\bar{s}$, vö. *s $\bar{s}$ 'ő') (81).

A palatális alakok a táblázatban nem szerepelnek, a 82. lapról így következtethető ki a Honti-féle feltevés: jelen idő, alanyi: ké*r*i, tárgyas: ké*r*i $\bar{e}$ (- $\bar{e}$ $\leq$ *-s $\bar{s}$); elbeszélő múlt alanyi: ké*r*e*j*, tárgyas: ké*r*e*j* $\bar{e}$ (- $\bar{e}$ $\leq$ *-s $\bar{s}$).

Rendkívül logikus és tetszetős ez az álláspont, hiszen mindkét esetben személyragos a tárgyas és személyragtalan az alanyi ragozású egyes szám 3. személy. Bizonyos mozzanatok azonban számomra most is kérdésesek maradtak.

Honti szerint „az ígéhez agglutinálódott személyjelölő, amely *sš 'ő' névmásra megy vissza, az *s $\gg$ $\emptyset$ változás után *ē* hangalakú volt, s ez a veláris szavakhoz a [*ā*]-ként illeszkedett” (82). Nem azért kérdőjelezem meg ezt a fel fogást, mert teljesen eltér az eddigi szakirodalom véleményétől, hanem mert minden eddigi magyar hangtörténeti tudásunknak, tapasztalatunknak ellentmond. Hogyan képzei Honti a szóvégi ősmagyar rövid *a/e* fennmaradását? Hiszen tudjuk, hogy ezek kivétel nélkül felső nyelvválásúvá váltak és lekoptak (*kala > *hal*, f. *kāte*- ~ *kéz* stb. stb., igei *él*, *hal* stb.). Ha — végigvive Honti gondolatát — azt tennénk fel, hogy az 1. és 2. személyben is *mē/*ma, *tē/*ta hangalakúak voltak a névmásokból keletkezett személyragok, hogy lehet, hogy azokban (valamennyi más hasonló helyzetű szóvéggel együtt) felső nyelvválásúvá váltak a magánhangzók, és eltűntek: *vāroma $\gg$ *vāromu $\gg$ *várom*, *kērēmē > *kērēmi > *kērēm* stb. stb. Ha így volna, mi az oka annak, hogy a *sš (= *sē*) névmás magánhangzójára más törvényszerűségek érvényesek: ezek nem záródnak, hanem megmaradnak. Gondolom, erre Honti azt felelheti, hogy az -*a/-ē* alakú, funkcióval bíró formáns másképp viselkedik, mint a funkciótlan *a/e* tövéghangzó az 1. és 2. személyben.

A másik — azt hiszem, még kritikusabb — kérdésem, hogyan magyarázhatók Honti feltevése alapján a többes szám 3. személyben jelentkező hosszú *ájé*-s alakok: *várja* : *várják*, *várta* : *várták*, *kérje* : *kérjék*, *kérte* : *kérték* stb.? Tudjuk, hogy a többes 3. személyű igerag rendszerint az egyes 3. személyű rag -*k* többesjeles formája: *várt* : *vártak*, *tészén* : (*tészének* >) *tésznek*, *kérjén* : *kérjének*. Nyilvánvaló, hogy a *várták*, *kérték*, *várják*, *kérjék* -*ák/-ék* ragjában is az egyes 3. személyű -*a/-e* rag található. De miért hosszú? Hangsúlytalan szótagban -*k* előtti *á* > *áj*, *ē* > *é* nyúlást tesz fel Honti? De hol találunk ilyen nyúlásra akárcsak egyetlen példát is? Szerintem nyilvánvaló, hogy az -*ák/-ék* hosszú *ájé*-je csakis úgy képzelhető el, ahogyan eddig tanította a magyar nyelvtörténet, hogy a -*k* még az eredeti *sī*, *šī* kettőshangzóhoz, illetve a belőle létrejött hosszú *ájé* magánhangzóhoz járult, s annak hosszúságát meg is őrizte azáltal, hogy lezárta a szótagot. A szó végén maradó *ájé* (a *fá* > *fa*, *eké* > *eke* stb. típusú nominatívusokkal együtt) az ősmagyar korban *a/e*-re rövidült. (Csak utalok arra a jól ismert tényre, hogy azok a rövid *a/e* végű török jövevényszavak, amelyek a tövégi vokálisok záródása után kerültek nyelvünkbe, analogikusan, az egykorú szóvégrendszer kényszere következtében, szintén ebbe a csoportba illeszkedtek, és hanghelyettesítéssel hosszú *ájé* szóvégeűek lettek: *almá-t*, -*k*, -*nak* : *almá* > *alma*, *kecské-t*, -*k*, -*nek* : *kecské* > *kecske*. Hasonló jelenségre példák a mai szóvégi *o*-t helyettesítő *ó*-k is: *presszó*, *lottó*, *totó* stb.)

Magyarázatlanul marad egy újabb kérdés is. Ha a jelen időben — ahogy Honti táblázata is mutatja — az 1. és 2. személyű rag mindig középső nyelvallású magánhangzóhoz járul (*várom*, *várod*, *kérēm*, *kéréd*), miért kell Hontinak a 3. személyben felső nyelvválású magánhangzót feltenni a rag előtt: *vārua, *kērēi? Talán azért, mert egyébként, legalábbis a palatális soron, egy *kērēi* alakból minden bizonnyal létrejött volna a Hontitól kiküszöbölni kívánt *kéré* forma? Ám ez mégsem magyarázat arra, hogy a három egykorú személyrag miért különböző nyelvválású tövekhez kapcsolódik. Különösen meglepő az a megállapítás, hogy az -*a/-e* személyrag a 3. személyben olyan tőhöz járult, „ahol az *u* és az *i* a redukálódás, az eltűnés felé haladó tövégi magánhangzók” (82). Ez a redukálódás legkorábban a (kései) ősmagyar korra tehető, viszont éppen a finnugor nyelvtudomány álláspontja szerint az egyes 3. személyben a

ragtalan alanyi és a személyragos tárgyas alakok már az uráli alapnyelvben elkülönülhettek.

Az elbeszélő múltú alakokkal kapcsolatban ugyanazt látom problematikusnak, amit a *tëjək elemzése során már említettem: nem bizonyítható, hogy a *j* előtti magánhangzó alsó nyelvvállású, s az sem, volt-e egyáltalán, s milyen nyelvvállású volt a *j* utáni magánhangzó. A *mondajam*-ból *mondám* csak úgy jöhet ki, ha mind az időjel előtt, mind az időjel után alsó nyelvvállású magánhangzóval számolunk. (De vö. pl. a HB. *mundoa*, *tilutoa* típusú elbeszélő formáit, ahol az időjelet középső nyelvvállású magánhangzó előzi meg.)

Meglepő Honti levezetése az egyes 3. személyű *mondá* : *monda* kettősségre vonatkozóan is. Az alanyi ragozásban — mint írja —: „szótagzáró helyzetben *aj* > *á* változás ment végbe. A *mondajs* 'mondá' alakban azonban nem következett be a *j* kiesése, mert akkor egybeesett volna a *mondaj* > *mondá* 'monda' formával.” (Zavaró számomra, hogy itt és lentebb is a tárgyas ragozás ezen alakjában Honti *s*-val jelzi azt a személyragot, melyet az előbb idézett táblázatban *-a*-nak ír, s még le is vezet a *ss-ból.) „Ebben az időszakban az e. sz. 3. sz. tárgyas igealak kivételével az elbeszélő múltban mindenütt *álé* volt az időjel.” (Honti itt csak tévedésből felejtette el, hogy korábban a *várajuk, *kérejük típusú alakokból *várók*, *kérők*-et vezetett le, ahol nincs *-á/-é* időjel.) „Ekkor a többi forma — folytatja Honti — mindenekelőtt talán az alanyi ragozású e. sz. 3. sz. *mondá* 'monda' analógiájára a tárgyas ragozású e. sz. 3. személyben is hosszú magánhangzó jelent meg időjel gyanánt: *mondajs > *mondajá.” (81.)

Honti feltevésében eddig a leglényegesebb s valóban figyelmet érdemlő rendszertani tényező az volt, hogy az alanyi ragozás személyragtalan, a tárgyas ragozás pedig személyragos. Most az előbbi magyarázattal, mely szerint az *-a* alakú személyrag az *-á* időjel hatására *á i d ő j e l l é v á l t*, az ige szerkezetének korábbi jellemző építkezése: ige + időjel + személyrag, megszűnt, s egy nagyon sajátos alakulat jött létre: ige + *j* időjel + *á* időjel. Vagy Honti úgy gondolja, hogy ekkorra már megszűnt a *-j* időjelfunkciója? De miért? Hiszen egészen odáig a Hontitól feltett *mondaja alakban csakis a *j* lehetett a múlt idő jele.

Honti szerint azután a *mondá* alanyi és a *mondajá* tárgyas alak élt egymás mellett (az *á* mindkettőben időjel!) mindaddig, amíg a *mondá* > *monda* változás be nem következett, „utána egyszerűsödött a tárgyas alak *mondá* hangsorúvá” (81).

Kérdezhetném azt is, vajon miért nem lett soha a (*mondajá), *várajá, *kérejé formákból a kétnyíltszótagos tendencia értelmében *várjá*, *kérjé*, amikor pedig ilyen paradigmátikus helyzetben ez a tendencia rendszeresen működni szokott (vö. a felszólító mód szinte egész paradigmáját: *kérsjek, *kérsjén, *kérsjünk stb., *vársjak, *vársjon, *vársjunk stb. > *kérjek*, *kérjén*, *kérjünk*, *várjak*, *várjon*, *várjunk* stb.; vagy a jelen idő egyes 3. sz.-ben: *vároja > *várja*, ill. Honti szerint *váruja > *várja*). Egy elbeszélő múltú *várjá* nem eshetett volna egybe a kijelentő mód jelen idejű egyes 3. alakkal, ha Hontinak igaza van, hiszen szerinte ez utóbbi *r ö v i d a*-val *várja*-nak hangzott. De a kérdésre az lehet a válasz, hogy a kétnyíltszótagos tendenciának nem kötelessége működnie.

Kételyeimet inkább a következőképp fogalmazom. Az nem egészen világos számomra, hogy ha az elbeszélő múlt egyes 3. személyében korábban olyan határozott alakpárban: *vára* (alanyi) : *várajá* (tárgyas) különült el a két

ragozás, miért kellett ennek megváltoznia? Még ha be is következik az alanyi *vára* > *vára* rövidülés, miért nem maradhatott volna meg a *vára* (alanyi), *várajá* (tárgyas) oppozíció, illetve, ha az utóbbi szóvégi *á*-ja is megrövidült, akkor is világos lehetett volna a *vára* : *várajá* szembenállás. Miért volt k é n y s z e r ű, hogy a *várajá* alak — ahogyan Honti mondja — a *vára* > *vára* bekövetkezte után *vára* hangsorúvá egyszerűsödjék? Milyen lépésekben történhetett ez az egyszerűsödés? Gondolom, Honti *várajá*, majd *j* kieséssel *váraá*, majd összevonódással *vára* sort tesz fel. De ha ez az egyszerűsödés a *vára* > *vára* rövidülés után ment végbe, miért nem rövidült meg a *vára*-val együtt, egyidőben a *várajá* is? Hiszen a szóvégi *á/é*-k ekkor rendszeresen rövidde válnak. Hol találjuk a már létrejött rövid *vára* alanyi alakokkal egykorú *várajá*, *váraá*-féle megoldásokat? (A rövidülés a XIII.-tól a XV. századig tarthatott!) A HB. *tilutoa*, *mundoa* típusú formáiban középső nyelvválású az *á* előtti magánhangzó, ezekből tehát nem jöhettek volna létre *tiltá*, *mondá* formák.

A BÁRCZI-féle feltevés szerint, amely egy közös **várá* előzményből indul ki, a *vára* : *vára* kettősség létrejötté is és funkciómegoszlásos megmaradása is szükségszerű és magyarázható. Úgy látom egyelőre, hogy kevésbé ingatag, kevésbé ingoványos talajon mozgunk, ha továbbra is azt fogadjuk el.

Honti másik kifogása a BÁRCZI-féle felfogással szemben a kijelentő mód jelen idejű egyes szám 3. személyére vonatkozik. A BÁRCZI-féle magyarázat hiányosságának tartja, hogy a *várja* : *kéri*-ben jelentkező *-ja/-i* kettősséget illetően „nem ad meggyőzően számot arról, miért nem egységes minta szerint alakult a veláris és a palatális hangrendű igék ragjának sorsa” (82). „Úgy vélem — írja Honti — az e. sz. 3. személyre utaló toldalékmorfémákat olyan előzményből és olyan közbülső fokokon át kellene levezetni, amelyek egységes magyarázatot adnak a *háza* ~ *keze*, *látja* ~ *nézi*, *látá/néze* ~ *látá/néze* megfelelésekre” (82).

Nézzük Honti egységes magyarázatát! Ő abból indul ki, hogy a személyrag *-a/-e* alakú volt. (Ézt a szinkrón nyelvi rendszer figyelembevételével, valamint a többes 3. személyű személyragok alapján már fentebb megpróbáltuk kétségbe vonni.) Ez az *-a/-e* rag az eltűnés felé haladó *u* és *i* végű ige-*tövekhez* járult: *mondu-a*, *kéri-e*. (Erről is volt szó korábban, de tegyük fel, hogy Hontinak igaza van.) Ebből hiátustöltővel **monduja*, **kérije* lett, „ill. az *u* a *j* mellett delabializálódott és palatalizálódott: **mondija*” (82). (Ez a levezetés is kissé érthetetlen és szükségtelen számomra.) „A *mondija* és a *kérije* a régi és a mai nyelvi, jelen idejű, tárgyas ragozású alakok utolsó közös előzménye.” Majd „A kétnyíltszótagos törvény *mondja*, *kérje* formákat eredményezett” (82).

A kérdés, hogyan jut el Honti e közös előzményből a *kéri* formáig. Hogyan lesz a *kérje* alakból *kéri*? Erről így ír: „A *mondja* máig élő, köznyelvi alakunk, a (**kérje* >) *kérje* 'kéri' pedig vagy kikopott a használatból, vagy az itt-ott, egymástól távoli területek hasonló igealakjai (l. IMRE 1971. 226) volnának szórványos túlélői. Ha mégis eltűnt volna, okát nem tudnám adni . . .” (82). — Eddig csak arról volt szó, h o g y a n t ű n t e l a Hontitól feltett jelen idejű *kérje* 'kéri'. De nem esett szó arról, hogyan magyarázza Honti az „egységes” *mondja*, *kérje* előzményből a *mondja*, *kéri* kétféleségét.

A következő szakaszban azt olvassuk, hogy „az eredeti *kériük* és az e. sz. 3. sz. **kérje* analógiájára létrejött másodlagos *kérjük* visszahatásaként megjelent a **kérje* mellett a **kére* változat, amit a már említett KT *furište* is képvisel. Ez a típus egy darabig együtt létezett a legtöbb nyelvjárásban kizárólagossá vált *kéri*-vel, vö. KT. *etety* 'eteti' ” (82).

Még ha elfogadhatónak tetszik is ez a keresztben működő analógia, akkor sem tudjuk megmagyarázni, hogy az így létrejött *kéré* alakból hogyan lesz *kéri*. Érdekes, hogy ezt a kérdést Honti fel sem veti, hiszen az a kitétele, hogy „a legtöbb nyelvjárásban kizárólagossá vált” a *kéri*, ennek a létrejöttét egyáltalában nem magyarázza.

De nem találok az igei személyragokkal „egységes magyarázatot” a *háza* ~ *keze* (82) megfelelésre sem. Honti a tőle feltett ősi *-a/-ē* személyjelölőt a névszóknál is nyilvánvalóan a felső nyelvválású vokálisra végződő tőhöz teszi, hiszen az igei és névszói személyjelölők párhuzamosan fejlődtek. De egy így egységes (*váruja, *kérije), *házuā, *keziē s ebből *házuja, *keziējē alakokból hogyan lesz *háza*, *keze*? Miért és hogyan jön létre a nyelvjárási *kezi*? Mivel magyarázza Honti a *háza* : *házá-t*, *-ban*, *keze* : *kezé-t*, *-ben* stb. *a* : *á*, *e* : *é* váltakozását? Úgy hiszem, e névszók ragozásában még nyilvánvalóbb, hogy a határozóragok csakis a hosszú magánhangzós személyjelhez járulhattak, tehát hogy *-á/-é* volt az eredeti toldalék. Itt sem indokolna semmi egy *a* > *á*, *ē* > *é*-féle nyúlást!

Miközben tehát Honti — az ő szavával — „spekulatív jellegű” (80) hipotézise nagyon sok szempontból hiányérzetet kelt bennem, nagyon sok kifogásolható pontot látok benne, ugyanakkor teljesen *egységesnek* tartom BÁRCZI magyarázatát, mégpedig a Hontitól felsorolt (bár azután nem elemzett) *valamen nyi* személyre vonatkozóan: „*háza* ~ *keze*, *látja* ~ *nézi*, *látá/néze* ~ *látá/néze*” (82).

Vizsgáljuk meg a BÁRCZI-féle, Honti szerint „nem egységes” felfogást!

A névszók teljes (magánhangzós) tövéhez a 3. személyben a *s8 névmásból megmaradó *i* járult, s ez *i* utótagú diftongust alkotott a megelőző magánhangzóval. Ez a velárisoknál (esetleg közvetlenül) *á-vá*, a palatálisoknál *é-vé* vagy *i-vé* monoftongizálódott. Ezekhez járulnak a formánsok, még a másodlagos ragok is, mert a szóvégi *á/é* rövidülése kései:

háza_i > *házá* (-*t*, -*n*, -*ban*, -*nak*) > *háza*;
keze_i → *kezé* (-*t*, -*n*, -*ben*, -*nek*) > *keze*
                     ↓
                     kezi > *kezi* (-*t*, -*n*, -*ben*)

Az igeragozás kijelentő mód jelen idejében ugyancsak a *s8-ból keletkezett *i* járul a teljes tőhöz: *várs_i, *kérs_i. A magyarázat tehát eddig teljesen egységes. Am az igéknél az *i* utótagú kettőshangzóból létrejövő hosszú *á*: *vára* és *é*: *kéré* (vagy *i*: *kéri*) egybeesett az ősi elbeszélő múlt *j-jéből keletkező kettőshangzókkal, illetve a belőlük létrejövő *vára*, *kéré* (vagy *kéri*) alakokkal. E veszélyes grammatikai homonimiát a jelen időben a veláris igéknél az oldotta meg, hogy a leválasztott személyrag újra a teljes tőhöz került: *vársá* > *vársjá* > *várjá* > *várja*.

[Nem idegen ez a megoldás grammatikánkban. Így magyarázta MÉSZÖLY — sokunk véleménye szerint helyesen — a HB. *mundoa*, *tilutoa* típusú elbeszélő múltú tárgyas alakjait. De hasonló okokból kerül a teljes tőhöz a *hazoa* lativusi *á*-ja, melyben pedig már szintén benne van a tövégi vokális. Am egy *házá* forma az egyes 3. személyű birtokos személyjeles alakkal eshetett volna egybe. — Ezzel magyarázható a HB. *feleym* és *bratym* kétfélesége is: a *feleim*-ben azért járul az *-i* többesjel a teljes tőhöz, mert az egyes 3. személyű *feli* félreérthető lett volna: kettős funkciót tölt be, ezért *fele* (~ *feli*), illetőleg *felei* funkció-

megoszálással különült el az egyes és többes alak. Ez a *felei* hatolt be a többi személy elé is a birtok többese esetén. A veláris hangrendű *brátim* viszont az egyes 3. személyben *bráta* alakú lehetett, a többesjeles *bráti* nem esett egybe vele, nem okozott zavart, így indokolható a *brátim*-féle megoldás. Ezért figyelhető az meg, hogy a birtoktöbbesítő jelnek a teljes tőhöz való csatlakozása a palatális szavakon kezdődik. (Vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 155–6.)]

A palatális oldalon nem volt szükség ilyenféle megoldásra, ott az elbeszélő múlttal való egybeesést el lehetett kerülni azáltal, hogy az *ŕi* akár *é*-vé, akár *i*-vé válhatott, az előbbi az elbeszélő múltban, az utóbbi a jelen időben kapott helyet.

A *-ja* és *-i* személyrag tehát pontosan ugyanabból a személyre utaló elemből indul ki, amelyből a birtokos személyjel keletkezett. Nagyon is egyszerűes magyarázatnak találom ezt a közös kiindulópontból eredő s a nyelvtörténeti tényekkel sehol sem ütköző, az igei *-ja/-i* és a birtokos *-a/-e ~ i* párokig eljutó levezetést.

Még néhány ténnyel megpróbálom igazolni BÁRCZINAK azt a feltevését, hogy a jelen időben a lehetséges *-é ~ -i > i* változatok közül azért éppen az utóbbi állandósult, hogy az elbeszélő múlt *-á/-é*-je egyértelműen múltidő-jel maradjon, tehát a *kéré* (*> kére*)-ben ne essék egybe a múlt és a jelen egyes 3. személye.

Az erősen *i*-ző nyelvjárású Sylvesternél az elbeszélő múlt is *i* alakú a palatálisoknál: Rudimenta 22: *zerethyk, thyl* . . . 23: *tyynk, thytek, thynék*. (Az alapige csak az 1. személyben van kiírva.) Ám az egyes 3. személy: *the*, vagyis *zerethe*. Nyilvánvalóan azért, hogy ne essék egybe az ő nyelvjárásában is *-i* alakú egyes 3. személyű tárgyas jelen idejű raggal: *szereti*.

Minden olyan paradigmánkban, ahol egy módjel vagy egy időjel a jelen idejű tőtől elkülönítette a tőalakot, vagyis megakadályozta a jelennel való egybeesést, a palatális egyes 3. személyű személyrag mindig (ingadozás nélkül!) *-e* alakú, sohasem *-i*. Így a felszólító módjeles *kérje* sohasem *kérji*, a *-t* időjeles *kérte* sohasem *kérti*.

Ellentmondani látszik ennek az, hogy a *tessen : tön* típusú igékben viszont megfigyelhető, hogy – legalábbis a Huszita Bibliában – a jelen időben is előfordul *-e*-féle megoldás: elég gyakori, hogy a tárgyas ragozású többes 3. személyben a jelen időben *tézék*-féle alakokat találunk. A nyíltabb változatú rag jelentkezése azzal magyarázható, hogy ezekben az igékben a *-sz* annyira a jelen idejű tő tartozéka volt, hogy ez megakadályozta az *-á/-é* jeles múlttal való egybeesést.

Hátra van még Honti magyarázata a jelen idő tárgyas ragozás többes számú személyeire vonatkozóan. Erről a következőket olvassuk: „A **mondija*, **kérije* analógiájára a *monduk*, *kérük* mellé testesebb **mondijuk*, **kérijük* változat is keletkezett, ill. az e. sz. 3. személyre épülve ugyanilyen formák a többi t. sz. személyben is születtek: **mondijátok*, **mondiják*, **kérijétek*, **kérijék*. E hosszú alakok vagy . . . a kétnyíltszótagos törvénynek engedelmességre rövidültek meg” [*mondjátok*, *mondják*, **kérijétek*, **kérijék*] „vagy az alanyi ragozású sor (*mond-Ø*, *mond-unk*, *mond-tok*, *kér-Ø*, *kér-ünk*, *kér-ték*) és az eredeti *monduk*, *kérük* hatására *já/jé* elemét veszítette: *kéri-Ø*, *kéri-ünk*, *kéri-k*. A veláris hangrendű igék is megőrizhették ennek a nyomát: nyj. *vári* stb.” (83).

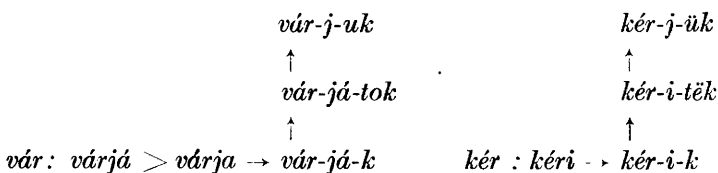
E feltevésben meglepő, hogy Honti minden különösebb magyarázat nélkül veszi a szerinte rövid *-a/-é* személyragot tartalmazó *-ja/-jé* ragot hosszú *-jál/-jé* alakúnak a többesben: *-játok/-jétek*, *-jál/-jék*.

Meglepő, hogy a két alaksor mégsem egységesen, párhuzamosan működik, a velárisoknál a kétnyíltszótagos tendencia érvényesül, a palatálisoknál a *-jé* elem elvesztése, kiesése. Nem természetesebb volna, ha mindkettőre ugyanaz volna érvényes? Egységesebb-e így a magyarázat?

Szokatlan az a feltevés is, melyet korábban idéztünk, hogy a **monduja* alakban „az *u* a *j* mellett delabializálódott és palatalizálódott: **mondija*” (82). Gondolom azért, hogy a *-ja* leválasztásával a nyelvjárási *mondi* alak magyarázható lehessen. Pedig a kétnyíltszótagos tendencia a **monduja* formából az *u*-t is könnyen kivetheti, ám akkor a **monduja* > **mondu*-féle Honti feltette változás egy, még a nyelvjárásokban sem létező **mondu* alakot eredményezett volna. A *j* azonban nem teszi kötelezővé az előtte levő magánhangzó delabializálódását és palatalizálódását, különösen nem nyílt szótagban. A *kapuja*-ból nem lesz *kapija* > *kapija*.

A legmeglepőbb ebben az elképzelésben mégis az, hogy a *-ja/-je* eltűnésével a puszta tövégi vokális, az *i* maradt volna a tárgyas ragozás szövegén: *kéri*, *mondi*?? S ez értékelődött át személyraggá?

Mig Honti azt tartja, hogy a tárgyas ragozású alakok az alanyiak hatására veszítik el *-ja/-je* elemüket (bár egyáltalában nem tűnik „egységes” folyamatnak, hogy ez csak a palatálisokra érvényes, *kérije* > *kéri*, de a *mondija* (> *mondi*) helyett mégiscsak a *mondja* maradt általános) — addig BÁRCZI tanítását sokkal egyértelműbbnek tartom. BÁRCZI szerint amikor az egyes 3. személyű tárgyas *várja* és *kéri* (melyek személyragja a közös *-i* alakú személyrag-előzményből az előbb levezetett módon jött létre) szemben állt az alanyi paradigma *lát* és *kér* alakjaival, magától értetődő volt, hogy a *-ja/-i* a tárgyas ragozást az alanyitól megkülönböztető elem. Ennek természetes módon alakult a többes 3. személye, mint a legtöbb paradigmában *-k* többesjellel: *várják*, *kérik*. (A *várja-k já* szótagjának hosszúságát — mint láttuk — mi eredetinek tartjuk.) Ebből a *já*, illetve *i* elem továbbra is a tárgyas ragozás jellemzőjeként átkerül a többes 2. személybe: *vár-já-tok*, *kér-i-ték*: ez adott alkalmat arra, hogy az alanyi ragozású *vártok*, *kérték* alakoktól elkülönülhessenek. A többes 1. személybe csak a *j*, illetve *i* > *j* kerül át, a szokásos, többes 1. személyre jellemző magánhangzó elé (s ezt Honti is hasonlóképp látja): *várjok* ~ *várjuk*, *kérjék* ~ *kérjök* ~ *kérjük*. Tehát a folyamat így ábrázolható:

A nyelvjárási *vári* alak ebben az elgondolásban kétféleképpen magyarázható, vagy analógikus újítás. De én inkább hiszem, hogy eredetileg az *síj/sí* elbeszélő múlt, illetve jelen idő egyes 3. személyének egybeesését kiküszöbölendő, nemcsak a palatálisok használták fel a *í* utótagú kettőshangzó kétirányú monoftongizálódásának lehetőségét, hanem a velárisok is. Vagyis lehetett olyan korszak vagy olyan nyelvjárás, amikor vagy ahol a *vársí* elbeszélő múlt *vára*, a *vársí* jelen idejű tárgyas rag pedig *vári* > *vári-vá* alakult, ahogyan a *kéré*, illetve *kéri* is lett. A *vári* nyomait őrzi a nyelvjárási *adi*, *mondi*, de szerintem az ikes ragozás *-ik* ragja is, mely velárisoknál is ilyen alakú: *hallik*, *iszik*

stb., s mely — MÉSZÖLY véleményét fogadom el — az ősi többes 3. személyű *-ik* raggal azonos.

Dolgozatomnak természetesen nem volt a célja, hogy Honti állításait rendre megkérdőjelezzem. Csupán arra törekedtem, hogy egy olyan bonyolult kérdéskörben, amelyben a nyelvtörténészek már eddig is sokféle véleményt nyilvánítottak, megvédjem a felfogásom szerint legelfogadhatóbb hipotézist, s ezt elsősorban úgy tehettem, hogy Honti magyarázatának szememben ingatag pontjaira rákérdeztem, s azokat a BÁRCZI-féle feltevés nyelvtörténetileg igazolhatóbb, egységesebb következtetéseivel szembesíttettem.

Méltánytalan volnék azonban HONTI LÁSZLÓVAL szemben — akivel számos baráti beszélgetést, sokszor élesen fogalmazott, de mindig kollegiális előszóbeli vitát folytattunk, s mindketten tudtuk egymásról, hogy megfogalmazásaink mögött egymás becsülése és véleményének tiszteletben tartása áll —, mondom, méltánytalan volnék vele, ha el nem mondanám — e hosszú dolgozat végén már csak néhány szóval —, hogy sok mindent magába foglaló, kiváló tanulmányának számos részlete új szemszögből vet fényt problematikus kérdésekre. Így igazolta alapos, mindenre kiterjedő vizsgálattal azt a RÉDEITŐL is megfogalmazott álláspontot, hogy az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék kettős tövűsége az ugor korig nyúlhat vissza. — Megerősített abban, hogy a fgr. **-j* múltidő-jel nem hagyható figyelmen kívül a magyar *-á/-é* magyarázatakor (ez a felfogás korábbi tanulmányomban az igenévi magyarázat kedvéért másodlagos lett, háttérbe szorult); HONTI most kimutatta, hogy az ősi **-j* múltidő-jel nyomai az obi-ugorban is fellelhetők. — Fontos számomra az a régen is hangoztatott véleménye, hogy a többes 1. személyű *-k* előtt már az ugor korban labiális magánhangzó állhatott. S még számos olyan okfejtésére hivatkozhatnám, amely új eredményekkel gazdagította a magyar nyelvtörténetet.

E. ABAFFY ERZSÉBET

A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben*

A függő idézés

a) A függő idézés egy korábbi szó-, írás- vagy gondolatbeli, esetleg gesztusbeli megnyilatkozásnak a tartalmi reprodukálása. A szövegalkotó megértette, s ennek alapján újraformálja a közlést (vö. MAAS—WUNDERLICH, i. m. 161), az újrafogalmazott szöveget az új szituációhoz viszonyítja (vö. KOMONCZY GÁSPÁR, A mellé- és alárendelés kérdéséhez: Nyr. XXXVI, 252—3), a visszaadással egyidejűleg analizálja is (BAHTYIN, Marxizmus és nyelvfilozófia. Idézett kiadás, 294). Az egyenes idézés átformálódásával párhuzamban korszakonként és műfajonként változik a függő idézet is: a középkorban és a XVII—XVIII. sz.-ban, valamint a tudományos, filozófiai művekben elsősorban a tartalmi vonatkozások visszaadására törekedett, a XVIII. sz. végétől kezdődően és leginkább a művészi szövegekben a szöveg egyéni emocionális, stílári mozzanatait is igyekezett megtartani. (BAHTYIN: uo. 296—302.)

* L. MNy. LXXXIV, 283—95.

b) A függő idézet belesimul a kontextusba, megszerkesztésének szabályai azt tükrözik, hogy a szövegalkotó kiemelte abból a szituációból, amelyben eredetileg létrejött: a főmondat az idézetet önmagához igazítva alárendelt tagmondatként építi be a folyó szövegbe. Elkülönítése ezért jóval több gondot okoz, mint az egyenes idézeté; sok esetben nehéz megállapítani, hogy van-e a függő mondatos szerkezetben (legtágabban értelmezett) kommunikációs mozzanat. (Bár a függő idézés mint idézés elsősorban az egyenes idézéshez viszonyítandó, további feladatként mint függő mellékmondatos szerkezetet a többi ilyennel is össze kell vetni).

Egyenes idézethez viszonyított jellemzői a magyar nyelvben: a személy- és határozóeltolódás, egyes mozgást jelentő igék módosulása, a beszélt nyelvi sajátosságok kiküszöbölése, ill. átalakítása, a kötőszóhasználat és a mai magyarban — több más nyelvtől eltérően — az igeidők és módviszonyok változtatás nélküli alkalmazása. (Vö.: KLEMM i. m. 567—73; MMNyR. II, 361—2; KIEFER: i. h. 201—2; stb.) Az eltolódások a közlő szempontjához igazodnak, és csak akkor valósulnak meg, ha az új szituációban a viszonyok megváltoztak. Ha viszont semelyik viszony sem változik, s így semmilyen módosulás nem árulkodik az idézet függő jellegéről, kötőszó (és írásjelezés, ill. intonáció) hiányában nem lehet megállapítani, hogy egyenes vagy függő idézettel állunk-e szemben. (A történeti anyagnak ezen példáit — fogódzó híján — elkülönítettem a besorolható idézési módoktól.)

A személyeltolódás az igei és a birtokos személyragoknak, személyes névmásoknak, névmási határozószóknak a változása (részletes bemutatása: F. HAADER: i. h. 24—7). A határozómódosulás a hely- és időhatározókat (igekötőket) érinti; eltolódásukat, de akár elmaradásukat is jelentheti. Az igék közül azok változnak meg, amelyek közeledést fejeznek ki, s megvan a távolodást kifejező párjuk (*jön—megy, hoz—visz*). A beszélt nyelvi sajátságok minden formai eleme, amely alakilag nem illeszkedik a függő mondatba, elmarad, vagy az idézetben belül átalakul, esetleg — szintén más formában — a főmondatba kerül át (indulatszók, módosítószók, megszólítások, élő nyelvi szerkezetek, intonáció). A függő idézet, mint a többi lényegi tartalmat kifejtő függő mellékmondat is, általában a *hogy*-gyal kapcsolódik. Ez azonban nem kizárólagos, a kötőszó el is maradhat, sőt bizonyos helyzetekben (leginkább kiegészítendő függő kérdéseknél) a kötőszóhiány az általánosabb. A mai magyar nyelv függő idézeteinek idő- és módhasználatát átképzeléses, azaz a közlő az idézett személy szemszögéből használja az alakokat, a mellékmondat igéje független a főmondat igéjétől (korábbi korszakok — latinból, németből átvett — egyeztetési szabályai nem élnek már). (Vö. pl. KLEMM i. m. 571—3.)

c) A függő idézés, mivel benne az idézet azonos szövegsíkra kerül a kontextussal, mondattani alárendelést alkot. A leggyakoribb kapcsolási mód a függő idézésen belül is a tárgyi, s mellette itt is előfordul az összes többi fő alárendelési típus. (Az elemzésre, elkülönítésre ugyanaz vonatkozik, ami az egyenes idézetnél; l. ott.) A szervetlen, nem mondatrészkifejtő módon kapcsolódó függő idézések közé jobhára csak egyfajta, jelentéssűrítő szerkezet tartozik, de ez más felépítésű, mint az egyenes idézésnél: elől áll a főmondat (valódi idéző kifejezés nélkül), s a fő- és mellékmondat viszonya nemcsak az idézést, hanem a határozói kapcsolást is lehetővé teszi: *Elküldött, hogy vásároljak be*. A kétféle mondat szétválasztására többen tettek kísérletet. HADROVICS LÁSZLÓ (i. m. 269) magyarázata — határozói a mellékmondat, ha a logikai

kapcsolat megszakadásával a főmondat semmiféle kiegészítéssel nem lehet a mellékmondat tartalomváró kerete — nem ad biztos fogódzót, s példái sem mindig meggyőzőek (270). GYOMLAI GYULA (A latin és a magyar praesens imperfectum: AkadÉrt. XXIII, passim) és PRILESZKY CSILLA (A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. NytudÉrt. 83. sz. 475) egyes eseteket megmagyaráznak ugyan, ám tapasztalatuk a mi szempontunkból általános szabályt nem alkot. MOLNÁR ILONA (A *dicsekszik, hogy...* mondattípusról: Nyr. XCVIII, 402—4) elkülöníti az utalószó nélküli és az utalószós mondatot: *Jött, hogy adjak neki pénzt*, ill. *Azért jött, hogy adjak neki pénzt*. Az előbbi típust inkább idézetnek, az utóbbit határozói mellékmondatnak tartja. A jelentéssűrítő szerkezet valóban nem tűr utalószót; ha a főmondatba utalószó kerül, a mellékmondat annak tartalmát, azaz a cselekvés valamely körülményét (itt célját) fejt ki. Az utalószó nélküli mondat azonban továbbra is mindkét szerkezetet rejtheti. Nagyobb súlya van tehát a függő idézetnél annak, hogy a viszony nem szerves, mint az egyenesnél: itt az idézet meglétét is kétségessé teheti.

d) Az alaptagokat általában az jellemzi, ami az egyenes idézés idéző kifejezéseit; bármely ige, igenév, főnév, amely egyenes idézést „létrehozhat”, „létrehozhat” függőt is, fordítva viszont nem így van (KIEFER: i. h. 210). A függő idézéseknél sok performatív ige esetében, amely mellett a mellékmondat kifejezheti mind a megnyilatkozás tartalmát, mind a beszédaktus különböző körülményeit, éppúgy összerosódik a határ az idézet és a nem-idézet határozói mellékmondat között, mint a hiányos szerkezetekben: *Restelkedett, hogy üres kézzel érkezett, Könyörgött, hogy bocsásson meg neki*. MOLNÁR ILONA (Nyr. XCVIII, 402) úgy vélekedik, hogy van egy igecsoport, amelynél — ha nem is kategorikusan — érvényesül az a tendencia, hogy a kitett határozói utalószó megszünteti a mellékmondat idézet jellegét. Idézet: *Bosszankodott, hogy nem friss a kenyér*; határozói alárendelés: *Bosszankodott azon* [‘azon a tényen’], *hogy nem friss a kenyér*. Valójában ezen alaptagoknál még nehezebb a szétválasztás, mint a hiányos szerkezetekben, mivel nem kizárt, hogy ezek az igék akár utalószóval is lehetnek idéző szók, kivéve a hátul és kifejezetten hangsúlytalanul álló utalószó esetét. (KIEFER: i. h. 207—8.)

e) Az utalószó, mint a mondattani alárendelésnél általában, mély hangrendű, de nem okoz lényeges jelentésbeli különbséget az erősebben a reprodukált szövegre utaló magas változat használata sem. Az ígéhez viszonyított elhelyezési lehetőségeit általában ugyanaz jellemzi, mint az egyenes idézésnél; néha azonban helyzete a függő idézet meglétéről, illetőleg hiányáról is dönthet (l. fentebb). A határozói utalószók — kifejezőeszközökkel ellentétben —, hasonlóan az egyenes idézésbeliekhez, itt sem valódi határozói jelentésűek.

f) A függő idézés tagmondatainak sorrendje mind a beszélt nyelvben, mind a szépirodalomban zömmel főmondat + idézet, de gyakori az idézet + főmondat sorrend is. Ritkább a hátul álló idéző főmondat: ez a függő idézésben szerkezetileg nem különbözik az elől lévőtől: tartalmazhat utalószót, és szórendje egyenes marad. A szóban előadott hosszabb idézetbe sokszor beékelődik a visszautaló-töltelék *azt mondja* > *aszongya*; egyébként ritka az idézetbe ékelte főmondat, a főmondatba ékelte idézet pedig — ritkán — csak a szépirodalomban fordul elő.

A függő idézés a vizsgált korban

A függő idézés — az egyenestől eltérően — nem szövegszervező erő, használata grammatikai szempontból nem szövegek közötti, hanem az adott mondaton belüli kérdés; mennyiségén, előfordulási arányain keresztül nem jellemezhető pregnánsan egy-egy műfaj. A függő idézés a függő mondatok népes kategóriájának egy fajtája.

1. A z i d é z ő k i f e j e z é s. — Az alaptagok változatossága vizsgált korszakunkban messze túlhaladja az egyenes idézéseket. A *mond* jobban háttérbe szorul, s teret enged más kifejezéseknek. Úgy látszik, az egyenes idézet erősebben megkövetelte a *mond*-ot, ám ha a szerző függő idézetet fogalmazott meg, inkább a kifejezőbb igék (igenevek, szerkezetek, főnevek) közül választott, ill. az ilyen szók mellé inkább függő idézetet szerkesztett. A legszínesebb a performatív és performatív jellegű igék skálája, s a legtöbb függő idézésben ilyen áll alaptagul: *kér, kérd(ez), parancsol, könyörög, int* 'utasít', *panaszol(kodik), ígér, (meg)hagy* 'utasít', *vall, tagad, dicsekszik, rendel (meg)-jelent, kíván* 'kér', *üzen, ajánl, pirongat, fogad, tart* 'vél', *magyaráz* stb.; „A kÿ el lopta wala Iupiter istenre *efkezyk uala* hogÿ ew nala nem volna” (PestiE. 28b); „ő neki *esdezzel* hogÿ el ne vegye áz mit adot” (BornÖt. 190b).

Többször szerepel a 'jelzéssel kommunikál' szerkezet: „*inte* az fözolgáló Leánynek, hogÿ az Annyát hozzája hina” (HeltP. G3b); „Sokßor *torkát éti* hogÿ nem Bólhata” (BogM. G1b).

Előfordul a valódi idéző kifejezés nélküli, tömörített szerkezet is, amelyben a jelen levő ige magába szívta a mondás-ige jelentését: „Es azzoc is *be küldötenec wala* Romaba a' Papához, Hogÿ Coronát... küldene az ő wy királyoknak” (HeltKr. 29b); „Es *oda jöth walla* hozam, hogÿ en borth agÿak neky.” (Persz. 25. sz.)

A *mond* nemcsak önmagában jóval ritkább (20 százalék alatt), hanem más, az egyenes idézésekben tapasztalt szerepe is hiányzik, ill. kevésszer jelentkezik (*ügymond*, ill. *mondván*). A kettős alaptagokban is inkább két szinonim vagy jelentésfokozó performatív ige kapcsolódik össze: „*esedezőnk* es *könjörgonk* Vrafastoknak... hogÿ... az my efedezőnket halgafsa meg vrafastok” (Lev. 27.); „Azon *kérec* peniglen es arra *intec* minden kerelztyént, ... hogÿ figyelmes oluasóia legyen annac a' mit iroc” (TelF. 17).

A függő idézések alaptagja több esetben modális elemmé, sőt töltelék-szóvá sülyedhet, s ehhez az első lépésekig már vizsgált korszakunkra eljuthat. Az idéző főmondati szerep gyengülhet, ha sem utalószó, sem kötőszó, sem kötőmód nem jelzi vagy erősíti a függő viszonyt, segíti a folyamatot a szó idézetbe ékelt helyzete: „Raitatoc *kerlec* ió bebedem fogion” (BogA. C4b); ill. „*Mondom* mind ezekbe femmi ninch” (HeltV. G4b).

2. A z i g e i a l a p t a g r a g o z á s a. — A függő idézetek alaptagja a XV. sz. előtt általában tárgyias ragozású volt (BÁRCZI: i. h. 263–5). Bár a tendencia ekkor bomlani kezd, a függő idézések többségére a tárgyias ragozás jellemző. Csak ritkán alanyi ragozású az alaptag, pl.: „*kerunk* Nagfastokat legien meteltunk” (Lev. 20.); „*felel* S. Pál, hogÿ az Wrnak tefte” (HorvK. D2b).

A függő idézeteknél nem kizárólagos a tárgyias ragozás + tárgyi utalószó, alanyi ragozás + határozói utalószó: „*wgÿ ielentek* hogÿ walamÿ ennÿk walot wennenek” (PestiE. 28a); „az wraim *wgi talalak*, hogÿ az býzonÿsagoth allassa elő Gergely porkolab” (Persz. 8. sz.)

3. Az idéző mondategység és az idézet kapcsolata. — Az elemzett korszakban a függő idézések körében is elterjedt már az összes alapvető kapcsolási típus; az arányok nagyon hasonlítanak az egyenes idézéseknél tapasztaltakhoz. Itt is a tárgyi alárendelés áll az élen, amit a határozói követ. Együttes részesedésük itt is közel 90 százalékos (a szétválasztás nehézségeiről l. az egyenes idézésnél).

A tárgyi alárendelésű függő idézetek alaptagja változatosabb, nagy számban jelentkeznek a különböző beszédetteket kifejező szók: „fogada neký hogý meg zergene dolgat az wranal” (PestiE. 32b); „Hirre adac Tomyrif-nec az kimec, hogý Cyrus futna” (PécsiK. 76a) stb.

A határozói függő idézetek szintén sokféle beszédettet kifejező alaptaghoz kapcsolódnak: „Kezde amaz annýanak remenkedný ('rimánkodni') hogý ne hadna ewtet. (PestiE. 34a); „biztaták hogý ők mellettünk nem tamadanak” (Lev. 19.) stb. A határozói alárendeléseken belül a legtöbb az ok- vagy célhatározást és függő idézetet egyszerre tartalmazó kapcsolatot: „A zarwas a iwht a farkas elewt tewruenbe ere hogý egý kewbawl bwzawal volna neký ados.” (PestiE. 19b); ill. „Bíntelen könyörge az Ifténec, Hogy az Iften bölcz tanáczal meg látogatna ötet” (HeltKr. 29a).

A jelzői (és értelmező jelzői) alárendelések alaptagja a megnyilatkozás eredményét, eszközét jelölő főnév vagy ezeket helyettesítő szó; a főmondatban gyakori a jelzői utalószó: „ily *vallaft* teßók hogý az en bünömert az poklot erdemlenem” (SztárÉ. 113); „Vaydaual *egy*et izentec Királynac... Ellenfégy eleyben ne indulna” (BogM. 13a). Az értelmezői idézet közlés-ige mellett álló egyéb főneveknek is megadhatja a tartalmát: „*igazat* meg monda, Herodeffel femmi kepen hogý eo nem lehetne” (OrmG. 11); „Ielencz meg *hatalma/sagodat* hogi... meg verthed az fel fualkodot hatalmas Kyralt” (BornE. B7b).

Alanyi idézet szenvedő (vagy szenvedő értelmű) szerkezethez kapcsolódik, amelyben az ige vagy igenév közlést jelent: „*Meg va*gon közöséggel *paranchollatuán* az írásbá hogý Iftent imadgyuc.” (TelM. 365); „S. Péternek *paranczollatik*, hogý az vizeken iáron” (HorvK. B4a).

Az állítmányi és az alanyi alárendelés érintkezik az azonosító mondatokban: „Chac ez é *valasz*. Hogý kerem az Iftent, bochaffa meg teneked” (TelF. 15); „Az waras *thörweny az wolth*, hogý az al peres meg eskwth volna 3 magawal” (Persz. 98. sz.).

Szervetlen viszony a függő idézeteknél ritkábban fordul elő; s csak jelentéssűrítő szerkezet formájában (l. föntebb is): „Az ania vntalan ream fut hogi nem tud neki mit tenni” (BornE. C4a).

4. A z u t a l ó s z ó. — A függő idézések, annak ellenére, hogy bennük az idéző—idézett mondatviszony nem lép túl a mondattani szinten, s így egy mondaton belül szorosabban összeszerkesztettek, ugyanakkora arányban tartalmaznak utalószt, mint az egyenes idézések idéző mondategységei utalást (az elemzett mondatok több mint egyharmad részében). Az utalósztók nagyrészt előre utalnak, a főmondatok és mellékmondatok sorrendjének megfelelően (l. lentebb). Az utalósztók hangrendje, mint általában a mondattani alárendelések esetében, többnyire veláris, bár gyakran szerepel palatális forma is: a tárgyi alárendelésnél kisebbségben maradvá, a határozóinál kb. fele arányban, a többi idézési módban azonban a veláris változat mennyiségén felülkerekedve. A visszamutató utalósztók megoszlása a példák kis száma miatt nem jellemezhető ekképpen. Az utalósztó ige előtti vagy ige utáni helyzete a

vizsgált korban a függő idézeteknél sem jelöli ki az utalószónak és az idézetnek témához vagy rémához tartozását.

Az utalószók művek közötti megoszlását tekintve szembeötlő, hogy a magánéleti nyelvhez közel álló, tehát a valószínűleg leginkább magyarfejjel fogalmazott szövegekben jóval nagyobb arányban szerepelnek. Feltűnően kicsi a mennyiségük viszont az elbeszélő műfajok közül a törtétiákban, ahol az események pergetése a tömörebb mondat szerkesztést kívánja meg.

A tárgyi alárendelésű függő idézetek utalószói között csak egyszerű rámutató főnévi névmás fordult elő; *ezt ~ ezent ~ azt*: „Kýralý Marthonne, megh eskwth es ezjs *ezen*th walla, hogý del kor lattha” (Persz. 25. sz.); „*azt* irhatom, kegielmednek, hogj megh vgian azonban vagion” (Leb. 7.) — A határozói alárendelések utalószókészlete változatosabb. A határozószók közül az egyszerű rámutató *így ~ úgy* szerepel; s akad adat az ezzel szinonim *olyan módon*-ra: „Es *vgy* paranczola, Hogy albt a' napot minden eítendőben meg vllenéc” (HeltKr. 52a); „meg itelek, *olýā modō*, hogý loha a madarak ewtet kewýjyke ne fogadnak” (PestiE. 23b). Igen gyakori, hogy az ige vonzatának megfelelő főnévi mutató névmás áll utalószóként: *ezen ~ azon* (*egybefér* 'megegyezik', *esküszik*, *fedd*, *kér*, *kérd*(ez), *könyörög*, *mond*, *panaszol*(kodik), *szupplikál* 'esdekel'); *erre ~ arra ~ rá* (*esküszik*, *int*, *kér*, *ösztökél*, *tanácsol*); *erről ~ arról ~ róla* (*beszél*, (*meg*)*emlékezik*, *panaszol*(kodik), *szól*); *ezzel ~ azzal ~ vele* (*büntet* 'vádol', *gondol*, *fenyeget*, *kinál*, *pírongat*): „arra tanáczollya, Hogy lemmit el ne titkollyon” (HeltH. H7a); „*Ezen* kóniórgók: Nnak hog . . . Ngod adnaia Ennekem” (Lev. 18). — A jelzői függő idézetekben a melléknévi és melléknévi használatú főnévi névmások közül egyszerű rámutatóként az *ily ~ oly ~ ilyen ~ olyan*, ill. *ez ~ az*; nyomosítóként az *imez* fordul elő: „Meltan is mondhattýue mimagunkrol *imez* fíralmas panaólkodalt, hogy a' mi alnoklaginc vgy hánnac téftoua . . .” (HuszI. G3b); „A Király *ollyan* fententiát monda ki: hogy méltan meg őlettet a' Királyné aßbony” (HeltKr. 53a). — Az alanyi, alanyi – állítmányi idézetekre az egyszerű rámutató főnévi *ez ~ az* utal: „Tanácza ez vala Barbaróflánac, Hogy . . . Olaßorßágra ýtat mutaffanac” (ValkB. C4a); „*az* nínchen parancholua hog ezeket tíftellyem” (TelM. 365).

5. A m o n d a t r e n d. — Akárcsak az egyenes idézésben, a sorrend általában itt is idéző mondat egység + idézet (szintén 95 százalék fölött; l. az eddigi példák legtöbbszörét). Ettől kétféle irányban figyelhető meg eltérés: gyakoribb a fordított mondatrend, valamivel ritkább az idézetbe ékelt főmondat. Fordított sorrend: „Többe nem lattya *gondolya* magába.” (TinT. I4a) „hatalmawal hozta wona kŵ, ŵnejeth, *eztýs simpliciter tagagýa* Solýom *Mattyas*”. (Persz. 3. sz.). (A szerkezeteknek kötőszóhoz és kötőmódhoz való viszonyát l. lentebb.) Néha az idézet előtt és utána is van egy főmondat, a hátsó az elsőt ismétli: „*Gyakor helien meg irtak a' profetak* . . . hog Béréti ackit meg vér *azt irtak*” (SzegÉ. 159); „*nem tagadom* . . . feleseghem ký menth . . . *azth en nem tagadom*” (Persz. 9. sz.). Idézetbe ékelt főmondat: „Az első hely . . . *azt* írod, hogy 56. refzében vagyon.” (TelF. 9); „Az napon ott leslek *mond megh ő nekye* az belő kamaraban” (PatE. D1b). Ez a jellemző pozíciója a modalitást kifejező elem felé közelítő főmondatnak is (l. fentebb).

6. A k ö t ő s z ó. — A vizsgált korszak függő idézeteinek több mint háromnegyede a *hogý* kötőszóval kapcsolódik; a fennmaradó rész mondatai nem tartalmaznak kötőszót, ill. néhány esetben kérdéses, hogy a jelen levő (*hogý*-tól különböző) kötőszó az idézetet köti-e.

A *hogy* bármely függő idézetet kapcsolhat, annak szerkezete nem zárja ki használatát; bár vannak tendenciák, amelyek elhagyására irányulnak. A kötőszó általában a mellékmondat élén áll, olykor azonban — leginkább versekben — a mellékmondat belsejébe kerül: „Gedeon izene Iordan vize melle sidoc a' reuðket *hogy* mindenut allanac” (BatG. R2a); „Nem de ezen ackoron meg esküüel, Eozuegy agyât *hogy* holtiglan tißtelné” (PatE. C2b). Máskor a *hogy* elszakad az idézettől; a mellékmondatot bővítő és megelőző feltételes mondat elé kerül: „Kezde kerný a lowat *hogý*ha azt akarna *hogý* meg ne halna fegetene neký el wýnný az terhet.” (PestiE. 30b); „kőniörgők, *hoý* ha wík Zýnten Mafnak akarnaiak adnyeo Ngod Jo akaratiabol Incab Jwna ennekem” (Lev. 18.) Ilyenkor az idézet előtt megismétlődhet a *hogy*, tovább segítve a *hogy* + *ha* > *hogý*ha folyamatot: „A masic vigasztalas. *hogy* ha a' Hiuec meg hálnakis: *hogy* azért vgyan élne.” (HeltV. F2a). — A *hogý*-os idézeteknek mintegy a harmada tartalmaz kötőmódot.

A kötőszó elmaradása, bár sohasem kötelező jelleggel, több dologtól függ. Általában kötőszó nélkül állnak a függő kérdések. Az eldöntendő függő kérdések élén gyakran a *ha* módosítószó áll, amely szerepelhet az -e kérdőszócskával együtt — ilyenkor a mellékmondat ritkán kötőmódú; máskor, -e nélkül, a mellékmondat állítmánya többnyire kötőmódú: „Eßt fem em-liti, ha vagyone Iften a' vagy nínchen” (HeltR. IIb); „kérdeztec ha ő ßolté” (BornÖr. 805a); ill. „Es a' gyűlésben meg kérde az wraktol: Ha nyiluan tudnác, Hogy a' Boricz fattyu volna?” (HeltKr. 48a); „Wra kerdí ha bekéuel volnánac” (BogA. C1b). A kiegészítendő függő kérdések nagyrészt kötőmódúak: „lokan bufongnac es gondolkodnac tudakozuan magokban, mi legien az oka, *hogy* . . .” (KárK. Bla); „Es meg kérdezi őket mint élnenec.” (BornÖr. 815a). — Legtöbbször kötőszó nélküli az idéző mondatot megelőző, kötőmódot csak ritkán tartalmazó idézet: „vigadgyanac Iftenben arra íntem” (SztárÉ. M3b); „Boßut alnac kiralion azt kialtiac” (EnyG. A3a). — Elmarad a kötőszó a modalitást kifejező elem felé közelítő főmondatok után, amelyek kötőmód nélkül és többnyire beékelten szerkesztettek (l. fentebb). — A felsorolt eseteken kívül egyébkor is elmaradhat a *hogy*, leginkább a *mond*, *gondol*, *úzen*, *ínt* alaptag után: esetleg vers- vagy prózaritmikai okokból, vagy néha — a mondat szerkesztés erre nem tűnik túl érzékenynek — a kontextusbeli egyéb *hogy* miatt. Az elbeszélés sodrában leggyakrabban a verses históriákban, krónikás énekekben marad el a kötőszó. Ragaszkodnak viszont hozzá a precíz fejtegetésekbe bocsátkozó műfajok alkotói: a vitáké, elmélkedéseké, tanításoké, posztilláké. A magánnyelvhez közelebbi szövegek írói sem élnek a kötőszó-elhagyás szépirodalmi fogásával.

Feltételezhető, hogy olykor más kötőszók állhatnak a függő idézetet kapcsoló *hogy* helyén. Gyanús erre mindenekelőtt a *mivelhogy*, a *mert* és a *miképpen*: „Meg íelenti a' fogolynac, *Máuel hogy* immár minden bizonyfagit meg vallottattác, a' kikkel akarna magát meg menteni.” (HeltH. 15b); „Az emberi valtsfagnac tittkiarol ßol: *mert* vgyan azon bizony Istennek fia . . . megh feßettetec” (TelK. B1b); „meg emleközík, *miképpen* az S. Lélek . . . gödgyát vilelte” (HorvK. C2a). (Vö.: SIMONYI i. m. II, 170, 173, III, 199, 202—3, 238; KLEMM i. m. 525—6, 535, 538 — az általuk hozott példák alapján is megvizsgálendő lenne: a függő mondatokon belül mennyivel inkább az idézetek saját-sága ez, mint a többi mellékmondaté.)

7. A k ö t ő m ó d. — A törekvést, hogy a mellékmondat függő jellege annak módhasználatában is megnyilvánuljon, a magyar nyelv a latinból

vette át, amit a német is megerősített. Mivel a magyarban kötőmód speciálisan nem volt, erre a célra a feltételes és a felszólító mód szolgált. A *consecutio temporum* magyar alkalmazásában jelen idejű főmondati állítmány után felszólító, múlt idejű után feltételes módba került a mellékmondat állítmánya. Használata azonban nem következetes, annál is inkább, mivel nem eredeti magyar nyelvi szabályról van szó. A vizsgált korszak függő idézéseinek kb. a negyede tartalmaz kötőmódot (közülük több esetben érintkezik egymással a kötőmód és a függő felszólítás, függő óhaj „valódi” felszólító és feltételes módja). Egyes epikai műfajokban az arány messze átlag feletti (Pesti meséiben háromszorosa, több historiában kétszerese az általánosnak). Néhány vallási műfajban azonban egyáltalán nem vagy alig használatos (imádságok, posztillák). Használati szabályának következetessége a nyelvi-irodalmi szinttel függ össze; a két végpont Heltaiban, ill. a magánszférához közeli nyelvhasználatban (levelezés, perszövegek) adható meg: míg az előbbi, a precíz literátor (aki német anyanyelvű) szinte teljes következetességgel használja a szabályt, az utóbbi szövegek szerzői egyáltalán nem veszik figyelembe, minden esetben csak feltételes móddal szerkesztenek. (Vö. DÖMÖTÖR, A függő idézések a XVI. századi levelekben: *NéprNytud.* XXIX–XXX, 104.) A kötőszó és a kötőmód használata közötti összefüggésre általában jellemző, hogy amelyik mellékmondat kötőmódot tartalmaz, abban többnyire kötőszó is szerepel, bár az ellenpéldák száma nagy. A mondatok egy részében viszont a két formai jegy közül egyik sem jelöli a függőségi viszonyt (l. fentebb).

Kiterjedtebb tehát a feltételes alakú kötőmódforma használata. Van jelen és múlt ideje: „Oda mene, kezde feddenj a barant, hogj fel zawarna a wyjet.” (PestiE. 26b); „nem mondom . . . hogy nekys abban refe nem uolt uolna” (Lev. 9.) A régiségben élő jövő idejű formára nincsen példa. Egyetlen mondatban viszont a kötőmód jelen idejét a kijelentő mód jövő idejű alakja fejezi ki: „Es a' latroc nem gondolnac vele, lem meg nem Bégyenlic vagy aßbonyember, vagy leanzo leiend a' ßegény fogoly” (HeltH. K1b). A főmondat jelen idejének ellenére használt feltételes kötőmódforma a múlt időben magyarázható a mesterségesen megalkotott felszólító múlt kerülésével. Ugyancsak indokolható a főmondati jelen után álló feltételes alak, amikor a mellékmondat függő felszólítás; itt a kétféle funkciójú felszólító mód egybeesése miatt kerülhet a mellékmondat feltételesbe: „Kéri az Vriřtent hogy őt meg halgatna” (BatJ. E3a); „erre inti vala, Szemelyeuel örömeft vigadozna” (EnyG. B2b). Magyarázható a jelenség akkor is, amikor a mellékmondat a kételkedésnek, ill. a más bizonyosság tudásának modalitását hordozza: „azt befzéllic azoc, . . . hogy a' misét el tőrlenéieć” (TelF. 33); „ő azth mongjya, hogj en hattalmamal foghlaltham uolna el retteth” (Persz. 20. sz.).

A felszólító alakú kötőmódforma ritka. A szépirodalmi stílusban fordul elő; jelen ideje mellett latin mintára megalkotott múlt ideje is használatos: „Nem mongya penig azt, hogy az kenyeret kellyen meg válaztani” (HorvK. D3b); „czac a' poroßlo vallya aßt, Hogy ő hallotta legyen a' dolgot” (HeltH. I3a).

A z á t m e n e t i i d é z é s i m ó d o k

Az átmeneti idézési módokhoz a két elsődleges típusnak, az egyenes és a függő idézésnek a keveredései, átmenetei tartoznak. Az ide sorolható formák egy részében elkülönül, hogy a szerkezetben mi tartozik az egyenes, mi a függő

idézethez; más részében viszont az elemek — sokszor szétválaszthatatlanul — áthatják egymást. Az átmeneti idézési módok ritkábban fordulnak elő, s megjelenésük mindig stilisztikumot hordoz.

a) Elkülönül a két elsődleges idézettípus az egyenesbe átváltó függő idézetben. Összefonódásukat az adja, hogy a kötőszóval, személy- és határozóeltolódásokkal, azaz függő idézetként induló szövegrész egy ponton, az elbeszélői átélés fokozódásával minden átmenet nélkül egyenesbe csap át. BAHTYIN ezt a formát előkészített egyenes beszédnek nevezi (Marxizmus és nyelvfilozófia. Idézett kiadás, 316). A típus a beszélt és az azt reprodukáló szépirodalmi nyelvre jellemző.

b) Ugyancsak elkülönül, mi hova tartozik a kapcsolt egyenes idézetben: a kötőszós indítás a függő idézetből került át, ám a folytatás eltolódások nélküli, valódi egyenes idézet. Szintén a beszélt és az azt visszaadó szépirodalmi nyelvet jellemzi. SIMONYI szerint (i. m. II, 39) a *hogy* szerepe technikai jellegű; az előszóban az írásbeli jelölést: a kettőspontot és az idézőjelet helyettesíti. BORISZ USZPENSZKIJ (A kompozíció poétikája. Bp., 1983. 58–62) a típust látszólagos egyenes beszédnek tartja, és ő ezt is az elbeszélői nézőpont elmozdulásával magyarázza. — Ha kötőszóval indul, a kapcsolt egyenes idézésre emlékeztet az eltolódásokat, de élőnyelvi sajátságokat is mutató szerkezet, amely így leginkább a függő és a szabad függő idézés közti átmenetnek tekinthető. (Pl.: *Azt mondta, (hogy) de mégiscsak elmegy.*)

c) Bonyolultabb az egyenes és a függő idézet összeshozódása az átképzeléses előadásmódban, amely gyökeresen különbözik a többi idézési típustól; alapvetően átalakul benne a kontextus és az idézet viszonya, ill. ennek dinamikája. (BAHTYIN, Marxizmus és nyelvfilozófia. Idézett kiadás, 316 — ő egyébként „nem tulajdonképpen egyenes beszéd”-nek nevezi a formát.) A szövegszakasz úgy jelenik meg, hogy egyszerre tartozhat az aktuális közlőhöz (szerzőhöz) és az idézett megnyilatkozóhoz (szereplőhöz), s így — mint LEO SPITZER fogalmaz (Zur Entstehung der sog. „erlebten Rede”: Germanisch-romanische Monatsschrift XVI, 328) — a tudósítás és a beszéd közötti közép-utat foglalja el. A két szövegsík, annak intonációi egyszerre vannak jelen; a a közléstartalom megelevenedik, de függésben is marad a cselekményszáltól; ahogy USZPENSZKIJ mondja (i. m. 72): a szerző mintegy szerkesztőként átszűri a figura szövegét. Ezért a magyar szakirodalom az átképzeléses előadásmódot szabad (megelevenítő) függő beszédnek nevezi. A megelevenítő függő beszéd szerkezeti jellemzői: nincsen kötőszó, rendszerint elmarad a bevezető ige (ha van, nem megnyilatkozást jelöl), az idézet eltolódásokkal van megszerkesztve, de beszélt nyelvi sajátságokat is őriz. A szerkezet a szépirodalmi nyelv sajátja, és a magyarban a XIX. század második felétől kezdődően hódít tért, amikor, mint HERCZEG GYULA rámutat (Impresszionizmus és realizmus Kaffka Margit prózájában: MNy. LXXVIII, 19–20, 140–4), az irodalomban megjelenik a vívódó hős, aki a külső eseményekre gyakran belső monológokban reagál, s ez módot ad az írónak arra, hogy hőse gondolatvilágába úgy engedjen bepillantást, hogy közben ő is jelen van. MURVAI OLGA megállapítja (Szöveg-szerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976. 89–90), hogy az impresszionista stílus hatása alatt fellazult idézési mód önálló szövegszerkezet. — Szövegszervező erejét kiaknázva a legújabb irodalomban egész művek épülnek rá (Esterházy Péter: Függő, Ernst Jandl: Idegenből). (A típusról l. még pl.: HERCZEG, Mondatszerkezetek Krúdy stílusában: Nyr. LXXV, 324–32, A no-

minális stílus a magyarban: Nyr. LXXX, 207—8, A szabad függő beszéd a századvég prózájában: MNy. LXIX, 407—17, A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975. passim; H. MOLNÁR, A drámai szerkesztés nyelvi eszközei Veres Péter „Rossz asszony” című kisregényében: Nyr. LXXIX, 314—22; MURVAI, A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez: Nyr. C, 289—96, A szöveg kontextuális kapcsolatai: MNy. LXXV, 170—6; FEHÉR ERZSÉBET, Történetkibontás és szövegalkotásmód ellentmondásainak feloldása az aktivista regényben: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Bp., 1983. 98—9; FÓNAGY: i. h. 283—96.)

HERCZEG GYULA úgy véli (A népies prózastílusnak egy sajátos közlés-módja: Nyr. LXXXVII, 203—16, A modern magyar próza stílusformái 54—65, Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvég prózájában: Nyr. C, 39—48), hogy az átképzeléses előadásmódon belül létezik egy olyan forma, amely túllép a szabad függő beszéden: a kollektív vélekedés. Ebben a népies stílust jellemző típusban a szabad függő beszéd általánosítássá nő, mögötte nemcsak az író és hőse áll, hanem egy szélesebb közösség is.

d) Azok az esetek, amelyekben az idézet és a kontextus szövege a szabad függő beszéden is túlmenően egybeoldódik, már nem tartoznak a grammatikailag jelölt idézések közé. Ezek annak a folyamatnak a termékei, amely a „zárt” egyenes idézet beépítésével indul, majd az egyre lazuló idéző szerkezeteken keresztül túllép a grammatikailag-szerkezetileg megragadható kategóriákon, s az allúziók sokszor nem is tematikus (esetleg csak a szóhasználatot, hangsúlyokat stb. imitáló) finom beszerkesztésig jut el. (BAHTYIN, Marxizmus és nyelv-filozófia 302—13; USZPENSZKIJ i. m. 62—90.)

A vizsgált kor átmeneti idézési módjai

Az átmeneti szerkezetek közül két típus adatolható: a kapcsolt egyenes és az egyenesbe átváltó függő idézés, egynek pedig, a szabad függő beszédnek valószínűleg megvan már a kezdeménye.

1. A leggyakoribb közülük a kapcsolt egyenes beszéd. Két alkalmazása van. Az egyikben, a tipikusabban, egy átlagos egyenes idézést az idéző és a idézett mondat egység között kötőszó vág ketté. A szerkezet az élő nyelvre jellemző: „azt hagyja mýnekõnk hogý no zegnek foha nem zantotatok... azert ezek vtannaif foha ne zanchyatok” (Lev. 21.); „Kerdethe tõlle, hogý honan jöz mast” (Persz. 25. sz.). Az idézetbe beékelõdhet az *úgymond*: „azt monda neki, hogy veíßel, *vgymond*, mind penzeddel egyetembe” (SzárÍg. C7b); „Az wdwarbýro felele hoza: Mýwel hogi ez el mult h idõkbe, *wgi mond*, az wram w Naga, kapostas kertben, az kapoztath porhalthak” (Persz. 9. sz.). A szerkezet esetleg a kötõmód segítségével is visszakapcsolhat a függõ formához: „mondothak, hogý jo býro wram, nekwnk, illýen dolgwnk wolna” (Persz. 25. sz.). A kapcsolt egyenes idézet ritkább fajtájában egy „klasszikus” idézet, egy meglevõ, ismert szöveg vagy szövegrészlet kapcsolódik kötõszóval: „Igaz ezokaért a’ kõzmondás, Hogy valaki a’ más ember louánac vermet ás, az õnenmaga louánac nyacka Beggie meg benne” (HeltSz. B1b); „Jól mondották a’ réghiek példa belzédben, Hogy az fárban hevert difno azt akarna, hogy az többi is mind fáros vólna.” (HeltP. D4a). Azonban, mivel az efféle, ismert szövegek önállósodtak, elszakadtak alkotójuktól, eredeti forrásuktól, kérdéses, hogy ez a típus nem egyszerűen függõ idézetet tartalmaz-e.

2. Az átmeneti szerkezetek másik gyakoribb formája az, amelyben az idéző főmondatához olyan idézés kapcsolódik, amely egy vagy két tagmondat után egyenesbe csap át. Főleg a szépirodalmi és a vallási moralizáló szövegekben használatos. A mondatok nagy részében a függő idézeti rész kötőszót vagy kötőmódot, ill. mindkettőt tartalmaz: „kőnyőreg a' bent Vadaßboknac, Hogy meg lafsác, Ne talantan ezec s' ezec vadoltanac engemet be” (HeltH. 14a–b); „Es meg hadia ezeknec, Hogy hamar el futnánac Lengyel orßádba . . . Mert én . . . beteg vagyoc” (HeltKr. 32a). Az egyenes idézeti részbe itt is beékelődhet az *ügymond* (*ügy monda*): „Az eb azt mongya wala hogy meg kellene neký bochatný a keuefet . . . , de a mynt latom (*wgýmond*) femmy nem kellemetes hazon nekýl” (PestiE. 18b); „Meg hadgyá ezokaért a' gedeletskénec, hogy ió bezaúárna belől az ackolt, . . . Mert (*vgy monda*) loc ellenfélgýzne vadnac, io fiam” (HeltSz. Fl1a).

A kapcsolt egyenes és az egyenesbe csapó függő idézés nem mindig válik el élesen egymástól. Ha a kötőszót követő részben nem árulkodnak személybeli vagy egyéb eltolódások, az a kapcsolt egyenes idézet részeként, de függő idézetként is értelmezhető, amely egyenesre vált: „Mindõnõknel felyeb dichyeretõt adnac Hogy mind az két parton iob vitezt nem monnac. Te fellegõd hogy ha maft eßt elbochattya, . . .” (TinB. 12b). A jelenség párhuzamos az eltolódások nélküli függő idézetnek és az egyenesnek az érintkezésével.

3. Valószínűleg megvan már legalábbis a csirája a XVI. században a függő idézettől (még) csak intonációban, hangsúlyban, esetleg módosító részletekben különböző meglevenítő függő beszédnek: „valakinec en egyßer meg esküttem, hogy ha méltatlan iõbagát el võttem, bator az Iftentõl meg bûntetteffem” (SzegÉ. 10); „Sem Iften ellen nem zugodic, hoğ ilyen nagy nyomorulagra iuttatta û neki igyet” (TelM. 383).

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Véghangsúly az ómagyarban? Egy még kísértő elmélet cáfolata

HANNES SKÖLD, a svéd uralista 60 évvel ezelőtt adta ki tanulmányát (Ungarische Endbetonung. Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 20. Nr. 5. Lund—Leipzig, 1925.), amelynek tézisei szerint a magyarban eredetileg az utolsó szótagra esett a hangsúly, a mai első szótagi hangsúlyozás csak a XVIII. század óta alakult ki. A szerző e meglepő és a magyar nyelvtörténet, sőt a finnugor összehasonlító nyelvészet szempontjából is jelentősnek látszó elméletét arra alapozza, hogy a környező, főképp a szomszédos nyelvekbe átjutott magyar jövevényszavak túlnyomó többségében éppen nem az első szótagra esik a hangsúly. A szerző bizonyító anyaga jórészt a szerbhorvát és a román nyelvbe átkerült magyar elemek hangsúlyozására épül. Erről a mindenképpen figyelemre méltó feltevésről a magyar nyelvészek annak idején nem vettek tudomást. Ez a tény annyiban is különös, hogy Sköld a monográfiáját Melich Jánosnak ajánlotta, köszönetet mondva a munka közben neki nyújtott segítségéért. Hogy MEGICH jól ismerte Sköld művét, arról semmi kétségünk nem lehet, hiszen egy évvel később, 1926-ban egy kisebb cikkében minden ellenvetés nélkül megemlíti (MNY. XXII, 115). Tudott róla Gombocz is, de ő már az ómagyar sorvadó magánhangzók meglétére való hivatkozással cáfolta, sajnos csak szóban, a húszas évek vége felé tartott egyik előadásában. Ellenben majdnem egy évtizeddel Sköld tanulmányának megjelenése után a nemrég elhunyt

romanistánk, TAMÁS LAJOS vette Sköld érvelését alaposabb felülvizsgálat alá, elsősorban a románba került magyar elemek szemszögéből (I. TREML, Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. Bulletin Linguistique. Faculté des Lettres de Bucarest II [1934.], 34—65). Innen szerzünk tudomást az említett GOMBOCZ-féle előadásról, ugyanis TAMÁS csatlakozik az ő ellenérveihez. Ez a gondos tanulmány sajnos nem magyarul és nem Magyarországon jelent meg, emiatt a téma megint nem került bele nyelvészeink érdeklődési körébe. A román nyelvtörténet számára viszont TAMÁS értekezése a kérdés forrásául szolgál (AL. ROSETTI, Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea. 1968. 418—23). Az előzmények ismeretében nem csodálkozhatunk rajta, hogy évtizedekkel Sköld elméletének publikálása után egy fiatal kutató, ha fenntartásokkal is, elfogadhatónak tartja (GABRIELLA SCHUBERT, Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen. Europa-Institut an der Freien Universität Berlin. Balkanologische Veröffentlichungen, Band 7. Berlin, 1982. 50). Itt az ideje tehát, hogy Sköld gondolatait felülvizsgáljuk.

Mindenekelőtt induljunk el onnan, ahol a cáfolás abbamaradt, TAMÁS ellenbizonyítékaiból. E tanulmány összeállításakor a szerző már tervbe vehette későbbi nagy munkáját, a román nyelvbe került magyar elemek szótárát (Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. London—The Hague—Paris, 1967.), bizonyító anyaga többszáz magyar eredetű jövevényszót foglal magába, sokkal többet, mint Sköld felsorol, pedig az ő adatainak száma is tetemes, 415. Tamásnak ez a dolgozata mindenestre hézagpótló, ugyanis az említett szótárban, az elméleti problémákról áttekintést adó előszóban nincs említés a hangsúlyozásról. Mint ismeretes, a román általában megőrizte a latin hangsúly helyét, tehát az leggyakrabban az utolsó előtti szótagra esik, de gyakran áll az utolsó szótagon (a végső magánhangzó kiesése folytán vagy egyéb okokból, pl. jövevényszavakban), és egyéb helyen is előfordul. Perdöntő lehetne Sköld érvelése, ha a magyarból átkerült elemeknek túlnyomó többsége (kivételre mindig kell számítani) véghangsúlyos volna. Ám még Sköld példáiban sem ez az arány, de ha több is a véghangsúlyos elem, ennek az az oka, hogy sok köztük az olyan szó, amelynek végződése valamelyik román szuffixumhoz idomult; főképp az igék kaptak *-ui* képzőt (pl. *hălădui* < *halad*), amely viszont mindig véghangsúlyos a nem magyar eredetű igék esetében is (ezek főképp szláv eredetűek, I. SEXTIL PUȘCARIU, Die rumänische Sprache; Ihr Wesen und ihre vokalische Prägung. Leipzig, 1943. 399—400). Tamás pontos kimutatást ad a magyar elemek hangsúlyának helyéről. Eszerint számos szó megőrizte az eredeti első szótagi hangsúlyt. Köztük sok *a* magánhangzós végű elem van. Róluk Sköld úgy gondolkodik (99—100), hogy az eredeti román *ă* végű elemek hangsúlyának analógiája nyomán keletkezett a véghangsúly. Tamás (44) elveti ezt a magyarázatot, és helyesen mutat rá, hogy Sköld különben nem szeret analógiára hivatkozni. A második csoportba ugyancsak nagyszámú jövevényszó tartozik: ezeknek hangsúlya az utolsó előtti szótagra esik. Egy részük ugyancsak *ă* végződésű, de hosszabbak két szótagnál (pl. *beiuă* < *bélyeg*), s megfelelnek a hasonló hangtestű eredeti román elemeknek. Másik részük mássalhangzóra végződik, de hangsúlyozás szempontjából szintén követik a román struktúrát, gyakorisági alapon. A véghangsúlyos csoport túlnyomó része a befogadó nyelv hangrendszerébe illeszkedvén valamelyik hangsúlyos szuffixummal azonos végződést vett fel (pl. *-ean*: *izeclean* < *izellen*). De vannak magyar eredetű szuf-

fixumok, amelyek szintén véghangsúlyosak, és persze megőrzik a hangsúlyt, amikor magyar tőhöz járulnak: *-äu, -eu, şag, -şig, -şug*, pl.: *făgădău* < *fogadó*, *betesug* < *betegség*. Azonkívül előfordul egyéb, nem szuffixummal végződő véghangsúlyos jövevényszó, pl. *viteaz* < *vitéz*, *sărsam* < *szerszám*. Számos olyan magyar elem került a románba, amelynek hangsúlya változik nyelvjárások szerint: *bécheş* ~ *becheş* < *bekecs*, *pântlică* ~ *panțică* < *pântlika*. Amint Tamás kiemeli (47), e változatok éppen a magyarral érintkező román nyelvjárásokban kapnak (őrzik meg az) első szótagi hangsúlyt.

Habár a tulajdonképpeni problémát a véghangsúlyos kölcsönszavak jelentik, Tamás az egész hangsúlyozásra keres elvi magyarázatot (48–50), és a két nyelv eltérő prozódiai rendszerében leli meg. A magyarban az első szótagi kötött hangsúlytól függetlenül minden helyzetben előfordulhatnak hosszú és rövid magánhangzók; a románban a hangsúly helye elég kötetlen, de a kvantitásnak semmi fonológiai szerepe nincs, sőt hosszú magánhangzó sincs, legföljebb a hangsúlyos magánhangzó lehet hosszabb a többinél. E különbség folytán a román hangrendszerbe illeszkedő idegen szavak hangsúlya nem okvetlenül őrződik meg, a hangsúly helyét végeredményben a szótagszám, a végződés (a román nyelvtani nem különbsége) és az eredeti román elemek szokásos hangsúlya mint minta alakítja ki. A hosszú magyar magánhangzók gyakran alakulnak hangsúlyos magánhangzóvá, ez vonatkozik a magyar eredetű képzőkre és egyéb véghangsúlyos szavakra; az *-ó/-ő* igenévképzőből keletkezett *-äu/-eu* ennek az átalakulásnak jellegzetes példája.

Tamás gondolatmenetét érveinek súlya alatt magunkévá tehetjük, de mielőtt elhagynók e kérdéskört, térjünk ki egyéb megjegyzéseire, amelyekkel cáfolni kívánta Sköldnek egész hipotézisét.

Szerzőnk nem érinti ugyan Sköld szerbhórvát és egyéb szomszéd nyelvi anyagát, amelyekben ez utóbbi kutató szerint a magyar eredetű elemek véghangsúlya bizonyítható, de kiemeli, hogy az oroszba került finnugor (finn és lapp) kölcsönszavak sem tartották meg minden esetben az eredeti első szótagi hangsúlyt (64–65), vö.: RICHARD MECKELEIN, *Die finnisch-ugrischen, turkotatarischen und mongolischen Elemente im Russischen*. I. Berlin, 1914. és T. I. ITKONEN, *Lappische Lehnwörter im Russischen*. Suomalaisen Tiedeakatemian toimituksia. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. B. Tom. XXVII, 47–65.

Térjünk most vissza GOMBOCZ ellenévére, amelyet TAMÁS perdöntőnek tart a vitás kérdésben, hogy ti. a magyar szóvégi sorvadó magánhangzók, amelyek a XIII. század elejéig még megvoltak, kizárják a szóvégi hangsúlyozás lehetőségét. Ezzel a megokolással egyetérthetünk, de más oldalról is igyekezzem alátámasztani, hogy minden újabb ellenvetést kiküszöböljek. PAPP ISTVÁN „Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben?” címmel (Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Szerk. BENKŐ LORÁND. NytudÉrt. 40. sz. 1964. 288–95) tagadja, hogy az ómagyarban voltak ilyen magánhangzók, s a szóvégi hangzókat teljes magánhangzóknak véli, amelyek redukció nélkül koptak le. PAPPnak e figyelemre méltó, főleg a korai görög forrásokra támaszkodó elmélete mind a mai napig nem kapta meg a kellő visszhangot. De a GOMBOCZ–TAMÁS-féle ellenérv erejét még az sem csökkenti, ha a szóvégi magánhangzók valóban átmeneti redukció nélkül, közvetlenül tűntek volna el. Mindenképpen nehézségbe ütközik a véghangsúly elfogadtatása, mert nem adhat magyarázatot arra, hogy az utolsó szótagi hangsúly hogyan húzódott át más-más szótagra az utolsó magánhangzó lekopásával. Vegyük csak a vála-

kozó tövű szavak közül a *szerelem* típus példáját! Először *szerel(e)mű* volt (írva *zerelmu*), majd *szerélm* (*zerelmu*) a XI–XIII. században, végül pedig *szerelém* lett Sköld elmélete szerint (a vessző itt a hangsúlyt jelzi). Ha a hangsúly valóban a szó végére esett volna, akkor sem nem kopott volna ki az utolsó, a hangsúlyos magánhangzó, sem nem került volna sor magánhangzóbetoldásra, a mai alak pedig *szerem* vagy *szerel* hangsorban állapodott volna meg. Tehát nemcsak a véghangzó eltűnése nem indokolható meg Sköld teóriájával, hanem a kétnyíltszótagos törvényszerűség és egyáltalán a változó tövek kialakulása sem. Márpedig minderre bizonyítékok vannak nyelvemlékeinkben. Igaz ugyan, hogy a török nyelvek véghangsúlya nemcsak a tövekre, hanem a ragokra is áttérlődik (úgy kellett volna történni az ómagyarban is, ha Sköldnek igaza van), de a magyarhoz hasonló töváltakozások azokban a nyelvekben nincsenek. Végül TAMÁS még a magyar és idegen beceneveket állítja be ellenérveinek sorába, hogy ti. a nagyobb fokú névrövidítésekben a hangsúlytalan, nem pedig a hangsúlyos szótag vész el, tehát a magyar *Barta*, *Berta* (*Bertalan*), *Zsiga*, *Ista-Pista* stb. becenevek szemben az idegen becenevi gyakorlattal (*Lutz* a *Ludwig* alakból, de *Hans* a második szótagon hangsúlyozott *Johannes* névből, a román *Ghiță* < *Gheorghijă* stb.) mindig megtartják az eredeti első szótagot. Ez az érve érdekes ugyan, de nem kivétel nélküli; a magyarban a *Lonci* < *Ilona* példáját lehetne vele szembeállítani, az angoltól több idézhető, pl. *Bess*, *Betsy* < *Elisabeth* (hangsúly az *i*-n), *Hetty* < *Henrietta* (a második *e* hangsúlyos).

Sköld második legfontosabb bizonyítékcsoportja a szerbhorvátba jutott magyar elemek hangsúlyviszonyaira támaszkodik. Ez az anyag szintén tekintélyes, 177 szóból áll, noha a felét sem éri el az előbbi csoportnak. Ellentétben velük, a szerbhorvát adatokat senki nem vizsgálta felül, igaz, hogy korábban nem publikáltak ezekről a kölcsönszavakról a Tamáshoz hasonló művet. Csak nemrég jelent meg HADROVICS LÁSZLÓ kerek 900 címszót tartalmazó monográfiája (*Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Bp., 1985.), de a magyar eredetű jövevényszavak hangsúlyviszonyairól nem ad tájékoztatást. A teljesség igénye nélkül, már csak azért is, mivel Sköld jóval csekélyebb adattárát veszem alapul, az alábbiakban próbálok képet adni e szavak hanglejtéséről.

Elöljáróban rá kell mutatnom, hogy Sköld jórészt az irodalmi nyelv szótárában feltüntetett magyar jövevényszavakat vizsgálta át, nyelvjárási változatokat csak ritkán idéz. Az irodalmi nyelv viszont az ún. újakut öto nyelvjárásra épül fel (beleértve a Vajdaság nyelvjárását), vagyis ahol az eredeti hanglejtés-hangsúly a szó végéről egy szótaggal előrebe vonódott és újakut, tehát (rövid vagy hosszú) emelkedő hangsúlyá alakult (jelzése: 'rövid, ' hosszú). Sem a horvát ča, sem a magyar nyelvi kapcsolatok szempontjából fontos kaj nyelvjárás jövevényszavairól nem készült tüzetes felmérés, hangsúlyviszonyaikról — nem tekintve egy-egy megjegyzést — éppenséggel semmi.

Amint már említettem, Sköld 177 magyar elemet sorol föl. Mielőtt a kérdéses hangsúly szempontjából e tekintélyes számú szót ellenőrizném, előbb etimológiai szempontból kell megrostálni őket. Sköld munkájának megjelenése óta az etimológiai kutatások jelentősen előrehaladtak, és számos eredetjavaslat változott meg a magyar és a balkáni szóanyagban. A TESz. adatain, a szerbhorvát etimológiai szótáron (PETAR SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–IV. Zagreb, 1971–1974.) kívül HADROVICS etimo-

lógiai javaslatait hasonlítottam össze Sköld szójegyzékével. Ennek megfelelően ki kellett rekesztenem 20 szót vagy azért, mert éppenséggel nem a magyarból kerültek e déli szláv nyelvbe, hanem megfordítva (pl. *csata* < *četa* 'sereg, csapat, banda'), vagy azért, mert eredetük kétséges, esetleg többféle etimológia tehető fel (pl. szbhv. *tànĵir*, *tànĵer* ~ *tányér*, ahol az olasz közvetlen hatással is számolni kell), vagy pedig mert mindkét nyelv egy harmadikból kölcsönözte az illető szót (*šinter* ~ *sintér* < német *Schinder*). Tovább csökkenthető e szóanyag néhány erőltetett etimológia kiiktatásával, pl. szbhv. *kěpec* 'törpe' < *kōp-cōs*. SKOK (II, 75) e címszóra nem talál biztos magyarázatot, HADROVICS szótárában pedig nem fordul elő, mert a szerző nyilván nem tartja magyar eredetűnek.

További tíz szót azért kell kirekeszteni az anyagból, mert a XVIII. század után kerültek át a szerbhorvátba, pl. *keteuš* 'szerb tánc' < *kettős*, *korov* 'dudva' < *kóró*, tehát nem tanúskodhatnak a középkori magyar hangsúlyról. Tegyük hozzá, hogy legtöbbjüknek első szótagi újakut hanglejtése lett a befogadó nyelvben, vagyis éppen ellenbizonyítékul szolgálnak, hiszen Sköld szerint a hangsúlyváltozás a magyarban a XVIII. században keletkezett. Sköld bizonyító anyaga tehát egyre fogy. De most vizsgáljuk meg a megmaradt szavakat hanglejtésük szempontjából.

Kiderül, hogy nemcsak újakut, hanem eső hanglejtésűek is bőven vannak köztük, mégpedig hosszúak (jelük ˇ) és rövidek (˘), pl. *doboš* 'dob' < *dobos*, *děrež* < *deres*. Az ellenpéldák száma nem kevés, az egész anyag egyharmada.

Sköld megpróbál ugyan magyarázatot adni az ellentmondó hangsúlyozásra, de bizonyítékok helyett csupán meg nem indokolt állításra szorítkozik. Eszerint a legrégibb jövevényszavak mind újakutosak az utolsó előtti szótagon, a fiatalabb jövevények első szótagi eső hangsúlyt kaptak, és a legfiatalabbak ismét emelkedő hanglejtésűek, mégpedig az első szótagon (11–12). Ha Sköldnek ez a kijelentése helytálló volna, akkor a szerinte eredetileg véghangsúlyos magyar jövevények éppenúgy újakut-hanglejtést kaptak volna a szerbhorvátban, mint az újabb keletű kölcsönszók (a XVIII. század után?), amelyeknek eredeti hangsúlya az első szótagra esett már az átvétel idején. De miért kapott eső hangsúlyt az átvétel ideje szempontjából középső réteg? Azonkívül egy új kritériumot emel ki itt a szerző, amelyről a későbbiekben szó sem esik, a szótagszám szerepét. Természetesen összefüggés van a hangsúly és a szótagszám közt, de az újakut mindig csak egy szótaggal vonódik előre, akárhány szótag van is a jövevény elemben. Sköld magyarázata tehát aligha szolgál másra, mint annak elleplezésére, hogy a szerbhorvátba került magyar elemek hanglejtése igen különböző; s ebből a sokféleségből nem lehet a svéd nyelvész következtetésére jutni. Különben is az a baj, hogy szerbhorvát nyelvtörténeti szótár nem jelent meg, és nehéz időrendi sorrendbe állítani a jövevényszavakat. De vessünk egy pillantást a szótagszám szerinti hangsúlyozásra.

Mindenekelőtt eleve ki kell kapcsolnunk az egyszótagúakat; nekik semmi bizonyító erőt nem tulajdoníthatunk, akármilyen lett a hanglejtésük, hiszen hangsúlyeltolódás nem következhetett be. E típus száma csekély, azok is eső hanglejtésűek, pl. *kīp* < *kép* (de *kīpa* variáns is van); a *fēla* < *fél* (főnév) újakut ugyan, de csak a magyarban volt egyszótagú.

A Sköld-féle szójegyzék többsége kétszótagú és újakut. Ám van köztük több eső hanglejtésű, pl. *gāzda*, *īca* < *icce*, *čōrda* < *csorda*. Nem csekély a száma a háromtagúaknak: 27. Tanúbizonyosságuk perdöntő, ha az eddigi ada-

tok nem voltak még azok. Köztük ugyanis 17 szónak van az első szótagon a hangsúlya (újakut), pl.: *cipela* < *cipellő* (*cipëla* változatot is nyilvántartanak), *dürunga* < *dorong*. Mindössze 5 kap a középső szótagon emelkedő hangsúlyt, tehát Sköld gondolatmenetét követve e szavakban történt hangsúlyeltolódás az „eredeti” szóvégről előre: *Balàtin*, *bučkuriš* < *bugyborékos*, *fijóka* < *fióka*, *forinta* és *gazdàšag*. Köztük is kétséges annak a három szónak a megítélése, ahol szótagszámváltozás történt, a *bučkuriš* esetében meg egyéb hangváltozás is. Van egy négyszótagú szó, a *baràbanat* < *darabont*. Amint látjuk, az utolsó szótagban hangbetoldás állt elő az átvető nyelvben. A hasonló végződésűek száma kevés ahhoz, hogy általános szabályt lehessen felállítani, mert íme a *forint* szóból *forinta* lett, nem pedig *forinat*. Végül említsük meg az öt első szótagi eső hangsúlyos jövevényszót: *ègede* és *ègeduš* a *hegedű* és *hegedűs* szóból, *kātana* (de *kātana* alakban is) a *katona*, a *mèzevo* a *mező* és a *lògoška* a *lugas* szóból.

A fentiekből láthatjuk, hogy Sköld egységesnek kikiáltott szóanyaga valójában heterogén, és egyikfajta osztályozás szerint sem vall az újakut helye egyértelműen az átvett szó véghangsúlyára. A másik hiba az, hogy Sköld főleg az irodalmi nyelv adataira támaszkodott; igaz, hanglejtés szempontjából a vajdasági nyelvjárás vele azonos, újakut, tehát az e területről származó magyar eredetű szavak lényegében az irodalmi nyelv (hercegovinai) adataival azonosíthatók. De hogy áll a helyzet a nem e területről eredő kölcsönszavak esetében? A ča-horvát (déli) nyelvterület gyakorlatilag kikapcsolható, közvetlen érintkezés nem állt fent, magyar szavak vagy az irodalmi nyelvből, vagy az északi nyelvjárásokból kerültek át oda. Ellenben az északi, a kaj-horvát nyelvterület, vagyis Zágráb és környéke közvetlenül érintkezett magyarul beszélő vidékekkel, az értelmiség pedig nem okvetlenül az újakut irodalmi változatból ismerte meg a magyar elemeket. Sajnos erre vonatkozó külön vizsgálatok nem készültek, egy-egy elszórt megjegyzés után pedig nem nyomoztam. De MATEŠIĆ igen gondos tanulmányában találunk némi útbaigazítást az irodalmi nyelvbe került idegen elemek hanglejtési viszonyairól (JOSIP MATEŠIĆ, *Der Wortakzent in der serbokroatischen Schriftsprache*. Heidelberg, 1970.). A szerző erről csupán annyit mond, hogy a nem politon nyelvekből átvett elemek hangsúlya vét a szerbhörvát hangsúlyozás ellen, s ha a hangsúly a szó belsejében van, akkor az egy szótaggal előbbre kerülhet („kann sich . . . um eine Silbe nach vorn verlagern”, tehát nem okvetlenül kell), pl. *interesàntan* > *interèsantán*, vagy pedig megőrződik a hangsúly helye, de az eső hanglejtés emelkedővé válik, pl. *interesàntan* (41). MATEŠIĆ szójegyzékében számos példát találunk a megőrzött eredeti hangsúlyhelyre, pl. *cirkus*, *dèrbi*, *varijànta*.

MATEŠIĆ észrevételét annyiban megerősítik a más nyelvekből átvett jövevényszavak, hogy általános szabályszerűséget nem lehet kimondani. Sajnos a most idézendő munkák szintén csak jelzik a hanglejtés helyét, de az elemleti összefoglalásban elhanyagolják a prozódiai kérdést.

HILDEGARD STRIEDTER-TEMPS (*Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*. Berlin, 1958.) gyűjtése mutatja, hogy a gyakran szlovén közvetítéssel szerbhörvátba jutott német kölcsönszavak hanglejtése tarka képet ad, pl. *càjger* < *Zeiger*, *cilindar* < *Zylinder*, *kèlner* < *Kellner*, vagyis a német hangsúlytal megegyező szótagon áll a szerbhörvát emelkedő vagy eső hanglejtés, de kétségtelen, hogy a német eredetű elemek többségében az újakutos hanglejtés előretolódott, pl. *àrèšt* vagy *àrest* < *Arrest*.

Számunkra még tanulságosabb a török eredetű szavak hanglejtése, hiszen ebben a nyelvben volt is, maradt is a kivétel nélküli véghangsúlyozás, és ez vitán felül álló tény. Három tanulmány szól e jövevényszavakról, ámbar a hanglejtés ezekben is mostohagyermek, csupán a példákban és a szójegyzékekben jelzik: ALOIS SCHMAUS (Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in der südslawischen Sprachen. Münchener Studien zur Sprachwissenschaft. Heft 6. München, 1955. 104–23), ANTON KNEŽEVIĆ (Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben. Meisenheim am Glan, 1962.) és STANISŁAW STACHOWSKI (Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim. Kraków, 1967.). E szavak jórészt Bosznia-Hercegovina területéről kerültek bele a szerbhorrát szókincsbe, vagyis újakutos hanglejtési szűrőn át. Kétségtelen, hogy többségben vannak az előretolt, emelkedő hanglejtésű szavak, pl. *bàša*, *mubàšir* 'felügyelő, biztos, követ', *sàraj*, *budàla* 'tököfalkó', *dùgme* 'gomb', de jó néhány köztük eső hanglejtésű, illetve a hangsúly helye még messzebbre került a szó végétől, úgyhogy az „eredeti” szóközepi hangsúlyra utal, pl. *čizma* 'csizma', *ěski* 'régí', *bùdāk* 'csákány', *těpsija* 'lapos tál, tepsí', *janjičar*, *fěredža*.

Anélkül, hogy a szerbhorrát jövevényszavai hanglejtési viszonyainak kérdésébe belemélyednék, megkockáztatom azt a feltevést, hogy a hanglejtés helyének és minőségének kialakulásában egyéb prozódiai jegyek is éreztethették hatásukat, mint pl. a hangsúlytól független kvantitás. Az -ó/-ő igenévi eredetű magyar elemek -ov végződést kaptak (*šajtōv* 'csavar' < *sajto*), de megőrződött a hosszú szóvég, és az egyéb -ov végűekkel együtt alakult ki a hanglejtésük a főnévi ragozás mindegyik esetében (l. MATEŠIĆ i. m. 58–9). Láttuk, hogy a románban e hosszú szóvég megrövidült ugyan a román prozódiai rendszernek megfelelően, de hangsúlyos lett. Sköld egyéb példái a felületes szemrevételezéskor ellentmondó képet adnak, pl. hosszú maradt *vášar* < *vásár*, *vároš* (de van *vārōs* változat is ugyancsak hosszú *a* hanggal), *kīp* < *kép*, de rövid *grōf* < *gróf*, *šātor* < *sátor*.

Ennyit Sköld bizonyító anyagának magváról. Ám nem árt, ha rövidre fogva megemléljük a többi nyelv magyar kölcsönszavainak hangsúlyviszonyát, amelyre a svéd kutató ráadásképpen megerősítés céljából hivatkozott.

Ami a szlovént illeti, Sköld nem hoz példát, csak annyit mond, hogy érvényes rá, ami a szerbhorrátra (107). Ez az alátámasztatlan állítás megérdemelné, hogy jövevényszavankénti tételes ellenőrzés alá kerüljön. Ezt illetékeség okából a szlovén nyelvészekre hagyom, csupán a szlovén nyelv német kölcsönszavairól teszek annyi említést, hogy ott sem mutatkozik egyöntetű szabályszerűség, és az eredeti német hangsúly az esetek csekélyebb hányadában ugyan, de mégis számos esetben más szótagra tolódott át. Sajnos a különben gondos monográfia ugyancsak STRIEDTER-TEMPS tollából (Deutsche Lehnwörter im Slowenischen. Berlin, 1963.) szintén figyelmen kívül hagyja a prozódiai tanulságokat, de a szótári részben legtöbbször jelzi az új szlovén hangsúlyt. A hangmegfelelések különben is bonyolult képet adnak részben azért, mert különböző időben kerültek át a szlovénba, sok még a középfelnémetből, részben pedig különböző nyelvjárásokból, sok a bajor-osztrákból, de számos kölcsönszó a bécsi köznyelvből. Soroljunk föl néhány esetet a hangsúlyváltásra: *birfel* < *Würfel* (baj.-osztr.), *encijān* < *Enzian*, *fābrik* < *Fabrik*, *hāhār* < *hāher* 'hóhér' (baj.—osztr.), *urlāubar* 'üdülő (személy)' < *Urlauber*.

A kárpátukrán adatokról ugyancsak futólag emlékezik meg Sköld (106), s csupán három véghangsúlyos alakot említ (*chósén* < *haszon*, *hyntou* < *hintó*

és az *-iu* képző) BERNEKER szótára (ERICH BERNEKER, *Slawisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1908—.) és BONKÁLO SÁNDOR egy cikke adataiból válogatván ki őket. Magam szintén csak tallózva hivatkozom LIZANEC teljességre törekvő tanulmányára, amely Sköld korához viszonyítva nemrégiben jelent meg (P. N. LIZANEC, *Vengerskije zaimstvovanija v ukrainskich govorach Zakarpat'ja*. Budapest, 1976.). Ebben a mintegy 400 magyar elemet feldolgozó műben sajnos szintén hiányzik a prozódiai áttekintés, ám a szótári részben legtöbbször jelezve van a hangsúly. Amit futólagosan megállapíthattunk, aszerint a magyar eredetű kölcsönszavak hangsúlya bármelyik szótagon lehet, sem az első, sem az utolsó szótagi hangsúly nincs túlyomó többségben, de kétségtelen, hogy sok a véghangsúlyos jövevényszó. A hangsúlyeloszlás nem függ az átvétel korától, a XVIII. század utáni frissebb kölcsönszavak közt szintén vannak véghangsúlyosak. Mutassunk be néhány példát: *bárov* (*u*) < *báró*, *baračág* < *barátság*, *mešteršig* < *mesterség* a korábbiak közül, *pohár* ~ *póhar*, *sersám* < *szerszám*, *vámoš* < *vámos* az újabbak közül; az egyik fontos jövevényszó a régi nyelvben, a *vároš* < *város* első adata 1457-ből való. A *mesteršig* és a többi *-ságl/-ség* képzőt tartalmazó kölcsönszó, valamint az *-iu* < *-ó* (pl. *gordiu* < *hordó*) képzős szavak véghangsúlyáról felötlük a románba került magyar képzők véghangsúlya (*beteşug*). Ha nem egymástól függetlenül alakultak így más-más hangtani tényezők hatására, akkor összefüggés lehet köztük, és román hatást lehetne keresni a rutén véghangsúlyban. De részletkutatások nélkül ez csak feltevés marad.

A bolgár nyelv magyar jövevényszavairól Sköld annyit mond, hogy mind véghangsúlyos (107). Ez a megállapítás helytelen. DÉCSY GYULA (*Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache*. Wiesbaden, 1959.) külön tanulmányt szentelt a csekély számú szóanyagnak, s ebből kiderül, hogy mindegyik szótagra eshetik hangsúly, pl. *ástal*, *bitánka* < *bitang*, *guláš* < *gulyás*. DÉCSY szerint (19—20) a hangsúly helye főképpen a szótag hosszúságához, nem pedig az eredeti hangsúly helyéhez igazodott. Látjuk, hogy e tekintetben TAMÁS és DÉCSY egymástól függetlenül hasonló megállapításra jutottak, különben mind a román, mind a bolgár nyelv prozódiai tekintetben elég hasonlóak. De a bolgár hangsúlyozás azért nem mérvadó a magyar elemek eredeti hangsúlya szempontjából, mert nem közvetlenül, hanem szerb, török, román, sőt német közvetítéssel kerültek oda, s mint DÉCSY is kimondja, e kölcsönszavak hangsúlya már a közvetítő nyelvben alakult ki; de ha megváltozott is a bolgárban, akkor is az átadó nyelv hangsúlya, nem pedig a magyaré volt a kiindulópont.

Sköld körületekintő szemléje még nem ért véget, de most már csak a németnél állapodjunk meg! Hét magyar jövevényszót sorol fel (108—9), amelyeknek hangsúlya a szó végén vagy azon a szótagon van, ahol a magyar eredeti végződött: *Heiduck* < *hajdú*, *Husar* < *huszár*, *Karbatsche* < *korbács*, *Magyar*, *Pandur*, *Pekesche* < *bekecs*, *Tschako* < *csákó*. A legutolsó esetében francia közvetítésre gondol (*shako*). Van még néhány nem nyílt szótagra végződő és első szótagi hangsúlyos kölcsönszó is (*Dolman*, *Tolpatsch* 'ostoba' < *talpas*, 'gyalogos' jelentésben), de ezek újabb kori átvételek szerinte. Tegyük hozzájuk a *Palatschinke* szót, habár nyílt szótagra végződik, s hangsúlya az *i*-re esik; aligha lehet későbbi a *Tolpatsch* szónál; a magyar *palacsinta* első adata a TESz. szerinti 1577-ből való. Akárhogy van is, e néhány átvétel nem lehet mérvadó, de érdemes volna kikutatni a hangsúlyozási különbség okait. Magam nem találtam erre adatot, de (nem lévén germanista) nem zárom ki annak a lehetőségét, hogy a szakirodalomban már publikáltak erről a kérdésről.

Milyen tanulság vonható le az adatok áttekintése és az érvek szembeállítása után? Semmiképpen sem az, hogy az ómagyarban az utolsó szótagra esett a hangsúly; a szomszédos nyelvekbe átjutott magyar szavak gyakori véghangsúlyja a prozódiai konvergencia ellenére sem vezethető vissza az átadó nyelv eredetinek vélt véghangsúlyára, az egyöntetűség okai az átvevő nyelvekben található meg. Tetszetős ugyan Sköld táblázata (110–2), amely 81 magyar eredetű és két vagy több átvevő nyelvben is véghangsúlyos szót tüntet föl, de nem erősíti meg a nyelvenként külön-külön megcáfolt érveit.

Túl a magyar és a szomszédos nyelvek kölcsönhatásának vizsgálatán általánosabb magyarázatra jutunk. Ha kötött hangsúlyú nyelvbe kerülnek olyan nyelv kölcsönszavai, amelynek hangsúlyja szabad, változó vagy kötött, akkor rendszerint a befogadó nyelv prozódiai rendszere győz, és a meghonosodó szavak hangsúlyja ahhoz igazodik. Vannak esetek, főképp nagyszámú kölcsönzéskor, amikor a jövevénytörzs eredeti hangsúlyja megmarad; ez vonatkozik az újfelnémetre, pl. *Garage* 'garázs' < francia *garage*. Ha viszont kötött hangsúlyú nyelv szavait veszi át egy változó hangsúlyú vagy éppenséggel politon nyelv, akkor az új hangsúly végleges helyét és minőségét többféle tényező egymást keresztező vagy egymást erősítő hatása szabja meg, és a hangrendszerbe való beilleszkedés ezeknek eredője szerint alakul. Nagyobb változások nagyobb különbségek kiegyenlítésekor történnek, amikor egy kötött, erősségi hangsúlyos nyelv szavait veszi át egy szabad hangsúlyú politon nyelv (magyar → szerbhorvát).

Végezetül nem árt egy hiányosságra felhívni a szótörténészek és etimológusok figyelmét. Számos kitűnő tanulmány, részletes monográfia, szinte teljesen mondható szótár készült a Kárpát-medence és Duna-mente nyelveinek kölcsönszavairól, de a prozódia és hangsúlyozás kérdéscsoportja mindmáig mostohagyermek maradt. Az ilyen irányú kutatások több téves elképzelést leplezhetnek le, és számos nyelvtörténeti probléma megoldására vezethetnek.

FODOR ISTVÁN

Partitívusi és holisztikus iránytárgy

I. Dolgozatomban egyrészt az egymással „váltakozó” szó szerkezetbokok létrejöttének okait igyekszem felderíteni, másrészt pedig a köztük levő, többnyire komplementáris viszony létét kívánom bizonyítani és egyben tagadni szabad variáns jellegüket, jelentésbeli azonosságukat. Az oknyomozás, az elemző munka során tárulnak fel az iránytárgynak — egyebek mellett — a címben megnevezett fajtái.

- A) 1. a) *A kenyeret zsírral keni.* ~
       b) *A kenyérre zsírt ken.*
- 2. a) *A rozsdát a vasról letisztítja.* ~
       b) *A rozsdától a vasat megtisztítja.*
- 3. a) *Zsírt olvaszt a szalonnából.* ~
       b) *Zsírrá olvasztja a szalonnát.*

A MMNy. (275), ahonnan a fenti példák is valók, bizonyos szó szerkezetbokok váltakozásáról beszél. A példák tanúsága szerint váltakoz-

hat: iránytárgy lativusi helyhatározóval (*kenyeret, kenyérre*), eszközhatározó pedig iránytárggyal (*zsírral, zsírt*); iránytárgy (*rozsdát, vasat*) ablativusi határozóval (*vasról, rozsdától*); eredménytárgy eredményhatározóval (*zsírt, zsírrá*) s ugyanott eredethatározó iránytárggyal (*szalonnából, szalonnát*). Az idézett mű arról nem szól, hogy az egymással váltakozó szó-szerkezetbokok miképpen állnak elő, milyen a köztük levő jelentésbeli viszony, ezért úgy tűnhet, mintha egymásnak szabad variánsai lennének.

B) ZSILKA JÁNOS (A jelentés szerkezete: A jelentés-mozgás egysége. Bp., 1975. 32–3) bizonyos összefüggéseket vél felfedezni a következő sorok között:

4. a) *Szorítja a prést a könyvre. ~*
- b) *Szorítja a préssel a könyvet.*
- c) *Szorítja a könyvet az asztalra.*
- d) *Szorítja (a préssel) a könyvet az asztalra.*

Szerinte az 1. a) az 1. b)-vel váltakozik, egy ún. transzformációs csoportot alkot; az 1. c) az 1. b) folytatása; míg az 1. d)-ben állnak elő az igekötős (*rá, le, oda* stb. *szorít*) és a denominális változatok (*préssel, kipréssel* stb.). Ki-jelenti, hogy „ezek a sorok eleve úgy állnak elő, hogy eredetileg a transzformációs csoporton belül létező valamely tárgyi viszony abszolutizálódik, majd egy újabb elemmel egészül ki” (33). Hivatkozik az ÉrtSz.-ra is, amely szerint ezek a sorok két tényállás funkciójából állnak elő.

Hasonló „transzformációs” csoportokra bőven találhatunk példákat ZSILKA idézett művében, de egyéb írásaiban is. Nála is szabad variánsokról (például 4. a) és b)) van szó, használatuk megszorításairól ugyanis semmit sem olvashatunk. Nem világos, milyen alapon folytatása az 1. c) az 1. b)-nek, és miért csak az 1. d)-ben állhatnak elő az igekötős alakok, hiszen akármelyik sorba (a 4. a)–c)-be is) beilleszthető egy-egy igekötő, nyelvérzékem számára elfogadhatóbbakká téve a mondatokat:

5. a) *Rászorítja a prést a könyvre. ~*
- b) *Leszorítja a préssel a könyvet.*
- c) *Rászorítja a könyvet az asztalra.*

Azt sem lehet tudni, miért nem jelenhet már meg a denominális változat (*préssel, lepréssel*) a 4. b)-ben. Véleményem szerint — és ezt bizonyítani is igyekszem —, nem újabb elemmel való kiegészülésről, nem két tényállás funkciójáról van szó.

C) KÁROLY SÁNDOR (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 121) példái:

6. a) *Pista zsírral keni a kenyeret. ~*
- b) *Pista zsírt ken a kenyérre.*

Megjegyzi, hogy a 6. b)-t kell elsődlegesnek tekintenünk a 6. a)-val szemben, amelyben nem igazi eszközhatározóval van dolgunk; a késnek a rendeltetése a kenés, nem a zsírnak. Ennél azonban fontosabb, amit e mondatok használatáról mond: „Az egyes nyelveknek speciális szemantikai sajátága, hogy a fenti két mondat egyaránt használható” (121). Ez a mondat csak azt jelentheti, hogy a 6. a) és b) jelentése azonos. Valóban jellemzők például az angolra is az ilyen mondatpárok, amint a későbbiekben látni fogjuk, de sem

az angolban, sem a magyarban nem azonos a jelentésük, még ha ez az állítás a 6. a)-t és b)-t ízeletve nem is tűnik meggyőzőnek. Egyelőre csak annyit, hogy például a *meg* igekötőt csak a 6. a) fogadja be, a 6. b) nem. Ez a befogadó képesség, illetve az igekötő kizárása azt kell, hogy jelentse, hogy a 7. a) és b) közötti jelentésbeli különbség nem csupán az igekötőnek köszönhető. (Az igekötőket nélkülöző angol példák még nagyobb bizonyító erővel bírnak. Lásd 38. és 39.)

7. a) *Pista zsírral keni meg a kenyeret* (az egész kenyeret).
 b) *Pista zsírt ken a kenyérre* (lehet, hogy az egészre; lehet, hogy csak egy részére).

(Érdekes módon a 7. b) talán inkább azt „jelenti”, hogy ’az egész kenyeret’, de csak azért, mert tudjuk, hogy ha kenyeret kenünk zsírral, akkor az egész szeletet meg szoktuk kenni, nem pedig csak a szélét vagy a közepét. Mindezt azonban nem a nyelvi eszközök fejezik ki, amiről egyéb példák majd egyértelműbben tanúskodnak.)

D) A bemutatott és a hozzájuk hasonló szószerkezetbokok megfelelő szintaktikai és szemantikai elemzésének legfőbb akadályait a következőkben látom: α) A szerkezetek mint szintaktikai konstrukciók elemzésekor figyelmen kívül hagyatnak az egyszerű szószerkezetek szószerkezetbokokká való *összeszerkeszthetőségének* *korlátai*. (Ezzel kapcsolatban l. BUDAI LÁSZLÓ, A nominalizáció korlátai a magyarban: MNy. LXXX, 313–23.) – β) A példákként felhozott szerkezetek mint mondatok, nem pedig mint megnyilatkozások szerepelnek. A grammatikailag elfogadható mondatok azonban nem okvetlenül azonosak a kommunikatív szituációban ténylegesen használt, illetőleg használható megnyilatkozásokkal. Nyelvérzékünk, úgy tűnik, izolált szerkezetek esetében csak a grammatikailag helyes, illetve helytelen változatokat tudja elkülöníteni egymástól. A grammatikailag helyes vagy legalábbis lehetséges szerkezeteket nem tudjuk egyértelműen elutasítani, még ha gyanúsak is, mint például a 8. B-ben olvasható mondatok (nem megnyilatkozások !):

8. A: *Mit csinál?*
 B: a) *?Szorítja a prést a könyvre.*
 b) *?Szorítja a préssel a könyvet.*
 c) *??Szorítja a könyvet az asztalra.*

A ZSILKA JÁNOS (De constructione: Történet és állapot egysége a nyelvben. Bp., 1982.) művéről szóló ismertetésében KIEFER FERENC (NyK. LXXXVI, 273) felhívta a figyelmet a *deszkriptív adekváttság* fontosságára.

2. Fejtegetéseimet annak a megállapításával kezdem, hogy az egymással „váltakozó” sorok nem két tényállás junkciójából állnak elő; minden esetben csak egyetlen tényállásról, illetve annak sokféle *intérféltetési* *lehetőségéről* van szó.

A) Az idézett és a hasonló példák által kifejezett tényállásokban tulajdonképpen két entitás valamilyen mértékű, valamilyen módon történő érintkezésének, illetve szétválasztásának az okozása a lényeg. A világról alkotott ismereteink alapján tudjuk, hogy az entitások ilyen konstellációjában a szükséges és elégséges argumentumok száma négy: 1. erőforrás, 2. erőátvitel (esz-

köz), 3–4. az egymással érintkezésbe hozandó, illetve az egymástól szétválasztandó entitások. Nem tartom szükségesnek, hogy a tényállást jellemző entitásoknak mint argumentumoknak nevet adjunk; elegendő ismernünk az argumentumok számát és a köztük levő viszonyokat. Tudnunk kell továbbá, hogy a valóságot leképezni igyekvő tudattal bíró ember, a kommunikáló egyén képességeitől, szükségleteitől, szándékától, a kommunikációs szituációtól, és ki tudja még, mi minden mástól függően, egy és ugyanazon tényállásról sokféleképpen nyilatkozhat, egy-egy tényállást részleteiben vagy egészeiben foghat fel.

A következő mondatokban (9–10.) — az argumentumok számáról mondtak alapján — egy-egy tényállás egészéről nyilatkozunk:

9. *Andrea* (erőforrás) *késsel* (erőátvitel/eszköz) *keni a vajat* (irányított entitás) *a kenyérre* (viszonylagos nyugalomban levő entitás).

10. *A mester* (erőforrás) *drótkefével* (erőátvitel/eszköz) *dörzsöli/tisztítja a rozsdát* (a leválasztandó entitás) *a csőről* (nyugalomban levő entitás).

(A további példamondatokban a tényállást kifejező szerkezet szempontjából legsemlegesebb, rejtett alanyként egyébként is manifestálódó argumentumtól eltekintek. Az én példáim sem konkrét szituációkból, szövegekből valók, ezért — no meg az aktuális tagolás nagyszámú lehetőségei miatt is — általában eltekintek példáim szórendjétől, pontosabban: az egyes argumentumoknak megfelelő mondatrészek sorrendjétől (vö. DEME LÁSZLÓ, A hangsúly és a szórend kérdései: Magyar nyelvhelyesség. Szerk. DEME LÁSZLÓ—KÖVES BÉLA. Bp., 1957. 307–29). Következétesen felteszem azonban — önmagamban vagy le is írva — a *Mit csinál?* kérdést példáimmal kapcsolatban, és ügyelek az igeekötők és a névelők helyes — legalábbis saját nyelvérzékeim szerint helyes — használatára.)

Egy-egy teljes tényállást kifejező mondatban, amelyet markírozatlan formájában a mondat prototípusának is tekinthetünk, valamennyi argumentum a rá legjellemzőbb formában manifestálódik. Ha elfogadjuk az esetgrammatika (l. CH. F. FILLMORE, *The Case for Case: Universals in Linguistic Theory*. Szerk. EMMON BACH—ROBERT HARMES. New York, 1968. 1–90) azon megállapítását, hogy egy bizonyos eset (case/role) csak egyszer fordulhat elő ugyanazon esetkeretben, akkor ezek a prototípusok azok, amelyekben a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet egy az egyben megfeleltethető egymásnak — figyelembe véve bizonyos argumentumoknak az adott nyelvben lehetséges vagy szükséges inkorporációját vagy összefonódását. Ha ugyancsak elfogadjuk az esetgrammatikának az esetek hierarchiájáról szóló fejtegetéseit, akkor nem tekinthetjük törvényszerűnek, hogy a teljes tényállást, illetve annak egyes részleteit kifejező szerkezetekben ugyanazon esetek ugyanolyan módon manifestálódnak.

B) α) Ha kérdés-felelet alapján felbontjuk összetevőire a 9.-ben kifejezett teljes tényállást, az alábbi lényegesebb megnyilatkozásokat kapjuk:

11. A: *Mit csinál (Andrea)?*

B: *Kenyeret ken. (Aligha: kenyérre ken.)*

12. A: *Mivel (keni a kenyeret)?*

B: *Vajjal.* (Aligha: *késsel.* A nyelvvel persze játszani is lehet.)

Az eszközzel kapcsolatban normális körülmények között nemigen tennénk fel kérdést, de ha mégis:

13. A: *Mivel keni a vajat?*

B: *Késsel.*

A 12. helyett ez is lehetséges:

14. A: *Mit ken a kenyérre?*

B: *Vajat.*

Válójában úgy tűnhet, hogy szabadon váltakozik az iránytárgy a lativusi helyhatározóval (11. B, 12. A: *kenyeret*, 14. A: *kenyérre*), az eszközhatározó pedig iránytárggyal (12. B: *vajjal*, 13. A, 14. B: *vajat*), bár bizonyos megszorításokat már kénytelenek vagyunk tenni: a 11. B-ben a 9.-kel szemben az iránytárgy az egyetlen lehetséges forma; a 12. B-ben az irányított entitás — a 9.-kel ellentétben — az eszköz morfológiai alakját öltötte magára mint egyetlen megengedett formát.

Megfigyelhetjük, hogy a válaszok egyszerű szószerkezetek, amelyekből három esetben az alaptag is hiányozhat (*kenyeret ken*; illetve *vajjal (ken)*, *késsel (ken)*, *vajat (ken)*). Érthető, hogy az utóbbi három esetben már fölösleges az alaptag (*ken*), hiszen pontosan tudja B, milyen cselekményről van szó. Azt is láthatjuk, hogy a válaszokban a meghatározó tagok mindenkor a kérdőszókhöz idomulnak, ugyanazon ragokat veszik fel. Azért van egyszer *vajjal*, mert *mivel* a kérdőszó (12.), másszor (14.) pedig a *mit* miatt a *vajat*. Ez a megállapítás persze nem sokkal visz bennünket előbbre, és továbbra is teljes homályt fed a *kenyeret* ~ *kenyérre* váltakozását.

Végül is nem másról van szó, mint az alábbi egyszerű szószerkezetek egyesbeszerkesztésének, szószerkezetbokrokká alakításának a problémájáról:

15. *kenyeret ken*,

16. *vajat ken*,

17. *késsel ken*.

A 11. B és a megelőlegezett 26. B alapján megállapíthatjuk, hogy az iránytárgy mint morfológiai eset (-t) elsődleges, nagyobb manifesztációs erővel bír, mint a lativusi vagy az ablativusi határozórag, amelyek másodlagosak, és csak akkor jelennek meg, ha két, iránytárgyat tartalmazó egyszerű szószerkezetet kell egyesbeszerkesztenünk. Az irányhármasság rendszerében gondolkodva tehát azt mondhatjuk, hogy az iránytárgy mint morfológiai eset kifejezhet mind előzmény-, mind véghatározót:

18. *v a j a t k e n* (előzményhatározói iránytárgy),

19. *k e n y e r e t k e n* (véghatározói iránytárgy).

A 12. A-ban azért van *mivel*, mert jelen van a *kenyeret*, amit vagy úgy fogok fel, hogy a világról alkotott ismereteim alapján megnevezni általában fölösle-

ges eszköz képében jelenik meg a vele együtt mozgó, a tulajdonképpeni irányított entitás, vagy egyszerűen a *-val* / *-vel* ragnak is nagyobb manifesztációs erőt tulajdonítok, mint a *-ból* / *-ből*-nek, amelyet ugyancsak helyettesíthet a *partitívusi iránytárgy* (*mit: vajat = miből: vajból*). Egy iránytárgy (*kenyeret*) azonban már van, ezért a partitívusi iránytárgy (*mit*) megjelenése ki van zárva. Úgy tűnik, hogy markírozatlan szerepben inkább a *-val* / *-vel* jelenik meg partitívusként, a *-ból* / *-ből* a *-val* / *-vel* raggal szemben markírozott, és együtt szerepelhet a latívusszal:

20. *A vajból ken a kenyérre.*

Viszont:

21. *Vajjal keni a kenyeret.*

Az egyszerű szószerkezetek (15–17.) egyébként — a fentebb leírt korlátozásokat figyelembe véve — a következőképpen kombinálhatók, egyesíthetők szó szerkezetbokrokká:

- 22. a) *kenyeret ken + vajat ken* (15. + 16.) →
- b) *kenyeret ken vajjal* ~
- c) *vajat ken kenyérre*;
- 23. a) *kenyeret ken + késsel ken* (15. + 17.) →
- b) *kenyeret ken késsel*;
- 24. a) *vajat ken + késsel ken* (16. + 17.) →
- b) *vajat ken késsel*;
- 25. a) *kenyeret ken + vajat ken + késsel ken* (15. + 16. + 17.) →
- b) *vajat ken kenyérre késsel*.

A 25. b)-vel tehát helyreállt az eredeti, a teljes tényállást leíró szerkezet (9.), amelyben már nincs lehetőség a 22.-ben látott b) és c) változatra, mert az eszköz is megjelenik a rá jellemző egyetlen lehetséges formában, ami miatt a *vajjal* megjelenése ki van zárva. (El kell tekintenünk a tényállást valamilyen más módon leíró parafrázisoktól, például: *kést használ ahhoz, hogy vajat kenjen a kenyérre*, amelyben a *késsel* helyett *kést* szerepelhet. Minden igének megvan a maga grammatikája; a 9. mondat mint az adott tényállást kifejező nyelvi forma sajátosságai a *ken* ige jellemzőivel értelmezhetők.)

β) Hasonló módon elemezhetjük a 10. mondatot is:

- 26. A: *Mit csinál (a mester) ?*
     B: *A csövet tisztítja. (Aligha: a csőről tisztít(ja).)*
- 27. A: *Mitől (tisztítja le a csövet) ?*
     B: *A rozsdától.*
- 28. A: *Mivel (tisztítja) ?*
     B: *Drótkéfével.*

A 27. helyett lehet:

- 29. A: *Mit tisztít le a csőről ?*
     B: *A rozsdát.*

A 10. mondatban kifejezett tényállásban mást tekintünk fontosnak vagy mellékesnek, mint a 9.-ben. Tulajdonképpen csak a 26. lehet a fontos, esetleg még a 28. Ebben a tényállásban általában nem közömbös az eszköz, de lényegtelen, hogy milyen szennyeződést tisztítunk le, tehát kicsi a valószínűsége a 27.-nek és a 29.-nek. A 27. helyett azonban elképzelhető:

30. A: *Miért (tisztítja a csövet) ?*

B: *Mert rozsdás.*

Ez a lehetőség azt mutatja, hogy ugyanarról a tényállásról beszélve nemcsak azokat a lexikai egységeket használhatjuk, amelyek a tényállást egyetlen mondatba sűrítik. A *tisztít* és a *dörzsöl* sem szabad variánsai egymásnak akármerlyik, a tényállással kapcsolatos megnyilatkozásban. Aligha mondhatnánk *A csövet tisztítja* helyett *A csövet dörzsöli*, ami interpretálható ugyan, de nem tartozik a tényállás lényegét kifejező megnyilatkozások közé, míg a *Drótkéfével tisztítja a csövet* helyet mondhatom, hogy *Drótkéfével dörzsöli a csövet*. (No de itt már az egyes lexikai egységek kombinációs képességéről van szó, ami csak annyiban tartozik ide, hogy a kötöttségek abban is nagy szerepet játszanak.)

A 10.-ben foglalt egyszerű szószerkezetek:

31. *a csövet tisztítja*,

32. *a rozsdát tisztítja/dörzsöli*,

33. *drótkéfével tisztítja/dörzsöli*.

Egybeszerkesztésük:

34. a) *a csövet tisztítja + a rozsdát tisztítja/dörzsöli* (31. + 32.) →

b) *a csövet tisztítja a rozsdától ~*

c) *a rozsdát tisztítja/dörzsöli a csőről*;

35. a) *a csövet tisztítja + drótkéfével tisztítja/dörzsöli* (31. + 33.) →

b) *a csövet tisztítja/dörzsöli drótkéfével*;

36. a) *a rozsdát tisztítja/dörzsöli + drótkéfével tisztítja/dörzsöli* (32. + 33.) →

b) *a rozsdát drótkéfével tisztítja/dörzsöli*;

37. a) *a csövet tisztítja + a rozsdát tisztítja/dörzsöli + drótkéfével tisztítja/dörzsöli* (31. + 32. + 33.) →

b) *a csövet drótkéfével tisztítja a rozsdától* →

c) *a rozsdát drótkéfével tisztítja/dörzsöli a csőről*.

A 37.-ben — a 25.-kel szemben — lehetséges mind a b), mind a c), mert mindkét változatban különböző morfológiai esetben jelenhetnek meg az argumentumok.

C) Eddig azt igyekeztem bizonyítani, hogy az iránytárgynak lativusi helyhatározóval, az eszközhatározónak iránytárggyal, illetve az iránytárgynak ablativusi határozóval való váltakozása a két-két *iránytárgyas egyszerű szószerkezet* (*kenyeret ken*, *vaját ken*; *a csövet tisztítja*, *a rozsdát tisztítja*) összeszerkesztésének nehézségeivel magyarázható.

3. Hátra van még annak bizonyítása, hogy ezek a szószerkezetpárok nem szabad variánsai egymásnak, hanem — óvatosan fogalmazva: legalábbis tendenciaszerűen — egymással komplementáris viszonyban vannak. Ez irányú vizsgálódásainknak lökést ad BÁRCZI GÉZA (MNYÉletr. 59) megállapítása: „A

nyelvekben ... igen gyakori jelenség, hogy ha két (vagy több) alak mindegyike két vagy több funkciót tölt be, lassacskán az egyik alakhoz az egyik funkció kifejezésének feladata társul, a másikhoz a másiké, és így az eredetileg teljesen egyenértékű, mert azonos funkciót betöltő párhuzamos alakváltozatok szétválnak, széthasadnak.” De idézhetjük D. BOLINGERT is, aki „Meaning and Form” (London and New York, 1977.) c. könyvének bevezetőjében így ír: „... any word which a language permits to survive must make its contribution; and ... the same holds for any construction that is physically distinct from any other construction.” (A továbbiakban az eszközt kifejező argumentum szintaktikai megjelenítésétől mint a vizsgált jelenség leginkább irreleváns elemétől eltekintek.)

A) Mint már említettem, az angolban is vannak hasonló szószerkezet-párok:

38. a) *He loaded the cart with coal.* [Megrakta a kocsit szénnel.] ~
 b) *He loaded coal onto the cart.* [Szenet rakott a kocsira.]
 39. a) *She rubbed his back with oil.* [Bekente a hátát olajjal.] ~
 b) *She rubbed oil on his back.* [Olaját kent a hátára.]

EKKEHARD KOENIG (Englische Syntax. II. Frankfurt/M. 1973. 41–4) S. R. ANDERSON (On the Role of Deep Structure in Semantic Interpretation: Foundations of Language VII, 387–96) nyomán a 38. a)-ban és a 39. a)-ban levő tárgyakra (*the cart* = *a kocsit*, illetve *his back* = *a hátát*) vonatkozóan a holisztikus tárgy nevet ajánlja, míg a 38. b), valamint a 39. b) tárgyat (*coal* = *szenet*, illetve *oil* = *olajat*) partitívusi tárgynak minősíti. Megállapítása, miszerint bizonyos struktúrákban — most már a mi terminusainkat is használva — a holisztikus iránytárgy (*the cart* = *a kocsit* = *az egész kocsit*, *his back* = *a hátát* = *az egész hátát*) lativusi helyhatározóval, illetve az eszközhatározó partitívusi iránytárggyal (*coal* = *szenet* = *a szénből*, *oil* = *olajat* = *az olajból*) váltakozva különböző jelentésárnyalatokat fejez ki, a magyar példákra is érvényes azzal a különbséggel, hogy a magyarban a holisztikus tárgy jelentését az ige köti teszi egyértelművé.

B) Az iránytárgy partitívusi, illetve holisztikus jelentésének a kialakításában egyszerre több tényező játszik szerepet: a legfontosabbak az ige köti és a névelő (beleértve a záró névelőt is). Az alábbi táblázat tanúsága szerint a folyamatosság (imperfectum) és a befejezettség (perfectum) szempontjából is elkülöníthetők egymástól a témával kapcsolatos szerkezetek:

	Imperfectum	Perfectum
Partitívusi iránytárgy	a. <u>Szenet rak a kocsira.</u> b. <u>Szenet rak rá a kocsira.</u> c. <u>A szenet rakja a kocsira.</u>	
Holisztikus iránytárgy	d. <u>Szénnel rakja a kocsit.</u> e. <u>A szénnel rakja a kocsit.</u>	f. <u>A szenet rakja rá a kocsira.</u> g. <u>Szénnel rakja meg a kocsit.</u> h. <u>A szénnel rakja meg a kocsit.</u>

M e g j e g y z é s e k: A határozóval váltakozó iránytárgy potenciálisan (d) és e)) vagy ténylegesen (g) és h)) mindig holisztikus iránytárgy — tehát igeikötő nélkül is —, míg a határozó csupán a mozgatott entitás irányát és végpontját nevezi meg. — A mozgatott entitás általában partitivusi iránytárgyként (a)–c)) vagy az eszköz alakjában (d) és e), g) és h)) jelenik meg; holisztikus iránytárggyá irányra utaló igeikötővel és a határozott névelővel változtatható (f)). — A holisztikus iránytárgy előtt határozott névelő áll, amennyiben a határozott névelő használata az adott főnév előtt megengedett. A partitivusi iránytárgy előtt a zéró névelő generikus (a) és b)), a határozott névelő (c)) kiemelő funkciót tölt be. A határozó előtt határozatlan névelő is állhat (a)–c) és f)). — Az a)–h) mondatoknak a táblázatban elfoglalt helyét sem az igeidő, sem a mondatok permutációja nem befolyásolja.

C) A mondatban megjelenő nyelvi elemek fajtáit és formáit, a mondatok paradigmatiszta lehetőségeit nagymértékben befolyásolják az entitásokat megnevező főnevek szemantikai jegyei.

A partitivusi és a holisztikus iránytárgy megkülönböztethetőségének a szempontjából különösen fontos szerepe van a mozgatott és a (viszonylagos) nyugalomban levő entitás esetében — jobb elnevezés híján — az *o s z t h a t ó* — *o s z t h a t a t l a n* jegynek, annak, hogy az igében megnevezett cselekvés az egész entitásra hat-e, vagy hathat részeire (darabjaira, részmennyiségeire, részfelületeire, térrészeire stb.) is.

Az oszthatóság–oszthatatlanság szempontjából az alábbi lehetőségek vannak: *o s z t h a t ó* — *o s z t h a t ó* (l. a táblázat példáját); *o s z t h a t ó* — *o s z t h a t a t l a n*:

40. a) *Forró vizet öntöth a káposztafejre.*
- b) *Forró vízzel öntötte le a káposztafejet.*

O s z t h a t a t l a n — *o s z t h a t ó*:

41. a) *Lepedőt terít az ágyra* (Lehet, hogy nem fedi be az egész ágyat).
- b) *Lepedővel teríti le az ágyat* (= az egész ágyat).

O s z t h a t a t l a n — *o s z t h a t a t l a n*:

42. a) *Plédet terít a babára.*
- b) *Pléddel takarja be a babát.*

A 40. b)-ben és a 42. b)-ben nincs értelme a kétféle iránytárgy megkülönböztetésének, ezekben a mondatokban csak a befejezettség jut kifejezésre.

Az igeválasztás nagyban függ a mozgatott entitás alakjától (*terít* ~ *takar*, *tesz* ~ *befed* stb.) és halmazállapotától (*tesz*, *szór*, *hint*, *ken*, *önt* stb.):

43. a) *Ajtót tesz/helyez a gödörre.*
- b) *Ajtóval fedi be/takarja le a gödröt.*
44. a) *Vizet önt a virágra.*
- b) *Vízzel öntöz/ilocsolja meg a virágot.*

Egyszerre nyilván több szempont is érvényesülhet az ige kiválasztásakor, például az entitásokkal végzet műveletek fajtái is:

45. a) *Láncot köt a kutyára.*
 b) *Lánccal köti meg a kutyát.*

4. A nyelvi kötöttségeknek még két esetét kívánom megemlíteni:

A) Azt már tudjuk, hogy két iránytárgyat nem tudunk egy egyszerű mondatba beágyazni (l. 2. B) a) és β)), tehát két holisztikus iránytárgyat sem, de másképpen sem tudjuk kifejezni egy és ugyanazon egyszerű mondatban például azt, hogy 'az összes szemet rárakta a kocsira, és meg is telt a koci'. Nemcsak két holisztikus iránytárgyat kellene összeszerkeszteniünk, hanem két igekötőt is (vö. 3. B), ami külön-külön sem megy. Maradnak tehát ilyesféle megoldások:

46. a) *A szemet rárakta a kocsira. Meg is telt (a koci).*
 b) *Szénnel rakta meg a kocsit. Mind rárakta/Nem is maradt több (szén).*

Hiába helyezünk a mondatba újabb lexikai egységeket, a problémát nem tudjuk megoldani:

47. a) *Az összes szemet rárakta a kocsira.* (Nem tudom, megtelt-e a koci.)
 b) *Roskadási g megrakta a kocsit szénnel.* (Nem tudom, maradt-e még szén.)

(Az *összes*, *roskadásig* stb. szavak a mondat egyetlen lehetséges iránytárgyának holisztikus jellegét teszik egyértelműbbé.)

Úgy látszik, nem mindig tudja kifejezni a mondat „a beszélőnek egy valóságra vonatkoztatott, kerek tudattartalmát” (l. MMNyR. II, 19). A „kerek tudattartalom” magába tudja foglalni, hogy 'a szén is elfogyott, és a koci is megtelt', de egy mondatba mint szintaktikai konstrukcióba nem ugyanannyi fér bele egy-egy tényállással kapcsolatban, mint amennyi a tudatomban.

B) A következő szintaktikai korlátozás sem a MMNyR. mondatmeghatározását erősíti:

Ha a (viszonylagos) nyugalomban levő entitást lativusi helyhatározó helyett mint holisztikus iránytárgyat akarom megjeleníteni, a mondatban csak az eszköz eredeti formáját (*-val/-vel*) öltheti magára külön-külön mind a mozgatott entitás (48. a)), mind az eszköz (48. b)), de együttesen már semmilyen formában nem férnek bele a mondatba:

48. a) *Szénnel rakja meg a kocsit.*
 b) *Lapáttal rakja meg a kocsit.*

Elképzelhető ugyan, de számomra nem elég jól hangzik a mondat:

49. *A szénből lapáttal rakja meg a kocsit.*

A mozgatott entitás metamorfózisai ezek szerint: *-t > -val/-vel > -ból/-ből*. „Régebben tárgynak (részelő, latin szóval *partitivusi* tárgynak) tekintették a ... *-ból ~ -ból* ragos alakokat is. Ezeket ma a határozókhöz soroljuk” (MMNyR. II, 153).

Az ablativusi határozóból lett holisztikus iránytárgyra ez a korlátozás nem érvényes, hiszen ott az iránytárgy nem eszközhatározóval, hanem ablativusi határozóval (a *-ból/-ből*-höz hasonlóan előzményhatározóval) váltakozik:

50. *Drótkefével tisztítja meg a csövet a rozsdától.*

A 48. és 50. is azt példázza, hogy első sorban szintaktikai lehetőségek és korlátok szabják meg, mennyi tudattartalom fér bele egy struktúrába, a jelen esetben egy mondatba.

5. Összefoglalás helyett. — Az emberi nyelv kognitív és kommunikatív funkciót dialektikus kölcsönhatásban betöltő eszközeinek csodálatos rendszere a maga végtelen lehetőségeivel és korlátaival. A nyelv hol pazarló, hol fukar: van, amikor több eszközt is koptat egyszerre, pedig egy is elég lenne; van, amikor gátat szab a tudattartalmak egyszerű manifestációjának. Dolgozatomban egyrészt néhány nyelvi eszköz gazdaságos felhasználására, másrészt bizonyos szintaktikai és szemantikai megszorításokra igyekeztem magyarázatot adni, példákat hozni anélkül, hogy kizárnám az ellenpéldák lehetőségét.

BUDAI LÁSZLÓ

Mai nyelvjárásaink és változataik

1. A dialektológusok egybehangzó véleménye szerint ma már legfőlegbb ha ritka kivételként van Magyarországon olyan magyar anyanyelvű nyelvjárási beszélő, aki nyelvjárását valamennyi kommunikációs helyzetben következetesen beszéli, akinek tehát az aktív belső kétnyelvűség alacsonyabb fokon sem sajátja. A falvak nyelvhasználatának növekvő rétegződésére, a belső kétnyelvűség (kettősnyelvűség) gyors terjedésére nálunk nyelvatlászgyűjtőink hívták föl először s nyomatékosan a figyelmet. Azóta minden, a terepen gyűjtő dialektológus a leginkább feltűnő nyelvhasználati jelenségként azt érzékelheti egyre nyilvánvalóbban, hogy a nyelvjárási beszélők — beszédhelyzettől függően — a nyelvjárás mellett köznyelvies vagy köznyelvi változatot is beszélnek, s hogy nyelvhasználatukat az alakváltozatok korábban nem tapasztalt nagy gazdagsága jellemzi.

A nyelvi helyzet változásának a következményeként bővült a vizsgálandó regionális nyelvi jelenségek köre, újak tudományos meghatározása és leírása vált szükségessé, egyes régebbi fogalmak, illetőleg definíciók pedig felülvizsgálatra szorulnak (vö. például: IMRE SAMU: MNy. LXIX, 257, LXXIX, 412, NytudÉrt. 100. sz. 3—4; DEME: MNy. LXIX, 260; SZATHMÁRI: MNy. LXX, 309, FUF. XLVII, 147; GÁLEFFY: NyIrK. XXV, 234; BALOGH LAJOS: NyK. LXXXV, 203; SZABÓ JÓZSEF: A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban 50—2). Közleményem megírásával az a szándékom, hogy — részben dialektológus kollégák közreműködésével is, l. a 4. pont a. — néhány, ebbe a problémakörbe tartozó aktuális kérdés tisztázását elősegítsem, illetőleg hogy a megoldás szükségességére fölhívjam a figyelmet.

2. Ahhoz, hogy ma, a dinamikus regionális nyelvi változások időszakában mind az állapot-, mind a változásvizsgálatot adekvát módon elvégezhessük, el kell tudnunk különíteni a vizsgált nyelvközösségek nyelvhasználatá-

ban jelentkező változatokat. Ez alapvető feltétele további fontos kérdések tisztázásának is.

Ma a magyarországi települések magyar nyelvhasználatában elvileg három nyelvváltozattal számolhatunk: valamely nyelvjárással, a köznyelvvvel s a köznyelv valamely táji változatával. Hogy melyik településen mely nyelvváltozatok s hogyan élnek, nyelvjárás és regionális köznyelv, nyelvjárás, regionális köznyelv és köznyelv, regionális köznyelv és köznyelv, netán csak regionális köznyelv vagy köznyelv, csupán helyszíni vizsgálattal dönthető el, állapítható meg. Falvaink döntő többségében ma kettő van jelen: valamely nyelvjárás és a köznyelv valamely táji változata. A regionális köznyelviség megjelenésével színre lépett a falvak nyelvhasználatában egy sajátos, a nyelvjárásból induló s a köznyelv irányába mutató nyelvi átmenetiség. Ennek az átmenetiségnek a pontos megragadása feltételezi a két forrásnak, a nyelvjárásnak és a köznyelvnek a föltérképezését, illetőleg ismeretét. A kutatói stratégia szempontjából nem lényegtelen — a föntiekből következő — konklúzió, hogy a falu nyelvhasználatának a vizsgálatában a nyelvjárásnak — ma még a nyelvjárási beszélők többsége első nyelvének — a megragadása ma is központi, a többi változat elkülönítése miatt is elengedhetetlen feladat.

3. Tudjuk-e, mi a nyelvjárás? A válasz automatikusan igen-nek hangzik általában. Pedig a forgalomban lévő nyelvjárás-definíciók a mai magyarországi falvak nyelvhasználatára nyelvjárási és regionális köznyelvi változatainak az elkülönítésére, tehát a nyelvjárás körülhatárolására is alkalmatlanok. Ugyanis a nyelvjárások mellett a falvakban megjelenő regionális köznyelviségnek is a területi kötöttség az egyik fő ismérve (még ha területisége nem is azonos jellegű a nyelvjárásokéval, minthogy a viszonylag nagyobb területet átfogó nyelvjárás-típusokkal nem föltétlenül esnek egybe a regionális köznyelvi típusok, vö. IMRE SAMU: *NytudÉrt.* 100. sz. 4). Az a meghatározás tehát, hogy nyelvjárásban az beszél, aki a nyelvnek valamely területhez kötődő változatát beszéli, nemcsak a nyelvjárási beszélőre áll ma.

A nyelvjárások definiálásával két célt követhetünk. Az egyik esetben — ez a pragmatikus megközelítés — arra törekszünk, hogy konkrét vizsgálatunkban a nyelvjárás világosan megragadható, illetőleg módszertanilag ellenőrizhető legyen. A másik esetben szándékunk olyan nyelvjárás-definíció megfogalmazása, amely valamennyi kor valamennyi nyelvjárására érvényes. Ez utóbbira szakmai olvasmányaim során nem találtam minden igényt kielégítő példát. (A nyelvjárás meghatározása körüli viták ma sem jutottak nyugvópontra a nemzetközi dialektológiában. S jóllehet számbavételük nem volna haszontalan, taglalásuk a jelen közleménynek nem lehet tárgya. Vö. mégis: BÁRCZI, *Nyelvjárás és nyelv*: MNy. LII, 393 kk.; BALOGH LAJOS, *A nyelvjárások és a nyelvi rendszer*. *NytudÉrt.* 104. sz. 189 kk.; J. KNOBLOCH, *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch*. Lieferung 8. Heidelberg, 1977. 590—603; *Dialektologie*. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Hrsg. W. BESCH et alii. Erster Halbband. Berlin, New York, 1982. 425—63; U. AMMON in: *Aspekte der Dialekttheorie*. Hrsg. K. J. MATTHEIER. Tübingen, 1983. 27—68; W. N. FRANCIS, *Dialectology* 1).

Tanulmányomban magam is csak egy szűkebb, pragmatikai megközelítésű definíciót kívánok adni. Olyat, amely a nyelvvileg egyre inkább rétegeződő mai magyarországi falvak magyar nyelvjárásának a falu nyelvhasználatára egyéb nyelvváltozataitól való elkülönítésére alkalmas. (A határainkon kívüli magyar

nyelvjárások helyzetét nem ismerem annyira — illetőleg sajnos nagyrészt egyáltalán nem ismerem, főként szociológiai tekintetben —, hogy okom és jogom lenne magyarországi tapasztalataimat valamennyi mai magyar nyelvjárásra vonatkoztatni.)

Nem új, de fontos fölismerés: a nyelvjárások létüket nyelven kívüli tényezőknek köszönhetik. A nyelvjárás eredendően tehát nem nyelvi, hanem nyelv-szociológiai jelenség. A nyelvjárási sajátosságok ily módon nyelven kívüli (és nyelvi) tényezők hatására keletkeztek és élnek. Természetes tehát, hogy szűkebb értelemben vett s csak nyelvi alapon nyugvó definícióval a nyelvjárások aligha különíthetők el egzakt módon a nyelv egyéb változataitól. A nyelvközösségek nyelvhasználatában jelentkező nyelvi különbségek a beszélők nyelven kívüli adottságaival a legszorosabb összefüggésben vannak. A nyelvhasználat a beszélők társadalmi helyzete, szociális jegyei, kora, neme s területi hovatartozása szerint tagolódik. Márpedig ha a nyelvi és nyelven kívüli tényezők ily szoros kapcsolatban vannak, akkor ennek a nyelvjárások meghatározásában is kifejezésre kell jutnia. A nyelvjárás-definíció legtöbb kritériuma e szerint a nyelvjárás nyelvszociológiai létfeltételeiből vezethető — sőt vezetendő — le. Mindezek alapján: a nyelvjárás ma Magyarországon az a — magyar nyelv többi változatától rendszerszerűen, azaz többé-kevésbé valamennyi szinten s meghatározott szabályok szerint eltérő — nyelvváltozat, amely területileg kötött, elsősorban szóbeli közlésre szánt és mindenekelőtt a mindennapi életterületeket átfogó beszédmód, s amelyet — főként a köznyelvtől befolyásoltan alakuló nyelvi normák szerint — a nem iskolázott, a faluban felnőtt és ott lakó, a hozzá legalábbis semlegesen viszonyuló emberek első nyelvként, spontán használnak a számukra természetes, mindennapos, familiáris beszédhelyzetekben, az egymás közötti kommunikációban.

Ez a definíció három pólusú nyelvállapokra érvényes: amikor a köznyelv mint kívülről és „felülről” állandóan ható konstans pólus mellett a falu nyelvhasználatában aktív szinten a korábbi hagyományozódott helyi nyelvváltozat és egy terjedő, a köznyelv irányába mutató nyelvhasználati típus van jelen. (Falvaink döntő többségére ma a három pólusosság jellemző. Megvizsgálándók azonban — ha vannak ilyenek — azok a típusok, amelyek két vagy egy pólusúak, amelyekből tehát hiányzik a korábbi hagyományozódott helyi nyelvtípus, illetőleg a regionális köznyelvi változat. Tisztázandó egyebek mellett az is, hogy mi a státusa a két pólusú állapotban a regionális köznyelvviségnek.) — A definíció nem azt jelenti, hogy a benne foglaltak 100%-osan garantálják csak nyelvjárási formáknak a jelentkezését. Azt azonban igen, hogy nem nyelvjárási formák jelentkezése ritka, kivételes. A definíció azt sem jelenti, hogy ha a benne foglaltak nincsenek adva, akkor csak nem nyelvjárási formákat produkál a nyelvjárási beszélő. Azt azonban jelenti, hogy ilyen esetekben gyakrabban vagy zömmel nem a nyelvjárást, hanem a nyelvjárás és a (regionális) köznyelv sajátos ötvözetét, esetleg a regionális köznyelvet beszéljük (vö. még a 4. C) fejezetben a nyelvjárási normáról írottakat). — Definícióm lényeges pontokon megegyezik — bár korántsem azonos — azzal, amit a német nyelvjárásokra vonatkozólag AMMON állított föl, s amelynek négy tartópillére a következő: a nyelvjárás saját normával bíró rendszer; változat a nemzeti nyelven belül; területileg kötött; a szóbeli érintkezés eszköze (i. m. 39 kk.). — A fent leírt definíció terepgyűjtési tapasztalatok alapján született. Éspedig elsősorban anyanyelvjárási gyűjtési tapasztalatok, tehát olyan pozíció alapján, amely a nyelvjárás működésének belülről való megfigyelését is lehetővé teszi. Hogy az

e megközelítés alapján megfogalmazott definíció maradéktalanul érvényes-e eltérő helyzetű falvak nyelvjárásaira, megválaszolandó kérdés (bár úgy vélem, lényegében igen).

4. A) A magyar dialektológiai irodalomban az utóbbi időben új műszó-félék bukkantak föl, s olvashatók egyre gyakrabban. Közlöm őket locusokkal együtt (nem keresve első előfordulásukat) *klasszikus nyelvjárás* (MNY. LXXIX, 413), *ősi nyelvjárás* (MNY. LXXXI, 168), „*tiszta*” *nyelvjárás* (HAJDÚ—KÁZMÉR, NyjOlv. 8), *archaikus nyelvjárás*, *hagyományos nyelvjárás* (MNY. LXXIV, 48), *nyelvjárás alapréteg* (DialSzimp. 22, 53), *nyelvjárás mélyréteg* (i. m. 16), *nyelvjárás norma* (NytudÉrt. 100. sz. 3). Ezeken kívül előfordulnak mások is (mint például a *tipikusan nyelvjárás*: Nyr. CX, 97), minthogy azonban ritkán, velük nem foglalkozom. Miként a hosszabb szószerkezetekkel sem, aminő például az *egykori helyi nyelvjárás klasszikus változata* (MNY. LXXIX, 415) vagy a *hagyományos értelemben vett nyelvjárás* (MNY. LXXIV, 44).

Ezeknek a terminus szerepű szavaknak a jelentkezése — az egyetlen *archaikus nyelvjárás*-t nem tekintve, amely voltaképpen nyelvjárástörténeti műszóként jött létre, vö. BENKŐ, Nyjtört. 31 — jól érzékelhetően annak a következménye, hogy a dialektológiai kutatás a falvak nyelvének a rétegeződése felé, tehát a nyelvjárásokban és azok mellett jelentkező különféle változatoknak a vizsgálatára fordult. E fejezet papírra vetésének a szóban forgó új kifejezések tisztázatlansága az oka (de vö. KOLLÁTH ANNA: MNY. LXXXI, 227; KISS JENŐ: i. h. 165; ZILAHY LAJOS: Nyr. CX, 97). Bizonyos véleménykülönbségek mögött (l. például MNY. LXXIX, 413 és LXXXI, 165) magam terminológiai egyet nem értést, s nem lényegi véleménykülönbséget gyanítottam. Az első szóbeli rákérdezések megerősítették gyanúmat, s akkor határoztam el, körlevéllel fordulok azon kollégákhoz, akikről tudtam, hogy rendszeresen foglalkoznak dialektológiával. Szándékom a dialektológus közvélemény megismerése volt a célból, hogy közös bölcsességgel tisztázzunk bizonyos kérdéseket. A körlevéllel fölkeresett kollégák közül Balogh Lajos, Gálffy Mózes, Guttman Miklós, Hajdú Mihály, Imre Samu, Juhász Dezső, Kálmán Béla, Molnár Zoltán, Szabó Géza, Szabó József, Szépe György, Végh József és Zilahi Lajos válaszolt. Deme László szóban közölte véleményét. Köszönet illeti valamennyiüket! Imre Samunak külön köszönöm, hogy tanulmányom nyers változatát volt szíves kritikusan elolvasni, s hogy véleménye elmondásával hozzásegített mondanivalóm pontosabb megfogalmazásához, bizonyos kérdések tisztázásához.

Először arra gondoltam, hogy közlöm a körlevélre adott válaszokat. Ettől azért álltam el, mert a válaszok zöme — érthető módon — nem tudományos közlésre szánt megfogalmazások alaposságával készült. Aztán tágabb értelmű összegzésre gondoltam, de minthogy kisebb-nagyobb eltérés mindegyik válasz között volt szinte, végülis úgy döntöttem, hogy a legfontosabb általános jegyek kiemelésére, tehát egy fajta tipizálásra szorítkozom. Ahol azonban célravezetőnek, illetőleg szükségesnek látom, idézek a válaszokból. A szóban forgó terminusfélekkel való foglalkozás remélt haszna: a) hozzájárulhatunk rossz műszó-félék műszóvá válásának s elterjedésének a megakadályozásához, b) belepillanthatunk új műszó-félék fölbukkanásának mai történetébe, c) tudatosul, hogy a differenciálódó nyelvi helyzet előbb-utóbb megfelelő új terminusokat is követel tőlünk.

B) A válaszokból egyebek mellett a következők derültek ki: 1. az értel-

mezések több esetben számottevően eltérnek egymástól. Egy példa: az *ősi nyelv-járás*-t így is definiálták: a) az a nyelvváltozat, amelyet egy korábbi időszakban egy-egy település ősi lakossága általában használt; b) a rokon nyelvi együttélés idejének nyelvújásai; c) falusi-paraszti nyelvváltozat; d) az írásbeliséget megelőző kor nyelvújásai (l. még 4. C) a. a *hagyományos nyelvújrás*-ról közöltek). 2. A többség véleménye szerint a szóban forgó kifejezések két denotátumra vonatkoznak: az *ősi*, *klasszikus*, *hagyományos* és „*tiszta*” nyelvújrás ma már nem élő, az *archaikus nyelvújrás*, a *nyelvújrási alaprétég* és *mélyréteg*, valamint a *nyelvújrási norma* ma élő nyelvújrást, illetőleg annak egy részét jelöli. BALOGH LAJOS, HAJDÚ MIHÁLY és KÁLMÁN BÉLA szerint — a *nyelvújrási norma* kivételével — mindegyik műszó ugyanazt a denotátumot jelöli, csak eltérő megközelítésben. — 3. Történeti megközelítés eredménye az *ősi*, *klasszikus*, *hagyományos*, *archaikus* és „*tiszta*” nyelvújrás, szinkroné a *nyelvújrási norma*, a *nyelvújrási alaprétég* és *mélyréteg*. — 4. A *nyelvújrási alaprétég* és *mélyréteg* részre, az *archaikus* és *hagyományos nyelvújrás* — néhány válasz szerint — részre és egészre, a többi egészre vonatkozik. — 5. A *nyelvújrási norma* kivételével mindegyik valamely oppozíciót, ellentett fogalmat implikál (például *archaikus*: *nem archaikus*, *ősi*: *mai*). Sőt — szigorúan véve — implicite a *nyelvújrási norma* is szembenáll a *köznyelvi normá*-val (a *norma* pedig mindazzal, ami *nem normatív*). — 6. Az implikált ellentett fogalom a nyelvújrás újabb, későbbi, illetőleg mai állapotára vonatkozik.

C) Vegyük sorra a tárgyalt kifejezéseket, s röviden tekintsük át őket abból a szempontból, hogy érdemes-e javasolni további használatukat. Előrebocsátom, magam is egyetértek azokkal, akik óvnak a terminológiai kérdések túlértékelésétől. Nyilvánvaló azonban, hogy itt nem erről, hanem az egyetértés, zavaró értelmezésbeli különbségek feloldásának a szándékáról, illetőleg kísérletéről van szó. Megegyezés kérdése, hogy miből lesz terminus technicus. A gyakorlatban kitűnően használhatók egyébként joggal kifogásolható műszavak (BÁRCZI például azt írta a *hangfestő*-szóról: „kétségtelenül nem szerencsés, de annyira elterjedt, hogy talán nem is lehet már kiirtani”: Szók.² 28). Ha azonban még időben jó terminusokban egyezhetünk meg, kíváncsok azt tennünk. Az alább következő — egyúttal a válaszadók többségi véleményét is tükröző — javaslatok valóban csupán javaslatok. Senkinek a kezét nem kötik meg, de alapot adhatnak egységesebb műszóhasználatra.

Ősi nyelvújrás: Ügyszólván egybehangzó vélemény szerint csak történeti megközelítésben, nyelvtörténeti összefüggésben használható. E tekintetben is hátránya, hogy nincsen kellő körülhatároló funkciója. Az *ősmagyar* (*kor*, *jelenség* stb.) műszóval korrelálva az írásbeliséget megelőző, tehát honfoglalás előtti nyelvújások összefoglaló jelölésére látszik még legalkalmasabbnak, de csak akkor, ha értékelő mozzanatoktól (*ősi* = „eredeti”, „tiszta”) mentes marad. Az *ősmagyar kori nyelvújásaink* (l. például BÁRCZI: I. OK. VI, 83), az *ugor kor nyelvújásai* stb. azonban jóval pontosabb, informatívabb megjelölések. Ezért nem javaslom műszóként való bevezetését.

Klasszikus nyelvújrás: A *klasszikus* jelző az ÉKsz. szerint két általános jelentést hordoz: a) 'a görög-római korra vonatkozó' (ez — magyar nyelvújásokról lévén szó — eleve kiesik) és b) 'tökéletes, harmonikus'. Ez utóbbi jelentéssel nem volna szerencsés a *nyelvújrás* jelzőjeként használni, hiszen tökéletes nyelvújások nincsenek, illetőleg mert a jelző implikálja, hogy van *nem klasszikus nyelvújrás* is, ez pedig negatív jelentéstartalma volna. IMRE SAMU úgy véli — szóban is megerősítette eme véleményét —, hogy a

klasszikus 'régi, ősi, hgyományos' jelentésével (ÉrtSz.) használva a *klasszikus nyelvjárás* alkalmas lenne általában a nyelvjárások régebbi állapotának a jelölésére, tehát annak a nyelvjárásnak a jelölésére, „amelyet egy korábbi időszakban egy-egy település ősi lakossága általában használt, amelyben bizonyos fonetikai-fonológiai jelenségek, morfológiai sajátosságok a maguk törvényszerűségeivel következetesen érvényesültek, s megvoltak a szokincsnak is a maga jellemző helyi tagjai”. Olyan vélemény is van, amely szerint a *klasszikus nyelvjárás* az irodalmi és köznyelv nagyobb mérvű s rendszeres hatása előtti (tehát kb. a XIX. század közepe—vége előtti) nyelvjárási állapotot jelölhetné. — Úgy vélem, az *ősi nyelvjárás* alatt írottak mutatis mutandis a *klasszikus nyelvjárás*-ra is vonatkoztathatók. A magyar nyelvjárások nagy része ugyanis a fentiek szerint hosszú évszázadokon át klasszikus nyelvjárás volt, a XIX. század közepi éppúgy, mint a századokkal korábbi. Ha azonban ilyen hosszú időbeli távolságot fogunk át, tehát mintegy történeti oldalról fogjuk meg a kérdést, akkor megítélésem szerint egy semleges, múlt időre utaló jelző használata jobbnak látszanék, akár a *korábbi*, akár a *régi* (vö. BÁRCZI, Régi magyar nyelvjárások), ám legjobbnak a pontosan informáló efféle megjelöléseket tartom, mint amilyen például a *középkori nyelvjárásaink*, *XVI. századi nyelvjárások* (BÁRCZI: I. OK. VI, 82), *reformkori nyelvjárások*, *az 1870-es évek nyelvjárásai* stb.

H a g y o m á n y o s n y e l v j á r á s: Megoszlanak a vele kapcsolatos vélemények. Vannak, akik a *klasszikus* és *archaikus nyelvjárás* szinonimájának, illetőleg részmegfelelőjének tartják. Vannak, akik szerint nem a nyelvjárás egészére, hanem annak csupán egy (archaikus jellegű) részlegére vonatkozik. Mások szerint a nyelvjárási normával kifejezhető nyelvhasználat szinonimája. Ismét mások szerint a belső migrációtól nem bolygatott, a paraszti beszélők egymás között beszélt nyelvváltozatát jelöli. A többség nem helyesli használatát.

A jelző eredeti jelentése szerint a terminus azt a nyelvjárásváltozatot jelöli, amelyben a korábbiól áthagyományozódott elemek, jelenségek, szabályok használata a tipikus az újabban melljük került, közéjük beépült neológ elemekkel, jelenségekkel szemben. (Némileg hasonló az *archaikus nyelvjárás*-hoz.) A nyelvjárásokkal kapcsolatos *hagyományos* jelző ma a hagyományos paraszti gazdálkodást, kultúrát, életformát stb. idézi föl elsősorban. Minthogy azonban hagyományos paraszti életforma évszázadokon át volt, a *hagyományos* jelző sem differenciálna eléggé, ahogy az *ősi* és a *klasszikus* sem. A 'hagyományos paraszti közösségben beszélt nyelv' értelmezés szerint lehetne történeti műszó átmeneti időkben (SZÉPE), akkor tudniillik, amikor felbomlóban voltak a hagyományos paraszti közösségek, s terjedni kezdett a belső kétnyelvűség falvainkban. Azonban erre az időszakra vonatkozólag is pontosabb kifejezés az általánosabb, korhoz nem kötötten használható a *nyelvjárás archaikus változata* (l. még alább is). A *hagyományos* jelzőnek a magyar nyelvtudományban negatív mellékjelentése is van (a *hagyományos módszer*, *megközelítés* stb. jelzője 'túlhaladott, elavult, értéktelen' jelentést is hordoz), ez esetleg fölösleges értékítéletet hozhatna be a műszóba. — Kiterjedtsége, jelzőjének semlegessége, pontosabb fogalmi tartalma, valamint egyértelműen szinkrón megközelítésű volta miatt inkább javaslom a *nyelvjárás archaikus változatát*-t, mint a *hagyományos nyelvjárás-t*. A *nyelvjárás archaikus változata* szinkrón fogalmat, a nyelvjárásnak azt a változatát (nem részlegét, mint a *nyelvjárási alaprétég!*) jelöli, amelyre a korábbiól áthagyományozódott jelenségek, elemek következetes, neologiz-

musoktól kevésbé befolyásolt használata a jellemző. Ezt a változatot az idősebbek, illetőleg legidősebbek beszélik viszonylag következetesen familiáris beszédhelyzetben.

„Tiszta” nyelvjárás: „a tiszta jelző esetleg azt sugallhatja, hogy a »tiszta nyelvjárás«-ban történt változások valami »nem tiszta« jelenséget tükröznek, ami könnyen eredményezheti a változás → romlás elfogadhatatlan szemléletét” (IMRE). A terminus bonyolult értékítéletet hordoz. Mivel hatásoktól mentes, steril nyelvjárások sosem voltak, ma sincsenek, nem is lesznek nálunk, felejtjük el.

Archaikus nyelvjárás: Néhány jogos kérdőjel: az archaikusnak nevezett nyelvjárásokban — főként szókincsükben — vannak neológ elemek, jelenségek is, tehát a leginkább hagyományőrző nyelvjárások is neológok egyszersmind (IMRE), illetőleg — másfelől — nincs olyan nyelvjárás, a leginkább újító sem, amelyben ne volnának hagyományőrző archaizmusok. De: az archaizmusok és a neologizmusok közül a nyelvjárások tekintetében differenciálásra elsősorban az archaizmusok alkalmasak. Az ok: a nagyjából azonos köznyelvi hatás azonos irányba viszi a nyelvjárásokat, s a nyelvjárások köznyelvi(es) neologizálódásában az ütem sem számottevően különböző. A neológ elemeknek, jelenségeknek sem minőségében, sem pedig mennyiségében nincsen tehát akkora különbség a különböző nyelvjárások között, hogy az differenciálásuk megbízható alapja lehetne. (A nem köznyelvi indítékú neologizmusok száma csekély.) Megítélésem szerint elsősorban ezért nem beszélünk neológ nyelvjárásokról. Az archaikus elemek és jelenségek jellege (milyen részlegekben fordulnak elő) és mennyisége (hány van belőlük) tekintetében viszont bizonyos nyelvjárások — a nyelv(járás)szigetek elsősorban — kirínak a többi közül, legfőbb jellemzőjük ugyanis éppen az archaizmusok (más nyelvjárásokhoz viszonyított) bősége. Kétségtelenül igaz az is, hogy helyesebb és pontosabb is *archaikus vonások-ról, jellegzetességekről*, illetőleg a *nyelvjárás archaikus változatá-ról* (l. följebb, a *hagyományos nyelvjárás* a. és alább, az 5. C) pont a. is) beszélnünk, mint *archaikus nyelvjárás-ról* (IMRE). Mégis úgy vélem, hogy — mivel e terminus már eléggé gyökeret vert — meghagyhatjuk a következő jelentésben: 'olyan nyelvjárás, amely összességében — tehát valamennyi részlegében -- több régi elemet és jelenséget őriz, mint a nyelvjárások zöme'.

Nyelvjárási alaprétég: A terminus a szubsztrátum-elméletre emlékeztet, s mint ilyen, történetileg kikövetkeztethető — viszonylagosan — egységes állapotot jelöl. Olyat, melyre később egyéb elemek épültek-épülnek rá (SZÉPE). A *nyelvjárási alaprétég* értelmezésünk szerint szinkrón fogalmat jelöl. Nem az egész nyelvjárásra, hanem annak csupán bizonyos részlegére vonatkozik. A nyelvjárási alaprétégbe tartozó elemek, jelenségek egy része archaizmus, másik része a nyelvjárást régtől jellemző, a szinkroniában is aktív, tehát normatív nyelvjárási elem és jelenség. Archaizmusa miatt csak az idősebbek nyelvhasználata alapján ragadható meg. A nyelvjárási alaprétég nem azonos sem a nyelvjárási normával, sem a nyelvjárás archaikus elemeinek, jelenségeinek az összességével. Egyfelől ugyanis a normának bizonyos archaizmusok már nem részei (amik az alaprétégnek igen), másfelől a nyelvjárási alaprétég tartalmaz nem archaikus elemeket, jelenségeket is, amelyek viszont — természet-szerűleg -- nem archaizmusok. A nyelvjárások szinkrón szempontból vett neologizmusai nem tartoznak a nyelvjárási alaprétégbe.

A *nyelvjárási alaprétég* utótagjához hasonló nyelvészeti műszó több is van, például *alapalak*, *alapnyelv*, *alapszókészlet*, *alapszókincs*, *alaptag*. S ahogy az

alapszókészlet és az *alapszókincs* a teljes szókészlet magvát, törzsállományát jelöli, akként jelöli a *nyelvjárási alaprétég* a nyelvjárás magvát, azt a jellegzetes részlegét, amely új elemekkel való állandó gazdagodása mellett is valamennyi szinten megszabja az illető nyelvjárás sajátos jellegét. Vö. ném. (*bäuerliche Grundschrift* 'ua.' (tkp. 'paraszti alaprétég': ZDL. 1982: 3).

IMRE SAMU úgy véli, hogy a nyelvjárási alaprétégnek a „regionális köznyelv” műszó alatt összefoglalt nyelvváltozatok vizsgálatában lehet némi létjogosultsága. A főnti értelmezés szerint nemcsak abban, de persze abban is. A regionális köznyelviség kutatása azért nem nélkülözheti a nyelvjárási alaprétég vizsgálatát, mert a regionális köznyelvekben levő nyelvjárási vonások a nyelvjárási alaprétégből, tehát a tipikus nyelvjárási vonásokat, elemeket hordozó nyelvjárási részlegből származnak nem kis részben.

N y e l v j á r á s i m é l y r é t e g: Nagyjából a *nyelvjárási alaprétég* szinonimája lehetne az értelmezések szerint. Létrejöttében generatív grammatikai reminiscenciák (*mélyszerkezet*), talán bizonyos idegen nyelvi megjelölések (vö. például ném. *der tiefe Dialekt* = a mély nyelvjárás: *Dialektologie. Erster Halbband* 636, *tiefter Dialekt* = legmélyebb nyelvjárás: ZDL. 1982: 3) és esetleg a — nyelvjárási anyag gyűjtésére vonatkoztatva gyakran használt — *mélyfúrás* is szerepet játszott. A *nyelvjárási alaprétég* minden tekintetben jobb, ezért a *nyelvjárási mélyréteg* fölösleges.

N y e l v j á r á s i n o r m a. — Jelek, elemek, jelenségek halmazából akkor lesz rendszer, ha valamely rendező elv összefogja, vezérli őket. A nyelv esetében ez a rendező elv a nyelvi szabályok összessége. A nyelvi szabályok összességének — szinkrón szempontból — nagyrészt szinonimája a nyelvi normarendszer (a továbbiakban: norma). Minden egyes nyelv vagy nyelvváltozat, amellyel emberek kommunikálni tudnak, föltételezi tehát a normát. A nyelvjárások is (vö.: J. LYONS, *Einführung in die moderne Linguistik*. München, 1971. 35; BÁRCZI: *MNyTört.* 17).

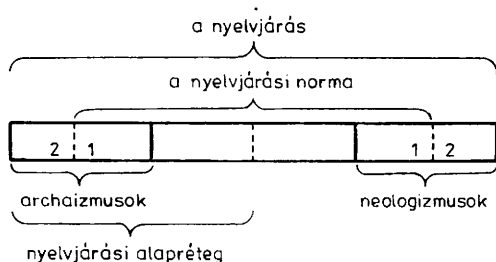
Különbség van azonban az írott nyelvváltozatok és a csak beszélt nyelvváltozatok normái között. Az előbbieké kodifikált, kötöttebb, az utóbbiaké nincs kodifikálva, kevésbé kötött, kevésbé explicit (vö.: „Dialekte haben eine weniger explizite Sprachnorm”: K. J. MATTHEIER, *Pragmatik und Soziologie der Dialekte*. Heidelberg, 1980. 174). Az előbbiek esetében a norma gyakorlati szerepe kézenfekvő, az utóbbiak esetében már kevésbé. Ezért van az, hogy egyes kutatók — elismerve, hogy a csak szóbeli közlésekben élő nyelvváltozatoknak is van normája — szigorúan véve csak azokat a nyelvváltozatokat tekintik normatív nyelvváltozatoknak, amelyeknek a szabályrendszere kodifikálva van.

Mi a nyelvjárási norma? Azoknak a nyelvhasználati szabályoknak az összessége, amelyek általánosan ismertek és — a nyelvjárás definíciójában leírt föltételek mellett — általánosan használatosak is egy adott nyelvjárásban. A nyelvjárási norma nem fogja át a szinkrón nyelvjárás egészét. Ugyanis a már erősen viasszasorult archaizmusok, illetőleg a még csak terjedőfélben levő neologizmusok, tehát a már, illetőleg még kevesektől használt, részint pedig ismert elemek és jelenségek nem részei a normának. A legújabb kori változásoknak, a falu növekvő nyelvi rétegződésének a következményeként nemcsak abban az értelemben módosult a nyelvjárási normarendszer, hogy bizonyos elemek, jelenségek kikoptak belőle, mások pedig részeivé váltak, hanem abban az értelemben is, hogy határai a korábbiakhoz képest kitágultak, lazábbak, dinamikusabbak, bizonyos sávban ingadozhatnak. (Így van ez a köznyelvben is, csak nem ennyire, vö.: BALOGH LAJOS: *MNy.* LXXXIII, 413; BELLMANN in: *Aspekte* 116.)

Ennek pedig az a következménye, hogy a falvak nyelvhasználatának bizonyos elemei, jelenségei, változatai ha egyáltalán, csak nagyon nehezen köthetők egyértelműen az egyik vagy másik normához (vö.: SZATHMÁRI: MNy. LXX, 309; IMRE SAMU: MNy. LXXIX, 412).

A nyelvjárás, a nyelvjárási norma, a nyelvjárási alaprég, a nyelvjárási archaizmusok és neologizmusok kapcsolatát, összefüggését így is ábrázolhatjuk:

1 = Azok az archaizmusok és neologizmusok, amelyek — még vagy már — részei a normának. — 2 = Azok az archaizmusok és neologizmusok, amelyek — már vagy még — nem részei a normának. — Megjegyzés: az ábra nem tart igényt méretarányosságra.

D) A fentiekben szóba került kifejezések nem elméleti kiindulással és igénnyel, hanem a gyakorlati munkát közvetlenül segítő szándékkal születtek. Fő jellemzőjük, hogy komplementer, kiegészítő, viszonylagos fogalmakat jelölnek. Közülük műszóként való használatra csak a *nyelvjárási norma*, a *nyelvjárási alaprég*, illetőleg az *archaikus nyelvjárás*, valamint a *nyelvjárás archaikus változata* kifejezéseket javaslom (de l. még alább, 5. C) a.).

5. A) Az utóbbi időben, a regionális nyelvi változások fölgyorsulásának a következményeit elemezve gyakran emlegetünk különböző *változatok*-at, és pedig a szónak több jelentésében is. Lásd például: „nyelvjárási és »köznyelvi« ... küzdelméből alakultak ki és alakulnak folyamatosan azok a nyelvi változatok, amelyeket »regionális köznyelvek«-nek nevezünk” (IMRE: NytudÉrt. 100. sz. 3), „a helyi regionális köznyelv egyfajta archaikusabb változata” (Uő.: MFF. 12. sz. 15), „A nyelvjárás és a köznyelv közötti változatok” (BALOGH LAJOS: MNy. LXXIV, 49), „Nyelvjárás és nyelvjavítás-változatok” (fejezetcím: KISS JENŐ, MIHAL. 15). A szövegkörnyezetből ki szokott derülni, melyik változatról van szó. Elkülönítésük mégis szükségesnek látszik, már csak a fogalmi rendszer ellenőrizhetősége miatt is. Tehát: *változat*¹ = nyelvváltozat (azaz önálló nyelvi rendszer). Például a nemzeti nyelv változatai: irodalmi nyelv, nyelvjárások stb. — *változat*² = azonos nyelvváltozaton mint önálló nyelvi rendszeren belül meghatározott szempontból elkülönülő, valamennyi nyelvi szintet érintő részleg. Például: a köznyelv familiáris részlege = a köznyelv familiáris változata; a nyelvjárás archaikus részlege = a nyelvjárás archaikus változata. — *változat*³ = azonos nyelvváltozaton mint önálló nyelvi rendszeren belül egy meghatározott nyelvi szint tagjainak a variánsai. Például: y morféma változatai. — *változat*⁴ = a különböző nyelvváltozatok mint önálló nyelvi rendszerek közötti átmenetiség hordozói, az ún. variábilis sáv elemei, jelenségei. Például: a nyelvjárás és a (regionális) köznyelv közötti változatok.

B) A nyelvjárások köznyelv felé közeledése neológ elemek, jelenségek, formák bőségét, variációk sorozatát hozza létre. A nyelvi változásoknak, a neologizmusok terjedésének a vizsgálata szempontjából két, egymással szorosan összefüggő kérdés megválaszolása alapvetően fontos: 1. az új elemek, jelenségek közül mi az, ami megvan a falu nyelvhasználatában, de nincs meg a falu nyelvjárásában; 2. az új elemek, jelenségek közül mi épül be, mi válik normatívvá a nyelvjárásban. A még nem nyelvjárási neológ elemeket, jelenségeket — a falu nyelvhasználatának a vizsgálatában — összefoglaló néven regionális köznyelvi változatoknak szokás nevezni. Ez így persze eléggé tág, tehát differenciálásra szoruló megjelölés. Most csupán néhány megjegyzésre szorítkozom ezzel kapcsolatban.

1. Ha a nyelvjárás mellett a nyelvjárást beszélő közösségben él valamely regionális köznyelv is (tehát egy, a nyelvjárás és a köznyelv közötti norma), akkor a kép világos. Az egyes normatív nyelvváltozatok közötti variabilis sáv, tehát az átmeneti (se ide, se oda nem sorolható) elemek, jelenségek száma viszonylag kicsi, s a határos nyelvváltozatok alapján helyükre tehetők. — 2. Am ha a nyelvközösség tagjainak többsége legfőljebb csak másfélnyelvű, azaz a nyelvjárás használata mellett valamely regionális köznyelv következetes használatra még nem képes, akkor a nyelvhasználatnak a nyelvjárás mellett jelentkező variabilis sávja nagy. Ebben az esetben csupán alakulóban, illetőleg terjedőben levő (regionális) köznyelvi normáról beszélhetünk. — 3. Azzal is számolnunk kell, hogy bizonyos területeken és esetekben a nyelvjárás mellett nem alakul ki, nem terjed el valamely regionális köznyelv, hanem bizonyos átmeneti variabilitás után a köznyelv nyer teret (elsősorban bizonyos északkeleti településekre gondolhatunk). — 4. Bizonyos településeinken, ahol ma még él a nyelvjárás, a nyelvjárásnak mint normatív nyelvváltozatnak a megszűnésével kell számolnunk (nyelvváltozatsere miatt), s ez azt jelenti, hogy a nyelvjárási norma megszűnésével „lefele”, tehát — a föntiekkel — ellenkező irányban nő meg az átmeneti sáv.

Az, hogy az említett szempontokból településenként akár számottevő eltérések is lehetségesek, nemcsak elméletileg kényszerítő föltevés, hanem a gyakorlatból is igazolható tény.

C) Fölmerül a kérdés, nem kellene-e — a *nyelvjárási alapréteg* és a *nyelvjárás archaikus változata* mintájára — a nyelvjárás neológ elemeit, jelenségeit, illetőleg azok jellemző használatát összefoglaló elnevezéssel illetni. A föntebb tárgyalt kifejezések ugyanis — az egy *nyelvjárási norma* kivételével — mind a nyelvjárás valamely korábbi állapotára, illetőleg a mai nyelvjárás régebbi részlegére vonatkoznak (ahogy többen, a körlevélre válaszoló kollégák is megjegyezték). A legidősebbek a nyelvjárás archaikus változatát beszélük — mondjuk. S aki — a fiatalok nagyobbik része — archaizmusoktól nagyrészt mentes, viszont neologizmusokkal átszótt nyelvjárást beszél otthon, arra mit mondunk? *A nyelvjárás archaikus változata* mintájára (ez — mint láttuk — nem azonos az *archaikus nyelvjárás*-sal, l. följebb) mondhatnánk, hogy: a *nyelvjárás neológ változata*. A *köznyelvi nyelvjárás*-t (a *hagyományos nyelvjárás* ellentettje: SZÉPE GRÖGNY ötlete) követve szóba jöhetne a *nyelvjárás köznyelvi változata* is. Az előbbi azért pontosabb, mert a nyelvjárás új elemei, jelenségei között — ha csekély számban is — vannak nem köznyelvi(ek) is. Azonkívül vele létrejönne egy terminus-pár: a *nyelvjárás archaikus* és *neológ változata*, s vele két különböző, részint már nem normatív, ellentett pólusba áthajló nyelvhasználati módot jelölhetnénk.

KISS JENŐ

Földrajzinév-magyarázatok

Burok-völgy. A Várpalotától észak-északnyugatra levő Királyszállástól¹ indul ki és Bakonykútinál ér véget a Keleti-Bakony leghosszabb, a Tési-fennsík dolomit tömegébe mélyedő völgye, a Burok-völgy. Természeti szépségekben igen gazdag. A csapadékvíz nem a völgy fenekén, hanem a föld alatt, a mélyben vezeti el. Ez a víz csak a Bakony lábánál, Inotánál tör ismét a felszínre bővízü karsztforrások formájában. A Burok-völgyben vezet az országos kék-túra útvonal Királyszállástól Isztimér felé, de ezt a szakaszt újabban kiiktatták a kék-túra útvonalából. Bakonykútitól nyugatra emelkedik a 279 m magas, kopár Burok-hegy. (A terület ábrázolását l. a következő, 1 : 75 000-es térképeken: 1933: Mór és Zirc. 1941: Veszprém.)

Vegyük számba a Burok-völgy főbb történeti adatait aszcendens elrendezésben, a jelentől haladva a múlt felé: 1872: „*Burok*: mély völgy, melynek vadon sűrű erdejében egykor bankócsinálók nyomait találták. Az orvvadászok kedvencz helye” (Nyr. I, 133); 1865: „*Burog-Erdő* község [!] nagyon mély sziklás árok, a *Burogh árokra* való kilátás nagyon figyelemreméltó, szinte hasonló egy svájci tájhoz, a romantikus látvány miatt sok ember látogatja” (FMTÉ. 11. sz. 221 *Isztimér* a.); 1864: *Burok, Buroki hegy, Buroki erdő* (FMTÉ. 11. sz. 232 *Bakonykúti* a.); 1821: *Nagyburok, Burok völgye* (FMTÉ. 6. sz. 262 *Isztimér* a.); 1751: *Burok* (vallis) (FMTÉ. 6. sz. 269 *Bakonykúti* a.); 1391: „p. . . conv. [cruciferorum] *Izka et Bark*” (GYÖRFFY II, 347 *Bakony* a.).

Az elsődleges *Bark* helynév pusztá személynévből alakult magyar névadással; vö.: 1262/1382: *Bork* személynév (Hazai Ökm. VIII, 90); 1277: *Bark* személynév (Sztp. KritJ. II/2—3, 194). Az alapul szolgáló személynév előzményéhez l. német *Bork(e)* személynév (BRECHENMACHER I, 186), *Bork, Borck* személynév (BAHLOW, DtNam.² 74).

A *Bark* helynév idővel *Burok* alakot öltött. Ezt főleg a 'sűrű lomb' jelentésben is használt *burok* (TESz. I, 393) főnév hasonító hatásának tulajdonítjuk. DORNYAY (Bakony 103) az isztiméri, gúttamási és bakonykúti németek *Wuruk*-jában látta a *Burok* névalak forrását.

Kolopfürdő, Haláp, haláp. 1. A Szolnok megyei Tiszasüly határában, a község belterületétől délre található Kolopfürdő. Népségének száma 1980. január 1-én 18 volt (Hnt. 1985. 415). 1893-ban kútásás alkalmával kénes vizet fedeztek itt fel, amely mellé a tulajdonos Véges Sándor fürdőt rendezett be. A forrás környékét befásította és kertté alakította át, a kertben fürdőházat emelt 10 káddal és tornácos lakóházat 12 szobával. A köznépnek két nagy hálóterem állott rendelkezésére (BOLEMAN 153). Kolopfürdő glaubersósvasas Irma-forrását és konyhasós-kénes Mária-forrását fürdő- és ivókúrára használták. 1919-ben a román megszállás alatt a kis fürdőtelepet feldúlták, s csak az 1940-es években kezdték a forrásokat szűk keretek között újra gyógyításra használni, de utóbb ez is abbamaradt. Az egykori fürdő helyén feltárt radioaktív gyógyiszapmező mintegy 60 hold terjedelmű, s helyenként 35 m vastag. A kibányászott híres kolopi gyógyiszap egy részét hazai

¹ A királyszállási erdőgondnoksághoz tartozó Hétházpusztán 1923-ban emelt vadászkastélyra l. DORNYAY, Bakony 104, Veres Péternek mint honvédelmi miniszternek ottani élményeire pedig l. Veres Péter: Őszi változatok. Bp., 1969. 197—220.

fürdőkben használják mesterséges iszapfürdő készítésére, más részét külföldre szállítják. (Új IdőkLex. XXIV, 5852; Szolnok megye gyógy- és strandfürdői. Hely és év nélkül.)

Vegyük számba *Kolopfürdő* főbb történeti adatait aszcendens elrendezésben, a mától haladva a múlt felé: 1907: *Kolop-fürdő* (PAPP—HANKÓ 245); 1896: *kolopi fürdő* (BOLEMAN 153); 1885: *Kolopháti tn., Kolopháti ház* (Tisza-Roff. I :75 000-es térkép); 1272—90/1412: „super Laak et *Halaph* in comitatu de Zolnok” (Sztp. KritJ. II/2—3: 432; l. még GYÖRFFY III, 97); 1234/1243: t. *Holopy* (GYÖRFFY III, 97).

Kolopfürdő előtagja tehát a régiségben *Holopy* ~ *Halaph* alakú volt, azaz megegyezett a magyar nyelvterület különböző részein található négy más *Haláp* helységnévvel: *Zalahaláp* 'helység Tapolcától észak-északkeletre' [1164/1419: *Halap*: LtKözl. II, 157; l. még CSÁNKI III, 58]. | *Haláp* 'erdős pusztá Debreceen belterületétől keletre' [1213/1550: *Hlap*: VárReg. 269.; 1215/1550: *Halap*: VárReg. 185; l. még: CSÁNKI I, 610, GYÖRFFY I, 623]. | *Cserháthaláp* 'helység Balassagyarmattól délkeletre' [1295/1389: *Haláp* (modernizált alak): ZsigmOkl. I, 129; 1395: *Halaph*: CSÁNKI I, 99]. | *Haláp* 'egykori falu Baj belterületétől délkeletre' [1325: *Halaap*: GYÖRFFY III, 420; l. még CSÁNKI III, 501]. Figyelmet érdemel, hogy egy 1960 után Bajon épült utca a *Haláp utca* (MNyTK. 169. sz. 162) nevet kapta.

A középkorból ismeretesekek halastavakat jelölő *Haláp*-ok is: 1230/1231: „Meta uero huius terre incipit super fluuium Rengeysar, et uadit superius ad septentrionem usque ad piscinam *Halaph*” (ÁUO. II, 227; az évszámhoz l. Sztp. KritJ. I, 150—1.). ÖRTVAY (Vízr. I, 353, II, 152) szerint Somogy megyében keresendő, a Kaposvártól északnyugatra fekvő Hetes környékén. | 1397/1416: „Peruenissent ad prefatum locum Hegeshalaph et Sork appellatas [így] dicte piscine Nogzad” (ÖklSz. 338). Sork szomszédsága arra mutat, hogy Vas megyében kell keresnünk. Sorkikápolna belterületétől észak-északkeletre egy határrésznek *Halápi-dűllő* (VMFN. 497) a neve.

A Gömör megyei Balogújfalutól nyugatra, erdős vidéken fekvő egykori Kelecsény faluban 1788-ban egy *Halapwölgy* (ILA II, 484) nevű erdőt jegyezték fel. — Jászberény belterületétől délre található *Halápi-tanya* (SzMFN. I, 95), amely egykori tulajdonosa családnevét őrzi előtagként. *Halápi* nevű családra Komárom megyéből 1423 óta (CSÁNKI III, 524), Zala megyéből pedig 1460 óta (CSÁNKI III, 152) van adat. L. még: 1390: *Halápi* Benedek (ZsigmOkl. I, 184); 1397: *Halaph*-i István (ZsigmOkl. I, 519).

Felvetődik a kérdés, miért változott meg a Szolnok megyei *Haláp* neve *Kolop*-pá, holott a többi négy *Haláp* helység névalakja az idők folyamán nem módosult. Hangtani ok nem játszhatott közre, annál inkább az analógia. A magyarból 1655 óta kimutatható a 'felső, filkó mint kártyafigura; fickó, ostoba fiatalember' jelentésű *kolop* (TESz., II, 531) főnév, amely szláv eredetű, s etimológiailag azonos *Haláp* helyneveink végső forrásával (l. lent). Származásilag ide kapcsolódik a szlovákból átvett, kicsinyítő képzős *klapec* 'legény, fiú' (TESz. II, 501), valamint az argónyelvi *krapek* 'fiú' (NyttudÉrt. 71. sz. 61).

2. A számos helyen előforduló *Haláp* földrajzi név eredete több mint száz-húsz éve foglalkoztatja a kutatókat. 1865-ben BALKÁNYI SZABÓ (23) a Debreceen határában levő *Haláp*-ról azt állapította meg, hogy „neve helyrajzi nevezet, mint az Elepé ... s azzal egy jelentőségű; aljas, lapos fekvésétől neveztetvén így, a hajdan szokásos h. előhehéntéssel”. *Elep*-ről BALKÁNYI SZABÓ (17) így vélekedett: „Hihetőnek látszik ..., hogy a magosabban fekvő

O h a t és H e g y e s nevű földterülethez viszonyítva, a l a n t álló lapályos fekvésétől nyerhette *Alap* vagy vékony hangzókkal *Elep* nevét.”

1902–6-ban az OklSz. az MTsz.-től szótározott *haláp* köznév szócikkébe sorolta az 1231. évi *Halaph* és az 1397/1416. évi *Hegeshalaph* adatot, de zárójelbe tett kérdőjellel érzékeltette az összetartozás bizonytalanságát.

1930-ban Moór (ZONF. VI, 117) a Debrecen környéki *Haláp* előzményeként a szláv *chlapъ* 'servus' főnevet jelölte meg.

1948-ban STANISLAV (SlovJuh. II, 204–5) a nógrádi, komáromi és zalai *Haláp*-ot egy szlovák **Chlap(y)*-ból, tehát helynévből származtatta.

1965-ben KRAJČOVIČ (PočSlovDejín. 238) a nyugati szláv szolgálnépi rendszer nyelvi emlékének minősítette a nógrádi, komáromi és zalai *Haláp*-ot, és forrásaként a nyugati szláv *chlapí*-t adta meg kérdőjeles 'nehezebb munkákra alkalmazott, rabszolga állapotú (alsóbb) szolgálnép' értelemben.

1970-ben a TESz. (II, 33) az 1855 óta adatolt (MTsz., NSz.) *haláp* köznév szócikkében megállapította: „A *Haláp*-féle helynevek ... összefüggése szavunkkal nem igazolható.”

1974-ben GYÖRFFY (TörtSz. XV, 297) elutasította KRAJČOVIČnak azt a vélekedését, hogy a *Haláp* nevű falvakat szolgálnépek lakták, és rámutatott a személynévből való helynév-származtatás lehetőségére.

1978-ban a FNEŠz.-ben (261) úgy foglaltam állást a *Haláp* helynév etimológiáját illetően, hogy pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, s az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű. Nem zártam ki egy szláv *Chlapí* [többes szám] helynév átvételének lehetőségét sem.

3. A *Haláp* helynevek előzményeül szolgáló személynév a magyar forrásokban egyelemű személynévként és személynév + *falva* típusú összetétel előtagjaként jelentkezik. L. egyfelől: 1358: „*Halap* et Andreas nobiles de *Alap*” személynév (PRT. II, 445). Másfelől idetartozik az egykori Valkó, későbbi Szerém megye területéről két elenyészett falu nevének előtagja: *Halápfalva* [1323: Villa *Halapfolua*: CSÁNKI II, 314; l. még KÁZMÉR, Falu 207 és ComSirm. 65] 'helység Vukovártól nem messze dél felé'. | *Halápfalva* [1398: *Halaphfalua*: ZsigmOkl. I, 576; 1399: *Halapfalwa*: ZsigmOkl. I, 658; 1423: *Halabfalwa*: CSÁNKI II, 314] 'helység a mai Morović (Marót) és Grk (Geregmező) környékén.

4. A magyar *Haláp* helynév < *Haláp* személynév szláv vonatkozásainak áttekintését kezdjük a szláv személynévekkel. Vö.: szerbhorvát *Hlap* személynév < *hlāp* 'pór, jobbágy, paraszt; bugris, ripók, durva fickó' (SzbhvMSz. I, 442). GRKOVIČ (RIS. 203) szerint a *Hlap* afféle óvónév, mint a *Rob* (tkp. 'rabszolga'), *Služica* (tkp. 'kis szolgalegény'). L. még *Hlap* családnév (LPH. 225). | Cseh *Chlápek* ~ *Chlapák* személynév (SVOBODA, SOJ. 194) <: ócseh *chlap* 'jobbágy, paraszt, nem nemes ember, fickó' (GEBAUER, SlStc.² II, 533). | Ólengyel *Chlop személynév (ROSPOND, SEMG. 52) : > *Chlopice* [többes szám] helynév (uo.), *Chłopowo* helynév (uo.). A köznévi előzményhez l. *chłop* 'paraszt, földműves; férfi; fickó, legény'. W. S. Reymont Nobel-díjas regényének címe *Chłopi* [= Parasztok]. | Óorosz *Холопъ* szn. (ТУРИКОВ 416; VesŌnom. 341) < *холопъ* 'rabszolga; szolgalegény; béres' (SREZNEVSKIJ III, 1384). Az óorosz jogi emlékek és évkönyvek nem ismerik a szentek életrajzában használatos *paбъ* 'rabszolga' szót, hanem a *холопъ* főnevet alkalmazzák 'rabszolga' értelemben. A rabszolga a gazda tulajdona volt, a gazda költségén élt, termelési eszközökkel nem rendelkezett, a gazda felszerelésével a gazdának dolgozott, semmilyen állami terhet nem viselt, és magánjogi objektumnak számított. Hadifogság, násulás, kölcsön, bér munka, bűn, önkéntes alávetés egyaránt rabszolgává

tehetta a szabad embert, nem is beszélve az eladatásról és a szolgai állapotban való születésről. (B. D. GREKOV, Az orosz parasztság története a legrégibb idők-től a XVII. századig. I. Bp., 1956. 165, 171; SISS., I, 245.)

Ismeretesek olyan szláv nyelvi földrajzi nevek is, amelyek közvetlenül visszavezethetők az ősszláv *cholpъ külön nyelvi folytatásaira, tehát amelyek-nél nincs okvetlen szükség személynévi áttétel feltevésére. Vö.: cseh *Všechlapy* [többes szám] helységnév (HOSÁK—ŠRÁMEK II, 757). Tkp. értelmé 'csupa jobbágy, csupa paraszt'. Olyan falura utal, amelyben kizárólag jobbágyok éltek. | Lengyel *Chłopy* [többes szám] helységnév (SISSNO. I, 318 *Chłopski* a.). | Ukrán *Холоби* 'helység Volhíniában' [1452: SIStaroukr. II, 511], *Холоп* 'folyó a Dnyeper vízrendszerében' (SHUkr. 592). | Fehérorosz *Халопы* ~ *Халаньі* [többes szám] 'helység Vilejka körzetében' (ŽUČKEVIČ, KrTopSI Bel. 393). | Orosz *Холоп* 'folyó Kaluga környékén' (WbRussGn. V, 49), *Холобы* [többesszám] több helység neve (RussGeogrNb. IX, 512), *Холобы* helység (uo.). | L. még görög *Χλαπών* 'hely Thesszaliában Trikkala környékén' (VASMER, SI Griech. 98) < ? bolgár *chlapъ* 'szolga, béres'.

Az óegyházi szláv *chlapъ*, cseh *chlap*, lengyel *chłop*, orosz *холон* stb. alapján rekonstruálható ősszláv *cholpъ főnév a **chol-* (vö. ősszláv *cholъkъ 'nőtlen', ősszláv *cholstъ 'nőtlen', cseh *pachole* 'fiúgyermek', *pacholek* 'szolgalegény, béreslegény') tő -*po* képzős származéka lehet mint afféle életkor-megjelölés, amely a serdülők hajának megnyírásával hozható kapcsolatba (EtSIJaz. VIII, 61, 62, 64). — A román *hlap* 'züllött, feslett, romlott, semmirekellő' az egyházi szláv *chlapъ* 'rabszolga' átvétele. A jelentések eltérése magyarázatra szorul (CIORANESCU, DiccEtRum. 402; CONSTANTINESCU, DOR. 438).

Szemlénket annak a megállapításával zárhatjuk le, hogy a magyarba minden bizonnyal egy déli szláv *Chlapъ személynév került át, s a szó eleji más-salhangzó-torlódásnak bontóhanggal történő feloldása útján *Haláp*-pá fejlődött. *Haláp* földrajzi neveink erre a magyarrá vált *Haláp* személynévre mennek vissza.

5. A magyar nyelvjárásokban használatos egy *haláp* hangalakú szó a következő jelentésekben: 1. (Hajdú m., Nádudvar) 'vizenyős rét, vadvizes föld, kotús hely' (MTsz., I, 790); 2. [*halláb*] (Rábaköz, Bósárkány) 'víz színén úszó növények sűrű és erős szövevénye, amelyen óvatosan járni is lehet' (uo.); 3. (Székesfehérvár) 'moha' (ÚMTsz.). L. még: 1846: „Moos, das: moh, *haláp*” (BLOCH); 1855: „A földnépe . . . | *haláppal* (*Lichen islandicum*) él” (Aszalay J.; Omn. I, 211—2: NSz.); 1856: „a *halápok* (*Muscus*) nyolczszáz . . . nemeinél többet ismerünk” (Aszalay J.; Omn. III, 99: NSz.). E szavunk eredetével N. SEBETYÉN foglalkozott két alkalommal (Melich-Eml. 358—9 és NyK. LII, 314). Finnugor eredetűnek gyanította, és palatális hangrendű obi-ugor szavakkal (< finnugor vagy uráli *kälz '[versumpfter] See, Bucht': UEW. I, 134), eltérő szóbeljei mássalhangzójú permi szavakkal (< permi *kād 'mocsár': LYTKIN—GULJAJEV, EtSIKomi. 114) és a mordvin *kal* 'fűz' fanévvel kapcsolta össze. A MSzFE. szerkesztősége 1962—1966-ban megvizsgálta N. SEBETYÉN egyeztetéseit, és elvetette őket vagy hangtani nehézség, vagy pedig számottevő jelentésbeli eltérés miatt. (A közzétételre nem került szócikk a MSzFE. irattári anyagában található meg.) A MSzFE. véleményét tette magáévá a TESz. (II, 33 *haláp* a.)

A jelentésenként csupán egy-egy legújabb kori adattal dokumentálható nyelvjárási *haláp*-ot a magyar *hal* 'sterben, mori' ige származékának tartom -*b* ~ -*p* deverbális névszóképzővel; vö.: *hasáb* <: *hasít, hasad; szuláp*

'karó, cölöp' <: *szil* 'vág, hasít'. Annak valószínűsítésére, hogy a *hal* 'sterben, mori' ige névszói származékának afféle jelentései lehetnek, mint amilyenek a *haláp*-nak vannak, l. a *hal* ige másik származékát: *halvány* 'holt folyóág; (holt vízmederben keletkezett) mocsár; talajmélyedésekben felgyülemlett víz; kiszáradóban levő tófenék' (TESz. II, 38; SzT. IV, 1004) ~ *halovány* 'lág, süppedős (föld)' (MTsz. I, 795). Ugyanakkor a *haláp* köznév létrejöttét mind alak, mind pedig szemantikai szempontból támogathatta a magyar nyelvterület különböző részein élő *Haláp* földrajzi név, amely — mint láttuk — használatos volt könnyen posványosodó, mohásodó halastavak jelölésére is. A *haláp* köznév tehát nemhogy nem tekinthető a *Haláp* földrajzi nevek előzményének, hanem éppen ellenkezőleg: ő maga volt kitéve a jóval régibb *Haláp*-ok gerjesztő hatásának.

Törökbálint. l. A Budaörsről délnyugatra fekvő község nevét a korábbi szakirodalomra támaszkodva ekként magyaráztam az 1978-ban megjelent FNESz.-ben (657): „A török hódoltság idején elnéptelenedett helységet a 18. sz.-ban újraterelítették, és egykori birtokosáról, enyingi Török Bálintról (? — 1551) nevezték el.”

1980-ban az érdi Kutyavár régészeti vizsgálata során TORMA ISTVÁN (Studia Comitatus IX. Szentendre, 1980. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Régészeti tanulmányok Pest megyéből 228, 262) megállapította, hogy az a középkori település, amelynek helyére Törökbálint épült, az 1323 óta adatolt és 1540-ben már prédiurnak írt *Eben* volt. (Hozzáteszem, hogy az *Eben* helynév feltehető előzményeként számításba jöhet a régi német *Eben* személynév: Först.² 437.)

1982-ben MEZŐ ANDRÁS (MNY. LXXVIII, 175–80) „Török Bálint és Törökbálint” címmel dolgozatot tett közzé, amelyben elvetette *Törökbálint* nevének hagyományos magyarázatát, mert — szerinte — nincsenek olyan birtoklástörténeti adatok, amelyek igazolnák Török Bálint tulajdonosi kapcsolatát a helységgel. A megoldást MEZŐ abban kereste, hogy a magyar *Torbágy* helynévből a német telepések nyelvében *Turbal* lett, amely Torbágyon (Klein-Turbal) kívül jelölni kezdte a szomszédos Törökbálintot (Groß-Turbal) is. A német *Turbal*-ban vélte Mező megtalálni Törökbálint előzményét. A *Turbal* > *Törökbálint* névváltoztatás Mező szerint a hivatalos fórumokon mehetett végbe népetimológiával vagy adaptációval.

1982-ben J. PAPP ZSUZSANNA (NÉ. 7. sz. 131) a FNESz.-ről szóló ismertetésének záró szakaszában a következőket írta: „A kötet megjelenése óta is gazdagodott már új névfejtésekkel a névtudomány. Legutóbb például Mező András . . . sok történelmi, nyelvtörténeti adat támogatásával adott új, meggyőző magyarázatot Törökbálint nevének eredetére.”

2. A történeti vizsgálatokban az *argumentum ex silentio*, az adatok hiányából levont következtetés nagyon kockázatos módszertani eljárás. Erre az elvre voltaképpen csak akkor szabadna támaszkodnunk, ha igazolni tudnánk, hogy valamennyi létrejött forrás fenn is maradt, valamennyit megvizsgáltuk és valamennyi forrás egyformán hallgat. De ez az igazolás csupán a legritkább esetben lehetséges. Még az egyetlen előfordulás, a hapax legomenon esete is mindig csak feltételezés. Váratlan helyekről kerülhetnek elő korábban számba nem vett adatok, amelyek pusztá felbukkanásukkal megdöntik a források állítólagos hallgatásából levont elhamarkodott következtetést.

Ez a sors érte MEZŐnek azt a hipotézisét is, hogy birtoklástörténeti adatok hiánya miatt Törökbálint névadója nem lehetett enyingi Török Bálint.

3. Haladjunk sorjában. A rend kedvéért előbb nézzük meg, mit is írt valójában Törökbálintról a gyakran emlegetett, de mindig csak töredékesen, sőt olykor hibásan idézett Bél Mátyás. Nos, Bél Mátyás hiteles szövege a következő: 1737: „Rudera Arcium. . . § II. *Török-Bálint*. Fvit ante, voluptaria ledes, Valentini Török, quam ille, lua impensa excitatam, ex fuo nomine adpellari voluit. Et, de arcis quidem auctore, diximus supra (1.) laepius, atque fufe. Inuitaut eum, ad exaedificandam arcem, cum situs commoditas, tum in primis, vicinitas Budae. Aperta, eleuatioreque planitie infedit, quam opaca nemora, ad amphitheatri modum, ab ortu, ad meridiem, praecingunt. Vltra, filuofi ineunt faltus, venatibus apprime idonei. Locum, vulgo, *Turbal* dixerunt, Turcarum deprauatione, qui ex *Török-Bálint*, id nominis effixerunt. Iam parietinae admodum castelli superant, vico superfite adhuc” (Bél, NotHung. III, 507), „*Turbal*, feu *Török-Bálint*, nomen accepit apoffeffore, Valentino Török ab Enning, cuius supra meminimus. Elegans vicus. ab oriente, & meridie, filuis cinctus; cetera patens, & apertus, ideoque, adfpectu hilari. Supra vicum, in colliculo, templum, a PP. Societatis Iefu reparatum, visitur; & inde arcis, quam defcripſimus, ruinae” (Bél, NotHung. III, 510). — Szabó Béla fordításában: „Váromok . . . 2. *Török Bálint*. Régen Török Bálint kedvenc tartózkodási helye. Ő akarta, hogy a saját nevééről nevezzék el, mivel a maga költségén hívta életre. A vár alapítójáról már fontosabb gyakrabban és bőven beszéltünk. Várépítésre ösztönözte őt már a hely fekvésének alkalmas volta is, de elsősorban Buda közelsége. Nyílt, emelkedettebb síkságon fekszik, amelyet napkeletről dél felé árnyas berkek övezik amphiteátrum módjára. Azután vadászatra igen alkalmas, erdővel borított hegyek következnek. A helységet köznyelven *Turbal*nak nevezik a törökök szófacsarása miatt, akik a *Török Bálint*ből ezt a nevet képezték. Az erődítménynek már csak romos falai állanak, de a falu fennmaradt.” „*Turbal*, vagyis *Török-Bálint*, amint már fontosabb említettük, nevét birtokosáról, Enyingi Török Bálintról kapta. Jó megjelenésű falu, kelet és dél felől erdők övezik, másfele nyitott és napsütötte, s ezért vidám látványt nyújt. A falu felett egy kis dombon a jezsuiták által helyreállított templom tűnik szembe, azután a vár romjai, amelyet már ismertettünk.” (Bél Mátyás Pest megyéről. Jegyzetekkel ellátta és az 1728. évi összeírás adataival kiegészítette PINTÉR EMILNÉ. Szentendre, 1977. 120—21, 124.)

BÉL MÁTYÁS tehát nemcsak azt állította, hogy Törökbálint egykori birtokosáról, enyingi Török Bálintról kapta nevét, hanem azt is, hogy a *Törökbálint* névből a t ö r ö k ö k szófacsarással megalkották a *Turbal* nevet. E magyarázat, amely szöges ellentétben áll a MEZŐ javasolta magyar *Torbágy* > német *Turbal* 'Torbágy' > német *Turbal* 'Törökbálint' > magyar *Törökbálint* fejlődési sorral, nagyon is valószínű. Az elpusztásodott Eben újratelepítésére 1693-ban szerbek, 1699-ben pedig schwarzwaldi németek érkeztek. Torbágy csak 1712 után települt újra, németekkel. 1700-ban viszont már a *Törökbálint* és a *Turbal* név is megtalálható abban az adománylevélben, amelyben I. Lipót megerősítette Törökbálint határának a budai jezsuiták kollégiuma részére való adományozását: „a *Torbálynak* vagy *Török Bálintnak* (így) nevezett birtokot” (latinból fordítva: WITTINGER ANTAL, *Török-Bálint története és leírása*. Bp., 1901. 29). A környéken mindössze egy év óta élő németek ez alatt a rövid idő alatt képesek lettek volna — mint MEZŐ gondolja — a magyar *Torbágy*-ból *Turbal*-t formálni s ezt ráruházni az Eben helyén újratelepült falura is, a hivatalos magyar névadó fórumok pedig késlekedés nélkül *Törökbálint*-t a magyarították volna az újsütetű német *Turbal*-t? Nehezen hihető. Igaza lehet

BÉL MÁTYÁSNAK, hogy a magyar *Törökbálint*-ból a törökök csinálhattak *Turbal-t (volt rá idejük bőven), ezt az oszmán-török *Turbal-t tanulhatták meg előbb az 1693-ban Törökbálinton szervezeten megtelepedő szerbek, majd — talán éppen a szerbek szájából — az 1699-ben beköltöző schwarzwaldi németek is. A *Turbal* név tehát elsődlegesen Törökbálintra vonatkozhatott, s etimológiailag is a *Törökbálint* névvel tartozhat össze. Torbágy jelölőjévé csak másodlagosan válhatott. Erre mutat az a körülmény is, hogy a *Kis- ~ Klein-* jelzőt (*Klein-Turbal* 'Torbágy') a másodlagosan benépesült település szokta viselni. Vö.: középkori *Kispest* 'Kelenföld a mai Tabán helyén' (FNESz. 132 *Budapest a., 343*), *Kisoroszi* (FNESz. 343) stb.

4. Amint a török szultán csapatai egy-egy területet meghódítottak, szükségessé váltak a megyényi nagyságú közigazgatási egységek, a szandzsákok lakosságának neveit tartalmazó összeírások. A régi mohamedán egyházi törvények szerint ugyanis a föld tulajdonjoga az uralkodót, vagyis a kincstárt illette. Ezért az újonnan meghódított országokban nem a földterület nagyságát, hanem a rajta élők termelő erejét igyekeztek minél pontosabban felmérni, hogy megtudják, mennyi jövedelemre tarthatnak számot. A budai szandzsák összeírására 1546-ban, 1559-ben, 1562-ben, 1570-ben, 1580-ban, 1590-ben és 1613-ban került sor. A hét összeírás közül az 1570. és az 1613. évi nem maradt fenn. Ezekben az összeírásokban a kincstári, illetőleg földesúri jövedelmek számbavétele után feljegyezték azoknak az őslakosoknak a kisebb birtokait, majorságait, török szóval *çiftlik*-jeit is, akik meghaltak, elmenekültek, esetleg rabságban sínylődtek. Az ilyen gazdátlanná vált birtokokat a kincstár az igénylőknek birtoklási illeték ellenében, a terménytizedek megfizetésének a feltételével használatba adta. Így tartották nyilván a budai szandzsák 1546., 1559. és 1562. évi török nyelvű összeírásai a Budához tartozó kisebb majorságok között Török Bálint majorságát is a következőképpen: 1546: „*Török Bálint majorsága* Őrs [= Budaörs] faluban. A nevezett majorság mivel üres és romos, a padisah törvénye szerint birtokba adása jogos, Pír Mehmed és Musztafa ezért rétjei és szántói tapu [= birtoklevél]-illetékét megfizette s így a szükséges járandóság megadásának a feltételével az új szultáni defterben [= számviteli könyvben, telekkönyvben] ráíratott” (KÁLDY-NAGY GYULA, A budai szandzsák 1546—1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Bp., 1985. 156); 1559: „*Török Bálint majorsága* Őrs faluban. Mivel a nevezett majorság elhagyott és műveletlen a padisah törvénye szerint azt másnak tapu-ba [= birtokba] adni jogos; miután szántói és rétjei tapu-illetékét Pír Mehmed és Musztafa megfizette, a szükséges járandóságok megadásának feltételével, azok ebben az új szultáni defterben rájuk íratnak.” (KÁLDY-NAGY GYULA, A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 40. Az 1559. évi összeírás úgy készült, hogy az 1546. évi defter adatait pontosan lemásolták, majd az 1559. évi állapotnak megfelelően kiigazították.); 1562: „*Török Bálint majorsága* szántóval és réttel. Mivel némelyek nem megfelelően birtokolták, lefoglaltatott szultáni ház [= kincstári]-birtoknak s az új szultáni defterbe is ekként íratott be.” (KÁLDY-NAGY, BudSz. 1546—1590. 156.)

Enyingi Török Bálintnak mint Budaörs környéki birtokosnak a neve előkerült tehát három olyan, telekkönyvi hitelességű okirat szövegéből, amely 154., 141., illetőleg 138 évvel korábban keletkezett a *Törökbálint* helységnév eddig ismert legkorábbi előfordulásánál (1700). Az első, 1546. évi török összeíráskor a birtokos Török Bálint még életben volt, igaz ugyan, hogy 1541 óta hazájától nagyon távol, a Márvány-tenger partján álló Héttorony rabjaként. Emléke

itthon elevenen élt. A környék lakossága jól tudta, melyik major az övé. Egy olyan formátumú nagyúrnak, mint amilyen Török Bálint volt, a majorja sem lehetett akármiféle. Okvetlenül meg volt erősítve, hiszen ezt a mohácsi csatavesztés utáni bizonytalan idő is parancsolólag megkövetelte. Ne tévesszen meg bennünket, hogy a birtok a török összeírásokban majorságként szerepel, és nincs szó várszerűen megerősített építményről. Az összeírást a török pénzügyigazgatás közegei készítették, akiket a jövedelmezőség érdekelte, nem pedig a katonai célokra való felhasználhatóság. A hanyag, hozzá nem értő gazdálkodás folytán azonban a majorság egykettőre szétzúllott. (L. az 1562. évi összeírást.) Ez lett az erősség sorsa is: szétrombolták, s ahogyan az lenni szokott, köveit apránként széthurcolták.

Török Bálint egykori majorsága helyének meghatározásához nem csupán a török összeírásoknak azt a közlését használhatjuk fel, amely szerint a majorság Budaörs határában volt, hanem azt is, hogy az 1546. és 1559. évi összeírásban Eben puszta következik közvetlenül utána. Török Bálint majorságának legközelebbi szomszédai tehát Budaörs és Eben voltak. Minden bizonnyal valahol ott feküdt, ahol a mai Törökbálint.

5. A birtoklástörténeti háttér megrajzolása után tisztáznunk kell még a nyelvi vonatkozásokat. Török Bálint birtokának **Török Bálint majorja* lehetett a közkeletű megnevezése. Ehhez vö. 1330: „predium suum seu allodium quod wlgo *Kunchspan Maiura* dicitur” (MNY. X, 236). A vidék minden lakosától jól ismert major neve — esetleg már megrövidült **Törökbálint* alakban — jelölni kezdte az elpusztásodott, elvadult környéket is, és az előbeszédben tovább hagyományozódva megérte a török világ végét, majd egy néptelen, nevét vesztett faluhely újratelepítését, hogy ezt az újratelepült falut a hajdan volt környékbeli major gazdájáról mind a mai napig *Törökbálint*-nak nevezzék.¹

KISS LAJOS

Tetovált szövegek Magyarországon

Bodrogi Tibor tanár úr emlékének

1. Nyelvünkben a bőrdíszító eljárásoknak gazdag terminológiája alakult ki. A *tetoválás*, *tatválás*, *tetu* szót az angol nyelvből vettük át. A szó James Cook kapitány első óceániai útjáról (1768–1771.) írt beszámolója nyomán terjedt el világszerte. Tahiti szigetén 1769-ben figyelte meg a tetoválás szokását. Ez a polinéz nyelvben *tatau*-nak hangzott. A szó föltehetően hangutánzó eredetű: a *tat-tat-tat* a tetoválási eljárás apró ütéseire emlé-

¹ Közleményem már ki volt szedve, amikor megismerkedtem PALOVICS LAJOS történész–műzeológus „Torbágy és Törökbálint. (Adatok és szempontok Buda környékének középkori településtörténetéhez)” című előadásának szövegével (A Dunántúli településtörténete [XI–XIX. század]. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságainak VI. konferenciája. Veszprém 1984. április 16–17. Veszprém, 1986. 71–8). Jólesően vettem tudomásul, hogy PALOVICS nézetei mind a *Torbágy* név eredetéről vallott újabb felfogással (MNY. LXXXII, 450–3), mind pedig a *Törökbálint* név keletkezés módjáról most kifejtett vélekedéssel jórészt megegyeznek, sőt némelykor teljesen egybevágnak.

keztet (PASTINSZKY ISTVÁN, A tetoválás: Természettudományi Közlöny I [LXXXVIII], 268–74). Az angol nyelvben Cook nyomán honosodott meg először *tatow*, a XIX. század elejétől *tattoo* alakban (BODROGI TIBOR, A tetoválás etnológiája: Forrás XIX/3, 111). ORSZÁGH LÁSZLÓ a tetoválásra az első magyar nyelvi adatot 1796-ból, Benkő Ferenc nagyenyedi tanártól idézi: *totue*. Horváth Zsigmond csengei evangélikus lelkész amerikai „esmertetésében”, 1813-ban ültette át magyarra a szót *tátovíroz* alakban (Tetovál: Nyr. XCIV, 474–7). A *tetovál* alak első ízben Bródy Sándornál fordul elő 1886-ban (TESZ. III, 911). A *tetovíroz*: *tetovál* alakpárra vonatkozóan SIMONYI ZSIGMOND is elmondja véleményét (Nyr. XXXIII, 140).

A magyar terminológia kialakulásában ugyancsak a már emlegetett Horváth Zsigmondnak vannak jelentős érdemei. 1810-ben fordította le Cook tahiti hajónaplóját, s egyszerűsített magyar kifejezéseket is talált. A bennszülöttek testüket „kidörgölhetetlenképpen befestik”, *kipettegetik*, *megíratják* feketére, *megbillyegzik* (ORSZÁGH: i. h. 475). Más szerzőknél 1816-ban *pontozás*-ról, *megbőködés*-ről esik szó; 1831-ben Zádor Elek geográfiai könyvében „testen béedzett cífraságokról” tesz említést (i. h. 474–7).

A Magyar Nyelvőr első évfolyamában, 1872-ben felhívást tett közzé sokféle „jelenkori” nyelvi jelenség megfigyelésére, köztük a tetoválásra is: „Van-e külön elnevezés arra, a népnél, s ha van, miként mondják, midőn különösen ifjú legények nagyobb részt kedvesük nevét, de más jegyeket, alakokat is karjokra írának, rajzolnak, vagy tüskével, tűvel beszurdalnak?” (Nyr. I, 149.) Az első válasz nem várat sokáig magára. Benne találhatjuk a *tetoválás* szó legkorábbi magyar nyelvjárási megfelelőit: „Kiszolgált katonák (kik között némelyek karján azon évszám van felírva a melyben szolgálatukat végezték) vagy kocsisok karján látható. A kitől kérdeztem (visontai lakos) azt mondta: hogy náluk majdnem minden legénynek van. Nevei *kiverett*, *tüdözött*, *cífrázott* vagy gyakran azon alakról nevezik el, a melyet mutat p. o. *szíves*” (Nyr. I, 247).

Csoportnyelvi, nyelvjárási adatok vannak a mai tetoválásokra is. GUNDA BÉLA adatközlése szerint a ráckeresztúri legények a tetoválásra használják a *kiverés*, *kiszurkálás* szót (igés alakban: *kiverik*, *kiszurkálják*), a debreceni cigányoknál pedig a zöngésedett és hangzócserés *detomálás* szót is följegyezte (ORSZÁGH: i. h. 477). A *kiverés*, *kiszurkálás* elnevezések csoportnyelvi szinten (például: intézetiek) ma is élnek. Elsősorban a bűnözők szubkultúrájában használják a játékos szóképzéssel keletkezett *tetko* szót. Sőt a *Tetko* lehet ragadványnév, gúnynev is — például a nevelőintézetekben így hívják a „tetoválóművészt”.

A mai magyar nyelvben általában a *tetoválás* szót használjuk. Tudományos, elsősorban orvosi, bőrgyógyászati szakszövegekben találkozhatunk a *tetováció*, *tatuáció* kifejezéssel. Ritkábban használják a *bőrdísz*, *bőrrajz* elnevezést.

2. A tetoválásról szóló nemzetközi szakirodalom meglehetősen gazdag. A tetoválás sok évszázados európai meglétéről tudósít OTTÓ LAUFFER (Über die Geschichte und den heutigen volkstümlichen Gebrauch der Tätowierung in Deutschland: Wörter und Sachen VI, 1–14). A Bosznia-Hercegovina táján a katolikus lakosságnál is megfigyelhető tetoválás a legrégibbek közé tartozhatik Európában (CIRO TRUHELKA, Die Tätowierung bei den Katholiken Bosniens und der Herzegovina: Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina IV, 493–508). A századfordulón megszülettek az első össze-

foglalók a tetoválásról (WILHELM JOEST, Tätowieren, Narbenzeichen und Körperbemalen. Ein Beitrag zur vergleichenden Ethnologie. Berlin, 1887.; PAUL CATTANI, Das Tatauieren. Basel, 1922.; ERHARD RIECKE, Das Tatauierungswesen im heutigen Europa. Jena, 1925.). Nemrégiben újra napvilágot látott két nagyszabású, fényképekkel bőven illusztrált összefoglaló (RONALD SCUTT-CHRISTOPHER GOTCH, Skin Deep. The Mystery of Tatting. London, 1974. Ism.: BODROGI TIBOR: Ethn. LXXXVIII, 508—9; STEPHAN OETTER-MANN, Zeichen auf der Haut: die Geschichte der Tätowierung in Europa. Frankfurt/Main, 1979.).

A világ minden táján megfigyelhető tetoválási szokások leírásából tevékenyen kivették részüket a magyar kutatók is. ÉDER XÁVÉR FERENC a perui indián törzseknél figyelte meg ezt a szokást (Messzi népek magyar kutatói I—II. Szerk.: BODROGI TIBOR. Bp., 1978. 105). Dél-Afrikából korai híradással szolgál MAGYAR LÁSZLÓ (i. m. 297). A vogulok testdíszítő szokását MUNKÁCSI BERNÁT is megörökítette (Vogul népköltési gyűjtemény. Bp., 1896. IV/1, 117—8). Legutóbb az első nagyszabású tudományos magyarországi tetoválásvizsgálat eredményeit a kecskeméti Forrás című folyóirat külön-száma foglalta össze. Benne jelent meg BODROGI TIBOR terjedelmes áttekintése a tetoválás etnológiájáról (Forrás XIX/3, 110—42).

3. A tetoválás természetesen nemcsak terminológiájával kelthet nyelvészeti érdeklődést. A tetovált motívumok többsége jel. A jelek jelentéssel bírnak, jelszótárba rendezhetők. KOVÁCS ÁKOS legutóbb összeállította a magyar tetoválásmotívumok ábrakatalógusát, amelyben 245 gyakran ismétlődő rajz kapott helyet (Forrás XIX/3, 19—25). Ugyancsak nyelvészeti figyelmet érdemelnek a szöveges tetoválások.

Szöveges tetoválásokkal — bőrön levő tetovált feliratokkal — a modern társadalmunkban találkozunk. Nyilvánvalóan a természeti népeknél régen ilyen nem fordulhatott elő. Manapság azonban a tetovált szöveg a leggyakoribb tetoválás Amerikában, Európában, s így Magyarországon is. A tetoválásszövegek önálló vizsgálatára még kevés figyelmet fordítottak. Ez a terület elsősorban az etnológusoké, etnográfusoké, antropológusoké, szociológusoké, pszichológusoké és művészettörténészeké volt. Az első magyarországi tetováláskutatás keretében azonban indokoltnak éreztük a tetoválásszövegek nyelvészeti vizsgálatát is — a szociális beállítottságú nyelvészet, a szociolingvisztika szemszögéből. Így meg is született az első magyar nyelvű összefoglaló (BALÁZS GÉZA, „Titok a neved, Suha János . . .” [Magyarországi tetovált feliratok] Forrás XIX/3, 35—52). A tetovált feliratokat a gazdag szakirodalomban csak egyetlen szerző, LACASSAGNE tekintette különálló csoportnak, a többi általában az ábrákkal együtt tárgyalta (idézi: HENRI MARTIN DE LASSALLE—MICHEL BOUSSAT, La tatuage: Revue des corps de santé VI, 843—55).

4. A tetoválás (akárcsak rokon műfajai, a felirat, firkálás) egyszersmind tekinthető kommunikációs módnak és folklór kisműfajnak (frazeológiai egységnek). Kommunikációs mód, hiszen pillanatnyi üzeneteket lehet általa hosszú időn keresztül a világ számára közvetíteni. A tetovált szöveg felfogható firkálásnak (nemzetközi terminussal: *graffiti*-nak) és feliratszerűnek (*Inschrift*) egyaránt, csak hogy ebben az esetben a „közzemlére kitett tárgy” nem házfal, aluljáró stb., hanem maga az emberi test. A tetoválások kommunikációs funkciójukat akkor teljesítik igazán, ha fedetlen test-

részeken találhatók (pl. alkar, kézfej, ujjak, arc, nyak). Kommunikációs értékük tavasztól őszi nő, hiszen ekkor a kihajtott ingviselet jobban láttatni engedi őket. Ilyenkor előtűnnek a melltetoválások, a strandon pedig szinte az egész testfelület közszemlére van kitéve. A kommunikációs üzenet „megbánása” vezethet oda, hogy a tetováltak nem mernek kimenni a strandra, illetve ahhoz, hogy el akarják tüntettetni tetoválásukat.

A tetovált feliratok a feliratokkal és firkálásokkal együtt szoros viszonyban vannak a szólásokkal. Hiszen a szólások is tartósságra törekszenek, amely a feliratok, firkálások esetében hangsúlyozottabbá válik, a tetoválások esetében pedig az „örök életre” való megörökítés motivációjával találkozunk. A felirat és a tetovált szöveg rokonságára figyelmeztetnek azok a tetoválások, amelyek hivatalos feliratok szövegét másolják át a bőrre. Ilyen például a temetőfelirat (a szöveg után zárójelben a tetovált személy születési évszámát közlöm): *Feltámadunk* (1943). Sírfelíratra emlékeztetnek a következők: *Ónodi Miklós, született 1958* (1958), *Itt nyugszik apám* (1943). Giccs tárgyak, bővlik, tömegcikk jellegzetes feliratszövege: *Emlék Bugacról* (1931). Tréfásan hat az emberi háton a teherautók hátuljára írt felirat: *Vigyázz, légfék!* (1957).

A szöveges tetoválások az élő bőrre készülnek. Ha alkotója és „hordozója” megegyezik, öntetoválásról beszélünk. Öntetoválassal rendszerint a bal kéz és a lábak feladatait, ábráit lehet elkészíteni.

A tetoválás kiváltó okaira számos szerző, tanulmány mutat rá. A legfontosabb: valami pillanatnyilag lényegeset a múlt idő ellenében megörökíteni. A jelhagyás ösztöne munkál már a gyermek első rajzaiban, s valószínűleg ez a házakat elcsúfító firkálások kezdeti kiváltó oka is. A megörökítés és hagyományrögzítés a folklór tényezője.

Könnyű kideríteni, hogy a tetovált szövegek általában szóbeli előzményre mennek vissza. Ékes bizonyítéka a rendszerint kezdetleges, elsőként történő szöveglejegyzés. A firkált és tetovált szövegekben gyakran megjelennek az eredeti üzenetnek fonetikai variánsai. Így lesz a szövegromlás eredményeként a *lancból láng*, a *két szóból hét* (vö. HOPPÁL MIHÁLY, Szent Antal-lánc, avagy a szerencse lánclevele: Világosság XXV, 769–76). A leírt szövegek esetében fontosnak tartom a lejegyzési vagy helyesírási variáns terminus bevezetését is. Az *Isten álld meg a magyart* tetoválás-szöveg nyilvánvalóan mást jelent, mint az eredeti Kölcsény-sor – a helyes és a helytelen írásforma azonban a tetováló és a tetovált számára ugyanaz, hiszen nyilvánvalóan nem tréfálkozni akartak a magyar Himnusz első sorával. Egyszerűen csak nem kellően ismerték a magyar helyesírást.

A tetovált szövegek javarészen nemzetközileg is ismert formulák. Ebben úgy látszik, hogy nincs nyelvi akadály: nemcsak az ábrák, hanem a szövegek is ismétlődnek Amerikától Ázsiáig. Az aszódi „javcsis keresztről” úgy tartják viselői, hogy ez az egykori intézeti fiúk különleges, egyéni jele. De ugyanezt a motívumot (három vízszintes vonallal megjelölt kereszt) Tökölön és Kalocsán is ismerik, sőt Kaliforniától Angliáig „pachuco” néven mindenütt elterjedt (vö. Kovács Ákos, A [test]művészet örök, avagy: bevezetjük a tetoválást. Forrás XIX, 16). Szimbólum értékűek a teknősbékák (a hosszú élet jelképe), a pillangók (a szabadságvágy kifejezése), a pálmafák (a napfény, a meleg, a függetlenség iránti vágy megfogalmazása) stb. Egyelőre nem rendelkezünk nemzetközi tetoválási szótárral, így az ábra- és szöveg-egyezéseket egyelőre nem lehet egzakt módon kimutatni. Ám a szakirodalom-

ban sorra-másra találkozunk olyan szövegekkel, amelyek a magyar anyagban is megvannak. DE LASSALE szövegei között például: *Halál a zsarukra, Csavargók szentje, Egyedül a cellámban, Óvakodj a haverjaidtól!* Nemzetközileg elterjedt a szülőknek való emlékéllítés, fogadalom, pl. *Anyámnak, Apámnak*. (Az *Apámnak* típusú szövegek általában ritkábbak!) A szerelmi témák is rendszerint nemzetközileg elterjedt formulákban jelennek meg: *Örökké a tiéd, Talpig hűségben, Hűség a halálig, A szerelem mindent legyőz*. PAUL CATTANI szövegei között szerepel a közismert bosszúállási formula: *Esküszöm, bosszút állok*. Ugyancsak itt található a búcsújáróhelyek némelyikén elterjedt tetoválási szokás leírása, valamint nevezetes formulája: *Mária, segíts! Prostitáltak combján gyakran fordul elő a következő szöveg: Bejárat csak férfiaknak*.

Természetesen a nemzetközi és lokális formulák a folklór törvényszerűségeinek megfelelően variánsokban élnek. A valódi folklór variánsok mellett lejegyzési (fonetikai, helyesírási) változatok egyaránt vannak. Gyakran találni félbemaradt szöveget. Az egyik adatközlő (talán inkább: „adatviselő”) hasán csak egy *É* betű volt olvasható. Egy másikon az *Éh* feliratot találták. Mindkettő félbehagyott tetoválásnak tekinthető az e testtájékon gyakori *Éhes* forma helyett.

Akadnak fordított tetoválások is. Nyilvánvaló, hogy a tetoválásszövegeknek követnie kell a balról-jobbra történő elfogadott írásmódot, hogy dekódolhatók legyenek. Tréfából keletkeztetett az egyik fordított, palindrom szöveg: *Ógravascgáliv = 'Világcsavargó'* (1944).

A szöveges tetoválások fontos jellemzője a táviratiság, a redundancia kerülése. Ennek azért van a tetovált szövegek esetében különleges jelentősége, mert minden „megtakarított” szó, betű, írásjel egyúttal fájdalommegtakarítást is eredményez. Távirat-ihletettségű a következő szöveg: *Margit, imád Lajos* (1944). Ellenpélda is akad. Tradicionális, közismert szövegek esetében nem csonkítható a közlő funkció, a teljes szöveg a bőrre kerül: *Hát, ő legyen csak boldog a földön, / míg én itt az éveket töltöm* (1940). A szöveges tetoválások talán a leghűbb tükrői a korszaknak (legalábbis az ábrákkal szemben). Egy-egy korszak, évtized, jelenség jól megragadható a következő tetovált szövegekben: *Hajrá Kinizsi, Maszek, Camping, Metró, Téli olimpia Innsbruck, Menő Manó, GYIVI* stb.

A tetovált szövegek által tükrözött világkép mítikus szervezettségét mutatják a tudományos vizsgálattal elkülöníthető ellentétpárok, bináris oppozíciók. Nemcsak a hiedelmekben, varázsmesékben vagy a már említett lánclevelekben, hanem ebben a sajátos folklór jellegű műfajban is bemutathatók a bináris jellegű szemantikai oppozíciók. A szövegeknek egy lehetséges csoportosítása a következő:

I.

Jobb (kéz- vagy lábfelirat)
Lábam feléd visz
Imádom a nőket
Szeretlek, anyám
Kaland az élet, mégis oly
szép, Mária
Szerelmes (felirat a szíven)
Hazám

II.

Bal (kéz- vagy lábfelirat)
Fáradt
Gyűlölöm a nőket
Útállak, anyám
Bűn az élet, mert szenvedek
Zárva (felirat a szíven)
Oly távol vagy, hazám

A tetovált szövegek jórészt nevek: keresztnévek, becenevek, gúnynevek, álnévek. A másik jelentősebb névcsoport a helynevek. A helynevek ugyancsak csoportosíthatók a fenti rendszer szerinti bináris oppozícióba:

I.

II.

Hawaii
Rózsadomb

Korzika
Angyalföld, Kőbánya, Miskolc

Ellentétben alapul számos firkálásformula:

I.

II.

	<i>Halál vagy szerencse</i>	
[szerencse]		[halál]
	<i>Szenvedni megtanultam, de félni soha</i>	
[tudok szenvedni]		[nem tudok félni]
	<i>Menni vagy meghalni</i>	
[menni]		[meghalni, nem menni]
	<i>Megtanultam szeretni és gyűlölni</i>	
[tudok szeretni]		[tudok gyűlölni, nem szeretni]

5. A tetovált szöveg olykor csak egy jelzés, amelynek megfejtéséhez az illető szubkultúra ismerete szükséges. A betűszók, rövidítések csak a beavatottak számára jelentenek információt. A nyolcvanas években gyűjtött tetoválások között a következő betűszókat sikerült megfejteni: *AFI* = Aszódi Fiúnevelő Intézet; *ÁG* = Állami gondozott; *ESZGY* = elvált szülők gyermeke; *GYIVI* = Gyerme- és Ifjúságvédelmi Intézet (hiv.); *HUD* = Hajrá Újpesti Dózsa; *ISH, ISAH* = Isten, segítsd a hippiket!; *KMK* = közveszélyes munkakerülő; *MTH* = Munkaerő Tartalék Hivatal; *NAAAÉ* = Nem akarok atomfegyverek árnyékában élni!; *SZTK* = szeretlek; *VCS* = A világ csavargója, vagy: A világ csövese; *VCSE* = Világ csavargói (csövesei) egyesüljtek!; *VHE* = Világ huligánjai egyesüljtek!

6. Tetoválásszöveg az egész bőrfelületen, minden testtájon elképzelhető. A testrészek szerinti megoszlásban a tetoválások következő típusairól beszélhetünk: fül-, arc-, nyak-, kar-, váll-, hónalj-, mell-, hát-, has-, genitália-, far-, lábtetoválás.

A tetoválások csoportosítására szinte minden tanulmányíró külön kategóriákat állított föl. A leggyakoribbak: ornamentikus, szimbolikus, foglalkozást jelölő, vallási, nemzeti, politikai, szerelmi, erotikus, színház-variété-cirkusz világa, romantikus, szentimentális, egzotikus, katonai, anti-szociális, obszcén, jelenkori ideálok, közlések, galeri jegyek stb. A tetovált feliratok – magyar anyag alapján – a következő főbb csoportokat képezik: 1. Testfunkciós szövegek: *Fizikai munkát nem vállalom* (háton, lábon); *Éhes pocak*; *Szomjas, éhes* (hason). – 2. Kapcsolatra utaló, megszólításos szövegek: *Helló lányok!*; *Titok a neved, Suha János*. – 3. Emléktetoválások: *Emlék péntek estéről 1964. II. 16. 17.*; *Emlékül Gusztitól*. – 4. Névtetoválások: *Rio de Aszód, Grand Hotel 200.*; *Johnny, Bob, Lord ...* – 5. Számtetoválások. – 6. Vallási, hiedelem háttérű tetoválások: *Jézus él*; *Isten segíts! IHS*. –

7. Szerelmi, erotikus, obszcén szövegek: *Júlia, te édes, tiéd vagyok, imádlak, szeretlek.* — 8. Csoporthoz tartozást kifejezők (hazafias, politikai, sport, katonaság, börtönélet): *Jobb kezemmel védem a hazám / ballal ölelem a babám.; Amíg élek, harcolok a hazáért, Hurrá!* — 9. A kultúrák közötti kommunikáció (folklor, tömegkultúra, irodalom) szövegei: *Piros rózsá, kék nefelejcs / Engem Bözsi el ne felejt; Az élet kártyajáték, a sors mostoha / Küzdeni megtanít, de feledni soha.*

Szöveges tetoválások a test minden tájékán előfordulhatnak, de szövegek készítésére leginkább a nagyobb egyenes bőrfelületek (pl. végtagok, mell, hát) alkalmasak. A szöveges tetoválások szinte kivétel nélkül nyomtatott nagybetűkkel születnek. Szövegterjedelmük az egy betűtől (pl. *E*), monogramtól (*K. E.*) a többszörösen összetett mondatig terjedhet.

Az elemezhetőség kedvéért érdemes néhány újabb szövegtani terminust bevezetni. Az egy testre vonatkozó összes tetoválást nevezhetjük *testszöveg*nek. Ez egymással laza szintaktikai, de szorosabb szemantikai kapcsolatban levő *testmondatokból* áll. A testmondatok többsége tömörsége és kerektsége folytán tekinthető *mondat* *szöveg*nek is. Mivel jelen írásom többi részében elsősorban egymástól elválasztott, környezetükből kiemelt testmondatokkal foglalkozom, az alábbiakban bemutatok egy teljes testszöveget: *F e j: ponttetoválás a fülön. N y a k: Itt vágd le! M e l l: M é l é d i + női fej, piramis, pálmafa. H a s: női fej, két cowboy, Éhes. L á b: USA, AIR FORCES — The Beatles — rózsá, női alak cigarettával, női fej nyaklánccal, földgömb, zászló, ötágú csillag, felette: US, alatta ARMY. Halálfej, törött kormánykerék, álló női alak bikiniben, Melinda, Eddy + női fej. K a r o k: turbános női fej, Nellie, Ines, Miranda, Chicago, 11. th. July 60, pálmafa, erőd, Orán, szív nyíllal átszúrva, Prága, Éva I'love you, kígyó, F. R. you are My darling, Bella, Forward, Winnetou (1935).*

Ez a testszöveg sok nevet és viszonylag kevés testmondatot tartalmaz. Jellemzi az angol kifejezések túlsúlya és a mondatok rövidegsége.

A szövegek, feliratok fontos jellemzője a rajzokra, ábrákra való utalás. Ilyen esetekben a szöveg szorosan kapcsolódik egy ábrához, szimbólumhoz, amely nélküle talán nem is lenne érthető. Az ilyen átmeneti jelenségeket nevezhetjük *ábrás szöveg*nek, *ábratext*nek. Hogy ez mennyire nem csak szemantikai kérdés, jól jelzi a következő tetoválás: *CSODA* (felirat) + szarvas (ábra) (1933). Ebben az esetben a felirat szintaktikai kapcsolatba lép egy ábrával, így közösen alkotnak egy összetett szót, amely nincs leírva, csak kimondva létezik: *csodaszarvas*. Kicsit emlékeztet ez a módszer az olvasni tanuló kisgyermek számára írt szövegekre, amelyekben az egyes nehezebb szavakat kis rajzocskákkal pótolják! Egymás jelentésének kifejezésére szintaktikai kapcsolatba lépnek a következő szövegek és ábrák is: *Soha többé* + [megbilincselte kéz]; *Ez lett a vesztém* + [női fej, üveg]; *Ez tesz a sírba* + [italosüveg]; *Ha talál, véged* + [pisztoly]; *Mennyei kulcsa* + [pisztoly]; *Énrdm vár* + [akasztófa]; *Ide jútok* + [akasztófa]; *Őt nem kapták el* + [szellem]; *Rögtön jövök* + [halálfej cilindrerben, pipával]; *Így még nem jártam* + [koporsó]; *Utállak* + [bilincs]. Csak nagyon ritka esetben fordul elő olyan könnyítés ábra, szimbólum jelentésének megmagyarázására, mint például a következő esetben: *A rózsá azt jelenti, hű vagyok* + [rózsá] (1942).

7. A kutatókat természetszerűen az is izgatja, hogy milyen az egyes szövegek gyakorisága. Erre vonatkozóan jószerivel még csak egyetlen adat-

közlés áll rendelkezésünkre. Azt már több kutató is vizsgálta, hogy a népesség vagy bizonyos csoport hány százaléka tetovált. HUSZÁR GYÖRGY 1932-ben a szegedi Csillag börtön 400 lakója közül 50 olyan férfit talált, akinek átlagosan két tetoválása volt (Népünk és Nyelvünk IV, 199). BOÉR ILDIKÓ és VIDA MARGIT 1976-ban a tetoválás egészségügyi vonatkozásait kutatta. Egy általános gimnázium 542 tanulója közül senki sem volt tetovált, egy iparitanulói-intézet 316 fiúnövendéke között 29-et találtak (9,18%); a vizsgált fiúnevelő otthonban 132 fiú közül már 67-nek (48,25%) volt tetoválása. S hasonló arányt tapasztaltak egy lánynevelő intézetben is (Orvosi Hetilap CXVII, 2001–10). KOVÁCS ÁKOS véleménye szerint ma Magyarországon a tetováltak száma 200–500 ezer között mozog (i. m. 18).

Ugyancsak KOVÁCS ÁKOS próbálta kimutatni, hogy a munkacsoport által vizsgált „nyilvánartottak”, valamint sorozáson megjelent 18 éves férfiak között milyen típusú szövegek ismétlődnek a leggyakrabban: Nyilvánartásban szereplők: női név (bece-, gúnynév); férfi név (bece-, gúnynév); évszám (19..); *Anyám*; *Szeretlek*...; monogram; *Üss*; *Apám*; *Bűn*, *bűnös*; helységnév. — Sorozáson megjelentek: női név (bece-, gúnynév); férfinév (bece-, gúnynév); monogram; *Anyám*; idegen nyelvű szöveg (szlogenek, popegyüttesnevek stb.); *évszám* (19..); *Üss*; *Apám*; *Bűnös*; helységnév.

A szöveges feliratok gyakoriságában a két vizsgált csoport között lényeges eltérést nem találunk. Ez azt is jelzi, hogy a tetovált szövegek előfordulási gyakoriságában ezek a formulák, típusok vezetnek országszerte csoporttól, rétegtől és nemtől függetlenül.

8. A fentiekben megkísértem a magyarországi szöveges tetoválások főbb jellemzőinek bemutatását. Gyűjtésemet a Belügyminisztérium Nyilvánartási Osztályának segítségével végeztem. Több tízezer elítélt kartonját néztem végig, s kijegyzeteltem a tetoválásszövegeket. Tallózó adatgyűjtést folytattam vidéki útjaimon, s részt vettem a kalocsai fiúnevelő intézetben végzett kutatáson is. Szeretném hinni, hogy az első magyarországi tetováláskutatás eredményei nem vesznek kárba, s a nyolcvanas években végzett sokoldalú vizsgálatunk eredményei a jövőben is hasznosíthatók lesznek. Mindenesetre remélhető, hogy fáradozásunk egy leendő magyarországi lokális tetoválásmonográfia számára fontos adalék lesz, s minden bizonnyal a szociális beállítottságú nyelvészet számára is szolgált fontos tanulságokkal.

9. Mutatvány a magyarországi tetovált szövegekről. — Az alább közölt tetoválásszövegek helyesírásán — ahol kellett — javítottam a jobb érthetőség kedvéért. A feliratokban a vesszőket és más írásjeleket kitettem. Ezek a bőrön csak a legritkább esetben vannak meg. Zárójelben található a tetovált születési éve, utána a tetoválás pontos helyének betűjele. Rövidítések: BK = bal kar, JK = jobb kar, BL = bal láb, JL = jobb láb, M = mell, H = hát, V = váll(ak), N = nő.

1. *Ábrándozz, gyakorolj könyörületet* (1952 H), 2. *Ádám, szeretlek. Férjem repülő. Jó leszállást!* (1937 BK/N), 3. *A föld ura (+ vámpírfej)* (1956 M), 4. *A halál érted is eljön* (1953 H), 5. *Akasztofán végeztem* (1951 M), 6. *Akkor juss eszembe, mikor pohár van kezembe* (1954 M), 7. *A lejtőn nem lehet megállni* (1948 BK/N), 8. *Állítsátok meg a földet, le akarok szállni róla. Gondold meg fiú, hisz mikor indul egy új világ?* (1951 BL), 9. *Állj fel!* (1954 Has), 10. *Alvilág csavar-*

gója (1948 H), 11. *A mama betörője* (1959 JL), 12. *A nevem imába lehet foglalni* (1956 Has), 13. *A nők tesznek a sírba* (1945 JK), 14. *Anyám, a családban kell egy rossz* (1954 BK/N), 15. *Anyám, vesszenek a szüzek* (1955 JK), 16. *Apám és anyám szívembe zárlak* (1944 M), 17. *A pénz boldogít* (1956 JK), 18. *A szerelem öl, butít, nyomorba dönt. Egy lány csavargója lettem* (1953 JL), 19. *Asszony miatt bűnhődöm* (1944 V), 20. *Atomsorompó* (1959 BK), 21. *Auf der Heide blüht ein kleines Blümelein und das heisst Erika* (1943 BL), 22. *Az élet játék, de játszani tudni kell vele* (1960 H), 23. *Az ember a földön csak vendég* (1956 H), 24. *Az erő nem hatalom* (1951 BK), 25. *Az évek múlnak, de boldogság sehol* (1952 M), 26. *Az inség nálam vagy* (1955 JK), 27. *Azt csinálsz velem, amit akarsz* (1949 JK), 28. *Balszerencse* (1954 JK), 29. *Becsapott az élet, 1962* (1942 BK), 30. *Béke* (1940 M), 31. *Békét* (1960 M), 32. *Betörő is voltam, csak még rablógyilkos nem* (1947 JK), 33. *Bika* (1958 JK), 34. *Birtam Lacit* (1947 JK/N), 35. *Bízom benned* (1955 JL), 36. *Boldog légy, míg élsz, anyám* (1951 JK), 37. *Boldogságért bilincsel fizettem* (1953 JL), 38. *Bor, sör, pálinka, szex* (1958 M), 39. *Box* (1964 JK), 40. *Börtönben fiad, sírjál, anyám* (1948 BK), 41. *Bús, szomorú az élet, hogy mikor láttak, a jó isten tudja* (1950 JK), 42. *Bűnért bűnhődni kell* (1955 BL), 43. *Bűn és börtön* (1948 BL), 44. *Bűn nélkül szenvedek* (1953 JK), 45. *Büntess és bűnhődj!* (1966 JK), 46. *Bütyi szenvedek, mert szeretlek, 1975* (1954 BK/N), 47. *Csak azt ne mondd, hogy hűvös a börtön, éjjel rács van a csillagokon* (1953 H), 48. *Csalódás az élet* (1959 JK), 49. *Csillagos ég az otthon, Mazsi* (1956 JK), 50. *Csövesnek születtem* (1956 M/N), 51. *Csupa romantika az életem* (1950 H), 52. *Dávid, ne félj (+ indiánfej)* (1956 M), 53. *Drága férjem, Pista, csakis a tiéd leszek* (1921 JK/N), 54. *Drágán fizettem* (1941 BK), 55. *Édesanyám jósága örökké élni fog előttem* (1923 BK), 56. *Édesanyám szavára nem hullgattam* (1944 JK), 57. *Egy kézzel nem lehet taposolni* (1950 JL), 58. *Egy nő volt az életem megrontója* (1952 H), 59. *Élni — és élni hagyni* (1944 JK), 60. *Ember, ha félsz, nem élsz* (1952 H), 61. *Én csak baszni szeretem a pinát, ebbe füljak bele* (1947 BL), 62. *Engem nem szeret más, csak a halál* (1954 H), 63. *Én úgy szeretnék részeg lenni* (1928 M), 64. *Én vagyok a Dunapart Napóleonja* (1953 JK), 65. *Érted züllök, 1961* (1941 JK), 66. *Esküszöm* (1955 M), 67. *Fáj a szívem, jaj meghalok* (1944 JK), 68. *Fáj az emlékezés* (1940 BK), 69. *Faluváros* (1942 JK), 70. *Fáni szeress, hogy szeretve légy* (1944 BK/N), 71. *Fattyú* (1957 JL), 72. *Fehér galamb nem szereti úgy a párját, mint én téged* (1936 BK), 73. *Felettem kék az ég* (1936 BK), 74. *Fizetni kell mindenért* (1954 JK), 75. *Fogadd el a szívemet, a szív csak a tiéd* (1932 JK), 76. *Free* (1954 H), 77. *Fuss, ha lopsz* (1961 JL), 78. *Gold boy* (1947 M), 79. *Gypsy boys little bogs* (1954 BL), 80. *Gyászba borult felettem az ég is* (1940 H), 81. *Ha csalódni akarsz, kövess* (1960 H), 82. *Ha megcsalsz, meghalsz* (1943 M), 83. *Ha meghalok, ne kérdezd, hogy mitől hideg a lábam* (1958 H), 84. *Ha meghalok, nem élem túl* (1959 JK), 85. *Halál rátok, hűtlen asszonyok* (1951 H), 86. *Háremből ki a nagyvilágba* (1955 JK/N), 87. *Hazám földjén száműzött vagyok* (1943 Has), 88. *Hideg vér* (1954 JK), 89. *Higgy, remélj, szeress* (1928 BK), 90. *Hol a boldogság?* (1950 JK), 91. *Huligánok egyesüljete* (1944 H), 92. *Húsz év sitt Mariért, mert bűn az élet* (1959 JK), 93. *Hű leszek hozzád Katókám halálodig* (1944 M), 94. *Hűtlenségem vitt a sírba* (1948 M), 95. *Igyál sört, ne dolgozzál* (1953 Has), 96. *Így lángol a szívem érted* (1931 BK), 97. *Inség nálam vagy* (1958 JK), 98. *In vino veritas* (1955 M), 99. *Isten velem, ki ellenem?* (1947 M), 100. *Izom* (1955 BK), 101. *Játék az élet, de játszani tudni kell, cica* (1956 Has), 102. *Jó bor, jó egészség* (1944 BK), 103. *Jobb állva meghalni, mint térdén állva élni* (1950 JK), 104. *Juli, ha kimegyek,*

jól lakok nálad nápolyival (1950 H), 105. *Jutka, szeretlek. Te minél jobbangyűlölsz, én annál jobban szeretlek* (1951 JK), 106. *Kakas, kakas* (1954 BK/N), 107. *Kaland az élet, nem wóvív* (1958 M), 108. *Kedvelem a budapesti Vidám Parkot, Tibi* 1966 (1949 BK), 109. *Kegyelmet nem kérek, de nem is adok* (1946 Has), 110. *Keserű karácsonyom volt* (1935 JK), 111. *Kishitűség a szüzesség* (1955 H), 112. *Kisfiam, szeresd a nagymamát, mert féltő gonddal csak ő vigyáz tereád* (1939 Has), 113. *Kockán forog az életem (+ dobókocka)* (1958 JL), 114. *Kurvák egyesüljetek!* (1960 JK), 115. *Lamor wechio (vechio!) non faruggine* (1949 M), 116. *Le a szűzekkel!* (1955 BL), 117. *Legyél szép, hű, perverz, okos* (1954 Has), 118. *Magányos élet veszélybe dönt* (1941 Has), 119. *Mari, ha csalódní akarsz, bízz az emberekben* (1959 JK), 120. *Megölni meg tudtok, de megtörni nem* (1951 H), 121. *Megtanultam ölni, de szenvedni nem* (1953 H), 122. *Míg élek, remélek* (1955 JK), 123. *Mindenem a szabadság* (1934 BK), 124. *Mindenki egyért, egy mindenkiért* (1951 M), 125. *Mindenkit elfelednek egyszer. Úgy fáj az emlékezés* (1943 H), 126. *Mindent el lehet feledni, csak az anyai szeretetet soha* (1933 M), 127. *No én megyek, várjál én is* (1960 JL), 128. *Néhány kusza sor elsárgult lapokon, ez jelzi, miért ül halál az arcokon* (1952 H), 129. *Nehéz a rabélet, meggyötri testemet* (1959 H), 130. *Nem azért születtem, hogy éljek, hanem azért, hogy az ördögöt felidézsem* (1956 H), 131. *Nem az idő múlik, mi változunk* (1940 BK), 132. *Nem élek ötszáz évig* (1955 M), 133. *Nem éltem egy boldog percet 23 évig* (1942 BK), 134. *Nem félek* (1953 Has), 135. *Nem lehet, hogy szeresselek* (1945 JL), 136. *Nem tudtok megtörni* (1940 M), 137. *Ne ölelj, míg nem szeretsz* (1951 M), 138. *Nincs irgalom bosszú nélkül* (1939 H), 139. *No-no never fort est fortuna adjuvat* (1943 BK), 140. *Non veritas* (1953 JK), 141. *Nő a férfi megrontója* (1953 BL), 142. *Nőkhöz vagyok bilincselve* (1956 JK), 143. *Oderint dum metoant* (1951 H), 144. *Odi et amo* (1954 H), 145. *Odi et nihil humanum* (1953 M), 146. *Omnia vincit amor* (1952 M), 147. *One-way* (1958 JK), 148. *Ott élek én, ahol kék az ég* (1957 JK), 149. *Ölelem a babámat* (1935 BK), 150. *Ölj meg, csak csókolj* (1951 JK), 151. *Ördög légy, 1961* (1943 BL), 152. *Örökké élsz bennem* (1953 JK), 153. *Örök vadászmezők* (1952 H), 154. *Pipacs, a karodat szeretem* (1938 JK/N), 155. *Rács mögött az élet lassan múlik* (1954 H), 156. *Reszkess jard* (1948 BK), 157. *Rosalía tu seim mala mia vita* (1959 H), 158. *Rossz vagyok és az is maradok* (1953 JK), 159. *Seans the life* (1947 JK), 160. *Semmiféle fizikai munkát nem vállallok* (1952 JK), 161. *Senki sem tökéletes* (1955 M), 162. *Sérthetetlen marad a remény* (1956 JK), 163. *Sic fata volunt* (1948 H), 164. *Siralomvölgy az élet* (1950 BK), 165. *Süss rám (+ pálmafa, nap)* (1950 M), 166. *Szabadság, szerelem, örökké feledhetetlen* (1952 JK), 167. *Szeress, remélj, szenvedj* (1955 H), 168. *Széplábi Mária* (1929 JK), 169. *Szeress vagy utálj* (1949 BK), 170. *Szeretkezz és ne háborúzz!* (1957 JK), 171. *Szeretni csak egyet lehet* (1933 BK), 172. *Szívem fáj, nem bírom a szenvedést, árva szívem reszket* (1931 BK), 173. *Szív küldi...* (1941 M), 174. *Szüzesség luxus* (1952 BL), 175. *Szüzesség nem luxus* (1955 H), 176. *Taposd szét a gyűlöletet* (1957 BL), 177. *The underworld Boy* (1947 JK), 178. *Tied lesz az utazás az álmvilágba* (1939 Has), 179. *Utálok járdra menni* (1946 M), 180. *Utólrélek* (1951 JK), 181. *Üldöz a sors, és nincs egy szabad percem* (1950 BL/N), 182. *Úsd, vágd, nem apád* (1955 JK), 183. *Üss* (1952 JK), 184. *Ütött az órád* (1957 H), 185. *Vae victis* (1951 JK), 186. *Vagabund mondo* (1949 H), 187. *Valaki kell nekem is* (1944 BK), 188. *Valaki vár, ha hazamész* (1959 BK), 189. *Van, aki vár (+ hóhér)* (1940 Has), 190. *Velem ne kötekedj* (1941 BK), 191. *Veni, vidi, vici* (1954 M), 192. *Vérdíj Árpi fejére (+ kalapos női alak hirdetés olvas)* (1944 Has), 193. *Vért vértért* (1950 JK), 194. *Vesztesnek*

születtem (1951 BK/N), 195. *Világ huligánjai egyesüljete*k (1949 BK), 196. *Viszem a szerelem kulcsát* (1945 M), 197. *Viva de (la) legio d'amour* (1949 BK); 198. *World hobo* (1954 H), 199. *Zöldszemű szörny* (+ félmeztelen női alak) (1938 BK), 200. *Zsuzsa, légy hű mindhalál*ig (1957 JK).

BALÁZS GÉZA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a wolfenbütteli magyar—német szójegyzékhez

1. A wolfenbütteli szójegyzék anyagának 1986-ban történt közzétételével (MNY. LXXXII, 73—7) e Benkő Loránd biztatására vállalt feladatomat lényegében befejeztem: a nyelvemlék a hazai kutatás számára hozzáférhetővé vált (i. m. 73). MOLLAY KÁROLYNAK a folyóiratban nemrég megjelent dolgozata (MNY. LXXXIII, 486—93) azonban a szójegyzék újabb tanulmányozására készítetett. E vizsgálódás eredményeiről kívánok itt beszámolni. Mondanivalóm elsősorban néhány szó olvasatára s Mollaynak véleményem szerint nem mindig meggyőző következtetéseire vonatkozik.

2. Mollay egy szerinte a szójegyzékben található s eddig fel nem ismert, a nemi szervek nevére vonatkozó fogalmi csoport valószínűsítése érdekében bevonja gondolatmenetébe a nagyközönség tájékoztatására írt újságcikkemet is (Magyar Nemzet 1985. július 31.), nevezetesen a cikknek azt a részét, amelyben a Hans Hammer feljegyzte szavakat Rotenburgi János deák szójegyzékével állítom szembe. A jeles szerzőnek nagy erudícióval kifejtett arra vonatkozó nézetével, miszerint a nemi szervek nevének felvétele egy középkori szójegyzékbe nem kicsapongó életmód jelének tekintendő, meggyőződéseim szerint mindenki egyetért. Megbírált cikkemben viszont egyáltalán nem az ilyen szavakról írtam, hanem János deák szókincsének (nyelvtörténetünk számára valóban kincsek!) arról a nem csekély részéről, amely a német vendégnek kocsmázásban (*Kulcsár, adj te bort* stb.), kurvázkodásban (*Schaffarinna, adj te heve picád* stb.) és obszcén szitkozódásban (*fékum hugodat*) való jártasságát bizonyítja (vö. MOLNÁR JÓZSEF—SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976. 65 kk.). Mivel Hammer szójegyzéke ezzel szemben „a legszükségesebb magyar nyelvi érintkezéshez használt” (Mollay i. m. 487) szókon és kifejezéseken felül jelentékeny, kifejezetten vallásgyakorlati érdeklődést tanúsító nyelvi anyagot tartalmaz, az újságcikkemben tett szembeállítást továbbra is teljesen helytállónak kell tekintenünk. Ezt azért vagyok kénytelen hangsúlyozni, mert Mollaynak újságcikkemet három helyen is elmarasztaló — s mint a fentiekből kitűnik: téves — ítéletére elfogadhatatlan következtetéseket épít.

3. Nézzük meg tehát a Mollay fölfedezte fogalmi csoport szavait, elsőként azt a szót, amelynek azonosításánál szerzőnk a Magyar Nyelv-beli javaslatommal ellentétes véleményyt hangoztat. A „88. sz. szópár magyar tagját Futaky egy tetszetős etimológia . . . kedvéért *büchenet* alakban írja át” — állítja Mollay (i. m. 489), aki ezt így csak azért írhatta, mert nyilván elkerülte figyelmét, hogy már az 1981-ben közzétett — egyébként általa is említett — cikkben (FUM. 5. sz. 231—8) a „tetszetős” szláv etimológiától teljesen függetlenül ugyanezt az olvasatot javasoltam. A szó helyes olvasata Mollay szerint „kétségtelenül *bútheret*”. Ezt az alakot aztán a nemi szervek vélt fogalmi csoportjába

sorolja, s a mai *bögyörő* 'kisfiú hímvesszője' szóval azonosítja, sőt továbbmenve kijelenti, hogy „a szónak nyilván [!] már szójegyzékünk írásakor megvolt az első eredeti (*ein brot* 'egy fajta kenyér') jelentése (i. m. 489 kk.).

1987 decemberében három — az 1986. évi közleményben említettekkel nem azonos — tanítványommal együtt a wolfenbütteli könyvtárban újból megvizsgáltam Hans Hammer mintakönyvét. A 88. sz. szópár tagjának Mollay által vitatott grafémiáit s a kapcsolódó grafémákat egybevetettük a szójegyzék összes megfelelő grafémapárjával, sőt ezen túlmenően figyelembe vettük a mintakönyv több más szöveges helyét is. Megállapítottuk, hogy Hammer írásgyakorlatában a *ne* grafémapárt főleg az különbözteti meg a *re* pártól, hogy amíg az *n* az *e*-t ennek alsó részén érinti, az *r* ellenkező tendenciát mutat: inkább az *e* felső feléhez kapcsolódik. A döntő tollvonások gyakran a hajszálnál is finomabbak, a mikrofilmről készült nagyítás feltehetően nem mutatja őket világosan. Szavunk esetében mind a három vizsgáló egymástól függetlenül *ne* s nem *re* kapcsolatot észlelt, mint az előző négy az 1986. évi közlemény helyszíni előkészítése alkalmával. Nem alakult ki egységes nézet a *c* vagy *t* kérdésében; az egyik vizsgáló pl. egy *r* olvasatot is lehetőnek tartott. Egy azonban minden kétséget kizáróan kiderült: a szó helyes olvasata semmiképpen nem *bütheret*, a legvalószínűbb továbbra is *büchenet*.

De nem csupán a szó külalakja mond ellent Mollay javaslatának, hanem téves olvasatára alapított érvelésének gyengesége is: 1. a *bögyörő* szó első hiteles adata 1842-ből való; 2. tréfás hangulatú nyelvjárási szó (TESz.), alkalmasint hangfestő eredetű, s így már eleve nem valószínű, hogy régi; 3. az első, eredeti (!) 'egy fajta kenyér' jelentésnek semmi nyoma nincs a forrásokban; 4. egy ilyen jelentésnek a feltételezése egyébként is a valószínűtlenségek világába tartozik a kérdéses gyermeki testrész (ide értve az angyalbögyörőt is) és a kenyércipő (nem darabka kenyér!) áthidalhatatlan nagyságrendi különbsége miatt.

A fentiek szerint nincs akadálya a 88. sz. szópár magyar tagja szláv eredeztetésének. S ha ez az etimológia valóban tetszetős, vagyis belátható, az csak növeli a valószínűségét.

4. A 87. sz. szópár *mutz* olvasatú tagját Mollay — összhangban fölfedezettnek vélt fogalmi csoportjával — a középkori német nyelvjárások 'weibliche Scham' jelentésű szavával kívánja azonosítani. Mivel — mint láttuk — a 88. sz. szópárnak nincs köze a nemi szervek fogalmi csoportjához, hanem egyértelműen a kenyérféleségek fogalmi körébe tartozik, nem lenne meglepő (sőt Mollay csoportosítása szerint egyenesen várható), ha a 87. sz. szópárról is valami kenyérféleségre vonatkozó jelentés derülne ki. Több jel valóban arra mutat, hogy itt kell keresni a szópár valódi értelmezését. MATTHIAS LEXER „Mittelhochdeutsches Wörterbuch” c. művében pl. a következő adatokat találjuk: *mutsche*, *mutze*, *meutze* stb. 'ein brot von geringerer größe und beschaffenheit' (1974². 2259 kk.). A szó a Mollay idézte elzászi szótárban is fellelhető: *MoTSCH—MuTSCH* . . . *Motscheⁿ*, *Mutscheⁿ* 'missratener, schlecht gebackener Laib Brot . . .' (E. MARTIN—H. LIENEART, Wörterbuch der elsässischen Mundarten. Strassburg, 1889—1907. 742). Tisztázatlan még a szópár *büfchet* olvasatú első tagjának megfelelő értelmezése. Szóba jöhet esetleg egy idevágó jelentésű szláv etimológia, annál is inkább, mert ilyenre több példánk van a szójegyzékben (24., 88. és 106. sz.). Nem tűnik lehetetlennek, hogy a kiterjedt *pekú*, *péó* szócsalád (VASMER, RussEtWb. II, 331, 352 kk.) valamely jelenleg számomra még ismeretlen tagja volt Hammer forrása, hiszen több szláv nyelvben találunk párhuzamos jelentésű ilyen szót, mint *peč* 'Ofen, Bakkofen, Heizofen; . . . Gebakk, Gebäck' (I. FILIPOVIĆ et. al., Novi Rječnik hrvatskogo i nje-mačkogo jezika. Zagreb, 1875. II, 1068); vö. orosz *peč* 'Brot, Gebäck'. A kérdés további vizsgálatra szorul.

5. Az építőmesternek tulajdonított, a nemi szervekre vonatkozó fogalmi csoportosítás harmadik tagjaként tárgyalja Mollay a 86. sz. *mag* — *eichel* (*makk* — *Eichel*) szópárt is, elvetve annak a lehetőségét, hogy a szó itt elsődleges jelentésében szerepel. A Hammer mesterre oktrojált kizárólagos 'hímvessző vége' értelmezés azonban támasz hiányában nagyon gyenge lábakon áll, annál is inkább, mert valószínűtlen az, hogy a följegyző — ha valóban szándékában volt a nemi szervek szavait megörökíteni — a férfi esetében nem a Rotenburgi János deák tanúsága szerint is közismert szót (akarod e *faszot*) jegyezte volna fel. Ha a szójegyzék tartalmi összetételét s abban a 86. sz. szópár helyét elfogulatlanul vizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy ilyen alapon sincs igazi ok az elsődleges jelentés elvetésére. Már 1986-ban megemlítettem, hogy Hans Hammer jegyzékében a szavak jó része — tehát nem egésze — fogalmi csoportokban jelenik meg (i. m. 76). Mollay ezzel szemben egy látszólag töretlen felépítésű, kivételt nem tűrő fogalmi rendszerezést kísérel meg az építőmester szókészletében kimutatni. A tüzetes vizsgálat során azonban más derül ki: a tetszetős rendszert nemcsak a fogalmi csoportok közé ékelődött társtalan szavak „zavarják”, hanem fogalmilag valójában idegen szavak nem egy esetben a Mollay kinevezte egy-egy csoport tömbjét is megtörik. Így például a „vallás” címmel ellátott, szerzőnk szerint a 38—47. sz. szavakat magába foglaló csoportban nincs helye a kirívóan erőltetett magyarázattal benne hagyott 40. sz. *apa* szónak („nyilván [!] a *gotvatter* szó magyar megfelelője után érdeklődött”), de többé-kevésbé erőltetett a 38. sz. *mit hazudsz*, 45. sz. *jó* és 47. sz. *nem jó* besorolása is. Az 1986-ban közzétett szójegyzék tanulmányozója könnyen megtalálhatja a további példákat.

A fentiekre való tekintettel a „színek” és a „kenyérféleségek” fogalmi csoportja között meghúzódnó 86. sz. szópárt bizvást annak tekinthetjük, ami: a tölgy és a bükk természetét jelölő magyar és német szónak.

6. A nyelvi tényekkel valójában nem igazolt kérdéses fogalmi csoportot „előírás a nemi szervek ábrázolásánál” címmel több más állítólag „ábrázolásra” vonatkozó szócsoporttal együtt Mollay beágyazta a szójegyzék szerinte következetes tematikai szerkezetének „a templom belső kiképzése” elnevezéssel ellátott szakaszába, feltehetően evvel is erősítendő a csoport meglétének benyomását. Tematikai táblázatát közvetlenül megelőző fejtegetésével azonban szerzőnk maga húzza ki a talajt a nemi szervek szó-csoportjának képzőművészeti megközelítésű bizonyítása alól. Nincs okunk ugyanis kételkedni Mollay következő megállapításában: „A középkori egyházi művészetben meztelenül csak szimbolikus alakokat (az erények, a lélek megszemélyesítőit) és a kis Jézust ábrázolták, másokat ágyékkendővel, mint szójegyzékünk Krisztusát” (i. m. 492). Ha ezek után megnézzük a táblázatban, kik azok a bibliai személyek, akik magyarországi templom(ok)ban való állítólagos ábrázolása kapcsán Hans Hammer bizonyos további szavakat jegyzett fel, azt látjuk, hogy mindegyiknél öltözképes vagy legfeljebb ágyékkötős ábrázolás jöhet szóba. Nemi szervek ábrázolását szabályozó előírásnak ezeknél tehát nincsen helye.

Magukról a Mollay javasolta ábrázolásokról itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy az 1471-ben kőfaragó mesterként (Steinmetz) felszabadult későbbi építésvezető életrajzi adatai s mintakönyvének tartalma alapján legjobb esetben azt tételezhetjük fel, hogy a Magyarországon tartózkodó Hans Hammernek egy-egy kőszobor kialakításánál lehetett szerepe. Így nagyon is kétséges, amit MOLLAY cikkében a templom belső kiképzéséről olvashatunk. Szerzőnk ötletei ugyanis jórészt alakcsoportok megjelenítését kívánó ábrázolásokra vonatkoznak, amelyek kivitelezése a középkori magyar egyházművészet lehetőségeinek ismeretében csak mint falfestmény képzelhető el.

Egy ritkán tárgyalt morfémafajtánkról

A mai magyar szakirodalom az alaktani elemek között a prefixumok csoportját nem tárgyalja, pontosabban ilyen morfématípust nem különít el. A segédmorfémák kapcsolódási rendjéről megállapítja, hogy helyük a szóalakban a szótó mögött van.

A nyelvi elemek leírásában azonban mégis találkozunk a *prefixum* megjelöléssel: a felsőfok *leg-* elemének és az igekötők minősítésében. „A magyar nyelv toldalékai általában a *tő* után állnak, tehát szuffixumok. A *tő* előtt — vagyis mint prefixum — csak egyetlen kötött szóelem foglal helyet: a *leg-* szócska; továbbá az igekötők, melyekről már említettük, hogy átmeneti helyet foglalnak el a toldalék és az önálló szó között.” (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 213.) A MMNyR.-nek a szóelemek általános kérdéseit taglaló fejezetében nem esik szó prefixumokról, csupán a felsőfokjel kivételes pozíciójáról: „A *leg-* felsőfokjel mégis megelőzi a szótövet” (i. m. I, 301). A fokozásról szóló részben a felsőfok jelét már egyértelműen prefixumnak minősíti. Az igekötő definíciója pedig így kezdődik: „Az igekötő (prefixum verbale)” (i. m. 263).

DEME LÁSZLÓ a segédmorfémákat — a *tő*höz viszonyított — sorrendi helyük szerint minősíti: „Helyzete alapján az affixum lehet prefixum (előtét), infixum (közbeültetett elem) és szuffixum (toldalék). Nyelvünkben ez az utóbbi típus a legismertebb; de prefixumszerű eszközünk is van: a felsőfok *leg-* szócskája; s e felé van fejlődőben az igekötő is (bár e fejlődésében erősen hátráltatja az, hogy elválhat az igétől)”. (DEME LÁSZLÓ, A beszéd és a nyelv. Bp., 1976. 44.)

A prefixum elvi meghatározása egyszerűnek tűnik: a szóalakban a szótó előtt álló kötött morféma. A gyakorlatai elhatárolás azonban sokkal nehezebb. A prefixum ugyanis érintkezik egyrészt az összetételi *előtaggal* mint önálló szóval, másrészt az *igekötővel* mint segédszóval. Az igekötők pl. — a képzőkhöz hasonlóan — a szóalkotás eszközei, így lexémaértékük nincs, ellenben (korlátozott) alaki önállóságuk folytán külön szófajt alkotnak, önálló szótári szavak. Mi számít hát prefixumnak? Kritérium-e a képzőjelleg, perdöntő-e a szófaji besorolás, ill. a lexémaérték? Vannak-e nyelvünkben olyan elemek, amelyek prefixumnak minősíthetők? Ezekre a kérdésekre keressük a választ a következőkben.

Már a kérdések is megkívánják, hogy — mielőtt a prefixumok tulajdonságait áttekintenénk — előljáróban röviden tisztázzuk a lexéma, a szótári szó és a morfématípusok közötti főbb összefüggéseket. Az eltérő megközelítési módokból adódó különféle lexéma-meghatározások ismeretében azt mondhatjuk, hogy a lexéma az egymással paradigmatis viszonyban álló szóalakokat (paradigmasort) képviselő ideális (elvont) nyelvi elem, a szóképzlet alapegysége. Egyfelől tehát egy-egy szóalakcsoport tagjaiból elvont egység, másfelől ezen szóalakok megalkotására szolgáló minta. (Vö.: PAPP FERENC, Szövegszó — szóalak — lexéma: Nyr. XCVIII, 76 — 82; BERRÁR JOLÁN, Morfológiai szerkezetek — szintaktikai szerkezetek: MNy. LXXI, 35 — 40.)

A szakirodalomban a *lexéma* és a *szótári szó* általában azonos fogalom. Az árnyaltabb megfogalmazásokból azonban az derül ki, hogy a szótári szó a lexéma reprezentánsa. Legvilágosabban ezt JUHÁSZ JÓZSEF fogalmazza meg: „érdemes szót ejteni a lexémának egy olyan megjelenési formájáról, amelyet a szótárszerkesztő gyakorlat hozott létre: ez pedig a szónak a *szótári alakváltzata*” (Vázlatok a szó portréjához: Tanulmányok a mai magyar nyelv szóképzlettana és jelentéstana köréből. Bp., 1980. 99 — 120). A lexéma tehát lexikológiai fogalom, a szótári szó (pontosabban: szótári egység) pedig lexikográfiai. A szótár ugyanis — céljától, rendeltetésétől függően — nemcsak szavakat tartalmazhat (vö.: PAPP FERENC i. m.; BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár. Bp., 1979. 120 kk.). Igaz, a szótárak zömmel lexéma értékű elemeket foglalnak magukba (a szótárírói gyakorlatban többé-kevésbé elfogadott alakban). Ez természetes, hisz az elvont egy-

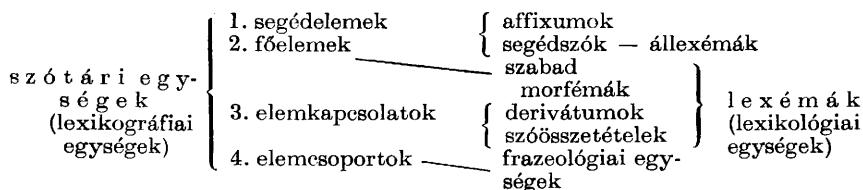
séget csak konkrét alakkal reprezentálhatja (ennek buktatóit l. az előbb idézett helyeken). Emellett a szótárást gyakorlati szempontok vezérlik (ezért nem közölnek bizonyos lexématípusokat, pl. igeneveket, ható igéket, közölnek viszont azonos lexémához tartozó szóalakokat stb.). A lexéma = szótári szó azonosság nem segítene, inkább megkötne a szótárárok kezét (segédmorfémák — ragok, előljárók, előképzők —, szuppletív alakok stb. nem kerülhetnének a szótárba).

A fogalmi elhatárolás tehát állománybeli különbségen alapszik: a nyelvi elemek szótári egységként való kezelése nem jelent okvetlenül lexémaértéket. A prefixum pl. nem lexéma, de ez nem zárja ki azt, hogy szótári egységnek („szótári szónak”) minősítsük.

A funkció és az alak szerinti vizsgálat kombinációja alapján DEME három típusba sorolja a morfémákat: szabad (pl. ház, négy), félszabad (után, miatt) és kötött (-ban, -tok) (i. m. 117). Az első két csoport lexéma értékű.

Különbözősége ellenére lényegi hasonlóságot mutat ezzel KÁROLY SÁNDOR felosztása (Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Bp., 1980. 121–56). Ő két morfematípust különít el: fő- és segédelemeket. Az előbbit fogalomszók és névmások alkotják (ez tkp. megfelel DEME szabad morfémáinak), az utóbbit az affixumok és a segédszók (DEME: kötött és félszabad morfémák). Az affixumok között található az általunk vizsgált elemtípus is: „prefixum: leg(szebb)” (i. m. 125). Az igekötővel a segédszavak egyik alcsoportjában találkozzunk: „pre-postpositumok: meg(fog) — (fog) meg” (uo.).

Ezekből kiindulva így vázolhatjuk föl a nyelvi elemek rendszerét:

A segédelemek feladata: a főelemekkel összekapcsolódva a) a lexémák számának gyarapítása, b) a főelemek szintagmaalkotási képességének kialakítása. Az előbbire csupán a képző alkalmas, a többi segédelem nyelvi szerepét a szóalakban tölti be. Közülük alakilag csak a segédszók (segédigék, viszonyyszók, igekötők, tagadószók) szabadok, ám ez szigorú szórendi kötöttséggel jár együtt. Alapvetően grammatikai feladatot látnak el: modális és viszonyító szerepűek (pl. ne, a, meg, után stb.). Mondatfunkciót önállóan nem tölthetnek be.

A segédszókat a magyar nyelveírás hagyományosan szófaji értékkel rendelkező önálló szóknak tartja. Újabban azonban többen megkérdőjelezik a névutó, az igekötő és a névelő szófaji értékét. (Vö. DEME és KÁROLY idézett munkáit, továbbá BERRÁR JOLÁN, Próbák és problémák. NytudDolg. 33. sz., SIMON GYÖRGYI, A szófaji felosztás problémái: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Bp., 1974. 33–57.)

A segédszók csak formálisan hasonlítanak a főelemekhez, minőségüket tekintve — leíró szempontból — az affixumokkal mutatnak rokonságot. A toldalékok (ragok, jelek) a főelemekhez járulva szóalakokat hoznak létre. Ugyanez áll a segédszókra is, azzal a különbséggel, hogy nem szintetikus, hanem analitikus szóalakot alakítanak ki. (Pl.: látta volna, nem szép, ház előtt stb.) Ezért kötött mindig a segédszó sorrendi helye. Igazi lexémaértékük nincs, történetileg megőrzött alaki önállóságuk alapján legfőljebb áll lexémákna k minősíthetők.

Tekintsük át a fő- és a segédelemek legegyszerűbb (alaki) kapcsolódási lehetőségeit.

a) A főelemek (F) és a szuffixumok (A) kapcsolódásai:

F ₁	A ₁	Pl.: <i>ad</i>	<i>-ás</i>	<i>könyv</i>	<i>-ek</i>	<i>sor</i>	<i>-ban</i>
F ₂	A ₂	<i>ír</i>	<i>-ni</i>	<i>év</i>	<i>-ed</i>	<i>világos</i>	<i>-tól</i>
F ₃	A ₃	<i>vág</i>	<i>-hat</i>	<i>per</i>	<i>-é</i>	<i>más</i>	<i>-(a)t</i>

9 l e x é m a

3—3 lexéma

9—9 (szintetikus) szóalak (F₁ + A₁;

F₁ + A₂; F₁ + A₃; F₂ + A₁ stb.)

b) A főelemek és a segédszók kapcsolatai:

F ₁	S ₁	Pl.: <i>János</i>	<i>előtt</i>	<i>nem</i>	<i>felü</i>
F ₂	S ₂	<i>könyv</i>	<i>szerint</i>	<i>a(z)</i>	<i>sok</i>
F ₃	S ₃	<i>parancs</i>	<i>miatt</i>	<i>és</i>	<i>örög</i>

3—3 (+ 3—3 ál-) lexéma

9—9 analitikus szóalak

c) A főelemek kapcsolódásai a felsőfokjellel és az igekötőkkel:

felsőfokjel	F ₁	<i>leg</i>	<i>jobb</i>	3 lexéma
	F ₂		<i>alsó</i>	
	F ₃		<i>több</i>	

lk ₁	F ₁	Pl.: <i>ki</i>	<i>megy</i>	<i>(nem) megy</i>	<i>ki</i>
lk ₂	F ₂	<i>rá</i>	<i>néz</i>	<i>(nem) néz</i>	<i>rá</i>
lk ₃	F ₃	<i>el</i>	<i>talál</i>	<i>(nem) talál</i>	<i>el</i>

9 — 9 l e x é m a

A felsőfokjel tehát helyzete szerint prefixum, szerepe a jelekhez köti, azzal a különbséggel, hogy — szerkezetbeli helyéből adódóan — új paradigmát nem indít el.

Az igekötők nem sorolhatók a főelemek közé, mert sem a segédelemekkel együtt, sem önállóan nem alkothatnak szóalakot (szintagmatagot). Segédszóknak sem minősíthetjük őket, mert — bár mindig főelemek kíséretében fordulnak elő — nem a szóalaknak, hanem új lexéma létrehozásában, elemkapcsolatoknak az építésében vesznek részt. Szerepük a képzőkéhez hasonlóan legjobban. A prefixumoktól viszonylagos alaki önállóságukban térnek el.

A prefixumokat tehát a toldalékokhoz köti nyelvi szerepük, csupán a sorrendi helyükben különböznek. Rokontja őket még az a sajátos produktivitás is, amely a segédelemeket jellemzi. A tüzetesebb elemzés azt mutatja, hogy a magyar szóalakok szerkezetében egész sok „prefixumgyanús” elem lappang. (A típusok részletes leírására máshol kerül sor, itt csak rövid áttekintésük lehetséges.)

a) Tiszán rendelkezik a prefixumok tulajdonságaival a már említett felsőfokjel (*leg-szebb*, *leg-hátso*, *leg-több* stb.).

b) Ide sorolhatók a nyelvünkbe átkerült idegen prefixumok is (pl. *a-politikus*, *de-kódol*, *ex-király*, *ül-logikus* stb.). Ezek egy részében a nyelvtudat nem ismeri fel az alkotó tagokat (*influenza*, *depresszió* stb.), fölsejlik a szerkezet az oppozícióba állítható párokban (*export—import*, *divergens—konvergens* stb.), világos a szerkezet az alap és a prefigált alak párhuzamos használatában (*modern—posztmodern*, *logikus—illogikus* stb.).

c) Az *igekötők* nyelvünk átmeneti jelenségei: önálló szókból prefixumokká vált, ill. váló elemek. Önálló szóvá minősítésük mellett jelentéstani (határozószói irány-jelentés: *belép, rácsap*) és szintaktikai érvek (mondat értékű használat, illetve megszakított és fordított szórend) szólnak.

Jelentését tekintve minden igekötőnek van saját, a határozószóitól eltérő jelentése, funkciója (ált. az akcióminőség kifejezése). Ha nincs, akkor az még nem igekötő, hanem előtag (vö. pl.: *agyonüti*, ill. *végrehajt*, *síkraszáll*, *cserbenhagy* stb.).

Az alaki önállóság viszonylagos és szabályos. (Ehhez vö. VARGA GYULA, Igekötős szerkezeteink szörendi jellemzői: A Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei XVIII, 1987.) Az igekötő a mondatban lényegében nem önállóan szerepel: mindig egy egységes lexémából lép ki, megtartva (nem-lexéma) értékét és funkcióját. Igekötő és ige kapcsolata sohasem szintagmatikus, hanem morfeamatikus.

Ha a *megnézed* szóalak (igekötős) igéjét felszólító módúvá alakítjuk (*nézd meg*) vagy tagadjuk (*meg se nézed*), attól sem az igekötő, sem az ige, különösen pedig az igekötős ige lényeges (jelentéstani, szintaktikai) tulajdonságai nem változnak meg. Korlátozott és szabályszerű alaki önállósága nem önálló szói értékéne k bizonyítéka, hanem önálló szói k o r á n a k hagyatéka.

Bizonyos prefixumcsoportok más nyelvekben is elválhatnak a szótőtől. Közismert a német Vorsilbe szörendi viselkedése (*anrufen — rief an*). Az orosz nyelvben pl. a névmási prefixumokat választhatják el előljárószók (*nyikto — nyi u kogo*, *nyecsego — nye o csom*).

d) Nyelvünk története folyamán sok összetett szavunk elvesztette szerkezeti motíváltságát. Pl. *n é v m á s a i n k* egy részében az előtag vagy elhomályosult, vagy funkciót váltott, az utótag viszont világosan rölismerhető, illetve használatos, pl.: *néhány*, *am-ott*, *vala-mikor* stb.

Leíró szempontból ezek is a prefixumokhoz hasonlóan viselkednek. Használati körük kötött (ma már improduktívak), hisz a névmások száma nem gyarapszik.

e) Vannak szócsonkítással, tükörfordítással vagy szerkezeti elhomályosulással alakult szavaink. Utótagjaik (az adott értékben) önállóan is használatosak, előtagjaik egyáltalán nem vagy csak más minőségben szerepelhetnek, szófaji minősítésük nem egyértelmű. A nagyszámú és igen eltérő tulajdonságú elemek közül némelyek — főleg a produktívabbak — közel állnak a prefixummá váláshoz (prefixumszerű előtagok), pl.: *álarc*, *előtag*, *központ*, *külföld*, *magánügy*, *műszer*, *önálló* stb. Ma a mintegy 50, funkcióját vesztő előtagból 15—20 tart a prefixummá válás folyamatának valamilyen pontján. Hasonlít ez a folyamat a képzők agglutináció útján történő keletkezéséhez.

A prefixumok tehát, ezek a szóalakot balra bővítő segédmorfémák, kimutathatók a magyar nyelvben is. Általában funkcióváltással önálló szavakból keletkeznek. Új nyelvi szerepüket többnyire a szóalkotásban töltik be, így a képzőkkel rokoníthatók (előképzők), de van jelszerű elemünk is: a felsőfokjel (elő-jel). Állományuk nyitott, számuk folyamatosan gyarapszik (igekötők, névszói előképzők).

Az adott alakban önállóan elő nem fordulók a l a k i prefixumoknak nevezhetjük (pl. *leg-*, *vala-*, *elő-* stb.). A j e l e n t é s b e l i e k ugyan szerepelhetnek önálló szóként, de más (szófaji) értékben (pl.: *meg-*, *haza-*, *minden-*, *köz-*, *mű-* stb.). Ezek a szerepváltás mellett eredeti értéküket is megtartották, az alakpárhuzam tehát funkciómegoszlás eredménye.

A *prefixum* szakszónak általánosan elfogadott magyar megfelelője nincs. A régebbi *előképző* megnevezés a fokjel miatt szűknek bizonyul. A funkció és a pozíció lényegi jellemzőit egyaránt jól érzékelteti TOMPA JÓZSEF *előtoldalék* megnevezése (MMNyR. I, 528, ezt veszi át a MMNy. is, 189). Egyszerűsége, tömörsége miatt szerencsés DEME LÁSZLÓ már említett *előtét* kifejezése.

H. VARGA GYULA

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A *Jenő* törzsnév eredetéről. Turkológusaink buzgalma — vagy talán túlbuzgalma? — nyomán és NÉMETH GYULA mostanra klasszikusnak számító „A honfoglaló magyarság kialakulása” (Bp., 1930.) című művének megjelenése óta szinte töretlenül azt vallja a hivatalos magyar történelem és nagyon sok nyelvészünk is, hogy a *Nyék* és a *Megyer* kivételével valamennyi törzsnevünk török eredetű, s ennek következtében törzsi szervezetünk is az volt. E felfogás ellen nyelvészeink közül tudomásom szerint csak BENKŐ LORÁND emelt kifogást, sürgetve a kérdés beható felülvizsgálatát. Indokait ő így fogalmazta meg: „... más az őstörténeti aspektusa annak, ha elfogadjuk, hogy a *Nyék* és a *Megyer* kivételével minden törzsnevünk török eredetű, mint ha számításba vesszük, hogy például a *Kürt*, a *Kér* és a *Keszi* esetében is erősen számításba jöhetnek finnugor-magyar jellegű etimológiai megközelítések.” (I. Magyar nyelvtörténet—Magyar őstörténet: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS. Bp., 1977. 54). BENKŐnek ezt a nagyon is megszívlelendő észrevételét nem tették megukévá kutatóink, a javasolt „beható felülvizsgálat” mostanáig várat magára, s mi valljuk tovább a régi tanítást, noha kétségeink mutatkoznak vele szemben. A tespedésnek ezt a tarthatatlanságát próbálom itt most megbolygatni azzal, hogy megkockáztatom a *Jenő* törzsnevünk eddigi török származtatása ellenében egy finnugorból történő magyarázat lehetőségét felvetni.

NÉMETH GYULA (i. m. 261—4) nagy szintézise óta a *Jenő* törzsnevet is török eredetűnek valljuk, és a török *ynak* 'bizalmas, tanácsadó, miniszter' jelentésű méltóságnév kikövetkeztetett **inäk* magas hangrendű párjából vezetjük le. Noha ezzel a magyarázattal kapcsolatban számításba vehető ellenvetést senki sem tett, bennem mégis egyre több kételykérdés fogalmazódik meg rávonatkozóan. Mindjárt az egyik: vajon egy kikövetkeztetett forma biztos alap lehet-e egy szómagyarázathoz? Erre a kérdésre én csak nem tudok válaszolni. Aztán ott van a *Jenő* név *j*-s szókezdeté! A török etimon alapján ezt inetimologikusnak és magyar nyelvi sajátásnak kell tekintenünk. Átnézve a TESz. *j*-betűs szócikkait, még csak török eredetűt sem találtam ott, nemhogy inetimologikus *j*-vel kezdődő török eredetű párhuzamot. Ez a tény is kétségeket támaszt a származtatás hitele iránt. No és vajon egy olyan jelentésű nevet, mint amit a török etimon mutat, megkaphatott-e egyáltalán egy törzs? Azt még el tudom képzelni, hogy a törzs vezetője ilyen jelentésű nevet kaphatott, de azt már nehezen, hogy maga a törzs is viselhetett ilyen jelentésű nevet. Ehhez ugyanis szerintem az kellett volna, hogy elődeink a mai szupermodern módi alapján szervezzék meg a törzsi intézményt, és a tulajdonképpen harci törzsek mellé valami szakmai vagy politikai tanácsadótörzset is létrehozzanak ezen a néven. — Hát az nem valószínű, hogy így történt! Éppen ezért meg az előbb elmondottakért valószínűtlen maga a névmagyarázat is.

Ahhoz, hogy *Jenő* törzsnevünket, mint már jeleztem, a finnugor alapnyelvből vezessük le, tulajdonképpen még adatgyűjtögetésre sincs szükségünk. A szükséges rokon nyelvi megfelelők összekereségelésének fáradságos munkáját már évtizedekkel korábban elvégezte helyettünk BJÖRN COLLINDER „Fenno-ugric vocabulary” (Stokholm, 1955.) című munkájában. Én tehát itt csupán az ő adatait idézem kissé summázva: fi. *enä* 'great, big'; lp. *ædnä* 'ua., much'; md. *ine* 'great, big'; votj. *uno* 'much'; zürj. *una* 'ua.'; vog. *jäni*, *jenny* 'great, big'; osztj. *eña* 'ua.'; tv. *ani'e* 'ua.' (FUV. 10).

A lapp, votják, zürjén és szamojéd adatok idetartozása elsősorban a hangrendi eltérés miatt vitatható, a többi rokon nyelvi adatok összetartozása viszont kétségtelennek mutatkozik, és rekonstruálni lehet belőlük a finnugor alapnyelvi formát feltehetően így: **enz* 'great, big; nagy'. Később, amikor a magyar nyelvi megfelelőket is beiktatom a sorba, látni fogjuk, hogy az itt megadott alapnyelvi jelentést módosítani kell annyiban,

hogy a 'nagy' jelentés mellé a 'nő, növekszik' jelentést is oda kell gondolni, tehát az alapnyelv szavát nomenverbumnak kell feltételezni.

Az ugor nyelvi megfelelők tanúsága szerint kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi szavunk az ugor korban többszörös változást szenvedett. A szó elején kibővült egy inetimologikus *j* hanggal, ami egyébként gyakori nemcsak az ugor, hanem a többi rokon nyelvekben is (vö. *ég, éj, él* stb. szavaink megfelelőit: TESz. I, 709, 730, 736: idézett c. alatt). Így etimonunk feltehető ugor kori alapalakja **jen3/-l* 'nagy; nő, növekszik' lehetett. *Jenő* törzsnevünket már ebből szabályszerűen levezethetjük, ha azt igenévi származéknak fogjuk fel 'növő' jelentésben, minthogy a magyarban az igenévképzős származékokban ilyen változási sor mutatható ki: **jeney > *jeneű > *jenő > Jenő*. Ám az obi ugor megfelelők arra utalnak, hogy az ugor korra feltételezett alapalakból még az ugor korban egy **jenāk3* származék alakult, melyben a *-k* az uráli eredetű adj. denom. képző (vö. LEHTISALO: MSFou. LXXII, 341). Ebből aztán a vogulban a képző $\gamma \sim \emptyset$, az osztjakban $\gamma \sim \chi \sim \emptyset$ változásával kialakult a ma is élő forma. A magyar *Jenő* törzsnev szabályszerűen levezethető ebből az ugor kori származékból is, minthogy a fejlődési sor az előbbiekhöz hasonlóan itt is a következő lehetett: **jeney > *jeneű > *jenő > Jenő*. De a jelentés ez esetben 'nagy' lehetett csak. Végül is tehát azt nem lehet biztosan eldönteni, hogy a két lehetőség közül melyiknek a fejleménye a *Jenő* törzsnev, ezért jelentését is csak 'nagy; nővő, növekvő' formában adhatjuk meg, de az bizonyos, hogy finnugor eredetű.

Hangtani problémája nemigen kerül ennek a magyarázatnak, jelentéstani oldala azonban esetleg támadható. Fölvetődhet ugyanis az a kérdés itt is, amit én fejtegetésem elején a török származtatással kapcsolatban megemlítettem: nevezhető-e így egy határozottan hadi célokat szolgáló törzs? Diplomatikusan, no meg egy kis iróniával, azt válaszolhatnám erre a kérdésre, hogy ha a törökből származtatott *Kér* törzsnev esetében már több mint fél évszázada hiszünk egy ilyen lehetőségben, akkor miért ne hihetnénk a finnugorból magyarázott *Jenő* törzsnev esetében? Mégis inkább azzal próbálom ennek a névadásnak a lehetőségét hitelesíteni, hogy utalok rá, miszerint a törzs tagjainak termete, illetve számuk gyarapodása, okot adhatott akár a 'nagy', akár a 'növő' jelentésű szóval történt megnevezésre. A névadás okának harmadik lehetőségeként említett tesztek még itt egy dédelgetett, de magam is elég naivnak tartott elgondolásomról. Amilyen célszerűen és jól átgondoltan megszervezték elődeink a törzsi intézményüket, talán nem lehetetlen az sem, hogy már előre gondoltak az egyes törzsek háborúban pusztuló harcosainak az utánpótlásáról is. Ha ez ténylegesen így volt, csak a *Jenő* törzs lehetett az az ifjabból összeverbuvált csoport, amelyiknek folyamatosan és módszeresen képzett tagjaiból kikerült ez az utánpótlás. Erre a gondolatra az a jelentéstani lehetőség vezetett, amely megengedi, hogy a *Jenő* nevet 'növendék'-nek is értelmezzük.

Úgy vélem azonban, magyarázatomban nem a jelentéstani problémák okoznak súlyos nehézséget, hanem inkább az, hogy *Jenő* törzsnevünk társtalannak mutatkozik eddigi ismereteink szerint a magyar nyelvben. Azért súlyos nehézség ez, mert a gyakorlat arra utal, hogy nyelvünknek az ilyen egyedülálló szavai általában idegen jövevények, s így ez esetben is gondolhatunk ilyesmire kutatótársaim. Meggyőződésemm azonban az, hogy itt a társtalanság csupán látszólagos. Van a *Jenő* törzsnevének etimológiailag megfelelő társa a magyarban mind a köznevek, mind a tulajdonnevek körében bőven, csak ki kell mutatni. Ha számba vesszük nyelvünknek azokat a finnugor eredetű szavait, amelyek alapnyelvi fokon *j*-s szókezdetet mutatnak, tapasztalhatjuk, hogy azokban háromféle megfelelés jelentkezik. Egyes esetekben szókezdő fgr. **j > magyar j* (l. *jég, jó, jön* stb., TESz. II, 268, 275, 282: idézett c. alatt); máskor viszont a szókezdő fgr. **j > magyar gy* megfelelés tűnik élénk (l. *gyakran, gyalog, gyökér* stb., l. TESz. I, 1115, 1116, 1133: idézett c. alatt); végül pedig a szókezdő fgr. **j > magyar ∅* megfelelésre is meg lehetősön sok példát találunk (l. *ideg, íj, iszik* stb., TESz. II, 185, 195, 245: idézett c.

alatt). A megfeleléseknek ez a hármas lehetősége, úgy hiszem, nemcsak a különböző szavakra érvényes, hanem ugyanazon szón belül is. Így pedig mindjárt elének tárulkozik a *Jenő* törzsnév etimológiai társainak egész sora. A közneveink közül három olyat említék, amelyeket hangtani és jelentéstani nehézségek nélkül ugyanabból az etimonból lehet levezetni, amelyikből én a *Jenő* törzsnevet főntebb levezettem. Ezek a következők: *önik* igénk, *ünő* főnevünk és *gyenge* melléknevünk.

A XIX. század elején felújított *önik* igénknek a Halotti Beszédben jelentkezik legkorábban *unuttei* formában a befejezett igenévi alakja. Kutatóink ezt az igét bizonytalanul bár, de a törökből próbálják magyarázni (vö. TESz. III, 29 *önik* alatt). Én nem látom szükségét a török nyelvből való származtatásának, minthogy hangtanilag minden nehézség nélkül levezethető abból az ugor kori **jen3/-* 'nagy; nő' etimonból, amiből a *Jenő* törzsnevet levezettem. Arra már idéztem példákat, hogy a magyarban szabályos a fgr. eredetű szavak *j > Ø* megfelelése. Itt most még kiemelem azt is, hogy ennek a hangnak az eltűnése szinte kivétel nélkül azt eredményezi, hogy az így szókezdővé vált magánhangzó zártabbá és általában *i*-vé válik (l. fentebb *ideg*, *új* stb.). Az *i > ü* labializáció viszont annyira közönséges nyelvünkben, hogy analógiákat szinte szükségtelen hozni rá. Az ugor kori **jen3-* 'nő' alapalaknak tehát a magyarban szabályos egy ilyen fejlődése is: **jen3- > *in3 > ün-*, ami pedig pontosan egyezik a HB. *unuttei* adat tövével. Nem látom nehézséget a magyarázat jelentéstani részében sem, minthogy az eredeti és konkrét 'nő' jelentésből könnyen levezethető a HB. szavának elvont 'felmagasztosul, felemelkedik' jelentése egy 'túlnővi a többit' értelmezéssel.

Az *ünő* szavunkat is török eredetűnek vélték idáig kutatóink (vö. TESz. III, 1053). Véleményem szerint itt sincs szükségünk idegenben kereskedni, mivel az ugor kori **jen3-* etimonból ez is levezethető. A szó elejének az alakulása ugyanúgy mehetett végbe, mint azt az *önik* igénél láttuk. A szóvég alakulása pedig azzal magyarázható, hogy az *ünő* tulajdonképpen igenévi származék, az *-ő* ennek nyomát őrzi. A változás a magyar nyelvben ilyenképpen képzelhető el: **jeney > *ineŋ > *inő > ünő*. A jelentésben mutatkozó probléma is feloldódik akkor, ha az *ünő* szavunk 'fiatal tehén' jelentésében nem a 'tehén', illetve 'állat' mozzanatot tartjuk elsődlegesnek és dominánsnak, hanem a 'fiatal' mozzanatot. Így ugyanis az etimon 'növő' jelentéséből egy 'növendék' áttétellel világosan magyarázható a 'fiatal' jelentés.

A *gyenge* melléknevünket ismeretlen eredetűnek tartották idáig kutatóink (vö. TESz. I, 1126). Abban az esetben azonban, ha a szóvég *-ge* elemét képzőnek gondoljuk, a *gyen-* tő könnyen levezethető ugor kori **jen3-* alapalakunkból, minthogy arra már idéztem analógiákat, hogy fgr. eredetű szavainkban szabályos a szókezdő *j > gy* megfelelés. Ennek alapján szavunk magyar nyelvi változása ilyen lehetett: **jen3 : > *gyenege > gyenge*. Ha szavunk középkori 'erőtlen' jelentése mellett tekintettel vagyunk a megmutatkozó 'fiatal, zsenge' jelentésére is, a magyarázatban jelentéstani problémát sem kereshetünk, mivel az etimon eredeti 'nő' jelentéséből, ahogy azt már az *ünő* szó magyarázatában meg említettem, egy 'növendék' jelentésáttétellel levezethető a 'fiatal' jelentés, ebből pedig önként kínálkozik a mai 'gyenge' jelentés.

A *Jenő* törzsnévnek e köznévi etimológiai társai mellett számosan jelentkezik tulajdonnévi társak is. A tulajdonneveket azonban bizonytalanabb hitellel lehet származtatni, mint a közneveket, ezért részletesebb kifejtésekbe itt most nem bocsátkozom velük kapcsolatban, csupán lehetőségként utalok néhányra. Idevonhatónak tartom az egykori Gömör-Kishont megyei *Jene* helységnevet (l. FÉNYES, MoGeogSz. II, 154 *Jene* alatt), de az ehhez köthető és gyakran jelentkező *Jene ~ Jeney* családi nevet is. Egészen biztosra veszem, hogy a krónikáinkból jól ismert *Eneh* női név és a Vörösmarty által belőle alkotott *-kő* kicsinyítő képzős *Enikő* (ugyancsak női név) is ide tartozik (l. LADÓ, Magyar utónévkönyv. Bp., 1971. 44 *Enikő* alatt), kapcsolatban is vannak *ünő* közne-

vünkkel, de mint a fentiekből kitűnik, semmi közük a török nyelvhez. Még azt sem tartom kizártnak, hogy az Anonymustól Álmos fejedelem nagyapjának mondott, és kutatóink által titokzatosnak vallott „*Eunedubeliani ducis*” nevének kiemelt része is édestestvére a *Jenő* névnek, *d* eleme bizonyára kicsinyítő képző. Végül idevonom még a túrháti Sonkádön följegyzett *Gyene* családi nevet, aminek -s képzős származéka lehet az a *Gyenes* keresztnév, amit valószínűleg tévesen a *Dénes*-ből szokás levezetni (l. LADÓ i. m. 165 *Gyenes* alatt). Ez jelentkezik a Veszprém megyei *Gyenesdiás* helységnev előtagjaként is, de azt is tévesen a *Dénes* névvel hozzák kapcsolatba (l. FNESz. 251).

BALOGH LÁSZLÓ

Vajda. Szláv eredetű, 1193 óta adatolható *vajda* szavunknak — a TESz. tájékoztatása szerint — három jelentése volt, illetve van: 1. 'fejedelem, vezér, valamely tartomány legfőbb tisztviselője'. 2. 'nagyobb cigánycsoport vezetője, cigányvajda', 3. 'munkacsoport előjárója' bandagazda'.

Egy 1811. évi szatmári megyegyűlési határozat azonban kétségtelenné teszi, hogy a *vajda* névnek m á s, további jelentései is lehettek, amennyiben Szatmárban (legalábbis az Erdéllyel határos részen) a szabadost, a libertinust mondták *vajdá*-nak.

A jelzett évben ugyanis, amikor Apa község (ma Románia) adófizető lakói elpanaszolják, hogy az uraságok a legtehetősebb gazdákat veszik ki a portió (a katonaságnak természetben járó fejadag) megfizetése alól, azaz *vajdákká* teszik őket, és az ilyeneknek sem *só alá* (ti. sószállításra), sem egyéb közmunkára nem kell járniok, a megyegyűlés a következő határozatot hozza:

„Meghatároztatott, hogy a járásbeli szolgabíró az ilyen *vajdaságot* viselő parasztokat szorítsa a rendszerént való terhek viselésére. A *szabados*, vagy *vajda*, ha colonialis [= jobbágyi — K. S.] telken lakik, kivévné fejét [ti. saját személyét — K. S.] és egy marháját, mindenéről tartozik adózni, köteles a kenyér- és lóporciókat [a katonaság és a ló fejadagját — K. S.] a katonaság számára adni, sőt hordani, forspontra [ti. katonaságnak fuvarozni — K. S.] járni, utat és töltést csinálni, a lóporciókat a katonaság szállására marháival elszállítani és mindenben a helység bíráitól függni. Ha mindezen terhek alól a földesuraság a *vajdáját* ki akarja venni, tartsa az olyan gazdát zsellértelken [ti. olyan telken, amelynek nincsenek külső, határbeli tartozékai — K. S.], adjon néki conventiót [= szegődményt, szegődmény szerinti bért — K. S.], de a belsőtelve után sem szántóseim kaszálóföldjei ne légyenek”. (Szabolcs-Szatmár Megye Levéltára. IV. A. 501/a Szatmár vármegye 1811. évi megyegyűlési jegyzőkönyve I. köt. Nro. 1050. — A kiemelések az én kiemeléseim.)

Hogy kiket mondtak a kései feudalizmus évszázadaiban, 1523-tól kezdődően libertinusoknak, azaz szabadosoknak Magyarországon, arról „Szabadosok (libertini) 1514—1848” címmel CSAPODI CSABA írt szép tanulmányt (Századok 1940. 9—10. sz. 405—26), így erre most nem térnék ki. Hozzátenném azonban a fentiekhez, hogy az 1812. évi oblatiós (ti. az 1812. évi I. törvényben elrendelt oblatio, azaz megajánlás alapján keletkezett) összeírásban 17 vajdát találni (Veresmart, Borhíd, Remetemező, Oláhtótfalu, Farkasaszó, Magyarakékes községekben). Nevük után ítélve mind vagy csaknem mind r o m á n o k voltak (lehettek). Magyarakékesen pl. Kozma Onyiszin, akinek titulását is románosan, *vajavoda* alakban írták neve mellé.

Az ismertetett *vajda* ~ *szabados* megfelelés a *Vajda* vezetéknev magyarázatára is új lehetőséget nyit, azon túl, hogy társadalomtörténeti tanulságai sem lebecsülendők. Aligha kétséges ugyanis ezután, hogy a szatmári nemesség körében élt *Vajdá*-k (GORZÓ BERTALAN, Szatmár vármegye nemes családjai. Nagykároly, 1910. 134) ősei is ilyen szabados vajdák lehettek, ilyenként léptek (léphettek) a nemesség soraiba.

KÁVÁSSY SÁNDOR

Cserkésző, cserkész. A TESz. a *cserkész* szó negyedik jelentéseként a következőt tünteti fel: „1912/1930: 'egy angol eredetű ifjúsági szervezet tagja, amely a hozzá tartozókat természetjárással, testedzéssel és egyéb csoportos tevékenységgel foglalkoztatja'.” Továbbá: „A *cserkész* főnév 4. jelentését a cserkészmozgalom magyarországi megszervezésekor alakították ki. A névválasztásra az angol minta lehetett hatással; vö. ang. *boy-scout* 'cserkész' (tkp. 'felderítő fiú'); vö. még ném. *Pfadfinder* 'cserkész' (tkp. 'ösvénykereső').”

Érdekes kissé pontosabbá tenni e megállapításokat. Az angol Baden Powell „Boy Scout” című könyve 1908-ban jelent meg Londonban, ettől számítható a később nagy népszerűsége szert tevő ifjúsági mozgalom megindulása. Hazánkban ezt a művet először a nagybecskereki piarista gimnázium 1909/10-i értesítőjében Králik László tanár ismertette, aki az angol „boy scout” kifejezést „cserkésző”-nek fordította. E kifejezés azonban nem az ismertető tanár leleménye volt.

Az 1870-es évek közepén jelent meg magyar fordításban egy népszerű ifjúsági regény. Szerzője a francia Louis de Bellemare, írói nevén Gabriel Ferry. A „Le coureur des bois” című regényt németből fordították magyarra e címmel: „A cserkésző. Elbeszélések az amerikai erdei életből. Ferry után az ifjúság számára átdolgozta Hoffman Gyula. A hetedik német kiadás után magyarra fordította Hanthó Lajos. I–II. Budapest 1875.”

A *cserkésző* szó korabeli jelentéstartalmára rávilágít a következő részlet a regényből. „Egy órási termetű amerikai vadászt pillantottak meg, amint az hosszú, nehéz puskájával fegyverkezve a bokrokból felbukkant. — Kicsoda ön? — Egy vadász. — Miféle vadász? — Én és társam vadászunk vidrára, hódra, farkasra, tigrisre és indiánokra, amint éppen jön... A társalgás csakhamar a két vadász hazája s keresetmódjára fordult, akik azt mondták, hogy ők »cserkészők« [Waldläufer]... ezek a férfiak többre becsülték a szabad erdei életet, semhogy szabadságukat feláldozták volna nyereség reményében” (25–6, 30).

A könyv hazánkban is népszerű lehetett, mivel a középiskolai ifjúsági könyvtárakban általában mindenütt megtalálható volt a XIX. század utolsó évtizedeiben s a századfordulón. A benne talált *cserkésző* kifejezést alkalmazták tehát 1909/10-ben az angol *boy scout* megfelelőjeként.

A szó további alakulása pontosan nyomon követhető a két legjelentősebb korabeli ifjúsági lap 1912–1913-i évfolyamaiban. A Zászlónk című katolikus folyóirat 1913. januári számában főként még a hagyományos kifejezést alkalmazták, de csakis jelzőként: „cserkésző diákok”, „cserkésző fiú”. Ugyanitt összetett szóban megjelent a rövidült alak: *cserkészfiúk*, sőt már így is feltűnt: *cserkészeink*.

A havilap következő — 1913. februári — számától kezdve azután már csakis a *cserkész* szó szerepelt, a *cserkésző* alak hirtelen teljesen eltűnt.

Az Ébresztő című református lap 1912. márciusi számának 9. lapján a *boy scout* magyar megfelelője: *gyermek őrszem*. Az 1912. évi októberi, novemberi, decemberi és 1913. januári számban: *cserkésző fiú*, *cserkésző csapat*, *cserkésző munka*. Az 1912. októberi szám 7–10. lapján így is: *cserkészfiú*, *cserkészcsoapat*. Ugyanitt egyszer így is: *cserkész*, főnévként: a csapat tagja. Az 1913-i februári számtól kezdve itt is kizárólagossá lett a *cserkész* kifejezés.

1913 elejétől kezdve tehát hivatalossá vált a *cserkész* megnevezés. Ez a Magyar Cserkész Szövetség megszűnéséig, 1946-ig, illetőleg jogutódja, a Magyar Cserkészfiúk Szövetsége működésének végéig, 1948 májusáig volt használatos.

A TESz. említett szócikke a *cserkész*et ('egy bizonyos ifjúsági mozgalom') szó megjelenését az 1918-as évhez fűzi. Ezzel szemben ez a kifejezés szerepelt már a Zászlónk 1912. novemberi számának egyik szerkesztői üzenetében, azután a Zászlónk 1912/13. tanévi diáknaplójában. Ettől kezdve folyamatosan alkalmazták.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Bükkábrány. Borsod-Abaúj-Zemplén megyének ez a községe ezen a néven még meglehetősen fiatal, hiszen 1949-ben kapta *Alsó-*, illetve *Felsőábrány* egyesítésével a *Bükkábrány* nevet. Nem nehéz rájönni, hogy az *Ábrány* helynév az *Ábrahám* keresztnév *Ábrám* ~ *Ábrán* ~ *Ábrány* változatából jött létre, és nyilvánvalóan az első birtokos, az alapító személynevét őrzi. A község(ek) kialakulását könnyedén végigtekintethetjük SUGÁR ISTVÁN „Borsodi oklevelek a Heves megyei Levéltárban 1245—1521” (Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1980.) című könyvéből. Ábránnyal kapcsolatban 113 oklevél regesztáját hozza 1323 és 1508 között. Időrendi sorrendben közöljük az adatokat, s azt is megjegyezzük, hogy a latin *de praepositio* + helynévvel személynévre utaló adatokat is felvettük (rövidítve: szn.).

1323: *Baratynarag* szn.: *Abram, Abraham*; 1324: *Baratynarag*, szn.: *Abram, Abraham*; 1325: *Barati narag*, szn.: *Abraam*; 1326: *Baratynarag*, szn.: *Abraham*; 1334: *Abram, Abran*; 1392: *Abram*; 1395: *Abram* alio nomine *Barathynyarag*; de alia *Abram*; 1418: *Abram*; 1439, 1442: *Abran*; 1449: *Abran, Also-Abran*, szn.: *Felseabran*; 1454: *Eghazasabran, Abran*; 1455: *Eghazasabran*, szn.: *Kysabran, Abran, Alsoabran*; 1456: *Eghazasabran*; 1457, 1458: *Alsoabran, Abran*; 1459: *Alsoabran*, szn.: *Felseabran*; 1461: *Alsoabran, Alsoabran* alio nomine *Barathy naragy, Alsoabran* alio nomine *Barathabran*; 1462: *Alsoabran* alio nomine *Barathmaragh, Alsoabran*; 1463: *Also abran* alio nomine *Barathnyaragh*; 1465: *Alsoabran, Alsoabran*; 1466: *Abran*; 1468: *Alsoabran*, szn.: *Abran*; 1478: *Also abran*; 1483: szn.: *Abraam*; 1486: *Alsoabran*; 1490: *Alsoabram*; 1491: *Alsoabran* alio nomine *Eghazasabran*; 1492: *Alsoabran* alio nomine *Eghazasabran*, szn.: *Alsoabran*; 1494: *Alsoabram* alio nomine *Eghazasabran*; 1496: *Alsoabram* alio nomine *Eghazasabram, Alsoabran* alio nomine *Barath Nyarad*; 1497: *Abran* alio nomine *Barath nyarad*; 1498: *Alsoabram* alio nomine *Eghkazasaram, Abran, Alsoabran*; 1504: *Abran, Alsoabran, Felsewabran*; 1505, 1506: *Alsoabran* alio nomine *Barath Nyarad*; 1507: *Alsoabran*; 1508: *Alsoabran*, szn.: *Felsewabran, Abran*.

Maga az *Ábrány* név először a Váradi Regestrumban fordul elő 1221-ben „Ionam de *Abran*” ’az *Ábrányba* való Jónást’ formában, de említik a pápai regestrumok is 1332—5-ben *Habraam, Abram* alakban (GYÖRFFY I, 750). A község(ek) nevének alakulásában zavarólag hathat a *Nyárád* név felbukkanása. Erről MEZŐ ANDRÁS a következőket írja: „*Alsóábrány* a mai *Mezőnyárád* része volt, s mint az egri káptalan tulajdonát *Barátinyárádnak* hívták” (Századok CXVI, 597). Ebben nem lehetünk egészen bizonyosak, hiszen a *Nyárád* (*Naragy*) szó először Anonymus Gesta Hungarorumában (1200 körül) bukkan fel folyónévként; falunévként pedig 1273-ban (*Nyarag*) (GYÖRFFY I, 793). Igaz, az időbeli távolság nem nagy. A nagy számok törvénye viszont azt mutatja, hogy *Ábrányból* vált ki *Barátinyárád* — és nem fordítva.

Az adatok tanúsága szerint az *Ábrány* név kizárólag *Alsóábrányra* vonatkozik. A középkorban tehát a mai *Alsó*-nak (DUDÁS SÁNDOR szíves közlése) nevezett falurészt a következőképpen mondták *Ábrány, Alsóábrány, Barátinyárágy, Barátinyárágy* (a XV. század végétől: *-nyárád*), *Barátábrány, Egyházásábrány*. Az *alio nomine* azt bizonyítja, hogy a helységnek „hivatalosan” nem volt egységes neve, hiszen nyilvánvaló, hogy a sok elnevezés egyetlen helységet takar. Ám az is bizonyos — már csak a nagy számok törvénye alapján is —, hogy *Ábrány* volt az általánosan használt elnevezés. Az adatok arra is rámutatnak, hogy a szóvégi *-m* nagyon sokáig tartotta magát az *-n* és az *-ny* mellett, így csak a XVI. századtól lehet mondani, hogy a mai *Ábrány* ejtés vált közhasználatúvá.

Felsőábrány első említéséről csak közvetett adat van, mégpedig 1395-ből: „de alia *Abram*”. Ez azt bizonyítja, hogy még nem kapta meg a *Felső-* megkülönböztetést; biztosan csak 1449-től adatolható. *Alsóábrány*-nyal ellentétben mindössze egy variánsa volt: *Kisábrány* (1455.). A középkorban is nagyon közel volt egymáshoz ez a két helység.

Hogy csak századunkban került sor az egyesítésre, annak vallási okai vannak, tudniillik Felsőábrány a XVI. században reformátussá lett (s ma is az), Alsóábrány lakosai — mivel az egri káptalanhoz tartoztak — megmaradtak a római katolikus hitben.

MIZSER LAJOS

NYELVMŰVELÉS

Weöres Sándor: „A dal madárrá avat”

Weöres Sándort nem véletlenül tekintik a forma igazi művészeként, és nem alaptalanul tartják számon a legsokoldalúbb költők között. Mindezt — költészetének számos egyéb jellemző vonása mellett — igazolja az is, hogy szinte új költői műfajt teremtett az ún. „egysoros”-okkal. Mint az „egyperces novella” a prózában, az egysoros is a lírában megköveteli a legteljesebb éléslátást és a legtömörebb kifejezőmódot: csak a legfontosabbat, a lényegi mondanivalót megragadni, és azt egy sorban, néhány szóban, sokszor csak sejtetően, jelzésszerűen elmondani.

A költészet lényegét, hatalmát és egyben eszközeinek a csodálatos gazdagságát, a nagyon kevéssel is nagyon sokat mondást tanulmányozhatjuk Weöres Sándornak a következő idesorolható versén, amely így hangzik: „A dal madárrá avat.”

A költészet megtestesítője, a *dal* kellemes hangsorú felépítésével, sokfelé mutató jelentésével egy kissé felidézi a hangszerrel, a lanttal, kantelével és egyébbel kísért, valamint énekelt verset. A dal erejére, hatására azonban igazán a költői kép utal. Az, hogy „a dal”: „madár”. Vagyis tud szárnyalni, messze, az egekig. Nincs, nem lehet előtte akadály; csak a szabadság, a szabad tenni akarás létezik számára; repül és közben énekel, vidáman, felhívóan; ezenkívül a szépség, az esztétikum megtestesítője: karsú testével, szépen ívelő szárnyaival, csillogó tollával . . .

A dal azonban nem egyszerűen azonos a madárral, hanem éppen hogy a dal *avat* madárrá. Vajon kit? Minden bizonnyal elsősorban alkotóját, de éppen említett tulajdonságainál, hatalmánál fogva azt is, aki elolvassa vagy meghallgatja, aki átérzi és átéli, aki szereti a költészetet . . . És az *avat* ige jelezte cselekmény: az *avatás*, *felavatás* meg valamilyen ünnepi, ünnepélyes esemény, mint maga a költészet: felemel a hétköznapi gondjaiból, egy szebb, ígéretesebb világba, oda, ahol az ember — legalább egy kis időre, legalább gondolatban — megistenülhet . . .

Végezetül pedig ezt a négy szóból álló verset méltóságteljessé teszi a mély hangú *a* és *á* váltakozása, valamint a hármas ritmus.

Gémmadár

A nyelv csodálatosan gazdag voltát az is bizonyítja, hogy tud tömör lenni: megnevezésekben elhagy pl. olyan elemeket, amelyek feleslegesnek tűnnek (így lesz a *fekete kávé*-ből *fekete*, a *fogaskerekű vasút*-ből *fogaskerekű* vagy éppen *fogas*), illetve néha olyan szavakat is kitesz, amelyek nélkül egyébként érthető volna hiánytalanul a megnevezés. Most ez utóbbiakról ejtsünk szót.

Tóth Béla ezt írja többek között Tiszajárás című, sajátosan egyéni hangú és élvezetes stílusú cikksorozatában (Tiszatáj 1986. 3. sz. 34), a tiszai hajózással kapcsolatos emlékeit adván elő: „Rádiónk nincs, hogy az időjárást figyeljünk. Nekünk a parton zajló

élet jelez. Ha a *gémmadár* fölfelé tartott fejjel mereven néz, akkor készül a dagály. Ha pofáját a vízbe dugva zabál akkor apad alattunk a folyó. Siet a takarmányozással. Nincs remény a Tisza segedelme felől. Ha a varjak a fűzfákra szállva kárognak, zimankós idő következik, de vizet az nem tesz alánk. Ha a békák estefelé nagyon kiabálnak, várhatjuk az esőt. Ha a nyulak a partmenti vízszélen mosakodnak, sokáig nem várhatunk esőt. Ha a kormányrudak megnedvesednek, éjszakára tanácsos a parthoz állni, mert nagy ködök következnek. Ez a rádiója a fahajók személyzetének.” — Ezúttal valójában a *gémmadár* kifejezésre van szükségünk.

Tehát bizonyos szóösszetételekben az első tag az alárendelt fogalmat, vagyis a megjelölendő dolgot: madarat, virágot, állatot, növényt stb. már megnevezi, mégis ott szerepel utána, második tagként a fölérendelt fogalom is. A mi példánkban az első tag a *gém*, a második a *madár*.

KÁROLY SÁNDOR egy dolgozatában (Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Bp., 1980. 147) még efféle idetartozó példákat említ: *gólyamadar*, *fecskemadar*; *liliomvirág*, *gyopárfű*, *galagonyabokor*; *pulikutya*; *fenyőfa*, *jegenyefa*; stb.

Nyilván nem véletlen, hogy az Értelmező Kéziszótárban a felsoroltakból csupán a *madár* utótagúak közül, a *fecskemadar* található meg, „népi, népies” stílusértékkal, továbbá a *fa* utótagúak (minden stílusminősítés nélkül), ezzel jelezvén, hogy a felsoroltak jóval elterjedtebbek. Mindez azt is jelenti, hogy az említett típusok elsősorban a népi nyelv, a népi szemlélet termékei. Az efféle *madár* utótagú összetételek gyakoriak még egyik rokon nyelvünkben: a zürjénben.

Vajon mi szükség van a *gólya* szó mellett a *gólyamadar*, a *liliom* mellett a *liliomvirág*, a *galagonya* mellett a *galagonyabokor* stb. kifejezésre?

Ennek minden bizonnyal stilisztikai oka van: több érzelmi, hangulati töltést kap általa a kifejezés, nem utolsósorban éppen a népi, népies stílus irányában. És ezáltal a szó hangzása, ritmusa is kellemesebbé válik. Nem szabad megfeledkeznünk továbbá arról sem — az említett szerző szintén utal rá —, hogy például a *madár* és a *virág* szó milyen gyakran szerepel népdalokban, s főként szerelmi tárgyú versekben, már-már a szerelem jelképévé, szimbólumává is válva.

SZATHMÁRI ISTVÁN

S Z E M L E

Lakó György, Szinnyei József

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 207 lap

A „Múlt magyar tudósai” című sorozatban jelent meg ez a méltatás is, ugyanúgy, mint a szerzőnek Sajnovics János életművét elemző kis monográfiája 1973-ban, Budenz József munkásságát értékelő kötete pedig 1980-ban. E tömör összefoglalások megírására alkalmasabb szakembert semmiképpen sem lehetett volna találni, hiszen Lakó György a budapesti egyetem bölcsészkarán Zsirai Miklós utódként azt a tanszéket vezette évtizedeken át egészen nyugdíjba vonulásáig, amelynek szellemi őse Sajnovics, megalapozója Budenz, majd pedig 1893-tól 1927-ig irányítója, s Lakó Györgynek is tanára maga Szinnyei volt.

Az ifjúkor és a felkészülés éveit röviden felvázoló bevezetésből megtudhatjuk, hogy a nyelvész Szinnyei József neve előtt lexikonaink azért közlik az „ifjabb” jelzőt,

mert apjának, az „idősebb” Szinnyei Józsefnek a nevét szintén feljegyezte művelődéstörténetünk, hiszen ő volt a szerzője egyebek között a „Magyar írók élete és munkái” című, mindmáig nélkülözhetetlen s nemrég újból kiadott 14 kötetes nagy lexikonnak is. Az 1857. március 26-án Pozsonyban született ifj. Szinnyei a klasszikus nyelveket a gimnáziumban két évig Szarvas Gábor vezetése alatt tanulta, s a finn nyelvet is az ő tanácsára kezdte elsajátítani. Szinnyei, több más neves nyelvtudósunkhoz hasonlóan, eleinte az irodalomtörténet iránt vonzódott. De később sem szűnt meg ez a vonzalma, amit az is tanúsít, hogy élete végéig foglalkoztatták régi irodalmi nyelvünk kérdései, s hogy finnból és más nyelvekből is fordított magyarra szépirodalmi műveket. Budapesti bölcsészeti tanulmányait 1878-ban mint Budenz ígéretes tanítványa fejezte be, s a finn nyelvet e mesterével egy nyári szünetben már ekkor gyakorolta. Első szóalaktanulmányait még hallgató korában tette közzé a Magyar Nyelvőrben.

Jegyezzük meg, hogy Szinnyei tehát éppen 1878-ban szerzett Budapesten középiskolai tanári és doktori oklevelet, abban az évben, amikor Lipcsében az újgrammatikusok bontottak zászlót, s ne feledjük azt sem, hogy hetvenévesként 1927-ben akkor vonult nyugdíjba, amikor az előző évben megalakult Prágai Nyelvész kör kezdett hozzá új elveinek megfogalmazásához. Így munkássága teljesen egybeesik az újgrammatikus irányzat kibontakozásával, uralomra jutásával és hazai befogadásával. A történeti és összehasonlító nyelvészetnek a lipcseiektől kimunkált alapelveit Szinnyei lényegében véve mindvégig híven követte ugyan, de mint erre a monográfiájában Lakó is utal, mégsem volt szolgai követője ennek az iskolának, mivel az irányzat egyes tételeit többször is bírálta.

Lakó ebben a monográfiájában is abból az alapelvből indul ki, hogy a múlt magyar tudósainak életművét nem a ma éppen divatos irányzatok valamelyikének szemszögéből, hanem koruk viszonyai alapján kell megítélnünk. Nem azt kell tehát számon kérnünk, amit ők még nem tudhattak, hanem azt kell megállapítanunk, hogy korszerű és időszerű volt-e, amit szakterületükön műveltek. Az utóbbi kérdésekre válaszolva viszont bizvást állíthatjuk, hogy Szinnyei a maga korában a finnugor és a magyar nyelvészet terén valóban azt tette, amit az akkori hazai körülmények megköveteltek. Az ifjú nyelvtudós pályakezdekésekor, a múlt század nyolcvanas éveiben még nem esítultak el egészen a Budenztól diadalmasan megívott ugor—török háború hullámai. Arra volt ekkor a legnagyobb szükség, hogy kialakuljanak a magyar—finn tudományos kapcsolatok. Szinnyei helyesen látta, hogy korábbi elszigeteltségünkben csak így léphetünk ki. Budenz is kezdett erre ráeszmélni, s ezért küldette ösztöndíjasként Finnországba 1879-ben kiváló tanítványát, Szinnyeit. Lakó kiemeli, hogy ettől az úttól számíthatjuk a magyar—finn kulturális kapcsolatok történetét. Szinnyei tudatában volt annak, hogy ezek alapja csupán a személyes érintkezéseken nyugvó kölcsönös megismerés és megbecsülés lehet. Finn tanulmányútjának legmaradandóbb emléke 1882-ben közzétett műve (Az ezer tó országa), amely e rokon nép találó jellemzésén kívül Finnország életének minden fontos megnyilvánulásáról is tájékoztatta a magyar közönséget. Szinnyeinek barátjával, Antti Jalavával együtt 1880-ban közzétett magyar nyelvtana pedig anyanyelvünk finnországi tanítását alapozta meg. Az ifjú magyar tudós Vámbéry finnellenes nézeteit cáfolta meg 1883-ban finnül kiadott bírálatában, majd pedig a finn nyelv rokonait ismertető művét tette közzé ugyanebben az évben Porvoóban, szintén finnül. A finn honvédséget, nőnevelést, majd pedig a finn irodalom történetét tárgyaló magyar nyelvű műveivel idehaza keltett érdeklődést e rokon nép iránt. A finn nyelv hazai megismertetését kitűnő finn—magyar szótára (1884.), majd Budenz finn nyelvtanának tőle közzétett átdolgozása alapozta meg.

Az újgrammatikusok, mint tudjuk, azt hirdették ugyan, hogy a nyelvvizsgálat csupán akkor lehet tudományos értékű, ha történeti alapon áll, de azért jól tudták ők is, s persze őket követve Szinnyei is, hogy a nyelvnek mindazonáltal nemcsak múltja van,

hanem jelene is, s hogy a nyelvésznek a nyelv jövőjére is figyelnie kell. Így hát Szinnyei nemcsak nyelvünk eredetéről, rokonairól, az Árpád kori magyar nyelv hangzásáról, középkori nyelvelméink olvasásáról, a Halotti Beszéd hang- és alaktanáról, valamint román jövevényszavainkról értekezett, hanem kétkötetes Magyar tájszótárát is megalkotta, kitűnő középiskolai leíró magyar nyelvtanokat tett közzé, továbbá állást foglalt helyesírásunk korszerűsítésének ügyében, s nyelvművelésünk időszerű kérdéseiben is. Foglalkozott a nyelvtudomány elméleti problémáival. Mint kitűnő és sikeres nyelvtanfró az alaktan és a mondattan számos időszerű kérdését is ismételten megvitatta. Mint Lakó kiemeli, téves az a nemrégiben is hangoztatott nézet, amely szerint Szinnyei nem vette figyelembe, hogy a mondat lényegében és elsősorban két fő mondatrészből: az alanyból és az állítmányból áll, s hogy a többi mondatrész nem az alanyon és az állítmányon kívül van, hanem része az alanynak és az állítmánynak. Az sem igaz, hogy a Szinnyeitől is művelt „hagyományos nyelvészet” a névelővel sem tudott mit kezdeni.

Szinnyei finnugor nyelvészeti műveinek sorában a „Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft” (1910., 1922.²) mellett kimagasló hely illeti meg először 1896-ban, utoljára pedig hetedszer 1927-ben közzétett Magyar Nyelvhasználtatását, amelyet ő, mint tudjuk, csupán egyetemi oktatási segédkönyvnek szánt. Akkor is, később is sokan bírálták e „néma könyv”-nek nevezett segédletet, megfélekedve arról, hogy milyen nagy gonddal és hozzáértéssel tette közzé a szerző ezt az újból meg újból átdolgozott útmutatót, amelyben csak az ismerhette ki magát, aki a szerző előadásait is szorgalmasan hallgatta.

A monográfia Szinnyeit nemcsak professzorként és akadémikusként, a korabeli finnugrisztika külföldön is elismert vezéralakjaként, hanem közművelődésünk fáradhatatlan munkásaként is bemutatja. E nagy tudósunk az elsők között karolta fel a húszas évek közepétől kezdve kibontakozó új hazai nyelvművelő mozgalmat, azt hirdetve, hogy anyanyelvünk legújabb fejlődése iránt sem lehet közömbös a magyar nyelvész. Ezért foglalkozott a helyesírás időszerű kérdéseivel, kezdettől pártfogolva a Simonyitól javasolt, majd pedig 1922-től Akadémiánktól is elfogadott újításokat. 1928-ban történt nyugdíjazása után mint Akadémiánk főkönyvtárosa 1943-ban bekövetkezett haláláig szolgálta a magyar közművelődés ügyét.

Ez a remek monográfia újból arra int bennünket, hogy nyelvtudományunkat nem azzal gazdagíthatjuk, hogy hagyományos értékeinket igaztalanul ócsároljuk, hanem csupán azzal, hogy méltányos ítéletet alkotunk a múlt magyar tudósainak munkásságáról, magunk is arra törekedve, hogy hozzájuk hasonlóan mi is értékálló műveket hagyjunk utódainkra, jövőbeli hagyományokat teremtve. Fogadjuk meg tehát Lakó alábbi tanácsát: „az úgynevezett »hagyományos nyelvészet« négyötödének nem ismerése meg a hajlandóság a megmaradó egyötöd részben levő eredmények elhallgatására még nem kellő alap ahhoz, hogy a bennünket megelőző nemzedékek munkájáról sommás ítélkezések formájában bárki is lesújtó véleményt mondhasson” (i. m. 117—8). Kíváncsok, hogy ezt az intelmet mindnyájan megszívleljük, s hogy a magyar nyelvtudományt a mai kor követelményeinek megfelelően fejlesszük tovább, de közben ne feledkezzünk meg elődeink munkásságának vitathatatlan értékeiről sem. Lakó György azon tudósaink közé tartozik, akik ennek érdekében a legtöbbet tették.

BALÁZS JÁNOS

A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása

Főszerkesztő HADROVICS LÁSZLÓ, szerkesztő ZOLTÁN ANDRÁS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 239 l.

Ha csak találomra olvasunk is bele valamelyik napilapunkba, sok szláv (első sorban orosz) névvel találkozunk. Az 1988. I. 14-i Magyar Nemzetben pl. a következő orosz nevek fordultak elő (néhányik többször is): *Mihail Gorbacsov*, *Alekszej Obuhov*, *Nyikolaj Rizskov*, *Igor Rogacsov*, *Szergej Geraszimov*, *Anatolij Dobrinyin*, valamint két újságnév: *Novoje Vremja* és *Moszkovszkije Novosztyi*. Nagyobb vendéglők étlapjain az ételkülönlegességek között ma is olvasható pl. a *Stroganoff* módra készített bélszín. Aki nem tud oroszul, az is felfigyel a különböző írásmódokra, sőt lehet, hogy fel is teszi a kérdést: ha *Gorbacsov*, *Obuhov*, *Rizskov* stb., akkor miért *Stroganoff* és nem *Sztroganov*? Ezek az egyszerű, a mindennapi életből vett példák is mutatják, hogy szükséges a cirill betűs szláv nyelvek neveinek (és persze szavainak) magyar nyelvi átírási szabályait rögzíteni.

A jelen kiadvány előszavában HADROVICS LÁSZLÓ kifejti, hogy a nem latin betűs írású nyelvek neveinek befogadási folyamatában e nevek írásképe és hangalakját egyszerre (az én kiemelésem, Ny. I.) kell nyelvünk írott és beszélt változatába beilleszteni, szemben a latin betűs nyelvek neveivel, amelyeknél a helyesírási és a kiejtési beilleszkedés két síkon (az én kiemelésem, Ny. I.) megy végbe. Példaként *Shakespeare* nevét hozza fel, melynek írásmódját és kiejtését külön-külön kell megtanulnia az angolul nem tudó magyarnak. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem azt a kultúrtörténeti érdekességet, hogy századunk elején a híres-hírhedt sovinszta újságíró, Rákosi Jenő következetesen magyar kiejtés szerint írta a latin betűs idegen nyelvek neveit is, *Bordeaux* helyett *Bordó-t*, *Shakespeare* helyett *Szekszipir-t* írt, ami azonban már abban a korban is csak derűtséget keltett. Némelyek meg is kérdezték tréfásan, hogy ha ez a követendő írásmód, akkor a lap (a Budapesti Hírlap) szerkesztője miért *Csajthay*, miért nem *Csajtaj*. (Erről bővebben: Herczeg Ferenc emlékezései. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1985. 236). Azt a tényt, hogy az átírás, azaz a befogadó nyelv helyesírásához való alkalmazás milyen bonyolult kérdés, jól mutatják a latin betűvel író szláv nyelvek is. Tekintettel arra, hogy a horvátok kizárólag latin betűvel írnak, a szerbek pedig latin betűvel is, a szabályzat a szerbhorvátot latin betűs szláv nyelvnek tekinti. Érdekes azonban, hogy mind a horvát, mind a szerb latin betűs kiadványok között találunk fonetikus (tehát cirill betűs szláv nyelv módjára) átírt neveket, de eredeti alakjuk megőrzésével átírtakat is. Ugyanannak a könyvesboltnak a kirakatában békésen megférnek egymás mellett *Françoise Sagan* és *Fransoaz Sagan*, *Petőfi* és *Petefi*, *Shakespeare* és *Szekszipir* művei. Mindezzel csupán még nyomatékossában kívántam rámutatni a kérdés bonyolultságára.

A cirill betűs szláv nyelvek átírási szabályait tartalmazó könyvet Hadrovics László előszava vezeti be. Ebben ismerteti a kérdés teljes problémakörét, a megoldására tett korábbi javaslatokat és kísérleteket, valamint a munka keletkezési körülményeit. A cirill betűs nevek magyar átírásának általános kérdéseiről szól ZOLTÁN ANDRÁS bevezető tanulmánya. Ezt követik az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és macedón nevek átírását tárgyaló fejezetek. Minden kisebb fejezet három részre oszlik: rövid bevezetőre, átírási táblázatra és példatárra. Az átírási táblázatok világosak, áttekinthetők. A példatár bőséges, valamennyi ismertebb és gyakoribb személy-, család- és helynév megtalálható bennük. Az egyes fejezetekhez csatlakozó példatárak, valamint a Mutató a szerkesztőkön kívül a példaanyag gyűjtőinek munkáját is dicséri. Az általános eligazodást szolgálja a Mutató, mely az említett nyelvek neveinek magyar alakját tartalmazza

a magyar ábécé sorrendjében. A kötetet az újgörög nevek magyar helyesírásáról szóló fejezet zárja. Ennek felépítése megegyezik a szláv nyelvek neveinek helyesírását ismertető fejezetekkel. E fejezetet SZABÓ KÁLMÁN szerkesztette.

Zoltán András egyik korábbi tanulmányában is (Az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának vázlatos története 1954-ig. *Studia Russica* I [1978.], 59—72.) szól a cirill betűs szláv nyelvek (elsősorban az orosz) szavainak átírásával kapcsolatos nehézségekről. A jelen kötet bevezető tanulmányában rendszerbe foglalja őket. A felvetődő problémák közül csupán hármat kívánok itt kiemelni: az orosz hangsúlytalan magánhangzók átírását, az orosz veláris *i* (*ы*) magyar megfelelőjének kérdését, valamint az ún. lágy mássalhangzók átírását. Az első probléma 1948 óta él elevenen a tudományos és a metodikai köztudatban, azóta ugyanis, amióta az orosz nyelv oktatása kötelező lett, s az első (gyorsan átképzett vagy éppen hadifogságból nemrég hazatért) tanárok nagy súlyt helyeztek a helyes kiejtésre. Persze a kérdést már ASBÓTH is felvetette, amikor ezt írta: „Ha az orosz kiejtést és nem a lassanként kifejlődött írásszokást tartottuk volna szem előtt, az olvasó gyakran a legközönségesebb nevekre sem ismert volna rá. Ekkor pl. *Néva* helyett *Nyevá*-t, *Moszkva* helyett *Mászkvá*-t, *Potemkin* helyett *Pátyomkin*-t kellett volna írunk.” (ZOLTÁN A. i. m. 61.) A kérdés 1948-ban már a metodikusokat is nyugtalanította. UJVÁRY LAJOS Helyesírásunk című tanulmányában (Magyarosan XVII [1948.], 27—84) a következő megállapítást teszi: „Csak megközelítő pontossággal írhatjuk át a nem latin betűkkel író népek kölesönvett szavait. Egy bizonyos szókincs ilyenekből is régóta közkeletű már, átírásmódja is rég kialakult. Ezt a hagyományt kár volna megbolygatnunk. Teljes pontosságot akkor sem érhetnénk el, ha *szamavár*-nak írnök a *szamová*-t, *kazak*-nak a *kozák*-ot, a szokatlan azonban egy pillanatra lefékezne tollunkat, s ami még nagyobb baj, meghökkentené az olvasót.” Néhány sorral lejjebb így folytatja: „*Lenin* nevét hiba volna a nagyobb pontosság kedvéért *Lenyin*-re, *Voronyezs*-t *Varónyecz*-re változtatni. Aki tud oroszul, amazt is oroszosan ejti majd; aki viszont nem tud, ezt sem olvassa oroszosabban, csak — szokatlansága miatt — nehezebben és lassabban.” Ez a mondat azt mutatja, hogy a szerző az írásképi és a kiejtésbeli adaptációt elválasztja egymástól, pedig éppen ezek egységben való szemlélése adja a kulcsot a megnyugtató szabályok kidolgozásához. Az orosz nevek (és általában az orosz szavak) hangsúlytalan magánhangzóit az eredeti betűképnek megfelelően írjuk át, s így is ejtjük. Ujváry Lajos megállapításának további elemzése messze vezetne, hiszen tulajdonképpen általában az idegen szavak kiejtésének problémáját veti fel.

Az orosz veláris *i* (*ы*) magyar átírására három lehetőség is kínálkozott: *i*, *ü* és *y*. Az utóbbit már Asbóth is elvetette, tekintettel arra, hogy a magyarban az *y* szerepe más. Sokáig *ü*-vel írták át az orosz *ы*-t, végül azonban az *i* mellett törtek lándzsát. Képzés tekintetében ugyanis az *ы* közelebb áll a magyar *i*-hez, mint az *ü*-höz. Ez természetesen olykor azt eredményezheti, hogy az átírt névalak nem ad kellő támpontot az eredeti íráskép rekonstruálásához.

Bonyolultabb kérdés a lágyítás problémája, illetve az orosz palatális mássalhangzók magyar átírásának szabályozása. Az oroszban a palatális magánhangzók meglágyítják az előttiük álló mássalhangzót. Ezt a lágyítotttságot azonban az orosz cirill betűs írás a mássalhangzón nem jelöli. Pl. az orosz *зонтъ* 'elűzni, elhajtani' szóban az *n* után álló *i* meglágyítja az *n*-t, *ny* fonémát alkot belőle. Hasonlóképpen: *Некрасов*, az *e* (tkp. *je*) meglágyítja az *n* hangot, tehát a kiejtés és az írás is: *Nyekraszov*. Hasonló probléma nem vetődik fel a bolgár vagy a macedón nevek átírásában, mivel ezekben (mint a szerbhorvátban is) a palatális magánhangzóknek ilyen hatásuk nincs. A magyarra való átírásban a szabályzat szerint csak a *t*, *d* és az *n* fonémákon érzékeltetjük a lágyítást, tehát: *Gyemjan* (Демьян), *Tyereskova* (Терешкова), *Nyikolaj* (Николай) stb., de: *Gogol* (Гоголь — a *ь* is lágyít).

A kiejtés elvén kívül a magyar átírásban érvényesül a hagyomány elve is. A nyelvünkbe régebben átkerült nevek közül jónéhány idegen nyelvi közvetítéssel jutott hozzánk. Ezek írásmódjában a modern átírási elvek nem érvényesülnek, pl. *Aljechin*, *Odessza*, *Néva*, *Anyegin*.

Figyelmet érdemlő szabály, hogy ha valamely idegen név orosz képző vagy végződés nélkül szerepel, akkor az átírásban helyreállítjuk az eredeti írásképet, pl. *Маркс* — *Marx*, *Толстому* — *Togliatti*; ha ellenben a név orosz elemet tartalmaz, akkor az oroszból írjuk át, pl. *Карло-Марксово* — *Karlo-Markszovo*, *Карло-Либкнехтовск* — *Karlo-Libknehtovszk* stb.

A magyar átírási szabályoktól eltérően írjuk azoknak az orosz nevű közismert művészeknek, tudósoknak a nevét, akik nem szülőhazájukban váltak híressé, és nevüket valamely latin betűs nyelv helyesírása szerinti alakban használták, pl. *Richter*, *Herzen*, *Eisenstein*, *Ehrenburg* stb. A szabályzat külön is foglalkozik *Igor Stravinsky* nevének írásával, s azt mondja, hogy „nem minden orosz *Стравинский* magyarul *Stravinsky*, hanem csupán Igor Stravinsky zeneszerző (1882—1971)” (35). (Az utóbbi időben azonban színlapon és műsorfüzetekben egyre többször *Sztravinszkij*.)

A többi érintett szláv nyelvvel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy viszonylag kevés problémát vetnek fel a bolgár és a macedón nevek, lényegesen többet az ukrán és a belorusz nevek. E két utóbbi nyelv esetében (is) részletes és áttekinthető táblázat nyújt biztos eligazodást. Az ukrán és a belorusz földrajzi nevekkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy ezeket az oroszból írjuk át. Egyébként az ukrán és a belorusz személynevek döntő többsége is orosz közvetítéssel jut(ott) hozzánk.

Az újjörög nevek átírásában is döntő szerepe van az írásmód és a kiejtés (az újjörög kiejtés!) egységének. A hagyomány elve itt is gyakori földrajzi nevek írásmódjának megtartásában érvényesül, pl. *Athén*, nem *Athína*; *Pireusz*, nem *Pireász*; *Tajgetosz*, nem *Tatgetosz* stb.

A magyar átírási szabályok a magyar helyesírás részét képezik. Ezen kívül még kétfajta átírás ismeretes és használatos. Az egyik az ún. nemzetközi átírás, melyet azért szabványosítottak, hogy bizonyos területeken a nemzetközi tudományos együttműködés követelményeinek megfelelően az egyes cirill betűs szláv nyelvek ábécéjét azonos módon írják át latin betűkkel. E szabványnak két változata van: a mellékjeles latin betűket tartalmazó (tehát pl. *ж = ž, у = ѓ*) és a betűkapcsolatokat tartalmazó (tehát pl. *ж = zh, у = ch*). Az első változatot vezették be a könyvtárak, s ennek használata ajánlott, ha magyar nyelvű tudományos szövegben cirill betűs bibliográfiai adatot idézünk. A második változat a gépi úton továbbítandó közlemények, telexek átírására szolgál, valamint számítógépes programok készítésénél is használatos. A nemzetközi átíráson kívül a nyelvtudományi szakirodalomban a cirill betűs adatok lejegyzésére az ún. nemzetközi szlavisztikai átírást alkalmazzák, melynek normalizálása Kniezsa István nevéhez fűződik. A jelen kiadvány tartalmazza mindkét fajta átírás táblázatát.

Összefoglalva megállapítható, hogy az ismertetett könyv hézaggpótló mű. Segítséget nyújt a cirill betűvel író szláv nyelvek magyar helyesírás szerinti leírásához, valamint tájékoztat a nemzetközi és a nemzetközi szlavisztikai átírásról is. Ezt a tájékoztatást azonban nem csupán a szabályok ismertetésével végzi el, hanem tudományos alaposággal tárja fel az átírás elveinek nyelvészeti és nyelvészetén kívüli problémáit. Jól szolgálja az általános tájékoztatást a ZOLTÁN ANDRÁS által írt bevezető fejezet, megkönnyítik a tájékozódást azok a táblázatok is, amelyek a bolgár és a horvát glagolita ábécét a görög unciális írást és régi orosz kéziratok betűvariánsait ismertetik. Kár, hogy a technikai okok miatt túlságosan apró betűkkel nyomott táblázat a glagolita írásjelek felismerését különösen megnehezíti.

A könyvet egyaránt ajánljuk a szakembereknek, magyar és szláv szakos egyetemi és főiskolai hallgatóknak, valamint az olvasóközönség széles rétegeinek is.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Dictionary of American Regional English

Volume I. Introduction and A—C. Főszerkesztő: FREDERIC G. CASSIDY. The Belknap Press of Harvard University Press, 1985. clvi + 903 lap

Az amerikai regionalizmusok szótárának — közkeletű betűszóval a DARE.-nek — közel százesztendő története van. Az Amerikai Dialektológiai Társaság (American Dialect Society) 1889-ben történt megalakulása óta mindig szorgalmazta egy átfogó nyelvjárási szótár létrehozását, de a nyelvatlaszok munkálatai mellett (miatt?) valahogy mindig háttérbe szorultak a szóföldrajzi vizsgálatok. A Társaság szótárának a tervét azonban sosem ejtették el, s végül 1962-ben megbízták Frederic G. Cassidy professzort (University of Wisconsin-Madison) a szótár főszerkesztői teendőivel. Az előkészítő munkát követően 1965 és 1970 között zajlott az Egyesült Államok teljes területére kiterjedő terepmunka, majd 1985-ben megjelent — a Harvard University Press „savmentes papírján és különösen tartós kötésben” — az ötkötetesre tervezett mű első kötete.

A szótár első kötetének megjelenésekor Wisconsin állam kormányzója 1985. november 16-át hivatalosan „A DARE. napjává” nyilvánította. 1986 januárjában a washingtoni Kongresszusi Könyvtár igazgatója fogadást adott Cassidy tiszteletére, melyen többek között részt vett S. I. Hayakawa szenátor is, a nyelvészből lett politikus. William Safire, a New York Times nyelvészeti szakírója „az Egyesült Államokban folyó legérdekesebb nyelvészeti kutatásnak” nevezte a DARE. munkálatait, a New Yorker magazin pedig „az USA alfabetikusan rendezett, rendkívül részletes történetét” üdvözlölte a szótárban.

Az I. kötet elején levő 156 oldalas bevezető a következő részekből tevődik össze: Bevezetés (xi—xxii), A DARE.-térkép és a regionális címkék (xxiii—xxxv), Az amerikai népi beszédben különösen gyakori nyelvi változások (xxxvi—xl), Kiejtési útmutató (xli—lxi), A kérdőív (lxii—lxxxv), Az adatközlők (lxxxvi—cli) és a Rövidítések jegyzéke (clii—clvi).

A szótár történetét ismertető részből megtudjuk, hogy Cassidy 1847 kérdést tartalmazó kérdőívet dolgozott ki, a kérdések 41 tematikai csoportba rendeződnek, s a mindennapi élet majd minden területére kiterjednek. A terepmunkában a főszerkesztő mellett még 80-an vettek részt, főleg egyetemi hallgatók s néhány oktató. A kérdőívet összesen 1002 településen kérdezték ki, s az így nyert kb. 2,5 millió adatot számítógéppel dolgozták fel. Ez a századunk hetedik évtizedében gyűjtött szóbeli anyag képezi a DARE. adatbázisának gerincét. Természetesen messzemenően földolgozták és figyelembe vették a korábbi frott forrásokat is: a dialektológiai és néprajzi szakirodalmon túl átfésültek mintegy 5000 írásművet, köztük számos regionális jegyeket hordozó regényt, naplót, kisvárosi újságokat stb.

Az adatközlők kiválasztásában fontos szerepe volt a lakóhelyek nagyságának, az adatközlők nemének, fajtájának (= race), életkorának és műveltségi szintjének. Lakóhely szerint öt típust vizsgáltak: 1. a milliós metropoliszok egyes negyedeit, 2. a több százézeres lakosú városok egyes részeit, 3. több tízezer lakosú városokat, 4. néhány ezer lakosú falvakat és 5. pár száz lakosú vidéki településeket. Három korosztályt különböz-

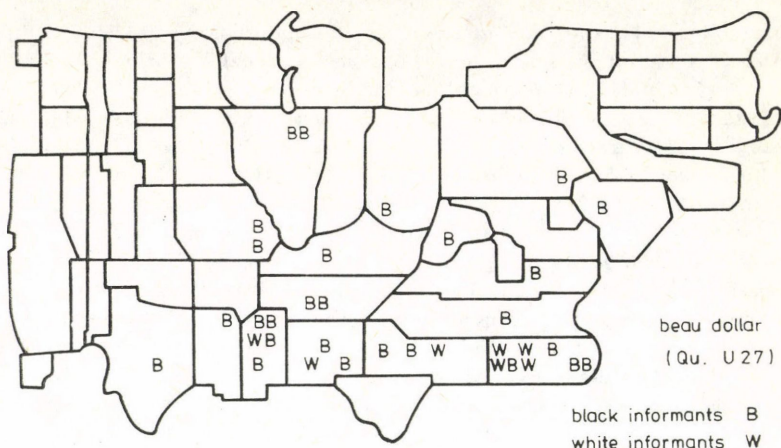
tettek meg: az időseket (60 évnél idősebbek), a középkorúakat (40—59 évesek) és a fiatalokat (18—39 évesek). Megjegyzendő, hogy az adatközlők között az idős korosztály valódi számarányánál jóval magasabb — 66%-os — arányban van képviselve. Az iskolázottság szerinti kategóriák a következők: 1. ismeretlen iskolázottságúak (1%), 2. 5 osztálynál kevesebbet végeztek (3%), 3. legalább 5 osztályt végeztek (24%), 4. legalább 10 osztályt (a középiskola 2. osztályát) végeztek (41%), és 5. legalább 2 évig felsőoktatásban részesültek (31%). Az 1002 kutatóponton összesen 2777 adatközlővel dolgoztak a kérdezők, mivel az 1800-nál több kérdés megválaszolására általában egynél több adatközlőre volt szükség.

Lássuk a regionalizmusok meghatározását! A DARE. szerkesztői regionalizmusnak tekintettek minden olyan szót vagy szókapcsolatot, amelynek az alakja vagy a jelentése csak az USA egyes részein (vagyis nem a teljes területén) használatos, vagy amelyet csak egyes társadalmi rétegek használnak, és minden olyan szót és szókapcsolatot, amely egyértelműen népnyelvinek minősül, régiótól függetlenül (xvi). A *népnyelvi* terminus (= folk usage) meghatározása: olyan nyelvi forma, amelyet otthon vagy a lakóhelyen, barátoktól vagy ismerősöktől lehet megtanulni, nem pedig iskolában, könyvekből vagy más „külső” kommunikációs forrásból. A népnyelvi formák tradicionálisak és főleg orálisan élnek. Közéjük sorolható minden, amit az USA-ban *dialect*-nek neveznek, bár fontos megjegyeznünk, hogy a hipermobilis amerikai társadalomban a szó európai értelmében igen kicsi a *dialect*-et beszélők száma (xvi). A regionális amerikai angol ilyen meghatározása természetesen foglalta magában a négerek angolját (= Black English), a Gullah nyelvet (ez az egyetlen kreol angol a kontinensen) és a hawaii pidzint is, ami valójában kreol.

Az egyes szócikkek első része az alapinformációkat tartalmazza: címszó, szófaj, kiejtés, ejtésváltozatok, etimológia, földrajzi elterjedtség, használati kör, utalások más szócikkekre és szerkesztői megjegyzések. A szócikkek második része a szójelentés(ek)e)t adja meg, de mivel a szavak sztenderd jelentéseit nem tünteti föl, az egyes jelentés-változatok történelmi kialakulásának sorrendje nem mindig egyértelmű. Ilyen esetekben szerkesztői megjegyzések igazítják el az olvasót. A szócikkek harmadik része lehetőleg eredeti forrásokból vett idézeteket tartalmaz. Ezek között előnyben részesülnek a szójelentéseket definiáló idézetek, s a legrégibb idézetek mellett mindig áll egy-egy friss idézet is.

A DARE. egyik újítása a számítógéppel készített szóföldrajzi térképek szisztematikus használata. A térképek az egyes államok lakosságának nagysága (pontosabban a lakosságárányt tükröző adatközlők száma) szerint torzítva vannak, így például a 109 ezer négyzetmérföldnyi területű, de csupán 890 ezer lakosú Nevada egy kis pötty a térképen a felénél is kisebb területű, de 17,7 millió lakosú New York államhoz képest. Ezek a térképek egy-egy szónak nemcsak a földrajzi, hanem az egész amerikai nemzetben belüli elterjedtségét is megmutatják. A *beau dollar* 'ezüstdollar' szókapcsolat térképe például megmutatja, hogy a kifejezést elsősorban négerok használják. Ezt abból lehet tudni, hogy a kifejezést használó összesen 34 adatközlő közül 27 néger volt, noha a négerok az adatközlőknek csupán 6,7%-át tették ki. A térkép azt is megmutatja, hogy a *beau dollar* északi irányba történt elterjedése a déli négerok északra vándorlásának a következménye: minden olyan északi adatközlő, aki használta a kifejezést, néger volt, s olyan nagyvárosokban élt, mint Chicago, Cincinnati és Philadelphia (xxx).

A 21 oldalas kiejtési útmutatót JAMES H. HARTMAN, az egyik segédszerkesztő állította össze. Ennek csupán egyetlen részére szeretném fölhívni a figyelmet: a terepmunka során 1843, egyenként körülbelül félórás magnetofonfelvételt is készítettek, melyek mindegyike két részből áll: egyrészt szabad beszélgetést tartalmaz valamely,

az adatközlő számára ismerős témáról, másrészt az adatközlők felolvasták az „Arthur the Rat” című, körülbelül egy nyomtatott lapnyi szöveget. Ezt eredetileg Henry Sweet használta Angliában fonetikai adatgyűjtés céljára, s azóta a hangtani változások és változatok regisztrálásának egyik sztenderd eszközeként használják az angol és amerikai nyelvészek.

A Dictionary of American Regional English az amerikai (és bízvást mondhatjuk, hogy az egyetemes) dialektológiának és lexikográfiának monumentális alkotása. A mű méreteit az is jól érzékelteti, hogy az I. kötetbeli idézetek forrásainak statisztikáját két ember és egy számítógép egy hét alatt tudta csak összeállítani. Eszerint 10 103 címszó mellett 40 452 idézet található. 5700 idézetnek a DARE.-kérdőívek, 816-nak a DARE.-hangszalagok a forrásai. Az Amerikai Dialektológiai Társaság különböző kiadványaiból összesen 7325 idézet került be az I. kötetbe. A több ezer forrás között a Linguistic Atlas of New England (1939–1943.) 368 adattal szerepel, a Journal of American Folklore 307-tel, s (nem végleges számítások szerint) egy termékeny szerző — Ibid. — 96-tal.

KONTRA MIKLÓS

Alkalmazott szociolingvisztika

Applied sociolinguistics Ed. by P.—L. TRUDGILL et al. Academic press, London, 1984. XII + 271 lap. (Applied language studies).

A szociolingvisztika legújabb törekvései, amelyek a preszkriptív nyelvészet tévútjainak lezárásából fejlődtek, és a kompetencia „ideális hordozója” fogalmának bírálata helyezették a hangsúlyt, nagy sikereket értek el. De e sikerek sok ellentmondásokkal terhes nézeteket is a felszínre hoztak.

Ahhoz, hogy ezeket az ellentmondásokat kiküszöböljék, az interdiszciplinaritást szem előtt tartva a kutatók egyre több figyelmet szentelnek a szociolingvisztikai mobilitásnak (ORENSTEIN) és az alkalmazott szociolingvisztika kérdéseinek. Erről tanúskodik az ismertetett kötet, amely Bevezetésből (P. TRUDGILL) és nyolc tanulmányból áll.

Ezek a tanulmányok sok újszerű megközelítést és gondolatébresztő megfogalmazást tartalmaznak. Így L. MILROY („Megértés és szövegösszefüggés: sikeres kommuni-

káció és a kommunikáció zavara”) érdekes tanulmányában úgy gondolja, annak feltárásához, mi is általában a kommunikáció, nélkülözhetetlen a sikertelen kapcsolat és félreértés eseteinek vizsgálata. Többek közt elemezni kell a kommunikáció elmulasztását annak következtében, hogy különbség van az érintkező felek „belső grammatikájában”. Értetlenségről (a kommunikáció megzavarásáról) beszélünk, ha a beszélő szándéka és a hallgató interpretációja közt nincs adekvát kapcsolat. De a sikeres megértést nem lehet azonosítani a „belső szerkezetek” vagy a megnyilatkozások külső következtettségében megmutatkozó nyelvi szabályok egyszerű visszatükrözésével, vagy fordítva: a megértés a nyelvi ismeretek felhasználásával, a szövegösszefüggés tényezőinek ismeretével és a felfogás különböző irányításával van összefüggésben.

Természetes körülmények közt a megértést a következő tényezők könnyítik meg: a) a természetes nyelv gazdagsága, b) a szövegösszefüggés és a kommunikátorok általános alapismerete, c) az érintkező felek által használt különböző stratégiák, hogy a szükséges mederbe tereljék a kommunikációt (mimika, gesztikuláció, felkiáltás, a megnyilatkozások javítása és ismétlése), d) a kommunikátorok készsége, hogy időlegesen figyelmen kívül hagyják egymás megnyilatkozásainak többértelműségét és homályosságát annak reményében, hogy a további megnyilatkozások megvilágítják a beszéd mondanivalóját. A félreértéseket a szerző összefüggésbe hozza egyrészt a fent említett tényezők kölcsönhatásának megzavarásával, másrészt a kommunikátorok „belső archívum” felé fordulásának megsértésével (az információ operatív felvételének megsértésével, amit minden egyes kommunikátor megőriz emlékezetében a közlés adott aktusában).

A „sikertelen kommunikációnak” két alapvető típusa lehetséges: a) a félreértés azzal kapcsolatos, hogy a beszélő és hallgató rendszerint eltérő módon alkalmazza a megnyilatkozás szemantikai elemzését, b) a kommunikáció megzavarása (a kommunikáció megszakítása) annak következménye, hogy a kommunikátorok egyike valamilyen furcsaságot vesz észre az érintkezésben. A félreértés a kommunikáció megszakításával ellentétben gyakran az érintkezők számára észrevétlenül következik be a közlés pillanatában. A mondottakat olyan dialógusok elemzésével illusztrálhatjuk, melyekben a félreértéseket és a kommunikáció megszakítását a következő tájnyelvi kifejezések használata eredményezi: *youse* a *you* helyett 'te/ti', *whenever* a megszokott (megfelelő szövegösszefüggésben) *when* 'mikor' helyett (mindkét eset angol-ír közlésben) és a *How long are youse here?* típusú mondatok (ami az ír számára azt jelenti: 'Mennyi ideje van már itt?', az angol számára pedig: 'Mennyi időt tölt itt?'). A kommunikáció megszakításának egyik lényeges forrása az, hogy az érintkező felek különbözőképpen fogják föl a lehetséges logikai következtetéseket, amit a szerző az értetlenség pragmatikai fajtájához sorol. Az itt jellemzett probléma — a szerző véleménye szerint — a szociolingvisztikai kutatás körébe tartozik.

J. CHASAIR („A nyelv és nem közötti viszony az angol nyelvben”) rámutat, hogy a megnevezett viszonyok különböző nyelvi kollektívákban nyilvánulnak meg. Például nemcsak sok amerikai indián és ausztráliai törzsben, de az USA és Nagy-Britannia más csoportjaiban is: ott az utóbbi időben egész társadalmi mozgalom fejlődött ki („sexizmus”) a nők egyenlőtlen helyzetének megszüntetésére a harmadik személyű névmás használatának szintjén. (A *he*-t mint általános nemű névmást használják olyan esetekben is, amikor nőről van szó; pl. *If a man is honest he is happy*, a *he* lehet nő is). De kiderül, hogy nem mindig könnyű a „szexizmus” tisztán nyelvi jellegű elkülönítése azon javasolt szabályoktól, melyek a különböző nemek képviselői sztereotíp viselkedésében megnyilvánuló különbségek megszüntetéséhez vezetnek: a szociolingvisztikai kutatás rámutatott, azon iskolákban, ahol elsőként vezették be a fiúk és lányok együttes oktatását, valóban sokkal türelmesebbek lesznek a lányokhoz, de végeredményben a lányok modorában is, beszédében is férfiasodás megy végbe. Arra következtethetünk, hogy a nyelv tükrözi a

férfiak és nők közötti viszony szociális beavatottságát, de emellett az is formálja a nyelv használóinak véleményét a nemek viszonyára vonatkozólag. Fordítva is történhet: a sztereotípiák megváltozása hatással van a nyelvhasználatra is.

Ezt az értékes könyvet sok haszonnal forgathatják a magyar szakemberek is.

ROT SÁNDOR

Ion Coteanu—Marius Sala, *Etimologia si limba română*.

Principii — probleme

București, 1987. Ed. Acad. RSR. 160 l.

160 lapon nemigen lehet egy nyelv szókincsének eredetével kapcsolatos valamennyi problémát feltárni, különösen Középkelet-Európában nem, hiszen itt mind a nyelvi, mind a történeti-társadalmi tényezők egész hadseregével kell számolnunk. Nem véletlen az a sok érdekes párhuzam, amit az etimológia terén a magyar és román között megtalálhatunk, így pl. a románban talán még a magyarnál is számosabb a többféle megoldást kínáló, de általánosan nem elfogadott magyarázat. Az előszóban a szerzők leszögezik, hogy elsődleges céljuk a szófejtés „játékszabályainak” bemutatása volt, de nyilvánvaló, hogy a Román Szocialista Köztársaság nyelvészeinek egyik központi célkitűzésében, egy korszerű, új szófejtő szótár létrehozásában ez a szerény terjedelméhez képest jóval tartalmasabb könyv fontos lépés.

Éppen az erős metodológiai irányultság vezethetett számos új szófejtésre, és egyik szándékuk az is lehetett, hogy már korábban kifejtett, de általánosan nem elfogadott etimológia mellett kiálljanak, a metodológia kidolgozásával is próbáljanak vitatott elvi és egyedi kérdéseket világosabbá és tisztázottabbá tenni. Így feltétlenül igaza van M. SALANAK, hogy a latin és autochton (dák) elemek kutatásában másképpen kell eljárni, mint a jövevényszók esetében (154).

A könyvben igen sok lexémát tárgyalnak, illetőleg említenek. A kifejtő magyarázat nem ritka, de még több esetben csupán utalást találunk arra a helyre, ahol egy korábbi kutató egy új etimont megadott. Mindenképpen szükséges tehát az érintett román szavak betűrendes mutatója (157—60), hiányzik azonban a szóba hozott idegen lexémák nyelvek szerinti jegyzéke.

Az előszóban a szerzők arról is szólnak, hogy könyvük két részből áll. Az első rész ION COTEANU munkája. Ez az első öt fejezet (13—93) voltaképpen a szófejtés módszertanát és a románra való alkalmazását kívánja bemutatni, ami persze jól megválasztott illusztratív példák nélkül nem lehetséges. Az első fejezet (Mi az etimológia?: 13—4) a szófejtés dinamikus meghatározását adja. Mind ebből, mind a továbbiakból kitűnik, hogy a szerző számára ez jóval több, mint a helyes etimon megtalálása. Az etimológusnak ismernie kell a vizsgált szónak az egész történetét a legrégibb nyomoktól (ezeket esetleg magának kell rekonstruálnia) egészen napjainkig, a lexéma teljes alaktanát, a benne végbement hang- és jelentésváltozásokat. A második fejezetben (A szavak csoportosítása: 15—21) olvashatjuk a könyv egy másik vezérgondolatát: a magányos szó elszigetelt vizsgálata során felmerülő formális problémákra viszonylag homogén csoportban történő vizsgálat feleletet adhat (16). A szócsaládok, mégpedig nemcsak az alaktaniak (tőszó és származékai), hanem a jelentéstaniak (a mezőt egymás közt felosztó lexémák) együttes vizsgálatának a szófejtés szempontjából vett fontossága, sőt szinte nélkülözhetetlen volta is bemutatásra kerül, mégpedig igen ötletes módon különféle aspektusoknak egy szócsalád (a *casă* 'ház' és származékai a románban) és egy szemantikai mező, a 'lakhely; ház' újlatin szóanyaga (vö. lat. *casa, domus, mansio[ne]*) alapján. A mező-

elmélet következetes alkalmazásával egy-egy román lexémacsoport történetéről COTEANU nagyon lényeges mozzanatokot tud feltárni: 'lélek; szellem' = *duh, inimă, suflet, spirit* (36 kk.); 'bőr; kéreg; héj' = *blană, coajă, piele, scoarță* (56 kk.).

A további három fejezet (Az etimon: 22—50; A metafora működése és következményei: 51—65; A közvetlen és közvetett szófejtés; a többszörös etimológia és népetimológia: 66—93) alkalmat szolgáltat arra COTEANUNAK, hogy új szófejtések révén mutatssa be mennyire életfontosságúak a szófejtések számára nemcsak a hang- és alak-tani törvények, hanem az életkörülményeknek, a művelődésnek a szó sorsára való befolyása („Wörter und Sachen”), a népi továbbélés és a tudós szókölcsonzés stb.

A könyv második részében SALA sem kisebb erővel mutat rá, hogy sok esetben csak több szempontnak a közös alkalmazása vezethet megnyugtató eredményre, egyben rangsorolni is próbálja őket; a hagyományoknak megfelelően első helyre téve a formai (hang- és alaktani) kérdéseket és a jelentést. Érdekes megemlíteni, hogy nála a szó-földrajz jelentősége mégis jobban kidomborodik, mint COTEANUNÁL és döntő szerephez juthat, pl. Erdélybe oszmánli elemeket csak a magyar vagy déli szláv nyelvek közvetítették, ezek az elemek a közvetlen etimológia elve alapján az erdélyi román nyelv magyar vagy szláv elemei (107, 147), de belső román úton is elkerülhettek ide. A könyv egyik nagy érdeme, hogy a nyelvi jelenségeket a maguk komplexitásában, többarcúságában vizsgálja. COTEANU új eredményeket ér el azáltal, hogy az ige jelentésfejlődésében az egykori határozónak az ige belső jelentésstruktúrájába való behatolását követi nyomon: *pefi* '〈lányt〉 megkér' (39), *indura* 'érzékletlenné válik' [tkp. 'megkeményedik <a szíve>'] 42]. Az a tény, hogy a román *locuitor* 'helytartó' szabálytalan képzés, vezeti SALAT arra a felismerésre, hogy ez az olasz *luogotenente* tükörfordítása (73). Nem kevésbé tanulságos, amikor AL. GRAURT követi. A latinból az *aquarius* ugyan sokszor kimutatható, mégsem fogadható el, hogy a román *apar* ennek a továbbélése, ugyan miért lett volna szükségük a kialakulóban lévő, vízparton élő románoknak 'vízárus'-okra. Sokkal valószínűbb, hogy ez már magában a románban, az *apă* (< latin *aqua*) főnévből jött létre (101).

Könyvük második része egyetlen terjedelmes fejezet, amelyben MARIUS SALA a román szókészlet alapvető etimológiai rétegeit veszi vallatóra: latin (95—111), trák-dák (112—8), szláv (118—32), magyar (132—9), görög (139—42), török (142—7), francia (147—50), német (150—53). Felsorolásuk fontosságuk rendjében történik, erre mutat az a terjedeleme is, amelyet a latin és a szláv elemek elfoglalnak. Érdekes a franciának az utolsó előtti helye; a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a konkrét szókölcsonzésben játszott szerepét jócskán túlértékelték. A tárgyalt etimológiai réteg sajátosságának figyelembevétele mellett SALA megpróbál az egész fejezeten végigvonuló egységes szempontokat is alkalmazni. Ilyen az időrendi rétegek szétválasztása átadó nyelvenként és annak a felsorolása, hogy az egyes alcsoportok tagjait hányféleképpen próbálták magyarázni. Így a latin elemeknél: a) több latin etimon, b) latin átvétel és belső származék, c) továbbélő latin elem és tudós kölcsonzés, d) javasoltak latin etimont, de származtatták egyéb nyelvekből is.

A román lexéma eredetének megállapításában a legkényesebb a trák-dák réteg és az ide soroltak. Szerzőnk a kielégítő adatbázis hiánya folytán a jóval gazdagabb dokumentációhoz szokott romanista óvatos tartózkodásával él, mivel az általa követett elvek alapján sem bizonyítani, sem cáfolni nem tud. Buktató persze a latin területen sem kevés akad. Talán éppen a maximális hajlékonyságra való törekvésből folyik, hogy az öröklött latin, a tudós kölcsonzés, a közös újlatin és a csak a románból kimutatott latin elemek, továbbá már a latinban meglévő és csak a románban létrejövő származékszó nem mindig és nem elég világosan különülnek el. Nem tudom, hogy az irodalmi latin és az újlatin külön kezelése — ha ugyan ez lehetséges — nem teremtetek volna-e világosabb képet.

Ez alkalommal nem térhetek ki a magyarral többféle hasonlóságot mutató többszörös szláv átvételekre (egyházi szláv írott és újabb beszélt nyelv, egymástól nem mindig megkülönböztethető bolgár/szerbhorvát átvételek), de foglalkoznunk kell a román nyelv magyar jövevényszavainak könyvbeli tárgyalásával. Részletesen találkozunk velük a második rész megfelelő helyén (132—9), és ez a terjedelem a román szókinszben betöltött szerepükkel arányos. De említés történik magyar jövevényszavakról, amikor az etimon szerepére más jelölt is van, vagy a többszörös etimológia során. Már a DEX-ben két *friscă* címszót találunk, és ezek egyike a magyar *friská*-ból származik (65), a román *felcer* átadói között is szerepel a német eredetű magyar *felcser* (67). Az életmód hatását szépen mutatja a *marfă* (< m. *marha*) 'áru' jelentése. COTEANU úgy gondolja, hogy a szarvasmarhát a maga igazában a szántóvető gazdaság tudja értékelni, ezért a marháikat a vásárra vivő románok ezeket előnyösen tudták eladni, így a 'marha' → 'áru' jelentésváltozás könnyen létrejöhetett. A román nyelvésznek alighanem igaza van, bár meg kell jegyeznünk, hogy itt visszájára fordul az a 'vásár, piac; piaci áru' → 'marha' jelentésfejlődés, amely a szó megmagyarosodásával jár (TESz.).

M. SALA jól ismeri TAMÁS LAJOSnak a román nyelv magyar jövevényszavairól írott alapvető munkáját. Többször is idézi; nem mindig világos azonban számomra, hogy egyes esetekben tulajdonképpen min is vitázik. Alap a vitára persze bőségesen van, TAMÁS (és utána sokan mások) a román *talpă*-t a magyar *talp*-ból magyarázták. SALA viszont rámutat arra, hogy a magyar szó eredete nincs tisztázva (vö. TESz.), és több tekintélyes latin etimológiai szótár is közöl egy **talpa* szót (105—7). Elgondolkoztató az is, hogy TAMÁS miért nem vetette komolyabban latba, hogy a románban a *paharnic* valóban kirí a szláv méltóságnevek sorából. Nem lehetetlen, hogy a magyar eredetű *pahar* belső származéka (131). SALA anyaggyűjtésének gazdagságát mutatja, hogy E. PETROVICI több olyan szómagyarázatáról számol be, amelyek TAMÁSNál nem szerepelnek: *leán(y)ka* > *leancă* 'felvetőállvány', *deszka*, N. *doszka* > *doască*, *alamizsna* > *ălămojnă* (idézve 134—7; az *ălămojnă* egészen sommásan TAMÁSNál is).

Számos olyan lexéma van, amelynek a vándorlási iránya sokáig vitatott volt (*áfonya*, *bálmos*, *dzingás*, *tokány* stb.), de SZINNYEI Nyr.-beli sorozata után a hazai nyelvészek ezeknek a románból való átvételét egységesen elfogadták. Kár, hogy SALA nem erre, hanem FR. KIRÁLY tanulmányaira és az én könyvemre hivatkozik.

A román nyelvtörténetírás hagyományait követve SALA egy régebbi (XI—XIV. sz.) és egy újabb átvételi korról beszél (132). Az első szakasz meglétének anyagi bizonyítéka a m. *β* > r. o hangváltozás (*város* > *oraş*) lenne. Egyetlen bizonyíték azonban önmagában még nem perdöntő, másrészt az *oraş* első adata maga is XV. századi (1439).

A könyvet letéve nem hallgathatom el azt a gondolatomat, hogy a szófejtésről szóló hasonló magas fokú tudományterjesztő munkát Magyarországon is hasznos volna kiadni.

BAKOS FERENC

Gabriella Schubert, Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen

Berlin, 1982. In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden. (I—XXXV + 681 + Wortregister: 683—96)

1. Tudományos célkitűzésében és méreteiben egyaránt nagyigényű vállalkozás GABRIELLA SCHUBERT könyve. Annak vizsgálatára törekedett, hogyan hatott a magyar nyelv a több évszázados, sőt évezredes szomszédság révén a környező népek nyelvére. Szándéka önmagában is méltánylandó, hiszen — amint bírálatában HADROVICS LÁSZLÓ

megállapítja —, ez az első nagyszabású szintézise a magyar nyelv a reális jelentőségére vonatkozó kutatásoknak („... die vorliegende Arbeit ist die erste großangelegte Synthese der Forschungen über die areale Bedeutung des Ungarischen”: *Acta Linguistica Hung.* XXXII, 235). Így a magyar nyelvtudomány művelői számára sem lehet közömbös, milyen képet rajzol a magyar és a vizsgált nyelvek kölcsönhatásáról, kapcsolatáról. Ez a kép — a szerző tudományos célkitűzései, szorgos anyaggyűjtése, gondos rendszerezési törekvései ellenére — még több vonatkozásban kiegészítést igényelne. A hazai iskolázottságú nyelvész-olvasó könnyen helyreigazíthatja a munka magyar nyelvészeti, történeti, művelődéstörténeti jellegű apróbb-nagyobb tévedéseit, pontatlanságait. De mit tehet az ezekben a kérdésekben kevésbé járatos külföldi szakember? Feltehetően — aggályok nélkül — elfogadja Gabriella Schubert megállapításait; a kiegészítés, pótlás mindenképpen a hazai nyelv- és történettudomány képviselőinek feladata, ahogy ezt HADROVICS LÁSZLÓ idézett bírálatában (l. fent), valamint nagyjelentőségű munkájában (*Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. 1985.) már megtette.

Magam nem lévén szlavista, a továbbiakban a magyar nyelvészeti iskolázottságú szókészletkutató nézőpontjából vizsgálom Gabriella Schubert könyvét.

2. A szerző korábban a nyugat-berlini egyetemen készített magiszteri munkájában (amelyet nem publikált), a szerbhórvát nyelv magyar kölcsönzéseit vizsgálta, különös tekintettel a „visszavett” („rückentlehnte”) jövevényszókra. Az anyaggyűjtés során figyelme a többi szomszédos nyelv magyar elemeire is ráterelődött; azt tapasztalta, hogy — míg a magyar nyelv idegen szavait számos kutató tanulmányozta — nyelvünk átadó szerepe az eddigi vizsgálatban némiképp háttérbe szorult. A Nyugat-Berlini Egyetem Modern Filológiai Intézetének professzorai is arra biztatták, terjessze ki gyűjtését a többi kelet-délkelet-európai nyelv magyar elemeire is. A nagyigényű célkitűzés megvalósítása ez a hangyaszorgalommal gyűjtött, aprólékos és körültekintő részszempontokkal összeállított terjedelmes könyv, amelynek címe azonban mégsem egészen pontos. A „Nachbarsprachen” megjelölést valójában szűkítetten értelmezi: csupán a magyar és a kelet-délkelet-európai nyelvek közötti viszonyokat tekinti át. Vizsgálódásaiból kirekeszti évezredes nyugati szomszédunk, az ausztriai németiség nyelvét, az ottani nyelvjárások magyar elemeit, viszont belevonja az albánt, amellyel viszonylag kevés közvetlen kapcsolatunk volt (bár két különlegesnek tekinthető adalékot meg lehet említeni: gróf Keglevich Imre albániai mintagazdaság-tervét az 1890-es évek elejéről, vö. Justh Zsigmond naplójának Halász Gábor-féle kiadásában a 425. számú jegyzetet; az utolsó albán királynak, Zogunak pedig magyar felesége volt: gróf Apponyi Geraldine). Az albán nyelv magyar eredetű szavai azonban jórészt közvetett átvételek.

A szerző elsősorban a délszláv nyelvekkel foglalkozik, de — szomszédos nyelv lévén — részletesen tárgyalja a magyar—román nyelvi-történeti kapcsolatokat is. A vizsgálatába bevont nyelvek az idők folyamán meglehetősen eltérő jellegű és minőségű viszonyban álltak a magyarsággal és a magyar nyelvvel. A szerbhórvát, a szlovák, a kárpátukrán (ruszin) és a román mint a hajdani Magyarország nemzetiségeinek nyelvei, nyelvjárásai a több évszázados együttélés következményeként számos, az egykori közigazgatási szervezet fogalomkörébe tartozó kifejezést vettek át a magyar nyelvből (*alispán, főispán, jobbágy, nótárius, szolgabíró* stb.); ezek már elavultak, csupán történeti értéket hordoznak.

A monarchia felbomlását követő területi átrendeződéssel együtt a korábbi szoros nyelvi kapcsolat is fellazult; a magyarból kölcsönzött egykori „közéleti” kifejezések többsége — szerepét veszítve — háttérbe szorult, jó részüket az egyes nyelvekben újabb, belső szóalkotásokkal helyettesítették; így a „Terminologie des öffentlichen Lebens” megjelölés is — időben és térben egyaránt — vegyes szóanyagot gyűjt egybe, amelyről

a szerző bevezetőjében kénytelen megállapítani, hogy minden egyes, a források (jórészt a szótárak) alapján feldolgozott szó mai meglétéről csak a helyszíni ellenőrző vizsgálatokkal lehetne meggyőződni, ezekre azonban — sajnos — nem kerülhetett sor. És a feldolgozott szótárak is meglehetősen eltérő jellegű és minőségű anyagot tartalmaznak.

3. Forrásjegyzéke, amelyben szótárak, monográfiák, sorozatok és folyóiratcikk egyaránt szerepelnek, közel négyszáz tételt ölel fel. Azonban az alapvető fontosságú munkák mellett jelentéktelen és „félreinformáló”, elavult vagy elfogult szemléletű tanulmányok is vannak közöttük; ugyanakkor — s ezt Hadrovics László állapította meg — fontos művek hiányoznak (i. m. 236—9).

Az a nyelvi, nyelvtörténeti, település- és művelődéstörténeti anyag, amelynek áttekintésére és feldolgozására vállalkozott, sok és szerteágazó ismeretet, a részletekben való tájékozottságot, a felmerült kérdések biztos mérlegelését, s — ahol szükséges — határozott állásfoglalást is igényel, s mindemellett — térben és időben — sokkal nagyobb méretű annál, hogy igényes, kellő színvonalú résztanulmányok híján egyenletes értékű szintézisbe foglalható legyen.

A szerző törekvése méreteiben lenyűgöző; értékes, bár korántsem hibátlan összegezése annak a kapcsolatnak (kapcsolatrendszernek), amely a magyar és kelet-délkelet-európai népek és nyelvek között fennállt.

4. A munka felépítése a következő:

Rövidítések. Forrás- és irodalomjegyzék.

Bevezetés: a cél és a módszer ismertetése, fogalommagyarázat: az „*öffentliches Leben*” jelentése ('közélet', 'nyilvános élet') és tárgykörei, a munka felépítése, általános megjegyzések a szókölcsonzés és a nyelvkeveredés különbségeiről; hang-, alak- és jelentéstan vonatkozások.

II. A magyar és a szomszédos nyelvek:

1. A szomszédos nyelvek hatása a magyarra;

2. Magyar hatások a szláv nyelvekre és a román nyelvre. A vonatkozó szakirodalom áttekintése.

III. Szójegyzék: *abszolvál* — *zsidó* (351 szócikk).

IV. Fogalomkörök.

V. A kölcsönszók eredete, elterjedése, használata.

Bár a munka gerincét a „*Materialsammlung*” címet viselő, 351 szócikket magában foglaló fejezet alkotja, Gabriella Schubert nagy figyelmet fordít az elméleti kérdésekre is. Az általa forrásul használt munkákat is értékeli. Elgondolkodtató, hogy éppen a számkra leginkább — és méltán — nagybecsűnek tartott műveket illeti bíráló megjegyzésekkel. TAMÁS LAJOS könyvéről (*Etymologisch-Historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen — unter Berücksichtigung der Mundartwörter*. Bp., 1966.) így ír: „... Da diese (Bearbeitung) jedoch ebenfalls nur spärlich über wortgeschichtliche Einzelheiten informiert, wurden zusätzlich die Wörterbücher H. TIKTINS und A. CIORANESCU, das Wörterbuch der rumänischen Literatursprache, des modernen Rumänischen und das erläuternde Wörterbuch der rumänischen Sprache herangezogen” (i. m. 7, azaz: mivel Tamás Lajos könyve a szótörténeti részletekről csak szűkszavúan tájékoztat, a felsorolt román szótárakat vette elő: használta). De vajon ez — az egyébként helyes kutatói eljárás — valóban a tárgyilagos adatfeltárást segítette-e? — Tamás Lajos műve nem csupán címe, de az egyes szócikkek anyaga szerint is gondosan számba vette az erdélyi román nyelvjárások magyar elemeit, s a történeti adatokat sem mellőzi; s ami ebből következik: erdélyi magyar nyelvjárási elemeket vet egybe erdélyi román elemekkel — a természetesen, közvetlen nyelvi érintkezésekre építve.

A magyar nyelv szláv elemeit kutatók tevékenységét a következőkben ismerteti Gabriella Schubert: „A magyar nyelv szláv elemeinek első tudományos analízise FRANZ MIKLOSICH nevéhez fűződik. Bár az ő nyomán századunk elején ASBÓTH OSZKÁR és MELICH JÁNOS magyar szlavisták is foglalkoztak ezzel a témával, az átfogó és szakszerű feldolgozásra azonban csak 1955-ben, KНИЕZSA ISTVÁN kétkötetes művében került sor. KНИЕZSA ebben a munkájában a magyar nyelv szláv elemeire vonatkozó minden korábbi vizsgálatot, megállapítást felülbírált... KНИЕZSA maga — későbbi közleményeiben — számos etimológiáját helyesbítette, mert el kellett ismernie: abból következően, hogy a magyaroknak csaknem valamennyi szomszédos szláv nyelvvel kapcsolata volt, gyakran nehéz egyik-másik szláv jövevényszó forrását megközelítően is meghatározni” (i. m. 77).

A külföldi olvasó figyelme bizonyára könnyen átsiklik az idézeteken, holott — megítélésünk szerint — ezek több vonatkozásban is helyreigazítást igényelnének. Utaljunk itt Kniecza néhány, Miklosichra vonatkozó megállapítására: „Miklosich ugyanis nem tudott magyarul, és így teljesen elődjére... volt utalva. Bár igen sok esetben kritikailag használta DANKOVSKY munkáját (aki valami furcsa elfoglaltságból a magyar nyelv ellen azt akarta bizonyítani magyar etimológiai szótárában, hogy a magyar szókincs óriási többsége a szlávból származik), mégis többször hagyta magát félrevezetni, és számos olyan szót idézett DANKOVSKY alapján, amelyeknek a magyarban semmi nyoma nincs... Miklosich... sohasem habozott egy kétes, vagy német eredetű szót a szlávból magyarázni, ha ez a szó a szláv nyelvekben is megvolt...” (KНИЕZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I, 19). Ezzel szemben részletes méltatást érdemelne Melich János szlavisztikai munkássága, akinek Gabriella Schubert csak egy félmondatot juttat: „Zwar befaßten sich nach ihm [Mikl.] auch die ungarischen Slawisten O. ASBÓTH und J. MELICH... mit diesem Thema...” (i. h.). — Idézett bírálatában Hadrovics László szól arról is, hogy — műve megjelenése után — maga Kniecza csupán két tanulmányában foglalkozott a szláv jövevényszók hangtani kérdéseivel, a további pótlásokat mások végezték (i. m. 238). — Ezek a kiegészítések téveszthették meg Gabriella Schubertet, hogy Pais Dezsőt és Bárczi Gézát is szlavistának tekinti (i. m. 79), ugyanúgy, mint korábban Gyarmathit (i. m. 76).

5. Csak röviden utal a magyar nyelvet ért nyugat-európai: német, olasz, latin hatásokra (78–86). A történeti, majd nyelvi kapcsolatok futólagos áttekintése után — szemléltetésül — néhány jövevényszót is közöl az említett nyelvekből. Meg kell állapítanunk, hogy ezek az áttekintések kevéssé sikerült részei Gabriella Schubert könyvének. Vitatható a bemutatott nyelvek sorrendje: az olasz elemek tárgyalását a latin elé helyezi; a magyarországi latinra vonatkozó megállapításai a népszerűsítő tájékoztatás szintjén vannak: nem érzékelteti a latin nyelv és kultúra hatását hazai művelődésünkre. Legfőbb forrása SIMONYI ZSIGMOND hangsúlyozottan népszerűsítő és bizony már meglehetősen frissességét veszített munkája, a „Die ungarische Sprache” (megjelent 1907-ben); az újabb, tudományos igényű szakirodalomból itt csak gyéren idéz.

A leginkább sajnálatosnak azt tartom, hogy a magyar–német nyelvi kapcsolatokat is ilyen szűkszavúan, ugyanakkor meglehetősen elnagyoltan tárgyalja, holott megállapítja: „Die Ungarn sind eines der wichtigsten Nachbarvölker der Deutschen” (78); tehát — magyar vonatkozásban — a német is beletartoznék a „Nachbarsprachen” fogalomkörbe. — A több évszázados együttélés következményeként néhány magyar szó átkerült a bécsi városi nyelvbe: *Gulasch*, *Paprikasch*, *Kalbsbirkelt*, *Pogatsche*, *Palatschinken*, *Schinakl* ('csónak'), *Gatje*, *Dalabasch* 'talpas', *Rampasch*, *Tschako*, *Bagauner* 'bakonyi hízott sertés', *Herdegg* 'ördög', *Kruzitürken*, *Mamlas*, *Maschikseiten* stb. (vö.: JULIUS JAKOB, *Wörterbuch des Wiener Dialektes*. 1929., *Wie sagt man in Österreich?* 1969.). Találunk magyar elemeket a bécsi városi nyelvet bemutató több szótárban is;

a magyarral közvetlenül érintkező burgenlandi német nyelvjárásokba még több magyar szó került át, illetőleg maradt meg; a Wb. der Bairischen Mundarten in Österreich eddig megjelent 25 füzete is több magyar jövevényszót sorol fel. Az osztrák—magyar nyelvi kapcsolatok rövid történetével magam is foglalkoztam: „Beziehungen zwischen der Wiener Mundart und der ungarischen Umgangssprache” (in: Göppinger Arbeiten zur Germanistik. Nr. 109. 151—60); majd a bécsi Hungarológiai Kongresszuson tartott előadásomban: „Nyelvi kölcsönhatások Ausztria és Magyarország között a Monarchia idején” (1986. szept. 2-án). Az idézett példák is gyűjtésemből valók.

Itt meg kell jegyezmem, hogy Simonyi Zsigmond már említett német nyelvű munkájának egyes példái nemcsak anakronisztikusak, de még a valamikori magyar—német nyelvi kapcsolatokból is vajmi keveset tükröznek. Ilyenek, mint az *asztalieszedő* (SCHUBERT 65) inkább a lehetséges magyar szók közé sorolhatók; a *faterod*, *muterod* (i. h.) már nem tartozik a budapesti köznyelv elemei közé, legföljebb argó jellegük lehet.

Sajnos a szerző nem veszi figyelembe a magyar—német nyelvi kapcsolatok köréből újabban megjelent műveket, de mellőzi azokat is, amelyeket a két világháború között a budapesti tudományegyetem Germanisztikai Intézete jelentetett meg a hazai német nyelvjárások köréből (Schwartz Elemér, Schilling Roger és mások munkái).

6. Bár Gabriella Schubert a magyar és a kelet-délkelet-európai nyelvek kapcsolatainak történetét vizsgálva tárgyilagosságot törekedett, csak részben sikerült a meglehetősen eltérő nézőpontú forrásmunkák megállapításait, vélekedéseit összhangba hoznia. A kiegészítés, pótlás, helyreigazítás a történészek feladata, s külön tanulmányt igényelne. Itt csak néhány mozzanatra utalok: így: a Monarchia felbomlásakor nem csupán az erőltetett magyarító törekvések vezettek a magyar—horvát viszony megromlásához és a szakításhoz; ebben más tényezők is közrejátszottak (de vö. SCHUBERT i. m. 120—1). A magyar—román kapcsolatok történetéről a magyar kutatók néhány ponton bizonyára másként vélekednek, mint a szerző: az „Erdély története” című munka hozzásegít majd a kérdések tárgyilagossá megismeréséhez. Hasonlóképpen: a magyar—szlovák nyelvi, művelődéstörténeti kapcsolatok alakulását bemutató fejezetnek is többet kellett volna merítenie a magyar történeti, művelődéstörténeti munkákból (a Nagymorva Birodalomra vonatkozó fejtegetések: i. m. 199—200; de vö. ehhez a História című folyóirat 1986/VIII. füzetének tanulmányait). A későbbi korszakról Gabriella Schubert — szlovák források alapján — így ír: „A magyarságot megsemmisítő 1526-os mohácsi csata után Szlovákia — mint az oszmánoktól meg nem szállt terület — a menekülő magyarok, horvátok és románok menedékhelye lett. A magyar települések alapításával együtt a XVI. század folyamán számos, a városi élettel kapcsolatos kifejezés város, polgar, komaras, porkolab stb. került a szlovák nyelvbe” (202). — „A magyarokat és szlovákokat összekötő sorsközösség nyomán a jezsuita Pázmány Péter által vezetett ellenreformáció a szlovákok körében is hatott. Pázmány 1635-ben Trnavában jezsuita egyetemet alapított, amely a szlovák katolikusoknak is szellemi központjává lett. Az egyetem nyomdája, amelyet később Budapestre (!) helyeztek, a szlovák közösségeket (Gemeinde) is ellátta vallásos irodalommal” (204). — Arról sajnos nem történik említés, hogy a „jezsuita egyetem” magyar egyetem, alapítója az esztergomi érsek, aki alapításával „a nemes magyar nemzetet” akarta szolgálni; ez az intézmény a jogelődje a mai Eötvös Loránd Tudományegyetemnek. Az Egyetemi Nyomda korábban, 1577-ben létesült, Telegdi Miklós hozta létre, 1777-ben az egyetemmel együtt Mária Terézia helyezte Budára Nagyszombatból.

Vajon az idézettek pontatlanságot, szempont-eltolódást vagy egyoldalú tájékozódást tükröznek? — A magyar olvasó — a tények ismeretében — gyorsan helyesbíthet,

a kevésbé járatos külföldi viszont — sajnos — csak hiányos, pontatlan információkat kapott, amelyek igazítására nem is gondol talán.

7. A munka egyik bevezető fejezete foglalja össze a magyarból az egyes „szomszédos nyelvekbe” került szókölesönzés folyamatát — történeti szemszögből is. Sorra veszi a magyar hangrendszer jelleményeit, megfeleléseit az egyes átvevő nyelvekben; alaktani, szófaji észrevételeket tesz, vizsgálja a nyomaték- és hangsúlyeltolódásokat, majd a jelentésfejlődéseket veszi sorra. Ez a fejezet sok helyes elvi megállapítást tartalmaz, de — éppen sokszempontúsága miatt — vázlatos. A szókölesönzések kiindulása, középpontja, forrása általában a kétnyelvű környezet. G. Schubert részletesen leírja az átvétel folyamatát az átadó és az átvevő nyelvek közötti viszonyok szerint; ezzel foglalva össze az idegenszó—jövevényszó fejlődésmenetet. A kétnyelvű környezet — magyar vonatkozásban — általában azt a lehetőséget tételezi fel, hogy a magyar nyelvjárásterület egy-egy darabján a magyar nyelvjárást beszélő lakosság és a német, szlovák, horvát, román stb. nemzetiségű és nyelvű lakosság között jöhetett létre szókölesönzés. Így az átadott szó is — általában — a magyar nyelvjárási ejtészváltozatban kerülhetett át a szomszédos nyelvbe (vö. i. m. 19—21) — nyelvjárársba.

A szókölesönzések másik csoportját azok a jogi, törvénykezési, közigazgatási stb. kifejezések alkotják, amelyeket a hivatalok részben írásos alakjukban terjesztettek, míg a katonai kifejezések közt több olyan is akad, amely a közös hadseregben „szájról-szájra” terjedt (*baka, frajter, silbak* stb.). Ezeknek a nyelvjárási szinten átadott és átvett elemeknek a vizsgálatakor — a köznyelvre épülő ÉrtSz. mellett — szükség lett volna egy-egy nyelvjárási szótár vagy a NyAtl. megfelelő szócikkének tanulmányozására, illetőleg az érintett nyelvjárások figyelembevételére. Így a megfelelések másként alakulhattak volna (hang-, alak-, jelentéstani vonatkozásban egyaránt). Ezek híján az egybevetések során általában a magyar köznyelvi alak került szembe az átvevő nyelv, nyelvjárás szóalakjával, holott az egybevetést célszerűbb lett volna nyelvjárási szinten kezdeni. Így a szótárakból egymás mellé állított, de a közbülső alak, jelentésbeli fejlődést nem tükröző szóalakok is kellő indok, magyarázat nélkül maradnak. Mindez kérdésessé teszi a nagy gonddal összeállított hangtani-alaktani, de a jelentéstani egybevetéseket is (vö. „Adaptation der ungarischen Lehnwörter in den Nachbarsprachen”: i. m. 21—60). Az is valószínű, hogy a hazai szlovák vagy román nyelvjárások kapcsolata a mai magyar nyelvvel merőben más — folyamatos — hatásokat tesz lehetővé; míg a lengyel nyelv inkább a régi hangállományt „konzerválhatta”, illetőleg a hajdani átvétel idején meglévő jelenségeket.

8. A „Semantische Bemerkungen” című fejezet (50—4) felsorakoztatott példái elsősorban nem jelentéstani, hanem nyelvészociológiai szempontból érdekesek, mivel olyan fogalmakra utalnak, amelyeket a magyarság kölcsönzött az egyes — részben szomszédos — nyelveknek: a *baka, dolmány, kocsi, katona, pajás* tartoznak ebbe a csoportba — sok más mellett. Azonban az ide sorolt jelenségek: a „jelentésszűkülés”-nek (Einengung) és a „bővülés”-nek (Erweiterung) tekintett folyamatok, illetőleg a bemutatott példák másként magyarázhatók. Ezekben ugyanis elsősorban nem az átvevő nyelvekben lezajlott változásról van szó, hanem arról, hogy az egyes nyelvek a *m a g y a r b a n m e g l é v ő* jelentések, illetőleg azok tárgyi, környezeti összefüggései közül a számukra szükséges (addig hiányzó) jelentésmozzanatokat vették át. Így: a magyar *birtok* szó jelentése is tartalmazza azokat az elemeket, amelyeket az ukrán átvett (‘Besitz, große Wirtschaft’); *darál* az ukránban: ‘Zerkleinern von Weintrauben’ nem feltétlenül jelentésszűkülés révén keletkezett, hiszen kisebb mennyiségű szőlőt nálunk is préselnek hasonló módon. — A magyar szavak jelentéskörét nem ismerő olvasó eltűnődhet a jelen-

téstágulásként (Erweiterung) elkönyvelt példán is: a magyar *bimbó*, amelynek a szerző a 'Knospe, Auge, Pupille, Beere' jelentéseit közli, az ukránban 'Knospe, schwerfälliger, großer Mensch' értelemben is szerepel többek között, holott mint tudjuk, a *Bimbó* gyakori tinó-, ökörnév is.

Mint már korábban utaltam rá, a magyar és a vizsgált kelet-délkelet-európai népek kapcsolatainak fejlődését áttekintő fejezetekben Gabriella Schubertnek nem sikerült kellő összhangot teremtenie a forrásként használt nagyszámú, de meglehetősen eltérő nézőpontú és színvonalú munka vélekedéseiben; ehhez előzetes kritikai rostálásra lett volna szükség. (De ez a 230 lapnyi elméleti rész a könyvnek mintegy harmadát jelenti!)

9. A mű fő részét a szóanyag képezi 351 gondosan megszerkesztett szócikkkel. Ezek felépítése a következő: 1. a címszó — magyar köznyelvi alakban; 2. jelentése (jelentései); első előfordulása; 3. rövid etimológia a TESz. nyomán (melyet TetSz.-nek rövidít). Ezt követi az egyes szomszédos nyelvekben előforduló szóalakok, alakváltozatok felsorolása (ahol lehetséges, a történeti adatokkal, jelentésekkel, és az esetleges származékokkal) a feldolgozott szótári adatok alapján. Kiegészítésül, ha van rá adat, megrajzolja az egyes kölcsönszók további útját is a források segítségével.

E nagyméretű szócikk-fejezetet (231—667) a szóanyag fogalomkörök szerinti csoportosítása követi: 1. az udvar, udvari élet; 2. társadalmi osztályok; 3. birtok-, tulajdonviszonyok; 4. közigazgatás, hivatalok, oklevelek; 5. a hivatali nyelv; 6. jog; 7. katonaság, rendőrség; 8. kereskedelem és ipar; 9. gazdaság, pénz; 10. adók, vámok, szolgáltatások; 11. mértékek és súlyok; 12. posta és közlekedés; 13. etnikai csoportok, népek, országok, vallások; 14. városok, területmegjelölések; 15. politikai csoportok.

Majd eredet, elterjedtség és használat szerint is áttekintő a feldolgozott szóanyagot: 1. finnugor és belső keletkezésű (magyar) elemek; 2. nem magyar eredetű szók; 3. ismeretlen eredetűek; 4. a szomszédos népek nyelvében nagymértékben elterjedtek; 5. több nyelvbe átkerült szók; 6. kevés nyelvbe kerültek át, „provincializmusok”; 7. ma is meglévő magyar kölcsönszók az egyes (szomszédos) nyelvekben; 8. korábban általánosan használt, ma már elavult kölcsönszók; 9. gyéren adatolt, de ma is meglévő kölcsönszók; 10. ritkán adatolt és ma már nem használatos kölcsönszók.

A munkát szómutató zárja.

10. Gabriella Schubert úttörő vállalkozása elismerésre méltó: nagy szorgalommal gyűjtött anyagával a kelet-délkelet-európai nyelveknek a magyarhoz fűződő kapcsolatát próbálta összegezni. A több évszázados, bonyolult viszonyrendszer áttekintése azonban nem sikerült teljes mértékben (Hadrovics László szerint: „etwas verfrüht war”, i. m. 240); ehhez az adatok rostálására, nagyobb mérlegelésre, a helyi tényezők alaposabb ismeretére lett volna szükség. De még így is kérdéses marad: lehetséges, szükséges és érdemes-e feltétlenül szintézis alkotására törekedni, amikor az egyes népeknek és nyelveknek a magyarsághoz és a magyar nyelvhez való viszonya — még egymáshoz képest is — olyan eltérően alakult.

Véleményem szerint Tamás Lajos és Hadrovics László művei jelzik a járható utat. A szükséges történeti-művelődéstörténeti háttér megrajzolása pedig a szigorúan tárgyilagos kutatásokra építő történettudomány feladata; szintézis csupán a rész-tanulmányok összegezeként jöhet létre.

HORVÁTH MÁRIA

KÜLÖNFÉLÉK

Az ALE (Európai Nyelvatlasz) munkálatai és eddig megjelent füzetei

A Magyar Nyelvőrben (CX, 112—7) jelent meg ismertetésem az Európai Nyelvatlaszról (Atlas Linguarum Europae, a továbbiakban ALE). Ebben ismertettem vázlatosan az ALE történetét, az I. kötet 1. füzetét és három olyan térkép kommentárját, amelyet én állítottam össze. Itt összefoglalom — bevezetésként — említett cikkemet, hogy ezt az előbbi elolvasása nélkül is meg lehessen érteni.

Amióta a múlt század végén megindultak a nemzeti nyelvatlaszmunkálatok, rendszerint beiktattak kutatópontokat az országban, illetve a nyelvterületen élő nyelvi kisebbségek nyelvéből is. Így a GILLIÉRON-EDMONT francia nyelvatlasz fölvette az okcitan, frankoprovenszál és katalán kutatópontokat Franciaország területén. Egymáshoz közeli rokonságban levő nyelvek között gyakran nehéz is pontosan megállapítani a nyelvhatárt. Vannak ugyanis átmeneti nyelvjárások a német/dán, a német/holland, okcitan/katalán, bolgár/macedón nyelvhatárokon. A szárd külön nyelvnek számítható, de természetesen tarthatjuk, hogy az olasz nyelvatlaszok kiterjednek Szardínia szigetére is. A PUŞCARIU szerkesztette román nyelvatlasz vett föl mutatóba néhány magyar, szász, ukrán, bolgár és szerb kutatópontot is. Előrehaladott állapotban van a szláv nyelvek atlasza, egy pireneusi atlasz. Ezek egy-egy nyelvcsalád vagy nagyobb földrajzi egység nyelvi állapotát mutatják be.

Az első európai (az első terv szerint csak indoeurópai) nyelvek atlaszának gondolata már 1929-ben felmerült ugyan, de a második világháború miatt csak az 50-es években került ismét szóba. A most ismertetendő nyelvatlasz tervét MARIO ALINEI terjesztette elő 1965-ben a marburgi dialektológiai kongresszuson. Egy évtizedet is igénybe vett a szervezés, a kérdőívek megszerkesztése, a fonetikus átírások egységesítése, a számítógépes feldolgozás előkészítése. Mindebben oroszánrészt vállaltak a Hollandiában működő dialektológusok: A. WEIJNEN, M. ALINEI és J. KRUIJSEN. A szervezésben részt vett L. E. SCHMITZ és J. BÉLIÖ. A központ (titkárság) a nijmegeni egyetemen alakult meg, a gépi feldolgozás pedig Marburgban folyik.

A szerkesztőbizottság évente, a nemzeti bizottságok elnökei 2—3 évenként tartanak megbeszélést. Magam a magyar nemzeti bizottság tagja vagyok. Részt vettem a kérdőív megvitatásában, gyűjtöttem kiegészítő anyagot több északkeleti kutatóponton debreceni kollégáimmal. Jelen voltam 1982-ben az ALE koppenhágai, majd 1984-ben az aussoie-i ülésén, 1985-ben pedig a szerkesztőbizottság tanácskozásán Belgrádban. Elkészítettem a megkapott anyagok — és levelezés — alapján három térképet kommentárral: 1. *körte*, 2. *kutya* (kutya, hím kutya, kölyökkutya), 3. *nőstény kutya*.

Roman Jakobson az 50-es években még hangtani nyelvatlaszban gondolkodott. Mégis egy lexikológiai-jelentéstani atlasz indult el a megvalósulás pályájára. Az ALE nem tart igényt a nemzeti atlaszok gazdagságára. Minden európai népre kiterjed, így megdönti azt a nálunk (és máshol is) eléggé elterjedt primitív felfogást, hogy a nyelvterület nagyjából azonos az illető ország területével. Sokan azt hiszik, hogy Spanyolországban mindenki spanyol, hogy Jugoszláviában jugoszlávul, Csehszlovákiában csehszlovákul beszélnek, hogy a Szovjetunió lakossága csak oroszokból áll. Hitetlenül rázzák a fejüket, ha megtudják, hogy Európa harminc országában az ALE 98 nyelvet különböztet meg. Nem lehet a nyelvet mindenütt a nyelvjárástól pontosan elválasztani, de mindenképpen 90 és 100 közt van az európai nyelvek száma.

Ezek számos kisebb-nagyobb nyelvcsaládra, ágra oszlanak. Az indoeurópai nyelvcsalád csoportjai: a) újlatin, b) germán, c) szláv, d) balti (lett, litván), e) kelta (velsz,

ír, gael, breton), f) iráni (oszét, tat), g) görög, h) albán, i) ind (cigány). Uráli (finnugor) nyelvcsoporthoz: a) finnségi (finn, észt, karjalai, vót, liv stb.), b) lapp, c) volgai, d) permi, e) magyar, f) szamojéd. Kaukázusi nyelvcsoporthoz: a) abház-adigé, b) nakho-dagesztáni. Török csoportok: a) kipszak, b) csuvas, c) oguz (oszmán). Továbbá mongol (kalmük), baszk, arab (máltai).

A legtöbb európai ország vett föl nemzeti kisebbségektől is kutatópontokat nem egyforma arányban. A kutatópontok sűrűsége országonként változó ugyan, de inkább a területhez, mint a lakosság számához igazodik, így az alig több, mint négymillió lakosra a ritkán lakott, de nagy területű Norvégiában 170 kutatópont jut, a sűrűn lakott Hollandiában pedig a 14 és 1/2 millió lakosra csak 27.

Az ALE bizonyos fókig tükrözheti a nagy európai vándorlásokat, bizonyos technikák, természetett növények, háziállatok terjedési útját, a római birodalom kulturális nyomait, a középkori hódításokat (arabok Ibériában, törökök a Balkánon és Magyarországon), sőt talán az Osztrák—Magyar Monarchia hatása sem tűnt el nyomtalanul. A nyelvészeti szempontokat kénytelenek voltak a szerkesztők mellőzni, mert ez évtizedekkel késleltette volna az ALE megjelenését. Így is eléggé elhúzódott az I. kötet első és második füzetének kiadása.

Európa keleti határát az ALE Kujbisev város délköréig számítja, délkeleten pedig a Kaukázus fő gerincét veszi alapul. Így a Kaukázusban beszélt legelterjedtebb nyelvek, mint a grúz, az örmény (indoeurópai) és az azerbajdzsáni (török) már Ázsiához tartoznak.

Tájékoztatásul itt is közlöm — a Nyr.-ben megjelent — európai országokban levő kutatópontok számát (zárójelben a nyelvi-nemzetiségi kisebbségeket). Az említett cikkből véletlenül kimaradt Albánia, és néhány számadat pontatlan benne. Ez annál is sajnálatosabb hiány, mert Albánia az egyetlen olyan európai állam, amelynek képviselői nem írták alá a helsinki egyezmény alapokmányát. Az ALE munkájában azonban részt vesznek. A belgrádi szerkesztőségi ülésen többször beszélgettem az egyik albán küldöttel. Térképszerkesztés közben is fordultam kérdéssel az albán nemzeti bizottsághoz, és kaptam érdemleges választ.

Tájékoztatás az ALE kutatópontjainak számáról: Albánia 10 albán; Ausztria 48 német (+ 1 szlovén + 1 horvát); Belgium 10 flamand + 9 vallon (+ 1 német); Bulgária 32 bolgár; Ciprus 5 görög (a törököktől megszállt rész anyaga hiányzik); Csehszlovákia 12 cseh + 12 szlovák (+ 1 magyar + 1 ukrán); Dánia 20 dán; Fär-ör 4 färöri; Finnország 24 [sűrű + 234] finn + 6 [sűrű + 7] svéd (+ 5 lapp); Franciaország 293 galloromán [francia, okcitán, frankoprovenszál, katalán] (+ 7 olasz és szárd + 1 görög + 6 breton + 4 baszk [a Nyr.-ben tévesen 2] + 1 flamand + 8 alemann); Görögország 78 görög; Hollandia 23 holland [a Nyr.-ben tévesen 34] (+ 5 fríz); Írország 7 ír + 13 angol; Izland 1 izlandi; Jugoszlávia 33 szerbhorvát + 7 macedón + 7 szlovén (+ 3 albán + 1 román + 1 magyar + 1 olasz); Lengyelország 28 lengyel; Luxemburg 2 német; Magyarország 37 magyar (+ 1 német + 1 szerb + 1 szlovák); Málta 1 máltai (arab); Nagy-Britannia 81 angol (+ 16 velszi + 4 gael); NDK 63 német (+ 2 sorb); Norvégia 152 norvég (+ 3 finn + 15 lapp); NSZK 132 német (+ 4 fríz + 3 dán); Olaszország 60 olasz (+ 4 szárd + 2 francia + 2 görög + 1 szlovén + 1 horvát + 2 albán + 5 német); Portugália 53 portugál; Románia 77 román (+ 3 magyar + 2 német + 1 szerb + 1 ukrán); Spanyolország 114 spanyol + 25 katalán (+ 5 baszk); Svájc 10 alemann + 7 francia + 3 olasz + 3 rétoromán; Svédország 178 svéd (+ 10 finn + 14 lapp); Szovjetunió 78 orosz + 29 belorusz + 68 ukrán | uráliak: + 28 észt + 2 karjalai + 6 vepsze + 5 finn + 2 vót + 2 liv + 3 inkeri + 5 lapp + 21 votják + 13 csere-misz + 16 zürjén + 7 permjak + 4 magyar + 14 moksa + 22 erza + 3 nyenyec | baltiai: + 42 litván + 36 lett | újlatin: + 18 moldován | iráni: 3 oszét + 1 tat | kauká-

zusiak: + 5 kabard + 5 adige + 2 cssecsenc + 2 ingus + 1—1 godoberi, csamalal, hvarsi, botlik, bagulala, ginuh, dido (csez), andi, karata, avar, ahvah, tindi, gunzib, begita, dargwa, lak, arcsi, cahur, tabaszaran, rutul, lezg, + 2 abaza | török nyelvek: 10 csuvas + 2 karacsevo-balkar + 2 nogaj + 10 baskír + 10 tatár + 2 karaim + 1 kunik | mongol: 3 kalmük; Törökország (európai része) 6 török. — Cigány 6. A cigány nyelvi kutatópontok nincsenek a térképen, mert mindnütt szórványnépeség, csak egy részük beszél valamilyen ind nyelvjárást. A cigány adatok a következő országokból valók: kale (Finnország), szinte (német nyelvterület), rom (Szlovákia), lovári (Balkán), arlia (Jugoszlávia), romaica (Bulgária).

Az eddig megjelent két füzet ismertetése. — Az első kötet első füzetének címe (belső címlapja): Atlas Linguarum Europae (ALE) sous la rédaction de Mario Alinei, président, A. Weijnen ancien-président; R. I. Avanesov, Terho Itkonen et Mieczysław Szymczak, vice-présidents; Jaques Allières, Manuel Alvar, Poul Andersen, Manuela Barros-Ferreira, Jaromir Bělič, Dalibor Brozović, Boris Cazacu, David Clement, Nicolas Contossopoulos, Manlio Cortelazzo, László Deme, Witold Doroszewski, Inger Ejskjaer, Lennart Elmevik, T. V. Gamkrelidze, Jan Goossens, Corrado Grassi, Rudolf Grosse, Klaas Heeroma, Reiner Hildebrandt, V. V. Ivanov, Pavle Ivić, G. A. Klimov, F. Kortlandt, A. Kostallari, Wolfgang Putschke, Ernest Schüle, B. A. Serebrennikov, E. R. Tenishev, Gaston Tuaillon, J. D. A. Widdowson et Werner Winter; Joep Kruisen, secrétaire de la rédaction / Volume I — Cartes / premier Fascicule / par / Mario Alinei, R. I. Avanesov, D. Brozović, Natacha Z. Donadze, Terho Itkonen, V. V. Ivanov, Joep Kruisen, Ellen Mooijman, João Samarago, B. A. Serebrennikov, I. Stan, G. Tuaillon, Gabriela Vitorino et A. Weijnen; sous les auspices de l'UNESCO. Van Gorcum, / Assen, 1983.

A könyv alakú kommentár-kötet belső címlapja csak annyiból különbözik a térkép-atlasztól, hogy az alcíme nem Cartes, hanem Commentaires.

A térkép-rész közli az ALE nemzeti bizottságainak és a nyelvesoport-bizottságoknak a névsorát, egy alaptérképet és a következő térképlapokat és jelmagyarázatokat. Feltüntetem a térkép és kommentár szerzőjének nevét, valamint a kommentár nyelvét (a = angol, f = francia, n = német). A térképek címe mindenütt franciául van megadva, én magyar fordítással együtt közlöm:

1. *soleil* (nap) G. TUAILLON f., 2. *lune* (hold) D. BROZOVIC a., *brouillard* (köd) T. ITKONEN n., 4. *nuage* (felhő) T. ITKONEN n., 5. *vent* (szél) A. WEIJNEN f., 6—9. *arc-en-ciel* (szivárvány) M. ALINEI a., 10. *grêle* (jégeső) J. SAMARAGO és G. VITORINO f., 11. *neige* (hó) G. TUAILLON f., 12—13. *flaque d'eau* (pocsolya) E. MOOIJMAN a., 14. *étang* (kis tó) E. MOOIJMAN a., 15. *lac* (tó) Z. DONADZE f., 16. *mer* (tenger) J. KRUIJSEN és I. STAN f., 17. *rivière* (folyó) B. SEREBRENNIKOV n., 18—19. *sauterelle* (szöcske) R. AVANESOV, V. IVANOV és N. Z. DONADZE f.

Az I/1. kommentár (commentaire) 177 oldalas. Ez is közli a térképeknél említett bizottságok névsorát, itt olvasható M. Alinei elnök angol nyelvű bevezetője (XV—XXXIX) és a tájékoztatás a kutatópontokról. A 40 magyarországi kutatópont a térkép számozása szerint a nemzetiségi kutatópontokkal együtt a következő: Patak, Karancslapujtő, Balaton, Szinpetri, Alsóvadász, Tiszadob, Pusztafalu, Ófehértó, Tizsakerecseny, Agyagosszergény, Káld, Dunakiliti, Szentgál, Bana, Várgesztes (német), Úny, Makád, Galgaguta (szlovák), Tóalmás, Nagykőrös, Dormánd, Szerep, Vámospércs, Tyukod, Viszák, Bódeháza, Hahót, Senta, Kálmánca, Gölle, Som, Martonfa, Kakasd, Szeremle, Duszok (horvát), Dunapataj, Kiskunhalas, Földeák, Doboz, Old. — Románia: Torockó (Rimetea), Homoródalmás (Merești), Válászaka (Valea Seacă), Csehszlovákia: Muzsla (Mužla), Szovjetunió: Nagyrát (Ratovce), Vári (Vorievo), Salánk (Salanki) és Visk (Vyskov), Jugoszlávia: Topolya (Bačka Topola). Ezután táblázatok láthatók a fonetikus

írásról és a nem latin betűs írásrendszerek átírásáról, tájékoztatás a számítógépes feldolgozásról, valamint az ALE szervezeti felépítéséről.

A kommentárok számozása azonos a térképekével. A legtöbb közli a csoportosítás szempontjait, az etimológiai vagy tipológiai csoportokat. Az etimológiák vagy valamely alapnyelvre (indoeurópai, latin, ógermán, ószláv, finnugor stb.) vezethetők vissza, vagy jövevényszavak, hangutánzók, hangulatfestők, esetleg ismeretlen eredetűek.

Vannak olyan fogalmak, ahol a megnevezések egy nyelven belül is igen tarkák lehetnek, ugyanakkor egymással nem érintkező nyelvekben is hasonló jelentésű szavakból, vagy szókapcsolatokból keletkeztek.

Így például a *sauterelle* (szöcske, 18—9.) elnevezéseinek egy csoportja az 'ugrik, szökös' igével van összefüggésben, mint a francia *sauterelle*, olasz, spanyol, portugál, litván, breton, bolgár, lengyel stb. alakok, de ide tartozik a magyar *szöcske* is. Más szóalakokban az 'ugrik + fű' kapcsolódik, mint a német *Grashüpfer*, angol *grasshopper* és további germán és breton példák. Az ugrással kapcsolatosak az 'ugrik + széna', 'ugrik + gida', 'ugrik + hegy'. Máshol a 'szabó', 'kaszás', 'ló', 'kovács' fordul elő egyedül vagy szóösszetételben. Vannak a ciripelést utánozó szavak és még sok más.

Még színesebbek a szivárvány (arc-en-ciel 6—9.) elnevezései: a francia elnevezés jelentése: 'ív az égen', de előfordul neveiben az 'ív, öv, korona, kör, híd, oszlop, menyország, sugár; delfin, ökör, sárkány; ivó, szívó (vö. magyar *szivárvány*)' és még tömérdek összetétel. A kommentárok közlik a kettős válaszok második változatát, amelyeket a térképek nem tüntetnek föl.

Az I/2. füzet térkép és kommentár része azonos címmel és külsővel jelent meg ugyanott és ugyanannál a kiadónál 1986-ban. Újítás, hogy a nyelvcsaládokat különböző színű jelek választják el egymástól. Az indoeurópai nyelvek színe a zöld, az uráliaké piros, az altaji nyelveké (török és mongol) a kék, a baszké barna, a kaukázusiaké a lila, az arabé (máltaié) fekete. Ugyancsak újítás, hogy a térképre nem kerülnek fel az egyetlen alakok (hapaxok), hanem jegyzék közli őket az ország rövidített jelével és a sorszámmal.

A következő térképek és kommentárok jelentek meg az I/2. füzetben: 20. *chandelle de glace* (jégcsap) J. PETR. f., 21. *fleur* (virág) A. WEIJNEN f., 22—23. *branche* (ág) A. WEIJNEN, J. KRUIJSEN f., 24. *bouleau* (nyírfa) M. SZYMCAK a., 25. *peuplier* (nyárfa) R. CAPRINI a., 26. *poire* (körte) B. KÁLMÁN n., 27. *genévrier* (boróka) E. MOOJNEN a., 28. *belette* (menyét) M. ALINEI a.

A széles körű nemzetközi összefogás ellenére is lassan halad a füzetek kiadása. Eddig csak Bulgária lépett ki 1984-ben hivatalosan a szervezetből. Anyaga azonban megvan az ALE archívumában, és így nem marad ki a további térképlapokból sem. A kiadást lassítja az USA és Nagy-Britannia kilépése az UNESCO-ból, mert ezzel a szervezet a költségvetésének mintegy 25%-át veszítette el. Az ALE — mint az UNESCO-tól segélyezett vállalkozás — ugyancsak megcsínylette ezt a támogatás-csökkentést. Az anyag több száz kérdésre vonatkozóan együtt van. Az első kötet két füzetében eddig összesen 28 fogalom térképe és kommentárja jelent meg. Némelyik térkép 2—3 részből áll, mert az adatok gazdag változatai nem fértek föl egyetlen térképre.

Egy szófaji egyoldalúság is jellemzi az ALE-t. Az eddig megjelent szóanyag csupa főnévből áll. Sem melléknév, sem ige, sem egyéb szófaj nem fordul elő benne. A főnevek közül pedig a testrésznevek nehezen kérdezhetők egyes nyelvekben birtokos személyrag nélkül. Pallas soknyelvű szótárában a XVIII. század végéről az uráli nyelvekből nem is található toldalék nélküli alak. Az igékben pedig nehéz lesz megállapodni abban, milyen igealakra kell majd kérdezni.

Egy másik veszély is fenyegeti az ALE-t. Az európai országok többségében az ALE munkálatainak megindulásakor volt már nemzeti nyelvatlasz, de azt majdnem mindenütt ki kellett egészíteni vagy száz kérdéssel (a magyart is). A nyelvatlással nem

rendelkező nyelvekben csak 1965 után indult meg a gyűjtés, és tíz éven belül be is fejeződött. Gyakran van azonban szükség utólagos ellenőrzésre. A nyelvjárások pedig a hagyományos paraszti élet viaszszorulásával egyre inkább közelednek a köznyelvhez, és a nyelvjárási szókincset ismerők száma is egyre fogy.

A nyelvtudomány érdeke, hogy ez az összeurópai összefogás továbbra is folytathassa értékes működését.

KÁLMÁN BÉLA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXIII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1987. XII. 10-én tartotta meg LXXXIII. közgyűlését az Akadémián.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Deme László ny. egyetemi tanár tartott előadást „Nyelviség, funkcionalitás, mikrotársadalmiság” címmel.

2. Ezt követően Mollay Károly főtktár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Legutóbbi, azaz LXXXII., 1986. dec. 2-án tartott közgyűlésünk óta Társaságunk élete aránylag zökkenőmentes volt. Rendezvényeink közül először is a társintézményekkel közös összejöveteleinket említem meg. Így 1987. márc. 13-án Társaságunk és az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékeinek rendezésében Bielefeldből (NSZK) Petőfi S. János beszélt „A szövegkutatás mai állásáról”. 1987. márc. 24-én Finnugor Szakosztályunk és az ELTE Finnugor Tanszéke látta vendégül Pentti Leino professzort, a Helsinki Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánhelyettesét, aki „A finn nyelv verstani jellemzése”-ről tartott előadást, és vitaülést vezetett a finn és a magyar metrika összehasonlításának lehetőségeiről.

1987. ápr. 21–22-ig Szemiotikai Szakosztályunk, az MTA Szemiotikai Munkabizottsága és a Finn Szemiotikai Társaság rendezte a III. Finn–magyar Szemiotikai Szimpoziumot (Budapesten 3, Szombathelyen 5 előadással, négy finn előadóval: Hannu Riikonen, Jukka Sihvonen, Henri Broms és Tuomo Lahdelma).

1987. máj. 5-én ugyancsak Szemiotikai Szakosztályunk és az ELTE Folklor Tanszéke a május elseje jelvilágáról, illetve az áldozati szokásokról és a maszkok jeleiről két külföldi előadó, a dán Flemming Hemmersam (Arbeitsvolksprosa und der erste Mai) és a jugoszláv Jovan Janičijević (Ot znaka Moloha do znaka Januša) részvételével rendezett előadásokat.

1987. jún. 22–25-e között Társaságunk a Magyar Néprajzi Társasággal, a Hazafias Népfront Országos Tanácsával és Veszprém Megyei Bizottságával, a TIT Országos Néprajzi Választmányával és Veszprém Megyei Szervezetével, valamint Veszprém Megye és Város Tanácsával együtt Veszprém-ben rendezte meg az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők XIII. Országos Találkozóját, amelyen elnökünk, Benkő Loránd elnökölt, J. Soltész Katalin tagtársunk a magyar személynevek kutatásának kérdéseiről tartott előadást, Hajdú Mihály tagtársunk pedig a nyelvjárási munkaülésen elnökölt.

1987. okt. 7-én Szemiotikai Szakosztályunk, az MTA Szemiotikai Munkabizottsága és az ELTE Folklór Tanszéke „A zenei jelentés” címmel rendezett kerekasztal-beszélgetést, amelynek vitakezdő előadását (A zenei formák történeti szemiotikája) Eero Tarasti professzor, a Helsinki Egyetem Zenetudományi Tanszékének vezetője tartotta. A résztvevők között volt többek között Daniel Charles párizsi professzor (Université de Paris VIII), valamint Újfalussy József, a Zeneművészeti Főiskola rektora, aki a megbeszélést vezette.

1987. okt. 13—15-e között Társaságunk, az MTA Nyelvtudományi Intézete és az ELTE Finnugor Tanszéke rendezésében Jevgenyij Arnoldovics Helmszkij, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Balkánkutató Intézetének tudományos munkatársa négy előadást tartott Budapesten, köztük egyet Szláv Szakosztályunkban Фонетическая реконструкция диалекта паннонских славян (данные субстратных элементов венгерского языка) címmel.

Ezek a rendezvények egyúttal Társaságunk külföldi kapcsolatait is érzékeltetik.

E szakosztályi rendezvényekkel együtt az elmúlt esztendőben az előző évhez képest kétszer annyi felolvasó ülést, összesen 28-at tartottunk. Mégpedig a magyar szakosztályban 5, a finnugorban 1, a szlavisztikaiban 3, a szaknyelviben 7, a szemiotikaiban 5, a fonetikai és beszédművelési szakosztályban 3, a magyar és idegennyelviben 1, a nyelvoktatásban 2 felolvasó ülést.

Debreceni csoportunk tagjai igen aktívan működtek közre az 1987-es „Magyar nyelv hete” országos és megyei rendezvényein: több mint száz előadást tartottak. Részt vettek más nyelvművelő programokban is, például a KISZ és a TIT által hirdetett „Szép szó” nyelvi vetélkedőre előadásokkal készítettek föl diákokat. A csoport idén öt felolvasó ülést tartott: 1. február 27: Szabó T. Ádám: A kétnyelvűség jegyei Lakatos Demeter csángó költő művészetében. — 2. április 2: Nyirkos István: Az előtérhangok története a magyarban. — 3. október 2: Kocsány Piroska—Korponay Béla—Kovács Éva: Beszámoló a berlini nemzetközi nyelvészkongresszusról. — 4. október 22: Nagy Miklós: Mikszáth Kálmán írói névadása (Evelinetől Búzavirágig). — 5. december 4: Kálmán Béla: Munkácsi Bernát nyelvi gyűjtései; Vértés Edit: Az obi-ugor nyelvészeti hagyományok kiadásáról. Itt emlékeztek meg Munkácsi Bernát halálának 50. évfordulójáról.

Tóth Imrének Társaságunk sorozatában megjelent „Ipoly menti palóc tájszótár”-át (176. sz.) 1987. szept. 5-én Szobon, okt. 17-én pedig Bernecebarátiban mutatták be ünnepélyes keretek között. Társaságunk képviselőjében mindkét alkalommal Balogh Lajos és Kiss Jenő titkárunk volt jelen. Utóbbi a szótárról előadást is tartott.

2. A tavalyi helyzethez képest kedvező jel, hogy Társaságunk folyóiratának, a Magyar Nyelvnek 4. száma már megjelent, és sorra megjelentek — a reméltnél nagyobb számban — támogatóinknak köszönhetően sorozatunk következő számai: 171. sz. Csepregi Istvánné stb.: A pápai járás földrajzi nevei; 173. sz. Körmendi Géza: Komárom megye helységneveinek rendszere; 175. sz. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?; 176. sz. Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótár; 177. sz. Pusztay János: Analóg vonások az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében; 178. sz. Balogh Lajos és Ördög Ferenc: Zala megye földrajzi nevei II. A keszthelyi járás; 179. sz. Vértés O. András: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása; 180. sz. Gálffy Mózes: Székelyföldi tájszók; 181. sz. Pelle Béláné (szerk.): Heves megye földrajzi nevei. Gyöngyösi járás IV. Fülöp Lajos tagtársunk szerkesztésében, de az OPI kiadásában megjelent az 1986. évi Nyíregyházi Anyanyelv-oktatási Napok anyaga „Szemlélet—tananyag—módszer” (Bp., 1987.) címmel.

Társaságunk ügyeinek intézéséért köszönetet mondok szervezőtitkárunknak Kuzbeltné Tiba Juditnak, adminisztrátorunknak, Zsilinszky Gyulánának, a pénzügyek intézéséért pedig Kányási Istvánnának.

3. Választmányunk két ülést tartott. 1987. jún. 2-án a választmány megválasztotta a Csúry-, a Révai- és a Gombocz-emlékérem, a Fokos-alapítvány, valamint a Pais-díj odaítélését, valamint a megemlékezéseket előkészítő bizottságokat. Tárgyalt a tagdíj-fizetésről, új kiadványainkról, a régiak értékesítéséről és 14 új tag felvételéről.

1987. dec. 1-én a választmány megvitatta az említett bizottságok javaslatait, és döntött a Révai-, a Gombocz- és a Csúry-emlékérem, valamint a Pais-díj odaítéléséről, a megemlékezések módjáról. Meghallgatta a titkár beszámolóját kiadványainkról, és elfogadta 10 új tag felvételét. Benkő Loránd elnök beszámolt a közgyűlés előkészítéséről.

4. Az idén is köszöntöttük életük 80., ill. 70. évét elért tagtársainkat: 1987. márc. 10-én a magyar szakosztály ülésén Nyíri Antalt 80. születésnapján, nov. 3-án pedig Imre Samut 70. születésnapján (a Magyar Nyelv 4. számát 26 tagtársunk tanulmányával neki ajánlotta a Társaság); nov. 24-én Király Pétert a szlavisztikai szakosztályban 70. születésnapján. Balassa Iván tagtársunk 70. születésnapjára a Magyar Néprajzi Társaság rendezett ülést, ezen Társaságunk nevében Kiss Jenő titkár köszöntötte az ünnepeltet. Levélben köszöntöttük Fényi Ottó, Skripecz Sándor és Pénzes János tagtársainkat.

5. Tagjaink sorából elhunyt Banó István, Ligeti Lajos (Társaságunk legrégibb tagja), Molnár József, Polónyi Szűcs Szilárd, Stanitz Károly és Szerdahelyi István. Emléküket kegyelettel megőrizzük. Jelenlegi taglétszámunk: 746.

6. Végezetül minden tagtársunknak boldog karácsonyt és jó újévet kívánva kérem jelentésem elfogadását.

3. A szünet után — Balogh Lajos pénztárosi ellenőr távollétében — Kiss J e n ő olvasta föl az 1986. évi pénztárosi jelentést.

Az 1986. évi pénzforgalom:

A) Kiadások:

Rovat:

11/1: Állandó főfoglalkozásúak bére	21 915,—
11/3: Részfoglalkozásúak bére (nyugdíjasok)	6 000,—
11/4: Másodállásúak, mellékfoglalkozásúak bére	33 427,—
11/6: Alkalmi munkabér	1 200,—
11. R. Beralap összesen:	62 542,— Ft
12/1: Munkavállalók jutalma	5 894,—
12/2: Munkavállalók segélye	1 860,—
12/3: Belföldi kiküldetés	4 911,50
12/5: Reprezentáció	497,—
12/6: Megbízási díjak	11 280,—
12/9: Jutalom	2 500,—
12. R. Személyi kiadások összesen:	26 942,50 Ft
13/5: Írószer, nyomtatvány	2 628,30
13/7: Készletbeszerzés (fogyóeszközök)	1 75,20
13/9: Egyéb készlet (folyóiratok)	468,—
13. R. Készletbeszerzés összesen:	3 271,50 Ft

14/2: Szállítás	174,—
14/5: Postaköltség	16 310,40
14/9: Egyéb szolgáltatás (nyomdaköltség stb.)	122 595,50
14. R. Szolgáltatás összesen:	139 079,90 Ft
15/2: Társadalombiztosítási járulék	6 191,—
15. R. SZTK járulék összesen:	6 191,— Ft
Kiadások összesen:	238 026,90 Ft

B) Bevételek:

Rovat:

52/9/a: Tagdíjak	44 676,—
52/9/b: Jogi tagdíjak	15 000,—
52/9/c: Kiadványok értékesítése	9 485,50
62/9: Költségvetési támogatás	153 200,—
Az előző évek és 1986. év pénzmaradványa	104 286,10
Bevételek összesen:	326 646,60 Ft

C) Függő tételek:

LE tagdíj	409,—
Függő beralap (1987. évre áthúzódó bér)	6 398,—
Vértess O. András befizetése készül kiadványára	9 800,—
Könyvecse	59 858,—
Heves megye	687 550,30
Veszprém megye	164 639,—
Komárom megye	85 132,—
Az Ipoly menti palóc tájszótárra befizetés Zsóka István és neje által. (A teljes összeg 186 800,— Ft volt.)	122 290,—
Függő bevétel összesen:	1 136 076,30 Ft

4. A pénztárosi beszámoló után A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés a jelentést elfogadta.

5. Ezek után ismét Kiss Jenő emelkedett szólásra, s előterjesztette a Társaság 1987. évi költségvetési előirányzatát, ekképpen:

A) Kiadások:

Rovat:

11/1: Állandó főfoglalkozásúak bére	70 340,—
11/3: Részfoglalkozásúak bére (nyugdíjasok)	20 600,—
Szerkezeti változás a 12/6 R.-ról,	
Megbízási díjak	27 900,—
11/6: Egyéb fizikai munkabér	2 500,—
11. R. Beralap összesen:	121 340,—

12/2: Munkavállalók segélye	1 300,—
12/3: Belföldi kiküldetés	3 500,—
12/5: Reprezentáció	500,—
12/9: Egyéb személyi kiadás	6 000,—
12. R. Személyi kiadások összesen:	11 300,— Ft
13/5: Irodaszer, nyomtatvány	5 500,—
13/7: Fogyóeszközök	24 200,—
13/9: Egyéb készlet	
91. altétel: tisztítószer	500,—
92. altétel: folyóiratok	600,—
13. R. Készletek összesen:	30 800,— Ft
14/2: Szállítás	2 000,—
14/5: Postaköltség	20 000,—
14/6: Takarítás	2 000,—
14/9: Egyéb szolgáltatás	133 160,—
14. R. Szolgáltatás összesen:	157 160,— Ft
15/2: Társadalombiztosítási járulék	9 200,—
15. R. SZTK járulék összesen:	9 200,— Ft
Kiadások összesen:	329 800,— Ft

B) Bevételek:

Rovat:

52/9/a: Tagdíjak	70 000,—
52/9/b: Jogi tagdíjak	24 000,—
52/9/c: Kiadványok értékesítése	81 200,—
Bevételek összesen:	329 800,— Ft

6. Ezután Benkő Loránd elnök bejelentette, hogy a Társaság választmánya kiket javasolt kitüntetésre. A kitüntetettek: Révai-emlékérem és -díj Balázs János ny. egyetemi tanár; Pais-emlékérem és -díj Hadrovics László ny. egyetemi tanár; Gombocz-emlékérem és -díj: Juhász Dezső egyetemi adjunktus (ELTE); Csúry-emlékérem: Sebestyén Árpád egyetemi tanár, Bura László szatmárnémeti és Tóth Imre dunakeszi középiskolai tanár. Az elnök méltatta a kitüntetettek munkásságát, majd átnyújtotta a jelenlévőknek az érmeiket. A Pais-emlékérmeket Zalaegerszegen nyújtják át. (A Társaság érmeire l. MNy. LXXXIII, 120.)

7. A közgyűlés elnöki zárszóval ért véget.

Összeállította: MOLLAY KÁROLY

LEVÉLSZEKRÉNY

Kávássy Sándor írja: *Szénégető cigánynak szenestőként a szeme.* Ezzel a mondással fejezik ki a Szamosközben (legalábbis Kölcsen, Sonkádön és a szomszédos falvakban), hogy az embereket általában a megélhetésükkel, foglalkozásukkal, mesterségükkel összefüggő dolgok, tárgyak érdeklik leginkább. Rosszalló, elmarasztaló értelemben is használják az ún. „nagyvérű” nőkre, akiknek mindig csak a férfiakon jár az esze. (Adatközlő: Karácsony Lajosné 60 éves nyugdíjas és Kerecsi József 39 éves tsz-juhász, Sonkád.)

Nem ismeretlen, *Szénégető kovácsnak szenestőként a szeme* alakban már CSÜRY BÁLINT is lejegyezte (Szamosháti szótár II, 340), ez olvasható O. NAGY GÁBOR „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1966.) kötetében is (633). Ritka mondásról lévén szó, nem éreztelen hát, ha az ismert mellé az irodalmilag számon nem tartott változatot is odatesszük.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19, — Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18, — Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15, — Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13, — Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16, — Ft.
99. Bańczerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21, — Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32, — Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14, — Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, — Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17, — Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175, — Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15, — Ft.
106. Guszkova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22, — Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18, — Ft.
108. B. Gergely Pirokska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21, — Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15, — Ft.
110. Sínor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34, — Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, — Ft.
112. Jakab István: A magyar igeikötő szófajtani útja. 1982. 17, — Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, — Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28, — Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, — Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25, — Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, — Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18, — Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, — Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42, — Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42, — Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22, — Ft.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32, — Ft.
124. Vértés O. András: Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22, — Ft.
125. T. Somogyi Magda: A passzív ige-tövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26, — Ft.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988. 29, — Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódeksben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmenendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
171. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás. 1987. 100,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
173. Körmenendi Géza: Komárom megye helységneveinek rendszere. 1986. 30,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázzunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótár. 1987. 120,— Ft.
177. Pusztay János: Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60,— Ft.
179. Vértés O. András: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.
180. Gálffy Mózes: Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180,— Ft.
182. Guttmann Miklós—Köbölkuti Katalin: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.

Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöröredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában. — A Társaság kiadványai megvásárolhatók, illetve postai szállítással beszerezhetők a Magiszter akadémiai könyvesboltban (1052 Budapest V., Városház u. 1.) is.